ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

# ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΜΟΣ 49-50 (1994-1995)

*ΜΕΡΟΣ Α' – ΜΕΛΕΤΕΣ*

ΑΘΗΝΑ 1998

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ
ΤΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ

ΝΙΚΟΣ ΖΙΑΣ, Προϊστάμενος Διεύθυνσης Βυζαντινών
και Μεταβυζαντινών Μνημείων ΥΠΠΟ

ΧΑΡΑΛ. ΜΠΟΥΡΑΣ, Καθηγητής Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής, ΕΜΠ

Κ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Επίτιμη Διευθύντρια Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου

ΗΩΣ ΖΕΡΒΟΥΔΑΚΗ, Διευθύντρια Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΕΜΠΕΣΗ, Έφορος των Αρχαιοτήτων

Χ. ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ, Έφορος των Αρχαιοτήτων

ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Ευαγγελία Κυπραίου

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΕΚΔΟΣΗΣ: Ελένη Λίτινα

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Βάνα Μάρη

ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ-ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ: Κατερίνα Ηλιοπούλου

ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΕΣ: Colour Unit

ΕΚΤΥΠΩΣΗ: Ι. Ντεκόπουλος

© ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ
ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ
Πανεπιστημίου 57, 105 64 Αθήνα

ISSN 0570-622-X

# ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

# ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΜΟΣ 49-50 (1994-1995)

*ΜΕΡΟΣ Α' – ΜΕΛΕΤΕΣ*

ΑΘΗΝΑ 1998

# ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ


| | Σελ. |
|---|---|
| Ν. ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΟΥ-ΣΓΟΥΡΙΤΣΑ, Η Κίμωλος στη μυκηναϊκή περίοδο (Σχέδ. 1-3· Πίν. 1-4) | 1-12 |
| ΧΡ. ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ, Εγχάρακτη παράσταση ακροβάτη σε θηραϊκή τοιχογραφία (Σχέδ. 1-4) | 13-22 |
| Π. ΚΑΛΛΙΓΑΣ, Η αθηναϊκή Ακρόπολη το 1835 (Σχέδ. 1-2· Πίν. 5-6) | 23-42 |
| ΔΗΜ. ΜΠΟΣΝΑΚΗΣ, Οι αιγυπτιακές θεότητες στη Ρόδο και την Κω από τους ελληνιστικούς χρόνους μέχρι και τη Ρωμαιοκρατία (Πίν. 7-10) | 43-74 |
| ΓΡ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΠΟΥΛΟΣ, Έργα πλαστικής και επιγραφές από το «Διονύσιον» τέμενος της αρχαίας Ρόδου (Σχέδ. 1· Πίν. 11-12) | 75-82 |
| ΙΦ. ΛΕΒΕΝΤΗ, Περσεφόνη και Εκάτη στην Τεγέα (Πίν. 13-16) | 83-96 |
| ΕΡ. ΚΑΝΙΝΙΑ, Χρυσά στεφάνια από τη νεκρόπολη της αρχαίας Ρόδου (Σχέδ. 1· Πίν. 17-30) | 97-132 |
| ΑΓΓ. ΣΙΜΩΣΙ, Το αρχαίο πολεμικό λιμάνι της Θάσου (Σχέδ. 1-12· Πίν. 31-32) | 133-160 |
| ΑΛΚ. ΣΤΑΥΡΙΔΗ, Συμβολή στην εικονογραφία του Ηρώδου Αττικού (ΙΙ) (Πίν. 33-38) | 161-164 |
| ΚΛ. ΑΣΛΑΝΙΔΗΣ - ΧΡ. ΠΙΝΑΤΣΗ, Ναοδομία της μέσης βυζαντινής περιόδου στη Σαλαμίνα (Σχέδ. 1-27· Πίν. 39-48) | 165-194 |
| Μ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ, Ανδρικές και γυναικείες μορφές σε μεσαιωνικά αγγεία της Ρόδου (Σχέδ. 1-3· Πίν. 49-50) | 195-210 |
| Α.Μ. ΚΑΣΔΑΓΛΗ, Κατάλογος θυρεών της Ρόδου (Σχέδ. 1· Πίν. 51-54) | 211-246 |
| ΗΛ. ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΣ, Καιρός και βίος: η χριστιανική επιλογή ανάμεσα στην ευκαιρία και τη σωτηρία (Πίν. 55-66) | 247-266 |
| Π.Τ. ΜΕΛΑ, Κινέζικα νομίσματα στο Μουσείο Ασιατικής Τέχνης της Κέρκυρας (770 π.Χ.-19ος αι. μ.Χ.) (Πίν. 67-74) | 267-278 |
| C. ASDRACHA, Inscriptions Chrétiennes et Protobyzantines de la Thrace orientale et de l'île d'Imbros (IIIe-VIIe siècles). Présentation et commentaire historique (Pl. 75-83) | 279-355 |
| ΠΙΝΑΚΕΣ | 1-83 |

# Η ΚΙΜΩΛΟΣ ΣΤΗ ΜΥΚΗΝΑΪΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ*

Η Κίμωλος, που συγκαταλέγεται μεταξύ των μικρής έκτασης Κυκλαδονήσων, με σχήμα πεντάγωνο, εμβαδόν μόλις 38 τ.χλμ. και περίμετρο 14 ναυτικά μίλια (Σχέδ. 1), περιλαμβάνεται στο Μηλιακό σύμπλεγμα. Βρίσκεται σε απόσταση μόνον 960 μ. ΒΑ. της Μήλου – πρόκειται για το στενό μεταξύ της θέσης Πολλώνια Μήλου και Αμμώνιον Κιμώλου – και 10 χλμ. ΝΔ. της Σίφνου. Το όνομά της παραδίδεται από αρχαίους και νεότερους συγγραφείς, καθώς και από αρκετούς περιηγητές[1]. Όλοι επισημαίνουν την παρουσία της κιμωλίας γης (ή του κιμωλίτη, cimolite), του ειδικού δηλαδή λευκού πηλού, κυρίως, για εκρύπανση, που υπάρχει στο νησί[2].

Η Κίμωλος είναι ορεινή και πετρώδης, με περιορισμένη κτηνοτροφία και γεωργική παραγωγή, άνυδρη –υδρεύεται και αρδεύεται με φρέατα– και με ακτές, μήκ. 38 χλμ., επί το πλείστον βραχώδεις, εκτός από το νότιο και, ιδιαίτερα, το νοτιοδυτικό τμήμα της[3]. Εκεί, στον όρμο του Ελληνικού ή των Ελληνικών ή, αλλιώς, της Λίμνης, καθώς και στο αντικρινό νησάκι Άγιος Ανδρέας, το οποίο παλαιότερα ήταν ενωμένο με τη στεριά, από όπου απέχει σήμερα 200 μ. (Σχέδ. 2), είχε αναπτυχθεί η πόλις των ιστορικών χρόνων, με το νεκροταφείο της, επίσης, στην προαναφερθείσα παραλία[4]. Στη θέση αυτή ο Κιμώλιος λόγιος Χαρίδημος Μουστάκας επεσήμανε την παρουσία «προμυκηναϊκών» τάφων[5] και την ύπαρξη του, ιδιαιτέρου σχήματος, μυκηναϊκού θαλαμοειδούς τάφου, τον οποίο είχε παρουσιάσει ο F. Lenormant το 1866, χωρίς όμως στοιχεία για ειδικότερη χρονολόγηση[6]. Από την περιοχή των Ελληνικών προήλθαν, κατά τον Μουστάκα, δύο «υστερομυκηναϊκά», όπως τα χαρακτήρισε, αγγεία, που δεν απεικόνισε μεν, αλλά περιέγραψε στη σχετική με την Κίμωλο μελέτη του, η οποία δημοσιεύτηκε το 1954/5 στο περιοδικό Athenische Mitteilungen, τ. 69/70[7]:

* Ευχαριστώ ιδιαίτερα την Έφορο Κυκλάδων Φωτ. Ζαφειροπούλου για την άδεια μελέτης του μυκηναϊκού υλικού από την ανασκαφή της στα Ελληνικά της Κιμώλου, τον καθηγητή Γ.Σ. Κορρέ, ο οποίος, μόλις πληροφορήθηκε το αντικείμενο της μελέτης μου, με ενημέρωσε για το αρχείο Μουστάκα και μου παρεχώρησε τις φωτογραφίες, και την κόρη μου Ελ. Σγουρίτσα για την πρόθυμη εκπόνηση των σχεδίων της παρούσας εργασίας.

1. Αντ. Μηλιαράκης, Υπομνήματα περιγραφικά των Κυκλάδων νήσων κατά μέρος. Κίμωλος, Αθήναι 1901, σ. 14, 17. Ο Στράβων, 10.5.3, αναφέρει την Κίμωλο στην εξής σειρά: ...Κέω, Κύθνον, Σέριφον, Μήλον, Σίφνον και Κίμωλον και Πρεπέσινθον και Ωλίαρον. Χρ. Ι. Νεαμονιτάκης, Πώς είδον την Κίμωλον οι περιηγηταί, Κιμωλιακά Β' (1972), σ. 54-57.

2. Πρόκειται για πυριτικό ορυκτό του αργιλίου που απαντά με τη μορφή αργιλομόρφων μαζών. Εχρησιμοποιείτο στο λουτρό και στο πλύσιμο ενδυμάτων, αλλά και ως καλλυντική ουσία, καθώς και σε φαρμακευτικά παρασκευάσματα. Κ. Κόντος, Μικραί Φιλολογικαί Διατριβαί, Παρνασσός Α' (1877), σ. 253-267, κυρίως σ. 255-258. Αντ. Μηλιαράκης, ό.π., σ. 15. Α.Κ. Χρηστομάνος, Κιμωλία γη, στο Αντ. Μηλιαράκης, ό.π., σ. 38-49. Χρ. Ι. Νεαμονιτάκης, ό.π., σ. 64-65. Η. Hattecocur, Η νήσος Κίμωλος, Κιμωλιακά Δ' (1974), σ. 222-223. C.S. Sonnini, Ταξίδιον εις Ελλάδα και Τουρκίαν, Κιμωλιακά Ε' (1975), σ. 54-57. Επίσης, Al. Philippson, Die Griechischen Landschaften, IV (Das Aegaeische Meer und seine Inseln), Frankfurt am Main 1950, σ. 195.

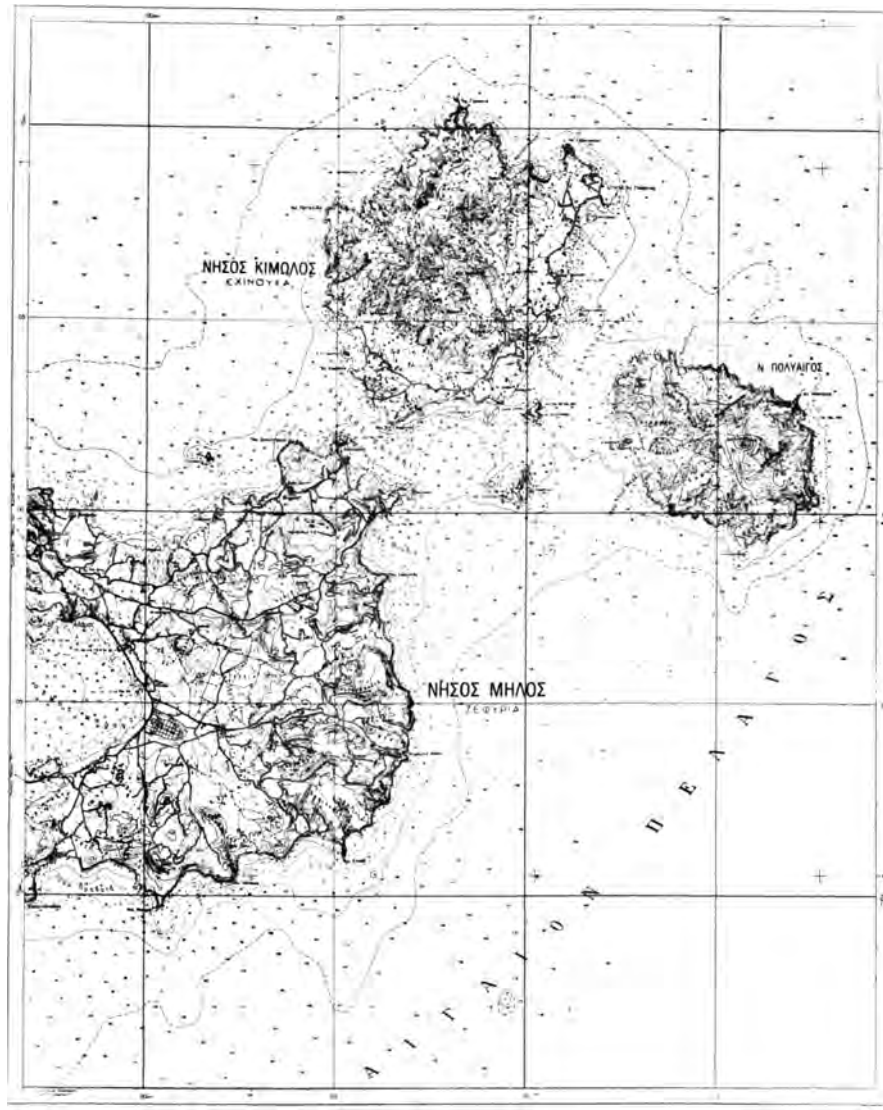
3. Αντ. Μηλιαράκης, ό.π., σ. 7.

4. Ch. Moustakas, Kimolos, AM 69/70 (1954-1955), σ. 153-158.

5. Ό.π., σ. 154.

6. A.-L. Schallin, Islands under Influence. The Cyclades in the Late Bronze Age and the Nature of Mycenaean Presence, SIMA CXI, Jonsered 1993, σ. 98 εικ. 40, σ. 99.

7. Ch. Moustakas, ό.π., σ. 154.




*Σχέδ. 1. Η νήσος Κίμωλος.*

Βαθιά φιάλη, διακοσμημένη στο χείλος και στις λαβές με ομόκεντρα ημικύκλια και στο εσωτερικό με δύο ψάρια και δύο τετράφυλλα κοσμήματα, και ψευδόστομος αμφορέας, με διακόσμηση ομόκεντρων ημικυκλίων. Το πρώτο σκεύος είναι πιθανόν ΥΕ ΙΙΙΓ κάλαθος, FS 291, τύπος που κατά τη μέση φάση της περιόδου αυτής διακοσμείται εσωτερικά[8], ενώ το ψάρι, FM 20, που χρησιμοποιείται συχνά στον εικονογραφικό ρυθμό και στην κεραμική με διακόσμηση πολύποδα[9], συναντάται σε αρκετά αγ-

8. P.A. Mountjoy, Μυκηναϊκή γραπτή κεραμεική, Αθήναι 1994 (ελλ. μετ.), σ. 161.

9. Ό.π., σ. 162. Πρβλ. ενδεικτικά, Κ. Δημακοπούλου, Μυκηναϊκά αγγεία εκ θαλαμοειδών τάφων περιοχής Αγίου Ιωάννου Μονεμβασίας, ΑΔ 23 (1968), Μελέται, Πίν. 76α.




*Σχέδ. 2. Κίμωλος. Περιοχή των Ελληνικών.*

γεία του σχήματος αυτού[10]. Τα δύο τετράφυλλα που αναφέρονται ως διακοσμητικά θέματα, επίσης, της εσωτερικής επιφάνειας του σκεύους, μπορεί να θεωρηθούν ως τετράφυλλοι ρόδακες[11]. Είναι δυνατόν το όστρακο του Πίν. 1 α, δεξιά[12], διακοσμημένο στο χείλος με ομόκεντρα ημικύκλια[13], να προέρχεται από το αγγείο αυτό. Το δεύτερο σκεύος πρέπει να ταυτισθεί με τον απεικονιζόμενο σε φωτογραφία του αρχείου Μουστάκα ΥΕ ΙΙΙΓ ελλιπή ψευδόστομο αμφορίσκο που διακοσμείται στον ώμο με ομόκεντρα τόξα[14], στην αρχή της κοιλιάς με κατακόρυφα διαγραμμισμένη στενή ζώνη και στο υπόλοιπο σωζόμενο τμήμα με ισοπαχείς ταινίες (Πίν. 1 β)[15].

10. P.A. Mountjoy, ό.π., σ. 165, σ. 185 εικ. 232, FS 291, αριθ. 1 και 4, σ. 186 εικ. 232, 1 και 4. B.S. Frizell, Asine II (Results of the Excavations East of the Acropolis 1970-1974), Fasc. 3, Stockholm 1986, σ. 80 εικ. 63, σ. 81.

11. Πρβλ. FM 17:27. Επίσης βλ. A. Kanta, The Late Minoan III Period in Crete. A Survey of Sites, Pottery and their Distribution, Goeteborg 1980 (SIMA LVIII), σ. 135, εικ. 117, 4, εικ. 131, 2 (YM IIIB). Επίσης πρβλ. P.A. Mountjoy, ό.π., σ. 175 εικ. 216, 3, σ. 184 εικ. 227, 7. M. Benzi, Rodi e la Civiltà Micenea, vol. II, Roma 1992 (Incunabula Graeca, vol. XCIV), πίν. 56 c., e. T32/2, πίν. 57 c. T32/3, πίν. 63 d. T32/1, πίν. 103 e. 73/2.

12. Η φωτογραφία προέρχεται από το αρχείο του Χαρίδημου Μουστάκα και μου παραχωρήθηκε από τον καθηγητή Γ. Σ. Κορρέ, τον οποίο ευχαριστώ και πάλι.

13. Για το κόσμημα πρβλ. FM 43 Late (IIIC) series: c (IIIC:1), f (III:1l), m (IIIC:2).

14. Πρβλ. FM 43 Late (IIIC) series: d (IIIC:1), λείπει όμως η στιγμή στο κέντρο του εσωτερικού τόξου, που αποτελεί προσθήκη του κεραμέα της Κιμώλου στο τυποποιημένο κόσμημα που χρησιμοποιεί.

15. Πρβλ. J. Deshayes, Argos. Les fouilles de la Deiras (Études Péloponnésiennes IV), Paris 1966, σ. 61-62 (DV 120), πίν.

Από το υλικό που εικονίζεται στις φωτογραφίες που κατέλιπε ο Μουστάκας[16] είναι δυνατόν να αποδοθούν στους μυκηναϊκούς χρόνους, χωρίς όμως να υπάρχει η δυνατότης για πιο συγκεκριμένη χρονολογική ταύτιση, όστρακα από κυλινδρικό αλάβαστρο με διακόσμηση ταινιών (Πίν. 1 γ), όστρακα από αδιαγνώστου σχήματος αγγεία επίσης με ταινίες, καθώς και με πυκνή διαγράμμιση (Πίν. 1 δ, ε και Πίν. 2 α). Ειδικότερα, στην ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο ανήκουν ελλιπής ολόβαφος κύαθος, που έχει συμπληρωθεί, (FS 215) (Πίν. 2 β) και όστρακο με ομάδες από ομόκεντρα τόξα –το εσώτερο των οποίων είναι ολόβαφο–, που εφάπτονται με ταινίες, εναλλάσσουν κατεύθυνση και περιβάλλονται με μικρούς ολόβαφους κύκλους (Πίν. 2 γ), διακοσμητικό θέμα που χρησιμοποιείται συχνά κατά τη μεσαία φάση της περιόδου αυτής[17]. Είναι πιθανόν στην ίδια περίοδο να ανήκουν μερικά ακόμη όστρακα από τα απεικονιζόμενα στο αρχείο Μουστάκα (Πίν. 1 α, αριστερά, Πίν. 2 δ και Πίν. 3 α).

Το 1966 παρουσιάστηκαν στα Χρονικά του ΑΔ (τόμ. 21) μυκηναϊκά όστρακα, που βρέθηκαν το 1965 κατά την έρευνα τάφων των ιστορικών χρόνων στην ακτή των Ελληνικών και στο γειτονικό ύψωμα από την Έφορο Κυκλάδων Φ. Ζαφειροπούλου[18]. Το σύνολο των οστράκων αυτών εκτίθεται στο Μουσείο της Μήλου. Δύο μόνον χρονολογούνται στο 14ο-13ο αι. π.Χ.

1) Όστρακο από σκύφο ή κύαθο, ύψ. 0,052, πλ. 0,05, πάχ. 0,007 μ., πηλού ροδόχρωμου, σχετικά καθαρού, το αλείφωμα υποκίτρινο, η βαφή καστανή σκοτεινή-ανοιχτή / ερυθροκάστανη, εξίτηλη κατά τόπους. Σώζεται τμήμα του χείλους και του τοιχώματος. Το χείλος ολόβαφο. Ακολουθεί εξωτερικά ταινία, στην οποία εφάπτεται ζώνη με συνεχείς σπείρες, FM 46 (Σχέδ. 3:1· Πίν. 3 β, αριστερά).

Η σπείρα χρησιμοποιείται συχνά σε ανοικτού σχήματος σκεύη, το συγκεκριμένο όμως κόσμημα δεν μπορεί να ταυτιστεί ειδικότερα μεταξύ των θεμάτων του Furumark. Εν τούτοις, ο ολόβαφος κύκλος στο κέντρο της σπείρας αποτελεί στοιχείο πρωιμότητας στις παραστάσεις αυτές[19], αν και ανάλογα διακοσμημένοι σκύφοι και κύαθοι συναντώνται ακόμη και στην ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο[20]. Είναι πιθανόν το όστρακο αυτό να ανήκει στην ΥΕ ΙΙΙΑ περίοδο[21].

2) Όστρακο από σκύφο ή κύαθο, ύψ. 0,042, πλ. 0,052, πάχ. 0,006 μ., πηλού καθαρού υποκίτρινου, πιθανόν όχι τοπικού, το αλείφωμα όμοιο, η βαφή καστανή σκοτεινή, κυρίως στο εσωτερικό, ανοικτή, εξίτηλη κατά τόπους. Απεικονίζεται στο ΑΔ 21 (1966), Χρονικά, Πίν. 410α, δ. Σώζεται τμήμα του χείλους και του τοιχώματος. Το χείλος είναι ολόβαφο. Ακολουθούν ταινία, εσωτερικά και εξωτερικά, και ζώνη με μυκηναϊκά άνθη, FM 18 (Σχέδ. 3:2· Πίν. 3 β, δεξιά), που ανοίγουν προς τα αριστερά, αντίθετα με τη συνήθη κατεύθυνσή τους.

Το μυκηναϊκό άνθος αποτελεί κοινότατο θέμα κυρίως κλειστών αγγείων, αλλά χρησιμοποιείται και σε ανοικτά σκεύη, συνήθως κύλικες[22]. Η παράσταση δεν ταυτίζεται απόλυτα μεταξύ των τύπων του

LXIV, 5 και 7. Σε ένα, τουλάχιστον, από τα ομόκεντρα τόξα που διακοσμούν τον ώμο του σκεύους από το νεκροταφείο της Δειράδας διακρίνεται, επίσης, στιγμή στο κέντρο του εσωτερικού τόξου. Επίσης, P.A. Mountjoy, Thoricos Mine no 3: the Mycenaean Pottery, BSA 90 (1995), σ. 213 εικ. 10, 113, σ. 214. Για τις ισοπαχείς ταινίες πρβλ. P.A. Mountjoy, Regional Mycenaean Pottery, BSA 85 (1990), σ. 268 εικ. 25, σ. 269 εικ. 27.

16. Κυρίως έργων της γεωμετρικής εποχής.

17. Πρβλ. FM 43 Late (IIIC) series: o (IIIC2). Επίσης, πρβλ. το απεικονιζόμενο όστρακο στον Πίν. 4 β, αριστερά.

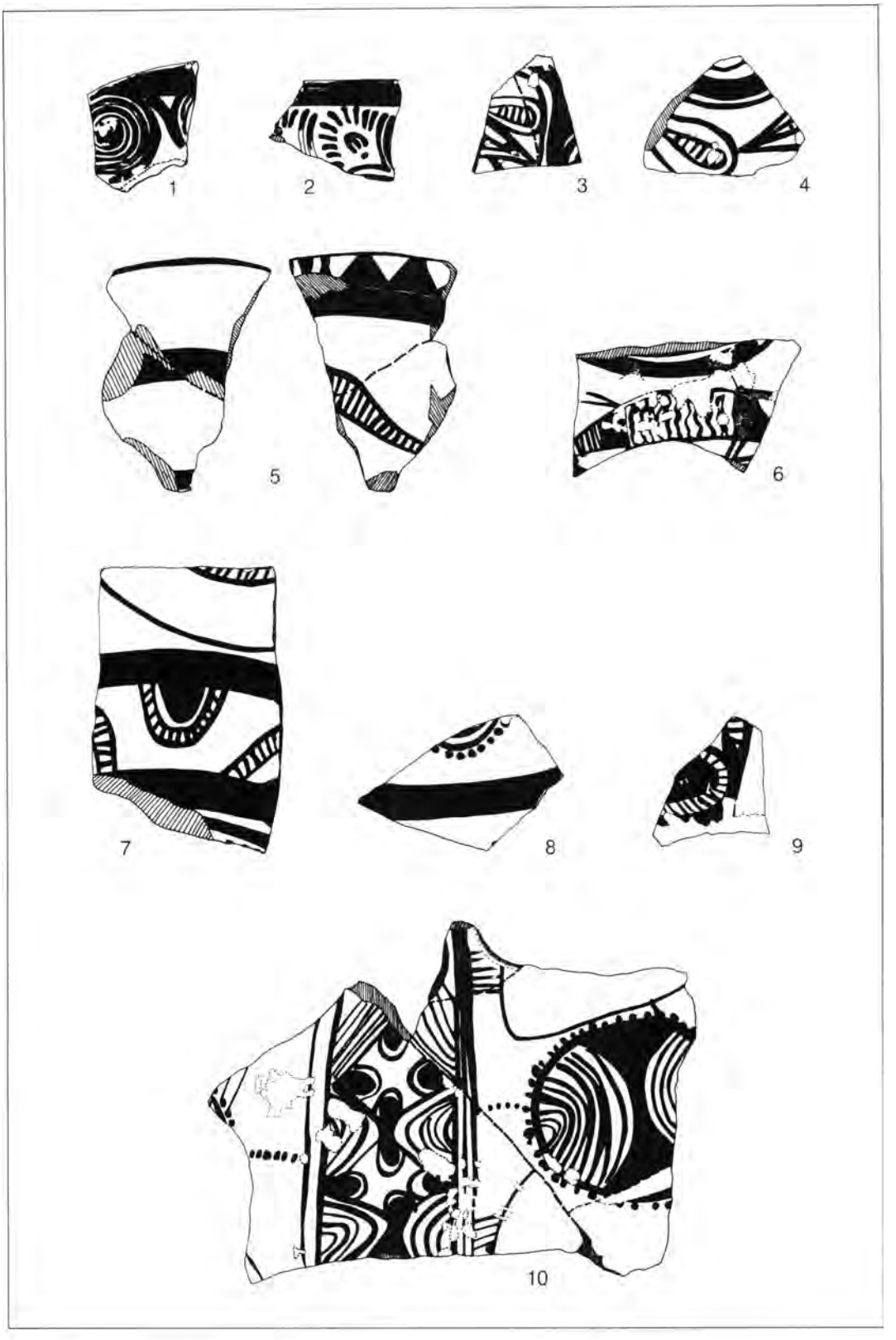
18. Φ. Ζαφειροπούλου, ΑΔ 21 (1966), Χρονικά, σ. 389. Επίσης, η ίδια, Περί του αρχαίου νεκροταφείου εις τον όρμον Λίμνης της Κιμώλου, Κιμωλιακά Γ′ (1973), σ. 89, σ. 90, εικ. 12. Το μυκηναϊκό υλικό μνημονεύει και ο Κοντολέων: Ν. Κοντολέων, Επιτύμβιος στήλη της Κιμώλου, Κιμωλιακά Β′ (1972), σ. 10, πίν. 6, 1.

19. Πρβλ. FM 46:9, 11, 12, 14, 29. Βλ. St. Hiller, Alt-Aegina, IV, 1, Mykenische Keramic, Mainz am Rhein 1975, πίν. 79, 80 (FS 254, ΥΕ I/IIA).

20. Πρβλ. Tiryns IX, 1980, πίν. 35, 135 (ΥΕ ΙΙΙΓ1).

21. Πρβλ. R.M. Dawkins and J.P. Droop, The Excavations at Phylakopi in Melos, BSA 17 (1910-11), πίν. XIV, 32, 57. P.A. Mountjoy, The Pottery, στο C. Renfrew, The Archaeology of Cult. The Sanctuary at Phylakopi, BSA, Suppl. 18, σ. 200 εικ. 5.25, 462 (FS 254), η σπείρα όμως δεν έχει ολόβαφο κέντρο.

22. Πρβλ. M. Benzi, Ceramica Micenea in Attica, Milano 1975, πίν. V, 103, πίν. XXII, 316, 319. F.H. Stubbings, The




*Σχέδ. 3. Μυκηναϊκά όστρακα από την Κίμωλο.*

Furumark. Υπάρχουν δύο στελέχη στο κάτω μέρος του άνθους, στοιχείο που συναντάται ήδη και στην ΥΕ ΙΙΙΑ2 περίοδο[23], λείπει ο μίσχος, απόδοση που επίσης απαντά στην ΥΕ ΙΙΙΑ2[24], και έχει αντικατασταθεί με μικρό ολόβαφο κύκλο, ενώ το κεντρικό τμήμα απεικονίζεται με ⩚ που αποτελεί συνηθισμένο για την ΥΕ ΙΙΙΒ περίοδο παραπληρωματικό κόσμημα[25], γεγονός που συνηγορεί στη χρονολόγηση του οστράκου το 13ο αι. π.Χ.[26].

Τα υπόλοιπα όστρακα, προερχόμενα από επτά αγγεία, χρονολογούνται στο β΄ μισό του 12ου αι. π.Χ., στη μέση ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο, και φέρουν χαρακτηριστική για τη φάση αυτή διακόσμηση:

1) Τρία όστρακα, τα δύο συγκολλημένα, το τρίτο έφερε ένδειξη τ. ΙΧ, πιθανόν από ψευδόστομο αμφορίσκο, ύψ. 0,052, πλ. 0,07-0,047, πάχ. 0,005-0,0032 μ., πηλού λευκορόδινου, καθαρού, όχι τοπικού, το αλείφωμα υποκίτρινο/λευκωπό, η βαφή καστανή/καστανή σκοτεινή/μαύρη, ελαφρά εξίτηλη κατά τόπους. Στα δύο συγκολλημένα όστρακα που απεικονίζονται στο ΑΔ 21 (1966), Χρονικά, Πίν. 410α, ε, τοποθετημένα όμως εσφαλμένα, παριστάνεται το πίσω μέρος πουλιού, που σχηματίζεται με δύο οξυκατάληκτα, το ένα μέσα στο άλλο, τρίγωνα, ενώ από το κάτω μέρος του εξωτερικού ξεκινά ελαφρά λοξή γραμμή, που απεικονίζει το πόδι. Η φτερούγα αποδίδεται με δύο λεπτές καμπύλες τοποθετημένες σε σχήμα θηλιάς. Η εσωτερική από τις σχηματιζόμενες κατά τον τρόπο αυτό ελλείψεις διαγραμμίζεται κατακόρυφα, ενώ η εξωτερική εφάπτεται κατά το μισό περίπου του κάτω τμήματός της με το άνω μέρος του τριγωνικού σώματος του πουλιού. Τόσο η οπίσθια πλευρά της φτερούγας, όσο και το άκρο του σώματος του πουλιού εφάπτονται με λεπτή καμπύλη ή ελαφρότατα κυματοειδή ταινία, τοποθετημένη κατακόρυφα. Πίσω από αυτήν υπάρχει άλλη, πλατιά, επίσης, καμπύλη. Στο δεξιό κάτω τμήμα του οστράκου διακρίνεται μέρος λεπτής ταινίας, ανάλογης με την προηγούμενη, η οποία σχεδόν εφάπτεται με την πλατιά καμπύλη. Τα ίχνη χρώματος στο σημείο εκείνο είναι πιθανόν να ανήκουν σε σώμα άλλου πουλιού (Σχέδ. 3,3· Πίν. 3 γ, δεξιά). Στο τρίτο όστρακο, από ψηλότερο τμήμα της κοιλιάς του σκεύους, σώζεται αριστερά φτερούγα μεγαλύτερου μεγέθους, αλλά απεικονισμένη κατά τον ίδιο τρόπο, στην πίσω πλευρά της οποίας ακουμπά η κορυφή του εξωτερικού από τα δύο τρίγωνα, που αποτελούν το σώμα πουλιού. Μέσα στο εσωτερικό τρίγωνο υπάρχει μία στιγμή. Επάνω από την παράσταση αυτή έχει γραφεί πλατιά οριζόντια ταινία με εκατέρωθεν δύο λεπτές (Σχέδ. 3:4· Πίν. 3 γ, αριστερά).

Ανάλογη απόδοση του σώματος των πουλιών συναντάται στη Ρόδο, στην Κω, στη Νάξο, στην Κρήτη και στην Αργολίδα[27]. Είναι δυνατόν τα πουλιά που απεικονίζονται στα όστρακα που βρέθηκαν στην

Mycenaean Pottery of Attica, BSA XLII (1947), πίν. 8, 13. P.A. Mountjoy, ό.π. (υποσημ. 15), BSA 85 (1990), σ. 258 εικ. 15, 3 (Άγ. Στέφανος). M. Benzi, ό.π. (υποσημ. 11), πίν. 33 a.T19/15, πίν. 34 a.T20/6, πίν. 147 a. Αρχάγγελος T20/6, πίν. 159 c.T9/3 και e.T21/2. Για ανάλογα διακοσμημένους σκύφους, κυάθους κ.α. πρβλ. M.R. Popham, Some Late Minoan III Pottery from Crete, BSA 60 (1965), σ. 329 εικ. 8, 52, 340, πίν. 82b, κάτω. Ο ίδιος, Late Minoan Pottery: A Summary, BSA 62 (1967), πίν. 85a, 87f. Ο ίδιος, Late Minoan IIIB Pottery from Knossos, BSA 65 (1970), σ. 196 εικ. 1, 5, 197, πίν. 49b, πίν. 52a. A. Kanta, ό.π. (υποσημ. 11), εικ. 13, 3, και εικ. 29, 7.

23. Πρβλ. FM 18:69-72, 76-78, 84-94.

24. Πρβλ. FM18:89, 90. Επίσης, μπορεί να έχει τελείως παραλειφθεί, πρβλ. FM 18:91.

25. Βλ. MP, εικ. 68, Fill Ornaments IIIB. Πρβλ. και FM 11:11. Ανάλογο μυκηναϊκό άνθος κοσμεί τον ώμο ΥΕ ΙΙΙΒ1 ψευδοστόμου αμφορέα από την οικία Πέτσα των Μυκηνών, με ζώνη σφιγγών στην αρχή της κοιλιάς, J.A. Sakellarakis, The Mycenaean Pictorial Style in the National Archaeological Museum of Athens, Athens 1992, σ. 110-111, αριθ. 245.

26. Βλ. A.-L. Schallin, ό.π. (υποσημ. 6), σ. 119, όπου όμως το όστρακο αυτό θεωρείται ότι προέρχεται από ΥΕ ΙΙΙΑ2 κύλικα.

27. M. Benzi, ό.π. (υποσημ. 11), πίν. 36b.T21/1 και, ιδιαίτερα, d.T21/1, πίν. 111 f.T 87/5. L. Morricone, Eleona e Langada: Sepolcreti della tarda Eta del Bronzo a Coo, Annuario XLIII-XLIV (1965-1966), σ. 161, εικ. 163. Α. Βλαχόπουλος, Η Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ περίοδος στη Νάξο. Τα ταφικά σύνολα και οι συσχετισμοί τους με το Αιγαίο, Αθήνα 1995 (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), τ. Γ΄, σχέδιο 18 και 26α. Πρβλ. τη διαμόρφωση του σώματος πουλιού στον κρητικό ψευδόστομο 914 από τη Νάξο, Χρ. Καρδαρά, Απλώματα Νάξου. Κινητά ευρήματα τάφων Α και Β, Αθήναι 1977, πίν. 21α. Επίσης, πρβλ. την απόδοση των πουλιών σε ΥΕ ΙΙΙΒ1 σκυφοειδή κρατήρα από τις Μυκήνες, J. Sakellarakis, ό.π., σ. 73-74, αριθ. 134. Με δύο καμπύλες ταινίες σε σχήμα θηλιάς, ανάλογες με την απόδοση των πτερύγων στα όστρακα της Κιμώλου, απεικονίζεται σε μερικές περιπτώ-

Κίμωλο να είχαν τοποθετηθεί μεταξύ των πλοκάμων χταποδιού, που παριστάνονται με τις καμπύλες ταινίες[28].

Επί πλέον, από την K. Scholes αναφέρεται όστρακο, πιθανόν από κρατήρα με παράσταση πουλιού, εισηγμένο στην Κίμωλο από την Κρήτη, που είναι όμως, όπως προκύπτει από το συγκριτικό υλικό, παλαιότερο[29].

2) Δύο όστρακα συγκολλημένα, πιθανόν από πινάκιο ή κάλαθο, ύψ. 0,10, πλ. 0,065, πάχ. 0,01 μ. (στο περιχείλωμα 0,015 μ.), πηλού ροδόχρωμου ακαθάριστου, με πετραδάκια, το αλείφωμα υπόλευκο, η βαφή ερυθροκάστανη. Απεικονίζεται η εσωτερική επιφάνεια στο ΑΔ 21 (1966), Χρονικά, Πίν. 410α, το α, και στα Κιμωλιακά Γ′ (1973), σ. 90, εικ. 12, όπου αναφέρεται ότι βρέθηκε πέριξ του τ. 1α. Σώζεται τμήμα του στομίου με περιχείλωμα, πλ. 0,02 μ., και του τοιχώματος. Στο περιχείλωμα διατηρούνται δύο συνεχόμενα ολόβαφα τρίγωνα και μέρος τρίτου στη δεξιά πλευρά, ενώ αριστερά τμήμα δύο ή τριών, κατακόρυφα τοποθετημένων ταινιών (;), ανίσου πλάτους. Οι ακμές του περιχειλώματος είναι ολόβαφες. Εξωτερικά σώζονται δύο οριζόντιες πλατιές ταινίες, από τις οποίες η πρώτη, πλ. 0,013 μ., γράφεται στο μέσον περίπου του σωζομένου ύψους. Εσωτερικά, αμέσως κάτω από το περιχείλωμα, υπάρχει ταινία, πλ. 0,01 μ. Χαμηλότερα διατηρείται τμήμα καμπύλης ταινίας, πλ. από 0,018-0,006 μ., με εσωτερική διαγράμμιση (Σχέδ. 3:5· Πίν. 3 δ).

Κάλαθοι (FS 291) και πινάκια (FS 322) της περιόδου αυτής συναντώνται και στη γειτονική Φυλακωπή, σε ένα μάλιστα πινάκιο το περιχείλωμα διακοσμείται με ολόβαφα τετράπλευρα[30].

Η διακόσμηση στο εσωτερικό του σκεύους δεν είναι δυνατόν να αποδοθεί σε συγκεκριμένη παράσταση. Ανάλογο κόσμημα, όμως με περίπου ίσου πλάτους την ταινία, ανήκει σε παράσταση ρόδακα, όπου απεικονίζει τα πέταλα. Το θέμα αυτό διακοσμεί τον πυθμένα κυάθου από τη Λαγκάδα της Μήλου, ο οποίος, όπως φαίνεται από τον τύπο του σχήματος (FS 220), αλλά και από τις σπείρες με στέλεχος που περιβάλλουν εξωτερικά το άνω μισό του (FM 51:6), πρέπει να χρονολογηθεί στο 13ο αι. π.Χ.[31]. Στο εσωτερικό ΥΕ ΙΙΙΓ, πιθανόν πινακίου από τη Φυλακωπή της Μήλου, φαίνεται να απεικονίζεται κατά τον τρόπο αυτό το σώμα πουλιού (;)[32]. Σε άλλα, επίσης ΥΕ ΙΙΙΓ αλλά κλειστά, σκεύη με ανάλογη ταινία μπορεί να παριστάνεται πλόκαμος πολύποδα, αλλά στην περίπτωση αυτή η ταινία συνήθως είναι ισοπλατής[33]. Επίσης, είναι δυνατόν να αποδίδει λαιμό και φτερούγα πουλιού[34], φύλλα[35], ή να χρησιμοποιείται σε συνθέσεις με απλά γραμμικά διακοσμητικά θέματα[36].

σεις και το σώμα του πουλιού, A. Kanta, ό.π., εικ. 114, 1 (ΥΜ ΙΙΙΑ2/Β), Tiryns VII, 1974, σ. 38, πίν. 2a, b. J. A. Sakellarakis, ό.π., σ. 108, σ. 142, αριθ. 241. M. Seiradaki, Pottery from Karphi, BSA 55 (1960), σ. 27 εικ. 20 δεξιά, σ. 28, πίν. 10, α (123).

28. M. Benzi, ό.π., Α. Βλαχόπουλος, ό.π., Χρ. Καρδαρά, ό.π.

29. K. Scholes, The Cyclades in the Later Bronze Age: A Synopsis, BSA 51 (1956), σ. 29. Ο τύπος του πουλιού αυτού παραλληλίζεται με τα απεικονιζόμενα σε ΥΜ ΙΙΙΑ2 κύπελλο.

30. P. A. Mountjoy, ό.π. (υποσημ. 8), εικ. 234 FS 322, 1.

31. Ευχαριστώ και πάλι την Έφορο Φ. Ζαφειροπούλου για την άδεια μελέτης του αδημοσίευτου υλικού από τις ανασκαφές της σε διάφορες θέσεις της Μήλου. Ο κύαθος αυτός, στο Μουσείο της Μήλου, σώζεται κατά το ήμισυ, αλλά διατηρεί ολόκληρη τη βάση του.

32. T. D. Atkinson et al., Excavations at Phylakopi in Melos, JHS 1904, Suppl. paper 4, σ. 112 εικ. 84.

33. Πρβλ. Α. Βλαχόπουλος, ό.π., σχέδ. 28β.

34. Πρβλ. M. Benzi, ό.π. (υποσημ. 11), πίν. 106 f.T 80/d. Χρ. Καρδαρά, ό.π., σχέδ. 4 (928). J. A. Sakellarakis, ό.π., σ. 87, αριθ. 183, σ. 89, αριθ. 186, σ. 90, αριθ. 187, 189, σ. 91, αριθ. 190. Η απόδοση αυτή του λαιμού συναντάται ήδη από την ΥΕ ΙΙΙΒ1 περίοδο, πρβλ. J. Sakellarakis, ό.π., σ. 73, αριθ. 134, σ. 78, αριθ. 151 (ΥΕ ΙΙΙΒ2), και συνεχίζεται και αργότερα, μέχρι τη μέση ΥΕ ΙΙΙΓ φάση, ό.π., σ. 85, αριθ. 174, 176, σ. 89, αριθ. 186.

35. Πρβλ. J.A. Sakellarakis, ό.π., σ. 67, αριθ. 113 (ΥΕ ΙΙΙΒ/Γ), σ. 90, αριθ. 188 (μέση ΥΕ ΙΙΙΓ). Επίσης, A. Kanta, ό.π., εικ. 63, 4 (ΥΜ ΙΙΙΒ), σ. 136, 1.

36. P.A. Mountjoy, BSA 85 (1990), σ. 261 εικ. 18. Α. Βλαχόπουλος, ό.π., σχέδ. 37. O. Froedin - A. Persson, Asine. Results of the Swedish Excavations, Stockholm 1938, σ. 301 εικ. 207, 1 ενώ σ. 405 εικ. 265, 3 η διαγραμμισμένη ταινία χρησιμοποείται στην απόδοση ΥΕ ΙΙΓ μυκηναϊκού άνθους. Επίσης, A. Kanta, ό.π., εικ. 25, 2 και 8.

3) Όστρακο από κλειστό αγγείο (;), ύψ. 0,06, πλ. 0,095, πάχ. 0,005 μ., πηλού ροδόχρωμου, ακαθάριστου, με πετραδάκια, το αλείφωμα υποκίτρινο, απολεπισμένο κατά τόπους, η βαφή καστανή σκοτεινή/μαύρη, σχετικά εξίτηλη. Σώζεται τμήμα του ώμου και της βάσης του λαιμού· στο σημείο της ένωσής του με τον ώμο σχηματίζεται προεξοχή. Στην αρχή του ώμου γράφεται ταινία, ενώ άλλη θα υπήρχε, όπως προκύπτει από το εναπομείναν χρώμα, και στη βάση του λαιμού. Χρώμα σώζεται και στο εσωτερικό του λαιμού. Από την παράσταση του ψαριού στον ώμο διατηρείται το μεγαλύτερο μέρος του, μεγ. πλ. 0,02 μ., χωρίς όμως το κεφάλι και την ουρά. Η απόδοση γίνεται με ανίσου πλάτους ολόβαφα τετράπλευρα τμήματα που εναλλάσσονται με άλλα, επίσης ανίσου πλάτους, που φέρουν κατακόρυφες κυματοειδείς ή απλές γραμμές, ενώ άνω αριστερά και κάτω δεξιά δηλώνονται τα πτερύγια με δύο παράλληλες λοξές γραμμές. Από τα ίχνη πού σώζονται φαίνεται ότι θα υπήρχαν άλλα δύο ζεύγη τέτοιων γραμμών άνω δεξιά και κάτω αριστερά. Χρώμα διατηρείται στα δύο κάτω άκρα του οστράκου (Σχέδ. 3:6· Πίν. 4 α, δεξιά).

Η παράσταση δεν είναι δυνατόν να συμπληρωθεί. Μπορεί όμως να είχαν ζωγραφισθεί ψάρια παρατακτικά τοποθετημένα στον ώμο του σκεύους, σύνθεση που είναι γνωστή την περίοδο αυτή[37]. Ο τύπος του ψαριού που χρησιμοποιείται δεν συναντάται στις Κυκλάδες[38]. Κατά την περίοδο αυτή, συνήθως, στο μεγαλύτερο μέρος του σώματος των ψαριών γράφονται οριζόντιες κυματοειδείς ταινίες και μόνον μικρό τμήμα, στο κεφάλι, διακοσμείται με κατακόρυφες[39]. Η εναλλαγή πάντως τμημάτων με συμπαγές χρώμα και ταινίες απαντά σπάνια[40].

4) Όστρακο από κλειστό αγγείο, ύψ. 0,12, πλ. 0,15, πάχ. 0,01-0,015 μ., πηλού ροδόχρωμου, ακαθάριστου, το αλείφωμα υποκίτρινο, η βαφή μαύρη. Έφερε ένδειξη τ. XII, 9/7/65. Αναφέρεται και απεικονίζεται στο ΑΔ 21 (1966), Χρονικά, σ. 389, Πίν. 410α, στ. Σώζεται τμήμα διακόσμησης με ολόβαφα αψιδώματα, που περιγράφονται με διαγραμμισμένες καμπύλες ταινίες (FM 43), εφάπτονται σε δύο πλατιές ταινίες, πλ. 0,015 μ., και εναλλάσσουν κατεύθυνση. Ένα μόνον κόσμημα διατηρείται ακέραιο, ενώ από τρία υπάρχουν μικρά τμήματα. Επάνω από την μία πλατιά ταινία και παράλληλα προς αυτήν έχει γραφεί καμπύλη λεπτή ταινία, ενώ κάτω από την άλλη και με αντίθετη φορά καμπύλη γραμμή (Σχέδ. 3:7· Πίν. 4 α, αριστερά). Το κόσμημα δεν ταυτίζεται με τα διακοσμητικά θέματα του Furumark. Είναι παραλλαγή τύπου FM 43[41], που είναι κοινότατος στη μέση ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο[42]. Από το υπάρχον όμως όστρακο δεν μπορεί να αναγνωριστεί η σύνθεση, η οποία θα ήταν δυνατόν να ανήκει σε παράσταση του ρυθμού με πολύποδα ή να αποτελεί απλό διακοσμητικό θέμα[43].

5) Όστρακο από κλειστό αγγείο, ύψ. 0,053, πλ. 0,09, πάχ. 0,008 μ., πηλού κεραμόχρωμου, ακαθάριστου, με πετραδάκια, το αλείφωμα υπόλευκο, η βαφή μαύρη. Απεικονίζεται στο ΑΔ 21 (1966), Χρονικά, Πίν. 410α, γ. Από τη διακόσμηση αυτή σώζεται ταινία, πλ. 0,015 μ., και επάνω από αυτήν τμήμα τόξου ή αψιδώματος, που περιγράφεται με μικρούς ολόβαφους κύκλους (FM 43). Από την υπάρχουσα παράσταση δεν είναι δυνατή η ταύτιση του ειδικότερου τύπου[44] (Σχέδ. 3:8· Πίν. 4 β, αριστερά).

37. Πρβλ. τη διακόσμηση του ώμου θηλάστρου FS 155 από θαλαμοειδή τάφο στη Βάρκιζα της Αττικής, Ν. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα, Το μυκηναϊκό νεκροταφείο της Βάρκιζας/Βάρης, ΑΔ 43 (1988), Μελέται, Πίν. 37, 10.

38. Πρβλ. Χρ. Καρδαρά, ό.π., σ. 64, κάτω σειρά. J.A. Sakellarakis, ό.π., σ. 107, αριθ. 239.

39. Πρβλ. J.A. Sakellarakis, ό.π., σ. 108-109, σ. 142, αριθ. 241. Ν. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα, ό.π.

40. Πρβλ. J.A. Sakellarakis, ό.π., σ. 108-109, σ. 143, αριθ. 242. Α. Βλαχόπουλος, ό.π., σχέδ. 93. Επίσης, A. Kanta, ό.π., εικ. 56, 3 (πρ. ΥΜ ΙΙΙΒ).

41. Πρβλ. FM 43 Late (IIIC) series: 27.

42. P.A. Mountjoy, BSA 85 (1990), σ. 268 εικ. 25, σ. 269 εικ. 27.

43. Πρβλ. M. Benzi, ό.π. (υποσημ. 11), πίν. 73 a.T 42/1. Χρ. Καρδαρά, ό.π., σχέδ. 10 (925).

44. Βλ. FM 43:i (IIIC:11) ή ο (IIIC:2). Πρβλ. το απεικονιζόμενο στον Πίν. 2 γ όστρακο.

6) Όστρακο από αδιαγνώστου σχήματος αγγείο, ύψ. 0,06, πλ. 0,05, πάχ. 0,005 μ., πηλού ροδόχρωμου, ακαθάριστου, το αλείφωμα υποκίτρινο, απολεπισμένο άνω, η βαφή ερυθροκάστανη. Φέρει την ένδειξη εκ περισυλλογής. Η διακόσμηση είναι πρωτότυπη, αλλά επίσης αδιάγνωστης σύνθεσης. Σώζεται τμήμα κοσμήματος ελλειψοειδούς μορφής, με ολόβαφο εσωτερικό που περιγράφεται με διαγραμμισμένη ταινία, στο άνω τμήμα της οποίας υπάρχουν ίχνη χρώματος. Στην πλευρά της εφάπτεται η ολόβαφη, επιμηκυσμένη, κορυφή τριγώνου, που φέρει εσωτερικά, κατά το μέρος που σώζεται, οριζόντια διαγράμμιση (Σχέδ. 3:9· Πίν. 4 β, δεξιά). Θα ήταν δυνατόν να υποτεθεί ότι πρόκειται για κάποιο τύπο αψιδώματος[45], σε συνδυασμό με άλλο κόσμημα, που δεν μπορεί να διαγνωσθεί[46], ή και με εικονιστική παράσταση[47].

7) Τέσσερα συγκολλημένα όστρακα, ύψ. 0,15, πλ. 0,225, πάχ. 0,010-0,013 μ., πηλού κεραμόχρωμου, ακαθάριστου, το αλείφωμα όμοιο, η βαφή καστανή ανοικτή-σκοτεινή/μαύρη, ελαφρά εξίτηλη. Αναφέρεται και απεικονίζεται στο ΑΔ 21 (1966), Χρονικά, σ. 389, Πίν. 410α,β. Σώζεται τμήμα μετοπικής σύνθεσης, η κεντρική ζώνη της οποίας, πλ. 0,06 μ., φέρει ομάδες επάλληλων τόξων σε κατακόρυφη διάταξη, που καταλήγουν στην εσωτερική από τις λεπτές ταινίες που οροθετούν εκατέρωθεν τη ζώνη. Στα σημεία επαφής των ομάδων αυτών γράφονται απλοποιημένα αψιδώματα (FM 43:b IIIC1): ανά ένα εκατέρωθεν της κορυφής των ομάδων αυτών και ένα σε κάθε πλευρά της βάσης τους, στο σημείο όπου εφάπτονται. Η διακόσμηση εκατέρωθεν του κεντρικού τμήματος αποτελείται, όπως διαπιστώνεται από τη μία πλευρά, από δύο ομάδες επάλληλων τόξων αντωπά τοποθετημένων και εφαπτομένων στο κέντρο της σύνθεσης, που περιβάλλονται από ταινία, στην οποία καταλήγουν, και ολόβαφους μικρούς κύκλους. Το δημιουργούμενο σχήμα είναι ελλειψοειδές και έχει πλάτος 0,06 μ. Από το μέσον περίπου της εσωτερικής του πλευράς ξεκινούν μικροί ολόβαφοι κύκλοι σε οριζόντια σειρά, που το συνδέουν με την εξωτερική από τις λεπτές ταινίες της κεντρικής ζώνης. Η σειρά αυτή των κύκλων δεν βρίσκεται στο ίδιο ύψος σε κάθε πλευρά. Δύο καμπύλες γραμμές εφάπτονται εν μέρει άνω και κάτω με τους κύκλους του περιγράμματος και συνεχίζουν άνω και κάτω, παράλληλα προς την προαναφερθείσα εξωτερική ταινία. Το δημιουργούμενο διάστημα διαγραμμίζεται οριζόντια (Σχέδ. 3:10· Πίν. 4 γ).

Η διακόσμηση είναι πρωτότυπη αλλά αμελής στην εκτέλεση, δεν ταυτίζεται και συνδυάζει το θέμα του αψιδώματος με τα ομόκεντρα τόξα[48]. Σε πολύ λίγες μόνον περιπτώσεις συναντώνται θέματα ανάλογα με το ελλειψοειδές κόσμημα ή την κεντρική σύνθεση της παράστασης της Κιμώλου[49]. Γενικά, η σύνθεση με μετοπικό κόσμημα χρησιμοποιείται συνήθως σε ανοικτά σκεύη[50], στοιχείο που συνηγορεί στην υπόθεση ότι τα όστρακα αυτά προέρχονται από κρατήρα, FS 9/10, ή σκυφοειδή κρατήρα, FS 282.

Τα υπάρχοντα λοιπόν δεδομένα για τον οικισμό στα Ελληνικά κατά τους μυκηναϊκούς χρόνους περιορίζονται στην αναφορά σχετικά με θαλαμοειδείς τάφους στο νοτιοδυτικό τμήμα του νησιού, από τους οποίους ο σημαντικότερος, με δρόμο μεγάλων διαστάσεων που κατέληγε σε δύο θαλάμους, παρουσιάστηκε το 1866 από τον F. Lenormant[51] και στο προπεριγραφέν περιορισμένο κεραμικό υλικό. Σύμφωνα με τα στοιχεία που προκύπτουν από τα όστρακα[52] διαπιστώνεται μεν η ύπαρξη μυκηναϊκής

45. Πρβλ. FM 43:43 και 44.

46. Πρβλ. Tiryns IX, 1980, σ. 139, πίν. 61, 108 (YE IIIB2/Γ).

47. Πρβλ. M. Benzi, ό.π. (υποσημ. 11), πίν. 36 b.T21/1.

48. Για το εκατέρωθεν της μετόπης κόσμημα πρβλ. Tiryns IX, 1980, σ. 142, πίν. 67, 138.

49. Πρβλ. M. Benzi, ό.π. (υποσημ. 11), πίν. 21, a.T 17/1, και b., πίν. 36, a., b., c., d. T21/1, πίν. 73 b.T 42/1, πίν. 103 d.T73/1. Χρ. Καρδαρά, ό.π., πίν. 11, 951, κάτω δεξιά.

50. Πρβλ. P. A. Mountjoy, ό.π. (υποσημ. 8), εικ. 218 FS 9, εικ. 223, 1, εικ. 225, 1, 4, 5, 6, 7, 9, FS 282. Α. Βλαχόπουλος, ό.π., σχέδ. 83 (δειροκύπελλο MN 5298).

51. Βλ. υποσημ. 6. Οι τάφοι αυτοί αναφέρεται ότι είχαν ανασκαφεί από κατοίκους και περιηγητές, Αντ. Μηλιαράκης, ό.π., σ. 15.

52. Η Κ. Scholes αναφέρει την ύπαρξη στη συλλογή της Αγγλικής Σχολής οστράκου από YE IIIB ψευδόστομο αμφορέα με ταινίες και ζώνη ημικυκλίων, K. Scholes, ό.π., σ. 32.

εγκατάστασης στο χώρο αυτό κατά το 14ο/13ο αι. π.Χ., αποκλείεται όμως οποιοσδήποτε προσδιορισμός ή χαρακτηρισμός της εγκατάστασης.

Εν τούτοις, τα ΥΕ ΙΙΙΓ στοιχεία, αν και επίσης ελάχιστα, επιτρέπουν τη διατύπωση ορισμένων διαπιστώσεων. Όλα τα ΥΕ ΙΙΙΓ όστρακα από την ανασκαφή της Φ. Ζαφειροπούλου αλλά και το υλικό που απεικονίζεται στο αρχείο του Χ. Μουστάκα χρονολογούνται στο β' μισό του 12ου αι. π.Χ. Ανήκουν δηλαδή στη μέση ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο, στην ώριμη (advanced) φάση της, στο διάστημα ακμής της νέας εποχής, όταν πλέον έχει παγιωθεί η πολιτική, κοινωνική και οικονομική αλλαγή[53]. Επί πλέον, αντιπροσωπεύουν τις περισσότερες τάσεις που επικρατούν στο Αιγαίο τότε, μεταξύ των οποίων τον εικονιστικό ρυθμό και, με αρκετή πιθανότητα, τον ρυθμό με πολύποδα[54]. Το γεγονός αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό, αφού ανάλογη ύπαρξη κεραμικών ρυθμών στις Κυκλάδες, με τις σημερινές μας γνώσεις, παρατηρείται μόνο στη μεγάλη σε έκταση, εύφορη και πλούσια σε πρώτες ύλες Νάξο[55].

Φαίνεται λοιπόν ότι από τότε οι κάτοικοι του οικισμού που είχε δημιουργηθεί στην ακτή των Ελληνικών γνώριζαν και παρακολουθούσαν τα ρεύματα που εμφανίζονται στην κεραμική της περιόδου αυτής. Χαρακτηριστικές ομοιότητες, αν και περιορισμένες, εξ αιτίας του πολύ μικρού αριθμού των ανευρεθέντων οστράκων, καθώς και της ανάπτυξης τοπικών τάσεων κατά τη φάση αυτή[56], επισημαίνονται με σκεύη από τη Νάξο[57], την Κρήτη, τα Δωδεκάνησα, την ηπειρωτική Ελλάδα, όπως την Πελοπόννησο και την Αττική. Είναι βέβαια περίεργο ότι δεν βρέθηκαν περισσότερα στοιχεία που να υποδεικνύουν την αναμφισβήτητη, λόγω γειτνίασης, επαφή της Κιμώλου με τη Μήλο, έλλειψη που θα οφείλεται είτε στην απουσία επαρκούς υλικού είτε στο ότι η Κίμωλος ακολουθεί κεραμικούς ρυθμούς, από τους οποίους απέχουν τα εργαστήρια της Μήλου κατά την περίοδο αυτή[58].

Η ανάπτυξη του οικισμού των Ελληνικών, που θα εκμεταλλευόταν τη νοτιοδυτικά του ευρισκόμενη εύφορη κοιλάδα της Δέκας[59] για τον προσπορισμό των απαραιτήτων γεωργικών προϊόντων, οφείλεται, όπως είναι φυσικό, στην επίκαιρη θέση του, η οποία, εκτός από πρόσφορο αγκυροβόλιο στη νοτιοδυτική Κίμωλο[60], έλεγχε τον διάπλου του στενού μεταξύ Μήλου-Κιμώλου. Όμως και η ύπαρξη στο νησί κάποιου ιδιαίτερου αγαθού, που θα μπορούσε να είναι αντικείμενο εμπορικής συναλλαγής, θα ενίσχυε τη δραστηριότητα του οικισμού. Το αντικείμενο αυτό πρέπει να αναζητηθεί στα ορυκτά και μεταλλεύματα τα οποία δημιούργησε η δράση του ηφαιστειακού τόξου του Ν. Αιγαίου τόσο στην Κίμωλο, όσο και στη Μήλο[61]. Στην Κίμωλο ήταν γνωστή από την αρχαιότητα η κιμωλία γη[62], της οποίας τονιζόταν η υπεροχή μεταξύ των αναλόγων προϊόντων άλλων περιοχών[63]. Εξ άλλου, σε πέντε τάφους του νεκροταφείου της Περατής ανακαλύφθηκαν μικροί βώλοι κιμωλίας γης («λευκής κρητίδος»), η οποία θα χρησίμευε, κατά

53. Αντιστοιχεί δηλαδή στη φάση της Περατής ΙΙ, του Λευκαντιού 2α και στην developed και advanced των Μυκηνών. Βλ. E.S. Sherratt, The Pottery of Late Helladic IIIC and its Significance, London 1981, σ. 70, σ. 183.

54. Τα τρία όστρακα με την παράσταση πουλιών (1) δεν έχουν κατασκευαστεί με τοπικό πηλό.

55. Αξίζει να σημειωθεί ότι η μεταγενέστερη κεραμική της Νάξου παρουσιάζει επίσης αναλογίες με την κεραμική της Κιμώλου.

56. P.A. Mountjoy, BSA 85 (1990), σ. 245.

57. E.S. Sherratt, ό.π., σ. 369.

58. Ό.π.

59. Η κοιλάδα αυτή είναι η ευφορότερη του νησιού. Αντ. Μηλιαράκης, ό.π., σ. 6.

60. Ό.π., σ. 7.

61. P. Shelford, The Geology of Melos, Kimolos and Poliagos: The Stratigraphy, στο C. Renfrew - M. Wagstaff (eds.), An Island Polity. The Archaeology of Exploitation in Melos, Cambridge 1982, σ. 310-316. Εξ άλλου, ο μεταλλευτικός και ορυκτός πλούτος της Κιμώλου παραμένει ακόμη ανεκμετάλλευτος, πρβλ. Αντ. Μηλιαράκης, ό.π., σ. 33.

62. Στράβων 10.5.1,... *Κίμωλος, ὅθεν ἡ γῆ ἡ κιμωλία*...

63. Κ. Κόντος, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 256.

τον ανασκαφέα, ως ψιμύθιον. Όπως προκύπτει από το συνδυασμό των στοιχείων δύο από τους τάφους, η ουσία αυτή είχε συσκευαστεί σε κατάλληλο ξύλινο σκεύος και συνόδευε γυναικεία ταφή[64].

Επί πλέον, η Κίμωλος ονομαζόταν από διαφόρους περιηγητές, κυρίως επί Βενετοκρατίας, Argentiera ή Argentara[65], πιθανόν για την ύπαρξη αργυρούχων μεταλλευμάτων[66], στο δε βορειοανατολικό τμήμα της συναντάται το τοπωνύμιο Σιδεροκάψια, όπου αναφέρεται η παρουσία μεταλλευτικών καταλοίπων που σχημάτισαν εκεί «χερσονησώδη προέκταση»[67]. Δυτικά της θέσης αυτής, στην παραλία της Βρωμολίμνης[68], αναφέρεται από τον Μουστάκα η ύπαρξη θαλαμοειδούς τάφου. Όπως προκύπτει από την περιγραφή του, ο τάφος αυτός έφερε παραθάλαμο[69]. Είναι λοιπόν πολύ πιθανόν ότι και στη βόρεια πλευρά του νησιού – η οποία δεν έχει ερευνηθεί καθόλου – να είχε αναπτυχθεί ανάλογος οικισμός, ενδεχομένως για τις επαφές με το βορρά και τη γειτονική Σίφνο[70].

Υποθέσεις μπορεί να γίνουν πολλές, τα στοιχεία όμως, αν και σημαντικά, προς το παρόν είναι ελάχιστα και υποδεικνύουν μόνον ότι υπάρχει μυκηναϊκός οικισμός στα Ελληνικά που βρίσκεται σε επαφή με διάφορες θέσεις του Αιγαίου κατά το β′ μισό του 12ου αι. π.Χ. Δεν είναι γνωστό πότε ο οικισμός εγκαταλείπεται ή καταστρέφεται ή εάν συνεχίζεται η κατοίκησή του στον 11ο αι. και εάν η μετάβαση στους ιστορικούς χρόνους γίνεται χωρίς διακοπή. Ό,τι όμως και να έχει συμβεί, είναι γεγονός ότι υπάρχει άφθονο και καλής ποιότητας μεταγενέστερο υλικό. Το νησί το 425 αναφέρεται ότι πληρώνει 1000 δραχμές φόρο στους Αθηναίους[71], ενώ τον 4ο αι. έχει τη δυνατότητα να βρίσκεται σε διαμάχη με την τετραπλάσια σε έκταση Μήλο για την κατοχή των γειτονικών μικρών νησιών της Πολυαίγου (ή Πολυαίγας), της Λιβείας και της Ετηρείας (ή Ετηιρείας), στην οποία διαμάχη δικαιώνεται από τους Αργείους διαιτητές[72].

Σήμερα η Κίμωλος έχει λιγοστό πληθυσμό. Η Χώρα της, αποτελούμενη από δύο οικισμούς, το γραφικό Παλιό και το Καινούργιο Χωριό, βρίσκεται ΝΑ. και εκ διαμέτρου αντίθετα προς τα Ελληνικά, 2 χλμ. από τη θάλασσα. Αρκετοί από τους λιγοστούς πλέον κατοίκους της[73] διασχίζουν καθημερινά το στενό, για να εργασθούν στα ορυχεία της Μήλου.

*ΝΑΓΙΑ ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΟΥ-ΣΓΟΥΡΙΤΣΑ*

64. Σπ. Ιακωβίδης, Περατή. Το Νεκροταφείον, Αθήναι 1969-1970, Β′, σ. 291, σ. 388, όπου θεωρείται η Κρήτη ή η Κίμωλος τόπος προέλευσης της κρητίδος. Επίσης βλ. Κ. Κόντος, ό.π., σ. 256.

65. Al. Philippson, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 186.

66. Αντ. Μηλιαράκης, ό.π., σ. 5. Ι.Κ. Βογιατζίδου, Κίμωλος. Ιστορικαί έρευναι περί της νήσου, Κιμωλιακά Α′ (1970), σ. 50-52. C.S. Sonnini, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 53. Εν τούτοις, δεν αποκλείεται το όνομα αυτό να οφείλεται στα λευκάζοντα παράλια του νησιού· Αντ. Μηλιαράκης, ό.π., σ. 5. Αντ. Φλ. Κατσούρου, Τοπωνύμια Κιμώλου και Ηπολήβου, Κιμωλιακά Ε′ (1975), σ. 306.

67. Αντ. Μηλιαράκης, ό.π., σ. 4. Η. Hattecoeur, Η νήσος Κίμωλος, Κιμωλιακά Δ′ (1974), σ. 218. Αντ. Κατσούρου, ό.π., σ. 312.

68. Στη Βρωμολίμνη αναφέρεται πηγή πόσιμου ύδατος, C.S. Sonnini, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 60.

69. Ch. Moustakas, ό.π. (υποσημ. 4), σ. 158. Ένα μεγάλων διαστάσεων θαλαμοειδή τάφο αναφέρει επίσης στην περιοχή Κακοπόταμος, ό.π.

70. Οι ΥΕ ΙΙΙΑ2 και ΥΕ ΙΙΙΒ θέσεις που επισημαίνονται στη Σίφνο βρίσκονται στο νότιο τμήμα της δυτικής ακτής και της ενδοχώρας, R. Hope-Simpson, Mycenaean Greece, N. Jersey 1981, σ. 186, σ. 189.

71. Αντ. Μηλιαράκης, ό.π., σ. 16.

72. Αντ. Μηλιαράκης, ό.π. Ν. Κοντολέων, Αι επιγραφαί της Κιμώλου, ό.π. (υποσημ. 18), σ. 3-5.

73. Στην απογραφή του 1896 καταμετρήθηκαν 1655 κάτοικοι, Αντ. Μηλιαράκης, ό.π., σ. 9, ενώ το 1981, 787.

## Summary

# KIMOLOS IN THE MYCENAEAN PERIOD

Kimolos, whose name is referred to by ancient writers, is a small island of the Cyclades, belonging to the Melian complex, and situated only 960 m. NE of Melos and 10 km. SW of Siphnos. It is mountainous, rocky, without water supplies and with steep shores, except for its SW part. There, near the bay of Ellinika and on the neighbouring islet of Agios Andreas was the town of the historical era. It is reported that on the beach of Ellinika "pre-Mycenaean" graves and Mycenaean chamber tombs have been found. Among the latter there was one with a large dromos and two chambers. On this site Mycenaean vases and sherds, mainly of the 12th century BC, have been discovered. They have been either only depicted on photos or found during the excavation of 1965 in the cemetery of later times by F. Zafiropoulou and exhibited in the Melos Museum. Only a few of them belong to the 14th-13th century BC. The rest are safely dated to the middle of the 12th century, that is to the middle phase of the LH IIIC period.

The material, though restricted in number, is characteristic. It indicates the tendencies and styles adopted by the native potters as well as the similarities of the Kimolean pottery with vessels from Naxos, Crete, the Dodecanese and mainland Greece, especially the Peloponnese and Attica.

The evolution of the settlement at Ellinica may be due to the favourable position occupied by the site in SW Kimolos, controlling the passage between Melos and Kimolos, and very probably to the existence of cimolite or kimolean earth. It is a kind of white argile, used from ancient times until recently for bathing, washing and the preparation of some medical substances as well as cosmetics, a usage known from the cemetery at Perati.

Moreover, it might be supposed that there were other materials that could be exported, like silver and other ores. Such a hypothesis is perhaps corroborated by the fact that Kimolos was also called Argentiera or Argentara during Venetian supremacy over the Cyclades and that in the NE part of the island is a site named Siderokapsia after iron remains. To the W of this site, on the coast of Vromolimni, the existence of a Mycenaean chamber tomb has been reported.

Many suggestions can be made; but it is a fact that the Mycenaean settlement at Ellinika held relations with several sites in the Aegean during the 2nd half of the 12th century BC.

It is not known when this settlement was abandoned or if the transition to the historical era, to which belongs a significant material, was smooth. In any case, in 425 BC Kimolos paid 1000 drachmas as a tribute to Athens and in the 4th century BC won the possession of the neighbouring islets over Melos.

*N. POLYCHRONAKOU-SGOURITSA*

# ΕΓΧΑΡΑΚΤΗ ΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΑΚΡΟΒΑΤΗ ΣΕ ΘΗΡΑΪΚΗ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΑ*

Η Ξεστή 4[1], παρά το γεγονός ότι δεν έχει ακόμα ανασκαφεί στο σύνολό της, αναμφισβήτητα είναι ένα από τα σημαντικότερα οικοδομήματα της προϊστορικής πόλης του Ακρωτηρίου της Θήρας, για την αρχιτεκτονική του αλλά κυρίως για τον τοιχογραφικό του διάκοσμο, πολλά υποσχόμενο στην έρευνα του αιγαιακού πολιτισμού σε θέματα που αφορούν στη ζωγραφική, την εικονογραφία, τη θρησκεία κ.ά. Το κτίριο αυτό βρίσκεται στη νότια περιοχή του ανασκαμμένου τμήματος της πόλης, απέναντι (ανατολικά) από το επίσης σημαντικό οικοδόμημα της Ξεστής 3. Αποτελείται από ισόγειο και δύο ορόφους, έχει κύριο εξωτερικό κλιμακοστάσιο στη νότια πλευρά και, σε αντίθεση με τα άλλα οικοδομήματα του Ακρωτηρίου, είναι κτισμένο εξ ολοκλήρου με πελεκητές πλίνθους κατά το ισόδομο σύστημα. Όσον αφορά στον τοιχογραφικό του διάκοσμο, τα υπάρχοντα στοιχεία δείχνουν ότι ο τοίχος και των δύο πλευρών του κλιμακοστασίου από το ισόγειο μέχρι τον δεύτερο όροφο ήταν ζωγραφισμένος με παράσταση πομπής[2]. Εικονίζονται ανδρικές μορφές σε φυσικό μέγεθος, ντυμένες με μινωικό ζώμα να ανεβαίνουν το κλιμακοστάσιο κρατώντας ποικίλα αντικείμενα, ζωγραφισμένα με ιδιαίτερη επιμέλεια και προσοχή[3]. Επίσης σε όροφο του κτιρίου υπήρχε κάποιος τοίχος που ήταν κοσμημένος με ανάγλυφη παράσταση αιλουροειδούς μάλλον σε φυσικό μέγεθος, σε συνδυασμό με ζωγραφική[4]. Και οι δύο αυτές τοιχογραφίες είναι ιδιαίτερα σημαντικές. Η ανάγλυφη τοιχογραφία είναι σημαντική, γιατί αποτελεί το μοναδικό ως τώρα παράδειγμα στο Ακρωτήρι ανάγλυφης τοιχογραφίας με παραστατικό θέμα[5], ενώ γνωρίζουμε ότι αυτή η τεχνική διακόσμησης εφαρμοζόταν κατά κύριο λόγο στην Κνωσό. Η

* Ευχαριστώ τον Διευθυντή Ανασκαφών Ακρωτηρίου, Καθηγητή κ. Χρήστο Ντούμα για την άδεια δημοσίευσης. Την εγχάρακτη παράσταση του ακροβάτη εντόπισα το θέρος του 1991 κατά τη διάρκεια των εργασιών του Εργαστηρίου Συντήρησης Τοιχογραφιών, του οποίου είχα την επίβλεψη λειτουργίας. Είχα σχεδόν αμέσως επεξεργασθεί το θέμα, όμως η ολοκλήρωσή του, λόγω άλλων υποχρεώσεων, έγινε δυνατή μόνο στο τέλος του 1996. Επίσης ευχαριστώ την Εύη Παπαθωμά, συντηρήτρια αρχαιοτήτων και σχεδιάστρια, για τη βοήθειά της στο τελικό στάδιο των Σχεδίων 3-4.

1. ΤΗ ΙΙ, σ. 21, πίν. 31, a-b. Χρ. Ντούμας, ΠΑΕ 1975, σ. 227-29, εικ. 3· 1978, σ. 223· 1994, σ. 163, πίν. 94,α-β. Έργον 1994, σ. 62, εικ. 49· 1995, σ. 55-57, εικ. 39-40· 1996, σ. 75-77, πίν. 61-62. Τελεβάντου 1994, σ. 371, 365.

2. Χριστίνα Α. Τελεβάντου, Ημερίδα Θήρας , Αναζητώντας τους ζωγράφους, σ. 59. Η απόδοση της ανθρώπινης μορφής στις θηραϊκές τοιχογραφίες, ΑΕ 1988, σ. 144. Εγχάρακτες απεικονίσεις πλοίων σε θηραϊκή τοιχογραφία, ΑΑΑ XXI (1991), σ. 115. Chr. A. Televantou, Theran Wall-Paintings: Artistic Tendencies and Painters, Εικών, Aegaeum 8 (1992), σ. 147, 158, αριθ. κατ. 41. Τελεβάντου 1994, σ. 371. Χρήστος Μπουλώτης, Προβλήματα της αιγαιακής ζωγραφικής και οι τοιχογραφίες του Ακρωτηρίου, Ημερίδα Θήρας, σ. 86, πίν. 36,α-β. Χρήστος Ντούμας, Οι τοιχογραφίες της Θήρας, Αθήνα 1992, σ. 176, πίν. 138-141.

3. Χριστίνα Α. Τελεβάντου, Τα ποικίλα σκεύη των θηραϊκών τοιχογραφιών, συμβολή στην τεχνογνωσία του προϊστορικού Αιγαίου, ΑΕ 1994, σ. 148-153, εικ. 11,13.

4. Τελεβάντου 1994, σ. 365. Chr. A. Televantou, ό.π. Εικών, σ. 147, 158, αριθ. κατ. 42.

5. Στο Ακρωτήρι ως τώρα έχουν βρεθεί μόνον άλλοι δύο συνδυασμοί ζωγραφικής και ανάγλυφου: α) τοιχογραφία με ανάγλυφο δικτυωτό κόσμημα και ζωγραφιστούς ρόδακες. Διακοσμούσε τουλάχιστον δύο από τους τοίχους κάποιου δωματίου στον όροφο της Ξεστής 3. Βρέθηκε στο στρώμα της ηφαιστειακής καταστροφής και χρονολογείται στην ΥΜ ΙΑ/ΥΚ Ι φάση· ΤΗ VII, πίν. 41,a-b. Χρ. Ντούμας, ΠΑΕ 1978, σ. 2, κ.ε. Έργον 1979, πίν. 68. Τελεβάντου 1994, σ. 155. Chr. A. Televantou, ό.π. Ει-

τοιχογραφία της πομπής είναι σημαντική για πολλούς λόγους. Κατ' αρχήν είναι η πληρέστερη και καλύτερα διατηρημένη μέχρι σήμερα τοιχογραφία με αυτό το θέμα, η οποία μάλιστα μπορεί να αποδοθεί με ασφάλεια σε συγκεκριμένους χώρους του κτιρίου. Επίσης αποτελεί, μαζί με την πρώτη – σύμφωνα με τον M.A.S. Cameron[6] – κνωσιακή τοιχογραφία της πομπής, την παλαιότερη ως σήμερα εμφάνιση του θέματος στην αιγαιακή μεγάλη ζωγραφική, χρονολογούμενη μέσα στα πλαίσια της ΥΜ ΙΑ/ΥΚ Ι φάσης. Τέλος, θα πρέπει να επισημανθεί ότι το θέμα της πομπής στον αιγαιακό χώρο φαίνεται ότι κυρίως αποτελούσε μέρος του εικονογραφικού προγράμματος ανακτόρων, μεγάρων ή γενικά οικοδομημάτων με επίσημο - δημόσιο χαρακτήρα, πράγμα που ασφαλώς έχει σημασία για τον τύπο και τη λειτουργία της Ξεστής 4.

Όμως η θηραϊκή τοιχογραφία της πομπής παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον και για έναν επιπλέον λόγο: είναι η μοναδική τοιχογραφία του Ακρωτηρίου όπου στο λευκό βάθος της παράστασης υπάρχει πληθώρα χαραγμάτων, που έγιναν όταν το ασβεστοκονίαμα ήταν ήδη στεγνό και τα οποία δεν αποτελούν το προσχέδιο της παράστασης. Σε παλαιότερη προσπάθειά μας να αναγνωρίσουμε σχήματα ή παραστάσεις είχαμε παρουσιάσει ανθρώπινες μορφές[7], προφανώς σχεδιάσματα μικρών παιδιών, καθώς και δύο πλοία[8], τα οποία είχαμε θεωρήσει ως σχεδιάσματα μεγαλύτερων παιδιών ή εφήβων, όλα μικρογραφικά. Καθώς τα συγκεκριμένα χαράγματα δεν φαίνεται, τουλάχιστον με τα υπάρχοντα στοιχεία, να έχουν σχέση με την παράσταση, δηλαδή δεν αποτελούν το προσχέδιο κάποιας σύνθεσης που δεν ολοκληρώθηκε ποτέ, ενδεχομένως να πρόκειται για καλλιτεχνικά παιχνίδια – μικρές γρήγορες σπουδές – του ή των καλλιτεχνών που δούλεψαν στην τοιχογραφία της πομπής. Ωστόσο τα μεν πρώτα εξακολουθώ να θεωρώ ως παιδικά, όμως για τα δεύτερα τείνω πλέον να θεωρήσω ότι ενδεχομένως να είναι έργα ενήλικων καλλιτεχνών, καθώς η αρκετά καλή εγχάρακτη παράσταση ακροβάτη που θα μας απασχολήσει σε αυτή τη μελέτη δεν μπορεί παρά να αποτελεί έργο ενός επιδέξιου καλλιτέχνη.

Πίσω από μια ανδρική μορφή της πομπής[9], περίπου στο ύψος των ώμων της και ενδεχομένως εμπρός από κάποια άλλη, αναγνωρίσαμε μικρογραφική παράσταση ανδρικής μορφής (Σχέδ. 1). Εκτός από μερικά τμήματά της που λείπουν (τα κάτω άκρα, τμήμα από το πίσω μέρος της μέσης και οι άκρες χείρες) εξ αιτίας της αποσπασματικής, ελπίζουμε προς το παρόν, κατάστασης της τοιχογραφίας, το σχέδιο φαίνεται να παρέμεινε ημιτελές. Ο καλλιτέχνης μάλλον απέδωσε το μεν πεδίο όπου κινείται ο ακροβάτης, κατά την άποψή μας η ράχη ενός ταύρου (βλ. παρακάτω), πολύ ελεύθερα, το δε κεφάλι του μαζί με τα μαλλιά πολύ γενικά και όχι τόσο επιτυχώς, όσο το σώμα της μορφής. Δεν αποκλείεται όμως να πρόκειται για κάποιο αντικείμενο, ίσως ειδώλιο, το οποίο να είχε σχεδιασθεί να το κρατά κάποια από τις μορφές της πομπής.

Η μορφή αποδίδεται σε κατατομή προς τα αριστερά του θεατή. Τα πόδια της είναι ενωμένα έτσι, ώστε το αριστερό να φαίνεται ολόκληρο και από το δεξί μόνο το εμπρός τμήμα, τα χέρια βρίσκονται στην ανάταση με το κεφάλι να προβάλλει ανάμεσά τους, ενώ το σώμα σχηματίζει έντονο τόξο. Ένδυμα της μορφής είναι το γνωστό μινωικό περίζωμα με πλατιά ζώνη που τονίζει τη λεπτή της μέση. Η διάπλαση του σώματος δίνεται αρκετά παραστατικά με ιδιαίτερη έμφαση στους μύες. Όμως παρατηρείται δυσαναλογία ανάμεσα στον αρκετά μακρύ πάνω κορμό σε σχέση με τον κάτω. Προφανώς οι αναλογίες αποτελούσαν μια από τις δυσκολίες που αντιμετώπιζε ο σχεδιαστής, όσον αφορά στη σωστή

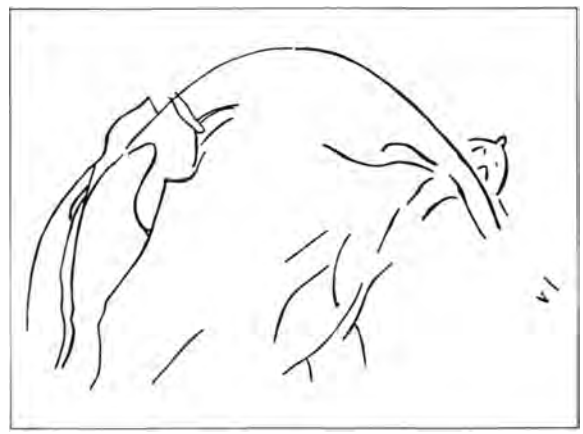
κών, σ. 147, 158, αριθ. κατ. 37· β) τμήμα τοιχογραφίας από την Οικία Γυναικών, η οποία βρέθηκε στο πηλοκονίαμα δαπέδου δωματίου του ορόφου· είναι παλαιότερη της τελικής φάσης του κτιρίου και χρονολογείται στο τέλος της Μεσοκυκλαδικής και στις αρχές της ΥΜ ΙΑ/ΥΚ Ι φάσης· ό.π., σ. 147, αριθ. κατ. 23,α.

6. M.A.S Cameron, Theran, Cretan and Mainland Frescoes, TAW II, I, 1978, σ. 588, εικ. 4. New Restorations of Minoan Frescoes from Knossos, BICS 17 (1970), σ. 165.

7. Χρ. Α. Τελεβάντου, ό.π (υποσημ. 2)., ΑΑΑ XXI (1991), σ. 122, προμετωπίς .

8. Ό.π., σ. 116-121, εικ. 2,5. Τελεβάντου 1994, σ. 276, εικ. 60.

9. Χρ. Ντούμας, ό.π., πίν. 140.



*Σχέδ. 1. Θήρα. Ξεστή 4. Εγχάρακτη παράσταση ακροβάτη στην τοιχογραφία της Πομπής.*

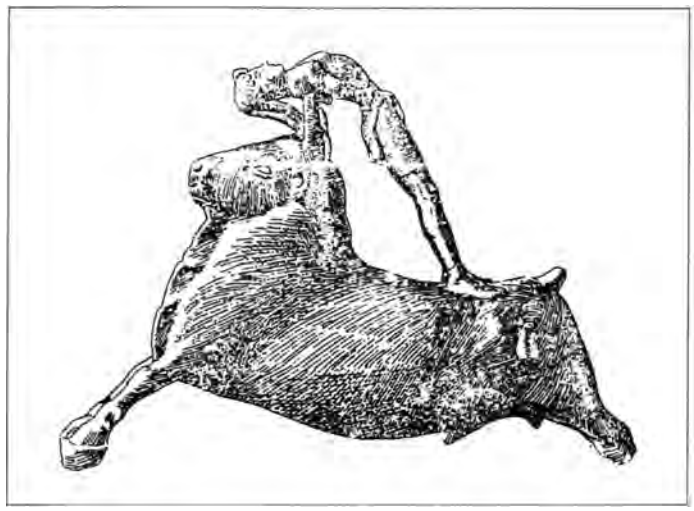
απόδοση του ανθρώπινου σώματος σε μια στάση έντονης κάμψης προς τα πίσω. Ο πειραματισμός του πάνω στο θέμα φαίνεται από το διπλό περίγραμμα του δεξιού ποδιού και της μέσης, που φανερώνει τη διπλή του προσπάθεια. Με την πρώτη χάραξη το τόξο του σώματος σχεδιάσθηκε ανοικτότερο από το επιθυμητό και έτσι με τη δεύτερη απόπειρα είναι σαφώς πιο κλειστό. Νομίζουμε ότι δεν υπάρχει αμφιβολία ότι πρόκειται για αθλητή που παριστάνεται σε εκτέλεση ακροβατικής άσκησης. Μάλιστα εδώ αποτυπώνεται η γεμάτη ένταση στιγμή πριν την εκτίναξή του προς τα πίσω με περιστροφή του σώματος στον αέρα: τα ενωμένα και τεντωμένα πόδια φαίνεται να πατούν ακόμα κάπου, το σώμα γέρνει πίσω με μεγάλη κλίση και έντονο λύγισμα, ενώ τα χέρια βρίσκονται στην ανάταση σε έναν πλήρη συνδυασμό ισορροπίας και ισχυρής ώθησης για αντίστροφη εκτίναξη του σώματος. Κατά μήκος της νοητής χορδής του τόξου του σώματος υπάρχει σειρά από καμπυλόγραμμες χαράξεις σε ελεύθερη διάταξη, ενώ κάτω από τα χέρια άλλες σε σχεδόν κατακόρυφη διάταξη. Προφανώς με ελεύθερο σχέδιο επιχείρησε ο καλλιτέχνης να απεικονίσει το πεδίο όπου κινείται η μορφή. Εκ πρώτης όψεως η στάση του θηραίου ακροβάτη παραπέμπει στο αγώνισμα των ταυροκαθαψίων και γι'αυτό στραφήκαμε σε αυτό το εικονογραφικό πεδίο της αιγαιακής προϊστορικής τέχνης, προκειμένου να κατανοήσουμε τη θηραϊκή παράσταση και να αναζητήσουμε τα παράλληλά της.

Το θέμα του αγωνίσματος των ταυροκαθαψίων είναι από τα δημοφιλέστερα στη μινωική και μυκηναϊκή τέχνη και από πολύ νωρίς απασχόλησε τον A. Evans, στην αρχή με αφορμή τη δημοσίευση του πολύ σημαντικού γνωστού χάλκινου συμπλέγματος από την Κρήτη (Σχέδ. 2) που βρίσκεται στο Βρετανικό Μουσείο[10], αλλά και λίγο αργότερα, στον τρίτο τόμο του μνημειώδους έργου του Palace of Minos, με αναφορά και σε πολλά άλλα ευρήματα από την Κνωσό και την Κρήτη γενικότερα[11]. Σε αυτή τη δεύτερη προσέγγιση του θέματος έδωσε και μία γραφική αναπαράσταση των τεσσάρων κυριοτέρων φάσεων του αθλήματος διατυπώνοντας την άποψη ότι ο ακροβάτης πλησιάζει τον ταύρο από εμπρός, τον αρπάζει από τα κέρατα και κάνοντας στροφή στον αέρα πέφτει στην πλάτη του και στη συνέχεια εκτελώντας δεύτερη στροφή πατάει στο έδαφος. Σε αυτό τον κύκλο των φάσεων εντάσσει τις περισσότερες παραστάσεις του θέματος. Η Αγνή Σακελλαρίου σε δύο θεμελιακές εργασίες της διέκρινε δύο βασικούς εικονογραφικούς κύκλους του συμπλέγματος[12]. Ο ένας αφορά στα στιγμιότυπα σύλληψης

10. A. Evans, On a Minoan Bronze Group of a Galloping Bull and Acrobatic Figure from Crete, JHS XLI (1921), σ. 247-259, εικ.1-2,4 a-c. PM III, σ. 220-222, εικ.155.

11. PM III, σ. 203-232.

12. A. Sakellariou, Les Cachets minoens de la Collection Giamalakis, σ. 85-89. ΜΣ, σ. 8-60.



*Σχέδ. 2. Χάλκινο σύμπλεγμα από την Κρήτη (σχέδ. από PM III, εικ. 155).*

και δαμασμού των ζώων στην ύπαιθρο[13], που δεν μας αφορά άμεσα σε αυτή τη μελέτη, και ο άλλος σε σκηνές ταυροκαθαψίων[14]. Σε αυτόν τον δεύτερο διέκρινε δύο βασικούς τύπους: ο ένας αντιστοιχεί στον τύπο του A. Evans, τον οποίο θεωρεί σωστά ως γνήσια κρητικό, που ανάγεται στην ΜΜ ΙΙΙ εποχή, ενώ ο άλλος αφορά στις σκηνές όπου ο αθλητής απεικονίζεται να πηδά πάνω από τον ταύρο εφορμώντας από τα πλάγια και θεωρείται από τη Σακελλαρίου ότι αναπαριστάνεται μία εκφυλισμένη μεταγενέστερη μορφή του αθλήματος λιγότερο επικίνδυνη από την αρχική. Ο J.G. Younger σε μία εκ νέου αντιμετώπιση του θέματος συγκέντρωσε τις γνωστές παραστάσεις ταυροκαθαψίων που απαντούν στην προϊστορική αιγαιακή τέχνη και αναλύοντας το θέμα διέκρινε τρεις βασικούς εικονογραφικούς τύπους[15]: τον πρώτο[16] και τον τρίτο[17], που αντιστοιχούν στον τύπο του A. Evans (ο πρώτος της Α. Σακελλαρίου) καί τον δεύτερο τύπο της Α. Σακελλαρίου (πλάγια εκτέλεση του αθλήματος), αντίστοιχα. Ο δεύτερος, που αποτελεί παραλλαγή του τύπου του A. Evans, παριστάνει τον αθλητή να εφορμά μετωπικά στον ταύρο από κάποιο ψηλότερο σημείο (βάθρο)[18].

Η στάση του ακροβάτη της Θήρας οδηγεί στον τύπο των ταυροκαθαψίων του A. Evans (Τύπος ΙΙ του J.C. Younger, Τύπος Ια της Α. Σακελλαρίου). Στον τύπο αυτό ο J.C. Younger συγκαταλέγει οκτώ παραδείγματα, από τα οποία τα επτά είναι σφραγίσματα και το όγδοο το χάλκινο σύμπλεγμα του Βρετανικού Μουσείου[19]. Από τα παραδείγματα αυτά δύο παρουσιάζουν ισχυρότατες αναλογίες με τον ακροβάτη της Θήρας: το σφράγισμα αριθ. 4 από την Κ. Ζάκρο[20], όπου ο αθλητής έχει την ίδια στάση

13. Ό.π., σ. 58-59.

14. Ό.π., σ. 59-60.

15. J.G. Younger, Bronze Age Representations of Aegean Bull-Leaping, AJA 80 (1976), σ. 125-137. Ο ίδιος, στο The Iconography of Late Minoan and Mycenaean Sealstone and Finger Rings, Bristol 1988, σ. 168-175 αναφέρει τις παραστάσεις του θέματος στη σφραγιδογλυφία και προσθέτει νέες που ανήκουν στους τύπους που ο ίδιος είχε διακρίνει στο προηγούμενο άρθρο του. Ο ίδιος, A New Look at Aegean Bull-Leaping, MUSE 17(1983), σ. 73-79.

16. J.G. Younger, ό.π., σ. 126-128.

17. Ό.π., σ. 132-134. MUSE 17, ό.π., σ. 79.

18. J.G. Younger, ό.π. (υποσημ. 15), σ. 128-131.

19. J.G. Younger, ό.π., σ. 127-128, πίν. 20, εικ. 1-3. MUSE 17, ό.π., σ. 73-74.

20. J.G. Younger, ό.π., AJA 80 (1976), σ. 127, πίν. 20,2.

και κατεύθυνση με της Θήρας, και το χάλκινο ειδώλιο. Στο τελευταίο οι αντιστοιχίες είναι πιο εμφανείς: α) στη στάση του αθλητή με τα ενωμένα πόδια και την έντονη κάμψη του σώματος προς τα πίσω, έτσι, ώστε να σχηματίζεται κλειστό τόξο, β) στα μακριά μαλλιά που κρέμονται και γ) στο περίζωμα, που αποτελεί το κατ' εξοχήν ένδυμα των αθλητών αυτών από την ΜΜ ΙΙΒ έως την ΥΜ Ι εποχή[21]. Φυσικά υπάρχουν και διαφορές, δευτερεύουσας κατά τη γνώμη μας σημασίας, όπως η θέση των χεριών της μορφής, τα οποία στο γλυπτό είναι παράλληλα με τον κορμό, ενώ στη θηραϊκή παράσταση βρίσκονται στην ανάταση, θέση όμως που απαντά σε άλλες παραστάσεις ακροβατών[22]. Σε αυτές τις παραστάσεις προστίθενται τώρα άλλες δύο σε σφραγίσματα που βρέθηκαν κατά την ανασκαφή του ισογείου του δωματίου Δ18β στο Ακρωτήρι[23], μαζί με άλλα σφραγίσματα που παριστάνουν άρμα και αντωπούς γρύπες[24]. Στις παραστάσεις αυτές εικονίζεται ο ταύρος να εφορμά σε ιπτάμενο καλπασμό προς τα δεξιά τινάζοντας την κεφαλή προς τα πίσω. Ο ακροβάτης εικονίζεται να αιωρείται πάνω από τη ράχη του ταύρου με το σώμα να σχηματίζει έντονο τόξο, τα πόδια στα αριστερά και τα χέρια τεντωμένα προς τα κάτω πολύ κοντά στο λαιμό του ζώου. Οι παραστάσεις είναι πραγματικά εξαιρετικής τέχνης και αν και είναι σχεδόν ίδιες, ωστόσο θα πρέπει να προέρχονται από διαφορετική σφραγίδα. Ο ταύρος ως προς την απόδοση της πλαστικότητας του σώματος βρίσκεται πολύ κοντά σε σφραγίσματα από την Κρήτη[25]. Ο ακροβάτης και στις δύο περιπτώσεις παρουσιάζει ισχυρές αναλογίες με της Ξεστής 4 ως προς την κατεύθυνση, τη στάση και την έντονη αλλά σαφώς πιο κλειστή καμπύλη που σχηματίζει το σώμα. Όπως αναφέραμε, ο A. Evans έδωσε σχεδιαστικά τέσσερις κύριες θέσεις που αντιστοιχούν σε ισάριθμα στάδια του αθλήματος. Ο ακροβάτης της Ξεστής 4 απεικονίζεται σε ενδιάμεσο στάδιο ανάμεσα στις θέσεις 2 και 3 του σχήματος του A. Evans (Σχέδ. 3), στη θέση 2 1/2 κατά τον J.C. Younger, ο οποίος την θεωρεί ως δημοφιλή κυρίως για αισθητικούς λόγους, δεδομένου ότι εναρμονίζεται με την καμπύλη γραμμή της ράχης του ταύρου και η όλη σύνθεση στην ωοειδή επιφάνεια ενός σφραγίσματος[26]. Στην ίδια περίπου θέση παριστάνονται και οι δύο ακροβάτες των σφραγισμάτων από το Ακρωτήρι, δηλαδή ανάμεσα στις θέσεις 2 και 3 και συγκεκριμένα τη στιγμή που ο αθλητής ετοιμάζεται να πιάσει τα κέρατα ή να στηριχτεί στο λαιμό του ζώου, για να εκτελέσει την περιστροφή της προσγείωσης.

Ύστερα από την παραπάνω εικονογραφική ανάλυση νομίζουμε ότι έγινε φανερό ότι η στάση του θηραίου ακροβάτη χρησιμοποιείται στην προϊστορική αιγαιακή τέχνη στις απεικονίσεις του αγωνιστικού συμπλέγματος αθλητή-ταύρου σε σκηνές ταυροκαθαψίων. Με βάση το συμπέρασμα αυτό εκφράζουμε την άποψη ότι οι γραμμές κατά μήκος της νοητής χορδής του τόξου του σώματος αποτελούν την ελεύθερη απόδοση της ράχης του ταύρου και οι κατακόρυφες τα μακριά μαλλιά της μορφής που κρέμονται. Παρατηρούμε ότι στην σύνθεση αυτή ο καλλιτέχνης επικέντρωσε το ενδιαφέρον του στη σχεδίαση της μορφής που φαίνεται να παρουσίαζε γι' αυτόν περισσότερες δυσκολίες στην απόδοσή της από ό,τι του ταύρου. Απέδωσε τον αθλητή με ένα πολύ καθαρό, αλλά αρκετά σκληρό σχέδιο, εργάστηκε με σταθερό χέρι και προσοχή πάνω στην καμπυλότητα του σώματος, έδωσε την αίσθηση του βάθους στα πόδια με τη μερική αλληλοεπικάλυψη και κατάφερε να αποτυπώσει την ένταση της κίνησης.

21. Έφη Σαπουνά-Σακελλαράκη, Μινωικό Ζώμα, Αθήνα 1971, Τύπος Ζ, 110-115, πίν. Α,α-γ, 31,α, 32,α-β. Το ένδυμα αυτό ήταν το πλέον σύνηθες στην Κρήτη· ό.π., σ. 115, ενώ στη Θήρα είναι γνωστό από τη Μικρογραφική Ζωφόρο της Δυτικής Οικίας, Τελεβάντου 1994, σ. 216, εικ. 48 (τύπος Δα).

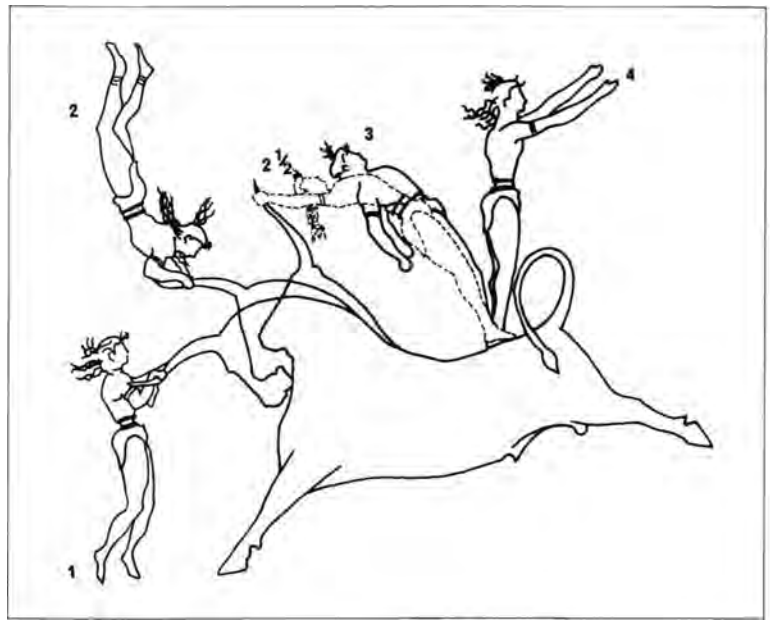
22. Ενδεικτικά: Σ. Μαρινάτος, Το μινωικόν μέγαρον Σκλαβοκάμπου, ΑΕ 1939, σ. 88-89, εικ. 15.

23. Χρ. Ντούμας, Έργον 1995, σ. 54, εικ. 38.

24 Ό.π., σ. 54, εικ. 37. Η παράσταση του άρματος με τον ηνίοχο είναι όμοια με σφραγισμάτων που βρέθηκαν στο μέγαρο Σκλαβοκάμπου· Σ. Μαρινάτος , ό.π., σ. 90-91, πίν. 4-8 και στην Αγία Τριάδα, D. Levi, Annuario, 8-9, αριθ. 117, εικ. 133 και φαίνεται ότι προέρχονται από την ίδια σφραγίδα.

25. Ενδεικτικά, Σ. Μαρινάτος, ό.π. (υποσημ. 22), σ. 88, εικ. 13, πίν. 4,2-6, όπου αναφέρονται και παραδείγματα από τα Γουρνιά και την Αγία Τριάδα.

26. J.G. Younger, ό.π. (υποσημ. 15), σ. 126-127.




*Σχέδ. 3. Το διάγραμμα του A. Evans (PM III, εικ. 156).*

Αντίθετα, δεν φαίνεται να τον απασχόλησε ιδιαίτερα ο ταύρος, ίσως επειδή ως εικονιστική μονάδα ήταν πιο οικεία σ' αυτόν, αφού ήδη κατά την ΥΜ ΙΑ περίοδο αποτελεί μέρος του παραδοσιακού καλλιτεχνικού λεξιλογίου τους[27].

Με βάση τα παραπάνω επιχειρήσαμε να δώσουμε μία πιθανή μορφή της σύνθεσης, όπως εκείνη θα ήταν ολοκληρωμένη (Σχέδ. 4) και παρ' όλο που ασφαλώς δεν μπορούμε να είμαστε εντελώς βέβαιοι, ωστόσο νομίζουμε ότι δεν θα πρέπει να απέχει πολύ από το αρχικό σχέδιο. Αξίζει να δούμε τη θέση και τη σημασία τόσο της παράστασης του ακροβάτη, όσο και της όλης σύνθεσης, όπως την «συμπληρώσαμε», στις αιγαιακές τοιχογραφίες.

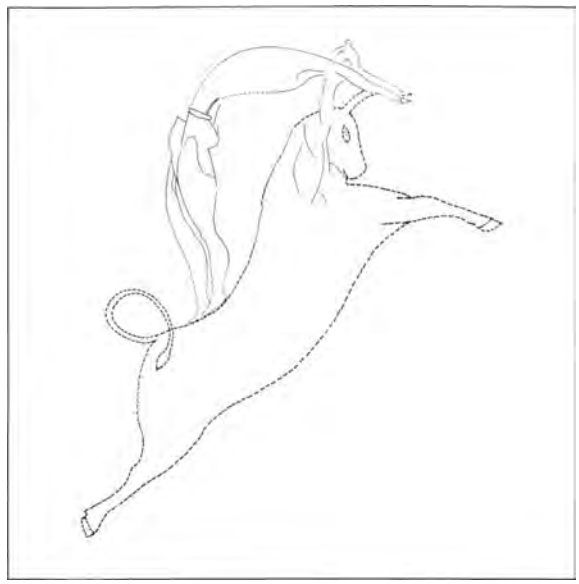
Είναι γνωστό ότι το δημοφιλές θέμα των ταυροκαθαψίων[28] απαντά και μάλιστα με αρκετή συχνότητα και διάδοση σε σχέση με άλλα θέματα στις αιγαιακές τοιχογραφίες. Αμέσως παρακάτω παραθέτουμε σύντομη περιγραφή των ως τώρα γνωστών παραστάσεων, οι οποίες δυστυχώς διασώζονται πολύ αποσπασματικά, ορισμένες μάλιστα σε βαθμό που να υπάρχει ακόμα και αμφιβολία για το θέμα (π.χ. αριθ. 13). Προέρχονται από την Κνωσό, τις Μυκήνες, την Τίρυνθα, την Πύλο και τον Ορχομενό. Οι περισσότερες χρονολογικά τοποθετούνται από την ΥΜ ΙΙ/ΥΕ ΙΙ μέχρι την ΥΜ ΙΙΙΑ-Β/ ΥΕ ΙΙΙ Α-Β περίοδο. Παράσταση ταυροκαθαψίων απεικονίζεται και στη γνωστή ζωγραφιστή μυκηναϊκή λάρνακα από την Τανάγρα (αριθ. 14).

1. Τμήμα τοιχογραφίας από το ανάκτορο της Κνωσού. Εδώ παριστάνεται γυναικεία μορφή τη στιγμή που πηδά πάνω από το λαιμό του ταύρου. Πάνω από τη ράχη του ζώου διασώζονται δύο βόστρυχοι, που προφανώς ανήκουν σε άλλο αθλητή που εκτελούσε περιστροφή[29].

27. PM Index στη λέξη Bull/Bull-sports on frescoes and painted stucco reliefs. Τελεβάντου 1994, σ. 232-233. L. Morgan, The Miniature Wall-Painting of Thera, A Study in Aegean Culture and Iconography (Cambridge Classical Studies, 1988), σ. 56-57.

28. Για το θέμα εκτός της βιβλιογραφίας που αναφέρεται στις υποσημ. 10,11, 14 βλ. και J. Pinset, Bull-Leaping, Minoan Society, Proceedings of the Cambridge Colloquium 1981, Bristol 1983, σ. 259-271. A. Ward, The Cretan Bull-Sports, Antiquity 42 (1968), σ. 117-122.

29. PM III, σ. 207-208, εικ. 143. S. Immerwahr, Aegean Painting in the Bronze Age, Pennsylvania 1990, σ. 179. Younger, ό.π., AJA 80 (1976), σ. 134.



*Σχέδ. 4. Πρόταση συμπλήρωσης της θηραϊκής παράστασης από την Ξεστή 4.*

Οι τοιχογραφίες αριθ. 2-7, που ακολουθούν, βρέθηκαν στο ανάκτορο της Κνωσού και ανήκουν, σύμφωνα με τον M.A.S Cameron, ο οποίος αποκατέστησε πέντε μετόπες της Τοιχογραφίας με τους ταυρομάχους, τουλάχιστον σε δύο διαζώματα διαφορετικών τοίχων[30]. Χρονολογικά τοποθετούνται μέσα στα πλαίσια της ΥΜ ΙΙ/ΙΙΙΑ περιόδου[31].

2. Ταυροκαθάψια με τρεις αθλητές από το ανάκτορο της Κνωσού[32].

3. Τμήμα τοιχογραφίας με άνδρα ακροβάτη από το ανάκτορο της Κνωσού. Εδώ η μορφή παριστάνεται με κατεύθυνση προς τα δεξιά, όρθια με τα χέρια ανοιχτά και με τα μαλλιά να ανεμίζουν προς τα πίσω. Πίσω από την μορφή, κοντά στα πόδια της, σώζονται τμήματα από τα πόδια του ταύρου που τρέχει προς τα αριστερά[33].

4. Τμήμα τοιχογραφίας με γυναίκα ακροβάτη από το ανάκτορο της Κνωσού. Η μορφή κατευθύνεται προς τα δεξιά, πιθανότατα τη στιγμή που πατάει στη γη[34].

5. Τμήμα τοιχογραφίας από το ανάκτορο της Κνωσού διασώζει τμήμα από το πρόσωπο και τα χέρια γυναικείας μορφής, η οποία κρατά κέρατο ταύρου με το δεξί της χέρι[35].

6. Κεφαλή γυναίκας ακροβάτη[36].

7. Τμήματα από γυναίκα ακροβάτη[37].

8. Τμήμα τοιχογραφίας από το ανάκτορο της Κνωσού παριστάνει ταύρο σε ιπτάμενο καλπασμό.

30. M.A.S. Cameron, The «Palatial» System in the Knossos Murals, FMP, σ. 325, εικ. 12.

31. S. Immerwahr, ό.π., σ. 66, 84, 90-92, 103, 109, 110, 111, 117, 162, 164, 175, Kn no 23a-i, πίν. 41-42. Ο A. Evans, PM III, σ. 210, χρονολογεί στην ΥΜ ΙΙ. Αντίθετα, ο L.R. Palmer, A New Guide to the Palace of Knossos, New York 1969, σ. 96-97, χρονολογεί στην ΥΜ ΙΙΒ περίοδο.

32. PM III 212, εικ. 144-145. KFA, πίν. IX, X, αριθ. 8. S. Immerwahr, ό.π., Kn no 23a, πίν. 41. Younger, ό.π., AJA 80 (1976), σ. 130.

33. PM II, σ. 216, εικ. 148. S. Immerwahr, ό.π., Kn no 23c. KFA, πίν. A1. Younger, ό.π., AJA 80 (1976), σ. 131.

34. PM III, πίν. XXI. PM IV, σ. 21-22, εικ. 11. S. Immerwahr, ό.π., Kn no 23d, πίν. 42. KFA, πίν. A, εικ. 2.

35. PM III, σ. 215, εικ. 146. KFA, 40, πίν. XIIa, X no.6. Younger, ό.π., AJA 80 (1976), σ. 129.

36. PM III, σ. 232, εικ. 164B. KFA, πίν. X, no.1. S. Immerwahr, ό.π., Kn no 23e.

37. KFA, πίν. X, no 2,3,5,7. S. Immerwahr, ό.π., Kn no 23f.

Πάνω από το ζώο, κοντά στο κεφάλι, διασώζονται βόστρυχοι προφανώς του αθλητή, ο οποίος ίσως εικονιζόταν τη στιγμή της εφόρμησης από ψηλά[38].

9. Τοιχογραφία ταυροκαθαψίων από τις Μυκήνες. Ο ταύρος τρέχει προς τα αριστερά· σώζεται το πάνω τμήμα της ράχης, ενώ από τον αθλητή σώζεται μόνο το άκρο του χεριού[39].

10. Κομμάτια τοιχογραφίας από τις Μυκήνες σώζουν τμήματα από ταύρο και ίσως αθλητές[40].

11. Τοιχογραφία ταυροκαθαψίων από το ανάκτορο της Τίρυνθας. Ο ταύρος τρέχει προς τα αριστερά. Πάνω από αυτόν παριστάνεται ο αθλητής[41].

12. Μικρογραφική τοιχογραφία ταυροκαθαψίων από την Πύλο. Ο ταύρος κινείται προς τα αριστερά, ενώ ο ακροβάτης παριστάνεται τη στιγμή της προσγείωσης[42].

13. Τμήμα τοιχογραφίας από τον Ορχομενό σώζει δύο ανδρικές μορφές, η μία πάνω από την άλλη, με τα χέρια τεντωμένα εμπρός, οι οποίες αναφέρονται ως ακροβάτες, αλλά αυτό είναι ιδιαίτερα αμφίβολο[43].

14. Ζωγραφιστή λάρνακα από την Τανάγρα με παράσταση ταυροκαθαψίων. Εικονίζονται αντικριστά δύο ταύροι και από ένας αθλητής πάνω από τον καθένα κρατώντας τα κέρατά του. Ανάμεσα στους ταύρους στέκεται άλλος ένας άνδρας, ενώ στα δεξιά τρίτος ταύρος κινείται προς τα δεξιά με έναν αθλητή πάνω από αυτόν σε όμοια στάση με τους δύο άλλους[44].

Σε όλες τις παραπάνω παραστάσεις εικονίζεται το θέμα των ταυροκαθαψίων και όχι του αγωνίσματος της σύλληψης και του δαμασμού του ταύρου στο ύπαιθρο, θέμα και αυτό αγαπητό στη μινωική τέχνη, που απαντά και στη μεγάλη ζωγραφική[45]. Ορισμένες από τις παραστάσεις αυτές (αριθ. 1, 3, 5) εμφανώς ανήκουν σε ένα διαφορετικό τύπο από εκείνον του A. Evans και αποδεχόμαστε τουλάχιστον από πλευράς εικονογραφίας την ένταξή τους στον τύπο ΙΙ του J.C. Younger. Όμως, όταν ο αθλητής εικονίζεται στον αέρα, κατά το στάδιο της προσγείωσης η παράσταση θα μπορούσε να ανήκει είτε στον τύπο του A. Evans (τύπος Ι του J.C. Younger) είτε στον τύπο ΙΙ του J.C. Younger. Βέβαια, θα υπήρχε η πιθανότητα να διακρίνουμε σε ποιο από τους δύο τύπους θα ανήκε στην περίπτωση που σωζόταν και τμήμα του ταύρου, δεδομένου ότι, και φυσικά με το σκεπτικό ότι εκτελείται ολόκληρη στροφή στον αέρα, ο αθλητής προσγειώνεται έχοντας στη μεν πρώτη περίπτωση την ίδια κατεύθυνση με τον ταύρο, στη δε δεύτερη αντίθετη. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση στην τοιχογραφία αριθ. 4 από την Κνωσό με την αθλήτρια. Βέβαια, εδώ το γεγονός ότι ανήκει στα διαζώματα όπου οι παραστάσεις των ταυροκαθαψίων ανήκουν στον τύπο ΙΙ του J.C. Younger συνηγορεί ότι και αυτή θα πρέπει να ενταχθεί εδώ.

Η συγκέντρωση των παραστάσεων των ταυροκαθαψίων και η ανάλυση του θέματος από τον J.C. Younger έδειξε ότι ο τύπος του A. Evans δεν είναι τόσο συχνός στην αιγαιακή τέχνη, όσο γενικά ίσως δίνεται η εντύπωση. Όπως αναφέραμε παραπάνω, στον τύπο αυτό ανήκουν μόνο οι παραστάσεις σε οκτώ έργα, από αυτά δε μόνο τρία, μαζί με το θηραϊκό που εξετάζουμε εδώ, είναι εντελώς ξεκάθαρο σε σχέση με το σχεδιάγραμμα του A. Evans. Προφανώς η δημοτικότητά του στη σύγχρονη αρχαιολογι-

38. KFA, 38, πίν. VIII.2. Younger, ό.π. (υποσημ. 15), σ. 130.

39. G. Rodenwaldt, Die Wangdemalde von Tiryns, AM 36 (1911), σ. 230, πίν. IX. Younger, ό.π., AJA 80 (1976), σ. 130.

40. W. Lamb, Frescoes from the Ramp House, BSA XXIV (1919-21), σ. 192, αριθ. 4-7, πίν. VII.

41. G. Rodenwaldt, Tiryns II. Die Fresken des Palastes, 1912, σ. 162-165, πίν. XVIII. ΜΣ, 59. Schliemann, Tiryns (γερμανική έκδοση), σ. 345-350, πίν. 13 (αγγλική έκδοση), σ. 303-307, πίν. 13. Younger, ό.π., AJA 80 (1976), σ. 133.

42. M. Lang, The Palace of Nestor in Western Messenia. II: The Frescoes, Princeton 1969, σ. 27, 49,50, 77, αριθ. 36H105, πίν. 24, 116,124. J.C. Younger, ό.π., AJA 80 (1976), σ. 132· χρονολογείται στην YM IB/YE II.

43. H. Bulle, Orchomenos I, die altesten Ansiedlungsschichte, Munchen 1907, 79-80, πίν. XXVIII,8.

44. Θ. Σπυρόπουλος, AAA III (1970), Excavations in Mycenaean Cemetery at Tanagra, σ. 184-197, εικ. 16, χρονολογείται από τον ανασκαφέα στην YE IIIB/C:1.

45. Βλ. παραπάνω, υποσημ. 11: α) PM III, σ. 172-202, εικ. 116, 119-120. IV, 1-8, εικ. 8. B. Kaiser, Untersuchungen zum minoischen Relief, Bonn 1976, σ. 271 κ.ε., εικ. 418-424, πίν. 35. S. Immerwahr, ό.π. (Kn no 21), σ. 85-88, 162, 164, 174, πίν. 36-37· β) PM IV, σ. 893, εικ. 872, 877. S. Immerwahr, ό.π. (Kn no 30), σ. 98, 176. γ) PM II, σ. 620, εικ. 389.

κή έρευνα οφείλεται κατά μεγάλο μέρος στον A. Evans και πολύ λιγότερο στην αριθμητική υπεροχή του στα ευρήματα. Αυτό γίνεται ακόμα πιο εμφανές, αν δεχόμενοι την τυπολογική κατάταξη των Α. Σακελλαρίου και κυρίως του J.C. Younger συγκρίνουμε τα εννέα ως τώρα παραδείγματα με τα πολυπληθέστερα των δύο άλλων τύπων. Εκεί όμως που θα σταθούμε είναι στο γεγονός ότι ο τύπος αυτός ως σήμερα δεν βρέθηκε σε τοιχογραφίες. Από την άποψη αυτή και εφόσον θεωρήσουμε σωστή τη συμπλήρωση της σύνθεσης, η θηραϊκή παράσταση, αν και είναι μόνο μια εγχάρακτη σπουδή, αποτελεί το μοναδικό παράδειγμα. Επίσης από την άποψη της χρονολόγησης συγκαταλέγεται στο πρώιμο καθαρά μινωικής προέλευσης σχήμα του A. Evans, δεδομένου ότι η θηραϊκή τοιχογραφία της πομπής, όπου έχει χαραχθεί, τοποθετείται μέσα στα πλαίσια της ΥΚ I/ΥΜ ΙΑ περιόδου. Αυτό συμβαδίζει και παράλληλα ενισχύει τη διαπίστωση της Α. Σακελλαρίου[46], με την οποία φαίνεται να συμφωνεί και ο J.C. Younger[47], ότι ο τύπος των ταυροκαθαψίων του A. Evans ανάγεται στην ΜΜ ΙΙΙΒ και απαντά μέχρι και την ΥΜ Ι εποχή.

Πάντως η παράσταση του ακροβάτη της Ξεστής 4, όπως άλλωστε και η τοιχογραφία της πομπής στο σύνολό της, καταδεικνύουν ότι με την πάροδο του χρόνου, την πρόοδο της αρχαιολογικής έρευνας και την εξέλιξη της ανασκαφής στο Ακρωτήρι, συνεχώς προστίθενται στοιχεία που συμπληρώνουν το θεματολόγιο των θηραϊκών τοιχογραφιών με νέα θέματα, που μέχρι πρόσφατα ήταν γνωστά είτε μόνο από την Κρήτη είτε από τον υπόλοιπο αιγαιακό χώρο και έρχονται να ενισχύσουν την εικόνα ότι η επίδραση της μινωικής ζωγραφικής στη θηραϊκή ήταν θεμελιακή. Οπωσδήποτε τα στοιχεία αυτά οδηγούν και σε βαθύτερο προβληματισμό κατά πόσον η επίδραση του μινωικού πολιτισμού περιοριζόταν μόνο σε θέματα τέχνης (αισθητικής) και τεχνολογίας ή αντίθετα αντικατοπτρίζουν μια βαθύτερη και ουσιαστικότερη επίδραση στις κοινωνικές και θρησκευτικές αντιλήψεις των κατοίκων του Ακρωτηρίου αλλά και εξάρτησης, αφού τα πεδία αυτά, διαχρονικά, σε οποιασδήποτε μορφής κοινωνικοπολιτικό σύστημα έχουν άμεση σχέση με τη δομή της κοινωνίας και ισχυρή εξάρτηση από τον χαρακτήρα της εξουσίας.

Κλείνοντας το θέμα του ακροβάτη της Θήρας και αναμένοντας τα όσα σημαντικά πιστεύουμε ότι μας υπόσχεται η θηραϊκή τοιχογραφία της πομπής και γενικά η Ξεστή 4 για την εικονογραφία και για τις μινωικές προεκτάσεις στις κοινωνικές και θρησκευτικές δομές και αντιλήψεις στο Ακρωτήρι, ελπίζουμε ότι με την πρόοδο της ανασκαφικής έρευνας η Θήρα θα δώσει και μια τοιχογραφία με το μινωικής προέλευσης αγαπητό και ιδιαίτερα δημοφιλές στην αιγαιακή τέχνη θέμα των ταυροκαθαψίων. Ένα θέμα το οποίο, άλλωστε, όπως έδειξαν οι μινωικής επίδρασης τοιχογραφίες που βρέθηκαν πρόσφατα στην Αίγυπτο[48], είχε και ευρύτερη, εκτός του Αιγαίου, απήχηση.

*Αθήνα, Νοέμβριος 1996* *ΧΡΙΣΤΙΝΑ Α. ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ*

*ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ*

Εκτός από τις ευρύτερα καθιερωμένες συντομογραφίες, στο κείμενο χρησιμοποιούνται και οι παρακάτω:

| | |
|---|---|
| Ημερίδα Θήρας | Ακρωτήρι Θήρας, Είκοσι χρόνια έρευνας 1967-1987, Ημερίδα, Αθήναι, 19 Δεκ. 1987, Αθήναι 1992. |
| KFA | M.A.S. Cameron and S. Hood, Sir Arthur Evans' Knossos Fresco Atlas, Farnborough 1976. |

46. ΜΣ, σ. 59-60.

47. J.C. Younger, ό.π. (υποσημ. 15), σ. 129.

48. M. Bietak, Minoan Wall-Paintings Unearthed at Ancient Avaris, Egyptian Archaeology 3 (1992), σ. 26-28. M. Bietak-N. Marinatos, The Minoan Wall-Paintings from Avaris, Egypt and Levant 5 (1995), σ. 49-62. Maria Shaw, Bull-Leaping Frescoes at Knossos and their Influence on the Tell El Dab'a Murals, Ägypten und Levante 5, σ. 91-120.

| | |
|---|---|
| F.M.P. | The Function of the Minoan Palaces. Proceedings of the Fourth International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 10-16 June 1984, edited by R. Hägg and N. Marinatos, Stockholm 1987. |
| PM I-IV | A. Evans, The Palace of Minos at Knossos I-IV, Index, New York 1964. |
| TAW | Proceedings of the Second International Congress, Thera and the Aegean World, Santorini, Greece 1978, I, 1978, II, 1980 (edited by Chr. Doumas). |
| TH I-VII | Sp. Marinatos, Excavation at Thera I-VII, Athens 1968-1974. |
| ΜΣ | Αγνή Σακελλαρίου, Μυκηναϊκή σφραγιδογλυφία, Αθήνα 1966. |
| Τελεβάντου 1994 | Χριστίνα Α. Τελεβάντου, Ακρωτήρι Θήρας, οι τοιχογραφίες της Δυτικής Οικίας, Αθήναι 1994. |

## Summary

# AN INCISED DEPICTION OF AN ACROBAT IN A THERAN WALL-PAINTING

Xeste 4 is one of the most important and interesting buildings in the prehistoric city of Akrotiri on Thera, on account of its architectural form and the wall-paintings with which it was adorned. Both sides of the staircase leading from the ground floor to the second floor were decorated with a procession of men depicted life size, holding a variety of objects and vessels. The wall-painting is contemporary with the earliest procession fresco in the palace of Knossos (LM IA). On the white ground of the scene, behind one of the male figures, we identified an incised miniature representation of an acrobat (Fig. 1). This was probably a study by one of the artists who worked on the wall-painting, though it is not inconceivable that it is a preliminary sketch for a figurine, similar to the bronze figurine from Crete in the British Museum (Fig. 2), that will have been held by one of the male figures.

Iconographic analysis of the motif has shown that the pose of the Theran acrobat is consistent with the sport of bull-leaping, and moreover with the type of A. Evans (Fig. 3); a possible restoration of the scene (Fig. 4) was made on this basis. It is a purely Minoan type, going back to the MM IIB period and occurring down to LM I. Amongst the few examples found in Aegean art are two sealings recently discovered at Akrotiri; this example in the wall-painting of Xeste 4 is the first occurrence of the motif in Theran wall-paintings.

The Theran depiction, and the wall-painting with the procession in general, demonstrate that, as time goes on and research progresses, the repertoire of Theran wall-paintings is steadily increased by the addition of new elements, known previously either only from Crete or from the rest of the Aegean world, which support the theory that Minoan painting exercised a fundamental influence on that of Thera. These elements give rise to serious speculation as to whether the influence of Minoan civilisation was confined solely to matters of art (aesthetics) and technology, or whether they reflect a profounder, more substantial Minoan influence on the social and religious beliefs of society at Akrotiri - possibly even reflecting dependency, since these fields, irrespective of period or socio-political system, are almost invariably linked with the structure of society and depend to a great degree on the character of the authority.

In closing this discussion of the motif of the acrobat on Thera, I believe that important evidence is promised by the Theran wall-painting of the procession and Xeste 4 in general for the iconography of the Thera paintings, and for Minoan features in the social and religious beliefs at Akrotiri: it is my hope that, as excavation proceeds, Thera will also furnish us with a wall-painting depicting 'bull-leaping', a motif of Minoan origins that was highly popular in Aegean art and that was also favourably received outside the Aegean, as is clear from wall-paintings revealing Minoan influence found recently in Egypt.

*CHRISTINA TELEVANTOU*

# Η ΑΘΗΝΑΪΚΗ ΑΚΡΟΠΟΛΗ ΤΟ 1835

Όσο η σημερινή πόλη της Αθήνας εξαπλώνεται σε όλη σχεδόν την έκταση του λεκανοπεδίου, που περιβάλλεται από τις βουνοσειρές του Αιγάλεω, της Πάρνηθας, της Πεντέλης και του Υμηττού μέχρι τη θάλασσα, τόσο η αναζήτηση των αρχών της σύγχρονης μεγαλούπολης γίνεται εντονότερη. Παράδειγμα πρόσφατο η συνθετική εργασία του αρχιτέκτονα Αλεξ. Παπαγεωργίου-Βενετά, που σε δύο ογκώδεις τόμους αναζητά τις ρίζες, τις καταβολές και τις επιδράσεις που γέννησαν και σχημάτισαν τη νεότερη πόλη της Αθήνας κατά το 19ο και τον 20ό αι.[1]. Παράλληλα όμως, η εξάντληση διαθέσιμων αδόμητων κοινόχρηστων χώρων στην πόλη, λόγω της άναρχης οικοπεδοποίησης και δόμησης, έστρεψε την προσοχή των σύγχρονων αρχιτεκτόνων και πολεοδόμων στους διασωθέντες ύστερα από αγώνες αρχαιολογικούς χώρους, ως τη μοναδική πλέον πηγή εκτάσεων πρασίνου για τη χρήση των κατοίκων της πολιτείας, η οποία σήμερα ασφυκτιά, πολεοδομικά αλλά και κυριολεκτικά.

Το φιλόδοξο πρόγραμμα της «Ενοποίησης των Αρχαιολογικών Χώρων της Αθήνας»[2], επαγγέλλεται ακριβώς τη συνένωση και την επαύξηση των αδόμητων μέχρι σήμερα αρχαιολογικών χώρων της Ακαδημίας του Πλάτωνος, του Κεραμεικού, της Ακρόπολης και των γύρω από αυτήν περιοχών, της ρωμαϊκής επέκτασης της αρχαίας πόλης (Εθνικός Κήπος και Ζάππειο) και του Παναθηναϊκού Σταδίου (λόφος Αρδηττού). Η απομάκρυνση των τροχοφόρων από την εκτεταμένη αυτή περιοχή και η δημιουργία ενιαίου χώρου για την ανάδειξη των αρχαιοτήτων σε συνδυασμό με τη δημιουργία κατάλληλων χώρων πρασίνου, είναι η ελκυστική πλευρά του προγράμματος, ενώ η αναφερόμενη, αλλά αδιευκρίνιστη, «χρήση» ορισμένων από τους χώρους αυτούς και οι προτεινόμενες ριζικές επεμβάσεις αποτελούν, όπως είναι φανερό, σαφή απειλή για τις αρχαιότητες.

Αφού η σύζευξη των καταλοίπων της αρχαίας πόλης με τη νεότερη μεγαλούπολη είναι πια γεγονός, παρουσιάζει ενδιαφέρον, παράλληλα με τη μελέτη των αρχιτεκτονικών και των πολεοδομικών εξελίξεων της νέας πόλης, να ερευνηθούν και να επισημανθούν και οι αγώνες που έγιναν για τη διατήρηση και τη διάσωση των αρχαιοτήτων και των αρχαιολογικών τόπων της αρχαίας πόλης. Η περιοχή της Ακρόπολης είναι η πιο ενδεδειγμένη για την έρευνα αυτή και λόγω της σημασίας των σεπτών μνημείων πάνω στον Ιερό Βράχο, αλλά και λόγω των καταλοίπων της αρχαίας ζωής που είχε αναπτυχθεί γύρω από αυτόν.

1. (α) A. Papageorgiou-Venetas, Hauptstadt Athen – Ein Stadtgedanke des Klassizismus, München/Berlin 1994 (= Papageorgiou 1994α).

(β) A. Papageorgiou-Venetas, Athens – The Ancient Heritage and the Historic Cityscape in a Modern Metropolis, Αθήνα 1994 (= Papageorgiou 1994β).

2. Ι. Δημακόπουλος, Η Αθήνα και η ενοποίηση των αρχαιολογικών της χώρων, περιοδ. Αρχαιολογία, τεύχ. 48 (Σεπτ. 1993), σ. 26-38. Α. Παπαγεωργίου-Βενετά, Το Πολιτιστικό Πάρκο της Αθήνας, στο Αθήνα, Δοκιμές και θεωρήσεις, Αθήνα 1996, σ. 217-230. Για την πραγματοποίηση του προγράμματος βλ. την Ίδρυση Νομικού Προσώπου Ιδιωτικού Δικαίου με τη μορφή ανώνυμης εταιρείας και την επωνυμία «Ενοποίηση Αρχαιολογικών Χώρων Αθήνας Ανώνυμη Εταιρεία», με κοινή υπουργική απόφαση (αριθ. 69163/21-6-1995 – ΦΕΚ Β', 551/22-6-95). Για παράλληλους προβληματισμούς στους αρχαιολογικούς χώρους της Ιταλίας, βλ. B. Conticello, A proposito del problema dei parchi archeologici, στο Bollettino di Archeologia, σ. 13-15 (1992), σ. 291-295.

Η αρχαία πόλη, με κέντρο την Ακρόπολη, είχε ενιαία ανάπτυξη και είναι φυσικό να αντιμετωπίζεται ως οργανική ολότητα. Ο κατακερματισμός, αντίθετα, σε περιοχές και τμήματα που προτείνεται από σύγχρονους αρχιτέκτονες[3] είναι πιθανόν χρήσιμος για τη μελέτη των αρχαίων καταλοίπων, αλλά είναι τεχνητός και προκαλεί σύγχυση ως προς την ενότητα του αρχαιολογικού χώρου, όπως αυτή προκύπτει αναντίρρητα από την ενότητα της αρχαίας πόλης και των λειτουργιών της.

Η μελέτη της αρχαίας τοπογραφίας και των φιλολογικών πηγών σε συνδυασμό με τις ανασκαφικές έρευνες κατέδειξε ότι στη βόρεια πλευρά του λόφου της Ακρόπολης αναπτύχθηκε κυρίως η διοικητική και εμπορική δραστηριότητα της αρχαίας πόλης (Άρειος Πάγος, Αρχαία Αγορά, Ρωμαϊκή Αγορά, Βιβλιοθήκη Αδριανού, «Πάνθεον»), που επεκτείνετο και στην ανατολική πλευρά (Αγορά των αρχαϊκών χρόνων, Θησείο, Πρυτανείο, κτλ.), ότι στη δυτική πλευρά υπήρξε το πολιτικό κέντρο της πόλης (Πνύκα), ενώ στη νότια πλευρά, όπου τα σημαντικά ιερά του Διονύσου Ελευθερέως και του Ασκληπιού, αναπτύχθηκαν ιδιαίτερα καλλιτεχνικές και πνευματικές δραστηριότητες (οδός των Τριπόδων, Ωδείο Περικλέους, Θέατρο του Διονύσου, Ασκληπιείο, Στοά του Ευμένους, Ιερό Νύμφης, Ωδείο Ηρώδου του Αττικού).

Η συνένωση όλων αυτών των αρχαίων καταλοίπων σε ένα οργανικό και λειτουργικό σύνολο, με κορωνίδα την ίδια την Ακρόπολη, είναι γνωστό ότι αποτελεί τον αντικειμενικό σκοπό των αρχαιολόγων, ήδη από τη γένεση της πόλης των νεότερων χρόνων, καθώς οι ανασκαφές αποκάλυπταν σταδιακά τα στοιχεία της αρχαίας τοπογραφίας. Η έννοια της δημιουργίας «αρχαιολογικού πάρκου» γύρω από την Ακρόπολη διατυπώνεται ήδη στις πρώτες πολεοδομικές προσπάθειες για τη νέα πόλη της δεκαετίας του 1830 και σκοπό είχε την αποκάλυψη των αρχαιοτήτων και την προστασία τους από μελλοντική δόμηση.

Οι πολεμικές περιπέτειες του απελευθερωτικού αγώνα κατά των Τούρκων, στη διάρκεια της δεκαετίας του 1820, είχαν μετατρέψει το οχυρό της Ακρόπολης και την τότε μικρή πόλη των Αθηνών σε σωρούς ερειπίων. Τα περισσότερα σπίτια της μικρής πολιτείας είχαν καταστραφεί και ο κοινωνικός ιστός είχε ανατραπεί με την έλευση ικανού αριθμού νεήλυδων[4].

Η σύνταξη πολεοδομικού «Σχεδίου των Νέων Αθηνών» είχε ανατεθεί στους νεαρούς τότε αρχιτέκτονες Σ. Κλεάνθη και Ε. Schaubert ήδη από τον κυβερνήτη Ι. Καποδίστρια το 1831, ύστερα από κοινή επιτόπια επίσκεψή τους στην ερειπωμένη πόλη[5]. Η δολοφονία του Καποδίστρια και η έλευση του βασιλιά Όθωνα μόλις τον Ιανουάριο του 1833, καθυστέρησαν προφανώς την εξέλιξη του σχεδίου, αλλά την άνοιξη του 1833 ανατέθηκε και πάλι στους ίδιους αρχιτέκτονες η σύνταξη του πολεοδομικού σχεδίου. Όμως τώρα η σημασία του σχεδιασμού έπαιρνε σημαντικότερες διαστάσεις, αφού ο χώρος της πόλης των Αθηνών προβλεπόταν για πρωτεύουσα του νέου Κράτους.

Τον Απρίλιο του 1833 παραλήφθηκε επιτέλους το φρούριο της Ακρόπολης από τους Τούρκους και τοποθετήθηκε εκεί βαυαρική φρουρά[6]. Τα οικήματα του φρουρίου όμως, καθώς και η παλαιά πόλη που εκτείνονταν στα βόρεια του βράχου, ήταν σε ερειπιώδη κατάσταση. Η προβλεπόμενη στον πολεοδομικό σχεδιασμό μετάθεση του κέντρου της νέας πόλης προς την ανοικτή πεδιάδα στα βόρεια, συνάντησε

3. Πρβλ. Papageorgiou 1994β, σ. 133 κ.ε.

4. J. Travlos, Athens after the Liberation – Planning the New City and Exploring the Old, Hesperia 50 (1981), σ. 391-407.

5. Δ.Γ. Καμπούρογλου, Αι παλαιαί απαλλοτριώσεις χάριν ανασκαφής των Αρχαίων Αθηνών, ΑΔ 12 (1929), Παράρτ. 1, σημ. 1. Η εμφάνιση των δύο νέων αρχιτεκτόνων, Κλεάνθη και Σάουμπερτ στο Ναύπλιο τον Μάρτιο του 1830 συστημένων στον Ι. Καποδίστρια από τον K. Heideck, τότε στη Ρώμη, και η άμεση ανάληψη εργασίας από μέρους τους προκύπτει από την αλληλογραφία του Καποδίστρια, πρβλ. Σ. Καρούζου, Το Ναύπλιο, εκδ. Εμπορικής Τραπέζης της Ελλάδος, Αθήνα 1979, σ. 69. Επίσης Χ.Χ. Ρούσσακ, Αρχιτέκτονες της νεοκλασικής Αθήνας, μεταφρ. Σαρροπούλου, Αθήνα χ.χ. [1992], σ. 28-30.

6. Δ. Σουρμελής, Ιστορία των Αθηνών, Αθήναι 1853, σ. 305-6. Π. Καββαδίας – Γ. Καβεράου, Η ανασκαφή της Ακροπόλεως, Αθήναι 1906, σ. 1. Α. Κόκκου, Η μέριμνα για τις αρχαιότητες στην Ελλάδα και τα πρώτα μουσεία, Αθήνα 1977, σ. 46, σημ. 3, σ. 161.

την αποδοχή των κατοίκων, που προσέβλεπαν σε νέα οικόπεδα στην περιοχή της χάραξης της νέας πρωτεύουσας. Τούτο διαφαίνεται καθαρά από το σημαντικό έγγραφο της 3ης Ιουνίου 1833, που φέρει το χαρακτηρισμό: «Συνυποσχετικόν» και αποτελεί αναφορά των κατοίκων της πόλης προς τον βασιλέα Όθωνα[7]. Οι κάτοικοι με αυτό παραχωρούν «τα περί την Ακρόπολιν οικόπεδα, ερείπια όντα» και προσβλέπουν σε χρηματική αποζημίωση και σε ανταλλαγή με νέα οικόπεδα.

Το καλοκαίρι του 1833 εγκρίθηκε από τον βασιλέα Όθωνα το σχέδιο των Κλεάνθη-Schaubert για τη νέα πόλη[8]. Το σχέδιο προέβλεπε σημαντικές αδόμητες εκτάσεις στα βόρεια του λόφου της Ακρόπολης, για τη δημιουργία ευρύτερου αρχαιολογικού χώρου. Στις λοιπές περιοχές, τη δυτική και τη νότια, προβλέπονταν επίσης αδόμητες εκτάσεις, αλλά αυτές δεν απασχολούσαν τη διοίκηση, αφού ήσαν και τότε άκτιστες. Το πρόβλημα ήταν οι βόρειες εκτάσεις, που περιείχαν τα ερείπια των οικοδομών των νεότερων Αθηναίων.

Σε εκτέλεση του «Συνυποσχετικού» του 1833, μία επιτροπή αποτελούμενη από τρεις γηγενείς Αθηναίους, δύο νεήλυδες και τον αρχιτέκτονα Στ. Κλεάνθη, υπό τον υπουργικό σύμβουλο Ιωάν. Μίσιο, προέβη στην καταγραφή όλων των προς απαλλοτρίωση για ανασκαφή ακινήτων που βρίσκονταν στις βόρειες αυτές περιοχές και περιείχαν οικίες, εργαστήρια και βιοτεχνικές εγκαταστάσεις, οι περισσότερες κατεστραμμένες και ερειπωμένες. Καταγράφηκαν 503 ακίνητα με το επώνυμο του κάθε ιδιοκτήτη, το εμβαδόν σε τετρ. πήχεις και την εκτιμώμενη αξία του καθενός. Το σημαντικό αυτό πολυσέλιδο έγγραφο με ημερομηνία 16 Οκτωβρίου 1833 και τίτλο: «Σημείωσις εκτιμήσεων διαφόρων οικοδομών, των ιδιοκτήτων πολιτών εις το της ανασκαφής μέρος εν τη πόλει των Αθηνών»[9], δίδει πολύ χρήσιμα στοιχεία για την ιστορία της νεότερης Αθήνας, πριν από τις πολεοδομικές επεμβάσεις για τη δημιουργία της νέας πρωτεύουσας.

Οι προς απαλλοτρίωση εκτάσεις άρχιζαν από την περιοχή του Θησείου (Ηφαιστείον), την ενορία του Αγίου Φιλίππου, και διατρέχοντας, όπως αναφέρει το έγγραφο, τις ενορίες της Παναγίας της Βλασαρούς, των Αγίων Αποστόλων του Σολάκη, της Υπαπαντής, του Αγίου Θωμά, του Αγίου Ασώματου «στα σκαλιά», της Μεγάλης Παναγιάς, του Αγίου Δημητρίου του Κατηφόρη, του Αγίου Ιωάννη του Μαγγούτη και του Αγίου Νικολάου του Ραγκαβά, έφθαναν μέχρι την ενορία της Παναγίας της Κυράς του Κανδύλη στην περιοχή του μνημείου του Λυσικράτους. Μία δεύτερη, εξωτερική, ζώνη εκκινούσε από την ενορία πάλι του Κανδύλη και ακολουθώντας αντίστροφη πορεία περνούσε από την ενορία του Κοντίτου, όπου και η εκκλησία της Αγίας Αικατερίνης του Σινά, τη συνοικία του Αλικόκκου, όπου οι ενορίες του Αγίου Ιωάννου Χρυσοστόμου, της Παναγίας Σωτήρας του Κοττάκη και της Παναγίας της Δουβέργαινας, από την ενορία της Μητρόπολης και έφθανε στην Αγορά, το Απάνω και Κάτω Παζάρι, καθώς και το Εξωπάζαρο. Από εκεί έκλεινε πάλι στο Θησείο (Ηφαιστείον).

Η «Σημείωσις Εκτιμήσεων» είναι σημαντικό κείμενο για τη γνώση της Αθήνας της προ-οθωνικής περιόδου, αλλά περιέχει λίγες μόνο πληροφορίες για τις αρχαιότητες της περιοχής.

Το 1834 η Αθήνα ανακηρύχθηκε επίσημα η νέα πρωτεύουσα του βασιλείου της Ελλάδος, αλλά οι γνωστές δυσχέρειες και δυσκολίες ανέστειλαν αμέσως την πραγματοποίηση του πολεοδομικού σχεδίου της νέας πόλης, που είχαν συντάξει οι Κλεάνθης και Schaubert[10]. Μαζί με το σχεδιασμό ναυάγησε

7. Γ. Βλαχογιάννης, Αρχεία της νεώτερης ελληνικής ιστορίας: Α', Αθηναϊκόν Αρχείον, τόμ. Α', Αθήναι 1901, σ. 555-557. Δ. Γ. Καμπούρογλου (ό.π., υποσημ. 5), σ. 1-2.

8. Ανάλυση του σχεδίου και βιβλιογραφία, Papageorgiou 1994α. Επίσης: L. et R. Matton, Athènes et ses monuments, Athènes 1963, σ. 201 κ.ε.

9. Δ. Γ. Καμπούρογλου (ό.π., υποσημ. 5), σ. 5-27.

10. Τις ενέργειες για τη μετάθεση της πρωτεύουσας από το Ναύπλιο στην Αθήνα και το σχετικό Βασ. Διάταγμα της 18/30 Σεπτεμβρίου 1834 βλ. Μιχ. Λαμπρυνίδης, Η Ναυπλία από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς, Αθήναι 1950², σ. 326. Για τις δυσκολίες και την αναστολή εφαρμογής του σχεδίου πόλεως των Αθηνών βλ. Κ. Η. Μπίρης, Αι Αθήναι από του

και η προσπάθεια απαλλοτρίωσης για αρχαιολογικούς σκοπούς της δομημένης ζώνης στα βόρεια της Ακροπόλεως, στην οποία και αναφερόταν η «Σημείωσις Εκτιμήσεων» του 1833.

Το νέο αναθεωρημένο σχέδιο της πόλης συντάχθηκε από τον γνωστό Γερμανό αρχιτέκτονα Leo von Klenze το 1834, αλλά προέβλεπε τη συρρίκνωση της αρχαιολογικής ζώνης στη βόρεια περιοχή της Ακρόπολης[11]. Η ιδέα που επεκράτησε πλέον τότε ήταν η επισήμανση των σωζομένων μεμονωμένων αρχαίων μνημείων και η απαλλοτρίωση των νεωτερικών οικοδομών περιμετρικά μόνο, ώστε ύστερα από την κατεδάφιση αυτών, τα αρχαία να παραμείνουν ελεύθερα και σε κοινή θέα. Τα στοιχεία αυτά προκύπτουν από μία σειρά εγγράφων από το Αρχείο Ιω. Φιλήμονος, κατατεθειμένο στην Εθνική Βιβλιοθήκη[12]. Το πιο ενδιαφέρον από αυτά είναι ένας κατάλογος που συνέταξε ο Αθηναίος αρχαιολόγος Κυριάκος Πιττάκης, με ημερομηνία 5 Ιανουαρίου 1835 (αριθ. 8248). Ο κατάλογος περιλαμβάνει 13 ορατά τότε μνημειακά σύνολα και αναφέρει ονομαστικά τις όμορες ιδιοκτησίες που έκειντο βόρεια, νότια, ανατολικά και δυτικά από καθένα από αυτά. Τα αρχαία όμως αυτά μνημεία ορισμένες φορές έχουν ταυτισθεί λανθασμένα από τον Πιττάκη, που παράλληλα εκείνο τον καιρό ετοίμαζε για δημοσίευση το βιβλίο του «L'Ancienne Athènes», όπου και επαναλαμβάνονται τα ίδια λάθη.

Τα αναφερόμενα στον κατάλογο μνημεία είναι: Θησείον, τα λείψανα του Ωδείου του Αγρίππα-Στοάς των Γιγάντων στην Αρχαία Αγορά (κατά Πιττάκη, «βάθρον ανατολικά του Θησείου», «το πλησίον αυτού ακρωτηριασμένον άγαλμα», «άγαλμα του Εριχθονίου»), τα λείψανα της Στοάς του Αττάλου («το Γυμνάσιον του Πτολεμαίου, Δυτικός τοίχος αυτού» και «βόρειος τοίχος του αυτού γυμνασίου»), η «Ποικίλη» (στοά), η πύλη της Αρχηγέτιδος Αθηνάς στη Ρωμαϊκή Αγορά («Πύλης Αγοράς»), η Βιβλιοθήκη του Αδριανού («τετραγωνική οικοδομή του Αδριανού, ανατολικός τοίχος αυτής», «βόρειος τοίχος αυτής», «δυτικός τοίχος αυτής»), το Ωρολόγιον του Ανδρονίκου του Κυρρήστου («Πύργος Κυρρήστου»), η περιοχή του υστερορωμαϊκού τείχους και πιθανόν του Διογενείου Γυμνασίου («το καλούμενον Πρυτανείον»), το μνημείο του Λυσικράτους και το θέατρο του Διονύσου («Βάκχου θέατρον»).

Το θέατρο του Διονύσου, το μόνο μνημείο της νότιας κλιτύος της Ακρόπολης που αναφέρεται στον κατάλογο του Πιττάκη, ήταν μεν καλυμμένο τότε (1835) από χώματα και η οριστική ανασκαφή του πραγματοποιήθηκε πολύ αργότερα, το 1862, αλλά η θέση του είχε ήδη αναγνωρισθεί και ο Πιττάκης είναι από τους πρώτους που την προβάλλει[13].

Την καλύτερη απεικόνιση της πόλης το 1835 και ιδιαίτερα του βόρειου τμήματός της, αποδίδει η γνωστή πανοραμική όψη σχεδιασμένη από τον Ferd. Stademann[14], όπου διακρίνονται τα περισσότερα

19ου εις τον 20ον αιώνα, Αθήναι 1966, σ. 32-39. Το ότι πάντως είχε αρχίσει ήδη στα τέλη του 1833 η ανέγερση νέων οικοδομών στην Αθήνα ανάμεσα στα αρχαία ερείπια προκύπτει και από την περιγραφή του σύγχρονου Παν. Σούτσου στο επιστολικό μυθιστόρημά του «Λέανδρος», που εκδόθηκε στις αρχές του 1834 στο Ναύπλιο: Παν. Σούτσος, Λέανδρος (επιμ. Γ. Βελουδή), Αθήνα 1996, επιστ. Ζ', 84. Άλλη λύση, που αναζητήθηκε ως οικονομικότερη, ήταν η μετατροπή ερειπωμένων εκκλησιών και η χρήση τους ως δημόσιων κτιρίων, με παράδειγμα την Αγία Ελεούσα ως Κακουργοδικείο, βλ. Μ. Καρδαμίτση-Αδάμη και Α. Παπανικολάου-Κρίστενσεν, Μετατροπή εκκλησιών σε αίθουσες δικαστηρίων, περιοδ. Αρχαιολογία 48 (Σεπτ. 1993), σ. 56-66.

11. Για το σχέδιο Klenze και σχετική βιβλιογραφία βλ. Papageorgiou 1994α. Για τη ζωή και το έργο του Klenze, καθώς και κείμενά του, βλ. Papageorgiou 1994β, σ. 8, σημ. 7. Α. Κόκκου (ό.π., υποσημ. 6), σ. 106. Ο Klenze δημοσίευσε το σχέδιο του 1834 στο έργο του Aphoristische Bemerkungen gesammelt auf seiner Reise nach Griechenland, Berlin 1838, όπου υπάρχει και υπομνηματισμός των ταυτισμένων τότε αρχαίων μνημείων (σ. 455-463).

12. Σ. Κουγέας, Έγγραφα της Εθνικής Βιβλιοθήκης αφορώντα εις την απαλλοτρίωσιν των εν Αθήναις ανασκαπτέων αρχαιολογικών χώρων, ΑΔ 12 (1929), Παρτ. σ. 28-32.

13. K.S. Pittakys, Athénien, L'Ancienne Athènes, ou La description des antiquités d'Athènes et de ses environs, Athènes 1835, σ. 215-216. Πρβλ. W.M. Leake, The Topography of Athens, London 1821, καθώς και von Klenze (υποσημ. 11), σ. 462, άριθ. XXIII. Αντίτυπα της 1ης έκδοσης του 1821, του έργου του Leake είναι σπάνια στην Ελλάδα (βλ. αντίτυπο στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη GT. 1288.4 και 88), ενώ αντίθετα η 2η έκδοση του 1841 ήταν ευρύτερα διαδεδομένη.

14. Ferd. Stademann, Panorama von Athen, München 1841. Πρβλ. Α. Κόκκου (ό.π., υποσημ. 6), σ. 112, εικ. 39, και Papageorgiou 1994 β, σ. 5, εικ. 4.

από τα αναφερόμενα από τον Πιττάκη. Ο κατάλογος του Πιττάκη του 1835 μαρτυρεί γενικά τις περιορισμένες τότε γνώσεις για την τοπογραφία των αρχαίων Αθηνών, αλλά συγχρόνως και την προσπάθεια απογραφής και κατανόησης των ορατών αρχαιοτήτων.

Αλλά εάν τα στοιχεία αυτά ανήκουν στην ιστορία της αρχαιολογίας της πόλης των Αθηνών, ορισμένα από τα προβλήματα που υπήρχαν πριν από 160 χρόνια συνεχίζουν να υπάρχουν και σήμερα. Η Εφορεία Αρχαιοτήτων Ακροπόλεως καταβάλλει τα τελευταία χρόνια έντονη προσπάθεια για τον οριστικό καθορισμό της έκτασης γης και των ακινήτων που κείνται γύρω από την Ακρόπολη και είναι σήμερα στην κυριότητα του Ελληνικού Δημοσίου, από παλαιά χρήση ή ύστερα από απαλλοτριώσεις για αρχαιολογικούς σκοπούς. Η προσπάθεια αυτή γίνεται ακόμη πιο επιτακτική με την προοπτική του νέου προγράμματος της συνένωσης των αρχαιολογικών χώρων γύρω από την Ακρόπολη («Ενοποίηση Αρχαιολογικών Χώρων»).

Η αναζήτηση των απαραίτητων τίτλων ιδιοκτησίας των ακινήτων αυτών[15] έχει ορισμένες φορές και απροσδόκητα αποτελέσματα, όπως δείχνει η ανεύρεση του αγνώστου εγγράφου, του οποίου ακολουθεί η δημοσίευση. Η επισήμανση του εγγράφου επιβεβαιώνει την παλαιότερη υπόθεση ότι όλοι οι φάκελλοι των Γενικών Αρχείων του Κράτους (ΓΑΚ) και της Εθνικής Βιβλιοθήκης, παράλληλα με τα αρχεία της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας και της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας[16], θα πρέπει να ερευνηθούν λεπτομερειακά και μεθοδικά. Η δημοσίευση όλων των εγγράφων που παρουσιάζουν αρχαιολογικό ενδιαφέρον από τα Αρχεία αυτά θα διαφωτίσει τις συνθήκες ανακάλυψης των πρώιμων αρχαιολογικών ευρημάτων, την αρχαία τοπογραφία, καθώς και το έργο και την προσφορά των πρώτων αρχαιολόγων, συνεχίζοντας και συμπληρώνοντας το αξιόλογο έργο του Ε. Πρωτοψάλτη[17], της Α. Κόκκου[18] και πρόσφατα του Αλ. Παπαγεωργίου-Βενετά[19].

Το έγγραφο που παρουσιάζεται παρακάτω είναι χειρόγραφο, μονόφυλλο, σε επίτιτλο χαρτί και υπό τα στοιχεία «ΓΑΚ – Μικτή Επιτροπή Οθωμανικών Κτημάτων – Φ. 7.10». Το κείμενο υπογράφει, ως Γραμματεύς των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Εκπαιδεύσεως, ο γνωστός Ιακ. Ρίζος, όπως προκύπτει από την παραβολή της δυσανάγνωστης υπογραφής, με την υπογραφή σε άλλα κείμενα της εποχής υπογεγραμμένα από τον ίδιο. Ο Ι. Ρίζος Νερουλός, ενώ υπηρετούσε ως Υπουργός της Παιδείας, υπήρξε από το 1837 και ο πρώτος Πρόεδρος της Αρχαιολογικής Εταιρείας[20]. Το έγγραφο (Πίν. 5) απευθύνεται στη Γραμματεία (Υπουργείο) επί των Οικονομικών και το κείμενο, που καταλαμβάνει και μέρος της δεύτερης σελίδας, έχει ως εξής:

15. Η εργασία πραγματοποιήθηκε με τη βοήθεια του υπαλλήλου της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ακροπόλεως Απ. Αντωνόπουλου.

16. Ο Μέντωρ 28 (1993), σ. 186-187.

17. Ε. Πρωτοψάλτης, Ιστορικά Έγγραφα, Περί αρχαιοτήτων και λοιπών μνημείων της ιστορίας κατά τους χρόνους της Επαναστάσεως και του Καποδίστρια, Αθήναι 1967.

18. Α. Κόκκου (ό.π., υποσημ. 6).

19. Εκτός από τα αναφερόμενα στην υποσημ. 1, βλ. και Α. Παπαγεωργίου-Βενετά, Η ίδρυση της νέας Αθήνας, περιοδ. Αρχαιολογία αριθ. 31 (Ιούνιος 1989), σ. 52-60 και αριθ. 32 (Σεπτέμβριος 1989), σ. 69-77. (= Αθήνα, δοκιμές και θεωρήσεις, Αθήνα 1996, σ. 135-164).

20. Για τον Ι. Ρίζο-Νερουλό σε σχέση με την Αρχαιολογική Εταιρεία βλ. Ευθ. Καστόρχης, Ιστορική Έκθεσις των πράξεων της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, Αθήναι 1879, σ. 10. Π. Καββαδίας, Ιστορία της Αρχαιολογικής Εταιρείας, Αθήναι 1990, σ. 14 και Β. Πετράκος, Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία – Η ιστορία των 150 χρόνων της (1837-1987), Αθήνα 1987, σ. 20-23, 253.

*Αρ. Πρ. 3865*
*Αρ. Δ. 190* *28 Ἰανουαρίου 1836*

*ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ*
*Η ΕΠΙ ΤΩΝ*
*ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ*
*ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΤΗΣ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑΣ*

*Πρὸς τὴν Ἐπί τῶν Οἰκονομικῶν*

*Ὁ Ἔφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων Κύριος Ρὸσς μοι ἀνέφερεν, ὅτι εἰς τὰς ἐργασίας τῆς ἀκροπόλεως ἀπαντᾶ ἐνίοτε δυσκολίας καὶ ἐμπόδια ἀπὸ μέρους τῶν πολιτῶν καὶ ὀνομαστὶ τοῦ Συνταγματάρχου Κυρίου Μακρυγιάννη, ὅστις διισχυριζόμενος ὅτι τὰ πρὸς ἀνατολὰς καὶ Μεσημβρίαν τῆς ἀκροπόλεως πρὸς τοῖς ποσὶ τοῦ βράχου χωράφια εἶναι ἰδικά του, τὸν ἐμποδίζῃ νὰ ρίψῃ τὰ χώματα καὶ τὰς πέτρας ἐκεῖ ὅπου τὸ εὔκολον τῆς ἐργασίας ἢ τὸ συμφέρον τῆς πωλήσεως ἤθελε τὸ ἀπαιτήσει. Διὰ ταῦτα, ὁ Εἰρημένος ὑπάλληλος ἐζήτησεν ἤδη πρότινων μηνῶν πληροφορίας ἀπὸ τὸν Ἔφορον Ἀττικῆς, πόση ἔκτασης γῆς τριγύρω τῆς ἀκροπόλεως ἐθεωρεῖτο ἐπὶ τουρκοκρατίας ὡς περιοχὴ τοῦ φρουρίου, ἡ ὁποία ὡς δημόσιος ἔπρεπε νὰ μείνῃ ἀκαλλιέργητος καὶ ἀκατοίκητος, ἀλλὰ μολονότι ἤμερα καὶ ὥρα τῆς συνεντεύξεως διωρίσθη κατ' ἐπανάληψιν, ἡ πρᾶξις αὐτὴ δὲν ἔγινε ἀκόμην. Ὅθεν Σᾶς παρακαλῶ Κύριε Γραμματεῦ, νὰ ἐκδώσητε τὰς ἀναγκαίας διαταγὰς πρὸς ὃν ἀνήκει, διὰ νὰ πληροφορηθεῖ ὁ Ἔφορος τῶν ἀρχαιοτήτων ὅσον τάχιον θετικῶς περὶ τοῦ ἕως ποῦ ἐκτείνεται ἡ δημόσιος περιοχὴ τοῦ φρουρίου πρὸς ὅλα τὰ μέρη.*

*Ἀθήναις 21η Ἰανουαρίου 1836*
*Ὁ Γραμματεὺς*
*ὑπογραφὴ (Ι. Ρίζος)*

Το έγγραφο της 28ης Ιανουαρίου του 1836 μαρτυρεί μία πολύμηνη ήδη αντιδικία του τότε Εφόρου των Αρχαιοτήτων Ludwig Ross με τον στρατηγό (τότε συνταγματάρχη) Μακρυγιάννη, για την κυριότητα των εκτάσεων γης που βρίσκονταν στα ριζά του λόφου της Ακρόπολης και συγκεκριμένα στα νότια και ανατολικά. Από τα αναφερόμενα στο έγγραφο επιβεβαιώνεται επίσης ότι συνεχιζόταν την εποχή αυτή η εκκαθάριση του εσωτερικού της Ακρόπολης από τα ερείπια των νεότερων κτισμάτων και ότι το προϊόν των εργασιών αυτών, χώματα και πέτρες, απορρίπτονταν από το ύψος των τειχών στη νότια ιδίως πλευρά του βράχου.

Οι εργασίες διευθέτησης της Ακρόπολης είναι γνωστό ότι είχαν αρχίσει από τον Κ. Πιττάκη[21] αμέσως μόλις το φρούριο παραδόθηκε στους εκπροσώπους του βασιλιά της Ελλάδος από τους Τούρκους, τον Απρίλιο του 1833. Όμως η Ακρόπολη συνέχισε να χρησιμοποιείται ως φρούριο και ήταν εκεί εγκατεστημένη βαυαρική φρουρά. Οι εργασίες του Πιττάκη περιορίζονταν σε μικρές ανασκαφές, στη συγκέντρωση των αρχαίων μαρμάρων και σε κατεδαφίσεις των ερειπωμένων τουρκόσπιτων[22]. Την ύπαρ-

21. Καββαδίας - Καβεράου (ό.π., υποσημ. 6), σ. 1. Για την έννοια του purism στην αντιμετώπιση των μνημείων και χώρων της αρχαιότητας κατά τον 19ο αι. κυρίως βλ. Χ. Μπούρας, Οι εργασίες αποκατάστασεως στον Παρθενώνα και η μετατόπιση των αντιλήψεων για τη διατήρηση των μνημείων, στο (επιμ. Π. Τουρνικιώτης), Ο Παρθενώνας και η ακτινοβολία του στα νεώτερα χρόνια, Αθήνα 1994, σ. 320.

22. Για τις πρώιμες εργασίες στην Ακρόπολη βλ. και την εισαγωγή στον Α' τόμο του έργου του A. Rizo Rangabé, Antiquités Helléniques, A', Athènes 1842, σ. 5-10. Στην εισαγωγή όμως του Β' τόμου (Athènes 1856, I-VIII) ο Ραγκαβής αναφέρεται επικριτικά στις συνθήκες φύλαξης των ευρεθέντων αρχαίων και για την προχειρότητα της δημοσίευσής τους από τον

ξη των νεότερων αυτών κτισμάτων στο εσωτερικό της Ακρόπολης μεταξύ των Προπυλαίων, του Ερεχθείου και του Παρθενώνα, γνωρίζουμε και από παλαιότερες απεικονίσεις, όπως του Ed. Dodwell (1801-6), του J.C. Hobhouse (1809-10) και του H.W. Williams (1819), που με μεγάλη ακρίβεια αποδίδουν την κατάσταση πάνω στο βράχο στα προεπαναστατικά χρόνια[23], ενώ υδατογραφία του F. Arundale διασώζει την κατάσταση της περιοχής ακριβώς το έτος 1834[24]. Η επιστημονική κατάρτιση όμως του Κυρ. Πιττάκη δεν θεωρήθηκε επαρκής για το εκτελούμενο έργο και η τότε βαυαρική εξουσία προτίμησε την ανάθεση των ερευνών σε ξένο. Έτσι, τον Σεπτέμβριο του 1834, με την υποστήριξη του L. Klenze διορίστηκε από την Αντιβασιλεία ως Έφορος των Αρχαιοτήτων Ακροπόλεως ο Γερμανός Ludwig Ross. Ο Ross ανέλαβε αμέσως εργασία πάνω στην Ακρόπολη, με βοηθό πια τον Κ. Πιττάκη[25].

Ο Klenze ορθά έβλεπε τους κινδύνους που διέτρεχαν οι αρχαιότητες από τη συνέχιση της χρησιμοποίησης της Ακρόπολης ως φρουρίου και πέτυχε ύστερα από έντονη πίεση προς τον βασιλέα Όθωνα να απομακρυνθεί επιτέλους το Μάρτιο του 1835 η βαυαρική φρουρά και να παραχωρηθεί η Ακρόπολη στην αποκλειστική δικαιοδοσία της νεοσύστατης Αρχαιολογικής Υπηρεσίας[26]. Ο Ross εγκατέστησε αμέσως απόμαχους στρατιωτικούς ως φύλακες αρχαιοτήτων[27].

Η μετατροπή της χρήσης του χώρου της Ακρόπολης, που από στρατιωτικό οχυρό τίθεται στη διάθεση της επιστήμης και του κοινού, είναι ουσιαστικής σημασίας και μαρτυρεί τα ιδεολογικά ρεύματα που διατρέχουν το νέο ελληνικό βασίλειο[28]. Το γεγονός είναι σημαντικό και για τα αρχαιολογικά εν γένει πράγματα της νεότερης Ελλάδας και είναι δυνατόν να θεωρηθεί το έτος 1835 ως χρονολογικό ορόσημο για την έναρξη των έργων αποκατάστασης και συντήρησης των σεπτών μνημείων της Ακρόπολης.

Ας σημειωθεί ότι το ίδιο έτος, το 1835, ο Κυρ. Πιττάκης δημοσίευσε στα Γαλλικά τη μονογραφία

Κ. Πιττάκη. Επίσης: Lud. Ross – Ed. Schaubert – Chr. Hansen, Die Akropolis von Athen nach den neuesten Ausgrabungen, I: Der Tempel der Nike Apteros, Berlin 1839, σ. 1. Για την τουρκική φρουρά και τα σπίτια πάνω στην Ακρόπολη κατά την Τουρκοκρατία βλ. Δ. Γ. Καμπούρογλου, Ιστορία των Αθηναίων – Τουρκοκρατία, Γ', Αθήναι 1896, σ. 121.

23. Απεικονίσεις της κατάστασης επί του βράχου με τα τουρκικά σπίτια, βλ. Ed. Dodwell, A Classical and Topographical Tour through Greece, London 1819 και ο ίδιος, Views in Greece, London 1821. John Cam Hobhouse, Travels in Albania and Other Provinces of Turkey in 1809 and 1810, London 1855. Για την υδατογραφία του H. W. Williams, σήμερα στο Μουσείο Μπενάκη, βλ. F. M. Tsigakou, The Rediscovery of Greece, London 1981, πίν. XVI. Ευχαριστώ τον Αγγ. Δεληβορριά, Διευθυντή του Μουσείου Μπενάκη, και ιδιαίτερα την Φ. Τσιγκάκου, για την παροχή πληροφοριών σχετικά με τα αθηναϊκά έργα των παλαιών Ευρωπαίων ζωγράφων, πολλά από τα οποία φυλάσσονται σήμερα στο Μουσείο Μπενάκη.

24. F. Brommer, The Sculptures of the Parthenon, London 1979, σ. 15, εικ. 5 και Papageorgiou 1994β, σ. 226, εικ. 256.

25. Α. Καλογεροπούλου – Μ. Προύνη-Φιλίπ, Αρχαιολογική Εφημερίς – Ευρετήριον (1837-1874), Α', Αθήναι 1973, σ. ρδ'-ρε'. Ο L. Ross πήρε τη θέση του πρώτου Εφόρου Αρχαιοτήτων, επίσης Γερμανού, Anton Weissenburg.

26. Ι. Τραυλός, Πολεοδομική εξέλιξις των Αθηνών, Αθήναι 1960, σ. 253-254. T. Tanoulas, The Propylaea of the Acropolis at Athens since the Seventeenth Century, JdI 102 (1987), σ. 461-2. Το αυξανόμενο ενδιαφέρον για την προστασία των αρχαιοτήτων γενικά μαρτυρεί και η έκδοση από την Αντιβασιλεία του σημαντικού σχετικού νόμου «Περί Αρχαιοτήτων» (Ν. της 10/2 Μαΐου 1834 – ΦΕΚ 22/16.6.1834). Προχ. βλ. Β. Πετράκος, Δοκίμιο για την Αρχαιολογική Νομοθεσία, Αθήναι 1982, σ. 19-21 και 123-141. Παρά ταύτα και παρά τη ρητή απαγόρευση εξαγωγής αρχαιοτήτων, ο ίδιος ο L. Ross ενίσχυσε αργότερα με αρχαιότητες από την Αθήνα τα κρατικά μουσεία στο Βερολίνο, εξάγοντάς τις από τη χώρα, χωρίς να προκύπτει ότι είχε σχετική άδεια: βλ. δύο ψηφισματικά ανάγλυφα πιθανόν από την Ακρόπολη, C. Lawton, Attic Document Reliefs, Oxford 1995, σ. 145 (αριθ. 148) και 151 (αριθ. 164). Για παρόμοια έμμισθη σύνδεση του E. Schaubert με τα κρατικά μουσεία του Βερολίνου βλ. Χ. Χ. Ρούσσακ (ό.π., υποσημ. 5), σ. 102, 105. Πρβλ. επίσης το ωραίο ανάγλυφο μαρμάρινο προσωπείο Ποταμού από το Μαραθώνα, που ο Schaubert εξήγαγε και που το 1848 περιήλθε στο Μουσείο του Βερολίνου: Β. Πετράκος, Ο Μαραθών, Αθήνα 1995, σ. 6, εικ. 2.

27. L. Ross, Erinnerungen und Mitteilungen aus Griechenland, Berlin 1863, σ. 81. Α. Κόκκου (ό.π., υποσημ. 6), σ. 76.

28. L. Beschi, Acropoli di Atene 1835, AAA XV (1982), σ. 215-227. Βλ. (σ. 219) και τα σχετικά με την έκδοση των πρώτων εισιτηρίων εισόδου του κοινού στην Ακρόπολη, την άνοιξη του 1835. Για την ιδεολογική υποδομή του νέου ελληνικού κράτους γενικά βλ. Κ. Δημαράς, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους (ΙΕΕ), ΙΓ', Αθήνα 1977, σ. 455 κ.ε.

του περί των αρχαίων Αθηνών αφιερωμένη στον βασιλιά Όθωνα[29]. Το δημοσίευμα του Πιττάκη, τυπωμένο στην Αθήνα, παρ' όλα τα σφάλματά του, αποτελεί την πρώτη ελληνική προσπάθεια απογραφής των ορατών τότε αρχαιολογικών στοιχείων, που σε συνάρτηση με τις αρχαίες φιλολογικές πηγές συνέθεταν την τοπογραφία της αρχαίας πόλης. Δίδει επίσης χρήσιμα στοιχεία για τον τόπο εύρεσης σημαντικών αρχαιοτήτων, καθώς και για την τότε κατάσταση γενικά της μικρής πόλης της Αθήνας και ιδιαίτερα των μνημείων της Ακρόπολης. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Κ. Πιττάκης στο πρώιμο αυτό έργο του είναι από τους πρώτους Έλληνες που διεκδίκησαν γραπτά την επιστροφή των γλυπτών του Παρθενώνα, που είχαν διαρπαγεί από τον Lord Elgin, θεωρώντας ότι υπήρχε πια το δικαίωμα αυτό, αφού η χώρα είχε αποκτήσει την ανεξαρτησία της[30].

Ο Ross συνέχισε εντατικά πια και με μεγάλο αριθμό εργατών το έργο των κατεδαφίσεων και εκκαθαρίσεων, καθώς και των ανασκαφών στο εσωτερικό της Ακρόπολης[31]. Εκτός από την περιοχή του Παρθενώνα οι εργασίες με τη βοήθεια του E. Schaubert και του Chr. Hansen[32] εντοπίστηκαν κυρίως στη δυτική είσοδο, στα δυτικά των Προπυλαίων, όπου άρχισε η κατεδάφιση του τουρκικού προμαχώνα (πυροβολαρχίας), που εκτείνονταν μεταξύ του πύργου της Αθηνάς Νίκης και του βάθρου του Αγρίππα[33]. Στον προμαχώνα αυτόν βρέθηκε εντοιχισμένο μεγάλο πλήθος μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών που αναγνωρίσθηκαν ότι ανήκαν στα Προπύλαια και στον κατεδαφισθέντα από τους Τούρκους μικρό ναό της Αθηνάς Νίκης. Συγχρόνως άρχισε να ανασκάπτεται και να αποκαλύπτεται το κρηπίδωμα του μικρού ναού, που οι ερευνητές λανθασμένα ονόμασαν της Απτέρου Νίκης ακολουθώντας τον Παυσανία (Αττικά, 22, 4). Στην περιοχή αυτή του προμαχώνα ο Πιττάκης είχε ήδη επισημάνει πριν από τις ανασκαφές τρεις λίθους από την ανάγλυφη ζωφόρο του μικρού ναού, που είχαν διαφύγει την προσοχή των αρπακτικών συνεργείων του Elgin[34]. Επίσης έκαμε μία ενδιαφέρουσα παρατήρηση σε έναν

29. K. Pittakys (ό.π., υποσημ. 13). Το έργο τυπώθηκε στην Αθήνα στο ιδιωτικό τυπογραφείο του Ε. Αντωνιάδη υπό τη διεύθυνση του Κ. Νικολαΐδη. Αξιοπρόσεκτος ο τονισμός στον τίτλο της καταγωγής του συγγραφέα, Αθηναίος. Η αφιέρωση στον βασιλιά έχει πιθανόν σχέση με την ενηλικίωση του Όθωνα στις 20 Μαΐου / 1 Ιουνίου 1835. Πρβλ. Ι. Πετρόπουλος – Α. Κουμαριανού, ΙΕΕ (ό.π., υποσημ. 28), σ. 58 κ.ε. Το έργο του Πιττάκη πρέπει να συσχετισθεί με την προηγηθείσα τοπογραφική μελέτη του Άγγλου W. M. Leake (ό.π., υποσημ. 13). Επίσης το 1835 εκδόθηκε το έργο του J. F. Bessan, Souvenirs de l'expédition de Morèe en 1828, suivis d'un mémoire historique sur Athènes, Valogues 1835. Το έργο συνοδεύεται από περιγραφή και ιστορικό χάρτη της Αθήνας.

30. K. Pittakys (ό.π., υποσημ. 13), σ. 378. Ενδιαφέροντα στοιχεία στη μονογραφία του Ι. Γενναδίου, Ο Λόρδος Έλγιν και οι προ αυτού ανά την Ελλάδα και τας Αθήνας ιδίως αρχαιολογήσαντες επιδρομείς, 1440-1837, Αθήναι 1930. Γενικά για το θέμα, καθώς και βιβλιογραφία, βλ. στην εισαγωγή της Αθ. Καλογεροπούλου στο Αντωνίου Μηλιαράκη, Περί των Ελγινείων Μαρμάρων, Αθήνα 1994, σ. 13-31. Για μία αντίθετη, νομικίστικη, άποψη βλ. John Henry Merryman, Thinking about the Elgin Marbles, Michigan Law Review, σ. 83 (1985), 1880-1923.

31. L. Ross, Archäologische Aufsätze, I, Leipzig 1855, σ. 75 κ.ε. Η εργασία στον Παρθενώνα υπήρξε ιδιαίτερα αποδοτική κυρίως στην περιοχή εξωτερικά της ΝΑ. γωνίας του ναού, όπου οι ανασκαφείς κατέβηκαν βαθιά μέσα στην «περσική» επίχωση με πλούσια ευρήματα, αρχιτεκτονικά, πήλινα, χάλκινα κ.ά. Τα κινητά αυτά ευρήματα και μεταξύ τους πήλινα αρχιτεκτονικά κατατέθηκαν στο πρώτο Μουσείο της Ακρόπολης (πρόδρομο του κτιρίου του Π. Κάλκου του 1874), που στεγάστηκε σε παλαιό τούρκικο οίκημα ανατολικά του Ερεχθείου, ύστερα από την κατεδάφιση του μικρού τζαμιού του Παρθενώνα, βλ. Ph. Roque, Athènes d'après le Colonel Leake, Paris 1876², σ. 129-131.

32. Ο διορισμός των αρχιτεκτόνων E. Schaubert και Chr. Hansen έγινε με Βασιλικό Διάταγμα το φθινόπωρο του 1834: Α. Κόκκου (ό.π., υποσημ. 6), σ. 76, σημ. 6. Για το έργο του Chr. Hansen στην Ακρόπολη βλ. I. Haugsted, The Architect Christian Hansen – Drawings, Letters and Articles Referring to the Excavations on the Acropolis 1835-37, Analecta Romana, Instituti Danice X, 1982, σ. 53-96. Για τους Δανούς αρχιτέκτονες στην Αθήνα βλ. I. Hangsted, Danish Classicism in Athens, Architectural Design, 57, αριθ. 3/4 (1987), σ. 23-37. Για τους Γερμανούς αρχιτέκτονες στην οθωνική Αθήνα βλ. Χ. Χ. Ρούσακ (ό.π., υποσημ. 5).

33. L. Ross (ό.π., υποσημ. 31), σ. 96 κ.ε., πρβλ. την υδατογραφία του C.W. von Heideck του Απριλίου 1835, πριν από τις εργασίες κατεδάφισης της πύλης και του προμαχώνα, Beschi (ό.π., υποσημ. 28), σ. 223 κ.ε. Επίσης την περιγραφή του Raoul Rochette, στο Jean Baelan, La chronique du Parthénon, Paris 1956, σ. 152-153.

34. K. Pittakys (ό.π., υποσημ. 13), σ. 342-343.

από τους ιωνικούς κίονες των Προπυλαίων, που ήταν άλλοτε ενσωματωμένος στον εκεί τουρκικό προμαχώνα: στην πάνω πλευρά του σπονδύλου που απεκάλυψε, διαπίστωσε μερικά αρχαία γράμματα ζωγραφισμένα με κόκκινο χρώμα, που υπέθεσε ότι μπορεί να αποτελούσαν τα ονόματα των αρχαίων τεχνιτών[35]. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώθηκε πρόσφατα στις νεότερες αναστηλωτικές εργασίες του Παρθενώνα, όπου σε διάφορα σημεία αντιθημάτων μετοπών του προνάου και του οπισθονάου διαπιστώθηκαν παρόμοιες αναγραφές ονομάτων με κόκκινο χρώμα, πιθανώς αιματίτη[36].

Είναι ενδιαφέρον ότι οι εργασίες του Ross, που είχαν αρχίσει στις αρχές του 1835, συνεχίζονταν παρά το προχωρημένο της εποχής και κατά το μήνα Νοέμβριο και Δεκέμβριο του ιδίου έτους, σύμφωνα και με τη μαρτυρία του Δανού ζωγράφου M. Rørby, που εξετέλεσε τότε επί τόπου μια πολύτιμη απεικόνιση των εργασιών[37]. Η μικρή ελαιογραφία, σήμερα στην Κοπεγχάγη, τα σχέδια και οι παρατηρήσεις του ζωγράφου στο ημερολόγιό του[38], αποτελούν χρήσιμες μαρτυρίες για την κατάσταση των Προπυλαίων πριν από τις κατεδαφίσεις των μεσαιωνικών προσθηκών, για την αποκάλυψη του ναού της Αθηνάς Νίκης και για τον τρόπο της έρευνας του Ross. Έχει και άλλοτε επισημανθεί η σπουδαιότητα της ζωγραφικής απόδοσης των μνημείων από επισκέπτες ζωγράφους της εποχής, καθότι πολλές φορές λόγω της απουσίας άλλων πηγών πληροφοριών, οι σταθερά χρονολογημένες επισκέψεις και τα έργα τους επιτρέπουν την παρακολούθηση της αλληλουχίας της κατάστασης των μνημείων.

Αμέσως μετά τον χρόνο παρουσίας του Rørby (Δεκέμβριος 1835), ο L. Ross πραγματοποίησε την απαλλαγή της βόρειας πτέρυγας των Προπυλαίων (της Πινακοθήκης) από τις μεταγενέστερες προσθήκες[39]. Κατόπιν στράφηκε στην ανατολική στοά του κεντρικού κτιρίου των Προπυλαίων, όπου πραγματοποιήθηκαν αποχωματώσεις και απομακρύνθηκαν μεσαιωνικές προσθήκες, αλλά αυτές τις συνέχισε ο Πιττάκης και μετά την παραίτηση του Ross (το καλοκαίρι του 1836). Οι εργασίες εκεί, που περιελάμβαναν και την καθαίρεση του εγκάρσιου τουρκικού τοίχου που ένωνε τους έξι δωρικούς κίονες της πρόστασης, απήτησαν χρόνο και συμπληρώθηκαν το 1838[40]. Την κατάσταση που παρουσίαζε η ανατο-

35. K. Pittakys (ό.π., υποσημ. 13), σ. 237. Πρβλ. και το όνομα *Πόρις* γραμμένο με κόκκινο χρώμα στο σπόνδυλο του αναστηλωθέντος ιωνικού κίονα των Προπυλαίων: Α. Ορλάνδος, Τα υλικά δομής, τόμ. Α', 2, Αθήναι 1958, σ. 159-160, σημ. 4. Ο Ορλάνδος θεωρεί ότι πρόκειται για το όνομα του προμηθευτή του μαρμάρου (εργολάβου).

36. Ε. Τουλούπα, Πρακτικά 3ης Διεθνούς Συνάντησης για την αποκατάσταση των μνημείων της Ακροπόλεως, Αθήνα 1990, σ. 187-8. Π. Κουφόπουλος, Μελέτη αποκαταστάσεως του Παρθενώνος (τόμ. 3α), Αθήνα 1994, σ. 44 (λίθος ΔΖ. 8), σ. 46, εικ. 8 (χάλκινο σκεύος περιέχον ερυθρό χρώμα). Πρβλ. και το όνομα Βοσπόρου (;) γραμμένο επίσης με κόκκινο χρώμα σε τμήμα της υστεροαρχαϊκής σίμης του ναού της Αθηνάς Πολιάδος στην Ακρόπολη: Ντ. Πέππα-Δελμούζου, Τεκτονικά σημεία και επιγραφαί επί μαρμαρίνων αρχιτεκτονικών μελών, στο Χαριστήριον εις Αναστάσιον Ορλάνδον, τόμ. Δ', Αθήναι 1967-68, σ. 370-1.

37. Το έργο σήμερα στο Statens Museum for Kunst της Κοπεγχάγης (αριθ. ευρ. 4299). Βλ. (ed. A. Smith and Diana Davis), Danish Painting – The Golden Age (Exhibition Catalogue), London 1984, σ. 182-183, έγχρ. πίν. 59. Α. Παπανικολάου-Κρίστενσεν, Αθήνα 1818-1853. Έργα Δανών Καλλιτεχνών, Αθήνα 1985, εικ. 193. Πρβλ. Τ. Tanoulas (ό.π., υποσημ. 26), σ. 462, εικ. 61.

38. Ι. Haugsted (ό.π., υποσημ. 32), σ. 60-61 για τον Rorbye και τον συνταξιδιώτη του αρχιτέκτονα G. Bindesboll. Επίσης Α. Παπανικολάου-Kristensen (ό.π., υποσημ. 37), σ. 19-20 και εικ. 198.

39. Α. Ραγκαβής, ΑΕ 1837, σ. 11, 12. L. Ross (ό.π., υποσημ. 31), σ. 92 κ.ε. Τ. Tanoulas (ό.π., υποσημ. 26), σ. 463. Τ. Τανούλας – Μ. Ιωαννίδου – Α. Μωραΐτου, Μελέτη αποκαταστάσεως των Προπυλαίων (τόμ. 1), Αθήνα 1994, σ. 33-34. Χαρακτηριστική η αντιπαραβολή της κατάστασης της δυτικής όψης των Προπυλαίων το 1834 και το 1836, όπως αντιδιαστέλλεται στο σχετικό σχέδιο στην προμετωπίδα του έργου των L. Ross – E. Schaubert – Chr. Hansen (ό.π., υποσημ. 22). Πρβλ. Α. Κόκκου (ό.π., υποσημ. 6), σ. 163 εικ. 64.

40. Τ. Tanoulas (ό.π., υποσημ. 26), σ. 463. Να σημειωθεί η απουσία του δωρικού κιονοκράνου του δεύτερου από τα νότια κίονα της ανατολικής πρόστασης, που είχε ήδη απαχθεί κατά τις αρχές του αιώνα από το συνεργείο του Lord Elgin. Ο Lucieri προφανώς για ευκολία στη μεταφορά, πριόνισε τότε το κιονόκρανο στα δύο. Σήμερα βρίσκεται στο Βρετανικό Μουσείο, όπου εκτίθεται (BM. 1816.6-10, 130). Βλ. W. R. Letheby, Greek Buildings Represented by Fragments in the British Museum, London 1908, σ. 151-153. Τ. Tanoulas (ό.π., υποσημ. 26), σ. 455, σημ. 86. Αθ. Καλογεροπούλου (ό.π., υποσημ. 30), σ. 22. Στην αναστήλωση του 1909 συμπληρώθηκε με νέο μέλος: Ν. Μπαλάνος, Η αναστήλωσις των μνημείων της Ακροπόλεως, Αθήναι 1940, σ. 24-25. Τ. Τανούλας - Μ. Ιωαννίδου - Α. Μωραΐτου (ό.π., υποσημ. 39), σ. 38, 41.

λική όψη του μνημείου κατά την πορεία των εργασιών αυτών απεικονίζει η μικρή ελαιογραφία του Ch. Fellows (πιθανότατα του 1838), σήμερα στο Μουσείο Μπενάκη[41], ενώ οι υδατογραφίες του J. Skene[42] και του J. de Chacaton[43], και οι δύο του 1839, δείχνουν την ανατολική πρόσοψη μετά την τελική πια αποχωμάτωση και τις καθαιρέσεις. Οι βαθιές επιχώσεις στο εσωτερικό των Προπυλαίων, στην περιοχή του θυραίου τοίχου, που έφθαναν τα 5,50 μ., διακρίνονται στις προεπαναστατικές απεικονίσεις του μνημείου από τον Dodwell[44] (Πίν. 6) και τον Williams (1819)[45] και κάνουν κατανοητό τον όγκο εργασίας που απαιτείτο για την απομάκρυνση των χωμάτων. Τα χώματα αυτά είναι φανερό από το δημοσιευόμενο έγγραφο ότι απορρίπτονταν από το ύψος των τειχών κυρίως στη νότια πλευρά του λόφου.

Την κατάσταση, όπως διαμορφώθηκε στη νότια κλιτύ της Ακρόπολης, αποδίδει με πιστότητα άλλη αδημοσίευτη υδατογραφία του J. de Chacaton το 1839, σήμερα στο Μουσείο Μπενάκη[46]. Στον πίνακα, που είναι ζωγραφισμένος από τον έναντι λόφο του Φιλοπάππου, ξεχωρίζουν χαμηλά τα ερείπια του άλλοτε τουρκικού περιμετρικού οχυρωματικού τείχους, του Σερπεντζέ, με ενσωματωμένη σε αυτό την πρόσοψη του Ωδείου του Ηρώδου του Αττικού και τα τόξα της Στοάς του Ευμένους και άνω τα τείχη της Ακρόπολης με τις αντηρίδες και τον Παρθενώνα ως επίστεψη. Παρά τα τείχη διακρίνονται ξεχυμένοι οι μεγάλοι κωνικοί σωροί χωμάτων, ασφαλώς από τις εκτελούμενες στο εσωτερικό εργασίες[47].

Ο τρόπος αυτός απομάκρυνσης των χωμάτων της Ακρόπολης, που μετά τον Ross συνέχισε και ο Πιττάκης, συνάντησε έντονες επικρίσεις και είναι χαρακτηριστικές οι υποτιμητικές παρατηρήσεις του Ι. Κωλέττη τον Οκτώβριο του 1844[48]. Ας σημειωθεί ότι ο Ι. Κωλέττης, πρωθυπουργός τότε, είχε εκλεγεί από το Μάιο του 1844 και δεύτερος πρόεδρος της Αρχαιολογικής Εταιρείας[49]. Η κατάσταση όμως συνεχίστηκε και προκάλεσε νέες πικρές και σκληρές παρατηρήσεις του Γάλλου επισκέπτη H. Bell, για την ελεεινή εμφάνιση που παρουσίαζε τότε περιφερειακά ο αρχαιολογικός χώρος της Ακρόπολης[50].

41. J. Baelan (ό.π., υποσημ. 33), σ. 151. R. J. Hopper, The Acropolis, London 1971, σ. 217. Φ. Μ. Τσιγκάκου, Βρετανικές εικόνες της Ελλάδας, από τις Συλλογές του Μουσείου Μπενάκη, Αθήνα 1995, σ. 160-161, αριθ. 29. Αξιοσημείωτη είναι η παρουσία ακόμη της ΝΔ. γωνίας του μεσαιωνικού τετράπλευρου προμαχώνα, που ήταν χτισμένος στα ΒΑ. των Προπυλαίων και ενσωμάτωνε τον ακραίο βόρειο κίονα της πρόστασης.

42. Η υδατογραφία του Skene σήμερα στο Εθνικό Ιστορικό Μουσείο της Αθήνας, βλ. James Skene, Μνημεία και τοπία της Ελλάδος 1838-1845, Αθήνα 1985, αριθ. 7.

43. J. N. H. de Chacaton, Μουσείο Μπενάκη, αριθ. Ευρ. 2293: L. et R. Matton (ό.π., υποσημ. 8), πίν. XXXV, σ. 41. Για τον Chacaton βλ. F. M. Tsigakou (ό.π., υποσημ. 23), σ. 205, αριθ. 33. Στην ίδια χρονιά (1839) χρονολογείται και η πρώτη δαγγεροτυπία του P.G. Joly de Lotbinière που εικονίζει την ίδια ανατολική όψη του μνημείου, βλ. Αθήνα 1839-1900. Φωτογραφικές μαρτυρίες, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 1985, αριθ. 3.

44. E. Dodwell, Views and Descriptions of Cyclopean or Pelasgic Remains in Greece and Italy, London 1834, πίν. 70.

45. Για το έργο του Williams βλ. υποσημ. 23. Για τις θολωτές κατασκευές στο δυτικό τμήμα του κεντρικού κτιρίου βλ. T. Tanoulas (ό.π., υποσημ. 26), σ. 442 και εικ. 36.

46. J. N. H. de Chacaton, Μουσείο Μπενάκη, αριθ. Ευρ. 23.967, αδημοσίευτο. Μία απεικόνιση του έργου βλ. στο E. Makri, On the Theatre of Dionysos in Athens, Newsletter of the National Trust for Greece, London, Autumn 1993, σ. 6, εικ. 1. Για τη χρονολόγηση του Σερπεντζέ βλ. T. Tanoulas (ό.π., υποσημ. 26), σ. 432.

47. Παρόμοια όψη της Ακρόπολης, διασώζει ο J. Skene σε υδατογραφία του 1838 (ό.π., υποσημ. 42), αριθ. 13. Σε σύγκριση με τις απόψεις του Skene του 1838 και του Chacaton του 1839 μπορεί να παραβληθεί η παρόμοια προγενέστερη χαλκογραφία του W. Walker του 1803, όπου δεν εικονίζονται οι σωροί των χωμάτων. Για το έργο του Walker, σήμερα στο Μουσείο Μπενάκη, βλ. Φ. Μ. Τσιγκάκου (ό.π., υποσημ. 41), σ. 81.

48. Ε. Πρωτοψάλτης (ό.π., υποσημ. 17), σ. 199, έγγρ. 169, παράγρ. Γ'.

49. Π. Καββαδίας (ό.π., υποσημ. 20), σ. 24.

50. Henri Bell, Ταξίδι στην Ελλάδα 1861-1874, μεταφρ. εκδ. Ιστορητής, Αθήνα 1993, σ. 91. Για την περιοχή του Ασκληπιείου βλ. S. Aleshire, The Athenian Asklepieion, Amsterdam 1989, σ. 5, σημ. 2 - πρβλ. Papageorgiou 1994β, σ. 229, εικ. 257 (φωτογραφία του DAI της δεκαετίας του 1860), Αθήνα 1839-1900 (ό.π., υποσημ. 43), αριθ. 287-288 (φωτογραφίες της δεκαετίας του 1860) και, Δέκα απόψεις της Αθήνας, 1870-1875, φωτογραφίες του Π. Μωραΐτη, Αθήνα (χ.χ.) - Φωτογραφικό Αρχείο του Μουσείου Μπενάκη (φωτογραφία αρ. Χ, γύρω στα 1875). Λεπτομερέστερα για τη διάθεση των χωμάτων της νότιας κλιτύος βλ. Ε. Καστόρχης (ό.π., υποσημ. 20), σ. 68-69, που αναφέρεται στην ανασκαφή του Ασκληπιείου των ετών 1876-1878.

Την εποχή πάντως που ο Ross υποβάλλει το γραπτό αίτημα του καθορισμού των ορίων της δημόσιας γης περιμετρικά της Ακρόπολης (21/28 Ιανουαρίου 1836), βρισκόταν στην Αθήνα ο πολυπράγμων Λουδοβίκος της Βαυαρίας, πατέρας του Όθωνα και γνωστός αρχαιολάτρης. Ο Λουδοβίκος ήλθε στις 25 Νοεμβρίου / 7 Δεκεμβρίου 1835, για να παρευρεθεί στη θεμελίωση του κτιρίου των Ανακτόρων (στις 26 Ιανουαρίου 1836), και παρέμεινε στην Αθήνα μέχρι τον Απρίλιο του 1836. Κατά τη διάρκεια της παραμονής του ανέβαινε σχεδόν καθημερινά στην Ακρόπολη παρακολουθώντας τις εκεί αρχαιολογικές εργασίες του Ross[51]. Δεν είναι απίθανο ο Ross να επανήλθε στο θέμα των ορίων ύστερα από υπόδειξη του Λουδοβίκου.

Στις αρχαιολογικές έρευνες του 1835 στην περιοχή δυτικά των Προπυλαίων οφείλουμε, παρά τις υπάρχουσες δυσκολίες, και το αρχιτεκτονικό υλικό του μικρού ναού της Αθηνάς Νίκης, που οι Τούρκοι είχαν κατεδαφίσει και ενσωματώσει στον προμαχώνα. Η αναγνώριση του υλικού αυτού και η ανεύρεση κατά χώραν της ίδιας της κρηπίδας του ναού επέτρεψαν στον L. Ross να προβεί σε συνεργασία με τον E. Schaubert και τον Chr. Hansen, στην άμεση αναστήλωση του κομψού ιωνικού ναΐσκου (Δεκ. 1835-1836)[52] και στη συνέχεια έκδοση, το 1839, της σχετικής δημοσίευσης, της πρώτης μονογραφίας που αφορά στην αποκατάσταση αρχαίου μνημείου της Ακρόπολης[53].

Συγχρόνως με τις εργασίες πάνω στην Ακρόπολη ο Κ. Πιττάκης συνέχιζε την περισυλλογή αρχαίων και στη δυτική και τη νότια κλιτύ[54]. Όμως η διασπορά και οι μετακινήσεις του αρχαίου υλικού, που είχαν συντελεσθεί κατά τις μακροχρόνιες περιπέτειες των μνημείων, οδηγούσαν ορισμένες φορές σε λανθασμένες αποδόσεις, όπως συνέβη με το Ασκληπιείο. Ο Πιττάκης είχε θεωρήσει το 1835[55] ότι ορισμένα ερείπια βόρεια του Ωδείου του Ηρώδη Αττικού και κοντά στη δυτική είσοδο της Ακρόπολης μπορούσαν να αποδοθούν στο ιερό αυτό, ενώ οι ανασκαφές του Στ. Κουμανούδη του 1876-77 εντόπισαν οριστικά το Ασκληπιείο πολύ ανατολικότερα, παραπλεύρως του θεάτρου του Διονύσου και εσωτερικά του τουρκικού Σερπεντζέ[56]. Στη λανθασμένη απόδοση ο Πιττάκης οδηγήθηκε προφανώς από την εύρεση εκεί τμήματος ενεπίγραφης βάσης αναθήματος στον Ασκληπιό, ασφαλώς όμως μετακινημένης, παράλληλα με την επισήμανση πηγής, που θεώρησε ως την κρήνη του Ασκληπιείου, την αναφε-

51. Α. Καλογεροπούλου - Μ. Προύνη-Φιλίπ (ό.π., υποσημ. 25), ρθ΄ - σημ. 4. Για την άφιξη του Λουδοβίκου στην Αθήνα και τις γιορτές υποδοχής ενδιαφέρουσα η επιστολή του Chr. Hansen της 21 Νοεμβρίου 1835: βλ. Α. Παπανικολάου-Κρίστενσεν, Χριστιανός Χάνσεν – Επιστολές και σχέδια από την Ελλάδα, Αθήνα 1993, σ. 66 (επιστολή αριθ. 6 και σημ. 115). Ο Λουδοβίκος συμπεριφέρθηκε υποτιμητικά στον Πιττάκη, που θέλησε να του δωρήσει αντίτυπο του νέου βιβλίου του, σύμφωνα με τα γραφόμενα του παρόντος τότε στην Αθήνα Κωνστ. Μπέλλιου, βλ. Β. Παναγιωτόπουλος, Βαρώνος Κωνσταντίνος Μπέλλιος - Ένας ομογενής στην Αθήνα του 1836, Εποχές 17 (1964), σ. 88-89. Για την παραμονή του Λουδοβίκου στην Αθήνα βλ. Σπ. Μαρκεζίνης, Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος, 1828-1964, 1, Αθήναι 1966, σ. 144-147. Για τη θεμελίωση των νέων ανακτόρων του Όθωνα βλ. Αικ. Δεμενεζή-Βιριράκη, Παλαιά Ανάκτορα Αθηνών, 1836-1986, Αθήνα 1994, σ. 15, 17-21.

52. Ι. Δούρμ, Η κατάστασις του Παρθενώνος και των λοιπών αρχαίων μνημείων των Αθηνών, ΑΕ 1895, σ. 55. Δ. Ζιρώ, Μελέτη αποκαταστάσεως του ναού της Αθηνάς Νίκης, Ι, Αθήνα 1994, σ. 71-78. Πιθανόν η αναστήλωση του ναού να οφείλεται σε πρωτοβουλία και προτροπή του Λουδοβίκου της Βαυαρίας, που βρισκόταν τότε στην Ελλάδα.

53. L. Ross - E. Schaubert - Chr. Hansen (ό.π., υποσημ. 22). Ο δεύτερος τόμος του έργου, που θα περιείχε (κατά τις πληροφορίες του ίδιου του Chr. Hansen) αρχιτεκτονικά μέλη από την Ακρόπολη με πολύχρωμη διακόσμηση, δεν εκδόθηκε ποτέ, πρβλ. I. Haugsted (ό.π., υποσημ. 32), σ. 62. Α. Παπανικολάου-Κρίστενσεν (ό.π., υποσημ. 51), σ. 76. Σώζεται πάντως σειρά ωραιότατων σχετικών σχεδίων του Hansen, που προφανώς προορίζονταν για τον τόμο αυτό. Κατάλογο όλων των σωζομένων σχεδίων του Hansen βλ. I. Haugsted (ό.π., υποσημ. 32), σ. 87-96.

54. Π. Καββαδίας - Γ. Καβεράου (ό.π., υποσημ. 6), σ. 1. Την όψη της δυτικής πλευράς της Ακρόπολης το 1838 μετά τις πρώτες ανασκαφικές και αναστηλωτικές εργασίες αποδίδει υδατογραφία του J. Skene (ό.π., υποσημ. 42), αριθ. 6.

55. K. Pittakys (ό.π., υποσημ. 13), σ. 224.

56. J. Travlos, Pictorial Dictionary of Ancient Athens, London 1971, σ. 127-137. Περαιτέρω βιβλιογραφία εις S. Aleshire (ό.π., υποσημ. 50) και S. Aleshire, Asklepios at Athens, Amsterdam 1991.

ρόμενη από τον Παυσανία[57]. Επίσης, όταν το 1858 ο Πιττάκης βρήκε στα νότια του θεάτρου του Διονύσου ένα μικρό θραύσμα επιγραφής, δεν ήταν δυνατόν να γνωρίζει ότι αυτό ανήκε στην κατακερματισμένη μεγάλη απογραφική στήλη του Ασκληπιείου του 244/3 π.Χ., όπως κατόρθωσε να ανασυνθέσει έκτοτε η μακρόχρονη έρευνα[58].

Ο τόπος εύρεσης ενός αρχαίου είναι σημαντικό στοιχείο, αλλά πολλές φορές στην αθηναϊκή αρχαιολογία αυτός δεν συμπίπτει και με τον τόπο της αρχικής προέλευσης του αρχαίου. Οι παρατηρούμενες συχνές μετακινήσεις λίθων (επιγραφών, γλυπτών, αρχιτεκτονικών), για μεταγενέστερη οικοδομική κυρίως χρήση[59], προκαλούν ορισμένες φορές λανθασμένες αποδόσεις ή σφαλερές ταυτίσεις, όχι άγνωστες ιδίως στους πρώιμους μελετητές της αθηναϊκής τοπογραφίας.

Εκτός όμως από τα αρχιτεκτονικά μέλη που αναγνωρίζονταν ως ανήκοντα σε κτίρια, καθώς και από τα τμήματα γλυπτών και τους ενεπίγραφους λίθους, που ο Πιττάκης συγκέντρωνε με συγκινητική αφοσίωση στην Ακρόπολη σε λιθοσωρούς για την προστασία τους, οι αρχαιολογικές εργασίες προσπόρισαν και άφθονους άλλους λίθους, άχρηστους. Ο L. Ross θεωρεί, σύμφωνα με το δημοσιευμένο έγγραφο, τη μεσημβρινή και την ανατολική πλευρά του βράχου προσφορότερη για την απόρριψη από το εσωτερικό των χωμάτων και των λίθων και για έναν επιπλέον, προσοδοφόρο λόγο, την εύκολη πρόσβαση για τη σε συνέχεια πώληση από εκεί των αχρήστων αυτών λίθων.

Η επιθυμία γρήγορης ανοικοδόμησης της κατεστραμμένης πόλης των Αθηνών μετά την απομάκρυνση των Τούρκων και η προοπτική από την ανακήρυξή της ως πρωτεύουσας του νέου κράτους δημιουργούσαν, όπως είναι φυσικό, την πιεστική ανάγκη εξεύρεσης πρόσφορου οικοδομικού υλικού για τα νέα κτίσματα[60]. Από τις αρχές του 1835 η πώληση των «αχρήστων» λίθων από τον ερειπιώνα της Ακρόπολης με αντίστοιχο έσοδο του Κρατικού Ταμείου για την εκτέλεση των αρχαιολογικών έργων κρίθηκε η κατάλληλη λύση[61]. Είναι ενδιαφέρον ότι το δικαίωμα «πωλήσεως αχρήστων λίθων εκ των

57. K. Pittakys (ό.π., υποσημ. 13), σ. 224 και Κ. Πιττάκης, ΑΕ 1853, φυλ. 36, σ. 1008, αριθ. 1815. Η βάση σήμερα στο Επιγραφικό Μουσείο (ΕΜ. 8808 = IG.II$^2$, 4398).

58. Κ. Πιττάκης, ΑΕ 1858, αριθ. 3265. S. Aleshire (ό.π., υποσημ. 50), σ. 249 κ.ε. (Inventory V, frag. o.)

59. Εκτός από τον εντοιχισμό των θραυσμάτων στους τοίχους των νεότερων κτισμάτων, όπως αυτό διαπιστώνεται σε πολλές παλαιές οικοδομές της περιοχής της Πλάκας, τα μαρμάρινα θραύσματα καιόμενα εχρησιμοποιούντο και για την κατασκευή ασβέστου (πρβλ. ασβεστοκαμίνους στην περιοχή Ασκληπιείου = Καστόρχης (ό.π., υποσημ. 2α), 70). Την πρακτική αυτή απαγόρευε άρθρο του «Περί Αρχαιοτήτων» νόμου του 1834 (βλ. υποσημ. 2β). Μπίρης (ό.π., υποσημ. 10), σ. 32. Χαρακτηριστικό παράδειγμα διασποράς αρχαίου γλυπτικού συνόλου είναι η μεγάλη διασπορά θραυσμάτων της γλυπτής ζωφόρου του Ερεχθείου στις βόρειες πλαγιές της Ακρόπολης: K. Glowaski, Hesperia 64 (1995), σ. 325-351, εικ. 1. Επίσης η διασπορά θραυσμάτων των νότιων μετοπών του Παρθενώνα (κυρίως των υπό αριθ. 11-25, που ανήκουν στο ανατιναχθέν κεντρικό τμήμα του ναού) στη νότια κλιτύ της Ακρόπολης, βλ. A. Mantis, Parthenon Central South Metopes: New Evidence, στο (ed. D. Buitron – Oliver), The Interpretation of Architectural Sculptures in Greece and Rome – Studies in the History of Art, 49 (1997), σ. 67-81. Άλλος λόγος μετακίνησης αρχαίων ιδίως αναγλύφων είναι η επανερμηνεία τους από τους χριστιανούς ως μορφών χριστιανικής λατρείας (interpretatio christiana). Πρβλ. Α. Δεληβορριάς, Interpretatio christiana. Γύρω από τα όρια του παγανιστικού και του χριστιανικού κόσμου, Ευφρόσυνον. Αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη, Αθήνα 1991, σ. 107 κ.ε. Γ. Δεσπίνης, Ένα επιτύμβιο ανάγλυφο από την Μακεδονία στην Αθήνα, Εγνατία 3 (1991-1992), ιδίως σ. 62 κ.ε. (στήλη Φρασίκλειας).

60. Κ. Η. Μπίρης (ό.π., υποσημ. 10), σ. 46. Σκληρή κριτική για την κακή κατασκευή των αθηναϊκών σπιτιών βλ. στο ημερολόγιο του Κ. Μπέλλιου του 1836: Β. Παναγιωτόπουλος (ό.π., υποσημ. 51), σ. 83. Την έλλειψη ικανών τεχνιτών σημειώνει ο Chr. Hansen: I. Haugsted (ό.π., υποσημ. 32), σ. 56. Αρνητική είναι η εικόνα της μικρής πολιτείας (mud village) που παραδίδει και ο Άγγλος περιηγητής του 1835 Charles Addison στο έργο του Damascus and Palmyra: a Journey to the East, London 1838, I, σ. 60. Γενικά βλ. Σπ. Μαρκεζίνης (ό.π., υποσημ. 51) σ. 125-133. Ο Μαρκεζίνης, σ. 48, απεικονίζει και μία ενδιαφέρουσα γενική άποψη της πόλης της Αθήνας από τα ανατολικά, του 1839, σήμερα στο Εθνικό Ιστορικό Μουσείο. Ο ζωγράφος που κρύβεται πίσω από τα αρχικά «W.v.W.» είναι ο Wilhelm von Weiler (βλ. παρακάτω, υποσημ. 84) όπως σημειώνει ο Κ. Μπίρης, εικ. σ. 13.

61. L. Ross (ό.π., υποσημ. 31), σ. 72 κ.ε. L. Ross (ό.π., υποσημ. 27), σ. 83. Α. Κόκκου (ό.π., υποσημ. 6), σ. 236, σημ. 3. Beschi (ό.π., υποσημ. 28), σ. 219. Papageorgiou 1994β, σ. 227, σημ. 122.

ανασκαφών» και το σχετικό έσοδο παραχωρήθηκε στη συνέχεια από το Κράτος στην Αρχαιολογική Εταιρεία μετά την ίδρυσή της το 1837. Ο Π. Καββαδίας όμως σημειώνει[62] το μικρό ετήσιο κέρδος της Εταιρείας από την πώληση αυτή. Η διαδικασία, παρ' όλα αυτά, συνεχίστηκε τουλάχιστον μέχρι το 1866, όταν στην οικοδόμηση του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου χρησιμοποιήθηκαν λίθοι από το θέατρο του Διονύσου[63].

Αρκετά ιδιωτικά και δημόσια κτίρια της πόλης ωφελήθηκαν από την αγοραπωλησία αυτή, αλλά όπως κατέδειξε προ ετών (το 1986) η έρευνα στο ριζικά τότε επισκευαζόμενο κτίριο του Αρσακείου Παρθεναγωγείου, δεν ήταν πάντοτε βέβαιο ότι οι απορριπτόμενοι από την Ακρόπολη λίθοι ήσαν πραγματικά «άχρηστοι». Το Αρσάκειο άρχισε να κτίζεται το 1846[64] με λίθους που αγοράστηκαν από την Ακρόπολη, αλλά πολλοί λίθοι των τοίχων του, μετά την πρόσφατη καθαίρεση των επιχρισμάτων, κατεφάνηκαν ότι ήσαν τεμάχια πεντελικού μαρμάρου με αρχαία κατεργασία. Ασφαλώς προήρχοντο από αρχαία μνημεία και ορισμένα μάλιστα από τα θραύσματα αναγνωρίστηκαν με βεβαιότητα ότι ανήκαν σε γνωστά μνημεία της Ακρόπολης, όπως στον Παρθενώνα και τα Προπύλαια. Περίπου 700 θραύσματα αποτοιχίστηκαν, περισυνελέγησαν από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Ακροπόλεως και κατατέθηκαν εκ νέου στην Ακρόπολη[65]. Πρόσφατα ο αρχιτέκτων Ν. Τογανίδης στα πλαίσια της μελέτης για την αποκατάσταση των μακρών τοίχων του σηκού του Παρθενώνα πέτυχε να ταυτίσει ορισμένα θραύσματα από εκείνα του Αρσακείου ως ανήκοντα σε εξωτερικούς ορθοστάτες των τοίχων, που είχαν βέβαια παραμείνει στην Ακρόπολη (πρβλ. αριθ. Ν.ΟΡ.ΕΞ. 3) (Σχέδ. 1). Η απόδοση σε άλλον εξωτερικό ορθοστάτη του νότιου τοίχου (αριθ. Ν.ΟΡ. ΕΞ. 7) ενός ακόμη θραύσματος που περισυνελέγη τα τελευταία χρόνια στη νότια κλιτύ της Ακρόπολης, δείχνει με βεβαιότητα, πιστεύω, τη διαδρομή που ακολούθησαν και τα θραύσματα που παλαιότερα είχαν καταλήξει στο Αρσάκειο[66].

Φαίνεται όμως ότι οι λιθολόγοι της εποχής δεν αρκούνταν μόνο στους λίθους που ρίπτονταν από την Ακρόπολη, αλλά συνέλεγαν και λίθους που έκειντο στη νότια κλιτύ και ήταν εκεί η αρχική τους θέση. Άξιο να αναφερθεί είναι το γεγονός της ενσωμάτωσης στο εσωτερικό του Αρσακείου, όπου λαξεύτηκε και χρησιμοποιήθηκε ως κατώφλι, ενός ολόκληρου ενεπίγραφου μαρμάρινου κυβόλιθου από

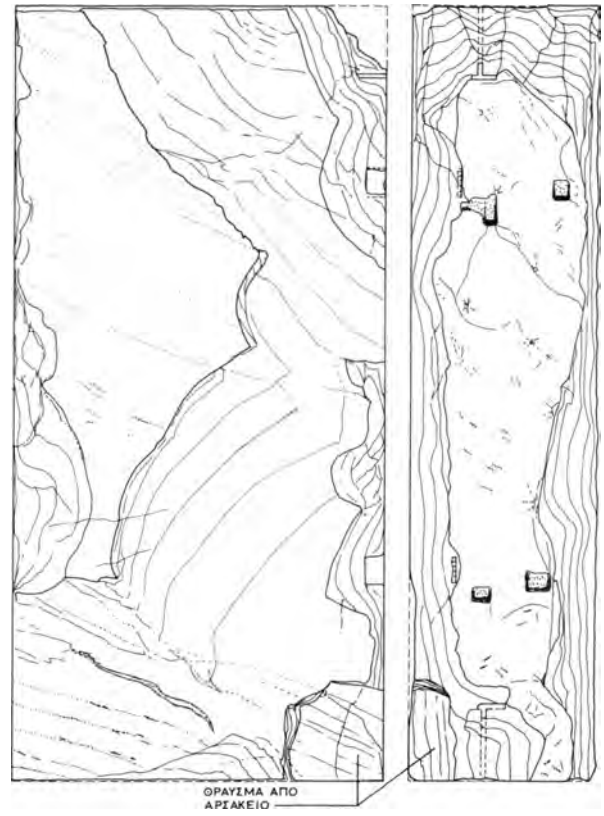
62. Π. Καββαδίας (ό.π., υποσημ. 20), σ. 46-47.

63. Α. Κόκκου (ό.π., υποσημ. 6), σ. 236.

64. Κ. Η. Μπίρης (ό.π., υποσημ. 10), σ. 138-139. Η επισήμανση των αρχαίων λίθων στο Αρσάκειο οφείλεται στον υπεύθυνο για την ανακατασκευή του κτιρίου αρχιτέκτονα Αλεξ. Σ. Καλλιγά, που ειδοποίησε την Εφορεία Αρχαιοτήτων Ακροπόλεως. Η χρησιμοποίηση των λίθων της Ακρόπολης αναφέρεται στην από 20 Μαρτίου 1849 ετήσια έκθεση του Ιδρύματος: «... να παραχωρηθώσι δια την οικοδομήν ταύτην οι περιττοί λίθοι της Ακροπόλεως, δι' εργασίας στρατιωτών και δια της χρήσεως των αμαξών του πυροβολικού, επί πληρωμή μετρίου τινός επιμισθίου», βλ. Α. Σ. Καλλιγάς και Συνεργάτες, Προκαταρκτική Αρχιτεκτονική Μελέτη Αποκατάστασης Αρσακείου, Αθήνα 1985, σ. 14.

65. Θ. Τσιτρούλης, Πρακτικά 3ης Διεθνούς Συναντήσεως για την Αποκατάσταση των Μνημείων της Ακροπόλεως, Αθήνα 1990, σ. 212-213. Για τμήμα τιμητικού ψηφίσματος του 430-410 π.Χ., από το Αρσάκειο βλ. Ε. Τουλούπα, στον ίδιο τόμο, σ. 186 (σήμερα Μουσείο Ακροπόλεως, αριθ. Ευρ. 13789 (ΑΡ. 277).

66. Α. Ορλάνδος, Η αρχιτεκτονική του Παρθενώνος, Β', Αθήναι 1977, σ. 267-272. Μ. Κορρές - Ν. Τογανίδης - Κ. Ζάμπας - Θ. Σκουλικίδης, κ.ά. Μελέτη Αποκαταστάσεως του Παρθενώνος, τόμ. 2α, Αθήνα 1989, σ. 131-136, 139-140. Οι συγκολλήσεις στον ορθοστάτη του Παρθενώνα αριθ. Ν.ΟΡ.ΕΞ.7 αναφέρονται στο Ν. Τογανίδης, Μελέτη αποκαταστάσεως του Παρθενώνος, τόμ. 5 (Πρόγραμμα πλαγίων τοίχων του Σηκού), Αθήνα 1994, σ. 36. Το μικρό θραύσμα (0,325 x 0,325 μ. στην όψη) από το Αρσάκειο συγκολλήθηκε το 1995 στον ορθοστάτη αριθ. Ν.ΟΡ.ΕΞ. 3 και ευχαριστώ τον Ν. Τογανίδη για το δημοσιευόμενο σχέδιο και την ΕΣΜΑ για την άδεια δημοσίευσής του. Παρουσιάζει ενδιαφέρον η πρόσφατα διατυπωθείσα υπόθεση ότι ορισμένοι από τους κεντρικούς μεγάλους ορθοστάτες του Παρθενώνα είχαν ήδη λαφυραγωγηθεί τον 17ο αι. από τους Βενετούς του Μοροζίνη αμέσως μετά την καταστροφή του μνημείου (1687), για να χρησιμεύσουν στη λάξευση αγαλμάτων στο ναύσταθμο της Βενετίας: βλ. M. Vickers, Wandering Stones: Venice, Constantinople and Athens στο (ed. K. L. Selig and E. Sears), The Verbal and the Visual, Essays in Honor of W. S. Heckscher, N. York 1990, σ. 225-242, ιδ. 238-239. Επειδή όμως δεν λείπουν τόσοι ορθοστάτες όσοι τα αγάλματα, εάν πραγματικά τα αγάλματα σμιλεύτηκαν από παρθενώνια μάρμαρα, ίσως χρησιμοποιήθηκαν επιτοίχια επιστύλια, που έχουν όμοιες διαστάσεις με τους ορθοστάτες και λείπουν σήμερα σε μεγάλο αριθμό.



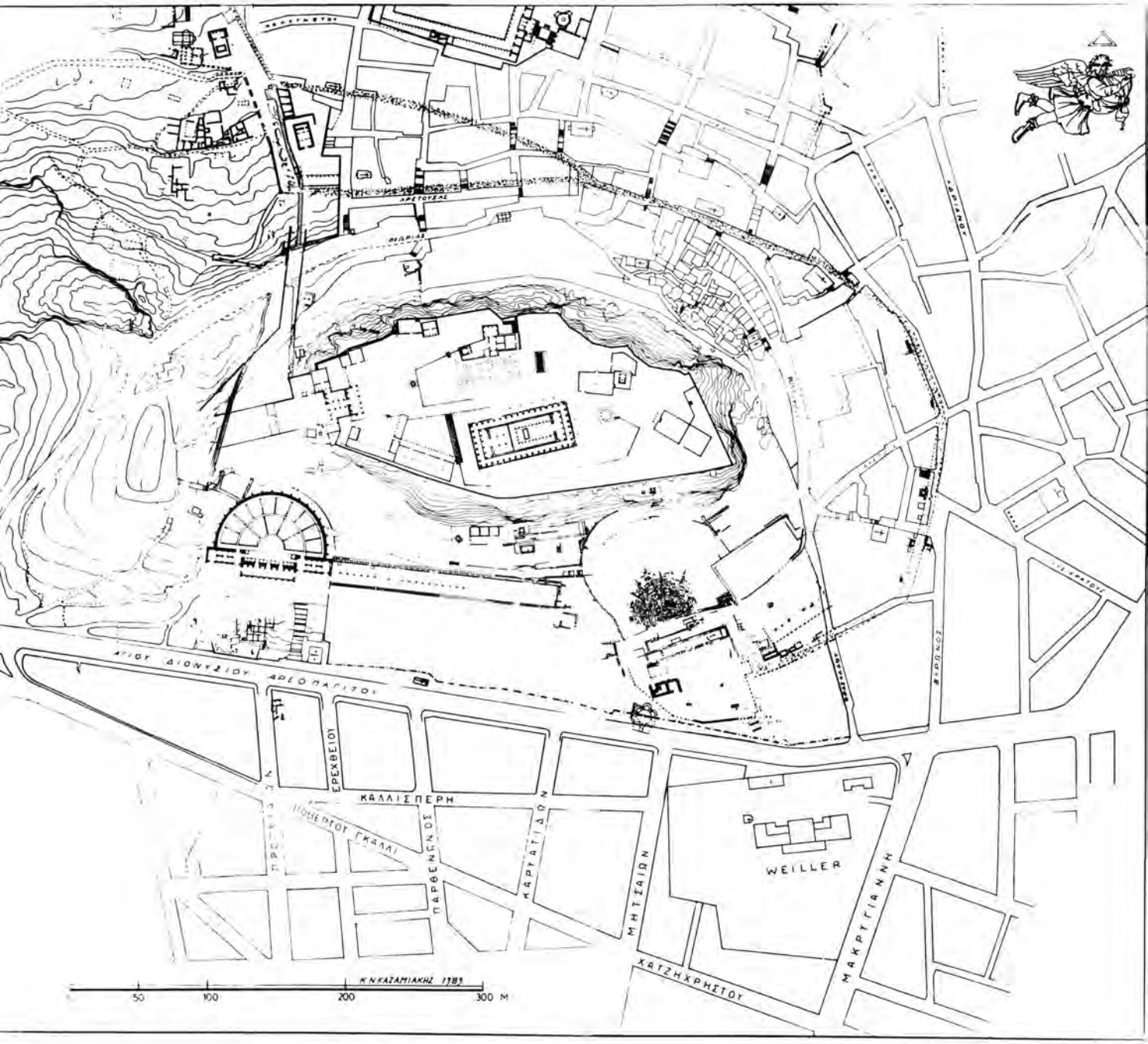

*Σχέδ. 1. Ο νότιος εξωτερικός ορθοστάτης αριθ. 3 του Παρθενώνος (σχέδ. Ν. Τογανίδης).*

τη βάση χορηγικού χάλκινου τρίποδα, όπως φανερώνουν τα άνω σωζόμενα ίχνη. Ο λίθος φέρει στην όψη με κομψά λαξευμένα γράμματα τη σχετική χορηγική επιγραφή, που μνημονεύει τη νίκη του Αθηναίου χορηγού Φορμισίου του 380/79 π.Χ.[67]. Κατά την εποχή στην οποία αναφέρεται το έγγραφό μας (1835-6) και μέχρι το χρόνο που άρχισε η οικοδόμηση του Αρσακείου (1846 κ.ε.) η περιοχή της νοτιοανατολικής πλευράς του βράχου της Ακρόπολης ήταν ακόμη ανεξερεύνητη αρχαιολογικά. Δεν είχε ανασκαφεί το Θέατρο και το Ιερό του Διονύσου, που άρχισε οριστικά μόλις το 1862[68], ούτε είχε επισημανθεί η διαδρομή της αρχαίας οδού των Τριπόδων[69]. Είναι βέβαιο όμως πλέον ότι ο χορηγικός χάλκινος τρίποδας του Φορμισίου θα ήταν στημένος στην περιοχή αυτή, από όπου και οι λιθολόγοι θα προσπορίστηκαν το λίθο της βάσης του για τη νεότερη οικοδομή της Αθήνας (Σχέδ. 2).

67. Α. Ματθαίου, Χορηγική επιγραφή Θαργηλίων, Horos 8-9 (1990-91), σ. 53-58. Ο λίθος σήμερα στα ανατολικά της περιοχής του θεάτρου του Διονύσου καταγεγραμμένος στο σχετικό Ευρετήριο (ΝΚ. αριθ. 2105).

68. J. Travlos (ό.π., υποσημ. 56), σ. 537-552, όπου βιβλιογραφία.

69. Α. Χωρέμη-Σπετσιέρη, Η οδός των Τριπόδων και τα χορηγικά μνημεία στην αρχαία Αθήνα, στο (ed. W. Coulson et al.) The Archaeology of Athens and Attica under the Democracy, Oxford 1994, σ. 31-42. Η πλήρης διαδρομή της οδού από το πρόπυλο του θεάτρου του Διονύσου μέχρι την περιοχή της Αρχαίας Αγοράς (Ελευσίνιο) αμφισβητείται από τον S. Muller, Architecture as Evidence for the Identity of the Early Polis, in (ed. M. H. Hansen), Sources for the Ancient Greek City-State, Copenhagen 1995, σ. 211, σημ. 88.




*Σχέδιο 2. Η Ακρόπολη και οι γύρω περιοχές (σχέδ. Κ. Καζαμιάκης).*

Οι νεότερες επιφανειακές έρευνες κατέδειξαν[70] την ύπαρξη θεμελίων χορηγικών μνημείων σε όλη τη βόρεια πλευρά της αρχαίας οδού των Τριπόδων μέχρι τα όρια του περιβόλου του Ιερού του Διονύσου και ο Παυσανίας τον 2ο αι. μ.Χ. αναφέρει (Αττικά, 20, 2) τη διακόσμηση των μνημείων αυτών ακόμη με τρίποδες αλλά και γλυπτά σύνολα, όπως το σύμπλεγμα Σατύρου με Έρωτα, που αποδίδει στον Πραξιτέλη. Ο Παυσανίας όμως στη συνέχεια της περιγραφής του αναφέρει και γλυπτά συνδεόμενα με το ναό του Διονύσου, όπως άγαλμα Σατύρου και ένα σύμπλεγμα του γλύπτη Θυμίλου, που απεικόνιζε Διόνυσο με Έρωτα. Είναι ενδιαφέρον ότι στην ίδια περιοχή, στα ανατολικά του χώρου του θεάτρου του Διονύσου, είχε βρεθεί ήδη από το 1832 το μαρμάρινο άγαλμα Παπποσιληνού με ανεβασμένο στον αριστερό του ώμο τον μικρό θεό Διόνυσο, που κρατεί με το δεξί του χέρι μεγάλο τραγικό προσωπείο. Το σύμπλεγμα υπήρξε τυχαίο και μεμονωμένο εύρημα, βρίσκεται σήμερα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο και έτυχε τα τελευταία χρόνια αναλυτικής παρουσίασης από τον Ν. Σταμπολίδη[71].

Ο γερο-Σιληνός με θεατρική ενδυμασία (μαλλωτό χιτώνα και ιμάτιο) θα πρέπει να θεωρηθεί ως ο «παιδαγωγός» του μικρού Διονύσου, θεού της τραγωδίας και του θεάτρου, και το σύνολο θα αναφέρεται σε αρχέγονο μύθο του διονυσιακού κύκλου. Το πρωτότυπο του συμπλέγματος, πιθανόν σε φυσικό μέγεθος, ορθά αποδίδεται σε παλαιότερη εποχή και πιθανότατα ως ανάθημα συνδεόταν με νίκη σε συγκεκριμένο θεατρικό αγώνα[72]. Το σωζόμενο όμως αντίγραφο του 2ου αι. π.Χ. (σωζ. ύψος 1,17 μ.) θα πρέπει να λαξεύθηκε, ίσως μικρότερο του πρωτοτύπου, για να χρησιμεύσει ως ακρωτήριο ενός κτιρίου συνδεδεμένου με το θέατρο του Διονύσου. Δεν σώζεται δυστυχώς το κάτω τμήμα του συμπλέγματος, που θα επιβεβαίωνε την απόδοση αυτή, αλλά για τον τρόπο διαμόρφωσης της βάσης μπορεί να συγκριθεί η μικρή μαρμάρινη γυμνή ανδρική μορφή, σήμερα ακέφαλη, από την Αθήνα, του τέλους του 2ου αι. π.Χ.[73]. Η μορφή (σωζ. ύψ. 0,66 μ.) που πατά πάνω σε βράχο και χαρακτηρίστηκε Σάτυρος, αν και η Σ. Καρούζου προτιμά την απόδοσή του ως Ζεφύρου, ασφαλώς ήταν ακρωτήριο κάποιου μικρού κτιρίου.

Τη χρήση του συμπλέγματος αριθ. 257 ως ακρωτηρίου μαρτυρούν η διαφορά στην εργασία μεταξύ της όψης και της πίσω (μη ορατής) επιφάνειας, η φθορά των προσώπων και η απώλεια στην αρχαιότητα της κεφαλής του μικρού Διονύσου, που δικαιολογείται από μακρόχρονη έκθεση του συμπλέγματος στο ύπαιθρο, καθώς επίσης και η ύπαρξη μεγάλου τετράγωνου τόρμου στο πίσω μέρος του γλυ-

70. Μ. Κορρές, ΑΔ 35 (1980), Χρονικά, σ. 14-18. Τα θεμέλια ορισμένων από αυτά τα μνημεία είχαν αποκαλυφθεί αρχικά στη δεκαετία του 1960 κατά τις εργασίες κατεδαφίσεων νεότερων οικιών στην περιοχή. Εντοιχισμένα στους νεότερους τοίχους διαπιστώθηκαν επίσης αξιόλογα αρχαία μεταξύ των οποίων και το άνω μέρος γυμνού ανδρικού κορμού μικρότερου του φυσικού (σωζ. ύψ. 0,43 μ.), που αποδίδεται σε Διόνυσο έφηβο, του 2ου αι. μ.Χ. (Μουσ. Ακρ. αριθ. Κ. 84): ΑΔ 19 (1964), Χρονικά, Πίν. 29α, B. S. Ridgeway, Classical Sculpture - Providence, 1972, 69-70, αριθ. 26. - S. F. Schröder, Römische Bacchusbilder im der Tradition des Apollon Lykeios, 1989, σ. 139, αριθ. G.2, πίν. 12. Πρβλ. Ολ. Παλαγγιά, στο Λ. Μαραγκού, Αρχαία Ελληνική Τέχνη από την Συλλογή Σταύρου Σ. Νιάρχου, Αθήνα 1995, αριθ. 30, σ. 184-186. Από τα παλαιότερα ευρήματα της περιοχής αξιοσημείωτα είναι χορηγικές επιγραφές (A. R. Rangebé (ό.π., υποσημ. 22) I, 1842, σ. 43-44, αριθ. 54-55), ψηφίσματα (A. R. Rangebé (ό.π., υποσημ. 22), II, 1855, σ. 140, αριθ. 452, σ. 393, αριθ. 777, σ. 699-700, αριθ. 971), επίγραμμα (σ. 397, αριθ. 784β) και αναθήματα (σ. 769 - αριθ. 1174).

71. Από την παλαιότερη βιβλιογραφία θα πρέπει να αναφερθούν: Κ. Πιττάκης, ΑΕ 1839, σ. 282, αριθ. 325, πίν. 325. Π. Καββαδίας, Γλυπτά του Εθνικού Μουσείου, Κατάλογος Περιγραφικός, Αθήναι 1890-1892, σ. 209, αριθ. 257. Σ. Καρούζου, Εθνικόν Αρχαιολογικόν Μουσείον, Συλλογή Γλυπτών, Αθήναι 1967, σ. 97, αριθ. 257. Ο Ν. Σταμπολίδης, Το σύμπλεγμα αριθ. 257 του Ε.Μ. και οι πλατωνικοί Σιληνοί, Αρχαιογνωσία, 3 (1982-84), σ. 123-159, πίν. 16, παρέχει πλήρη βιβλιογραφία. Νεότερη αναφορά: LIMC III (1986), 480, αριθ. 687, πίν. 378 (λήμμα Dionysos) και A. Schöne-Denkinger, AM 108 (1993), σ. 160, σημ. 56.

72. Ν. Σταμπολίδης (ό.π., υποσημ. 71), σ. 143, αποδίδει στα χρόνια 440/430 π.Χ., ενώ η νεότερη έρευνα προσανατολίζεται στο β΄ μισό του 4ου αι. (βλ. Σ. Ζουμπάκη, Θεατρικά προσωπεία του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, ΑΔ 42 (1987), Μελέτες, σ. 46).

73. Εθν. Αρχ. Μουσείο, αριθ. ΓΛ. 3044: Σ. Καρούζου, Ο σάτυρος της Λαμίας – Ακρωτήριο; – Χαριστήριον εις Αναστ. Ορλάνδον Α΄ (1965), σ. 182 κ.ε., πίν. Χ-ΧΙ. Σ. Καρούζου (ό.π., υποσημ. 71), σ. 171.

πτού[74]. Η παρουσία ιχνών οξείδωσης σιδήρου στην περιοχή του τόρμου και η εργασία διάνοιξής του φανερώνουν την τοποθέτηση στο σημείο αυτό ενός μεταλλικού (σιδερένιου ασφαλώς μέσα σε μολυβδοχόηση) στηρίγματος-αγκίστρου για τη στερέωση του συμπλέγματος πάνω στη στέγη του κτιρίου. Είναι άγνωστο εάν το κτίριο θα μπορούσε να ήταν το πρόπυλον του Ιερού του Διονύσου στα ανατολικά ή άλλο σχετικό γειτονικό κτίσμα, πάντως δεν είναι πιθανόν, λόγω της προχωρημένης χρονολογίας του αντιγράφου, να επρόκειτο για κάποιο από τα ναόσχημα χορηγικά μνημεία στην περιοχή της οδού των Τριπόδων, που ανήκαν χρονολογικά κυρίως στον 4ο αι. π.Χ.

Η περιοχή της νοτιοανατολικής πλευράς του λόφου της Ακρόπολης, εκτός από ανεξερεύνητη αρχαιολογικά, ήταν στα χρόνια γύρω στο 1835 και εντελώς ακατοίκητη. Αυτή την έκταση γης φαίνεται ότι διεκδικούσε το 1835-36 ο στρατηγός Μακρυγιάννης, ίσως για να φυτέψει αμπέλια κοντά στο σπίτι και στα υπόλοιπα κτήματα που είχε στην περιοχή[75]. Από την παρουσία του στρατηγού εκεί έλαβε το όνομά της αργότερα και ολόκληρη η σημερινή συνοικία.

Είναι παράδοξο όμως ότι κατά την καταγραφή του 1835[76], όπου αναφέρεται το θέατρο του Διονύσου και οι ιδιοκτησίες που κείνται ανατολικά, νότια και δυτικά αυτού, δεν περιλαμβάνεται στα ονόματα των ιδιοκτητών και εκείνο του Μακρυγιάννη. Επίσης, όταν λίγα χρόνια αργότερα (το 1837) η Αρχαιολογική Εταιρεία αποφάσισε να ανασκάψει το θέατρο του Διονύσου, δεν αναφέρεται διεκδικητής της γης αλλά το μνημείο περιγράφεται ως «εφ' ου σήμερον ο αγροτικός βους σύρει ακαταζητήτως το άροτρον»[77].

Οι ανασκαφές του θεάτρου, που επαναλήφθησαν και κατά το 1838 σε μικρή όμως έκταση[78], ματαιώθηκαν το 1839 «εξαιτίας ιδιωτικών απαιτήσεων επί του εδάφους αυτού»[79]. Οι απαιτήσεις αυτές τελικά ικανοποιήθηκαν το 1840 από το Κράτος, παρά τις αντιρρήσεις της Αρχαιολογικής Εταιρείας[80], και κατά τον τρόπο αυτό πραγματοποιήθηκε η πρώτη γνωστή απαλλοτρίωση εκ μέρους του Δημοσίου για αρχαιολογικούς σκοπούς. Δεν αναφέρεται το όνομα του διεκδικητή της γης, αλλά προφανώς ήταν ο στρατηγός Μακρυγιάννης, ούτε σημειώνεται η ακριβής έκταση του απαλλοτριωθέντος χώρου. Οι ανασκαφές συνεχίστηκαν το 1840 και ανοίχτηκε αριθμός τάφρων στο κοίλο του θεάτρου, αλλά τα αποτελέσματα υπήρξαν απογοητευτικά, δεν αναφέρονται ευρήματα και ο χώρος εγκαταλείφθηκε και πάλι.

Ίδια εικόνα αγροτικής χρήσης παρουσίαζε η περιοχή του θεάτρου και είκοσι χρόνια αργότερα (στα 1858/59), όταν αποφάσισε εκ νέου η Αρχαιολογική Εταιρεία να προχωρήσει στην ανασκαφή του θεάτρου, που «μένει κεκαλυμμένον υπό τα χώματα και καλλιεργείται ως αγρός»[81]. Οι διαμαρτυρίες όμως του Μακρυγιάννη συνεχίστηκαν και μετά την αντιδικία του με τον L. Ross το 1835-36 και με την Αρχαιολογική Εταιρεία στα 1839/40. Το 1862 διαμαρτύρεται και πάλι, γιατί, κατά τους ισχυρισμούς του, λόγω των τότε ανασκαφών στο θέατρο του Διονύσου του αφαιρείτο μέρος της ιδιοκτησίας του[82].

74. Ο ορθογώνιος τόρμος είναι ύψ. 0,115, πλ. 0,09 και βάθ. 0,05 μ. και εικονίζεται στο Ν. Σταμπολίδης (ό.π., υποσημ. 71), πίν. 16β. Ευχαριστώ την τότε Έφορο Αρχαιοτήτων της Συλλογής των Γλυπτών του Μουσείου Αικ. Ρωμιοπούλου και ιδιαίτερα τον Ν. Καλτσά της ίδιας Συλλογής για τις πληροφορίες σχετικά με το γλυπτό.

75. Μακρυγιάννης, Απομνημονεύματα, Βιβλ. Γ', κεφ. β'. Πρβλ. Κ. Η. Μπίρης (ό.π., υποσημ. 10), σ. 21-22.

76. Σ. Κουγέας (ό.π., υποσημ. 12), σ. 30.

77. Πρακτικά της Β' Συνεδριάσεως (Μαΐου 1838), στο Σύνοψις Πρακτικών της Αρχαιολογικής Εταιρείας (1837-1846), Αθήναι 1846, σ. 34.

78. Πρακτικά της Γ' Συνεδριάσεως (Μαΐου 1839), στο Σύνοψις Πρακτικών (ό.π., υποσημ. 77), σ. 58.

79. Πρακτικά της Δ' Συνεδριάσεως (Μαΐου 1840), στο Σύνοψις Πρακτικών (ό.π., υποσημ. 77), σ. 88.

80. Πρακτικά της Ε' Συνεδριάσεως (Μαΐου 1841), στο Σύνοψις Πρακτικών (ό.π., υποσημ. 77), σ. 120. Ε. Καστόρχης (ό.π., υποσημ. 20), σ. 20. Πρβλ. Papageorgiou 1994β, σ. 58, σημ. 46.

81. Πρακτικά ΑΕ 1858-1859, σ. 19-20. Την εικόνα της περιοχής το 1853 αποδίδει η ωραία υδατογραφία του H. C. Stilling: Α. Παπανικολάου-Κρίστενσεν (ό.π., υποσημ. 37), εικ. 164.

82. Εφημ. «Αιών», 2027/30.4.1862. Δ. Φιλιππίδης, στο (επιμ. Π. Τουρνικιώτη), Ο Παρθενώνας και η ακτινοβολία του στα

Αλλά, εάν η περιοχή του θεάτρου ήταν ακόμη αγροτική γη, η οικοδόμηση είχε ήδη αρχίσει χαμηλότερα, έξω από το πρόχειρο τουρκικό τείχος του Χασεκή και παρά την «αρβανίτικη πόρτα», στην περιοχή που χαρακτηριζόταν από την ύπαρξη αλωνιών[83]. Εκεί το καλοκαίρι του 1834 άρχισε να κτίζεται σε σχέδια και με την επίβλεψη του Γερμανού αρχιτέκτονα-μηχανικού Wilhelm von Weiler, το επιβλητικό διώροφο Στρατιωτικό Νοσοκομείο[84], όπου στεγάζεται σήμερα το Κέντρο Μελετών Ακροπόλεως και βρίσκεται η θέση του Νέου Μουσείου Ακροπόλεως[85].

Το γεγονός της εύρεσης αρχαίων κατά τις τότε οικοδομικές εργασίες για το Νοσοκομείο έδωσε αφορμή στον Κ. Πιττάκη να υποθέσει, λανθασμένα, ότι εκεί βρισκόταν το αρχαίο Ωδείο του Περικλέους[86]. Οι νεότερες αρχαιολογικές έρευνες στα θεμέλια του σημαντικού αυτού νοσοκομειακού κτίσματος, του πρώτου δημόσιου κτιρίου της νεότερης Αθήνας, διασαφήνισαν την ύπαρξη εκεί ενός αρχαίου δρόμου και κτισμάτων κυρίως της ύστατης αρχαιότητας και των παλαιοχριστιανικών χρόνων, στα

νεώτερα χρόνια, Αθήνα 1994, σ. 303. Για τις διεκδικήσεις βλ. και Δύο γενικαί συνελεύσεις των εταίρων της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, Αθήναι 1862, σ. 10.

83. K. Pittakys (ό.π., υποσημ. 13), σ. 208. Επίσης μνεία της θέσης και των ευρημάτων σε επιστολή του Chr. Hansen της 21 Νοεμβρίου 1835: Α. Παπανικολάου-Κρίστενσεν (ό.π., υποσημ. 51), σ. 66 (επιστολή 8 και σημ. 111). Το μόνο γνωστό οικοδόμημα στην περιοχή, νότια του Ιερού του Διονύσου, ήταν η μικρή εκκλησία της Αγίας Παρασκευής, που όμως είχε καταστραφεί κατά τον αγώνα της Ανεξαρτησίας, βλ. Π. Καλλιγάς, ΑΔ 18 (1963), Χρονικά, σ. 17-18. Η πύλη του τείχους του Χασεκή είναι γνωστή με διάφορα ονόματα: «αρβανίτικη» από τη συνοικία εκεί Αρβανιτών (πρβλ. Στέφανος Κουμανούδης, Ημερολόγιον 1845-1867 (επιμ. Α. Ματθαίου), Αθήνα 1990, σ. 64-65), «των τριών πύργων» (Τραυλός (ό.π., υποσημ. 26), πίν. XI) και «του Φαλήρου» (Bessan, (ό.π., υποσημ. 29) σχεδιάγρ.).

84. Κ. Η. Μπίρης (ό.π., υποσημ. 10), σ. 73. Ο κύριος άξονας του νέου κτιρίου, Α.-Δ., βρισκόταν σε παραλληλία με τη γραμμή των νότιων τειχών της Ακρόπολης, ενώ η είσοδος με κεκλιμένα επίπεδα (ράμπες) ήταν στα νότια. Όψη του κτιρίου από τα ΝΑ. ζωγραφισμένη το 1836 από τον ίδιο τον Weiler, σήμερα στο Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, βλ. Σπ. Μαρκεζίνης (ό.π., υποσημ. 51), σ. 200-201, Α. Κόκκου (ό.π., υποσημ. 6), σ. 315, εικ. 138, Ι. Τραυλός-Α. Κόκκου, ΙΕΕ (ό.π., υποσημ. 28), σ. 522 και Papageorgiou 1994β, σ. 315, εικ. 345. Επίσης αρχικό σχέδιο όψης που δεν εκτελέστηκε βλ. Papageorgiou 1994β, σ. 317, εικ. 346. Αξιοπρόσεκτος ο συμφυρμός κλασικιστικών και ρωμαϊκών/βυζαντινών στοιχείων στις προσόψεις του κτιρίου. Παρόμοια τοξωτά ανοίγματα με τούβλα συναντώνται και στο κτίριο του Λοιμοκαθαρτηρίου της Σύρου, έργο επίσης του Weiler του 1839-1840. Βλ. Ι. Τραυλός - Α. Κόκκου, Ερμούπολη, Αθήνα 1980, σ. 110-115, πίν. 34-38.

85. Το Κέντρο Μελετών Ακροπόλεως εγκαινιάστηκε τον Σεπτέμβριο του 1987. Για την ανέγερση του νέου Μουσείου Ακροπόλεως στο υπόλοιπο οικόπεδο βλ. την έκδοση: Νέο Μουσείο Ακρόπολης – Διεθνής Αρχιτεκτονικός Διαγωνισμός, Υπουργείο Πολιτισμού, Αθήνα 1991. Επίσης Π. Καλλιγάς, Το νέο Μουσείο Ακροπόλεως στο Symposium: Museums. Space and Power, Athens – Thessaloniki, σ. 17-23, May 1993, Icofom Study Series, αριθ. 22, σ. 59-62. Η χωροθέτηση του νέου Μουσείου σε ολόκληρο το οικοδομικό τετράγωνο κατοχυρώνεται με το Προεδρικό Διάταγμα της 6ης Αυγούστου 1996 (ΦΕΚ Δ', 1006/4-9-1996).

86. K. Pittakys (ό.π., υποσημ. 13), σ. 208. L. Ross (ό.π., υποσημ. 31), σ. 103. Ο Κων. Μπέλλιος σημειώνει το 1836, άγνωστο πού βασιζόμενος, ότι εκεί είχε υπάρξει ναός της Αρτέμιδος· βλ. Β. Παναγιωτόπουλος (ό.π., υποσημ. 51), σ. 87. Ο Ross επαναλαμβάνοντας το 1855 παλαιότερη έκθεσή του (= Tüb. Kunstbl. 1836, αριθ. 16, σ. 62), δεν φαίνεται να αποδέχεται, και δικαίως, την ταύτιση του Πιττάκη (Ωδείον Περικλέους) και εκτός από την επισήμανση κτιριακών λειψάνων και μωσαϊκών δαπέδων σημειώνει ότι δεν βρέθηκε στη θέση αυτή τίποτε αξιόλογο, ούτε γλυπτό ούτε επιγραφή. Τούτο πιθανόν ώθησε τον Πιττάκη να επανέλθει για να υπερασπισθεί τη (λανθασμένη) ταύτισή του, δημοσιεύοντας δύο επιγραφές που είχαν βρεθεί εκεί και μνημονεύοντας θραύσματα γλυπτικής και ένα αξιόλογο ιωνικό κιονόκρανο: ΑΕ 1854, 1181, αριθ. 2288 (=IG.II², 6180) και ΑΕ 1856, 1410, αριθ. 2845 (=IG.II², 153 – EM. 6990). Για τη δεύτερη επιγραφή, που ήταν θραύσμα ψηφισματικού αναγλύφου του 4ου αι. π.Χ., βλ. C. Lawton (ό.π., υποσημ. 26), σ. 132, αριθ. 113, πίν. 59. Προφανώς το θραύσμα είχε μεταφερθεί από άλλη θέση και χρησιμοποιήθηκε ως οικοδομικό υλικό σε β' χρήση. Για το κιονόκρανο βλ. M. Bendtsen, Sketches and Measurings – Danish Architects in Greece 1818-1862, Copenhagen 1993, σ. 41-42, 242, Figs. 71-72. Η μελετήτρια θεωρεί ότι τα δύο διασωθέντα σχέδια του Chr. Hansen του 1835 (Chr. H. 217) αποδίδουν το κιονόκρανο που βρέθηκε στην εκσκαφή των θεμελίων του νοσοκομείου και του οποίου σήμερα αγνοείται η θέση. Για την ομάδα των ιδιότυπων αυτών αττικών ιωνικών κιονοκράνων με κεντρικό ανάγλυφο ανθέμιο προβάλλεται τώρα η υπόθεση για χρονολόγηση στα χρόνια του Λυκούργου (β' μισό του 4ου αι. π.Χ.) και προέλευση κάποιο ιερό στις όχθες του Ιλισού: βλ. L.S. Meritt, Athenian Ionic Capitals from the Athenian Agora, Hesperia 65 (1996), σ. 137-139, 166-167, εικ. 29, πίν. 44.

οποία ανήκαν τα αρχικώς ευρεθέντα ψηφιδωτά δάπεδα[87]. Οι ανασκαφές που διεξάγονται σήμερα σε όλο το χώρο του οικοπέδου γύρω από το διατηρητέο κτίριο[88] έδειξαν ότι εκεί εκτείνονταν ιδίως κατά την υστερορωμαϊκή εποχή, ολόκληρη συνοικία οικιών και επαύλεων που διασχίζονταν από οδούς. Η σημαντικότερη οδός με κεντρικό αποχετευτικό σύστημα υπήρχε ήδη από τον 4ο αι. π.Χ. και ξεκινούσε από την περιοχή του Ιερού του Διονύσου για να καταλήξει στα νότια, στη θέση όπου η πύλη των τειχών της αρχαίας πόλης κοντά στον Ιλισσό ποταμό (πιθανόν οι *ἅλαδε πύλαι* του Θεμιστοκλείου Τείχους) και από εκεί συνέχιζε για τη θάλασσα, στον κόλπο του Φαλήρου. Οι ανασκαφές συνεχίζονται και θα επεκταθούν σε όλο το οικοδομικό τετράγωνο, γεγονός που θα επιτρέψει την κατανόηση της τοπογραφίας και της χρονικής αλληλουχίας σε μεγάλο τμήμα της νότιας αρχαίας πόλης[89].

Ελπίζεται ότι παράλληλα οι μελλοντικές ανασκαφές της ελληνικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας στο συνεχόμενο χώρο στα ανατολικά του Ιερού και του Θεάτρου του Διονύσου και μέχρι τα ριζά του βράχου, θα αποσαφηνίσουν την έκταση και τη μορφή της αρχαίας πόλης και σε αυτήν την περιοχή, αποκαλύπτοντας παράλληλα αναμενόμενα μνημεία, όπως το Αγραύλειο, το Ωδείο του Περικλέους, το Πρυτανείο, και άλλα[90].

Από τα εκτεθέντα είναι φανερό ότι οι ιδιοκτησίες και σε συνέχεια η δόμηση από νωρίς άρχισαν να περισφίγγουν το λόφο της Ακρόπολης, ενώ παράλληλα από νωρίς άρχισε η Αρχαιολογική Υπηρεσία να παλεύει για την απαλλαγή του περιβάλλοντος αρχαιολογικού χώρου από τις νεότερες επεμβάσεις. Ο πολλές φορές άνισος αυτός αγώνας, που συνεχίζεται μέχρι τις μέρες μας, ίσως βρει τη λύση του στο φιλόδοξο πρόγραμμα της συνένωσης όλων των σημαντικών αρχαιολογικών χώρων της πόλης. Όμως είναι φανερό ότι η προσέγγιση του προβλήματος πρέπει να γίνει με την πιο καλή δυνατόν γνώση της αρχαίας τοπογραφίας και της ιστορίας του χώρου, για την αποφυγή καταστροφών αρχαίων και κατασπατάλησης κόπων και πόρων. Παράλληλα, θα απαιτηθούν εκτεταμένες εργασίες αποκάλυψης (ανασκαφής), στερέωσης και προστασίας των μνημείων, καθώς και κατάλληλης διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου, ώστε τα σημεία της αρχαίας πόλης να διασαφηνισθούν και συνδεθούν και να ενταχθούν σε ένα κατανοητό σύνολο. Τότε θα έχει κερδίσει η αρχαιογνωσία και η σημερινή πολιτεία.

*ΠΕΤΡΟΣ Γ. ΚΑΛΛΙΓΑΣ*

87. Κ. Τσάκος - Φ. Τυροβούζη, ΑΔ 41 (1986), Χρονικά, σ. 11-15 (ανασκαφή 1985-1986).

88. ΑΔ 35 (1980), Χρονικά, σ. 25-27· 39 (1984), Χρονικά, σ. 8-10. Λ. Παλαιοκρασσά, Ανασκαφή Μακρυγιάννη – ανασκαφική περίοδος 1986, Αρχαιογνωσία 4 (1985-86), σ. 141-148. Π. Καλλιγάς, ΑΔ 45 (1990), Χρονικά, σ. 18, Σχέδ. 3. Η επείγουσα ανασκαφή στην ανατολική πλευρά του οικοπέδου και στην οδό Μακρυγιάννη με την προοπτική ανέγερσης εκεί σταθμού του υπόγειου μητροπολιτικού σιδηροδρόμου (ΜΕΤΡΟ), άρχισε την άνοιξη του 1993 και ολοκληρώθηκε τον Νοέμβριο του 1996: προχ. βλ. Π. Καλλιγάς, Ανασκαφές στο οικόπεδο Μακρυγιάννη, Ανθέμιον 1 (1995), σ. 5-11.

89. Arja Karivieri, The «House of Proclus» on The Southern Slope of the Acropolis: A Contribution, στο (ed. P. Carstén) Post-Erulian Athens, Helsinki 1994, σ. 115-139.

90. Π. Καλλιγάς, Η περιοχή του Ιερού και του Θεάτρου του Διονύσου στην Αθήνα, στο (ed. W. Coulson et al.) The Archaeology of Athens and Attica under the Democracy, Oxford 1994, σ. 25-30.

## Summary

# THE ATHENIAN ACROPOLIS IN 1835

In 1835, alongside the endeavours to produce a town-plan for the new city of Athens (Kleanthis and Schaubert, and L. von Klenze), the first excavations were begun on and around the Acropolis (L. Ross and K. Pittakis).

A document dated 21.1.1836, published here for the first time, attests to problems relating to the ownership of properties around the Acropolis rock, especially on the south side; it also reveals the way in which the earth and 'waste' stones from the excavation on the Acropolis were removed.

The clearing work and the early excavations on the Acropolis are associated with the first archaeological finds, and with their study and publication, to which the work of K. Pittakis made a major contribution. The condition of the monuments at the time was also the subject of study, leading to the first works of restoration work (temple of Athena Nike), which were given wide dissemination through contemporary drawings by foreign visitors/artists (engravings, early photographs, etc.).

The early sporadic portable archaeological finds from the area of the theatre of Dionysos and the sanctuary of Asklepios, the foundations of which buildings were, as we know, excavated later, enabled scholars gradually to understand the ancient topography of the Athenian Acropolis and the surrounding area. The study also reveals that ancient stones (architectural members, sculptures, and inscriptions) were widely scattered throughout the modern city, where they were used mainly as material for new buildings in a continuation of an earlier practice of reusing ancient material.

The attempt to comprehend the overall topography of the centre of ancient Athens, and the need to identify the original provenance of the portable archaeological finds, are even more pressing today, in view of the interventions that are planned in these archaeological sites, as part of the unification of the archaeological sites of Athens.

*P.G. CALLIGAS*

# ΟΙ ΑΙΓΥΠΤΙΑΚΕΣ ΘΕΟΤΗΤΕΣ ΣΤΗ ΡΟΔΟ ΚΑΙ ΤΗΝ ΚΩ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ ΜΕΧΡΙ ΚΑΙ ΤΗ ΡΩΜΑΙΟΚΡΑΤΙΑ*

Στους δασκάλους μου Λ. Μαραγκού, K. Schefold και R. Stucky, χαριστήριον.

*«...κατεῖχε δὲ αὐτοὺς πολλὰ ἅμα πάθη,*
*ἡδονή, λύπη, φόβος, ἡ τῶν πρότερον μνήμη, τὸ τῶν μελλόντων δέος.»*
Ξενοφώντος Εφεσιακά, Ε', XIII, 4.

Οι πρώτες ανασκαφικά διαπιστωμένες μαρτυρίες για την παρουσία αιγυπτιακών θεοτήτων σε ροδιακό έδαφος ανάγονται στην πρώιμη αρχαϊκή περίοδο[1]. Η γεωγραφική θέση της Ρόδου και η μεγάλη εξάπλωση των εμπορικών δραστηριοτήτων της φαίνεται πως ευνόησαν τις ποικίλες επιδράσεις από την ανατολή και κυρίως από την Αίγυπτο[2]. Ενδεικτικά αναφέρονται τα ειδώλια από φαγεντιανή που βρέθηκαν στην ακρόπολη της Λίνδου και εικονίζουν τον θεό Nofr-tum, τη θεά Βούβαστι (Bast) και Sekhet, την Ίσιδα, τον Όσιρι, τον Ώρο και τα γεράκια του[3]. Ο ιδιαίτερα δημοφιλής και στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο αγαθός δαίμων Βησάς (Bes) με τις απελαστικές του κακού ιδιότητες, που προστατεύει τους ανθρώπους από τις αρρώστιες και ανατίθεται αποκλειστικά σε ιερά γυναικείων θεοτήτων, αντιπροσωπεύεται από μια μεγάλη ομάδα ειδωλίων[4]. Τέλος, ο κριοπρόσωπος θεός Άμμων εικονίζεται σε κυπριακά ειδώλια από πωρόλιθο[5]. Από την ακρόπολη της Καμείρου προέρχονται επίσης εί-

*Τον καθηγητή του Πανεπιστημίου της Κοπεγχάγης Vincent Gabrielsen ευχαριστώ θερμότατα για τις πολύτιμες συμβουλές και υποδείξεις κατά τη συνάντησή μας στο άτυπο Συμπόσιο του Όσλο για την αρχαία Ρόδο και Κω, όπου η παρούσα μελέτη αποτέλεσε το θέμα της ανακοίνωσής μου. Τον Έφορο Ι. Παπαχριστοδούλου (ΚΒ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων) ευχαριστώ επίσης θερμότατα για την άδεια μελέτης αντικειμένων που παρουσιάζονται σ' αυτή την εργασία. Επίσης, ευχαριστώ θερμά τις συναδέλφους Μ. Φιλήμονος για τις βιβλιογραφικές υποδείξεις της, και Ε. Μπρούσκαρη, Ελπ. Σκέρλου και Ντ. Γρηγοριάδου για την καλοσύνη τους να μου επισημάνουν αδημοσίευτο υλικό σχετικό με την παρούσα εργασία. Τέλος, τη Διευθύντρια του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου Ηώ Ζερβουδάκη ευχαριστώ θερμότατα για τις πολύτιμες επισημάνσεις της στο περιεχόμενο της εργασίας.

1. Lindos I, σ. 335.

2. L. Schofield, The Influence of Eastern Religions on the Iconography of Ivory and Bone Objects in the Kameiros Well, στο Ivory in Greece and the Mediterranean from the Bronze Age to the Hellenistic Period, edit. By L. Fitton, British Museum, Occasional Parer 85 (1992), σ. 173. Hornbostel, Sarapis, σ. 336, σημ. 3.

3. Lindos I, σ. 336-338, Nofr-tum: σ. 338-339, αριθ. 1207-1211, πίν. 53, Bast, Sekhet: σ. 339-340, αριθ. 1212-1215, πίν. 53, Φθα-Sokar-Όσιρις: σ. 340-342, αριθ. 1216-1226, πίν. 53, Ίσις και Ώρος: σ. 344-345, αριθ. 1237-1240, πίν. 54, γεράκια: σ. 345-346, αριθ. 1243-1245, πίν. 54-55.

4. Lindos I, σ. 342-344, αριθ. 1227-1236, πίν. 54. Επίσης, U. Sinn, Zur Wirkung des ägyptischen Bes auf die griechische Volksreligion, στο Antidoron, Festschrift für J. Thimme, 1983, σ. 87-89, σημ. 52. G. Hölbl, Zeugnisse Ägyptischer Religionsvorstellungen für Ephesus, EPRO 73 (1978), σ. 9.

5. Lindos I, σ. 440 κ.ε., 443 (αριθ. 1793-1795), πίν. 74. Για κυπριακά ειδώλια από πωρόλιθο πρβλ. επίσης M. Martelli, La stipe votiva dell Athenaion di Jalysos, Un primo bilancio, Archaeology in the Dodecanese, edit. S. Dietz - I. Papachristodoulou, 1988, σ. 107, σημ. 31-32. G. Schmidt, Kyprische Bildwerke aus dem Heraion von Samos, Samos VII, 1968, σ. 116-119. L. Wriedt Sorensen, Early Archaic Limestone Statuettes in Cypriote Style, RDAC 1978, σ. 113-115. E. Gjerstad, The Swedish Cyprus Expedition, IV 2, 1948, σ. 327-332. B. Lewe, Studien zur archaischen Kyprischen Plastik, 1975, σ. 25-30.

δώλια από φαγεντιανή, που εικονίζουν την Ίσιδα με τον Αρποκράτη, την Αθώρ, τον Ώρο, τον Nofr-tum και τον Βησά. Σε ένα μικρό ειδώλιο από βασάλτη εικονίζεται και ο θεός Άμμων[6]. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι ενεπίγραφοι σκαραβαίοι από φαγεντιανή, που βρέθηκαν στην ακρόπολη της Λίνδου και αναφέρουν ονόματα θεών (κυρίως Άμμων, Άμμων-Ρα και Ώρος) και επικλήσεις προς αυτούς. Σε μια δεύτερη κατηγορία σκαραβαίων με παραστάσεις θεών εικονίζονται η θεά Maat, η Ίσις, ο Ώρος, ο Αρποκράτης, ο Όσιρις, η Βούβαστις, η Αθώρ και ο Ρα[7]. Τους σκαραβαίους και τα μικρά ειδώλια των αιγυπτιακών θεοτήτων, που ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένα στους λαούς της Μεσογείου, τα έφεραν συνήθως σε περιδέραια και είχαν τη χρήση μαγικών φυλακτών, χωρίς αυτό να σημαίνει πως ήταν σαφές εκτός Αιγύπτου το ακριβές θρησκευτικό τους περιεχόμενο[8]. Ως ταφικά κτερίσματα εκφράζουν τις αντιλήψεις για τη μεταθανάτια κατάσταση του νεκρού, ενώ ως αναθήματα σε ιερά δηλώνουν την ευγνωμοσύνη προς τη θεότητα[9]. Οι αιγύπτιοι θεοί εκτός από τα προαναφερθέντα αιγυπτιακά έργα συναντώνται και με ελληνικά χαρακτηριστικά. Δύο πήλινα ειδώλια του τύπου του Αρποκράτη, το ένα από τάφο της νεκρόπολης της Καμείρου και το άλλο από τον μεγάλο αποθέτη της Λίνδου (525-400 π.Χ.), επιβεβαιώνουν τις επιδράσεις της αιγυπτιακής θρησκείας στα τοπικά εργαστήρια κοροπλαστικής[10].

Οι προδρομικές αυτές σχέσεις των Ροδίων με την αιγυπτιακή θρησκεία μεταβάλλονται ριζικά κατά τους ελληνιστικούς χρόνους, οπότε διαπιστώνεται και η ουσιαστική αποδοχή της λατρείας των εξ Αιγύπτου θεών, σύμφωνα όμως με το νέο περιεχόμενο που προσέδωσε σ' αυτούς η interpretatio graeca[11]. Η αρχαιότερη με βεβαιότητα μαρτυρία για τη λατρεία των αιγυπτίων θεών στη Ρόδο προέρχεται από τη Λίνδο και χρονολογείται το 275 π.Χ. Πρόκειται για ένα ανάθημα στον Άμμωνα, τον Παράμμωνα και την Ήρα Αμμωνία[12]. Δεν είναι σαφές ωστόσο εάν πρόκειται για καθιερωμένη λατρεία, αφού απουσιάζουν οι μεταγενέστερες μαρτυρίες, ή για μεμονωμένο γεγονός. Η αναφορά στη λιβυκή τριάδα, που σύμφωνα με την περιγραφή του Παυσανία λατρευόταν και από τους Ηλείους, αποκτά ιδι-

6. Ενδεικτικά παραδείγματα, G. Jacopi, Esplorazione archaeologica di Camiro II, ClRh VI-VII (1933), Nofr-tum, Sechmet: σ. 302, αριθ. 14614-14616, εικ. 38, Βησάς-Φθα-Όσιρις: σ. 304-306, αριθ. 14620, εικ. 39, Ίσις με Αρποκράτη: σ. 304, αριθ. 14641, εικ. 39, 40, Βησάς-Φθα-Όσιρις και Ίσις: σ. 306, αριθ. 14621, Βησάς: σ. 306, αριθ. 14622, εικ. 43, σ. 320, αριθ. 14629, εικ. 61, Αθώρ: σ. 320, αριθ. 14630, εικ. 63, Άμμων: σ. 320, αριθ. 14643, εικ. 91. Για τα γεράκια, σ. 314-316,αριθ. 14661-14674, εικ. 56-58. Ειδώλια αιγυπτίων θεών έχουν βρεθεί και σε τάφους της νεκρόπολης της Καμείρου, βλ. Jacopi, ό.π., σ. 98, αριθ. 13830-13832, εικ. 104. Από αποθέτη της Καμείρου προέρχονται ακόμη ελεφαντοστέινα αντικείμενα που εικονίζουν την Αθώρ και τον Βησά, βλ. Schofield, ό.π., σ. 176-177, πίν. 3 d, e, g. Λιγοστά ειδώλια αιγυπτιακών θεοτήτων έχουν βρεθεί και στη νεκρόπολη της Ιαλυσού, βλ. G. Jacopi, Scavi nella necropoli di Jalisso, ClRh III (1929), Bes: σ. 81, αριθ. 11603-11604, σ. 205-206, αριθ. 10782, εικ. 201.

7. Lindos I, ενεπίγραφοι σκαραβαίοι: σ. 372, 380-381, αριθ. 1392-1406, σκαραβαίοι με παραστάσεις, σ. 381-383, Maat, αριθ. 1408-1413, Ίσις, αριθ. 1414, Ώρος με κεφαλή ιέρακος, αριθ. 1415-1416, 1418, Αρποκράτης, αριθ. 1417, Όσιρις, αριθ. 1420; -1421, Bastet, αριθ. 1425-1426, Αθώρ, αριθ. 1427 και Ρα, αριθ. 1428. Λίγοι σκαραβαίοι με επικλήσεις θεών έχουν βρεθεί και στην Κάμειρο, βλ. Jacopi, ό.π., σ. 321-322 , Ώρος, αριθ. 14764, Maat, αριθ. 14767.

8. Lindos I, σ. 26-27, 336-338. Hölbl, ό.π., σ. 7-8. Γενικά για τα φυλακτά βλ. και A. Bernand, Sorciers grecs (1991, και ελλην. έκδοση 1997, στην οποία και δίνονται οι παραπομπές), σ. 23-26.

9. Hölbl, ό.π., σ. 8-9.

10. G. Jacopi, Esplorazione archeologica di Camiro - I (Scavi nelle Necropoli Camiresi 1929-1930), ClRh IV, 1931, σ. 142, αριθ. 13343, εικ. 144. Lindos I, σ. 575, αριθ. 2372, πίν. 111. Hölbl, ό.π., σ. 14-15, σημ. 81-82, πίν. II, όπου αποδίδει σε ροδιακό εργαστήριο του πρώιμου 5ου αι. π.Χ. ειδώλιο Αρποκράτη που βρέθηκε σε νεκρόπολη της Εφέσου. Πλην του Αρποκράτη στη βιβλιογραφία αναφέρεται και μια κεφαλή ταύρου με προέλευση από την Ρόδο (610-560 π.Χ.), όπου με επιφύλαξη αναγνωρίζεται ο Άπις, βλ. G.J.F. Kater-Sibbes, M.J. Vermaseren, Apis II, EPRO 48 (1975), σ. 4-5 αριθ. 267, πίν. IX.

11. Πλούταρχος, Περὶ Ἴσιδος καὶ Ὀσίριδος 28. D. Dietrich, Die Ausbreitung der alexandrinischen Mysteriengötter Isis, Osiris, Serapis und Horus in griechisch-römischer Zeit, Das Altertum 14 (1968), σ. 201-211 και κυρίως 202-203. Vidmann 1970, σ. 169-170. Dunand I, σ. 80 κ.ε., 100. Mona M. el Shahat, Η Ίσις και η ελληνιστική γυναικεία ενδυμασία στην Αίγυπτο (αδημ. Διδακτ. Διατριβή, Αθήνα 1983), σ. 27-33. Γενικά, W. Burkert, Μυστηριακές λατρείες της Αρχαιότητος (1987, ελλην. έκδοση 1994, στην οποία και δίνονται οι παραπομπές), σ. 14-15.

12. Lindos II, σ. 293-294, αριθ. 77. Morelli, I culti, σ. 20, 100, και σημ. 6 με παράθεση του χωρίου του Παυσανία, V 15, 11. *Ἑρμοῦ δὲ ἐπίκλησίς ἐστιν ὁ Παράμμων.* Για τη λατρεία της λιβυκής τριάδας στην προελληνιστική εποχή βλ. J. Classen, The Libyan God Ammon in Greece before 331 B.C., Historia 8 (1959), σ. 349-355.

αίτερο ενδιαφέρον, εάν συσχετιστεί με την ιστορική πληροφορία ότι το Πτολεμαίον στη Ρόδο ιδρύθηκε ύστερα από υπόδειξη του μαντείου του Άμμωνος[13].

Η λατρεία του Σαράπιδος[14], του νέου οικουμενικού θεού, για την καταγωγή του οποίου έχουν διατυπωθεί πολλές διαφορετικές ερμηνείες[15], απαντάται στην πόλη της Ρόδου για πρώτη φορά σε αναθηματική επιγραφή, που χρονολογείται στον 3ο/2ο αι. π.Χ.[16]. Σύμφωνα με την επιγραφή μια αργυρή φιάλη προοριζόταν ως ανάθημα στο Σάραπι[17], πιθανότατα στο ναό του[18]. Μια επιγραφή από την ακρόπολη της Λίνδου, που χρονολογείται γύρω στο 215 π.Χ. και αναφέρει ονόματα ιερέων διαφόρων θεοτήτων και μεταξύ αυτών στις δύο τελευταίες αναγνώσιμες σειρές τον ιερέα του Σαράπιδος, σχετίστηκε με την πόλη της Ρόδου και υποστηρίχτηκε η άποψη πως την εποχή αυτή υπήρχε στην πόλη δημόσια λατρεία και ναός του Σαράπιδος[19]. Τα επιχειρήματα για τον παραπάνω ισχυρισμό είναι βάσιμα και γενικά θεωρείται βέβαιο ότι στο α' μισό του 2ου αι. π.Χ. υπήρχε στην πόλη ιερό του Σαράπιδος και της Ίσιδος, γεγονός που αποδεικνύεται και από την επιγραφή στο αναθηματικό άγαλμα του Διονυσίου από την Ιασό, που αναφέρει στη λεγόμενη δημοτική τον Όσιρι-Άπι και την Ίσιδα[20]. Ιερείς του Σαράπιδος αναφέρονται με βεβαιότητα σε επιγραφή του 2ου/1ου αι. π.Χ.[21], ενώ η τελευταία μαρτυρία για την πόλη της Ρόδου ανάγεται στο 2ο αι. μ.Χ.[22].

Στην Κάμειρο όνομα ιερέως του Σαράπιδος μαρτυρείται για πρώτη φορά σε κατάλογο ιερέων το 249 π.Χ.[23], αλλά καταλαμβάνει την τελευταία θέση, όπως και στις υπόλοιπες επιγραφές μέχρι το 193 π.Χ.[24]. Σε επιγραφή που χρονολογείται το 183 π.Χ.[25] ο ιερέας του θεού καταλαμβάνει την πέμπτη θέση

13. Διόδωρος XX, 100. Nilsson, Geschichte, σ. 144. Dunand III, σ. 19, σημ. 4, 5.

14. Την πρώτη επισκόπηση της λατρείας (δημόσιας και ιδιωτικής) του Σαράπιδος και της Ίσιδος σε ολόκληρη τη Ρόδο με συγκέντρωση του επιγραφικού υλικού επιχείρησε ο Morelli. Morelli, I culti, Σάραπις: σ. 67-69, 174-175, Ίσις: σ. 58, 155-156.

15. Για τη λατρεία του θεού βλ. γενικά L. Castiglione, Nouvelles donées archéologiques concernant la génèse du culte de Sarapis, Hommages à M.J. Vermaseren I , EPRO 68 (1978), σ. 208-231. Σεμέλη Πινγιάτογλου, Η κοροπλαστική της Αιγύπτου κατά τους ελληνιστικούς και ρωμαϊκούς χρόνους, Μουσείο Μπενάκη, 1993, σ. 25-26, σημ. 15.

16. Pugliese Carratelli, Supplemento, σ. 275-276, αριθ. 34. Vidmann 1969, αριθ. 181.

17. Fraser 1960, σ. 27, σημ. 3. Vidmann 1970, σ. 38-39.

18. Για τις προσφορές στους ναούς των αιγυπτίων θεών πρβλ. τους καταλόγους αναθημάτων στο Σεραπείο C της Δήλου, Vidmann 1967, σ. 93-99.

19. Βλ. Vidmann 1968, σ. 33. Lindos II, αριθ. 134, σ. 379-381, όπου σχολιάζεται η έλλειψη αναφοράς στην Αθηνά Λινδία σε αντίθεση με την παρουσία της Αθηνάς Πολιάδος και του Διός Πολιέως. Στο ίδιο σχόλιο αναφέρεται επίσης πως οι ιερείς της επιγραφής δεν απαντώνται σε άλλες επιγραφές της Λίνδου. Vidmann 1969, αριθ. 202 (215 π.Χ.).Vidmann 1970, σ. 39, που υποστηρίζει αυτή την άποψη με την αιτιολογία ότι στη Λίνδο σύμφωνα με την ισχύουσα ιεραρχία ο ιερέας του Σαράπιδος καταλαμβάνει την τρίτη ή τέταρτη θέση.

20. Για την ερμηνεία του συγκεκριμένου αγάλματος έχει γίνει πολύς λόγος. Είναι αιγυπτιακής τεχνοτροπίας και ως προς την κόμμωση θυμίζει αιγύπτιο μονάρχη (φαραώ). Έχει υποστηριχθεί η άποψη ότι εικονίζει τον Διονύσιο-Πετοσάραπι, που ηγήθηκε επαναστάσεως στην Αίγυπτο την περίοδο του Φιλομήτορος και Ευεργέτη ΙΙ (170-164 π.Χ.) με σκοπό να προσεταιρισθεί την εξουσία. E. Revillout, Un sacerdoce rhodien, RA I (1905), σ. 341-342. A. Rusch, De Serapide et Iside in Graecia Cultis, 1906, σ. 62.W. Spiegelberg, Die Demotische Inschrift auf der Statue von Rhodos, ZÄS 1912, σ. 24 (« Devant Osor Hapi, le dieu grand, et la déesse Isis, la grande déesse, Dionysios le prêtre de l'année» κατά τον Revillout ή «Dionysios l'homme de Iasos» κατά τον Spiegelberg). Th. Brady, The Reception of the Egyptians Cults by the Greeks (330-30 B.C.), 1935, σ. 9, σημ. 8. Nilsson, Geschichte, σ. 117, σημ. 11. Dunand III, σ. 20-21, σημ. 2-4.

21. IG XII 1, 8. Vidmann 1969, αριθ. 174.

22. IG XII 1, 786. Tit. Cam., σ. 284-285, αριθ. 38. Vidmann 1969, αριθ. 175.

23. Tit. Cam., σ. 186, αριθ. 30. Vidmann 1969, αριθ. 182.

24. Σώζονται δέκα επιγραφές, Tit. Cam., σ. 189, αριθ. 35.Vidmann 1969, αριθ. 183 (235 π.Χ.). Tit. Cam., σ. 191, αριθ. 38. Vidmann 1969, αριθ. 184 (223 π.Χ.). Tit. Cam., σ. 192, αριθ. 39,Vidmann 1969, αριθ. 185 (221 π.Χ.). Tit. Cam. σ. 193, αριθ. 39α. Vidmann 1969, αριθ. 186 (220-215 π.Χ.). Tit. Cam., σ. 193, αριθ. 40. Vidmann 1969, αριθ. 187 (215 π.Χ.). Tit. Cam., σ. 194, αριθ. 41. Vidmann 1969, αριθ. 188 (210 π.Χ.). Tit. Cam., σ. 195-197, αριθ. 43. Vidmann 1969, αριθ. 189 (204 π.Χ.). Tit. Cam., σ. 198, αριθ. 44. Vidmann 1969, αριθ. 190 (200 π.Χ.). Tit. Cam., σ. 198-199, αριθ. 45. Vidmann 1969, αριθ. 191 (194 π.Χ.). Tit. Cam., σ. 200, αριθ. 46. Vidmann 1969, αριθ. 192 (193 π.Χ.).

25. Tit. Cam., σ. 202-203, αριθ. 50. Vidmann 1969, αριθ. 193.

μεταξύ δώδεκα ιερέων, ενώ σε μια μεταγενέστερη, γύρω στα μέσα του 2ου αι. π.Χ.[26], καταλαμβάνει την προτελευταία θέση. Παρά την υποβαθμισμένη θέση στη δημόσια λατρεία της Καμείρου γεγονός παραμένει πως από το 249 π.Χ. υπάρχει αναγνωρισμένος από την πόλη ιερέας του Σαράπιδος με ετήσια θητεία.

Τα περισσότερα ονόματα ιερέων του Σαράπιδος μαρτυρούνται σε επιγραφές της Λίνδου. Απαντώνται σε κείμενα όπου τιμώνται οι προστάτες θεοί της πόλης ή διακεκριμένοι πολίτες. Στις επιγραφές αυτές, που χρονολογούνται από τους επώνυμους ιερείς της Αθηνάς Λινδίας, κατονομάζονται οι ιερείς διαφόρων θεοτήτων, συχνά μαζί με τους αρχιεροθύτες και τους ιεροθύτες[27]. Η απουσία αναθηματικών επιγραφών στους αιγυπτίους θεούς οφείλεται πιθανώς στο γεγονός ότι ο ναός του Σαράπιδος δεν έχει ακόμη ανακαλυφθεί[28]. Η πρώτη μαρτυρία για ιερέα του Σαράπιδος χρονολογείται το 242 π.Χ.[29], αλλά πιθανότατα δεν πρόκειται για κανονικό ιερέα, αφού προσδιορίζεται με την έκφραση *ἐπὶ τὰν θεραπείαν τῶν ἱερῶν τοῦ Σαράπιος*. Ο Θευκλής, γιος του Δεξικράτους, ανήκε πάντως σε μια από τις σημαντικότερες οικογένειες της πόλης[30]. Και στην επόμενη χρονολογικά επιγραφή, το 230 π.Χ.[31], με την ίδια έκφραση προσδιορίζεται ο ιερέας του Σαράπιδος. Φαίνεται πως η δημόσια λατρεία του θεού δεν είχε λάβει ακόμη συγκεκριμένη μορφή, αν και το όνομα συγκαταλέγεται στην ίδια σειρά με τους ιερείς και ιεροθύτες της Λίνδου. Μόνο στην αναθηματική επιγραφή προς τους θεούς της Σαμοθράκης, το 208 π.Χ., κατονομάζεται ρητά ως *ἱερεὺς Σαράπιος*[32]. Όπως προκύπτει από τις επιγραφικές μαρτυρίες[33], η λατρεία του νέου θεού έχαιρε μεγάλης αποδοχής στη Λίνδο, γι' αυτό και οι ιερείς καταλαμ-

26. Tit. Cam., σ. 226-227, αριθ. 90. Vidmann 1969, αριθ. 194.

27. Vidmann 1968, σ. 34-38.

28. Ο Vidmann 1968, σ. 31, σημ. 2, 3, θεωρεί ότι η επιγραφή *Ἀριστοδάμου/...Σαράπι καὶ Ἴσι* (200-170 π.Χ.) είναι τιμητική επιγραφή για ιερέα. Βλ. και Lindos II, αριθ. 185, όπου η επιγραφή θεωρείται αναθηματική. Vidmann 1969, αριθ. 208. Το ελεφαντοστέινο πλακίδιο της πρώιμης πτολεμαϊκής εποχής που βρέθηκε στη Λίνδο, όπως σωστά έχει διατυπωθεί από την Dunand III, σ. 24-25 και σημ. 1, δεν συνιστά πειστική απόδειξη για πρώιμη καθιέρωση λατρείας. P.F. Tschudin, Isis in Rome, 1962, σ. 42, σημ. 44 με αναφορά στη M.L. Buhl, Ein ägyptisches Elfenbeinrelief aus Rhodos, 1948, σ. 47-5 (non vidi).

29. Nilsson, Geschichte, σ. 118.Vidmann 1968, σ. 32. Lindos II, αριθ. 102, Vidmann 1969, αριθ. 200.

30. Βλ. Vidmann 1968, σ. 34, όπου αναφέρει ότι ο πατέρας του συγκεκριμένου προσώπου πρέπει να ήταν ιερέας της Αθηνάς γύρω στο 288 π.Χ. και ότι ο ιερεύς του Σαράπιδος Θευκλής(;) Δεξικράτους της μεταγενέστερης επιγραφής της Λίνδου (=Lindos II, αριθ. 166. Vidmann 1969, αριθ. 204), που χρονολογείται το 184 π.Χ., ήταν πιθανώς εγγονός του. Dunand III, σ. 25, σημ. 2, 3.

31. Lindos II, αριθ. 112. Vidmann 1969, αριθ. 201.

32. IG XII 1, 788. Vidmann 1969, αριθ. 203.

33. Vidmann 1968, σ. 33. Lindos II, αριθ. 166. Vidmann 1969, αριθ. 204 (184 π.Χ). Lindos II, αριθ. 167. Vidmann 1969, αριθ. 205 (182 π.Χ.). IG XII 1, 815. Vidmann 1969, αριθ. 206 (171 π.Χ). Lindos II, αριθ. 193. Vidmann 1969, αριθ. 207 (170 π.Χ.). Lindos II, αριθ. 185. Vidmann 1969, αριθ. 208 (200-170 π.Χ.). IG XII 1, 835. Vidmann 1969, αριθ. 209 (2ος αι. π.Χ.;). Lindos II, αριθ. 223. Vidmann 1969, αριθ. 210 (149 π.Χ). Lindos II, αριθ. 224. Vidmann 1969, αριθ. 211 (148 π.Χ). Lindos II, αριθ. 228. Vidmann 1969, αριθ. 211α (138 π.Χ). Lindos II, αριθ. 229. Vidmann 1969, αριθ. 211β (137 π.Χ). Lindos II, αριθ. 247. Vidmann 1969, αριθ. 212 (121 π.Χ). Lindos II, αριθ. 248. Vidmann 1969, αριθ. 213 (118 π.Χ). Lindos II, αριθ. 264. Vidmann 1969, αριθ. 214 (125-100 π.Χ). Lindos II, αριθ. 270. Vidmann 1969, αριθ. 215 (100 π.Χ). IG XII 1, 845, Lindos II, αριθ. 282. Vidmann 1969, αριθ. 216 (98 π.Χ). Lindos II, αριθ. 286. Vidmann 1969, αριθ. 217 (91 π.Χ.). Lindos II, αριθ. 293c. Vidmann 1969, αριθ. 218 (86 π.Χ.). Lindos II, αριθ. 294. Vidmann 1969, αριθ. 219 (85 π.Χ.). Lindos II, αριθ. 197d. Vidmann 1969, αριθ. 220 (82 π.Χ.). Lindos II, αριθ. 299c.Vidmann 1969, αριθ. 221 (74 π.Χ). Lindos II, αριθ. 308. Vidmann 1969, αριθ. 222 (65 π.Χ.). Lindos II, αριθ. 317. Vidmann 1969, αριθ. 223 (63 π.Χ). Lindos II, αριθ. 343. Vidmann 1969, αριθ. 224 (49 π.Χ.). Lindos II, αριθ. 344. Vidmann 1969, αριθ. 225 (47 π.Χ.). Lindos II, αριθ. 346. Vidmann 1969, αριθ. 226 (43 π.Χ.). Lindos II, αριθ. 347 ab. Vidmann 1969, αριθ. 227 (42 π.Χ.). Lindos II, αριθ. 131 ef. Vidmann 1969, αριθ. 228 (39 π.Χ.). Lindos II, αριθ. 349. Vidmann 1969, αριθ. 229 (38 π.Χ.). Lindos II, αριθ. 378. Vidmann 1969, αριθ. 230 (27 π.Χ.). Lindos II, αριθ. 398. Vidmann 1969, αριθ. 231 (10 μ.Χ.). IG XII 1, 830, Lindos II, αριθ. 420b. Vidmann 1969, αριθ. 232 (23 μ.Χ.). Lindos II, αριθ. 430. Vidmann 1969, αριθ. 233 (50 μ.Χ.). Lindos II, αριθ. 449. Vidmann 1969, αριθ. 234 (100 μ.Χ.). Για την έκφραση *Σαράπιος ἐν τῷ ἄστει*, Vidmann 1969,

βάνουν την τρίτη θέση, σπανιότερα την τέταρτη ή την πέμπτη, αμέσως μετά τους πολιούχους θεούς (Αθηνά Λινδία-Ζευς Πολιεύς και Απόλλων Πυθεύς). Η θητεία τους, όπως και στην Κάμειρο, ήταν ετήσια και προέρχονταν από τις μεγάλες οικογένειες της πόλης[34]. Η τελευταία επιγραφή χρονολογείται το 160 μ.Χ.[35], γεγονός που αποδεικνύει τη μεγάλη διάρκεια της λατρείας του θεού. Ο ιερέας των αιγυπτιακών θεοτήτων στη Λίνδο αναφέρεται κυρίως σε συσχετισμό με τον Σάραπι, με εξαίρεση δύο επιγραφές, που χρονολογούνται γύρω στο 170 π.Χ.[36] και αναφέρουν και την Ίσιδα. Η έκφραση ιερεύς Σαράπιος δηλώνει σαφώς την πρωτοκαθεδρία του[37] αλλά είναι βέβαιο ότι, όπως ισχύει και σε άλλες περιοχές[38], οι δύο θεότητες συλλατρεύονται και η αναφορά στο όνομα της μιας δεν πρέπει να αποκλείει την άλλη. Το ίδιο πρέπει να ισχύει και για την Κάμειρο, όπου πουθενά δεν μαρτυρείται δημόσια λατρεία της Ίσιδος κατά την ελληνιστική εποχή. Η παρουσία της θεάς στην περιοχή της Καμείρου μαρτυρείται σε αναθηματική επιγραφή των αυτοκρατορικών χρόνων, πιθανώς του 1ου αι. μ.Χ., όπου μνημονεύεται δεύτερη μαζί με τον Σάραπι[39]. Έχει ήδη συχνά επισημανθεί ότι στην ελληνιστική εποχή ως επίσημος εκπρόσωπος της αιγυπτιακής λατρείας προτιμάται ο Σάραπις, ενώ στη ρωμαϊκή η Ίσις.

Νομίσματα από το 166 έως το 88 π.Χ. απεικονίζουν πλην του ρόδου της Ρόδου το χαρακτηριστικό έμβλημα της Ίσιδας, το βασίλειον με το δίσκο, τα κέρατα και τα φτερά. Η κεφαλή του Σαράπιδος με μόδιο και σε ορισμένες περιπτώσεις με ακτίνες, εμφανίζεται σε μεταγενέστερα ροδιακά δίδραχμα, μεταξύ 43 και 96 μ.Χ.[40]. Η πρωιμότερη αναφορά στην Ίσιδα στα νομίσματα σε συνάρτηση με την πληροφορία του Αππιανού για ιερό της Ίσιδας κατά την πολιορκία της Ρόδου από τον Μιθριδάτη το 88 π.Χ.[41], καθώς και τη μεταγενέστερη μαρτυρία από το μυθιστόρημα του Ξενοφώντος του Εφεσίου[42], όπου ρητώς κατονομάζεται ο ναός των αιγυπτίων θεών ως ιερόν της Ίσιδας, δημιουργούν την εντύπωση πως από την ελληνιστική εποχή μέχρι τη ρωμαϊκή η Ίσις κατείχε την πρωτοκαθεδρία στη λατρεία. Τα στοιχεία αυτά όμως δεν βρίσκονται σε συμφωνία με τις επιγραφικές μαρτυρίες[43].

αριθ. 220, η Dunand III, σ. 25, πιστεύει πως εννοεί τον ναό στη Λίνδο κάνοντας τη διάκριση με το *Σαράπιος ἐν Ρόδῳ*. Αντίθετα, ο Vidmann 1968, σ. 31-32, πιστεύει ότι ο χαρακτηρισμός άστυ αναφέρεται στη Ρόδο. Το βέβαιον είναι ότι στη Λίνδο υπήρχε ένας μόνο ναός αφιερωμένος στους αιγυπτίους θεούς, που η θέση του σύμφωνα με όλα τα ανασκαφικά δεδομένα δεν ήταν στην ακρόπολη της Λίνδου.

34. Βλ. Πιστοκράτης Θευγένευς, Lindos II, αριθ. 167. Vidmann 1969, αριθ. 205 (182 π.Χ.).

35. Lindos II, αριθ. 462. Vidmann 1969, αριθ. 235.

36. Vidmann 1969, αριθ. 207, 208.

37. Dunand III, σ. 146.

38. Vidmann 1968, σ. 32. Vidmann 1970, σ. 42, σημ. 64, 65, όπου αναφέρεται σε Δήλο και Αθήνα.

39. Tit. Cam., σ. 246, αριθ. 125. Vidmann 1969, αριθ. 199. Dunand III, σ. 27, σημ. 5.

40. BMC, Caria, Cos and Rhodes, σ. 253-259, αριθ. 253-254, 261-263, 268-270, 321-322, πίν. XL 3,7, σ. 268, αριθ. 404-410, πίν. XLIII, 5. SNG, The Royal Collection of Coins and Medals -Danish National Museum, πίν. XXVI, αριθ. 834-837, 846, SNG, Great Britain III, The Lockett Collection, αριθ. 2963, 2969. SNG, Deutschland, Sammlung v. Aulock, Nachtraege III, Ionien, Karien, Lydien, πίν. 283, αριθ. 8201. SNG IV, Great Britain IV, Fitzwilliam Museum: Leak and General Collections, πίν. XCIV, αριθ. 4813-4, 4817. G. MacDonald, Catalogue of Greek Coins in the Hunterian Collection, II, 1901, σ. 446, αριθ. 93-94. Nilsson, Geschichte, σ. 117. D. Magie, Egyptian Deities in Asia Minor in Inscriptions and Coins, AJA 57 (1953), σ. 170, σημ. 64, 65. Vidmann 1970, σ. 38, σημ. 49. Dunand III, σ. 21, σημ. 3. Hornbostel, Sarapis, σ. 336, σημ. 3. Γενικά για νομίσματα με παραστάσεις των αιγυπτίων θεών βλ. Vidmann 1970, σ. 101-104, όπου σημειώνεται ότι δείχνουν την απήχηση των θεών στο λαό, ενώ ταυτόχρονα αποτελούν μέσο προσηλυτισμού για τη διάδοση της λατρείας. A. Alfoeldi, SchwMuBl 5 (1954), σ. 25-31. Ο ίδιος, A Festival of Isis in Rome under the Christian Emperors of the IVth Century, 1937.

41. Αππιανός, Μιθρ. 27. Morelli, I culti, σ. 58, 155-156.

42. Ξενοφών Εφέσιος, V 13.

43. Πρβλ. επιγραφή στο Μουσείο της Βιέννης, που προέρχεται από τη Ρόδο(;): *Κράτης ὑπὲρ Εὐφράνορος Σαράπι, Ἴσι*, CIG IV, 6842. Vidmann 1969, αριθ. 810 (ίσως 2ος αι. π.Χ.). Dunand III, σ. 22, σημ. 2 και 3.

Γενικά οι αναφορές στο ιερατείο των αιγυπτίων θεών στη Ρόδο γίνονται με τους όρους ιερεύς, ιερατεύσας, ιερατευκώς, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι το συγκεκριμένο πρόσωπο ήταν αποκλειστικά αφιερωμένο στη λατρεία της θεότητας με την οποία συνδέεται το όνομά του[44]. Είχε την ευθύνη της λατρείας της αιγυπτιακής τριάδος ή ορθότερα του Σαράπιδος, της Ίσιδος και των συννάων θεών[45]. Δημόσιοι ιερείς με ελληνικά ονόματα[46] και με κανονική θητεία ενός έτους υπάρχουν στη Ρόδο από τα μέσα του 3ου αι. π.Χ., χωρίς να είναι σαφές εάν προηγουμένως στις ίδιες θέσεις υπήρχαν αιγύπτιοι ιερείς. Η άσκηση των ιερατικών καθηκόντων[47] δεν περιορίζεται πάντοτε σε μία και μοναδική φορά[48]. Σε επιγραφή από την πόλη της Ρόδου, που χρονολογείται πιθανώς στον 1ο αι. π.Χ., ο ένας από τους ιερείς του Σαράπιδος εκτελεί τα καθήκοντά του για δεύτερη φορά[49]. Σε επιγραφή από τη Λίνδο, που χρονολογείται το 27 π.Χ., τρεις από τους εννέα ιερείς του Σαράπιδος άσκησαν επίσης το αξίωμά τους για δεύτερη φορά. Η επί μακρόν παραμονή στο αξίωμα αποτελεί εξαίρεση και μαρτυρείται μόνο στους ρωμαϊκούς χρόνους. Σε επιγραφή του 2ου αι. μ.Χ. ο Τ. Φλάβιος Θρασύλοχος από τη Λίνδο, γιος ιερέα, ορίζεται ως στατός, δηλαδή διά βίου ιερεύς, δεκαεννέα θεοτήτων της Λίνδου, της Ιαλυσού, της Καμείρου και των Ροδίων Σαράπιδος και Ίσιδος[50]. Αυτό βέβαια δηλώνει πως το αξίωμα είναι απλώς τιμητικό και είναι φυσικό στους αντίστοιχους ναούς να υπήρχαν και άλλοι ιερείς[51].

Η δημοτικότητα των αιγυπτίων θεών γίνεται φανερή και στον χώρο της ιδιωτικής λατρείας. Η συγκρότηση ομάδων προς τιμήν τους με τον χαρακτηρισμό κοινόν και την ελληνική κατάληξη -σταί αποτελεί ένα γνώριμο φαινόμενο οργάνωσης της θρησκευτικής ζωής στη Ρόδο, στη νησιωτική Ελλάδα και στις μικρασιατικές πόλεις[52].

Η αρχαιότερη μαρτυρία από την πόλη της Ρόδου ανάγεται στις αρχές του 2ου αι. π.Χ. σε ένα τιμητικό ψήφισμα[53], όπου διάφορα θρησκευτικά κοινά τιμούν κάποιο πρόσωπο που δεν σώζεται το όνομά του· το κοινὸν τῶν Σαραπιαστῶν αναφέρεται μια φορά μαζί με το κοινόν των Διοσσωτηριαστών (Ζεὺς σωτήρ)[54] και μια δεύτερη μόνο του. Είναι προφανές ότι δύο διαφορετικά κοινά προς τιμήν του Σαράπιδος συνυπήρχαν στη Ρόδο την ίδια εποχή. Το κοινόν των Σαραπιαστών φαίνεται μάλιστα να εί-

44. Όπως ορθά παρατηρεί ο Vidmann 1968, σ. 33, οι ιερείς των αιγυπτίων θεών ακολουθούν τους ελληνικούς κανόνες σε αντίθεση με την Αίγυπτο, όπου υπηρετούν ως ιερείς εφ' όρου ζωής. Τα ίδια πρόσωπα γίνονται ιερείς και άλλων θεοτήτων και είναι γνωστά περισσότερο ως κρατικοί υπάλληλοι παρά ως ένθερμοι πιστοί που έχουν αναπτύξει εσωτερικούς δεσμούς με την αιγυπτιακή λατρεία. Βλ. Lindos II, αριθ. 228, ο Βουλάναξ Δαμώνακτος, ιερεύς του Σαράπιδος το 138 π.Χ., υπήρξε απλώς ιεροθύτης στη νεότητά του, Lindos II, αριθ. 167 /(182 π.Χ.) και ο Δαμόπολις Δαμοπόλιος ιεροθύτης το 100 π.Χ.(Lindos II, αριθ. 270), είναι ιερεύς (ο ίδιος ή ο πατέρας του) του Σαράπιδος το 91 π.Χ. (Lindos II, αριθ. 286) και ιερεύς του Απόλλωνος Καρνείου το 38 π.Χ. (Lindos II, αριθ. 349). Αντίθετα, ο Σατυρίων Αριστοβίου είναι ιεροθύτης το 63 π.Χ. (Lindos II, αριθ. 317), ιερεύς του Σαράπιδος το 49 π.Χ. (Lindos II, αριθ. 343) και το 27 π.Χ. αναφέρεται ως ἱερατευκὼς Σαράπιος (Lindos II, αριθ. 378β). Ο Ευρύστρατος Δορκύλου ήταν ιεροταμίας το 38 π.Χ. (Lindos II, αριθ. 350) και ιερεύς του Σαράπιδος το 27 π.Χ. (Lindos II, αριθ. 378 Ι).

45. Dunand III, σ. 146. Ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζει μια νέα αδημοσίευτη αναθηματική επιγραφή του 1ου αι. π.Χ. ή μ.Χ., όπου τιμάται ο Καλλιάνακτας Αριστάνακτος, ο οποίος υπήρξε ιερεύς του Σαράπιδος, της Αγαθής Τύχης και του Αγαθού Δαίμονος· βλ. Γρ. Κωνσταντινόπουλος, ΑΔ 21 (1966), Χρονικά, σ. 441.

46. Dunand III, σ. 139, σημ. 6.

47. Αν και δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία, πιστεύεται ότι οι ιερείς με ετήσια θητεία πληρώνονταν από το κράτος· Dunand III, σ. 195, σημ. 3.

48. Vidmann 1969, αριθ. 174. Dunand III, σ. 22, σημ. 1.

49. Vidmann 1968, σ. 31-38. Vidmann 1969, αριθ. 230. Dunand III, σ. 25, σημ. 3.

50. Vidmann 1969, αριθ. 175.

51. Dunand III, σ. 22.

52. Για τις θρησκευτικές οργανώσεις στη Ρόδο γενικά Pugliese Carratelli, Associazioni, 147 κ.ε. Dunand III, σ. 179, σημ. 1.

53. IG XII 1, 162.Vidmann 1969, αριθ. 176.

54. Poland 1909, σ. 178, όπου αναφέρει και τους Διοσσωτηριαστάς της Λίνδου. Pugliese Carratelli, Associazioni, αριθ. 2, 11, και σ. 180 με συγκεντρωμένες όλες τις σχετικές επιγραφές.

ναι πλουσιότερο, αφού έχει τη δυνατότητα να προσφέρει στο τιμώμενο πρόσωπο χρυσό στεφάνι[55], ενώ των Διοσσωτηριαστών Σαραπιαστών προσφέρει θάλλινον στέφανον[56].

Το κοινόν των Ισιαστών μαρτυρείται σε μια μεταγενέστερη επιγραφή με την οποία τιμούσε με θάλλινον στέφανον έναν ξένον άνδρα από τη Λαοδίκεια[57], ενώ σε μια δεύτερη επιγραφή από τον 1ο αι. π.Χ. εμφανίζεται με την πλεοναστική επωνυμία κοινόν των Ισιαστών ερανιστών τιμώντας από κοινού με άλλες οργανώσεις έναν άνδρα από το Ίλιον[58] που πήρε την επιδαμία[59]. Ο χαρακτηρισμός έρανος και τα παράγωγά του[60] που αφορούν στην ονομασία των μελών *(ἐρανισταί)* και στη δραστηριότητά τους *(ἐρανίζειν)*, καθώς και στον αρχηγό της οργάνωσης *(ἀρχερανιστής)* και στη δράση του *(ἀρχερανιστεῖν)* είναι ιδιαίτερα διαδεδομένα στη Ρόδο και όπως εύστοχα έχει διατυπωθεί στη ροδιακή δημοκρατία, που στηριζόταν στο εμπόριο, κάθε μορφή οργάνωσης ιδιωτών βασιζόταν στις ατομικές εισφορές και το χρήμα[61].

Στην Κάμειρο σε μια επιγραφή που χρονολογείται το 167 π.Χ. το *Σαραπιαστᾶν τῶν ἐν Καμίρωι* κοινόν απονέμει χρυσό στεφάνι σε ιερέα της Αθηνάς πολιάδος και του Διός πολιέως[62]. Σε μια δεύτερη επιγραφή, γύρω στα μέσα του 2ου αι. π.Χ., το *Σαραπιαστᾶν τῶν ἐγ Καμίρωι κοινὸν* συνεισφέρει μαζί με άλλους χρήματα για ένα κτίριο στην Κάμειρο[63]. Τον 1ο αι. π.Χ το κοινόν *τῶν Σεραπιαστᾶν τῶν ἐν Καμίρωι*, μαζί με άλλες ομάδες, τιμά με χρυσό στεφάνι έναν εξέχοντα ξένο, στρατηγό και παλαιό πρόξενο στην Αλεξάνδρεια[64]. Τα κοινά της Καμείρου, όπως φαίνεται από τις προσφορές τους, ήταν πλούσια. Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι απουσιάζει από την Κάμειρο κοινόν προς τιμήν της Ίσιδος.

Οι μαρτυρίες για την ύπαρξη κοινών στη Λίνδο προς τιμήν των αιγυπτίων θεών είναι νεότερες. Σε επιγραφή που χρονολογείται το 121 π.Χ. οι Σαραπιασταί Αθαναϊσταί συγκροτούν μαζί ένα κοινόν[65]. Τον 1ο αι. π.Χ. σε μια άλλη επιγραφή μαρτυρείται μόνο του το κοινόν των Σαραπιαστών να συμμετέχει πάλι σε τιμητικές εκδηλώσεις προσώπων[66]. Στους αυτοκρατορικούς χρόνους, το 10 μ.Χ., τρεις επιγραφές μαρτυρούν την ύπαρξη κοινού Εισιαστών Σαραπιαστών[67], που από ό,τι φαίνεται ήταν ιδιαίτερα πλούσιο, αφού τίμησε ιερέα της Αθηνάς Λινδίας, τη γυναίκα του, επίσης ιέρεια της ίδιας θεάς, και τα παιδιά τους με δύο χρυσά στεφάνια.

55. Για τα χρυσά στεφάνια, που ήταν ένας διαδεδομένος τρόπος προσφοράς τιμών στις μικρασιατικές πόλεις και τη Ρόδο, βλ. Poland 1909, σ. 429, 445.

56. Για τα άνθινα στεφάνια βλ. Poland 1909, σ. 427. Dunand III, σ. 22-23.

57. IG XII 1, 165. Vidmann 1969, αριθ. 178.

58. IG XII 1, 157. Vidmann 1969, αριθ. 177. Πρβλ. Dunand III, σ. 25, που θεωρεί ότι και οι δύο επιγραφές που αναφέρονται στο κοινό των Ισιαστών είναι κοντά χρονολογικά.

59. Morelli, stranieri, σ 128, που συζητάει το νομικό καθεστώς του όρου που απαντάται στη Ρόδο και για το οποίο υπάρχει ασυμφωνία απόψεων μεταξύ των μελετητών κυρίως ως προς το θέμα των προνομίων. Βλ. επίσης, V. Gabrielsen, Rhodioi in Hellenistic Rhodes, ClMediaev XLIII (1992), σ. 49 και κυρίως σημ. 9.

60. P. Foucart, Des associations religieuses chez les grecs. Thiases, Éranes, Orgéons, 1873, σ. 2-3, όπου αναφέρει ότι οι οργανώσεις αυτές ήταν ανοικτές στις γυναίκες, στους ξένους, ακόμη και στους δούλους· επίσης, σ. 27. Ziebarth 1896, σ. 45-46, 135. Poland 1909, σ. 32-33, 521.

61. Poland 1909, σ. 33, όπου σημειώνει ότι περισσότερο και από τους λατρευτικούς σκοπούς η ένταξη στην οργάνωση προσέδιδε κοινωνικό γόητρο και γι' αυτό προσελκύονταν ιδιαίτερα οι ξένοι, που επιζητούσαν την ένταξη στις τοπικές κοινωνίες.

62. Pugliese Carratelli, Associazioni, σ. 148-149, αριθ. 3, Tit. Cam., σ. 220-222, αριθ. 84, Vidmann 1969, αριθ. 195.

63. Pugliese Carratelli, Supplemento, σ. 220-224, αριθ. 157β-III, στίχ. 10-12. Vidmann 1969, αριθ. 196. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Αριστομβροτίδας, που τιμήθηκε από το κοινόν των Σαραπιαστών μαζί με άλλα τέσσερα κοινά με χρυσό στεφάνι κατά τη θητεία του ως ιερέας της Αθηνάς πολιάδος και του Διός πολιέως – βλ. υποσημ. 62 – εμφανίζεται και σ' αυτή την επιγραφή ως μέλος που συνεισφέρει. Για την επισήμανση βλ. Gabrielsen 1997, σ. 125.

64. IG XII 1, 701. Vidmann 1969, αριθ. 197.

65. Lindos II, αριθ. 300. Vidmann 1969, αριθ. 236.

66. Lindos II, αριθ. 656. Vidmann 1969, αριθ. 237.

67. Lindos II, αριθ. 391, 392α-β. Vidmann 1969, αριθ. 238-239α-β.

Μεταξύ των κοινών στη Ρόδο που έχουν την επωνυμία αιγυπτιακών θεοτήτων πρέπει να συμπεριληφθούν και οι οργανώσεις που τιμούν τον αλεξανδρινό Αγαθό Δαίμονα[68], που είχε τη μορφή φιδιού. Οι επιγραφικές μαρτυρίες δεν είναι πρωιμότερες του τέλους του 2ου αι. π.Χ. και είναι πιθανόν τα κοινά να σχετίζονται με την ομάδα των Αλεξανδρινών που κατοικούσαν αυτή την περίοδο στο νησί και είχαν ανάγκη από την παρουσία του πολιούχου θεού της γενέτειράς τους, που χάριζε επίσης την ευημερία στους οίκους τους[69]. Το κοινόν μαρτυρείται μόνο του σε επιγραφή της Λίνδου[70], που χρονολογείται το 115 π.Χ. Σε αναθηματικό βωμό της Ρόδου[71] ο δαίμων συνδέεται με την Αγαθή Τύχη, προστάτες και οι δύο της εστίας και της ευημερίας. Σε επιγραφή της Ρόδου του 1ου αι. π.Χ. μαρτυρείται μαζί με άλλα κοινά[72] *(τὸ Ἀριστοβουλιαστᾶν Σωτηριαστᾶν Ἡφαιστιαστᾶν Ἀγαθοδαιμονιαστᾶν Μενεκρατείων τῶν σὺν Μενεκράτει κοινόν)* κατά την απονομή τιμών σε ένα ξένο ευεργέτη. Σε μια άλλη επιγραφή μαζί με τους Διοσαταβυριαστές *(ὑπὸ Διοσαταβυριαστᾶν Ἀγαθοδαιμονιαστᾶν Φιλωνείων τῶν σὺν Φίλωνι κοινόν)* απονέμουν σε κάποιον ξένο θάλλινον στέφανον[73]. Σε μια μεταγενέστερη επιγραφή, όπου πάλι απονέμεται θάλλινος στέφανος, η αναφορά *Διοσαταβυριαστᾶν Ἀγαθοδαιμονιαστᾶν Φιλωνείων κοινόν*[74] δηλώνει πως ο ιδρυτής και πιθανώς προεξάρχων του κοινού *(τῶν σὺν Φίλωνι)* δεν ήταν πλέον εν ζωή. Η λατρεία του θεού στην αγροτική Κάμειρο[75] μαρτυρείται μόνο από μια αναθηματική επιγραφή.

Είναι γενικά παραδεκτό πως τα κοινά συνέβαλλαν σημαντικά στην εξάπλωση της αιγυπτιακής θρησκείας, συμμετέχοντας ενεργά στην οργάνωσή της. Εκτός όμως από την έκφραση της ευγνωμοσύνης τους σε διάφορες προσωπικότητες δεν σώθηκε καμιά πληροφορία για τις γιορτές και τις εν γένει λατρευτικές τους δραστηριότητες[76].

Σχετικά με τη φύση της λατρείας των αιγυπτίων θεών στη Ρόδο ελάχιστα πράγματα έχουν σωθεί. Βέβαιο είναι πως η λατρεία τους έχει εξελληνισθεί. Οι επιγραφές δεν αναφέρονται ποτέ στην ιερά τριάδα, τον Άνουβι και τον Αρποκράτη. Τα αναθήματα των πιστών παρέχουν ωστόσο μια αμυδρή εικόνα για τις ιδιότητες των θεών. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει αναθηματική επιγραφή από την πόλη της Ρόδου που χρονολογείται με σχετική επιφύλαξη μέσα στο 2ο αι. π.Χ.[77] και αναφέρει ιερέα (ή ιέρεια[78]) της Ίσιδος και της Βουβάστιος (ή Ίσιδος Βουβάστιος). Σε επιγραφή από την ίδια περιοχή, τον 1ο αι. π.Χ., ένας μέτοικος από την Κνίδο, ο Ίππων, προσφέρει, επηρεασμένος από το θρησκευτικό κλίμα της Ρόδου[79], ανάθημα στην Ίσιδα σώτειρα που συνοδεύεται με την ιδιαίτερα διαδεδομένη έκφραση χαριστήριον[80]. Σε μια άλλη αναθηματική επιγραφή από τη Ρόδο η αιγυπτία θεά συνδέεται με την Τύχη[81], *Εἴσεως καὶ Τύχης*. Σε επιγραφή της Καμείρου, που χρονολογείται με επιφύλαξη τον 1ο αι.

68. Morelli, I culti, σ. 78-79. Pugliese Carratelli, Associazioni, σ. 176, 195.

69. Morelli, I culti, σ. 79, σημ. 2. M. Pietrzykowski, Sarapis-Agathos Daimon, Hommages à M.J.Vermaseren III, EPRO 68 (1978), σ. 959-960, 962.

70. Lindos II, αριθ. 252, στίχ. 251.

71. A. Maiuri, ASAtene II (1916), σ. 138, αριθ. 7.

72. Pugliese Carratelli, Associationi, σ. 151, αριθ. 6.

73. Pugliese Carratelli, Supplemento, σ. 266, αριθ. 17.

74. IG XII 1, αριθ. 161.

75. Tit. Cam., σ. 250, αριθ. 134, *Ἀγαθοῦ Δαίμονος*.

76. Dunand III, σ. 28 και γενικά για τις δραστηριότητες των κοινών σ. 253. Gabrielsen 1997, σ. 124, ο οποίος υποστηρίζει ότι σε πολλές περιπτώσεις «...religion seems to have constituted an indespensable spiritual framework that, through cult practice, defined a variety of relationships and supplied the phychological ties that bound the members together as a body;»

77. F. Hiller von Gaertringen. Inschriften aus Rhodos, AM 23 (1898), σ. 391, αριθ. 53. Vidmann 1969, αριθ. 173

78. Η Dunand III, σ. 42, 166, σημ. 2, θεωρεί πιθανότερο να πρόκειται για ιέρεια, αν και ο τύπος *ἱερῆ* είναι συχνός σε επιγραφές από τη Ρόδο και πρόκειται σαφέστατα για ιερέα· πρβλ. Vidmann 1969, αριθ. 206, 211β, 215, 216, 223, 227.

79. Dunand III, σ. 32-33.

80. A. Maiuri, Nuova silloge epigrafica di Rodi e Cos, 1925, αριθ. 17. Vidmann 1969, αριθ. 179.

81. Pugliese Carratelli, Supplemento, σ. 264· αριθ. 11. Vidmann 1969, αριθ. 180.

μ.Χ., ο Ερμίας Αθαναγόρας από τους Σόλους αναθέτει χαριστήριον στην Εκάτη και τον Σάραπι, περιγράφοντας και τους λόγους της προσφοράς *σωθεὶς ἐγ μεγάλων κινδύνων*[82]. Σε άλλη αναθηματική επιγραφή από την Κάμειρο των αυτοκρατορικών χρόνων, πιθανώς του 1ου αι. μ.Χ., που σώζεται σε βωμό με αρχαιότερη επιγραφή στην Εστία του 2ου αι. π.Χ., η αφιέρωση γίνεται με τη λιτή διατύπωση *Σέραπις καὶ Εἶσις*[83]. Σε επιγραφή υστερορωμαϊκών χρόνων, που βρέθηκε μεταξύ Λίνδου και Καλάθου, η αναφορά στο θεό γίνεται με την επίκληση *Σαράπιος Σωτῆρος*[84].

Οι παραπάνω μαρτυρίες επιτρέπουν μερικές ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις για την υπόσταση και τον χαρακτήρα των λατρευομένων θεοτήτων. Η σύνδεση της Ίσιδος με τη Βούβαστι που γίνεται σε συσχετισμό με ιερέα(;) δηλώνει ότι η λατρεία στη Ρόδο ξεπερνούσε τον αυστηρώς ιδιωτικό χώρο[85]. Είναι γενικά γνωστό, και αυτό μαρτυρείται τόσο από πηγές, όσο και από ελληνοαιγυπτιακά ειδώλια, πως στους αυτοκρατορικούς χρόνους είχε επέλθει ένας συγκρητισμός των υποστάσεων των δύο θεοτήτων[86]. Η Ίσις συγχωνεύθηκε με τη Βούβαστι λόγω της ιδιότητάς της ως θεάς των γεννήσεων και πιθανώς σ' αυτή την ιδιότητα να αναφέρεται και το ανάθημα της επιγραφής της Ρόδου[87]. Η επίκληση με το επίθετο σώτειρα[88], η θεά που σώζει από τους κινδύνους, απαντάται συχνά στην Αίγυπτο και στη Δήλο, έχει ευρεία απήχηση στον νησιωτικό χώρο και φανερώνει την ιδιότητα της θεάς ως προστάτιδος των ναυτικών. Η θεά συνδέεται και με την Τύχη, όπως και στον υπόλοιπο ελληνιστικό κόσμο, γεγονός που στη Ρόδο επιβεβαιώνεται ρητά και από την επιγραφή με την ισότιμη ανάθεση[89]. Με την ιδιότητα της σώτειρας θεάς παρουσιάζεται και στο θαύμα[90] που διηγείται ο Αππιανός, όταν εμφανίζεται στα τείχη της Ρόδου, προκειμένου να σώσει την πόλη από την πολιορκία του Μιθριδάτη (88 π.Χ.).

Επίσης, στην Εκάτη, που συνδέεται στην επιγραφή με τον Σάραπι και έσωσε τον αναθέτη από μεγάλους κινδύνους, είναι πιθανό να υπονοείται η Ίσις. Η άποψη όμως ότι η αναφορά στην Ίσιδα γίνεται με την ιδιότητά της ως μεγάλης μάγισας[91] δεν φαίνεται να ευσταθεί. Σε αναθηματική επιγραφή της Ρόδου, πιθανώς του 3ου αι. π.Χ., η Εκάτη μεταξύ των άλλων επικλήσεων αποκαλείται σώτειρα και ευήκοος[92]. Σε επιγραφές επίσης από την Κω η Εκάτη συνοδεύεται με τις επικλήσεις μεγάλη[93], σώτειρα[94] και

82. IG XII 1, 742. Vidmann 1969, αριθ. 198.

83. Tit. Cam., σ. 246, αριθ. 125. Vidmann 1969, αριθ. 199. Με την ίδια αφιέρωση μαρτυρείται και μια άλλη επιγραφή που βρέθηκε στην Τήνο και είναι ανάθημα Ροδίων που συμμετείχαν σε θαλάσσιες πολεμικές επιχειρήσεις. Βλ. IG XII 5, 914. Vidmann 1969, αριθ. 151, που την χρονολογεί στον 2ο αι. π.Χ. M. Launey, Recherches sur les armées hellenistiques, 1949-1950, σ. 918-919. Αντίθετα, Dunand II, σ. 118-119 και σημ. 4, που αναφέρει ότι, εάν πρόκειται για Ροδίους στρατιώτες με την αρχηγία τριηράρχου, τότε η επιγραφή ίσως να έπρεπε να χρονολογηθεί γύρω στο 40 π.Χ., όταν η Τήνος ήταν υπό την εξουσία των Ροδίων ύστερα από παραχώρηση από τον Μάρκο Αντώνιο, μαζί με την Άνδρο και τη Νάξο.

84. IG XII 1, 932. Vidmann 1969, αριθ. 240.

85. Dunand III, σ. 42, σημ. 3.

86. Πρβλ. επιγραφές στη Βούβαστι από τη Δήλο, P. Roussel, Les cultes égyptiens à Délos du IIIe au Ier siècle av. J.C., 1916, αριθ. 200-201. Από την Ιασό, L. Robert, Deux inscriptions d'Iasos, REG LXX (1957), σ. 361-375. Dunand III, σ. 41, σημ. 2, 3. Shahat, ό.π. (υποσημ. 11), σ. 56-57.

87. Dunand III, σ. 264.

88. Dunand I, σ. 99-100, 103, II, σ. 114, σημ. 1 και κυρίως III, σ. 30.

89. Βλ. επιγραφές της Δήλου στην Ίσιδα Τύχη Πρωτογένεια, ID 2072, 2073, Roussel, σ.148, αριθ. 119-120, Vidmann 1969, CE119-120 (115/114 π.Χ.).

90. Με τις αιγυπτιακές θεότητες συνδέονται ένα πλήθος από θαύματα, βλ. Dunand III, σ. 200, σημ. 3.

91. Dunand III, σ. 279, σημ. 3, όπου αναφέρει και παραδείγματα από ρωμαϊκά νομίσματα της Στρατονίκειας. Πρβλ. επίσης H. Zusanek, Rhodos und Helios, 1994, σ. 186-187, όπου ταυτίζει το θεϊκό ζεύγος με τον Δία-Άδη και τη χθόνια Αρτέμιδα.

92. IG XII 1, 914. Laurenzi, Rilievi, σ. 56.

93. R. Herzog, Heilige Gesetze von Kos, AbhBerlin 6 (1928), αριθ. 5A. Modona, Coo, σ. 99-100. Sherwin-White, Ancient Cos, σ. 320, με χρονολόγηση στον ύστερο 4ο αι. π.Χ.

94. Maiuri, ό.π. (υποσημ. 80), αριθ. 676. Modona, Coo, σημ. 4-5. Sherwin-White, Ancient Cos, σ. 321, σημ. 278, 2ος/1ος αι. π.Χ. (από την Αλάσαρνα).

ποντία[95]. Επομένως, η συγχώνευση των ιδιοτήτων της με της Ίσιδας είναι φανερή αλλά η υπόσταση της θεότητας, όπως τουλάχιστον φαίνεται και από την έκφραση *σωθείς ἐγ μεγάλων κινδύνων*, είναι διαφορετική. Θα πρέπει μάλλον να αναγνωρίσουμε την Εκάτη-Ίσιδα, που σώζει από τους ταξιδιωτικούς κινδύνους και πιθανώς τους διά θαλάσσης[96].

Στο μυθιστόρημα του Ξενοφώντος του Εφέσιου μαρτυρείται ότι ο κόσμος της Ρόδου κατά τη ρωμαϊκή εποχή επικαλούνταν τη θεά με τα επίθετα μεγάλη, μεγίστη και τιμιωτάτη[97]. Η επίκληση ταιριάζει με την πτολεμαϊκή και ρωμαϊκή παράδοση της Αιγύπτου[98] και φανερώνει την αντίληψη των πιστών για παντοδυναμία της θεάς.

Το επίθετο σωτήρ, που αποδίδεται στον Σάραπι στη Λίνδο, έρχεται σε αντιστοιχία με την επίκληση σώτειρα της Ίσιδος[99], το δίδυμο των θεών που σώζουν από τους μεγάλους κινδύνους. Με την ίδια επίκληση, όπως φαίνεται από αναθηματικές επιγραφές στην Αίγυπτο, η λατρεία του Διός σωτήρος είναι ιδιαίτερα διαδεδομένη και σχετίζεται πιθανώς με την ιδιότητά του ως προστάτη των ναυτιλλομένων[100].

Με τον Σάραπι σχετίζεται πιθανώς και ο ιερός νόμος ενός ροδιακού ναού[101], που χρονολογείται τον 1ο αι. μ.Χ. και απαγορεύει από τις τροφές τα κουκιά. Είναι γνωστό πως αυτή η ειδική απαγόρευση αποτελεί κράμα πρακτικών του πυθαγορισμού και υποχρεώσεων των ιερέων σύμφωνα με την αιγυπτιακή παράδοση[102]. Μεγάλη βαρύτητα δίνεται επίσης και στην αγνεία· αυτός που θα εισέλθει στο ναό οφείλει προηγουμένως να έχει εξαγνισθεί[103].

Το εύρος της λατρείας των αιγυπτίων θεών στη Ρόδο συμπληρώνουν τα έργα της πλαστικής[104]. Σε ένα μαρμάρινο αναθηματικό ανάγλυφο από τη Ρόδο[105], που βρίσκεται σήμερα στο Βρετανικό Μουσείο[106] (Πίν. 7 α), εικονίζεται όρθια ακέφαλη Ίσιδα κρατώντας μακρύ σκήπτρο με το δεξί χέρι, ενώ

95. R. Herzog, Koische Forschungen und Funde, 1899, σ. 223 αριθ. 217. Maiuri, ό.π. (υποσημ. 80), σ. 475. Modona, Coo, ό.π. Sherwin-White, Ancient Cos, σ. 320, σημ. 276. 3ος/2ος αι. π.Χ. Vidmann 1969, αριθ. 249, όπου ο Γ. Στερτίνιος Ξενοφών, μεταξύ των άλλων έχει και το αξίωμα του ιερέως της Εκάτης Ποντίας (1ος αι. μ.Χ.).

96. Η επίκληση ευήκοος στη ροδιακή επιγραφή επιβεβαιώνει την ερμηνεία, όπως φαίνεται και από αναθηματική επιγραφή της Κορίνθου των αυτοκρατορικών χρόνων: *Εἴσιδι Πελαγίᾳ εὐακόῳ*, Vidmann 1969, αριθ. 34.

97. Ξενοφών Εφέσιος, V 13: *ὁ δὲ δῆμος Ῥοδίων ἀνευφήμησέ τε καὶ ἀνωλόλυξε, μεγάλην θεὸν ἀνακαλοῦντες τὴν Ἶσιν,... Οἱ δὲ ἀναλαβόντες ἑαυτούς, διαναστάντες εἰς τὸ τῆς Ἴσιδος ἱερὸν εἰσῆλθον σοί, λέγοντες, ὦ μεγίστη θεά, τὴν ὑπὲρ τῆς σωτηρίας ἡμῶν χάριν οἴδαμεν διὰ σέ, ὦ πάντων ἡμῖν τιμιωτάτη, ἑαυτοὺς ἀπειλήφαμεν.* R.E. Witt, Isis in the Graeco-Roman World, 1971, σ. 243, 245. Dunand II, σ. 123, σημ. 3. R. Merkelbach, Isis regina - Zeus Sarapis, 1995, σ. 340 κ.ε. με αναλυτική παρουσίαση του μυθιστορήματος.

98. Dunand III, σ. 123, σημ. 3.

99. Ph. Bruneau, Recherches sur les cultes de Délos à l'époque hellénistique et à l'époque impériale, 1970, σ. 463.

100. Fraser 1972, σ. 194.

101. S. Accame, Legge sacra di un tempio rodio, Memorie III, 1938, σ. 69-84. F. Sokolowski, Lois sacrées des cités grecques, Suppl., 1962, σ. 176-177, αριθ. 108, που θεωρεί ότι αναφέρεται τόσο στον Ασκληπιό, όσο και στον Σάραπι, αφού σ' αυτή την περίοδο έχουν συγχωνευθεί οι υποστάσεις και των δύο θεοτήτων: ----*[ἀπὸ ἀφρ]οδισίω[ν] / ἀ[πὸ] κυάμων / ἀπὸ καρδίας. / ἁγνὸν χρὴ ναοῖο θ[υ]- / ὠδεος ἐντὸς ἰόντ[α] / ἔνμεναι οὐ λουτρῶι / ἀλλὰ νόῳ καθαρόν. καθ' ἀδίτους θύοντα / ἐνβάλλειν εἰς τὸν θη/σαυρὸν βοὸς < α', τῶ[ν] / ἄλλων τετραπόδων [.], / ἀλέκτορος ε'.*

102. Sokolowski, ό.π., σημ. 3. Dunand III, σ. 192, σημ. 2.

103. Sokolowski, ό.π., σημ 1. Dunand III, σ. 197-198.

104. Γενικά για την εικονογραφία των αιγυπτίων θεών βλ. λημ. Σάραπις στο LIMC VII (G. Clerc - J.Leclant), Ίσις, LIMC V (Tran Tam Tinh). Tran Tam Tihn, État des études iconographiques relatives à Isis, Sérapis et Sunnaoi Theoi, ANRW II, 17.3 (1984), σ. 1710-1738 με συγκεντρωμένη βιβλιογραφία.

105. Hornbostel, Sarapis, σ. 335 και σημ. 2, όπου αναφέρεται η μη βέβαιη προέλευση του αναγλύφου από τη Ρόδο.

106. M. Perdrizet, BCH 23 (1899), σ. 559 κ.ε., πίν. 3.1.W. Amelung, Fragment eines Votivreliefs aus Rhodos, RM 16 (1901), σ. 268 κ.ε. A.H. Smith, British Museum. A Catalogue of Sculpture III, 1904, σ. 223, αριθ. 2150. Laurenzi, Rilievi, σ. 44 κ.ε., εικ. 3. U. Hausmann, Griechische Weihreliefs, 1960, σ. 88-89, εικ. 54. G. Gualandi, Artemis-Hekate, Un problema di tipologia nella scultura ellenistica, RA 2 (1969), σ. 256, σημ. 1. Για τα ανάγλυφα του Μονάχου, αριθ. 206, βλ. Hausmann, ό.π.,

στηρίζει το αριστερό στη μέση της. Στο ένδυμά της στην περιοχή του στήθους σχηματίζεται ισιακός κόμβος[107], κατά τον αιγυπτιακό τρόπο[108]. Στον ώμο σώζεται η απόληξη των πλοκάμων της κόμης. Στα δεξιά ένθρονος Σάραπις γενειοφόρος, με γυμνό τον κορμό, κρατεί σκήπτρο με το δεξί χέρι. Στην κεφαλή του διακρίνονται ίχνη του καλάθου. Μεταξύ τους υψηλός πεσσός, εν είδει βάθρου, όπου διατηρούνται ίχνη ποδιού μικρού αγαλματίου. Μπροστά από τον πεσσό εικονίζεται ταύρος. Η εξωτερική πλευρά του θρόνου του θεού κοσμείται με μορφή γρύπα. Πίσω από τον Σάραπι διατηρείται το δεξί χέρι όρθιας, γυμνής μορφής που κρατεί κλαδί φοίνικα. Για τη χρονολόγηση του έργου δεν υπάρχει απόλυτη ομοφωνία, πειστικότερη όμως φαίνεται η τοποθέτησή του στο β΄ μισό του 2ου αι. π.Χ.[109]. Η μορφή της Ίσιδος παραπέμπει στον αγαλματικό τύπο της Ίσιδος του Catajo, που θεωρείται ότι αποτελεί αντίγραφο ελληνιστικού πρωτοτύπου του β΄ μισού του 2ου αι. π.Χ.[110]. Για την ταύτιση της μορφής στο υπερυψωμένο βάθρο οι γνώμες των περισσότερων συγκλίνουν στην ερμηνεία ότι πρόκειται για τον Ώρο-γεράκι (Horusfalken)[111]. Στη μικρή ανδρική μορφή με το κλαδί φοινικιάς η πλειονότητα των μελετητών έχει αναγνωρίσει τον Ερμή- Άνουβι[112]. Πολύς λόγος έχει γίνει και για τη μορφή του ταύρου στο μέσον του αναγλύφου, που άλλοι συσχέτισαν με την αγελάδα της Ίσιδος[113], άλλοι με τον Άπι[114], ενώ η Fr. Dunand, υιοθετώντας την άποψη του P. Perdrizet ότι η σκηνή διαδραματίζεται μέσα στο ιερό τέμενος και το ζώο προορίζεται για θυσία, υποστήριζε ότι το θέμα πρέπει να συσχετισθεί με τη βουθυσία προς τιμήν του Σαράπιδος, μια λατρευτική πράξη που μαρτυρείται επιγραφικά[115].

Η τοποθέτηση των αιγυπτίων θεών μέσα στον ιερό χώρο εντάσσεται στη γενικότερη προσπάθεια προσαρμογής της αιγυπτιακής λατρείας στα ελληνικά θρησκευτικά δεδομένα και συνδέεται πιθανώς

σ. 89 κ.ε., πίν. 55. Gualandi, ό.π., σ. 255 και σημ. 4 με βιβλιογραφία, και της Ρόδου (Καλυθιές), αριθ. Ευρ. 5300, βλ. Ι. Παπαχριστοδούλου, Οι αρχαίοι ροδιακοί Δήμοι. Ιστορική επισκόπηση - Η Ιαλυσία, 1989, σ. 210-212, πίν. 42β, με συγκεντρωμένη βιβλιογραφία, παρά τις όποιες τεχνοτροπικές συγγένειες δεν ανήκουν στον κύκλο των ισιακών αναγλύφων.

107. Laurenzi, Rilievi, σ. 47, που αναφέρει ότι η συγκεκριμένη ενδυματολογική λεπτομέρεια, πριν γίνει χαρακτηριστικό του ενδύματος της θεάς από τις αρχές του 3ου αι. π.Χ., ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη μεταξύ των γυναικών της πτολεμαϊκής περιόδου. E.J. Walters, Attic Grave Reliefs that Represent Women in the Dress of Isis, Hesperia Suppl. XXII, 1988, σ. 30-31. Shahat, ό.π., σ. 34.

108. Walters, ό.π., σ. 6, σημ. 7, που χαρακτηρίζει τον τρόπο διευθέτησης του ιματίου, αιγυπτιακό, όταν το αριστερό άκρο μένει ελεύθερο στον ώμο, και αττικό, όταν δένονται και τα δύο άκρα.

109. Laurenzi, Rilievi, σ. 65. H. G. Beyen, Das Münchener Weihrelief, BABesch 27 (1952), σ. 10. Hornbostel, Sarapis, σ. 336. Παπαχριστοδούλου, ό.π. (υποσημ. 106), σ. 212. J. Eingartner, Isis und ihre Dienerinnen in der Kunst der römischen Kaiserzeit, 1991, σ. 112. Αντίθετα, E. Thiemann, Hellenistische Vatergottheiten, 1959, σ. 94, 135 DI, που το χρονολογεί στο α΄ μισό του 2ου αι. π.Χ. Επίσης, LIMC V, σ. 775, αριθ. 194, με χρονολόγηση στο τέλος του 2ου αι. π.Χ. και K. Schefold, Origins of Roman Landscape Painting, ArtB 42, 2 (1960), σ. 90. Πρβλ. και ανάγλυφο από τις Ερυθρές με παράσταση όρθιας Ίσιδος και Ανούβιδος και καθιστού Σαράπιδος, Hornbostel, Sarapis, σ. 336, εικ. 356 και LIMC V, σ. 774, αριθ. 184.

110. Laurenzi, Rilievi, σ. 45-47, 52, εικ. 5-6, πίν. 13. LIMC V, σ. 766, αριθ. 32 με βιβλιογραφία.

111. Πρβλ. *ξωιδάριον Αἰγυπτιακὸν πρόσωπον ἔχον ἱέρακος* σε κατάλογο αναθημάτων της Δήλου, Vidmann 1967, σ. 96. Laurenzi, Rilievi, σ. 45. Hornbostel, Sarapis, σ. 335. Eingartner, ό.π., σ. 112. Merkelbach, ό.π. (υποσημ. 97), σ. 88, εικ. 139. G. J. F. Kater-Sibbes, Preliminary Catalogue of Sarapis Monuments, EPRO 36 (1973), σ. 61, αριθ. 361, που την ταυτίζει με τον Αρποκράτη.

112. Laurenzi, Rilievi, σ. 44, σημ. 5. Hornbostel, Sarapis, ό.π., και σημ. 4, όπου σχολιάζει την άποψη των Amelung και Cook, που την ερμήνευσαν ως Νίκη. Eingartner, ό.π. (υποσημ. 109). J.-C. Grenier, Anubis Alexandrin et Romain, EPRO 57 (1977), σ. 249, αριθ. 230. Παπαχριστοδούλου, ό.π. (υποσημ. 106), σημ. 738.

113. Παπαχριστοδούλου, ό.π. Eingartner, ό.π. Merkelbach, ό.π. (υποσημ. 97).

114. Laurenzi, Rilievi, σ. 45. LIMC V, σ. 775, αριθ. 194.

115. Dunand II, σ.120-121, σημ. 5-7, III, σ. 24, που συσχετίζει τη σκηνή με τις επιγραφές της Μινώας στην Αμοργό. Vidmann 1969, αριθ. 147. Ν.Π. Νίγδελης, Πολίτευμα και κοινωνία των πόλεων των Κυκλάδων κατά την Ελληνιστική και Αυτοκρατορική εποχή, 1990, σ. 32-33, 36, 44, 46-47. Για τις σχέσεις της Αμοργού με την Αίγυπτο βλ. L. Marangou, Amorgos and Egypt in Hellenistic and Roman Periods: Old and New Evidence, στον τόμο Tranquillitas, Mélanges en l'honneur de Tran tam Tihn (edit. M.-Odile Jentel, Gis. Deschenes-Wagner, 1994), σ. 371-378, εικ. 1-7.

με τις πρωτοβουλίες διάδοσης των ξένων θεών και της καλύτερης κατανόησής τους από μεγαλύτερες ομάδες ανθρώπων[116].

Η ανάγλυφη παράσταση στην πρόσθια όψη ενός ταφικού βωμού από τη Ρόδο (Πίν. 7 β) που χρονολογείται γύρω στα μέσα του 2ου αι. π.Χ.[117] προσφέρει μια ακόμη σημαντική πληροφορία. Εικονίζεται μετωπικά όρθια γυναικεία μορφή με χιτώνα και ιμάτιο, που σχηματίζει τον ισιακό κόμβο στο στήθος, ενώ στα πόδια της βρίσκεται μικρός σκύλος. Με το δεξιό χέρι στηρίζει στην κεφαλή της ένα πλατύ και ρηχό κανούν. Οι κανηφόροι σχετίζονται με τη λατρεία της Ίσιδος και είναι γνωστές από επιγραφές της Αθήνας[118] και της Δήλου[119]. Η γυναίκα στο ανάγλυφο της Ρόδου συμμετείχε σίγουρα σε λατρευτικές τελετές προς τιμήν της Ίσιδος, όπου μάλλον κατείχε τιμητικό ρόλο παρά το αξίωμα της ιέρειας[120].

Από τη Ρόδο προέρχεται επίσης ένα μαρμάρινο αγαλμάτιο, που σώζει τον κορμό όρθιας Ίσιδος, με τον χαρακτηριστικό κόμβο στο στήθος (Πίν. 8 α). Το έργο χρονολογείται στο τέλος του 2ου αι. ή στις αρχές του 1ου αι. π.Χ.[121] και θεωρείται ότι αποδίδει τον αγαλματικό τύπο της Ίσιδος του Catajo στο Μουσείο της Βιέννης[122].

Σε έναν πήλινο λυχνοστάτη του 2ου αι. μ.Χ.[123] με ασαφή προέλευση, από ανασκαφή της Ρόδου, αναγνωρίζεται η προτομή του Σαράπιδος[124] (Πίν. 8 β). Η προτομή του θεού, που φέρει χιτώνα και ιμά-

116. K. Schefold, ό.π. (υποσημ. 109), σ. 91.

117. Για το ανάγλυφο βλ. E. Pfuhl - H.Möbius, Die Ostgriechischen Grabreliefs I, 1977, σ. 130 αριθ. 377, πίν. 62, που το χρονολογεί με επιφύλαξη μέσα στον 3ο αι. π.Χ. Αντίθετα, Fraser, Monuments, σ. 11 κ.ε., που χρονολογεί τον τύπο των ορθογωνίων βωμών στα μέσα του 2ου αι. π.Χ. Ομοίως και η E.J. Walters, ό.π. (υποσημ. 107), σ. 53 και σημ. 179, πίν. Id.

118. Dunand III, σ. 163-164 και 314, με παραδείγματα επιγραφών από την Αθήνα, που χρονολογούνται στους αυτοκρατορικούς χρόνους από τον 1ο έως τον 3ο αι. μ.Χ. και από την Ελευσίνα, που χρονολογούνται πιθανότατα τον 1ο αι. π.Χ.

119. Bruneau, ό.π. (υποσημ. 99), σ. 465. Dunand III, σ. 314, που χρονολογούνται από το 117/6-88/7 π.Χ., ενώ αναφέρει και από άλλες περιοχές: Μεγαλόπολη, Θήβα, Θεσπιές, Χαιρώνεια και Λάρισσα, που χρονολογούνται στους αυτοκρατορικούς χρόνους.

120. Dunand I, σ. 83, III, σ. 163-164, που αναφέρει ότι οι κανηφόροι στην Αθήνα ήταν Αθηναίες, κόρες συχνά του ιερέα των αιγυπτίων θεών. Έφεραν σε πομπές το κανούν με τα αντικείμενα-σύμβολα της λατρείας. Η τελετή που αποτελούσε καθαρώς ελληνικό λατρευτικό τυπικό ήταν πιθανώς εμπνευσμένη από τα Ελευσίνια Μυστήρια. Σημειώνει επίσης ότι παραστάσεις κανηφόρων είναι γνωστές και στην Αίγυπτο, αμφισβητεί όμως την πραγματική ύπαρξή τους στη λατρεία. Για τις μαρτυρίες κανηφόρων στη Δήλο σημειώνει ότι η θητεία τους ήταν ετήσια.Vidmann 1970, σ. 55 και 170, που θεωρεί ότι το αξίωμα των κανηφόρων αποτελεί ελληνική επινόηση. M.- F. Baslez, Recherches sur les conditions de pénétration et de diffusion des religions orientales à Délos, 1977, σ. 162, σημ. 8. Walters, ό.π. (υποσημ. 11). Πρβλ. επίσης Shahat, ό.π., σ. 61, αναφορά στην ιέρεια της λατρείας της Αρσινόης Β', που χαρακτηρίζεται ως κανηφόρος και είναι η μοναδική που εικονίζεται σε παραστάσεις με τη χαρακτηριστική χειρονομία της άρσης του χεριού προς την κεφαλή, προκειμένου να συγκρατήσει το κανούν. Αν και στο ροδιακό ανάγλυφο δηλώνεται μια σχετική κίνηση, είναι μάλλον απίθανο, λόγω της χρονολόγησης του έργου και της δεδομένης εχθρότητας των Ροδίων προς τον Φιλάδελφο, να θεωρήσουμε τη μορφή ως ιέρεια της βασίλισσας Αρσινόης Β', η λατρεία της οποίας δεν μαρτυρείται στη Ρόδο. Οι ιέρειες των επόμενων βασιλισσών, Αθλοφόρος της Βερενίκης Β', Ιεροπόλος και Φωσφόρος της Κλεοπάτρας Γ', δεν εικονίζονται σε παραστάσεις.

121. Gualandi 1979, σ. 165-166, αριθ. 160, εικ. 199.

122. Gualandi 1979, σ. 165 και σημ. 10. LIMC V, σ. 766, αριθ. 32 με βιβλιογραφία. Βλ. επίσης και ένα αδημοσίευτο άγαλμα Ίσιδος ελληνιστικής εποχής με ισιακό κόμβο στο δεξί στήθος. Γρ. Κωνσταντινόπουλος, ΑΔ 22 (1967), Χρονικά, σ. 533, Πίν. 389β. G. Merker, The Hellenistic Sculpture of Rhodes, SIMA XL, 1973, σ. 30, αριθ. 79. B. Bourgeois, Recherches sur le culte et l iconographie hellenistiques d'Aphrodite (αδημ. Διατρ. Uni. Paris X-Nanterre), σ. 521, αριθ. 44, σημ. 3.

123. Kater-Sibbes, ό.π. (υποσημ. 111), σ. 62, αριθ. 364, πίν.IX. Γενικά για λύχνους με μορφές αιγυπτίων θεών βλ. Vidmann 1970, σ. 6-7, όπου εκφράζει επιφυλάξεις για το αν χρησιμοποιούνταν στη λατρεία των εικονιζομένων θεών.

124. Ένα άγαλμα ένθρονου Δία από τη Ρόδο, αριθ. Ευρ. 5299, έχει ερμηνευθεί και ως Δίας-Σάραπις. Η ταύτιση όμως ελλείψει πειστικών διακριτικών συμβόλων είναι τελείως επισφαλής. A. Maiuri, ClRh II (1932), σ. 19, αριθ. 5, εικ. 8. Thiemann, ό.π. (υποσημ. 109), σ. 138 D3. J.E. Stambaugh, Sarapis under the Early Ptolemics, EPRO 25 (1972), σ. 24, σημ. 2. Kater-Sibbes, ό.π. (υποσημ. 111), σ. 62, αριθ. 363. Επίσης, μπρούτζινο αγαλμάτιο όρθιου Σαράπιδος στο Βρετανικό Μουσείο, ΑΑ 19 (1904), σ. 215, αριθ. 2, από την περιγραφή φαίνεται να κρατάει φιάλη με το δεξί χέρι και έχει κάλαθο στο κεφάλι. Δυστυχώς δεν βρήκα πουθενά φωτογραφία του. T.A. Brady, Repertory of Statuary and Figured Monuments Relating to the Cult of Egyptian Gods, 1938, σ. 10, αριθ. 113.

τιο, εκφύεται από φυτικό κάλυκα με φύλλα ακάνθου και στηρίζεται σε κυλινδρική βάση. Στους ώμους εν είδει φιάλης από ένας λύχνος. Στην κεφαλή κάλαθος με γεωμετρικό κόσμημα στη βάση. Η έκφυση της μορφής από τον φυτικό κάλυκα, ιδιαίτερα διαδεδομένο θέμα στα ρωμαϊκά χρόνια, έχει καθαρά θρησκευτικό συμβολισμό και σχετίζεται με την αναγέννηση και την ευημερία[125].

Ένα μικρό πήλινο ειδώλιο υστεροελληνιστικής εποχής, που ανήκει στο Αρχαιολογικό Ινστιτούτο της Λειψίας και έχει ως τόπο προέλευσης τη Ρόδο[126], αποδίδει ένα τύπο του Αρποκράτη (Πίν. 8 γ). Ο θεός εικονίζεται ως μικρό παιδί με την χαρακτηριστική χειρονομία του δείκτη του δεξιού χεριού που φέρεται στο στόμα και παρερμηνεύθηκε στους ρωμαϊκούς χρόνους ως «εχεμυθίας και σιωπής σύμβολον»[127]. Με τον αριστερό βραχίονα συγκρατεί στη δίπλωση του ιματίου φρούτα, σύμβολα του πλούτου και της αφθονίας[128].

Στη γειτονική Κω η αποδοχή της λατρείας των αιγυπτίων θεών παρουσιάζει μια διαφορετική εικόνα. Ο θεός Άνουβις, προστάτης των τάφων και οδηγός των νεκρών στον κάτω κόσμο, εικονίζεται σε ειδώλιο από φαγεντιανή[129], που βρέθηκε σε τάφο της ύστερης γεωμετρικής περιόδου. Σε τάφο κοριτσιού της ίδιας περιόδου βρέθηκε επίσης ειδώλιο από φαγεντιανή που εικονίζει τον δαίμονα Βησά[130]. Η παρουσία εντούτοις ειδωλίων των αιγυπτίων θεών, όπως ήδη έχει ειπωθεί και για τη Ρόδο, δεν δηλώνει και αποδοχή της λατρείας[131].

Η πρώτη επιγραφική μαρτυρία, που προέρχεται από την πόλη της Κω, ανάγεται στον 2ο-1ο αι. π.Χ.[132] και αναφέρει τον νεωκόρο Γλαυκία, χωρίς πατρώνυμο[133], ως αναθέτη ενός μικρού βωμού στην Ίσιδα σώτειρα. Η επιγραφή δηλώνει την ύπαρξη ναού, στον οποίον ο αναθέτης υπήρξε νεωκόρος. Ο προσδιορισμός νεωκόρος, που συναντάται και σε άλλες περιοχές, δεν δηλώνει κατ' ανάγκην σχέση προς ένα συγκεκριμένο ιερό. Ορισμένες φορές σχετίζεται άμεσα με τη θεότητα. Μαρτυρούνται νεωκόροι του Σαράπιδος και της Ίσιδος σε αναθηματικές επιγραφές που δεν προέρχονται από ναό, γεγονός που δηλώνει ότι ο τίτλος διατηρείται ακόμη και όταν δεν εκτελείται πλέον η συγκεκριμένη υπηρεσία, όπως, ίσως, συμβαίνει και στην περίπτωση του Γλαυκία από την Κω[134]. Θεωρείται γενικά παραδεκτό πως οι νεωκόροι ήταν φύλακες των ναών, βοηθοί των ανώτατων ιερέων, πιθανώς και στις θυσίες[135]. Η επιγραφή παρέχει και μια ακόμη πολύτιμη πληροφορία. Μαρτυρεί, όπως και σε άλλες περιοχές, την εμφάνιση της θεάς στα όνειρα των πιστών, αφού δηλώνεται ότι η ανάθεση έγινε κατά πρόσταγμα[136]. Και εδώ, όπως και στη Ρόδο, η θεά αναφέρεται με το επίθετο σώτειρα ως η θεά που σώζει

125. LIMC VII, σ. 691.

126. E. Paul, Antike Welt in Ton. Griechische und römische Terrakotten des archäologischen Instituts in Leipzig, 1959, σ. 50, αριθ. 243, πίν. 68. Επίσης, Πινγιάτογλου, ό.π. (υποσημ. 15), σ. 22 και σημ. 106. Για την εικονογραφία του Αρποκράτη βλ. γενικά λημ. Αρποκράτης στο LIMC IV (Tran Tam Tihn-B. Jaeger- S. Poulin).

127. Πλούταρχος, Περί Ίσιδος και Οσίριδος, 68. Πινγιάτογλου, ό.π., σ. 26, σημ. 25.

128. Πινγιάτογλου, ό.π.

129. L. Morricone, Sepolture della prima eta del ferro a Coo, ASAtene LVI (1978), σ. 339, εικ. 733. Γενικά για την εικονογραφία του Άνουβι, βλ. LIMC I (J. Leclant).

130. Ch. Kantzia, Recent Archaeological Finds from Kos, στο Archaeology in the Dodekanese, edit. S. Dietz, I. Papachristodoulou (1988), σ. 175.

131. Λιγοστά ευρήματα από φαγεντιανή (σκαραβαίοι και γεράκια του Ώρου) βρέθηκαν πρόσφατα (καλοκαίρι 1996) σε ανασκαφή στην περιοχή Ψαλίδι της Κω, μέσα σε αρχαϊκό στρώμα, που πιθανότατα σχετίζονται με αρχαϊκό ιερό. Την πληροφορία οφείλω στη συνάδελφο Ε. Σκέρλου, την οποία ευχαριστώ θερμά.

132. Maiuri, ό.π. (υποσημ. 80), αριθ. 449, P.M. Fraser, An Inscription from Cos, BSA Alex. 40 (1953), σ. 50, σημ. 1, Vidmann 1969, αριθ. 247, με επιφύλαξη για τη χρονολόγηση, 3ος/2ος αι. π.Χ., Sherwin-White, Ancient Cos, 370, σ. 669 (2ος-1ος αι. π.Χ.;), Segre, Inscrizioni, EV 149, 106 (1ος αι. π.Χ.).

133. Βλ. Sherwin-White, Ancient Cos, σ. 370, που θεωρεί πως πρόκειται για δούλο.

134. Poland 1909, σ. 387. Bruneau, ό.π. (υποσημ. 99), σ. 464-465. Dunand III, σ. 159, 160-161.

135. K. Hannel, RE 16, 2, 1935, στηλ. 2422-2428, λημ. Νεωκόροι. Hölbl, ό.π., σ. 51.

136. Bruneau, ό.π. (υποσημ. 99), σ. 463-464. Dunand III, σ. 260.

τους ανθρώπους από τους πολλούς και μεγάλους κινδύνους. Με την ίδια αιτιολογία και μάλιστα με την έννοια των κινδύνων της θάλασσας έγινε και η ανάθεση του χαριστηρίου[137] στον Σέραπι, την Ίσιδα, τον Άνουβι, τον Απόλλωνα και στους σύνναους θεούς από τον Κώο Πρώτο, γιό του Πυθίωνος, που μαρτυρείται σε επιγραφή της Δήλου[138] και κατά μία πιθανότατη ερμηνεία ο Απόλλων ταυτίζεται εδώ με τον Αρποκράτη.

Η ύπαρξη δημόσιας λατρείας στην Κω επιβεβαιώνεται με σαφήνεια μόλις στον 1ο αι. μ.Χ. Η σχετική επιγραφή[139] αναφέρει έναν Ρωμαίο πολίτη, τον περίφημο γιατρό Γάιο Στερτίνιο Ξενοφώντα[140], που όπως και ο Τίτος Φλάβιος Θρασύλοχος από τη Λίνδο, ορίζεται διά βίου ιερεύς μεταξύ των άλλων θεοτήτων και της Ίσιδος και του Σαράπιδος. Το αξίωμα όπως και στην περίπτωση της Ρόδου είναι καθαρά τιμητικό[141]. Τον 2ο αι. μ.Χ. ο Χαρικλείδας και η Χρηστή, δύο ταπεινής καταγωγής άτομα χωρίς πατρωνυμικά, με την έκφραση χαριστήριον προσφέρουν ανάθημα στον Δία ολύμπιο, στον Σέραπι και την Ήρα ουρανία *(ὑπὲρ σωτηρίας τῆς πόλεως)*[142]. Εντύπωση προκαλεί ο συνδυασμός των δύο κυρίαρχων θεών του ελληνικού πανθέου με τον Σέραπι, μαρτυρία που επιβεβαιώνει την θρησκευτική ρευστότητα της εποχής. Την ίδια εποχή ένας Ρωμαίος πολίτης, ο Λούκιος Αντωνίνος Επαφρόδειτος, προσφέρει ανάθημα στην Ίσιδα και τον Σέραπι με τη χαρακτηριστική έκφραση ευχήν[143]. Σε δύο νέες αδημοσίευτες επιγραφές από την Κω, ρωμαϊκών χρόνων, δύο ξένοι από τη Λαοδίκεια και την Αντιόχεια αναθέτουν κατά πρόσταγμα στην Ίσιδα, τον Σάραπι, τον Άνουβι, τον Αρποκράτη και τους σύνναους θεούς στη μια περίπτωση, ενώ στη δεύτερη ξένοι από την Αλεξάνδρεια αναθέτουν στην Ίσιδα[144].

Σε μια επιγραφή από το χώρο της πηγής Βουρίνας[145] (;) ένας, Αλεξανδρεύς επίσης, με το όνομα

137. Dunand III, σ. 207.

138. Am. Hauvette- Besnault, Fouilles de Délos, BCH 6 (1882), σ. 331, αριθ. 26. Roussel, ό.π., σ. 122. Η επιγραφή χρονολογείται μεταξύ 167 και 88 π.Χ.· βλ. Sherwin-White, Ancient Cos, σ. 370, σημ. 667. Για τη συγκάλυψη του Αρποκράτη κάτω από τον Απόλλωνα, τον Έρωτα και τον Ηρακλή πρβλ. επίσης Vidmann 1967, σ. 94, σημ. 14. Επίσης, Baslez, ό.π., σ. 372, αριθ. 874, με χρονολόγηση πριν 156/5 π.Χ., σ. 374, αριθ. 893, όπου αναφέρεται σε ανάθημα ο Πυθίων Πρώτου, πριν το 150 π.Χ., γιός του Πρώτου Πυθίωνος, και σ. 370, αριθ. 843, μέσα 2ου αι. π.Χ., όπου αναφέρεται σε ανάθημα η Φιλουμένη, σύζυγος του Πρώτου Πυθίωνος. Και οι τρεις από αναθήματα στο Σαραπείο C. Υπάρχει και μια άλλη επιγραφή, του 2ου ή 1ου αι. π.Χ., που μαρτυρεί Κώο στο εξωτερικό και μάλιστα μια γυναίκα, αναθέτρια στο ναό της Ίσιδος στη Γόρτυνα. IC IV, σ. 306, αριθ. 248. Vidmann 1969, αριθ. 169. Επίσης, Dunand 1973, II, σ. 78, σημ. 5, 6.

139. Maiuri, ό.π. (υποσημ. 80), αριθ. 475, Vidmann 1969, αριθ. 249.

140. Για την προσωπικότητά του βλ. Sherwin-White, Ancient Cos, σ. 283 κ.ε. H. G. Pflaum, Les carrières procuratoriennes equestres sous le Haut-Empire romain I, 1960, σ. 41-44, αριθ. 16.

141. Vidmann 1970, σ. 50. Dunand III, σ. 143, σημ. 4, 185, σημ. 2.

142. Segre, Inscrizioni, EV 6. Σπάνια έκφραση· πρβλ. ενδεικτικά Roussel, ό.π., αριθ. 107, 108, 111, 112, 117, 119 *ὑπὲρ τοῦ δήμου* και αριθ. 161, 171 *ὑπὲρ βασιλέως*. Για την Κω στο 2ο αι. μ.Χ. Βλ. ακόμη Segre, Inscrizioni, EV127, *ὑπὲρ σωτηρίας τῆς πόλεως*, ανάθημα στο Δία ύψιστο, την Ήρα ουρανία, στον Ασκληπιό και την Υγιεία και EV 101, ανάθημα στους ολυμπίους Δία και Ήρα και *θεοῖς πᾶσι σῴζουσι τὰμ πόλιν*.

143. Segre, Inscrizioni, EV 16.

144. Ευχαριστώ θερμότατα τη συνάδελφο Ε. Μπρούσκαρη για την υπόδειξη των επιγραφών και για την άδεια να αναφερθούν εδώ. Ε. Μπρούσκαρη, Τα Κωακά, Δ' (1993), σ. 93-95.

145. Την αρχαιολόγο Μ.Τουλαντά-Παρισίδου ευχαριστώ θερμά για την υπόδειξη αυτής της επιγραφής. Η επιγραφή αυτή, που χρονολογείται το 2ο / 1ο αι. π.Χ., βρίσκεται σήμερα στο Βρετανικό Μουσείο, αριθ. 818 *(:/Σαράπι, Ἴσι] / [θεοῖς πᾶσιν] / θ[ερα]πευθεὶς / Ἀπολλωνίδας // Ἀλεξανδρεὺς / χαριστεῖα.)* και ως τόπος προέλευσης δηλώνεται η Κνίδος (=Vidmann 1969, αριθ. 268). Στη δημοσίευση όμως των επιγραφών του Βρετανικού Μουσείου (βλ. G. Hirschfeld), The Collection of Ancient Greek Inscriptions in the British Museum IV (1893-1916), σ. 25, σημειώνεται ως τόπος προέλευσης η Κνίδος με την ένδειξη found near Odeion σύμφωνα και με τους Ph. Le Bas -W.H.Waddigton, Voyage archéologique en Grèce et en Asie Mineure III (1), Inscriptions grecques et latines (1848-1870), αριθ. 511. Επισημαίνεται επίσης ότι ο Ch. Texier, Description de l Asie Mineure, II, 1849, σ. 312, erroneously attributed (την επιγραφή) to Kos(!). Ο Texier όμως με μεγάλη σαφήνεια περιγράφει το κτίσμα της πηγής Βουρίνας στην Κω, καθώς και τις ιδιότητες του νερού της, γράφοντας χαρακτηριστικά: Il faut croire qu'elle (= το νερό της) jouissait, dans l'antiquité, de quelques vertus therapeutiques; car on lit près du canal (=της πηγής) cette

Απολλωνίδας, προσφέρει *χαριστεῖα*[146] στον *Σαράπι, Ἴσι, θεοῖς πᾶσιν*, τιμώντας τους για τη θεραπεία του. Η συσχέτιση της υπόστασης του Σαράπιδος και της Ίσιδος ως θεών θεραπευτών με τον Ασκληπιό είναι γνωστή από την ελληνιστική περίοδο[147] και αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον, αφού στην Κω η λατρεία του Ασκληπιού είναι κυρίαρχη.

Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα παρουσιάζεται η εικόνα των θρησκευτικών οργανώσεων στην Κω. Οι αιγυπτιακές παραδόσεις εμφανίζονται ισχυρότερες από ό,τι στη Ρόδο, όπως τουλάχιστον διαπιστώνεται από την ύπαρξη συνόδου Οσειριαστάν, που χρονολογείται τον 2ο αι. π.Χ.[148]. Η σύνοδος[149] εντυπωσιάζει με την αναφορά στον συγκεκριμένο θεό, αν και πιστεύεται ότι δεν πρέπει να συνδέεται αποκλειστικά με αυτόν. Μεταξύ των δεκαοκτώ μελών της ένωσης, με τα καθαρώς ελληνικά, δωρικά ονόματα, αναφέρονται και τέσσερις αδελφοί, ο Δωρίων Δωρίωνος[150] και ο Απολλώνιος Δωρίωνος[151], ο Ισίδοτος Απολλωνίου και ο Απολλώνιος Απολλωνίου, καθώς και ένας με θεοφορικό[152] όνομα, ο Ισίδοτος Απολλωνίου, μια ακόμη συμπληρωματική ένδειξη για τη διάδοση της ισιακής λατρείας στο νησί[153]. Η επωνυμία των κοινών χαρακτηρίζεται συχνά σε σχέση με την ημέρα του μήνα που τελούσαν τις εορτές προς τιμήν των θεοτήτων[154]. Σε μια αναθηματική επιγραφή του 1ου αι. π.Χ.[155] *οἱ σὺν Ἀθηναγόρᾳ*[156] πιστοί των αιγυπτίων θεών αναθέτουν στον Σάραπι, την Ίσιδα και τον Άνουβι και προσδιορίζονται ως *ἐνατι-*

inscription και αποδίδει το κείμενο της επιγραφής: *Σαραπίδισι Θεοῖς πᾶσι θεραπεύσεις Ἀπολλωνίδας Ἀλεξανδρεὺς χαριστεῖα.* Την επιγραφή με τη μεταγραφή του Texier αναφέρει και ο Σ.Κ. Παντελίδης, Πανδώρα, ΙΒ(1861), φυλλ. 272, σ. 182, σημ. 8, χωρίς όμως να την έχει δει στη θέση που περιγράφει ο Texier. Ο C.T. Newton, A History of Discoveries, 1863, σ. 751, αριθ. 32, πίν. XCI, παρατηρεί: "M. Texier states that he copied it near the fountain Burinna in that island (=Κως); but, as it is hardly likely that an exact duplicate of the Cnidian dedication would have been made at Cos, it is to be presumed that in this instance he has omitted to note accurately the place where he saw the inscription, and so confounded it with others copied at Cos". Φαίνεται εντούτοις παράδοξο το λάθος να έγινε από τον Texier, πολύ περισσότερο, όταν η αναφορά στην επιγραφή γίνεται ύστερα από αναλυτική περιγραφή της πηγής και επιπλέον το περιεχόμενό της συνδέεται με την Κω και με τον χώρο του συγκεκριμένου μνημείου. Αν και το θέμα χρήζει περαιτέρω διερεύνησης, θεωρώ πιθανό η επιγραφή του Βρετανικού Μουσείου αριθ. 818 να προέρχεται από την Κω.

146. Για τον τύπο χαριστείον βλ. επιγραφές από την Κρήτη, Vidmann1969, αριθ. 160, 166, 167, 170.

147. Βλ. Ίσις Υγιεία στη Δήλο, Vidmann1969, αριθ. CE 124 = ID 2060, για Ασκληπιό Σάραπι, Vidmann1969, αριθ. 7, για τα σχόλια και LIMC VII (G. Clerc - J. Leclant), σ. 666-667, λημ. Σέραπις. Για ιατρεία, ID 2116, 2117, 2120. Για ναό Ίσιδος στο Ασκληπιείο της Αθήνας και Ασκληπιείο στο Σεραπείο της Δήλου βλ. Vidmann1969, αριθ. 16, 26, CE 204, 205. Burkert, ό.π. (υποσημ. 11), σ. 31. Για θεραπεία-εγκοίμηση και για ανθρώπινα μέλη ως αναθήματα βλ. Dunand I, σ. 64, 170, II, σ.102 κε., 106-107.

148. Vidmann 1969, αριθ. 248. Υπάρχει μια διαφοροποίηση ως προς τη συμπλήρωση του ονόματος του προεξάρχοντος βλ. Paton - Hicks, αριθ. 54· *[τ]ῶν σ[ὺ]ν [Π]α(σ)[ίωνι·* αντίθετα, ο Segre, Inscrizioni, EV375, *τῶν σὺν Ἰάσ[ωνι Βωλίχου].* K. Höghammar, Sculpture and Society, 1993, αριθ. 35.

149. Ziebarth 1896, σ. 136-138. Poland 1909, σ. 162, 221, 247. Dunand II, σ. 138, σημ. 4.

150. Πρβλ. επιγραφή της γειτονικής Ιασού, της ίδιας εποχής, όπου αναφέρεται ένας Δωρίων Δωρίωνος με εθνικό Αντιοχεύς, G.E.Bean - J.M.Cook, The Carian Coast III, BSA 52 (1957), σ. 105, αριθ. 1.

151. Ziebarth 1896, σ. 44.

152. Πρβλ. ονομαστικό της Κω από την Sherwin-White, Ancient Cos, σ. 370, σημ. 670, όπου τονίζει ότι κανένα θεοφορικό που σχηματίζεται από το Ίσις και Σάραπις δεν είναι πρωιμότερο του 2ου αι. π.Χ. Για την ευρεία διάδοση των θεοφορικών γενικά βλ. και Dietrich, ό.π. (υποσημ. 11), σ. 207.

153. Dunand III, σ. 30.

154. Poland 1909, σ. 253. Dunand III, σ. 179, 183.

155. Segre, Inscrizioni, EV 13.

156. Για τον τρόπο με τον οποίο εκφέρεται το όνομα του προεξάρχοντος ή ιδρυτού της οργάνωσης βλ. Ziebarth 1896, σ. 44 και Poland 1909, σ. 25, όπου αναφέρεται ότι κυριαρχεί στην Κω η έκφραση θίασος των συν, και σ. 26, σημ. χχχ με παράδειγμα επιγραφής *θιασεῖται οἱ σὺν* και σ. 75-76 με παράδειγμα πλήρους τίτλου *θίασος Ἑρμαϊστᾶν τῶν σὺν Νικηφόρῳ τῷ Ἑρμαίου Λαοδικαίως*, επίσης σ. 183, όπου αναφέρονται δύο επιγραφές σε ταφικούς όρους δύο οργανώσεων προς τιμήν της Αθηνάς διαφορετικής εποχής με διαφορετικούς «αρχηγούς»: *Ἀθηναϊσταὶ οἱ σὺν Δράκοντι* αναφέρονται στη νεότερη και *[θί]ασος Ἀθαναϊστᾶν τῶν σὺν Ἀσκληπιάδει* στην αρχαιότερη.

*σται καὶ δεκατισταί*[157]. Στην επιγραφή αναφέρεται επίσης το όνομα του ιερέα Καλλιπίδα χωρίς πατρώνυμο, και αυτό δηλώνει ότι δεν πρόκειται για ιερέα της δημόσιας λατρείας. Την ίδια εποχή σε μια άλλη επιγραφή μαρτυρείται το κοινόν των ερανιστών Ισιαστών[158], που τιμά με ανδριάντα έναν Κώο, τον Χαρμόφαντον Αγήσωνος. Σε μια νεότερη επιγραφή από την πόλη[159], αναφέρεται ένας θίασος[160] Ισιαστών. Η επιγραφή παρέχει μια άκρως ενδιαφέρουσα πληροφορία για τις πρακτικές του κοινού. Πρόκειται για cippus terminalis, έναν όρο (όρος θηκαίων) που καθορίζει τον χώρο ταφών των μελών του κοινού. Οι Ισιασταί διέθεταν προφανώς στους αυτοκρατορικούς χρόνους έναν ορισμένο χώρο για τους τάφους τους, άρα εγγυώνταν στα μέλη τους μια θέση στο νεκροταφείο, μερικές σπονδές και φροντίδα των τάφων τους[161]. Η ύπαρξη κοινού χώρου ταφών για τους θιασώτες της Ίσιδος σχετίζεται επιπλέον και με τις γενικότερες αντιλήψεις για τη γαλήνη που προσφέρει η θεά στους νεκρούς[162]. Οι Σαραπιασταί μαρτυρούνται μια μοναδική φορά σε επιγραφή από την Καρδάμαινα (αρχαίος δήμος των Αλασαρνιτών), που χρονολογείται τον 1ο αι. μ.Χ.[163]. Ο όρος Γυμνασίαρχος που δηλώνεται στην επιγραφή σχετίζεται πιθανώς με την οργανωτική δομή και τις δραστηριότητες του κοινού[164].

Ο αλεξανδρινός Αγαθός Δαίμων μαρτυρείται στην Κω από δύο αναθηματικές επιγραφές. Στη μια, που χρονολογείται στην ελληνιστική εποχή και προέρχεται από τον χώρο του Ασκληπιείου, συνδέεται με την Αγαθή Τύχη, τον Ήλιο και την Ημέρα[165]. Στη δεύτερη, που χρονολογείται τον 1ο αι. π.Χ. ή 1ο

157. Πρώτη φορά, εξ όσων γνωρίζω, αναφέρονται μαζί οι ενατισταί και οι δεκατισταί. Για την ερμηνεία του όρου ενατισταί υπάρχει απόλυτη ομοφωνία· βλ. Poland 1909, σημ.++. Πρβλ. ενδεικτικά επιγραφές Δήλου, IG XI 4, αριθ. 1228-1229. Πρόβλημα ωστόσο υφίσταται με τον καθορισμό του όρου δεκατισταί. Η λέξη απαντά σε επιγραφή από την Προύσα, G. Mendel, Inscriptions de Bithynie, BCH 24 (1900), σ. 366 κ.ε., αριθ. 2, στίχ. 5: *μύσται καὶ δεκατισταί*, που χρονολογείται στον ύστερο 2ο αι. μ.Χ. Ο Mendel κάνει τη διάκριση του όρου από τους δεκαδιστάς, που μαρτυρείται σε επιγραφές της Αττικής και της Δήλου, και υποστηρίζει πως οι δεκατισταί ήταν μέλη της οργάνωσης, επιφορτισμένα να εισπράττουν τη δεκάτη και γενικά τις εισφορές για τα έξοδα της λατρείας και των δαπανών γενικά του κοινού. Ο Magie, ό.π., σ. 176 και σημ. 1, αναφέρει αντίθετα ότι πρόκειται για οργάνωση που τιμούσαν τη θεά τη δεκάτη κάθε μήνα και πιστεύει πως είναι πιθανώς παρόμοια με αυτή της Δήλου (IG XI 4, 1227: *τὸ κοινὸν τῶν δεκαδιστῶν καὶ δεκαδιστριῶν*), αλλά δεν αποκλείει και το ενδεχόμενο να συνεισέφεραν και τη δεκάτη, αφού αυτού του είδους η εισφορά μαρτυρείται στη Δήλο για τον Όσιρι. P. Roussel, ό.π., αριθ. 7, με παραπομπή στον Αίλιο Αριστείδη, XLV, 28, καθώς και αριθ. 28, 57, με προσφορά της δεκάτης στον Σάραπι, Ίσιδα και Άνουβι στη μια περίπτωση και στο Σάραπι στη δεύτερη. Για την τελευταία εκδοχή βλ. αρνητική κριτική του L. Robert στο REG 67 (1954), σ. 110. Επίσης, Vidmann 1970, σ. 127, που πιστεύει ότι πρόκειται για μέλη του κοινού που συγκεντρώνονταν τη δεκάτη εκάστου μηνός για τον λατρευτικό εορτασμό, όπως και οι δεκαδισταί της Δήλου.Η επιγραφή της Κω είναι πιθανό να δικαιώνει την αρχική ερμηνεία του Mendel. Διαφορετικά δεν φαίνεται λογικό δύο ομάδες με κοινό ιδρυτή ή προεξάρχοντα να λατρεύουν ταυτόχρονα τους θεούς την ενάτη και τη δεκάτη κάθε μήνα. πρβλ. Poland 1909, σ. 409, σημ.XX. Αντίθετα, τελευταία T. Corsten, Die Inschriften von Prusa ad Olympum, 1991, σ. 69 κ.ε. και κυρίως 72, όπου ερμηνεύει τον όρο δεκατιστής ως άλλη γραφή του δεκαδιστής. Την ίδια γνώμη εκφράζει και ο Chr. Habicht, Neue Inschriften aus Kos, ZPE 112 (1996), σ. 87, σημ. 19. Πρβλ. επίσης, την ερμηνεία του όρου δεκατισμός από τον T.B. Mitford, The Nymphaeum of Kafizin, 1980, σ. 38, ως assessment or collection of tithe.

158. Segre, Inscrizioni, EV 278.

159. Maiuri, αριθ. 493, Vidmann 1969, αριθ. 250.

160. Foucart, ό.π. (υποσημ. 60), σ. 2-3. Ziebarth 1896, σ. 134, που επισημαίνει την απουσία του όρου από την επωνυμία των οργανώσεων στη Ρόδο, ενώ από τον 3ο αι. π.Χ. ήταν ένας ευρέως διαδεδομένος χαρακτηρισμός. Poland 1909, σ. 16, 23, 25-26, 66.

161. Poland 1909, σ. 503. Dunand III, σ. 31.

162. Πρβλ. Vidmann 1969, αριθ. 464. Burkert, ό.π. (υποσημ. 11), σ. 43-44, σημ. 81.

163. Paton - Hicks, αριθ. 371β, Vidmann 1969, αριθ. 251.

164. Ziebarth 1896, σ. 153. Poland 1909, σ. 401-402. Dunand III, σ. 180. Πρβλ. Vidmann 1969, αριθ. 246, επιγραφή από την Κάρπαθο του 2ου αι. π.Χ., όπου κάποιος που έχει τιμηθεί από το *κοινὸν τῶν ἀλειφομένων* αναθέτει χαριστήριον στον *Σαράπι, καὶ Ἴσει καὶ Ἀνοὶβι*. Πρβλ. επίσης την πολύ ενδιαφέρουσα επιγραφή της Ρόδου για το *Ἀσκλαπιαστῶν Νικασιονείων Ὀλυμπιαστῶν κοινόν*, που ήταν οργανωμένο σε τρεις φυλές αντιπροσωπευόμενες από έναν φύλαρχο και έναν γυμνασίαρχο και διοργάνωναν αθλητικούς αγώνες. IG XII (1) 127, F. Hiller von Gaertringen - S. Saridakis, Inschriften aus Rhodos, AM 25 (1900), σ. 109, αριθ. 108. Gabrielsen 1997, σ. 128.

165. Sherwin-White, Ancient Cos, σ. 362.

μ.Χ., συνδέεται με την Αγαθή Τύχη και τον Δήμο[166]. Ένας ταφικός όρος[167] των αυτοκρατορικών χρόνων μαρτυρεί την ύπαρξη θιάσου, όπου ορισμένα από τα μέλη ή τουλάχιστον ο επικεφαλής ήσαν Κώοι πολίτες. Επίσης δηλώνει ότι και τα μέλη του κοινού των Αγαθοδαιμονιαστών είχαν ένα συγκεκριμένο χώρο για τις ταφές τους.

Ένας μολύβδινος εικονογραφημένος κατάδεσμος του 4ου αι. μ.Χ. παρέχει μια άκρως ενδιαφέρουσα μαρτυρία για τη λατρεία του σκοτεινού αιγύπτιου δαίμονα Σηθ, που σχετίζεται με μαγικές πρακτικές και έμπυρες τελετουργίες[168]. Το οπισθόγραφο έλασμα σώζει επιγραφή από 35 στίχους (32 στη μία πλευρά και 3 στην οπίσθια) και ένα «ζώδιο»: μια απλοϊκά χαραγμένη παράσταση που εικονίζει έναν πτηνοκέφαλο δαίμονα με σκήπτρο να τραβάει βίαια από τα μαλλιά μια μετέωρη ανθρώπινη μορφή, μάλλον αιμορροούσα και πλήρως παραδομένη στην άγρια δύναμή του. Το κείμενο χαρακτηρίζει τον κατάδεσμο ως ευχή κατακλιτική, αποβλέπει δηλαδή στο να επιφέρει αρρώστια (κατάκλιση) σε έναν άνθρωπο και στη συγκεκριμένη περίπτωση στον Ερμία, τον γιο της Πυθιάδος, που εικονίζεται και στην παράσταση. Για την επίτευξη του θανατηφόρου στόχου απευθύνεται τριπλή επίκληση προς τον Σηθ. Ο αιγυπτιακός θεός, που από τον Φερεκύδη και τον Πλούταρχο έχει ταυτιστεί με τον ελληνικό Τυφώνα, απαντάται συχνά σε μαγικά κείμενα και εικονίζεται με κεφάλι όνου. Δαιμονική και παντοδύναμη μορφή με αμφίσημο χαρακτήρα εμφανίζεται ως αντίπαλος του Όσιρι, κύριος της φωτιάς και των στοιχείων της φύσεως γενικά. Στον κατάδεσμο της Κω κατά την πρώτη επίκληση (στίχ. 2-7) αναφέρεται στην αρχή ως κύριος του Κάτω Κόσμου *(ὁ ἐπὶ τῆς ἀσβέστου καταβάσεως)*, ενώ στη συνέχεια προσαγορεύεται με «υβριστικούς» χαρακτηρισμούς: *ὁ ἐπὶ πάντων κακῶν πραγμάτων τεταγμένος, ὁ μισῶν οἰκίαν εὐσταθοῦσαν, ἐμοχαρῆ, μυσηρὲ* (ακάθαρτε), *διάβολε, μοιερὲ* (μιαρέ), *ἄστατε καὶ κακόθυμε*. Στη συνέχεια ακολουθούν τα μαγικά ονόματα του δαίμονος και ανάμεσα σε αυτά παρεμβάλλεται και η διαβολή του μάγου προς τον Σηθ: *βαραῖα ἐξεκεντερῆσθε*, που σχετίζεται πιθανώς με τον διαμελισμό του Όσιρι και μέλλει να χρησιμοποιηθεί ως κατηγορία στην περίπτωση που δεν ικανοποιηθεί η ευχή. Κατά τη δεύτερη επίκληση ο Σηθ (στίχ. 13-14) εξορκίζεται στο όνομα του ανηλεούς εβραϊκού θεού. Στους στίχους 15-16 ζητείται από τους δύο θεούς να προξενήσουν αϋπνία στον Ερμία, να τον εκφοβίσουν με φαντάσματα και να τον κάνουν να χάσει το χρώμα του *(ποιήσατ(αι) ἀγρυπνῖν, φαντάζεσθ(αι), ἐξε[κε]χρωβίζεσθ(αι)*. Κατά την τρίτη επίκληση (στίχ. 24-29) ο Σηθ παρουσιάζεται να έχει γεννηθεί στην Ηλιούπολη *(ὁ γεννηθίς, ὃν ἔτεκεν Ἡλίου πόλις)*, στον γήινο τόπο που συγκρούστηκε με τον Ώρο, και να έχει πολεμήσει εναντίον των τιτάνων *(ὁ τοὺς τιτάνας πολεμήσας)*. Στη συνέχεια αναφέρεται ως κύριος του ουρανού *(ὁ τὸν κνώδακα τοῦ οὐρανοῦ κατέχων)*, ως κύριος του Κάτω Κόσμου *(ὁ ἀνύγων γῆν καὶ πορευόμενος)* και, τέλος, ως ρυθμιστής της περιστροφής του σύμπαντος *(ὁ ἐπὶ τὴν ἄτραμχων)*, ταυτιζόμενος με την πλατωνική Ανάγκη με την άτρακτον, που κρατά τον κόσμο ενωμένο. Ο λόγος για τον οποίο έγινε αυτός ο κατάδεσμος δεν αναφέρεται, είναι όμως πιθανόν, και αυτό προκύπτει από τη σύγκριση με άλλα μαγικά κείμενα, να πρόκειται για ερωτική εκδίκηση[169].

166. Paton - Hicks, αριθ. 57. Modona, Coo, σ. 101.

167. *Ὅρος θη]καίων/ Ἀγ]αθοδαιμο-/νιασ]τᾶν Ἀπολ-/λ]ωνίου τοῦ/ Νικίου*. Maiuri, ό.π. (υποσημ. 80), αριθ. 494. Modona, Coo, σ. 76. Sherwin-White, Ancient Cos, σ. 361. Επίσης νέοι ταφικοί όροι, ΑΔ 38 (1983), Χρονικά, σ. 398 (ανασκαφή οικ. Ε. Κάβουρα, *ὅρος / θηκαίων / θιάσου ἀγα/θοδαιμονισ/τᾶν τῶν σὺν/ Δωροθέῳ*) και τελευταία 1996 οικ. Πλουμή - Βαλλιανάτου *(ὅρος / θηκαίων θιά/σου ἀγαθοδαι/μονιστᾶν / τῶν σὺν Μονί/μωι)*. Ο τελευταίος βρέθηκε στη θέση του και επειδή τα οικόπεδα Κάβουρα, Πλουμή - Βαλλιανάτου είναι όμορα, στην περιοχή Μαρμαρωτό, στην έξοδο της πόλης επί του επαρχιακού δρόμου, είναι πιθανό ότι στη συγκεκριμένη έκταση ήταν θαμμένα τα μέλη του θιάσου των αγαθοδαιμονιαστών. Για την τελευταία επιγραφή ευχαριστώ θερμότατα τη συνάδελφο Ε. Σκέρλου.

168. Χ. Κάντζια, Ευχή κατακλιτική κατά Ερμία Πυθιάδος. Ένας εικονογραφημένος κατάδεσμος από την Κω, στο Γλώσσα και Μαγεία, Αθήνα 1997, σ. 170-192, εικ. 1-3. Ο κατάδεσμος αποτελεί τυχαίο εύρημα, αλλά η συγγραφέας με επιχειρήματα (σ. 184) πιστεύει ότι είχε εναποτεθεί στις ρωμαϊκές θέρμες ανατολικά της αναστηλωμένης ρωμαϊκής οικίας (Casa Romana). Γενικά για τους καταδέσμους βλ. επίσης Bernand, ό.π. (υποσημ. 8), σ. 83-87.

169. Κάντζια, ό.π., σ. 184. Γενικά για τα ξόρκια του έρωτα και του μίσους βλ. Bernand, ό.π., σ. 313-366. Επίσης, Ι. Πετρόπουλος, Συμπτώματα έρωτος στους ερωτικούς μαγικούς παπύρους, στο Γλώσσα και Μαγεία, Αθήνα 1997, σ. 104-119.

Οι μορφές της Ίσιδος κυριαρχούν και στα έργα της πλαστικής που βρέθηκαν στη Κω. Ένα ακέφαλο αγαλμάτιό της[170] (Πίν. 8 δ) με τον χαρακτηριστικό ισιακό κόμβο στο στήθος αποδίδει τον εικονογραφικό τύπο της Ίσιδος του Catajo και θυμίζει το αντίστοιχο αγαλμάτιο από τη Ρόδο[171]. Η κεφαλή της από φαιό μάρμαρο[172], έργο της ελληνιστικής εποχής, ανήκε πιθανώς σε λατρευτικό αγαλμάτιο (Πίν. 9 α). Τα μάτια ήταν ένθετα από σμάλτο. Η κόμμωση με τις ταινίες είναι αιγυπτιακή, ενώ μπροστά στην κεφαλή σώζονται ίχνη από άνθος λωτού. Η τεχνοτροπία του έργου είναι και σε αυτή την περίπτωση σαφώς εξελληνισμένη[173] και αρχαϊστική[174]. Ενδιαφέρον προκαλεί το χαμόγελο της θεάς, αφού κατά κανόνα η έκφραση της Ίσιδος είναι αυστηρή[175].

Η προτομή της Ίσιδος αποδίδεται και σε ένα πλαστικό αγγείο (Πίν. 9 β), που βρέθηκε σε ιταλικές ανασκαφές, χωρίς ακριβή ένδειξη προέλευσης[176], και ανήκει στην κατηγορία του τύπου «Magenta Ware»[177]. Η κόμη χωρισμένη στο μέτωπο αποδίδεται με έξι σειρές από στρεπτούς, «ισιακούς» βοστρύχους που σκεπάζουν τους ώμους. Στην κεφαλή στεφάνι[178] με λοξές παράλληλες γραμμές στο κέντρο, που υποδηλώνουν πιθανώς ταινία. Ο τύπος του άνθινου στεφανιού, από το οποίο ενίοτε κρέμονται ταινίες, είναι ιδιαίτερα δημοφιλής στα ελληνιστικά, αιγυπτιακά ειδώλια, τόσο των θεών (Αρποκράτη και Ίσιδος), όσο και των ανθρώπων[179]. Η χρήση του συνδέεται με τη μεγάλη διάδοση της στεφανηφορίας στην ελληνιστική εποχή και χαρακτηρίζει κυρίως πρόσωπα που συμμετέχουν σε γιορταστικές εκδηλώσεις[180]. Στην κορυφή, στο λαιμό του αγγείου, ανάγλυφο το διακριτικό έμβλημα της Ίσι-

170. Laurenzi, Sculture, σ. 92, 93 και σημ. 1, αριθ. 48. Walters, ό.π. (υποσημ. 107), σ. 14, σημ. 60.

171. Walters, ό.π., σ. 14-15, που θεωρεί πιθανή την υπόθεση του Laurenzi, Rilievi, σ. 44-50, ότι το πρωτότυπο της Ίσιδος του Catajo αποτελεί ροδιακή δημιουργία. Πιστεύει επίσης ότι ο αγαλματικός τύπος που θυμίζει ηγεμόνα της ελληνιστικής περιόδου ταιριάζει με την ιδιότητα της θεάς ως Κυρίας της θαλάσσης. Επίσης, LIMC V, σ. 792, όπου ο αγαλματικός τύπος της θεάς με σκήπτρο (ενδεικτικά, αριθ. 33, 194, 195) χαρακτηρίζεται ως Ίσις majestueuse, ελληνική δημιουργία του 2ου αι. π.Χ. εκτός Αλεξάνδρειας.

172. L. Laurenzi, Monumenti di Scultura del Museo archeologico di Rodi e dell'Antiquarium di Coo, ClRh IX (1938), σ. 52, εικ. 32.

173. Dunand III, σ. 30, σημ. 5. Για τον εικονογραφικό «εξελληνισμό» της θεάς βλ. LIMC V, σ. 791, όπου διακρίνονται τρεις κατηγορίες: 1. Αιγυπτιακός ελληνίζων με μικρές προσαρμογές στις αισθητικές προτιμήσεις των Ελλήνων. 2. Ελληνικός με αιγυπτιακά στοιχεία στο ένδυμα, το έμβλημα της κεφαλής και στα διακριτικά σύμβολα και 3. Παντελώς ελληνικός με το αθωρικό έμβλημα (δίσκος και διπλούν κέρας) στην κεφαλή ή το βασίλειον (αθωρικό έμβλημα με δύο φτερά και δύο στάχυα).

174. Για την τεχνοτροπία βλ. Laurenzi, ό.π., σημ. 3 και 4, που το συγκρίνει με δύο αρχαϊστικές μορφές, από την συλλογή Stroganoff στη Ρώμη και από το Μουσείο της Βουδαπέστης. B.S. Schweitzer, Antiken in ostpreussischem Privatbesitz, 1929, σ. 172-174. A. Hekler, Die Sammlung antiker Skulpturen im Museum der bildenden Künste, 1929, σ. 74-75, αριθ. 61.

175. Laurenzi, ό.π., σημ.1 και 2, που αναφέρει ως παράλληλο χαμογελαστής θεάς την Ίσιδα από την αίθουσα των προτομών στο Βατικανό. C. Anti, Il Regio Museo Archeologico nel Palazzo Reale di Venezia, 1930, σ. 90-91, αριθ. 17, W. Amelung, Die Skulpturen des Vatikanischen Museums II, 1908, σ. 503, αριθ. 308, πίν. 68.

176. Πηλός ανοικτοκάστανος με σκούρο πορτοκαλόχρωμο επίχρισμα. Συμπληρωμένο με γύψο στην πρόσθια όψη από το στήθος μέχρι τη βάση. Ο λαιμός του αγγείου ψηλός με δακτυλιόσχημο χείλος. Λαβή ταινιωτή στην οπίσθια όψη του αγείου, αρχίζει από το μέσο του λαιμού και καταλήγει στο μέσο της κεφαλής σχηματίζοντας απόφυση εν είδει κρωβύλου. Η οπίσθια όψη λεία χωρίς πλαστικές λεπτομέρειες. Διαστ.: ύψ. 0,223, διάμ. στομίου 0,04, διάμ. βάσ. 0,137 μ.

177. R. Higgins, Magenta Ware, The Classical Tradition, The British Museum Yearbook 1, 1976, σ. 1-32. Δ. Μιχαηλίδης, Το Magenta Ware στην Κύπρο, Γ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, 1994, σ. 311-322, πίν. 246-250.

178. M. Bell, III, The Terracottas (Morgantina Studies I, 1981), σ. 236, αριθ. 948, πίν. 140. M. Yon, Portraits Lagides à Chypre, RDAC 1985, σ. 244, πίν. XXXIX 1,2. V. Karageorghis, D.A. Amyx and assoc. Corpus of Cypriote Antiquities, SIMA XX: 5, 1974, σ. 36, αριθ. 87, πίν. 87. Μιχαηλίδης, ό.π., σ. 313, που επισημαίνει ότι το διάδημα/στεφάνι χαρακτηρίζει όλα τα αγγεία της κατηγορίας αυτής και το ερμηνεύει ως «δέσμη μαλλιών που συγκρατούνται μέσα σε δικτυωτό πλέγμα».

179. Πρβλ. ενδεικτικά, E. Breccia, Monuments II, Terracotte figurale greche e greco-egizie del Museo di Alessandria, 1930, πίν. XIV, 4, XV, 3, XIX, 3, και E, G.Yon, ό.π., σ. 245, σημ. 14. Μιχαηλίδης, ό.π., σ. 314. Επίσης, πλαστικό αγγείο ηθοποιού, πιθανώς από τη Ρόδο, Higgins, ό.π., σ. 26, αριθ. 72, εικ. 41. Μιχαηλίδης, ό.π., πίν. 248γ. Πινγιάτογλου, ό.π. (υποσημ. 15), αριθ. 154-159, 162, 164, 287, 289-291, 295-298, 360, 382.

180. Πινγιάτογλου, ό.π. (υποσημ 15), σ. 89, σημ. 19-23 με συγκεντρωμένη βιβλιογραφία, σ. 165.

δος. Ηλιακός δίσκος με διπλό κέρας και φτερό και άνθη λωτού (;). Οι λεπτομέρειες του ενδύματος δεν σώζονται. Στον αριστερό βραχίονα υπάρχει περιβραχιόνιο. Το αγγείο με τυπολογικά παράλληλα από την Πομπηία και τη Σμύρνη χρονολογείται μέσα στον 1ο αι. π.Χ.[181].

Τρία χάλκινα αγαλμάτια Ίσιδος που βρέθηκαν κατά τις ιταλικές ανασκαφές στην Κω, μέσα σε ρωμαϊκή οικία (την αποκαλούμενη «Οικία των Χαλκών»)[182], προσφέρουν ενδιαφέροντα στοιχεία για τον εικονογραφικό τύπο της θεάς.

Στη μία περίπτωση αναγνωρίζεται ο τύπος της Ίσιδος-Αφροδίτης[183] (Πίν. 9 γ). Η θεά φέρει χειριδωτό χιτώνα και ιμάτιο περασμένο χαμηλά γύρω από τους γοφούς, όπου το ένα άκρο του συγκρατείται με το αριστερό χέρι μπροστά, σχηματίζοντας ανάμεσα στα σκέλη μια κάθετη δέσμη από αναδιπλούμενες πτυχές. Το δεξί χέρι, λυγισμένο στον αγκώνα, φέρεται χαλαρά μπροστά από τον δεξιό μαστό. Οι χειρονομίες και η στάση της μορφής που παραπέμπουν σαφώς στον τύπο της «αιδούμενης Αφροδίτης» δημιουργούν μια εικονογραφική παραδοξότητα, αφού η θεά είναι ενδεδυμένη και επομένως δεν υφίσταται λόγος αιδούς[184]. Στην κεφαλή φέρει διάδημα σε σχήμα πτερυγίων γύπα με την κεφαλή του πτηνού (vautour accouvé)[185] και δυσανάλογα υψηλό βασίλειον (διπλό κέρας, ημισέληνος με στάχυα(;), ηλιακός δίσκος με ουραίο και δύο φτερά). Η κόμη αποδίδεται με κρωβύλο.

Στο δεύτερο αγαλμάτιο η θεά αποδίδεται ως Ίσις-Fortuna (;)[186] (Πίν. 9 δ). Φέρει κατάσαρκα χιτώνα και μακρύ ιμάτιο, που τυλίγει χαλαρά το δεξιό βραχίονα αφήνοντας ακάλυπτο τον ώμο με την πόρπη[187], και πέφτει από τον αριστερό ώμο προς τα πίσω δημιουργώντας αναδιπλούμενες πτυχές. Στην

181. Μιχαηλίδης, ό.π., σ. 317 , σημ. 24 (με βιβλιογραφία για το αγγείο από την Πομπηία), εικ. 248α και σημ. 25 (με βιβλιογραφία για το αγγείο από την Σμύρνη), εικ. 248β. Το αγγείο της Κω συγγενεύει πολύ με το αγγείο της Πομπηίας και ως προς το μέγεθος, ύψ. 0,2 μ., ενώ της Σμύρνης είναι πολύ ψηλότερο, ύψ. 0,373 μ. Επίσης, ο ίδιος, σ. 319-320, που σημειώνει την μεγάλη διάδοση του τύπου στην ανατολική λεκάνη της Μεσογείου

182. L. Morricone, Scavi e Ricerche a Coo (1934-1943), Relazione Preliminare, BdA III-IV (1950), σ. 318-319. Η οικία κατά τον ανασκαφέα καταστράφηκε μετά τα μισά του 3ου αι. μ.Χ. Βρέθηκαν πολλά χάλκινα νομίσματα που χρονολογούνται μεταξύ 253 και 268 μ.Χ., καθώς μεταξύ των αγαλματίων και χάλκινη προτομή των μέσων του 3ου αι. μ.Χ. Τα αγαλμάτια, πλην της Ίσιδος-Fortuna, από όπου σήμερα λείπει το κέρας και η βάση (υψ. 0,31 μ), κλάπηκαν από το εργαστήριο του Μουσείου της Ρόδου. Οι περιγραφές έγιναν με βάση τις φωτογραφίες του Αρχείου της ΚΒ' Εφορείας Αρχαιοτήτων. Μεταξύ των κλαπέντων ήταν και ένα αγαλμάτιο Διός, που ίσως εικονιζόταν ο Ζεύς-Σάραπις, αλλά από τις φωτογραφίες δεν διακρίνεται με βεβαιότητα κάποιο στοιχείο που να πιστοποιεί την ταύτιση. Τα υπόλοιπα χάλκινα περιλάμβαναν και άλλους θεούς του ελληνικού πανθέου, όπως τον Άρη, βλ. Morricone, ό.π., εικ. 85, και την Αθηνά. Η ανάλυση των έργων που παρουσιάζονται περιορίζεται σε παρατηρήσεις μέσα στα πλαίσια των στόχων αυτής της εργασίας.

183. Morricone, ό.π., εικ. 83. Γενικά για τον εικονογραφικό τύπο της Ίσιδος-Αφροδίτης, LIMC V, σ. 779, 793. Η ταύτιση της Ίσιδος με την Αφροδίτη μαρτυρείται επιγραφικά στη Δήλο από τον 2ο/1ο αι. π.Χ., πρβλ. Roussel, ό.π. (υποσημ. 86), αριθ. 151, 161, 162, 194. Για την ταύτιση των δύο θεών γενικά, Dunand I, σ. 80 κ.ε., II, σ. 63, 66, 112-113, 128-129, 163, III σ. 4, σημ. 1, 75, σημ. 2, 92, σημ. 2, 111, 121, 262-263. Shahat, ό.π., σ. 57, σημ. 8, 58.

184. Πρβλ. A.D. Ridder, Collection de Clercq III, 1905, σ. 37-40, πίν. V, VI, VII. A. Hekler, Alexandrinische Aphroditestatuetten, ÖJh 14 (1911), σ. 117-118, εικ. 118. M.O. Jentel, Quelques aspects d'Aphrodite en Égypte et en Syrie à l'époque hellénistique et romaine στο Mythologie greco-romaine, Mythologies péripheriques-études d'iconographie (διεύθ. L. Kahil - Ch. Auge, 1981), σ. 153-154, όπου θεωρεί αυτό τον εικονογραφικό τύπο συριακό, και πίν. IV 3.4, V 1-4. R. Fleischer, Eine Gruppe syrisch-phoenikischer Bronzestatuetten-Basen, DamMitt 1, 1983, σ. 32, αριθ. 5, πίν. 6c. LIMC V (Tram tan Tinh), λήμ. Ίσις, σ. 780, αριθ. 255 a-e, και κυρίως 255α.

185. Για το διάδημα τύπου «vautour accouvé» βλ. LIMC V, σ. 762 και πρβλ. σ. 780, αριθ. 252a-h και κυρίως e.

186. Morricone, ό.π., σημ. 114, εικ. 85. Σ' αυτή την αναφορά, όπου στην εικόνα για άγνωστο λόγο δεν φαίνεται το κέρας της Αμαλθείας, η μορφή χαρακτηρίζεται ως Ίσις-Δήμητρα. Για την ταύτιση με τη Δήμητρα, βλ. Shahat, ό.π. (υποσημ. 11), σ. 52-54. Γενικά για τον εικονογραφικό τύπο της Ίσιδος-Τύχης-Fortuna, βλ. LIMC V, σ. 794-795. Για την ταύτιση των δύο θεών γενικά, Dunand I, σ. 92 κ.ε., II, σ. 57, 78, 81, σημ. 7, 178-179 με αναφορά σε νομίσματα αυτοκρατορικών χρόνων από τη Νικομήδεια, III σ. 17, 102, 104, 271. Shahat, ό.π., σ. 55.

187. Πρβλ. ως προς τον τύπο του ιματίου, ελαφρά παραλλαγμένο, ακέφαλο γυναικείο άγαλμα από μάρμαρο στο Μουσείο της Κω, Laurenzi, Sculture, σ. 93, αριθ. 51, σημ. 3 και 4, όπου περιγράφεται ως mantello portato a dalmatica. Επίσης, πρβλ. Δή-

κεφαλή φέρει διάδημα και υψηλό βασίλειον (με ημισέληνο, διπλό κέρας, ηλιακό δίσκο με ουραίο και φτερά). Η κόμη εξελληνισμένη αποδίδεται με κρωβύλο. Στο λυγισμένο στον αγκώνα αριστερό χέρι κρατεί κέρας της αφθονίας[188], ενώ ο δεξιός βραχίονας φέρεται χαλαρά προς τα κάτω, κρατώντας χαμένο σήμερα αντικείμενο. Από τη στάση των ανοικτών δακτύλων εικάζεται ότι μπορεί να κρατούσε πηδάλιο[189].

Και οι δύο περιπτώσεις αποτελούν δείγματα του θρησκευτικού συγκρητισμού (θεοκρασίας[190]) των ρωμαϊκών χρόνων, όπου στην υπόσταση της Ίσιδος συγχωνεύονται και ιδιότητες άλλων θεοτήτων.

Στο τρίτο αγαλμάτιο εικονίζεται η Ίσις με απλοποιημένο βασίλειον (με ουραίο στο κέντρο) και φέρει χιτώνα και ιμάτιο (Πίν. 10 α). Με το άκρο του ιματίου που πέφτει από τον δεξιό ώμο σχηματίζει μπροστά στο στήθος τον «ισιακό κόμβο». Το άλλο άκρο συγκρατείται αναδιπλωμένο στον αριστερό ώμο και πέφτει ελεύθερα προς τα πίσω. Από την κόμη, που σχηματίζει κρωβύλο, ξεφεύγουν μερικοί πλόκαμοι ακουμπώντας τους ώμους. Το ανασηκωμένο δεξί χέρι λυγισμένο στον αγκώνα φέρεται προς τα εμπρός (κρατούσε σκήπτρο;), ενώ το αριστερό με κλειστή παλάμη έρχεται μπροστά, λίγο κάτω από το στήθος. Η μεγαλοπρεπής στάση θυμίζει και σε αυτή την περίπτωση τον τύπο της Ίσιδας του Catajo[191].

Ένα αδημοσίευτο[192] χάλκινο αγαλμάτιο από τις σχετικά πρόσφατες ανασκαφές στην πόλη της Κω μαρτυρεί έναν γνωστό τύπο της Ίσιδος - Fortuna (Πίν. 10 β), ιδιαίτερα δημοφιλούς στη ρωμαϊκή Αίγυπτο και γενικά στους ρωμαϊκούς χρόνους[193]. Πρόκειται για ένα αγαλμάτιο των ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων, που αποτελούσε, όπως και στην περίπτωση των αγαλματίων της Casa dei Bronzi, ένα από τα λατρευτικά ειδώλια ενός ιδιωτικού Lararium[194]. Το αγαλμάτιο εικονίζει τη θεά με χιτώνα και διπλό ιμάτιο, που σχηματίζει κόμβο ανάμεσα στο στήθος κατά τον αιγυπτιακό τρόπο και με το αριστερό κρατεί κέρας της αφθονίας μεγάλων διαστάσεων, ενώ με το δεξί άφλαστον (πηδάλιο)[195]. Η θεά εικονίζεται λυσίκομος με την κόμη αποδοσμένη με μακρείς στρεπτούς πλοκάμους, στην κεφαλή φέρει βασίλειον (με διπλό κέρας, ηλιακό δίσκο και φτερά). Το αριστερό σκέλος λυγισμένο φέρεται πίσω και η κεφαλή στρέφεται προς τα αριστερά. Το πηδάλιο δηλώνει τη χαρακτηριστική υπόσταση της θεάς ως κυρίας των θαλασσών και των πλοϊζομένων, αποκτά όμως και αλληγορικό νόημα τονίζοντας τη δύναμη της θεάς να ορίζει το ανθρώπινο πεπρωμένο[196].

Η Ίσις-Fortuna εικονίζεται και στον δίσκο ενός πήλινου λυχναριού (Πίν. 10 δ), που βρέθηκε στον χώρο της ελληνιστικής-ρωμαϊκής νεκρόπολης της Κω[197] και χρονολογείται στους ρωμαϊκούς αυτοκρα-

μητρα-Ίσιδα στο ανάγλυφο του Μουσείου του Καπιτωλίου (αριθ. 4371), Merkelbach, ό.π. (υποσημ. 97), εικ. 138 και λήμ. Δήμητρα/Ceres, LIMC IV (S. de Angeli), σ. 905, αριθ. 170, που το χρονολογούν στο α' μισό του 2ου αι. μ.Χ.

188. LIMC V, σ. 792, όπου υποστηρίζεται η άποψη ότι το πρωτότυπο της όρθιας Ίσιδος με κέρας της αφθονίας δημιουργήθηκε πιθανώς στον 3ο αι. π.Χ. πριν την εμφάνιση των βασιλισσών με τη μορφή της Ίσιδος στις οινοχόες από φαγεντιανή. Για τις οινοχόες βλ. D.B. Thompson, Ptolemaic Oinochoai and Portraits in Faience, 1973, σ. 58-59, 92-93, πίν. D και XLIII-XLIV. Πρβλ. επίσης LIMC V, σ. 767, αριθ. 43, αγαλμάτιο Ίσιδος με χιτώνα, ιμάτιο χωρίς ισιακό κόμβο και κέρας της αφθονίας.

189. Πρβλ. LIMC V, σ. 784, αριθ. 305e.

190. Fraser 1972, σ. 192, σημ. 11.

191. Βλ. παραπάνω, υποσημ. 171.

192. Το ειδώλιο είναι εσωτερικά κοίλο, χωρίς βάση. Ύψ. 0,103 μ. Οικ. Αφών Δάμτσα, ΑΔ 42 (1987), Χρονικά, σ. 640. Μεταξύ των ειδωλίων συγκαταλέγονται αγαλμάτιο Ασκληπιού, Αρτέμιδος και προτομή του Καλιγούλα.

193. Shahat, ό.π. (υποσημ. 11), σ. 55. LIMC V, σ. 784-786, 794-795.

194. G. Dontas, Eine kleine Bronzebuste Caligulas aus Kos, Festschrift für Jale Inan, 1989, σ. 55-56.

195. Πρβλ. LIMC V, σ. 784, αριθ. 305 a,c,d.

196. Σε αδημοσίευτο σφραγιδόλιθο από την Κω (οικ.Δεληγιάννη - Μπαλάνη) εικονίζεται επίσης η Ίσις με μόδιο στην κεφαλή, κέρας της αφθονίας και άφλαστον (πηδάλιο) (Πίν. 10 γ). Πρβλ. LIMC V, σ. 784, αριθ. 307β. Πρβλ. και διάλιθο δακτυλίδι από ελληνιστικό τάφο της Πάτρας, Ι.Α. Παπαποστόλου, Ελληνιστικοί τάφοι της Πάτρας ΙΙ, ΑΔ 33 (1978), Μελέτες, σ. 361-363, Πίν. 112 α-β. Την πληροφορία για το εύρημα οφείλω στη συνάδελφο Ε. Μπρούσκαρη, την οποία και ευχαριστώ θερμά.

197. Για την υπόδειξη ευχαριστώ θερμά τις συναδέλφους Ντ. Γρηγοριάδου και Ε. Σκέρλου. Ο λύχνος (αριθ. Ευρ. Λ584)

τορικούς χρόνους[198]. Η θεά εικονίζεται όρθια με χιτώνα και ιμάτιο γύρω από τη μέση, που πέφτει από τον αριστερό ώμο. Στο στήθος δεν σχηματίζεται ο ισιακός κόμβος. Κρατεί με το αριστερό το κέρας της αφθονίας, ενώ με το δεξί το πηδάλιο[199]. Στην κεφαλή φέρει το χαρακτηριστικό έμβλημα της θεάς.

Ανακεφαλαιώνοντας, θα προσπαθήσουμε να εντάξουμε τις μαρτυρίες για τη λατρεία των αιγυπτίων θεών στη Ρόδο και την Κω μέσα στο ιστορικό πλαίσιο των σχέσεων με τους Πτολεμαίους, ελέγχοντας την πιθανή επιρροή της δυναστείας στην εξάπλωση της νέας λατρείας[200].

Οι σχέσεις της Ρόδου και της Κω με τους Πτολεμαίους διήλθαν αρχικά μια περίοδο πολιτικής ρευστότητας[201]. Το 309-308 π.Χ. οι Κώοι φαίνεται να συμπαρατάσσονται με τον Πτολεμαίο Α', ενώ την ίδια περίοδο γεννιέται στο νησί ο Πτολεμαίος Β' ο Φιλάδελφος[202]. Το 306 π.Χ. οι Ρόδιοι με την άρνησή τους να ακολουθήσουν τον Αντίγονο στην εκστρατεία του εναντίον του Πτολεμαίου εκφράζουν την στρατηγική τους, που είχε ως στόχο τη σύναψη φιλικών σχέσεων με την Αίγυπτο[203]. Σύμφωνα με τις γραπτές πηγές η πολιτική φιλίας εκφράζεται σαφώς και με την ανέγερση γυμνασίου[204] – το 304 π.Χ. – προς τιμήν του Πτολεμαίου Α', όπου, κατά πληροφορία του Παυσανία, του αποδίδεται για πρώτη φορά ο τίτλος του Σωτήρος, ενώ ψάλλεται ειδικός παιάνας[205]. Σε επιγραφή από τη Λίνδο της εποχής του Φιλοπάτορος μαρτυρείται επίσης ότι υπήρχε στην πόλη ιερέας για τη λατρεία του Πτολεμαίου Σωτήρος, ενώ από ό,τι φαίνεται η λατρεία του διήρκεσε για αρκετές γενιές[206]. Πέρα όμως από τις πολιτικές συμμαχίες, που ακόμη αυτή την περίοδο είναι ασταθείς και μεταβατικές, αυτό που έχει κεφαλαιώδη

βρέθηκε σε στρώση και όχι σε τάφο στην ανασκαφή του οικ. Πλουμή - Βαλλιανάτου, στην περιοχή Μαρμαρωτό. Διαστάσεις: μήκ. 0,108, διάμ. δίσκου 0,081, διάμ. βάσης 0,048 μ. Δίσκος κοίλος, κυκλικός. Λαβή κατακόρυφη με διαμπερή οπή, που καταλήγει στη βάση. Κοντός μυκτήρας. Στην περιφέρεια του δίσκου έντυπα ωάρια (panelled rim with ovolo) και ανά μία έξεργη ταινία στο μέσον των ώμων. Η λαβή χωρίζεται στα δύο με αύλακα και κοσμείται με λοξά γραμμίδια εκατέρωθεν της αύλακας. Στη βάση, σχεδόν σε όλη τη διάμετρο, διακοπτόμενες ακιδωτές εγχαράξεις σχηματίζουν οριζόντιο Ι.

198. Για τυπολογικά παράλληλα βλ. Judith Perlzweig, Lamps of the Roman Period, The Athenian Agora VII, 1961 αριθ. 231-247, πίν. 8 (κορινθιακοί λύχνοι, 2ος-3ος αι. μ.Χ.), αριθ. 637, πίν. 15 (αττικός λύχνος, μέσα 3ου αι. μ.Χ.). D.M. Bailey, A Catalogue of Lamps in the British Museum III, 1988, Κόρινθος : Q 3245-3246, πίν.116, Q 3252-3256, 3258, πίν. 117, Αθήνα: Q3268-3269, πίν. 118.

199. Πρβλ. αδημοσίευτο λύχνο από την Αλεξάνδρεια, LIMC V, σ. 785, αριθ. 309.

200. Για το θέμα, βλ. Morelli, I culti, σ. 174, σημ. 3. Fraser 1960, σ. 27-30, με διεισδυτική προσέγγιση του προβλήματος. L.Vidmann, Le culte égyptien et les Lagides, Actes du VII Congrès de la Fédération Internationale des Associations d'Études Classiques, Budapest 1984, σ. 355-358.

201. Διόδωρος, XIX, 56-7, XIX, 68, 4, XIX, 62, 2, XIX, 58, 1-5, XX, 99, 3. R. Berthold, Rhodes in the Hellenistic Age, 1984, σ. 61-66. Sherwin-White, Ancient Cos, σ. 82-83. Hölbl 1994, σ. 23 κ.ε. Για τις σχέσεις με τους Πτολεμαίους στον 4ο αι. βλ. και επιγραφή Segre, Inscrizioni, ED 130.

202. Θεόκριτος, Ειδύλλια XVII. Sherwin-White, Ancient Cos, σ. 83-84.Hölbl 1994, σ. 20, 26.

203. Λινδιακό Χρονικό D. III. 95-115. Sherwin-White, Ancient Cos, σ. 83. Hölbl 1994, σ. 23, σημ. 51. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η κοπή νομισμάτων σε Κω και Ρόδο με πορτραίτα της Βασίλισσας Βερενίκης Α', συζύγου του Πτολεμαίου Α' του Σωτήρος, βλ. σχετικά R. Kabus-Preisshofen, Die Hellenistische Plastik der Insel Kos, 1989, σ. 84-85 και κυρίως σημ. 281-283 με βιβλιογραφία. J.-L. Tondriau, Les souveraines Lagides en déesses au IIIe s. av. J.C. EtP 7 (1948), σ. 4-5. Τελευταία για την υποστήριξη των Ροδίων στη βασιλεία του Πτολεμαίου Α' και τη βοήθεια του Πτολεμαίου στη Ρόδο κατά την πολιορκία της από τον Δημήτριο (305-304 π.Χ.) βλ. Gabrielsen 1997, σ. 22, 72, με πολύ ενδιαφέροντα σχόλια στον πάπυρο, B. Kramer, Sonderreiche Papyrologica Coloniensia, Koelner Papyri, 1976, σ. 247.

204. Για την ανεύρεση του γυμνασίου που σχετίστηκε με τον Πτολεμαίο βλ. Μ. Φιλήμονος, Ένα νέο γυμνάσιο στη Ρόδο και η μαρτυρία του Διοδώρου XX 100, 3-4, AntCl 58 (1989), σ. 128-156 και (αυτόθι) Β. Κοντορίνη, Οι επιγραφές, σ. 157-177.

205. Βλ. παραπάνω, υποσημ. 13. Παυσανίας I, 8, 6. Αθήναιος 15.696f-97a (=FGH 515 F9: *καὶ ὁ εἰς Πτολεμαῖον δὲ τὸν πρῶτον Αἰγύπτου βασιλεύσαντα παιάν ἐστιν, ὃν ἀίδουσι Ῥόδιοι· (;) ἔχει γὰρ τὸ ἰὴ παιὰν ἐπίφθεγμα, ὡς φησιν Γόργων ἐν τῶι Περὶ τῶν ἐν Ῥόδωι θυσιῶν.* Morelli, I culti, σ.171.Chr. Habicht, Gottmenschentum und Griechische Staedte, Zetemata 14 (1970), σ. 109, σημ. 2, 4. Berthold, ό.π. (υποσημ. 201), σ. 78. Hölbl 1994, σ. 86, σημ. 80. Για την απόδοση της επικλήσεως Σωτήρ από τους Ρόδιους στον Πτολεμαίο βλ. τελευταία, R. A. Hazzard, Did Ptolemy I Get his Surname from the Rhodians in 304?, ZPE 93 (1992), σ. 52-56, που με βάσιμα επιχειρήματα απορρίπτει αυτή την πληροφορία του Παυσανία.

206. M. Segre, Il culto rodio di Allessandro e dei Tolomei, BSA Alex. 34 (1941), σ. 29-31 Habicht, ό.π. (υποσημ. 205).

σημασία είναι ότι Ρόδιοι και Κώοι στο τέλος του 4ου αι. π.Χ. έχουν αναπτύξει ισχυρές εμπορικές σχέσεις με την Αλεξάνδρεια[207].

Η περίοδος από το 280 έως το 260 π.Χ. είναι η περίοδος κατά την οποία ο Πτολεμαίος Β' ο Φιλάδελφος είναι ο αδιαμφισβήτητος κυρίαρχος στον χώρο του Αιγαίου. Οι πολιτικές του επιλογές όσο αφορά το καθεστώς της αυτονομίας της γενέθλιας πόλης φαίνεται ότι διατηρήθηκαν και από τους μεταγενέστερους βασιλείς της δυναστείας[208]. Έχει διατυπωθεί μάλιστα και η υπόθεση ότι ο ναός Β στο μεσαίο άνδηρο του Ασκληπιείου στην Κω αποτελεί δωρεά από τον Φιλάδελφο[209]. Οι στενές σχέσεις του Φιλάδελφου[210] με την Κω επιβεβαιώνονται και από τις μαρτυρίες για δημόσια λατρεία της αδελφής του, βασίλισσας Αρσινόης Φιλαδέλφου, για την οποία μετά τον θάνατό της καθιερώθηκε στην Αλεξάνδρεια ιδιαίτερη λατρεία (267 π.Χ.). Οι Κώοι ύστερα από χρησμό κτίζουν τέμενος προς τιμήν της[211]. Η απουσία λατρείας του Φιλάδελφου στη Ρόδο έχει αποδοθεί στην εχθρότητα που επικράτησε μεταξύ των δύο δυνάμεων την περίοδο μετά τον Χρεμωνίδειο πόλεμο (265-260/258; π.Χ.)[212]. Την ίδια εποχή (260-250 π.Χ.) θεωρείται πιθανό πως διεκόπησαν και οι καλές σχέσεις των Κώων με την Αίγυπτο[213]. Κατά την περίοδο του πρώτου και δεύτερου Συριακού πολέμου, από το 250 έως το 240 π.Χ., η επιρροή των Πτολεμαίων στον αιγαιακό χώρο είναι εξασθενημένη[214].

207. M. Rostovtzeff, The Social and Economic History of the Hellenistic World, 1941, σ. 169 κ.ε. «In the period of the Successors Rhodes became practically Egypt's chief agency for the Aegean trade in general and the grain trade in particular.» H. Schmitt, Rom und Rhodos, 1957, σ. 1, σημ. 2. Berthold, ό.π. (υποσημ. 201), σ. 63 με αναφορές στον Διόδωρο, XX.81,2-4 και στον Πολύβιο XXX.5, 6-8. Θεωρεί ότι ο πρώτος τονίζει τις φιλικές σχέσεις των Ροδίων με την Αίγυπτο εξαιτίας των οικονομικών δεσμών. Gabrielsen 1997, σ. 83. Sherwin-White, Ancient Cos, σ. 83, σημ. 11, 226, 240-241. Höghammar, ό.π., σ. 35-36.

208. Για τις στενές σχέσεις με τους Πτολεμαίους στον 3ο αι. π.Χ. βλ. γενικά P.M. Fraser, An Inscription from Cos, BSA Alex. 40 (1953), σ. 61, σημ. 3. Maiuri, ό.π. (υποσημ. 80), αριθ. 433. Segre, Inscrizioni, ED 78, 99, 129, 135, 136. Sherwin-White, Ancient Cos, σ. 92 κ.ε. Höghammar, ό.π. (υποσημ. 148), σ. 20. Επίσης, κεφαλή Πτολεμαίου Β' στην Κω, Kabus-Preisshofen, ό.π., σ. 100, αριθ. 77, πίν. 26, 1-2.

209. W. Hoepfner, Φιλαδέλφεια, AM 99 (1984), σ. 358-364. Höghammar, ό.π., σ. 21.Hölbl 1994, σ. 91.

210. Βλ. και επιστολή Φιλαδέλφου σχετική με τη διοργάνωση των Ασκληπιείων, R. Herzog - G. Klaffenbach, Asylierurkunden aus Kos, AbhBerlin, 1952, αριθ. 1. Sherwin-White, Ancient Cos, σ. 100

211. M. Segre, Il culto di Arsinoe Filadelfo nelle citta greche, BSA Alex. 31 (1937), σ. 286 κ.ε. και 298, εικ. 1-2, που θεωρεί πιθανό ο χρησμός να δόθηκε από το λιβυκό μαντείο του Άμμωνος. Segre, Inscrizioni, ED 61, 189. Fraser 1972, σ. 217, II, σ. 366, σημ. 225-228, 383, σημ. 351. Sherwin-White, Ancient Cos, σ.100-101. Επίσης, βλ. κεφαλές μαρμάρινες από την Κω με εικονογραφικά στοιχεία της Αρσινόης Β', Kabus-Preisshofen, ό.π., σ. 114, αριθ. 89, πίν. 34, 1-2, 155, αριθ. 56, πίν. 64, 1-2. Για τις παραστάσεις των βασιλισσών της Αιγύπτου με τα χαρακτηριστικά της Ίσιδος βλ. γενικά Shahat, ό.π., σ. 34-51. Με τη λατρεία του Πτολεμαίου Β' και της Αρσινόης Β' σχετίζονταν αρχικά και τα δικέρατα· πρβλ. βωμούς από την Κω, βλ. D. Berges, Rundaltäre aus Kos und Rhodos, 1996, σ. 38-41, πίν. 1-3.

212. Berthold, ό.π., σ. 89, συσχετίζει τη μαρτυρία από το Λίνδιο Χρονικό (Λίνδ. Χρον. C 37) με το απόσπασμα του Πολύαινου (5.18), που αναφέρει τη νίκη του ροδιακού στόλου υπό την αρχηγία του Αγαθόστρατου εις βάρος του αιγυπτιακού υπό τον ναύαρχο Χρεμωνίδη έξω από την Έφεσο. Gabrielsen 1997, σ. 72, σημ. 47. Rostovtzeff, ό.π. (υποσημ. 207), σ. 226, ερμηνεύει τη στάση της Ρόδου εναντίον του Φιλαδέλφου ως πράξη αντίστασης στην πολιτική του Πτολεμαίου, που ήθελε τους Ροδίους υποτελείς και όχι συμμάχους. Habicht, ό.π. (υποσημ. 205), σ. 110, σημ. 9. Fraser 1960, σ. 28. Ο ίδιος, Gnomon 28, 1956, σ. 584-585. Sherwin-White, Ancient Cos, σ. 108-109, σημ. 139. Höghammar, ό.π., σ. 21. Dunand III, σ. 28, σημ. 2. Hölbl 1994, σ. 41 κ.ε. Αξίζει ωστόσο να αναφερθεί το κείμενο από την αλληλογραφία του Ζήνωνα από επισήμανση του Rostovtzeff, ό.π., για ύπαρξη εμπορικών σχέσεων με την Αίγυπτο (: Ο Ζήνων, εκπρόσωπος του Διοικητή του Φιλάδελφου του Απολλώνιου, πληροφορεί τον συνεργάτη του Νικάνορα ότι ένα πλοίο έφτασε από τη Ρόδο, με αγαθά γι' αυτόν σταλμένα από κάποιον Ζήνωνα. Μεταξύ αυτών συμπεριλαμβάνονται και ξένια για τον Απολλώνιο, δώρα του Σιδώνιου εμπόρου Αβδημούν, αδελφού του Ζήνωνα, που διαμένει στη Ρόδο. Οι δασμοί πληρώθηκαν από τον Αριστέα, ταμία του Απολλώνιου), από όπου προκύπτει ότι προϊόντα από διάφορες περιοχές συγκεντρώνονταν στη Ρόδο και από εκεί μεταφέρονταν στην Αίγυπτο. C.C. Edgar, A New Group of Zenon Papyri, Bull. of the John Rylands Library, XVIII, 1934, σ. 1 κ.ε., αριθ. 1. Για την επιστολή, επίσης, M. Rostovtzeff, Alexandrien und Rhodos, Klio 30 (1937), σ. 70-76. Gabrielsen 1997, σ. 74, σημ. 56, 57.

213. Sherwin-White, Ancient Cos, σ. 108, σημ. 136. Hölbl 1994, σ. 272.

214. Sherwin-White, Ancient Cos, σ. 110. Höghammar, ό.π. (υποσημ. 148), σ. 21. Gabrielsen 1997, σ. 44, σημ. 35 με συγκεντρωμένη όλη την τελευταία βιβλιογραφία.

Το 242 π.Χ. όμως ο Πτολεμαίος Γ' ο Ευεργέτης ανακτά τον έλεγχο στην περιοχή. Οι πηγές μαρτυρούν τις καλές σχέσεις του με την Κω και τη Ρόδο, μάλιστα στην τελευταία θεωρείται πιθανή και καθιέρωση λατρείας του βασιλικού ζεύγους, του Πτολεμαίου και της Βερενίκης[215]. Την περίοδο 220-170 π.Χ. η Ρόδος είναι η μεγάλη ναυτική δύναμη και η Κως συντάσσεται με την εξωτερική πολιτική της[216]. Τα τελευταία χρόνια του 3ου αι. π.Χ. η Ρόδος, η Κως, η Αίγυπτος και η Κνίδος αποτελούν συμμαχικές δυνάμεις[217]. Στο τέλος του 3ου αι. οι σχέσεις της Κω με την Αίγυπτο είναι καλές και αυτό φαίνεται και από την αποκατάσταση της ομοπολιτείας με την Κάλυμνο, που πραγματοποιείται κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Πτολεμαίου του Επιφανούς[218]. Το 197 π.Χ. οι Πτολεμαίοι χάνουν οριστικά το μεγαλύτερο μέρος του βασιλείου τους στο Αιγαίο και κατά το 2ο αι. εξαιτίας εσωτερικών συγκρούσεων η δύναμή τους έχει εξασθενήσει σημαντικά[219]. Οι εμπορικοί δεσμοί όμως παραμένουν και οι μετακινήσεις μεταξύ των πολιτών συνεχίζονται απρόσκοπτα[220]. Σποραδικές πληροφορίες πάντως που φαίνεται να επιβεβαιώνουν την παράδοση των φιλικών σχέσεων με την Αίγυπτο μαρτυρούνται για την Κω και για την περίοδο του Πτολεμαίου ΣΤ' του Φιλομήτορα (180-145 π.Χ.), οπότε γίνονταν στο γυμνάσιο εορταστική πομπή[221]. Ανάθημα του Πτολεμαίου Η', του Ευεργέτη Β', στήνεται στην Κω προς τιμήν ενός Κώου φίλου του βασιλέως[222], ενώ το 102 π.Χ. η σύζυγός του Κλεοπάτρα Γ' αφήνει στην Κω για ασφάλεια τον θησαυρό της[223] και τα εγγόνια της[224]. Αυτή η τελευταία γνωστή λεπτομέρεια των σχέσεων της Κω με τους Πτολεμαίους είχε και μια δυσάρεστη τροπή, αφού το 88 π.Χ. οι Κώοι υποδεχόμενοι τον Μιθριδά-

215. Για την Κω: επιστολή του βασιλέα της Βιθυνίας Ζιαήλα, SIG (3) 456, C. B. Welles, Royal Correspondence in the Hellenistic Period, 1934, σ. 118-125, αριθ. 25. Rostovtzeff, ό.π. (υποσημ. 207), σ. 240, Sherwin-White, Ancient Cos, σ. 96, σημ. 68, 110-111. Για τη Ρόδο: Habicht, ό.π. (υποσημ. 205), σ. 110, που συνδέει το γεγονός με τον καταστροφικό σεισμό του 227 π.Χ. (Πολύβιος, V, 89, 1-5), όπου βοήθησαν σημαντικά οι αιγύπτιοι βασιλείς. Rostovtzeff, ό.π., σ. 230, θεωρεί ότι το κίνητρο για την υποστήριξη των Πτολεμαίων ήταν «the desire to relieve a State which provided a convenient agency for the profitable marketing of their products.» Berthold, ό.π. (υποσημ. 201), σ. 92-93. Hölbl 1994, σ. 52, 151. Gabrielsen 1997, σ. 77, 80. Τις εκδηλώσεις λατρείας που ακολούθησαν μετά τη βασιλεία του Φιλάδελφου μαρτυρούν και έργα γλυπτικής, όπως για παράδειγμα ο μαρμάρινος θρόνος με τα δύο κέρατα αφθονίας και τη μεγάλη σφαίρα, βλ. M.P. Nilsson, Timbres amphoriques de Lindos, 1909, σ.169-174, εικ. 2, Ch. Picard, Un monument rhodien du culte princier des Lagides, BCH 83 (1959), σ. 409-409. Φιλήμονος, ό.π. (υποσημ. 204), σ. 154, σημ. 96. Rostovtzeff, ό.π., σ. 226, σημ. 50.

216. Rostovtzeff, ό.π. (υποσημ. 207), σ. 677. Sh. Ager, Rhodes: The Rise and Fall of a Neutral Diplomat, Historia XL, 1991, σ. 13-15, 22-23. Sherwin-White, Ancient Cos, σ. 118 κ.ε. Gabrielsen 1997, σ. 56 και κυρίως σημ. 99 με συγκεντρωμένη βιβλιογραφία.

217. Höghammar, ό.π. (υποσημ. 148), σ. 21.

218. Rostovtzeff, ό.π. (υποσημ. 207), σ. 692 και Berthold, ό.π. (υποσημ. 201), σ. 95-97, για τις στενές σχέσεις της Ρόδου την περίοδο των τελευταίων χρόνων του Πτολεμαίου Δ' του Φιλοπάτορος και του Ε' του Επιφανούς. Τις διαπραγματεύσεις για τον γάμο μεταξύ της κόρης του Αντιόχου Κλεοπάτρας και του Πτολεμαίου του Ε' ανέλαβε ένας Ρόδιος, ο Ευκλής, βλ. Ager, ό.π., σ. 25. Τις σχέσεις με τον Πτολεμαίο Ε' τον Επιφανή μαρτυρεί επίσης και η επιγραφή ενός αγάλματός του, βλ. Lindos II, αριθ. 161 (190-180 π.Χ.), Schmitt, ό.π., σ. 132, σημ. 1. Sherwin-White, Ancient Cos, σ. 124 κ.ε. Για τις σχέσεις γενικά με την Αίγυπτο στα τέλη του 3ου αι. π.Χ. βλ. επίσης επιγραφή προς τιμήν της Αρσινόης Γ' Φιλοπάτορος, Ν. Σταμπολίδης, ΑΑΑ XV (1982), σ. 297-310. Η συγκεκριμένη επιγραφή όμως πιστεύεται πως έχει μεταφερθεί στην Κω. Höghammer, ό.π., αριθ. 2 και αριθ. 63. Επίσης, κεφαλή με χαρακτηριστικά Αρσινόης Γ' στην Κω, Kabus-Preisshofen, ό.π.(υποσημ. 203), σ. 118, αριθ. 116, πίν.36, 3.

219. Sherwin-White, Ancient Cos, σ. 130-131. Höghammar, ό.π. (υποσημ. 148), σ. 22.

220. Sherwin-White, Ancient Cos, σ. 130-131, 136, 226, 240. Höghammar, ό.π., σ. 35-36.

221. Paton-Hicks, αριθ. 43. R. Herzog, Heilige Gesetze von Kos, AbhBerlin 6 (1928), αριθ. 9. Segre, Inscrizioni, ED45. Sherwin-White, Ancient Cos, σ. 135-136 και σημ. 284, όπου σχολιάζει και την επιγραφή βλ. Paton-Hicks, ό.π., αριθ. 8, όπου αναφέρεται θρόνος που θεωρείται ως χαρακτηριστικό δείγμα πτολεμαϊκής λατρείας. Φιλήμονος, ό.π. (υποσημ. 204). Επίσης, Γ. Δεσπίνης, Τιμητικόν ψήφισμα εκ Πάρου, ΑΔ 20 (1965), Μελέται, σ. 119-132, Πίν. 59-60, με ενδιαφέροντα σχόλια για την πολιτική δράση του Κώου Αγλάου Θεοκλέους στην αυλή του Φιλομήτορος. Η επιγραφή χρονολογείται μεταξύ 154 και 145 π.Χ.

222. Paton-Hicks, αριθ. 73. Sherwin-White, Ancient Cos, σ. 137. Höghammar, ό.π., αριθ. 5.

223. Βλ. τελευταία, ΑΔ 43 (1988), Χρονικά, σ. 643, Πίν. 382β, δύο αργυρά τετράδραχμα που βρέθηκαν σε σωστική ανασκαφή στην Κώ, του Πτολεμαίου Η' Ευεργέτη Β' (124/3 π.Χ.) και της Κλεοπάτρας Γ' και του Πτολεμαίου Θ' του Σωτήρος Β' (110/9 π.Χ.).

224. Sherwin-White, Ancient Cos, σ. 137. Hölbl 1994, σ. 188, 192, σημ. 147.

τη ΣΤ′ τον Ευπάτορα του παρέδωσαν ό,τι τους εμπιστεύτηκε η βασίλισσα[225]. Καλές σχέσεις με την Αίγυπτο διατήρησαν ως το τέλος και οι Ρόδιοι και αυτό φαίνεται από τις τιμές που απένειμαν στον Πτολεμαίο Η′ τον Ευεργέτη Β′, όταν επισκέφθηκε την Περαία το 162 π.Χ.[226].

Συγκρίνοντας τα ιστορικά δεδομένα με τις επιγραφικές μαρτυρίες για τη δημόσια λατρεία των αιγυπτίων θεών στη Ρόδο και την Κω καταλήγουμε στα ακόλουθα συμπεράσματα:

Στο τέλος του 4ου αι. π.Χ., όταν οι σχέσεις των δύο νησιών χαρακτηρίζονται από πολιτική αστάθεια και μόνο περιστασιακά εκφράζεται η συμπάθεια προς τη δυναστεία των Πτολεμαίων, απουσιάζουν οι μαρτυρίες για δημόσια λατρεία των αιγυπτίων θεών. Την περίοδο της θαλασσοκρατίας των Πτολεμαίων στο Αιγαίο, από το 280 έως το 260 π.Χ., μοναδική περίπτωση αναφοράς σε αιγύπτιους θεούς αποτελεί η αναθηματική επιγραφή από τη Λίνδο (275 π.Χ.), που αναφέρει τον Άμμωνα, τον Παράμμωνα και την Ήρα Αμμωνία, και η οποία σε καμιά περίπτωση δεν συνιστά απόδειξη κανονικής λατρείας, πόσο μάλλον δείγμα πολιτικής «προπαγάνδας». Αντίθετα, στους χρόνους της ύφεσης των σχέσεων (260-250 π.Χ.) ή ακόμη και την περίοδο της εξασθένησης της δύναμης των Πτολεμαίων στον αιγαιακό χώρο (250-240 π.Χ.), εμφανίζονται οι πρώτες, περιορισμένες, μαρτυρίες για τη διάδοση της λατρείας του Σαράπιδος στα δύο νησιά: το 249 π.Χ.[227] στην Κάμιρο και το 242 π.Χ. στη Λίνδο. Την περίοδο της βασιλείας του Πτολεμαίου Γ′ του Ευεργέτη Α′ (246-221 π.Χ.) και ιδιαίτερα μετά το 242 π.Χ., όταν η επιρροή του στην περιοχή έχει αποκατασταθεί, αυξάνει ελαφρώς ο αριθμός των επιγραφών (Κάμιρος, 235, 223 και 221, Λίνδος, 230 π.Χ). Την περίοδο της ναυτικής υπεροχής της Ρόδου στο Αιγαίο (220-170 π.Χ.) και στα τέλη του 3ου αι. π.Χ.[228], όταν οι σχέσεις των δύο νησιών με τους Πτολεμαίους είναι ακόμη σε γενικές γραμμές φιλικές, οι αναφορές στη λατρεία των αιγυπτίων θεών είναι ακόμη περιορισμένες, αλλά δείχνουν πως η λατρεία τους εδραιώνεται σταθερά στη δημόσια ζωή της Ρόδου. Τέλος, την περίοδο από το 197 π.Χ. και ολόκληρο τον 2ο αι. π.Χ., όταν οι Πτολεμαίοι έχουν απολέσει την κυριαρχία τους στο Αιγαίο και η πολιτική τους δύναμη λόγω εσωτερικών προβλημάτων έχει συρρικνωθεί, τότε μόνο επιβεβαιώνεται πως η θέση των αιγυπτίων θεών στη δημόσια λατρεία της Ρόδου, της Καμίρου και της Λίνδου είναι αδιαμφισβήτητη[229]. Εντύπωση προκαλεί πως από τα μέχρι τώρα επιγραφικά δεδομένα δημόσια λατρεία στην Κω μαρτυρείται πολύ αργά, μόλις τον 1ο αι. μ.Χ. Επιπλέον, η κυριαρχία της Ίσιδος κατά την ελληνιστική εποχή αποκλείει σαφώς το ενδεχόμενο να αναζητηθεί η εισαγωγή της λατρείας στην επιρροή των Πτολεμαίων· η ιδιωτική πρωτοβουλία έπαιξε πιθανώς καθοριστικότερο ρόλο.

Από τον παραπάνω συσχετισμό γίνεται σαφές πως η διάδοση της λατρείας των αιγυπτίων θεών στη Ρόδο και την Κω δεν εντάσσεται μέσα στα πλαίσια της πολιτικής επιβολής των Πτολεμαίων. Τα δύο νησιά, που μέσα στον ρευστό πολιτικό χάρτη της περιοχής διατήρησαν την αυτονομία τους, φαίνεται πως την όποια προσπάθεια προσέγγισης και σύναψης στενών σχέσεων με τους Πτολεμαίους την διατύπωσαν άμεσα, εντάσσοντας ενωρίς στις δημόσιες εκδηλώσεις τους τη λατρεία των ίδιων των βασιλέων[230]. Την εισαγωγή και καθιέρωση της λατρείας των αιγυπτίων θεών φαίνεται πως ευνόησαν συ-

225. Αππιανός, Μιθριδ. 23. Sherwin-White, Ancient Cos, σ. 137, 138, σημ. 295, 296. Kabus-Preisshofen, ό.π., σ. 123, σημ. 473. Για την επιγραφή, Paton-Hicks, αριθ. 74, που αναφέρει τον Πτολεμαίο ΙΑ′ (80-51 π.Χ.) υπάρχει η επιφύλαξη ότι έχει μεταφερθεί στην Κω.

226. Πολύβιος XXXI.17.3. Berthold, ό.π. (υποσημ. 201), σ. 230, σημ. 43.

227. Αν και δεν υπάρχουν οι σχετικές αποδείξεις, είναι πιθανό ότι στο α′ μισό του 3ου αι. π.Χ. υπήρχε αντίστοιχη δημόσια λατρεία και στην πόλη της Ρόδου.

228. Περί τα τέλη του 3ου αι. έχομε μία επιγραφή από τη Ρόδο, πέντε από την Κάμιρο, δύο από τη Λίνδο.

229. Το 2ο αι. π.Χ. έχομε δύο επιγραφές από τη Ρόδο, τέσσερις από την Κάμιρο, δώδεκα από τη Λίνδο.

230. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον ωστόσο παρουσιάζει η μαρτυρία ότι σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως στη Θήρα, τον 3ο αι. π.Χ. οι Πτολεμαίοι μονάρχες λατρεύονται στο ναό των αιγυπτίων θεών· βλ. IG XII 3, 443. Vidmann 1969, αριθ. 137 και IG XII 3, 463. Vidmann 1969, αριθ. 139. Fraser 1960, σ. 24. Νίγδελης, ό.π. (υποσημ. 115), σ. 83, σημ. 55. L.Vidmann, ό.π. (υποσημ. 200),

γκεκριμένες συνθήκες. Και οι συνθήκες αυτές δεν μπορεί να είναι άλλες από αυτές που δημιουργούν οι εμπορικές[231] και πολιτιστικές επαφές, που αναπτύχθηκαν ανάμεσα στα νησιά και την Αίγυπτο ήδη από το τέλος του 4ου αι. π.Χ. μέχρι και τον 1ο αι. μ.Χ., και που υπήρξαν καθοριστικές για την ευημερία των νησιών. Η Αίγυπτος, όπως εξαιρετικά αποδίδεται και σε ένα μιμίαμβο του Ηρώνδα, που έζησε περί τα μέσα του 3ου αι π.Χ. και μεταφέρει παραστατικά την ατμόσφαιρα της εποχής, παρέχει τα πάντα *(Κεῖ δ' ἐστὶν οἶκος τῆς θεοῦ· τὰ γὰρ πάντα, ὅσσ' ἔστι κου καὶ γίνετ', ἔστ' ἐν Αἰγύπτῳ· πλοῦτος, παλαίστρη, δύναμις, εὐδίη, δόξα, θέαι, φιλόσοφοι, χρυσίον, νεηνίσκοι, θεῶν ἀδελφῶν τέμενος, ὁ βασιλεὺς χρηστός, μουσήιον, οἶνος, ἀγαθὰ πάνθ' ὅσ' ἂν χρήζῃς, γυναῖκες, ὁκόσους οὔ μὰ τὴν Ἄιδεω κούρην ἀστέρας ἐνεγκεῖν οὐρανὸς κεκαύχηται.)*[232], επομένως και οι θρησκευτικές της αντιλήψεις μεταφερόμενες μπορούν να αποτελέσουν μια γέφυρα επικοινωνίας, που εξοικειώνει πολιτιστικά τους ανθρώπους μεταξύ τους[233] και εδραιώνει καλύτερα τις ποικίλες συναλλαγές τους[234]. Το γόητρο των Πτολεμαίων και κυρίως η επιθυμία της διατήρησης καλών σχέσεων με μια χώρα, ιδιαίτερα σημαντικής για εμπορικούς λόγους, φαίνεται πως ευνόησαν την καθιέρωση της δημόσιας λατρείας των αιγυπτίων θεών στη Ρόδο. Η μονομερής αναφορά στον Σάραπι αποτελεί ίσως μια έμμεση ένδειξη επίδειξης φιλικού πνεύματος προς τους αιγύπτιους βασιλείς. Και στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο, αν και η αποδοχή της λατρείας των αιγυπτίων θεών έγινε μέσα σε ιδιαίτερες κάθε φορά συνθήκες, θεωρείται βέβαιο πως η πολιτική ακτινοβολία των Πτολεμαίων και η επιδίωξη των πόλεων να διατηρούν μαζί τους, για τους δικούς τους λόγους, καλές σχέσεις, επέτρεψαν την εμφάνιση της δημόσιας λατρείας των νέων θεών[235]. Στην περίπτωση όμως της Αθήνας, της Δήλου ή της Ερέτριας το έδαφος φαίνεται να προετοιμάστηκε από Αιγυπτίους που επιθυμούσαν να ασκούν τις λατρευτικές τους συνήθειες στις ξένες χώρες[236]. Η δη-

που αναφέρει ότι ο μονάρχης ενσάρκωνε τον Ήλιο-Ώρο και η βασίλισσα την νέα Ίσιδα. Αν και είναι δύσκολο να υποστηρίξει κανείς ότι, όταν σε μια αναθηματική επιγραφή τιμώνται οι Πτολεμαίοι μονάρχες, είναι πιθανό να λατρεύονται οι αιγύπτιοι θεοί, ωστόσο η σκέψη του Vidmann: «les hommes sont d'ordinaire plus loyaux qu'il n'est nécessaire, il est bien comprehensible qu'ils vénéraient aussi les divinités protectrices de leurs dynastes sans y être directement contraints» φαίνεται ιδιαίτερα οξυδερκής. Στην περίπτωση της Ρόδου και της Κω, όπου οι λατρείες των Πτολεμαίων είναι αρχαιότερες από αυτές της λατρείας των θεών, η συγκεκριμένη υπόθεση είναι άκρως σαγηνευτική. Απουσιάζουν όμως οι σχετικές αποδείξεις. Αξίζει να σημειωθεί πως οι ναοί των αιγυπτίων θεών δεν έχουν εντοπισθεί ούτε στη Ρόδο ούτε στην Κω. Για τη Ρόδο έχει διατυπωθεί η υπόθεση ότι βρισκόταν στην περιοχή του τείχους κοντά στη θάλασσα, πιθανόν στη διασταύρωση των σημερινών οδών Βενετοκλέων και Αγίου Γεωργίου, όπου έχει εντοπιστεί υπόγεια κρύπτη· βλ. Αρχαία Ρόδος 2.400 χρόνια, 1993, σ. 31.

231. Για τις εμπορικές σχέσεις των Ροδίων με την Αίγυπτο της σαϊτικής περιόδου (664-525), Dunand III, σ. 18-19. Για τις εμπορικές σχέσεις την περίοδο των Πτολεμαίων βλ. και Hölbl 1994, σ. 23 κ.ε., σημ. 53. Βλ. επίσης Jean-Yves Empereur, Η χρονολόγηση των ροδιακών αμφορέων στην Ελληνιστική περίοδο, στα πρακτικά της Β' Επιστημονικής Συνάντησης για την Ελληνιστική Κεραμεική, 1990, σ. 199, σημ. 3, με αναφορά στο μεγάλο αριθμό (80.000) των ενσφράγιστων λαβών από τη Ρόδο, που βρίσκονται στο Μουσείο της Αλεξάνδρειας. Gabrielsen 1997, σ. 64 κ.ε., 71 και κυρίως σημ. 34.

232. Ηρώνδας, Μίμος Ι, 26-33. Sherwin-White, Ancient Cos, σ. 106-107.

233. Για την παρουσία Αλεξανδρινών στη Ρόδο, που συγκρινομένοι με τις υπόλοιπες εθνότητες δεν ήταν οι πολυαριθμότεροι, Morelli, stranieri, σ. 143 και για αιγύπτιους σκλάβους, σ. 178-179. Fraser 1960, σ. 29, σημ. 5, όπου αναφέρει ότι καμιά από τις επιτάφιες επιγραφές στη Ρόδο δεν είναι πρωιμότερη του 2ου αι. π.Χ. Gabrielsen 1997, σ. 74, σημ. 59. Για την παρουσία Ροδίων στην Αλεξάνδρεια, Fraser 1960, σ. 29, σημ. 7. Fraser 1972, σ. 66, σημ. 209.

234. Διόδωρος XX, 81.4: *οἱ δ' οὖν Ῥόδιοι πρὸς πάντας τοὺς δυνάστας συντεθειμένοι τὴν φιλίαν διετήρουν μὲν ἑαυτοὺς ἐκτὸς ἐγκλήματος δικαίου, ταῖς δ' εὐνοίαις ἔρρεπον μάλιστα πρὸς Πτολεμαῖον· συνέβαινε γὰρ αὐτοῖς τῶν τε προσόδων τὰς πλείστας εἶναι διὰ τοὺς εἰς Αἴγυπτον πλέοντας ἐμπόρους, καὶ τὸ σύνολον τρέφεσθαι τὴν πόλιν ἀπὸ ταύτης τῆς βασιλείας.* M.Rostovtzeff, Klio 30 (1937), σ. 71.

235. Η Dunand II, σ. 9, επιχειρώντας μια σύνθεση των δεδομένων στον ελληνικό χώρο υποστηρίζει ότι το γόητρο της βασιλείας του Φιλαδέλφου και κυρίως του Ευεργέτη και η επιθυμία των ελληνικών πόλεων να αναπτύξουν καλές σχέσεις μαζί τους ευνόησαν την εισαγωγή των αιγυπτίων θεών.

236. Για την ίδρυση ναού των αιγυπτίων θεών στη Δήλο και τον Πειραιά από Αιγυπτίους, βλ. IG XI, 4, 1299, Vidmann 1969, αριθ. CE 1. IG II, 168. Vidmann 1969, αριθ. 1. Για Ερέτρια βλ. IG XII, Suppl. 562. Vidmann 1969, αριθ. 73. Burkert, ό.π., σ. 56. Dunand II, σ. 115.

μόσια λατρεία των αιγυπτίων θεών στην Αθήνα κατά το β΄ ήμισυ του 3ου αι. π.Χ. αποδίδεται σε πολιτικά κίνητρα, που είχαν ως στόχο τη σύσφιξη των σχέσεων με τον Πτολεμαίο Γ΄ τον Ευεργέτη[237].

Ενδιαφέρον είναι ότι σε καμία περίπτωση δεν υπάρχουν οι αποδείξεις ότι οι ίδιοι οι Πτολεμαίοι προπαγάνδισαν τους θεούς τους. Ακόμη και σε περιοχές, που ήταν υπό την πολιτική κυριαρχία των Πτολεμαίων, όπως η Κρήτη[238], η εισαγωγή των ξένων θεών οφείλεται αποκλειστικά σε ιδιώτες (είτε σε Αιγυπτίους που διέμεναν στην Κρήτη είτε σε Κρήτες, στρατιωτικούς, εμπόρους ή υπαλλήλους, που έζησαν στην Αίγυπτο και επιστρέφοντας στον τόπο τους μετέφεραν και τους θεούς που είχαν γνωρίσει εκεί). Στην περίπτωση επίσης της Θήρας[239] η καθιέρωση της λατρείας συνδέεται με έναν παλαιό γνώριμο του Πτολεμαίου Φιλαδέλφου. Αξίζει όμως να σημειωθεί ότι στις αναθηματικές επιγραφές από τη Θήρα η λατρεία των αιγυπτίων θεών συνδέεται με τη λατρεία των Πτολεμαίων, φανερώνοντας κατ' εξαίρεση, όπως και στην περίπτωση των επιγραφών από την Αλικαρνασσό[240] και την Κύπρο[241], μια έμμεση σχέση των αιγυπτίων βασιλέων στη διάδοση των θεών της χώρας τους[242]. Στις πόλεις επίσης της Μικράς Ασίας, όπου οι Πτολεμαίοι άσκησαν την κυριαρχία τους σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό (Ξάνθος, Καύνος, Μύνδος, Αλικαρνασσός, Πριήνη, Έφεσος), μαρτυρίες για την εμφάνιση της λατρείας διαπιστώνονται από την ελληνιστική εποχή, η διάδοση όμως εμφανίζεται ισχυρότερη μετά την απώλεια της δύναμής τους. Η εισαγωγή της λατρείας των αιγυπτίων θεών και στις περιοχές αυτές οφείλεται κυρίως στην ιδιωτική πρωτοβουλία[243].

Ο χώρος της ιδιωτικής λατρείας και πρωτοβουλίας παρουσιάζει ξεχωριστό ενδιαφέρον, αφού προσφέρει μια άλλη περισσότερο ανθρώπινη διάσταση στη διάδοση της αιγυπτιακής λατρείας. Μια ιδιαίτερη έκφραση της ιδιωτικής λατρείας αποτελούν και οι οργανώσεις που στην επωνυμία τους φέρουν το όνομα μιας θεότητας. Η συγκεντρωτική παράθεση των μαρτυριών οδηγεί στις ακόλουθες διαπιστώσεις:

Για την πόλη της Ρόδου μαρτυρούνται τέσσερα κοινά, τρία στο 2ο αι. π.Χ. (Διοσσωτηριαστάν Σαραπιαστάν κοινόν, Σαραπιαστάν, Ισιαστάν) και ένα στον 1ο αι. π.Χ. (Ισιαστάν ερανιστάν κοινόν). Και στις τέσσερις περιπτώσεις αναφέρεται απονομή στεφάνου σε ένα τιμώμενο πρόσωπο, στις δύο με βεβαιότητα σε ξένον (Ισιαστάν, Ισιαστάν ερανιστάν κοινού). Η κοινή συμμετοχή στις τιμές με άλλες οργανώσεις που τιμούν είτε θεότητες του ελληνικού πανθέου (για παράδειγμα, Αθηνά, Αφροδίτη, Ποσειδώνα, Ασκληπιό, Εστία) είτε ξενικής καταγωγής (Μήν, Μητέρα θεών), όπως μαρτυρείται για τους Διοσσωτηριαστάς Σαραπιαστάς και Σαραπιαστάς, ή ακόμη και διαφορετικής μη θρησκευτικής επωνυμίας (Ροδιαστάν επιδαμιαστάν, Ματίων κτοινετάν, Φιλοκρατείων, Καμιρέων), όπως για το κοινό των Ισιαστών ερανιστών, δεν φαίνεται να δημιουργεί κανένα πρόβλημα. Στην περίπτωση μάλιστα των Διοσσωτηριαστών Σαραπιαστών τα μέλη του ίδιου κοινού τιμούν ταυτοχρόνως δύο διαφορετικές θεότητες, αν δεν πρόκειται για θρησκευτικό συγκρητισμό. Περισσότερο ακόμη πληθωρική επωνυμία έχει και η οργάνωση των Αγαθοδαιμονιαστών του 1ου αι. π.Χ. *(Ἀριστοβουλιαστὰν Σωτηριαστὰν Ἡφαιστιαστὰν Ἀγαθοδαιμονιαστὰν Μενεκρατείων τῶν σὺν Μενεκράτει κοινόν)*. Πέρα από τις ποικίλες αναφορές στον τίτλο πληροφορούμαστε πως η οργάνωση, που τιμά έναν ξένο ευεργέτη του κοινού με

237. Dunand II, σ. 8 κ.ε., σημ. 4, σ. 10.

238. IC IV 243-244. Vidmann 1969, αριθ. 164-165. Dunand II, σ. 73 κ.ε., 79.

239. IG XII 3, 463. Vidmann 1969, αριθ. 139.

240. B. Haussoulier, BCH 4 (1880), σ. 400, αριθ. 10. Vidmann 1969, αριθ. 270 (271/270 π.Χ.).

241. IBM 383. Vidmann 1969, αριθ. 352 (247-221 π.Χ.). Ο αναθέτης όμως είναι Αθηναίος.

242. Βλ. παραπάνω, υποσημ. 230, 239 και επίσης, IG XII 3, Suppl. 1389, Vidmann 1969, αριθ. 140 (209-204 π.Χ.). Dunand II, σ. 124-129.

243. Dunand III, σ. 1 κ.ε. και κυρίως 115-117. Καύνος:Vidmann 1969, αριθ. 267. Dunand III, σ. 32. Αλικαρνασσός: Vidmann 1969, αριθ. 269-272. Dunand III, σ. 33-35. Έφεσος: Vidmann 1969, αριθ. 296-299. Dunand III, σ. 66-72. Πριήνη: Vidmann 1969, αριθ. 290-293. Dunand III, σ. 54-60. Ξάνθος: Dunand III, σ. 5. Μύνδος: Dunand III, σ. 35-36.

χρυσά στεφάνια και χάλκινα αγάλματα, θα του απονείμει τιμές σε κάθε σύνοδό της εις τον αεί χρόνον. Το ενδιαφέρον με τα κοινά των Αγαθοδαιμονιαστών είναι ότι σε όλες τις περιπτώσεις ο αρχηγός τους, που αναφέρεται χωρίς πατρωνυμικό, φαίνεται να είναι ξένος (Διοσαταβυριαστάν Αγαθοδαιμονιαστάν Φιλωνείων των συν Φίλωνι κοινόν και σε μεταγενέστερη Διοσαταβυριαστάν Αγαθοδαιμονιαστάν Φιλωνείων κοινόν).

Για την Κάμιρο μαρτυρούνται τρία κοινά, δύο στο 2ο αι. και ένα στον 1ο αι. π.Χ. Και στις τρεις περιπτώσεις προσδιορίζονται ονομαστικά σε αναφορά με την πόλη τους (Σαραπιαστάν των εν Καμίρωι κοινόν). Στην αρχαιότερη περίπτωση το κοινόν τιμά έναν ντόπιο, που υπήρξε ιερεύς της Αθηνάς Πολιάδος και του Διός Πολιέως, ενώ στη μεταγενέστερη έναν επιφανή ξένο. Και οι δύο αναφορές όμως δείχνουν την κοινή συμμετοχή με άλλες οργανώσεις. Στην επιγραφή των μέσων του 2ου αι. π.Χ. καταγράφεται μια διαφορετική δραστηριότητα των μελών, πρόκειται για συνεισφορά χρημάτων για ένα κτίριο στην πόλη (επιδιόρθωση;)[244].

Για τη Λίνδο μαρτυρούνται τρία κοινά, ένα στο τελευταίο τέταρτο του 2ου αι. π.Χ. (Σαραπιαστάν Αθαναϊστάν κοινόν), ένα στον 1ο αι. π.Χ. (Σαραπιαστάν) και ένα στον 1ο αι. μ.Χ. (Εισιαστάν Σαραπιαστάν). Οι μαρτυρίες στην πρώτη και τελευταία επιγραφή αναφέρουν απονομές στεφάνων σε δύο ιερείς (Αθηνάς Λινδίας και Διός Πολιέως και Αρτάμιτος Κεκοίας) και σε μία ιέρεια (Αθηνάς Λινδίας), πολίτες της Λίνδου. Όλες οι αναφορές δείχνουν και εδώ την κοινή συμμετοχή και με άλλες οργανώσεις. Η απονομή τιμών σε πρόσωπα ιερέων ελληνικών θεοτήτων, όπως και στην Κάμιρο, δείχνει την ομαλή συνύπαρξη παλαιών και νεοφερμένων θεών, πράγμα που επιβεβαιώνεται και από την επωνυμία του αρχαιότερου κοινού. Στη μεταγενέστερη επιγραφή δηλώνεται για πρώτη φορά στην επωνυμία η συνύπαρξη της Ίσιδος και του Σαράπιδος. Το κοινόν των Αγαθοδαιμονιαστών στη Λίνδο, σε αντίθεση με τη Ρόδο, φέρει λιτότατη επωνυμία.

Στην Κω η οργανωμένη μορφή ιδιωτικής λατρείας παρουσιάζεται αρκετά διαφοροποιημένη. Η αρχαιότερη μαρτυρία, που ανάγεται στον 2ο αι. π.Χ., μας πληροφορεί για την ύπαρξη συνόδου αφιερωμένης στον Όσιρι και της οποίας τα μέλη είναι Κώοι και ορισμένοι μάλιστα από αυτούς είναι αδέλφια. Το θρησκευτικό στοιχείο φαίνεται να επικρατεί και στην άλλη μεταγενέστερη οργάνωση του 1ου αι. π.Χ., όπου οι ενατισταί και δεκατισταί προσφέρουν ανάθημα όχι μόνο στο Σάραπι και την Ίσιδα αλλά και στον Άνουβι. Το όνομα του ιερέως χωρίς πατρωνυμικό βεβαιώνει πως πρόκειται για ξένο. Οι ερανισταί Ισιασταί, που μαρτυρούνται την ίδια περίοδο, φαίνεται να σχετίζονται με Κώους. Σε μεταγενέστερη περίοδο η μαρτυρία θιάσου Ισιαστών σε ταφικό όρο βεβαιώνει για την ύπαρξη κοινού χώρου ταφών για τα μέλη του κοινού. Η ύπαρξη Σαραπιαστών στον Δήμο της Αλάσαρνας κατά τον 1ο αι. μ.Χ. συνδέεται με έναν γυμνασίαρχο και ίσως και με λατρευτικές δραστηριότητες του κοινού, που συνδέονται με την ιδιότητα ενός γυμνασίαρχου.

Δύο πρόσφατοι ταφικοί όροι ελληνιστικών χρόνων επιβεβαιώνουν την ύπαρξη κοινού χώρου ταφών για τα μέλη της οργάνωσης των Αγαθοδαιμονιαστών, και όπως φαίνεται από τους επικεφαλής του κοινού, που αναφέρονται χωρίς πατρώνυμο, πρόκειται για ξένους. Αντίθετα ταφικός όρος του ίδιου κοινού των ρωμαϊκών χρόνων έχει ως αρχηγό Κώο πολίτη.

Σε γενικές γραμμές γνωρίζουμε από επιγραφές, που αφορούν άλλα κοινά, από τη Ρόδο και την Κω ή και από άλλες ελληνικές πόλεις, ότι αυτές οι ομάδες, που έχουν καθορισμένη εσωτερική οργάνωση, προσφέρουν κυρίως στους ξένους[245] τη δυνατότητα ένταξης σε μια κοινότητα. Τα μέλη συνυ-

244. Pugliese Carratelli, Supplemento, σ. 220-224, αριθ. 157B, I στίχ. 25 : κεραμίδας και καλυπτήρας.

245. Αξίζει να τονιστεί, μιας και φαίνεται καθαρά από τις επιγραφές, ότι μέλη των κοινών μπορεί να είναι και Ρόδιοι και ξένοι, άνδρες και γυναίκες, ελεύθεροι και δούλοι. Ο χαρακτήρας των κοινών παρουσιάζει, όπως εύστοχα επισημαίνει ο Gabrielsen 1997, σ. 123, "a remarkably faithful imitation of the polis". Ο ίδιος, ό.π., σημ. 51 και 64, συγκεντρώνει σχετικό επιγραφικό υλικό για να αντικρούσει την άποψη του Carratelli, Associazioni, σ. 189-190, ότι Ρόδιοι σπανίως ήταν μέλη τέτοιων

πάρχουν έχοντας έναν κοινό στόχο, διατηρούν όμως την ανεξαρτησία τους, κυρίως σε οικονομικό επίπεδο[246], και παράλληλα παραμένουν ενταγμένα στις οικογενειακές δομές ή ακόμη και στις συνθετότερες δομές της πόλης, στην περίπτωση που δεν πρόκειται για ξένους. Οι οργανώσεις αυτές καλύπτονται από ένα νομικό καθεστώς που σαφέστατα δεν αντιβαίνει στις αρχές του πολιτεύματος της πόλης[247] και έχουν έναν χώρο για τις συγκεντρώσεις τους και τα κοινά συμπόσια[248]. Τα μέλη τους αφιερώνουν όμως χρόνο και μέρος της ατομικής περιουσίας τους για έναν κοινό στόχο, για θυσίες και πομπές μέσα στην πόλη, όπου διαδηλώνουν τη συμμετοχή τους στην οργάνωση[249]. Η προσχώρηση σε μια θρησκευτική ομάδα είναι θέμα ατομικής πρωτοβουλίας και δεν φαίνεται να ισχύει κανείς περιορισμός για παράλληλη συμμετοχή σε περισσότερες ενώσεις. Οι εύποροι πολίτες κάνουν, όπως είναι αναμενόμενο, τις πλέον γενναιόδωρες συνεισφορές και γι' αυτό δέχονται ως ανταμοιβή ιδιαίτερες τιμές[250].

Τα μέλη ενός κοινού ενταφιάζονται σε ένα κοινόν χώρο και το κοινό αναλαμβάνει την ευθύνη για την τελετή της ταφής των μελών του[251]. Οι συγκεκριμένες μερίδες γης προς χρήσιν ταφών για τα κοινά, στην περίπτωση της Κω φαίνεται πως βρίσκονταν όλες σε μια περιοχή ή γειτνίαζαν μεταξύ τους και πάντως σημαίνονταν με τους ταφικούς όρους[252]. Στη Ρόδο οι σχετικές επιγραφικές μαρτυρίες δίνουν μια σαφή εικόνα της όλης διαδικασίας, που αρχίζει με την αγορά γης ως τόπο ταφής για τα μέλη του κοινού, μέχρι τις ταφικές τελετές και τις επιμνημόσυνες τιμές[253]. Ο αποθανών ευεργέτης του κοινού, απολαμβάνει την αναγόρευσιν και στεφάνωσιν, ενώ μαρτυρείται και ετήσια στεφάνωση του ταφικού μνημείου, καθώς και ετήσιες σπονδές στον ταφικό βωμό[254]. Τις περισσότερες φορές όλα τα πρόσωπα που τιμούνται από τα κοινά είναι ξένοι, γεγονός που επιβεβαιώνει τη μεγάλη σημασία των κοινών για την κοινωνική ζωή των ξένων[255].

Μελετώντας, τέλος, τις επιγραφές από αναθήματα[256] ιδιωτών παρατηρούμε ότι:

Στο νησί της Ρόδου από τις γνωστές επιγραφές και των τριών πόλεων, οι δύο πρωιμότερες ανάγονται στον 2ο αι. π.Χ., δύο στον 1ο αι. π.Χ., μία στον 1ο αι. μ.Χ. και μία στους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους. Σε δύο περιπτώσεις όπου μαρτυρείται και το όνομα του αναθέτη πρόκειται για ξένους (ένας μέτοικος από την Κνίδο και ένας Σολεύς). Ξενική καταγωγή (από την Ιασό της Καρίας) είχε και ο ανα-

κοινών. Βλ. σχετικά, IG XII (1)155, Carratelli, Associazioni, 18a,b, B. Κοντορίνη, Ανέκδοτες επιγραφές Ρόδου ΙΙ, 1989, σ. 73, αριθ. 10. W. Blümel, Die Inschriften der rhodischen Peraia. Inschriften griechischer Staedte aus Kleinasien, 38 (1991), αριθ. 12, A. Bresson, Recueil des inscriptions de la Perée rhodien, 1991, αριθ. 202. Carratelli, Associazioni, αριθ. 1. Για την από κοινού συμμετοχή Ροδίων και ξένων γυναικών σε συνεισφορές βλ. A. Maiuri, ASAtene 2 (1916), σ. 134, αριθ. 1. L. Migeotte, Une souscription de femmes à Rhodes, BCH 117 (1993), σ. 349-358. Gabrielsen 1997, σ. 125, σημ. 65.

246. Burkert, ό.π., σ. 49.

247. V. Gabrielsen, Subdivisions of the State and their Decrees in Hellenistic Rhodes, ClMediaev XLV (1994), σ. 117-135.

248. Για τα λατρευτικά δείπνα της Ίσιδος και του Σαράπιδος, γνωστά ως κλίνες, βλ. Burkert, ό.π., σ. 133, σημ. 134 με βιβλιογραφία. Επίσης, L. Koenen, Eine Einladung zur Kline des Sarapis, ZPE I (1967), σ. 121 κ.ε. Πρβλ. ακόμη ψήφισμα του κοινού των Σαβαζιαστών του 1ου αι. π.Χ., από τη νοτιοδυτική νεκρόπολη της Ρόδου, V. Kontorini, Inscriptions inédites relatives à l'histoire et aux cultes de Rhodes au IIe et Ier s. av. J.C., Rhodiaka I (1983), αριθ. επιγρ. 1240, σ. 71-79 και 79-84, αριθ. 9-26. E.N. Lane, Corpus Cultus Iovis Sabazii (CCIS), EPRO 100 (1985), II, σ. 22, αριθ. 46, III (1989), σ. 6-7, 9, 45-46. Gabrielsen 1997, σ. 123-124, σημ. 52.

249. Burkert, ό.π., σ. 62.

250. Για τους ευεργέτες βλ. Fraser, Monuments, σ. 63 κ.ε. Επίσης, V. Gabrielsen, The Rhodian Associations Honouring Dionysodoros from Alexandria, ClMediaev XLV (1994), σ.137-160.

251. Fraser, Monuments, σ. 58 κ.ε.

252. R. Herzog, ό.π. (υποσημ. 95), αριθ. 38-44. Fraser, Monuments, σ. 61, σημ. 350.

253. Fraser, Monuments, σ. 60 κ.ε.

254. Fraser, Monuments, σ. 63.

255. Rostovtzeff, ό.π. (υποσημ. 207), σ.690-691, για τη σημαντική συμμετοχή των ξένων στην οικονομική ζωή της Ρόδου και τη συμμετοχή τους στις θρησκευτικές οργανώσεις.

256. Για τον χαρακτήρα της αναθηματικής θρησκείας βλ. γενικά, Burkert, ό.π. (υποσημ. 11), σ.27 κ.ε.

θέτης του αιγυπτιακού αγάλματος, που σύμφωνα με την επιγραφή στη λεγόμενη δημοτική αφιερώνει το άγαλμα στον Όσιρι-Άπι, τον μεγάλο θεό, και την Ίσιδα, τη μεγάλη θεά (Ρόδος, α′ μισό του 2ου αι. π.Χ.). Στην αρχαιότερη από τις ελληνικές επιγραφές, το ανάθημα, μια αργυρή φιάλη, προσφέρεται στον Σάραπι (Ρόδος, 3ος/2ος αι. π.Χ.). Στις υπόλοιπες με χρονολογική σειρά, η ανάθεση γίνεται προς τιμήν των: 1) Ίσιδος και Βουβάστιος (Ρόδος, 2ος αι. π.Χ.;), 2) Ίσιδος Σώτειρας (Ρόδος, 1ος αι. π.Χ.), 3) Ίσιδος και Τύχης (Ρόδος, αχρονολόγητη), 4) Εκάτης και Σαράπιδος (Κάμιρος, 1ος αι. π.Χ.;), 5) Σεράπιδος και Ίσιδος (Κάμιρος, 1ος αι. μ.Χ.;) και 6) Σεράπιδος Σωτήρος (Λίνδος, ύστερη ρωμαϊκή περίοδος). Τέλος, ο διεξοδικός σχολιασμός των επικλήσεων, που μαρτυρούνται τόσο από τις επιγραφές, όσο και από φιλολογικές πηγές, έδειξε ότι οι Ρόδιοι τιμούσαν τους αιγύπτιους θεούς ως μεγάλους και σωτήρες.

Κυρίαρχη είναι και η ιδιότητα περί σωτηρίας στη λατρεία των αιγυπτίων θεών στην Κω. Η αρχαιότερη ανάθεση γίνεται προς τιμήν της Ίσιδος Σώτειρας (2ος/1ος αι. π.Χ.). Για τη σωτηρία που προσφέρουν οι αιγύπτιοι θεοί (Σέραπις, Ίσιδα, Άνουβις, Απόλλων-Αρποκράτης και σύνναοι θεοί) εκφράζει την ευγνωμοσύνη του και ένας Κώος στη Δήλο, το 2ο αι. π.Χ. Σ' αυτή την περίπτωση, όπως και σε ορισμένες στη Ρόδο, οι αιγύπτιοι θεοί τιμούνται ως θεοί προστάτες των ναυτιλλομένων. Υπέρ της σωτηρίας της πόλεως ένα ταπεινό ζευγάρι πιστών δέεται προς τους Δία Ολύμπιο, Σέραπι και Ήρα Ουρανία, σε ανάθημα του 2ου αι. μ.Χ. Για τις θεραπευτικές του ιδιότητες τιμάται ο Σέραπις από έναν Αλεξανδρινό, φανερώνοντας την προσέγγιση με τον Ασκληπιό. Οι αναθέτες στις επιγραφές που βρέθηκαν στην Κω είναι ξένοι (από τη Λαοδίκεια και την Αντιόχεια: στην Ίσιδα, τον Σάραπι, τον Άνουβι, τον Αρποκράτη και τους σύνναους θεούς, από την Αλεξάνδρεια: στην Ίσιδα και τον Σέραπι) ή ταπεινής καταγωγής (Κώοι ή ξένοι), πιθανώς και σκλάβοι (ο νεωκόρος Γλαυκίας, ο ιερεύς Καλλιπίδας, ο Χαρικλείδας και η Χρηστή), ενώ σε μια περίπτωση είναι Ρωμαίος πολίτης (ο Λούκιος Αντωνίνος Επαφρόδειτος). Η αποδοχή ωστόσο των αιγυπτίων θεών από τους πολίτες της Ρόδου και της Κω μαρτυρείται από αναθηματικές επιγραφές στο εξωτερικό (Ρόδιοι στην Τήνο, Κώοι στη Δήλο και τη Γόρτυνα).

Ολοκληρώνοντας τη συνοπτική παρουσίαση των δεδομένων από τον χώρο της ιδιωτικής λατρείας, αφού λάβουμε υπόψη και τα αρχαιολογικά ευρήματα, διαπιστώνουμε ότι και στα δύο νησιά η λατρεία των αιγυπτίων θεών καθιερώνεται κυρίως μέσα στο 2ο αι. π.Χ., γεγονός που έρχεται σε πλήρη αντιστοιχία και με την αδιαμφισβήτητη εδραίωση της λατρείας τους αυτή την εποχή και σε δημόσιο επίπεδο. Συγκρίνοντας τέλος τις υπάρχουσες μαρτυρίες (ιστορικές, φιλολογικές, επιγραφικές, νομισματικές και εν γένει αρχαιολογικές) από τη Ρόδο και την Κω, διαπιστώνουμε ότι στη Ρόδο ο δημόσιος χαρακτήρας της λατρείας των αιγυπτίων θεών είναι σαφώς πρωιμότερος και σε πολύ μεγαλύτερη έκταση. Η ευρεία δημόσια αποδοχή τους φαίνεται πως αποτέλεσε συνειδητή επιλογή των Ροδίων, που απέβλεπαν στην προώθηση των εμπορικών τους στόχων μέσα από την καλλιέργεια φιλικών σχέσεων με την Αίγυπτο. Η μεγαλύτερη δημόσια αποδοχή της Ίσιδος και του Σαράπιδος στη Ρόδο επιβεβαιώνεται και από τις παραστάσεις τους σε ροδιακά νομίσματα. Μεγαλύτερος είναι και ο όγκος του υλικού στη Ρόδο, που σχετίζεται με τις οργανώσεις ιδιωτών και σε αρκετές περιπτώσεις πρόκειται με βεβαιότητα για ξένους. Ενώ στη Ρόδο ο χαρακτήρας της λατρείας τόσο σε δημόσιο, όσο και σε ιδιωτικό επίπεδο διακρίνεται για την «κοσμικότητά» του, δεν μαρτυρείται δηλαδή ιδιαίτερος θρησκευτικός ζήλος και απουσιάζουν οι αναφορές στους σύνναους θεούς, καθώς και μαρτυρίες για μυήσεις σε μυστήρια, στην Κω το θρησκευτικό κλίμα, τουλάχιστον στις οργανώσεις των ιδιωτών, φαίνεται ισχυρότερο (σύνοδος Οσειριαστών, ενατισταί και δεκατισταί, όρος θηκαίων θιάσου Ισιαστών, αναφορές και στους υπολοίπους θεούς που σχετίζονται με τον Σάραπι και την Ίσιδα, αναθήματα ιδιωτών κατά πρόσταγμα, κατακλιτικές ευχές, παρουσία γυμνασιάρχου, νεωκόρου και ιερέως και στον ιδιωτικό χώρο). Κώοι πολίτες φαίνεται μάλιστα να ελκύονται από τους νέους θεούς και να συμμετέχουν στις σχετικές οργανώσεις (σύνοδος Οσειριαστών, ερανιστές Ισιαστές (;), θίασος Αγαθοδαιμονιαστών;).

Τα σποραδικά αρχαιολογικά ευρήματα (έργα πλαστικής και μικροτεχνίας) είναι τόσο λίγα[257], που

257. Πρβλ. Αρχαία Ρόδος 2.400 χρόνια, 1993, σ. 31 και προθήκη 10, όπου εκτίθενται μια μεγάλη ομάδα αντικειμένων, ελ-

δεν επιτρέπουν ασφαλείς συγκρίσεις μεταξύ των δύο νησιών. Ο αγαλματικός τύπος της Ίσιδος, που παρατηρείται στα έργα και των δύο νησιών, είναι σαφέστατα εξελληνισμένος[258]. Ο εικονογραφικός τύπος της Ίσιδος, που διαπιστώνεται σε έργα και των δύο νησιών και συγκρίνεται με τη λεγόμενη Ίσιδα του Catajo, δεν αποκλείεται να αποτελεί ροδιακή δημιουργία που αποδίδει την Ίσιδα με την ιδιότητα της θεάς των θαλασσών. Ο θρησκευτικός συγκρητισμός των υποστάσεων της θεότητας (Ίσις-Αφροδίτη, Ίσις-Fortuna), που διαπιστώνεται σε χάλκινα ρωμαϊκά αγαλμάτια από την Κω, δεν μαρτυρείται μέχρι στιγμής σε έργα πλαστικής από τη Ρόδο.

Κατά τα άλλα, φαίνεται πως η διάδοση της λατρείας των αιγυπτίων θεών και στα δύο νησιά, δημόσια και ιδιωτικά, έγινε περίπου την ίδια περίοδο από ιδία πρωτοβουλία, χωρίς την παρέμβαση των Πτολεμαίων και δεν επηρεάστηκε από τις περιπέτειες των πολιτικών τους σχέσεων. Η λατρεία των αιγυπτίων θεών, εξ όσων είναι δυνατόν να συμπεράνομε από τις σχετικές μαρτυρίες τόσο στον δημόσιο, όσο και τον ιδιωτικό χώρο, συνεχίστηκε κανονικά και κατά την περίοδο της Ρωμαιοκρατίας[259]. Ειδικά για τη Ρόδο[260] η πλατιά αποδοχή των αιγυπτίων θεών στο νησί επιβεβαιώνεται και από την παρουσία του εμβλήματος της Ίσιδος και της προτομής του Σαράπιδος σε νομίσματα, καθώς και από τη σχετική προσηλυτιστική φιλολογία[261] (θαύμα της Ίσιδος στην πολιορκία της πόλης από τον Μιθριδάτη, τέλος του δράματος των δύο εραστών, στα Εφεσιακά του Ξενοφώντος, με την αναγνώριση μπροστά από το ναό της Ίσιδος).

Ρόδιοι και Κώοι σε επίπεδο θρησκευτικής πίστης φαίνεται να αναγνώρισαν και στους αιγύπτιους θεούς μεγαλοσύνη και σωτηρία, ιδιότητες άκρως παρηγορητικές, εάν σκεφθεί κανείς το ρευστό και απρόβλεπτο κλίμα που βάραινε τόσο τη μοίρα των πόλεων, όσο και των ανθρώπων.

*ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΜΠΟΣΝΑΚΗΣ*

ληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, σχετικών με τη λατρεία των αιγυπτίων θεών. Τα έργα αυτά παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, γιατί πιστοποιείται και η λατρεία του Ανούβιδος, του Αρποκράτη και του Οσίριδος.

258. Πρβλ. και παραδείγματα αιγυπτιακών έργων πλαστικής ή αιγυπτιαζόντων από την Κω· Laurenzi, Sculture, αριθ. 152-155 και από τη Ρόδο· ClRh $V_1$ (1931), αριθ. 21.

259. Για τη σχέση των ρωμαίων αυτοκρατόρων με τη λατρεία των αιγυπτίων θεών βλ. γενικά, Tran tam Tinh, Les empereurs romains versus Isis, Serapis, στο Subject and Ruler: The Cult of the Ruling Power in Classical Antiquity, edit. By Alastair Small, JRA, Suppl. series 17, 1996, σ. 217-230.

260. Η λατρεία των αιγυπτίων θεών μαρτυρείται και σε γείτονες περιοχές, που ήταν υπό την επιρροή των Ροδίων· βλ. Χάλκη, IG XII 1, 957. Vidmann 1969, αριθ. 241 (2ος/1ος αι. π.Χ., ανάθημα κατά ποτίταγμα σε Σάραπι, Ίσιδα), Σύμη, IG XII 3, 1. Vidmann 1969, αριθ. 242 (2ος αι. π.Χ., αναφέρεται ιερεύς δημόσιας λατρείας του Σαράπιδος), IG XII 3, 4. Vidmann 1969, αριθ. 243 (2ος αι. π.Χ., αναθηματική επιγραφή σε Σάραπι, Ίσιδα), Ροδιακή Περαία (Φοίνιξ). Vidmann 1969, αριθ. 244 (3ος/2ος αι. π.Χ., αναφέρεται ιερεύς δημόσιας λατρείας του Σαράπιδος), Κάρπαθος, M. Segre, Historia 7 (1933), σ. 580, αριθ. 2. Vidmann 1969, αριθ. 246 (χαριστήριο στον Σάραπι, Ίσιδα, Άνουβι, από κάποιον που τίμησε το κοινό των αλειφομένων). Fraser 1960, σ. 29, σημ. 4. Dunand III, σ. 29, σημ. 3.

261. Για τους τρόπους προσηλυτισμού στη λατρεία των αιγυπτίων θεών βλ. Αρετολογίες της Ίσιδος, δημόσιος δηλ. εκθειασμός των αρετών της θεάς ύστερα από την εκπλήρωση ενός τάματος, που είχε θέση προσηλυτισμού υπέρ του ναού, βλ. D. Müller, Ägypten und die griechischen Isis-Aretalogian, 1961. J. Bergman, Ich bin Isis, 1968. H. Engelmann, The Delian Aretalogy of Sarapis, EPRO 44 (1975). R. Harder, Karpokrates von Chalkis und die memphitische Isispropaganda, Abh. Berlin 14 (1943). M. Totti, Ausgewaehlte Texte der Isis- und Sarapis- Religion (1985). Επίσης και στο μυθιστόρημα του Απουλήιου υπάρχει εκθειασμός της θεάς· βλ. J.G. Griffiths, Apuleius, The Isis-Book (Metamorphoses, Book XI), EPRO 39 (1975). Άλλες μορφές διάδοσης: F. Sokolowski, Propagation of the Cult of Sarapis and Isis in Greece, GRBS 15 (1974), σ. 441-448. Burkert, ό.π., σ. 31-33. Για τα λεγόμενα "mysterienromanen" βλ. και Hölbl, ό.π., σ. 79-81, σημ. 414-415 με σχετική βιβλιογραφία.

*ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ*

| | |
|---|---|
| Dunand I-III | Fr. Dunand, Le culte d'Isis dans le bassin oriental de la Méditerranée, EPRO 26 (1973). |
| Fraser 1960 | P.M. Fraser, Two Studies on the Cult of Sarapis in the Hellenistic World, OpAth III (1960), σ. 1-54. |
| Fraser 1972 | P.M. Fraser, Ptolemaic Alexandria I, 1972. |
| Fraser, Monuments | P.M.Fraser, Rhodian Funerary Monuments, 1977. |
| Gabrielsen 1997 | V. Gabrielsen, The Naval Aristocracy of Hellenistic Rhodes, 1997. |
| Gualandi 1979 | G. Gualandi, Sculture di Rodi, ASAtene LIV (1976), σ. 7-259. |
| Hölbl 1994 | G. Hölbl, Geschichte des Ptolemäerreiches, 1994. |
| Hornbostel, Sarapis | W. Hornbostel, Sarapis, EPRO 32 (1973). |
| Laurenzi, Rilievi | L. Laurenzi, Rilievi e statue d'Arte Rodia, RM 54 (1939), σ. 42-65. |
| Laurenzi, Sculture | L. Laurenzi, Sculture inedite nel Museo di Coo, ASAtene XXXIII-IV (1955-56), σ. 59-156. |
| Lindos I, II | Chr. Blinkenberg, Lindos I, 1931, II, 1941. |
| Modona, Coo | Aldo Neppi Modona, L'Isola di Coo nell'antichità classica, Memorie I, 1933. |
| Morelli, I culti | D. Morelli, I culti in Rodi, StClOr VIII (1959). |
| Morelli, stranieri | D. Morelli, Gli stranieri in Rodi, StClOr V (1955), σ. 126-190. |
| Nilsson, Geschichte | M. Nilsson, Geschichte der Griechischen Religion, Band II, 1950. |
| Paton - Hicks | W.R. Paton - E.L. Hicks, The Inscriptions of Cos, 1891 (επανέκδ. 1990). |
| Poland 1909 | F. Poland, Geschichte des griechischen Vereinwesens, 1909. |
| Pugliese Carratelli, Associazioni | G. Pugliese Carratelli, Per la storia delle associazioni in Rodi antica, ASAtene XVII-III (1939-40), σ. 147-200. |
| Pugliese Carratelli, Supplemento | G. Pugliese Carratelli, Supplemento epigrafico rodio, ASAtene XXX-II (1952-54). |
| Segre, Inscrizioni | M. Segre, Inscrizioni di Cos, 1993. |
| Sherwin-White, Ancient Cos | S.M. Sherwin-White, Ancient Cos, An Historical Study from the Dorian Settlement to the Imperial Period, Hypomnemata, Heft 51 (1978). |
| Tit. Cam. | M. Segre - I. Pugliese Carratelli, Tituli Camirenses, ASAtene XXVII-XXIX (1949-51), σ. 141-318. |
| Vidmann 1967 | L. Vidmann, Quelques remarques sur les inventaires des Serapées de Délos, Acta of Fifth International Congress of Greek and Latin Epigraphy 1967 (Cambridge 1971), σ. 93-99. |
| Vidmann 1968 | L. Vidmann, Sarapispriester in Lindos, LF 91 (1968), σ. 31-38. |
| Vidmann 1969 | L. Vidmann, Sylloge inscriptiorum religionis Isiacae et Sarapiacae, 1969. |
| Vidmann 1970 | L. Vidmann, Isis und Sarapis bei den Griechen und Römern, 1970. |
| Ziebarth 1896 | E. Ziebarth, Das griechische Vereinwesen, 1896. |

## Summary

# THE EGYPTIAN GODS ON RHODES AND KOS FROM THE HELLENISTIC PERIOD TO ROMAN TIMES

The introduction and consolidation of the public cult of the Egyptian gods on Rhodes did not form part of the assertion of their political predominance by the Ptolemies. It was rather a conscious choice on the part of the Rhodians, aimed at maintaining friendly relations with a country of great importance, for both political and economic reasons. The same tendency is reflected in the establishment from time to time of the cult of the Ptolemies themselves and their spouses, which is attested epigraphically on Rhodes and Kos.

The close commercial and cultural contacts, and the attendant movement of people, that were established between the two islands and Egypt as early as the late 4th c. BC and continued down to the 1st c. AD, seem to have prepared the ground for the spread of the new religious beliefs. This view is confirmed by dedications and organised private worship. Foreigners and citizens of the two islands, both free and slave, offered dedications to the new gods from the 3rd/2nd c. BC. Organisations bearing the name of the Egyptian gods in their titles, and composed of the same sections of the population, are particularly numerous, and are attested from the 2nd c. BC. The organisations on Kos reveal the religious element more distinctly than those attested on Rhodes.

Inscriptions erected by private individuals, and the archaeological finds in general, yield interesting evidence for the nature of the cult and the capacity of the imported deities. On Rhodes they appear as the gods Sarapis and Isis, omnipotent and saviours (in this the historical and literary testimonia relating to Rhodes agree), and in some cases as patron gods of seafarers. Isis, on one occasion, has the capacity of patron goddess of women in pregnancy. The lack of any reference to the *synnaoi theoi* Harpokrates and Anubis is now remedied by the archaeological finds. They are also found on Kos in the capacity of saviour gods, and in one case as gods of healing. Moreover, there is also reference to the *synnaoi theoi*, and one organisation had the name of Osiris in its title. The works of sculpture found on Kos, in which Isis is the predominant figure, reveals religious syncretism (Isis-Aphrodite, Isis-Fortuna). On both islands, however, the iconographic type of Isis was clearly hellenised, preference being shown for the type said to be a Rhodian creation (the Catajo Isis), in which Isis is depicted with great majesty and, on one interpretation, as Mistress of the Sea.

Finally, on both islands there are references to the Alexandrian *Agathos Daemon*, and in the single case of a marginal cult on Kos connected with magical practices, there is evidence for the invocation of the mysterious Egyptian god Seth.

*DIMITRIOS BOSNAKIS*

# ΕΡΓΑ ΠΛΑΣΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΑΠΟ ΤΟ «ΔΙΟΝΥΣΙΟΝ» ΤΕΜΕΝΟΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΡΟΔΟΥ

Όταν το 1947-1948 ο Morricone παρέδιδε τα αρχαία της Ρόδου στον Ι. Κοντή, του είπε ότι στις ανασκαφές του ρωμαϊκού τετραπύλου[1] (Σχέδ. 1, 13-13), τόσο αυτός ως κύριος ανασκαφεύς, όσο και οι Ιταλοί αρχαιολόγοι (να εννοούσε τον Bartocini;) είχαν βρει το ανάγλυφο του κυνηγίου που είναι σήμερα εκτεθειμένο στην επάνω στοά του Μουσείου της Ρόδου (Πίν. 11 α) και τον πολεμιστή (Πίν. 11 β) που βρίσκεται στην Τραπεζαρία των Ιπποτών. Οι Ιταλοί (ο Morricone;) επειδή είχαν υποθέσει ότι τα έργα αυτά αποτελούσαν πρόσθετη ανάγλυφη διακόσμηση των πεσσών του τετραπύλου, τα χρονολόγησαν ως έργα του 2ου ή 3ου αι. μ.Χ., κατασκευασμένα δηλαδή συγχρόνως ή λίγο αργότερα από το τετράπυλο[2].

Το 1956 όμως, κατά τη διάρκεια συντήρησης ακινήτων της μεσαιωνικής πόλης, βρέθηκε στην πίσω πλευρά μαρμάρινου ιπποτικού εμβλήματος ο οιακοστρόφος (Πίν. 12 α), ο οποίος εκτέθηκε στην αίθουσα της μεγάλης Αφροδίτης. Ο Ι. Κοντής, που δεν σκέφτηκε ότι ήταν δυνατόν να υπάρχει συσχετισμός του οιακοστρόφου με τα ανάγλυφα του τετραπύλου, τον ερμήνευσε ως απότμημα αναγλύφου μεγάλης σύνθεσης ναυμαχίας και το χρονολόγησε, πολύ σωστά, στην υστεροελληνιστική εποχή[3].

Ύστερα από τριάντα πέντε χρόνια περίπου η αρχιτέκτων Matilde Cante, με τη χρηματοδότηση της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών μελέτησε και δημοσίευσε το ρωμαϊκό τετράπυλο[4]. Αναφέρει σχετικά: «... κατά τις ανασκαφές των Ιταλών, εκτός από τα αρχιτεκτονικά, ήλθαν στο φως και άλλου είδους αντικείμενα, ανάμεσα στα οποία και ενδιαφέρουσες επιγραφές».

Πράγματι, στο ίδιο περιοδικό (ASAtene) μετά το άρθρο της M. Cante, στις σ. 267-293, ο κατεξοχήν εκδότης των παλαιότερων δωδεκανησιακών, κυρίως όμως των ροδιακών, επιγραφών Giov. Pugliese Carratelli δημοσίευσε είκοσι οκτώ τιμητικές επιγραφές[5] από την ανασκαφή του τετραπύλου, που χρο-

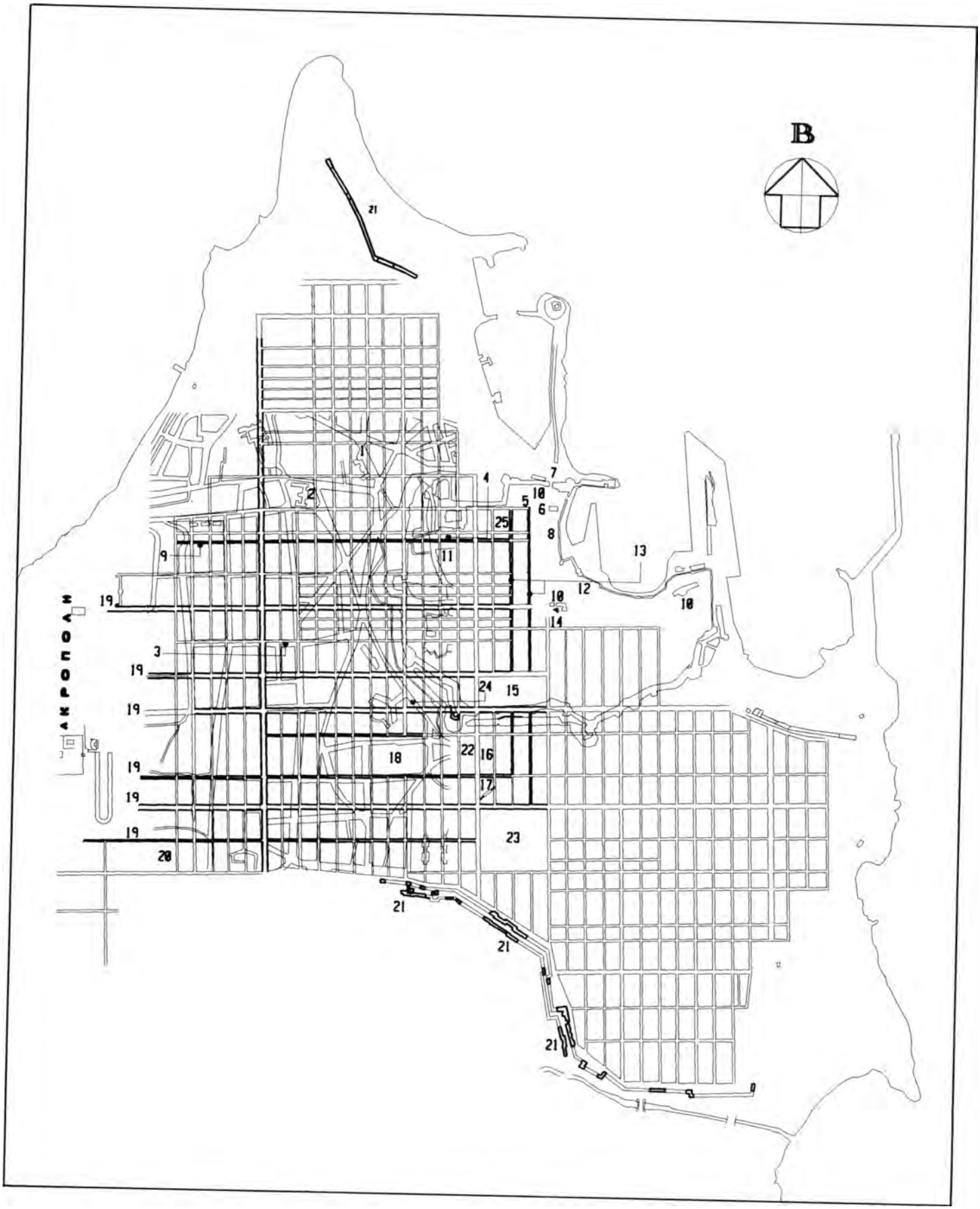
1. Εκτός από αυτά τα δύο αρχαία, κατά τις εργασίες τακτοποίησης των εκθεμάτων στον κήπο του Μουσείου, είχα προσέξει ένα μικρό κομμάτι γωνίας μαρμάρου, μαυρισμένο από τη συνεχή έκθεση στις βροχές, με εντελώς άμορφη παράσταση του οπισθίου μέρους πολύ κατεστραμμένου κεφαλιού. Θυμάμαι ότι κυρίως η ποιότητα του μαρμάρου με είχε οδηγήσει στη σκέψη ότι και αυτό θα είχε βρεθεί στις ανασκαφές του τετραπύλου.

2. Την άποψη και χρονολόγηση αυτή είχα σημειώσει στο μικρό οδηγό, Μουσεία της Ρόδου Ι, 1977, σ. 116, αριθ. 212, εικ. 188, και τον πολεμιστή, σ. 51, αριθ. 63, ενώ στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ρόδου 1996, σ. 79, απέφυγα να αναφέρω χρονολόγηση. Σημειώνω εδώ όμως ότι μου είχε μείνει έντονα στη μνήμη η στάση του Ε. Kunze, όταν ο Ι. Κοντής, μάλλον πειραχτικά, του ανέφερε τη χρονολόγηση των Ιταλών. Έμεινε επί αρκετή ώρα σκεπτικός και σιωπηλός και, όταν απομακρυνθήκαμε, έστρεψε το κεφάλι πίσω και ξαναείδε το ανάγλυφο.

3. Ι. Κοντής, ΠΑΕ 1956, σ. 222, πίν. 107β. Στο Μουσεία της Ρόδου Ι, σ. 84, αριθ. 45, όμως το χρονολόγησα, αντίθετα από τον Ι. Κοντή, σύμφωνα με την τότε επικρατούσα χρονολόγηση του μεγάλου αναγλύφου του κυνηγίου, με βάση την αρχιτεκτονική του τετραπύλου.

4. ASAtene 64-65 (1991), L'Arco Quadrifronte sul Decumano Massimo, σ. 175-266. Στη σ. 180, υποσημ. 10, παρέθεσε τη δική μου πληροφορία και παραπέμποντας στο μικρό κείμενο του οδηγού μου πρόσθεσε ότι το ανάγλυφο δεν έχει ακόμη δημοσιευθεί.

5. Υπάρχει και μία ακόμη, ρωμαϊκής όμως εποχής, βλ. Pugliese Carratelli, Supplemento epigrafico rodio, ASAtene 30-31




*Σχέδ. 1. Ρόδος. Ρυμοτομικό σχέδιο της αρχαίας πόλης.*

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

1. ΞΕΝΟΔΟΧΕΙΟ ΘΕΡΜΑΙ
2. ΟΡΦΑΝΟΤΡΟΦΕΙΟ ΘΗΛΕΩΝ (όπου έχουν βρεθεί υστεροελληνιστικά μέρη αγαλμάτων)
3. ΟΔΟΣ ΧΕΙΜΑΡΑΣ
4. ΠΛΑΤΕΙΑ ΚΛΕΟΒΟΥΛΟΥ (όπου ο ευρύτερος χώρος του τεμένους του Ηλίου)
5. ΑΡΧΑΙΑ ΝΕΩΡΙΑ (επ' αυτών και νοτιότερα το τετράπυλο)
6. ΝΑΟΣ ΑΦΡΟΔΙΤΗΣ
7. ΠΥΛΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ
8. ΠΑΝΑΓΙΑ ΤΟΥ ΚΑΣΤΡΟΥ
9. ΑΡΧΑΙΑ ΟΔΟΣ (επάνω στην οποία βρίσκεται η οδός Ιπποτών)
10. ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΟ ΤΕΙΧΟΣ (κοντά στα λιμάνια)
11. ΘΕΣΗ ΤΟΥ ΤΕΜΕΝΟΥΣ ΤΟΥ ΗΛΙΟΥ
12. ΚΑΣΤΕΛΛΑΝΙΑ
13. ΑΡΧΑΙΕΣ ΟΔΟΙ Ρ31 ΚΑΙ Ρ31α (που ορίζουν γενικά το χώρο του αρχαίου ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ)
14. ΛΕΙΨΑΝΑ ΤΟΥ ΚΛΑΣΙΚΟΥ ΤΕΙΧΟΥΣ
15. ΠΙΘΑΝΗ ΘΕΣΗ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΑΓΟΡΑΣ (κατά Hoepfner-Schwandner)
16. ΚΑΘΟΛΙΚΟΣ ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΥ
17. ΛΕΙΨΑΝΑ ΝΟΤΙΟΥ ΚΛΑΣΙΚΟΥ ΤΕΙΧΟΥΣ
18. ΘΕΣΗ ΤΟΥ ΑΣΚΛΗΠΙΕΙΟΥ
19. ΑΡΧΑΙΟΙ ΔΡΟΜΟΙ ΑΠΟ Α.-Δ. (που οδηγούσαν στον χώρο της Ακρόπολης)
20. ΠΙΘΑΝΗ ΘΕΣΗ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΥ ΘΕΑΤΡΟΥ
21. ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΟ ΝΟΤΙΟ ΤΕΙΧΟΣ
22. ΟΔΟΣ ΦΙΛΕΛΛΗΝΩΝ ΚΑΙ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ
23. ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΝ ΣΤΑΔΙΟΝ
24. ΟΔΟΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ
25. CAPELLA DEL PIOSSASCO

νολογούνται μία στον 4ο αι. π.Χ. και οι υπόλοιπες στην ελληνιστική και υστεροελληνιστική εποχή. Είναι φυσικό ότι οι επιγραφές αυτές υπήρχαν επί τόπου, όταν μετά το σεισμό του τέλους του 2ου αι. μ.Χ. επάνω στα ερείπια οικοδομήθηκε το τετράπυλο και ο Decumanus.

Είναι ευτύχημα ότι ο Διόδωρος, XIX 45, 3, στην περιγραφή του τρίτου κατακλυσμού, ο οποίος κατέστρεψε την πόλη το 316 π.Χ., μας έδωσε γενικές πληροφορίες για τη θέση την παρά τον μεγάλο λιμένα κλασικής οχύρωσης[6] και του Διονυσίου: ... *ὁ δὲ τελευταῖος* (κατακλυσμὸς) *ἐπέπεσε μὲν ἔαρος ἀρχομένου, καταρραγέντων ἐξαίφνης μεγάλων ὄμβρων καὶ χαλάζης ἀπίστου τὸ μέγεθος... ὥστε πολλὰς μὲν τῶν οἰκιῶν συμπίπτειν διὰ τὸ βάρος, οὐκ ὀλίγους δὲ καὶ τῶν ἀνθρώπων ἀπόλλυσθαι θεατροειδοῦς*[7] (επικλινούς) *δ' οὔσης τῆς Ῥόδου καὶ τὰς ἐγκλίσεις τῶν ὑδάτων κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς ἕνα τόπον ποιουμένης εὐθὺς τὰ ταπεινὰ τῆς πόλεως ἐπληροῦτο... 4 ... τοῦ δὲ ὕδατος παραδόξως ἀθροιζομένου πᾶς μὲν ὁ περὶ τὸ δεῖγμα καὶ Διονύσιον τόπος ἐπεπλήρωτο...* Ο δε Ψευδολουκιανός (*Ἔρωτες*, 8) περιέγραψε γενικώς τα περιεχόμενα του Διονυσίου ως εξής: «ύστερα από συνεχές και κοπιαστικό ταξίδι αποφασίσθηκε να σταματήσουμε για λίγο στη Ρόδο. Και οι μεν κωπηλάτες έσυραν στην ξηρά το σκάφος και εγκαταστάθηκαν πρόχειρα εκεί κοντά: *ἐγὼ δὲ εὐπρεπισμένου μοι ξενῶνος ἀπαντικρὺ τοῦ Διονυσίου κατὰ σχολὴν ἐβάδιζον ὑπερφυοῦς ἀπολαύσεως ἐμπιμπλάμενος, ἔστι γὰρ ὄντως ἡ πόλις Ἡλίου πρέπον ἔχουσα τῷ θεῷ τὸ κάλλος, ἐκπεριιὼν δὲ τὰς ἐν τῷ Διονυσίῳ στοὰς ἑκάστην γραφὴν κατώπτευον ἅμα τῷ τέρποντι τῆς ὄψεως ἡρωικοὺς μύθους ἀνανεούμενος...* Τα δύο αυτά χωρία οδηγούν στην άποψη ότι το Διονύσιον βρισκόταν στα χαμηλότερα, τα ανατολικά σημεία της πόλης[8], μέσα από τα αρχαία κλασικά

(1952-54), σ. 276. Σ' αυτές πρέπει να προστεθούν από τις παλαιότερες δημοσιεύσεις οι γενικά από την περιοχή αυτή ελληνιστικές επιγραφές, που είχε δημοσιεύσει ο A. Maiuri, Nuova Silloge Epigrafica, Firenze 1925, από την Πύλη του Αγίου Παύλου πιθανότατα, αριθ. 26, 27, κυρίως όμως εκείνες που δημοσίευσε ο G. Jacopi στο ClRh II (1932), σ. 168 κ.ε., οι υπ' αριθ. 44, 45, 53, 54, 55, πιθανώς και η 58, οι οποίες είχαν βρεθεί παλαιότερα μεταξύ του ναού της Αφροδίτης και του Decumanus.

6. Υποψίες για ύπαρξη κλασικής οχύρωσης της πόλης, που είχε διαφορετική πορεία και κατασκευή από εκείνη της ελληνιστικής εποχής, αρχίσαμε να έχουμε από τότε που αποκαλύφθηκαν τμήματα και των δύο εποχών στο αυτό σημείο, βλ. W. Hoepfner - E.L. Schwandner, Haus und Stadt in der klassischen Polis, 2η έκδοση 1994, σ. 53α κ.ε. και εικ. 42. Άλλο τμήμα του κλασικού τείχους που βρέθηκε μακριά από τη θέση αυτή βλ. στη σ. 54α, εικ. 43. Βλ. επίσης Σχέδ. 1, 17.

7. Ο I. Κοντής, Συμβολή εις την μελέτην της ρυμοτομίας της Ρόδου, 1954, σ. 6, απέδειξε ότι ο όρος θεατροειδής (εδώ τουλάχιστον) σημαίνει επικλινής και όχι αμφιθεατρική, όπως εθεωρείτο μέχρι τότε. Παρ' όλα αυτά όμως ο I. Κοντής στο Zum antiken Stadtbauplan von Rhodos, AM 73 (1958), σ. 151, φαίνεται ότι διαφοροποιήθηκε, δεν ξέρω πώς και γιατί.

8. Τούτο παρατήρησε πρώτος μετά τον G. Jacopi και ο I. Κοντής, ό.π. (υποσημ. 6).

και αργότερα τα ελληνιστικά τείχη, κάπου κοντά στην παραλία του πολεμικού λιμένος, πιθανώς δε αμέσως στο εσωτερικό του βορείου τμήματος του σημερινού μεσαιωνικού τείχους, λίγο δυτικότερα της νέας πύλης της Ελευθερίας, από όπου άρχιζαν οι αρχαίες οδοί κατεύθυνσης από Β. προς Ν. η Ρ31 και η Ρ31α (Σχέδ. 1, 13-13). Το «τέμενος» (βλ. παρακάτω, υποσημ. 14) επεκτεινόταν νοτιότερα και έφθανε κοντά στο δείγμα, δηλαδή την αγορά (Σχέδ. 1, 15).

Εκτός όμως από τα αρχαία κείμενα, την άποψη ότι το Διονύσιον βρισκόταν στη θέση αυτή ενισχύει κυρίως η προσεκτική μελέτη των τόπων εύρεσης ορισμένων επιγραφών.

Ι. Ήδη στο BolldArte 1924/25 και 1925/26 του 1924, σ. 326 ο Jacopi είχε δημοσιεύσει μία φωτογραφία με τη σημείωση: «L'interno della Capella Cavalleresca del Piossasco coi ruderi del tempio[9] di Dionisio. Scavo 1925» (Σχέδ. 1, 25).

ΙΙ. Το 1932 ο ίδιος αρχαιολόγος δημοσίευσε στο ClRh II, σ. 215 το κείμενο της επιγραφής εκείνης[10], στην οποία αναφέρεται χορηγία στον Διόνυσο.

ΙΙΙ. Στην ίδια δημοσίευση δεύτερη επιγραφή[11], που βρέθηκε στην εκκλησία της Παναγίας του Κάστρου (Σχέδ. 1, 8), δηλαδή σε μικρή απόσταση από τις ανασκαφές του τετραπύλου και του Decumanus, αναφέρει το όνομα ενός άλλου ιερέως του Διονύσου, ενώ,

IV. Σε τρίτη επιγραφή υπάρχει ένας ιερός νόμος[12] ρυθμιστικός θεμάτων σχετικών με τις θυσίες του Διονύσου.

Σημειώνω εδώ ότι πρώτον, η αρκετού μεγέθους, άρα δυσμετακίνητη, αυτή επιγραφή βρέθηκε στην Καστελλανία (Σχέδ. 1, 12), δηλαδή σε αρκετή απόσταση από το τετράπυλο, δεύτερον, ότι από το κείμενο του Διοδώρου: *πᾶς ...ὁ περὶ τὸ δεῖγμα καὶ Διονύσιον τόπος* προκύπτει ότι οι δύο αυτοί χώροι, αν δεν ήταν συνεχόμενοι, βρίσκονταν σε μικρή σχετικά μεταξύ τους απόσταση και πιθανώς επί του αυτού επιπέδου (Σχέδ. 1, 15), τρίτον, ότι οι Hoepfner και Schwandner (βλ. 2η έκδοση, σ. 63 κτλ.), βασισμένοι σε σοβαρές ενδείξεις ανασκαφικών δεδομένων και τελούντες εν αναμονή της σχετικής από την ανασκαφέα Μ. Μιχαλάκη δημοσίευσης των στοιχείων ενός Νυμφαίου, το οποίο σημειώνουν με ερωτηματικό στην αγορά (πρβλ. Hoepfner, ό.π., εικ. 41), τοποθετούν το δείγμα στα όρια της βόρειας πλευράς του νοτίου μεσαιωνικού τείχους (Σχέδ. 1, 15). Τα πιο πάνω δεδομένα εύλογα οδηγούν στο συμπέρασμα ότι το στωικό συγκρότημα του Διονυσίου θα άρχιζε πιθανώς από κάποια απόσταση ασφαλείας[13] από το χώρο των νεωρίων και θα προχωρούσε πολύ νοτιότερα της σημερινής οδού Σωκράτους.

Οι αρχαίες *διηνεκεῖς* από Β. προς Ν. οδοί Ρ31 και Ρ31α (Σχέδ. 1, 13-13), οι οποίες ορίζουν σε γενικές γραμμές τον τόπο που θα καταλάμβανε το Διονύσιον, έχει διαπιστωθεί από τις ανασκαφές ότι προχωρούσαν έξω από τα μεσαιωνικά τείχη και την τάφρο και έφθαναν ανατολικά της καθολικής εκκλησίας του Αγίου Φραγκίσκου (Σχέδ. 1, 16), όπου διασταυρώνονταν με την από Α. προς Δ. αρχαία οδό Ρ17, στο σημείο περίπου όπου συναντώνται σήμερα οι νέοι δρόμοι Φιλελλήνων και Δημοκρατίας (Σχέδ. 1, 22). Εκεί πλησίον έχει ανασκαφικώς διαπιστωθεί ότι περνούσε το κλασικό τείχος (Σχέδ. 1,

9. Ο Jacopi είχε νομίσει ότι η επιγραφή (βλ. επόμενη υποσημ. 10) έδινε λύση στο πρόβλημα της θέσης όπου βρισκόταν *ὁ ναός* του Διονύσου, όπως εθεωρείτο τότε, βλ. A. van Gelder, Geschichte der alten Rhodier, Haag 1922, σ. 8. Για το θέμα αυτό βλ. παρακάτω, υποσημ. 16.

10. *ΕΠ ΙΕΡΕΩΣ ΑΓΑΘΟΔΩΡΟΥ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΜΒΡΟΤΟΥ ΤΙΜΟΣΤΡΑΤΟΣ ΛΥΚΩΝΟΣ ΧΟΡΑΓΗΣΑΣ ΔΙΟΝΥΣΩΙ ΙΑΛΥΣΙΑ ΠΑΙΔΩΝ ΕΝΙΚΗΣΕ.*

11. ClRh II (1932), σ. 203, αριθ. 34, ... τον δείνα *ΙΕΡΑΤΕΥΣΑΝΤΑ ΔΙΟΝΥΣΟΥ.*

12. Ό.π., σ. 203, αριθ. 34.

13. Επ' αυτού ο Στράβων αναφέρει χαρακτηριστικά τα εξής: *τῶν δὲ ναυστάθμων* ***τινὰ*** *καὶ κρυπτὰ ἦν καὶ ἀπόρρητα τοῖς πολλοῖς, τῷ δὲ κατοπτεύσαντι ἢ παρελθόντι εἴσω θάνατος ὥριστο ἡ ζημία.* Από το χωρίο αυτό προκύπτει ότι δεν ήταν δυνατό να εφάπτεται το ανοιχτό για το κοινό Διονύσιον με τα νεώρια αυτά, εάν βέβαια αυτά τα νεώρια συμπεριελαμβάνοντο στα *τινὰ* του Στράβωνος. Σημειώνω εδώ ότι τελευταία κυκλοφόρησε η μελέτη των David J. Blackman - Paul Knoblauch - Αγγελικής Γιαννικούρη: Die Schiffshäuser am Mandrakihafen in Rhodos, AA 1996, σ. 371-426, την οποία όμως δεν είχα τη δυνατότητα μέχρι σήμερα να μελετήσω επί τόπου.

17), με κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ., όπου περίπου αρχίζει η ανωφέρεια των οδών Αγίων Αναργύρων και Κομνηνών, η οποία καταλήγει στην ακρόπολη. Ο Διόδωρος αναφέρει πιο κάτω: *πρὸς δὲ τὸ Ἀσκληπιεῖον* (Σχέδ. 1, 18) *ἤδη τοῦ λιμνάζοντος τόπου προσιόντος ἐκπλαγεῖς μὲν ἦσαν ἅπαντες, πρὸς δὲ τὴν σωτηρίαν διαφόροις ἐχρῶντο κρίσεσιν, οἱ μὲν γὰρ αὐτῶν εἰς τὰ πλοῖα συνέφυγον, οἱ δ' ἐπὶ τὸ θέατρον ἀνέδραμον, τινὲς δὲ τῶν περικαταλαμβανομένων ὑπὸ τοῦ δεινοῦ διαπορουῦντες ἐπὶ τοὺς ὑψηλοτάτους βωμοὺς καὶ τὰς τῶν ἀνδριάντων βάσεις προσανέβησαν.* Με άλλα λόγια δηλαδή από την περιοχή του Ασκληπιείου, το οποίο βρισκόταν κοντά στο κλασικό τείχος (Σχέδ. 1, 17), πολλοί βγήκαν από κάποια, την πιο κοντινή, πύλη έξω από την πόλη και έφυγαν προς τα πλοία, ενώ άλλοι πήραν δυτικά τους ανηφορικούς δρόμους, προς το θέατρο[14] (Σχέδ. 1, 20) και ανέβηκαν στους βωμούς και τους ανδριάντες.

Η πολύ μεγάλη μεταβολή την οποία υπέστη η αρχαία πόλη από τη διάνοιξη της μεσαιωνικής τάφρου άλλαξε την εν γένει φυσιογνωμία του χώρου της κλασικής και ελληνιστικής εποχής τόσο, ώστε δεν είναι δυνατό να φαντασθούμε σήμερα ότι κατά την ιπποδάμεια φάση της η επιφάνεια του εδάφους βρισκόταν στο οριζόντιο επίπεδο των χειλέων της τάφρου και, κυρίως, ότι η επιφάνεια αυτή ήταν συνεχής από την οδό Χειμάρρας (Σχέδ. 1, 3) και από το Ορφανοτροφείο Θηλέων (Σχέδ. 1, 2) μέχρι την Πλατεία Κλεοβούλου (Σχέδ. 1, 4) και τις παρυφές της τάφρου, σε όλη την τροχιά της σημερινής οδού Δημοκρατίας (Σχέδ. 1, 24-24). Ο Διόδωρος λοιπόν, ο οποίος ενδιαφερόταν να προσδιορίσει την στάθμη των υδάτων, ήταν φυσικό ότι χρησιμοποίησε τα πλησιέστερα πολεοδομικά στοιχεία της περιοχής, δηλαδή το δείγμα, το Διονύσιον και το ευρισκόμενο στο νότιο άκρο της τότε κλασικής πόλης Ασκληπιείον (Σχέδ. 1, 18). Έτσι γίνεται κατανοητό γιατί και ο Jacopi, όταν στην ευρύτερη περιοχή του ξενοδοχείου Θέρμαι (Σχέδ. 1, 1), που την εποχή εκείνη υπήρχαν ακόμη τα μουσουλμανικά νεκροταφεία, βρέθηκε ο κολοβωμένος κορμός του Ασκληπιού του κήπου του Μουσείου[15], νομίζοντας ότι εκεί βρισκόταν και το Ασκληπιείον, έγραψε, ClRh V1, σ. 74, εικ. 4: «Non molto distante di là (δηλαδή από το Διονύσιο) sorgeva 1 Asclepieion, di cui è motizia in Diodoro, che lo colloca un po più su del tempio (?) di Dioniso identificato ultimamente in prossimità di Piazza dell' Arsenale[16]. Η οριζόντια λοιπόν στάθμη των υδάτων του κατακλυσμού είχε καθ' ύψος φθάσει στο, μακριά από το Διονύσιον (Σχέδ. 1, 13-13) σε υψηλότερο όμως επίπεδο ευρισκόμενο, Ασκληπιείον (Σχέδ. 1, 22)[17].

Ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζουν τα στοιχεία που αναφέρει ο Στράβων ΙΔ 652, 15, ότι η Ρόδος μετά τις διπλωματικές, ναυτικές και άλλες επιτυχίες της *...αὐτόνομός τε διετέλεσε καὶ πολλοῖς ἀναθήμα-*

14. Ο χώρος στον οποίο βρισκόταν το θέατρο έχει εντοπισθεί από λίγα οικοδομικά τεμάχια δυτικά της αρχαίας οδού Ρ27, δηλαδή της σημερινής οδού Θ. Σοφούλη, της παράλληλής της οδού Κέννεντυ, βόρεια της οδού Παρθενόπης και νότια της οδού Παυλίδη (Σχέδ. 1, 20). Σημειώνω εδώ για πρώτη φορά την προ πολλών ετών (πιθανώς κατά τα τέλη της δεκαετίας του 1960) εύρεση μερικών μεγάλων και καλοδουλεμένων ελληνιστικών λιθοπλίνθων από ασβεστόλιθο και προσθέτω ότι από το χώρο εκείνο της εύρεσής τους δεν τις είχα μετακινήσει με την ελπίδα ότι θα μου παρείχετο η ευκαιρία να διενεργήσω, έστω και μικρή, ανασκαφική έρευνα.

15. Βλ. ClRh V1 (1931), σ. 74, εικ. 47. Γρ. Κωνσταντινόπουλος, Μουσεία, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 62, αριθ. 88, εικ. 85. R. Kabus-Preisshofen, Hellenistische Plastik der Insel Kos, σ. 48, εικ. 4,2.

16. Κατ' αρχήν σημειώνω ότι ο Στράβων, ΙΔ 652, 31, διηγούμενος το επεισόδιο του ζωγράφου Πρωτογένη, ο οποίος: *ἐδεήθη τῶν τοῦ τεμένους* (του Διονυσίου) *προεστώτων...* να του δώσουν άδεια να απαλείψει από το ζωγραφικό του πίνακα του «Σατύρου» την πέρδικα, η οποία αποσπούσε την προσοχή και το θαυμασμό των επισκεπτών και των περδικοτρόφων περισσότερο από τον ίδιο τον Σάτυρο, σαφώς αναφέρει ότι το Διονύσιον δεν ήταν ναός αλλά τέμενος. Δεύτερον, πρέπει να διορθώσω εδώ την Preisshofen, ό.π., σ. 48, υποσημ. 144, η οποία μη έχοντας προσωπική εμπειρία του χώρου αντέγραψε τον Jacopi (βλ. παραπάνω) και αναφέρει το κολοβωμένο άγαλμα του Ασκληπιού ως «gefunden an der Piazza Arsenate, wo das Asklepieion lokalisiert wird(?)». Σήμερα γνωρίζουμε με ακρίβεια ότι το Ασκληπιείον (βλ. παραπάνω, υποσημ. 15) ουδεμία σχέση είχε με την Piazza Arsenale, δηλαδή τη σημερινή Πλατεία Σύμης.

17. Αναφορά στη διαμόρφωση του Ασκληπιείου της Ρόδου έκανε ο Ι. Κοντής, Αι ελληνιστικαί διαμορφώσεις του Ασκληπιείου της Κω, 1956, σ. 8, όπου και αρκετές παραπομπές από την παλαιότερη βιβλιογραφία. Αναμένονται όσα ο Ι. Παπαχριστοδούλου ανήγγειλε στην ανακοίνωσή του: Νέα στοιχεία για το Ασκληπιείο της Ρόδου, Ρόδος, 24-29 Οκτωβρίου, 1993.

*σιν ἐκοσμήθη, ἃ κεῖται τὰ μὲν πλεῖστα ἐν τῷ Διονυσίῳ καὶ τῷ γυμνασίῳ, ἄλλα δ' ἐν ἄλλοις τόποις.* Ο συνδυασμός των πολύτιμων αυτών πληροφοριών του Στράβωνος[18] με όσα περιγράφει ο Ψευδολουκιανός (βλ. παραπάνω) επιτρέπει, νομίζω, να υποστηρίξω ότι τόσο τα ανάγλυφα του κυνηγίου (Πίν. 11 α) και το κολοβωμένο ανάγλυφο με την έντονη κίνηση του πολεμιστή (Πίν. 11 β), όσο και η σύνθεση στην οποία ανήκε η σκηνή της ναυμαχίας (Πίν. 12 α) είναι κατάλοιπα από πλαστικές συνθέσεις οι οποίες ήταν εκτεθειμένες στις στοές του Διονυσίου της ελληνιστικής Ρόδου. Ο στωικός εκθεσιακός χώρος του Διονυσίου είναι πλέον σήμερα βέβαιο ότι παρέμεινε σε λειτουργία μέχρι την καταστροφή του από το σεισμό των μέσων ή του τέλους του 2ου αι. μ.Χ. (για τη χρονολόγηση αυτή βλ. και Hoepfner-Schwandner, ό.π., σ. 336, υποσημ. 160), μετά από τον οποίο στο επί των ερειπίων του χώρο οικοδομήθηκε το τετράπυλο και ο Decumanus.

Εκτός αυτών όμως μια σειρά από συλλογισμούς νομίζω ότι αποκαλύπτει και τη θέση όπου ήταν εκτεθειμένο ένα αξιολογότατο έργο της ροδιακής γλυπτικής. Η Preisshofen στη σπουδαία μελέτη της για «το δεόμενο αγόρι» του Μουσείου του Βερολίνου[19] (Πίν. 12 β), προσπαθώντας να φέρει εις φως όλες τις περιπέτειες του χάλκινου αυτού αγάλματος, βρήκε και ανέσυρε από αρχεία επιστολή ενός ιππότη της Ρόδου, του Fra Saba di Castiglione, στην οποία περιέχεται η πληροφορία ότι «την 28η Σεπτεμβρίου 1503 σε σκαπτικές εργασίες παρά το τείχος κοντά στο λιμάνι της Ρόδου βρέθηκε σε καλή κατάσταση το εν λόγω άγαλμα».

Η Preisshofen, όπως έγραψα και πιο πάνω, στην περίπτωση του κολοβωμένου αγάλματος του Ασκληπιού δεν εγνώριζε καλά εξ αυτοψίας την τοπογραφία ούτε της αρχαίας, ούτε της νέας πόλης Ρόδου[20], όσα δε γενικότερα τοπογραφικά αναφέρει στην υποσημ. 96 της σ. 697 στηρίζονται σε πεπαλαιωμένη βιβλιογραφία της εποχής του Jacopi, η οποία, ύστερα μάλιστα από τα προκύψαντα εκ των τελευταίων ανασκαφών της Ρόδου, δεν ισχύει πλέον[21]. Κατόπιν αυτών δεν νομίζω ότι χρειάζεται να ανασκευάσω μία προς μία τις διάφορες θέσεις της μελέτης της σ. 697. Απλώς, αφού τονίσω ότι ουδέν ισχύει από όσα εκεί αναγράφονται σχετικά με το σημείο όπου ήταν εκτεθειμένο το άγαλμα του Μουσείου του Βερολίνου, δηλαδή στο τέμενος του Ηλίου, αναφέρω εδώ ότι στην μόλις πρό τινος κυκλοφορήσασα πραγματεία μου[22] ασχολήθηκα διεξοδικά με το θέμα της θέσης του τεμένους του Ηλίου στη Ρόδο και, κατόπιν ενδελεχούς ερεύνης και μελέτης των επιγραφικών, ανασκαφικών και λοιπών στοιχείων τα οποία κατά καιρούς ήλθαν στο φως, απέδειξα ότι το τέμενος του Πολιούχου είχε ιδρυθεί στο ανώτατο και εμφανέστερο σημείο πάνω από τα λιμάνια, όπου στα ιπποτικά χρόνια κτίστηκε ο γοτθικός ναός του Αγίου Ιωάννου της Ιερουσαλήμ και σήμερα υπάρχει το κτίριο του πρώην Δημοτικού Σχολείου. Εκεί ήδη τον περασμένο αιώνα και στις αρχές του εικοστού βρέθηκαν οι σχετικές επιγραφές[23].

Πιο πάνω είδαμε ότι ο ιππότης Castiglione, μόνος εξ αυτοψίας μάρτυρας στη Ρόδο και πληροφοριοδότης της εύρεσης του αγάλματος του «δεομένου αγοριού» του Μουσείου του Βερολίνου, είπε ότι αυτό βρέθηκε, όπως επί λέξει αναφέρει η Preisshofen: «κατά σκαπτικές εργασίες παρά τα τείχη κοντά στο λιμάνι».

18. Το χωρίο αυτό του Στράβωνος πολλά υποδηλώνει για την ανάπτυξη κυρίως της υστεροελληνιστικής και ρωμαϊκής τέχνης στη Ρόδο· βλ. παρακάτω, υποσημ. 23.

19. R. Kabus-Preisshofen, Der Betende Knabe in Berlin, AA 1988, σ. 687 και υποσημ. 37. Η φωτογραφία από το αντίγραφο, το οποίο βρίσκεται στο Μουσείο Πόλεως της Ρόδου.

20. Βλ. και παραπάνω, υποσημ. 16.

21. Τέλος, φαίνεται ότι, όταν έγραφε την εργασία της για το αγόρι του Μουσείου του Βερολίνου η Preisshofen, δεν είχε υπόψη ούτε τα όσα περιλαμβάνονται στο περί Ρόδου κεφάλαιο, σ. 21 κ.ε., της πρώτης έκδοσής του κατά το 1986 κυκλοφορήσαντος βιβλίου των W. Hoephner - E.L. Schwandner, Haus und Stadt im Klassischen Griechenland, όπου είχαν περιληφθεί όσα νεότερα ανασκαφικά και άλλα δεδομένα είχαν προκύψει. Σημειώνω επίσης ότι οι συγγραφείς προέβησαν το 1994, μετά το θάνατο της Preisshofen, σε δεύτερη stark überarbeitete Auflage, σ. 51.

22. Γρ. Κωνσταντινόπουλος, Ροδιακός Κόσμος ΙΙ, Η Ροδιακή Μυθολογία του VII Ολυμπιόνικου, Ρόδος 1997, σ. 71-82.

23. Ό.π., σ. 72, υποσημ. 241.

Επειδή όμως, όπως περιγράφει (βλ. παραπάνω) ο Διόδωρος, προκύπτει ότι το Διονύσιον, το κατά κάποιον τρόπο εκθεσιακό τέμενος, του οποίου αδρά αλλά κατατοπιστικά στοιχεία παραδίδουν ο Ψευδολουκιανός και ο Στράβων, βρισκόταν στο κάτω μέρος της πόλης, μέχρι σήμερα δε ύπαρξη άλλου παρόμοιου τεμένους δεν έχει διαπιστωθεί κοντά στα λιμάνια, είναι βέβαιο ότι εκεί, στο Διονύσιον, ήταν η καταλληλότερη και μοναδική θέση στην οποία οι αρχαίοι Ρόδιοι ήταν δυνατόν να είχαν εκθέσει και το αγόρι το ευρισκόμενο σήμερα στο Μουσείο του Βερολίνου, και όχι το τέμενος του Ηλίου, διότι αποκλείεται να μεταφέρθηκε από το ύψος του Καστέλλου για απόκρυψη ή για οποιονδήποτε άλλο σκοπό στο τείχος του λιμανιού. Εάν δε και η χρονολόγηση της Preisshofen είναι ακριβής[24], το αγόρι του Μουσείου του Βερολίνου περιελαμβάνετο, πιθανώς, στα αρχαιότερα(;) εκθέματα των στοών του λίαν εκτεταμένου ελεύθερου εκθεσιακού χώρου έργων τέχνης, του Διονυσίου, το οποίο βρισκόταν κοντά στα λιμάνια της πόλης της Ρόδου.

*Αθήνα, Απρίλιος 1998* *ΓΡ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΠΟΥΛΟΣ*

24. Πράγμα για το οποίο εγώ αμφιβάλλω, όχι μόνον επειδή όλοι σχεδόν οι αρχαιολόγοι οι οποίοι υπηρέτησαν επί μακρά χρονικά διαστήματα στη Ρόδο κλίνουν προς τη γνώμη ότι η υστεροελληνιστική περίοδος υπήρξε εποχή μεγάλης ακμής της ροδιακής γλυπτικής, αλλά επειδή και από άλλα στοιχεία προκύπτει σαφώς πλέον σήμερα ότι πρέπει να αναθεωρήσουμε τις χρονολογήσεις κάποιων ροδιακών έργων που οι παλαιότεροι (και όχι μόνον εκείνοι) μελετητές είχαν αποδώσει στην κλασική εποχή. Το θέμα αυτό όμως αναπτύσσεται εξονυχιστικά σε άλλη ανολοκλήρωτη ακόμη μελέτη μου.

## Summary

# SCULPTURE AND INSCRIPTIONS FROM THE 'DIONYSION' OF ANCIENT RHODES

From the writings of the historian Diodorus Siculus, Strabo and Pseudo-Lucian, it was known that the monumental building complexes of ancient Rhodes included a 'Dionysion'. In the absence of any excavation evidence, modern scholars vaguely believed that this was probably a temple. Both Strabo and Pseudo-Lucian, however, state that it was a precinct with stoas, in which works of sculpture and painting were displayed.

In an excavation conducted in 1925 within and close to the north fortifications of the medieval town, not far from the ancient small or military harbour of Mandraki, the Italian archaeologist Jacopi found an inscription built into a small church erected at time of the knights which bore the name of a priest of Dionysos. On the basis of this, he believed he had found the site of the temple of this god. Italian excavations after 1940, however, brought to light the remains of a large tetrapylon and a decumanus maximus, built by the Romans at the end of the 2nd c. AD above ancient Greek ruins produced by a major earthquake. Amongst the finds from the excavations were a fairly well-preserved marble relief with a hunting scene (Pl. 11 α), a badly mutilated marble torso from a warrior relief (Pl. 11 β), and a large number of inscriptions, three of them bearing the names of priests of Dionysos and found at three points hundreds of metres apart.

In his description of the third flood in the classical city of Rhodes, in 316 BC, Diodorus states that the rain-water first flooded the Dionysion, and eventually reached the Asklepieion, the site of which is to the south of and at a higher level than the Dionysion.

It is the opinion of the present writer that the two marble reliefs (Pl. 11 α-β) found during the excavation of the decumanus maximus, and a third, small fragment of a large scene depicting a naval battle, found in the old town behind a coat-of-arms dating from the period of the knights (Pl. 12 α) were displayed in the Dionysion, which was destroyed by a severe earthquake in the late 2nd c. AD. On the site of the precinct, the Romans built a bombastic tetrapylon and an imposing decumanus, which obliterated the memory of the Hellenistic, austere site, designed on a human scale, and with it the Dionysion, which was famous for its humanist content.

Finally, the present writer also argues that the boy in the Berlin Museum, according to the findings of Ms. Preisshofen, who studied it, will have been displayed not in the sanctuary of Helios, as Preisshofen suggests, but in the Dionysion.

*GRIGORIOS KONSTANTINOPOULOS*

# ΠΕΡΣΕΦΟΝΗ ΚΑΙ ΕΚΑΤΗ ΣΤΗΝ ΤΕΓΕΑ*

Το ανάγλυφο με αριθμό ευρετηρίου 34 στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Τεγέας (Πίν. 13 α), που προέρχεται από την ευρύτερη περιοχή της, με άγνωστη την ακριβή προέλευσή του, παρουσιάσθηκε για πρώτη φορά από τον Mendel[1], που αναγνώρισε σ' αυτό την Υγεία και μία λατρεύτρια, και το χρονολόγησε ορθά στον 4ο αι. π.Χ. Ωστόσο, η ταύτιση αυτή δεν στηρίζεται στα εικονογραφικά δεδομένα της παράστασης. Η ερμηνεία των δύο μορφών του αναγλύφου της Τεγέας και η σημασία τους για την τοπική λατρεία αποτελούν το αντικείμενο της παρούσας μελέτης.

Η ανάγλυφη πλάκα έχει απλή αετωματική επίστεψη με υποκείμενο κανόνα[2]. Στο πεδίο αριστερά στέκεται γυναικεία μορφή σε θέση 3/4 προς τα δεξιά, με στηρίζον σκέλος το δεξιό και έντονα λυγισμένο το φερόμενο προς τα πίσω αριστερό (Πίν. 13 α-β). Φορεί χειριδωτό χιτώνα και αττικό πέπλο. Με το δεξί της η μορφή ανασύρει προς τα εμπρός την πρόσθια κάθετη παρυφή του πέπλου της. Στο τμήμα του πέπλου ανάμεσα στα στήθη δημιουργούνται ενάλληλες πτυχές σχήματος V. Κάτω από τη ζώνη στο απόπτυγμα σχηματιζόταν στο μέσον μία συστάδα από διαδοχικές τριγωνικές πτυχές, σήμερα σπασμένη στη μία πλευρά της. Οι τριγωνικές αυτές πτυχές πλαισιώνονται δεξιά και αριστερά από άλλες, πλατιές και κατακόρυφες. Πάνω στο στάσιμο σκέλος ταινιόσχημες πτυχές με διπλές ράχες και ρηχή αύλακα ανάμεσά τους εναλλάσσονται με βαθύτερες αύλακες. Η μορφή προτείνει χαλαρά το αριστερό χέρι της, με την παλάμη στραμμένη προς τα κάτω και τα δάκτυλα αναδιπλωμένα. Τα μαλλιά της πέφτουν κυματιστά και ελεύθερα στον αυχένα και επιστέφονται από πόλο (Πίν. 13 β). Φορεί κλειστά υποδήματα.

Η γυναικεία μορφή στα δεξιά είναι υψηλότερη και φθάνει ώς το ανώτερο πλαίσιο της παράστασης (Πίν. 13 α, γ). Στέκεται αντικριστά με την προηγούμενη σε θέση 3/4 προς τα αριστερά και έχει τον

* Ευχαριστίες οφείλω στον προϊστάμενο της Θ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, δρ. Θ. Σπυρόπουλο, που μου χορήγησε την άδεια μελέτης και δημοσίευσης του αναγλύφου, στην αρχαιολόγο Α. Καραπαναγιώτη για παροχή διευκολύνσεων, στον K.V. v. Eickstedt για τη φωτογράφησή του, και στη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή Αθηνών για την άδεια χρήσης της παλαιάς φωτογραφίας του. Επίσης, στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο για την φωτογραφία του Πίν. 15 β, στο Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο της Αθήνας για εκείνη του Πίν. 16 α, στους Trustees του Βρετανικού Μουσείου για την φωτογραφία του Πίν. 15 α, και στη φωτογράφο M. Mauzy της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα για τις φωτογραφίες - αναπαραγωγές των υπολοίπων εικόνων. Για χρήσιμες παρατηρήσεις και υποδείξεις στη διαμόρφωση του κειμένου ευχαριστώ θερμά την αναπληρώτρια καθηγήτρια Κλασικής Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών Ο. Παλαγγιά και την Έφορο δρ. Α. Λεμπέση.

1. Το ανάγλυφο δημοσιεύει ο G. Mendel, Fouilles de Tégée, BCH 25 (1901), σ. 263-264, αριθ. 1, εικ. 8, και για την προέλευση σ. 261, ως ευρισκόμενο τότε στη Συλλογή της Παλαιάς Επισκοπής Τεγέας. Πρβλ. και Κ. Ρωμαίος, ΠΑΕ 1909, σ. 318.

2. Λευκό, λεπτόκοκκο μάρμαρο, με ανοιχτή καστανή πάτινα. Σωζόμενο ύψος 0,475, πλάτος 0,37 μ. και βάθος που κυμαίνεται μεταξύ 0,10 και 0,13 μ. Θραυσμένες είναι οι δύο γωνίες της αετωματικής επίστεψης, η κάτω δεξιά γωνία της πλάκας μαζί με το κατώτερο τμήμα της αριστερής κνήμης και το άκρο πόδι της μεγαλύτερης σε κλίμακα μορφής, καθώς και το μέτωπο της ταινίας εδάφους και το κατώτερο τμήμα του αριστερού κροτάφου της. Αυτά τα τμήματα έχουν συμπληρωθεί με γύψο. Επιμέρους αποκρούσεις παρατηρούνται ιδίως στα κεφάλια των μορφών, των οποίων λείπουν εντελώς τα πρόσωπα, καθώς και στα άκρα τους. Επίσης θραυσμένα είναι το άκρο δεξί χέρι της μικρότερης σε κλίμακα μορφής μαζί με το κατώτερο μέρος του πήχη, καθώς και το αντίστοιχο τμήμα από το αριστερό χέρι και μέρος του δεξιού άκρου χεριού της μεγαλύτερης μορφής. Οι κρόταφοι της στήλης φέρουν ίχνη χονδροειδούς επεξεργασίας με βελόνι και οι απολήξεις τους είναι καμπύλες προς τα επάνω. Η επιδερμίδα του μαρμάρου είναι αρκετά διαβρωμένη.

ίδιο τρόπο στήριξης. Η κλίση της μορφής προς τα αριστερά της και το έξαρμα του πεδίου εξωτερικά του αριστερού πήχη της δηλώνουν ότι στηριζόταν με το αριστερό χέρι της, που έχει την παλάμη στραμμένη προς τα έξω, σε χαμηλό πεσσό[3]. Η μορφή σχηματίζει λόγω της στάσης της ένα αντίστροφο S με έντονη πλευρική μετατόπιση του ισχίου της φέρουσας πλευράς προς τα δεξιά της.

Η δεύτερη αυτή γυναικεία μορφή φορεί χειριδωτό, άζωστο χιτώνα που σχηματίζει τοξοειδείς πτυχές κάτω από τα στήθη της. Φέρει επίσης ιμάτιο που καλύπτει το οπίσθιο τμήμα του κεφαλιού, το αριστερό χέρι και το κατώτερο τμήμα του σώματος. Η καμπύλη αναδίπλωση του ιματίου περιβάλλει τη λεκάνη και στερεώνεται με μαζεμένη την άκρη της στο αριστερό πλευρό. Το δεξί χέρι, λυγισμένο έντονα, προτείνει ομφαλωτή φιάλη. Το κεφάλι γέρνει και από το περίγραμμά του είναι σαφές ότι έφερε κάτω από την καλύπτρα πόλο ή υψηλή στεφάνη. Η κόμη, μακριά και κυματιστή, παρακολουθεί το αριστερό περίγραμμα του λαιμού. Η μορφή φορεί σανδάλια.

Η επιβλητική παρουσία της στηριζόμενης γυναικείας μορφής και το κάλυμμα της κεφαλής της σε συνδυασμό με τη φιάλη που κρατεί συμβάλλουν στο να αναγνωρίσουμε σ' αυτήν μία θεά. Η άποψη όμως του Mendel ότι η πεπλοφόρος δίπλα της είναι μία λατρεύτρια δεν ευσταθεί. Η συγκριτικά με τη θεά στα δεξιά μεγάλη κλίμακα αυτής της μορφής, η έλλειψη της χειρονομίας του σεβίζοντος ή της κάλυψης με το ιμάτιο προ της επιφάνειας της θεότητας, που βρίσκεται μάλιστα σε άμεση γειτνίαση[4], μαζί και με τον πόλο[5] που φέρει, είναι τα στοιχεία που μαρτυρούν ότι πρόκειται επίσης για μία θεά.

Συνεπώς έχουμε ένα αναθηματικό ανάγλυφο[6] με την απεικόνιση δύο γυναικείων θεοτήτων στον τύπο της «ιερής συνομιλίας» (sacra conversazione), χωρίς την παρουσία λατρευτών[7]. Η αετωματική

3. Το στήριγμα, που δεν είναι αρχιτεκτονικά διαμορφωμένο, γίνεται αντιληπτό από την εξαρμένη σε σχέση με το πεδίο επιφάνεια, πλ. 0,01 έως 0,015 μ. Το μεγαλύτερο τμήμα του καλύπτεται από το αριστερό χέρι της μορφής και τις πτυχές του ιματίου που πέφτουν πλάι στο αριστερό σκέλος της.

4. Οι λατρεύτριες στα ανάγλυφα κατά κανόνα συνοδεύονται από άνδρες ή ολόκληρη την οικογένειά τους. Επίσης, είναι τυλιγμένες σχεδόν εξ ολοκλήρου στο ιμάτιο, που συχνά καλύπτει και το κεφάλι τους, και παρουσιάζουν συνήθως τη χειρονομία του σεβίζοντος. Βλ. λ.χ. τα κλασικά αναθηματικά ανάγλυφα από τον κύκλο του Ασκληπιού, Μουσείο Πειραιώς 405: LIMC II, λ. Asklepios, αριθ. 105* (B. Holtzmann). LIMC V, λ. Hygicia, αριθ. 138 (F. Croissant). ΕΑΜ 1402: LIMC II, αριθ. 248*. ΕΑΜ 1377: Neumann, σ. 51, πίν. 29. LIMC II, αριθ. 201*. LIMC III, λ. Epione, αριθ. 3 (F. Croissant). Βλ. επίσης το αναθηματικό ανάγλυφο του τέλους του 5ου αι. π.Χ. στο Μουσείο Δήλου Α 3193 με την Άρτεμιν και μία μοναδική λατρεύτρια σε σαφώς μικρότερη κλίμακα από τη θεά: A. Hermary, Délos XXXIV. La sculpture archaique et classique, I, Paris 1984, σ. 48, αριθ. 25, πίν. XXIII,1. Ο ίδιος, στο J. Marcadé, Sculptures Déliennes, Paris 1996, σ. 72 με πίν. στη σ. 73. LIMC II, λ. Artemis, αριθ. 456* (L. Kahil). Κατ' εξαίρεση, όταν υπάρχει ειδική σχέση ανάμεσα στη θεότητα και στο θνητό στα αναθηματικά ανάγλυφα, ο τελευταίος είναι δυνατόν να απεικονίζεται χωρίς δέος μπροστά της, όπως λ.χ. στο πρώιμο κλασικό ανάγλυφο με παράσταση ενός τεχνίτη που προσφέρει την *ἀπαρχή* του στην Αθηνά Εργάνη, στο Μουσείο Ακροπόλεως 577: Neumann, σ. 39 και σημ. 63, πίν. 19. LIMC II, λ. Athena, αριθ. 52* (P. Demargne).

5. Ο πόλος είναι κατ' εξοχήν θεϊκό κάλυμμα που χαρακτηρίζει ορισμένες ελληνικές ή εξελληνισμένες θεές με χθόνια υπόσταση, όπως η Ήρα, η Κυβέλη, η Δήμητρα, η Κόρη και η Εκάτη. Βλ. V.K. Müller, Der Polos, die griechische Götterkrone, Berlin 1915. E. Simon, Hera und die Nymphen. Ein böotischer Polos in Stockholm, RA 1972, σ. 211, 213-218. F. Naumann, Die Ikonographie der Kybele in der phrygischen und der griechischen Kunst, IstMitt-BH 28, Tübingen 1983, σ. 34, σημ. 130 και passim. U. Kron, Götterkronen und Priesterdiademe, στο Armagani. Festschrift für J. Inan, Istanbul 1993, σ. 380 και σημ. 70. Οι παραπάνω ερευνητές επισημαίνουν ότι ο πόλος φέρεται και από θνητές στη γαμήλια εικονογραφία ή στη χθόνια λατρεία. Πρβλ. και K. Schauenburg, Die Göttin mit dem Vogelszepter, RM 82 (1975), σ. 207 και σημ. 5. Τον πόλο φέρουν και τα πήλινα αγαλμάτια που απεικονίζουν θνητές ως ένδειξη της εξομοίωσής τους με τη θεότητα, κατά τον M. Sguaitamatti, L'offrante de porcelet dans la coroplathie géléenne, Mainz 1984, σ. 13-15, 53-54, Τέλος, πόλο φορούν και οι αφηρωισμένες νεκρές, λ.χ. η κόρη Αμφοττώ στη βοιωτική στήλη του 5ου αι. π.Χ., ΕΑΜ 739: Σ. Καρούζου, Εθνικόν Αρχαιολογικόν Μουσείον. Συλλογή Γλυπτών, Αθήνα 1967, σ. 35, πίν. 19.

6. Η περίπτωση το ανάγλυφό μας να είναι επιτύμβιο αποκλείεται λόγω της εικονογραφίας του. Η μορφή στα δεξιά δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί αφηρωισμένη νεκρή, καθώς φέρει σπονδική φιάλη, στοιχείο άγνωστο στις παραστάσεις των επιτύμβιων αναγλύφων.

7. Για ανάλογα ανάγλυφα, U. Hausmann, Kult und Heiltum, Potsdam 1948, σ. 100-109. Πρβλ. και το αναθηματικό ανά-

επίστεψη είναι χαρακτηριστική για αναθηματικά ανάγλυφα στα οποία απεικονίζονται μόνον οι θεότητες και υποβάλλει την ιδέα του ναΐσκου που τις περικλείει. Συχνά μάλιστα σε ανάγλυφα με αετωματική επίστεψη απεικονίζονται θεότητες που διαθέτουν χθόνια υπόσταση[8].

Το ανάγλυφο χρονολογείται στον πρώιμο 4ο αι. π.Χ., όπως κατ' αρχήν υποδηλώνει η χαμηλή θέση της ζώνης της πεπλοφόρου[9]. Η πεπλοφόρος θεά έχει επίσης την ίδια στάση με τη χαρακτηριστική ώθηση του σώματος από τη μέση και επάνω προς τα πίσω, με την προσωποποίηση (Σικελία;) στο ψηφισματικό ανάγλυφο του 394/3 π.Χ. στο Επιγραφικό Μουσείο[10]. Η διάταξη των πτυχών στο απόπτυγμα του πέπλου της ακολουθεί σχήματα που καθιερώνονται τον 5ο αι., συνεχίζονται όμως ώς τον ύστερο 4ο αι. π.Χ.[11] και για το λόγο αυτό δεν βοηθούν στη χρονολόγηση του αναγλύφου.

Η δεύτερη θεά έχει παρόμοια στάση με αυτήν της Αθηνάς στο ανάγλυφο του 399/8 π.Χ. και πάλι στο Επιγραφικό Μουσείο[12]. Ωστόσο, η μορφή αυτή βρίσκεται, ως προς την απόδοση των πτυχών του ενδύματος με τις χονδροειδείς κυλινδρικές ράχες, πλησιέστερα στην Αθηνά του ψηφισματικού αναγλύφου στο Επιγραφικό Μουσείο, που χρονολογείται περίπου στο 390 π.Χ.[13]. Τέλος, τα ενδύματά της που αφήνουν να διαγραφούν οι φόρμες του σώματος, ενώ παράλληλα διακρίνονται για την πλαστικότητα και τον όγκο τους, την φέρνουν πολύ κοντά στην Ευκολίνη του ποιοτικά ανώτερου επιτύμβιου ανάγλυφου του Μουσείου Κεραμεικού, που χρονολογείται περίπου στο 380 π.Χ.[14]. Συνεπώς, μία χρονολόγηση του αναγλύφου στο τέλος της δεκαετίας 390-380 π.Χ. είναι ίσως η πιό πιθανή. Μάλλον προέρχεται από τοπικό, επαρχιακό εργαστήριο.

Τη νεανική ηλικία της πεπλοφόρου θεάς καθορίζουν η μικρότερη κλίμακα και οι αναλογίες της σε σχέση με την ώριμη θεά στα δεξιά, ο αττικός πέπλος με μακρύ απόπτυγμα[15] και η ελεύθερη στον αυχέ-

γλυφο στο Μουσείο Ελευσίνας 5085 (480-470 π.Χ.) με τη Δήμητρα και την Εκάτη δαδοῦχο μάλλον παρά την Περσεφόνη: LIMC IV, λ. Demeter, αριθ. 269* (L. Beschi). Güntner, Persephone, αριθ. 68.

8. Γενικά, βλ. M. Weber, Baldachine und Statuenschreine, Roma 1990, σ. 65-66, 127. Παραδείγματα: το ιδιότυπο ανάγλυφο από τον κύκλο του Ασκληπιού, ΕΑΜ 1377: παραπάνω υποσημ. 4. Ανάγλυφο με ελευσινιακές θεότητες στη Βιέννη, Kunsthistorisches Museum I 1095 (περίπου 400 π.Χ.): LIMC IV, λ. Demeter, αριθ. 272* (L. Beschi). Güntner, Persephone, αριθ. 138. Ανάγλυφο της Εκάτης-Αρτέμιδος ή Ενοδίας, στο Βρετανικό Μουσείο 816 (β' τέταρτο 4ου αι. π.Χ.): LIMC II, λ. Artemis, αριθ. 882* (L. Kahil). LIMC III, λ. Enodia, σ. 744 (A. Moustaka). Αμφίγλυφο από το ιερό του Κηφισού στο δήμο των Εχελιδών (σημερινό Νέο Φάληρο), ΕΑΜ 1783 (410-390 π.Χ.): D. Buitron-Oliver (εκδ.), The Greek Miracle.Classical Sculpture from the Dawn of Democracy. The Fifth Century, Washington-New York 1993, σ. 134, αριθ. 26 (D. Bouitron-Oliver). Güntner, Göttervereine, σ. 127, αριθ. A 52, πίν. 11.

9. Πρβλ. λ.χ. τον αγαλματικό τύπο της Αθηνάς Ince Blundell Hall (περίπου 400 π.Χ.): M. Mangold, Athenatypen auf attischen Weihreliefs des 5. und 4. Jhs. v. Chr., Bern 1993, σ. 14-19, πίν. 1. LIMC II, λ. Athena/Minerva, αριθ. 145* (F. Canciani).

10. Αριθ. ευρ. 6899: Meyer, σ. 276, αριθ. A 38, πίν. 11,2. Lawton, σ. 90, αριθ. 16, πίν. 9.

11. Πρβλ. το αγαλμάτιο Αθηνάς στο Μουσείο Ακροπόλεως 1336 (πρωτότυπο του ύστερου 5ου αι. π.Χ. ή ρωμαϊκό αντίγραφο): E. Berger, Eine Athena aus dem späten 5. Jahrhundert v. Chr., AntK 10 (1967), σ. 85, αριθ. 13b, σ. 87, πίν. 24, εικ. 13: P. Karanastassis, Untersuchungen zur kaiserzeitlichen Plastik in Griechenland, II, AM 102 (1987), σ. 422, αριθ. BIV1, πίν. 49,2. L.J. Roccos, Athena from a House on the Areopagus, Hesperia 60 (1991), σ. 399, σημ. 9, πίν. 112a, και τον αγαλματικό τύπο της Αθηνάς Ince Blundell Hall: παραπάνω, υποσημ. 9. Τα σχήματα αυτά επανακάμπτουν σε αττικά μνημεία των χρόνων του Λυκούργου: λ.χ. στην Αθηνά στο ψηφισματικό ανάγλυφο του Μουσείου Ακροπόλεως 2437+3001 (340-330 π.Χ.): Meyer, σ. 292, αριθ. A 93, πίν. 25,2. Mangold, ό.π. (υποσημ. 9), σ. 29-31, σημ. 113, πίν. 6,1. Επίσης στον Απόλλωνα Πατρώο του Ευφράνορος, Μουσείο Αγοράς Αθηνών S 2154 (περίπου 330 π.Χ.): O. Palagia, Euphranor, Leiden 1980, σ. 13-20, εικ. 6-17. LIMC II , λ. Apollon, αριθ. 145* (O. Palagia). Roccos, ό.π., σ. 399 σημ. 10.

12. Αριθ. ευρ. 7862: Meyer, σ. 273, αριθ. A 27, πίν. 10,2. Lawton, σ. 89, αριθ. 13, πίν. 7.

13. Αριθ. ευρ. 2787: Meyer, σ. 277, αριθ. A 40, πίν. 14,1. Η Lawton, σ. 128, αριθ. 98, πίν. 52, προτείνει χρονολόγηση μάλλον στο β' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.

14. Αριθ. ευρ. 6271+8431: B. Schlörb-Vierneisel, Drei neue Grabreliefs aus der Heiligen Straβe, AM 83 (1968), σ. 103-109, πίν. 38, 40. Meyer, σ. 53 και σημ. 298.

15. Για τον αττικό πέπλο ως κατ' έξοχήν νεανικό ένδυμα, C.M. Edwards, Greek Votive Reliefs to Pan and to Nymphs, Ann Arbor 1987, 43. Πρβλ. Roccos, σ. 411, 422, 434. Για τον αττικό πέπλο πάνω από χιτώνα στον 5ο αι. π.Χ., O. Palagia - D. Lewis, The Ephebes of Erechtheis 333/2 BC and their Dedication, BSA 84 (1989), σ. 342, σημ. 43. Palagia, Charites, σ. 349-350. Ο συν-

να κόμη[16]. Οι «δακτύλιοι της Αφροδίτης» στο λαιμό της είναι σημάδι ευρωστίας. Η ακαμψία που παρουσιάζει στο στήσιμο και οι αυστηρές, κατακόρυφες πτυχές του πέπλου της, όπως και η κίνηση του δεξιού χεριού της με το οποίο ανασύρει το ένδυμα, αντλούνται από την αρχαϊκή και πρώιμη κλασική παράδοση[17] και συνακόλουθα προσδιορίζουν την ιερατική φύση της μορφής. Η συνολική εντύπωση που παρέχεται είναι πλησιέστερα στην απόδοση ενός λατρευτικού αγάλματος μάλλον παρά μιας ζωντανής μορφής[18].

Ειδικότερα, ο αττικός πέπλος, ο πόλος, αλλά και η χειρονομία του δεξιού χεριού παραπέμπουν στην απεικόνιση της Εκάτης, και μάλιστα όπως αυτή τυποποιήθηκε στα τρίμορφα Εκαταία[19], τα οποία ανάγονται στο άγαλμα της Επιπυργιδίας Εκάτης στην Ακρόπολη των Αθηνών, έργο του Αλκαμένους, μεταξύ των ετών 430-410 π.Χ, κατά τη μαρτυρία του Παυσανία (2.30.2)[20]. Η Εκάτη του Αλκαμένους ήταν ένα αρχαϊστικό και επαναστατικό έργο, όχι μόνον γιατί καθιέρωσε τη σειρά των τρίμορφων παραστάσεων της θεάς, αλλά και γιατί συνέβαλε καθοριστικά στη γενικότερη μεταβολή της έως τότε εικονογραφίας της. Η τρέχουσα κόρη της πρώιμης και ώριμης κλασικής τέχνης παριστάνεται πλέον στο εξής κατά κανόνα σε ιερατική ακινησία[21].

Η νεαρή θεά του αναγλύφου του Μουσείου Τεγέας παρουσιάζει εξάλλου στο ανώτερο τμήμα του αποπτύγματος του πέπλου αξιοσημείωτη αντιστοιχία ως προς τη διάταξη των πτυχών με το αποσπασματικό Εκαταίο στην Αθήνα, Αγγλική Αρχαιολογική Σχολή, του 1ου αι. μ.Χ. (Πίν. 14 α-β, ιδίως δεξιά), το

δυασμός των δύο αυτών ενδυμάτων είναι πολύ συνηθισμένος στα επιτύμβια ανάγλυφα του β΄ μισού του 4ου αι. π.Χ.: Βλ. K. W. Kovacsovics, Kerameikos XIV, Berlin-New York 1990, σ. 79, αριθ. 1b, πίν. 16, (EAM 2708), σ. 80, αριθ. 2, πίν. 17 (Μουσείο Κεραμεικού P 687), σ. 97, αριθ. 1, πίν. 20,1 (Μουσείο Κεραμεικού P 687).

16. Πρβλ. την κόρη του Ασκληπιού αριστερά στο ανάγλυφο ΕΑΜ 1346 (390-380 π.Χ.), που ανασύρει επίσης τις παρυφές του πέπλου με το δεξί της: M. Meyer, Ein frühes Weihrelief für Asklepios und Hygieia, AM 102 (1987), σ. 219, 221 σημ. 47, πίν. 15b. Επίσης, την Κόρη στο αναθηματικό ανάγλυφο των δημόσιων ιατρών, ΕΑΜ 1332 (περίπου 340 π.Χ.): LIMC II, λ. Asklepios, αριθ. 313* (B. Holtzmann). Güntner, Persephone, αριθ. 327.

17. Βλ. λ.χ. την κόρη στο Μουσείο Ακροπόλεως 673: B.S. Ridgway, The Archaic Style in Greek Sculpture, Princeton 1977, εικ. 18. Επίσης, για τις πτυχές βλ. την τρέχουσα Εκάτη στο Μουσείο Ελευσίνας 5235 (490-480 π.Χ.): Edwards, πίν. 19. Sarian, αριθ. 16*, ή τη Στερόπη F από το ανατολικό αέτωμα του ναού του Διός της Ολυμπίας: B.S. Ridgway, The Severe Style in Greek Sculpture, Princeton 1970, εικ. 23.

18. Πρβλ. το άγαλμα της Αθηνάς Παρθένου του Φειδία (περίπου 438 π.Χ.): A. Stewart, Greek Sculpture. New Haven-London 1990, εικ. 362. Πρβλ. επίσης μορφές θεραπαινίδων σε επιτύμβια ανάγλυφα του α΄ τετάρτου του 4ου αι. π.Χ. Στην περίπτωση αυτή όμως η ιερατική ακινησία εκφράζει το δέος μπροστά στο αναπόδραστο γεγονός του θανάτου: λ.χ. στη στήλη της Μνησαρέτης στη Γλυπτοθήκη του Μονάχου 491 (περίπου του 380 π.Χ.): B. Vierneisel-Schlörb, Glyptothek München. Katalog der Skulpturen, III, München 1988, σ. 19, αριθ. 4, πίν. 6-10, ή στη στήλη από την Παλαιόπολη στο Μουσείο Άνδρου 1 (400-390 π.Χ.): G. Despinis, Kykladische Grabstelen des 5./4. Jh. v. Chr., AntP VII (1967), σ. 81-83, πίν. 36. Λ. Παλαιοκρασσά, Τα αρχαία γλυπτά της Συλλογής της Χώρας της Άνδρου, ΑΕ 1980, Χρονικά, σ. 24, αριθ. 23. Χ.Α. Τελεβάντου, Άνδρος. Τα μνημεία και το Αρχαιολογικό Μουσείο, Αθήνα 1996, σ. 79-81, εικ. 56.

19. Λ.χ. Sarian, αριθ. 116*, 138*. Επίσης, T. Brahms, Archaismus. Untersuchungen zu Funktion und Bedeutung archaistischer Kunst in der Klassik und im Hellenismus, Frankfurt a/Main 1994, εικ. 43-47. Το κράτημα της άκρης του ενδύματος είναι ένα αρχαϊστικό στοιχείο που απαντά ευρύτερα. Πρβλ. LIMC III, λ. Charis/Charites, σ. 198, αριθ. 37* (E.B. Harrison). Βλ. και παραπάνω, υποσημ. 16.

20. Για την τρίμορφη Εκάτη του Αλκαμένους, T. Kraus, Hekate. Studien zu Wesen und Bild der Göttin in Kleinasien und Griechenland, Heidelberg 1960, σ. 84-118. Eckstein. D. Willers, Zu den Anfängen des archaistischen Plastik in Griechenland, AM-BH 4, Berlin 1975, σ. 48-52. M.D. Fullerton, The Location and Archaism of the Hekate Epipyrgidia, AA 1986, σ. 669-675. M.A. Zagdoun, La sculpture archaisante dans l'art hellénistique et dans l'art romain du haut-empire, Paris 1989, σ. 150-151. Palagia, Charites, σ. 349 και σημ. 7. Sarian, αριθ. 112 και σ. 1015. Brahms, ό.π., σ. 151-171.

21. Βλ. Eckstein, σ. 34-35 και σημ. 58. Edwards, σ. 317-318. Ο παλαιότερος τύπος της Εκάτης ως τρέχουσας κόρης αντιπροσωπεύεται στη γλυπτική από το αγαλμάτιο στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ελευσίνας 5235: παραπάνω, υποσημ. 17, και από το άγαλμα της τρέχουσας μορφής G από το Α. αέτωμα του Παρθενώνος στο Βρετανικό Μουσείο: Palagia, Pediments, σ. 20-21, εικ. 31. Ο παραδοσιακός αυτός τύπος επιβίωσε στη μορφή της Εκάτης ή Ιφιγένειας στο αναθηματικό ανάγλυφο στο Μουσείο Βραυρώνας 1180 (420-410 π.Χ.): Neumann, εικ. 39a. LIMC II, λ. Artemis, αριθ. 1225* (L. Kahil).

οποίο αναγνωρίζεται ως η περισσότερο πιστή απόδοση της αλκαμενείου πρωτότυπης δημιουργίας[22]. Και από το Εκαταίο της Αγγλικής Σχολής, όπως και από τη θεά του αναγλύφου της Τεγέας, απουσιάζει ο κόλπος της ζώνης. Η πεπλοφόρος της Τεγέας θυμίζει όμως περισσότερο τις ξοανόμορφες απεικονίσεις της μονοπρόσωπης Εκάτης σε ανάγλυφα του ύστερου 5ου και του 4ου αι π.Χ., αρχαϊστικές και μη, όπως λ.χ. η Εκάτη στον οπίσθιο τοίχο του ναΐσκου του ιδιότυπου αναθηματικού αναγλύφου από το Ασκληπιείο της Αθήνας, που φυλάσσεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (Πίν. 14 γ)[23]. Και στις παραστάσεις της μονοπρόσωπης Εκάτης απαντάται η κίνηση του χεριού που πιάνει την άκρη του ιματίου[24], η οποία αντιστοιχεί στην κίνηση του δεξιού χεριού της θεάς του τεγεατικού αναγλύφου.

Τα παραπάνω εικονογραφικά στοιχεία συνηγορούν για την αναγνώριση της Εκάτης στη θεά του αναγλύφου στο Μουσείο Τεγέας[25], παρ' όλο ότι δεν αποδίδεται το κατ' εξοχήν σύμβολό της, οι κοντές δάδες. Ωστόσο οι δάδες παραλείπονται από την Εκάτη και στο αναθηματικό ανάγλυφο της Ξενοκράτειας, αλλά και στο ανάγλυφο της Συλλογής Catajo[26]. Δεν γνωρίζουμε, εξάλλου, αν η τρίμορφη Εκάτη του Αλκαμένους έφερε δάδες, όπως είναι συνηθισμένο στα μεταγενέστερα Εκαταία που μας παραδίδουν τον τύπο της. Οπωσδήποτε η θέση του χαμηλωμένου αριστερού χεριού της Εκάτης του αναγλύφου

22. Αριθ. ευρ. S 21: E. Schmidt, Archaistische Kunst in Griechenland und Rom, München 1922, σ. 48-49, 52-53, πίν. XXIV,1,3. Eckstein, με πίν. 12-14. Brahms, ό.π. (υποσημ. 19), σ. 156-158, 309, αριθ. 22, εικ. 38 (οι οποίοι το θεωρούν πρωτότυπο έργο του 5ου αι.π.Χ.). E.B. Harrison, Agora XI, Princeton 1965, σ. 88, 93-94, 99. Palagia, Charites, σ. 349 και σημ. 7. Sarian, αριθ. 131* (οι οποίοι το χρονολογούν στον 1ο αι. π.Χ. - 1ο αι. μ.Χ.).

23. Αριθ. ευρ. 1377 (340-330 π.Χ.): παραπάνω, υποσημ. 4. Για την Εκάτη, βλ. E. Simon, Hekate in Athen, AM 100 (1985), σ. 280 και σημ. 54, πίν. 53,1.

Άλλα παραδείγματα:

α) Ξόανο της Εκάτης στο αναθηματικό ανάγλυφο της Ξενοκράτειας, ΕΑΜ της Αθήνας 2756 (410-400): B.S. Ridgway, Fifth Century Styles in Greek Sculpture, Princeton 1981, σ. 131-133, εικ. 97. Sarian, αριθ. 106*. Brahms, ό.π., σ. 180-182, 316, αριθ. 31, εικ. 48. L. Banner, Vorbilder und Vorlagen, Bern 1997, σ. 132, αριθ. R 27, πίν. 30, 3.

β) Εκάτη στο αναθηματικό ανάγλυφο από τη Λιβαδειά, ΕΑΜ 3942 (ύστερος 4ος-πρώιμος 3ος αι. π.Χ.): Sarian, αριθ. 271*.

γ) Ξοάνο της Εκάτης και ξοανόμορφη παράσταση της ίδιας θεάς (και όχι της Κυβέλης, όπως υποστηρίζει η Güntner), δίπλα στον Ερμή Καδμίλο στο αναθηματικό ανάγλυφο του ύστερου 4ου αι. π.Χ. στο Βερολίνο, Κρατικά Μουσεία SK 690: Ι. Πετρόχειλος, Αναθηματικά Γλυπτά της Κυβέλης από τον Πειραιά, ΑΕ 1992, σ. 38-39 και σημ. 105. Güntner, Göttervereine, σ. 135, αριθ. Β 44, πίν. 16. Πρβλ. Roccos, σ. 370-371, 391, αριθ. 119, πίν. 55, με ορθή ερμηνεία. Η παρουσία του λατρευτικού αγάλματος και της ίδιας θεότητας σε επιφάνεια στην ίδια παράσταση είναι γνωστή και από το αναθηματικό ανάγλυφο στο Μουσείο Ακροπόλεως 4734+2605+2447: L. Beschi, Contributi di topografia ateniese, ASAtene 45-46 (1967-68), σ. 533-334, εικ. 16. I.B. Romano, Early Greek Cult Images, Ann Arbor 1982, σ. 64-65 και σημ. 31.

δ) Εκάτη μαζί με τον Ερμή Καδμίλο σε ανάγλυφο στη Συλλογή Catajo: Roccos, σ. 370, 393, αριθ. 120, πίν. 55.

ε) Άρτεμις/Εκάτη ή η θεσσαλική θεά Ενοδία στο αναθηματικό ανάγλυφο στο Βρετανικό Μουσείο 816: παραπάνω, υποσημ. 8.

στ) Η ομάδα των παραστάσεων της Εκάτης δαδούχου που αποδίδεται μαζί με τον οινοχόο Ερμή Καδμίλο (;) στις παραστάδες αντίστοιχα των ναΐσκων της Κυβέλης από τον ύστερο 5ο αι. π.Χ. κ.ε. Βλ., M.J. Vermaseren, Kybele und Merkur, στο EPRO 66, Festschrift für F. K. Dörner, II, Leiden 1978, σ. 960-961. Πετρόχειλος, ό.π., σ. 30-32. Güntner, Göttervereine, σ. 27-31, 128-35, αριθ. Β 1-Β 41, πίν. 13-15. Σύμφωνα με την παραπάνω ομάδα αναγλύφων πιθανότατα είναι η Εκάτη και όχι η ελευσινιακή Κόρη που στέκεται κρατώντας δάδα μαζί με τον οινοχόο Ερμή Καδμίλο μπροστά στην ένθρονη Κυβέλη στο αναθηματικό ανάγλυφο από τον Πειραιά, στο Βερολίνο, Μουσείο Περγάμου Κ 106 (380-370 π.Χ.): M.J. Vermaseren, EPRO 50. Corpus Cultus Cybelae Attidisque, II, Leiden 1982, σ. 93-94, αριθ.-εικ. 310. Naumann, ό.π., σ. 175-78 και σ. 312, αριθ. 135, πίν. 25,1 (Πίν. 16 β).

Βλ. επίσης την Εκάτη στην αγγειογραφία των κλασικών χρόνων: Sarian, αριθ. 22*.

24. Βλ. τη μορφή G (Εκάτη ) του ανατολικού αετώματος του Παρθενώνος: παραπάνω, υποσημ. 21, την Εκάτη στη ζωφόρο των Λαγίνων, καθώς και ένα αγαλμάτιο της θεάς στη Ρόδο: Sarian, αριθ. 100* και 110*. Για το θέμα σε θνητές στα κλασικά ανάγλυφα, Roccos, σ. 417-418.

25. Η Εκάτη του τεγεατικού αναγλύφου σχετίζεται επίσης εικονογραφικά με ένα ακέφαλο άγαλμα ρωμαϊκών χρόνων στο Μουσείο της Αγοράς των Αθηνών S 339, το οποίο ίσως απέδιδε την ίδια θεά: Roccos, σ. 375-377, 397, αριθ. 126, πίν. 59-60, η οποία θεωρεί πιθανή την ταύτισή του με την Κόρη ή την Εκάτη.

26. Βλ. παραπάνω, υποσημ. 23.

της Τεγέας δεν επιτρέπει να θεωρήσουμε ότι με αυτό η θεά κρατούσε, έστω, μία μόνον δάδα, που αποδιδόταν ζωγραφικά.

Η μεγαλοπρεπής θεά στο δεξιό τμήμα της παράστασης παρουσιάζει κατ' αρχήν εξάρτηση από τον αγαλματικό τύπο που είναι γνωστός ως Αφροδίτη ή Αριάδνη Valentini (Πίν. 14 δ)[27] και που πιστεύεται ότι αποδίδει ένα αττικό άγαλμα του Πλούσιου Ρυθμού στη στροφή από τον 5ο στον 4ο αι. π.Χ. Το πρωτότυπό του μάλιστα έχει σχετισθεί με τη σχολή του Αγορακρίτου και θεωρείται ειδικότερα έργο μεταβατικό προς τις δημιουργίες του Τιμοθέου[28]. Η ερμηνεία της μορφής που παρίστανε το γνωστό από τα ρωμαϊκά αντίγραφα πρωτότυπο άγαλμα παραμένει προβληματική[29], όμως ο έντονος ερωτισμός της θεάς Valentini συνηγορεί μάλλον για την αναγνώριση της Αφροδίτης στην πρωτότυπη αγαλματική δημιουργία[30]. Βέβαια, μία σειρά από αλλαγές διαπιστώνονται ανάμεσα στο αγαλματικό πρότυπο και τη θεά του τεγεατικού αναγλύφου, ιδίως ως προς τη στάση και τη διευθέτηση του ιματίου. Η θεά του αναγλύφου στηρίζεται σε πεσσίσκο και φέρει το αριστερό άνετο σκέλος προς τα πίσω, σε αντίθεση με την Αφροδίτη/Αριάδνη Valentini, που προβάλλει το αντίστοιχο σκέλος. Επίσης από το γόνατο του αριστερού σκέλους της θεάς του αναγλύφου πέφτει κατακόρυφα μία πτυχή, χαρακτηριστικό που απουσιάζει από τον αγαλματικό τύπο. Το ιμάτιο τέλος στερεώνεται εδώ στο αριστερό πλευρό της μορφής, ενώ καλύπτει και το κεφάλι.

Επιδράσεις παρουσιάζει η θεά του αναγλύφου και από έναν ακόμη αγαλματικό τύπο που ίσως παρίστανε επίσης την Αφροδίτη, το γνωστό ως Ήρα της Εφέσου (Πίν. 14 ε), ο οποίος χρονολογείται περίπου στο 380 π.Χ.[31]. Και στον αγαλματικό αυτό τύπο συναντάμε τον άζωστο χιτώνα, ενώ παρόμοιος είναι ο τρόπος που το ιμάτιο αναδιπλώνεται γύρω από το σώμα, όπως και το μαζεμένο στο αριστερό πλευρό ύφασμα.

Περαιτέρω μία σειρά απεικονίσεων της ελευσινιακής Κόρης στην αττική αγγειογραφία του 4ου αι. π.Χ. που υιοθετούν στοιχεία από αγαλματικούς τύπους Αφροδίτης του 5ου αι. π.Χ.[32], παρουσιάζουν επίσης μεγάλη ομοιότητα με τη θεά του αναγλύφου της Τεγέας. Ιδιαίτερη συγγένεια μάλιστα δείχνει η

27. B. Schlörb, Untersuchungen zur Bildhauergeneration nach Pheidias, Waldsassen 1964,σ. 53 και σημ. 47. Γ.Ι. Δεσπίνης, Συμβολή στη μελέτη του έργου του Αγορακρίτου, Αθήνα 1971, σ. 185-186. E. Bielefeld, Ariadne Valentini (sog. Aphrodite Valentini), AntP XVII (1978), σ. 57-69, πίν. 35-39.

28. Βλ. Δεσπίνης, ό.π., σ. 186.

29. Η ταύτιση με τη σύντροφο του Διονύσου υποστηρίχθηκε από τον Bielefeld, ό.π., με βάση την ανάλογη παράσταση της Αριάδνης στον ερυθρόμορφο καλυκόσχημο κρατήρα του Εθνικού Αρχαιολογικό Μουσείου 12592, του ομώνυμου ζωγράφου: H. Metzger, Recherches sur l'imagerie athenienne, Paris 1965, σ. 94, πίν. 40, εικ. 16-17. Bielefeld, ό.π., σ. 61 και ιδίως σ. 65 και σημ. 8, καθώς και λόγω της στεφάνης από κληματίδα στο αντίγραφο του αγαλματικού τύπου στο Castelgandolfo (Πίν. 14 δ): Bielefeld, ό.π., σ. 18-21, 62, πίν. 38-39.

30. Βλ. Δεσπίνης, ό.π., σ. 185. Ομοιότητα παρουσιάζει η σειρά των αγαλμάτων Αφροδίτης του Πλούσιου Ρυθμού: A. Delivorrias, Problèmes de conséquence méthodologique et d'ambiguité iconographique, MEFRA 103 (1991), εικ. 5 (Μουσείο Αγοράς Αθηνών S 1882), εικ. 12 (Αφροδίτη, άλλοτε στη Ρώμη), εικ. 15 (Αφροδίτη Este στη Βιέννη, Μουσείο Ιστορίας της Τέχνης), εικ. 16 (Αφροδίτη Fréjus), εικ. 17 (Αφροδίτη armata τύπου Επιδαύρου), εικ. 21 (Αφροδίτη Πτολεμαΐδος). Το αρχέτυπο αυτών των δημιουργιών θα πρέπει να αναζητηθεί στον αγαλματικό τύπο της Ήρας Borghese, που παραδοσιακά θεωρείται ότι ανάγεται σε άγαλμα Αφροδίτης του 410-400 π.Χ.: C. Landwehr, Die antiken Gipsabgüsse aus Baiae, Berlin 1985, σ. 88-94, αριθ. 53, πίν. 54-55. LIMC IV, λ. Hera, αριθ. 102 (A. Kossatz-Deissmann). Delivorrias, ό.π., σ. 129-157, εικ. 34-36. Τελευταία, A. Delivorrias, Der statuarische Typus der sogenannten Hera Borghese, στο H. Beck-P.C. Bol (εκδ.), Polykletforschungen, Berlin 1993, σ. 221-252, εικ. 1-18.

31. Το αντιπροσωπευτικότερο αντίγραφο είναι το ακέφαλο άγαλμα από την Έφεσο, σήμερα στην Ακαδημία Τέχνης της Βιέννης. Για τον τύπο, βλ. R. Kabus-Jahn, Studien zu den Frauenfiguren des 4. Jhs. v. Chr., Darmstadt 1963, σ. 60-65. E. Atalay, Weibliche Gewandstatuen im zweiten Jh. nach Chr. aus ephesischen Werkstätten, Wien 1977, σ. 142-145, εικ. 20-27. LIMC IV, λ. Hera, σ. 672, αριθ. 106 (A. Kossatz-Deissmann). L. Todisco, Scultura greca del IV secolo. Milano 1993, σ. 64, εικ. 22.

32. Οι παραστάσεις αυτές εξαρτώνται από την Αφροδίτη/Αριάδνη τύπου Valentini και από την Ήρα Borghese: βλ. παραπάνω, υποσημ. 27 και 30.

Κόρη του ερυθρόμορφου κωδωνόσχημου κρατήρα Pourtalès, στο Βρετανικό Μουσείο, από τα μέσα του 4ου αι. π.Χ. (Πίν. 15 α)[33]. Επίσης παρόμοιου εικονογραφικού τύπου είναι η Κόρη στην ερυθρόμορφη πελίκη του ζωγράφου της Ελευσίνος, στην Αγία Πετρούπολη, Μουσείο Ερμιτάζ, του 340-330 π.Χ.[34], καθώς και η Κόρη στην ερυθρόμορφη υδρία του Αρχαιολογικού Μουσείου Κωνσταντινουπόλεως, των μέσων του 4ου αι. π.Χ.[35]. Ακόμη, μία απεικόνιση Κόρης σε εικονογραφικό τύπο Αφροδίτης, που παρουσιάζει αναλογίες με την τεγεατική θεά στη στάση και τη διάταξη του ενδύματος, εμφανίζεται στον ερυθρόμορφο κρατήρα στην Αθήνα, Μουσείο Κανελλοπούλου, του πρώιμου 4ου αι. π.Χ.[36]. Είναι αξιοσημείωτο ότι η Κόρη στον κρατήρα Pourtalès, στον κρατήρα του Μουσείου Κανελλοπούλου και στην πελίκη της Αγίας Πετρούπολης στηρίζεται, όπως και η θεά του αναγλύφου της Τεγέας, σε εξωτερικό στήριγμα, και ειδικά στο τελευταίο αγγείο, όπου η Κόρη ακουμπά με το δεξί χέρι της σε κιονίσκο. Εξάλλου, σε αναθηματικά ανάγλυφα του β' μισού του 4ου αι. π.Χ. είναι και πάλι η ελευσινιακή Κόρη που στηρίζεται σε κιονίσκο ή πεσσό[37].

Βέβαια, και για την παράσταση της Υγείας, με την οποία ταύτισε τη θεά του αναγλύφου ο Mendel, υιοθετούνται στα κλασικά ανάγλυφα εικονογραφικοί τύποι Αφροδίτης, ενώ χαρακτηριστική είναι και η εμφάνισή της ως στηριζόμενης μορφής[38]. Η Υγεία όμως απεικονίζεται στα ανάγλυφα κατά κανόνα μαζί με τον Ασκληπιό, οπότε αποκλείεται η ερμηνεία αυτή για τη θεά του τεγεατικού αναγλύφου.

Αν και η ομοιότητα της θεάς του αναγλύφου της Τεγέας με την Αφροδίτη, που επιτείνεται και από τη νωχέλεια της στάσης της, είναι εμφανέστατη, δεν είναι εν τούτοις δεσμευτική για την ταύτισή της, εφόσον δεν υποστηρίζεται και από τα εικονογραφικά συμφραζόμενα της παράστασης[39]. Ακριβώς η παρουσία της Εκάτης στα αριστερά μας οδηγεί στον ελευσινιακό κύκλο και για τη δεύτερη γυναικεία θεότητα. Παρά την απουσία χαρακτηριστικών συμβόλων, η γενικότερη εικονογραφία στηρίζει αυτή την ταύτιση. Σύμφωνα με τα παραπάνω παράλληλα που προσφέρει κυρίως η αγγειογραφία του 4ου αι., η θεά στα δεξιά του αναγλύφου είναι πιθανότατα η ελευσινιακή Κόρη/Περσεφόνη.

Το πρότυπο της Κόρης των αττικών ελευσινιακών αγγείων και του τεγεατικού αναγλύφου φαίνεται ότι ήταν κοινό και θα πρέπει να αναζητηθεί μάλλον σε παράσταση της θεάς αυτής στη μνημειώδη ζωγραφική, που ήταν με τη σειρά της εξαρτημένη από αγαλματικούς τύπους Αφροδίτης. Το ανάγλυφο του Μουσείου Τεγέας παρέχει το μοναδικό ώς τώρα γνωστό παράδειγμα για την παρουσία του εικονογραφικού αυτού τύπου της Κόρης στην πλαστική. Η σύνδεση της Αφροδίτης, μεγάλης

33. Αριθ. ευρ. F 68: Bielefeld, ό.π. (υποσημ. 27), σ. 65 και σημ. 9, εικ. 11 (Δήμητρα). Clinton, σ. 134, αριθ. 4, εικ. 24. Güntner, Persephone, αριθ. 158.

34. Αριθ. ευρ. St. 1792: ARV², 1476,1. Para, 496. Add², 381. Clinton, σ. 134, αριθ. 1, εικ. 20-21. Güntner, Persephone, αριθ. 165.

35. Χωρίς, αριθ. ευρ.: Clinton, 133 αριθ. 3, εικ. 29. Güntner, Persephone, αριθ. 159.

36. Αριθ. ευρ. 188 (140). LIMC IV, λ. Hades, αριθ. 72 (R. Lindner). LIMC V, λ. Herakles, αριθ. 3490 (J. Boardman). E. Vikela, Die Weihreliefs aus dem Athener Pankrates-Heiligtum am Ilissos, AM-BH 16, Berlin 1994, σ. 120 και σημ. 89, σ. 123, πίν. 37,2.

37. Λ.χ. EAM 1432: A. Peschlow-Bindokat, Demeter und Persephone in der attischen Kunst des 6. bis 4. Jhs., JdI 87 (1972), σ. 159, αριθ. R 31, εικ. 42. Güntner, Persephone, αριθ. 69. Επίσης στο ανάγλυφο στο Αρχαιολογικό Μουσείο Κυρήνης 74-931: D. White, Excavations in the Sanctuary of Demeter and Persephone at Cyrene, AJA 80 (1976), σ. 175 και σημ. 33, πίν. 28, εικ. 37. Güntner, Persephone, αριθ. 74*.

38. Βλ. τα ανάγλυφα EAM 1338 (περ. 410 π.Χ.): LIMC II, λ. Asklepios, αριθ. 86* (B. Holtzmann). LIMC V, λ. Hygieia, αριθ. 141 (F. Croissant). EAM 1356 (400-390 π.Χ.): LIMC V, λ. Hygieia, αριθ. 56. EAM 1335 (330-320 π.Χ.): LIMC II , λ. Asklepios, αριθ. 96. LIMC V, λ. Hygieia, αριθ. 34. Για την Υγεία αρκετά κοντά στο σχήμα της θεάς του τεγεατικού αναγλύφου, βλ. τα ανάγλυφα EAM 1356: ό.π., και στη Βερόνα, Μουσείο Maffeiano (περίπου 330-320 π.Χ.): LIMC II, λ. Asklepios, αριθ. 360*. LIMC V, λ. Hygieia, αριθ. 35.

39. Πρβλ. παρασπάσεις της Υγείας στα ανάγλυφα, EAM 1338 (περ. 410 π.Χ.): παραπάνω, υποσημ. 38, και 1392 (περ. 400 π.Χ.): LIMC II, λ. Asklepios, αριθ. 53*, που ακολουθούν τον αγαλματικό τύπο της Ήρας Borghese, του οποίου το πρωτότυπο ήταν πιθανότατα ένα άγαλμα Αφροδίτης: βλ. παραπάνω, υποσημ. 30.

θεάς του ολυμπιακού πανθέου, με την ελευσινιακή Κόρη κατά την υπόσταση και τη λατρεία, συνέβαλε πιθανότατα και στην εικονογραφική εξομοίωσή τους. Πάντως, η επίδραση που ασκούν οι αγαλματικοί τύποι της Αφροδίτης στην κλασική εικονογραφία της Κόρης περιορίζεται στα ανάγλυφα, καθώς και στην αγγειογραφία του 4ου αι. π.Χ., ενώ αντίθετα στην ολόγλυφη πλαστική οι τύποι Κόρης και Αφροδίτης διαφοροποιούνται χαρακτηριστικά. Ειδικότερα, τον 5ο αι. π.Χ. η Κόρη φέρει συχνά το χιτώνα που σχηματίζει κοντό απόπτυγμα, και ιμάτιο με τριγωνική αναδίπλωση[40]. Η Αφροδίτη, αντίθετα, παριστάνεται με χιτώνα που σχηματίζει πλούσιο κόλπο, και ιμάτιο[41]. Τον 4ο αι. π.Χ. πάλι παγιώνεται στην πλαστική ο εικονογραφικός τύπος της Κόρης με ιμάτιο που αφήνει ακάλυπτο το δεξιό στήθος[42].

Ο χαρακτήρας της τεγεατικής Κόρης/Περσεφόνης ως θεάς της γονιμότητας εξαίρεται τόσο με τη γενική εικονογραφική εξομοίωσή της προς την Αφροδίτη, όσο και ειδικότερα με την παρουσία του θέματος της στήριξης. Είναι η κατ' εξοχήν θέα της γονιμότητας, η Αφροδίτη εν κήποις, λατρευόμενη στην Αθήνα στα ιερά του Ιλισσού και του Δαφνίου, που απεικονίζεται στη γλυπτική του 5ου αι. π.Χ. στηριζόμενη σε πεσσό ή δένδρο[43]. Αργότερα, στην αγγειογραφία και τα ανάγλυφα του 4ου αι. π.Χ., στηριζόμενη σε κιονίσκο ή πεσσό, εμφανίζεται κυρίως η ελευσινιακή Κόρη, παραλαμβάνοντας την εικονογραφική παράδοση της γονιμικής Αφροδίτης, για να υπογραμμίσει το δικό της ανάλογο χαρακτήρα[44].

40. Βλ. το αγαλμάτιο της Abbondanza, ερμηνευόμενης ως Κόρης, στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Βενετίας 106, των χρόνων 430-420 π.Χ.: R. Kabus-Jahn, Die Grimanische Figurengruppe in Venedig, AntP XI (1972), σ. 13, αριθ. 1, πίν. 1-9. Güntner, Persephone, αριθ. 4*. Baumer, ό.π. (υποσημ. 23), σ. 165, αριθ. Κ 24, πίν. 50,1-5. Επίσης, το αγαλμάτιο Κόρης από το Θεσμοφόριο του Πειραιά, ΕΑΜ 176 (400-390 π.Χ.): S. Karusu, Das 'Mädchen von Piräus' und die Originalstatuen in Venedig, AM 82 (1967), σ. 158-169, πίν. 85. Güntner, Persephone, αριθ. 7*. Ακόμη, το άγαλμα Κόρης από το Μητρώο του Ιλισσού, στό ίδιο Μουσείο 4762 (440-430 π.Χ.): A. Delivorrias, Eine klassische Kora-Statue vom Metroon am Ilissos, AntP IX (1969) σ. 7-12, πίν. 1-5. Ο ίδιος, Attische Giebelskulpturen und Akrotere des fünften Jhs., Tübingen 1974, σ. 168, αριθ. 5, πίν. 60. Güntner, Persephone, αριθ. 8*. Ενα αντίγραφο αυτού του αγάλματος βρίσκεται στην Αγία Πετρούπολη, Ερμιτάζ, Α 854: O. Waldhauer, Die antiken Skulpturen der Ermitage, Berlin-Leipzig 1936, III, σ. 34, αριθ. 272, πίν. 27. Βλ και τη μορφή Ε του ανατολικού αετώματος του Παρθενώνος στο Βρετανικό Μουσείο: Palagia, Pediments, σ. 20 και εικ. 37, 38. Güntner, Persephone, αριθ. 61. Τέλος, τον αγαλματικό τύπο της Αγριππίνας του Λατερανού (430-420 π.Χ.), που ταυτίστηκε με την ελευσινιακή Κόρη από τον Δεσπίνη: Δεσπίνης, ό.π., σ. 178-182. E.B. Harrison, A Classical Maiden from the Athenian Agora, Hesperia, Suppl. XX, Princeton 1982, σ. 43 και σημ. 8, σ. 44-45, πίν. 5c. Güntner, Persephone, αριθ. 6. Baumer, ό.π., σ. 20-21, 93-94, αριθ. G2/1-5, πίν. 3-4.

41. Βλ. την Αφροδίτη του ανατολικού αετώματος του Παρθενώνος, που ταυτίζεται με τη μορφή Μ στο Βρετανικό Μουσείο (438-432 π.Χ.): LIMC II, λ. Aphrodite, αριθ. 1393* (A. Delivorrias). A. Delivorrias, Problèmes de conséquence méthodologique et d'ambiguité iconographique, MEFRA 103 (1991), σ. 138, εικ. 9. Palagia, Pediments, σ. 21-22, εικ. 42. Επίσης τον αγαλματικό τύπο της Αφροδίτης Doria-Pamphili (περ. 430 π.Χ.): LIMC II, λ. Aphrodite, σ. 25, αριθ. 157-158. Delivorrias, ό.π., σ. 135-137, εικ. 7-8. Ακόμη τον τύπο της στηριζόμενης σε πεσσό εν κήποις Αφροδίτης (περ. 435 π.Χ.), και την επανάληψή του στο λατρευτικό άγαλμα της Αφροδίτης για το ιερό της στο Δαφνί (περ. 420 π.Χ): LIMC II, λ. Aphrodite, σ. 29-31, αριθ. 195*-196*, και αριθ. 200*-201*, αντίστοιχα. Delivorrias, ό.π., σ. 138 και σημ. 19 και 20, εικ. 13-14. Τέλος, βλ. τον τύπο της θεωρούμενης φειδιακής Αφροδίτης Ουρανίας της Ήλιδας (440-430 π.Χ.): LIMC II, λ. Aphrodite, αριθ. 177. Η ταύτιση είναι της E. Harrison, A Pheidian Head of Aphrodite Ourania, Hesperia 53 (1984), σ. 383-384, πίν. 75e-f. Κατ' εξαίρεση ο αγαλματικός τύπος που είναι γνωστός ως Αγριππίνα/Ολυμπιάδα Albani φέρει χιτώνα με απόπτυγμα, αλλά αυτό το στοιχείο ισχυροποιεί την ταύτιση από μέρους του Α. Δεληβορριά του πρωτοτύπου με το λατρευτικό άγαλμα της Αφροδίτης εν κήποις από το ιερό της θεάς στη βόρεια κλιτύ της Ακροπόλεως (450-440 π.Χ.) A. Delivorrias, Das Original der sitzenden Aphrodite Olympias, AM 93 (1978), σ. 1-23, πίν. 1-7. LIMC II, λ. Aphrodite, 90-91 (A. Delivorrias). Ακριβώς η εν κήποις Αφροδίτη, λατρευόμενη κατ' εξοχήν στον Ιλισσό και στο Δαφνί, παρουσιάζει στενή σχέση με την ελευσινιακή Κόρη. Πρβλ. A. Delivorrias, Die Kultstatue der Aphrodite von Daphni, AntP VIII (1968), σ. 28-29.

42. Βλ. Peschlow-Bindokat, ό.π., σ. 118. Güntner, Persephone, αριθ. 10*-16*.

43. Βλ. παραπάνω, υποσημ. 41 . Επίσης, ιδίως, Delivorrias, ό.π., σ. 24.

44. Πρβλ. ήδη στον 5ο αι. π.Χ. ανάλογες παραστάσεις Αρτέμιδος, λ.χ. της Αρτέμιδος (Λοχίας;) στο ανάγλυφο της Δήλου, παραπάνω, υποσημ. 4, καθώς και της Αρτέμιδος Βραυρωνίας, γνωστής κουροτρόφου θεάς με κατ' εξοχήν γονιμική φύ-

Τελικά, η σχέση που υποβάλλει η Κόρη του αναγλύφου 34 με την Αφροδίτη ίσως αντανακλά τη συλλατρεία της Παφίας Αφροδίτης και της Κόρης στο λατρευτικό κύκλο της Τεγέας (Παυσανίας, 8.53.7)[45].

Την ταύτιση της θεάς του αναγλύφου της Τεγέας με την ελευσινιακή Κόρη στηρίζει περαιτέρω ο συνδυασμός πόλου ή υψηλής στεφάνης με καλύπτρα. Η παρουσία του σύνθετου αυτού καλύμματος της κεφαλής είναι χαρακτηριστική σε πήλινα αγαλμάτια και προτομές της Κόρης/Περσεφόνης από εργαστήρια αρχαϊκών έως ελληνιστικών χρόνων της κυρίως Ελλάδας, καθώς και της Κάτω Ιταλίας και της Σικελίας[46]. Επίσης, στεφάνη κάτω από την καλύπτρα φέρει η ίδια θεά σε παραστάσεις της αρπαγής της από τον Άδη, αλλά και ως βασίλισσα πλέον του Κάτω Κόσμου στην ερυθρόμορφη κατωιταλιωτική αγγειογραφία[47]. Ο συνδυασμός επομένως ιδιαίτερα υψηλής και περίτεχνης στεφάνης ή πόλου με καλύπτρα για τη θεά του αναγλύφου τη χαρακτηρίζει ως Περσεφόνη, θεϊκή νύφη και βασίλισσα του Άδου[48]. Η έξαρση αυτού του ρόλου της στην παράσταση δικαιολογεί εξάλλου και την απουσία της Δήμητρος, μαζί με την οποία απεικονίζεται συνήθως η ελευσινιακή Κόρη.

Η Κόρη/Περσεφόνη του αναγλύφου της Τεγέας δεν φέρει βέβαια δάδα ή δάδες, όπως είναι συνηθισμένο στην εικονογραφία της, αλλά φιάλη. Το σκεύος αυτό είναι κανονικά χαρακτηριστικό για τη θεά σε σπονδικές σκηνές με την αναχώρηση του Τριπτολέμου στην αττική αγγειογραφία[49]. Ειδικότερα όμως στην Τεγέα φαίνεται ότι υπάρχει μία σταθερή εικονογραφική παράδοση για την απεικόνιση της Κόρης με την σπονδική φιάλη. Φιάλη και δάδα κρατεί η Κόρη σε ανάγλυφο από την Τεγέα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, του ύστερου 4ου αι.π.Χ. (Πίν. 15 β)[50], αλλά και στο χάλκινο περίτμητο έλασμα του 5ου αι. π.Χ. από το ιερό των καρποφόρων Δήμητρος και Κόρης στον Άγιο Σώστη της Τε-

ση, στο ψηφισματικό ανάγλυφο στο Μουσείο Βραυρώνας 1172 (1058): Meyer, σ. 270, αριθ. Α 17, πίν. 7,2. Lawton, σ. 118, αριθ. 73, πίν. 39.

45. Για την Παφία Αφροδίτη της Τεγέας, T. Karaghiorga, Die Göttin auf dem Kamel, AM 84 (1969), σ. 101-102.

46. Βλ. λ.χ. LIMC IV, λ. Demeter, αριθ. 148*, 211* και 213* (L. Beschi). Σε πολλές από τις παραστάσεις αυτές το ρόδι, όπως και ο χαμηλός κόλπος του ενδύματος στο αριθ. 148*, που υποδηλώνει νεαρή ηλικία, συνηγορούν για την ταύτιση με την Κόρη μάλλον παρά με τη Δήμητρα. Βλ. επίσης την πήλινη προτομή της Περσεφόνης του 3ου αι. π.Χ. από το λεγόμενο Νεκυομαντείο του Αχέροντος στο Μουσείο Ιωαννίνων: Σ. Δάκαρης, Το Νεκυομαντείο του Αχέροντα, Αθήνα 1993, εικ. 18. Παρόμοιο κάλυμμα φέρουν πήλινες γυναικείες κεφαλές του 6ου αι. π.Χ. από το Θεσμοφόριο της Δήμητρος και Κόρης στην Κόρινθο: E.G. Pemberton, Corinth XVIII,1: The Sanctuary of Demeter and Kore. The Greek Pottery, Princeton 1989, σ. 180, αριθ. 610, πίν. 54 και σ. 182, αριθ. 622, πίν. 55. Βλ. επίσης τα πήλινα αγαλμάτια της Κόρης από τις Συρακούσες: G. Vallet - L. Vallet-Mascoli, Siracusa Antica, Palermo 1993, σ. 176, εικ. 70. Επίσης, τις προτομές της Δήμητρος ή Κόρης από το Θεσμοφόριο στο Bitalemi, κοντά στη Γέλα της Σικελίας: U. Kron, Frauenfeste in Demeter Heiligtümern. Das Thesmophorion von Bitalemi, AA 1992, σ. 626-627, εικ. 5. Για πήλινα αγαλμάτια λατρευτριών από εργαστήρια της Σικελίας, Sguaitamatti, ό.π. (υποσημ. 5), σ. 14 και σημ. 11, αριθ.Τ 48, εικ. 90, πίν. 26, αριθ. Τ 54, εικ. 100, πίν. 29.

47. Βλ. λ.χ. LIMC IV, λ. Hades, αριθ. 132* και 153*(R. Lindner). Το σύνθετο αυτό κάλυμμα της κεφαλής είναι γνωστό στην εικονογραφία τόσο της Δήμητρος, όσο και της Αφροδίτης, αλλά είναι περισσότερο συνηθισμένο στην εικονογραφία της Κόρης: Για τη Δήμητρα βλ. LIMC III, λ. Demeter, αριθ. 363*(L. Beschi). Για την Αφροδίτη, LIMC II, λ. Aphrodite, αριθ. 806* (A. Delivorrias). Ο συνδυασμός στεφάνης και καλύπτρας απαντάται και στη γαμήλια εικονογραφία θνητών γυναικών: βλ. λ.χ. την ερυθρόμορφη αττική λουτροφόρο στο Βερολίνο, Κρατικά Μουσεία F 2372: J. Oakley - R.H. Sinos, The Wedding in Ancient Athens, Madison 1993, εικ. 72- 73.

48. Για την Περσεφόνη ως την κατ' εξοχήν θεϊκή νύφη, πρβλ. και C. Sourvinou-Inwood, Persephone and Aphrodite at Locri, JHS 98 (1978), σ. 106, 108.

49. Λ.χ. φιάλη αλλά και οινοχόη κρατεί η Κόρη στη σκηνή αναχώρησης του Τριπτολέμου στον ερυθρόμορφο δίνο του ζωγράφου του Συλέως στο Malibu, Μουσείο J.P. Getty 89. A.E.73: Clinton, σ. 106 και σημ. 4, εικ. 43-44.

50. Αριθ. ευρ. 1422: A. Milchhöfer, Untersuchungsausgrabungen in Tegea, AM 5 (1880), σ. 69. Ι. Ν. Σβορώνος, Το εν Αθήναις Εθνικόν Μουσείον, Α', Αθήνα 1903, σ. 366, αριθ. 120, πίν. LXVII. M. Jost, Sanctuaires et cultes d'Arcadie, Paris 1985, σ. 351 και σημ. 2 (με λάθος αναφορά σε πίν.). LIMC IV, λ. Demeter, σ. 870, αριθ. 307* (L. Beschi). LIMC, ό.π., λ. Hades, αριθ. 27 (R. Lindner). Η Κόρη είναι η θεά που φορεί το λιγότερο επίσημο άζωστο πέπλο και τη νυφική καλύπτρα, και κρατεί δάδα και φιάλη. Η Δήμητρα είναι η θεά με τον αττικό πέπλο, τον πόλο και το σκήπτρο (όχι δάδα, όπως αναφέρουν οι Σβορώνος, Beschi και Lindner,οι οποίοι επίσης ταυτίζουν τη θεά αυτή με την Κόρη, και την άλλη με τη Δήμητρα.)

γέας, επίσης στο ίδιο Μουσείο[51]. Ένα παράλληλο για την Κόρη του αναγλύφου της Τεγέας με τη φιάλη και χωρίς δάδα κερδίζουμε και από την τέχνη της Αττικής. Συγκεκριμένα στο θραύσμα μιας μαρμάρινης ανάγλυφης βάσης στο Μουσείο της Ελευσίνας αναγνωρίζεται από την πλειονότητα των ερευνητών η μορφή της Κόρης που κρατεί φιάλη στο δεξί χέρι, αν και ο εικονογραφικός τύπος της, ιδιαίτερα μάλιστα ο γυμνός ώμος, παραπέμπουν και εδώ σε παραστάσεις Αφροδίτης (Πίν. 16 α)[52]. Η ταύτιση με την Κόρη ενισχύεται χάρη στο αγόρι που απεικονίζεται δίπλα της και που είναι πιθανότατα ο ελευσινιακός Πλούτος, αν λάβουμε υπόψη την παιδική του ηλικία και τη γυμνότητά του, σύμφωνα με τα κριτήρια που έθεσε τελευταία ο Clinton[53].

Η φιάλη στο χέρι της Κόρης/Περσεφόνης στο ανάγλυφο του Μουσείου Τεγέας συνηγορεί στην άποψη ότι η Εκάτη κρατούσε αντίστοιχα στο αριστερό χαμηλωμένο χέρι της μία ζωγραφικά αποδοσμένη οινοχόη. Η θέση του άκρου χεριού της μπορεί ακριβώς να παραβληθεί με εκείνη του Ερμού Καδμίλου που παριστάνεται στο αποσπασματικά σωζόμενο αναθηματικό ανάγλυφο για την Κυβέλη, στο Βερολίνο, Μουσείο Περγάμου, το οποίο ανάγεται στον πρώιμο 4ο αι. π.Χ. (Πίν. 16 β)[54]. Μορφές που οινοχοούν στην αρχαία ελληνική τέχνη κρατούν την οινοχόη κατά κανόνα με το δεξί, εν τούτοις σπανιότερα, ιδίως όταν έχουν συντελέσει την ιεροπραξία, κρατούν την οινοχόη με το αριστερό χέρι[55]. Στο ανάγλυφο της Τεγέας, επομένως, μπορούμε να υποθέσουμε ότι η Εκάτη, αφού είχε οινοχοήσει, κρατούσε την άδεια οινοχόη στο αριστερό χέρι[56].

Τελικά, η ερμηνεία της μιας θεάς του αναγλύφου επιβεβαιώνει την ερμηνεία της άλλης, ενώ φαίνεται ότι η σπονδική σκηνή τις συνέδεε μεταξύ τους στενότερα στην παράσταση. Η σπονδή που ετοιμάζεται να προσφέρει η Κόρη/Περσεφόνη την καταξιώνει στο θεϊκό και βασιλικό ρόλο της, σύμφωνα με την τρέχουσα ερμηνεία για τις σπονδές των θεών[57]. Η ανύψωση της φιάλης από τη θεά αυτή είναι μάλλον μία συνήθης τελετουργική κίνηση πριν από τη σπονδή, όπως πιστοποιείται και από ορισμένες άλλες ανάλογες περιπτώσεις στην αρχαία τέχνη[58]. Αν η ανύψωση της φιάλης εκ μέρους της Κόρης

51. Κ.Α. Ρωμαίος, Ανασκαφαί εν τω ιερώ του Αγ. Σώστη, ΠΑΕ 1909, σ. 318, πίν. Η'.

52. Αριθ. ευρ. 5095: E. Simon, Zum Bruchstück eines Weihreliefs in Eleusis, AM 69-70 (1954-55), σ. 45-48, πίν. 24. A. Delivorrias, Doppeldeutigkeit und Mißdeutungen, στο Kotinos für E. Simon, Mainz 1990, σ. 181-187 και σημ. 4 (βιβλ.), πίν. 37, 39, που ταυτίζει τη θεά με την Αφροδίτη. Güntner, Persephone, αριθ. 19*. Για παλαιότερες ερμηνείες και των δύο μορφών που απεικονίζονται στη βάση, Delivorrias, ό.π., σ. 183.

53. Clinton, σ. 49-50, 53-55. Η ορθή αναγνώριση από τον Δεληβορριά του μνημείου ως βάσης αγάλματος ή αγαλμάτων αποκλείει την περίπτωση το αγόρι να είναι ένας λατρευτής ή μύστης: Delivorrias, ό.π., σ. 184-186, που ταυτίζει τη μορφή με τον Τριπτόλεμο. Ο Πλούτος εδώ δεν έφερε το κέρας της Αμαλθείας, σύνηθες συμβολό του, όμως θα μπορούσε να κρατεί στο χαμηλωμένο αριστερό χέρι στάχυα, όπως συμβαίνει σε άλλες γλυπτές παραστάσεις του. Πρβλ. τον Πλούτο στο μεγάλο ελευσινιακό ανάγλυφο ΕΑΜ 126 (περ. 430 π.Χ.): Clinton, σ. 134, λ. Ploutos, αριθ. 1, εικ. 1-2, και για την ταύτιση της μορφής που ανατρέπει αποφασιστικά την παραδοσιακή ερμηνεία της ως Τριπτολέμου, σ. 39-55. Güntner, Persephone, αριθ. 88. Η κόμμωση του αγοριού στη βάση της Ελευσίνας είναι εξάλλου ίδια με αυτή του Πλούτου στο θραύσμα από το κάλυμμα ερυθρόμορφης λεκανίδας στην Αθήνα, Φετιχιέ Τζαμί 1961 WAK 790 (περ. 350 π.Χ): Clinton, σ. 133, αριθ. 5, εικ. 3.

54. Βλ. παραπάνω, υποσημ. 23, στ.

55. Βλ. την Κόρη στον ερυθρόμορφο δίνο του ζωγράφου του Συλέως στο Malibu: παραπάνω, υποσημ. 49. Επίσης, τη Νίκη που κρατεί και φιάλη στο δεξί στον αττικό ερυθρόμορφο αμφορέα του 465 π.Χ. στο Leiden, Μουσείο Rijks van Oudheden PC 74: LIMC II, λ. Athena, αριθ. 500a (P. Demargne).

56. Σε Εκαταία των ρωμαϊκών χρόνων μία από τις μορφές της θεάς κρατεί με το χαμηλωμένο δεξί οινοχόη, αλλά δεν γνωρίζουμε αν αυτό το σύμβολο ανάγεται στην κλασική παράδοση: Sarian, αριθ. 140*, 142*.

57. Για τη σπονδή των θεών ώς έκφραση της ουσίας της θεϊκότητάς τους, βλ. N. Himmelmann-Wildschütz, Zur Eigenart des klassischen Göttterbildes, München 1959, σ. 6-18, 27. Πρβλ. Peschlow-Bindokat, ό.π., σ. 89-92, που δέχεται αυτή την ερμηνεία για τις ελευσινιακές θεότητες, με εξαίρεση τη σπονδή στη σκηνή αναχώρησης του Τριπτολέμου.

58. Για την ανύψωση της φιάλης ως τιμητική χειρονομία, βλ. C.H.E, Haspels, Deux fragments d'une coupe d'Euphronios, BCH 54 (1930), σ. 429, πίν. XXa. Ανάλογα παραδείγματα μιας θεότητας που κρατεί τη σπονδική φιάλη σε υψηλή θέση στην αγγειογραφία: LIMC II, λ. Apollon, αριθ. 745*-746*, 652*-653* (G. Kokkorou-Alewras και M. Daumas). Επίσης, Himmelmann-

εμπεριέχει έναν υπαινιγμό στις σκηνές ανόδου της με βάση το παράλληλο που προσφέρει η προτομή του Διονύσου σε άνοδο με ανυψωμένο τον κάνθαρο στη μελανόμορφη αττική κύλικα στο Μουσείο Νεαπόλεως, παραμένει αβέβαιο[59].

Παρά την τυπολογική και τεχνοτροπική εξάρτηση που διαπιστώσαμε για τις θεές του αναγλύφου μας από τη μνημειώδη τέχνη της Αττικής, η παράστασή του συνδέεται στενά με την λατρεία στην περιοχή της Τεγέας. Ο Παυσανίας στα Αρκαδικά του (8.53.7) αναφέρει ιερό και ναό της Δήμητρος και της Κόρης στην Τεγέα ως θεών καρποφόρων. Το ιερό εντοπίστηκε στη βορειοανατολική κλιτύ του λόφου του Αγίου Σώστη στα βόρεια της Τεγέας[60]. Αναθηματικά ανάγλυφα με παράσταση του ζεύγους Δήμητρος και Κόρης, καθώς και του Πλούτωνος, έχουν βρεθεί στην ευρύτερη περιοχή[61]. Ειδικότερα, η παρουσία της Κόρης χωρίς τη Δήμητρα στο ανάγλυφο μπορεί να θεωρηθεί ότι ανταποκρίνεται στην ανεξάρτητη λατρεία της που μαρτυρεί ο βωμός τον οποίο είδε ο Παυσανίας στην Τεγέα κοντά στο ιερό των καρποφόρων θεών. Το φαινόμενο ανάγεται ίσως στις λατρείες της Αρκαδίας, όπου είναι χαρακτηριστική η εμφάνιση ζευγών του τύπου μητέρα-κόρη, με ιδιαίτερη έμφαση στη μορφή της δεύτερης[62].

Το κοινό ιερό της Δήμητρος και της Κόρης στην Τεγέα ήταν Θεσμοφόριο, όπως καταδείχνουν τα πολυάριθμα πήλινα ειδώλια γυναικών που φέρουν υδρίες ή κρατούν χοιρίδια, τα οποία βρέθηκαν εκεί μαζί με ειδώλια καθιστών γυναικείων μορφών που παριστάνουν ίσως τις θεές[63]. Εξάλλου η θέση του ιερού εκτός των τειχών της πόλης και σε ύψωμα, αλλά και η έλλειψη μνημειωδών κτιρίων το χαρακτηρίζουν ως Θεσμοφόριο[64].

Πολύ ενδιαφέρουσα μαρτυρία για την τέλεση στην Τεγέα της αγροτικής εορτής των Θεσμοφορίων, σχετικής με τη γονιμότητα των αγρών και των γυναικών, που εορταζόταν σε πολλές ελληνικές πόλεις, προσφέρει το αναθηματικό ανάγλυφο του ύστερου 4ου αι. π.Χ. από την περιοχή, στο οποίο απει-

Wildschütz, ό.π., σ. 16, σημ. 26, πίν. 20. Δεν υπόκειται στο τεγεατικό ανάγλυφο ένας μυητικός καθαρμός, όπως υπέθεσε ο H.G. Pringsheim, Archäologische Beiträge zur Geschichte des eleusinischen Kults, München 1905, σ. 20-23 και ακολούθησαν μεταγενέστεροι μελετητές (βλ. Delivorrias, ό.π. (υποσημ. 52), σ. 183 και σημ. 11) για την παράσταση της Κόρης με τη φιάλη πάνω από την κεφαλή του αγοριού στη βάση του Μουσείου Ελευσίνας: παραπάνω, υποσημ. 52-53. Εφόσον το αγόρι στην ανάγλυφη βάση είναι ο Πλούτος, η αναγνώριση μιας μυητικής «εμβαπτίσεως» δεν είναι απίθανη, άν δεχθούμε μάλιστα ότι ο Πλούτος είναι το μυθικό πρότυπο στην ελευσινιακή λατρεία για τους νεαρούς μύστες που έφεραν το χρίσμα του *παιδός ἀφ' ἑστίας*, κατά τον Clinton, σ. 63.

59. Αριθ. ευρ. 172: C. Bérard, Anodoi. Essai sur l'imagerie des passages chthoniens, Rome 1974, σ. 72, πίν. 3, εικ. 8.

60. A. Milchhöfer, Antikenbericht aus dem Peloponnes: Tegea, AM 4 (1879), σ. 168-174. Ρωμαίος, ό.π. (υποσημ. 51), σ. 316-318. ο ίδιος, ΠΑΕ 1910, σ. 274-275. Karaghiorga, ό.π. (υποσημ. 45), σ. 87-88. Jost, ό.π. (υποσημ. 50), σ. 155-156, πίν. 36.

61. Βλ. Μουσείο Τεγέας, αριθ. ευρ. 44 και 45, καθώς και ΕΑΜ 1422: (παραπάνω, υποσημ. 50).

62. Πρβλ. ενεπίγραφη κέραμο που βρέθηκε στον Άγιο Σώστη με τα ονόματα της Κόρης, του Ασκληπιού και της Τύχης: Jost, ό.π. (υποσημ. 50), σ. 155, 156, και γενικά για την αρκαδική λατρεία, σ. 349-350, 353.

63. Αυτά φυλάσσονται στο Μουσείο της Τεγέας, στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο και σε Μουσεία του εξωτερικού: Milchhöfer, ό.π. (υποσημ. 60), σ. 170-174. Ρωμαίος, ό.π. (υποσημ. 51), σ. 317-318. J. Mollard-Besques, Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre-cuite grecques, etrusques et romaines, Paris 1954, I, σ. 100-101, αριθ. C 98-103, πίν. LXXII. R.A. Higgins, Catalogue of the Terracottas in the Department of Greek and Roman Antiquities, British Museum, London 1954, σ. 276, αριθ. 998, πίν. 140. Jost, ό.π., πίν. 39,1-2. Πρβλ. Karaghiorga, ό.π. (υποσημ. 45), σ. 87. Δηλώνουν λειτουργία του ιερού από τους αρχαϊκούς ώς τους ελληνιστικούς χρόνους.

64 Για τη θέση των Θεσμοφορίων και την υποτυπώδη αρχιτεκτονική διαμόρφωσή τους, Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Το Θεσμοφόριο της Πέλλας, Αθήνα 1996, σ. 104, και σ. 20 σημ. 6, για τα γνωστά ώς σήμερα Θεσμοφόρια, χωρίς αναφορά αυτού της Τεγέας. Βλ. επίσης τελευταία για το Θεσμοφόριο της Θάσου, A. Muller, Études Thasiennes XVII. Les terres cuites votives du Thesmophorion, Paris-Athènes 1996. Για την αναγνώριση της ύπαρξης θεσμοφοριακής λατρείας στην Τεγέα, βλ., G. Sfameni-Gasparro, Misteri e culti mistici di Demetra, Roma 1986, σ. 232, σημ. 38. Kron, ό.π., σ. 615-620. Για τη διάδοση της λατρείας της Δήμητρος Θεσμοφόρου στην Πελοπόννησο, C. Benedum, Asklepios und Demeter, JdI 101 (1986), σ. 155.

κονίζονται ο Πλούτων[65], η Δήμητρα και η Κόρη, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (Πίν. 15 β)[66]. Προς τις τρεις θεότητες κατευθύνονται δύο γυναίκες, λατρεύτριες ή ιέρειες, η μία με υδρία στο κεφάλι και οινοχόη στο αριστερό χέρι και η δεύτερη με καλαθόσχημο αγγείο, πιθανότατα κάδο, στο αντίστοιχο χέρι[67]. Τη σχέση του αναγλύφου αυτού με τα Θεσμοφόρια υποστηρίζει όχι μόνον η παρουσία των αγγείων που μεταφέρει η πρώτη γυναίκα[68], αλλά και ο ασυνήθιστος στα κλασικά αναθηματικά ανάγλυφα κάδος της δεύτερης[69]. Η παρουσία του ακριβώς στα χέρια της υποδηλώνει ότι αυτή είναι ίσως η *ἀντλήτρια*, που μεταφέρει μέσα σε αυτόν τα *σαπέντα* υλικά από τα *μέγαρα*, τα οποία εναπόθεταν στους βωμούς της Δήμητρος και της Κόρης, προτού χρησιμοποιηθούν για τη λίπανση των αγρών κατά τη σπορά[70]. Η υπόθεση αυτή υποστηρίζεται από τη διαπίστωση ότι οι γυναίκες του αναγλύφου κατευθύνονται προς τον βωμό, πάνω στον οποίο επιφαίνεται καθιστός ο Πλούτων[71]. Ένα παράλληλο για την ασυνήθιστη παράσταση του τεγεατικού αναγλύφου απαντάται στην ερυθρόμορφη υδρία του ζωγράφου του Λονδίνου, στο Βρετανικό Μουσείο, που χρονολογείται περίπου στο 430 π.Χ., όπου παριστάνεται και πάλι *ἀντλήτρια* που μεταφέρει σε καλαθόσχημο αγγείο τα *σαπέντα*[72]. Είναι μάλιστα αξιοσημείωτο ότι στο αγγείο η Κόρη και η Δήμητρα έχουν τους εικονογραφικούς τύπους με τους οποίους απεικονίζονται και στο τεγεατικό ανάγλυφο των Θεσμοφορίων.

Με την τέλεση των Θεσμοφορίων (στην Ελευσίνα τουλάχιστον) σχετίζεται, όπως κατέδειξε η μελέτη του Clinton, η Εκάτη, θεότητα που συνδέεται ιδιαίτερα με τη γονιμότητα των γυναικών, ως προστάτιδα της γέννησης και κουροτρόφος[73]. Συνεπώς, μολονότι η λατρεία της στην Τεγέα δεν είναι μαρτυρημένη φιλολογικά και επιγραφικά, κάθε άλλο παρά αδικαιολόγητη θα ήταν η σχέση της με τα τοπικά Θεσμοφόρια και η παράστασή της στο ανάγλυφο 34 του Μουσείου Τεγέας, που παρουσιάζουμε εδώ[74]. Η

65. Ο θεός είναι καθιστός, με γυμνό στήθος, όπως ο Άδης, αλλά φέρει εκτός από το σκήπτρο, το γεμάτο κέρας της Αμαλθείας, χαρακτηριστικό μιας αγροτικής γονιμικής θεότητας, όπως ο Πλούτων. Πρβλ. και τον Πλούτωνα στον ερυθρόμορφο κρατήρα του Μουσείου Κανελλοπούλου 188: (παραπάνω, υποσημ. 36). Για την εικονογραφική διάκριση Άδη και Πλούτωνος, Clinton, σ. 105-110. Η απεικόνιση του θεού του αναγλύφου σε σκηνή του Επάνω Κόσμου επιβάλλει την αναγνώρισή του ως Πλούτωνος (η ταύτιση με τον Αγαθό Δαίμονα που πρότεινε η Lindner ακολουθώντας το Σβορώνο, παραπάνω, υποσημ. 50, δεν είναι πειστική).

66. Αριθ. ευρ. 1422: βλ. σημ. 50. Για την εορτή των Θεσμοφορίων, βλ. RE 6 (1936), λ. Thesmophoria (P. Arbesmann), σ. 15-28. L. Deubner, Attische Feste[2], Wien 1966, σ. 50-60. A.C. Brumfield, The Attic Festivals of Demeter and their Relation to the Agricultural Year, New York 1981, 70-88. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, ό.π., σ. 103-106.

67. Ο Σβορώνος (βλ. παραπάνω, υποσημ. 50) αναγνώρισε τη μυθική ιέρεια της Αλέας Αθηνάς (Α)στερόπη και μία θνητή ιέρεια της ίδιας θεάς. Παρόμοια φαίνεται ότι ήταν και η σύνθεση του αναθηματικού αναγλύφου από το οποίο διατηρείται ένα μόνον θραύσμα με αριθμό ευρετηρίου 45 στο Μουσείο Τεγέας.

68. Οι υδρίες ήταν αναθήματα στα Θεσμοφόρια, Kron, ό.π., σ. 629-630. Πρβλ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, ό.π., σ. 105. Για τις οινοχόες ως σκεύη σχετικά με τα λατρευτικά γεύματα των Θεσμοφορίων, βλ. επίσης Kron, ό.π., σ. 645-648. Για το ύδωρ στα Θεσμοφόρια, βλ. και Clinton, σ. 34.

69. Για τον κάδο στην Πελοπόννησο και τη χρήση του, βλ. K. Lehmann, A Bronze Pail of Athena Alalkomenia, Hesperia 28 (1959), σ. 153-161. Ρ. Προσκυνητοπούλου, Δύο χάλκινοι κάδοι από τη Σκιλλουντία Ηλείας, ΑΔ 34 (1979), Μελέτες, σ. 110-126. Με τον κάδο, Πίν. 48α-β, του ύστερου 4ου αι. π.Χ. από την Ηλεία, μοιάζει αρκετά το απεικονιζόμενο στο ανάγλυφο αγγείο. Παρόμοιοι είναι και οι σύγχρονοι χάλκινοι κωδωνόσχημοι κάδοι από τον τάφο Δ του Δερβενίου: Π.Γ. Θέμελης - Ι.Π. Τουράτσογλου, Οι τάφοι του Δερβενίου, Αθήνα 1997, σ. 102-103, αριθ. Δ4-Δ6, πίν. 111. Για τη χρήση του κάδου ως αγγείου αντλητικού, Lidell-Scott, λ. κάδος.

70. Για το τυπικό της εορτής των Θεσμοφορίων βλ. στη βιβλιογραφία παραπάνω, υποσημ. 65. Η *ἀντλήτρια* ως ιέρεια των Θεσμοφορίων αναφέρεται από τον Σχολιαστή στο Λουκιανό, DDeor. 2,1. Ειδικά για τα *σαπέντα*, Clinton, 63, σημ. 203.

71. Για θεότητες επιφαινόμενες πάνω σε βωμούς, βλ. E. Bielefeld, Zum Relief von Modragone, WissZGreifswald 1, Gesellschafts- und sprachwissenschaftliche R. 2-3J (1951-52), σ. 16-17.

72. Αριθ. ευρ. E 183: ARV[2], 1191, 1. LIMV IV, λ. Hades, αριθ. 39* (R. Lindner), και για την ερμηνεία, Clinton, σ. 109, αριθ. 39, σ. 112-113, εικ. 74-76.

73. Clinton, 116-20. Για την Εκάτη ως θεά των γεννήσεων και κουροτρόφο, Sarian, σ. 985, 987. Πρβλ. T. Hadzisteliou-Price, Kourotrophos, Leiden 1978, σ. 192. Oakley-Sinos, ό.π. (υποσημ. 47), σ. 31. Clinton, σ. 33.

74. Αμάρτυρη στις γραπτές πηγές είναι και η λατρεία του Πλούτωνος στην Τεγέα, όμως η παρουσία του τεκμηριώνεται αρχαιολογικά όχι μόνον από το ανάγλυφο ΕΑΜ 1422, αλλά και από το ανάγλυφο Μουσείο Τεγέας 44.

απεικόνιση της Εκάτης, θεάς της μετάβασης ανάμεσα στον Επάνω και στον Κάτω Κόσμο[75], δίπλα στην ελευσινιακή Κόρη/Περσεφόνη, εξαίρει τη δισυπόστατη φύση και της δεύτερης θεάς. Η Εκάτη είναι *πρόπολος καί ὀπάων* της άνασσας Κόρης στον ομηρικό ύμνο στη Δήμητρα[76]. Είναι μία δαιμονική κατά κάποιο τρόπο μορφή, σταθερή συνοδός της Κόρης στις παραστάσεις ανόδου της από τον Κάτω Κόσμο[77]. Μολονότι δεν υπάρχει στο ανάγλυφο 34 η τυπική εικονογραφία για τις σκηνές ανόδου της Κόρης, απεικονίζονται σ' αυτό οι βασικοί πρωταγωνιστές της, κατά μοναδικό για τα αναθηματικά ανάγλυφα τρόπο: η Εκάτη είναι εδώ η νεαρή παρθενική θεά, κατά το πρότυπο της Αρτέμιδος, με την οποία συχνά ταυτίζεται[78], ενώ η ελευσινιακή Κόρη παρουσιάζεται ως η ώριμη γυναίκα, με τονισμένο τον αισθησιακό χαρακτήρα, ως η νύφη του Άδου[79].

Στο ανάγλυφο του Μουσείου Τεγέας παριστάνονται δύο θεές ιδιαίτερα συνδεδεμένες με τον κόσμο των γυναικών, θεές της γονιμότητας που αντιπροσωπεύουν δύο διαφορετικά στάδια της γυναικείας ζωής, το στάδιο της παρθένου και εκείνο της νύφης. Οι ιδιαίτερες συνθήκες που οδήγησαν στην ανάθεση του μνημείου μας διαφεύγουν λόγω και της απουσίας σχετικής επιγραφικής μαρτυρίας, ενώ και η τοπική λατρεία δεν μας είναι γνωστή σε όλο το βάθος της.

*ΙΦΙΓΕΝΕΙΑ ΛΕΒΕΝΤΗ*

*ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ*


| | |
|---|---|
| Eckstein | F. Eckstein, Das Hekataion in der British School zu Athen, AntPl IV (1965), σ. 27-36, πίν. 12-14. |
| Edwards | C.M. Edwards, The Running Maiden of Eleusis and the Early Classical Image of Hekate, AJA 90 (1986), σ. 307-318, πίν. 19-22. |
| Clinton | K. Clinton, Myth and Cult, The Iconography of the Eleusinian Mysteries, Stockholm 1992. |
| Güntner, Göttervereine | G. Güntner, Göttervereine und Götterversammlungen auf attischen Weihreliefs. Untersuchungen zur Typologie und Bedeutung, Würzburg 1994. |
| Güntner, Persephone | G. Güntner, LIMC VIII, λ. Persephone, σ. 956-978 |
| Lawton | C.L. Lawton, Attic Document Reliefs, Oxford 1995. |


75. Για την Εκάτη ώς θεά με ουράνιο αλλά και χθόνιο χαρακτήρα, βλ. Sarian, σ. 986.

76. Στίχος 440: N.J. Richardson, The Homeric Hymn to Demeter, Oxford 1974, σ. 131. Clinton, σ. 33, και για τη στενή σύνδεση του Ύμνου με τα Θεσμοφόρια, Clinton, σ. 28-37.

77. Βλ. χαρακτηριστικά τη σκηνή ανόδου της Κόρης στον κωδωνόσχημο ερυθρόμορφο κρατήρα του Μητροπολιτικού Μουσείου της Νέας Υόρκης 28.57.23: ARV² 1012,1. Para 440. LIMC V, λ. Hermes, αριθ. 637* (G. Siebert). Sarian, αριθ. 13.

78. Για το συγκρητισμό της Εκάτης με την Άρτεμιν, τη νεανική κατ' εξοχήν κουροτρόφο θεά, Sarian, σ. 985-986.

79. Πρβλ. τον ανάλογο χαρακτηρισμό της Εκάτης και της Κόρης στην παράσταση ανόδου στην ερυθρόμορφη λήκυθο στο ΕΑΜ 1414 (CC 1434): Bérard, ό.π. (υποσημ. 59), σ. 101, πίν. 9, εικ. 32. Sarian, αριθ. 15.

Η διαφορά ηλικίας των δύο γυναικείων θεοτήτων του αναγλύφου ίσως θέσει το ερώτημα μήπως η νεαρότερη θεά είναι η ελευσινιακή Κόρη και η ωριμότερη η Δήμητρα. Ωστόσο, ο αισθησιασμός της θεάς στα δεξιά δεν συμβιβάζεται με την κλασική εικονογραφία της Δήμητρος, όπως παρατήρησε ήδη ο Mendel στην αρχική δημοσίευση του μνημείου. Εξάλλου, στις λίγες περιπτώσεις που η Κόρη απεικονίζεται ως μικρό κορίτσι ή έφηβος βρίσκεται κατά κανόνα στην αγκαλιά της μητέρας της: λ.χ. στην ερυθρόμορφη λήκυθο των μέσων του 4ου αι. π.Χ. στη Σόφια, Αρχαιολογικό Μουσείο 7721: Clinton, σ. 134, λ. Eubouleus αριθ. 3, εικ. 26-27. Επίσης σε πήλινο σύνταγμα αγαλματίων στο Λούβρο M.N.B 1718 από τον Αγ. Σώστη Τεγέας η Δήμητρα φέρει την Κόρη στον ώμο της (440-430 π.Χ): LIMC IV, λ. Demeter, αριθ. 302* (L. Beschi). Βλ., τέλος, και το σύμπλεγμα αγαλματίων του Μουσείου Θεσσαλονίκης 1070, από ιερό των ελευσινιακών θεοτήτων στο Δερβένι, όπου η Δήμητρα εναγκαλίζεται την Κόρη παριστανόμενη ως μικρό κορίτσι, ενώ και οι δύο κινούνται προς τα εμπρός: Γ. Δεσπίνης, Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου, Ε. Βουτυράς, Κατάλογος Γλυπτών του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1997, Ι, σ. 51, αριθ. 34, εικ. 80-85 (τέλος 4ου - αρχές 3ου αι. π.Χ.).

| | |
|---|---|
| Meyer | M. Meyer, Die griechischen Urkundenreliefs, AM-BH 13, Berlin 1989. |
| Neumann | G. Neumann, Probleme des griechischen Weihreliefs, Tübingen 1979. |
| Palagia, Charites | O. Palagia, A New Relief of the Graces and the Charites of Sokrates, στο M. Geerard κ.ά (εκδ.), Opes Atticae: Miscellanea philologica et historica R. Bogart et H. van Looy oblata, The Hague, 1990, σ. 347-356. |
| Palagia, Pediments | O. Palagia, The Pediments of the Parthenon, Leiden 1993. |
| Roccos | L.J. Roccos, The Shoulder-Pinned Back Mantle in Greek and Roman Sculpture, Ann Arbor 1988. |
| Sarian | H. Sarian, LIMC VI, λ. Hekate, σ. 985-1018. |


Ο αστερίσκος στους αριθμούς λημμάτων του LIMC υποδηλώνει ότι το μνημείο απεικονίζεται στον τόμο των πινάκων.

## Summary


### PERSEPHONE AND HEKATE AT TEGEA

Relief 34 in the Tegea Archaeological Museum, which comes from the surrounding area, is a votive relief dating from the early 4th c. BC. It depicts two goddesses with no adorants. The iconographic types and the relationship between them in the scene indicate that the goddesses are Kore/Persephone and Hekate, probably shown in a libation scene. The relief may accordingly be associated with the sanctuary of *[Karpophoroi]* Demeter and Kore in the area of Ayios Sostis, Tegea, attested in Pausanias and also by excavation. The sanctuary at Ayios Sostis is shown by the finds, the site, and the lack of any monumental buildings, to have been a *Thesmophorion.* The relief published here accords with this interpretation of its function, in that Hekate is depicted in it, by analogy with the cult of the *Thesmophoria* at Eleusis. Another votive relief from the area, dating from the late 4th c. BC and now in the National Archaeological Museum, Athens, is also associated with the *Thesmophorion* of Tegea. The iconography of this relief is characteristic of the festival of the *Thesmophoria.*

Finally, the figure of Kore/Persephone in the Tegea Museum relief is of importance by virtue of the relationship of its iconography with that of Aphrodite. This relationship again finds correspondence in the local religious cycle. It also allows us to touch upon some problems involved in the similarities and distinctions between these two deities, both of whom are associated with fertility, in other monuments of Classical art.

*IPHIGENIA K. LEVENTI*

# ΧΡΥΣΑ ΣΤΕΦΑΝΙΑ ΑΠΟ ΤΗ ΝΕΚΡΟΠΟΛΗ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΡΟΔΟΥ*

*«... μ' ένα στεφάνι φως που ζώνει τους ταξιδεμένους, όταν σηκώνονται αταξίδευτοι στα σκοτεινά, σε μέρη απόσκια και στ' ανεσκαμμένα, κι όταν ταράζοντας τη γη προβαίνουν άλιωτοι, μ' ένα στεφάνι φως ...»*

Τζ. Μαστοράκη

Από τις σωστικές ανασκαφές της ΚΒ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων στη νεκρόπολη της αρχαίας Ρόδου[1] προέρχεται ένας σημαντικός αριθμός χρυσών στεφανιών (κυρίως αποσπασματικών ή σε θραυσματική κατάσταση) που παρουσιάζουν μια ενδιαφέρουσα τυπολογική ποικιλία. Η εκτεταμένη σύληση της αρχαίας ροδιακής νεκρόπολης σε διάφορες χρονικές περιόδους είχε ως αποτέλεσμα την απώλεια μεγάλου μέρους των πολύτιμων κτερισμάτων – συμπεριλαμβανομέ-

* Η παρούσα μελέτη αποτελεί την ολοκληρωμένη μορφή ομότιτλης ανακοίνωσής μου στο Διεθνές Συνέδριο που έγινε στη Ρόδο τον Οκτώβριο του 1993 στα πλαίσια του εορτασμού των 2400 χρόνων από την ίδρυση της πόλης.

Ευχαριστώ τον Έφορο Ι. Παπαχριστοδούλου για την άδεια μελέτης και δημοσίευσης των χρυσών στεφανιών από τη νεκρόπολη της αρχαίας Ρόδου. Επίσης, ολόθερμες ευχαριστίες οφείλω στις συναδέλφους αρχαιολόγους Α. Γιαννικουρή και Μ. Φιλήμονος, που έδωσαν την ευγενική τους συγκατάθεση για τη μελέτη του παραπάνω υλικού. Η Έφορος Ηώς Ζερβουδάκη είχε την ευγένεια να μου παραχωρήσει την άδεια να εξετάσω από κοντά το στεφάνι από τη Μεγίστη που φυλάσσεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο και την ευχαριστώ θερμά. Η φωτογράφηση των στεφανιών έγινε από την αρχιτέκτονα της ΚΒ' Εφορείας Βασιλική Ελευθερίου και τον φωτογράφο της Προγραμματικής Σύμβασης Martin Mitton.

1. Η νεκρόπολη της αρχαίας Ρόδου εκτεινόταν στα νότια της πόλης, έξω από τα τείχη, σε μια ευρύτατη ζώνη από τη νοτιοδυτική παρυφή της αρχαίας ακρόπολης (σημ. λόφος του Αγίου Στεφάνου ή Monte Smith) στα δυτικά μέχρι την περιοχή του Καρακόνερου στα ανατολικά και τον συνοικισμό Ασγούρου στα νότια - νοτιοανατολικά. Οι πολυάριθμες σωστικές ανασκαφές της ΚΒ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, κυρίως τα τελευταία τριάντα χρόνια, έφεραν στο φως νέα πολύτιμα στοιχεία για την τοπογραφία της αρχαίας νεκρόπολης, την τυπολογία των ταφικών κατασκευών, τη μνημειώδη ταφική αρχιτεκτονική, καθώς και τα ταφικά έθιμα. Οι συνηθέστερες ταφικές κατασκευές, συνήθως ενταγμένες σε ευρύτερες συστάδες ή ταφικά συγκροτήματα, ήταν οι απλοί λακκοειδείς τάφοι, λαξευμένοι στον φυσικό πωρόβραχο, και οι λαξευμένες θήκες, ορθογώνιες για την υποδοχή οστεοθηκών από λάρτιο λίθο ή στρογγυλοπελεκημένες για την υποδοχή τεφροδόχων αγγείων. Από το τέλος του 3ου αι. π.Χ. αρχίζουν να κατασκευάζονται περίτεχνα ταφικά μνημεία με ποικίλη αρχιτεκτονική δομή και προσόψεις, απολύτως εναρμονισμένα με τις διακυμάνσεις των φυσικών αναβαθμών του εδάφους και πλήρως ενταγμένα στη διαμόρφωση του φυσικού τοπίου: οι αρχιτεκτονικές αυτές παρεμβάσεις, σοφά μελετημένες στη σύλληψη και στην εκτέλεσή τους, αναδεικνύονται σε αυτόνομες αισθητικές αξίες μέσα στον φυσικό χώρο που τις περιβάλλει, ο οποίος προσλαμβάνει, πέρα από τον ταφικό προορισμό του, μνημειακή υπόσταση και ευρύτερες χρήσεις λατρείας, αναψυχής ή περιπάτου. Για την αρχαία ροδιακή νεκρόπολη βλ. H. Lauter, AntK 15 (1972), σ. 49 κ.ε. Fraser, passim. Αρχαία Ρόδος, σ. 224-233. H. Lauter, Hellenistische Sepulkralarchitektur auf Rhodos στο Archaeology in the Dodecanese (εκδ. S. Dietz - I. Papachristodoulou), Copenhagen 1988, σ. 155 κ.ε. I. Papachristodoulou, Recent Investigations and Activities Carried out by the Archaeological Service of the Dodecanese, ό.π., σ. 204-206. G. Konstantinopoulos, Städtebau im hellenistischen Rhodos στα Akten des XIII Internationalen Kongresses für Klassische Archäologie, Berlin 1989 (Mainz am Rhein 1990), σ. 212-213. Ι. Παπαχριστοδούλου et al., Οδηγός Έκθεσης, Αρχαία Ρόδος - 2400 χρόνια, Αθήνα 1993, σ. 65-66. Β. Πατσιαδά, Ροδιακή ταφική αρχιτεκτονική στα Πρακτικά του Συνεδρίου: Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψή της από τους Τούρκους, Ρόδος 1993 (υπό εκτύπωση). V. Patsiada, Grabtische und Grabaltäre in der Nekropole von Rhodos στο D. Berges, Rundaltäre aus Kos und Rhodos, Berlin 1996, σ. 84 κ.ε. M. Filimonos - A. Giannikouri, Grave Offerings from Rhodes: Pottery and Jewellery στα Proceedings of the International Conference on Hellenistic Rhodes, Fuglsang, 31 August - 3 September 1994 (υπό εκτύπωση).

νων φυσικά και των χρυσών στεφανιών – ώστε το μέχρι σήμερα διαθέσιμο υλικό να μην αποτελεί ασφαλές κριτήριο για την αξιολόγηση της τυπολογίας τους ή της συχνότητας ανεύρεσής τους. Συνολικά από τις σωστικές ανασκαφές στην αρχαία νεκρόπολη προέρχονται μόνο τρία ολόκληρα στεφάνια (από τα οποία το ένα – από το οικόπεδο Μ. Θωμαΐδου – δεν έχει συντηρηθεί αλλά εκτίθεται μέσα στην οστεοθήκη, όπως βρέθηκε)[2], έντεκα αποσπασματικά ή σε θραυσματική κατάσταση αλλά που διασώζουν επαρκώς τα τυπολογικά τους χαρακτηριστικά[3], καθώς και σκόρπια φύλλα ή θραύσματα φύλλων, λιγοστά λουλούδια, αποτμήματα βλαστών ή μίσχων και άλλα υπολείμματα από τουλάχιστον δέκα έξι στεφάνια[4]. Στο υλικό αυτό θα πρέπει να προστεθεί και η πλούσια συγκομιδή από πήλινα επιχρυσωμένα εξαρτήματα στεφανιών (δηλαδή κορύμβους και καρπούς) που βρίσκονται πολύ συχνά κατά τις σωστικές ανασκαφές στη ροδιακή νεκρόπολη, φτωχά απομεινάρια στεφανιών που το μεταλλικό τους μέρος έχει κλαπεί ή καταστραφεί[5] (Πίν. 17 α-ε). Συμπληρωματικά, εξετάζονται και τα στεφάνια που

2. Βλ. Κατάλογο, αριθ. 1, 5 και 6.

3. Βλ. Κατάλογο, αριθ. 2, 7, 8, 10, 12, 13, 14, 15, 16, 17, και 18.

4. Βλ. Κατάλογο, αριθ. 4, 9, 11, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30 και 31.

5. Στον Κατάλογο των Μικροαντικειμένων (ΜΑ) του Μουσείου Ρόδου έχουν καταχωρισθεί πενήντα περίπου εγγραφές που αφορούν πήλινα επιχρυσωμένα εξαρτήματα στεφανιών, δηλαδή κορύμβους – που στην ανασκαφική γλώσσα αποκαλούνται κοινώς «κουμπιά» – καθώς και ομοιώματα καρπών, πεπλατυσμένου σφαιρικού ή ωοειδούς σχήματος. Τα πήλινα αυτά εξαρτήματα στερεώνονταν στα στεφάνια με μετάλλινα στελέχη - μίσχους που εισχωρούσαν σε μικρό, μη διαμπερές, τρήμα στο κάτω μέρος τους. Οι κόρυμβοι που προέρχονται από την αρχαία ροδιακή νεκρόπολη είναι κατά κανόνα ημισφαιρικού ή ακανόνιστου αμφικωνικού σχήματος και η διάμετρός τους κυμαίνεται γύρω στα 0,025 μ. Η πάνω επιφάνειά τους φέρει πλαστική κοκκίδωση αποδίδοντας ιδεογραφικά τις συστάδες των καρπών κισσού και, επομένως, θα πρέπει να προέρχονται από στεφάνια με φύλλα κισσού. Βλ. Tsigarida, Metal Wreaths, τ. Ι, σ. 131. Ωστόσο φαίνεται ότι οι κόρυμβοι χρησιμοποιούνται και γενικότερα σε στεφάνια με λογχόσχημα φύλλα και στην περίπτωση αυτή ίσως θα πρέπει να θεωρηθεί ότι αποδίδουν ιδεογραφικά συστάδες λουλουδιών (ταξιανθίες), όπως, για παράδειγμα, στην περίπτωση του στεφανιού γύρω από τον λαιμό της χάλκινης υδρίας από τον Τάραντα: Βλ. De Juliis, Ori, σ. 94 (αριθ. 24). Πρβλ. επίσης και τον μικρό κόρυμβο με χωνοειδές στέλεχος προσάρτησης, που πιθανότατα αποδίδει μπουμπούκι λουλουδιού, ο οποίος συνυπάρχει με τους σφαιρικούς καρπούς του αποσπασματικού στεφανιού με λογχόσχημα φύλλα από τη ροδιακή νεκρόπολη Μ 1378 (Πίν. 21 γ). Πολλές φορές, εκτός από τα υπολείμματα της επιχρύσωσης, στην επιφάνεια της πλαστικής κοκκίδωσης αυτών των κορύμβων παρατηρούνται ίχνη κόκκινης ή λευκής ουσίας (ίσως κατάλοιπο συγκολλητικής ουσίας του λεπτότατου επικαθήμενου φύλλου χρυσού;). Επίσης, από τη ροδιακή νεκρόπολη προέρχονται μικρού μεγέθους κόρυμβοι, πεπλατυσμένοι σαν κυκλικά δισκάρια, με πλαστική κοκκίδωση στην άνω επιφάνειά τους, διαμ. 0,01 μ. περίπου, που στο κάτω μέρος τους έχουν σωληνωτό στέλεχος προσάρτησης, όπως, για παράδειγμα, οι κόρυμβοι ΜΑ 325 που βρέθηκαν μαζί με τα θραύσματα φύλλων κισσού του στεφανιού Μ 1061 από το οικόπεδο Κωνσταντινίδη - Σμολένσκυ (Πίν. 22 δ). Μια ακόμα παραλλαγή συναντάται στο θραυσματικό στεφάνι Μ 802 από τη Νίσυρο, από το οποίο σώζονται κόρυμβοι με χωνοειδές στέλεχος προσάρτησης – ίσως αποδίδουν μπουμπούκια λουλουδιών – καθώς επίσης και μικρογραφικές κεφαλές Βάκχου· παρόμοιος είναι και ο μικρός κόρυμβος που σώζεται από το αποσπασματικό στεφάνι Μ 1378 (βλ. παραπάνω). Πρβλ. τους μικρούς κορύμβους με το χωνοειδές στέλεχος προσάρτησης και τις μικρογραφικές κεφαλές Βάκχου στο στεφάνι 40.044 από τον Τάραντα: De Juliis, Ori, σ. 91-92, αριθ. 20. Για τη στενή τεχνοτροπική και μορφολογική σχέση των στεφανιών Μ 802 και Μ 1378 με το στεφάνι 40.044 από τον Τάραντα βλ. παρακάτω, σ. 119-121. Σε μερικές περιπτώσεις είναι πιθανόν οι πήλινοι κόρυμβοι, που συχνά βρίσκονται κατά πολυάριθμες ομάδες στους τάφους της ροδιακής νεκρόπολης, να αποτελούσαν προσφορά που να υποκαθιστούσε – λόγω οικονομικής δυσπραγίας(;) – την απόθεση ολόκληρου στεφανιού. Για την προσφορά μεμονωμένων φύλλων ή κλαδιών αντί για ολόκληρο στεφάνι βλ. ΕΤΠ Ι, σ. 291 και υποσημ. 60· επίσης βλ. παρακάτω, υποσημ. 58. Τα σφαιρικά πήλινα επιχρυσωμένα ομοιώματα καρπών είναι συνήθως πεπλατυσμένα (διαμ. γύρω στα 0,007 μ.) και συνυπάρχουν είτε με λογχόσχημα φύλλα (όπως στα στεφάνια Μ 1378 και Μ 1375) είτε με καρδιόσχημα φύλλα κισσού (όπως στα στεφάνια Μ 1379, Μ 1376 και Μ 802)· τα ωοειδή πήλινα επιχρυσωμένα ομοιώματα καρπών, ωστόσο, συνυπάρχουν αποκλειστικά με λογχόσχημα φύλλα (όπως στα στεφάνια Μ 674, Μ 1377, Μ 733 και Μ 1149)· οι ωοειδείς καρποί του στεφανιού Μ 1149 επιμηκύνονται και αποκτούν χαρακτηριστικό ατρακτοειδές σχήμα, όπως οι καρποί των στεφανιών από την Αίνεια της Χαλκιδικής (βλ. παρακάτω, σ. 117 και υποσημ. 70), ενώ στις περιπτώσεις των στεφανιών Μ 674, Μ 1377 και Μ 733 οι ωοειδείς καρποί έχουν στην κορυφή τους μια μικρή απόφυση με σταυροειδή εγχάραξη στην επιφάνειά της που χωρίζεται από το υπόλοιπο σώμα του καρπού με εγκάρσια εγχάραξη: τα πήλινα αυτά ομοιώματα προφανώς αποδίδουν φυσιοκρατικά τους καρπούς της μυρτιάς (βλ. Αρχαία χρυσά κοσμήματα, σ. 26)· ίσως όμως δεν θα πρέπει να αποκλεισθεί και μια γενικότερη ταύτισή τους με μικρά μπουμπούκια λουλουδιών ή καρπούς που μόλις «έδεσαν» μετά την ανθοφορία.

προέρχονται από την ύπαιθρο της Ρόδου, καθώς και από τα νησιά Μεγίστη (Καστελλόριζο) και Νίσυρο, που, όπως είναι γνωστό, αποτελούσαν τμήματα του ροδιακού κράτους[6]. Επίσης, ο Albert Gabriel αναφέρει ότι από τη Ρόδο προέρχεται ένα χρυσό στεφάνι με φύλλα δάφνης που φυλάσσεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Κωνσταντινούπολης[7]. Ακόμα, ο Chr. Blinkenberg περιλαμβάνει στον κατάλογο των μικρών αντικειμένων από την ακρόπολη της Λίνδου μερικά χάλκινα φύλλα ελιάς που προέρχονται από στεφάνια - αναθήματα (τα μοναδικά μη ταφικά δείγματα της σειράς των στεφανιών που εξετάζομε)[8].

## ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ[9]

**Νεκρόπολη Ρόδου**

**1.** Μουσείο Ρόδου: Μ 1082 (Πίν. 18 α-δ). Χρυσό στεφάνι με λογχόσχημα φύλλα και λεπτό σωληνωτό ελλειψοειδές φυλλοφόρο στέλεχος· στην κορύφωση του στεφανιού μικρός συρμάτινος ηράκλειος κόμβος. Ολόκληρο και άθικτο.
Μεγάλη διάμετρος φυλλοφόρου στελέχους: 0,185 μ.
Μικρή διάμετρος φυλλοφόρου στελέχους: 0,135 μ.
Μήκος φύλλων: 0,035 μ. Βάρος: 30 γρ.
Προέλευση: όρυγμα κεντρικού αποχετευτικού αγωγού, οδός Δημ. Αναστασιάδη, 1989 (κεντρική περιοχή νεκρόπολης)[10].
Τύπος ταφής: καύση.

ΑΔ 44 (1989), Χρονικά, σ. 496-497, Πίν. 275 α.
Ι. Παπαχριστοδούλου et al., Οδηγός Έκθεσης, Αρχαία Ρόδος - 2400 χρόνια, Αθήνα 1993, σ. 70, εικ. 50.

**2.** Μουσείο Ρόδου: Μ 725 (Πίν. 18 ε). Αποτμήματα του σωληνωτού φυλλοφόρου στελέχους και λογχόσχημα φύλλα χρυσού στεφανιού με συρμάτινο ηράκλειο κόμβο στην κορύφωσή του.
Μήκος φύλλων: 0,055 μ. Διάμετρος της κυκλικής διατομής του φυλλοφόρου στελέχους: 0,004 μ. Βάρος σωζόμενων αποτμημάτων: 50 γρ.
Προέλευση: οικ. Γιαννούρη - Ζαράνη, Κιζίλ Τεπέ, 1978 (δυτική περιοχή νεκρόπολης).
Τύπος ταφής: ασαφής· περισυλλογή κατά τη διάρκεια αποχωματώσεων καθαρισμού· η παραμόρφωση των αποτμημάτων δείχνει ότι ίσως προέρχεται από καύση.

***3.** Χρυσό στεφάνι ακέραιο, με λογχόσχημα φύλλα, σωληνωτό φυλλοφόρο στέλεχος και συρμάτινο ηράκλειο κόμβο στην κορύφωσή του.
Αρχαιολογικό Μουσείο Κωνσταντινούπολης.
Δεν υπάρχουν πληροφορίες για τις συνθήκες ευρεσής του. Πιθανότατα προέρχεται από την ροδιακή νεκρόπολη.

A. Gabriel, Syria XVIII (1937), σ. 321-322.

6. Fraser - Bean, passim και Αρχαίοι ροδιακοί δήμοι, σ. 43 - 50, όπου σχετικές παραπομπές και βιβλιογραφία.
7. A. Gabriel, Syria XVIII (1937), σ. 321 - 322.
8. Lindos I, σ. 391 (αριθ. 1560-1561).
9. Στον Κατάλογο περιλαμβάνονται στεφάνια που προέρχονται είτε από σωστικές ανασκαφές στην αρχαία ροδιακή νεκρόπολη, είτε από παραδόσεις (κυρίως από την ύπαιθρο της Ρόδου ή τα νησιά). Το χρυσό στεφάνι Μ 791 από την Κάλυμνο (αριθ. 39), καθώς και ένα απότμημα στεφανιού Μ 550 από την Αστυπάλαια (αριθ. 40) περιλαμβάνονται επίσης στον Κατάλογο, αν και τα νησιά αυτά δεν αποτελούσαν τμήματα του ροδιακού κράτους, και εξετάζονται ξεχωριστά σε παράρτημα. Βλ. παρακάτω, Παράρτημα, σ. 128 κ.ε. και υποσημ. 132. Τα παλαιά γνωστά κομμάτια, όπως το χρυσό στεφάνι στο Μουσείο της Κωνσταντινούπολης, τα χάλκινα φύλλα ελιάς από την ακρόπολη της Λίνδου και το χρυσό στεφάνι από τη Μεγίστη στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, ενσωματώνονται επίσης για λόγους πληρότητας στον παραπάνω Κατάλογο και σημειώνονται με αστερίσκο: το χρυσό στεφάνι του Μουσείου της Κωνσταντινούπολης ενσωματώνεται στη σειρά των ολόκληρων στεφανιών της ροδιακής νεκρόπολης, με τα οποία έχει σημαντική τυπολογική συγγένεια, ενώ τα χάλκινα φύλλα από την ακρόπολη της Λίνδου, καθώς και το χρυσό στεφάνι από τη Μεγίστη στη σειρά των στεφανιών από την ύπαιθρο της Ρόδου και τα νησιά. Οι διαστάσεις, όπου παρατίθενται, είναι ενδεικτικές και διακυμαίνονται στα διάφορα σημεία μέτρησης του ίδιου στεφανιού· κατά κανόνα μετρήθηκαν τα μεγαλύτερα ή τα αρτιότερα φύλλα. Σε τρεις δευτερεύουσες περιπτώσεις τα αναφερόμενα αντικείμενα του Καταλόγου αριθ. 21 (Μ 675), 24 (Μ 1092) και 25 (Μ 568) δεν έγινε δυνατόν να εξετασθούν από τη μελετήτρια για τεχνικούς λόγους· οι πληροφορίες γι' αυτά αντλήθηκαν από τις σχετικές αναφορές στα Χρονικά του Αρχαιολογικού Δελτίου, τις εγγραφές στα ημερολόγια ανασκαφών, καθώς και από την καταγραφή τους στον Κατάλογο Μεταλλίνων του Μουσείου Ρόδου.
10. Για τη συμβατική τοπογραφική κατανομή της αρχαίας ροδιακής νεκρόπολης βλ. Fraser, σ. 1 κ.ε.

Tsigarida, Metal Wreaths, τ. ΙΙ, αριθ. Καταλ. ΑΜ 157.
ΕΤΠ Ι, σ. 289.

**4.** Μουσείο Ρόδου: Μ 1118, Μ 1119, Μ 1120, Μ 1121 (Πίν. 18 στ). Τρία χρυσά λογχόσχημα φύλλα, δύο χρυσά άνθη με ύπερο και στήμονες, χρυσός σφαιρικός καρπός και χρυσό ημισφαιρικό ελασμάτιο (κάλυκας ή περικάρπιο;) από στεφάνι.
Προέλευση: οικ. Καραμανώλη - Πογιά - Παπανικολάου, Φανερωμένη, 1990 (ανατολική περιοχή νεκρόπολης).
Τύπος ταφής: καύση.

**5.** Μουσείο Ρόδου: Μ 1529 (Πίν. 19 α). Χρυσό στεφάνι φύλλων κισσού με λεπτό ελασματοειδές φυλλοφόρο στέλεχος· στην κορύφωσή του ηράκλειος κόμβος και μικροί θύσανοι μίσχων που στηρίζουν χρυσά ημισφαιρικά ελασμάτια (συσπάδες καρπών ή ταξιανθίες). Ολόκληρο(;).
Προέλευση: οικ. Μ. Θωμαΐδου, Φανερωμένη, 1984 (ανατολική περιοχή νεκρόπολης).
Τύπος ταφής: καύση. Το στεφάνι δεν έχει συντηρηθεί και εκτίθεται μέσα στην οστεοθήκη, όπως βρέθηκε.
ΑΔ 39 (1984), Χρονικά, σ. 325.
Ι. Παπαχριστοδούλου et al., Οδηγός Έκθεσης, Αρχαία Ρόδος - 2400 χρόνια, Αθήνα 1993, σ. 70, εικ. 50.

**6.** Μουσείο Ρόδου: Μ 565 (Πίν. 19 β-γ). Χρυσό στεφάνι με λογχόσχημα φύλλα και ελασματοειδές φυλλοφόρο στέλεχος. Ολόκληρο και σχεδόν άθικτο.
Μήκος φυλλοφόρου στελέχους: 0,345 μ. Πλάτος φυλλοφόρου στελέχους: 0,004 μ. Μήκος φύλλων: 0,035 μ. Βάρος: 15 γρ.
Προέλευση: οικ. Ζουραράκη, οδός Ρόδου - Λίνδου (Ασγούρου), 1976 (προέκταση νεκρόπολης προς τα νότια - νοτιοανατολικά).
Τύπος ταφής: ενταφιασμός.
ΑΔ 32 (1977), Χρονικά, σ. 377, Πίν. 227δ.
Αρχαία Ρόδος, σ. 155, εικ. 174.
Tsigarida, Metal Wreaths, τ. ΙΙ, αριθ. Καταλ. ΑΜ 156[11].

**7.** Μουσείο Ρόδου: Μ 1375 (Πίν. 20 α). Αποτμήματα του ελασματοειδούς φυλλοφόρου στελέχους και λογχόσχημα φύλλα χρυσού στεφανιού· σώζονται και δύο πήλινοι σφαιρικοί καρποί χωρίς ίχνη επιχρύσωσης.
Μήκος φύλλων: 0,04 μ. Πλάτος φυλλοφόρου στελέχους: 0,006 μ.
Προέλευση: οικ. Ε. Σκόνη, οδός Έμπωνας, 1991 (δυτική περιοχή νεκρόπολης).
Τύπος ταφής: ασαφής· περισυλλογή από αποχωματώσεις καθαρισμού.

**8.** Μουσείο Ρόδου: Μ 703 (Πίν. 20 β). Αποτμήματα του ελασματοειδούς φυλλοφόρου στελέχους και λογχόσχημα φύλλα χρυσού στεφανιού.
Μήκος φύλλων: 0,047 μ. Πλάτος φυλλοφόρου στελέχους: 0,005 μ.
Προέλευση: όρυγμα ΟΤΕ βορείως οικ. Αντώνογλου, 1979 (δυτική περιοχή νεκρόπολης).
Τύπος ταφής: ενταφιασμός.
ΑΔ 34 (1979), Χρονικά, σ. 442.

**9.** Μουσείο Ρόδου: Μ 1173 (Πίν. 20 γ). Πέντε χρυσά λογχόσχημα φύλλα από στεφάνι.
Προέλευση: οικ. Κουντούρη, Αγία Τριάδα, 1987 (δυτική περιοχή νεκρόπολης).
Τύπος ταφής: ενταφιασμός.
ΑΔ 43 (1988), Χρονικά, σ. 605.

**10.** Μουσείο Ρόδου: Μ 678 (Πίν. 20 δ, 26 γ). Αποτμήματα του ελασματοειδούς φυλλοφόρου στελέχους και τριπλά λογχόσχημα φύλλα χρυσού στεφανιού.
Μήκος φύλλων (μέτρηση του μεσαίου λοβού): 0,035 μ.
Πλάτος φυλλοφόρου στελέχους: 0,004 μ.
Προέλευση: οικ. Παπαθεοδώρου (βόθρος), Κιζίλ Τεπέ, 1980 (δυτική περιοχή νεκρόπολης).
Τύπος ταφής: ενταφιασμός.
ΑΔ 35 (1980), Χρονικά, σ. 543-544, Πίν. 343β.
M. Filimonos - A. Giannikouri, Grave Offerings from Rhodes: Pottery and Jewellery στα Proceedings of the International Conference on Hellenistic Rhodes, Fuglsang, 31 August - 3 September 1994 (υπό εκτύπωση).

**11.** Μουσείο Ρόδου: Μ 567 (Πίν. 20 ε). Χρυσό τριπλό λογχόσχημο φύλλο στεφανιού.
Προέλευση: οικ. Ζουραράκη, οδός Ρόδου-Λίνδου (Ασγούρου), 1976 (προέκταση νεκρόπολης προς τα νότια - νοτιοανατολικά).
Τύπος ταφής: ενταφιασμός.
ΑΔ 32 (1977), Χρονικά, σ. 374[12].

**12.** Μουσείο Ρόδου: Μ 674 (Πίν. 20 στ). Λογχόσχημα χάλκινα επιχρυσωμένα, φύλλα, τα περισσότερα

11. Εκ παραδρομής αναγράφεται ότι το στεφάνι προέρχεται από την Τήλο.
12. Στη σχετική μνεία αναγράφεται λανθασμένα ο αριθμός (Μ) 569.

σπασμένα, και λιγοστά αποτμήματα του οστέινου, κυκλικής διατομής, φυλλοφόρου στελέχους στεφανιού. Σώζεται επίσης και ένας μικρός πήλινος ωοειδής καρπός με επιχρύσωση.
Προέλευση: οικ. Κεραμέα, οδός Δημ. Αναστασιάδη, 1979 (κεντρική περιοχή νεκρόπολης).
Τύπος ταφής: ενταφιασμός.

**13.** Μουσείο Ρόδου: Μ 1382 (Πίν. 21 α). Θραύσματα λογχόσχημων φύλλων, χάλκινων επιχρυσωμένων, και λιγοστά αποτμήματα του οστέινου, κυκλικής διατομής, φυλλοφόρου στελέχους στεφανιού. Σώζονται επίσης χάλκινο επιχρυσωμένο λουλούδι σε σχήμα αστεριού, λιγοστά θραύσματα άλλων λουλουδιών και τρεις ρόδακες - ύπεροι(;) από υαλόμαζα.
Προέλευση: έργα Δήμου, οδός Γεωργίου Σεφέρη ή Καμίρου, 1996 (δυτική περιοχή νεκρόπολης).
Τύπος ταφής: ασαφής· περισυλλογή κατά την έρευνα επίχωσης μαύρων χωμάτων (ίσως καύση).

**14.** Μουσείο Ρόδου: Μ 1377 (Πίν. 21 β). Ημικυκλικό ταινιόσχημο χάλκινο φυλλοφόρο στέλεχος στεφανιού· από το ίδιο στεφάνι σώζονται επίσης λιγοστά θραύσματα χάλκινων επιχρυσωμένων λογχόσχημων φύλλων, σκόρπια αποτμήματα λεπτότατων ταινιόσχημων μίσχων, είκοσι πέντε δέσμες παρόμοιων μίσχων (ανά δύο ή τρεις) και πήλινοι ωοειδείς καρποί με επιχρύσωση.
Μήκος φυλλοφόρου στελέχους: 0,27 μ. Πλάτος φυλλοφόρου στελέχους: 0,003 μ. Πάχος φυλλοφόρου στελέχους: 0,001 μ.
Προέλευση: οικ. Κανίχη, οδός Πειραιώς, 1985 (δυτική περιοχή νεκρόπολης).
Τύπος ταφής: ασαφής· περισυλλογή κατά τη διάνοιξη διερευνητικής τομής.

**15.** Μουσείο Ρόδου: Μ 1378 (Πίν. 21 γ-δ). Αποτμήματα του ταινιόσχημου μολύβδινου φυλλοφόρου στελέχους στεφανιού· τα περισσότερα σώζουν ακόμα πάνω τους προσαρτημένους τους σύμφυτους μίσχους των σπασμένων λογχόσχημων φύλλων που ήταν χάλκινα επιχρυσωμένα. Σώζονται επίσης ελάχιστα θραύσματα φύλλων, πέντε δεσμίδες μίσχων με πηνοειδή περίδεση από οργανικό νήμα που σχημάτιζαν θυσάνους, σκόρπια αποτμήματα βλαστών και μίσχων, πήλινοι σφαιρικοί καρποί με επιχρύσωση και μικρός πήλινος κόρυμβος με χωνοειδές στέλεχος.
Πλάτος φυλλοφόρου στελέχους: 0,004 μ. Πάχος φυλλοφόρου στελέχους: 0,002 μ.
Προέλευση: οικ. Κύρη - Βασιλείου, οδός Θεσσαλονίκης, 1995 (δυτική περιοχή νεκρόπολης).
Τύπος ταφής: καύση.

**16.** Μουσείο Ρόδου: Μ 1379 (Πίν. 22 α-β). Λιγοστά αποτμήματα του ταινιόσχημου μολύβδινου φυλλοφόρου στελέχους στεφανιού· μερικά σώζουν ακόμα πάνω τους προσαρτημένους τους χάλκινους ταινιόσχημους βλαστούς όπου δένονταν τα φύλλα. Σώζονται επίσης θραύσματα χάλκινων επιχρυσωμένων φύλλων κισσού, εννέα δεσμίδες μίσχων με πηνοειδή περίδεση από οργανικό νήμα που σχημάτιζαν θυσάνους, σκόρπια αποτμήματα ταινιόσχημων βλαστών και πήλινοι σφαιρικοί καρποί με επιχρύσωση.
Πλάτος φυλλοφόρου στελέχους: 0,005 μ. Πάχος φυλλοφόρου στελέχους: 0,001 μ.
Προέλευση: οικ. Κύρη - Βασιλείου, οδός Θεσσαλονίκης, 1996 (δυτική περιοχή νεκρόπολης).
Τύπος ταφής: καύση.

**17.** Μουσείο Ρόδου: Μ 1061 και ΜΑ 325 (Πίν. 22 γ-δ). Λεπτότατα καρδιόσχημα χάλκινα φύλλα κισσού από στεφάνι, επιχρυσωμένα στη μια μόνο όψη, τα περισσότερα σπασμένα· διαφόρων μεγεθών. Επίσης, δέκα τέσσερις μικροί πήλινοι κόρυμβοι με ίχνη επιχρύσωσης και στο κάτω μέρος τους σωληνωτό στέλεχος για την προσάρτησή τους στον μίσχο που τα συνέδεε με το στεφάνι.
Προέλευση: οικ. Κωνσταντινίδη - Σμολένσκυ, Κιζίλ Τεπέ, 1980 (δυτική περιοχή νεκρόπολης).
Τύπος ταφής: καύση.

ΑΔ 35 (1980), Χρονικά, σ. 538.

**18.** Μουσείο Ρόδου: Μ 1376. Θραύσματα καρδιόσχημων χάλκινων επιχρυσωμένων φύλλων κισσού από στεφάνι, λιγοστά αποτμήματα μίσχων ή βλαστών και τέσσερις πήλινοι σφαιρικοί καρποί με επιχρύσωση.
Προέλευση: οικ. Καραμανώλη - Πογιά - Παπανικολάου, Φανερωμένη, 1990 (ανατολική περιοχή νεκρόπολης).
Τύπος ταφής: ενταφιασμός.

**19.** Μουσείο Ρόδου: Μ 516 α, β. Ελάχιστα θραύσματα χάλκινων επιχρυσωμένων καρδιόσχημων(;) φύλλων, μίσχων και βλαστών από στεφάνι.
Προέλευση: οικ. Καμπερίδη, 1966 (δυτική περιοχή νεκρόπολης).
Τύπος ταφής: ενταφιασμός.

**20.** Μουσείο Ρόδου: Μ 722. Μικρό απότμημα χρυσού στεφανιού που διασώζει την απόληξη βλαστού με λεπτότατα μπουμπούκια από πράσινη υαλόμαζα.
Προέλευση: οικ. Καντιμοίρη, Κιζίλ Τεπέ, 1980 (δυτική περιοχή νεκρόπολης).
Τύπος ταφής: ασαφής· περισυλλογή από αποχωματώσεις καθαρισμού.

**21.** Μουσείο Ρόδου: Μ 675. Δύο χρυσοί ρόδακες και δύο μικρά λογχόσχημα φύλλα.
Προέλευση: οικ. Παπαθεοδώρου (βόθρος), Κιζίλ Τεπέ, 1980 (δυτική περιοχή νεκρόπολης).
Τύπος ταφής: ενταφιασμός.

**22.** Μουσείο Ρόδου: Μ 1171. Θραύσματα χρυσών λογχόσχημων φύλλων από στεφάνι.
Προέλευση: οικ. Χρήστου, οδός Μιχαήλ Πετρίδη, 1985 (δυτική περιοχή νεκρόπολης).
Τύπος ταφής: καύση.

**23.** Μουσείο Ρόδου: Μ 701 (Πίν. 23 α). Χρυσό λογχόσχημο φύλλο από στεφάνι.
Προέλευση: οικ. Νεοφύτου, οδός Δημ. Αναστασιάδη, 1980 (κεντρική περιοχή νεκρόπολης).
Τύπος ταφής: ενταφιασμός.

**24.** Μουσείο Ρόδου: Μ 1092. Θραύσματα χρυσών φύλλων, δύο χρυσά ημισφαιρικά ελασμάτια (κάλυκες ή περικάρπια;) και τέσσερις πήλινοι κόρυμβοι(;) με επιχρύσωση από στεφάνι.
Προέλευση: έργα Δήμου, οδός Δημ. Αναστασιάδη, 1983 (κεντρική περιοχή νεκρόπολης).
Τύπος ταφής: ενταφιασμός.

**25.** Μουσείο Ρόδου: Μ 568. Χρυσό φύλλο από στεφάνι.
Προέλευση: οικ. Ζουραράκη, οδός Ρόδου - Λίνδου (Ασγούρου), 1976 (προέκταση νεκρόπολης προς τα νότια - νοτιοανατολικά).
Τύπος ταφής: ενταφιασμός.
ΑΔ 32 (1977), Χρονικά, σ. 374.

**26.** Μουσείο Ρόδου: Μ 738. Δύο μικρά αποτμήματα σωληνωτού στελέχους χρυσού στεφανιού, ίσως από την απόληξη λεπτότατου βλαστού: στο ένα σώζεται προσαρτημένο ζεύγος μικρότατων λογχόσχημων φύλλων (μήκος φύλλων: 0,01 μ.)· σώζεται επίσης ακόμα ένα ελεύθερο ζεύγος παρόμοιων φύλλων, καθώς και ελεύθερη δέσμη λεπτότατων μίσχων από στριφτό σύρμα με δυσδιάκριτα προσαρτημένα χρυσά εξαρτήματα: μικρότατοι κάλυκες ή εκβλαστήματα φύλλων(;).
Προέλευση: οικ. Παπαχριστοδούλου - Χατζημιχάλη, 1978 (δεν δηλώνεται η περιοχή της νεκρόπολης).
Τύπος ταφής: ενταφιασμός.

**27.** Μουσείο Ρόδου: Μ 1060. Λιγοστά θραύσματα χάλκινων επιχρυσωμένων φύλλων και μίσχων από στεφάνι.
Προέλευση: οικ. Μ. Καραγιάννη, Κιζίλ Τεπέ, 1978 (δυτική περιοχή νεκρόπολης).
Τύπος ταφής: ενταφιασμός.

**28.** Μουσείο Ρόδου: Μ 733. Λιγοστά θραύσματα χάλκινων επιχρυσωμένων λογχοειδών φύλλων και μίσχων από στεφάνι και τρεις πήλινοι ωοειδείς καρποί με επιχρύσωση.
Προέλευση: οικ. Γιάκρα Ι, 1982 (δυτική περιοχή νεκρόπολης).
Τύπος ταφής: ενταφιασμός.

**29.** Μουσείο Ρόδου: Μ 1380 και ΜΑ 201. Ελάχιστα θραύσματα από χάλκινα επιχρυσωμένα φύλλα στεφανιού, μάλλον λογχόσχημα, και δέκα εννέα πήλινοι σφαιρικοί καρποί χωρίς ίχνη επιχρύσωσης.
Προέλευση: όρυγμα κεντρικού αποχετευτικού αγωγού Μέγγαβλης, κατά μήκος της ανατολικής παρυφής της αρχαιολογικής ζώνης Ροδινιού, 1991 (ανατολική περιοχή νεκρόπολης).
Τύπος ταφής: καύση.

**30.** Μουσείο Ρόδου: Μ 1381, ΜΑ 203 και ΜΑ 204. Δύο χάλκινα επιχρυσωμένα πέταλα λουλουδιού, μικρό απότμημα χάλκινου επιχρυσωμένου βλαστοέλικα, πέντε πήλινοι κόρυμβοι και τέσσερις σφαιρικοί καρποί· στα πήλινα εξαρτήματα δεν σώζονται ίχνη επιχρύσωσης.
Προέλευση: όρυγμα κεντρικού αποχετευτικού αγωγού Μέγγαβλης, κατά μήκος της ανατολικής παρυφής της αρχαιολογικής ζώνης Ροδινιού, 1991 (ανατολική περιοχή νεκρόπολης).
Τύπος ταφής: ενταφιασμός.

**31.** Μουσείο Ρόδου: ΜΑ 176. Ελάχιστα αποτμήματα λεπτών χάλκινων μίσχων (συγκολλημένων ανά δύο ή τρεις) και δέκα πέντε πήλινοι σφαιρικοί καρποί χωρίς ίχνη επιχρύσωσης· μερικοί καρποί έχουν υπολείμματα χάλκινων μίσχων προσαρτημένων στην οπή του κάτω μέρους τους.
Προέλευση: ιταλικό εύρημα από τη ροδιακή νεκρόπολη, 1942[13].
Τύπος ταφής: ασαφής εγγραφή στη δυσανάγνωστη ένδειξη (ίσως ενταφιασμός;).

13. Δυσανάγνωστη η ένδειξη της προέλευσης. Ίσως από τους τάφους του Αγίου Ιωάννου.

**Ύπαιθρος Ρόδου / Νησιά**

**32.** Μουσείο Ρόδου: Μ 1383 (Πίν. 23 β-γ). Χρυσό στεφάνι με λογχόσχημα φύλλα και ελασματοειδές φυλλοφόρο στέλεχος. Σε καλή κατάσταση διατήρησης και σχεδόν ολόκληρο (λείπουν δύο φύλλα). Μήκος φυλλοφόρου στελέχους: 0,455 μ. Πλάτος φυλλοφόρου στελέχους: 0,006 μ. Μήκος φύλλων: 0,053 μ. Βάρος: 15 γρ.
Προέλευση: Αφάντου, Γκόλφ, 1997.
Τύπος ταφής: ενταφιασμός.

**33.** Μουσείο Ρόδου: Μ 1031 (Πίν. 23 δ). Αποτμήματα του ελασματοειδούς φυλλοφόρου στελέχους και λογχόσχημα φύλλα χρυσού στεφανιού.
Μήκος φύλλων: 0,041 μ. Πλάτος φυλλοφόρου στελέχους: 0,009 μ.
Προέλευση: Αφάντου, Γκολφ, 1973.
Τύπος ταφής: ενταφιασμός.
ΑΔ 29 (1973-1974), Χρονικά, σ. 961, Πίν. 725β.
Αρχαίοι ροδιακοί δήμοι, σ. 126, Πίν. 15α.

**34.** Μουσείο Ρόδου: Μ 551 α, β (Πίν. 23 ε). Θραύσματα χάλκινων επιχρυσωμένων λογχόσχημων φύλλων στεφανιού και λιγοστά αποτμήματα του οστέινου φυλλοφόρου στελέχους του, κυκλικής διατομής.
Προέλευση: Ίστριος (1948)[14].
Τύπος ταφής: ενταφιασμός.

**35.** Μουσείο Ρόδου: Μ 1149 (Πίν. 24 α-β). Δύο κομμάτια του ταινιόσχημου οστέινου φυλλοφόρου στελέχους στεφανιού που σώζουν ακόμα πάνω τους προσαρτημένους τους σύμφυτους μίσχους των σπασμένων χάλκινων επιχρυσωμένων λογχόσχημων φύλλων. Σώζονται επίσης θραύσματα φύλλων, αποτμήματα μίσχων και βλαστών και πήλινοι ατρακτόσχημοι καρποί με επιχρύσωση. Πλάτος φυλλοφόρου στελέχους: 0,005 μ. Πάχος φυλλοφόρου στελέχους: 0,0025 μ.
Προέλευση: Ίστριος· αμφίβολη η συσχέτισή του με το σύνολο των ευρημάτων όπου ανήκει το θραυσματικό στεφάνι Μ 551 α, β[15].

14. Οι συνθήκες εύρεσης του στεφανιού Μ 551 α, β δεν είναι απολύτως σαφείς: τα θραύσματά του, μαζί με όστρακα ερυθρόμορφων αγγείων, έναν ακέραιο οξυπύθμενο αμφορέα (Μουσείο Ρόδου Α 876), χάλκινη αρύταινα (Μουσείο Ρόδου Μ 1148), και ένα αλάβαστρο «εξ αλαβάστρου» (Μουσείο Ρόδου ΜΑ 58) περισυνελέγησαν το 1948 κατά τη διάνοιξη του κοινοτικού δρόμου Ιστρίου - Απολακκιάς, στη θέση Κοκκινάι, όπου αποκαλύφθηκαν (ένας ή περισσότεροι;) τάφοι. Σύμφωνα με δήλωση των εργατών, το στεφάνι Μ 551 α, β και το αλάβαστρο ΜΑ 58 βρέθηκαν μέσα σε κιβωτιόσχημο τάφο με δίρριχτη οροφή («... εντός τάφου ισοδομικώς εκτισμένου, κεκαλυμμένου δια πλακών, υπό μορφήν ψαλλιδωτής στέγης ...»). Τα ευρήματα παραδόθηκαν στο Μουσείο Ρόδου από τον δημοδιδάσκαλο του χωριού Εμμανουήλ Γκίννο (την πληροφορία για το όνομα του δημοδιδασκάλου οφείλω στον διευθυντή του Ιστορικού Αρχείου Δωδεκανήσου Ιωάννη Γιάκρα). Από τη θραυσματική κεραμική (κυρίως όστρακα ερυθρόμορφων αγγείων) που παραδόθηκαν μαζί με τα παραπάνω ευρήματα, το μεγαλύτερο μέρος αναφέρεται ότι βρέθηκε είτε «εντός τάφου» (στο εσωτερικό δηλαδή του κιβωτιόσχημου τάφου μαζί με τα θραύσματα του στεφανιού Μ 551 α, β και το αλάβαστρο ΜΑ 58) είτε «επάνω από το σκέπασμα του τάφου» (δεν είναι σαφές αν η δίρριχτη οροφή του τάφου ήταν άθικτη ή όχι)· πάντως τα όστρακα αυτά – μεταξύ των οποίων και ενός τουλάχιστον ερυθρόμορφου κρατήρα σε φτωχή κατάσταση διατήρησης – δεν διαφοροποιούνται και αποτελούν ένα μάλλον ομοιογενές σύνολο που χρονολογείται στο β′ μισό του 4ου αι. π.Χ. (Πίν. 27 α). Βλ. και παρακάτω, υποσημ. 68. Λιγοστά θραύσματα πρωιμότερου ερυθρόμορφου κρατήρα αναφέρεται ότι βρέθηκαν «εκτός τάφου» και προφανώς δεν συσχετίζονται άμεσα με τα παραπάνω ευρήματα· παρ' όλα αυτά, αξίζει να μνημονευθεί ένα κομμάτι από την περιοχή της λαβής του κρατήρα (συγκολλημένο από δύο όστρακα) που διασώζει στεφανωμένη (θεϊκή;) μορφή (400-390 π.Χ) (Πίν. 27 β).

15. Τα αποτμήματα του στεφανιού Μ 1149 ταυτίστηκαν από παραδρομή με τα θραύσματα του στεφανιού Μ 551 α, β και καταγράφηκαν στον Κατάλογο του Μουσείου Ρόδου με την ένδειξη ότι πρόκειται για το στεφάνι του συνόλου των ευρημάτων από την Ίστριο που παραδόθηκαν στο Μουσείο Ρόδου το 1948 (βλ. παραπάνω, υποσημ. 14, και επίσης πρβλ. ΑΔ 44 (1989), Χρονικά, σ. 505). Η παραπάνω λανθασμένη ταύτιση έγινε κάτω από την επίδραση δύο παραγόντων: α) του εντοπισμού του αποσπασματικού στεφανιού Μ 1149 στις αποθήκες του Μουσείου Ρόδου ταξινομημένου μαζί με το σύνολο των ευρημάτων της Ιστρίου του 1948 αλλά χωρίς ένδειξη προέλευσης ή χρονολογίας εύρεσης πάνω στο αντικείμενο (σύμφωνα με πληροφορία του αρχαιολόγου Θ. Αρχοντόπουλου, που πρώτος το «ανακάλυψε») και β) των πιεστικών ερωτήσεων και διαμαρτυριών του ιερέα της Ιστρίου (παπα - Φα) που απασχόλησαν και τον τοπικό τύπο για την τύχη κάποιου στεφανιού από την Ίστριο που παραδόθηκε στο Μουσείο Ρόδου (χωρίς όμως να αναφέρεται σε συγκεκριμένη χρονολογία παράδοσης). Με αυτά τα δεδομένα είναι δυνατόν: α) το στεφάνι Μ 1149 να περιλαμβάνεται πράγματι στο σύνολο των ευρημάτων που παραδόθηκαν το 1948· σε αυτή την περίπτωση τα θραύσματα που παραδόθηκαν τότε και που καταγράφηκαν στο παλαιό Βιβλίο Εισαγωγής του Μουσείου Ρόδου με αριθμό ΒΕ 242 θα πρέπει να αφορούσαν όχι ένα αλλά δύο στεφάνια: για το ενδεχόμενο αυτό, παρ' όλο που είναι πολύ πιθανό, διατηρούμε μερικές επιφυλάξεις: στην πρώτη εγγραφή στο Βιβλίο Εισαγωγής δεν γίνεται καμμία σχετική μνεία για τη διαφοροποίηση των παραδοθέντων ευρημάτων – αντίθετα αναφέρεται ότι τα «τεμάχια φύλλων επιχρύσων και κλαδέων» φυ-

***36.** Πέντε χάλκινα φύλλα ελιάς από στεφάνι.
Προέλευση: ακρόπολη Λίνδου.
Lindos I, σ. 391 (1560-1561).
Tsigarida, Metal Wreaths, τ. II, αριθ. Καταλ. ΑΜ 154.

***37.** Χρυσό στεφάνι με φύλλα κισσού και ισχυρό σωληνωτό ελλειψοειδές φυλλοφόρο στέλεχος (Πίν. 24 γ). Σε καλή κατάσταση διατήρησης και σχεδόν ολόκληρο (λείπουν δύο φύλλα).
Μεγάλη διάμετρος φυλλοφόρου στελέχους: 0,185 μ. Μικρή διάμετρος φυλλοφόρου στελέχους (κατά προσέγγιση): 0,15 μ. Μέγ. διάμετρος κυκλικής διατομής φυλλοφόρου στελέχους: 0,05 μ. Μήκος φύλλων (με τον σύμφυτο μίσχο): 0,045 μ. Βάρος: 62 γρ.
Προέλευση: Μεγίστη (Καστελλόριζο), 1913· φυλάσσεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (αριθ. Καταλ. Χρ 1058), όπου παραδόθηκε αμέσως μετά την εύρεσή του.
Τύπος ταφής: ενταφιασμός.
Ν. Κυπαρίσσης, ΑΔ 1 (1915), Παράρτημα, σ. 62-64.
Ancient Megisti, σ. 118-122.

**38.** Μουσείο Ρόδου: Μ 802. Λιγοστά θραύσματα χάλκινων επιχρυσωμένων καρδιόσχημων φύλλων κισσού από στεφάνι, λιγοστά αποτμήματα λεπτών ταινιόσχημων βλαστών και μίσχων, δύο δεσμίδες μίσχων που σχημάτιζαν θυσάνους με πηνοειδή περίδεση από οργανικό νήμα, πήλινοι μικροί κόρυμβοι με χωνοειδές στέλεχος προσάρτησης, πήλινες μικρογραφικές κεφαλές Βάκχου και πήλινοι σφαιρικοί καρποί, μερικοί από τους οποίους έχουν υπολείμματα χάλκινων μίσχων προσαρτημένων στην οπή του κάτω μέρους τους· στα πήλινα εξαρτήματα σώζονται ίχνη επιχρύσωσης.
Προέλευση: Νίσυρος, 1982.
Τύπος ταφής: ενταφιασμός.
Μ. Φιλήμονος-Τσοποτού, Νισυριακά Ι, ΑΔ 35 (1980), Μελέτες, σ. 77-78, Πίν. 22 α και β.

**39.** Μουσείο Ρόδου: Μ 791 (Πίν. 24 δ). Χρυσό στεφάνι με λογχόσχημα φύλλα και ταινιόσχημο φυλλοφόρο στέλεχος από αναδιπλωμένο έλασμα· αποκαταστάθηκε σχεδόν ολόκληρο.
Πλάτος φυλλοφόρου στελέχους: 0,005 μ. Μήκος φύλλων (με το σύμφυτο στέλεχος του μίσχου): 0,034 μ. Βάρος: 11,2[16] γρ.
Προέλευση: Κάλυμνος· παραδόθηκε το 1953 από τον ιατρό Εμμ. Κουτούζη[17].
Τύπος ταφής: ενταφιασμός.

**40.** Μουσείο Ρόδου: Μ 550 (Πίν. 24 ε). Απότμημα του ελασματοειδούς φυλλοφόρου στελέχους χρυσού στεφανιού που πάνω του σώζονται προσαρτημένα πέντε λογχόσχημα φύλλα και τρία άνθη.
Μήκος φύλλων: 0,053 μ. Πλάτος φυλλοφόρου στελέχους: 0,012 μ.
Προέλευση: Αστυπάλαια (Κάτσαλος)· παραδόθηκε το 1972 από τον Γεώργιο Δελμαδόρο.
ΑΔ 29 (1973-1974), Χρονικά, σ. 981.

λάχτηκαν «εντός κυτίου» που υποδηλώνει μικρό όγκο του ευρήματος, όπως ακριβώς είναι η περίπτωση των θραυσμάτων του στεφανιού Μ 551 α, β – και επιπλέον στη μετέπειτα καταγραφή στον Κατάλογο των Μεταλλίνων του Μουσείου Ρόδου δεν καταγράφηκαν δύο παρά μόνο ένα στεφάνι, δηλαδή το Μ 551 α, β, χωρίς καν να σημειωθεί κάποια σχετική παρατήρηση στον διαθέσιμο χώρο του Καταλόγου, όπου όμως δίνονται άλλες πληροφορίες για τις συνθήκες εύρεσης και την προέλευσή του με παραπομπή μάλιστα στην αρχική εγγραφή του Βιβλίου Εισαγωγής και β) το στεφάνι Μ 1149 να παραδόθηκε σε κάποια μεταγενέστερη χρονική περίοδο (ο Ιωάννης Γιάκρας πληροφόρησε τη γράφουσα ότι στο τέλος της δεκαετίας του '50 έγινε λόγος για κάποιο σημαντικό εύρημα στην Ίστριο – άραγε επρόκειτο για το στεφάνι που την τύχη του με επιμονή αναζητούσε ο ιερέας του χωριού;) και να τοποθετήθηκε μαζί με ευρήματα προερχόμενα από την Ίστριο στην αποθήκη του Μουσείου Ρόδου με σκοπό την καταγραφή του, η οποία, εξ αιτίας των γνωστών συνθηκών πίεσης εργασίας στην Εφορεία Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου, παραμελήθηκε. Αν και το πρόβλημα παραμένει ανοικτό, παρατηρούμε ότι, ανεξάρτητα από τις συνθήκες εύρεσής του, η πρώιμη χρονολόγηση του στεφανιού Μ 1149 στο β′ μισό του 4ου αι. π.Χ. (βλ. παρακάτω, σ. 117 και σχετικές υποσημειώσεις) δεν είναι ασύμβατη με αυτή του στεφανιού Μ 551 α, β (και του υπόλοιπου συνόλου των ευρημάτων του 1948), ώστε να θεωρείται βέβαιο ότι το στεφάνι αυτό θα πρέπει να προέρχεται από ένα ταυτόσημο, αν όχι από το ίδιο ταφικό σύνολο. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, δεν έχομε λόγους να αμφισβητήσομε την προέλευση και αυτού του στεφανιού από την Ίστριο.

16. Σημειώνεται το βάρος που αναφέρεται στην υπηρεσιακή έκθεση «περί των αντικειμένων του τάφου της Καλύμνου» από τον τότε Επιμελητή Αρχαιοτήτων Γεώργιο Δοντά. Το στεφάνι δεν είναι πλέον δυνατόν να ζυγιστεί εξ αιτίας της χρησιμοποίησης βέργας από πλεξιγκλάς για την αποκατάσταση και στερέωση του φυλλοφόρου στελέχους. Βλ. παρακάτω, Παράρτημα, σ. 128

17. Το στεφάνι Μ 791, μαζί με άλλα χρυσά κοσμήματα και αγγεία, προέρχονται από τάφο που βρέθηκε κατά τη διάρκεια εργασιών εκβάθυνσης της υπογείου αποθήκης του ιατρού Εμμ. Κουτούζη. Σύμφωνα με τις σχετικές υπηρεσιακές αναφορές, ο τάφος καταστράφηκε και τα αρχαία αντικείμενα παραδόθηκαν με σημαντική καθυστέρηση. Βλ. παρακάτω, Παράρτημα, σ. 128 και υποσημ. 136.

Τα στεφάνια από την αρχαία ροδιακή νεκρόπολη, καθώς και αυτά που προέρχονται από την ύπαιθρο της Ρόδου και τα νησιά, κατατάσσονται με βάση το υλικό κατασκευής τους στους τύπους I και IV (σύμφωνα με την τυπολογία της Ε. Τσιγαρίδα που στη διδακτορική της διατριβή μελέτησε τα στεφάνια από ολόκληρο τον αρχαίο ελληνικό κόσμο), δηλαδή είναι είτε ολόχρυσα είτε κατασκευασμένα από άλλα ευτελέστερα υλικά (όπως χαλκός, μόλυβδος ή οστούν για το φυλλοφόρο στέλεχος, χαλκός για τους μίσχους, τους βλαστούς και τα φύλλα, πηλός για τους κορύμβους και τους καρπούς), συνήθως επιχρυσωμένα[18]. Επιπλέον, ως συμπληρωματικά τυπολογικά κριτήρια εξετάζονται το είδος του φυλλοφόρου στελέχους[19] (κυκλικό, ημικυκλικό ή ευθύγραμμο[20], κυκλικής διατομής ή ταινιόσχημο), καθώς και των φύλλων (λογχόσχημα[21] ή καρδιόσχημα[22]).

Τα ολόχρυσα στεφάνια του τύπου I μπορούν να ταξινομηθούν σε δύο ενότητες με κριτήριο το είδος του φυλλοφόρου στελέχους, που – στην περίπτωση του υλικού που μελετάται εδώ – φαίνεται ότι επιπλέον προσδιορίζουν και χρονολογικές διαβαθμίσεις: στην πρώτη ενότητα περιλαμβάνονται τα ολόχρυσα στεφάνια του τύπου I με κυκλικά φυλλοφόρα στελέχη, τα οποία έχουν κυκλική διατομή και είναι σωληνωτά, μη συμπαγή, όπως τα στεφάνια Μ 1082 (από το όρυγμα του κεντρικού αποχετευτικού αγωγού Ρόδου στην οδό Δημητρίου Αναστασιάδη), Μ 725 (από το οικόπεδο Γιαννούρη - Ζαράνη), καθώς και το στεφάνι στο Μουσείο της Κωνσταντινούπολης (που πιθανότατα προέρχεται επίσης από τη ροδιακή νεκρόπολη). Σε ολόχρυσο στεφάνι με κυκλικό σωληνωτό φυλλοφόρο στέλεχος ήταν πιθανό-

18. Tsigarida, Metal Wreaths, τ. I, σ. 63. Η μελετήτρια κατατάσσει τα στεφάνια με βάση το υλικό κατασκευής τους σε τέσσερις τύπους: στον τύπο I περιλαμβάνονται τα στεφάνια που για την κατασκευή τους χρησιμοποιήθηκε αποκλειστικά χρυσός· στον τύπο II περιλαμβάνονται τα στεφάνια όπου ο χρυσός χρησιμοποιείται μαζί με άλλα μικρότερης αξίας υλικά, όπως, για παράδειγμα, χρυσά φύλλα προσαρτημένα σε χάλκινο ή ξύλινο φυλλοφόρο στέλεχος· στον τύπο III περιλαμβάνονται τα αργυρά ή επάργυρα στεφάνια, ενώ στον τύπο IV περιλαμβάνονται τα στεφάνια που είναι κατασκευασμένα αποκλειστικά από μικρής αξίας υλικά (όπως χαλκός, μόλυβδος ή οστούν για το φυλλοφόρο στέλεχος, χαλκός για τους μίσχους, τους βλαστούς και τα φύλλα, πηλός για τους κορύμβους και τους καρπούς), συνήθως επιχρυσωμένα.

19. Στη μελέτη αυτή για λόγους ομοιομορφίας της ορολογίας αποφεύγεται η χρησιμοποίηση του αρχαίου όρου *χοινικίς*, που σημαίνει τον «γύρο του στεφάνου» (Liddel - Scott) και προσιδιάζει κυρίως στα κυκλικά ή ημικυκλικά φυλλοφόρα στελέχη, ενώ είναι μάλλον άκαιρος για τα ταινιόσχημα ελασματοειδή.

20. Tsigarida, Metal Wreaths, τ. I, σ. 94-95. Παρ' όλα αυτά, η έννοια της χρηστικής λειτουργικότητας των στεφανιών δεν εναρμονίζεται με την τυπολογική διάκριση της μελετήτριας και ουσιαστικά ταυτίζεται με την κυκλική υπόσταση του φυλλοφόρου στελέχους.

21. Η ταύτιση των λογχόσχημων φύλλων με συγκεκριμένα φυτά, στις περισσότερες περιπτώσεις των μετάλλινων στεφανιών από τη Ρόδο, είναι προβληματική εξ αιτίας του συμβατικού και γενικά ιδεογραφικού χαρακτήρα της απόδοσής τους. Βλ. και Tsigarida, Metal Wreaths, τ. I, σ. 112 και ΕΤΠ I, σ. 289: «Με βάση το ίδιο φυσικό πρότυπο μπορεί να παράγονται φύλλα διαφορετικής πιστότητας και εμφάνισης». Ωστόσο, τα φύλλα μυρτιάς φαίνεται να έχουν αποδοθεί φυσιοκρατικότερα στις περιπτώσεις των ολόχρυσων στεφανιών Μ 1082 (όρυγμα αποχετευτικού αγωγού στην οδό Δημ. Αναστασιάδη) και Μ 565 (οικ. Ζουραράκη). Πρβλ. επίσης και τη φυσιοκρατική απόδοση των φύλλων του στεφανιού Μ 791 από την Κάλυμνο: Παράρτημα, σ. 128. Τα χάλκινα επιχρυσωμένα λογχόσχημα φύλλα των θραυσματικών στεφανιών Μ 674 (οικ. Κεραμέα), Μ 1382 (διάνοιξη οδού Γ. Σεφέρη ή Καμίρου) και Μ 551 α, β (Ίστριος) θα μπορούσαν επίσης να ταυτιστούν με φύλλα μυρτιάς, ενώ ο Blinkenberg χαρακτηρίζει ως φύλλα ελιάς τα πέντε χάλκινα φύλλα από την ακρόπολη της Λίνδου (βλ. παραπάνω, υποσημ. 8). Με φύλλα δάφνης ταυτίζονται τα μεγάλα λογχόσχημα φύλλα του χρυσού στεφανιού Μ 725 (οικ. Γιαννούρη - Ζαράνη) και πιθανότατα τα φύλλα του χρυσού στεφανιού στο Μουσείο της Κωνσταντινούπολης, όπως τουλάχιστον αναφέρει ο A. Gabriel (βλ. παραπάνω, υποσημ. 7). Για την απεικόνιση στεφανιών μυρτιάς σε παραστάσεις αγγείων και για τη διάκριση των φύλλων της από εκείνα της δάφνης βλ. Σ. Καρούζου, ΑΔ 31 (1976), Μελέτες σ. 15-22 και ιδιαίτερα 16-17. Για τον συμβολισμό των φυτών σε σχέση με τη στεφάνωση και τη νεκρική τελετή βλ. Blech, Studien zum Kranz, σ. 93-97 και Tsigarida, Metal Wreaths, τ. I, σ. 245-254. Επίσης Αρχαία χρυσά κοσμήματα, σ. 26. Ειδικότερα, για τον νεκρικό συμβολισμό των στεφανιών μυρτιάς βλ. Σ. Καρούζου, CVA (Athènes II), σ. 10, πίν. 18 και H. Hermary, BCH 102 (1978), σ. 68-69.

22. Πρόκειται για τη συνηθέστερη παραλλαγή απόδοσης των φύλλων κισσού. Βλ. Tsigarida, Metal Wreaths, τ. I, σ. 123. Στην αρχαία ροδιακή νεκρόπολη τα μετάλλινα στεφάνια με (καρδιόσχημα) φύλλα κισσού φαίνεται ότι ήταν αρκετά διαδεδομένα, όπως συμπεραίνομε όχι μόνο από τα (κυρίως θραυσματικά) δείγματα που βρέθηκαν αλλά και από την πληθώρα των πήλινων κορύμβων, που κατά κανόνα προέρχονται από στεφάνια με φύλλα κισσού. Βλ. παραπάνω, υποσημ. 5 και παρακάτω, σ. 121 κ.ε.

τατα προσαρτημένα και τα τρία σκόρπια λογχόσχημα φύλλα με εγχάρακτη κεντρική νεύρωση Μ 1118, που προέρχονται από το οικόπεδο Καραμανώλη - Πογιά - Παπανικολάου· στο ίδιο στεφάνι ανήκουν ακόμα δύο χρυσά άνθη με ύπερο και στήμονες (Μ 1119), χρυσός σφαιρικός καρπός (Μ 1120) και χρυσό ημισφαιρικό ελασμάτιο (Μ 1121), ίσως κάλυκας ή περικάρπιο. Στην παραπάνω ενότητα κατατάσσεται επίσης και το στεφάνι με καρδιόσχημα φύλλα κισσού από τη Μεγίστη (Καστελλόριζο) που φυλάσσεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (αριθ. Καταλ. Χρ. 1058). Όλα τα παραπάνω στεφάνια μπορούν να τοποθετηθούν χρονολογικά στο β΄ μισό του 4ου ή στα πρώτα χρόνια του 3ου αι. π.Χ., αν και η ανασκαφική τεκμηρίωση της χρονολογικής τους κατάταξης είναι ελλιπής. Εξαίρεση στη χρονολογική ομοιογένεια του παραπάνω συνόλου αποτελεί το στεφάνι από τη Μεγίστη, που πιθανότατα χαμηλώνει στο β΄ τέταρτο ή στα μέσα του 3ου αι. π.Χ. Στη δεύτερη ενότητα περιλαμβάνονται ολόχρυσα στεφάνια του τύπου Ι με ταινιόσχημο φυλλοφόρο στέλεχος από εύκαμπτο έλασμα. Η χρονολόγηση αυτών των στεφανιών, που στις περισσότερες περιπτώσεις συνοδεύονται από συνευρήματα, αρχίζει λίγο πριν από τα μέσα του 3ου αι. και φτάνει μέχρι τον 1ο αι. π.Χ.: το στεφάνι Μ 565 (από το οικόπεδο Ζουραράκη) και το Μ 1383 (από τ' Αφάντου), με ασφαλή χρονολόγηση λίγο πριν από τα μέσα του 3ου αι., θεωρούνται τα πρωιμότερα δείγματα της παραπάνω ενότητας μαζί με το στεφάνι Μ 1529 με καρδιόσχημα φύλλα κισσού από το οικόπεδο Μ. Θωμαΐδου. Αμφίβολη είναι η χρονολόγηση του στεφανιού Μ 1375 (από το οικόπεδο Σκόνη), λόγω ελλιπών στοιχείων, που όμως θα πρέπει να κυμαίνεται στο β΄ μισό του 3ου αι., ενώ το στεφάνι Μ 1031 (επίσης από τ' Αφάντου) τοποθετείται στο β΄ μισό του 1ου αι.· ωστόσο, όπως θα δούμε παρακάτω, τα κατασκευαστικά χαρακτηριστικά αυτού του στεφανιού το τοποθετούν αρκετά πρωιμότερα, κοντά στο στεφάνι Μ 1383 από την ίδια νεκρόπολη. Τα σκόρπια φύλλα από το στεφάνι Μ 1173 (από το οικόπεδο Κουντούρη) χρονολογούνται με βεβαιότητα στο β΄ μισό του 2ου αι., όπως ίσως και το στεφάνι Μ 703 (από όρυγμα Ο.Τ.Ε. βορείως του οικοπέδου Αντώνογλου). Τέλος, τα δείγματα του τέλους του 2ου και του 1ου αι. π.Χ. (Μ 678 από το οικόπεδο Παπαθεοδώρου και Μ 567 από το οικόπεδο Ζουραράκη) εντάσσονται στην αφαιρετική καλλιτεχνική αντίληψη που χαρακτηρίζει την κατασκευή των αποκλειστικά νεκρικών κοσμημάτων. Ένα επιπλέον τυπολογικό κριτήριο που διαφοροποιεί τις παραπάνω ενότητες των στεφανιών, εκτός από το είδος του φυλλοφόρου στελέχους, είναι ο διαφορετικός τρόπος κατασκευής και προσάρτησης των μίσχων των φύλλων τους: στα πρώιμα στεφάνια με τα κυκλικά φυλλοφόρα στελέχη τα φύλλα είναι σύμφυτα με τους μίσχους τους[23], οι οποίοι κατά κανόνα εισχωρούν ο καθένας σε ιδιαίτερο τρήμα του σωληνωτού στελέχους· παρατηρούμε, ωστόσο, ότι στην περίπτωση του στεφανιού με φύλλα κισσού από τη Μεγίστη οι σύμφυτοι μίσχοι των φύλλων του[24] δεν εισχωρούν σε τρήματα αλλά σε μικρούς σωληνωτούς υποδοχείς από κυλινδρόσχημο ελασμάτιο στερεωμένους πάνω στην κυρτή επιφάνεια του σωληνωτού φυλλοφόρου στελέχους. Στα στεφάνια με ελασματοειδή φυλλοφόρα στελέχη, οι μίσχοι των φύλλων δεν είναι σύμφυτοι αλλά κατασκευάζονται από ξεχωριστό λεπτότατο ταινιόσχημο έλασμα και συρράπτονται με διάφορες παραλλαγές στη βάση του φύλλου· σ' αυτά τα στεφάνια οι μίσχοι προσαρτώνται με ποικίλους τρόπους στο ελασματοειδές φυλλοφόρο στέλεχος, συνηθέστερα όμως δένονται γύρω του. Εξαίρεση σ' αυτή την κατασκευαστική πρακτική αποτελεί το στεφάνι Μ 1529 από το οικόπεδο Θωμαΐδου, με φύλλα κισσού σύμφυτα με τους μίσχους τους[25], οι οποίοι, με κατασκευαστική πρακτική συγγενική με κείνη του στε-

23. Σχεδόν αποκλειστικά λεπτά στελέχη κυκλικής διατομής. Για μια σχηματική απεικόνιση του τρόπου κατασκευής τους βλ. Tsigarida, Metal Wreaths, τ. ΙΙ, εικ. 8.

24. Διαφοροποιημένοι ως προς την τυπολογία των σύμφυτων μίσχων των λογχόσχημων φύλλων: τα ελασμάτια των μίσχων, στο σημείο της ένωσής τους με τη βάση των καρδιόσχημων φύλλων, είναι φαρδύτερα, σαν ανεστραμμένα οξυκόρυφα τριγωνίδια. Πρβλ. και τους λεπτούς ταινιόσχημους ελασματοειδείς σύμφυτους μίσχους των καρδιόσχημων φύλλων του στεφανιού Μ 1529 από το οικόπεδο Μ. Θωμαΐδου. Βλ. παρακάτω, υποσημ. 25 και σ. 109 κ.ε.

25. Από λεπτό ταινιόσχημο ελασμάτιο, σύμφυτο με τη βάση των καρδιόσχημων φύλλων· ουσιαστικά η τυπολογία τους δεν διαφέρει από τους ξεχωριστούς μίσχους των λογχόσχημων φύλλων των στεφανιών με ελασματοειδές φυλλοφόρο στέλεχος. Βλ. παρακάτω, σ. 110.

φανιού από τη Μεγίστη[26], εισέρχονται σε ζεύγος μικρών σωληνωτών υποδοχέων από κυλινδρόσχημα ελασμάτια στερεωμένων πάνω στο ελασματοειδές φυλλοφόρο στέλεχος. Επιπλέον, παρατηρούμε ότι και τα δύο μη ροδιακά δείγματα που εξετάζονται στο Παράρτημα, δηλαδή το στεφάνι Μ 791 από την Κάλυμνο και το απότιμημα στεφανιού Μ 550 από την Αστυπάλαια, έχουν λογχόσχημα φύλλα σύμφυτα με τους μίσχους τους και ταινιόσχημα φυλλοφόρα στελέχη, τα οποία όμως διαφοροποιούνται αρκετά ως προς την τυπολογία από αυτά των ροδιακών στεφανιών (βλ. παρακάτω, σ. 128-129).

Τρία ολόχρυσα στεφάνια με κυκλικό φυλλοφόρο στέλεχος (δηλαδή τα Μ 1082, Μ 725 και το στεφάνι στο Μουσείο της Κωνσταντινούπολης) διασώζουν ένα επιπλέον κοινό μορφολογικό στοιχείο στην κορύφωσή τους, δηλαδή τον απλό συρμάτινο ηράκλειο κόμβο που συνδέει τα δύο τμήματα του φυλλοφόρου στελέχους στο μπροστινό μέρος του στεφανιού και που γενικά θεωρείται σαν χαρακτηριστικό στοιχείο στεφανιών της ύστερης κλασικής και πρώιμης ελληνιστικής περιόδου (Πίν. 18 β, 18 ε)[27]. Ο απλός συρμάτινος ηράκλειος κόμβος των τριών στεφανιών από τη Ρόδο δείχνει μια διάθεση διακοσμητικής εκλέπτυνσης, χωρίς να επιβαρύνεται με πρόσθετα διακοσμητικά στοιχεία (όπως, για παράδειγμα, πολύτιμους ή ημιπολύτιμους λίθους στο κέντρο του, που πολύ συχνά παρατηρούνται σε στεφάνια από άλλες περιοχές)[28] και δεν είναι απίθανο να υποδεικνύει μια εργαστηριακή ομοιογένεια.

Το εξαίσιο χρυσό στεφάνι μυρτιάς Μ 1082 (Πίν. 18 α-δ) βρέθηκε τον Μάιο του 1989 σε μικρό κιβωτιόσχημο τάφο με καύση, ο οποίος αποκαλύφθηκε κατά την εκσκαφή του κεντρικού αποχετευτικού αγωγού Ρόδου στην οδό Δημητρίου Αναστασιάδη[29]. Ωστόσο, ο μικρός οξυπύθμενος αμφορίσκος[30], που είναι το μοναδικό αγγείο που βρέθηκε στον ίδιο τάφο (Πίν. 25 α), δεν αποτελεί σταθερή χρονολογική αναφορά[31] και η χρονολόγηση του στεφανιού Μ 1082 στο β′ μισό του 4ου ή στον πρώιμο 3ο αι. βασίζεται κυρίως στην εξέταση των επιμέρους στοιχείων του που συνθέτουν την απλή αλλά κομψή και στέρεη κατασκευαστική δομή του, χαρακτηριστική για τους λιγότερο περίτεχνους τύπους των πρωιμότερων στεφανιών: το κυκλικό φυλλοφόρο στέλεχος αποτελείται από δύο τμήματα, τα οποία ουσιαστικά εκλαμβάνονται σαν ξεχωριστά κλαδιά με είκοσι οχτώ φύλλα το καθένα που συγκλίνουν προς την κορύφωση του στεφανιού, όπου τα κλαδιά συνδέονται μεταξύ τους με μικρό συρμάτινο ηράκλειο κόμβο. Οι άκρες του ηράκλειου κόμβου (Σχέδ. 1) εισέρχονται στο κούφιο σωληνωτό στέλεχος κάθε κλαδιού απολήγοντας σε λεπτό ελικοειδή βλαστό που ξεπροβάλλει περισφίγγοντας το κλαδί εξωτερικά από τη μια και την άλλη πλευρά του ηράκλειου κόμβου[32]· οι άκρες των κλαδιών απολήγουν ασύνδετες στο πίσω μέρος του στεφανιού για την καλύτερη εφαρμογή του στην κόμη[33]. Τα λογχόσχημα φύλλα, με εγχάρακτη νεύρωση κατά το μήκος τους, είναι σύμφυτα με τα λεπτά στελέχη των μίσχων τους, που εισχωρούν, το καθένα σε ιδιαίτερο τρήμα, στο κούφιο σωληνωτό στέλεχος του κλαδιού, απ' όπου τα φύλλα «βλασταίνουν» ανά δέσμες των τριών, εκτός από δύο ομόλογα ζεύγη φύλλων στην κορυφή και στην απόληξη κάθε κλαδιού. Για τα λογχόσχημα φύλλα με τους σύμφυτους μίσχους και την κεντρική νεύ-

26. Βλ. παρακάτω, σ. 109 κ.ε. και σχετικές υποσημειώσεις.

27. Tsigarida, Metal Wreaths, τ. I, σ. 103-105.

28. Κυρίως από τη Μακεδονία και τη Μαύρη Θάλασσα, όπου ο ηράκλειος κόμβος είναι πολύ συνηθισμένο διακοσμητικό στοιχείο των στεφανιών. Tsigarida, Metal Wreaths, τ. I, σ. 104-105.

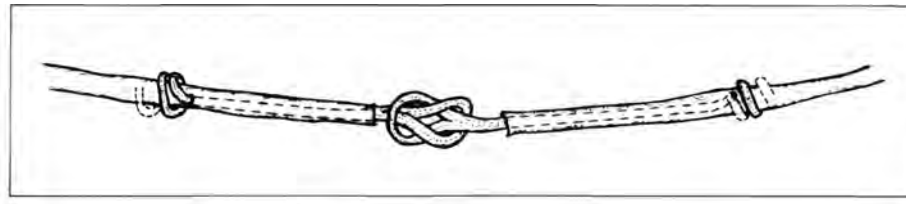
29. Τάφος 4. Βλ. ΑΔ 44 (1989), Χρονικά, σ. 496-497, Πίν. 275 α.

30. Μουσείο Ρόδου Π 12347. Εκτός από το χρυσό στεφάνι Μ 1082 και τον οξυπύθμενο αμφορίσκο Π 12347, στον μικρό κιβωτιόσχημο τάφο 4 βρέθηκαν κομμάτια σιδερένιας στλεγγίδας (βλ. παρακάτω, υποσημ. 119), αποτρίμματα μικρού αργυρού σφαιρικού(;) αντικειμένου και δύο κομμάτια σιδερένιας αιχμής βέλους(;) ή εγχειριδίου(;). Τα ευρήματα περιέχονταν σε στρώση μαυριδερών χωμάτων – υπολειμμάτων καύσης – από όπου περισυνελέγησαν καμένα δόντια ενήλικα.

31. Ταφικά σύνολα Ρόδου, σ. 58. Παρ' όλα αυτά, μια γενική χρονολογική εκτίμηση του αμφορίσκου Π 12347 με κωνική γάστρα και φαρδύ λοξότμητο χείλος διακυμαίνεται στο τελευταίο τέταρτο του 4ου και στο α′ μισό του 3ου αι. π.Χ. (προφορική συζήτηση με την αρχαιολόγο Βάσω Πατσιαδά, που την ευχαριστώ θερμά).

32. Για τη σχεδιαστική απόδοση της κατασκευής του απλού συρμάτινου ηράκλειου κόμβου βλ. επίσης και Tsigarida, Metal Wreaths, τ. II, εικ. 4.

33. Tsigarida, Metal Wreaths, τ. I, σ. 98-99.



*Σχέδ. 1. Το στεφάνι Μ 1082. Σχεδιαστική απόδοση της κατασκευής του ηράκλειου κόμβου.*

ρωση έχει διατυπωθεί η άποψη μιας αρκετά πρώιμης χρονολόγησης στον 4ο αι.: ο τύπος αυτός των φύλλων συναντάται σε στεφάνια που προέρχονται από τις περιοχές Μαύρης Θάλασσας, Θράκης, Μακεδονίας, Κάτω Ιταλίας και Μικράς Ασίας (συμπεριλαμβανομένου και του νοτιοανατολικού Αιγαίου) και συνεχίζεται και κατά τη διάρκεια του 3ου αι. στη Μαύρη Θάλασσα και στην κυρίως Ελλάδα[34].

Το δεύτερο στεφάνι Μ 725 (Πίν. 18 ε) διασώζεται αποσπασματικά και βρέθηκε το 1978 στο οικόπεδο Γιαννούρη - Ζαράνη· τα τέσσερα κομμάτια του θαυμάσιου αυτού στεφανιού, που βρέθηκε θαμμένο κάτω από μιά πέτρα κατά την αποχωμάτωση τμήματος του οικοπέδου, έχουν υποστεί μικρές παραμορφώσεις, πιθανότατα από επίδραση υψηλής θερμοκρασίας (ίσως δεν αφαιρέθηκε εγκαίρως κατά την καύση του νεκρού), όπως δείχνει το κούφιο σωληνωτό φυλλοφόρο στέλεχος που έχει κάπως χάσει την καμπυλότητά του, καθώς επίσης και μερικά φύλλα πτυχωμένα ή κολλημένα μεταξύ τους· τα δύο κλαδιά που αποτελούσαν το φυλλοφόρο στέλεχος ενώνονταν στην κορύφωση του στεφανιού με απλό συρμάτινο ηράκλειο κόμβο που οι άκρες του, όπως και στο στεφάνι Μ 1082, εισέρχονται στο κούφιο σωληνωτό στέλεχος κάθε κλαδιού απολήγοντας σε ισχυρό ελικοειδή βλαστό, ο οποίος ξεπροβάλλει περισφίγγοντας το κλαδί εξωτερικά από τη μια και την άλλη πλευρά του ηράκλειου κόμβου. Τα μεγάλα λογχόσχημα φύλλα, με εγχάρακτη νεύρωση κατά το μήκος τους, που ίσως αποδίδουν φύλλα δάφνης, βλασταίνουν φυσιοκρατικά από το βαρύτιμο φυλλοφόρο στέλεχος, όπου τα σύμφυτα στελέχη των μίσχων τους εισέρχονται σε ιδιαίτερο τρήμα το καθένα.

Αξιοσημείωτη ομοιότητα με τα στεφάνια Μ 1082 και Μ 725 φαίνεται να παρουσιάζει το χρυσό στεφάνι με λογχόσχημα φύλλα που αναφέρεται από τον Albert Gabriel ότι προέρχεται από τη Ρόδο και φυλάσσεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Κωνσταντινούπολης: στην όχι τόσο καλή φωτογραφία της μοναδικής – από όσο γνωρίζω – δημοσίευσής του το 1937[35] διακρίνεται το κυκλικό φυλλοφόρο στέλεχος που αποτελείται από δύο τμήματα - κλαδιά ενωμένα μπροστά με απλό συρμάτινο ηράκλειο κόμβο, όπως τα στεφάνια Μ 1082 και Μ 725· τα λογχόσχημα φύλλα, που σύμφωνα με τον A. Gabriel θα πρέπει μάλλον να ταυτιστούν με φύλλα δάφνης, «βλασταίνουν» ανά δύο ή τρία μαζί με λεπτούς επιμήκεις μίσχους που συγκρατούν τους μικρούς ωοειδείς καρπούς. Στη φωτογραφία είναι αρκετά ευκρινές ότι τα δύο τμήματα του φυλλοφόρου στελέχους συνδέονται στο πίσω μέρος του στεφανιού με άγκιστρο προσαρτημένο σε μικρή θηλιά.

Σε ολόχρυσο στεφάνι με κυκλικό σωληνωτό φυλλοφόρο στέλεχος ήταν πιθανότατα προσαρτημένα και τα τρία σκόρπια λογχόσχημα φύλλα με εγχάρακτη κεντρική νεύρωση Μ 1118 που προέρχονται από το οικόπεδο Καραμανώλη - Πογιά - Παπανικολάου[36]· στο ίδιο στεφάνι ανήκουν ακόμα δύο χρυσά άνθη με ύπερο και στήμονες (Μ 1119), χρυσός σφαιρικός καρπός (Μ 1120) και χρυσό ημισφαιρικό ελασμάτιο (Μ 1121), ίσως κάλυκας ή περικάρπιο (Πίν. 18 στ). Τα δύο ολόχρυσα άνθη Μ 1119 είναι τα

34. Tsigarida, Metal Wreaths, τ. I, σ. 113.

35. A. Gabriel, Syria XVIII (1937), σ. 321-322.

36. Από τη θήκη δ (στο χώρο ιδιοκτησίας Παπανικολάου)· για μια γενική ανασκαφική αναφορά βλ. ΑΔ 44 (1989), Χρονικά, σ. 497-498, Πίν. 275 β και 46 (1991), Χρονικά, σ. 477-479.

μοναδικά μέχρι τώρα δείγματα που βρέθηκαν στη Ρόδο και αποτελούν μια πρώιμη χρονολογική αναφορά και για τα άλλα σωζόμενα σκόρπια υπολείμματα του στεφανιού στο β΄ μισό του 4ου ή στα πρώτα χρόνια του 3ου αι.: τα άνθη ανήκουν στον τύπο Α (σύμφωνα με την τυπολογία της Τσιγαρίδα)[37] και αποτελούνται από ρόδακα με πέντε πέταλα κομμένα σε ενιαίο χρυσό έλασμα που στο κέντρο του είναι σκυφωτό σχηματίζοντας την κοίλανση του κάλυκα· οι στήμονες αποδίδονται με πρόσθετο ελασματοειδές κροσσωτό δισκάριο προσαρτημένο στο κέντρο του ρόδακα με λεπτό χρυσό σύρμα που διέρχεται από κεντρικό τρήμα στη βάση του κάλυκα και στερεώνεται με μικροσκοπική θηλιά· η άνω απόληξη του λεπτού σύρματος προεξέχει στο κέντρο του πρόσθετου κροσσωτού ελάσματος και σχηματίζει μια δεύτερη μικροσκοπική θηλιά, που όχι μόνο συγκρατεί το συνδετήριο σύρμα στη θέση του αλλά και υποκαθιστά την απόδοση του ύπερου[38].

Το στεφάνι από τη Μεγίστη (Πίν. 24 γ) μπορεί να συγκαταλεχθεί ανάμεσα στα πιο εντυπωσιακά στεφάνια όχι μόνο του συνόλου των στεφανιών που εξετάζομε αλλά και της ευρύτερης περιφέρειας, όπου αυτά εντάσσονται, δηλαδή της Μικράς Ασίας και του ανατολικού Αιγαίου. Το στεφάνι αυτό βρέθηκε στη Μεγίστη το 1913 και, σύμφωνα με πληροφορίες που παραθέτει ο Έφορος Αρχαιοτήτων Νικόλαος Κυπαρίσσης, προέρχεται από «λιθίνη θήκη (ενν. σαρκοφάγο) ... εσφηνωμένη εντός του βραχώδους εδάφους ...»[39] που ανακαλύφθηκε τυχαία και ερευνήθηκε από κατοίκους του νησιού. Το στεφάνι έχει ισχυρό ελλειψοειδές σωληνωτό φυλλοφόρο στέλεχος που η διάμετρος της κυκλικής διατομής του μειώνεται στο μπροστινό μέρος του· στο πίσω μέρος του στεφανιού οι δύο απολήξεις του φυλλοφόρου στελέχους, όπου σχηματίζονται μικρές θηλιές, κοσμούνται περίτεχνα με «κολλάρο» από περιέλιξη λεπτού σύρματος. Οι μικρές θηλιές στις απολήξεις του φυλλοφόρου στελέχους πιθανότατα χρησίμευαν για την προσάρτηση κάποιας ταινίας ή μάλλον λωρίου από οργανικό υλικό για τη στερέωση του στεφανιού στο κεφάλι. Δύο ομάδες καρδιόσχημων φύλλων κισσού συγκλίνουν προς την κορύφωση του στεφανιού, όπου τρεις θύσανοι μίσχων από λεπτότατο στριφτό σύρμα, που στηρίζουν ημισφαιρικά χρυσά ελασμάτια (τα οποία αποδίδουν συστάδες καρπών ή ταξιανθίες), περιβάλλουν από τη μια και την άλλη πλευρά μικρότερο κεντρικό καρδιόσχημο φύλλο[40]. Τα φύλλα έχουν απαλές εγχαράξεις των λεπτών νευρώσεών τους, οι οποίες διακλαδίζονται από μια κεντρική νεύρωση και σύμφυτους ελασματοειδείς μίσχους που ανά τρεις ή ανά δύο εισχωρούν σε μικρό σωληνωτό υποδοχέα από κυλινδρόσχημο ελασμάτιο στερεωμένο πάνω στην κυρτή επιφάνεια του σωληνωτού φυλλοφόρου στελέχους· τα σύμφυτα ελασμάτια των μίσχων, στο σημείο της ένωσής τους με τη βάση του καρδιόσχημου φύλλου, είναι

37. Tsigarida, Metal Wreaths, τ. Ι, σ. 126-128. Η μελετήτρια διακρίνει τέσσερις τύπους χρυσών λουλουδιών: στον τύπο Α περιλαμβάνονται άνθη που αποδίδονται φυσιοκρατικά, με πέντε ή έξι πέταλα από ενιαίο έλασμα, διαμόρφωση κάλυκα και, κατά κανόνα, στημόνων ή υπέρου· στον τύπο Β περιλαμβάνονται άνθη με πέντε πέταλα από ενιαίο έλασμα χωρίς διαμόρφωση κάλυκα αλλά συνήθως με στήμονες ή ύπερο· στον τύπο C περιλαμβάνονται άνθη που τα πέταλά τους αποδίδονται με εγχάραξη σε κυκλικό έλασμα· τέλος, στον τύπο D περιλαμβάνονται άνθη με διπλή σειρά πετάλων. Τα άνθη που ανήκουν στους τύπους Α, Β και C θεωρούνται πρωιμότερα και χρονολογούνται στο β΄ μισό του 4ου ή στα πρώτα χρόνια του 3ου αι., ενώ τα λιγοστά δείγματα του τύπου D χαμηλώνουν χρονολογικά στο α΄ μισό του 3ου αι.

38. Πρβλ. τα άνθη του στεφανιού μυρτιάς από τον προθάλαμο του βασιλικού τάφου της Βεργίνας, που η απόδοσή τους είναι κάπως πιο περίτεχνη και φυσιοκρατικότερη: Ε. Τσιγαρίδα, Αμητός, σ. 907 κ.ε. και Αρχαία χρυσά κοσμήματα, αριθ. 2, σ. 48 και 209. Ο κάλυκας αυτών των λουλουδιών διαμορφώνεται από ξεχωριστό σκυφωτό έλασμα προσαρτημένο στη βάση του πενταπέταλου ρόδακα, όπου στηρίζεται ανάγλυφο δισκάριο που αποδίδει τους στήμονες· σε δύο σωζόμενες περιπτώσεις συρμάτινο νημάτιο αποδίδει φυσιοκρατικά τον ύπερο. Στην περίπτωση των χρυσών λουλουδιών Μ 1119 ο κάλυκας και ο πεντάφυλλος ρόδακας είναι κατασκευασμένοι από ενιαίο έλασμα, οι στήμονες αποδίδονται απλούστερα με ελασματοειδές κροσσωτό δισκάριο, ενώ ο ύπερος υπονοείται από τη μικροσκοπική θηλιά του συνδετήριου σύρματος που προεξέχει στο κέντρο του.

39. Ν. Κυπαρίσσης, ΑΔ 1 (1915), Παράρτημα, σ. 63.

40. Δεν είναι δυνατόν να διαπιστωθεί με βεβαιότητα αν το καρδιόσχημο φύλλο κισσού στην κορύφωση του στεφανιού από τη Μεγίστη έχει απομείνει ως κατάλοιπο κάποιου συνθετότερου διακοσμητικού σχήματος ή αν (πιθανότερο) υποκαθιστά τον ρόδακα που χρησιμοποιείται συχνά ως διακοσμητικό στοιχείο στην κορύφωση των στεφανιών. Για πρόχειρα παραδείγματα βλ. το στεφάνι 2088 του Μουσείου Μπενάκη (BCH 62 (1938), σ. 448, εικ. 3), καθώς επίσης τα στεφάνια 54.129, 51.106-51.107 και 6.431 του Μουσείου Τάραντα (De Juliis, Ori, αριθ. 39, 41 και 42 αντίστοιχα).

φαρδύτερα, σαν ανεστραμμένα οξυκόρυφα τριγωνίδια. Τα φύλλα των δύο ομάδων που συγκλίνουν διατάσσονταν σε έξι ομόλογες δέσμες από τρία φύλλα, εκτός από τις δύο τελευταίες ομόλογες δέσμες, όπου με συμμετρική διάταξη υπάρχει ζεύγος φύλλων· παρατηρούμε ότι από την αριστερή ομάδα (ως προς τον φέροντα το στεφάνι), λείπουν από ένα φύλλο στην πρώτη και στην τρίτη δέσμη (όπου υπάρχουν μόνο δύο φύλλα σε αντίθεση με τις ομόλογες δέσμες της αντικρυνής ομάδας). Η παραπάνω ασυμμετρία δε φαίνεται να οφείλεται σε κατασκευαστικό μειονέκτημα αλλά μάλλον σε απώλεια των φύλλων, η οποία πιθανότατα συνέβη ήδη κατά την αρχαιότητα[41]. Μια πρώτη, κάπως πρώιμη, χρονολογική εκτίμηση του στεφανιού από τη Μεγίστη βασίζεται κυρίως στη συγγενική τυπολογία του με το στεφάνι από τη Σεβαστή Πιερίας που χρονολογείται στα μέσα του 4ου αι. και θεωρείται από τα πρωιμότερα παραδείγματα του είδους του[42], καθώς και στη σύγκριση της απόδοσης του πλέγματος των εγχάρακτων νευρώσεων των καρδιόσχημων φύλλων του, παρόμοιων με το στεφάνι με φύλλα κισσού 2061 του Μουσείου Μπενάκη[43], για το οποίο προτείνεται επίσης μια πρώιμη αλλά κάπως γενικότερη χρονολόγηση στον 4ο ή στον 3ο αι., αν και άλλοι μελετητές έχουν διατυπώσει κάποιες επιφυλάξεις[44]. Ωστόσο, το στεφάνι από τη Μεγίστη παρουσιάζει μερικά κοινά τυπολογικά και κατασκευαστικά χαρακτηριστικά με ένα άλλο στεφάνι με φύλλα κισσού που προέρχεται από την αρχαία ροδιακή νεκρόπολη, το Μ 1529 από το οικόπεδο Μ. Θωμαΐδου[45], (Πίν. 19 α), με ελασματοειδές φυλλοφόρο στέλεχος, που το γεγονός της εύρεσής του σε οστεοθήκη δεν θα επέτρεπε μια χρονολόγησή του πολύ πρωιμότερη από τα μέσα του 3ου αι. Το στενό ελασματοειδές στέλεχος του στεφανιού Μ 1529 αποτελείται από δύο ξεχωριστά τμήματα - κλαδιά, τα οποία ενώνονται στην κορύφωση του στεφανιού με ηράκλειο κόμβο από ζεύγος λεπτών συρμάτων. Οι άκρες του ηράκλειου κόμβου, καθώς και οι σύμφυτοι λεπτότατοι ταινιωτοί μίσχοι των καρδιόσχημων φύλλων κισσού εισχωρούν και στερεώνονται ανά δύο σε αντίστοιχα ζεύγη μικρών σωληνωτών υποδοχέων από κυλινδρόσχημα ελασμάτια στερεωμένων πάνω στο ελασματοειδές φυλλοφόρο στέλεχος. Οι στρογγυλεμένες διάτρητες απολήξεις του φυλλοφόρου στελέχους δεν ενώνονται και πιθανότατα συνδέονταν με πρόσθετη ταινία ή λωρίον από οργανικό υλικό για την περίδεση του στεφανιού γύρω στο κεφάλι. Το στεφάνι βρέθηκε να επιστέφει τα καμένα οστά που περιέχονταν μέσα σε οστεοθήκη, τυλιγμένα με πορφυρό ύφασμα, από το οποίο σώζονται ελάχιστα κατάλοιπα[46]. Το στεφάνι δεν έχει συντηρηθεί και είναι αρκετά παραμορφωμένο αλλά μπορούμε να διακρίνομε το μπροστινό του δέσιμο με τον ηράκλειο κόμβο, που περιβάλλεται από δύο ζεύγη μικρών θυσάνων από λεπτότατους ελασματοειδείς μίσχους, όπου στηρίζονταν ημισφαιρικά χρυσά ελασμάτια (τα οποία απέδιδαν συστάδες καρπών ή ταξιανθίες) που αποτελούσαν τη διακοσμητική κορύφωση στην ένωση των

41. Η σύγχυση σχετικά με τον ακριβή αριθμό των φύλλων του στεφανιού από τη Μεγίστη, όπως παρατίθεται από τον Ashton, σύμφωνα με πληροφορία του Ν. Στεφάνου (βλ. Ancient Megisti, σ. 119-120), δε φαίνεται εύλογη. Ο ακριβής αριθμός των σωζόμενων φύλλων του στεφανιού από τη Μεγίστη, το οποίο εξέτασε προσωπικά η γράφουσα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, είναι τριάντα τρία (μαζί με το μικρότερο φύλλο στην κορύφωση του στεφανιού).

42. Δίον, Αρχαιολογικό Μουσείο 2579. Αρχαία χρυσά κοσμήματα, αριθ. 1, σ. 209.

43. Α. Δεληβορριάς, Οδηγός του Μουσείου Μπενάκη, Αθήνα 1980, σ. 24. Επίσης, Tsigarida, Metal Wreaths, τ. ΙΙ, σ. 54 (αριθ. U 219), πίν. 75.

44. Βλ. Tsigarida, Metal Wreaths, τ. Ι, σ. 123.

45. Ακόμα μια φορά ευχαριστώ τη συνάδελφο Μ. Φιλήμονος, η οποία είχε την ευγένεια να μου παραχωρήσει τη δημοσίευση αυτού του στεφανιού που ανέσκαψε η ίδια.

46. Η οστεοθήκη βρέθηκε μέσα στη χτιστή ορθογώνια θήκη 4, που η καλυπτήρια πλάκα της σωζόταν άθικτη: βλ. ΑΔ 39 (1984), Χρονικά, σ. 325. Πάνω στα καμένα οστά, στα φύλλα του στεφανιού αλλά και στο περιχείλωμα της οστεοθήκης διατηρούνται κατάλοιπα κόκκινης ουσίας, σαν σκόνη (από αποσυντεθειμένο πορφυρό ύφασμα;)· παρόμοια κατάλοιπα διακρίνονται και πάνω στην επιφάνεια της ασημένιας ομφαλωτής φιάλης που είχε επίσης τοποθετηθεί μέσα στην οστεοθήκη μαζί με το στεφάνι. Επίσης, η γράφουσα διέκρινε με μεγεθυντικό φακό και απειροελάχιστα ίχνη χρυσής κλωστής ανάμεσα στα καμένα οστά. Πρβλ. σχόλια για την κατάσταση ανεύρεσης του χρυσοΰφαντου - πορφυρού υφάσματος που βρέθηκε στη λάρνακα του προθαλάμου του τάφου του Φιλίππου στη Βεργίνα: Μ. Ανδρόνικος, Βεργίνα, Αθήνα 1984, σ. 191-192. Για διεξοδικότερες παρατηρήσεις βλ. και Σ. Δρούγου, Αμητός, σ. 303 κ.ε.

δύο τμημάτων του φυλλοφόρου στελέχους. Μαζί με το στεφάνι, στην οστεοθήκη είχε τοποθετηθεί και ασημένια ομφαλωτή φιάλη, ενώ μέσα στο ορθογώνιο λάξευμα της θήκης, ανάμεσα στο πλευρικό της τοίχωμα και την οστεοθήκη, βρέθηκε στριμωγμένη μια σιδερένια στλεγγίδα[47]. Η χρήση της οστεοθήκης υποδεικνύει μια κάπως μεταγενέστερη χρονολόγηση του χρυσού στεφανιού που περιέχει, πάντως όχι υστερότερη από το τέλος του 3ου αι. π.Χ.[48]. Ηδη αναφέρθηκε ότι το στεφάνι αυτό παρουσιάζει μερικά κοινά τυπολογικά και κατασκευαστικά χαρακτηριστικά με το στεφάνι από τη Μεγίστη στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (Πίν. 24 γ): εκτός από την κοινή τυπολογία των φύλλων τους (όπου όμως στην περίπτωση του στεφανιού Μ 1529 δεν διακρίνεται το εγχάρακτο πλέγμα των νευρώσεων), παρατηρούμε ότι η τεχνική προσάρτησης των σύμφυτων μίσχων των φύλλων σε μικρούς σωληνωτούς υποδοχείς από κυλινδρόσχημα ελασμάτια είναι σχεδόν πανομοιότυπη στα δύο στεφάνια, καθώς επίσης και η τυπολογία των μικρών θυσάνων των μίσχων που στηρίζουν τα ημισφαιρικά ελασμάτια των συστάδων καρπών ή ταξιανθιών (αν και στην περίπτωση του στεφανιού Μ 1529 οι μίσχοι δεν είναι κατασκευασμένοι από στριφτό σύρμα αλλά από λεπτότατα ελάσματα). Παρ' όλα αυτά, τα δύο στεφάνια διαφέρουν ως προς το είδος – και τη στερεότητα – του φυλλοφόρου στελέχους, τη διάταξη των φύλλων, την τυπολογία των σύμφυτων ελασματοειδών μίσχων τους και ακόμα, στην περίπτωση του στεφανιού Μ 1529, την προσθήκη του περίτεχνου ηράκλειου κόμβου από ζεύγος λεπτών συρμάτων. Γενικά, παρατηρούμε ότι, αν και ο απλός συρμάτινος ηράκλειος κόμβος θεωρείται ως χαρακτηριστικό γνώρισμα μιας πρωιμότερης χρονολογίας, η περίτεχνη κατασκευή του από ζεύγος λεπτών συρμάτων θα πρέπει μάλλον να θεωρηθεί σαν μια υστερότερη παραλλαγή του - πιθανότατα για την καλύτερη προσάρτηση του ζεύγους των λεπτών συρμάτων στο εύκαμπτο έλασμα του φυλλοφόρου στελέχους του στεφανιού Μ 1529. Η σύγκριση των στεφανιών από τη Μεγίστη και του Μ 1529 από τη ροδιακή νεκρόπολη υποδεικνύει με αρκετή βεβαιότητα μια χρονολογική συνταύτισή τους, η οποία, ωστόσο, πρέπει να εκτιμηθεί με βάση όχι μόνο τη μεταγενέστερη ένδειξη της οστεοθήκης, η οποία περιείχε το στεφάνι Μ 1529, αλλά και τη χρονολόγηση του πρώιμου στεφανιού με φύλλα κισσού από τη Σεβαστή Πιερίας (μέσα 4ου αι. π.Χ): έτσι λοιπόν δεν φαίνεται άτοπο να τοποθετήσομε χρονολογικά τα δύο στεφάνια που εξετάσαμε στο β΄ τέταρτο ή γύρω στα μέσα του 3ου αι., δηλαδή στην υψηλότερη δυνατή για τα δεδομένα της εύρεσης του στεφανιού Μ 1529 χρονολογία μέσα στον 3ο αι.

Εκτός από το στεφάνι Μ 1529 από το οικόπεδο Μ. Θωμαΐδου, που για λόγους μεθοδολογικούς εξετάστηκε μαζί με το στεφάνι από τη Μεγίστη, από τα πρωιμότερα δείγματα της ενότητας των στεφανιών του τύπου Ι με ελασματοειδές φυλλοφόρο στέλεχος είναι και το στεφάνι Μ 565 (Πίν. 19 β-γ), που βρέθηκε το 1976 κατά την ανασκαφή του οικοπέδου Ζουραράκη στην περιοχή Ασγούρου, ελάχιστα έξω από τα όρια του σημερινού δήμου Ρόδου, όπου εκτεινόταν η αρχαία ροδιακή νεκρόπολη κατά το νοτιοανατολικό της τμήμα. Το στεφάνι Μ 565 χρονολογείται με βεβαιότητα (με βάση μικρή ερυθροβαφή όλπη[49] (Πίν. 25 β) που συνόδευε τον ενταφιασμό[50]) λίγο πριν από τα μέσα του 3ου αι. Το μονοκόμματο ταινιόσχημο έλασμα που αποτελεί το φυλλοφόρο στέλεχος του στεφανιού είναι στενό (έχει πλάτος μόλις 0,004 μ.) και διατηρεί την κυκλική του κάμψη· σύμφωνα με την κοινή κατασκευαστική

47. Βλ. παρακάτω, υποσημ. 119.

48. Fraser, σ. 12. Εξάλλου, όπως διαπιστώνεται από τις πρόσφατες σωστικές ανασκαφές στην αρχαία ροδιακή νεκρόπολη, οι οστεοθήκες που χρονολογούνται στον 3ο αι. δεν θεωρούνται πλέον σπάνιες. Σύμφωνα με την ανασκαφέα Μ. Φιλήμονος (ΑΔ 39 (1984), Χρονικά, σ. 325), η ταφική δραστηριότητα στον χώρο του οικοπέδου Μ. Θωμαΐδου ανιχνεύεται στα πλαίσια του 3ου αι. π.Χ.

49. Μουσείο Ρόδου: Π 4289. Για το σχήμα πρβλ. τις όλπες Μουσείου Ρόδου Π 7798 και Π 7740 από τον τάφο 5 του οικοπέδου Πατσούρη: Ταφικά σύνολα Ρόδου, σ. 70-71, πίν. 57 και 44: β΄ τέταρτο 3ου αι. π.Χ. Στην περίπτωση της όλπης Π 4289 από το οικόπεδο Ζουραράκη, η συρρίκνωση της μελανόβαφης επιφάνειας στο ανώτερο μισό του σώματος του αγγείου υποδεικνύει μια κάπως χαμηλότερη χρονολόγηση, ίσως λίγο πριν από τα μέσα του 3ου αι.

50. Τάφος 33Α, «συρταρωτός» λαξευμένος στον φυσικό πωρόβραχο, με δίδυμο τάφο - δρόμο. Βλ. ΑΔ 32 (1977), Χρονικά, σ. 377.

πρακτική των στεφανιών με ελασματοειδή φυλλοφόρα στελέχη, οι στρογγυλεμένες άκρες του, διάτρητες, δεν ενώνονται και πιθανότατα συνδέονταν με πρόσθετη ταινία ή λωρίον από οργανικό υλικό για την περίδεση του στεφανιού στο κεφάλι. Τα φύλλα του στεφανιού Μ 565 από το οικόπεδο Ζουραράκη διατηρούν μια φυσιοκρατική ανάμνηση της απόδοσης των φύλλων μυρτιάς, όπως στα πρώιμα στεφάνια· δύο συμμετρικές ομάδες φύλλων συγκλίνουν προς την κορύφωση του στεφανιού στο κέντρο του ελασματοειδούς φυλλοφόρου στελέχους· η κάθε ομάδα έχει είκοσι φύλλα που «βλασταίνουν» ανά δέσμες των τριών (εκτός από το τελευταίο ζεύγος των ομόλογων δεσμών του φυλλοφόρου στελέχους, όπου «βλασταίνουν» μόνο δύο φύλλα)· στα τρία πρώτα ομόλογα ζεύγη δεσμών, εκτός από τα φύλλα, «βλασταίνουν» και λεπτότατα χρυσά συρμάτινα στελέχη (από δύο σε κάθε δέσμη) που στήριζαν μικρούς καρπούς από υαλόμαζα, από τους οποίους έχει πλέον απομείνει μόνο ένας στην αριστερή ομάδα των φύλλων (ως προς τον φέροντα το στεφάνι). Τα λογχόσχημα φύλλα, με ελαφριά εγχάρακτη νεύρωση κατά το μήκος τους, στηρίζονται στα ξεχωριστά λεπτότατα ταινιόσχημα στελέχη των μίσχων τους, τα οποία προσαρτώνται σε κάθε φύλλο εισερχόμενα σε μικρό τρήμα από την πίσω όψη του· στη συνέχεια, αυτά τα λεπτότατα ταινιόσχημα στελέχη αποσχίζονται σε δύο σκέλη που στερεώνονται γερά στη βάση του κάθε φύλλου, σαν άγκιστρα, από τη μιά και την άλλη πλευρά του μίσχου· οι μίσχοι των φύλλων της κάθε δέσμης, καθώς επίσης και τα λεπτότατα συρμάτινα στελέχη των καρπών – όπου υπάρχουν – εισέρχονται στο ίδιο τρήμα του ελασματοειδούς φυλλοφόρου στελέχους, συστρέφονται και δένονται γύρω του.

Τα δύο στεφάνια Μ 1383 και Μ 1031 που προέρχονται από την ύπαιθρο της Ρόδου (Αφάντου) δείχνουν μια ακόμη εξελικτική διαβάθμιση της ενότητας των στεφανιών του τύπου Ι με ελασματοειδές φυλλοφόρο στέλεχος. Τα δύο στεφάνια βρέθηκαν με χρονική διαφορά είκοσι τριών χρόνων και προέρχονται από την ίδια νεκρόπολη που εντοπίστηκε στον κόλπο του Αφάντου, βορειότερα των εγκαταστάσεων του γηπέδου γκολφ. Το στεφάνι Μ 1383 (Πίν. 23 β-γ) είναι το πιό πρόσφατο εύρημα που περιλαμβάνεται σε αυτή τη μελέτη και, μαζί με τα στεφάνια Μ 1529 από το οικόπεδο Θωμαΐδου και Μ 565 από το οικόπεδο Ζουραράκη, αποτελούν τα μέχρι τώρα πρωιμότερα γνωστά δείγματα ροδιακών στεφανιών του τύπου Ι με ελασματοειδές φυλλοφόρο στέλεχος: βρέθηκε τον Ιανουάριο του 1997 σε υπόγειο τάφο-θάλαμο, ο οποίος ήταν ο βορειότερος σειράς τριών τάφων με κοινό προθάλαμο λαξευμένων συρταρωτά στο μέτωπο του φυσικού πωρόβραχου. Το στεφάνι είχε αποτεθεί κοντά στην είσοδο του συρταρωτού τάφου σε μικρή απόσταση από το κρανίο ενταφιασμένου ενήλικα που ο σκελετός του είχε διατηρηθεί σε αρκετά καλή κατάσταση (Πίν. 25 γ). Το στεφάνι Μ 1383 χρονολογείται με βεβαιότητα (με βάση μικρή όλπη[51] (Πίν. 25 δ) που συνόδευε τον ενταφιασμό) λίγο πριν από τα μέσα του 3ου αι., είναι δηλαδή σύγχρονο με το στεφάνι Μ 565 από το οικόπεδο Ζουραράκη. Το στεφάνι, από το οποίο έχουν αποσπαστεί οκτώ φύλλα, είναι αρκετά καλοδιατηρημένο και μπορεί να αποκατασταθεί ολόκληρο, εκτός από δύο φύλλα που λείπουν. Η διευθέτηση των φύλλων είναι τυπική για τα στεφάνια με λογχόσχημα φύλλα και ελασματοειδές φυλλοφόρο στέλεχος, όπως ήδη παρατηρήθηκε στην περίπτωση του στεφανιού Μ 565 από το οικόπεδο Ζουραράκη: δύο συμμετρικές ομάδες φύλλων συγκλίνουν προς την κορύφωση του στεφανιού στο κέντρο του ελασματοειδούς φυλλοφόρου στελέχους· στην περίπτωση του στεφανιού Μ 1383 η κάθε ομάδα είχε δέκα τέσσερα φύλλα με εγχάρακτη νεύρωση κατά το μήκος τους που «βλάσταιναν» ανά δέσμες των τριών (εκτός από το τελευταίο ζεύγος των ομόλογων δεσμών, όπου «βλάσταιναν» μόνο δύο φύλλα). Οι στρογγυλεμένες απολήξεις του φυλλοφόρου

51. Μουσείο Ρόδου Π 18130 α. Το αγγείο μετατοπίστηκε από τους αρχαιοκαπήλους, οι οποίοι είχαν αποπειραθεί, πριν από την επέμβαση της ΚΒ′ Εφορείας, να διεξαγάγουν λαθρανασκαφή, και δε σωζόταν κατά χώραν. Για το σχήμα πρβλ. τις όλπες Μουσείου Ρόδου Π 7798 και Π 7740 από τον τάφο 5 του οικοπέδου Πατσούρη: Ταφικά σύνολα Ρόδου, σ. 70-71, πίν. 57 και 44: β′ τέταρτο 3ου αι. π.Χ. Όπως και στην περίπτωση της όλπης Π 4289 από το οικόπεδο Ζουραράκη, η συρρίκνωση της μελανόβαφης επιφάνειας στο ανώτερο μισό του σώματος του αγγείου υποδεικνύει μια κάπως χαμηλότερη χρονολόγηση, ίσως λίγο πριν από τα μέσα του 3ου αι.

στελέχους ήταν διάτρητες για τη στερέωση πρόσθετης ταινίας ή λωρίου από οργανικό υλικό για την περίδεση του στεφανιού γύρω στην κόμη. Η σύνδεση των λογχόσχημων φύλλων με τα ξεχωριστά λεπτότατα ταινιόσχημα στελέχη των μίσχων τους είναι κάπως περισσότερο περίπλοκη από αυτήν που παρατηρήθηκε στο στεφάνι Μ 565 από το οικόπεδο Ζουραράκη: τα λεπτότατα ταινιόσχημα στελέχη των μίσχων προσαρτώνται σε κάθε φύλλο εισερχόμενα σε μικρό τρήμα από την πίσω όψη του, λίγο ψηλότερα από τη βάση του φύλλου· στη συνέχεια, τα λεπτότατα αυτά στελέχη αποσχίζονται σε δύο σκέλη που στερεώνονται, σαν άγκιστρα, γερά στη βάση του κάθε φύλλου και υπερκαλύπτουν στη βάση της πίσω όψης του φύλλου το ελεύθερο τμήμα του μίσχου. Οι μίσχοι των φύλλων της κάθε δέσμης εισέρχονται στο ίδιο τρήμα του ελασματοειδούς φυλλοφόρου στελέχους, συστρέφονται, συρράπτονται πάνω στο στέλεχος και στερεώνονται με περίδεση γύρω του. Παρατηρούμε ότι το μήκος των λογχόσχημων φύλλων του στεφανιού Μ 1383 από τ' Αφάντου (0,053 μ.) είναι σημαντικά μεγαλύτερο από το μήκος των λογχόσχημων φύλλων του στεφανιού Μ 565 από το οικόπεδο Ζουραράκη (0,035 μ): αν και η παραπάνω σύγκριση δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί ενδεικτικό στοιχείο διαδοχικής εξέλιξης αυτού του τύπου των στεφανιών, είναι γεγονός ότι τα φύλλα του στεφανιού Μ 565 από το οικόπεδο Ζουραράκη διατηρούν μια φυσιοκρατικότερη ανάμνηση της απόδοσης των φύλλων μυρτιάς, όπως στα πρωιμότερα δείγματα με τα κυλινδρόσχημα κυκλικά φυλλοφόρα στελέχη. Το αποσπασματικό στεφάνι Μ 1031 (Πίν. 23 δ) είχε βρεθεί είκοσι τρία χρόνια ενωρίτερα, τον Οκτώβριο του 1973, σε τάφο-θάλαμο, ο οποίος ήταν ο βορειότερος ζεύγους τάφων λαξευμένων συρταρωτά στο μέτωπο του φυσικού πωρόβραχου με κοινό προθάλαμο. Το στεφάνι βρέθηκε στο βάθος του τάφου, προς στην τυφλή πλευρά του, κοντά στο κρανίο ενταφιασμένου ενήλικα που ο σκελετός του είχε διατηρηθεί σε αρκετά καλή κατάσταση (Πίν. 26 α). Από τα αγγεία-κτερίσματα που συνόδευαν τον νεκρό δύο μικρές όλπες (Πίν. 26 β) υποδεικνύουν μια υπερβολικά χαμηλή χρονολόγηση στο β' μισό του 1ου αι. π.Χ.[52]. Από το στεφάνι, που ήταν διαλυμένο και ελλιπές, περισυνελέγησαν αποτμήματα του ελασματοειδούς φυλλοφόρου στελέχους με διάτρητες λογχοειδείς απολήξεις και δέκα έξι λογχόσχημα φύλλα με εγχάρακτη νεύρωση κατά το μήκος τους· δύο από τα φύλλα είχαν διατηρηθεί προσαρτημένα σε απότμημα του φυλλοφόρου στελέχους· πιθανότατα υπήρχαν δύο ομάδες φύλλων σε αντιθετική διάταξη ως προς την κορύφωση του στεφανιού στο κέντρο του φυλλοφόρου στελέχους. Η σύνδεση των ξεχωριστών λεπτότατων ταινιόσχημων μίσχων με τα λογχόσχημα φύλλα του στεφανιού Μ 1031 αποτελεί μια απλούστερη κατασκευαστική παραλλαγή της αντίστοιχης σύνδεσης στα στεφάνια Μ 565 από το οικόπεδο Ζουραράκη και Μ 1383 από την ίδια νεκρόπολη: το ταινιόσχημο ελασμάτιο που αποτελεί τον μίσχο του φύλλου αποσχίζεται σε δύο σκέλη, εισέρχεται σε ζεύγος τρημάτων στη βάση κάθε φύλλου και στη συνέχεια αναδιπλώνεται προς τα κάτω· οι μίσχοι, ανά δύο ή ανά τρεις, εισέρχονται στο κοινό τρήμα του ελασματοειδούς φυλλοφόρου στελέχους, συστρέφονται και αγκιστρώνονται στη μια πλευρά του. Αν και ορισμένα από τα συνευρήματα του στεφανιού Μ 1031 υποδεικνύουν μια ύστερη χρονολόγηση στο β' μισό του

52. Οι δύο μικρές όλπες (Μουσείο Ρόδου Π 2516 και Π 2517), με επίπεδη βάση και ωοειδές σώμα, χρονολογούνται στο β' μισό του 1ου αι. Πρβλ. την όλπη Μουσείο Ρόδου Π 5969 από τόν τάφο 2 του οικοπέδου Παπαχριστοφή: Ταφικά σύνολα Ρόδου, σ. 71, πίν. 57 και 52. Τα υπόλοιπα κτερίσματα - αγγεία, δηλαδή το μελαμβαφές ατρακτόσχημο μυροδοχείο (Μουσείο Ρόδου Π 2518) και οι δύο μικροί λύχνοι (Μουσείο Ρόδου Π 2519 και Π 2520) δεν έγινε δυστυχώς δυνατόν να εξεταστούν από τη γράφουσα για τεχνικούς λόγους· από αυτά το πρώτο δημιουργεί κάποιες υπόνοιες για μια πρωιμότερη χρονολογική μετατόπιση του τύπου των παραπάνω ολπών, πρόβλημα που αντιμετωπίζει ήδη η έρευνα, όπως διαπιστώνεται και από πρόσφατο εύρημα κλειστού συνόλου στην αρχαία ροδιακή νεκρόπολη (οικόπεδο Κασταμούλα, υπόγειος τάφος - θάλαμος 9): ΑΔ 46 (1991), Χρονικά, σ. 476, Πίν. 172 ε-ζ. Ο θεωρούμενος ύστερος τύπος όλπης με επίπεδη βάση και ωοειδές σώμα συνοδεύεται από δύο ατρακτόσχημα μελαμβαφή μυροδοχεία του τύπου Ε, στο πρωιμότερο στάδιο εξέλιξής του (α' μισό 3ου αι. π.Χ.). Πρβλ. τα μυροδοχεία Π 7569 και Π 7584 από τον τάφο 5 του οικοπέδου Μανούσου: Ταφικά σύνολα Ρόδου, σ. 65, πίν. 48 και 46. Βλ. και παρακάτω, υποσημ. 105, για το ανάλογο πρόβλημα που δημιουργείται με τη χρονολόγηση των υπολειμμάτων του στεφανιού Μ 516 α, β από το οικόπεδο Καμπερίδη.

1ου αι. π.Χ.[53], τα κατασκευαστικά και τυπολογικά του χαρακτηριστικά επιτρέπουν την αναγνώριση μιας εργαστηριακής ομοιογένειας με το στεφάνι Μ 1383 από την ίδια νεκρόπολη σε μια όχι τόσο ύστερη χρονολόγηση και η εύρεσή του σε τάφο με μεταγενέστερα κεραμικά συνευρήματα θα ήταν δυνατόν να ερμηνευτεί με αρκετή πιθανότητα ως κατάθεση οικογενειακού κειμηλίου.

Το αποσπασματικό στεφάνι Μ 1375 (Πίν. 20 α) από το οικόπεδο Σκόνη περισυνελέγη κατά τη διάρκεια της προκαταρκτικής αποχωμάτωσης του οικοπέδου και πιθανότατα συνδέεται με την πρωιμότερη φάση χρήσης του ταφικού χώρου που ερευνήθηκε, η οποία χρονολογείται στον 3ο αι. π.Χ.[54]. Αν και η ανασκαφική τεκμηρίωση μιας ακριβέστερης χρονολόγησής του είναι ελλιπής, η τυπολογία του ελασματοειδούς φυλλοφόρου στελέχους του στεφανιού Μ 1375 υποδεικνύει μια χρονολογική τοποθέτησή του όχι πρωιμότερη από τα μέσα του 3ου αι. π.Χ. Από το στεφάνι σώζονται αποτμήματα του ελασματοειδούς φυλλοφόρου στελέχους με λογχοειδείς διάτρητες απολήξεις. Τα λογχόσχημα φύλλα, με λεπτή εγχάραξη νεύρωσης κατά το μήκος τους, στηρίζονταν σε ξεχωριστούς λεπτότατους ταινιόσχημους μίσχους, οι οποίοι ανά τρεις εισχωρούσαν σε μικρές θηλιές, προσαρτημένες πάνω στο ελασματοειδές φυλλοφόρο στέλεχος[55]· δυστυχώς, μόνο σε ένα φύλλο διατηρείται η συνδεσή του με το λεπτό ταινιόσχημο στέλεχος του μίσχου του, το οποίο εισερχόταν σε τρήμα στη βάση του φύλλου και στερεωνόταν με απλή περίδεση γύρω της[56]. Η κατεύθυνση της προσάρτησης των μίσχων που απόμειναν πάνω στο φυλλοφόρο στέλεχος δείχνει ότι υπήρχαν δύο ομάδες φύλλων σε αντιθετική διάταξη ως προς την κορύφωση του στεφανιού στο κέντρο του φυλλοφόρου στελέχους. Από το στεφάνι σώζονται ακόμα και δύο σφαιρικοί πήλινοι καρποί, που όμως δε σώζουν ίχνη επιχρύσωσης.

Το αποσπασματικό στεφάνι Μ 703 (Πίν. 20 β) βρέθηκε κατά την έρευνα τάφου σε όρυγμα του ΟΤΕ βορείως του οικοπέδου Αντώνογλου (στη δυτική περιοχή της ροδιακής νεκρόπολης)· από το στεφάνι σώζονται λιγοστά αποτμήματα του ελασματοειδούς φυλλοφόρου στελέχους: ένα από αυτά διατηρεί ακόμα πάνω του προσαρτημένο ένα λογχόσχημο φύλλο, καθώς και τον μίσχο ενός δεύτερου· στο ίδιο απότμημα διακρίνεται και η στρογγυλεμένη διάτρητη απόληξη του φυλλοφόρου στελέχους για τη στερέωση του πρόσθετου λωρίου περίδεσης του στεφανιού. Τα λογχόσχημα φύλλα του αποσπασματικού στεφανιού Μ 703, με εγχάρακτη νεύρωση κατά το μήκος τους, είναι λεπτά και μακριά και έχουν εξαιρετικά τονισμένη την οξεία απόληξή τους[57]· πιθανότατα υπήρχαν δύο ομάδες φύλλων σε αντιθετική διάταξη ως προς την κορύφωση του στεφανιού στο κέντρο του φυλλοφόρου στελέχους. Οι λεπτότατοι ταινιόσχημοι μίσχοι συρράπτονται στη βάση του κάθε φύλλου και η απόληξή τους στερεώνεται και υπερκαλύπτεται με την αναδίπλωση του κάτω τμήματος του φύλλου από τη μια και την άλλη πλευρά της κεντρικής εγχάρακτης νεύρωσης. Η ίδια κατασκευαστική μέθοδος συρραφής των φύλλων με τα λεπτότατα ελασματοειδή στελέχη των μίσχων τους παρατηρήθηκε και στα πέντε σκόρπια λογχόσχημα χρυσά φύλλα στεφανιού Μ 1173 (Πίν. 20 γ) από το οικόπεδο Κουντούρη που βρέθηκαν κατά την έρευνα

53. Βλ. παραπάνω, υποσημ. 52.

54. Για μια γενική χρονολογική αναφορά βλ. ΑΔ 46 (1991), Χρονικά, σ. 474-475.

55. Παρόμοιας κατασκευαστικής τεχνικής με τους σωληνόσχημους υποδοχείς των στεφανιών από τη Μεγίστη και Μ 1529 από το οικόπεδο Μ. Θωμαΐδου· ωστόσο, στην περίπτωση του στεφανιού Μ 1375 από το οικόπεδο Σκόνη τα κυλινδρόσχημα ελασμάτια δεν σχηματίζουν σωληνωτό υποδοχέα, όπου εισέρχονται οι μίσχοι των φύλλων, αλλά μια φαρδιά θηλιά όπου οι μίσχοι, ανά τρεις, περνούν μέσα σ' αυτήν και συγκρατούνται με αναδίπλωση της απόληξής τους, που προεξέχει.

56. Με παρόμοια περίδεση γύρω στη βάση τους (αν και δεν υπάρχει σχισμή ή τρήμα όπου να εισχωρεί το στέλεχος - μίσχος) είναι πιθανόν να στερεώνονταν (σε υφασμάτινη ταινία;) και τα φύλλα α (αριθ. ευρ. 1809) από τον ελληνιστικό τάφο Ι της Πάτρας (β΄ μισό του 2ου αι. π.Χ.): ΕΤΠ Ι, σ. 290. Βλ. και παρακάτω, υποσημ. 57.

57. Για το σχήμα πρβλ. τα λογχόσχημα φύλλα α (αριθ. ευρ. 1809) από τον ελληνιστικό τάφο Ι της Πάτρας (που χρονολογείται στο β΄ μισό του 2ου αι. π.Χ.): ΕΤΠ Ι, σ. 288-289 και πίν. 98α· ωστόσο, τα φύλλα α του τάφου της Πάτρας δεν έχουν πρόσθετους ή σύμφυτους μίσχους και η προσάρτησή τους (με περίδεση;) στο φυλλοφόρο στέλεχος (υφασμάτινη ταινία;) είναι προβληματική. Ό.π., σ. 290. Επίσης, βλ. παραπάνω, υποσημ. 56.

του τάφου 8, με ασφαλή χρονολόγηση στο β΄ μισό του 2ου αι. π.Χ.[58]: τα φύλλα (φαρδύτερα και κάπως κοντύτερα από αυτά του στεφανιού Μ 703) προέρχονται επίσης από στεφάνι με ελασματοειδές φυλλοφόρο στέλεχος και διασώζουν προσαρτημένους τους λεπτότατους ταινιόσχημους μίσχους τους, οι οποίοι συρράπτονται στη βάση του κάθε φύλλου και στερεώνονται και υπερκαλύπτονται με αναδίπλωση του κάτω τμήματός του.

Κάπως υστερότερα, στα τελευταία χρόνια του 2ου ή στον πρώιμο 1ο αι. π.Χ., χρονολογείται το αποσπασματικό στεφάνι Μ 678 (Πίν. 20 δ) από τον τάφο 3 που ερευνήθηκε στο σκάμμα του βόθρου του οικοπέδου Παπαθεοδώρου[59]: σ' αυτόν τον τάφο, ο οποίος περιείχε σπασμένη και διαταραγμένη λάρνακα, βρέθηκαν, εκτός από τα αποτμήματα του στεφανιού Μ 678, πολυάριθμα μυροδοχεία[60], γυάλινο αλάβαστρο[61], απότμημα γλυπτού[62], δύο χάλκινα και ένα ασημένιο νόμισμα[63], καθώς και σύνολο εντυπωσιακά περίτεχνων κοσμημάτων που περιλαμβάνει δύο δαχτυλίδια, ζεύγος ενωτίων και ένα ψέλιο (Πίν. 26 γ)[64]. Το στεφάνι αποτελεί ένα χαρακτηριστικό δείγμα αφαιρετικής αντίληψης στην απόδοση των τριπλών λογχόσχημων φύλλων κομμένων σε μονοκόμματο χρυσό έλασμα και πρόχειρα προσαρτημένων στο στενό ελασματοειδές φυλλοφόρο στέλεχος· παρατηρούμε ότι η αφαιρετική αυτή αντίληψη της κατασκευής του (σε αντίθεση με τα υπόλοιπα κοσμήματα του τάφου) σαφώς του προσδίδει τον συμβολικό - ιδεογραφικό χαρακτήρα του αποκλειστικά ταφικού κοσμήματος. Ένα ακόμα παράδειγμα μεμονωμένου τριπλού φύλλου από μονοκόμματο έλασμα Μ 567 (Πίν. 20 ε) προέρχεται από το οικόπεδο Ζουραράκη και πιθανότατα χρονολογείται στον 1ο αι. π.Χ.[65].

Η αναγνώριση και τυπολογική κατάταξη των στεφανιών του τύπου IV είναι γενικά προβληματική εξ αιτίας της αποσπασματικής διάσωσής τους. Μια πρώτη ενότητα, η οποία προσδιορίζει και μια

58. Ολόθερμα ευχαριστώ την ανασκαφέα και μελετήτρια του οικοπέδου Κουντούρη αρχαιολόγο Βάσω Πατσιαδά, η οποία όχι μόνο μου επέτρεψε να συμπεριλάβω στον Κατάλογό μου τα πέντε χρυσά φύλλα στεφανιού Μ 1173 που βρέθηκαν στον τάφο 8 αλλά και μου υπέδειξε και τη χρονολόγησή τους με βάση τα υπό δημοσίευση ανασκαφικά δεδομένα. Παραμένει ανοικτό το πρόβλημα αν τα φύλλα Μ 1173, καθώς και άλλα χρυσά φύλλα στεφανιών που βρέθηκαν μεμονωμένα σε τάφους της αρχαίας ροδιακής νεκρόπολης (όπως, για παράδειγμα, το χρυσό λογχόσχημο φύλλο Μ 701 από τον τάφο 14 του οικοπέδου Νεοφύτου, βλ. Κατάλογο, αριθ. 23, ή ακόμα το τριπλό φύλλο Μ 567 από τον τάφο 60 του οικοπέδου Ζουραράκη, βλ. Κατάλογο, αριθ. 11), αποτελούν προσφορά που υποκαθιστά – λόγω οικονομικής δυσπραγίας(;) – την απόθεση ολόκληρου στεφανιού ή αν (μάλλον πιθανότερο) έχουν πέσει από χρυσό στεφάνι που αφαιρέθηκε από τυμβωρύχους. Βλ. ΕΤΠ Ι, σ. 291 και υποσημ. 60· επίσης, για την ερμηνεία της χρήσης των πήλινων επιχρυσωμένων κορύμβων ως πιθανών υποκατάστατων στεφανιών βλ. παραπάνω, υποσημ. 5.

59. ΑΔ 35 (1980), Χρονικά, σ. 543-544, Πίν. 343 β.

60. Μουσείο Ρόδου: Π 7039, Π 7040, Π 7041, Π 7047, Π 7048, Π 7049, Π 7050, Π 7051, Π 7052, Π 7053, Π 7054: περίπου τριανταπέντε μυροδοχεία, από τα οποία περισσότερα χρονολογούνται στο β΄ μισό του 2ου ή στα πρώτα χρόνια του 1ου αι., ενώ η χρονολογική τοποθέτηση των Π 7039 και Π 7054 περιορίζεται στον 2ο αι. Για τα πρωιμότερα δείγματα του παραπάνω συνόλου πρβλ. Ταφικά σύνολα Ρόδου, σ. 66, μυροδοχεία Π 3947 α, β, πίν. 49 α: μέσα 2ου αι. π.Χ. Επίσης, για την πληθώρα των υστερότερων δειγμάτων πρβλ. ό.π., σ. 66, μυροδοχεία Π 6099 - Π 6104, πίν. 49 β: β΄ μισό 2ου - 1ος αι. π.Χ.

61. Μουσείο Ρόδου Υ 331. Πρβλ. D. Grose, Early Ancient Glass, New York 1989, σ. 167-168, αριθ. 164: β΄ μισό του 2ου - 1ος αι. π.Χ. Επίσης, Weinberg, Glass Vessels, σ. 91-92, αριθ. 31: ύστερος 2ος αι. π.Χ.

62. Μουσείο Ρόδου Γ 1551: χέρι από παιδικό αγαλμάτιο.

63. Πολύ φθαρμένα· χωρίς αριθ. Καταλ. Μουσείου Ρόδου.

64. Δύο δαχτυλίδια: Μουσείο Ρόδου Μ 676 και Μ 677. Ζεύγος ενωτίων: Μουσείο Ρόδου Μ 680. Ψέλιο: Μουσείο Ρόδου Μ 679. Για το σύνολο των παραπάνω χρυσών κοσμημάτων, καθώς και το στεφάνι Μ 678 βλ. M. Filimonos - A. Giannikouri, Grave Offerings from Rhodes: Pottery and Jewellery στα Proceedings of the International Conference on Hellenistic Rhodes, Fuglsang, 31 August - 3 September 1994 (υπό εκτύπωση).

65. Από τον τάφο 60, λαξευμένο «συρταρωτά» στην κάθετη παρειά του φυσικού πωρόβραχου που όριζε τη δυτική πλευρά ευρύτερου ταφικού συγκροτήματος· στον ίδιο τάφο, επιχρισμένο εσωτερικά με κονίαμα, βρέθηκε ακόμα και το μεγάλο δίωτο χυτροειδές αγγείο Π 2129: ΑΔ 32 (1977), Χρονικά, σ. 374, Πίν. 225 ε. Για μια πρόχειρη χρονολογική αναφορά πρβλ. τη σειρά των χυτροειδών αγγείων F 80 - F 85 από την αθηναϊκή Αγορά που τοποθετούνται στον 1ο αι. π.Χ. : Agora V, σ. 18 -19, πίν. 3. Βλ. επίσης και τη χύτρα G 193 με υστερότερη χρονολόγηση στον 1ο ή στον πρώιμο 2ο αι. μ.Χ., ό.π., σ. 42 και πίν. 7.

πρώιμη χρονολόγηση στο β΄ μισό του 4ου ή στα πρώτα χρόνια του 3ου αι. π.Χ., περιλαμβάνει τρία θραυσματικά στεφάνια με οστέινα επιχρυσωμένα φυλλοφόρα στελέχη κυκλικής διατομής και χάλκινα επιχρυσωμένα λογχόσχημα φύλλα: τα δύο από αυτά (Μ 674 και Μ 1382) προέρχονται από την αρχαία ροδιακή νεκρόπολη (από το οικόπεδο Κεραμέα και από τη διάνοιξη της οδού Γ. Σεφέρη ή Καμίρου, αντίστοιχα), ενώ το τρίτο (Μ 551 α, β) προέρχεται από την ύπαιθρο της Ρόδου (΄Ιστριος). Μαζί με τα στεφάνια αυτά εξετάζεται και το στεφάνι Μ 1149 (που θεωρείται ότι προέρχεται επίσης από την ΄Ιστριο), με οστέινο επιχρυσωμένο ταινιόσχημο φυλλοφόρο στέλεχος και χάλκινα επιχρυσωμένα στενόμακρα λογχόσχημα φύλλα, το οποίο χρονολογείται γύρω στα μέσα του 4ου αι. π.Χ. ΄Ολα τα παραπάνω στεφάνια αντιπροσωπεύουν τις απλούστερες παραλλαγές των πρωιμότερων νεκρικών στεφανιών του τύπου IV. Ξεχωριστά εξετάζεται το στεφάνι Μ 1377 από τη ροδιακή νεκρόπολη (οικόπεδο Κανίχη), με αμφίβολη χρονολόγηση στον 3ο αι. π.Χ., που το στενό χάλκινο ταινιόσχημο φυλλοφόρο στέλεχός του αναγνωρίστηκε ως ημικυκλικό. Αντίθετα, σε μια χαρακτηριστική ενότητα κατατάσσονται τα στεφάνια από τη ροδιακή νεκρόπολη Μ 1378 και Μ 1379 (οικόπεδο Κύρη - Βασιλείου) με εύκαμπτο μολύβδινο ταινιόσχημο φυλλοφόρο στέλεχος, που χρονολογικά τοποθετούνται γύρω στα μέσα του 3ου αι. π.Χ. Επίσης, στην παραπάνω ενότητα αποδόθηκε και το θραυσματικό στεφάνι Μ 801 από τη Νίσυρο. Τέλος, μερικά θραυσματικά στεφάνια με φύλλα κισσού και αδιάγνωστο φυλλοφόρο στέλεχος αναφέρονται συνοπτικά, κυρίως για την επαλήθευση των παρατηρήσεων που αφορούν τη συχνότητα εύρεσης στεφανιών με φύλλα κισσού στην αρχαία ροδιακή νεκρόπολη.

Αξιοσημείωτη μορφολογική ομοιογένεια παρουσιάζουν τα τρία θραυσματικά στεφάνια του τύπου IV Μ 674, Μ 1382 και Μ 551 α, β (Πίν. 20 στ, 21 α, 23 ε), από τα οποία, όπως έχει ήδη αναφερθεί, τα δύο πρώτα προέρχονται από την αρχαία ροδιακή νεκρόπολη και το τρίτο από την ύπαιθρο της Ρόδου (΄Ιστριος). Από τα τρία στεφάνια σώζονται θραύσματα των χάλκινων επιχρυσωμένων λογχόσχημων φύλλων με σύμφυτους μίσχους, καθώς και αποτμήματα του οστέινου φυλλοφόρου στελέχους, κυκλικής διατομής, με πυκνά τρήματα, όπου εισχωρούσαν οι μίσχοι των φύλλων, ένας σε κάθε τρήμα· επιπλέον, από το στεφάνι Μ 674 (από το οικόπεδο Κεραμέα)[66] σώζεται μικρός πήλινος ωοειδής καρπός, ενώ από το θραυσματικό χάλκινο επιχρυσωμένο στεφάνι Μ 1382 (από τη διάνοιξη της οδού Γεωργίου Σεφέρη ή Καμίρου) σώζονται τρεις ρόδακες - ύπεροι(;) από υαλόμαζα, χάλκινο επιχρυσωμένο λουλούδι σε σχήμα αστεριού και λιγοστά θραύσματα άλλων λουλουδιών. Τα στεφάνια Μ 674 και Μ 1382 από τη ροδιακή νεκρόπολη, καθώς και το στεφάνι Μ 551 α, β από την ΄Ιστριο πιθανότατα είχαν συρμάτινο ηράκλειο κόμβο στην κορύφωσή τους που συνέδεε τα δύο ξεχωριστά τμήματα του κυκλικού φυλλοφόρου στελέχους, όπως δείχνουν υπολείμματα χάλκινων συρμάτινων ελικοειδών βλαστών που περισφίγγονται γύρω από μερικά σωζόμενα αποτμήματα. Τα τρία στεφάνια παρουσιάζουν μια σημαντική ομοιότητα μεταξύ τους (που ίσως να δηλώνει κοινή εργαστηριακή προέλευση) ως προς τη φυσιοκρατική απόδοση των οστέινων φυλλοφόρων στελεχών τους, καθώς και τη χαρακτηριστική απόδοση (με έγγλυφη αυλάκωση) της κεντρικής νεύρωσης των λογχόσχημων επιχρυσωμένων φύλλων τους, που πιθανότατα αποδίδουν φύλλα μυρτιάς. Η ανασκαφική τεκμηρίωση μιας ακριβέστερης χρονολόγησης των στεφανιών Μ 674 και Μ 1382 από τη ροδιακή νεκρόπολη είναι ελλιπής από άποψη συνευρημάτων[67]· ωστόσο, η θραυσματική ερυθρόμορφη κεραμική που βρέθηκε στον ίδιο τάφο με το στεφάνι Μ 551 α, β από την ΄Ιστριο (Πίν. 27 α)[68], όπως άλλωστε και το αλάβαστρο «εξ αλαβάστρου»

66. Από τον λακκοειδή τάφο 5 με ενταφιασμό πιθανότατα άνδρα, όπως δείχνουν σιδερένια στλεγγίδα (βλ. παρακάτω, υποσημ. 119) και σιδερένιο δαχτυλίδι που συνόδευαν τον νεκρό (πληροφορία από το ημερολόγιο ανασκαφής). Για μια γενικότερη ανασκαφική αναφορά βλ. ΑΔ 35 (1980), Χρονικά, σ. 540-542, Πίν. 340-341.

67. Ωστόσο, η αρχαιολόγος Βάσω Πατσιαδά, η οποία έχει διεξαγάγει την ανασκαφική έρευνα στην οδό Γ. Σεφέρη ή Καμίρου, με πληροφόρησε ότι η κεραμική που περισυνελέγη από την επίχωση μαύρων χωμάτων μαζί με τα υπολείμματα του στεφανιού Μ 1382 μπορεί να χρονολογηθεί επίσης στο β΄ μισό του 4ου ή στον πρώιμο 3ο αι. Βλ. και Κατάλογο, αριθ. 13.

68. Βλ. παραπάνω, υποσημ. 14. Η θραυσματική κατάσταση αλλά και η εκτεταμένη φθορά της κεραμικής του ευρήματος

ΜΑ 58 (Πίν. 27 γ)[69], υποδεικνύουν μια πρώιμη χρονολόγηση και των τριών παραπάνω ομοιογενών στεφανιών στο β′ μισό του 4ου ή στα πρώτα χρόνια του 3ου αι. Πρώιμη είναι και η χρονολόγηση του αποσπασματικού στεφανιού Μ 1149 (Πίν. 24 α-β), όπως δείχνει η στενή τυπολογική και κατασκευαστική συγγένειά του με τα στεφάνια από τον τάφο ΙΙΙ του ταφικού τύμβου Α της Αίνειας[70]. Από το στεφάνι Μ 1149 σώζονται δύο κομμάτια από το ταινιόσχημο οστέινο φυλλοφόρο στέλεχος, με πυκνά τρήματα, όπου απομένουν ακόμα προσαρτημένοι οι χάλκινοι μίσχοι με υπολείμματα των σύμφυτων στενόμακρων λογχόσχημων φύλλων χωρίς εγχάραξη κεντρικής νεύρωσης· επίσης σώζονται θραύσματα φύλλων, αποτμήματα βλαστών και μίσχων, καθώς και πήλινοι ατρακτόσχημοι επιχρυσωμένοι καρποί. Η κατεύθυνση της προσάρτησης των μίσχων που απόμειναν πάνω στα δύο κομμάτια του φυλλοφόρου στελέχους δείχνει ότι υπήρχαν δύο ομάδες φυλλωμάτων σε αντιθετική διάταξη ως προς την κορύφωση του στεφανιού. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο τρόπος της προσάρτησης των βλαστών και των σύμφυτων μίσχων των λογχόσχημων φύλλων και των καρπών στα πυκνά τρήματα του φυλλοφόρου στελέχους: οι επιμήκεις σύμφυτοι μίσχοι των φύλλων εισχωρούν ανά δύο ή ανά τρεις σε τρήμα του φυλλοφόρου στελέχους, αναδιπλώνονται και, σχηματίζοντας μικρή θηλιά στην κάτω επιφάνειά του, εισχωρούν στο επόμενο τρήμα ξεπροβάλλοντας στην πάνω επιφάνεια του στελέχους είτε ως ελεύθεροι βλαστοί είτε ως στηρίγματα των καρπών. Είναι πιθανόν ότι και το οστέινο ταινιόσχημο φυλλοφόρο στέλεχος του στεφανιού Μ 1149 έφερε εσωτερική ξύλινη επένδυση, όπως δείχνει η σύγκριση με τα στεφάνια της Αίνειας[71]. Τα στεφάνια από τον τάφο ΙΙΙ του τύμβου Α της Αίνειας χρονολογούνται στην αρχή του γ′ τετάρτου του 4ου αι. π.Χ. και υποδεικνύουν μια αντίστοιχη χρονολόγηση και για το στεφάνι Μ 1149. Παρατηρούμε ότι, αν και η συσχέτιση του στεφανιού Μ 1149 με το σύνολο των ευρημάτων της Ιστρίου του 1948 είναι αμφισβητούμενη[72], η πρώιμη χρονολόγησή του εναρμονίζεται με αυτή που υποδεικνύει η ερυθρόμορφη θραυσματική κεραμική του παραπάνω συνόλου, ώστε να θεωρείται βέβαιο ότι το στεφάνι αυτό θα πρέπει να προέρχεται από ένα ταυτόσημο, αν όχι από το ίδιο ταφικό σύνολο.

Η αναγνώριση των ημικυκλικών φυλλοφόρων στελεχών των στεφανιών από τη Ρόδο είναι γενικά αμφίβολη εξ αιτίας της αποσπασματικής διάσωσής τους: αυτός ο τύπος των φυλλοφόρων στελεχών δεν έχει αναγνωρισθεί στα μέχρι τώρα γνωστά δείγματα στεφανιών από την περιοχή της Μικράς Ασίας (συμπεριλαμβανομένου και του νοτιοανατολικού Αιγαίου)[73]. Από τα στεφάνια που εξετάζομε, με σχε-

της Ιστρίου που αναφέρεται ότι βρέθηκε «εντός τάφου» δεν επιτρέπουν μια συστηματική ταύτιση και ακριβή χρονολογικό προσδιορισμό της. Ωστόσο, μια πρώτη εξέταση των οστράκων που περισυνελέγησαν δείχνει μια υστερότερη στυλιστική διαβάθμισή τους μετά τα μέσα του 4ου αι., που πιθανότατα να σχετίζεται με τα αγγεία Kerch. Βλ. γενικά K. Schefold, Kertscher Vasen, Berlin 1930, passim και επίσης J. Boardman, Athenian Red Figure Vases. The Classical Period, London 1989, σ. 190 κ.ε.

69. Βλ. παραπάνω, υποσημ. 14. Αν και δεν έχει ακόμα μελετηθεί πλήρως η χρονολόγηση της τυπολογίας των αλαβάστρων «εξ αλαβάστρου», τα περισσότερα δείγματα από την αρχαία ροδιακή νεκρόπολη και την ύπαιθρο της Ρόδου ανάγονται σε αρχαιότερα χρόνια. Για μια πρώτη σύγκριση πρβλ. μερικά αλάβαστρα από τον Τάραντα, τα οποία παρατίθενται μαζί με το σύνολο των συνευρημάτων τους και αντιπροσωπεύουν τύπους του β′ μισού του 4ου και των αρχών του 3ου αι. π.Χ.: De Juliis, Ori, σ. 370 κ.ε., ταφικά σύνολα XI (αριθ. 7), XLIV (αριθ. 2), LXXVI (αριθ. 3 και 4) και CV (αριθ. 4). Ειδικότερα, για το τελευταίο αλάβαστρο παρατηρήθηκε ότι, αν και ανήκει σε κάπως μεταγενέστερο ταφικό σύνολο (β′ μισό του 3ου αι.), διατηρεί την πρωιμότερη τυπολογία του τέλους του 4ου αι.: ό.π., σ. 443. Βλ. επίσης την τυπολογία των γυάλινων αλαβάστρων του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου που μπορούν να χρονολογηθούν περίπου στον 4ο αι. π.Χ.: Weinberg, Glass Vessels, σ. 89-90, αριθ. 25-28.

70. Ταφικοί τύμβοι Αίνειας, σ. 66-67 (αριθ. 45-49), πίν. 39 α-ε. Ο τάφος ΙΙΙ του τύμβου Α της Αίνειας χρονολογείται από τη μελετήτρια στις αρχές του γ′ τετάρτου του 4ου αι. Ό.π., σ. 76.

71. Από τα στεφάνια που βρέθηκαν στον τάφο ΙΙΙ του τύμβου Α (βλ. παραπάνω, υποσημ. 70), υπολείμματα εσωτερικής ξύλινης επένδυσης του φυλλοφόρου στελέχους σώζουν τα στεφάνια αριθ. 45, 46 και 48. Επίσης, πρβλ. το θραυσματικό στεφάνι από τον τάφο ΙΙ του τύμβου Α: Ταφικοί τύμβοι Αίνειας, σ. 28 (αριθ. 16), πίν. 17 γ. Ο τάφος ΙΙ χρονολογείται από τη μελετήτρια στο γ′ τέταρτο του 4ου αι. Ό.π., σ. 49 και 76.

72. Βλ. παραπάνω, υποσημ. 15.

73. Tsigarida, Metal Wreaths, τ. I, σ. 94.

τική βεβαιότητα μπορούμε να αναγνωρίσομε το ημικυκλικό φυλλοφόρο στέλεχος μόνο στην περίπτωση του στεφανιού Μ 1377 (Πίν. 21 β) από τη ροδιακή νεκρόπολη (οικόπεδο Κανίχη)· για το στεφάνι αυτό λείπει η άμεση συσχέτιση με συνευρήματα, όμως το γενικό χρονολογικό πλαίσιο της ανασκαφής ορίζεται στα πλαίσια του 3ου αι. π.Χ.[74]. Από το στεφάνι σώζεται ολόκληρο το ημικυκλικό χάλκινο φυλλοφόρο στέλεχος, που είναι ταινιόσχημο και συμπαγές αλλά αρκετά στενό (το πλάτος του φτάνει μόλις τα 0,003 μ.) και στις απολήξεις του κάμπτεται και σχηματίζει δύο θηλιές[75]. Το φυλλοφόρο στέλεχος είναι κάπως παραμορφωμένο αλλά είναι σαφώς ημικυκλικό, χωρίς τρήματα για την προσαρμογή των φύλλων, τα οποία φαίνεται ότι δένονταν πάνω του[76]. Από το ίδιο στεφάνι σώζονται επίσης και λιγοστά αποτρίμματα χάλκινων επιχρυσωμένων λογχόσχημων φύλλων, τα οποία πιθανότατα θα ήταν σύμφυτα με τους μίσχους τους, πήλινοι επιχρυσωμένοι καρποί ωοειδούς σχήματος, καθώς και αποτμήματα λεπτών ταινιόσχημων μίσχων ή βλαστών, κατά το μεγαλύτερο μέρος τους συγκολλημένων ανά δύο ή τρεις.

Προβληματική είναι η αναγνώριση και η τυπολογική κατάταξη του φυλλοφόρου στελέχους των αποσπασματικών στεφανιών Μ 1378 και Μ 1379 από την αρχαία ροδιακή νεκρόπολη, που προέρχονται από πρόσφατη σωστική ανασκαφή στο οικόπεδο Κύρη - Βασιλείου[77]. Τα υπολείμματα του στεφανιού Μ 1378 (Πίν. 21 γ-δ) βρέθηκαν γύρω από τον λαιμό μιας από τις δύο τεφροδόχους υδρίες Hadra που είχαν αποτεθεί στη λαξευμένη ορθογώνια θήκη 58 με επένδυση κονιάματος στο εσωτερικό της (Πίν. 27 δ). Κάτω από τις τεφροδόχους υδρίες[78] υπήρχε ένα κλειστό σύνολο κτερισμάτων (Πίν. 28 α-β) που χρονολογείται λίγο αργότερα από τα μέσα του 3ου αι., δηλαδή ένας οξυπύθμενος αμφορίσκος[79], ένα δίωτο φιαλίδιο[80], ένας κάνθαρος με ψηλό πόδι και διακόσμηση τύπου «Δυτικής Κλιτύος»[81], ένας

74. Για την ανασκαφή του οικοπέδου Κανίχη δεν υπάρχει μνεία στα Χρονικά του Αρχαιολογικού Δελτίου· η αναφερόμενη χρονολογική εκτίμηση βασίστηκε στις εγγραφές του ημερολογίου ανασκαφής και στην μερική εξέταση των ευρημάτων.

75. Πιθανότατα για την προσάρτηση κάποιας ταινίας ή μάλλον λωρίου από οργανικό υλικό για τη στερέωση του στεφανιού στο κεφάλι. Πρβλ. τις θηλιές που σχηματίζονται στις απολήξεις του ημικυκλικού φυλλοφόρου στελέχους του στεφανιού V 117 στο Μουσείο του Kassel, που θεωρείται ότι προέρχεται από την Ολβία: F. Naumann, Antiker Schmuck (Vollständiger Katalog der Sammlung und der Sonderausstellung vom 31.5. bis 31.8.1980), Kassel 1980, σ. 20 (αριθ. 4), έγχρ. πίν. II και Tsigarida, Metal Wreaths, τ. II, σ. 64 (αριθ. U 263), πίν. 94 Α. Το φυλλοφόρο στέλεχος αυτού του στεφανιού, ωστόσο, δεν είναι ταινιόσχημο αλλά κυκλικής διατομής, δηλαδή κυλινδρικό (ουσιαστικά πρόκειται για χονδρό χάλκινο σύρμα).

76. Πρβλ. την περιέλιξη των βλαστών και των στελεχών που συγκρατούν τους καρπούς στο ημικυκλικό φυλλοφόρο στέλεχος του στεφανιού V 117 στο Μουσείο του Kassel (βλ. υποσημ. 75)· επίσης, πρβλ. την (αμφίβολης γνησιότητας;) στερέωση των φύλλων πάνω στο κυκλικό φυλλοφόρο στέλεχος του στεφανιού 602 στο Μουσείο Γουλανδρή, άγνωστης προέλευσης: Α. Μαραγκού, Αρχαία Ελληνική Τέχνη (Συλλογή Ν. Π. Γουλανδρή), Αθήνα 1985, σ. 149 (αριθ. 234) και Tsigarida, Metal Wreaths, τ. II, σ. 71 (αριθ. U 294), πίν. 105.

77. Ευχαριστώ τον αρχαιολόγο Νίκο Χρισποδουλίδη, ο οποίος επέβλεπε τη σωστική ανασκαφή του οικοπέδου Κύρη - Βασιλείου και είχε την καλοσύνη να θέσει στη διάθεσή μου όλα τα στοιχεία σχετικά με την ανεύρεση των στεφανιών Μ 1378 και Μ 1379. Οι τεφροδόχοι υδρίες Hadra, καθώς και τα κλειστά σύνολα των κτερισμάτων που τις συνοδεύουν αποτελούν το αντικείμενο ξεχωριστής μελέτης από την αρχαιολόγο Αγγελική Γιαννικουρή και επομένως στην παρούσα μελέτη παρατίθενται μονάχα γενικές πληροφορίες που αφορούν τη χρονολογική τεκμηρίωση των στεφανιών Μ 1378 και Μ 1379.

78. Χωρίς αριθ. Καταλ. Μουσείου Ρόδου: εκκρεμεί ο καθαρισμός και η συντήρησή τους.

79. Μουσείο Ρόδου Π 18465. Η χρονολόγηση της τυπολογικής εξέλιξης των οξυπύθμενων αμφορίσκων των ταφικών συνόλων από την αρχαία ροδιακή νεκρόπολη δεν έχει ακόμη μελετηθεί πλήρως. Βλ. Ταφικά σύνολα Ρόδου, σ. 58.

80. Μουσείο Ρόδου Π 18466· ροδιακό. Χρονολογείται στα χαμηλότερα από τη σειρά των πρώιμων ομάδων του 4ου αι., όπως δείχνει η μείωση της καμπυλότητας του περιγράμματός του, καθώς επίσης και η αμελέστερη προσάρτηση των λαβών πάνω στο σώμα, οι οποίες από κυλινδρικές πεταλόσχημες μεταλλάσσονται σε ταινιωτές με τριγωνική κάμψη. Βλ. Ταφικά σύνολα Ρόδου, σ. 76-77.

81. Μουσείο Ρόδου: Π 18491· πιθανότατα αττικός. Πρβλ. τον κάνθαρο 3292 του Κεραμεικού (Braun, αριθ. 100, πίν. 58, 1, από Abschnitt III: γύρω στα 280 π.Χ). Ωστόσο, με βάση την αναθεώρηση του χρονολογικού σχήματος της Braun από τη Rotroff (Agora XXII, σ. 110-111), η χρονολόγηση του κάνθαρου Π 18491 τοποθετείται στο πρώιμο γ' τέταρτο του 3ου αι. (γύρω στα 240 π.Χ.).

άπους κάνθαρος, επίσης με διακόσμηση τύπου «Δυτικής Κλιτύος»[82], και μια σιδερένια στλεγγίδα[83]. Από το στεφάνι Μ 1378 σώζονται αποτμήματα του ταινιόσχημου μολύβδινου φυλλοφόρου στελέχους του, με πυκνά τρήματα, όπου ακόμα διατηρούνται προσαρτημένοι μίσχοι με υπολείμματα των σύμφυτων λογχόσχημων φύλλων, χάλκινων επιχρυσωμένων. Η κατεύθυνση της προσάρτησης των μίσχων που απόμειναν πάνω στο μολύβδινο φυλλοφόρο στέλεχος του στεφανιού δείχνει ότι υπήρχαν δύο ομάδες φυλλωμάτων σε αντιθετική διάταξη ως προς την κορύφωση του στεφανιού στο κέντρο του φυλλοφόρου στελέχους. Ο τρόπος της προσάρτησης των σύμφυτων μίσχων των λογχόσχημων φύλλων στα πυκνά τρήματα του ταινιόσχημου μολύβδινου φυλλοφόρου στελέχους του στεφανιού Μ 1378 παρουσιάζει κάποια κατασκευαστική συγγένεια με την αντίστοιχη πρακτική στο στεφάνι Μ 1149 με αναφερόμενη προέλευση από την Ίστριο που εξετάστηκε παραπάνω· ωστόσο, στην περίπτωση του στεφανιού Μ 1378 οι απολήξεις των μίσχων που εισέρχονται στα τρήματα του φυλλοφόρου στελέχους ενώνονται η καθεμιά με την επόμενη σχηματίζοντας συνεχές πλέγμα από αλλεπάλληλες μικρές θηλιές. Δεν είναι δυνατόν να εξακριβωθεί αν το εύκαμπτο μολύβδινο ταινιόσχημο στέλεχος υποστηριζόταν από εσωτερική ξύλινη επένδυση, όπως, για παράδειγμα, στα στεφάνια από τους ταφικούς τύμβους της Αίνειας[84]. Από το στεφάνι Μ 1378 σώζονται επίσης και λιγοστά θραύσματα των χάλκινων επιχρυσωμένων λογχόσχημων φύλλων, τα οποία δεν είχαν εγχάραξη κεντρικής νεύρωσης, αποτμήματα βλαστών και μίσχων, πήλινοι επιχρυσωμένοι σφαιρικοί καρποί, μικρός πήλινος κόρυμβος με χωνοειδές στέλεχος προσάρτησης, καθώς και τουλάχιστον πέντε θύσανοι χάλκινων λεπτότατων ταινιόσχημων μίσχων. Μια προσεχτική παρατήρηση έδειξε ότι οι θύσανοι αυτοί έχουν κατασκευαστεί από δεσμίδες χάλκινων λεπτότατων ταινιόσχημων στελεχών (μίσχων) με πηνοειδή περίδεση από οργανικό νήμα (τώρα πλέον οξειδωμένο και συσσωματωμένο στο χάλκινο υλικό), τα οποία κάμπτονται προς την ίδια κατεύθυνση εκτός από ένα ισχυρότερο στέλεχος προσάρτησης του θυσάνου στο φυλλοφόρο στέλεχος του στεφανιού (Πίν. 21 δ). Μπορούμε να υποθέσομε ότι αυτοί οι λεπτότατοι ταινιόσχημοι μίσχοι των θυσάνων θα στήριζαν μικρούς κορύμβους με χωνοειδές στέλεχος προσάρτησης – όπως αυτός που περισυνελέγη – και ακόμα και μικρούς πήλινους επιχρυσωμένους καρπούς – δείγματα των οποίων επίσης περισυνελέγησαν – σχηματίζοντας περίτεχνες ταξιανθίες και συστάδες καρπών που θα κοσμούσαν το στεφάνι Μ 1378. Η τοποθέτηση του στεφανιού γύρω από τον λαιμό του τεφροδόχου αγγείου είναι ήδη γνωστή από την περίπτωση του στεφανιού από τον Τάραντα (Μουσ. Τάραντα 113.503), με οστέινο φυλλοφόρο στέλεχος, χάλκινα επιχρυσωμένα λογχόσχημα φύλλα και πήλινους επιχρυσωμένους κορύμβους, που βρέθηκε γύρω στον λαιμό χάλκινης υδρίας[85], και ακόμη από την περίπτωση του στεφανιού από τη νεκρόπολη του Sciatbi (Μουσ. Αλεξανδρείας 16152a)[86], με μολύβδινο φυλλοφόρο στέλεχος, χάλκινα επιχρυσωμένα λογχόσχημα φύλλα και πήλινους επιχρυσωμένους καρπούς· είναι αξιοσημείωτο ότι το μολύβδινο φυλλοφόρο στέλεχος του στεφανιού από το Sciatbi, όπως αναφέρει ο Breccia «... non è circolare ma a festone di cui le due estremità quasi si congiungono presso il manico posteriore dell' idria; ...». Είναι πιθανό ότι και το μολύβδινο ταινιόσχημο φυλλοφόρο στέλεχος του στεφανιού Μ 1378 από τη Ρόδο θα είχε ελεύθερα τα δύο άκρα του, ώστε να είναι δυνατή η τοποθέτησή του με περίπτυξη του εύκα-

82. Μουσείο Ρόδου Π 18490· η εξίτηλη βαφή δημιουργεί κάποιες επιφυλάξεις για την αναγνώρισή του ως αττικού. Πρβλ. τον κάνθαρο 3277 του Κεραμεικού (Braun, αριθ. 79, πίν. 56, 4, από Abschnitt II: γύρω στα 290 π.Χ). Ωστόσο, με βάση την αναθεώρηση του χρονολογικού σχήματος της Braun από τη Rotroff (Agora XXII, σ. 110-111), η χρονολόγηση του κάνθαρου Π 18490 φθάνει γύρω στα μέσα του 3ου αι.

83. Χωρίς αριθ. Καταλ. Μουσείου Ρόδου: εκκρεμεί ο καθαρισμός και η συντήρηση του ευρήματος. Βλ. και παρακάτω, υποσημ. 119.

84. Βλ. παραπάνω, σ. 117 και υποσημ. 71.

85. De Juliis, Ori, σ. 94 (αριθ. 24).

86. Breccia, Sciatbi, τ. I, σ. 167 (αριθ. 526), εικ. 90-91, τ. II, πίν. XXXVII (αριθ. 47). Επιπλέον, για την τεφροδόχο υδρία (Μουσείο Αλεξανδρείας 16152) βλ. ό.π., τ. I, σ. 33 (αριθ. 50).

μπτου υλικού γύρω από τον λαιμό της τεφροδόχου υδρίας[87]. Στις ροδιακές υδρίες Hadra είναι πολύ διαδεδομένο το διακοσμητικό θέμα του γραπτού στεφανιού με λογχόσχημα ή καρδιόσχημα φύλλα[88], που πιθανότατα αποτελεί την αποκρυσταλλωμένη μετάπλαση παρόμοιων μετάλλινων προτύπων[89]. Η ερμηνευτική προσέγγιση της χρήσης αυτών των προτύπων (που θα ήταν ενδιαφέρον να διαπιστωθεί αν συνυπάρχουν με τις αποκρυσταλλωμένες διακοσμητικές απόρροιές τους)[90] θα μπορούσε ίσως να συσχετισθεί με το πρόβλημα μιας συμβολικής «σωματοποίησης» του αγγείου, το οποίο υποκαθιστά το σώμα του νεκρού που περιέχει την τέφρα. Με βεβαιότητα είναι δυνατόν να χρονολογηθεί και το στεφάνι Μ 1379 (Πίν. 22 α-β), που τα υπολείμματά του βρέθηκαν στην ορθογώνια λαξευμένη θήκη 67 του ίδιου οικοπέδου (Πίν. 29 δ)· είναι πιθανόν ότι και αυτό το στεφάνι είχε επίσης τοποθετηθεί γύρω από τον λαιμό της σπασμένης τεφροδόχου υδρίας Hadra[91], η οποία θα πρέπει να είχε αποτεθεί στη θήκη 67 κατά την ίδια περίπου χρονική περίοδο με τις τεφροδόχους υδρίες της θήκης 58. Ανάμεσα στα υπολείμματα του στεφανιού βρέθηκε ένα ασημένιο νόμισμα[92], που σε συσχετισμό και με τα υπόλοιπα κτερίσματα (δύο φιαλίδια, δύο οξυπύθμενους αμφορίσκους, ένα γυάλινο αλάβαστρο, καθώς και ένα μικρό χάλκινο εργαλείο καλλωπισμού)[93] υποδεικνύει μια χρονολόγηση στο β′ τέταρτο του 3ου αι. π.Χ. Από το στεφάνι Μ 1379 σώζονται λιγοστά κομμάτια του μολύβδινου ταινιόσχημου φυλλοφόρου στελέχους του (ελάχιστα φαρδύτερου και λεπτότερου από το φυλλοφόρο στέλεχος του προηγούμενου στεφανιού) με τρήματα ανά διαστήματα, όπου, σε μερικά αποτμήματα του στελέχους ακόμα απομένουν προσαρτημένοι ταινιωτοί χάλκινοι επιχρυσωμένοι βλαστοί. Από το ίδιο στεφάνι σώζονται επίσης λιγοστά θραύσματα χάλκινων επιχρυσωμένων καρδιόσχημων φύλλων κισσού, κομμάτια ταινιόσχημων βλαστών, πήλινοι επιχρυσωμένοι σφαιρικοί καρποί, καθώς και τουλάχιστον εννέα δεσμίδες λεπτότατων ταινιόσχημων μίσχων που σχημάτιζαν θυσάνους (Πίν. 22 β), πανομοιότυπους με αυτούς του στεφανιού Μ 1378. Αν και τα στεφάνια Μ 1378 και Μ 1379 διαφέρουν ως προς το είδος των φύλλων, η ομοιότητα των βασικών κατασκευαστικών χαρακτηριστικών τους, καθώς βέβαια και η τυπολογική τους συνταύτιση, υποδεικνύουν μια κοινή εργαστηριακή προέλευση. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον εξάλλου παρουσιάζει η ομοιότητα των στεφανιών αυτών από τη ροδιακή νεκρόπολη με δύο, επίσης αποσπασματικά και ελλιπή, στεφάνια από τον Τάραντα, με μολύβδινο φυλλοφόρο στέλεχος και χάλκινα επιχρυσωμένα φύλλα, από τα οποία μόνο το ένα (Μουσ. Τάραντα 40.044)[94] σώζει επαρκή στοιχεία συγκριτικής αναφοράς: το στεφάνι αυτό παρουσιάζει μια επιπλέον επιμέρους ομοιότητα με το στεφάνι Μ 1379 από το οικόπεδο Κύρη - Βασιλείου ως προς το είδος των καρδιόσχημων φύλλων κισσού αλλά, εκτός από αυτό, είναι προφανής η στενή τυπολογική του συγγένεια και με τα δύο στεφάνια από το παραπάνω οικόπεδο που αφορά όχι μόνο τη χρήση κοινών υλικών κατασκευής αλλά και το είδος του ται-

87. Στην περίπτωση αυτή θα πρέπει να αποκλεισθεί η ύπαρξη εσωτερικής ξύλινης ενίσχυσης κάτω από το μολύβδινο φυλλοφόρο στέλεχος, ώστε η λειτουργική υπόσταση του στεφανιού Μ 1378 να αφορά μόνο την ταφική του χρήση.

88. Για τη διακόσμηση των υδριών Hadra από τη Ρόδο με γραπτά στεφάνια βλ. Α. Γιαννικουρή, Υδρίες Hadra με λευκό βάθος από τη Ρόδο, Πρακτικά Γ′ Επιστημονικής Συνάντησης για την Ελληνιστική Κεραμική (Χρονολογημένα σύνολα - Εργαστήρια), Αθήνα 1994, τ. Ι, σ. 308-309.

89. A. Enklaar, BABesch 60 (1985), σ. 110. Βλ. και Tsigarida, Metal Wreaths, τ. Ι, σ. 252.

90. Για την τεφροδόχο υδρία της θήκης 58 με το στεφάνι γύρω στον λαιμό (που, όπως και οι υπόλοιπες ροδιακές υδρίες Hadra, θα μελετηθεί από την αρχαιολόγο Αγγελική Γιαννικουρή) η σχετική διαπίστωση θα γίνει μετά τον καθαρισμό και τη συντήρησή της.

91. Χωρίς αριθ. Καταλ. Μουσείου Ρόδου: εκκρεμεί ο καθαρισμός, η συγκόλληση και η συντήρησή της.

92. Αργυρό ροδιακό διώβολο, προσωρινά χωρίς αριθ. Καταλ. Μουσείου Ρόδου. 275-250 π.Χ. Βλ. SNG Finland, The Erkki Keckman Collection, Helsinki, τ. Ι, Caria, πίν. 17, αριθ. 525, 526, 527. Ολόθερμες ευχαριστίες στη συνάδελφο Εύα Αποστόλου που ταύτισε το νόμισμα.

93. Χωρίς αριθ. Καταλ. Μουσείου Ρόδου: εκκρεμεί ο καθαρισμός και η συντήρηση των ευρημάτων.

94. De Juliis, Ori, σ. 91-92 (αριθ. 20). Από το δεύτερο στεφάνι (Μουσείο Τάραντα 119.341-119.349) σώζονται μόνο μικρό απότμημα του ταινιόσχημου μολύβδινου φυλλοφόρου στελέχους, επτά πήλινοι κόρυμβοι κι ελάχιστα θραύσματα χάλκινων επιχρυσωμένων μίσχων και φύλλων: ό.π., σ. 91-93 (αριθ. 21).

νιόσχημου εύκαμπτου μολύβδινου φυλλοφόρου στελέχους και ακόμα τους χαρακτηριστικούς θυσάνους των λεπτότατων χάλκινων ταινιόσχημων μίσχων με την πηνοειδή περίδεση· ωστόσο, παρατηρούμε ότι τα ροδιακά στεφάνια Μ 1378 και Μ 1379 δεν διαθέτουν την ποικιλία των πήλινων εξαρτημάτων του στεφανιού 40.044 από τον Τάραντα, δηλαδή, εκτός από τα μικρά πεπλατυσμένα σφαιρικά ομοιώματα καρπών, τους κορύμβους διαφόρων τύπων[95] και τις μικρογραφικές κεφαλές Βάκχου: στα ροδιακά στεφάνια τα μοναδικά πήλινα εξαρτήματα που έχουν σωθεί είναι τα μικρά πεπλατυσμένα σφαιρικά ομοιώματα καρπών και ένας μόνον μικρός κόρυμβος με χωνοειδές στέλεχος προσάρτησης που συνυπάρχει με τα λογχόσχημα φύλλα του στεφανιού Μ 1378. Η χρονολόγηση των ροδιακών στεφανιών από το οικόπεδο Κύρη - Βασιλείου (με βάση μια πρώτη εκτίμηση των ανασκαφικών συνευρημάτων) στο β′ τέταρτο και λίγο μετά τα μέσα του 3ου αι. π.Χ. δεν είναι ασύμβατη με την προτεινόμενη χρονολόγηση του στεφανιού 40.044 από τον Τάραντα (επίσης με βάση τα ανασκαφικά συνευρήματά του) στο πρώτο μισό του 3ου αι. π.Χ.[96], ώστε να είναι εύλογη η απόδοση των ροδιακών στεφανιών, καθώς και του στεφανιού από τον Τάραντα σε ένα κοινό εργαστήριο παραγωγής που μπορεί να έδρευε είτε στη Ρόδο είτε στον Τάραντα. Παρ' όλο που είναι γνωστό ότι τα εργαστήρια κατασκευής στεφανιών του Τάραντα είχαν πλούσια εξαγωγική δραστηριότητα[97], δεν θα πρέπει να παραβλέψουμε την πιθανότητα μιας παρόμοιας δραστηριότητας των ροδιακών εργαστηρίων. Εξάλλου, ακόμη ένα από τα στεφάνια που εξετάζομε, το θραυσματικό στεφάνι του τύπου IV Μ 802, που προέρχεται από τη Νίσυρο[98], παρουσιάζει αξιοσημείωτη ομοιότητα με το στεφάνι 40.044 από τον Τάραντα (καθώς επίσης και με τα στεφάνια Μ 1378 και, κυρίως, Μ 1379 από τη ροδιακή νεκρόπολη): από το στεφάνι Μ 802 δεν σώζεται το φυλλοφόρο στέλεχος (πιθανότατα μολύβδινο ταινιόσχημο) αλλά μόνο λιγοστά θραύσματα χάλκινων επιχρυσωμένων καρδιόσχημων φύλλων κισσού, κομμάτια ταινιόσχημων βλαστών και μίσχων, δύο δεσμίδες μίσχων που σχημάτιζαν θυσάνους με πηνοειδή περίδεση από οργανικό νήμα, το οποίο διατηρείται σε πολύ καλή κατάσταση, και ποικιλία πήλινων εξαρτημάτων ανάλογη με του στεφανιού 40.044 από τον Τάραντα (δηλαδή σφαιρικοί πεπλατυσμένοι καρποί, κόρυμβοι με χωνοειδές στέλεχος προσάρτησης, καθώς και μικρογραφικές κεφαλές Βάκχου). Ωστόσο, η χρονολόγηση στο τέλος του 4ου ή στην αρχή του 3ου αι. π.Χ., που έχει θεωρηθεί ως πιθανή για τον τάφο όπου βρέθηκε το στεφάνι Μ 802 (χωρίς συνευρήματα, εκτός από μια σιδερένια στλεγγίδα), είναι κάπως υπερβολικά πρώιμη για το είδος αυτό των στεφανιών και μάλλον θα πρέπει να θεωρηθεί ως πιθανότερη μια χρονολόγησή τους στο β′ ή γ′ τέταρτο του 3ου αι. π.Χ., σε αναλογία με τα στεφάνια Μ 1378 και Μ 1379 από τη ροδιακή νεκρόπολη.

Ανεξακρίβωτο παραμένει το είδος του φυλλοφόρου στελέχους του στεφανιού Μ 1061 (Πίν. 22 γ-δ) από το οικόπεδο Κωνσταντινίδη - Σμολένσκυ, του τύπου IV, με χάλκινα καρδιόσχημα φύλλα κισσού επιχρυσωμένα στη μια μόνο όψη. Τα φύλλα, σπασμένα κατά το μεγαλύτερο ποσοστό τους, βρέθηκαν μαζί με τους πήλινους επιχρυσωμένους κορύμβους με σωληνωτό στέλεχος ΜΑ 325 κατά την έρευνα μικρής θήκης, η οποία περιείχε κάλπη με καύση[99]. Από τα ανασκαφικά συνευρήματα, μια αττική μελαμβαφής κύλιξ με διακόσμηση τύπου «Δυτικής Κλιτύος» (Πίν. 29 α)[100], προσδιορίζει μια σχετικά πρώιμη χρονολόγηση του παραπάνω στεφανιού στις αρχές του 3ου αι. π.Χ., η οποία έχει ιδιαίτερη σημασία για το είδος αυτού του στεφανιού: στεφάνια με φύλλα κισσού δεν είναι μέχρι τώρα γνωστό να έχουν ευρεία διάδοση στα νησιά του Αιγαίου και τη Μικρά Ασία, αν και ο τύπος συναντάται στην Κάτω Ιταλία, τη Θράκη, τη Μακεδονία, την κυρίως Ελλάδα, την Αίγυπτο κι ακόμα στην περιοχή της Μαύρης

95. Μικροί κόρυμβοι με χωνοειδές στέλεχος προσάρτησης και μεγαλύτεροι θραυσματικοί κόρυμβοι, πιθανότατα ημισφαιρικοί ή αμφικωνικοί. Βλ. παραπάνω, υποσημ. 5.

96. De Juliis, Ori, σ. 435-436 (ταφικό σύνολο XCII).

97. Tsigarida, Metal Wreaths, τ. I, σ. 150-151.

98. Από τον κιβωτιόσχημο τάφο 13, που χρονολογείται από τη μελετήτρια στο τέλος του 4ου ή στην αρχή του 3ου αι. π.Χ.: Μ. Φιλήμονος-Τσοποτού, ΑΔ 35 (1980), Μελέτες, σ. 77-78, Πίν. 22 α-β.

99. ΑΔ 35 (1980), Χρονικά, σ. 538.

100. Μουσείο Ρόδου Π 7119. Βλ. ΑΔ 38 (1983), Μελέτες, σ. 155 (αριθ. 38), Πίν. 55 γ-δ: αρχές 3ου αι. π.Χ.

Θάλασσας[101]. Από την αρχαία ροδιακή νεκρόπολη όμως προέρχονται, όπως ήδη έχει αναφερθεί, και άλλα στεφάνια με φύλλα κισσού και συγκεκριμένα το στεφάνι του τύπου Ι Μ 1529 από το οικόπεδο Μ. Θωμαΐδου (Πίν. 19 α), το στεφάνι Μ 1379 του τύπου IV από το οικόπεδο Κύρη - Βασιλείου (Πίν. 22 α-β), που ήδη εξετάστηκαν παραπάνω, καθώς και ένα ακόμα αποσπασματικό στεφάνι του τύπου IV (Μουσείο Ρόδου Μ 1376), με ανεξακρίβωτο φυλλοφόρο στέλεχος, από το οικόπεδο Καραμανώλη - Πογιά - Παπανικολάου[102]: από το στεφάνι Μ 1376 σώζονται λιγοστά θραύσματα χάλκινων επιχρυσωμένων φύλλων κισσού, αποτμήματα χάλκινων μίσχων, καθώς και δύο πήλινοι σφαιρικοί καρποί· δύο μικρές όλπες (Πίν. 29 β)[103], που μαζί με μια σιδερένια στλεγγίδα[104] βρέθηκαν στον ίδιο τάφο, αποτελούν ασφαλή χρονολογική αναφορά για το στεφάνι Μ 1376 στο β′ τέταρτο του 3ου αι. Επίσης, φύλλα κισσού είχε πιθανότατα και το στεφάνι Μ 516 α, β του τύπου IV από το οικόπεδο Καμπερίδη, από το οποίο σώζονται λιγοστά υπολείμματα (ελάχιστα θραύσματα φύλλων, μίσχων και βλαστών), με μάλλον προβληματική χρονολογική αναφορά στο β′ μισό του 1ου αι.[105]. Συμπληρωματικά, από την ευρύτερη περιφέρεια του ροδιακού κράτους, στην κατηγορία των στεφανιών με φύλλα κισσού περιλαμβάνονται – και ήδη εξετάστηκαν παραπάνω – το ολόχρυσο στεφάνι από τη Μεγίστη στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (Πίν. 24 γ), που χρονολογείται στο β′ τέταρτο ή γύρω στα μέσα του 3ου αι. π.Χ. και ακόμα το στεφάνι του τύπου IV Μ 802 από τη Νίσυρο, που σώζεται σε πολύ φτωχή κατάσταση και χρονολογείται στο β′ ή γ′ τέταρτο του 3ου αι. Φαίνεται ότι στη Ρόδο, ήδη από την πρώιμη ελληνιστική περίοδο, ήταν ευρύτατα διαδεδομένα τα στεφάνια με καρδιόσχημα φύλλα κισσού[106], όπως άλλωστε δείχνει και

101. Tsigarida, Metal Wreaths, τ. Ι, σ. 123.

102. Από τον λακκοειδή τάφο 14 (στον χώρο ιδιοκτησίας Καραμανώλη - Πογιά)· για μια γενική ανασκαφική αναφορά βλ. ΑΔ 44 (1989), Χρονικά, σ. 497-498, Πίν. 275 β και 46 (1991), Χρονικά, σ. 477-479.

103. Μουσείο Ρόδου Π 13970 και Π 13971. Για το σχήμα πρβλ. τις όλπες Μουσείου Ρόδου Π 7798 και Π 7740 από τον τάφο 5 του οικοπέδου Πατσούρη: Ταφικά σύνολα Ρόδου, σ. 70-71, πίν. 57 και 44: β′ τέταρτο 3ου αι. π.Χ. Η μελανόβαφη επιφάνεια, που εκτείνεται μέχρι το χαμηλότερο μέρος του σώματος των ολπών, δείχνει ότι είναι μάλλον λίγο πρωιμότερες από τις όλπες Π 4289 και Π 18130, που συνόδευαν αντίστοιχα τα στεφάνια Μ 565 (οικόπεδο Ζουραράκη) και Μ 1383 (Αφάντου). Βλ. παραπάνω, υποσημ. 49 και 51.

104. Χωρίς αριθ. Καταλ. Μουσείου Ρόδου: εκκρεμεί η συντήρηση του ευρήματος. Βλ. παρακάτω, υποσημ. 119.

105. Από τον συλημένο κιβωτιόσχημο τάφο 1 του ταφικού συγκροτήματος Ι του οικοπέδου Καμπερίδη· για μια γενική ανασκαφική αναφορά βλ. ΑΔ 22 (1967), Χρονικά, σ. 538, Πίν. 393-395. Το εύρημα δεν μνημονεύεται στο ημερολόγιο ανασκαφής, όπου όμως αναγράφεται ότι στον ίδιο τάφο βρέθηκαν επίσης και άφθονα «κουμπιά» (ενν. κόρυμβοι). Μερικά ακόμη σημαντικά ευρήματα από τον ίδιο τάφο, ήδη καταγραμμένα στους Καταλόγους του Μουσείου Ρόδου, δεν μνημονεύονται επίσης στο ημερολόγιο ανασκαφής, όπως η όλπη Π 2972, το χρυσό δαχτυλίδι Μ 518 και η χρυσή αλυσίδα Μ 521. Για τα δύο τελευταία αντικείμενα βλ. ΑΔ 22 (1967), Χρονικά, Πίν. 394 α. Για την όλπη Π 2972 πρβλ. την όλπη Π 5969 από τον τάφο 2 του οικοπέδου Παπαχριστοφή με ύστερη χρονολόγηση στο β′ μισό του 1ου αι. π.Χ. : Ταφικά σύνολα Ρόδου, σ. 71, Πίν. 57 και 52. Στο ημερολόγιο ανασκαφής, ωστόσο, αναφέρονται και άλλα κεραμικά συνευρήματα, που για τεχνικούς λόγους δεν έγινε δυνατόν να εξεταστούν από τη γράφουσα και τα οποία δίνουν στοιχεία για μια σαφώς παλαιότερη χρονολόγηση, ώστε η απόδοση της όλπης Π 2972 στον τάφο 1 του οικοπέδου Καμπερίδη να είναι κάπως προβληματική: οξυπύθμενος αμφορίσκος «με ίχνη μελανού χρώματος» (χωρίς αριθ. Καταλ. Μουσείου Ρόδου), μελαμβαφές «δακρυδόχο» (ενν. μυροδοχείο), σπασμένο από τον λαιμό (χωρίς αριθ. Καταλ. Μουσείου Ρόδου:), καθώς και θραύσματα πυξίδας (χωρίς αριθ. Καταλ. Μουσείου Ρόδου). Πάντως η έρευνα ήδη αντιμετωπίζει την αναθεώρηση της υπερβολικά ύστερης χρονολογικής διαβάθμισης των ροδιακών ολπών με την επίπεδη βάση και το ωοειδές σώμα. Βλ. και παραπάνω, υποσημ. 52, για το ανάλογο πρόβλημα που δημιουργείται με τη χρονολόγηση του στεφανιού Μ 1031 από τ' Αφάντου.

106. Η μελέτη αυτή είχε ήδη παραδοθεί για δημοσίευση, όταν τον Ιούλιο του 1997 βρέθηκε κατά τη διάρκεια σωστικής ανασκαφής στην περιοχή της ανατολικής νεκρόπολης (οικόπεδο Καρίμαλη) ακόμη ένα θραυσματικό στεφάνι με φύλλα κισσού (Μουσείο Ρόδου Μ 1387· Πίν. 29 γ). Από το στεφάνι σώζονται λεπτά χάλκινα καρδιόσχημα φύλλα διαφόρων μεγεθών, επιχρυσωμένα στη μια μόνο όψη, αποτμήματα ταινιόσχημων μίσχων ή βλαστών, δύο θύσανοι χάλκινων λεπτότατων ταινιόσχημων μίσχων με περίδεση από λεπτή χάλκινη ταινία, καθώς και πήλινα πεπλατυσμένα σφαιρίδια - καρποί με επιχρύσωση. Το στεφάνι βρέθηκε μέσα στην οστεοθήκη Ε 4771 (χωρίς επιγραφή) που περιείχε καμένα οστά ενήλικα· στην ίδια οστεοθήκη βρέθηκε διαβρωμένο ασημένιο έλασμα – ίσως κατάλοιπο ομφαλωτής φιάλης. Τα τυπολογικά και κατασκευαστικά χαρακτηριστικά του θραυσματικού στεφανιού Μ 1387 παρουσιάζουν στενή ομοιότητα με αυτά των στεφανιών Μ 1379 από το οικόπεδο Κύρη -

η πληθώρα της ανεύρεσης των πήλινων κορύμβων (η παρουσία των οποίων κατά κανόνα συνδέεται με αντίστοιχη αναλογία στεφανιών με φύλλα κισσού)[107]. Επίσης, πρόστυπα στεφάνια με φύλλα κισσού δεν είναι ασυνήθιστα στα ροδιακά επιτάφια μέλη, όπως για παράδειγμα, στην ενεπίγραφη πλάκα του Μουσείου Ρόδου (χωρίς αριθ. Καταλ.· Πίν. 30 α)[108] διακοσμημένη με τρία βουκράνια μέσα σε στεφάνια, από τα οποία το μεσαίο είναι στεφάνι κισσού και τα ακρινά είναι στεφάνια μυρτιάς: στην πολύ ενδιαφέρουσα απεικόνιση του μεσαίου αυτού στεφανιού με φύλλα κισσού διακρίνονται δύο ξεχωριστά κλαδιά που συνδέονται στο πίσω μέρος του στεφανιού και απολήγουν μπροστά ελεύθερα με τρεις πλαστικούς κορύμβους το καθένα στην κορυφή του[109]. Η σχετικά μεγάλη αναλογία των στεφανιών με φύλλα κισσού από την αρχαία ροδιακή νεκρόπολη θα μπορούσε να συσχετισθεί και με τη χθόνια διάσταση της διονυσιακής λατρείας που φαίνεται ότι ήταν διαδεδομένη στη Ρόδο, όπως δείχνουν οι ανάγλυφες παραστάσεις της διονυσιακής πομπής στα ταφικά συγκροτήματα του Κορακόνερου[110]. Ο διονυσιακός χαρακτήρας των στεφανιών με φύλλα κισσού παραπέμπει και στις πολύ συνηθισμένες στη Ρόδο ανάγλυφες παραστάσεις νεκροδείπνων σε επιτάφια μέλη (κυρίως ορθογώνιους βωμούς), όπου ο νεκρός προσλαμβάνει την ιδιότητα του συμποσιαστή: ο συσχετισμός αυτός αφορά μια ευρύτερη συμβολική προέκταση της ερμηνείας του ταφικού εθίμου της στεφάνωσης των νεκρών στην αρχαία ροδιακή νεκρόπολη και φαίνεται ότι πιθανότατα εμπεριέχεται ήδη στην πρωιμότερη κατασκευαστική αντίληψη των χτιστών επιτύμβιων βωμών και τραπεζών, αν και τα ανασκαφικά δεδομένα είναι ελλιπή[111].

Τα στεφάνια που παρουσιάστηκαν παραπάνω αποτελούν τα πληρέστερα και τα καλύτερα διατηρημένα δείγματα από την αρχαία ροδιακή νεκρόπολη, την ύπαιθρο της Ρόδου και τα νησιά και εμπλουτίζουν το σύνολο των γνωστών στεφανιών από την ευρύτερη περιοχή της Μικράς Ασίας και του ανατολικού Αιγαίου.

Για τη χρήση των στεφανιών στην ταφική τελετή και την απόθεσή τους στους τάφους έχουν ήδη διατυπωθεί έγκυρες απόψεις από μελετητές[112]. Για τα στεφάνια που εξετάστηκαν σε αυτή τη μελέτη διατυπώνονται μονάχα μερικές γενικές παρατηρήσεις που βασίζονται στα ανασκαφικά δεδομένα της εύρεσής τους και συγκεκριμένα:

α) Από τις τριάντα εγγραφές στεφανιών (ολόκληρων, αποσπασματικών ή σε θραυσματική κατά-

Βασιλείου και Μ 802 απο τη Νίσυρο και οδηγούν σε μιαν ανάλογη χρονολόγηση στο β′ ή γ′ τέταρτο του 3ου αι. π.Χ. Η ακριβής χρονολόγησή του, ωστόσο, προϋποθέτει διεξοδική ανάλυση και μελέτη των περίπλοκων ανασκαφικών δεδομένων του: όπως με πληροφόρησε η ανασκαφέας Φωτεινή Ζερβάκη, που είχε την καλοσύνη να θέσει στη διάθεσή μου όλα τα ανασκαφικά στοιχεία, η οστεοθήκη Ε 4771 που περιείχε το στεφάνι Μ 1387 είχε αποτεθεί μαζί με άλλες οστεοθήκες στον ευρύχωρο τάφο-θάλαμο 36, όπου επίσης εντοπίστηκαν ενταφιασμοί σε αλλεπάλληλα στρώματα συνοδευόμενοι κυρίως από ατρακτόσχημα αλλά και βολβόσχημα μυροδοχεία. Αν και οι οστεοθήκες γενικά δεν υπερεκάλυπταν τους ενταφιασμούς, η στρωματογραφική συσχέτισή τους παραμένει ακόμη ασαφής.

107. Βλ. παραπάνω, υποσημ. 5.

108. IG 385. Fraser, σ. 36, υποσημ. 204, σ. 64, υποσημ. 365 και πίν. 98. Βλ. και παρακάτω, υποσημ. 123.

109. Το ανάγλυφο αυτό φυσιοκρατικό στεφάνι με φύλλα κισσού ενθυμίζει πολύ έντονα το πρώιμο χρυσό στεφάνι κισσού από τη Σεβαστή Πιερίας (Δίον, Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. Καταλ. 2579): Αρχαία χρυσά κοσμήματα, αριθ. 1, σ. 47 και 209.

110. Fraser, σ. 4, πίν. 9-10. Αρχαία Ρόδος, σ. 226-229. Επίσης, βλ. P. Guldager Bilde, Dionysos among Tombs: Aspects of Rhodian Tomb Culture in the Hellenistic Period, στα Proceedings of the International Conference on Hellenistic Rhodes, Fuglsang, 31 August - 3 September 1994 (υπό εκτύπωση).

111. Σε σχέση με την ερμηνεία του νεκρού - συμποσιαστή αξιοσημείωτο είναι το πρόσφατο (αδημοσίευτο) εύρημα πήλινου ειδωλίου (Μουσείο Ρόδου ΕΙΔ 1237) ανακεκλιμένου συμποσιαστή που βρέθηκε μαζί με πήλινη ακέραιη φιάλη (χωρίς αριθ. Καταλ. Μουσείου Ρόδου) κατά την έρευνα τάφων στη δυτική περιοχή της αρχαίας νεκρόπολης (οδός Μιχαήλ Πετρίδη, όρυγμα αγωγού αποχέτευσης ομβρίων, 1990). Το ειδώλιο και η φιάλη περισυνελέγησαν κατά την αφαίρεση επίχωσης ανάμεσα στην παρειά του ορύγματος και στην εξωτερική όψη της μακριάς πλευράς του κτιστού τάφου - θαλάμου Ι, ελάχιστα χαμηλότερα από τη στάθμη της οροφής του, όπου είχαν ήδη εντοπιστεί λείψανα υπέργειας κτιστής μνημειώδους κατασκευής (επιτάφιας τράπεζας ή βωμού). Βλ. ΑΔ 45 (1990), Χρονικά, σ. 476, Πίν. 240 γ και δ. Πρβλ. επίσης Αρχαία χρυσά κοσμήματα, σ. 27.

112. Βλ. γενικά Blech, Studien zum Kranz, σ. 81-108. Επίσης, Κ. Δαβάρας, ΑΕ 1985, σ. 180 κ.ε. και Tsigarida, Metal Wreaths, τ. Ι, σ. 172 κ.ε.

σταση και άλλων υπολειμμάτων) με προέλευση τη ροδιακή νεκρόπολη[113], οι δέκα έξι αφορούν στεφάνια από ενταφιασμό[114], οι οκτώ από καύση[115], οι πέντε από περισυλλογές κατά τη διάρκεια καθαρισμών, διενέργεια τομών ή έρευνα επιχώσεων[116], ενώ μια εγγραφή δεν παρέχει σαφή στοιχεία[117]. Συμπληρωματικά αναφέρομε ότι για τα στεφάνια από την ύπαιθρο της Ρόδου, καθώς και από τα νησιά, τα διαθέσιμα στοιχεία δείχνουν ότι προέρχονται αποκλειστικά από ενταφιασμούς[118]: για τα στεφάνια Μ 1383 και Μ 1031 από τ' Αφάντου έχομε σαφείς εγγραφές ενταφιασμού στο ημερολόγιο ανασκαφής με πλήρη στοιχεία, ενώ για το στεφάνι Μ 551 α, β από την Ίστριο, που παραδόθηκε στην Εφορεία το 1948, καταγράφηκαν σαφείς μαρτυρίες ευρεσής του σε τάφο. Παρ' όλο που η συσχέτιση του στεφανιού Μ 1149 με το σύνολο των ευρημάτων της Ιστρίου του 1948 είναι αμφίβολη, η προέλευσή του από ενταφιασμό θα πρέπει να θεωρηθεί ως πιθανότερη. Για το στεφάνι από το Καστελλόριζο που φυλάσσεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο μαρτυρείται ότι βρέθηκε σε λίθινη σαρκοφάγο, ενώ για τα λιγοστά υπολείμματα του στεφανιού Μ 802 από τη Νίσυρο έχομε πλήρη τεκμηρίωση της εύρεσής του, σε τάφο. Δεν είναι δυστυχώς δυνατόν να έχομε μια σαφή εκτίμηση της αναλογίας των καύσεων - ενταφιασμών σε σχέση με τη χρονολόγηση όλων των στεφανιών που περιλαμβάνονται στον Κατάλογο, αφ' ενός μεν εξ αιτίας της ελλιπέστατης διάσωσης μεγάλου μέρους του υλικού (που δεν επιτρέπει την τυπολογική αναγνώριση και χρονολόγησή του) και αφ' ετέρου εξ αιτίας της έλλειψης συστηματικών δημοσιεύσεων των σχετικών ανασκαφών αλλά και της απουσίας συνευρημάτων· ωστόσο, για τα αρτιότερα και καλύτερα διατηρημένα δείγματα που εξετάστηκαν σε αυτή τη μελέτη παρατηρούμε ότι στην περίπτωση των πρωιμότερων στεφανιών (β΄ μισό 4ου - πρώτα χρόνια 3ου αι. π.Χ.) οι αναλογίες των καύσεων-ενταφιασμών είναι περίπου ισοδύναμες, ενώ στην περίπτωση των στεφανιών που χρονολογούνται από τα μέσα του 3ου αι. υπερτερεί η αναλογία των ενταφιασμών.

β) Από τα λείψανα των οστών (όπου διατηρήθηκαν) συμπεραίνομε ότι οι νεκροί ήταν ενήλικες· κανένα συμπέρασμα δεν είναι δυνατόν να διατυπωθεί για το φύλο τους, παρ' όλο που σε έξι περιπτώσεις σημειώνεται η παρουσία στλεγγίδας στον τάφο που συνήθως δηλώνει άνδρα νεκρό[119].

γ) Σχετικά με την απόθεση του στεφανιού στον τάφο η ανασκαφική τεκμηρίωση είναι ελλιπής, τουλάχιστον στην περίπτωση των ενταφιασμών. Μια ενδιαφέρουσα πρακτική παρατηρήθηκε στην περί-

113. Δεν υπολογίζεται το στεφάνι στο Μουσείο της Κωνσταντινούπολης (Κατάλογος, αριθ. *3), για τις συνθήκες εύρεσης του οποίου δεν υπάρχουν πληροφορίες.

114. Βλ. Κατάλογο, αριθ. 6, 8, 9, 10, 11, 12, 18, 19, 21, 23, 24, 25, 26, 27, 28 και 30.

115. Βλ. Κατάλογο, αριθ. 1, 4, 5, 15, 16, 17, 22 και 29.

116. Βλ. Κατάλογο, αριθ. 2, 7, 13, 14 και 20.

117. Βλ. Κατάλογο, αριθ. 31.

118. Βλ. Κατάλογο, αριθ. 32, 33, 34, 35, *37 και 38, καθώς επίσης και τις σχετικές υποσημειώσεις. Δεν περιλαμβάνονται τα χάλκινα φύλλα ελιάς από τη Λίνδο (Κατάλογος, αριθ. *36) που προέρχονται από στεφάνι - ανάθημα ούτε τα μη ροδιακά δείγματα που εξετάζονται ξεχωριστά σε παράρτημα, δηλαδή το στεφάνι Μ 791 από την Κάλυμνο (Κατάλογος, αριθ. 39) και το απότμημα του στεφανιού Μ 550 από την Αστυπάλαια (Κατάλογος, αριθ. 40).

119. Σιδερένιες στλεγγίδες αναφέρονται ως συνευρήματα: α) μαζί με το χρυσό στεφάνι Μ 1082 στον μικρό κιβωτιόσχημο τάφο 4 (όρυγμα κεντρικού αποχετευτικού αγωγού στην οδό Δημ. Αναστασιάδη): ΑΔ 44 (1989), Χρονικά, σ. 496-497, Πίν. 275 α, β) μαζί με τα θραυσματικά χάλκινα επιχρυσωμένα φύλλα του στεφανιού Μ 674 στον λακκοειδή τάφο 5 (οικόπεδο Κεραμέα· πληροφορία από το ημερολόγιο ανασκαφής)· για μια γενική ανασκαφική αναφορά βλ. ΑΔ 35 (1980), Χρονικά, σ. 540-542, Πίν. 340-341, γ) στη θήκη 4 (οικόπεδο Μ. Θωμαΐδου), όπου είχε τοποθετηθεί η οστεοθήκη που περιείχε το χρυσό στεφάνι Μ 1529 με φύλλα κισσού: ΑΔ 39 (1984), Χρονικά, σ. 325, δ) στη θήκη 58 (οικόπεδο Κύρη - Βασιλείου): η στλεγγίδα περιλαμβάνεται στο κλειστό σύνολο ευρημάτων κάτω από τις δύο τεφροδόχους υδρίες Hadra, η μία από τις οποίες είχε γύρω στον λαιμό τα υπολείμματα του μολύβδινου - χάλκινου επιχρυσωμένου στεφανιού Μ 1378, ε) μαζί με το στεφάνι Μ 1376 και δύο όλπες στον λακκοειδή τάφο 14 (οικόπεδο Καραμανώλη - Πογιά - Παπανικολάου· πληροφορία από το ημερολόγιο της ανασκαφής)· για μια γενική ανασκαφική αναφορά βλ. ΑΔ 44 (1989), Χρονικά, σ. 497-498, Πίν. 275 β· 46 (1991), Χρονικά, σ. 477-479 και στ) μαζί με το στεφάνι Μ 802 από τη Νίσυρο στον κιβωτιόσχημο τάφο 13: βλ. ΑΔ 35 (1980), Μελέτες, σ. 77. Παρ' όλα αυτά πρβλ. την περίπτωση ανεύρεσης στλεγγίδας στον ελληνιστικό τάφο Ι της Πάτρας με γυναικείο ενταφιασμό: ΕΤΠ Ι, σ. 334, όπου σχετικά σχόλια και βιβλιογραφικές παραπομπές.

πτωση των δύο στεφανιών Μ 1061 και Μ 1383 με ελασματοειδές φυλλοφόρο στέλεχος από τ' Αφάντου, τα οποία βρέθηκαν παραπλεύρως και όχι πάνω στο κρανίο του αδιατάρακτου σκελετού (Πίν. 25 γ και 26 α), δηλαδή βρέθηκαν να έχουν αποτεθεί ως κτέρισμα στον τάφο και όχι να φοριούνται από τον νεκρό ως συμπλήρωμα της νεκρικής εξάρτησής του, όπως ίσως θα συνέβαινε με ένα διάδημα· επιπλέον, παρατηρούμε ότι μερικά φύλλα από το κατά τα άλλα σε καλή κατάσταση σωζόμενο στεφάνι Μ 1383 περισυνελέγησαν από την περιοχή του αριστερού χεριού του ύπτιου νεκρού, στην αντίθετη δηλαδή πλευρά απόθεσης του στεφανιού, το οποίο είχε τοποθετηθεί στα δεξιά του κρανίου και σε απόσταση 0,40 μ. περίπου από αυτό[120]. Για τα στεφάνια από την αρχαία ροδιακή νεκρόπολη που προέρχονται από ενταφιασμό δεν έχομε σαφή ανασκαφικά δεδομένα συσχετισμού απόθεσης του στεφανιού με τον σκελετό, από τον οποίο στις περισσότερες περιπτώσεις δεν σώζονται παρά ελάχιστα και μάλιστα διαταραγμένα λείψανα· στην περίπτωση του στεφανιού Μ 565 από το οικόπεδο Ζουραράκη, αν και σώζονται μόνο λιγοστά υπολείμματα του σκελετού του ενταφιασμένου νεκρού, φαίνεται ότι ακολουθείται η ίδια πρακτική απόθεσης του στεφανιού - κτερίσματος, δηλαδή παραπλεύρως της κεφαλής (και όχι φορεμένο από τον νεκρό), που ήδη παρατηρήθηκε και στα στεφάνια από τ' Αφάντου· είναι αξιοσημείωτο ότι και στις τρεις παραπάνω περιπτώσεις απόθεσης των στεφανιών παραπλεύρως της κεφαλής του ενταφιασμένου νεκρού πρόκειται για στεφάνια με ελασματοειδές φυλλοφόρο στέλεχος που η χρονολόγησή τους κυμαίνεται γύρω στα μέσα του 3ου αι. π.Χ.[121]. Όσον αφορά τις καύσεις, τα ανασκαφικά δεδομένα από την αρχαία ροδιακή νεκρόπολη είναι κάπως περισσότερο ενδεικτικά: το στεφάνι Μ 1529 με φύλλα κισσού από το οικόπεδο Μ. Θωμαΐδου βρέθηκε να επιστέφει τα οστά που περιέχονταν σε οστεοθήκη, τα οποία πιθανότατα ήταν τυλιγμένα σε πορφυρό ύφασμα (Πίν. 19 α)· δεν είναι δυνατόν να αποφανθούμε αν και το στεφάνι ήταν επίσης περιτυλιγμένο στο πορφυρό ύφασμα, παρ' όλο που ίχνη πορφυρής ουσίας από την αποσύνθεση του υφάσματος σώζονται πάνω στα καρδιόσχημα φύλλα του στεφανιού και επιπλέον είναι ορατά και πάνω στην επιφάνεια της ασημένιας ομφαλωτής φιάλης, που επίσης βρέθηκε μέσα στην οστεοθήκη. Η περίπτωση του στεφανιού Μ 1082 από το όρυγμα της οδού Δημ. Αναστασιάδη είναι ιδιόμορφη, διότι τα υπολείμματα της καύσης δεν περιέχονταν σε οστεοθήκη ή τεφροδόχο αγγείο αλλά σε μικρό κιβωτιόσχημο τάφο και πάνω τους είχε αποτεθεί το στεφάνι (Πίν. 25 α)· είναι αμφίβολο, ωστόσο, αν τα υπολείμματα της καύσης που περιέχονταν στον μικρό κιβωτιόσχημο τάφο 4 αντιπροσώπευαν ολόκληρο το ποσοστό της τέφρας του νεκρού, διότι, εκτός από μια στρώση μαυρισμένων χωμάτων πάχους περίπου 0,005 μ. συσσωρευμένη στο κέντρο του μικρού τάφου (διαστάσεων σε κάτοψη 0,80 × 0,60 μ.), απ' όπου περισυνελέγησαν δόντια ενηλίκου ατόμου, δεν εντοπίστηκαν άλλα ίχνη αποτεφρωμένων οστών. Εξαιρετικό ενδιαφέρον εξάλλου παρουσιάζει η περίπτωση του στεφανιού Μ 1378 από το οικόπεδο Κύρη - Βασιλείου, το οποίο βρέθηκε τοποθετημένο γύρω στον λαιμό του τεφροδόχου αγγείου (Πίν. 27 δ)· επίσης, είναι σχεδόν βέβαιο ότι και το στεφάνι Μ 1379 από το ίδιο οικόπεδο ήταν αρχικά τοποθετημένο γύρω στον λαιμό του τεφροδόχου αγγείου που βρέθηκε σπασμένο (Πίν. 29 δ)· ήδη έχουν συζητηθεί παραπάνω οι πιθανές ερμηνευτικές προεκτάσεις αυτού του εθίμου. Αντίθετα, μέσα στο τεφροδόχο αγγείο - κάλπη είχε τοποθετηθεί το στεφάνι Μ 1061 από το οικόπεδο Κωνσταντινίδη - Σμολένσκυ. Παρατηρούμε πάντως ότι δεν είναι δυνατόν να καθοριστεί μια ενιαία πρακτική απόθεσης των στεφανιών από την αρχαία ροδιακή νεκρόπολη, γεγονός που υποδηλώνει την πολλαπλότητα της ερμηνευτικής προσέγγισης αυτού του ταφικού εθίμου.

120. Πάντως είναι αδύνατο με τα μέχρι τώρα γνωστά ανασκαφικά δεδομένα από τη ροδιακή νεκρόπολη ή την ύπαιθρο της Ρόδου να αναγνωρίσομε κάποια ειδικότερη σημασία του ευρήματος σε σχέση με ταφικά έθιμα, χθόνια λατρεία ή τελετουργία. Ωστόσο, πρβλ. τα χρυσά λογχόσχημα ενεπίγραφα φύλλα που βρέθηκαν σε τάφους της αρχαίας Πέλλας: Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, ΑΕΜΘ 3 (1989), σ. 95-97, εικ. 8-9.

121. Πρβλ., ωστόσο, την περίπτωση του (μεταγενέστερου) χρυσού στεφανιού που βρέθηκε πάνω στο κρανίο του νεκρού του τάφου 8 κατά την έρευνα του ρωμαϊκού νεκροταφείου του Αγίου Νικολάου Κρήτης: Κ. Δαβάρας, ΑΕ 1985, σ. 177 κ.ε. και υποσημ. 145. Αξιοπερίεργη είναι πάντως η απόλυτη εφαρμογή – σχεδόν συγκόλληση – του στεφανιού πάνω στο κρανίο του νεκρού, που αποδίδεται από τον ανασκαφέα - μελετητή στις ιδιάζουσες εδαφολογικές συνθήκες.

Η σύνδεση του στεφανιού με εξαιρετικές περιπτώσεις του δημόσιου βίου δεν έχει εξακριβωθεί ποιά έννοια προσλαμβάνει στην ταφική του χρήση. Στις επιγραφές από την αρχαία ροδιακή νεκρόπολη που αφορούν ευεργέτες κοινών γίνεται εκτενής λόγος για απόδοση τιμητικών διακρίσεων, καθώς και προσφορά χρυσού στεφανιού (*ἐπαίνωι χρυσέωι στεφάνωι*) στο επίλεκτο μέλος - ευεργέτη του κοινού. Σε πολλές περιπτώσεις, επιπλέον, μνημονεύονται και μεταθανάτιες ετήσιες τιμητικές εκδηλώσεις *ἐπί τᾶν ταφιᾶν*, καθώς και στεφάνωση του μνημείου[122]. Ωστόσο, μέχρι τώρα, δεν έχει συσχετιστεί ανασκαφικά επιγραφική μαρτυρία όπου μνημονεύεται ευεργέτης κοινού με κατάθεση χρυσού στεφανιού σε τάφο· στην πραγματικότητα, οι περισσότερες επιγραφές από την αρχαία ροδιακή νεκρόπολη που αφορούν ευεργέτες κοινών δεν έχουν βρεθεί κατά χώραν. Ούτε, εξάλλου, έχει ποτέ μέχρι τώρα καταγραφεί σε ημερολόγιο ανασκαφής οποιαδήποτε συσχέτιση ανεύρεσης χρυσού στεφανιού μέσα σε τάφο με επιτάφιο μέλος κατά χώραν (ενεπίγραφο, ανεπίγραφο ή με ανάγλυφη παράσταση), το οποίο να φέρει πρόστυπα στεφάνια (συνήθως κισσού, μυρτιάς ή βαλανιδιάς), που εικονογραφικά παραπέμπουν σε απόδοση τιμητικής διάκρισης του νεκρού[123]. Αν και το πρόβλημα παραμένει ανοικτό, φαίνεται ότι η δημόσια τιμητική προσφορά χρυσού στεφανιού σε επίλεκτα μέλη ή ευεργέτες κοινών, καθώς και οι επιτάφιες τελετές που περιλαμβάνουν ετήσια στεφάνωση του μνημείου δεν σχετίζονται άμεσα με το έθιμο της κατάθεσης χρυσού στεφανιού μέσα στον τάφο, το οποίο μάλλον έχει φιλοσοφικό και μεταφυσικό παρά δημόσιο χαρακτήρα και όπου το στεφάνι ανάγεται πλέον στην κατηγορία του «κτερίσματος»[124]. Βέβαια, η αναγωγή αυτή δεν σημαίνει ότι τα μετάλλινα στεφάνια που έχουν αποτεθεί στους τάφους είχαν κατασκευαστεί αποκλειστικά για ταφική χρήση. Αντίθετα, το πιθανότερο είναι ότι τουλάχιστον τα στεφάνια που παρουσιάζουν στερεότερη κατασκευή – και μεγαλύτερη διάμετρο – του φυλλοφόρου στελέχους (κυρίως τα στεφάνια με κυκλικό φυλλοφόρο στέλεχος, σωληνωτό ή συμπαγές κυκλικής διατομής)[125] είχαν χρησιμοποιηθεί σε διάφορες λαμπρές περιπτώσεις (δη-

122. Fraser, σ. 62 κ.ε.

123. Fraser, σ. 68. Πολυάριθμα είναι τα παραδείγματα των ενεπίγραφων ή ανεπίγραφων επιτάφιων μνημείων από τη ροδιακή νεκρόπολη που φέρουν πρόστυπα στεφάνια. Για μια πρόχειρη αναφορά βλ. Ostgriechischen Grabreliefs, αριθ. 421, Πίν. 216: ορθογώνιος επιτάφιος βωμός του Μουσείου Ρόδου (αριθ. Καταλ. 638) με παράσταση νεκρόδειπνου και πρόστυπα στεφάνια μυρτιάς(;)· χωρίς επιγραφή (Πίν. 30 β). Επίσης, D. Berges, Rundaltäre aus Kos und Rhodos, Berlin 1996, σ. 131, αριθ. 130, Πίν. 38, 4: κυλινδρικός επιτάφιος βωμός (χωρίς αριθ. Καταλ. Μουσείου Ρόδου) με γιρλάντες, βουκράνια και πρόστυπα στεφάνια μυρτιάς(;)· στο κάτω μέρος του η επιγραφή: *Ἀρτέμων / Τερμεσσεὺς / Χρηστὸς Χαῖρε*. Ανεπίγραφος είναι ο κυλινδρικός βωμός (χωρίς αριθ. Καταλ. Μουσείου Ρόδου) με γιρλάντες, βουκράνια και πρόστυπο στεφάνι στη μπροστινή πλευρά: ό.π., σ. 139, αριθ. 188, Πίν. 47, 1. Σαφής είναι η τιμητική αναφορά των ονομάτων των συζύγων *Ἀριστοβούλου / Τερμεσσέως / εὐεργέτα / χορανγήσαντος τρίς // καὶ τᾶς γυναικὸς / Ἰσιγόνης / Ἐφεσίας / εὐεργετίδος* στην επιτάφια πλάκα του Μουσείου Ρόδου (χωρίς αριθ. Καταλ.), διακοσμημένη με τρία βουκράνια μέσα σε στεφάνια, από τα οποία το μεσαίο είναι στεφάνι κισσού και τα ακρινά είναι στεφάνια μυρτιάς: IG 385· επίσης, εκτενή σχόλια στον Fraser, σ. 36, υποσημ. 204, σ. 64, υποσημ. 365 και πίν. 98 (Πίν. 30 α).

124. D. C. Kurtz - J. Boardman, Greek Burial Customs, 1971, σ. 206 κ.ε. Αρχαία χρυσά κοσμήματα, σ. 27. Βλ. και Ian Morris, Death - Ritual and Social Structure in Classical Antiquity, Cambridge 1992, κεφ. 1 και 4, όπου εκτενή σχόλια για την ανθρωπολογική ερμηνεία της συμβολικής - τελετουργικής υπόστασης των κτερισμάτων.

125. Το πρόβλημα της χρηστικότητας των χρυσών στεφανιών (που η συντριπτική τους πλειονότητα συνδέεται με ταφική συνάφεια) έχει απασχολήσει διαφόρους μελετητές και εξετάζεται διεξοδικά από την Ε. Τσιγαρίδα όχι μόνο με το κριτήριο της στερεότητάς τους αλλά και με βάση ανθρωπολογικά δεδομένα διαστάσεων κρανίου: Βλ. Tsigarida, Metal Wreaths, τ. Ι, σ. 255-262. Επίσης, η ίδια, Αμητός, σ. 912. Για τα στεφάνια με σωληνωτό φυλλοφόρο στέλεχος από την αρχαία ροδιακή νεκρόπολη, την ύπαιθρο της Ρόδου και τα νησιά, πλήρη στοιχεία για σύγκριση ανθρωπολογικών δεδομένων διαθέτομε μόνο στην περίπτωση του ακέραιου στεφανιού Μ 1082 από το όρυγμα του αποχετευτικού αγωγού της οδού Δημ. Αναστασιάδη, η μεγάλη διάμετρος του οποίου είναι 0,185 μ. (έναντι του μέσου όρου του μήκους του κρανίου ενήλικα 0,212 μ.) και η μικρή 0,135 μ. (έναντι του μέσου όρου του μήκους του κρανίου ενήλικα 0,168 μ.): οι διαστάσεις αυτές (με μια επιφύλαξη, όσον αφορά τη μικρή διάμετρο) γενικά ανταποκρίνονται στη χρηστική λειτουργικότητα του κυκλικού φυλλοφόρου στελέχους, αν λάβουμε υπ' όψη ότι το στεφάνι φοριέται ψηλά στο κεφάλι. Το βαρύτιμο αποσπασματικό φυλλοφόρο στέλεχος του στεφανιού Μ 725 από το οικόπεδο Γιαννούρη - Ζαράνη υποδεικνύει τη χρηστική λειτουργικότητά του, όπως άλλωστε και το ισχυρό ελλειψοειδές φυλλοφόρο στέλεχος του στεφανιού από τη Μεγίστη, που η μεγάλη διάμετρός του φτάνει τα 0,185 μ. Η μικρή διάμετρος του ελλειψοειδούς φυλλοφόρου στελέχους αυτού του τελευταίου στεφανιού είναι δύσκολο να υπολογιστεί με ακρίβεια (διακυμαίνεται γύρω

μόσιες τελετές, επινίκεια, συμπόσια κ.ά.) κατά τη διάρκεια της ζωής του νεκρού ατόμου που συνόδευσαν στον τάφο[126].

Στην περίπτωση της Ρόδου, στη συμβολιστική προέκταση της ερμηνείας του εθίμου της στεφάνωσης θα μπορούσαμε να επισημάνομε τους εξής εννοιολογικούς συσχετισμούς της με την ιδιαιτερότητα ορισμένων χαρακτηριστικών της υπόστασης της πόλης: α) ο πρώτος συσχετισμός αφορά τη συμβολική - ιεροποιητική ιδιότητα των στεφανιών, η οποία προκύπτει όχι μόνο από την ιδιαίτερη σχέση των φυτών που απεικονίζουν με συγκεκριμένες θεότητες[127] αλλά και ακόμα από τη σχέση των φυτών με το χώμα, τη γη απ' όπου ξεφυτρώνουν· ο εγκλεισμός του στεφανιού μαζί με τον νεκρό μέσα στη γη θα μπορούσε να ερμηνευτεί και ως πράξη αποτροπαϊκή[128] που εννοιολογικά συνδέεται με τον αέναο κύκλο της φθοράς και της ανανέωσης της φύσης[129]· η ερμηνευτική αυτή άποψη συμπίπτει με την ιδιαίτερη αντίληψη της χωρορυθμικής οργάνωσης της αρχαίας ροδιακής νεκρόπολης μέσα σε ειδυλλιακούς φυσικούς χώρους με παράλληλη χρήση αναψυχής, περιπάτου αλλά και λατρευτικής δραστηριότητας και ίσως θα πρέπει να συνδεθεί με μια φιλοσοφική διάθεση θεώρησης του θανάτου ως ενοποιητικής δύναμης και ταύτισης με τη φύση[130], β) ο δεύτερος συσχετισμός αφορά αυτή καθ' αυτή την ερμηνεία του ταφικού εθίμου που απορρέει από την έννοια της «καθιέρωσης» (του νεκρού), μια έννοια που στην ποιητική και μεταφορική της ερμηνεία ενυπάρχει στη συμβολική έκφραση της υπόστασης της ενιαίας πόλης, όπως διατυπώθηκε στον έβδομο Ολυμπιόνικο του Πινδάρου περίπου μισό αιώνα πριν από τον συνοικισμό: αυτή η ποιητική καθιέρωση του πολιτικού οράματος των Διαγοριδών[131], που προέκυψε εννοιολογικά ως απόρροια συσχετισμού με μια άλλη στεφάνωση (του Ροδίου Ολυμπιονίκη πυγμάχου Διαγόρα) προσδίδει φιλοσοφικό βάθος στην ερμηνεία του εθίμου της στεφάνωσης των νεκρών της νεοϊδρυμένης πόλης.

*... καὶ νυν ὑπ' ἀμφοτέρων σὺν*
*Διαγόρᾳ κατέβαν, τὰν ποντίαν*
*ὑμνέων, παῖδ' 'Αφ/ροδίτας*
*'Αελίοιό τε νύμφαν, 'Ρόδον,*
*εὐθυμάχαν ὄφρα πελώριον ἄνδρα παρ' 'Αλ-*
*φειῷ στεφανωσάμενον*
*αἰνέσω πυγ/μᾶς ἄποινα ...*

στα 0,15 μ.) εξ αιτίας του μεγάλου εύρους ανοίγματος των απολήξεών του, όπου οι μικρές θηλιές πιθανότατα χρησίμευαν για την προσάρτηση κάποιας ταινίας, πιθανότερα λωρίου από οργανικό υλικό για τη στερέωση του στεφανιού στο κεφάλι. Για τα στεφάνια με ελασματοειδές φυλλοφόρο στέλεχος πλήρη μέτρηση μήκους διαθέτομε μόνο στην περίπτωση του στεφανιού Μ 565 από το οικόπεδο Ζουραράκη (0,345 μ.) και του στεφανιού Μ 1383 από τ' Αφάντου (0,445 μ.): αν και οι μετρήσεις αυτές γενικά δεν αντενδείκνυνται στη χρηστική δυνατότητα των παραπάνω στεφανιών, στην περίπτωση των στεφανιών με ελασματοειδή φυλλοφόρα στελέχη θα πρέπει να λάβουμε υπ' όψη την ύπαρξη πρόσθετης ταινίας ή λωρίου περίδεσής τους γύρω από το κεφάλι.

126. Γενικά για τη χρήση των στεφανιών στον αρχαίο ελληνικό κόσμο βλ. Κ. Δαβάρας, ΑΕ 1985, σ. 177 κ.ε. και Tsigarida, Metal Wreaths, τ. Ι, σ. 250-254, όπου και βιβλιογραφία. Ειδικότερα, για τη χρήση των μετάλλινων στεφανιών (με βάση σχεδόν αποκλειστικά γραπτές πηγές και επιγραφές), ό.π., τ. Ι, σ. 262-265. Ωστόσο, η Α. Δεσποίνη (Αρχαία χρυσά κοσμήματα, σ. 26-27) παρατηρεί πολύ εύστοχα ότι «... η γραπτή παράδοση σιωπά στο ερώτημα τι γίνονταν τα στεφάνια αυτά (ενν. τα νικητήρια) μετά την απονομή τους. Η ίδια αβεβαιότητα επικρατεί και για τα τιμητικά. Ότι κάποια στεφάνια των δύο αυτών κατηγοριών κατέληγαν ίσως στον τάφο του ιδιοκτήτη τους δεν είναι δυνατό να αποκλεισθεί ...».

127. Tsigarida, Metal Wreaths, τ. Ι, σ. 246-250. Επίσης, Αρχαία χρυσά κοσμήματα, σ. 26.

128. Tsigarida, ό.π., σ. 253. Βλ. και Κ. Δαβάρας, ΑΕ 1985, σ. 186-187.

129. Blech, Studien zum Kranz, σ. 99-100.

130. Για τη χωρορυθμική οργάνωση της αρχαίας ροδιακής νεκρόπολης βλ. παραπάνω, υποσημ. 1, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Επίσης βλ. A. A. Long, Η ελληνιστική φιλοσοφία (μετάφρ. Σ. Δημοπούλου - Μ. Δραγώνα - Μονάχου), Αθήνα 1987 (Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης), passim και ιδιαίτερα για τη φυσική φιλοσοφία των Στωικών, σ. 237 κ.ε.

131. Αρχαία Ρόδος, σ. 41-42. Γ. Κωνσταντινόπουλος, Ο ροδιακός κόσμος ΙΙ. Η ροδιακή μυθολογία του VII Ολυμπιόνικου, Ρόδος 1997, passim.

## ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Συμπληρωματικά, στη μελέτη αυτή εξετάζονται το χρυσό στεφάνι Μ 791 από την Κάλυμνο (Κατάλογος, αριθ. 39), καθώς και το απότμημα χρυσού στεφανιού Μ 550 από την Αστυπάλαια (Κατάλογος, αριθ. 40)· τα παραπάνω δείγματα, τουλάχιστον ως προς την προέλευσή τους, θεωρούνται μη ροδιακά, διότι, όπως είναι γνωστό, η Κάλυμνος και η Αστυπάλαια δεν αποτελούσαν τμήματα του ροδιακού κράτους[132].

Το ολόχρυσο στεφάνι Μ 791 από την Κάλυμνο (Πίν. 24 δ) παρουσιάζει μερικές τεχνικές ιδιαιτερότητες, οι οποίες δεν παρατηρήθηκαν στα ροδιακά δείγματα που εξετάστηκαν στο κυρίως μέρος αυτής της μελέτης· επιπλέον δημιουργήθηκαν κάποιες δυσκολίες για την τυπολογική αναγνώριση του φυλλοφόρου στελέχους του (τώρα αναδιπλωμένου πάνω σε βέργα από πλεξιγκλάς): μια προσεχτική παρατήρηση έδειξε ότι το λεπτό έλασμα του φυλλοφόρου στελέχους έφερε σειρά μικρών τρημάτων κατά μήκος των αναδιπλωμένων παρυφών του στην εσωτερική του πλευρά και δεν θα ήταν άτοπο να υποθέσομε ότι αρχικά ήταν ραμμένο πάνω σε υφασμάτινη ταινία, ότι δηλαδή ανήκει στην κατηγορία των ευθύγραμμων ταινιόσχημων στελεχών[133]. Στην εξωτερική πλευρά το αναδιπλωμένο έλασμα του φυλλοφόρου στελέχους φέρει τρήματα ανά διαστήματα για την εισδοχή των αιχμηρών σύμφυτων μίσχων των λογχόσχημων φύλλων, οι οποίοι πιθανότατα επίσης ερράπτοντο. Από το στεφάνι σώζονται είκοσι λογχόσχημα φύλλα, σύμφυτα με τους μίσχους τους, τα οποία φαίνεται ότι έχουν κοπεί με τη βοήθεια ενός αρχετύπου ανά δύο (δηλαδή ζεύγη φύλλων ενωμένων μύτη - με - μύτη) από ενιαίο σκληρό έλασμα, αφού προηγουμένως είχε χαραχτεί η κεντρική νεύρωση, και στη συνέχεια αποσπάστηκαν το ένα από το άλλο[134]. Η χαρακτηριστική οξεία απόληξη των σύμφυτων μίσχων υποδεικνύει ότι πιθανότατα αυτοί εισχωρούσαν (ως περόνες) και στην εσωτερική υφασμάτινη ταινία, όπου, όπως ήδη αναφέρθηκε, ερράπτοντο για την καλύτερη στερέωσή τους[135]. Δύο ομάδες φύλλων συγκλίνουν προς την κορύφωση του στεφανιού στο μπροστινό μέρος του φυλλοφόρου στελέχους. Η φυσιοκρατική και συγχρόνως λιτή απόδοση των μικρών λογχόσχημων φύλλων της μυρτιάς με την απαλή εγχάραξη της νεύρωσης κατά τό μήκος τους είναι ιδιαίτερα επιτυχημένη στο στεφάνι της Καλύμνου. Το στεφάνι Μ 791 αποτελούσε μέρος ταφικού συνόλου που περιλάμβανε και άλλα χρυσά κοσμήματα (χρυσό αλυσιδωτό περιδέραιο και δύο δαχτυλίδια), καθώς και αγγεία (οξυπύθμενος αμφορίσκος, μικρή λάγηνος και λύχνος), τα οποία υποδεικνύουν μια χρονολόγηση στο β′ μισό του 3ου αι. π.Χ.[136].

132. Για την Κάλυμνο βλ. Αρχαίοι ροδιακοί δήμοι, σ. 59 και υποσημ. 233, όπου περαιτέρω βιβλιογραφικές παραπομπές. Επίσης, A. Dreliossi, Enciclopedia dell' arte antica (λήμμα Calimno), Sec. Suppl. 1971-1994, τ. I, σ. 820 κ.ε. με πλήρη βιβλιογραφία. Για την Αστυπάλαια βλ. Fraser - Bean, σ. 138, υποσημ. 2 και Αρχαίοι ροδιακοί δήμοι, υποσημ. 375. Επίσης, Maria Michalaki-Kollia, Céramique incisée de tradition géometrique trouvée dans l' île d' Astypalée, στο Archaeology in the Dodecanese (εκδ. S. Dietz - I. Papachristodoulou), Copenhagen 1988, σ. 225 κ.ε., όπου περαιτέρω βιβλιογραφία.

133. Η πρωταρχική, εσφαλμένη, εντύπωση της γράφουσας ήταν ότι επρόκειτο για σωληνωτό στέλεχος, το οποίο είχε συμπιεστεί, ώστε να μετασκευαστεί σε ταινιόσχημο.

134. Η χρήση του αρχετύπου για την κατασκευή των φύλλων των χρυσών στεφανιών θα πρέπει να θεωρηθεί μάλλον γενικευμένη πρακτική, ακόμη και στις περιπτώσεις όπου αυτά αποδίδονται με ιδιαίτερα φυσιοκρατική διάθεση. Για παράδειγμα, πρβλ. τα φύλλα μυρτιάς του στεφανιού από τον προθάλαμο του βασιλικού τάφου της Βεργίνας: Ε. Τσιγαρίδα, Αμητός, σ. 909 και Αρχαία χρυσά κοσμήματα, αριθ. 2, σ. 48.

135. Πρβλ. τα φύλλα α (αριθ. ευρ. 1809) από τον ελληνιστικό τάφο της Πάτρας, που πιθανότατα εισχωρούσαν και στερεώνονταν πάνω σε υφασμάτινη ταινία. ΕΤΠ Ι, σ. 290.

136. Βλ. παραπάνω, Κατάλογο (αριθ. 39) και υποσημ. 17. Στην υπηρεσιακή έκθεση του τότε Επιμελητή Αρχαιοτήτων Γεωργίου Δοντά αναφέρεται «χρυσούς όρμος ... εξ αλύσεως λεπτών οκτωσχήμων ...» (Μουσείο Ρόδου Μ 792), «χρυσούς δακτύλιος μετά λίθου βαθέως ερυθρού» (Μουσείο Ρόδου Μ 793), «χρυσούς δακτύλιος, σχήματος όφεως σπειρουμένου και ανορθούντος την κεφαλήν» (Μουσείο Ρόδου Μ 794), «δύο τεμάχια λύχνου ...» (Μουσείο Ρόδου ΒΕ 1049) «οξυπύθμενος αμφορίσκος» (Μουσείο Ρόδου ΒΕ 1050) και «αγγείον μετά μιας λαβής, τύπου 'λαγήνου'» (Μουσείο Ρόδου ΒΕ 1051). Τα παραπάνω αντικείμενα για προσωρινούς τεχνικούς λόγους δεν έγινε δυνατόν να εξετασθούν από τη γράφουσα και θα αποτελέσουν αντι-

Το απότμημα του στεφανιού Μ 550 από την Αστυπάλαια (Πίν. 24 ε) περιλαμβάνεται στην ενότητα των στεφανιών του τύπου Ι με ελασματοειδές φυλλοφόρο στέλεχος και διαφέρει πολύ από τα ροδιακά δείγματα ως προς την αντίληψη της κατασκευής τους: το φυλλοφόρο στέλεχος είναι πολύ φαρδύτερο (πλάτος 0,012 μ.) και τα πέντε σωζόμενα λογχόσχημα φύλλα είναι μεγάλα (μήκος 0,053 μ.) και φαρδιά (πλάτος 0,023 μ.), με εγχάραξη κεντρικής νεύρωσης κατά το μήκος τους και ισχυρούς σύμφυτους μίσχους, οι οποίοι εισέρχονται σε τρήματα και συρράπτονται κατά τον άξονα του ελασματοειδούς φυλλοφόρου στελέχους. Στο μίσχο κάθε φύλλου είναι στερεωμένα και περιελίσσονται λεπτά μακριά σύρματα που εισέρχονται σε τρήμα στην πίσω πλευρά της βάσης του φύλλου και ξεπροβάλλουν σαν ελεύθερες κεραίες από την μπροστινή πλευρά του· σε τρεις από αυτές τις ελεύθερες κεραίες - μίσχους σώζονται στερεωμένα άνθη, σαν μικροσκοπικές κάψες, με κάλυκα από ημισφαιρικό ελασμάτιο, όπου εδράζεται κυκλικό χρυσό δισκάριο με δέκα ακτινωτούς εγχάρακτους στήμονες που απολήγουν σε ισάριθμες εμπίεστες κουκκίδες γύρω στην περιφέρειά του, ώστε να δίνει την εντύπωση ενός ρόδακα[137]. Η παρουσία των λουλουδιών στο απότμημα του στεφανιού από την Αστυπάλαια είναι πολύ ασυνήθιστη, γιατί, κατά κανόνα, τα στεφάνια με ελασματοειδή φυλλοφόρα στελέχη δεν έχουν άνθη[138]. Η χρονολόγηση αυτού του αποτμήματος είναι προβληματική, γιατί προέρχεται από παράδοση και δε συνοδευόταν από συνευρήματα[139]. Παρ' όλα αυτά, η λεπτότητα της «εκγεωμετρισμένης» απόδοσης των μικρών λουλουδιών, τα πλούσια λογχόσχημα φύλλα με την κεντρική νεύρωση και τους σύμφυτους μίσχους, καθώς και η εξαιρετική ποιότητα και η στερεότητα της κατασκευής του σωζόμενου αποτμήματος του στεφανιού Μ 550 από την Αστυπάλαια πιθανότατα υποδεικνύουν μια μάλλον πρώιμη χρονολόγησή του – ίσως στο β' μισό του 4ου ή στα πρώτα χρόνια του 3ου αι. π.Χ.[140].

*Ρόδος, Ιούνιος 1997* *ΕΡΙΦΥΛΗ ΚΑΝΙΝΙΑ*

κείμενο ξεχωριστής μελέτης της. Η προκαταρκτική χρονολογική εκτίμηση του ταφικού συνόλου στο β' μισό του 3ου αι. π.Χ. που αναφέρεται στην υπηρεσιακή έκθεση από τον τότε Επιμελητή Γεώργιο Δοντά πιθανότατα δεν πρόκειται να τροποποιηθεί σημαντικά μετά την πλήρη δημοσίευση του ταφικού συνόλου.

137. Η τυπολογία των μικρών λουλουδιών του αποτμήματος Μ 550 είναι πολύ ιδιόμορφη και δεν αντιστοιχεί στις μέχρι τώρα γνωστές τυπολογικές διακρίσεις: Tsigarida, Metal Wreaths, τ. Ι, σ. 126-128 και παραπάνω, υποσημ. 37.

138. Tsigarida, Metal Wreaths, τ. Ι, σ. 126.

139. Βλ. Κατάλογο, αριθ. 40, και αμέσως παρακάτω, υποσημ. 140.

140. Το στεφάνι Μ 550 θα μπορούσε ίσως να συσχετιστεί ως προς την προέλευση και τη χρονολογική του αναφορά με σύνολο ευρημάτων (μελαμβαφούς κεραμικής και θραυσματικών ειδωλίων), τα οποία περισυνελέγησαν το 1972 από κατεστραμμένους τάφους εξ αιτίας οικοδομικής δραστηριότητας στη θέση Κάτσαλος της Αστυπάλαιας και κατατέθηκαν στο Μουσείο Ρόδου: τα ευρήματα αυτά χρονολογούνται από τα μέσα του 4ου μέχρι τον πρώιμο 3ο αι. π.Χ. και μνημονεύονται στα Χρονικά του Αρχαιολογικού Δελτίου από την Ηώ Ζερβουδάκη, η οποία επιπλέον ταυτίζει τη θέση Κάτσαλος με τη νεκρόπολη της αρχαίας πόλης που καταλάμβανε τη θέση της σημερινής Χώρας. Βλ. ΑΔ 27 (1972), Χρονικά, σ. 676-677, Πίν. 631-632.

*ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ*

Εκτός από τις καθιερωμένες συντομογραφίες, χρησιμοποιήθηκαν και οι ακόλουθες:

| | |
|---|---|
| Agora V | H. S. Robinson, Pottery of the Roman Period (Chronology), Princeton 1959. The Athenian Agora, V. |
| Agora XXII | S. I. Rotroff, Hellenistic Pottery (Athenian and Imported Moldmade Bowls), Princeton 1982. The Athenian Agora, XXII. |
| Αμητός | Αμητός. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μανώλη Ανδρόνικο, Θεσσαλονίκη 1987. |
| Ancient Megisti | N. G. Ashton, Ancient Megisti (The Forgotten Kastellorizo), 1995. |
| Αρχαία Ρόδος | Γ. Κωνσταντινόπουλος, Αρχαία Ρόδος, Αθήνα 1986 . |
| Αρχαίοι ροδιακοί δήμοι | Ι. Παπαχριστοδούλου, Οι αρχαίοι ροδιακοί δήμοι (Ιστορική επισκόπηση - Η Ιαλυσία), Αθήνα 1989. |
| Αρχαία χρυσά κοσμήματα | Αικατ. Δεσποίνη, Αρχαία χρυσά κοσμήματα Αθήνα 1996. |
| Braun | Karin Braun, Der Dipylon - Brunnen B1 (Die Funde), AM 85 (1970), σ. 129 κ.ε. |
| Breccia, Sciatbi | E. Breccia, Catalogue général des antiquités égyptiennes (Musée d'Alexandrie). La necropoli di Sciatbi, τ. I-II, Le Caire 1912. |
| Blech, Studien zum Kranz | M. Blech, Studien zum Kranz bei den Griechen, Berlin - New York 1982. |
| De Juliis, Ori | E. M. De Juliis, Gli Ori di Taranto in Età Ellenistica, 1984. |
| ΕΤΠ Ι | Ι. Α. Παπαποστόλου, Ελληνιστικοί τάφοι της Πάτρας Ι, ΑΔ 32 (1977), Μελέται, σ. 281 κ.ε. |
| Fraser | P. M. Fraser, Rhodian Funerary Monuments, Oxford 1977. |
| Fraser - Bean | P. M. Fraser - G. E. Bean, The Rhodian Peraea and Islands, Oxford 1954. |
| Lindos I | Chr. Blinkenberg, Lindos (Fouilles de l' acropole 1902 - 1914). I: Les petits objects, Berlin 1931. |
| Ταφικά σύνολα Ρόδου | Α. Γιαννικουρή - Β. Πατσιαδά - Μ. Φιλήμονος, Ταφικά σύνολα από τις νεκροπόλεις της αρχαίας Ρόδου, Πρακτικά Α' Συνάντησης για την ελληνιστική κεραμεική, Δεκέμβριος 1986. |
| Ταφικοί τύμβοι Αίνειας | Ι. Βοκοτοπούλου, Οι ταφικοί τύμβοι της Αίνειας, Αθήνα 1990. |
| Tsigarida, Metal Wreaths | E. Tsigarida, Metal Wreaths in the Greek World (αδημοσίευτη διδ. διατριβή, τ. I-II), University of Oxford 1988. |
| Weinberg, Glass Vessels | G. D. Weinberg, Glass Vessels in Ancient Greece, Athens 1992 . |

## Summary

# GOLD WREATHS FROM THE NECROPOLIS OF ANCIENT RHODES

Rescue excavations in the necropolis of ancient Rhodes, conducted by the XII Ephorate of Antiquities of the Dodecanese, yielded a large number of gold wreaths (most of them broken or in fragments), which exhibit interesting typological variety. Along with them are examined the wreaths found in the Rhodian countryside and on the islands of Megisti (Kastellorizo) and Nisyros which formed part of the Rhodian state.

The wreaths from the ancient necropolis of Rhodes, and those from the Rhodian countryside and the islands, are classified on the basis of material into types I and IV: they are made either entirely of gold, or of other, cheaper materials, usually gilded.

The gold wreaths of type I are divided into two groups based on the type of the stem which – in the case of the examples examined in this study – appears also to form the basis for a number of chronological distinctions. The first group includes gold wreaths with round stems of circular section, which are not solid, but hollow: from the necropolis of Rhodes the M 1082, M 725, M 1118 - M 1121, the wreath in the Constantinople Museum (thought to be from Rhodes, and possibly from the necropolis of Rhodes), and, from the islands, the wreath with heart - shaped ivy leaves from Megisti (Kastellorizo), now housed in the National Archaeological Museum, Athens (cat. no. 1058). These wreaths may be assigned to the second half of the 4th or the early years of the 3rd c. BC, though we have no strong excavation evidence for their date. The wreath from Megisti forms an exception to the chronological homogeneity of the above group, and dates from as late as the second quarter or the middle of the 3rd c. BC. The second group includes gold wreaths with a stem in the form of a band made of a flexible strip of gold: from the necropolis of Rhodes the M 565, M 1529 (with ivy leaves), M 1375, M 1173, M 703, M 678, M 567, and, from the Rhodian countryside (Aphandou), the M 1383 and M 1031. Most of these are fairly securely dated by the objects with which they were found, and they are considerably later in date, ranging from just before the middle of the 3rd c. BC, down to the 1st c. BC.

Identification and classification of wreaths of type IV are in general difficult, because of their fragmentary state of preservation. A first group, which also represents an early chronological sub - group belonging to the second half of the 4th or the early years of the 3rd c., includes three fragmentary wreaths with gilded bone stems of circular section: two of them (M 674 and M 1382) come from the ancient necropolis of Rhodes, while the third (M 551a, b) is from the Rhodian countryside (Istrios). Along with these is examined the wreath M 1149 (also thought to have come from Istrios), which has a gilded bone band-stem. All the above represent the simplest varieties of the earliest funerary wreaths of type IV. The wreath M 1377 from the necropolis of ancient Rhodes is examined separately: it is dated, though not securely, to the 3rd c., and its narrow, bronze, band-stem is semicircular. In contrast, a characteristic group is formed by the wreaths M 1376 and M 1379 (the latter with ivy leaves) from the ancient Rhodian necropolis, which have a flexible lead band-stem and date from about the middle of the 3rd c. To this group has been assigned the fragmentary wreath M 801, from Nisyros, which also has ivy leaves. The similarity between these three last wreaths and two wreaths from Taras, also preserved incompletely and in fragments, is of great interest; the Rhodian wreaths and those from Taras may reasonably be assigned to a common workshop, which may have been located either on Rhodes or at Taras. Despite the fact that the Taras wreath workshops are known to have exported their products, we should not ignore the possibility that the Rhodian workshops were also active exporters.

The relatively large proportion of wreaths with ivy leaves from the ancient necropolis of Rhodes may be associated with the chthonic aspect of the cult of Dionysos, which appears from the relief scenes

of Dionysiac processions in the tomb complexes at Korakonerou to have been widespread on Rhodes, as it is shown. The Dionysiac character of wreaths with ivy leaves calls to mind the relief scenes of funeral banquets common on Rhodes, carved on grave markers (mainly rectangular altars), in which the deceased is shown attending the banquet. This correlation may be seen as part of the more general symbolical implications of the interpretation of the burial custom of placing a wreath on the dead person in the ancient necropolis of Rhodes, which seems also to have been taken into consideration in the earlier construction of the built funerary altars and offering tables, though there is insufficient excavation evidence for this.

With regard to the symbolical implications of the interpretation of the custom of the wreath on Rhodes, we may note the following conceptual associations with a number of features characteristic of the existence of this city: a) The first association relates to the symbolical, consecrating quality of the wreaths, which derives not only from the association of the plants depicted with particular deities, but also from the relationship of the plants with the earth, with the soil in which they grow; the enclosing of a wreath in the earth, along with the dead body, could be interpreted as an apotropaic act, linked conceptually with the eternal cycle of the death and rebirth of nature. This interpretation is consistent with the distinctive approach to the design and layout of the ancient necropolis of Rhodes, which is set in an idyllic landscape and provides opportunities for relaxation, strolling, and religious activities. This is possibly to be connected with a philosophical attitude towards death that views it as a force for unification and identification with nature. b) The second association is directly related to an interpretation of the burial custom stemming from the concept of the consecration of the dead person. This more general interpretation of the concept defines the political nature of the united city, as expressed poetically about half a century earlier by Pindar: the poetical consecration of the political vision of the Diagorids, which derives conceptually from an association with another wreath (the wreath won by the Rhodian Olympic victor, the boxer Diagoras) gives a philosophical depth to the interpretation of the custom of placing a wreath on the dead of the newly founded city.

*ERIPHYLI KANINIA*

# ΤΟ ΑΡΧΑΙΟ ΠΟΛΕΜΙΚΟ ΛΙΜΑΝΙ ΤΗΣ ΘΑΣΟΥ

Ο Σκύλαξ (Περίπλους 67) μνημονεύει για πρώτη φορά τα δύο τεχνητά λιμάνια της αρχαίας πόλεως Θάσου: *Θάσος νῆσος καὶ πόλις καὶ λιμένας δύο τούτων, ὁ εἷς κλειστός.*

Τον περασμένο αιώνα όλοι οι περιηγητές είχαν επισημάνει την ύπαρξη των αρχαίων λιμένων της Θάσου, η πιο χρήσιμη όμως περιγραφή, που βοηθάει στη μελέτη του μνημείου, είναι αυτή του Γάλλου περιηγητή Georges Perrot το 1856[1].

«Η πόλη είχε δύο τεχνητά λιμάνια, μικρά και τα δύο αλλά επαρκή σε χωρητικότητα για τα πλοία των αρχαίων. Άλλωστε, εκτός από αυτά υπήρχε ένας ευρύς φυσικός όρμος, που αποτελούσε σχεδόν πάντα ένα μόνιμο καταφύγιο των πλοίων. Το πλέον αξιοσημείωτο λιμάνι ήταν το δυτικό, που αποτελούσε χωρίς αμφιβολία το πολεμικό λιμάνι και στο οποίο διαχείμαζαν οι γαλέρες της αθηναϊκής δημοκρατίας. Το λιμάνι αυτό σχηματίστηκε από δύο μώλους, οι οποίοι ενισχύοντο με πύργους με τέτοιο τρόπο τοποθετημένους, ώστε, εάν ένα πλοίο ζητούσε να παραβιάσει την είσοδό του, ευρίσκετο αντιμέτωπο με δύο το λιγότερο ή και τρεις καμμιά φορά πύργους. Οι επιτιθέμενοι, είτε ήθελαν να εισβάλουν από την είσοδό του είτε είχαν την πρόθεση να εισέλθουν από κάποιο άλλο πέρασμα, ήταν υποχρεωμένοι να υποστούν αυτό που σήμερα αποκαλείται διασταύρωση πυρών. Εδέχοντο δηλαδή από δεξιά και αριστερά βέλη, ακόντια και πέτρες. Το σχέδιο που παρατίθεται δίνει μία καλύτερη εικόνα της διάταξης του λιμανιού. Φαίνεται ότι οι δύο μώλοι δεν είναι όμοιοι: ο ένας, ο δυτικός, σχημάτιζε ένα γάμμα, ο άλλος, ο ανατολικός, είχε διπλή ενίσχυση. Ήταν δε δυνατόν, εάν συνεκεντρώνετο η άμυνα στον ανατολικό μώλο, να προστατευθεί ταυτόχρονα και το δεύτερο λιμάνι. Ο μώλος αυτός αποτελούσε τη δυτική πλευρά του δεύτερου λιμανιού, το οποίο επροστατεύετο στα ανατολικά από μία επιμήκη στενή αποβάθρα και αποτελούσε χωρίς αμφιβολία τον εμπορικό λιμένα.

»Στο λιμάνι αυτό, αν και στις μέρες μας έχει κατά το ήμισυ επιχωσθεί, τα σύγχρονα καΐκια εξακολουθούν ακόμα να αγκυροβολούν. Παντού υπάρχουν ίχνη αποβάθρας – που είχε κατασκευαστεί όπως και οι μώλοι – η οποία περιέβαλλε τις δύο λιμενολεκάνες. Η ενδιάμεση αποβάθρα που χωρίζει τα δύο λιμάνια έχει θεμελιωθεί στην περιοχή που εκτείνεται ο αιγιαλός, πάνω σ' ένα είδος επίπεδης επιφάνειας ή στην επέκταση της προκυμαίας. Η προκυμαία είναι ορθογωνίου σχήματος στρωμένη με φαρδιές μαρμάρινες πλάκες. Πάνω στην αποβάθρα, μήκους 14 μ., υπήρχε τείχος που υψώνετο ανάμεσα στο πολεμικό και εμπορικό λιμάνι και εμπόδιζε την είσοδο στον ανατολικό μώλο του πολεμικού λιμανιού. Εκτός του τείχους ο μώλος ενισχύετο από τέσσερις πύργους και ως εκ τούτου εδημιουργείτο μία ισχυρή άμυνα για το πολεμικό λιμάνι. Και τα δύο λιμάνια απεμονώνοντο από την πόλη με το επιθαλάσσιο τείχος, το οποίο δεν σώζεται σε καλή κατάσταση, επειδή το οικοδομικό υλικό του χρησιμοποιήθηκε αργότερα για την κατασκευή μεταγενεστέρων κτισμάτων. Ένα παράδειγμα είναι ο γενουάτικος πύργος, τμήμα του οποίου σώζεται ακόμη πίσω από το πολεμικό λιμάνι. Υπάρχουν εντούτοις αρκετά στοιχεία για να γίνει κατανοητό ότι τα δύο λιμάνια δεν συμπεριλαμβάνονταν μέσα στην οχύρωση, έτσι, ώστε, εάν ο εχθρός τα κατελάμβανε βιαίως, η πόλη να μπορεί ακόμη να αμυνθεί. Οι πύλες της

1. Georges Perrot, Memoires sur l'île de Thasos, Paris 1864, σ. 77-78, πίν. 2.

πόλης, οι οποίες υπό κανονικές συνθήκες παρέμεναν ανοιχτές προς την ύπαιθρο χώρα, δεν άφησαν ίχνη και για τον λόγο αυτό δεν σημειώνονται στο σχέδιο».

Με την περιγραφή του αυτή ο Georges Perrot αναγνώριζε τα δύο λιμάνια που μνημόνευε ο Σκύλαξ. Από τότε, μετά και από μία δεύτερη περιγραφή του Conze[2], το θέμα δεν επανεξετάσθηκε και δεν μελετήθηκε. Η περιγραφή της τοπογραφίας του πολεμικού λιμένα δίδεται ακριβώς όπως και αυτή του Perrot και στα μεταγενέστερα άρθρα των C. Fredrich[3] και K. Lehmann[4] αλλά και πιο πρόσφατα στις περιγραφές που υπάρχουν στα Études Thasiennes και στο Guide de Thasos ή και στο συνοπτικό άρθρο του J. Blackman[5] για τις αρχαίες λιμενικές εγκαταστάσεις, που έχει δημοσιευθεί στο International Journal of Nautical Archaeology.

## ΟΙ ΠΡΟΣΦΑΤΕΣ ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ

Η περιγραφή των υπαρχόντων σήμερα θεμελίων του κλειστού πολεμικού λιμένα της Θάσου έγινε δυνατή από τη διεξαγωγή των υποβρυχίων ανασκαφικών ερευνών που συνετελέσθησαν κατ' εξακολούθηση από το 1984 έως το 1991 υπό την διεύθυνση της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων σε συνεργασία με τη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή. Οι πρώτες ανασκαφικές έρευνες το 1986 και 1987[6] πραγματοποιήθηκαν από τους Α. Αρχοντίδου - J.Y. Empereur. Από το 1988 την ανασκαφική έρευνα ανέλαβαν οι Α. Σίμωσι - J.Y. Empereur[7]. Η τέταρτη, πέμπτη, έκτη και έβδομη ανασκαφική έρευνα περιλαμβάνονται αντίστοιχα στα χρονικά του BCH[8]. Τα αποτελέσματα της έρευνας των περιόδων 1987-88 και 1989-91 έχουν ήδη δημοσιευθεί στα ΑΑΑ[9] και στο ΑΔ[10]. Ο εμπορικός λιμένας ανασκάφηκε τον Μάιο του 1992 και τα αποτελέσματα δημοσιεύθηκαν στο BCH του 1993[11] και προβλέπεται να συμπεριληφθούν στον επόμενο τόμο των Χρονικών του Αρχαιολογικού Δελτίου. Τα σχέδια της ανασκαφής έγιναν από τους αρχιτέκτονες Νίκο Λιανό της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων και Tony Kozeli της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής. Μέρος των σχεδίων της ανασκαφής του 1987 έγινε από τον αρχιτέκτονα Παναγιώτη Αμπαζόπουλο (†1989). Στην έρευνα έλαβαν μέρος οι τεχνικοί βυθού Κώστας Κωνσταντόπουλος της Ε.Ε.Α. και Louis Bochaton, καθώς και ο φωτογράφος δύτης του C.N.R.S. Jean Claude Hurteau. Τη συντήρηση του υλικού επιμελήθηκαν οι συντηρήτριες της Ε.Ε.Α. Ρούλα Μανίνου και Ελευθερία Παπαδήμα, ενώ σε κάθε ανασκαφική περίοδο έλαβαν μέρος κατά μέσο όρο οκτώ δύτες. Λόγω του μικρού βάθους στο θαλάσσιο χώρο του λιμανιού, που δεν ξεπερνά τα 3 μ., χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος της αναρρόφησης με πίεση του νερού (hydrolift). Το μικρό βάθος και η έλλειψη διαύγειας του νερού εξαιτίας των οχετών που εκβάλλουν στον χώρο του λιμένα δημιούργησαν μεγάλες δυσκολίες στο έργο μας. Το υλικό που ανελκύστηκε φυλάσσεται σήμερα στις αποθήκες του νέου Μουσείου Θάσου, ύστερα από τη μεταφορά και απογραφή του από το κτίσμα Καλογερικό, πρώην ιδιοκτησία Μονής Βατοπεδίου.

2. Conze, 1860, Reise auf den Inseln des Thrakischen Meeres, σ. 14.

3. AM 33 (1908), σ. 217-223.

4. Klio 14 (1963), σ. 27, 70, πίν. XIV.

5. I.J.N.A 11:2-3 (1982), σ. 79-104 και 185-211.

6. BCH 111 (1987), II, σ. 622-626. Αρχοντίδου-Αργύρη - Empereur, 1987, Αναστήλωση - συντήρηση - προστασία μνημείων και συνόλων, 2, σ. 73-77.

7. BCH 112 (1988), II, σ. 736-742.

8. BCH 113 (1989), II, σ. 734-740· 114 (1990), II, σ. 881-887· 115 (1991), II, σ. 712-720· 116 (1992), II, σ. 721-726.

9. ΑΑΑ XVIII (1985), σ. 129-134· XX (1987), σ. 75-92.

10. ΑΔ 45 (1990), Χρονικά, σ. 529-532· 46 (1991), Χρονικά, σ. 525-528.

11. BCH 117 (1993), II, σ. 647-652. ΑΔ 47 (1992), Χρονικά, σ. 694-696.

## ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΥ ΛΙΜΑΝΙΟΥ

Το πολεμικό λιμάνι της Θάσου δημιουργήθηκε στο μέσον του ανατολικού τμήματος της αρχαίας πόλης και αποτελεί τη συνέχεια των τειχών μέσα στη θάλασσα (Σχέδ. 1). Η λιμενολεκάνη προστατεύεται από οχύρωση, η οποία εισέρχεται μέσα στη θάλασσα και συνδέεται με αυτήν της πόλης. Δύο πύλες επικοινωνούν με την πόλη στα ανατολικά και δυτικά, αλλά και οι δύο (πύλη με το ανάγλυφο του άρματος στα ανατολικά (Α) και πύλη του οικοπέδου Ψαθέρη στα δυτικά (Η) δεν συμπεριλαμβάνονται στην οχύρωση του λιμανιού, αν και βρίσκονται πλησίον.

Το σχήμα του λιμανιού είναι τετράπλευρο, του οποίου η νοτιοδυτική πλευρά και η σχέση με την αγορά είναι ακόμη άγνωστη. Η βορειοανατολική πλευρά αποτελείται από ένα ευθύγραμμο τείχος, το οποίο στή συνέχεια γωνιάζει σχηματίζοντας μία γωνία περίπου ορθή. Η νοτιοδυτική πλευρά αποτελείται από ένα ακόμη ευθύγραμμο τείχος, που και αυτό γωνιάζει σχηματίζοντας μια ορθή γωνία. Ενδιάμεσα ένα τρίτο τείχος έκλεινε το αρχαίο λιμάνι, το οποίο θα ευρίσκετο στην ευθεία του σύγχρονου λιμενοβραχίονα· αυτό καταστράφηκε κατά τη διάνοιξη της εισόδου του σύγχρονου λιμανιού ανάμεσα στον πράσινο (Ε) καί κόκκινο φανό (F).

Η πλευρά του λιμανιού προς την ξηρά ήταν μερικώς γνωστή από τις χερσαίες ανασκαφές πίσω από τη βορειοδυτική στοά της αγοράς.Το επιθαλάσσιο τείχος είναι ορατό στα νοτιοανατολικά πίσω από το Καλογερικό και κοντά στη στοά, αλλά δεν αποκαλύφθηκε στά νοτιοδυτικά στην περιοχή του γενουάτικου πύργου[12]. Είναι όμως βέβαιο ότι κατά τον 5ο αι. π.Χ., όταν κτίστηκε η οχύρωση του 500-490 π.Χ., υπήρχε τείχος που διαχώριζε την αγορά από το λιμάνι.

Πρόσβαση ανάμεσα στο πολεμικό λιμάνι και στην αγορά της πόλης θα πρέπει να υπήρχε στο τμήμα του τείχους που δεν έχει ακόμα εντοπισθεί. Κατά τις χερσαίες ανασκαφές στην περιοχή μεταξύ της αρχαίας αγοράς και του αρχαίου λιμανιού πιστεύουμε ότι θα εντοπισθούν μία ή περισσότερες πύλες (Σχέδ. 2).

## Η ΟΧΥΡΩΣΗ ΤΟΥ ΛΙΜΑΝΙΟΥ ΣΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 5ΟΥ ΑΙ. Π.Χ.

### **Το βόρειο τμήμα των τειχών του λιμανιού** (Σχέδ. 3)

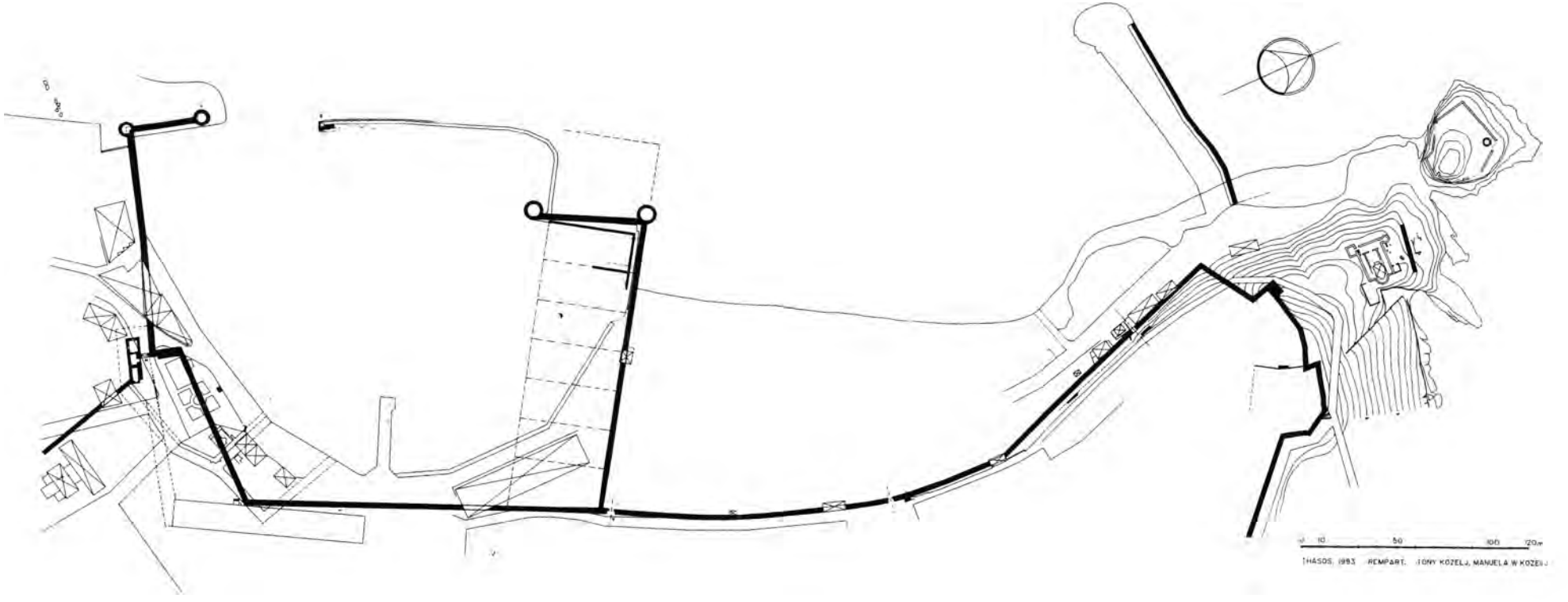
Το βόρειο τμήμα των τειχών του λιμανιού αποσπάται από την οχύρωση της πόλης στα δυτικά της πύλης της θεάς με το άρμα[13] (Σχέδ. 3). Το τείχος εκτείνεται σε κατεύθυνση ΝΑ.-ΝΔ. (Α-Β) σε μήκος 148,6 μ. και ακολούθως στρέφεται σχηματίζοντας γωνία λίγο μικρότερη της ορθής συνεχίζοντας σε μήκος 45 μ. προς τα ΝΔ. (Β-C). Το τμήμα του τείχους που βρίσκεται κοντά στην πύλη με το ανάγλυφο του άρματος έχει πλάτος 3 μ. και συνδέεται με το τείχος της πόλης σε ορθή γωνία. Στο σημείο αυτό η τοιχοδομία του δεν διαφοροποιείται από την τοιχοδομία των τειχών της πόλης. Η ύπαρξη της σύγχρονης αποβάθρας, που κατασκευάστηκε πάνω στα αρχαία τείχη, έχει διακόψει τη συνέχεια του βόρειου τείχους, του οποίου ωστόσο η πορεία είναι σαφής.

Ένα τμήμα, μήκ. 20 μ., που βρίσκεται περίπου στο μέσον του τείχους με κατεύθυνση ΝΑ.-ΝΔ., βρέθηκε το 1980 στα πλαίσια προκαταρκτικών ερευνών της Ε.Ε.Α.[14]. Από όπου το τείχος γωνιάζει στο σημείο Β και στο τμήμα του τείχους που ορίζεται ως Β-C είναι δυνατόν να αποκατασταθεί ένα τμήμα της οχύρωσης που μένει ακόμα άθικτο κάτω από τη σύγχρονη αποβάθρα. Πρόκειται για την εξωτερι-

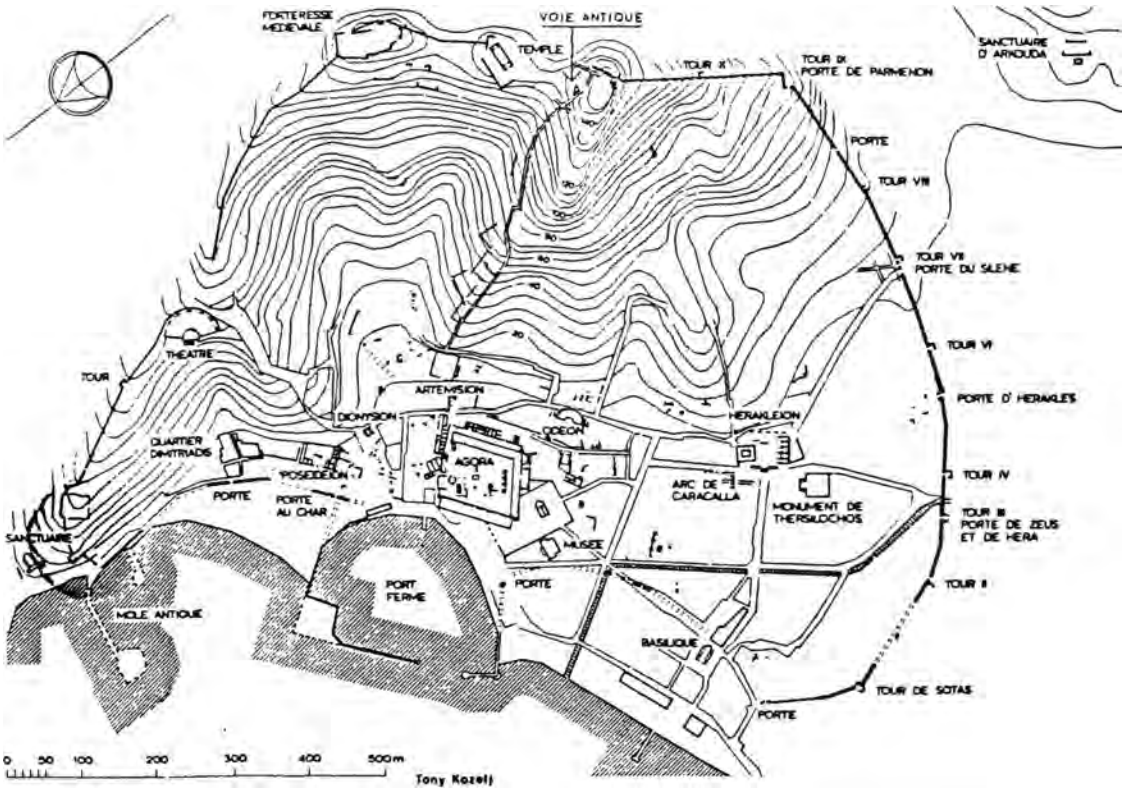
12. Πρόκειται για τον Πύργο που καταστράφηκε το 1931 και εικονίζεται στο γενικό τοπογραφικό σχέδιο που δημοσιεύει ο G. Perrot στο Archives des Missions Scientifiques et Litteraires, VI, 2, 1864.

13. Guide de Thasos, 1967, Plan général de la ville antique, εικ. 4, αριθ. 8.

14. ΑΑΑ XVIII (1985), σ. 120-121, εικ. 1, G-H, και σ. 123, εικ. 5. Το τμήμα αυτό του τείχους είναι σήμερα καλυμμένο.




*Σχέδ. 1. Θάσος. Γενικό τοπογραφικό του αρχαίου λιμανιού.*



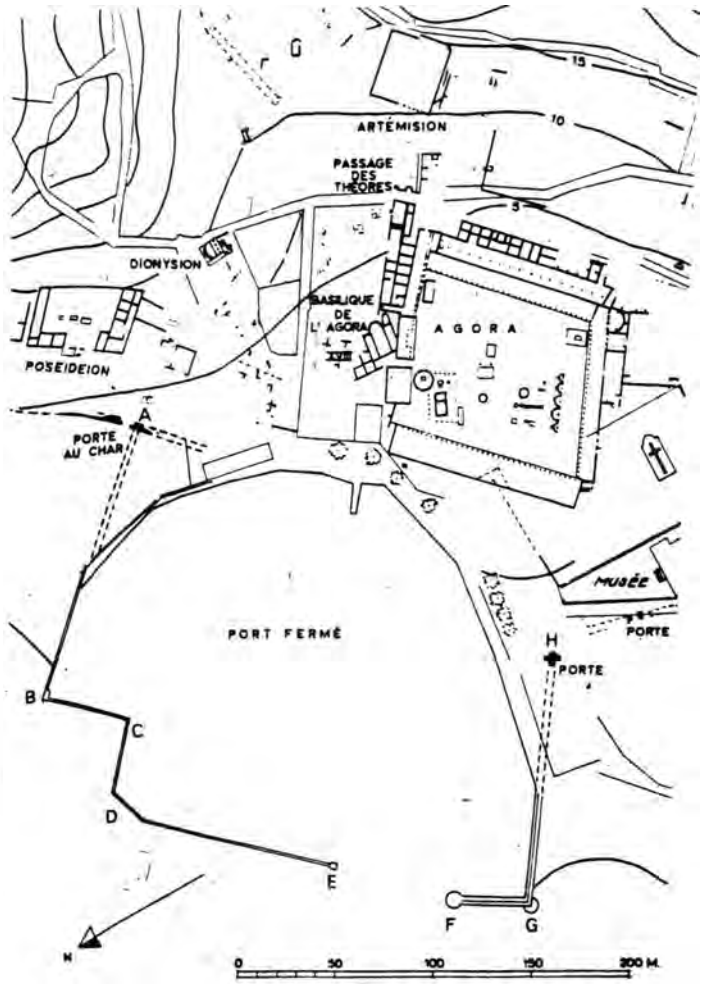

*Σχέδ. 2. Θάσος. Γενικό τοπογραφικό της αρχαίας πόλης (από το Guide de Thasos).*

κή παρειά του τείχους στα βορειοδυτικά και για το άκρο της στα νοτιοδυτικά, που σώζεται σε μήκος 2 μ.[15]. Σ' αυτό το σημείο μπορούμε να διαπιστώσουμε για άλλη μία φορά, σε μικρό βάθος κάτω από την επιφάνεια της θάλασσας, ότι το σωζόμενο τμήμα του τείχους, πλ. 3 μ., αποτελείται από διπλή σειρά σχιστολιθικών πλακών αδούλευτων με γέμισμα στο ενδιάμεσο. Στην περίπτωση αυτή πρόκειται για τη θεμελίωση των τειχών, ενώ η ανωδομή τους από μαρμάρινες πλίνθους έχει καταστραφεί. Κατά τη διάνοιξη ανασκαφικής τομής στην εξωτερική πλευρά του νοτιοδυτικού άκρου του τμήματος αυτού των τειχών (αριθ. 1/21) αποκαλύφθηκαν δύο δόμοι της θεμελίωσής τους και κάτω από τον τελευταίο κατά σειρά δόμο εντοπίστηκε η τάφρος θεμελίωσης με γέμισμα αργών λίθων. Ο τελευταίος δόμος προεξέχει 0,10 μ. και έχει ύψος 0,25 μ., ενώ ο αμέσως επόμενος δόμος έχει ύψος 0,35 μ. (Σχέδ. 4). Στην τομή αυτή θα γίνει αναφορά και παρακάτω.

**Το νοτιοδυτικό τμήμα της οχύρωσης του λιμανιού (H-G)** (Σχέδ. 3)

Το τμήμα του τείχους H-G είναι ευθύγραμμο και ξεκινάει από την πύλη του τείχους που βρίσκεται πλησίον του Μουσείου Θάσου (παραθαλάσσια πύλη ή «Πύλη των Πολεμάρχων»)[16]. Στο σημείο Η,

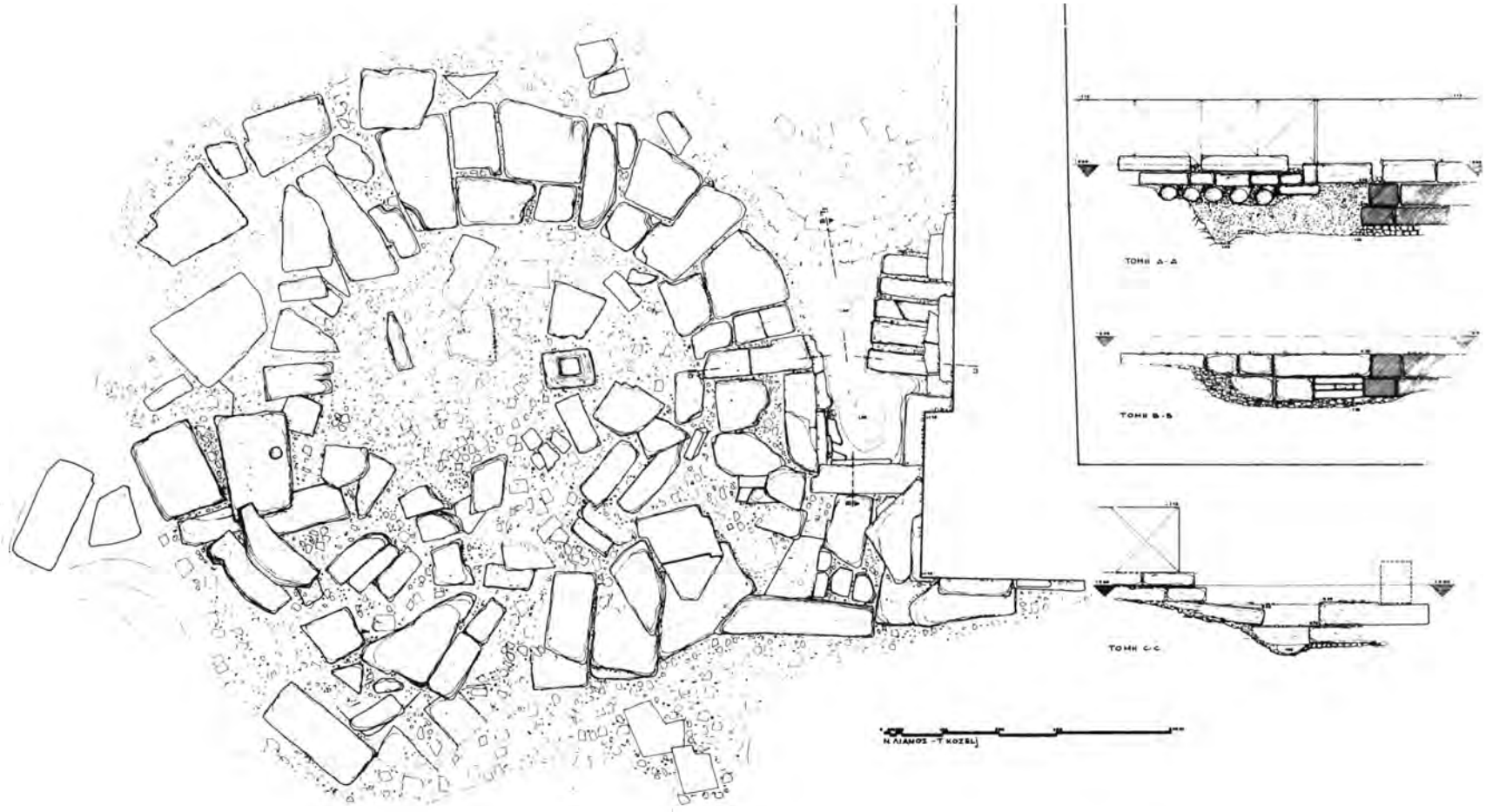
15. BCH 113 (1988), II, σ. 740, πίν. 11· 113 (1989), II, εικ. 5 τομή ΑΑ και ΒΒ. ΑΑΑ XX (1987), σ. 90, εικ. 16.
16. BCH 103 (1979), I, σ. 39.




*Σχέδ. 3. Θάσος. Η βόρεια πλευρά του λιμανιού.*

όπου συνδέεται με την οχύρωση της πόλης, το πλάτος του τείχους δεν είναι δυνατόν να υπολογιστεί με ακρίβεια. Ο τρόπος όμως σύνδεσης του τείχους H-G με το τείχος της πόλης είναι δυνατόν να διαπιστωθεί προς το παρόν από το σχέδιο του Replat[17], μέχρις ότου ολοκληρωθεί η ανασκαφή στο χώρο αυτό. Τα κτίσματα στο εσωτερικό της παραθαλάσσιας πύλης θέτουν ακόμη πολλά ερωτηματικά. Η δόμηση του τείχους H-G είναι ορατή στο σημείο Η, αλλά κυρίως στο βορειοδυτικό τμήμα της λιμενολεκάνης εμπρός από τη σύγχρονη αποβάθρα[18]. Η εσωτερική παρειά του είναι κατασκευασμένη από μαρμάρινες πλίνθους με «καθρέπτες» τοποθετημένες σε κανονικούς δόμους, όμοιους με τους δόμους του τείχους των αρχών του 5ου αι. π.Χ. Πίσω από το μέτωπο των μαρμάρινων πλίνθων υπάρχει ένα γέμισμα μικρών λίθων. Μερικές λιθόπλινθοι είναι τοποθετημένες με τη μέθοδο των μπατικών σε κανονικά διαστήματα ανά 2 μ. περίπου. Κατά τη διάνοιξη μιας τομής προς το εσωτερικό της λιμενολεκάνης (Πίν. 31α) αποκαλύφθηκε, μέχρι ύψος 2,13 μ., μέρος της ανωδομής του τμήματος αυτού του τείχους αποτελούμενο από έξι δόμους μαρμάρινων λιθόπλινθων.

17. BCH 76 (1952), πίν. XIII.
18. Σχέδια Replat, BCH, ό.π. και Λιανός - Kozeli, BCH 111 (1987), II, σ. 623, εικ. 4 αριθ. (4).




*Σχέδ. 4. Θάσος. Η απόληξη του τείχους των αρχών του 5ου αι. π.Χ. και οι τομές Α-Α, Β-Β, C-C (από τα ΑΑΑ XX (1987), σ. 90).*

Οι δύσκολες συνθήκες που επικρατούσαν κατά την ανασκαφική έρευνα λόγω της παντελούς έλλειψης διαύγειας του νερού δεν επέτρεψαν την εκπόνηση κάποιου σχεδίου της τομής. Το πλάτος του τείχους δεν είναι δυνατόν να εκτιμηθεί, αφού μόνο στο 1,75 μ. είναι ορατό, ενώ το υπόλοιπο τμήμα έχει καλυφθεί από τη σύγχρονη αποβάθρα. Το γώνιασμα όμως του τείχους στο σημείο G μπορεί να προσδιοριστεί με ακρίβεια. Αυτή ακριβώς η γωνία οχυρώθηκε μέσα στον 4ο αι. π.Χ. με ένα κυκλικό πύργο, η περιγραφή του οποίου θα ακολουθήσει. Σε αυτό ακριβώς το σημείο είναι δυνατόν να προσδιοριστεί το πλάτος του τείχους σε 3 μ. περίπου. Πολλές ανασκαφικές τομές διενεργήθηκαν στην πλευρά αυτή του αρχαίου λιμανιού κατά το 1984 και 1985, χωρίς όμως να εξαχθούν ασφαλή συμπεράσματα για τα στρωματογραφικά δεδομένα[19].

Το τμήμα F-G που στρέφεται προς Β.Α. σε μήκος 31 μ. έχει επίσης μερικά καλυφθεί από τη σύγχρονη αποβάθρα. Η σύγχρονη λοιπόν αποβάθρα, που θεμελιώθηκε πάνω στο αρχαίο τείχος, κάλυψε τμήμα του ως προς το πλάτος, με αποτέλεσμα να παραμένουν σήμερα ορατά μόνο 1,70 μ. αυτού αντί για 2,90 έως 3,37 μ. Η αρχαία δόμηση αποτελείται και στο τμήμα αυτό του τείχους από μαρμάρινες λιθοπλίνθους με «καθρέπτες» σε κανονικούς δόμους, σώζεται σε ύψος 0,50 μ. κατά μέσο όρο και ξεχωρίζει καθαρά μέσα στη λιμενολεκάνη (παρειά νοτιοδυτική). Το μήκος των μαρμαροπλίνθων της παρειάς ποικίλλει από 0,70 έως 0,85 και 1,10 έως 1,50 μ. Το χαρακτηριστικό στοιχείο αυτής της δόμησης είναι οι επιμήκεις μπατικοί λιθόπλινθοι πάχους από 0,25 έως 0,30 μ. τοποθετημένοι κατά διαστήματα 2,40 έως 2,50 μ. ο ένας από τον άλλο. Οι λίθοι αυτοί αποτελούν την ενίσχυση του τείχους, όπως αναφέρει ο R. Martin[20]. Στο σημείο F, όπου καταλήγει το τείχος, κάτω από τον πράσινο φανό, δίδεται η εντύπωση ότι υπάρχει ένας ακόμη κυκλικός πύργος. Για το λόγο αυτό ο πύργος περιλαμβάνεται στα σχέδια που συνοδεύουν τα χρονικά της ανασκαφής[21]. Ουσιαστικά όμως καμμία ανασκαφή δεν έχει διενεργηθεί στο χώρο αυτό και υπάρχει πιθανότητα οι λίθοι που φαίνονται κάτω από το κυκλικό ακρομώλιο να έχουν ξαναχρησιμοποιηθεί. Η ύπαρξη λοιπόν ενός αρχαίου πύργου δεν είναι βέβαιη.

**Το δυτικό τείχος D-E** (Σχέδ. 5)

Στην περιοχή αυτή η οχύρωση των αρχών του 5ου αι. π.Χ. δεν σώζεται. Οι τομές που διενεργήθηκαν δεν μας έδωσαν παρά μόνο ευρήματα της παλαιοχριστιανικής περιόδου. Η σημερινή είσοδος του λιμανιού είναι αυτή που περιγράφει ο G. Perrot και έχει πλάτος 55 μ. ανάμεσα στους δύο φάρους, τον κόκκινο (μπαίνοντας στα αριστερά που σημειώνεται με Ε) και τον πράσινο (μπαίνοντας στα δεξιά που σημειώνεται με F).

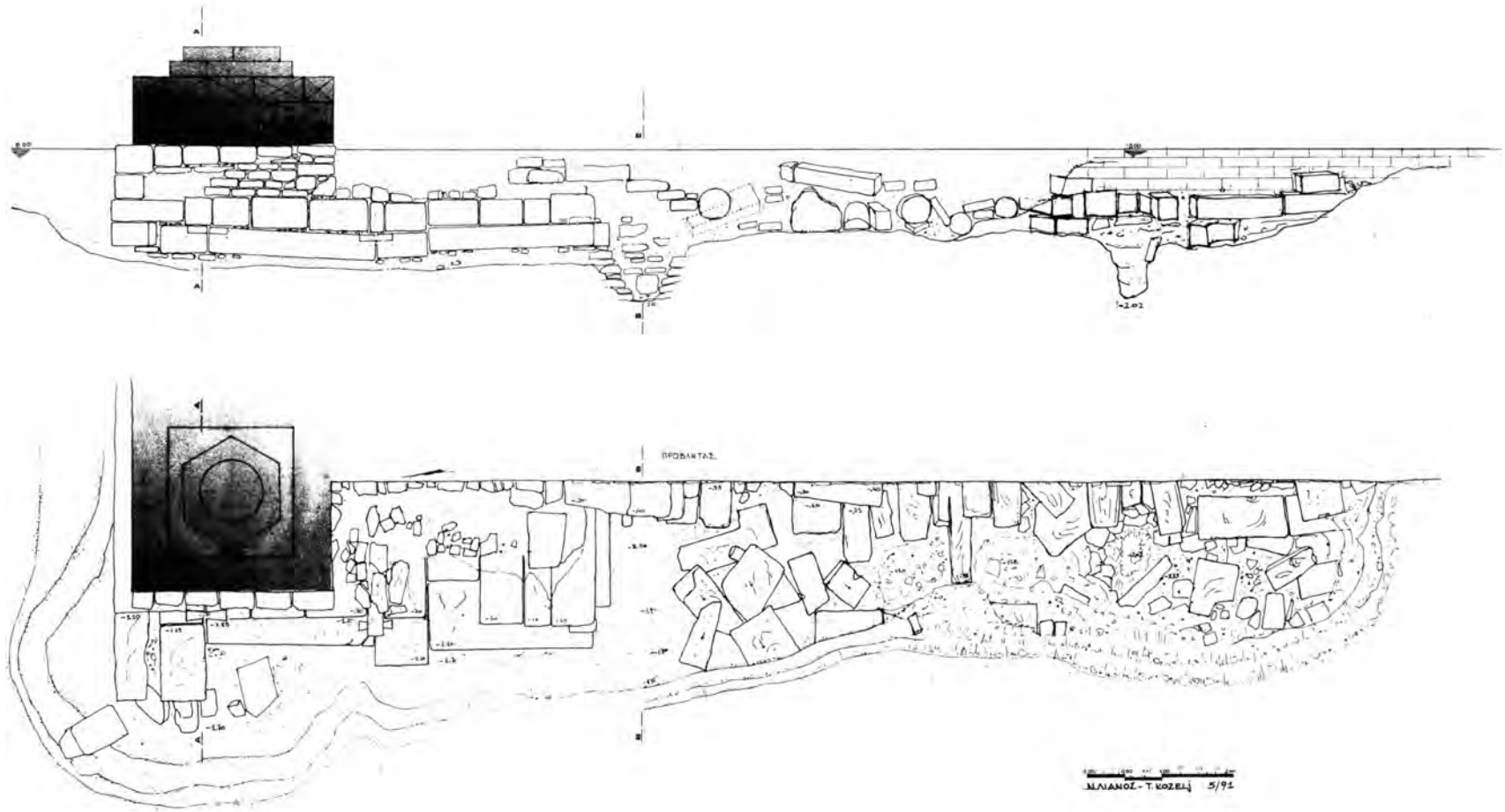
Ανάμεσα στα D και F ο σύγχρονος μώλος σχηματίζει μία καμπύλη σε μήκος 115 μ. (D-E), κάμπτεται εν συνεχεία προς Α. και συνεχίζει (C-D) κατά 35 μ. (Σχέδ. 3)

Οι τομές που διενεργήθηκαν στο εσωτερικό μέτωπο του μώλου αυτού μας έδωσαν ευρήματα που δεν είναι παλαιότερα από τα παλαιοχριστιανικά χρόνια. Η είσοδος που υπάρχει σήμερα φαίνεται ότι ήταν ίδια και στην παλαιοχριστιανική περίοδο. Η είσοδος αυτή ξανασκάφτηκε στη σύγχρονη εποχή και για το λόγο αυτό οι έρευνες στην περιοχή E-F δεν έδωσαν ευρήματα των αρχαίων χρόνων. Ανάμεσα στα C και D κάτω από το σύγχρονο μώλο υπάρχει μία θεμελίωση των παλαιοχριστιανικών χρόνων. Αλλά κάτω από αυτή είμαστε βέβαιοι ότι δεν υπήρχε κατασκευή πιο παλαιά, αφού έχουν διενεργηθεί πολλές τομές χωρίς αποτέλεσμα.

19. BCH 111 (1987), II, σ. 625.

20. R. Martin, Études d' Archéologie classique I (1955-6).

21. Οι ανασκαφείς των δύο πρώτων ανασκαφικών περιόδων αναφέρουν τα ακόλουθα: «Κάτω από το κυκλικό ακρομώλιο που βρίσκεται ο πράσινος φανός βρίσκεται ένας κυκλικός πύργος, από τον οποίο διακρίνονται δύο δόμοι στη θέση τους· "la plate-forme circulaire du petit sémaphore vert de l'entrée du port moderne repose sur une tour antique dont on aperçoit au moins deux assises en place» (BCH 111 (1987), II, σ. 625).




*Σχέδ. 5. Θάσος. Ο τομέας D-E στα βορειοδυτικά του λιμανιού. Στο σημείο Ε ο κόκκινος φανός και ανασκαφικές τομές.*

Ανάμεσα στα D και E οι ανασκαφικές τομές διεξήχθησαν μόνο στην εσωτερική παρειά του σύγχρονου μώλου προς τη λιμενολεκάνη και στην περιοχή κοντά στο σημείο E. Κάτω από τη θεμελίωση των παλαιοχριστιανικών χρόνων, που αποτελείται από αρχιτεκτονικά μέλη σε β' χρήση, αποκαλύφθηκε στο σημείο E κάτω από τον κόκκινο φανό μία αρχαία κατασκευή. Πρόκειται για λιθόπλινθους που βρίσκονται στη θέση τους σε βάθος περίπου 1,20 μ. Οι λιθόπλινθοι είναι τοποθετημένες είτε ως μπατικές είτε ως δρομικές (Σχέδ. 6)[22]. Οι δρομικοί ογκόλιθοι έχουν μήκος 2,30, πλάτος 0,50 έως 0,70 και πάχος 0,30 μ. και συνδέονται με ένα τυπικό τρόπο, δηλαδή με πελέκινους συνδέσμους. Σ' ένα από τους δύο συνδέσμους σώζεται και η μολυβδοχόηση (Πίν. 31 β)[23]. Η ύπαρξη μολύβδινων συνδέσμων στην κατασκευή αυτή επιβεβαιώνει την άποψή μας ότι αυτή θεμελιώθηκε έξω από τη θάλασσα. Η χρονολογία αυτής της κατασκευής δεν μπόρεσε να προσδιοριστεί από τα αποτελέσματα της ανασκαφής αλλά δεν θα ήταν δυνατόν να ήταν μεταγενέστερη του 4ου ή του 3ου αι. π.Χ., ενώ μπορεί να είναι και παλαιότερη[24].

Είναι βέβαιο λοιπόν ότι κατά τους αρχαίους χρόνους το σημερινό άνοιγμα ανάμεσα στα σημεία E και F δεν υπήρχε. Στη θέση E υπήρχε κάποια αρχαία κατασκευή, πάνω στην οποία θεμελιώθηκε αργότερα κατά τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους μία νεότερη και στη συνέχεια η σύγχρονη αποβάθρα που χρησιμοποιείται στις ημέρες μας. Είναι προφανές ότι το λιμάνι στην περιοχή E και F φράσσονταν με τείχη και ότι το άνοιγμα που περιγράφουν οι Perrot, Gonze, Lehmann- Hartleben, και το οποίο διασώζεται και στο σύγχρονο λιμάνι, δημιουργήθηκε τον μεσαίωνα ή πολύ νωρίτερα από τους παλαιοχριστιανικούς ακόμη χρόνους.

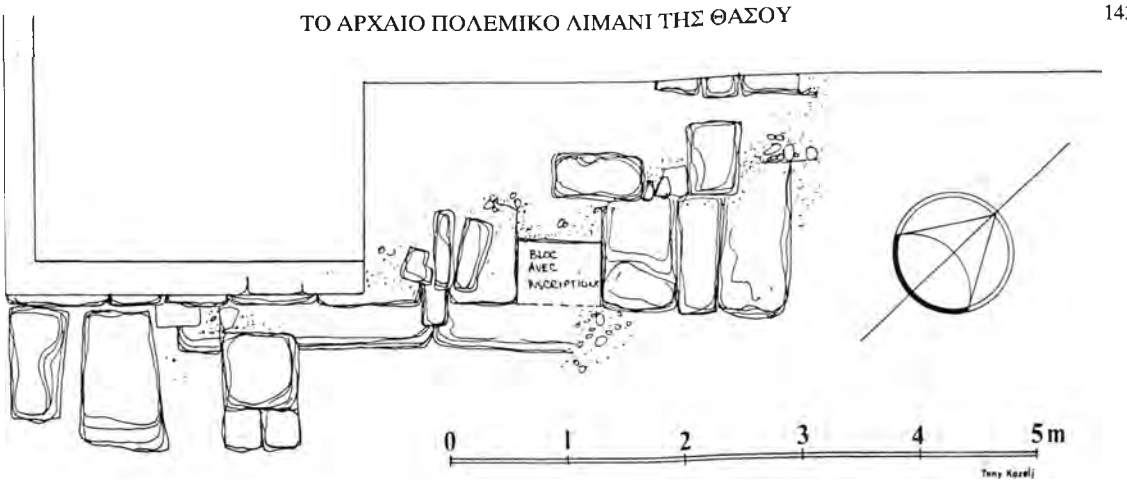
Ένα επιχείρημα που ενισχύει την άποψη ότι η σημερινή είσοδος του λιμανιού δεν συμπίπτει με την είσοδο του αρχαίου προκύπτει και από το πλάτος του ανοίγματος το οποίο ανέρχεται σε 55 μ. Ένα τόσο μεγάλο άνοιγμα δεν ανταποκρίνεται στο χαρακτηρισμό από τον Σκύλακα *κλειστὸς λιμήν*. Η είσοδος του αρχαίου λιμανιού επομένως πρέπει να αναζητηθεί σε άλλη θέση.

**Η είσοδος του αρχαίου λιμανιού**

Όπως φαίνεται από τα παραπάνω, στη νοητή ευθεία γραμμή ανάμεσα στα σημεία D και F πιθανότατα υπήρχε μία συνεχής οχύρωση που έκλειε τη σημερινή είσοδο και προχωρούσε κάτω από το σύγχρονο λιμενοβραχίονα. Η αρχαία είσοδος πρέπει να βρισκόταν στην πλευρά του λιμανιού ανάμεσα στα σημεία C και D. Μόνον άν δεχθούμε την υπόθεση σύμφωνα με την οποία το άνοιγμα του λιμανιού είναι 20 μ. και όχι 55 μ., επιβεβαιώνεται ο χαρακτηρισμός του αρχαίου κλειστού λιμανιού. Αυτή η έκφραση προϋποθέτει οπωσδήποτε ένα οχυρωμένο λιμάνι με στενή σχετικά είσοδο προορισμένη να εξασφαλίζει τα πολεμικά πλοία που διαχείμαζαν σ' αυτό. Πιστεύω ότι η άποψη του K. Lehmann, σύμφωνα με την οποία η είσοδος του κλειστού λιμανιού θα μπορούσε να είναι ευρεία, δεν είναι σωστή[25]. Ο Blackman, άλλωστε, υπογραμμίζει ότι το ιδεώδες του αρχαίου ελληνικού κλειστού λιμανιού είναι ότι δεν επιτρεπόταν σ' αυτόν εύκολα η είσοδος και ενδεχομένως να υπήρχε μια αλυσίδα που έκλεινε το στενό πέρασμα[26]. «The term kleistos has usally been interpreted as "enclosed" (within the fortification walls) but it sound probably be translated "closable"».

Άλλα τέτοιου είδους παραδείγματα κλειστών λιμένων με στενή είσοδο ήρθαν στο φως ύστερα από πρόσφατες ανασκαφικές έρευνες. Στη δυτική Κρήτη, στα Φαλάσαρνα, ερευνάται το αρχαίο πολεμικό λιμάνι, η είσοδος του οποίου είναι πολύ στενή και έχει δημιουργηθεί με τη διάνοιξη ενός τεχνητού κα-

22. BCH 115 (1991), II, σ. 715, εικ. 4.
23. Ό.π., σ. 716, εικ. 5-6.
24. BCH 114 (1990), II, σ. 883, 886.
25. Βλ. ό.π. (υποσημ. 4).
26. Blackman, I.J.N.A. 11:3 (1982), σ. 194.



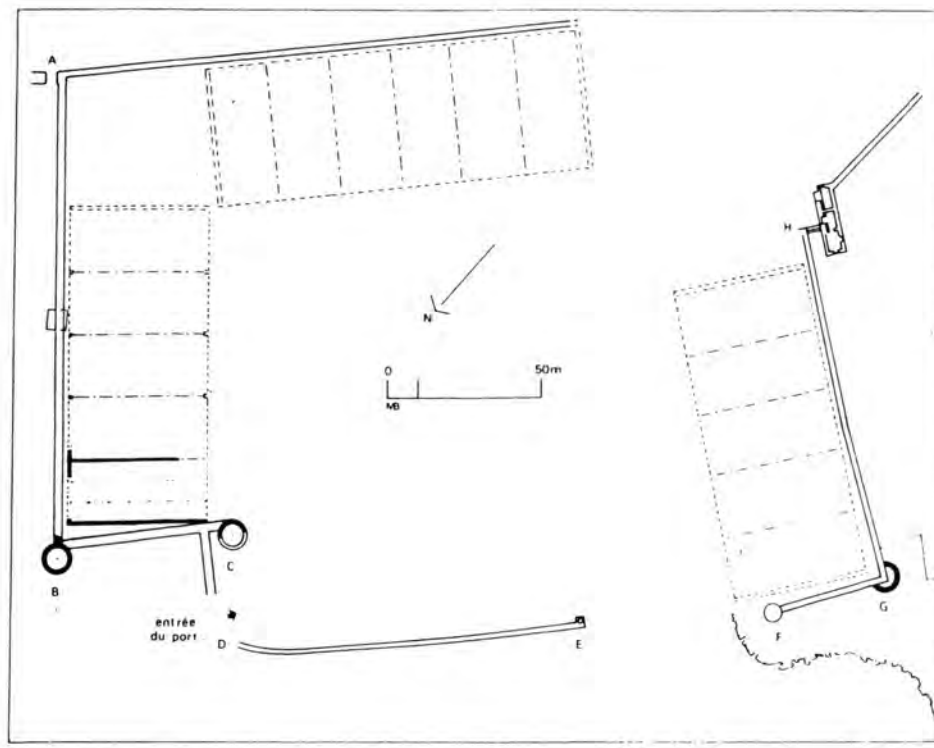

*Σχέδ. 6. Θάσος. Κάτοψη της ανασκαφικής τομής 5/25 στον κόκκινο φανό (σημείο Ε).*

ναλιού στο βράχο[27]. Οι υποβρύχιες έρευνες της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής στην Αμαθούντα της Κύπρου έφεραν στο φως ένα παράδειγμα αρχαίου κλειστού λιμανιού, η είσοδος του οποίου κοντά στη μια γωνία του είναι επίσης πολύ στενή[28]. Ένα άλλο χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι αυτό το «κλειστού λιμένος» των Αλιέων (Πόρτο-Χέλι). Στην περίπτωση αυτή η είσοδος του λιμανιού ανάμεσα σε δύο κυκλικούς πύργους ήταν πολύ περιορισμένη, αφού δεν ξεπερνούσε τα 20 μ. Συγχρόνως δε οι ανασκαφές αποκάλυψαν τα υπολείμματα μιας ξύλινης κατασκευής, η οποία πιθανόν να χρησίμευε για τη στερέωση της αλυσίδας του λιμανιού[29]. Η ύπαρξη επομένως μίας εισόδου στη βόρεια πλευρά του λιμανιού της Θάσου αποτελεί την πλέον πιθανή περίπτωση. Ένα ακόμη στοιχείο που πείθει για την αποδοχή αυτής της θεωρίας είναι η ύπαρξη ενός πύργου στο σημείο C, η τοποθέτηση του οποίου στο χώρο αυτό δεν δικαιολογεί άλλη χρήση παρά την προφύλαξη και ενίσχυση της εισόδου του λιμανιού. Αυτός ο πύργος, που χρονολογείται στα τέλη του 4ου - αρχές του 3ου αι. π.Χ., ανήκει σε μια φάση μεταγενέστερη της οχύρωσης, στην οποία θα αναφερθούμε παρακάτω (Σχέδ. 7).

**Οι λιμενικές εγκαταστάσεις στη βόρεια πλευρά του λιμανιού. Τα νεώρια (α-β-γ-γ-δ)** (Σχέδ. 8)

Τα νεώρια είναι αναμενόμενες εγκαταστάσεις σε ένα πολεμικό λιμάνι. Ήσαν άλλωστε απαραίτητες για τα αρχαία πολεμικά πλοία από τον 6ο αι. π.Χ. έως τη ρωμαϊκή περίοδο. Τα μακρά πολεμικά πλοία δεν ήταν δυνατόν να διατηρηθούν σε καλή κατάσταση και να είναι ετοιμοπόλεμα για την περίπτωση ναυμαχίας, εάν δεν διαφυλάσσονταν σε ξηρό μέρος. Οι τριήρεις είχαν εύθραυστο σκαρί και δεν έπρεπε να παραμείνουν για μεγάλο χρονικό διάστημα μέσα στη θάλασσα, επειδή εβάρυναν και εξ αυτού εμειώνετο η ευελιξία τους και η ταχύτης τους. Αυτός άλλωστε ήταν ο λόγος της ήττας του αθηναϊκού στόλου προ των Συρακουσών κατά την εκστρατεία εναντίον της Σικελίας. Τα νεώρια είναι αναπόσπαστο μέρος των στόλων. Η δύναμη του Πολυκράτη της Σάμου όφειλε πολλά στον σαμιακό στόλο. Υπήρχαν νεώρια μέσα στο λιμάνι, το μεγαλείο των οποίων εξυμνεί ο Ηρόδοτος, και τα οποία εδέχοντο 108 τριήρεις (Θουκυδίδης, VIII 79). Τα νεώρια των πολεμικών λιμένων του Κανθάρου, της Ζέας και της Μουνυχίας ήταν πολύ σημαντικά κτίρια για την Αθήνα του 5ου αι. π.Χ, όπως φαίνεται στα κείμενα

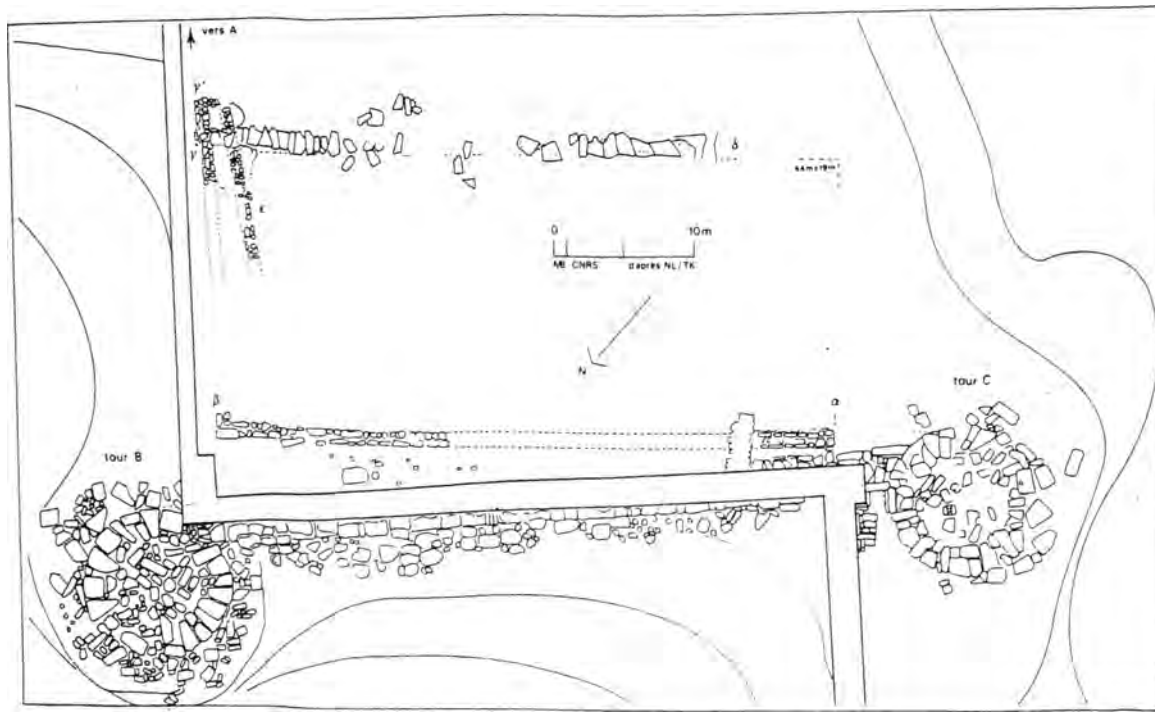
27. AJA 92 (1988) 4, σ. 463-479.
28. I.J.N.A. 16:1 (1987), σ. 7-18.
29. I.J.N.A. 11:3 (1982), σ. 194 και σ. 90, εικ. 7.




*Σχέδ. 7. Θάσος. Διαμόρφωση τοπογραφικού σχεδίου του αρχαίου λιμανιού μετά τις έρευνες.*

του Αριστοφάνους. Η αύξηση της ναυτικής δύναμης της Καρχηδόνας απαίτησε και τη διαμόρφωση του διάσημου Κώθωνα, οι έρευνες για την αποκάλυψη του οποίου διεξάγονται τώρα. Ο Κώθων διέθετε νεώρια για την προστασία 200 πολεμικών πλοίων σύμφωνα με τον Αππιανό (Λιβυκός πόλεμος 96). Είναι γνωστές σήμερα πολλές εγκαταστάσεις νεωρίων από τις γραπτές πηγές, αρκεί να ανατρέξουμε στις αναφορές των Casson, Morisson - Williams, Lehmann και Blackmann[30]. Υπάρχουν όμως και απτά παραδείγματα, όπως ένας μεγάλος αριθμός λειψάνων νεωρίων που αποκαλύπτονται όλο και πιο πολλά τα τελευταία χρόνια. Η μελέτη τους και η προσπάθεια για την αποκατάστασή τους έχει αποφέρει θεαματικά αποτελέσματα, όπως στις περιπτώσεις της Αθήνας[31] και της Καρχηδόνας[32]. Σύμφωνα με τις γραπτές πηγές και τις αρχαιολογικές έρευνες οι εγκαταστάσεις των νεωρίων, τα οποία κατά την κλασική περίοδο συμπεριλαμβάνονταν μέσα σε ένα πολεμικό λιμένα, καταργήθηκαν αργότερα κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους. Στην περίπτωση της Θάσου τα νεώρια πρέπει να εκτείνονται σε αρκετά μεγάλο χώρο του κλειστού λιμανιού των κλασικών χρόνων. Μέρος των νεωρίων αυτών αποκαλύφθηκε για πρώτη φορά το 1988 κατά σύμπτωση και κατά τις εκσκαφικές εργασίες για την εκβάθυνση του λιμανιού. Σε μικρό βάθος και αμέσως εμπρός από τα αρχαία επιθαλάσσια τείχη που σημειώνονται με A-B-C αποκαλύφθηκαν αρχαίες κατασκευές που χρονολογούνται στον 5ο αι. π.Χ. Οι κατασκευές αυτές χα-

30. Casson, 1971 και I.J.N.A.11:2 και 3 (1982), Morisson, 1968.
31. Παπαχατζής 1974, Πίν. 30, και 34.
32. Gianfrotta - Pomey, 1981, σ. 317-318.




*Σχέδ. 8. Θάσος. Κτίριο εσωτερικά του λιμανιού που ορίζεται με τα γράμματα α, β, γ, γ, δ, προς Β. του κλειστού λιμανιού.*

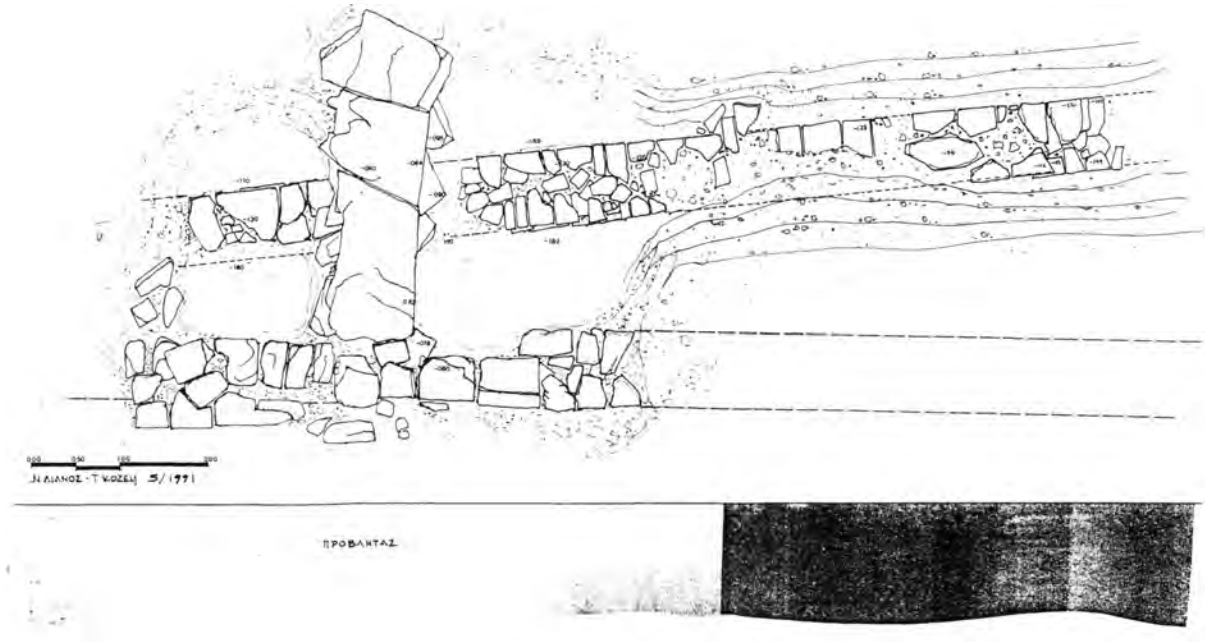
ρακτηρίστηκαν αρχικά ως τείχη και μετά ως μώλοι[33]. Στην ταύτιση των κατασκευών αυτών με τα νεώρια βοηθήθηκα από τις υποδείξεις των F. Salviat και Y. Grandjean[34]. Η ανασκαφική έρευνα έχει εντοπίσει δύο οικοδομικές φάσεις των νεωρίων:

α) Τα νεώρια των μέσων του 5ου αι. π.Χ. (α-β-γ-γ-δ) (Σχέδ. 8)

Η θεμελίωση του τοίχου που ορίζεται στο σχέδιο με τα γράμματα α-β-γ-γ-δ ανήκει σε μία γωνία των νεωρίων που ήταν σε χρήση στα μέσα του 5ου αι. π.Χ. Η πλευρά α-β είναι η θεμελίωση ενός τοίχου, μήκ. 40 και πλ. 1,10 μ. Αποτελείται από διπλή σειρά σχιστολιθικών πλακών ακανονίστου σχήματος. Η επιφάνεια του τοίχου αυτού καθαρίστηκε μόνο σε μήκος 10,10 μ. πλησίον της γωνίας Β (τομή 24,Ι) και στη συνέχεια ανοίχτηκε μία δεύτερη τομή (26,ΙΙ) που έφθασε έως τη θεμελίωση του τοίχου αυτού. Στο σημείο α που ορίζει το ένα άκρο του τοίχου δεν εντοπίστηκε κάποιος άλλος τοίχος που να γωνιάζει με τον προηγούμενο (τομή 27/ΙΙΙ). Πρόκειται λοιπόν για ένα μέτωπο τοίχου. Η θεμελίωση α-β-γ-γ σχηματίζει ορθή γωνία στο σημείο β. Η απόσταση ανάμεσα στα β και γ είναι 20 μ. Το σωζόμενο μήκος της προέκτασης γ-γ είναι 2 μ. (αλλά είναι βέβαιο ότι η θεμελίωση συνεχιζόταν και πέρα από το σημείο αυτό).

33. BCH 114 (1990), II, σ. 881-882, εικ. 1. ΑΑΑ XX (1987), σ. 83. BCH 115 (1991), II, σ. 712-716· 116 (1992), II, σ. 721.

34. Ευχαριστώ θερμότατα τον F. Salviat για τη βοήθεια που μου πρόσφερε κατά το διάστημα των μεταπτυχιακών σπουδών μου στο Aix-En-Provence της Γαλλίας.



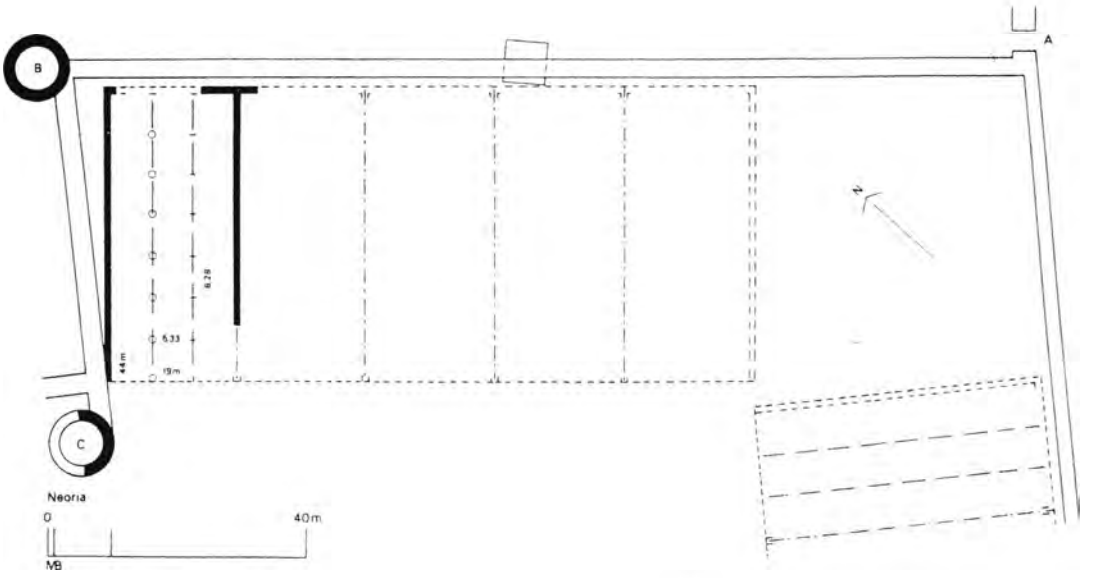

*Σχέδ. 9. Το τείχος των αρχών του 5ου αι. π.Χ. και τμήμα των νεωρίων.*

Η δόμηση είναι ίδια με αυτή της θεμελίωσης α-β κυρίως στην περιοχή που βρίσκεται στο σημείο β. Μία άλλη κατασκευή γ-δ καταλήγει στο σημείο γ. Πρόκειται για μια σειρά σχιστολιθικών πλακών μεγάλου μεγέθους 2 μ. Σώζονται επιφανειακά 12 σχιστολιθικές πλάκες στη σειρά, ενώ η θεμελίωση του τοίχου σώζεται σε δύο δόμους. Οι δώδεκα αυτές σχιστολιθικές πλάκες συνιστούν ένα μήκος 14 μ., και στη συνέχεια η σειρά διακόπτεται (ως φαίνεται, έχει καταστραφεί), για να την ξαναβρούμε λίγα μέτρα πιο πέρα. Πρόκειται για το σημείο δ, όπου υπάρχουν στη θέση τους έξι σχιστολιθικές πλάκες. Πάνω στις πλάκες αυτές υπάρχουν μοχλοβόθρια. Η σωζόμενη θεμελίωση γ-δ και β-γ υποδηλώνει ότι οι δύο κατασκευές ήταν σύγχρονες (Σχέδ. 9) παρά τη διαφορετική δόμησή τους.

Το σύνολο αυτό διαγράφει ένα σχέδιο που προϋποθέτει την ύπαρξη ενός κτιρίου σημαντικού μεγέθους με διαδοχικά διαμερίσματα. Στην περίπτωση του λιμανιού της Θάσου σώζεται ένα ορθογώνιο διαμέρισμα, α-β-γ-δ, μήκ. 44 και πλ. 19 μ., καθώς και τμήμα του γειτονικού διαμερίσματος αμέσως νοτιότερα (δ-γ-γ). Σ' αυτά τα διαμερίσματα, τα οποία ήταν ανοιχτά στη λιμενολεκάνη, ανελκύονταν οι τριήρεις κατά τους χειμερινούς μήνες. Το μήκος του τοίχου α-β καλύπτει απόλυτα τις διαστάσεις των τριήρων, των οποίων το μήκος ήταν 36 μ. περίπου. Ως προς το πλάτος τα διαμερίσματα είχαν τη δυνατότητα να δεχτούν τρία πλοία, εάν υπολογιστεί ότι το πλάτος της τριήρους ήταν 6 μ. Παράλληλα με τον τοίχο α-β μπορούμε να φανταστούμε κατά κανονικά διαστήματα κιονοστοιχίες, οι οποίες συγκρατούσαν τις στέγες των νεωρίων αλλά και χώριζαν τις ράμπες ανέλκυσης (Σχέδ. 10). Οι ανασκαφικές έρευνες έδωσαν αρχαιολογικό υλικό για τη χρονολόγηση των νεωρίων της νεότερης φάσης, από τα οποία, όπως προαναφέρθηκε, ένα τμήμα μόνο έχει αποκαλυφθεί.

1) Στην τομή 27/ΙΙΙ, που διενεργήθηκε στο νοτιοδυτικό άκρο του τοίχου α-β προς την εσωτερική πλευρά, κάτω από ένα παχύ στρώμα φυσικού τσιμέντου της θάλασσας ανελκύστηκαν αρκετά θραύσματα παλαιοχριστιανικών αμφορέων τύπου Late-Roman 1 και Kapitan 2 του 4ου-5ου αι. μ.Χ.[35].

35. Sciallano - Sibella, 1991 (στους πίνακες Amphore Kapitan 2 και Amphore Late Roman 1).




*Σχέδ. 10. Θάσος. Λεπτομέρεια του γενικού τοπογραφικού σχεδίου. Τομέας των νεωρίων.*

2) Στην τομή 24/1 ήρθε στο φως η επιφάνεια του τοίχου α-β. Τα ευρήματα που ανελκύστηκαν ανήκουν σε διαφορετικές περιόδους και εξ αυτού δεν είναι δυνατόν να χρονολογήσουμε τον τοίχο αυτό.

3) Η τομή 26/11 διενεργήθηκε κατά μήκος της εσωτερικής παρειάς του τοίχου α-β αμέσως νότια της προηγούμενης τομής. Η τομή αυτή μας έδωσε πολυπληθή κεραμική και κυρίως όστρακα αττικών μελαμβαφών αγγείων του 5ου αι. π.Χ., θραύσματα σαμιακών[36] αμφορέων, καθώς και θραύσματα γραπτών αμφορέων από τις Κλαζομενές της ίδιας εποχής[37]. Τα ευρήματα αυτά χρονολογούν και τον τοίχο στον 5ο αι. π.Χ.

4) Η τομή 28/IV ανοίχτηκε στη γωνία γ, στη σύνδεση των τοίχων δ-γ και γ-β. Το υλικό που ανελκύστηκε ανήκει κυρίως στα μέσα του 5ου αι. π.Χ. Πρόκειται για θραύσματα μελαμβαφών αγγείων, αγγείων της καθημερινής ζωής, καθώς και για αρκετά κόκκαλα ζώων. Πρέπει επίσης να αναφερθούμε στην ύπαρξη ενός αμφορέα χιακής προέλευσης με φουσκωτό λαιμό, που χρονολογείται στον 5ο αι. π.Χ.[38]. Σε ένα χαμηλότερο στρώμα στο επίπεδο των λειψάνων της θεμελίωσης του τοίχου του τέλους του 6ου αι. π.Χ. ανελκύστηκαν μερικά δείγματα ενός θασιακού τύπου αμφορέα του τέλους του 6ου αι. π.Χ.[39].

5) Η τομή 33/V ανοίχτηκε στο νοτιοδυτικό άκρο δ του τοίχου γ-δ και έφθασε έως τη θεμελίωση του τοίχου αυτού. Κάτω από τον χάνδακα θεμελίωσης του τοίχου αυτού σκάψαμε σε αρκετό βάθος και ανελκύσαμε περίπου 200 θραύσματα αμφορέων και κεράμων. Επιπλέον ανελκύστηκε ικανός αριθμός θραυσμάτων μελαμβαφών αγγείων των μέσων του 5ου αι. π.Χ.[40], τρία μανιταρόσχημα χείλη αγγείων, που ανήκουν πιθανόν σε παναθηναϊκούς αμφορείς, στα οποία η χρονολόγηση του άρχοντος δεν είναι δυνατή, καθώς και ένα θραύσμα ειδωλίου που είναι δύσκολο να ταυτιστεί. Κάτω από τη θεμελίωση των νεωρίων των μέσων του 5ου αι. π.Χ. εντοπίστηκε πρωιμότερη φάση τους.

36. Arribas - Trias - Cerdà - Hoz, 1987, σ. 454, εικ. 118, αριθ. 543.
37. BCH Suppl. XIII, 1986, σ. 465, εικ. 7.
38. Grace, 1961, εικ. 44,3.
39. Johnston, 1991, Hesperia 60 (1991), σ. 363-65. Grandjean, 1992, BCH 116 (1992), II, σ. 541-548.
40. Ghali-Kahil, 1960, πίν. LII, αριθ. 6, 7, 8, 9 και πίν. LIII, αριθ. 11, 12.

Σε ένα επίπεδο πιο βαθύ υπάρχει ένας τοίχος που ανήκει σε μία πρωιμότερη φάση των νεωρίων, η οποία είναι σύγχρονη με αυτή της ανέγερσης των τειχών της πόλης και της οχύρωσης του λιμανιού.

β) Τα νεώρια των αρχών του 5ου αι. π.Χ. (Σχέδ. 8-9)

Στην τομή 28/IV κάτω από τον τελευταίο δόμο της θεμελίωσης του τοίχου γ-δ βρέθηκε η θεμελίωση ενός παλαιότερου τοίχου, τον οποίο καθαρίσαμε επιφανειακά σε μήκος 9 μ. (τομές 30/VI, 32/VII). Ο τοίχος αυτός αποκλίνει ελαφρά σε σχέση με τη θεμελίωση του τοίχου γ-δ. Φαίνεται ότι η θεμελίωση αυτή ανήκει σε ένα κτίριο που έχει σχέση με τα πρώτα νεώρια του λιμανιού. Οι οικοδόμοι του κτιρίου α-β-γ-γ-δ υιοθέτησαν μία νέα λύση που επιτρέπει την καλύτερη χρησιμοποίηση του χώρου.

Μέσα στις τομές 30/VI και 32/VII υπήρχαν τα ίχνη της θεμελίωσης του τοίχου που ανήκε στην πρώτη φάση της κατασκευής των νεωρίων. Μέσα στην πρώτη τομή βρέθηκε κάτω από ένα στρώμα λάσπης ένα στρώμα φυσικού τσιμέντου της θάλασσας και στη συνέχεια ένα στρώμα άμμου ανακατεμένο με ψιλό χαλίκι. Το στρώμα αυτό βρίσκεται ακριβώς επάνω από το παρθένο έδαφος. Όμως το στρώμα του φυσικού τσιμέντου δεν βρέθηκε στο ανάλογο βάθος μέσα στην τομή 28/IV στη βορειοδυτική πλευρά του τοίχου. Η κεραμική που ανελκύστηκε από τη θεμελίωση περιελάμβανε κυρίως όστρακα ανατολίζουσας τέχνης που χρονολογούνται ανεπιφύλακτα στον 6ο αι. π.Χ.[41]. Τέλος στην τομή 32/VII καθαρίστηκαν μόνο τα λείψανα του τοίχου προς τα ΒΔ., χωρίς να φθάσουμε έως τη θεμελίωση.

**Τα πολεμικά πλοία της Θάσου κατά τον 5ο αι. π.Χ. και η αναπαράσταση των νεωρίων**

Πριν να αναρωτηθούμε για την αποκατάσταση του συνόλου των νεωρίων, πράγμα που σημαίνει τη γενική διευθέτηση του κλειστού λιμένα, πρέπει να παρατεθούν οι αρχαίες πηγές, οι οποίες από τον 5ο αι. π.Χ. μας επέτρεπαν να φανταστούμε τον στόλο που διαχείμαζε στο πολεμικό λιμάνι. Παρατίθενται λοιπόν κατά χρονολογική διάταξη, έτσι, όπως αναφέρθηκαν από τον Ηρόδοτο, τον Θουκυδίδη, τον Ξενοφώντα, τον Πλούταρχο και τον Πλίνιο.

Ο Ηρόδοτος αναφέρει τα μακρά πλοία των Θασίων (Ηρόδοτος VI, 46 και 47). Το 491 π.Χ., όταν οι Πέρσες ερήμωσαν τη Θράκη, υποχρέωσαν τους Θασίους να κατεδαφίσουν τα τείχη τους και να οδηγήσουν τα πλοία τους στα Άβδηρα. Υπακούοντας λοιπόν στη διαταγή του βασιλιά των Περσών οι Θάσιοι κατεδάφισαν τα τείχη της πόλης τους και οδήγησαν όλα τους τα πλοία στα Άβδηρα[42]. Μετά την ήττα των Περσών, η Θάσος, ελεύθερη πια, εισέρχεται στη Δηλιακή Συμμαχία, ενώ στη συνέχεια επαναστατεί και κατά των Αθηναίων, με αποτέλεσμα να ηττηθεί σε μία ναυμαχία, η οποία μνημονεύεται από τους Θουκυδίδη και Πλούταρχο[43]. Από τη μαρτυρία του Πλουτάρχου διαπιστώνεται ότι οι Θάσιοι κατείχαν οπωσδήποτε μία σημαντική ναυτική δύναμη, πιθανόν μεγαλύτερη από τα 33 πλοία τα οποία εί-

41. Ό.π., πίν. VIII 11, 12 - πίν. IX, 33.

42. Ηρόδ. VI 46: *Δευτέρῳ δὲ ἔτει τούτων ὁ Δαρεῖος πρῶτα μὲν Θασίους διαβληθέντας ὑπὸ τῶν ἀστυγειτόνων ὡς ἀπόστασιν μηχανῶτο, πέμψας ἄγγελον ἐκέλευε σφέας τὸ τεῖχος περιαιρέειν καὶ τὰς νέας ἐς Ἄβδηρα κομίζειν. Οἱ γὰρ δὴ Θάσιοι, οἷα ὑπὸ Ἰστιαίου τε τοῦ Μιλησίου πολιορκηθέντες καὶ προσόδων ἐουσέων μεγαλέων ἐχρέωντο τοῖσι χρήμασι νέας τε ναυπηγεύμενοι μακρὰς καὶ τεῖχος ἰσχυρότερον περιβαλλόμενοι.*

Ηρόδ. VI 48: *Οἱ δὲ Θάσιοι τῷ βασιλέι κελεύσαντι καὶ τὸ τεῖχος τὸ σφέτερον κατεῖλον καὶ τὰς νέας τὰς πάσας ἐκόμισαν ἐς Ἄβδηρα.*

43. Θουκ. I 100: *Χρόνῳ δὲ ὕστερον ξυνέβη Θασίους αὐτῶν ἀποστῆναι διενεχθέντας περὶ τῶν ἐν τῇ ἀντιπέρας Θρᾴκῃ ἐμπορίων καὶ τοῦ μετάλλου ἃ ἐνέμοντο. Καὶ ναυσὶ μὲν ἐπὶ Θάσον πλεύσαντες οἱ Ἀθηναῖοι ναυμαχίᾳ ἐκράτησαν καὶ ἐς τὴν γῆν ἀπέβησαν.*

Πλούτ., Βίοι, Κίμων 14, 2: *Ἐκ δὲ τούτου Θασίους μὲν ἀποστάντας Ἀθηναίων καταναυμαχήσας τρεῖς καὶ τριάκοντα ναῦς ἔλαβε καὶ τὴν πόλιν ἐξεπολιόρκησε καὶ τὰ χρυσεῖα τὰ πέραν Ἀθηναίοις προσεκτήσατο καὶ χώραν, ἧς ἐπῆρχον Θάσιοι, παρέλαβεν.*

χε συλλάβει ο Κίμων κατά την ναυμαχία που προηγήθηκε της κατάληψης της πόλης. Ο Θουκυδίδης (1, 101, 1 και 3) αναφέρει ότι οι Θάσιοι αντιστάθηκαν στην πολιορκία των Αθηναίων και μόνον στο τρίτο έτος πολιορκίας εξαναγκάστηκαν να παραδοθούν, να κατεδαφίσουν τα τείχη τους και να παραδώσουν τον στόλο τους[44]. Στη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου μέσα στον πολεμικό λιμένα της Θάσου εύρισκαν τώρα πια καταφύγιο οι αθηναϊκές τριήρεις. Από το λιμάνι της Θάσου αναχώρησαν για την Αμφίπολη κατά τον χειμώνα του 424-423 π.Χ. επτά τριήρεις. Επρόκειτο για τις τριήρεις που ευρίσκοντο ετοιμοπόλεμες κάτω από τις διαταγές του στρατηγού Θουκυδίδη[45]. Μέσα στον ίδιο τον πολεμικό λιμένα της Θάσου κατά τον χειμώνα του 411-410 π.Χ. διαχείμασαν είκοσι αθηναϊκές τριήρεις υπό τον Θρασύβουλο[46]. Ο αριθμός των είκοσι τριήρεων δίνει μία ιδέα για τον αριθμό του ανθρώπινου δυναμικού του αθηναϊκού στρατού που είχε εγκατασταθεί στη Θάσο. (Οι 20 δηλαδή τριήρεις αντιστοιχούν σε 4.000 άνδρες). Μετά τον χειμώνα του 411-410 η Θάσος εξοπλίστηκε ξανά και δημιούργησε ένα νέο στόλο[47]. Κατά τη μαρτυρία του Πλίνιου οι Θάσιοι ήταν οι πρώτοι που τοποθέτησαν γέφυρες στις τριήρεις τους, πριν ακόμη και από τους Αθηναίους (Πλίνιος ο Πρεσβύτερος VII, 209)[48].

Από τις αρχαίες πηγές προκύπτει ότι η Θάσος είχε ένα αξιόλογο πολεμικό ναυτικό, καλά εξοπλισμένο κατά την εποχή της κατάληψής της από τον Κίμωνα. Μετά την πολιορκία και παρά το γεγονός ότι παρέδωσε στον Κίμωνα 33 πλοία, είχε τη δυνατότητα να παραμείνει αρκετά ισχυρή, για να ανταπεξέλθει σε μία ασφυκτική πολιορκία. Είναι βέβαιο όμως ότι τα 33 πλοία που παραδόθηκαν δεν αποτελούσαν αυτά και μόνο το σύνολο των ναυτικών της δυνάμεων και ότι τα νεώρια είχαν δυνατότητα να στεγάσουν μεγαλύτερο αριθμό πλοίων. Η χωρητικότητα του λιμανιού επέτρεπε τρία συγκροτήματα νεωρίων, που θα φιλοξενούσαν 50 τριήρεις περίπου. Ο αριθμός των 50 τριήρεων για μία συνήθη ναυτική δύναμη εκείνης της εποχής θα μπορούσε να θεωρηθεί πιθανός.

Με ποιόν τρόπο τώρα μπορούμε να αποκαταστήσουμε αυτά τα νεώρια μέσα στο χώρο του κλειστού λιμανιού; Είναι δυνατόν να αποκατασταθεί ένα σύνολο νεωρίων, το οποίο να εφάπτεται του τοίχου Α-Β. Αυτό το σύνολο που βρίσκεται σε ένα κτίσμα, μήκ. 100 μ., μέσα στο οποίο εισήρχοντο 15 τριήρεις (5 διαμερίσματα από τρεις τριήρεις το καθένα) (Σχέδ. 7). Ένα δεύτερο σύνολο νεωρίων μπορεί να εφάπτεται του τοίχου G-Η. Σε ένα κτίριο μήκ. 100 μ. επροστατεύοντο 15 τριήρεις (πέντε διαμερί-

44. Θουκ. Ι 101: *Θάσιοι δὲ νικηθέντες μάχῃ καὶ πολιορκούμενοι Λακεδαιμονίους ἐπεκαλοῦντο καὶ ἐπαμύνειν ἐκέλευον ἐσβαλόντας ἐς τὴν Ἀττικήν.*

Θουκ. Ι 101: *Θάσιοι δὲ τρίτῳ ἔτει πολιορκούμενοι ὡμολόγησαν Ἀθηναίοις τεῖχός τε καθελόντες καὶ ναῦς παραδόντες χρήματά τε ὅσα ἔδει ἀποδοῦναι αὐτίκα ταξάμενοι καὶ τὸ λοιπὸν φέρειν, τήν τε ἤπειρον καὶ τὸ μέταλλον ἀφέντες.*

45. Θουκ., IV 104: *οἱ δὲ ἐναντίοι τοῖς προδιδοῦσι, κρατοῦντες τῷ πλήθει, ὥστε μὴ αὐτίκα τὰς πύλας ἀνοίγεσθαι, πέμπουσι μετὰ Εὐκλέους τοῦ στρατηγοῦ, ὃς ἐκ τῶν Ἀθηνῶν παρῆν αὐτοῖς φύλαξ τοῦ χωρίου ἐπὶ τὸν ἕτερον στρατηγὸν τῶν ἐπὶ Θράκης Θουκυδίδην τὸν Ὀλόρου, ὃς τάδε ξυνέγραψεν, ὄντα περὶ Θάσον (ἔστι δὲ ἡ νῆσος Παρίων ἀποικία, ἀπέχουσα τῆς Ἀμφιπόλεως ἡμίσεος ἡμέρας μάλιστα πλοῦν), κελεύοντες σφίσι βοηθεῖν. Καὶ ὁ μὲν ἀκούσας κατὰ τάχος ἑπτὰ ναυσὶν αἷς ἔτυχον παροῦσαι ἔπλει, καὶ ἐβούλετο φθάσαι μάλιστα μὲν οὖν τὴν Ἀμφίπολιν, πρὶν τι ἐνδοῦναι, εἰ δὲ μή, τὴν Ἠιόνα προκαταλαβών. 105: Ἐν τούτῳ δὲ Βρασίδας δεδιὼς καὶ τὴν ἀπὸ τῆς Θάσου τῶν νεῶν βοήθειαν καὶ πυνθανόμενος τὸν Θουκυδίδην κτῆσιν τε ἔχειν τῶν χρυσείων μετάλλων ἐργασίας ἐν τῇ περὶ ταῦτα Θράκῃ καὶ ἀπ' αὐτοῦ δύνασθαι ἐν τοῖς πρώτοις τῶν ἠπειρωτῶν, ἠπείγετο προκατασχεῖν, εἰ δύναιτο, τὴν πόλιν, μὴ ἀφικνουμένου αὐτοῦ τὸ πλῆθος τῶν Ἀμφιπολιτῶν ἐλπίσαν ἐκ θαλάσσης ξυμμαχικὸν καὶ ἀπὸ τῆς Θράκης ἀγείραντα αὐτὸν περιποιήσειν σφᾶς,...*

46. Ξεν., Ελληνικά, 12: *Ἐπεὶ δ' ἦλθον, ἀνάγεσθαι ἤδη αὐτοῦ μέλλοντος ὡς ἐπὶ ναυμαχίαν ἐπεισπλεῖ Θηραμένης εἴκοσι ναυσὶν ἀπὸ Μακεδονίας, ἅμα δὲ καὶ Θρασύβουλος εἴκοσι ἑτέραις ἐκ Θάσου, ἀμφότεροι ἠργυρολογηκότες.*

47. Θουκ., VIII 64: *Καὶ Διοτρέφη, ὄντα περὶ Χίον, ῥηµένον δὲ ἐς τὰ ἐπὶ Θράκης ἄρχειν, ἀπέστελλον ἐπὶ τὴν ἀρχήν. Καὶ ἀφικόµενος ἐς τὴν Θάσον τὸν δῆµον κατέλυσεν καὶ ἀπελθόντος αὐτοῦ οἱ Θάσιοι δευτέρῳ µηνὶ µάλιστα τὴν πόλιν ἐτείχιζον, ὡς τῆς µὲν µετ' Ἀθηναίων ἀριστοκρατίας οὐδὲν ἔτι προσδεόµενοι, τὴν δὲ ἀπὸ Λακεδαιµονίων ἐλευθερίαν ὁσηµέραι προσδεχόµενοι. Καὶ γὰρ καὶ φυγῇ αὐτῶν ἔξω ἦν ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων παρὰ τοῖς Πελοποννησίοις, καὶ αὖτη µετὰ τῶν ἐν τῇ πόλει ἐπιτηδείων κατὰ κράτος ἔπρασσε ναῦς τε κοµίσαι καὶ τὴν Θάσον ἀποστῆσαι.*

48. Πλίνιος ο Πρεσβύτερος, VII, 209: *Siderum observationem in navigando Phoenices remum Copae latitudinem eius Plataeae vela Icarus malum et antennam Daedalus, hippegum Samii aut Pericles Atheniensis tectas longas Thasii, antea ex propa tantum et pugnabatur.*

σματα από τρεις τριήρεις το καθένα). Ήδη έχουμε συνολικά 30 τριήρεις. Εάν θέλουμε να καταλήξουμε στις 50, μπορούμε να τοποθετήσουμε μία ακόμη σειρά νεωρίων στο μυχό του λιμανιού ανάμεσα στο σημείο Η και στη βορειοδυτική στοά. Κάτω από αυτές τις συνθήκες η ανωδομή μπορεί να αποκατασταθεί με μία συνεχή στέγαση. Δηλαδή δίριχτες στέγες (στέγη στο σχήμα των δοντιών του πριονιού), οι οποίες έχουν κλίση προς το εσωτερικό του λιμανιού και των οποίων η κλίση ακολουθεί αυτή των γλιστρών των νεωρίων πάνω στις οποίες ανέλκυαν τα σκάφη. Το μόνο άγνωστο παραμένει ο τρόπος στήριξης της στέγης. Μπορούμε να φανταστούμε μία δίριχτη στέγη για κάθε δύο τριήρεις που καλύπτει 12 έως 13 μ. περίπου είτε μία δίριχτη στέγη για κάθε τρεις τριήρεις που καλύπτει 20 μ. περίπου (Σχέδ. 11).

Είδαμε ότι τα νεώρια στην περιοχή Α-Β είχαν δύο φάσεις, ή μία στα τέλη του 6ου αι. π.Χ., σύγχρονη με την κατασκευή της οχύρωσης του λιμανιού, και η δεύτερη στα μέσα περίπου του 5ου αι., γύρω στο 450 π.Χ. Ανάμεσα στις δύο φάσεις οπωσδήποτε μεσολάβησε κάποια καταστροφή, η οποία θα μπορούσε να οφείλεται στην άλωση του 465-463 π.Χ.

Τα νέωρια της Θάσου μπορούν να συγκριθούν με άλλες τέτοιου είδους εγκαταστάσεις που έχουν εντοπισθεί σε άλλες αρχαίες ελληνικές πόλεις, αλλά δεν είναι γνωστές από φιλολογικές ή επιγραφικές μαρτυρίες (όπως παραδείγματος χάριν τα νεώρια των Συρακουσών, της Κέρκυρας, της Μασσαλίας κλπ.)[49]. Όλα τα παραδείγματα των νεωρίων που ήρθαν στο φως από τις ανασκαφές είναι κατά πολύ μεταγενέστερα από αυτά του Πειραιά. Όπως παραδείγματος χάριν τα νεώρια της Απολλωνίας στην Κυρηναϊκή[50] και στην Καρχηδόνα[51]. Στην περίπτωση της Θάσου έχουμε ένα από τα πλέον παλαιά παραδείγματα των αρχών του 5ου αι. π.Χ. Ένα ακόμη παλαιότερο παράδειγμα μπορεί να είναι αυτό του κλειστού λιμανιού της Σάμου, που κατασκευάστηκε από τον τύραννο Πολυκράτη μέσα στο γ' τέταρτο του 6ου αι. π.Χ. Για τις λιμενικές εγκαταστάσεις του λιμανιού αυτού ο Ηρόδοτος είχε εκφράσει τον μεγάλο θαυμασμό του μαζί και για τα δύο άλλα περιώνυμα έργα του τυράννου, δηλαδή το Ηραίο και το Ευπαλίνειο όρυγμα[52].

Το λιμάνι της Σάμου ήταν έτσι κατασκευασμένο για να δέχεται τον στόλο του τυράννου Πολυκράτη, που αποτελούνταν από 100 πεντηκοντόρους[53]. Ο Ηρόδοτος διηγείται με ποιό τρόπο ο Πολυκράτης απείλησε ότι θα πυρπολούσε μέσα στα νεώρια τις οικογένειες των εχθρών του, τις οποίες είχε κρατήσει ως ομήρους[54].

Μπορούμε να υπολογίσουμε την έκταση του λιμανιού της Σάμου με βάση το σχέδιο των αρχαίων οχυρώσεών της (σημερινό Πυθαγόρειο)[55]. Η μελέτη του κλειστού λιμανιού της νήσου βρίσκεται ακόμη

49. I.J.N.A. 11:3 (1982), σ. 206.

50. Gianfrotta - Pomey, 1981, σ. 316.

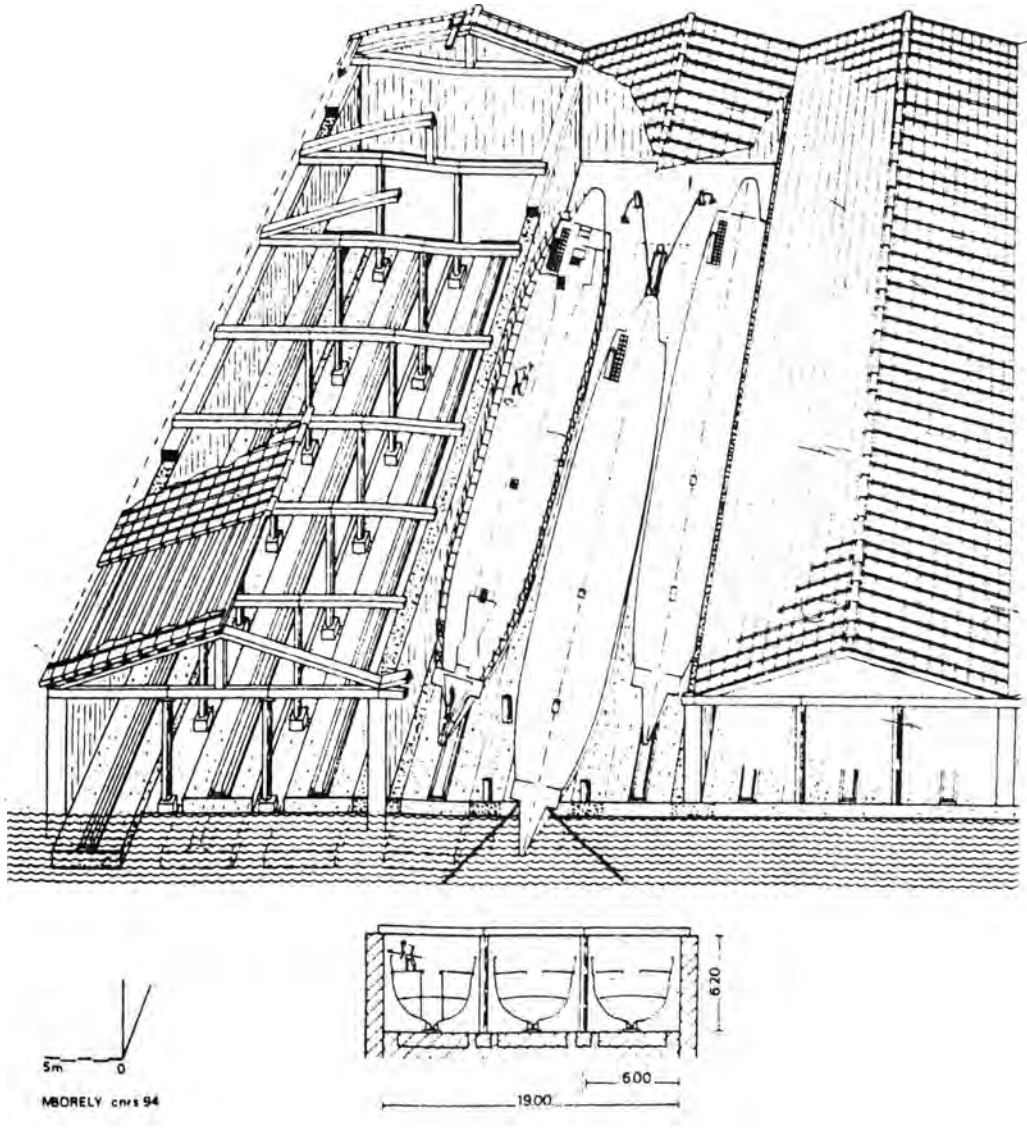
51. I.J.N.A. 11:3 (1982), εικ. 10.

52. Ηρόδ. ΙΙΙ, 60: *Ἐμήκυνα δὲ περὶ Σαμίων μᾶλλον, ὅτι σφι τρία ἐστὶ μέγιστα ἁπάντων Ἑλλήνων ἐξεργασμένα, ὄρεός τε ὑψηλοῦ ἐς πεντήκοντα καὶ ἑκατὸν ὀργυιάς, τούτου ὄρυγμα κάτωθεν ἀρξάμενον, ἀμφίστομον. Τὸ μὲν μῆκος τοῦ ὀρύγματος ἑπτὰ στάδιοι εἰσί, τὸ δὲ ὕψος καὶ εὖρος ὀκτὼ ἑκάτερον πόδες. Διὰ παντὸς δὲ αὐτοῦ ἄλλο ὄρυγμα εἰκοσίπηχυ βάθος ὀρώρυκται, τρίπουν δὲ τὸ εὖρος, δι' οὗ τὸ ὕδωρ ὀχετευόμενον διὰ σωλήνων παραγίνεται ἐς τὴν πόλιν ἀγόμενον ἀπὸ μεγάλης πηγῆς. Ἀρχιτέκτων δὲ τοῦ ὀρύγματος τούτου ἐγένετο Μεγαρεὺς Εὐπαλῖνος Ναυστρόφου. Τοῦτο μὲν δὴ ἓν τῶν τριῶν ἐστι, δεύτερον δὲ περὶ λιμένα χῶμα ἐν θαλάσσῃ, βάθος καὶ εἴκοσι ὀργυιέων· μῆκος δὲ τοῦ χώματος μέζον δύο σταδίων. Τρίτον δέ σφι ἐξέργασται νηὸς μέγιστος πάντων τῶν ἡμεῖς ἴδμεν· τοῦ ἀρχιτέκτων πρῶτος ἐγένετο Ῥοῖκος Φιλέω ἐπιχώριος. Τούτων εἵνεκεν μᾶλλον τι περὶ Σαμίων ἐμήκυνα* (20 οργυιές είναι 32 μ. βάθος, 2 στάδια είναι 360 μ.).

53. Ηρόδ. ΙΙΙ 39: *Ἐν χρόνῳ δέ ὀλίγῳ αὐτίκα τοῦ Πολυκράτεος τὰ πρήγματα ηὔξετο καὶ ἦν βεβωμένα ἀνά τε τὴν Ἰωνίην καὶ τὴν ἄλλην Ἑλλάδα· ὅκου γὰρ ἰθύσειε στρατεύεσθαι, πάντα οἱ ἐχώρεε εὐτυχέως. Ἔκτητο δὲ πεντηκοντέρους τε ἑκατὸν καὶ χιλίους τοξότας.*

54. Ηρόδ. ΙΙΙ 45: *τῶν δ' ὑπ' ἑωυτῷ ἐόντων πολιητέων τὰ τέκνα καὶ τὰς γυναῖκας ὁ Πολυκράτης ἐς τοὺς νεωσοίκους συνειλήσας εἶχε ἑτοίμους, ἢν ἄρα προδιδῶσι οὗτοι πρὸς τοὺς κατιόντας, ὑποπρῆσαι αὐτοῖσι νεωσοίκοισι.*

55. Kienast, 1978, Samos XV, Die Molen, σ. 38 και γενικό σχέδιο ή το σχέδιο που δημοσίευσα στο I.J.N.A. 20:4 (1991): «Underwater Excavation Research in the Ancient Harbour of Samos, September-October 1988, εικ. 3» ύστερα από την πρώτη ανασκαφική έρευνα στο αρχαίο λιμάνι που διενεργήθηκε το 1988.




*Σχέδ. 11. Θάσος. Αναπαράσταση των νεωρίων στο βόρειο τμήμα του λιμανιού.*

σε πρώτο στάδιο και οι συνθήκες διερεύνησής του είναι πολύ δύσκολες. Κατά την πρώτη ανασκαφική έρευνα προσδιορίστηκαν μερικώς τα ίχνη του «χώματος» που όριζε κατά πλάτος τη λιμενολεκάνη και η ανασκαφή έφθασε μέχρι τα 14 μ. βάθος κάτω από την επιφάνεια της θάλασσας[56]. Δεν υπάρχει καμμία ένδειξη μέχρι σήμερα για την ύπαρξη των νεωρίων, που όμως είχαν ήδη χρησιμοποιηθεί κατά τον 5ο αι. π.Χ., διαστ. 2,5 έως 3 εκταρίων[57].

56. Σήμερα, ύστερα από βαθύτερη εξέταση του θέματος, μπορώ να πω ότι ανασκευάζω τις απόψεις μου για τη χρονολόγηση της λιθορριπής (χώμα) του Πολυκράτη. Είμαι δηλαδή πεπεισμένη ότι η θεμελίωση ανήκει στο αρχαϊκό λιμενικό έργο, το οποίο επισκευάστηκε και ενισχύθηκε κατά τους ελληνιστικούς χρόνους.

57. Ακόμα και κατά την ανασκαφική έρευνα του 1993, που διενεργήθηκε σε θαλάσσιο χώρο, όπου υπήρχε η υποψία ότι θα αποκαλύπτονταν κατασκευές νεωρίων, δεν μας δόθηκε καμμία ένδειξη γι' αυτές. Κατά την ανασκαφική έρευνα του 1994 η

Για τη μελέτη του λιμανιού της Θάσου ένα καλό παράλληλο θα μπορούσε να αποτελέσει και το αρχαίο λιμάνι της Πάρου, η οποία ήταν μητρόπολη της Θάσου. Σε μία πρόσφατη μελέτη της η Daniele Berranger[58] επισημαίνει την ομοιότητα της περιγραφής του Σκύλακα για τα λιμάνια της Πάρου και της Θάσου, ο οποίος αναφέρει ότι και τα δύο νησιά είχαν δύο λιμάνια, εκ των οποίων το ένα ήταν κλειστό (Περίπλους 58). Στο γενικό τοπογραφικό της αρχαίας πόλης της Πάρου φαίνεται ότι κάποιες βυθισμένες κατασκευές υπάρχουν κάτω από την ακρόπολη, οι οποίες περιγράφηκαν από τον Γεώργιο Παπαθανασόπουλο και τον Δημήτριο Σκιλάρντι[59].

## ΟΙ ΠΥΡΓΟΙ ΚΑΙ Η ΠΡΟΣΘΕΤΗ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΤΟΥ ΤΕΛΟΥΣ ΤΟΥ 4ΟΥ ΚΑΙ ΤΩΝ ΑΡΧΩΝ ΤΟΥ 3ΟΥ ΑΙ. π.Χ.

Τα οχυρωματικά έργα του 6ου και 5ου αι. π.Χ. πρόσφεραν μία επαρκή άμυνα τον καιρό που ο τρόπος πολιορκίας τους δεν ήταν τόσο ανεπτυγμένος. Η πρόοδος των πολιορκητικών μηχανών, των καταπελτών και των πολιορκητικών κριών, οδήγησαν τους μηχανικούς του 4ου αι. π.Χ. να επινοήσουν μία πιο σύγχρονη οχυρωματική προστασία και να τοποθετήσουν κατά μήκος των τειχών οχυρωματικούς πύργους. Κατά τον 4ο αι. π.Χ. έχουμε και στο τείχος της Θάσου αύξηση των πύργων[60].

Η θασιακή οχύρωση βελτιώθηκε, για να ανταποκριθεί στις νέες ανάγκες της άμυνας κατά των πολιορκιών. Τετράγωνοι πύργοι κατασκευάστηκαν σε επαφή με τα αρχαϊκά τείχη, η πύλη του Σειληνού συμπληρώθηκε με προμαχώνες, ενώ για την προστασία της πύλης του Διός κτίστηκε πύργος στο άνοιγμα της εισόδου. Την ίδια εποχή αναδιοργανώθηκαν τα διαμερίσματα της πύλης του και οι οχυρώσεις του λιμανιού συμπληρώθηκαν με νέες προσθήκες. Οι ίδιες πολιορκητικές μηχανές που μπορούσαν στην ξηρά να πολιορκήσουν επιτυχώς τα παλαιά οχυρωματικά έργα και να καταλάβουν την πόλη ήταν εξίσου αποτελεσματικές και στη θάλασσα. Τις τοποθετούσαν πάνω σε πλοία ή πάνω σε παράλληλες καρίνες πλοίων.

Κατά το τέλος λοιπόν του 4ου αι. π.Χ. η οχύρωση του κλειστού λιμανιού της Θάσου, που είχε κατασκευασθεί τον 5ο αι. π.Χ., ενισχύθηκε με κυκλικούς πύργους. Αποκαλύφθηκαν τρεις στα σημεία Β, C και G. Μόνο ο πύργος στο σημείο G ήταν γνωστός πριν από την ανασκαφική έρευνα. Οι πύργοι στα σημεία Β και C είχαν σημειωθεί πάνω στο παλαιό σχέδιο του G. Perrot, αλλά δεν είναι βέβαιο ότι ήταν ορατοί.

### **Ο πύργος στο σημείο G** (Πίν. 31 γ, 32 α)

Πρόκειται για τον πύργο του Ηρακλεόδωρου στη νότια πλευρά του λιμανιού. Τις μέρες που η στάθμη της θάλασσας κατεβαίνει, διακρίνεται έξω από το νερό ο τελευταίος σωζόμενος δόμος. Αυτός ο πύργος έφερε σε μία μαρμαρόπλινθο της δόμησής του μία επιγραφή με μεγάλα γράμματα, όπου εμνημονεύετο το όνομα του προσώπου του οποίου ο πύργος ήταν δωρεά[61]. Αυτή η επιγραφή, που βρέ-

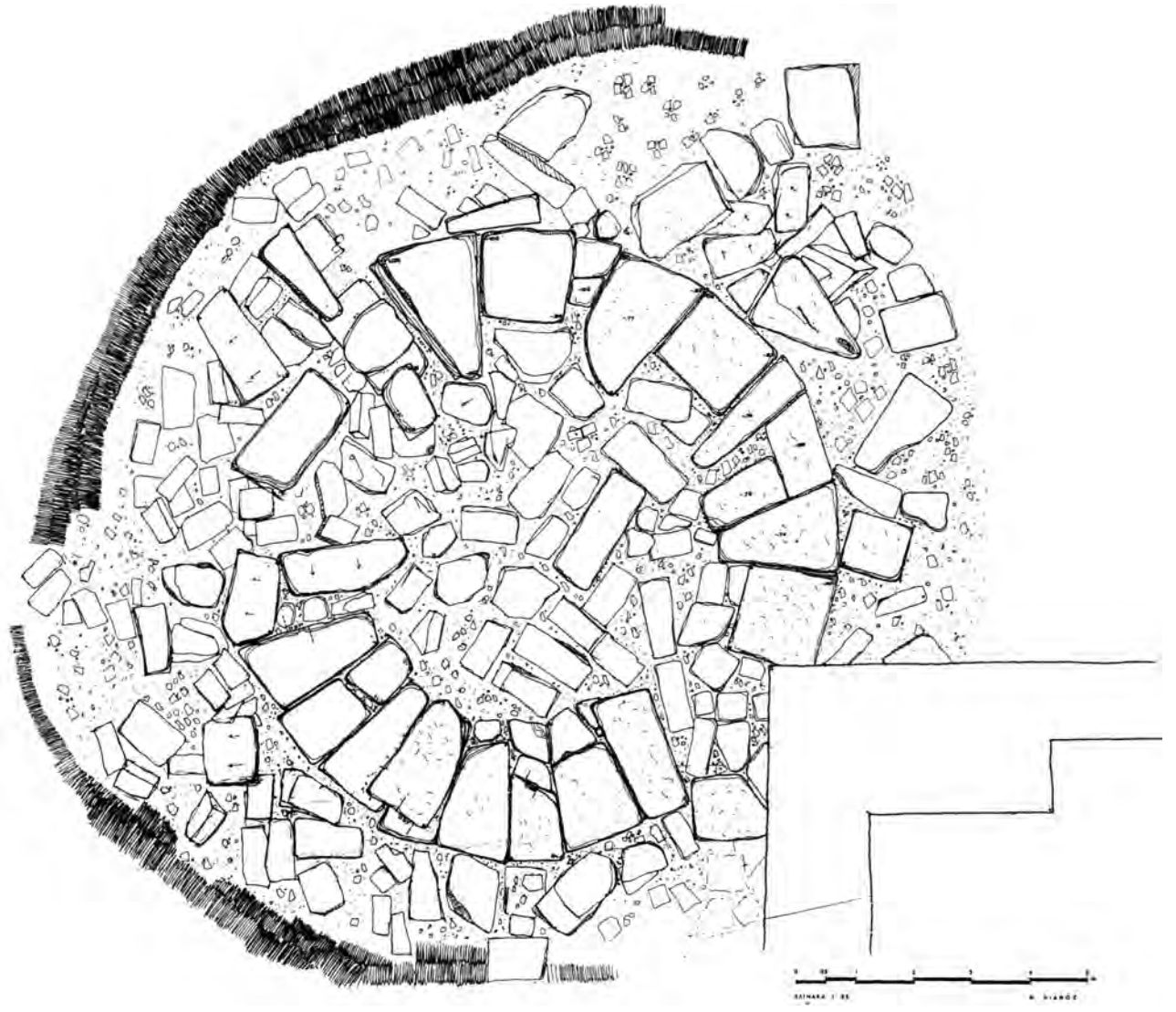
προσπάθεια θα συνεχιστεί με σκοπό οπωσδήποτε την αποκάλυψη τέτοιων κατασκευών σε μία τόσο πρώιμη περίοδο. Όμως η μελέτη του πολεμικού λιμανιού της Θάσου θα βοηθήσει σημαντικά στη διερεύνηση αυτού του αρχαιότερου λιμανιού του ελλαδικού χώρου.

58. Berranger, 1972, σ. 58, πίν. 3.

59. I.J.N.A. 10:2 (1981), εικ. 2, 3. Θεωρούμε πάντως ότι μία γενική μελέτη για τα λιμάνια, που θα ανανέωνε αυτήν του K. Lehman, θα ήταν απαραίτητη για να γίνει γνωστή η ναυτική και εμπορική κίνηση μεταξύ όλων των αρχαίων ελληνικών πόλεων αλλά και της τοπογραφίας και του σχηματισμού των κλειστών λιμανιών που αποτελούν την προέκταση των τειχών των αρχαίων πόλεων. Οι απόψεις πάνω στην πολεοδομική οργάνωση θα βελτιώνονταν και θα συμπληρώνονταν.

60. Ét. Th. VIII (1962), Les murailes.

61. BCH LXXI-LXXII (1947-1948), σ. 262-272, αριθ. 587. Durant - Pouilloux, 1957, Ét. Th. V (1958), αριθ. 376.



*Σχέδ. 12. Θάσος. Ο βόρειος κυκλικός πύργος στο σημείο Β.*

θηκε μέσα στα ερείπια του γενουάτικου πύργου, ο οποίος βρίσκεται νοτιότερα του πύργου του Ηρακλεόδωρου, είχε χαραχθεί πάνω σε μία μαρμαρόπλινθο, μήκ. 1,97, ύψ. 0,30 και πλ. 0,55 μ. Η μαρμαρόπλινθος προέρχεται οπωσδήποτε από τον πύργο G. Το πλάτος και η διατομή της μαρμαροπλίνθου αυτής ταιριάζουν απόλυτα στη δόμηση του πύργου. Η τεχνική και το μέγεθος των διαστάσεων είναι ταυτόσημα με αυτά των μαρμαροπλίνθων στη θέση G. Μία τομή μας έδειξε ότι ο πύργος διατηρήθηκε σε ύψος έξι μαρμάρινων δόμων πάνω από την τάφρο θεμελίωσης. Ο πρώτος δόμος, ο πιο χαμηλός, έχει ύψος 0,40, ο δεύτερος 0,25, ο τρίτος 0,15, ο τέταρτος 0,35, ο πέμπτος 0,35 και ο έκτος 0,50 μ.

Η πάνω επιφάνεια αυτού του δόμου, επιμελώς λαξευμένη, φέρει τόρμους για την τοποθέτηση του επόμενου δόμου, που σήμερα δεν υπάρχει. Το κεντρικό τμήμα του πύργου ήταν σ' αυτό το επίπεδο γεμισμένο με μικρούς ακατέργαστους λίθους. Από τον τρόπο δόμησής του προκύπτει ότι οπωσδήποτε ο πύργος αυτός θα έφερε γέμισμα καθ' όλο το ύψος του. Ο πύργος κολλάει πάνω στην εξωτερική γωνία των τειχών και το κέντρο του συμπίπτει περίπου με την εξωτερική γωνία στο σημείο G της οχύρωσης

του 5ου αι. π.Χ., γεγονός που μειώνει πολύ τις πιθανότητες να υπήρχε εσωτερικά κάποια διαρρύθμισή του. Η διάμετρός του στη βάση είναι 8 μ. Πρόκειται λοιπόν για μία κατασκευή λιγότερο βαριά από τους κυκλικούς πύργους στα σημεία Β και C, που θα περιγράψουμε πιο κάτω. Αυτός ο πύργος ήταν, φαίνεται, ήσσονος σημασίας και γι' αυτό τον λόγο κτίστηκε με χρήματα της δωρεάς του προξένου έξω από τον πολεοδομικό προγραμματισμό, την ίδια περίοδο με την εξέδρα και το άγαλμα.

Η χρονολόγηση του πύργου δίδεται από την επιγραφή που σχολιάζεται από τον J. Pouilloux[62]. Είναι προγενέστερη από την άλωση της Ολύνθου από τους Μακεδόνες το 348 π.Χ., όταν ο Ηρακλεόδωρος, ο πρόξενος της Θάσου, είχε αφιερώσει ένα θησαυρό αργύρου στη νήσο και όριζε ως πληρεξούσιό του τον Αρχέδημο, τον γιο του Ιστιαίου. Αυτή η πράξη έγινε για να ευχαριστήσει τους Θασίους, που του είχαν διαφυλάξει την περιουσία και έκανε αυτή την αφιέρωση σε όλους τους θεούς. Πρόκειται για μια ειδική εορτή των Θασίων αφιερωμένη σε ένα σύνολο θεών. Η χρονολόγηση της δόμησης θα πρέπει να αναχθεί περί το τέλος του 4ου αι. π.Χ. και επιβεβαιώνεται από τα ευρήματα που ανελκύστηκαν από μία τομή που διενεργήθηκε στα θεμέλιά του. Αυτό το υλικό περιλαμβάνει και κεραμική μελαμβαφών αγγείων του 4ου αι. π.Χ., καθώς και θραύσματα θασιακών αμφορέων της ίδιας εποχής[63].

**Ο πύργος στο σημείο Β** (Σχέδ. 12)

Τα θεμέλια του πύργου στο σημείο Β βρίσκονται σήμερα βυθισμένα, αλλά ήταν ευδιάκριτα πριν από τις έρευνες κάτω από την σύγχρονη αποβάθρα. Έτσι, κατέστη δυνατόν να γίνει η σχεδιαστική αποτύπωσή του και να διενεργηθεί μία ανασκαφική τομή. Η σειρά των δόμων που σώζονται σχηματίζει περίπου ένα κύκλο διαμέτρου 10 μ. και αποτελείται από σχιστολιθικές πλίνθους καλοδουλεμένες και τραπεζιόσχημες, που έχουν πλάτος από 1 έως 2 μ. οι πιο μεγάλες και από 0,50 έως 0,85 μ. οι πιο μικρές. Το μήκος τους είναι περίπου 2 μ. και το μέσο ύψος τους 0,43 μ. Κάτω από την πρώτη σειρά βρίσκονται δύο ακόμη δόμοι από σχιστολιθικές λιθόπλινθους, ύψ. 0,30 μ. Η τελευταία σειρά έχει θεμελιωθεί σε τάφρο με γέμισμα από μικρούς αργούς λίθους. Το κέντρο του πύργου δεν βρίσκεται στη γωνία των τειχών του 5ου αι. π.Χ. Παρατηρείται ακόμη στο σημείο επαφής του με το τείχος στα ΒΑ. διαφοροποίηση στην τοιχοδομία με χρήση λίθων μικροτέρων διαστάσεων. Αυτή η ιδιαιτερότητα σημαίνει, κατά την άποψή μου, ότι στο σημείο αυτό υπήρχε μια χαμηλή είσοδος. Όμοια παραδείγματα τέτοιων εισόδων υπάρχουν και στους χερσαίους τετράγωνους πύργους της θασιακής οχύρωσης.

Η χρονολόγηση αυτού του πύργου δόθηκε από την ανασκαφή στη θεμελίωσή του. Η μελαμβαφής αττική κεραμική και τα θραύσματα αμφορέων, κυρίως θασιακών, που βρέθηκαν στην ανασκαφή χρονολογούνται στο τέλος της κλασικής περιόδου (τομή 2/16)[64].

**Ο πύργος στο σημείο C** (Σχέδ. 4)

Είναι επίσης ορατός, βυθισμένος σε μικρό βάθος μέσα στο λιμάνι. Από τον πύργο στο σημείο C έχει διατηρηθεί μόνο μία σειρά της θεμελίωσής του σε σχήμα δακτυλίου. Ο πύργος συνδέεται με το επιθαλάσσιο τείχος Β-C αλλά το κέντρο του δεν βρίσκεται μέσα στην προέκταση του άξονα της οχύρωσης. Το κτίσμα έχει ξεφύγει προς Β., έτσι, ώστε η περίμετρός του στα νότια να βρίσκεται περίπου στην ίδια ευθεία γραμμή με την εσωτερική πλευρά των τειχών. Η διάμετρος του πύργου είναι περίπου

62. BCH LXXI-LXXII (1947-48), σ. 193-267.

63. BCH 112 (1988), II, σ. 622-626.

64. Chali-Kahil 1960, πίν. LX, 31 - πίν. LVI, 43 (μελαμβαφή αγγεία). BCH Suppl. XIII, 1986, εικ. 2, IV siècle (για θασιακούς αμφορείς).

9,60 μ. Οι σχιστολιθικές λιθόπλινθοι της θεμελίωσης είναι περίπου των ιδίων διαστάσεων με αυτές του πύργου στο σημείο Β. Στο κέντρο υπάρχει η ίδια τοιχοδομή, δηλαδή ένα σύνολο μικροτέρων λίθων. Μία τομή που διενεργήθηκε (1/21) στο γωνίασμα του πύργου με το τείχος (εξωτερική πλευρά) μας επέτρεψε να αποκαλύψουμε ένα ακόμη δόμο σχιστολιθικών πλίνθων, ο οποίος προεξέχει 0,10 μ. από τον προηγούμενο. Ο άνω δόμος έχει ύψος 0,45 μ., ενώ ο κατώτερος, που προεξέχει, έχει ύψος 0,35 μ. Οι δύο πύργοι στις θέσεις Β και C έχουν διάμετρο 10 μ. κατά μέσο όρο ο καθένας και είναι συνδεδεμένοι ελάχιστα με την οχύρωση. Ήταν οπωσδήποτε δύο πύργοι κενοί εσωτερικά με πατώματα που χρησίμευαν για την τοποθέτηση των πολιορκητικών μηχανών. Οι πύργοι είχαν κατασκευαστεί ειδικά για την άμυνα του λιμανιού και αποτελούσαν τη συνέχεια των τετράγωνων πύργων στη χερσαία οχύρωση. Η ύπαρξη του πύργου στο σημείο C μπορεί να ερμηνευθεί μόνο, εάν η είσοδος του λιμανιού ήταν τοποθετημένη ανάμεσα στα σημεία D και C. Μπορούμε να συγκρίνουμε τη θασιακή θαλάσσια άμυνα με αυτή του Πόρτο-Χέλι ή των Φαλασάρνων. Είναι πιθανόν ένας ακόμη πύργος, που σήμερα δεν είναι γνωστός, να βρίσκεται στο σημείο Ε.

**Η προσθήκη του 4ου αι. π.Χ στη δυτική πλευρά έξω από το λιμάνι** (Σχέδ. 3)

Εξωτερικά του κλειστού λιμανιού στην περιοχή της γωνίας όπου το σημείο G αποκαλύφθηκε πέρα από τα όρια του λιμανιού μία προσθήκη. Η κατασκευή αυτή είχε διαπιστωθεί σε πολλές ανασκαφικές περιόδους[65]. Αρχικά είχε χαρακτηριστεί ως αρχαϊκή. Αλλά περαιτέρω μελέτη έδειξε ότι πρέπει να είναι σύγχρονη με τη δημιουργία του κλειστού λιμανιού των αρχών του 5ου αι. π.Χ. Τα κινητά ευρήματα βεβαιώνουν τη διάρκεια χρήσης του κτιρίου έως τον 4ο αι. π.Χ.[66]. Πρόκειται για μια ενίσχυση του λιμανιού κατασκευασμένη με μαρμάρινες και σχιστολιθικές πλίνθους σε δύο σειρές, πλ. 2 μ. Οι λιθόπλινθοι είναι σε δόμους των οποίων το ύψος ποικίλλει από 0,16 έως 0,38 μ.. Η πάνω σειρά δόμων αποτελείται από μαρμαρόπλινθους δρομικές ή μπατικές συνδεόμενες μεταξύ τους με βαθύνσεις που δέχονταν συνδέσμους χελιδονοουράς. Αυτές οι βαθύνσεις ήταν κάποτε γεμάτες με μολύβι και πιθανόν συμπληρώνονταν με ξύλινους τένοντες. Σε ορισμένες περιπτώσεις οι σύνδεσμοι αυτοί εμφανίζονται και στις τρεις πλευρές των λιθοπλίνθων.

Από αυτές τις κατασκευαστικές λεπτομέρειες αντιλαμβανόμαστε ότι το λιμενικό αυτό έργο έγινε μέσα σε ένα ξύλινο σκελετό. Κάτω από τη σειρά των μαρμάρινων λιθοπλίνθων υπάρχουν πέντε δόμοι σχιστολιθικών στη νότια πλευρά και μόνο τέσσερις δόμοι ισοϋψείς στη βόρεια πλευρά. Και αυτή η σειρά φέρει συνδέσμους σε σχήμα χελιδονοουράς.

Η κατασκευή θεμελιώνεται σε τάφρο που γεμίζει με μικρών διαστάσεων αργούς λίθους. Φαίνεται πιθανόν ότι η νότια πλευρά της επιχωματώθηκε και ότι στη συνέχεια η ξηρά επεκτάθηκε προς Β., όταν δημιουργήθηκε αυτή η κατασκευή. Στο συμπέρασμα αυτό μας οδηγεί η ύπαρξη του φυσικού τσιμέντου της θάλασσας που περικλείει πλήθος οστράκων και τα οποία την χρονολογούν στον 4ο αι. π.Χ.

Το σχήμα αυτής της τεχνητής παραλίας είναι μία οφιοειδής γραμμή, η οποία αρχίζει από τον πράσινο φανό κοντά στο σημείο όπου το F περνάει εμπρός από τον πύργο στο σημείο G και προχωρεί σε ευθεία γραμμή προς Ν.-Α. παράλληλα με την οχύρωση G-H. Υπήρχε προφανώς εμπρός από την οχύρωση G-H και τη θαλασσία πύλη μια χερσαία «γλώσσα», η οποία περιέβαλλε από Α. τη λεκάνη του δεύτερου εμπορικού λιμανιού. Εδώ είχε ιδρυθεί το αρχαϊκό ιερό της θεάς Σωτείρας[67] και προς Β. αυ-

65. I.J.N.A. 18:1 (1989), σ. 52-56. AAA XVIII (1985), σ. 129-134. BCH 111 (1987), II, σ. 626· 112 (1988), II, σ. 736-742.

66. Πρόκειται για ενσφράγιστη λαβή αμφορέα με τις επιγραφές *ΠΟΥΛΙΑΔΗΣ* και *ΘΑΣΙΟΥ* (BCH Suppl. XIII, 1986, σ. 331) – μία κέραμο με επιγραφές *ΣΑΤΥΡΟΣ* και *ΘΑΣΙΩΝ* (Debidour, 1986, BCH Suppl. XIII, 1986, σ. 332) και ένα χάλκινο νόμισμα με Άρτεμι και Ηρακλή τοξότη στον οπισθότυπο (Guide de Thasos, σ. 189, πίν. V).

67. BCH 68-69 (1944-45), σ. 147-150.

τού ίσως να υπήρχαν άλλες κατασκευές, όπως το ανάθημα του Ηρακλεόδωρου σε όλους τους θεούς, το οποίο σύμφωνα με την αναφερθείσα επιγραφή περιελάμβανε, εκτός του πύργου, μια εξέδρα και ένα άγαλμα.

Η χρονολόγηση της κατασκευής προσδιορίστηκε από δύο τομές (3/15 και 4/12) που ανοίχτηκαν σε επαφή με τον τοίχο στήριξής της, που βρίσκεται σήμερα βυθισμένος και προσδιόριζε τα όριά της. Στην τομή 3/15, που διενεργήθηκε κατά μήκος της εξωτερικής πλευράς κάτω από ένα στρώμα άμμου και ψιλού χαλικιού, το οποίο υπάρχει μέχρι την τρίτη καθ' ύψος σειρά, βρίσκομε ένα παχύ στρώμα γεμάτο από άφθονη κεραμική κυρίως θραύσματα θασιακών αμφορέων του 4ου αι. π.Χ. Χαρακτηριστική είναι μία ενσφράγιστη λαβή με τις επιγραφές *ΠΟΥΛΙΑΔΗΣ* και *ΘΑΣΙΩΝ* και με σύμβολο δελφίνι, που χρονολογείται μεταξύ 310 και 300 π.Χ.[68]. Τα άλλα ευρήματα ανήκουν σε μεταγενέστερη περίοδο, όπως θραύσμα κεραμίδος στέγης με επιγραφές *ΣΑΤΥΡΟΣ* και *ΘΑΣΙΩΝ* και σύμβολο μία άγκυρα των μέσων του 3ου αι. π.Χ.[69], και ένα χάλκινο νόμισμα με Ηρακλή τοξότη και Άρτεμη του 1ου αι. π.Χ.[70].

Στην τομή 4/12, που πραγματοποιήθηκε στην εσωτερική πλευρά του τοίχου της κατασκευής, διασχίσαμε ένα στρώμα φυσικού τσιμέντου της θάλασσας (0,62 μ.), ένα στρώμα από μικρούς λίθους (0,07 μ.) και στη συνέχεια συναντήσαμε μεγάλους λίθους (0,43 μ.)[71]. Κάτω από την πρώτη σειρά του μώλου υπάρχει ένα στρώμα με άμμο χονδρή με χαλικάκια (0,12 μ.) και στη συνέχεια το παρθένο έδαφος. Στο φυσικό τσιμέντο της θάλασσας, το οποίο είναι πολύ δύσκολο να ανασκαφεί, βρίσκονται εγκλεισμένα πολυάριθμα θραύσματα αμφορέων, κυρίως θασιακών του 4ου αι. π.Χ., μεταξύ των οποίων μία ενσφράγιστη λαβή με σύμβολο ένα κάδο του 310-300 π.Χ.[72].

## ΤΟ ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΣΩΤΕΙΡΑΣ

Η έρευνα της γειτονικής με τον πύργο του Ηρακλεόδωρου και με τη θαλάσσια πύλη του Πολέμαρχου περιοχής εξωτερικά του κλειστού λιμανιού μας έδωσε ορισμένα στοιχεία για το ιερό της Σωτείρας, το οποίο ανασκάφηκε από τον Roland Martin[73] και το οποίο σήμερα έχει επιχωσθεί. Αυτό το κτίριο, το σχήμα του οποίου είναι σχεδόν τετράγωνο, ανακαλύφθηκε έξω από τα τείχη, σε απόσταση 40 μ. περίπου από την πύλη του Πολέμαρχου και πολύ κοντά στην οχύρωση G-H του λιμανιού.

Στην περιοχή αυτή υπάρχει μια «γλώσσα» ξηράς που πλαισιώνει το ανοικτό λιμάνι, το οποίο εκτείνεται προς Ν. Το κτίσμα χρονολογείται μεταξύ 6ου και 5ου αι. π.Χ., σύμφωνα με την τεχνική κατασκευής της θεμελίωσής του. Το κτίσμα αυτό ταυτίστηκε με το ιερό της Σωτείρας με βάση μια επιγραφή. Η επιγραφή είναι ανάθημα του συντρόφου του Πολέμαρχου κατά τον 4ο αι. π.Χ. σε μια θεότητα, το όνομα της οποίας δύναται να αποκατασταθεί από μια δεύτερη αφιέρωση που δημοσιεύθηκε από τον Georges Daux[74] και η οποία αναφέρεται σε θεότητα με το όνομα Σώτειρα.

Ο G. Daux υπογραμμίζει ότι το επίθετο Σώτειρα μπορεί να συνοδεύει την Αφροδίτη, την Αθηνά, την Κόρη, την Εκάτη, την Άρτεμη ή την Δήμητρα. Ο François Salviat[75] θεωρεί ως πιθανότερη θεά την Άρτεμη, που της προσδίδεται η επωνυμία Σώτειρα και θεωρεί ότι η εορτή της Σωτείρας είναι αυτή που μαρτυρείται στα τέλη του 4ου αι. π.Χ. στη Θάσο. Κατά την άποψή μου η θεά Σώτειρα (εκτός από θεό-

68. BCH Suppl. XIII, 1986, σ. 331.
69. Debidour, 1986, σ. 332.
70. Guide de Thasos, σ. 189, εικ. V.
71. BCH 112 (1988), II, εικ. 8.
72. Et. Th. IV (1957), αριθ. 307. BCH Suppl. XIII, 1986, σ. 331.
73. BCH 68-69 (1944-45), σ. 147-150.
74. BCH L (1926), σ. 243.
75. BCH LXXXII (1958), σ. 228-232.

τητα πολεμική;) θα μπορούσε να είναι και θεότητα προστάτιδα των ναυτικών. Γνωρίζουμε ότι πραγματικά στην Αθήνα μια θεά είχε μια έδρα στο θέατρο του Διονύσου με την επιγραφή: *Θεᾶς Σωτείρας Ἐλλιμενίας*[76]. Σ' αυτή τη θεότητα είχε προταθεί να αποδοθεί ένας ναός στο λιμάνι της Μουνυχίας στα δεξιά της εισόδου του κλειστού λιμανιού[77].

**Οι διευθετήσεις του λιμανιού κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο** (Σχέδ. 5)

Στην παλαιοχριστιανική περίοδο, εποχή κατά την οποία, όπως προκύπτει από τα λατομεία της Αλυκής, άνθισε στη Θάσο το εμπόριο μαρμάρου, πραγματοποιήθηκαν ορισμένα έργα στο λιμάνι της νήσου. Η ανασκαφή έδειξε ότι πάνω στην κατεστραμμένη αρχαία οχύρωσή του έγιναν νέες κατασκευές στην περιοχή C.D.E., για τις οποίες χρησιμοποιήθηκε παλαιότερο υλικό. Η αρχική είσοδός του κλείστηκε και ανοίχτηκε μια νέα πολύ πλατύτερη στη θέση της σημερινής.

**Τομή 5/25**

Στην τομή κάτω από τη θεμελίωση του σύγχρονου μώλου (όπου ο κόκκινος φανός) αποκαλύφθηκαν αρχιτεκτονικά μέλη ξαναχρησιμοποιημένα και συνδεδεμένα μεταξύ τους με υδραυλικό κονίαμα, ανάμεσα στα οποία και ενεπίγραφη βάση που έφερε ένα χάλκινο άγαλμα με αφιέρωση στον Sextius Pempeius[78]. Οι υπόλοιπες λιθόπλινθοι είναι όλες ξαναχρησιμοποιημένες και τοποθετημένες ως μπατικές, δημιουργούν δε ένα σύνολο που αποτελεί ένα ορθογώνιο σχήμα, μήκ. 7 μ. από ΝΔ. έως ΒΔ. Δεν μπορούμε να προσδιορίσουμε το πλάτος της κατασκευής εξαιτίας της ύπαρξης του σύγχρονου μώλου. Η λειτουργία αυτής της κατασκευής χρονολογείται κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο και σηματοδοτούσε την είσοδο του λιμανιού, πιθανόν δε να είχε θεμελιωθεί πάνω σε τετράγωνο πύργο. Εμπρός από αυτή την κατασκευή βρέθηκε ένας κορμός γυναικείου αγάλματος μαρμάρινος με πτυχωτό ένδυμα (Πίν. 32 β), μία ενεπίγραφη βάση στο όνομα του Κτησιφώντα και θραύσματα υστερορωμαϊκών αμφορέων του τύπου LR1 και LR13 σε αρκετά μεγάλο αριθμό.

**Τομή 6/31**

Από την ανασκαφική αυτή τομή, η οποία βρίσκεται σε μικρή απόσταση από την τομή 5/25, προέκυψε ότι ο σύγχρονος μώλος έχει θεμελιωθεί σε μια λιμενική κατασκευή της παλαιοχριστιανικής περιόδου και η οποία έχει κατασκευαστεί από αρχαίο οικοδομικό υλικό σε β΄ χρήση. Αποτελείται από κίονες όχι καλά κατεργασμένους, των οποίων η διάμετρος ποικίλλει μεταξύ 0,30 και 0,40 μ. (το μήκος ενός ολόκληρου κίονα φθάνει 2,06 μ.), και οι οποίοι φέρουν υποτυπώδη βάση. Μπροστά από την κατασκευή αυτή και μέσα στη λιμενολεκάνη βρέθηκαν ριγμένες μαρμαρόπλινθοι με κυψελωτή διακόσμηση τεχνικής των αρχαϊκών χρόνων[79] (Πίν. 32 γ), καθώς επίσης και θραύσματα υστερορωμαϊκών αμφορέων τύπου LR1 και LR13.

**Τομή 7/29**

Σε μία τριγωνική τομή με βάση 7 μ. κατά μήκος του μώλου C-D εμφανίστηκε μία σειρά από ξαναχρησιμοποιημένα αρχιτεκτονικά μέλη. Όπως και στην προηγούμενη ανασκαφική τομή, αποκαλύφθη-

76. IG III, 368.

77. Judeich, 1931, σ. 436, αριθ. 6, πίν. III.

78. BCH 118 (1994), σ. 412-415 και σ. 408-410.

79. Αυτού του είδους οι λιθόπλινθοι μελετήθηκαν από τον J. des Courtlils σε μία πρόσφατη διατριβή για τη θασιακή αρχιτεκτονική, που παρουσιάστηκε στην Nanterre.

καν έξι κίονες και δύο λιθόπλινθοι μπατικές. Στη θεμελίωση βρέθηκε ένα κεφάλι ρωμαϊκού αγάλματος, προτραίτο ενός νέου ανδρός και δύο μαρμάρινες λιθόπλινθοι με κυκλικές βαθύνσεις, πλήθος δε θραυσμάτων υστερορωμαϊκών αμφορέων τύπου LR1 και LR13. Ανάμεσα στα υπολείμματα των αμφορέων σημειώνουμε την ύπαρξη δύο θραυσμένων τμημάτων σημιτικών αμφορέων[80]. Μερικοί αμφορείς φέρουν επιγραφές χαραγμένες στους ώμους τους[81] (Πίν. 32 δ).

**Τομή 1/21** (Σχέδ. 4)

Η τομή που διενεργήθηκε σε μικρή απόσταση από το σημείο C δείχνει ότι το τμήμα C-D είχε κατασκευαστεί επίσης κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο. Κάτω από τη σύγχρονη αποβάθρα εμφανίστηκαν κίονες χονδροκομμένοι, μπατικοί. Φαίνεται λοιπόν ότι στο παλαιό πολεμικό λιμάνι, το οποίο είχε ανακατασκευαστεί κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο, υπήρχε σημαντική εμπορική κίνηση. Οι αμφορείς των οποίων ξαναβρίσκουμε τα υπολείμματα κλιμακώνονται χρονολογικά μεταξύ του 4ου και 7ου αι. μ.Χ., όπως παραδείγματος χάριν οι αμφορείς του τύπου LR1, που συναντώνται σε μεγάλη αφθονία. Τα περισσότερα θραύσματα είναι αυτά του 5ου αι. μ.Χ. Δεν έχει διευκρινιστεί ακόμα αν πρόκειται για θασιακή παραγωγή. Χωρίς όμως αμφιβολία αποτελούν τα ίχνη μιας σημαντικής εμπορικής κίνησης μέχρι τον 7ο αι. μ.Χ. Με την καταστροφή της πόλης, τέλη 6ου-αρχές 7ου αι. μ.Χ., το λιμάνι εγκαταλείφθηκε επίσης. Η κίνηση επανήλθε από τον 10ο και κυρίως από τον 13ο αι. μ.Χ.

*ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΣΙΜΩΣΙ*

*ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ*

Arribas - M.S. Cerda - D. Cerda - J. De Hoz, El Barco de el Sec, Mallorca 1987.
A. Archontidou - A. Simossi - J.Y. Empereur, The Underwater Excavation at the Ancient Port of Thasos Greece, I.J.N.A. 18:1 (1989).
D. Berranger, Recherches sur l'histoire et la prosopographie de Paros à l'époque archaique, Faculté des Lettres et des Sciences Humaines, Clermont-Ferrand, 1992.
D.J. Blackman, The Ship-Sheds, στο J.-S. Morrison - E.T. Williams, Greek Oared Ships 900 - 322 B.C., Cambridge 1968, σ. 181 κ.ε.
D.J. Blackman, Ancient Harbours in the Mediterranean, I.N.J.A. 11:2 (1982), σ. 79-104.
D.J. Blackman, Ancient Harbours in the Mediterranean, I.J.N.A. 11:3 (1982), σ. 185-211.
A.M. Bon - A. Bon, Les timbres amphoriques de Thasos, Ét.Th. IV, Paris 1957.
L. Casson, Ships and Seamanship in the Ancient World, Princeton, New Jersey, 1971.
M. Conze, Reise auf den Inseln des Thrakischen Meeres, Hanovre 1860.
G. Daux, BCH 50 (1926), σ. 243.
M. Debidour, En classant les timbres thasiens, BCH Suppl. XIII, 1986, σ. 311-334.
G. Dittenberger, Sylloge Inscriptionum Graecarum, vol alterum, Hideshein 1960.
E. Doger, Premières Remarques sur les amphores de Clazomenes, BCH Suppl. XIII, σ. 461-471.
Chr. Dunant - J. Pouilloux, Recherches sur l'histoire et les cultes de Thasos II (de 196 avant J.C. jusqu'à la fin de l'Antiquité), Ét.Th., V, Paris 1958.

80. BCH Suppl. XIII, 1986, εικ. 3.
81. BCH 116 (1992), II, σ. 724, εικ. 3.

J.Y. Empereur, C. Verlinden, «The Underwater Excavations at the Ancient Port of Amathus in Cyprus», I.J.N.A. 16:1, (1987), σ. 7-18.
J.Y. Empereur - A. Simossi, Inscriptions du Port de Thasos, BCH 118 (1994), σ. 407-415.
C. Friedrich, AM 33 (1908), σ. 217-223.
L. Ghali-Kahil, La céramique grecque (fouilles 1911-1956), Ét.Th. VII, Paris 1960.
P.A. Gianfrotta - P. Pomey, Archeologia Subacquea, Milan 1981.
V. Grace, Amphoras and the Ancient Wine Trade, New Jersey 1961.
Y. Grandjean, Établissement d'une typologie des amphores thasiennes, BCH CXVI (1992), σ. 541-584.
Guide de Thasos, École Française d'Athènes, Paris, 1967.
E. Hatzidaki, Preliminary Report of Excavations at the Harbor of Phalasarna in West Crete, AJA 92 (1988), 4, σ. 463-479.
B. Holtzman, Le sondage Psatheri BCH C (1976), σ. 785-793.
B. Holtzman, Terrain Psatheri, BCH CII (1978), σ. 814-821.
B. Holtzman, Le rempart aux abords Ouest de l'Agora, BCH, CIII (1979), II, σ. 635-640.
B. Holtzman, Sondage Symakis, BCH CIV (1980), II, σ. 736-739.
B. Johnson, Syro-Palestian Bag-shaped Amphoras, BCH Suppl. XIII, 1994, σ. 589-597.
A. Johnston, An Archaic Amphora of Thasian Type, Hesperia 60 (1991), σ. 362-365.
W. Judeich, Topographie von Athen, Munich, 1931.
H.J. Kienast, Die Stadtmauer von Samos, Samos, XV, Bonn 1978.
K. Lehmann - Hartleben, Die Antike Hafenanlagen des Mittelmeeres, Klio 14 (1963).
R. Martin, Édifice consacré à Soteira, BCH LXVIII-LXIX (1944-45), σ. 147-150.
R. Martin, Études d'Archéologie classique I (1955-6).
R. Meiggs - D. Lewis, A Selection of Greek Historical Inscription, Oxford 1969.
J.S. Morisson - R.T. Williams: Greek Oared Ships 900-322 BC, Cambridge 1968.
K. Muller, Geographi Graeci Minores, Skylakis caryadensis, Hildesheim, 1965.
Ν. Παπαχατζής, Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις, Αθήναι 1974.
G. Papathanasopoulos et D. Schilardi, An Underwater Survey of Paros Greece 1979, I.J.N.A. 10.2 (1981), σ. 133-144.
M.G. Perrot, Mémoire sur l'île de Thasos, AM 2.1, σ. 1-103.
Ch. Picard, Les murailles, Les sculptées à images divines Ét.Tha., XIII, Paris 1962.
O. Picard, Trésors et circulation monétaire à Thasos du Ve au IVe s. ap. J.C., BCH Suppl. V, Thasiaca, σ. 411-454.
J. Pouilloux, Inscriptions de Thasos, BCH LXXI-LXXII (1947-1948), σ. 262-272.
F. Salviat, Une nouvelle loi thasienne, BCH LXXXII (1958), I, σ. 193-267.
F. Salviat, Le vin de Thasos, Amphores, vin et sources écrites, BCH Suppl. XIII, 1986, σ. 145 κε.
M. Sciallano - P. Sibella, Amphores, comment les identifier? Edisrid, Aix-en-Provence 1991.
A. Simossi, Underwater Excavation Research in the Ancient Harbour of Samos, September - October, 1988, I.J.N.A. 20:4 (1991), σ. 281-298.
Byzanz von Etienne, Ethnika Akademische Druk v. Verlagsanstalt, Graz, 1958.

## Sommaire

# LE PORT DE GUERRE DE THASOS

Les huit campagnes des fouilles sous-marines au port de guerre de Thasos appartiennent à un programme de collaboration entre le service archéologique grec et l'École Française d'Athènes. Les résultats des fouilles ont porté quelques précisions et sur plusieurs points ont modifié notre connaissances que l'on avait jusqu'à present de ce port de guerre «fermé», en grec «κλειστός», autant sur le tracé de la muraille que sur l'emplacement et le nombre de tours. Aussi on a pu distinguer trois périodes de sa construction : a) l'époque archaique, b) l'époque classique et c) l'époque paléo-chrètienne. Les constructions de l'époque archaique sont différentes de cettes du V-IVe s. av. J.C., elles sont plus larges et se trouvent en dehors de celles-ci. Le port classique a été construit sur des bases plus stables, et il est plus petit que l'archaique. Le port de guerre de Thasos est construit en remplissant la mer, méthode totalement différante de celle qu'a été utilisée pour la construction d'autres ports. An IVe s. av. J.C. quatre tairs rondes d'un diamètre de 10 m. à peu près ont été ajoutées. Au côté Est on a trouvé une construction réctangulaire qu'appartient aux arsenaux, installations sans doute necéssaires pour un port de guerre. Pendant l'huitième campagne la fouille a été éffectué a l'Est du port de guerre où il y a le port ouvert autrement dit «le port du commerce».

*ANGELIKI SIMOSSI*

# ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗΝ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΗΡΩΔΟΥ ΑΤΤΙΚΟΥ (ΙΙ)

Σχετικά με την εικονογραφία του Ηρώδου Αττικού, όπως πολύ σωστά επισημαίνει ο Hugo Meyer[1], ακόμα δεν υπάρχει μία εμπεριστατωμένη δημοσίευση όλων των υπαρχόντων πορτραίτων εκείνου και των μαθητών του με αρκετές εικόνες, που να ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις της σύγχρονης έρευνας των πορτραίτων. Η μελέτη των πορτραίτων του Ηρώδου που δημοσιεύτηκε από την υπογράφουσα στα ΑΑΑ ΙΙ (1978), με τον τίτλο Συμβολή στην εικονογραφία του Ηρώδου[2], είναι μία παρουσίαση των έργων αυτών. Στο παρόν άρθρο θα επιχειρήσουμε μία χρονολογική και τυπολογική κατάταξη των απεικονίσεων που αποδίδονται στον Ηρώδη.

Έχουν περάσει σχεδόν επτά δεκαετίες από τη δημοσίευση της μονογραφίας του P. Graindor[3] για τον Ηρώδη Αττικό. Λίγο αργότερα, το 1934, ο C.A. Neugebauer[4] δημοσιεύει τη σχετική εργασία του Ein Kunstmäzen.

Η εικονογραφία του Ηρώδου Αττικού έως σήμερα αποτελείται από τα ακόλουθα έργα: ένα πορτραίτο του[5] που προέρχεται από την Κηφισιά και βρίσκεται στη Ρωμαϊκή Συλλογή του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου με αριθ. Ευρ. 435. Ένα δεύτερο πορτραίτο του[6] που προέρχεται από την περιοχή του τύμβου στο Μαραθώνα και βρίσκεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Μαραθώνα, με αριθ. Ευρ. ΒΕ-11. Ένα τρίτο[7] που βρέθηκε τα τελευταία χρόνια στην έπαυλη του Ηρώδου στη Λουκού στη θέση Εύα της Κυνουρίας. Μία προτομή[8] προερχόμενη από το κτήμα του στη Μπρεξίζα του Μαραθώνα, που σήμερα βρίσκεται στο Μουσείο του Λούβρου, και μία προτομή[9] με αριθ. Ευρ. 4810, από την Κηφισιά, που βρίσκεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Ένα ακόμη πορτραίτο[10] του Ηρώδου βρίσκεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο της πόλης του Winchester στην Αγγλία. Πολύτιμη για την εικονογραφία του Ηρώδου είναι η ερμαϊκή στήλη[11] αριθ. Ευρ. CS 169, με την επιγραφή *ΗΡΩΔΗΣ ΕΝΘΑΔΕ ΠΕΡΙΕΠΑΤΕΙ*, που βρίσκεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Κορίνθου.

1. Hugo Meyer, Vibullius Polydeukion: Ein Archäologisch - Epigraphischer Problemfall, AM 100 (1985), σ. 397. Βασικά έργα για την ιστορία του Ηρώδου είναι: Φιλόστρατος, Βίοι σοφιστών, Paul Graindor, Hérode Atticus et sa famille, Caire 1930. Walter Ameling, Herodes Atticus, I. Biographie, II. Ischriftenkatalog, 1983.

2. Αλκμήνη Σταυρίδη, Συμβολή στην εικονογραφία του Ηρώδου Αττικού, ΑΑΑ XI (1978), σ. 214 κ.ε.

3. P. Graindor, ό.π. (υποσημ. 1).

4. Carl Anton Neugebauer, Ein Kunstmäzen, Die Antike 10 (1934), σ. 92 κ.ε.

5. Α. Σταυρίδη, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 214 κ.ε.· η ίδια, Ρωμαϊκά πορτραίτα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο της Αθήνας, 1985, σ. 49-50, πίν. 48-49α-γ.

6. Α. Σταυρίδη, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 220, υποσημ 4. Β. Πετράκος, Ο Μαραθών, Αθήνα 1995, σ. 172, Εικ. 101. Βρέθηκε το 1955 νοτίως του τύμβου των Μαραθωνομάχων. Μάρμαρο πεντελικό. Ύψ. 0,32 μ. Ευχαριστίες εκφράζονται στον Έφορο Αρχαιοτήτων Αττικής, Ε.Τ. Β. Πετράκο για τις πληροφορίες και τη φωτογραφία που ευγενώς μου παραχώρησε.

7. Βλ. εφημ. Αρκαδικός Άνεμος (αριθ. 2), 1 Οκτωβρίου 1996.

8. Α. Σταυρίδη, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 223 κ.ε., εικ. 1-4. Β. Πετράκος, ό.π., σ. 114, Εικ. 55. Ευχαριστώ τον Β. Πετράκο για τη φωτογραφία.

9. Α. Σταυρίδη, ό.π., σ. 224 κ.ε., εικ. 8. Α. Σταυρίδη, Ρωμαϊκά πορτραίτα, ό.π. (υποσημ. 5), σ. 50-51, Πίν. 50-53.

10. Susan Walker, A Marble Head of Herodes Atticus from Winchester City Museum the Antiquaries, Journal 69 (1989), σ. 324-326, 333-334, Πίν. VII a-d. Την πληροφορία για την ύπαρξη του πορτραίτου οφείλω στην Επιμελήτρια Αρχαιοτήτων Στέλλα Ραυτοπούλου, την οποία ευχαριστώ. Η ταύτιση του κεφαλιού με τον Ηρώδη έγινε από τον καθηγητή Klaus Fittschen.

11. Corinth, VIII 1, 85. G. Richter, The Portrairs of the Greeks, III, London 1965, σ. 286, εικ. 2044, 2046. Α. Σταυρίδη, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 228, εικ. 11-12.

Η ταύτιση μιας προτομής[12] που βρέθηκε και αυτή πρόσφατα στην έπαυλη του Ηρώδου στη Λουκού και αποδόθηκε στο φιλόσοφο, είναι λανθασμένη. Ούτε τα εικονογραφικά στοιχεία ούτε, άλλωστε, και ο τύπος κόμμωσης της προτομής μπορούν να αποδοθούν στον Ηρώδη. Η επιγραφή που υπάρχει στη βάση της με την ένδειξη *MECH ΑΡΙΣΤΕΡΑ* είναι σαφής οδηγία για την τοποθέτηση της προτομής στο χώρο, σε μια συγκεκριμένη θέση. Βάσει του τύπου κόμμωσης και της τεχνοτροπίας η προτομή τοποθετείται χρονολογικά στην αδριάνεια περίοδο (117-138 μ.Χ.) και απεικονίζει φιλόσοφο της εποχής.

Η διαφορά ηλικίας που υπάρχει στις απεικονίσεις του Ηρώδου (εκτός από το πορτραίτο του Winchester) μπορεί να θεωρηθεί από ανύπαρκτη έως ελάχιστη. Όλα τα πορτραίτα που έχουν βρεθεί έως τώρα παρουσιάζουν τον φιλόσοφο σε ώριμη ηλικία, γύρω στα πενήντα του χρόνια. Οι διαφορές υπάρχουν κυρίως στη μειωμένη ή αυξημένη ικανότητα των καλλιτεχνών που εφιλοτέχνησαν τα έργα.

Επιχειρώντας μια χρονολογική και τυπολογική κατάταξη των απεικονίσεων του Ηρώδου, θα αναφερθούμε στην ομάδα των πορτραίτων που βρίσκονται στα μουσεία: Εθνικό Αρχαιολογικό, Άστρους και Μαραθώνα. Το πορτραίτο (αριθ. Ευρ. 435) (Πίν. 33 α-δ) που βρίσκεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο παρουσιάζει συγγενικά στοιχεία, τυπολογικά και τεχνοτροπικά, με το πορτραίτο που βρέθηκε στην έπαυλη του Ηρώδου στη Λουκού και φυλάσσεται στις αποθήκες του Αρχαιολογικού Μουσείου του Άστρους. Τα ίδια στοιχεία, τυπολογικά και τεχνοτροπικά, παρουσιάζει και το πορτραίτο, αριθ. Ευρ. Β11 (Πίν. 34 α), που βρίσκεται στο Μουσείο του Μαραθώνα.

Στο πορτραίτο με αριθ. Ευρ. 435 (όπως και στα υπόλοιπα συγγενικά που αναφέρθηκαν πιο πάνω) τα μαλλιά είναι χτενισμένα με κυματισμούς προς τα εμπρός και σκεπάζουν το επάνω μέρος του τραπεζοειδούς μετώπου, που χαράσσεται από βαθιές κυματιστές αυλακώσεις. Στη ρίζα της μύτης δύο αβαθείς διαγώνιες ρυτίδες. Τα τόξα των φρυδιών μικρά. Τα μάτια αμυγδαλόσχημα, πλαισιωμένα από βαριά σαρκώδη βλέφαρα. Δηλωμένη είναι η κόρη και η ίριδα. Στις εσωτερικές γωνίες δηλώνεται ο κανθός και ο δακρυϊκός πόρος. Το ελεύθερο χείλος των κάτω βλεφάρων, έντονα καμπύλο, περιζώνει σφιχτά την περιοχή κάτω από τα μάτια. Τα ζυγωματικά οστά διογκωμένα κάτω από το δέρμα. Οι ρινοπαρειακές γραμμές είναι μικρές και βαθιές. Το μεγάλο πυκνό μουστάκι σκεπάζει εντελώς το πάνω χείλος. Ο καλλιτέχνης έχει δημιουργήσει βαθιές κοιλότητες στις άκρες του στόματος και η αλλαγή από το φως στη σκιά δίνει ζωγραφική διάθεση στο πορτραίτο. Το ίδιο παιχνίδισμα φωτός-σκιάς παρατηρείται και στην περιοχή των ματιών με τις βαθιές κόγχες. Το κάτω χείλος είναι μικρό, με σαφές περίγραμμα. Η σάρκα μαλακή, διάφανη, με έντονη διαφοροποίηση των όγκων. Η κατεύθυνση της ματιάς είναι στραμμένη προς τα δεξιά, σε ένα ορισμένο σημείο.

Ο τύπος της κόμμωσης, τα κοντά μαλλιά και γένια και το καθαρά ωοειδές περίγραμμα του προσώπου χαρακτηρίζουν και τα τρία αυτά πορτραίτα του Ηρώδου. Με βάση αυτά τα στοιχεία, τα κοντά μαλλιά και γένια και το περίγραμμα του προσώπου, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι ο Ηρώδης απεικονίζεται ίσως σε νεότερη ηλικία και να χρονολογήσουμε τα πορτραίτα γύρω στο 150 μ.Χ.

Οι προτομές που βρίσκονται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (αριθ. Ευρ. 4810) (Πίν. 35 α-δ) και στο Μουσείο του Λούβρου (Πίν. 34 β) –ο εικονιζόμενος έχει μακρύτερα μαλλιά και γένια, οστεώδες πρόσωπο, έντονες βαθύνσεις κάτω από τα μάτια, ρυτιδωμένα μάγουλα, ζυγωματικά οστά που προεξέχουν κάτω από τη μαλακή σάρκα– θα μπορούσαν ενδεχομένως να είναι μεταγενέστερες από την ομάδα των πορτραίτων που αναφέρθηκαν παραπάνω (Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, αριθ. Ευρ. 435, Μουσείου Άστρους και Μουσείου Μαραθώνα).

Η προτομή με αριθ. Ευρ. 4810 προέρχεται από την Κηφισιά και βρίσκεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Είναι αντίγραφο της προτομής του Μουσείου του Λούβρου και παρουσιάζει τα ίδια στοιχεία. Στην προτομή του Μουσείου του Λούβρου η εργασία έχει μια σαφήνεια σχεδόν μεταλλική, σε σχέση με την πιο μαλακή εργασία που παρουσιάζει η προτομή της Ρωμαϊκής Συλλογής του Εθνικού Μουσείου. Εδώ θα πρέπει να τονιστεί η υψηλή καλλιτεχνική στάθμη των προτομών (ιδιαίτερα της προτομής του Μουσείου του Λούβρου, που δείχνει σαφώς ότι το έργο είναι δημιούργημα αξιόλογου καλλιτέχνη). Ο Ηρώδης φορά ιμάτιο και έχει έντονη κλίση του κεφαλιού προς τα δεξιά, τα μαλλιά με κυ-

12. Η ταύτιση της προτομής, από τον Θ. Σπυρόπουλο, με τον Ηρώδη, είναι λανθασμένη. Βλ. εφημ. Οδός Αρκαδίας (αριθ. 23), Ιούλιος-Αύγουστος 1995.

ματισμούς φέρονται προς τα εμπρός και καταλήγουν σε γλωσσοειδή απόληξη πάνω από το μέτωπο. Το κεφάλι είναι μεγάλο και οστεώδες. Το πρόσωπο είναι πλατύ με ωοειδές περίγραμμα, το μέτωπο, τραπεζοειδές, χαράσσεται από παράλληλες, μεγάλες, καμπύλες ρυτίδες.

Το οστεώδες πρόσωπο, τα βαθουλωμένα μάτια και η μαλακή σάρκα παραπέμπουν, κατά τη γνώμη μας, σε μια περισσότερο ίσως προχωρημένη ηλικία του φιλοσόφου. Ως γνωστόν, ο Ηρώδης πέθανε στο Μαραθώνα σε ηλικία 78 ετών. Στις απεικονίσεις του που αναφέρθηκαν παραπάνω θα πρέπει να αναζητηθεί η φιλοσοφία των Ελλήνων να μην απεικονίζουν τον άνθρωπο σε προχωρημένη ηλικία, επειδή δεν ηθελαν να τονίσουν –αντίθετα με τους γλύπτες της μητροπολιτικής Ρώμης– τη φθορά εξ αιτίας του χρόνου και τα ατομικά χαρακτηριστικά του εικονιζομένου. Ο Έλληνας γλύπτης, βασισμένος, όπως ξέρουμε, στη μακροχρόνια παράδοση της πατρίδας του, εξιδανικεύει τα χαρακτηριστικά του προσώπου, σε αντίθεση με τον Ρωμαίο γλύπτη, που κύριο μέλημά του είναι η πιστή (μέχρις υπερβολής πολλές φορές) απόδοση των χαρακτηριστικών του εικονιζομένου.

Το πορτραίτο στο μουσείο της πόλης του Winchester (Πίν. 36 α-δ), σύμφωνα με την Susan Walker, η οποία το δημοσίευσε στο Antiquaries Journal (1989), είναι καταγεγραμμένο κατά πρώτον το 1853 στο Ευρετήριο του μουσείου με τόπο προέλευσης την Αλεξάνδρεια, ενώ παραμένει χωρίς σχολιασμό ώς το 1949. Το 1956 η Jocelyn Toynbee αποδίδει το πορτραίτο σε φιλόσοφο του 4ου αι. π.Χ. προερχόμενο από την Αττική. Το κεφάλι μεταφέρθηκε στο Βρετανικό Μουσείο για συντήρηση επί δανεισμώ, όπου και βρίσκεται ως σήμερα. Αυτό είναι το ιστορικό του. Αν πράγματι αυτό προέρχεται από την Αλεξάνδρεια, τούτο δεν σημαίνει βέβαια ότι είναι και τόπος δημιουργίας του. Η τεχνοτροπία του είναι σαφώς η ίδια που παρατηρείται και στις άλλες απεικονίσεις του Ηρώδου, που προέρχονται – ώς τώρα τουλάχιστον – μόνο από τον ελληνικό χώρο. Καμιά επιρροή, καμιά επίδραση αιγυπτιακής τεχνοτροπίας δεν υπάρχει στο πορτραίτο, όπως συνηθίζεται σε άλλες απεικονίσεις ιστορικών προσώπων και προσωπικοτήτων. Όπως είναι γνωστό, οι γλύπτες στις διάφορες χώρες της ρωμαϊκής επικράτειας δημιουργούν τα έργα τους σύμφωνα με την καλλιτεχνική αντίληψη, τεχνοτροπία και παράδοση της πατρίδας τους. Είναι η πρώτη απεικόνιση του Ηρώδου που βρίσκεται εκτός Ελλάδος, όπως επισημαίνει και η Susan Walker, η οποία δέχεται ως τόπο προέλευσής του την Αττική. Σχολιάζοντας την άποψη της Jocelyn Toynbee, όσον αφορά τον τόπο προέλευσης του κεφαλιού, αναφέρει τα εξής: «...ο συσχετισμός με την Αττική ήταν σωστός». Και παρακάτω αναφέρει τα ακόλουθα: «Η κεφαλή είναι ένα πολύ καλό παράδειγμα του υπερβολικού συντηρητισμού των αττικών γλυπτών κλπ.». Πιστεύω ότι αυτό το πορτραίτο προέρχεται από την Ελλάδα και εκπατρίσθηκε με τους γνωστούς τρόπους που απομακρύνονται οι ελληνικές αρχαιότητες, κατά καιρούς, εκτός Ελλάδος. Βρέθηκε στην Αλεξάνδρεια και στη συνέχεια μεταφέρθηκε στην Αγγλία. Ένα ακόμη αποδεικτικό στοιχείο που ενισχύει την άποψη της προέλευσης του πορτραίτου από τον ελληνικό χώρο είναι η ποιότης του μαρμάρου (μάρμαρο πεντελικό). Το πορτραίτο, όπως σωστά παρατηρεί η Walker, εικονίζει τον Ηρώδη σε μεγάλη ηλικία. Θέλω να προσθέσω ότι το πορτραίτο από το μουσείο του Winchester είναι η πλέον γηρασμένη εικόνα του Ηρώδου που έχει φθάσει σε εμάς έως τώρα. Σαφώς στο πορτραίτο αυτό ο γλύπτης είναι περισσότερο επηρεασμένος από τη μητροπολιτική τέχνη. Είναι μία τραγική εικόνα του φιλοσόφου, που επανειλημμένα είχε χτυπηθεί από τη μοίρα (θάνατος των παιδιών του – Ρήγιλλος, Ελπινίκη, Αθηναΐς–, πνευματική αναπηρία του εναπομείναντος γιου του Αττικού, θάνατος της γυναίκας του Ρηγίλλης, προσαγωγή του σε δίκη με την κατηγορία της δολοφονίας της, θάνατος των ευνοουμένων του: Αχιλλέα, Μέμνωνα, Πολυδεύκη). Το κεφάλαιο (ΙΙ) του Φιλόστρατου που αναφέρει το γεγονός της διένεξής του με τον Μάρκο Αυρήλιο προς το τέλος της ζωής του, και η εικόνα που μας μεταφέρει, αντικατοπτρίζονται πλήρως στο πορτραίτο του μουσείου της πόλης του Winchester. Στην προαναφερθείσα σειρά των τραγικών γεγονότων προστέθηκε και ένα ακόμα: όταν ο Ηρώδης παρουσιάστηκε στο βασιλικό δικαστήριο, ενώπιον του αυτοκράτορα, για να απολογηθεί – σχετικά με τις καταγγελίες των αδελφών Κυντιλίων και άλλων επωνύμων Αθηναίων που τον κατηγορούσαν ότι ήταν τύραννος – συνέβη και το τραγικό γεγονός του θανάτου των δίδυμων πανέμορφων θυγατέρων του απελεύθερου Αλκιμέδοντα από κεραυνό. Ο Ηρώδης τις αγαπούσε σαν παιδιά του: τις είχε κάνει οινοχόους και μαγείρισσές του. Τον είχαν συνοδεύσει στο ταξίδι του στην Τρωάδα μαζί με τον πατέρα τους. Σύμφωνα με τον Φιλόστρατο (560-561), εξαιτίας αυτής της συμφοράς ο Ηρώδης παραφρόνησε: *ὑπὸ τούτου δὴ τοῦ πάθους ἔκφρων ὁ Ἡρώδης ἐγένετο καὶ παρῆλθεν ἐς τὸ βασίλειον δικαστήριον οὔτε ἔννους καὶ θανάτου ἐρῶν*. Το όνομα του Αλκιμέδοντα μας είναι γνωστό και από μια άλλη δίκη του Ηρώδου: ο αδελφός της Ρηγίλλης Βραδούας κατηγόρησε τον Ηρώδη ότι χρησιμο-

ποίησε τον Αλκιμέδοντα για να δολοφονήση την αδελφή του. Είναι η δεύτερη φορά που αναφέρεται στον Φιλόστρατο (561) το όνομα του Αλκιμέδοντα και οι σχέσεις του με τον Ηρώδη, που σημαίνει ότι ο φιλόσοφος είχε κοντά του ως το τέλος τον απελεύθερο, ο οποίος έπαιξε σημαντικότατο ρόλο στη ζωή του.

Χρονολογικά το πορτραίτο από το μουσείο της πόλης του Winchester μπορεί να θεωρηθεί ως η τελευταία από τις υπάρχουσες ως σήμερα απεικονίσεις του Ηρώδου.

Η ερμαϊκή ενεπίγραφη στήλη (Πίν. 37, 38 α-β) που βρίσκεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Κορίνθου είναι προφανώς μεταθανάτια απεικόνιση του Ηρώδου, όπως δείχνει και ο χρόνος του ρήματος: *περιεπάτει*. Η κόμμωση παρουσιάζει συγγενικά στοιχεία με την ομάδα των πορτραίτων του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου (αριθ. Ευρ. 435), Μαραθώνα (ΒΕ-11) και του Αρχαιολογικού Μουσείου Άστρους (αποθήκη).

Πιστεύω ότι με την πάροδο των χρόνων όλο και περισσότερες απεικονίσεις του Ηρώδου θα έρχονται στο φως, ιδιαίτερα στους χώρους που έζησε και δημιούργησε. Αξιοπερίεργο είναι ότι (μέχρι σήμερα τουλάχιστον) δεν έχουν βρεθεί απεικονίσεις του στή Ρώμη, ενώ, όπως ξέρουμε, έζησε αρκετό χρονικό διάστημα στην πόλη αυτή, στις αρχές του γάμου του με την Ρήγιλλα, στο κτήμα τους στην Caffarela, ενώ επιπλέον διατηρούσε άριστες σχέσεις με τη Ρώμη. Επειδή στον Ηρώδη άρεσαν οι τιμές και οι διακρίσεις, οι απεικονίσεις –τόσο του ίδιου, όσο και των ευνοουμένων του– αποτελούσαν μία διάκριση και τιμή και παρουσία στην αιωνιότητα. Γι' αυτό πιστεύω ότι και στη Ρώμη πρέπει να υπάρχουν απεικονίσεις της σημαντικής αυτής προσωπικότητας του 2ου αι. μ.Χ.

Λίγο πριν το παρόν τυπωθεί, πληροφορήθηκα από τον Διευθυντή του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Καθηγητή Kl. Fittschen, τον οποίο και ευχαριστώ, ότι υπάρχει στο Antikenmuseum Basel und Sammlung Ludwig μια νέα προτομή του Ηρώδου Αττικού. Από το Μουσείο της Βασιλείας με πληροφόρησαν[13] ότι η προτομή αριθ. ευρ. BS 289 βρίσκεται στο Μουσείο από το 1995 και έχει δοθεί για δημοσίευση στη R. Bol[14]. Η προτομή είναι από τις ωραιότερες απεικονίσεις του Ηρώδου και είναι φανερό από την τεχνοτροπία ότι πρόκειται για έργο ελληνικό. Η προτομή μπορεί να ενταχθεί τυπολογικά και χρονολογικά ως αντίγραφο στην ομάδα των προτομών που βρίσκονται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο με αριθ. ευρ. 4810, καθώς και στο Μουσείο του Λούβρου. Η ομοιότητά της με τις παραπάνω προτομές, ιδιαίτερα με την προτομή του Εθνικού Μουσείου, παραπέμπει στο ίδιο αττικό εργαστήρι και στον ίδιο καλλιτέχνη. Γεγονός είναι ότι οι έως τώρα απεικονίσεις του Ηρώδου προέρχονται από ελληνικό χώρο και έχουν βρεθεί σε χώρους διαμονής, κυρίως στις επαύλεις του Ηρώδου στην Κηφισιά, στον Μαραθώνα, στην Λουκού. Στο άρθρο δεν περιλαμβάνονται αμφισβητούμενες απεικονίσεις του Ηρώδου[15].

*ΑΛΚΜΗΝΗ ΣΤΑΥΡΙΔΗ*

## Zusammenfassung

### BEITRAG ZUR IKONOGRAPHIE VON HERODES ATTICUS

In diesem Artikel wird eine chronologische und typologische Einordnung der Herodes-Abbildungen unternommen, die bis heute gefunden worden sind. Das Vorhandensein Altersunterschiede in den Abbildungen des Herodes, kann als sehr gering bis inexistent betrachtet werden. Unterschiede jedoch existieren in der Qualität der Arbeit, die auf die Fähigkeit und Kunstverstand der Künstlern zurückzuführen sind.

*ALKMINI STAVRIDIS*

13. Ευχαριστώ τον Διευθυντή του Antikenmuseum Basel und Sammlung Ludwig P. Blome και V. Slehofer για τις πληροφορίες.

14. R. Bol, Die Porträts des Herodes Atticus und seiner Tochter Athenais, AntK 41 (1998), σ. 118 κ.ε. πίν. 21, 22, 1-4.

15. Όπως η γύψινη μορφή που βρέθηκε στο Τριόπιον στη Ρώμη, Walter Ameling, Herodes Atticus, II, σ. 198. R. Bol, ό.π., σ. 121, υποσημ. 23. Οι απεικονίσεις αυτές λόγω των διαφορετικών φυσιογνωμικών χαρακτηριστικών και του διαφορετικού τύπου κόμμωσης, δεν μπορούν να αποδοθούν στην εικονογραφία του Ηρώδου Αττικού.

# ΝΑΟΔΟΜΙΑ ΤΗΣ ΜΕΣΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ ΣΤΗ ΣΑΛΑΜΙΝΑ*

Αντικείμενο της παρούσας μελέτης αποτελούν τα βυζαντινά μνημεία της Σαλαμίνας. Συγκεκριμένα, πρόκειται για τρεις σταυροειδείς εγγεγραμμένους ναούς: την Κοίμηση της Θεοτόκου και τη Μεταμόρφωση του Σωτήρος στο Αιάντειο, καθώς και τον Άγιο Γεώργιο στο δρόμο που συνδέει την πόλη της Σαλαμίνας με τη Μονή Φανερωμένης, τρεις τρίκογχους: τον Άγιο Γρηγόριο κοντά στα Βασιλικά, 2,5 χλμ. από την πόλη της Σαλαμίνας, τον Άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο στη θέση Ρέστη, σε μικρή απόσταση από τη βόρεια ακτή του όρμου της Σαλαμίνας, και τον Άγιο Ιωάννη τον Καλυβίτη, κοντά στη Μονή Αγίου Νικολάου Λεμονίων, στον ορεινό όγκο που καταλαμβάνει το νότιο τμήμα του νησιού, και έναν σε κάτοψη ελεύθερο σταυρό, τον Άγιο Δημήτριο στο Σατερλί. Οι ναοί σχηματίζουν δύο ενότητες χώρου που αντιστοιχούν, όπως προκύπτει και από ανασκαφικά ευρήματα[1], σε οικισμούς των βυζαντινών χρόνων, ευρισκομένων, κατά τον Δ. Πάλλα[2], αφ' ενός στο βορειοδυτικό τμήμα του νησιού και αφ' ετέρου στο νότιο τμήμα του, στην περιοχή των σημερινών οικισμών Αιαντείου-Κακής Βίγλας (Σχέδ. 1).

Η βιβλιογραφία για τα μνημεία περιορίζεται ουσιαστικά στα δημοσιεύματα του καθ. Δ. Πάλλα, του οποίου η προσφορά στη μελέτη της ιστορίας της νήσου είναι πολύτιμη, και στο σχετικό άρθρο του Α. Ξυγγόπουλου[3]. Στα πρώτα εξετάζονται ο Άγιος Γρηγόριος και ο Άγιος Ιωάννης ο Καλυβίτης, για τους οποίους παρατίθενται και σχέδια[4], καθώς και ο Άγιος Δημήτριος[5], ενώ γίνονται αναφορές στα υπόλοιπα[6]. Στο δεύτερο παρουσιάζονται συνοπτικά οι δύο ναοί του Αιαντείου, χωρίς «αξίωσιν πλήρους επιστημονικής μονογραφίας», όπως δηλώνει ο συγγραφέας, αφού «μόνος σκοπός είναι να παράσχουν εις τους επισκεπτομένους την Σαλαμίνα ολίγας πληροφορίας περί των κυριωτέρων μνημείων της νήσου, απηλλαγμένες παντός επιστημονικού φόρτου». Πάντως, περιλαμβάνονται ορισμένες φωτογραφίες και σκαριφήματα που παρέχουν πληροφορίες για την κατάσταση των μνημείων στις αρχές του αι-

* Η μελέτη παρουσιάστηκε ως σπουδαστική διάλεξη στο τμήμα Αρχιτεκτόνων του Ε.Μ.Π., υπό την εποπτεία του καθηγητού κ. Χαράλαμπου Μπούρα, στον οποίο εκφράζουμε τις θερμότερες ευχαριστίες μας. Επίσης, ευχαριστούμε τον κ. Σταύρο Μαμαλούκο για τις χρήσιμες παρατηρήσεις του.

1. Δ. Πάλλας, Έρευνες στη Σαλαμίνα, ΠΑΕ 1987, σ. 22-29. Ο ίδιος, Ανασκαφή εν Σαλαμίνι, ΠΑΕ 1941-44, σ. 21-26· ο ίδιος, Σαλαμινιακά, Β', Το παρά το Μούλκι ναΰδριον του Αγίου Δημητρίου, ΑΕ 1948-49, σ. 119-134· ο ίδιος, Σαλαμινιακά, Γ', Οι τάφοι, ΑΕ 1950-51, σ.163-181· ο ίδιος, Αρχαιολογικές επισημάνσεις στη Σαλαμίνα, ΑΔ 42 (1987), Μελέτες, σ. 191,196-198. Π. Φουρίκης, ΑΕ 1916, σ. 7 κ.ε.

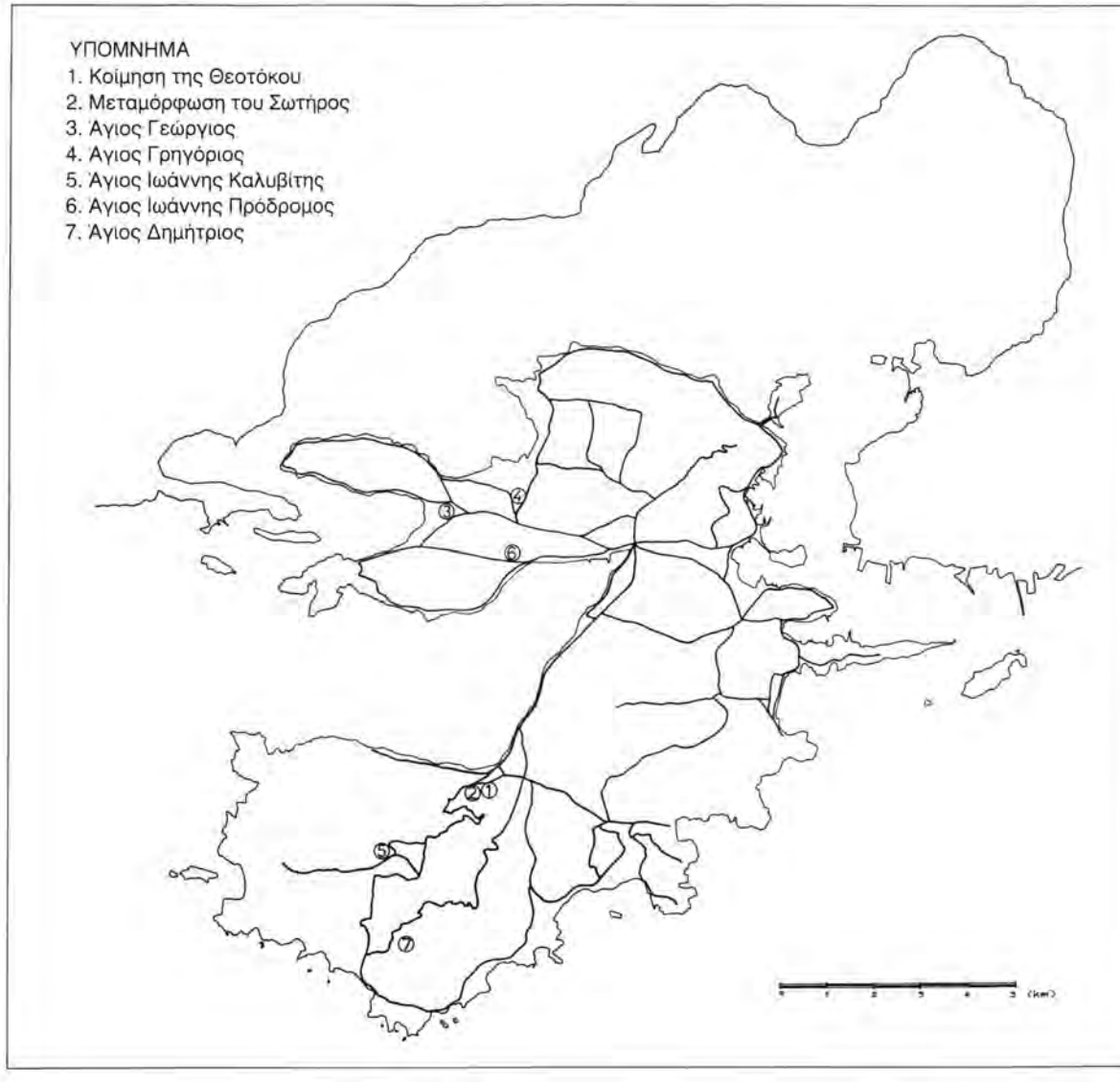
2. Δ. Πάλλας, Σαλαμινιακά, Α', Σαλαμίνη-Μούλκι, ΑΕ 1948-49, σ. 112-115· ο ίδιος, Βροκή<Βοϊκή, Αθηνά 8 (1988), σ. 126-129.

3. Α. Ξυγγόπουλος, Εκκλησίαι και μοναστήρια της Σαλαμίνος, Αθήνα 1925.

4. Δ. Πάλλας, Το τρίκογχον ναΰδριον του Αγίου Γρηγορίου εις την Σαλαμίνα, ΕΕΒΣ 48 (1990-93), σ. 13-25.

5. Ο ίδιος, Αρχαιολογικές επισημάνσεις..., ό.π. (υποσημ. 1), σ. 175-179, πίν. 48 β, 49 α-γ.

6. Ο ίδιος, Βροκή<Βοϊκή, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 126-129, 131 και για τον Άγιο Ιωάννη Πρόδρομο ο ίδιος, ό.π. (υποσημ. 4), σ. 24-25.




*Σχέδ. 1. Σαλαμίνα. Χάρτης με τις ενδείξεις των θέσεων των μνημείων.*

ώνα. Για τη Μεταμόρφωση γίνεται λόγος και από τον Π. Λαζαρίδη[7], με αφορμή πραγματοποιηθείσες εργασίες συντήρησης και αποκατάστασης, και παρατίθεται σχέδιο κάτοψης. Απλή αναφορά και σχέδια υπάρχουν και για τον Άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο από τον Αν. Ορλάνδο[8], καθώς και από τον J. Koder[9], που τον αναφέρει μαζί με τον Άγιο Γεώργιο και τη Μεταμόρφωση.

7. Π. Λαζαρίδης, Βυζαντινά και μεσαιωνικά μνημεία νομού Πειραιώς, Η Μεταμόρφωση του Σωτήρος, ΑΔ 22 (1967), Χρονικά, σ. 157-158.

8. Αν. Ορλάνδος, Δύο ανέκδοτοι ναοί των Αθηναίων Μπενιζέλων, ΕΕΒΣ 8 (1931), σ. 326, εικ. 10.

9. J. Koder - Fr. Hild, Hellas und Thessalia, Osterreichische Akademie der Wissenschaften, Wien 1876, σ. 253-254.

Σκοπός της μελέτης είναι να συμπληρωθούν οι γνώσεις και η σχεδιαστική τεκμηρίωση για τη βυζαντινή ναοδομία της Σαλαμίνας και να διερευνηθεί ο συσχετισμός της με την αρχιτεκτονική της μέσης βυζαντινής περιόδου στον ευρύτερο γεωγραφικό χώρο. Προς τούτο, κρίνεται σκόπιμη η εκτενέστερη ανάλυση των σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών, για τους οποίους η βιβλιογραφία είναι υποτυπώδης, αλλά και η εξέταση των υπόλοιπων ναών, ώστε να γίνουν επιπλέον επισημάνσεις και να επιτευχθεί μία συνολική διερεύνηση του θέματος.

## ΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ

### ΟΙ ΝΑΟΙ ΤΟΥ ΑΙΑΝΤΕΙΟΥ

#### Η Κοίμηση της Θεοτόκου

Η Κοίμηση της Θεοτόκου (Πίν. 39 α) στο Αιάντειο (ή Μούλκι) ανήκει στον τύπο του απλού τετρακιόνιου σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού (Σχέδ. 2). Στο Ιερό διαμορφώνεται μία κόγχη ημιεξαγωνική εξωτερικά, ενώ η Πρόθεση και το Διακονικό σχηματίζονται ως ημικυκλικές κόγχες στο πάχος του ανατολικού τοίχου (Άγιος Ιωάννης Πρόδρομος νεκροταφείου Οινόης[10], Μεταμόρφωση του Σωτήρος στα Ταρσινά Κορινθίας[11], Άγιος Ιωάννης Ελεήμων στο Λιγουριό[12]). Το τύμπανο του τρούλου είναι οκταγωνικό. Η κάτοψη είναι σχήματος τετραγώνου[13], πράγμα σύνηθες κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο στην Ελλάδα (Άγιος Θωμάς Τανάγρας[14], Ταξιάρχης Υψηλού Άνδρου[15], Άγιος Θεόδωρος Βαμβακά[16]), ωστόσο ο τρούλος δεν βρίσκεται στο κέντρο του. Τα γωνιακά διαμερίσματα στο δυτικό μέρος του ναού καλύπτονται με ημικυλινδρικούς θόλους και στεγάζονται κατά τα συνήθη, ενώ στο ανατολικό καλύπτονται με ασαφούς μορφής υπερυψωμένα σταυροθόλια και στεγάζονται με τρόπο, ώστε να καταλήγουν σε οριζόντιο γείσο και στις δύο πλευρές της γωνίας. Η στήριξη του τρούλου γίνεται από τέσσερις κίονες, ενώ στους περιμετρικούς τοίχους και στα σημεία της μέγιστης καταπόνησης διαμορφώνονται παραστάδες. Το στοιχείο αυτό, ενδεικτικό της τεκτονικής διάθεσης που εκδηλώνεται στα πλαίσια της στροφής της βυζαντινής τέχνης σε κλασικά πρότυπα[17], ιδίως κατά την εποχή των Κομνηνών, απαντά σε πολλά παραδείγματα σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών του 11ου και του 12ου αι. και είναι ιδιαίτερα σύνηθες στην ευρύτερη περιοχή της Αθήνας (Καπνικαρέα[18], Άγιος Ιωάννης Θεολόγος στην Πλάκα[19], καθολικό Μονής Αγίου Ιωάννου Θεολόγου στον Υμηττό[20], ναοί Αργολίδος[21] - Μέρ-

10. Ν. Κουμανούδης - Ν. Μουτσόπουλος, Μελέτη της αρχιτεκτονικής ναών τινων Αττικής και Βοιωτίας, Τεχν. Χρον. 401-402, 1957, σ. 408-413.

11. Αν. Ορλάνδος, Οι ναοί των Ταρσινών και της Λέχοβας, ΑΒΜΕ Α′ (1935), σ. 91-94.

12. Χ. Μπούρας, Ο Άγ. Ιωάννης ο Ελεήμων στο Λιγουριό, ΔΧΑΕ, περ. Δ′, τ. Ζ′ (1973), σ. 1-30.

13. Βλ. και Π. Βοκοτόπουλος, Περί της χρονολογήσεως του εν Κερκύρα ναού των Αγ. Ιάσωνος και Σωσιπάτρου, ΔΧΑΕ, περ. Δ′, τ. Ε′ (1969), σ. 157-158.

14. Χ. Μπούρας - Α. Καλογεροπούλου - Ρ. Ανδρεάδη, Εκκλησίες της Αττικής, Αθήνα 1969, σ. 362-364, πίν. XLIV$_{1,2}$, εικ. 337-344.

15. Αν. Ορλάνδος, Βυζαντινά μνημεία της Άνδρου, ΑΒΜΕ Η′ (1955-56), σ. 46-49.

16. A.H.S. Megaw, Byzantine Architecture in Mani, BSA 33 (1932-33), σ. 140, εικ. 1.

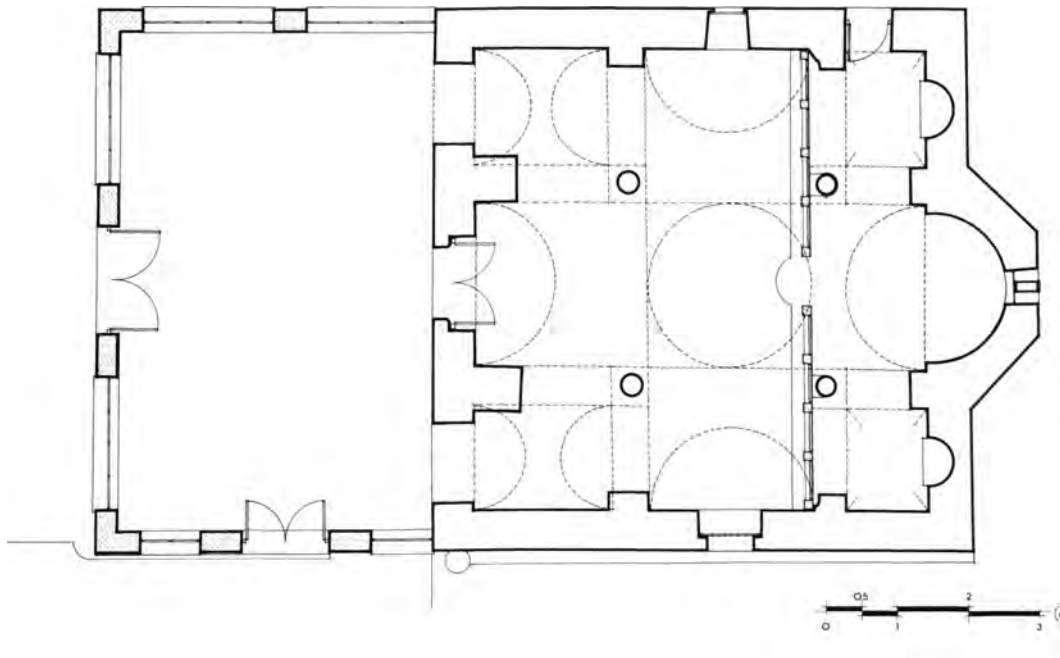
17. Χ. Μπούρας, Βυζαντινές «Αναγεννήσεις» και αρχιτεκτονική του 11ου και του 12ου αιώνος, ΔΧΑΕ, περ. Δ′, τ. Ε′ (1969), σ. 263.

18. Α. Ξυγγόπουλος, ΕΜΜΕ Β′ (1929), σ. 70-71.

19. Ο ίδιος, ό.π., σ. 74.

20. Αν. Ορλάνδος, Μεσαιωνικά μνημεία της πεδιάδος και των κλιτύων Υμηττού, Πεντελικού, Πάρνηθος και Αιγάλεω, ΕΜΜΕ Γ′ (1933), σ. 168-169.

21. A. Struck, Vier byzantinische Kirchen der Argolis, AM 34 (1909), σ. 189-236.



*Σχέδ. 2. Κοίμηση της Θεοτόκου. Κάτοψη.*

μπακα, Χώνικα, Αγία Μονή). Η έκκεντρη τοποθέτηση του τρούλου έχει ως αποτέλεσμα την προέκταση των παραστάδων του δυτικού τοίχου προς Α. για την αποφυγή κατασκευής μεγάλου τόξου.

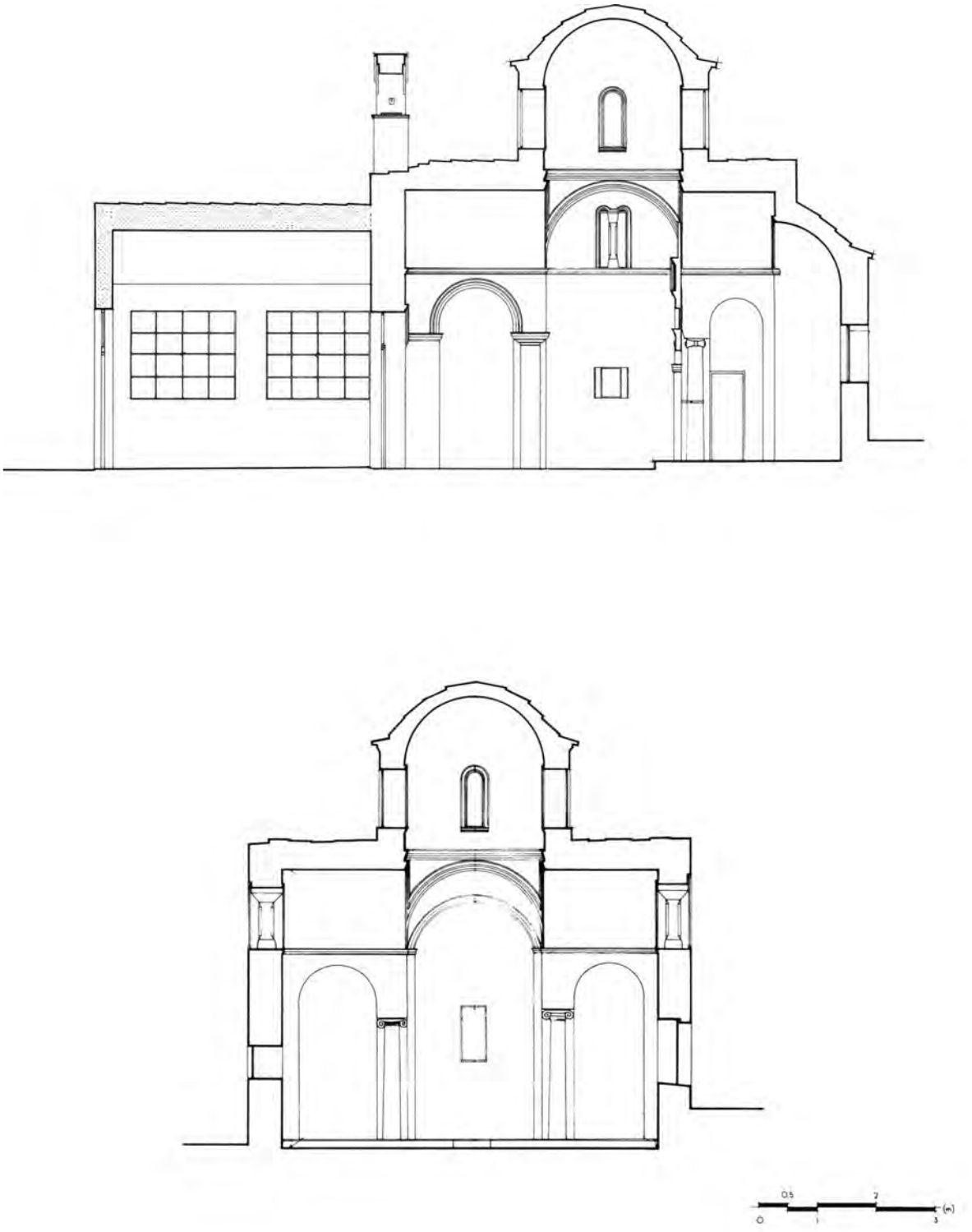
Οι καθ' ύψος αναλογίες του ναού προκύπτουν βάσει των τεκτονικών χαράξεων, που είναι σε γενική σχεδόν χρήση στους σταυροειδείς εγγεγραμμένους ναούς κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο[22]. Παρατηρείται, ωστόσο, η ιδιαιτερότητα της εφαρμογής της χάραξης τριγωνισμού μόνο στη νότια πλευρά, γεγονός που οφείλεται προφανώς στη μικρή μετατόπιση του τρούλου και ως προς τον κατά μήκος άξονα (Σχέδ. 3).

Ο φωτισμός του ναού γίνεται από τα τέσσερα μονόλοβα παράθυρα του τρούλου, το δίλοβο της κόγχης του Ιερού και τα επίσης δίλοβα της βόρειας και της νότιας κεραίας, καθώς και από τα μεταγενέστερα ανοίγματα στη βόρεια και τη νότια κεραία, σε χαμηλότερη στάθμη. Αρχικά υπήρχε δίλοβο παράθυρο και στη δυτική κεραία, όπως φαίνεται σε παλαιά φωτογραφία[23], το οποίο εφράχθη κατά την προσθήκη νεωτερικής αίθουσας σε χρήση νάρθηκα. Για τον ίδιο λόγο διανοίχθηκαν και οι δύο θύρες εκατέρωθεν της κεντρικής εισόδου. Στις επεμβάσεις επί του κτιρίου συμπεριλαμβάνονται η διάνοιξη χαμηλής θύρας στο βόρειο τοίχο της προθέσεως και το μονόλοβο κωδωνοστάσιο επί του δυτικού αετώματος, πιθανώς έργο του προηγουμένου αιώνος.

Η κατασκευή του ναού έχει γίνει από αργούς και ημιλάξευτους λίθους, μεγαλύτερου μεγέθους στις γωνίες. Μεταξύ τους παρεμβάλλονται πλίνθοι διαφόρων μεγεθών, σε ακανόνιστη διάταξη, κατά

22. Ν. Μουτσόπουλος, Μορφολογικές παρατηρήσεις και αρμονικές χαράξεις στους εγγεγραμμένους σταυροειδείς ναούς, Χρονικά αισθητικής Β', 1963, σ. 119-130.

23. Α. Ξυγγόπουλος, ό.π. (υποσημ. 3), σ. 11.




*Σχέδ. 3. Κοίμηση της Θεοτόκου. Κατά μήκος και εγκάρσια τομή.*

την οριζόντια διεύθυνση. Σήμερα η τοιχοποιία δυστυχώς καλύπτεται από πολλαπλά στρώματα ασβέστου, που δυσχεραίνουν την παρατήρηση αποκρύπτοντας στοιχεία, όπως για παράδειγμα το ενσωματωμένο ιωνικό κιονόκρανο, το οποίο διαφαίνεται σε παλαιότερη φωτογραφία[24]. Στον τρούλο η τοιχοποιία είναι εν γένει περισσότερο επιμελημένη, καθώς οι λίθοι είναι λαξευτοί και οι πλίνθοι διατάσσονται με μεγαλύτερη τάξη, τοποθετούνται δε και σε κατακόρυφους αρμούς (Πίν. 39 β). Το πάχος των τοίχων είναι περίπου 0,60 μ., ενώ στο τύμπανο περιορίζεται σε 0,47 μ. Στα δίλοβα παράθυρα των κεραιών είναι ορατό μέρος ξύλινης περίδεσης. Η διαμόρφωση των ανοιγμάτων γίνεται στα μεν δίλοβα με μονολιθικά τόξα, χωρίς υπερκείμενη ανακουφιστική κατασκευή, στα δε μονόλοβα του τρούλου με απλό πλίνθινο τόξο, μέχρι τη στάθμη της γενέσεως, και πλαισίωση με μία σειρά καμπύλων πλίνθων. Η διαμόρφωση με πλίνθους είναι η πλέον συνήθης στα μεσοβυζαντινά χρόνια, ωστόσο και η άλλη μορφή απαντά σε αρκετά παραδείγματα από το 12ο αι. και εξής (Άγιος Πέτρος Καλυβίων Κουβαρά[25], Ταξιάρχης Ελανίου όρους στην Αίγινα[26], Άγιος Μόδεστος[27] κ.ά.). Το γεγονός αυτό συνδυάζεται με την ανάπτυξη της λιθοξοϊκής κατά την ίδια εποχή[28], που εκδηλώνεται και με τη χρήση πωρίνων γείσων, πράγμα που ισχύει και στην περίπτωση της Κοίμησης. Αν και τα γείσα έχουν χαθεί στο μεγαλύτερο μέρος τους, σώζεται το λοξότμητο του τρούλου. Στα λαξευτά μέλη εντάσσονται και οι διαχωριστικοί πεσσίσκοι των διλόβων παραθύρων, που έχουν την τυπική για την εποχή μορφή, χωρίς διάκοσμο. Στο Ιερό το σχήμα του πεσσίσκου έχει αλλοιωθεί με προσθήκη υλικού. Οι ανατολικοί κίονες, που διατηρούνται στην αρχική τους μορφή, είναι μονολιθικοί, μαρμάρινοι, αρράβδωτοι, με μείωση, προφανώς σε β′ χρήση, όπως και τα ιωνικά κιονόκρανα που φέρουν (Πίν. 39 γ). Οι υπόλοιποι δύο κίονες έχουν είτε αντικατασταθεί είτε αλλοιωθεί. Επειδή η πρώτη περίπτωση προϋποθέτει δυσχερέστατη επέμβαση, μπορεί να υποτεθεί με επιφύλαξη ότι οι αρχικοί κίονες έχουν με κάποιο τρόπο επενδυθεί. Η επέμβαση αυτή συνοδεύεται από τη γενική αλλοίωση του εσωτερικού, που έχει αποκρύψει τυχόν ζωγραφικό διάκοσμο και επίσης έχει προκαλέσει τη φθορά των παραστάδων και των τόξων για την τοποθέτηση του νεωτερικού τέμπλου.

**Η Μεταμόρφωση του Σωτήρος**

Η Μεταμόρφωση του Σωτήρος βρίσκεται σε πολύ μικρή απόσταση από την Κοίμηση και παρουσιάζει μεγάλες ομοιότητες με αυτήν (Πίν. 40 β). Ανήκει και αυτή στον τύπο του απλού τετρακιονίου σταυροειδούς εγγεγραμμένου με μία ημιεξαγωνική κόγχη Ιερού (Σχέδ. 4). Στον ανατολικό τοίχο ανοίγεται μία επιπλέον κόγχη, ορθογωνική σε κάτοψη, αυτή της Προθέσεως. Το τύμπανο του τρούλου είναι και εδώ οκταγωνικό, με τις παράλληλες προς τους άξονες Α.-Δ. και Β.-Ν. πλευρές κατά τι μεγαλύτερες. Τα γωνιακά διαμερίσματα καλύπτονται στη δυτική πλευρά με ημικυλινδρικούς θόλους, που στεγάζονται κατά τα συνήθη, ενώ στην ανατολική το μεν βόρειο με χαμηλωμένο ημισφαιρικό θόλο (φουρνικό), το δε νότιο με σταυροθόλιο[29], στεγάζονται δε με τρόπο, ώστε να σχηματίζεται οριζόντιο

24. Φωτογραφία αρχείου σπουδαστηρίου Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής ΕΜΠ.

25. Α. Ορλάνδος, Παλαιοχριστιανικοί και βυζαντινοί ναοί Καλυβίων Κουβαρά, Αθηνά 35 (1923), σ. 181-190. Ν. Koumbaraki-Panselinou, Saint Pierre de Kalyvia Kouvara et la chapelle de la Vierge de Merenda, Thessaloniki, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, Θεσσαλονίκη 1976.

26. Ν. Μουτσόπουλος, Ο Ταξιάρχης του Ελανίου Όρους στην Αίγινα, Ζυγός 36-37 (1958), σ. 37-40.

27. Βλ. σχετικά Στ. Μαμαλούκος, Ο Άγιος Μόδεστος (Άγιοι Θεόδωροι) στο Κορωπί, Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση, ΙΙ, σ. 230. Αναφέρονται και άλλα παραδείγματα, βλ. σημ. 13.

28. Χ. Μπούρας, ό.π. (υποσημ. 17), σ. 269-270. Ch. Bouras, Church Architecture in Greece around the Year 1200, Beograd 1988, σ. 275.

29. Βλ. σχετικά Στ. Μαμαλούκος, Παρατηρήσεις στη διαμόρφωση των γωνιακών διαμερισμάτων των δικιονίων σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών της Ελλάδας, ΔΧΑΕ, περ. Δ′, τ. ΙΔ′ (1987-88), σ. 194.

γείσο στην ανατολική όψη. Στη βόρεια πλευρά του ναού βρίσκεται προσκολλημένο θολοσκεπές μονόκλιτο παρεκκλήσιο με ημιεξαγωνική εξωτερικά κόγχη. Η στέγη του είναι δίριχτη, στην ανατολική όμως όψη το αέτωμα συμπληρώνεται, ώστε να δίνει την εντύπωση μονόριχτης. Στη δυτική πλευρά βρίσκεται θολοσκεπής νάρθηκας με μονόριχτη στέγη.

Στο εσωτερικό του κυρίως ναού διαμορφώνονται, και εκεί, παραστάδες, όμως μόνο στην ανατολική και τη δυτική πλευρά, όπως συμβαίνει σε πολλές περιπτώσεις στην ευρύτερη περιοχή (Καισαριανή[30], Όμορφη Εκκλησιά[31], Οινόη, Λέχοβα[32]), όπου στη βόρεια και στη νότια πλευρά δημιουργείται εσοχή με μείωση του πάχους του τυμπάνου των κεραιών. Κάτι τέτοιο δεν θα ήταν δυνατόν στην περίπτωση της Μεταμόρφωσης, καθώς οι τοίχοι ήδη έχουν μικρό πάχος (0,48 μ.). Εξάλλου, η ύπαρξη παραστάδων με διεύθυνση Β.-Ν. θα είχε δυσμενή αποτελέσματα, λόγω του πολύ μικρού πλάτους των γωνιακών διαμερισμάτων.

Ο ναός φωτίζεται από τα τέσσερα μονόλοβα παράθυρα του τρούλου, τα επίσης μονόλοβα παράθυρα των δύο κογχών και τα τρία δίλοβα των κεραιών, από τα οποία το δυτικό εν μέρει φράσσεται από το νάρθηκα. Υπάρχουν δύο είσοδοι, μία στο νάρθηκα και μία στο παρεκκλήσι, ενώ μεγάλα τοξωτά ανοίγματα οδηγούν στον κυρίως ναό.

Το σχήμα της κάτοψης είναι παραλληλόγραμμο με αναλογία πλευρών 1:1,20 και χάραξη ελαφρώς παράγωνη, γεγονός που σε μεγάλο βαθμό πρέπει να οφείλεται στην ανάγκη προσαρμογής του κτιρίου στο βραχώδες και επικλινές έδαφος· μεγάλο, άλλωστε, μέρος της εκκλησίας βρίσκεται σε στάθμη χαμηλότερη από αυτή του φυσικού εδάφους, με αποτέλεσμα τμήματα του βράχου να εμφανίζονται στο εσωτερικό. Ο τρούλος, όπως και στην Κοίμηση, δεν βρίσκεται στο κέντρο του σχήματος, αλλά είναι μετατοπισμένος προς Α., με αποτέλεσμα να προκύπτουν πολύ μικρών διαστάσεων γωνιακά διαμερίσματα στο Ιερό. Η τοποθέτηση αυτή του τρούλου υποδηλώνει την πρόθεση δημιουργίας μεγαλύτερου χώρου στο δυτικό μέρος για τη συγκέντρωση των πιστών. Σε σύγκριση με την Κοίμηση, αν και ο χώρος του τρούλου δεν διαφέρει σημαντικά, στο σύνολό του ο ναός είναι μικρότερου μεγέθους, κυρίως κατά την έννοια του πλάτους, στο οποίο διαφέρουν κατά 1,85 μ. περίπου, αλλά και στο μήκος, κατά 1 μ. περίπου. Επειδή, ωστόσο, το μέγιστο ύψος δεν διαφέρει παρά 0,25 μ. περίπου, οι αναλογίες της Μεταμόρφωσης είναι πιο ραδινές και δεν ισχύουν οι γνωστές χαράξεις στην εγκάρσια τομή. Μολαταύτα, διαπιστώθηκε ότι υπάρχουν αναλογικές σχέσεις στα βασικά μεγέθη, τα οποία μάλιστα προκύπτουν ως πολλαπλάσια της ίδιας μονάδας, που ταυτίζεται με το βυζαντινό πόδα, ενώ καθ' ύψος ο ναός διαιρείται σε τρία κατά προσέγγιση ίσα μέρη, οπότε προκύπτει το ύψος των κιόνων (8), των θόλων των κεραιών (16) και του τρούλου (24)[33] (Σχέδ. 5, 6).

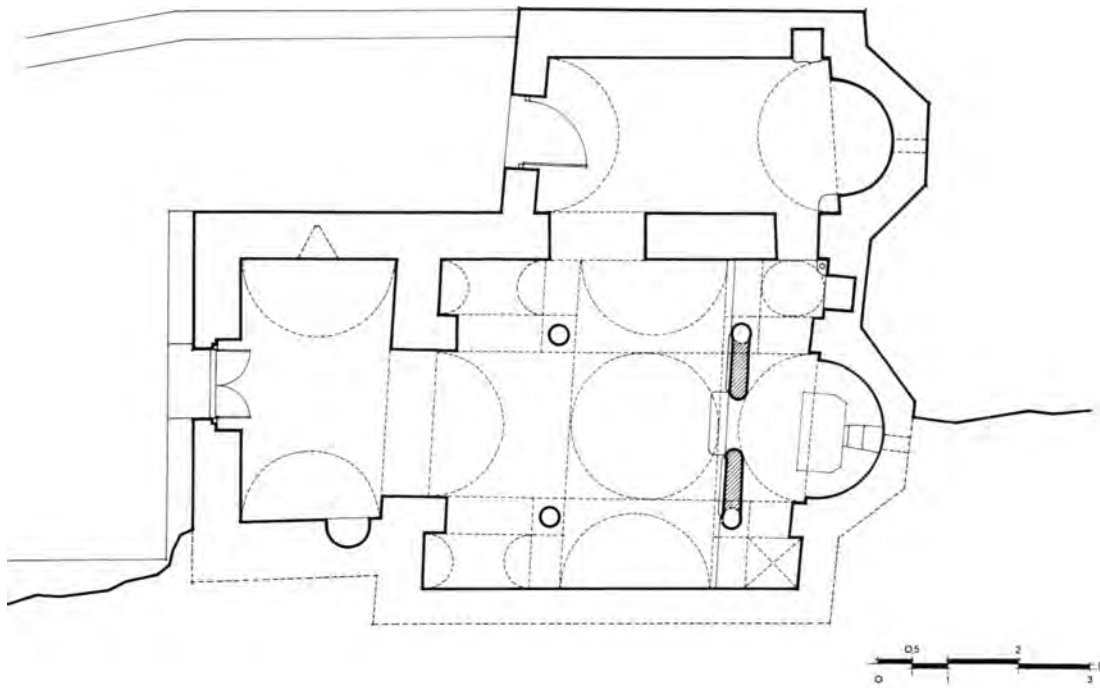
Η τοιχοποιία δεν είναι ίδια σε όλα τα σημεία. Ενώ στην ανατολική όψη παρουσιάζει ιδιαίτερη επιμέλεια και αποτελείται από ημιλάξευτους λίθους με παρεμβολή πλίνθων διαφόρων μεγεθών κατά την οριζόντια έννοια (Πίν. 40 α), οι υπόλοιποι τοίχοι είναι κατασκευασμένοι εσωτερικά και εξωτερικά από αργούς ή ατελώς λαξευμένους λίθους με φειδωλή παρεμβολή πλίνθων, χρησιμοποιούνται όμως και ορισμένοι ημιλάξευτοι γωνιόλιθοι μεγαλυτέρου μεγέθους. Το τύμπανο του τρούλου, πάχ. 0,40 μ., εμφανίζει εξαιρετική επιμέλεια, καθώς η τοιχοποιία είναι λαξευτή, σχεδόν ισόδομη, χωρίς παρεμβολή πλίνθων παρά μόνο πάνω από τα τόξα των παραθύρων για την προσαρμογή του καμπύλου σχήματος στη λιθοδομή (Σχέδ. 6· Πίν. 41 α). Εσωτερικά ο τρούλος έχει επίσης κατασκευασθεί από λαξευτούς λίθους, με μικρότερη επιμέλεια. Ομοίως και οι θόλοι των κεραιών του σταυρού, που καταλήγουν σε μέτωπα από λαξευτούς θολίτες. Σε όλα τα τόξα και τους θόλους διαφαίνονται τα ίχνη ξυλίνων ελκυστήρων, από τους οποίους σώζονται τέσσερις. Επίσης, είναι ορατοί ξύλινοι ελκυστήρες στα σημεία των διλόβων παραθύρων.

30. J. Strzygowski, ΑΕ 1902, σ. 1-96.

31. Αν. Ορλάνδος, Η Όμορφη Εκκλησιά, Αθήνα 1921.

32. Αν. Ορλάνδος, ό.π. (υποσημ. 11), σ. 95-98.

33. Βλ. και Ν. Κουμανούδης, Χριστιανικά μνημεία Ωρωπού, ΔΧΑΕ, περ. Δ, τ. Ε' (1969), σ. 76.

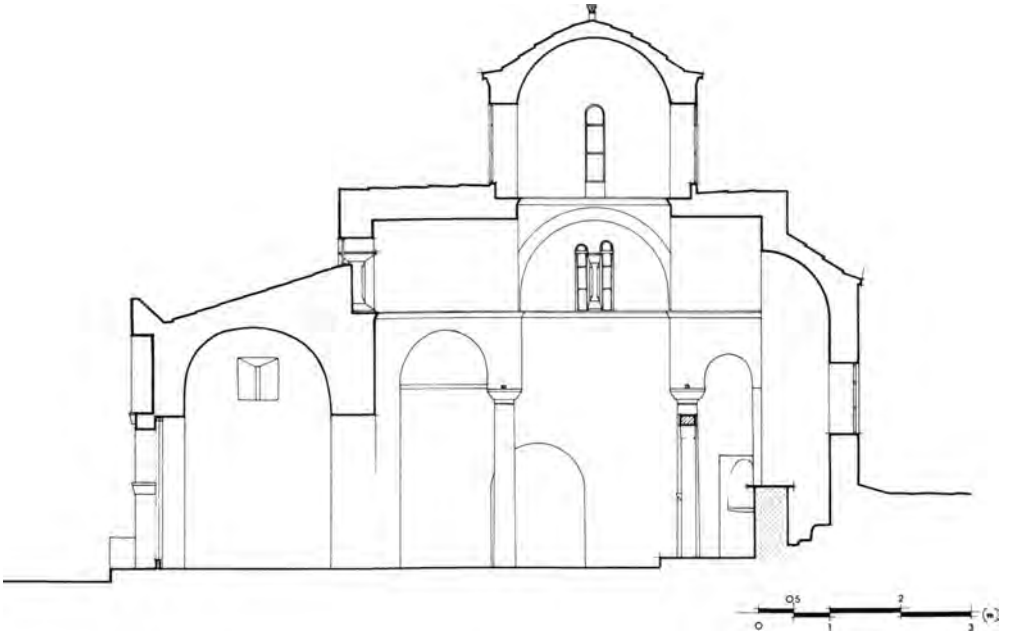



*Σχέδ. 4. Μεταμόρφωση του Σωτήρος. Κάτοψη.*

Η διαμόρφωση των μονόλοβων ανοιγμάτων του ναού γίνεται με πλίνθινα τόξα και με πλαισίωση από καμπύλα τούβλα (Πίν. 42 α), ενώ στα δίλοβα παράθυρα με μονολιθικά τοξύλλια (Πίν. 42 β), όπως ακριβώς και στην Κοίμηση. Μονολιθικό τοξύλλιο υπάρχει και στο παράθυρο του παρεκκλησίου. Τα γείσα θα πρέπει επίσης να ήταν πώρινα και ίσως λοξότμητα, όπως αυτό του τρούλου και οι εσωτερικοί κοσμήτες. Οι κίονες του ναού είναι μονολιθικοί μαρμάρινοι και φέρουν επιθήματα ως κιονόκρανα, εκτός από έναν, ο οποίος φέρει ανεστραμμένη ιωνική βάση με πλίνθο (Πίν. 42 γ). Οι πώρινοι πεσσίσκοι των διλόβων παραθύρων είναι όμοιοι με αυτούς της Κοίμησης. Το αρχικό τέμπλο δεν σώζεται, αλλά υπάρχει μεταγενέστερο, κτισμένο μεταξύ των ανατολικών κιόνων. Το άνοιγμά του διαμορφώνεται από δύο κίονες μετ' επιθημάτων σε β' χρήση που φέρουν οριζόντιο επιστύλιο. Επίσης σε β' χρήση βρίσκεται παλαιοχριστιανικός κιονίσκος με συμφυές κιονόκρανο από φύλλα καλάμου στην κορυφή του τρούλου. Παλαιοχριστιανικά αρχιτεκτονικά μέλη έχουν ανευρεθεί σε διάφορα μέρη στο νησί, πιστοποιώντας την ύπαρξη οικοδομικής δραστηριότητας κατά την περίοδο αυτή[34]. Παλαιοχριστιανικό επίθημα με ανάγλυφο σταυρό βρίσκεται, άλλωστε, και στον περίβολο της Μεταμόρφωσης.

Η τοιχοποιία του παρεκκλησίου είναι όμοια με αυτή της ανατολικής όψης του ναού, γεγονός που φανερώνει, σε συνδυασμό με την ανυπαρξία αρμού στην ανατολική όψη, ότι η κατασκευή τους είναι

34. Ευθ. Μαστροκώστας, Μεσαιωνικά μνημεία Αττικής, Φωκίδος, Μαγνησίας, Βασιλική Πέρανι της Σαλαμίνος, ΑΕ 1956, σ. 34. Π. Λαζαρίδης, ΑΔ 16 (1960), σ. 78-79, Πίν. 58. Δ. Πάλλας, Αρχαιολογικές επισημάνσεις... ό.π. (υποσημ. 1), σ. 178-179, 193-194, 200-201, 202-205, 210-212, 216, 220-221, 223-224. Ο ίδιος, Σαλαμινιακά Β', ό.π., σ. 127-128. Ο ίδιος, Σαλαμινιακά Γ', ό.π., σ. 164-167. Ο ίδιος, Έρευνες στη Σαλαμίνα, ό.π., σ. 17-19, 21-22, 24-25, 28-29, 37, 39. Ο ίδιος, Ανασκαφή εν Σαλαμίνι, ό.π., σ. 24.



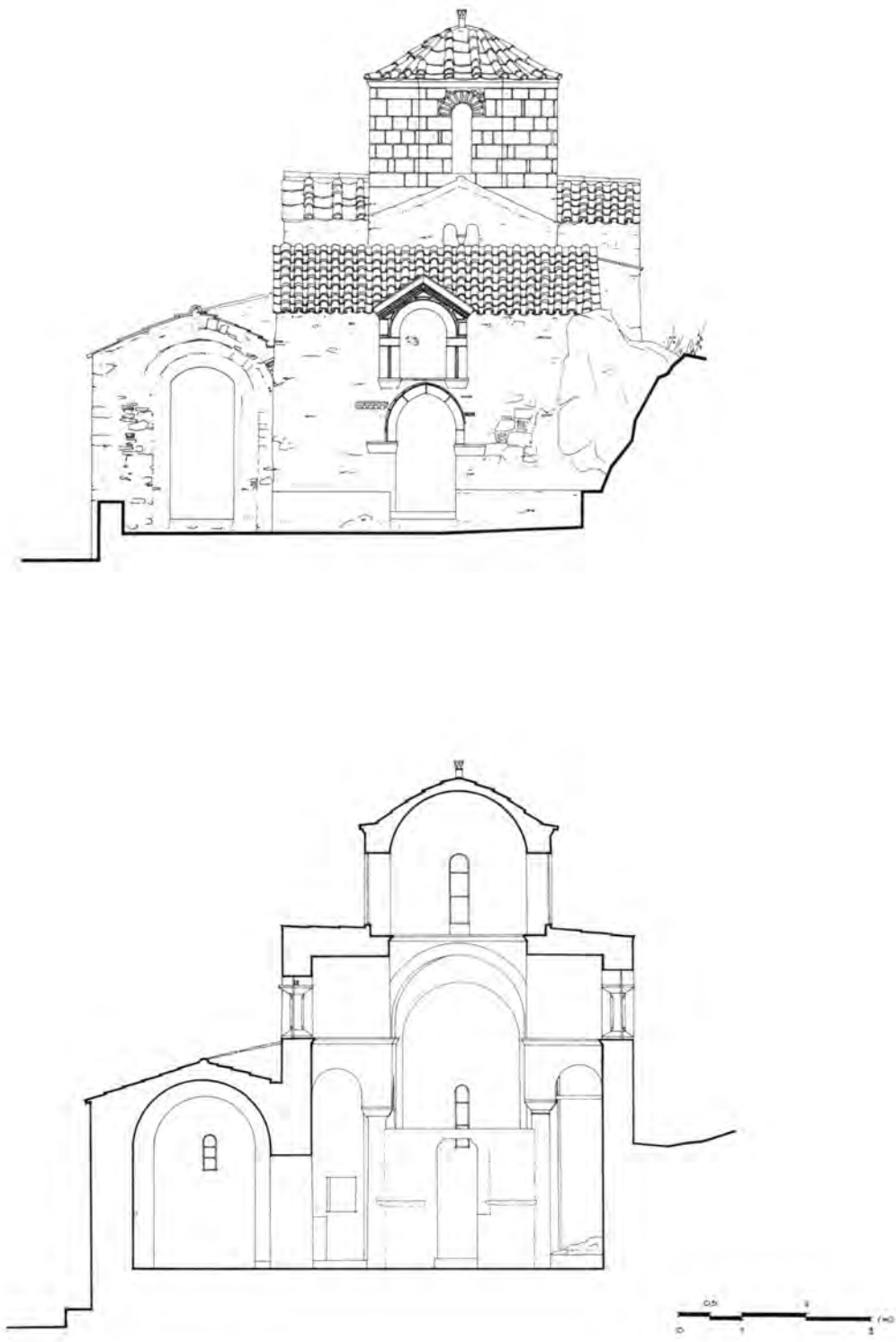
*Σχέδ. 5. Μεταμόρφωση του Σωτήρος. Κατά μήκος τομή.*

σύγχρονη (Πίν. 40 α). Η περίπτωση της σύγχρονης κατασκευής ερμηνεύει, παράλληλα, το μικρό πλάτος του ναού και την προσκόλλησή του στο βράχο, το μεγάλο ύψος του (έτσι, ώστε να μπορούν να ανοιχθούν άνετα παράθυρα, αλλά και να προβάλλεται ο τρούλος), καθώς και την πρόχειρη κατασκευή των αετωμάτων των κεραιών σε αντίθεση με την ισόδομη τοιχοποιία του τρούλου. Εξάλλου, η προσθήκη τέτοιου τύπου παρεκκλησίων, συνήθως με ταφικό χαρακτήρα, συνηθίζεται από το 12ο αι., γενικεύεται δε στα χρόνια των Παλαιολόγων[35]. Από πλευράς κατασκευής, η στήριξη του θόλου του γίνεται στον ίδιο τον τοίχο του ναού, ο οποίος διαπλατύνεται κατά 0,20 μ. περίπου. Η διαπλάτυνση αυτή προεκτείνεται προς Δ., ενώ είναι σαφές ότι προεκτεινόταν και ο ίδιος ο θόλος (Πίν. 40 β). Έτσι, συμπεραίνουμε ότι ο χώρος του παρεκκλησίου δεν είχε το σημερινό όριο. Παράλληλα, στο σημερινό δυτικό τοίχο διαφαίνεται η ύπαρξη σφενδονίου, που διέκρινε το ανατολικό τμήμα του παρεκκλησίου από το δυτικό[36]. Η εξέταση της τοιχοποιίας στη βόρεια πλευρά του νάρθηκα φανερώνει την ύπαρξη κατακόρυφου αρμού. Το στοιχείο αυτό ερμηνεύεται πιθανώς ως άνοιγμα που οδηγούσε από το δυτικό χώρο του παρεκκλησίου σε χώρο δυτικά του κυρίως ναού. Έτσι, μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι χώροι στη βόρεια και στη δυτική πλευρά σχημάτιζαν Γ[37] (Σχέδ. 7).

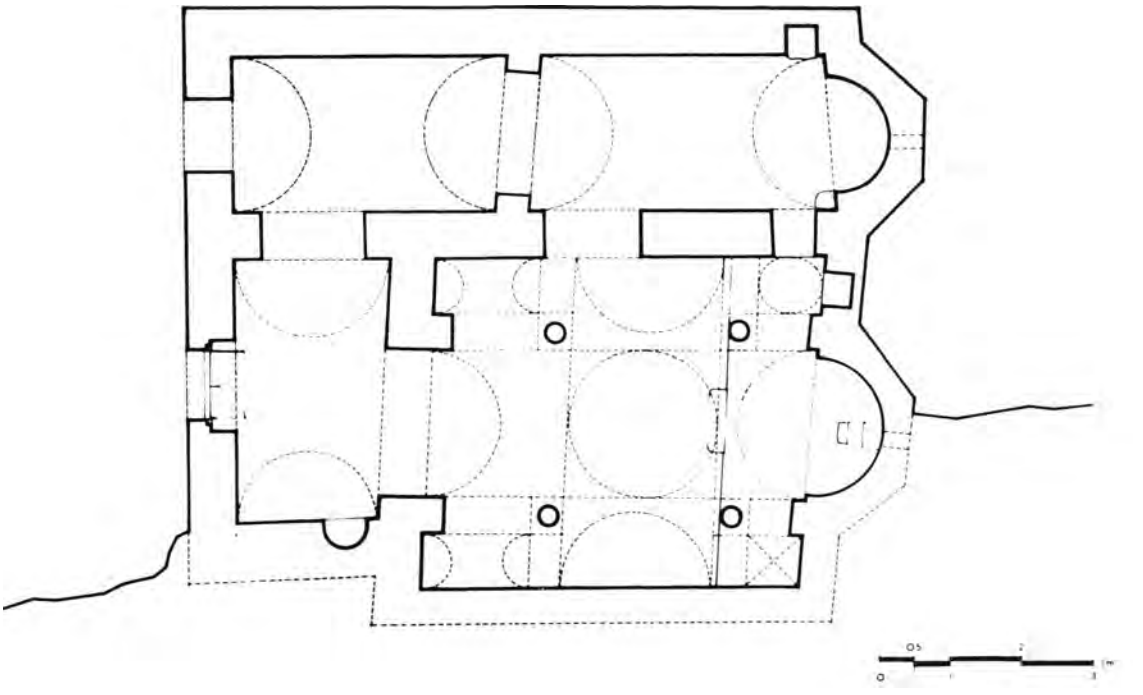
35. Ch. Bouras, Church Architecture..., ό.π. (υποσημ. 28), σ. 274.

36. Π. Λαζαρίδης, ΑΔ 22 (1967), Χρονικά, ό.π. (υποσημ. 7), σ. 158.

37. Ο χώρος που αποτελούσε τη βορειοδυτική γωνία του Γ φαίνεται ότι καθαιρέθηκε κατά το διάστημα της Τουρκοκρατίας, οπότε τοιχίστηκαν τα ανοίγματα που οδηγούσαν σ' αυτόν και διανοίχτηκαν φωτιστικές θυρίδες στις αντίστοιχες θέσεις. Σήμερα σώζεται μόνο αυτή του νάρθηκα (φραγμένη), ενώ στο παρεκκλήσιο είναι γνωστή από παλαιότερες αποτυπώσεις (βλ. Αρχείο Σπουδαστηρίου Μορφολογίας και Ρυθμολογίας Τμήματος Αρχιτεκτόνων Ε.Μ.Π.). Σε νεότερους χρόνους τη θέση του



*Σχέδ. 6. Μεταμόρφωση του Σωτήρος. Δυτική όψη και εγκάρσια τομή.*



*Σχέδ. 7. Μεταμόρφωση του Σωτήρος. Γραφική αποκατάσταση της κάτοψης.*

Ο ναός είχε κτιστεί εξ αρχής με νάρθηκα, συμπέρασμα που προκύπτει από το γεγονός ότι ο δυτικός τοίχος στη νοτιοδυτική γωνία του, όπου δεν φτάνει ο νάρθηκας, έχει πάχος μεγαλύτερο από αυτό της δυτικής κεραίας στο ανώτερο μέρος της και ίσο με αυτό του κατώτερου. Είναι δε βέβαιο, λόγω του τρόπου δομής, ότι η γωνία αυτή δεν έχει υποστεί μεταγενέστερες αλλοιώσεις. Ο νάρθηκας καλύπτεται από παχύτερο στρώμα επιχρίσματος σε σχέση με τον υπόλοιπο ναό, στο τμήμα που προσεγγίζει στο βράχο όμως διαγράφονται οριζόντιες πλίνθοι σε κατακόρυφους αρμούς και ημιλάξευτοι λίθοι, γεγονός που ίσως τον αναγάγει στην ίδια φάση με το ναό. Στην τοιχοποιία, αριστερά της θύρας, υπάρχει ενσωματωμένο γλυπτό τεμάχιο με ασαφές, λόγω επιχρισμάτων, διακοσμητικό θέμα. Η θύρα της εισόδου διαμορφώνεται με λαξευτό οξυκόρυφο τόξο που βαίνει σε επίκρανα και πλαισιώνεται από καμπύλες πλίνθους. Ακριβώς από πάνω υπάρχει υπέρθυρο τοξωτό προσκυνητάριο με αετωματώδη επίστεψη (πρβλ. Άγιο Πέτρο Καλυβίων Κουβαρά[38], Ταξιάρχη Καλυβίων Καρύστου[39]), που έχει κατασκευαστεί από λαξευτούς λίθους με πλίνθους στους αρμούς και οδοντωτό κόσμημα κάτω από το πώρινο γείσο. Το τόξο του είναι λαξευτό μονόλιθο και επίσης περιβάλλεται από καμπύλες πλίνθους (Σχέδ. 6· Πίν. 41 β). Η χρήση καμπύλων πλίνθων, σε συνδυασμό με τα λαξευτά μέλη, οδηγεί στη χρονολόγηση του υπερθύρου και της εισόδου περί το έτος 1200 και άρα βάσιμα μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο νάρθηκας με το ναό είναι σύγχρονοι.

παραπάνω χώρου κατέλαβε οικίσκος, ο οποίος κατεδαφίστηκε το 1967 (βλ. υποσημ. 7) και εν συνεχεία διανοίχτηκε η σημερινή δυτική θύρα του παρεκκλησίου.

38. Το υπέρθυρο προσκυνητάριο του Αγίου Πέτρου Καλυβίων παρουσιάζει μεγάλη μορφολογική και κατασκευαστική ομοιότητα με αυτό της Μεταμόρφωσης. (Βλ. Α. Ορλάνδος, Παλαιοχριστιανικοί και βυζαντινοί ναοί Καλυβίων Κουβαρά, ό.π. (υποσημ. 25), σ. 183, εικ. 13, σ.185, εικ. 14). Για το θέμα των υπερθύρων προσκυνηταρίων βλ. και M. Koumbaraki-Panselinou, Saint Pierre de Kalyvia Kouvara..., ό.π. (υποσημ. 25), σ. 43-44.

39. Ν. Μουτσόπουλος, Ο Ταξιάρχης Καλυβίων παρά την Κάρυστον, ΑΕΜ 8 (1961), σ. 204-248.

Στο εσωτερικό του κτιρίου σώζονται τοιχογραφίες διαφορετικών φάσεων. Στην κόγχη του Ιερού υπάρχει τμήμα τοιχογραφίας όπου διακρίνονται οι μορφές της Παναγίας δεομένης, με το Χριστό μετέωρο, και χαμηλότερα δύο καθ' ύψος ζώνες με δυσδιάκριτες μορφές αγίων. Στο τύμπανο του τρούλου υπάρχουν τμήματα οκτώ παραστάσεων προφητών, ενώ στο νότιο τοίχο παράσταση του Αγίου Γεωργίου δρακοκτόνου. Οι τοιχογραφίες αυτές από πλευράς τεχνοτροπίας θα μπορούσαν να θεωρηθούν σύγχρονες. Αντίθετα, στο παρεκκλήσιο οι τοιχογραφίες ανήκουν σε άλλη φάση και διακρίνονται η Αγία Παρασκευή, η Κοίμηση της Θεοτόκου, η Δέηση, ο εν Κανά γάμος (;) και άλλα ίχνη, μεταξύ των οποίων τέσσερις μορφές στην κόγχη του Ιερού, πιθανώς οι Ευαγγελιστές. Σε δεύτερο στρώμα παριστάνεται η Μεταμόρφωση του Σωτήρος, όμοιας τεχνοτροπίας με τη Σταύρωση που εικονίζεται στην κόγχη της Προθέσεως. Τέλος, δυσδιάκριτη παράσταση υπάρχει σε κογχάριο στο νάρθηκα.

## Χρονολόγηση

Με βάση την ανάλυση που προηγήθηκε είναι δυνατόν να εξαχθούν ορισμένα συμπεράσματα που αφορούν και στους δύο ναούς του Αιαντείου. Η τυπολογική, κατασκευαστική και μορφολογική ομοιότητά τους επιτρέπει την υπόθεση ότι δεν απέχουν χρονολογικά, δεν αποκλείεται μάλιστα η κατασκευή τους να έχει γίνει από το ίδιο συνεργείο. Το είδος της τοιχοποιίας, που χαρακτηρίζεται από φειδωλή χρήση πλίνθων και απουσία κεραμοπλαστικού διακόσμου, καθώς και από την παρουσία λαξευτών αρχιτεκτονικών μελών και δόμων (τοξύλλια δίλοβων παραθύρων, λιθοδομή τρούλων, πώρινα γείσα) παραπέμπει στην αρχιτεκτονική έκφραση του 12ου αι. Στην ίδια χρονολόγηση οδηγεί και η τεκτονική διάθεση στο εσωτερικό, σε συνδυασμό με το αυστηρό ύφος και την άρνηση της γραφικής ακανονιστίας[40]. Ιδιαίτερα στην περίπτωση του τρούλου της Μεταμορφώσεως παρατηρείται ύφος κλασικίζον που έγκειται στην ισόδομη λαξευτή τοιχοποιία, στοιχείο χαρακτηριστικό της ανάπτυξης της λιθοξοϊκής που εμφανίζεται σε μνημεία της εποχής, κυρίως όψιμα (Άγιος Νικόλαος στα Καμπιά[41], Σουβάλα[42], Όμορφη Εκκλησία Αιγίνης[43], Παναγία Ραχιώτισσα Φλιούντος[44], δυτική όψη Παλαιοπαναγίας Μανωλάδος[45]), πράγμα που τοποθετεί χρονικά το κτίριο περί το έτος 1200. Η παρουσία οξυκόρυφου τόξου δεν πρέπει να θεωρηθεί τεκμήριο χρονολόγησης μετά τη φραγκική κατάκτηση, αφού απλής μορφής οξυκόρυφα τόξα απαντούν και σε προγενέστερους χρόνους[46]. Επιπλέον, η μορφή του τρούλου με το οκταγωνικό τύμπανο, το οριζόντιο γείσο και τα τέσσερα μονόλοβα παράθυρα με πλίνθινα τόξα θυμίζει έντονα διάφορες εκκλησίες του 12ου αι. της ευρύτερης περιοχής (μονή Σαγματά[47], Ταξιάρχης Μελίδας Άνδρου[48]), μεταξύ των οποίων το καθολικό της μονής Καισαριανής[49], που προφανώς λειτουργεί ως πρότυπο για τα υπόλοιπα.

40. Χ. Μπούρας, ό.π. (υποσημ. 17), σ. 269.

41. R.W. Schultz, S.R. Barnsley, The Monastery of St. Luke of Stiris..., London 1901.

42. Χ. Μπάρλα, Ο βυζαντινός ναός της Σουβάλας, Χαριστήριον εις Αν. Ορλάνδον Δ', Αθήνα 1967-68, σ. 303 κ.ε. Για τη χρονολόγηση του μνημείου βλ. Χ. Μπούρας, ό.π. (υποσημ. 17), σημ. 137, σ. 270.

43. Γ. Σωτηρίου, Η Όμορφη Εκκλησιά Αιγίνης, ΕΕΒΣ 2 (1925), σ. 242-276.

44. Χ. Μπούρας, Φλιούς – Παναγία η Ραχιώτισσα, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. ΙΣΤ' (1991-92), σ. 39-46.

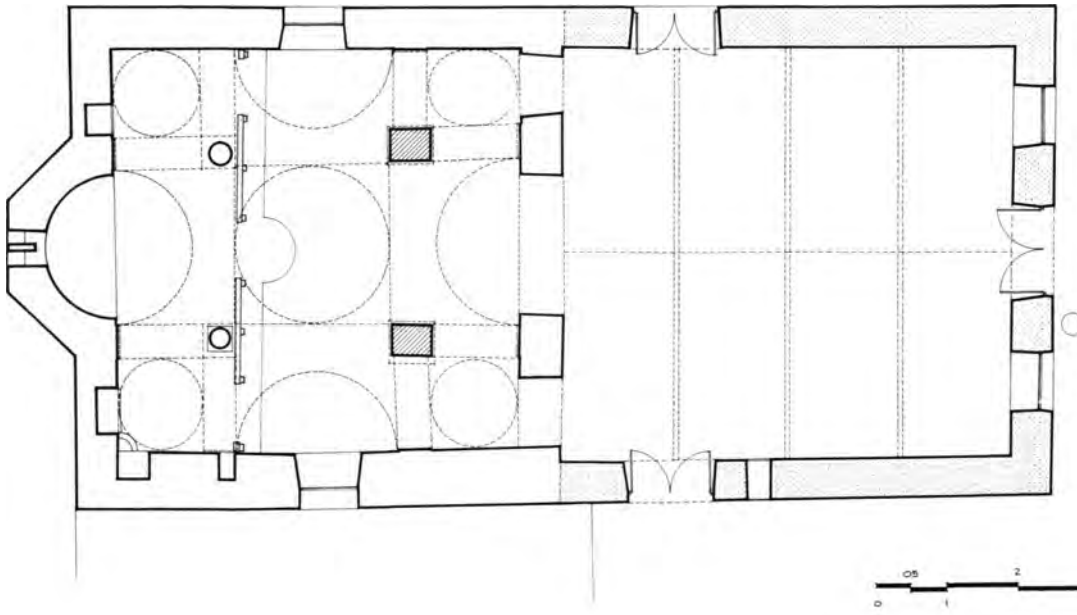
45. Ο ίδιος, ΕΕΠΣ ΑΠΘ 4 (1969-70), σ. 233-261, πίν. 1-8.

46. Χ. Μπούρας, Επανεξέταση του καθολικού της Ζωοδόχου Πηγής Δερβενοσάλεσι, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. ΙΖ' (1993-94), σ. 32.

47. Αν. Ορλάνδος, Η εν Βοιωτία μονή του Σαγματά, ΑΒΜΕ Ζ' (1951), σ. 72-110.

48. Ο ίδιος, Βυζαντινά μνημεία της Άνδρου, ό.π. (υποσημ. 15), σ. 35-36.

49. Η Καισαριανή, στο παρελθόν, έχει χρονολογηθεί στον 11ο αι. (A.H.S. Megaw, ό.π. (υποσημ. 16), σ.129), πολλά στοιχεία όμως δείχνουν ότι πρόκειται για μνημείο του 12ου αι.



*Σχέδ. 8. Άγιος Γεώργιος. Κάτοψη.*

**Ο Άγιος Γεώργιος**

Ο τρίτος σταυροειδής εγγεγραμμένος ναός είναι ο Άγιος Γεώργιος (Πίν. 43 α). Ανήκει επίσης τυπολογικά στους τετράστυλους, με πεσσούς αντί κιόνων στο δυτικό μέρος (Σχέδ. 8). Στο Ιερό και πάλι υπάρχει μία ημιεξάπλευρη κόγχη, ιδιαίτερα μικρού ύψους, ωστόσο, το τύμπανο του τρούλου είναι κυλινδρικό. Η κάτοψη είναι σχήματος τετραγώνου, με ελάχιστη απόκλιση, που οφείλεται σε ατέλεια της χάραξης, το δε κέντρο του ταυτίζεται περίπου με αυτό της προβολής του τρούλου, αντίθετα από ό,τι συμβαίνει στις προηγούμενες δύο εκκλησίες. Έτσι, τα γωνιακά διαμερίσματα προκύπτουν όλα ίσα και τετράγωνης κάτοψης – με εξαίρεση το νοτιοδυτικό, που, λόγω της προαναφερθείσης ατέλειας, έχει γίνει ελαφρά επίμηκες – και ως εκ τούτου καλύπτονται με φουρνικά, σύμφωνα με τα πρότυπα της σχολής της Πρωτευούσης. Η στέγασή τους προς Α. γίνεται όπως ακριβώς στην Κοίμηση, ενώ προς Δ. υπάρχει ενιαία δίριχτη στέγη σε όλο το πλάτος του ναού, προέκταση της στέγης του νάρθηκα που έχει προστεθεί σε μεταγενέστερη φάση, περίπου στις αρχές του αιώνα ή στα τέλη του προηγουμένου.

Είσοδοι στο κτίριο υπάρχουν ανά μία σε κάθε πλευρά του νάρθηκα. Η αρχική δυτική είσοδος δεν σώζεται, δεδομένου ότι έχει αφαιρεθεί σχεδόν ολόκληρο το τύμπανο της δυτικής κεραίας για τη διάνοιξη μεγαλύτερου ανοίγματος. Παράλληλα, έχουν διανοιχτεί πλευρικές θύρες προς τα γωνιακά διαμερίσματα. Ό φωτισμός του ναού γίνεται από το δίλοβο παράθυρο του Ιερού – κατά το ήμισυ φραγμένο, ένα από τα τέσσερα μονόλοβα παράθυρα του τρούλου (τα υπόλοιπα τρία είναι επίσης φραγμένα) και από δύο νεότερα ορθογωνικά παράθυρα μεγάλου μεγέθους σε χαμηλό ύψος, στη βόρεια και στη νότια κεραία. Αυτά είναι παρόμοια με τα παράθυρα του νάρθηκα, οπότε η διάνοιξή τους μπορεί να θεωρηθεί σύγχρονη με αυτόν. Στη βόρεια κεραία είναι ορατό εξωτερικά επίθημα πεσσίσκου, που πιστοποιεί την ύπαρξη διλόβου παραθύρου αρχικά. Στη νότια, επάνω από το νεότερο παράθυρο, διαμορφώνεται υπέρθυρο προσκυνητάριο με αετωματώδη επίστεψη, που υποδηλώνει την ύπαρξη θύρας σε προηγούμενη φάση (Πίν. 43 β). Αν δεχθούμε ότι είναι μέρος της αρχικής κατασκευής του κτιρίου, δεν θα πρέπει να υπήρχε δίλοβο παράθυρο, δεδομένου ότι ο χώρος μεταξύ των αετωμάτων της κεραίας και

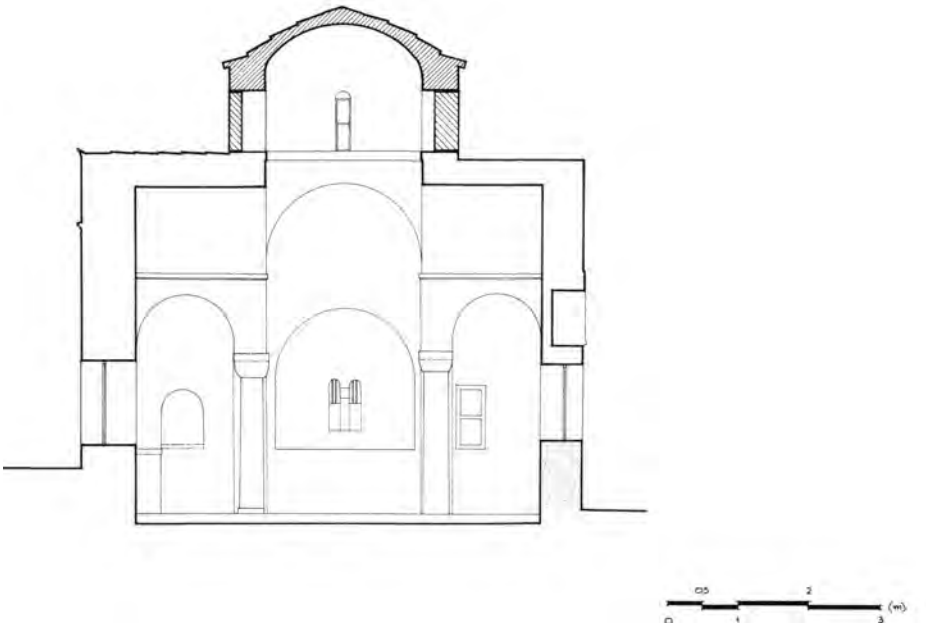


*Σχέδ. 9. Άγιος Γεώργιος. Τομή κατά μήκος.*

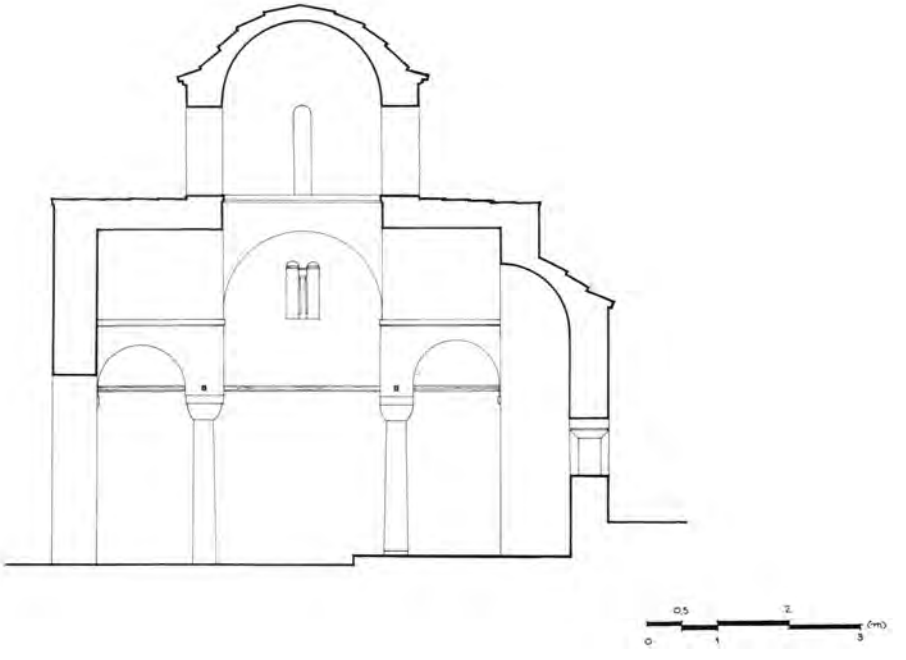
του υπερθύρου δεν είναι αρκετός. Στη θέση αυτή υπάρχει μικρό τετράγωνο άνοιγμα, που σήμερα εξυπηρετεί την απαγωγή των καυσαερίων θερμαντικής συσκευής.

Στο εσωτερικό δεν υπάρχουν παραστάδες, όπως στο Αιάντειο, παρά μόνο υποτυπώδεις προεξοχές 1-1,5 εκ., και μάλιστα όχι παντού, οι οποίες κατά πάσα πιθανότητα σχηματίζονται από το επίχρισμα, φέρουν όμως επίκρανα απλής διατομής. Το δυτικό τόξο του βορειοανατολικού διαμερίσματος δεν βαίνει σε παραστάδα, ωστόσο απολήγει σε παλαιοχριστιανικό ανάγλυφο τεμάχιο στη θέση υφαψιδίου. Το διακοσμητικό θέμα είναι δυσδιάκριτο λόγω των επιχρισμάτων, διακρίνονται όμως σταυρός σε κυκλικό δακτύλιο και εκατέρωθεν αυτού φύλλα καλάμου. Τα κενά που σχηματίζονται καταλαμβάνονται από μικρότερους σταυρούς. Οι κίονες είναι διαφορετικής διαμέτρου και φέρουν ασαφούς γεωμετρίας κιονόκρανα, μορφής διογκωμένου δωρικού εχίνου, ενώ οι πεσσοί φέρουν απλά ορθογωνικά επίκρανα. Η άτεχνη κατασκευή των επικράνων, η λοξή ως προς το κτίριο τοποθέτηση, η μη αντιστοιχία με τα υπερκείμενα τόξα, αλλά κυρίως η τυπολογική ιδιορρυθμία που προκύπτει από την ύπαρξη των πεσσών στο δυτικό μέρος, αφού δεν απαντούν άλλα τέτοια παραδείγματα τετραστύλων, μας επιτρέπουν να θεωρήσουμε με σχετική ασφάλεια ότι ανήκουν σε μεταγενέστερη φάση και αντικατέστησαν αρχικούς κίονες, χωρίς απαραιτήτως αυτό να προϋποθέτει κατάρρευση των υπερκειμένων θόλων. Όμως, πιθανότατα, η αιτία αντικατάστασης των κιόνων προκάλεσε και άλλες ζημιές με συνέπεια την ανακατασκευή του τρούλου. Η υπόθεση αυτή επιβεβαιώνεται από την εξέταση της εγκάρσιας τομής του ναού, στην οποία δεν ισχύει η χάραξη από την οποία προκύπτει το μέγιστο ύψος (Σχέδ. 10). Εν προκειμένω ο τρούλος είναι χαμηλότερος και μάλιστα η κατασκευή του δεν είναι απόλυτα ημισφαιρική. Εξάλλου και η κυλινδρική μορφή του τυμπάνου, σε συνδυασμό με την ημιεξαγωνική κόγχη, μαρτυρεί μεταγενέστερη φάση, αφού το στοιχείο αυτό είναι σπάνιο (Άγιος Πέτρος Καλυβίων), ενώ το αντίθετο είναι πιο σύνηθες (Ταξιάρχης Ελανίου όρους, καθολικό Μονής Πετράκη[50], Άγιος Νικόλαος κοντά στη Μονεμβα-

50. Μ.Γ. Σωτηρίου, Το καθολικό της Μονής Πετράκη Αθηνών, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Β' (1960-61), σ. 101-129.



*Σχέδ. 10. Άγιος Γεώργιος. Εγκάρσια τομή.*



*Σχέδ. 11. Άγιος Γεώργιος. Γραφική αποκατάσταση της κατά μήκος τομής (το ύψος του τρούλου έχει υπολογιστεί βάσει των αρμονικών χαράξεων της εγκάρσιας τομής).*

σία[51]). Επιπλέον, υπέρ της ίδιας υπόθεσης συνηγορεί και η ιδιότυπη κάλυψη των λοφίων με πρίσματα που διατάσσονται διαγωνίως ως προς τους άξονες του ναού, αλλά και η μορφή της στεφάνης του τρούλου, που διαφέρει αισθητά από τους υπολοίπους κοσμήτες. Το παχύ στρώμα επιχρίσματος που καλύπτει το κτίριο δεν επιτρέπει την ακριβή διάγνωση των ορίων της μετασκευής και τη χρονολόγηση των φάσεων. Ωστόσο, η ύπαρξη στοιχείων χαρακτηριστικών των μεσοβυζαντινών ναών, τόσο σε κάτοψη (τυπολογία, τετράγωνο σχήμα, κόγχη Ιερού, διαστάσεις), όσο και σε επιμέρους στοιχεία, οδηγούν στην αναγωγή της αρχικής κατασκευής του κτιρίου σε εποχή που δεν πρέπει να απέχει σημαντικά από το 12ο αι. Σε σχέση με τους ναούς του Αιαντείου, αν και υπάρχει ομοιότητα ως προς τον τύπο και τις διαστάσεις – κυρίως με την Κοίμηση –, παρατηρούνται ορισμένες βασικές διαφορές (απουσία παραστάδων, παχύτεροι τοίχοι, συμμετρική κάτοψη και κατά συνέπεια κάλυψη όλων των γωνιακών διαμερισμάτων με φουρνικά). Η χρονική τοποθέτηση του κτιρίου στη μεσοβυζαντινή περίοδο επιβεβαιώνει την υπόθεση αντικατάστασης του τρούλου, αφού το κυλινδρικό τύμπανο με στενά και χαμηλά παράθυρα δεν προσιδιάζει στη μορφολογία της εποχής. Επίσης, φαίνεται ότι και η κόγχη του Ιερού δεν σώζεται σε όλο της το ύψος, αφού είναι πολύ χαμηλή σε σχέση με την ανατολική κεραία (Σχέδ. 9). Όμως, δεν πρέπει να είναι εξ ολοκλήρου νεότερη, αλλά να αποτελεί τμήμα της αρχικής, όπως δείχνει το σωζόμενο δίλοβο παράθυρο. Συνοψίζοντας, κατά τα φαινόμενα, το μεγαλύτερο μέρος της ανωδομής του κτιρίου έχει ανακατασκευασθεί κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας ή και κατά την όψιμη βυζαντινή περίοδο (Σχέδ. 11). Το ίδιο, προφανώς, θα ισχύει και για μεγάλο μέρος των τοίχων, ωστόσο είναι απαραίτητη η αφαίρεση των επιχρισμάτων για την εξέταση της κατασκευής και της μορφής της τοιχοποιίας, ώστε να μπορούν να διατυπωθούν σαφέστερα συμπεράσματα. Πάντως, η κανονικότερη κατασκευή της ανωδομής του ανατολικού μέρους σε σχέση με το δυτικό φανερώνει ότι οι μετασκευές στο τελευταίο υπήρξαν εκτενέστερες, πράγμα που καταδεικνύει και η αντικατάσταση των κιόνων. Τέλος, προβληματικό παραμένει το πάχος του βορείου τοίχου, πολύ μεγαλύτερο από όλους τους υπόλοιπους (0,80 μ.), που προέκυψε είτε από κάποια παράμετρο της αρχικής κατασκευής, την οποία δεν μπορούμε να γνωρίζουμε, είτε κατά τη μετασκευή, πράγμα όμως που αντιφάσκει με τη διατήρηση του επιθήματος στη θέση του διλόβου παραθύρου.

### Ο Άγιος Γρηγόριος

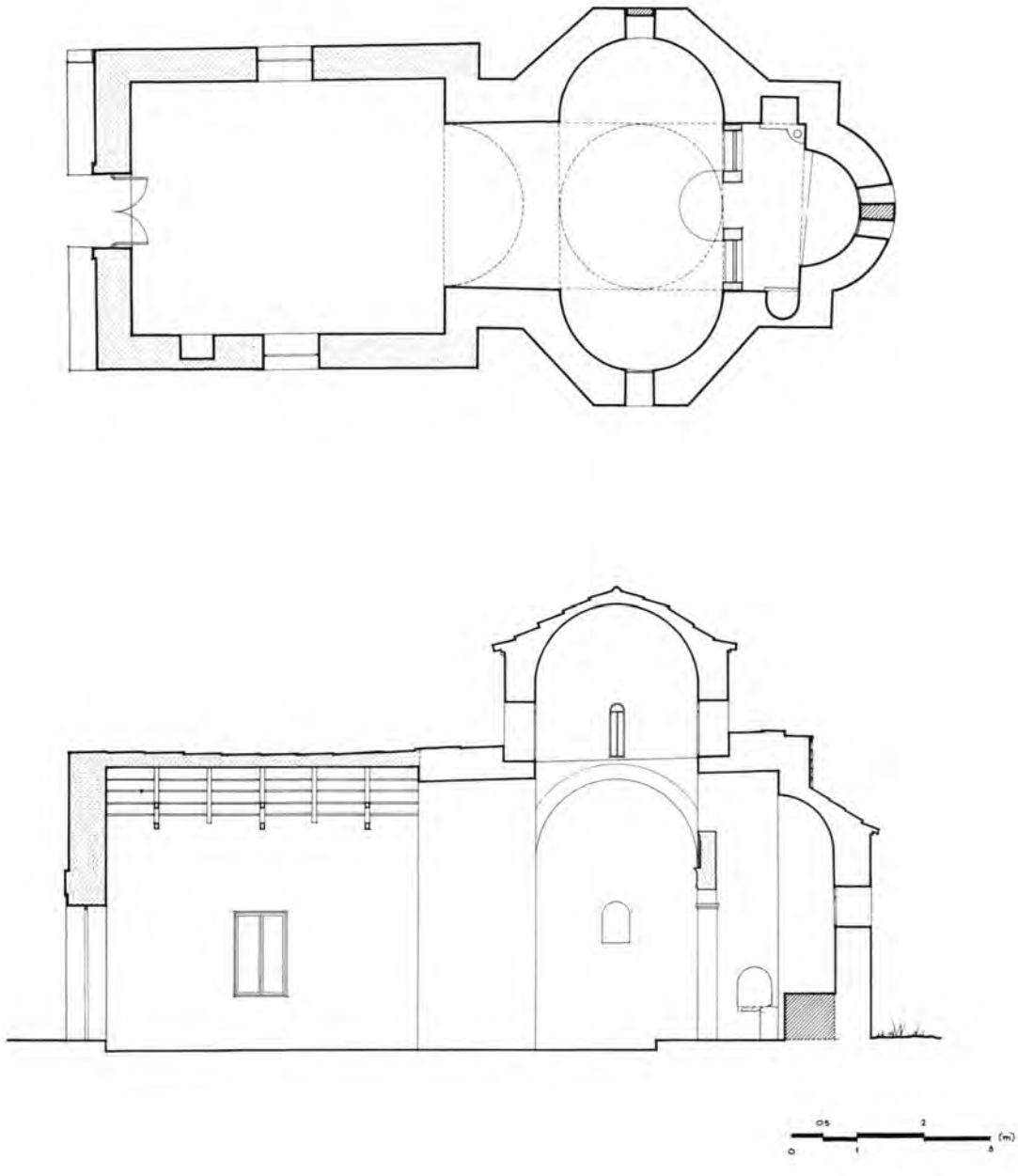
Ο Άγιος Γρηγόριος, όπως προαναφέρθηκε, είναι δημοσιευμένος[52] και γι' αυτό δεν θα γίνει εκτενής περιγραφή (Πίν. 44 α). Πρόκειται για τον αρχαιότερο από τους εξεταζόμενους ναούς. Είναι τρίκογχος με ημικυκλική την ανατολική κόγχη και ημιεξάπλευρες τη βόρεια και τη νότια. Το τύμπανο του τρούλου είναι χαμηλό, κυλινδρικό με τέσσερα χαμηλά και στενά παράθυρα. Το μεγάλο ύψος της ανατολικής κόγχης έχει ως αποτέλεσμα το ανατολικό αέτωμα να γίνεται οξυκόρυφο και να φράσσει άτεχνα μέρος του παραθύρου του τρούλου. Εξάλλου, με αδέξιο τρόπο διαμορφώνεται και η κάλυψη των λοφίων, όπου αντί για τη συνήθη μορφή μισού κύβου εμφανίζονται κλίσεις προς Α. και Δ., στοιχείο που μπορεί να θεωρηθεί ως ανάμνηση των ναών ίδιου τύπου με αετώματα και στις τέσσερις όψεις του κτιρίου (π.χ. Κουμπελίδικη[53]), πράγμα που στη συγκεκριμένη περίπτωση δεν ήταν εφικτό (Πίν. 44 β).

Συμπληρώνοντας τις παρατηρήσεις περί του κτιρίου, αξίζει να σημειωθεί ότι η χάραξη της κάτοψης βασίζεται σε κάνναβο εμβάτη 4 βυζαντινών ποδών, στον οποίο εγγράφονται οι θόλοι αντιστήριξης του τρούλου, καθώς και ο ίδιος ο τρούλος, που έχει ακτίνα τεσσάρων ποδών (Σχέδ. 12). Επίσης,

51. Ν. Δρανδάκης, Οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου στον Άγιο Νικόλαο Μονεμβασίας, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Θ' (1977-79), σ. 35-61. Στο ίδιο άρθρο (σ. 35, σημ. 3) γίνεται αναφορά στο θέμα και δίνονται παραδείγματα.

52. Δ. Πάλλας, ό.π. (υποσημ. 4).

53. Ν. Μουτσόπουλος, Εκκλησίες της Καστοριάς, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 87-109.



*Σχέδ. 12. Άγιος Γρηγόριος. Κάτοψη και κατά μήκος τομή.*

πρέπει να επισημανθεί η κακή κατάσταση στην οποία βρίσκεται σήμερα το κτίριο· τόσο η αποτύπωση των θόλων, όσο και το είδος των ορατών εξωτερικά ρωγμών φανερώνουν ότι υπάρχει καθίζηση και κλίση προς Δ. Τέλος, στην κόγχη του Ιερού σώζεται σε εξαιρετικά κακή κατάσταση τμήμα δυσδιάκριτης τοιχογραφίας, που μάλλον απεικονίζει την Παναγία μεταξύ Αγγέλων.

Η συνύπαρξη της πρώιμης μορφής του τρούλου και του Ιερού με το νεότερο στοιχείο της τρίπλευρης κόγχης υποδηλώνει ότι το κτίριο ανήκει σε μια μεταβατική περίοδο για την εξέλιξη της μεσοβυζαντινής αρχιτεκτονικής. Το ίδιο, άλλωστε, ισχύει και ως προς τη μορφολογία εν γένει (τοιχοποιία με

ατελές πλινθοπερίκλειστο σύστημα με παρεμβολή λοξών πλίνθων στους κατακορύφους αρμούς, διαμόρφωση τόξων με πλίνθους, χρήση οδοντωτών ταινιών και οδοντωτών γείσων). Ο Δ. Πάλλας βάσει των παραπάνω στοιχείων χρονολογεί το ναό στα τέλη της πρώτης χιλιετίας[54]. Επιπλέον, λόγω της απουσίας κουφικών διακοσμήσεων και του τρόπου δομής των αρχαίων δόμων θεωρεί ότι το κτίριο προηγείται των Αγίων Αποστόλων του Σολάκη στην Αθήνα[55]. Η χρονολόγηση αυτή θα μπορούσε να αληθεύει, ωστόσο, αν και η ύπαρξη κουφικών θα καθιστούσε τους Αγίους Αποστόλους όριο terminus post quem για το ναό, δεν ισχύει και το αντίστροφο, αφού η χρήση των κουφικών στην αθηναϊκή εκκλησία δεν μπορεί να συνεπάγεται την εμφάνισή τους σε κάθε μεταγενέστερο ναό, ιδίως σε ένα ναΰδριο χωρίς ιδιαίτερες προθέσεις στη Σαλαμίνα, όπου πιθανώς να καθυστερεί η εισαγωγή νεωτερικών στοιχείων. Έτσι, ο ναός μπορεί να χρονολογηθεί και στο α΄ μισό του 11ου αι. Στοιχείο οψιμότητας, άλλωστε, είναι ο τρόπος πλαισίωσης των παραθύρων με οδοντωτή ταινία μέχρι τη γένεση των τόξων, αλλά και η διαμόρφωση της γωνίας στο σημείο που γίνεται οριζόντια.

**Ο Άγιος Ιωάννης ο Καλυβίτης**

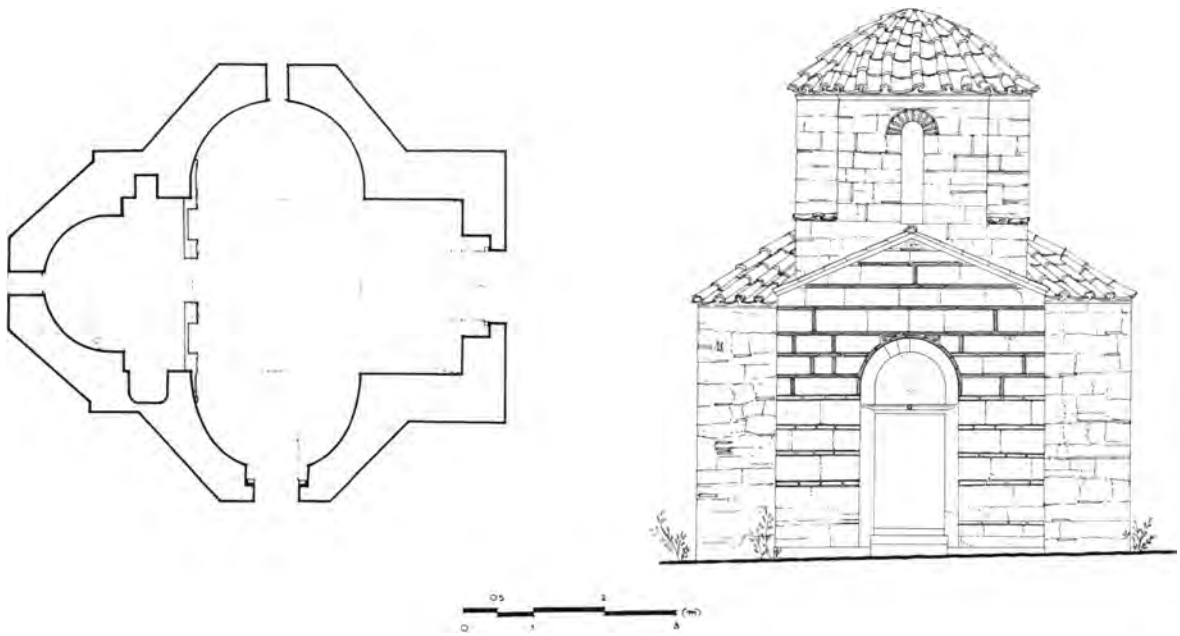
Ο Άγιος Ιωάννης ο Καλυβίτης ανήκει και αυτός στον τύπο των μονόκλιτων τρικόγχων (Σχέδ. 13, 14), έχει όμως τρεις τρίπλευρες κόγχες και οκτάπλευρο τύμπανο τρούλου με οριζόντιο γείσο, όπου παρουσιάζεται η εξής ιδιομορφία: οι πλευρές οι παράλληλες προς τους άξονες του ναού είναι κατά πολύ μεγαλύτερες από τις άλλες, με αποτέλεσμα ο τρούλος να έχει εμφάνιση κύβου με αποτετμημένες τις γωνίες (Πίν. 45 β). Το φαινόμενο αυτό είναι ασύνηθες, αν και σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως στη Μεταμόρφωση στο Αιάντειο, εμφανίζεται, αλλά σε πολύ μικρό βαθμό. Η τάση αυτή συσχετίζεται με την πρόθεση ανάδειξης των κυρίων αξόνων, γεγονός που τονίζεται και από τη διάνοιξη τεσσάρων παραθύρων στα σημεία του ορίζοντα. Επίσης, είναι πιθανό να ερμηνεύεται ως αισθητική επιδίωξη ως προς την αναλογία πλήρους-κενού στις τέσσερις αυτές πλευρές, όπου ανοίγονται μεγάλα παράθυρα, σε αντίθεση με παλαιότερα παραδείγματα, τα οποία στη Σαλαμίνα αντιπροσωπεύει ο Άγιος Γρηγόριος. Κατά την εξέταση της κάτοψης διαπιστώνεται ότι ο λόγος του βάθους της ανατολικής καμάρας προς αυτό της δυτικής είναι 1:1,5, δηλαδή υπάρχει επιμήκυνση στο δυτικό μέρος για την κάλυψη λειτουργικών αναγκών, αντίθετα από τον Άγιο Γρηγόριο, όπου η αντίστοιχη αναλογία είναι 1:1[56].

Η τοιχοποιία έχει γίνει, στη δυτική όψη (Σχέδ. 13· Πίν. 45 α), με πλινθοπερίκλειστο σύστημα, ενώ στις υπόλοιπες πλευρές με ημιλάξευτους λίθους και λαξευτούς γωνιολίθους, με ακανόνιστη ή και καθόλου, σε ορισμένα σημεία, παρεμβολή πλίνθων, κυρίως κατά την οριζόντια διεύθυνση, χωρίς να σχηματίζονται στρώσεις. Η λιθοδομή του τρούλου χαρακτηρίζεται από μεγαλύτερη επιμέλεια και παρεμβολή πλίνθων και σε κατακόρυφους αρμούς. Η τοιχοποιία της δυτικής όψης παρουσιάζει την ιδιοτυπία ότι μέχρι το ύψος του ανωφλίου της θύρας δεν υπάρχουν τούβλα στους κατακόρυφους αρμούς, χρησιμοποιούνται δε μεγάλοι δόμοι και οριζόντιες παλαιοχριστιανικές πλίνθοι (spolia) μεγάλου πάχους (0,6 μ. περίπου). Πιο πάνω, το πλινθοπερίκλειστο είναι κανονικότερο και οι πλίνθοι έχουν μικρό πάχος (περίπου 0,3 μ.). Υπάρχει, λοιπόν, η πρόθεση τονισμού της βάσης του κτιρίου που φανερώνει τις αισθητικές αναζητήσεις των κατασκευαστών, οι οποίες είναι έκδηλες, όπως θα φανεί στη συνέχεια, και σε άλλα στοιχεία. Εσωτερικά οι τοίχοι είναι κατασκευασμένοι από αργούς λίθους με παρεμβολή πλίνθων,

54. Δ. Πάλλας, ό.π. (υποσημ. 4), σ. 20.

55. Ο ίδιος, ό.π., σ. 23.

56. Η επιμήκυνση, όχι βέβαια ως σχέση μεταξύ του ανατολικού και του δυτικού μέρους, αλλά απολύτως, κατά τον Ν. Μουτσόπουλο εμφανίζεται εξελικτικά και συνιστά τεκμήριο χρονολόγησης. (Ν. Μουτσόπουλος, Εκκλησίες της Καστοριάς, ό.π. (υποσημ. 53), σ. 24-25). Δεν μπορεί κανείς με ασφάλεια να θεωρήσει κάτι τέτοιο, καθώς είναι δυνατό να οφείλεται στην πρωτοβουλία των εκάστοτε μαστόρων ή κτητόρων, στη συγκεκριμένη περίπτωση όμως συμπίπτει η διαφορά αυτή να συμβαδίζει με τη χρονολογική σειρά.



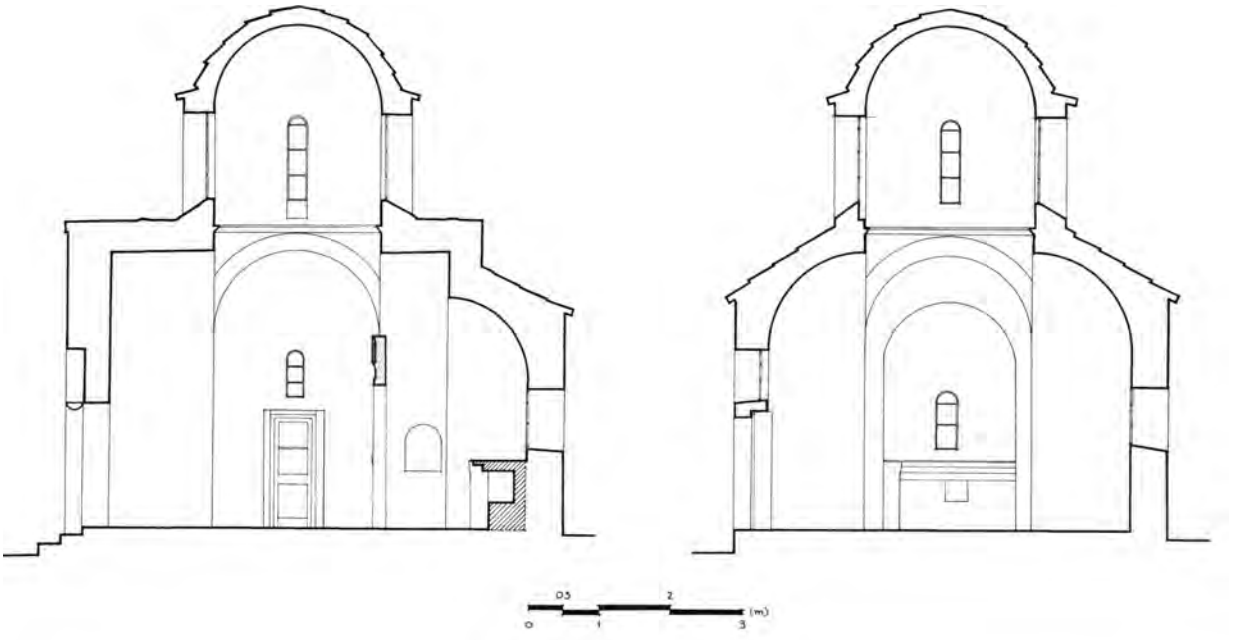
*Σχέδ. 13. Άγιος Ιωάννης Καλυβίτης. Κάτοψη και δυτική όψη.*

ενώ οι θόλοι από ημιλάξευτους λίθους. Στα λοφία είναι ορατά στόμια πήλινων αγγείων, που αποσκοπούν στην ελάττωση των υπερκείμενων φορτίων.

Η διαμόρφωση των παραθύρων, που είναι όλα μονόλοβα, γίνεται στον τρούλο με πλίνθους, ενώ στις κόγχες από μονόλιθα τοξύλλια εξωτερικά και πλίνθους εσωτερικά. Λαξευτοί θολίτες σχηματίζουν και τα μέτωπα των θόλων, καθώς και το τόξο της θύρας εισόδου, που πλαισιώνεται με καμπύλες πλίνθους. Η θύρα διαμορφώνεται εξωτερικά με ανώφλι από μισό κίονα, στον οποίο έχει λαξευθεί κυμάτιο και μικρός σταυρός, και εσωτερικά με ξύλινο πρέκι. Πάνω από τον κίονα υπάρχει εσοχή όπου διαμορφώνεται τοξωτό υπέρθυρο προσκυνητάριο. Ακριβώς η ίδια κατασκευή εμφανίζεται και στον Άγιο Ιωάννη Οινόης[57], μνημείο του 12ου αι. Η θύρα της βόρειας κόγχης έχει ευθύγραμμο μονολιθικό ανώφλι εξωτερικά και ξύλινο εσωτερικά. Εντύπωση προκαλεί η ύπαρξη δεύτερης θύρας σε τόσο μικρό ναό και μάλιστα στη συγκεκριμένη θέση (σε χορό), και σε συνδυασμό με το υπερκείμενο παράθυρο μπορεί να θεωρηθεί ως μορφολογική πρωτοτυπία (Πίν. 46 α). Η περίπτωση να έχει διανοιχτεί σε μεταγενέστερη φάση φαίνεται απίθανη, αφού και η κατασκευή της τοιχοποιίας δεν παρουσιάζει κάποια διαταραχή – το άνοιγμα, άλλωστε, διαμορφώνεται από μεγάλους λαξευτούς δόμους – αλλά και γιατί το υπερκείμενο παράθυρο αποτελεί οπωσδήποτε μέρος της αρχικής κατασκευής, καθώς είναι απολύτως όμοιο με τα υπόλοιπα, διαφέρει όμως το ύψος και η στάθμη του. Τέλος, στο διάκοσμο του κτιρίου εντάσσεται και τοιχογραφία στην ανατολική και τη βόρεια κόγχη, που παριστάνει μορφές οι οποίες συμμετρικά συμπληρούμενες θα ήταν δώδεκα, οπότε πρόκειται πιθανότατα για τους Αποστόλους.

Από κατασκευαστικής και μορφολογικής απόψεως το κτίριο παρουσιάζει μεγάλες ομοιότητες με τους ναούς του Αιαντείου (οκταγωνικό τύμπανο τρούλου με οριζόντιο γείσο και τέσσερα παράθυρα, διαμόρφωση παραθύρων στον τρούλο με πλίνθους, ενώ αλλού με λαξευτά τοξύλλια, χρήση λαξευτών

57. Ν. Κουμανούδης - Ν. Μουτσόπουλος, ό.π. (υποσημ. 10), εικ. 16, σ. 409.



*Σχέδ. 14. Άγιος Ιωάννης Καλυβίτης. Τομές κατά μήκος και εγκάρσια.*

δόμων με ακανόνιστη παρεμβολή πλίνθων κυρίως κατά την οριζοντία, κατασκευή θολοδομίας, απουσία οδοντωτών ταινιών, κ.ο.κ.). Αντίθετα, ο όμοιου τύπου Άγιος Γρηγόριος διαφέρει από τον Καλυβίτη σε όλα τα παραπάνω, ενώ και η διάρθρωση των όγκων στους δύο τρίκογχους είναι διαφορετική, αφού στον Καλυβίτη η κόγχη του Ιερού είναι χαμηλότερη από τις άλλες και επιλύεται με ικανοποιητικό τρόπο η διαμόρφωση του ανατολικού αετώματος (Πίν. 45 β), ενώ στον παλαιότερο ναό η προσπάθεια να γίνουν οι κόγχες ισοϋψείς οδήγησε στα δυσμενή αποτελέσματα που προαναφέρθηκαν. Οι παραπάνω διαφορές καθιστούν απίθανη την υπόθεση του Δ. Πάλλα[58] ότι και οι δύο ναοί ανήκουν στα τέλη της πρώτης χιλιετίας.

Η χρονολόγηση αυτή, που τοποθετεί τον Καλυβίτη στο τελευταίο τέταρτο του 10ου αι., στηρίζεται στην παρουσία κουφικών διακοσμήσεων με θέματα που εμφανίζονται στους Αγίους Αποστόλους του Σολάκη, ώστε να θεωρείται ότι η κατασκευή του ναού έχει γίνει αμέσως μετά από την αθηναϊκή εκκλησία. Τα εν λόγω κουφικά βρίσκονται σε διάφορα σημεία της τοιχοποιίας κυρίως της βόρειας κόγχης, ενώ, κατά τον Πάλλα[59], υπήρχαν και σε ζωφόρο κάτω από το γείσο του τρούλου, που σήμερα δεν σώζεται. Εμφανίζουν τα θέματα 1 και 9 ή 33 του πίνακα που έχει συντάξει ο A.H.S. Megaw[60], τα οποία είναι τα απλούστερα και, ως εκ τούτου, συνηθέστατα (Άγιος Δημήτριος Σαρωνικού[61], Άγιος Θωμάς Τανάγρας[62], Δαφνί[63]). Στην περίπτωση του Αγίου Ιωάννου παρουσιάζεται η ιδιότυπη τεχνική της χά-

58. Δ. Πάλλας, ό.π. (υποσημ. 4), σ. 22-23.
59. Ο ίδιος, ό.π., σ. 22.
60. A.H.S. Megaw, The Chronology of Some Middle Byzantine Churches in Greece, BSA 32 (1931-32), πίν. 30.
61. Χ. Μπούρας - Α. Καλογεροπούλου - Ρ. Ανδρεάδη, ό.π. (υποσημ. 14), σ. 91, πίν. $XI_3$, εικ. 93.
62. Ό.π., σ. 363, πίν. $XLIV_2$, εικ. 342.
63. Γ. Σωτηρίου, Αραβικαί διακοσμήσεις εις τα βυζαντινά μνημεία της Ελλάδος, ΔΧΑΕ, περ. Γ', τ. Β' (1933), εικ. 15, σ. 70.

ραξης των κουφικών διακοσμήσεων είτε επί του λίθου είτε επί κονιάματος που έχει τοποθετηθεί για το σκοπό αυτό (Πίν. 46 β). Γενικά, οι κουφικές διακοσμήσεις[64] απαντούν είτε επί κεραμικών πλακών, που σχηματίζουν ζωφόρο (Άγιοι Θεόδωροι Αθηνών, Σωτήρα Λυκοδήμου) είτε ως κεραμοπλαστικά (Άγιοι Απόστολοι αθηναϊκής Αγοράς, Όσιος Λουκάς) είτε ως ανάγλυφα σε αρχιτεκτονικά μέλη (Όσιος Λουκάς, Δαφνί, Μονή Κυνηγού των φιλοσόφων) είτε γραπτά (εξωνάρθηκας καθολικού Οσίου Λουκά[65]). Στο συγκεκριμένο ναό η τεχνική είναι πρωτοφανής· θυμίζει περισσότερο την τεχνική των αναγλύφων πλακών (champlevé)[66], τόσο λόγω μορφής – μερικά μάλιστα σχηματίζουν ομάδες ανά δύο ή τρία –, όσο και λόγω υλικού, αφού γίνεται χρήση κονιάματος, όπως και στην τεχνική κατασκευής των πλακών, και φανερώνει ξανά την ευρηματικότητα του συνεργείου, που με ελάχιστα μέσα προσπαθεί να μιμηθεί πολυτελέστερα πρότυπα. Ωστόσο, εντύπωση προκαλεί η άτακτη τοποθέτησή τους, παράλληλα με ατάκτως διατεταγμένες επί του κονιάματος διακοσμήσεις σχήματος τεθλασμένης γραμμής, που μιμούνται κεραμοπλαστικό διάκοσμο. Η ύπαρξη κουφικών είναι στοιχείο που υποδεικνύει ότι η ανέγερση του ναού έγινε σε εποχή που αυτά ήταν ακόμα σε χρήση στην αθηναϊκή ναοδομία, δηλαδή κατά τον 11ο αι. Ωστόσο, πιθανότερη είναι η χρονολόγηση στο 12ο αι., κατά τον οποίο η χρήση κουφικών συνεχίζεται[67] και μάλιστα μεμονωμένων και όχι σε ζωφόρους (Άμφισσα[68], Χώνικας). (Βέβαια, στην περίπτωση του Καλυβίτη η τοποθέτησή τους δεν έχει σχέση με αυτή των προαναφερθέντων ναών, αλλά μπορεί να αποδοθεί στον αυθορμητισμό των τεχνιτών). Η ομοιότητα, άλλωστε, με την Κοίμηση και τη Μεταμόρφωση σε στοιχεία χαρακτηριστικά του 12ου αι. συντείνει προς αυτήν την κατεύθυνση.

**Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος**

Ο τελευταίος από τους τρίκογχους είναι ο Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος (Πίν. 47 α). Έχει τρεις τρίπλευρες κόγχες και τρούλο αθηναϊκό. Αντίθετα από τους υπολοίπους τρίκογχους, η στήριξη του τρούλου δεν γίνεται από δύο ημικυλινδρικούς θόλους και δύο τεταρτοσφαιρικούς, αλλά από τέσσερις ημικυλινδρικούς που σχηματίζουν σταυρό σε κάτοψη (Σχέδ. 15, 16). Στις τρεις κεραίες του σταυρού προστίθενται ισοπλατείς μεταξύ τους, μικρών σχετικά διαστάσεων, κόγχες. Όσον αφορά στην κάτοψη, η επιμήκυνση είναι μεγαλύτερη εδώ σε σχέση με τους δύο προηγούμενους ναούς, πάντα στη δυτική πλευρά μόνο, ενώ το Ιερό παραμένει μικρό. Η μεγάλη επιμήκυνση στη συγκεκριμένη περίπτωση ίσως οφείλεται στις πολύ μικρές διαστάσεις του κτιρίου, που αυξάνουν την ανάγκη για επιπλέον χώρο.

Κατά τη δεκαετία του 1970 στη δυτική πλευρά του ναϋδρίου προσετέθη μεγάλη αίθουσα σε χρήση νάρθηκα με φέροντα οργανισμό από οπλισμένο σκυρόδεμα. Η αρχική θύρα, το μέγεθος και η θέση της οποίας φαίνονται στην αποτύπωση του Αν. Ορλάνδου[69], έχει διαπλατυνθεί και η τοξωτή μορφή της – γνωστή από μαρτυρία – έχει αντικατασταθεί από ευθύγραμμο πρέκι. Οι κεραίες του σταυρού δεν διαγράφονται εξωτερικά με αετώματα, πλην φυσικά της δυτικής. Το γεγονός αυτό οφείλεται στη μεν βόρεια και νότια πλευρά στο μικρό βάθος των καμαρών, στη δε ανατολική στην κατασκευή της κόγχης του Ιερού στο ίδιο ύψος με τις άλλες. Αν κατασκευαζόταν αέτωμα στην πλευρά αυτή, θα προέκυπτε το πρόβλημα της σχέσεώς του με τον τρούλο.

Η κατασκευή της τοιχοποιίας, αν και σήμερα δύσκολα διακρίνεται λόγω των αλλεπάλληλων επιχρισμάτων, έχει γίνει με ιδιαίτερη ακρίβεια, κυρίως στη νότια και στην ανατολική όψη, αλλά και στον

64. Βλ. Γ. Σωτηρίου, Αραβικαί διακοσμήσεις..., ό.π., σ. 57-93. G. Miles, Byzantium and the Arabs, DOP 18 (1964), σ. 20-65. A.H.S. Megaw, The Chronology..., ό.π. (υποσημ. 60), σ. 104-109.

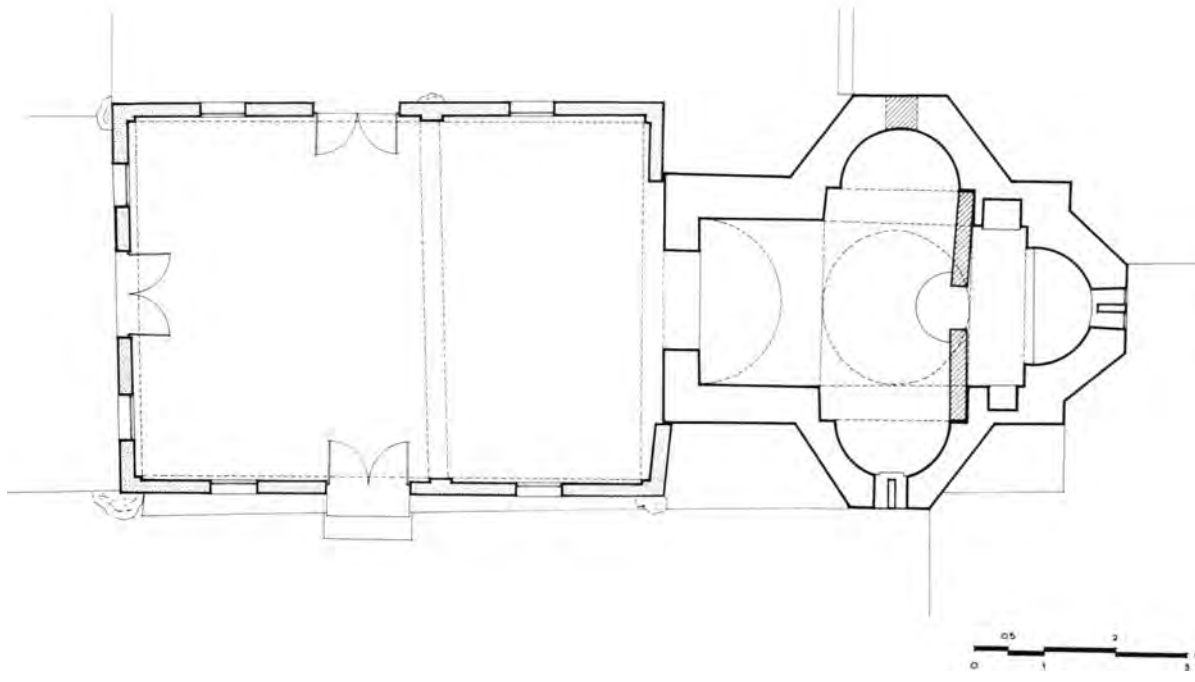
65. Λ. Φιλιππίδου-Μπούρα, Ο εξωνάρθηκας του καθολικού του Οσίου Λουκά, ΔΧΑΕ, περ. Δ',τ. ΣΤ' (1970-72), σ. 26-27.

66. A.H.S. Megaw, ό.π. (υποσημ. 60), σ. 105-106.

67. Ο ίδιος, ό.π., σ. 108-109.

68. Αν. Ορλάνδος, Ο παρά την Άμφισσαν ναός του Σωτήρος, ΑΒΜΕ Α' (1935), σ. 181-196.

69. Βλ. υποσημ. 8.



*Σχέδ. 15. Άγιος Ιωάννης Πρόδρομος. Κάτοψη.*

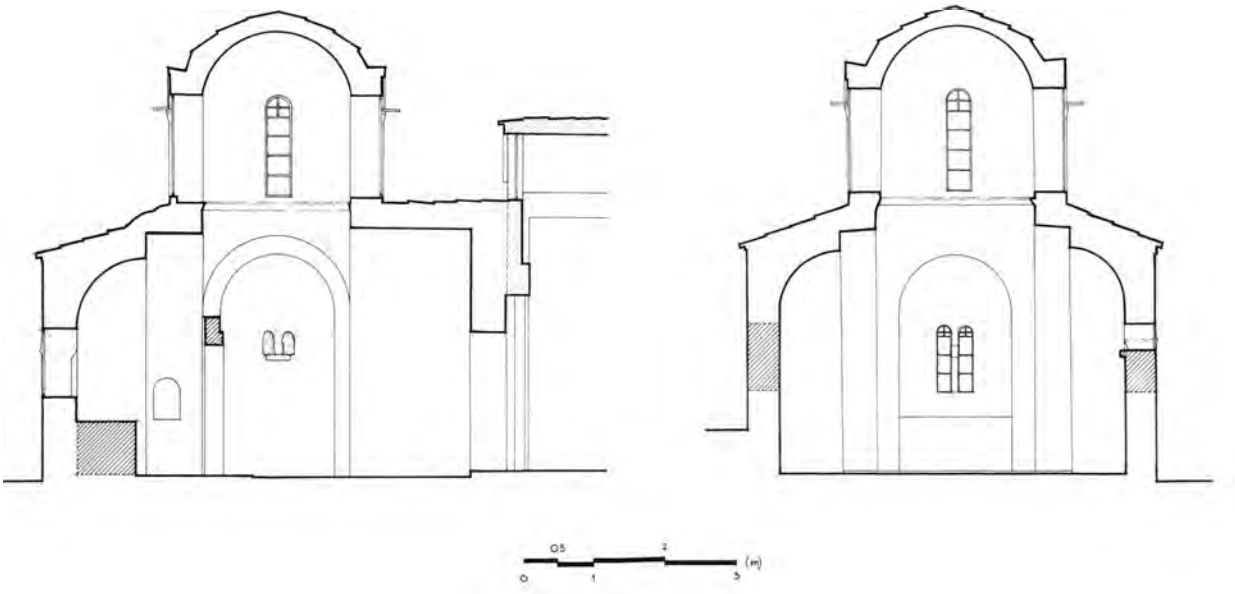
τρούλο. Πρόκειται για λαξευμένους (ή και ημιλάξευτους στη βόρεια όψη) λίθους που σχηματίζουν οριζόντιες στρώσεις, ανάμεσα στις οποίες παρεμβάλλονται πλίνθοι. Δεν είναι σαφές εάν υπάρχουν πλίνθοι και σε κατακόρυφους αρμούς. Γενικά, και εδώ εμφανίζεται η διάθεση κατεργασίας του λίθου, αφού χρησιμοποιούνται λίθινα τοξύλλια στα δίλοβα παράθυρα των κογχών (από τα οποία το βόρειο είναι σήμερα φραγμένο, όπως και το νότιο, κατά το μέγιστό του) και στα τόξα του τρούλου, πώρινο γείσο και μαρμάρινοι κιονίσκοι στον τρούλο (Σχέδ. 17).

Η μορφή του αθηναϊκού τρούλου, που απαντά γενικώς κατά τους μέσους βυζαντινούς χρόνους σε περιοχές υπό τη σφαίρα της καλλιτεχνικής επιρροής των Αθηνών (Αττική, Άνδρος, Κορινθία, Αργολίδα, Μάνη, κ.ά.), στη Σαλαμίνα εμφανίζεται μόνο σε αυτό το παράδειγμα[70]. Παρουσιάζει την ιδιομορφία της εναλλαγής των παραθύρων με τυφλά αψιδώματα μισού ύψους (πρβλ. τους τρούλους Επισκοπής στο Σταυρί Μάνης[71], Ταξιάρχου στο Σοφικό[72]). Η επίστεψη των τόξων γίνεται με οδοντωτή ταινία, στοιχείο που δεν υπάρχει σε άλλο σημείο στο ναό. Ασφαλώς θα πρέπει να υπήρχε και υπερκείμενο πώρινο ή μαρμάρινο γείσο. Αντ' αυτού κατά την ανακεράμωση του ναού έχει διαμορφωθεί επίστεψη τραπεζοειδούς σχήματος (Πίν. 47 β).

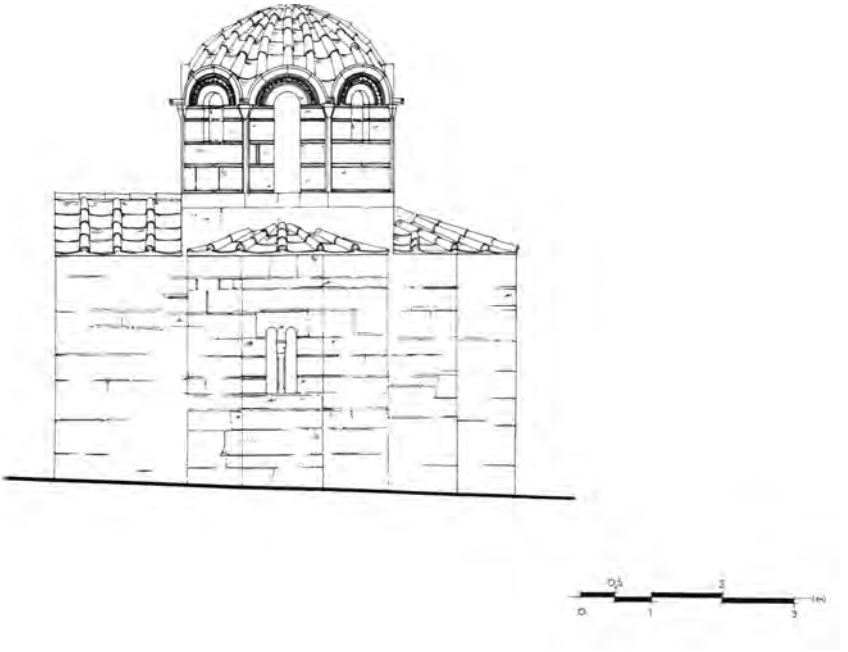
70. Αθηναϊκοί τρούλοι, αρκετά διαφορετικής μορφής, υπάρχουν και σε μεταβυζαντινούς ναούς της Σαλαμίνος, συγκεκριμένα στο καθολικό της μονής Φανερωμένης (βλ. Γ. Σωτηρίου, Η εν Σαλαμίνι Μονή Φανερωμένης, ΕΕΒΣ Α' (1924), σ. 108-113. Μ. Γκητάκος, Η Μονή της Φανερωμένης Σαλαμίνος, Αθήνα 1981. Μ. Μπίρης, Το καθολικό της Μονής Φανερωμένης στη Σαλαμίνα, Εκκλησίες ΙΙΙ, σ. 179 -188. Α. Ξυγγόπουλος, ό.π. (υποσημ. 3), σ. 1-8 και στον Άγιο Δημήτριο (Αργ. Πετρονώτης, Ο Αγιο-Δημήτρης της πόλης Σαλαμίνας, Εκκλησίες Ι, σ. 197-208).

71. Βλ. Λ. Μπούρα, Ο γλυπτός διάκοσμος της Παναγίας στο μοναστήρι Οσίου Λουκά, Αθήνα 1980, εικ. 58.

72. Αν. Ορλάνδος, Βυζαντινοί ναοί ανατολικής Κορινθίας, ΑΒΜΕ Α' (1935), σ. 70-74.

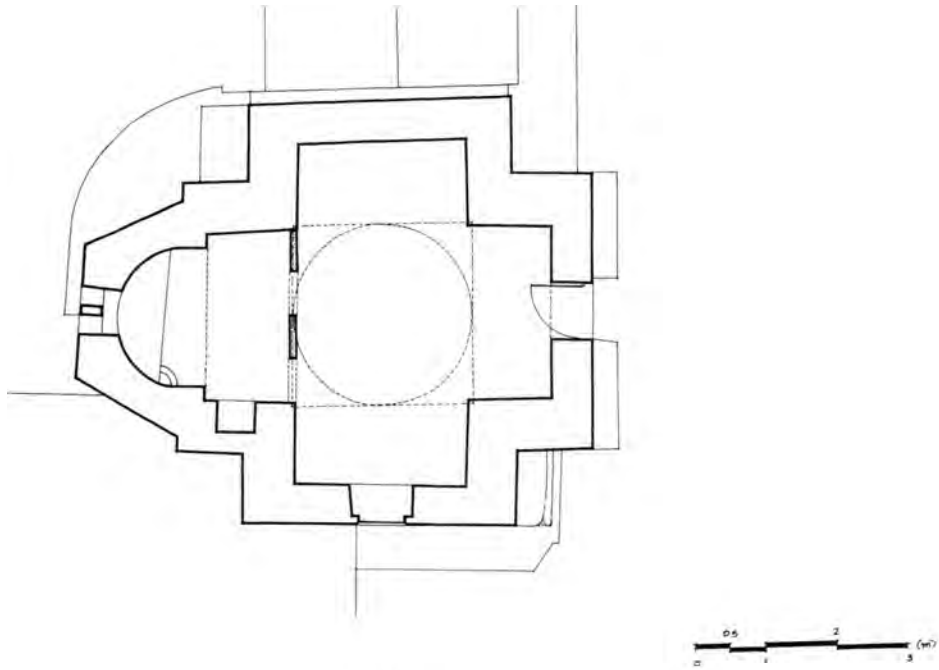


*Σχέδ. 16. Άγιος Ιωάννης Πρόδρομος. Τομές κατά μήκος και εγκάρσια.*



*Σχέδ. 17. Άγιος Ιωάννης Πρόδρομος. Γραφική αποκατάσταση της νότιας όψης.*

Τα παραπάνω μορφολογικά και κατασκευαστικά στοιχεία είναι δυνατό να οδηγήσουν σε χρονολογικά συμπεράσματα. Το είδος της τοιχοποιίας και η μορφή του τρούλου συνηθίζονται τόσο στον 11ο, όσο και στο 12ο αι. Τα λοιπά μορφολογικά στοιχεία – απουσία κεραμοπλαστικού διακόσμου, λίθινα τοξύλλια και γείσα, κλασικίζον ύφος – σε σύγκριση και με τα υπόλοιπα μνημεία του νησιού μπορούν να περιορίσουν αυτό το χρονικό διάστημα ορίζοντας ως αφετηρία τα τέλη του 11ου αι.



*Σχέδ. 18. Άγιος Δημήτριος. Κάτοψη.*

**Άγιος Δημήτριος στο Σατερλί**

Ο Άγιος Δημήτριος ανήκει στον τύπο του ελευθέρου σταυρού (Σχέδ. 18, 20). Ο σταυρός είναι σε κάτοψη ισοσκελής και το βάθος κάθε καμάρας είναι περίπου ίσο με την ακτίνα του τρούλου. Η κόγχη του Ιερού, τρίπλευρη εξωτερικά, έχει μεγάλο βάθος, με αποτέλεσμα να προβάλλει έντονα προς Α (Πίν. 48 α). Το τύμπανο του τρούλου είναι οκταγωνικό, έχει όμως εξ αιτίας μετασκευών μετατραπεί σε κυκλικό στο δυτικό μέρος.

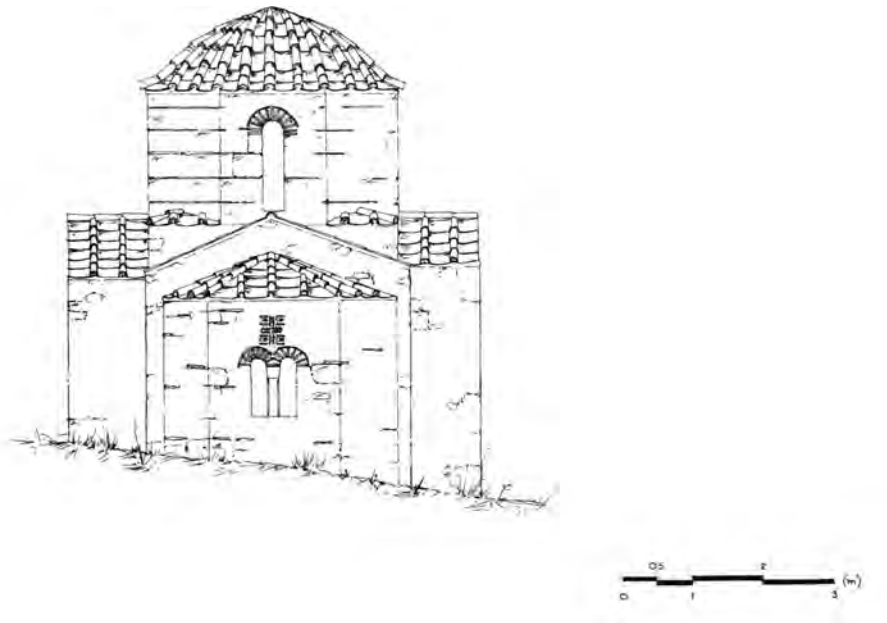
Η κατασκευή της τοιχοποιίας δεν είναι ορατή, αλλά από την περιγραφή του Δ. Πάλλα[73] και τις επιτόπου παρατηρήσεις σε επιμέρους σημεία μπορούμε να γνωρίζουμε ότι πρόκειται για αργολιθοδομή με λαξευτούς γωνιολίθους, ενώ μεγαλύτερη επιμέλεια και παρεμβολή οριζοντίων πλίνθων υπάρχει στο Ιερό και κυρίως στον τρούλο, όπου σχηματίζονται στρώσεις λαξευτών λίθων και πλίνθων. Τα τόξα των παραθύρων διαμορφώνονται με πλίνθους, τόσο στα τέσσερα μονόλοβα του τρούλου, όσο και στο δίλοβο του Ιερού, πάνω από το οποίο υπάρχει διακοσμητικός πλίνθινος σταυρός, που σχηματίζεται, εξ όσου διακρίνεται, από έγκοπτες πλίνθους κυματοειδούς μορφής[74] (πρβλ. τον εξωνάρθηκα του καθολικού της Μονής Οσίου Μελετίου στον Κιθαιρώνα[75]) (Σχέδ. 19· Πίν. 48 β).

Αν και η χρήση αργολιθοδομής και η εν γένει λιτότητα της κατασκευής παραπέμπουν στους χρόνους της Φραγκοκρατίας, η ομοιότητα με τον Άγιο Ιωάννη τον Καλυβίτη ως προς τη μορφολογία και την κατασκευή του τρούλου (οκταγωνικό τύμπανο, ψηλές αναλογίες, επιμελημένη τοιχοποιία, μορφή

73. Βλ. υποσημ. 5.

74. Μάλλον σε τέτοιου είδους κεραμοπλαστικό διάκοσμο, που πλέον δεν είναι ορατός, αναφέρεται και ο Δ. Πάλλας (Δ. Πάλλας, Αρχαιολογικές επισημάνσεις..., ό.π. (υποσημ. 1), σ. 175), γράφοντας ότι «στον τρούλλο τα τόξα των αρχικών παραθύρων πλαισιώνονται από κεραμοπλαστικό διάκοσμο σε σχήμα ζιγκ-ζαγκ».

75. Αν. Ορλάνδος, Η Μονή του Οσίου Μελετίου και τα παραλαύρια αυτής, ΑΒΜΕ Ε′ (1939-40), σ. 96.



*Σχέδ. 19. Άγιος Δημήτριος. Γραφική αποκατάσταση της ανατολικής όψης.*

και διαστάσεις παραθύρων) είναι μεγάλη. Εξάλλου, τα στοιχεία αυτά είναι συνήθη στη μεσοβυζαντινή αρχιτεκτονική, όπως και ο κεραμοπλαστικός σταυρός[76] – η μορφή του οποίου κυρίως εμφανίζεται κατά το 12ο και 13ο αι. Ιδιαίτερα η χρήση εγκόπτων πλίνθων χαρακτηρίζει το 12ο έως και τις αρχές του 13ου αι.[77]. Έτσι, τα προαναφερθέντα στοιχεία δείχνουν ότι το κτίριο θα πρέπει να ανήκει ή στην όψιμη μεσοβυζαντινή περίοδο ή στην πρώιμη Φραγκοκρατία, και όχι στο 15ο αι., στον οποίο έχει χρονολογηθεί παλαιότερα[78].

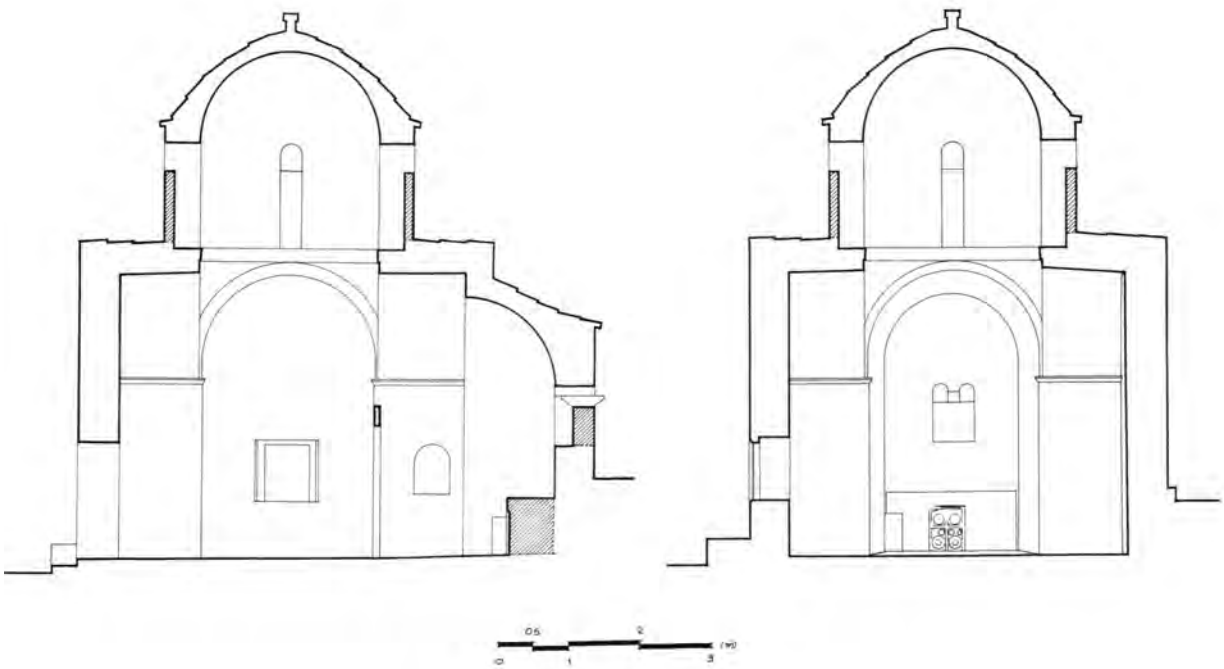
## ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Συνοψίζοντας, η παρατήρηση και ανάλυση των μνημείων μπορεί να μας οδηγήσει σε συμπεράσματα ως προς τη βυζαντινή αρχιτεκτονική του νησιού και τη σχέση της με τη ναοδομία της εποχής στον

76. Βλ. Χ. Μπούρας, Ο Άγ.Γεώργιος της Ανδρούσης, Χαριστήριον Β', σ. 282. Διαφορετικής μορφής πλίνθινοι σταυροί εμφανίζονται από παλαιότερα, όπως στη Σκριπού και στις Δύο Εκκλησιές Σταμνάς, βλ. Π. Βοκοτόπουλος, Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική εις την δυτικήν Στερεάν Ελλάδα και την Ήπειρον από του τέλους του 7ου μέχρι του τέλους του 10ου αιώνος, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 44, 172, πίν. 31 α-β.

77. A.H.S. Megaw, The Chronology..., ό.π. (υποσημ. 60), σ. 113-115.

78. Στο κτίριο, πριν επιχρισθεί, ήταν ορατή επιγραφή την οποία έχει δημοσιεύσει ο Δ. Πάλλας (Δ. Πάλλας, Αρχαιολογικές επισημάνσεις..., ό.π., σ.176), όπου αναφέρεται το όνομα Θεοφύλακτος και το έτος ΨΣΛ', για το οποίο δέχεται ότι πρόκειται για αναγραμματισμό του ΣΨΛ'. Εάν αυτό ισχύει και εάν θεωρήσουμε ότι το Σ είναι το στίγμα, η εν λόγω χρονολογία αντιστοιχεί στο έτος 6730 από κτήσεως κόσμου (= 1222 μ.Χ.) και όχι στο 6930 (=1422/3), που ο Πάλλας δέχεται ως ερμηνεία της επιγραφής και ως χρονολογία ανέγερσης του ναού. (Σημειώνουμε, προς αποφυγήν παρεξηγήσεως, ότι στην ανωτέρω δημοσίευση δεν αναγράφεται το 6930, αλλά το 7930, προφανώς όμως πρόκειται για τυπογραφικό σφάλμα, αφού η αναγωγή σε έτη μ.Χ. γίνεται βάσει του πρώτου). Με βάση τα μορφολογικά στοιχεία, μόνο η πρώτη εκ των δύο χρονολογιών (1222) θα μπορούσε να θεωρηθεί ως έτος ανέγερσης του ναϋδρίου. Είναι πιθανόν, βέβαια, να υπάρχει τυπογραφικό σφάλμα και να έχει γραφεί Ψ αντί του σαμπί, οπότε το αναγραφόμενο έτος είναι όντως το 1422. Στην περίπτωση αυτή, η επιγραφή δεν πρέπει να θεωρηθεί κτητορική, αλλά μάλλον αναφέρεται σε κάποια μετασκευή, αφού τέτοιες είναι γνωστό ότι έχουν πραγματοποιηθεί στο κτίριο.



*Σχέδ. 20. Άγιος Δημήτριος. Τομές κατά μήκος και εγκάρσια.*

ευρύτερο γεωγραφικό χώρο. Η Σαλαμίνα, αντίθετα με τα περισσότερα νησιά, εντάσσεται στη «σχολή» της Ελλάδος, ακολουθώντας τις επικρατούσες τάσεις της εκάστοτε εποχής, και, λόγω της θέσης της, δέχεται άμεσες επιρροές από την Αθήνα. Είναι, εξάλλου, πολύ πιθανό να εργάζονται αθηναϊκά συνεργεία για την πραγματοποίηση των τοπικών έργων[79].

Οι τύποι που εμφανίζονται στη Σαλαμίνα είναι οι πλέον συνήθεις στην περιοχή κατά τους βυζαντινούς χρόνους, δηλαδή ο σταυροειδής εγγεγραμμένος, στον οποίο ανήκουν οι περισσότεροι αθηναϊκοί ναοί, ο τρίκογχος, που χρησιμοποιείται σε πολλές περιπτώσεις μικρού μεγέθους ναών στην Αττική (Άγιος Δημήτριος Σαρωνικού[80], αρχική φάση Παλαιοπαναγιάς στην Κάντζα[81], Άγιος Νικόλαος στο Κορωπί[82]), αλλά και στον ευρύτερο γεωγραφικό χώρο (Άγιος Σώζων Σκριπούς[83], Άγιος Νικόλαος Μεθάνων[84]) και, τέλος, ο ελεύθερος σταυρός, επίσης σε χρήση, αν και σπανιότερα (Παναγία Βαραμπά[85], Ταξιάρχης και Άγιος Ιωάννης Θεολόγος Παλαιοχώρας Αιγίνης[86], αλλά και στην ίδια τη Σαλα-

79. Στην περίοδο της Τουρκοκρατίας είναι γνωστό ότι έχουν εργαστεί στη Σαλαμίνα γνωστοί αγιογράφοι, έργα των οποίων απαντούν σε ναούς της Αττικής. Πρόκειται για τους Γ. Μάρκο και Ι. Αθανασίου, έργα των οποίων υπάρχουν στη Φανερωμένη και στον Άγιο Νικόλαο στα Λεμόνια, αντίστοιχα. Βλ. και Α. Ξυγγόπουλος, ό.π. (υποσημ. 3), σ. 10.

80. Χ. Μπούρας - Α. Καλογεροπούλου - Ρ. Ανδρεάδη, ό.π. (υποσημ. 14), σ. 90-92, πίν. $XI_{1,2,3}$, εικ. 91-95.

81. Ό.π., σ. 234-235, πίν. $XXIII_{1,2}$, εικ. 204-208.

82. Αν. Ορλάνδος, ό.π. (υποσημ. 8), σ. 326.

83. Ο ίδιος.

84. Ο ίδιος.

85. Χ. Μπούρας - Α. Καλογεροπούλου - Ρ. Ανδρεάδη, ό.π. (υποσημ. 14), σ. 153-154, πίν. XV, XVI, εικ. 125-130.

86. Ν. Μουτσόπουλος, Η Παλιοχώρα της Αιγίνης, Αθήνα 1962, σ. 149-159.

μίνα – ανασκαφείς ναός Αγίου Δημητρίου στο Αιάντειο[87]). Ως προς τους σταυροειδείς εγγεγραμμένους, η συνηθέστερη παραλλαγή σε ναούς μετρίου μεγέθους είναι αυτή του δικιονίου, ενώ για την κατασκευή μεγάλων κτιρίων προτιμάται ο σύνθετος τετρακιόνιος. Ωστόσο, και ο τύπος του απλού τετρακιονίου, στον οποίο ανήκουν οι ναοί της Σαλαμίνας, είναι σε χρήση (Άγιος Ιωάννης Θεολόγος Υμηττού, αλλά και σε πολλά παραδείγματα στη Μάνη[88] – Άγιος Σέργιος και Βάκχος Κίττας, Ταξιάρχης Χαρούδας, Άγιος Ιωάννης στα Κέρια, Άγιος Δημήτριος Πλάτσας) ή και με πεσσούς αντί κιόνων (Οινόη, Γοργοεπήκοος). Όσον αφορά στις αναλογίες, οι ναοί της Σαλαμίνας, με εξαίρεση τη Μεταμόρφωση, όπου για λόγους κατασκευαστικούς δεν ήταν εφικτό, εντάσσονται στην ομάδα των ναών του 12ου αι. με τετράγωνη κάτοψη (Ταρσινά, Οινόη, Άμφισσα, Άγιος Σέργιος και Βάκχος Μάνης[89]) και ισχύουν χαράξεις στην εγκάρσια τομή. Τα γωνιακά διαμερίσματα, όπως συμβαίνει συχνά κατά το 12ο αι. στους τετρακιόνιους ναούς[90], καλύπτονται με φουρνικά ή σταυροθόλια, όταν έχουν τετράγωνες αναλογίες, όταν όμως είναι επιμήκη, λόγω μετατόπισης του τρούλου προς Α., καλύπτονται με ημικυλινδρικούς θόλους. Οι δε τρίκογχοι ανήκουν αφ' ενός στην πρώτη κατηγορία της κατάταξης του Π. Βοκοτόπουλου[91] (ο Άγιος Γρηγόριος και ο Άγιος Ιωάννης ο Καλυβίτης) και αφ' ετέρου στην τρίτη (ο Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος).

Από πλευράς μορφολογίας, όλα τα μνημεία παρουσιάζουν κοινά χαρακτηριστικά, εκτός από τον Άγιο Γρηγόριο, που διατηρεί αρχαϊκότητα στις μορφές, λόγω της πρώιμης κατασκευής του. Με εξαίρεση τη δυτική όψη του Καλυβίτη, δεν εφαρμόζεται το πλινθοπερίκλειστο σύστημα, το οποίο είναι εν γένει σε χρήση κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο. Ωστόσο, η κατασκευή δεν είναι πρόχειρη, αλλά τοποθετούνται πλίνθοι, που τονίζουν την οριζόντια και παρουσιάζεται μεγάλη επιμέλεια στην κατασκευή των τρούλων. Η απουσία του πλινθοπερίκλειστου συστήματος, όπως και η γενικότερη λιτότητα, είναι δυνατόν να οφείλεται στην έλλειψη μέσων, αλλά πιθανώς σχετίζεται με τη γενική φειδώ στη χρήση πλίνθων, η οποία παρατηρείται προς τα τέλη του 12ου αι.[92]. Η φειδώ αυτή εκδηλώνεται και με τη διαμόρφωση των ανοιγμάτων με λαξευτά πώρινα τοξύλλια ή θολίτες και την αποφυγή της χρήσης οδοντωτών ταινιών και γείσων, αλλά και κεραμοπλαστικού διακόσμου.

Έτσι, οι επικρατούσες μορφές έχουν ως αποτέλεσμα τα μνημεία να διαφοροποιούνται από τους γνωστούς αθηναϊκούς ναούς του 11ου (Καπνικαρέα, Άγιοι Θεόδωροι, Δαφνί, Σωτήρα Λυκοδήμου, Αγία Αικατερίνη) και να εντάσσονται στην ομάδα των ναών του 12ου αι. της Αττικής και της γύρω περιοχής, που χαρακτηρίζονται από λιτότητα στις μορφές, περιορισμένης κλίμακας διάκοσμο, έλλειψη γραφικής ακανονιστίας και μορφολογική εκλέπτυνση (Καισαριανή, μονή Σαγματά, Όμορφη Εκκλησιά στο Γαλάτσι, Ταξιάρχης Μελίδας Άνδρου, Άγιος Ιωάννης Οινόης). Επιπλέον, όπως προαναφέρθηκε, χαρακτηριστική είναι η ομοιότητα των τρούλων με οριζόντιο γείσο, ψηλές αναλογίες και τέσσερα μεγάλα παράθυρα της Σαλαμίνος με αυτούς των παραπάνω ναών, πλην της Όμορφης Εκκλησιάς, η οποία έχει αθηναϊκό τρούλο ίδιας ακριβώς διαμόρφωσης με του Αγίου Ιωάννη Ρέστη, δηλαδή με μονόλιθα τοξύλλια που πλαισιώνονται από οδοντωτή ταινία και υπερκείμενα πώρινα γείσα.

Τα παραπάνω μνημεία συνιστούν μία υποενότητα στη ναοδομία της ελλαδικής σχολής του 12ου αι., καθώς, αν και οι ναοί της εποχής αυτής εμφανίζουν γενικώς κοινά χαρακτηριστικά, μπορούν να εντοπισθούν διαφοροποιήσεις στις τάσεις, όπως π.χ. στην τοπική ομάδα της Αργολίδας και στην

87. Δ. Πάλλας, Σαλαμινιακά Β', ό.π. (υποσημ. 1).

88. Μ. Μιχαηλίδης - Α. Χριστοφίδου, Μοναστήρια περιοχής Καρδαμύλης, Καπετανίας των Τρουπάκηδων - Μούρτζινων, εκκλησίες ΙΙΙ, σ. 204.

89. R. Traquair, The Churches of Western Mani, BSA 15 (1908-9), πίν. XI.

90. Στ. Μαμαλούκος, ό.π. (υποσημ. 29), σ. 194.

91. Π. Βοκοτόπουλος, Ο Άγιος Νικόλαος στο Πλατάνι της Αχαΐας, Αρμός Α', τιμητικός τόμος στον Ν. Μουτσόπουλο, σ. 389-391.

92. Ch. Bouras, ό.π. (υποσημ. 28), σ. 275.

Άμφισσα, όπου εμφανίζεται έντονα διακοσμητικό ύφος, τόσο με κατεργασία του αυτοφυούς υλικού δομής, όσο και με πλίνθινα στοιχεία, ή στη Μάνη[93], που παρουσιάζει κάποιο συντηρητισμό, αλλά και σε μεμονωμένες περιπτώσεις μνημείων, με αποκλειστική χρήση εξαιρετικής κατεργασίας λαξευτών μελών (Καμπιά, κ.ο.κ.).

Οι πληροφορίες που υπάρχουν για τη Σαλαμίνα κατά τους βυζαντινούς χρόνους είναι ελάχιστες και περιορίζονται στην αναφορά του Μιχαήλ Χωνιάτη για τη δράση πειρατών στο νησί[94]. Είναι, ωστόσο, φυσικό να υπήρχε σχέση με την Αθήνα, τόσο λόγω της μικρής μεταξύ τους απόστασης, όσο και λόγω της ακτινοβολίας της Αθήνας, που βρίσκεται σε ακμή κατά τον 11ο και τον 12ο αι.[95]. Η παρουσία τόσων μνημείων αυτής της εποχής συνδυάζεται με την ακμή του ελλαδικού χώρου και υποδεικνύει ότι η Σαλαμίνα συμβαδίζει με τη γενικότερη ανάπτυξη, παρά τη δράση πειρατών στο Σαρωνικό[96]. Το γεγονός αυτό φανερώνει είτε ότι το πρόβλημα της πειρατείας δεν ήταν έντονο, παρά μόνο στα τέλη του 12ου αι., την εποχή δηλαδή που περιγράφει ο Χωνιάτης, οπότε γενικά αρχίζει η οικονομική παρακμή, είτε ότι υπήρχε συνεργασία των κατοίκων με τους πειρατές. Επίσης, η ανέγερση των παραπάνω ναών καθιστά βέβαιη την ύπαρξη ενός ικανού πληθυσμού στους μέσους βυζαντινούς χρόνους, ενώ η μεμονωμένη περίπτωση του Αγίου Γρηγορίου, που σε μεγάλο βαθμό διαφέρει μορφολογικά και, κατά συνέπεια, απέχει χρονικά από τα υπόλοιπα, δείχνει πως στους λεγόμενους σκοτεινούς χρόνους της πρώτης χιλιετίας δεν υπάρχει πληθυσμιακή και οικονομική άνθηση στο νησί. Εξάλλου, ο βιογράφος του Οσίου Νίκωνος του Μετανοείτε αναφέρει τη Σαλαμίνα ως ακατοίκητη στο β΄ μισό του 10ου αι.[97], μαρτυρία που δεν θα πρέπει να θεωρηθεί ως ασφαλής πηγή, δεν μπορεί όμως να απέχει και πάρα πολύ από την πραγματικότητα.

Δεν γνωρίζουμε τίποτα για τους κτήτορες των ναών, δεδομένης της απουσίας επιγραφών, τουλάχιστον ορατών. Ωστόσο, η ύπαρξη οργανωμένης ζωής κατά την περίοδο του Βυζαντίου στην περιοχή του Αιαντείου μπορεί να θεωρηθεί βέβαιη[98]. Στους χρόνους της Τουρκοκρατίας υπάρχουν μαρτυρίες από περιηγητές για οικισμό στη θέση του Αιαντείου με το όνομα «Μητρόπις»[99], που είναι παραφθορά της λέξης «Μητρόπολις», με την οποία κατά τον J. Spon απεκαλείτο ανδρική μονή, την ύπαρξη της οποίας διατηρεί η προφορική παράδοση[100]. Έτσι, μπορεί να θεωρηθεί ότι η μία από τις δύο εκκλησίες υπήρξε καθολικό μονής, ενώ η άλλη θα ανήκε σε υποστατικό τοπικού γαιοκτήμονα. Την ύπαρξη υποστατικού σε μεταγενέστερους χρόνους υποδηλώνει το τουρκικό τοπωνύμιο Μούλκι. Αξίζει να σημειωθεί πως σε έγγραφο του 1840 η Κοίμηση της Θεοτόκου αναφέρεται ως εγκαταλελειμμένο μονύδριο στο οποίο κατοικούσε ένας μοναχός[101]. Επίσης, δεν είναι αβάσιμη η υπόθεση ότι η μονή εγκαταλείφθηκε κατά το διάστημα της Τουρκοκρατίας, όταν οι μοναχοί – για λόγους ασφαλείας (;) – μετέφεραν το κοινόβιό τους στο παλαιό μοναστήρι του Αγίου Νικολάου[102], στο παρακείμενο όρος, και στη συνέχεια στη

93. R. Traquair, The Churches of Western Mani, ό.π. (υποσημ. 89), σ. 177 κ.ε., A.H.S. Megaw, ό.π. (υποσημ. 16), σ. 137 κ.ε.

94. Π. Λάμπρος, Μιχαήλ Ακομινάτου του Χωνιάτου τα σωζόμενα ΙΙ, Αθήνα 1979-80, σ. 8,27,43.

95. Μ. Χατζηδάκης, Βυζαντινή Αθήνα, Αθήνα 1958, σ. 5.

96. Για τη δράση πειρατών βλ. J. Herrin, The Realities of Byzantine Provincial Government: Hellas and Peloponnesos 1180-1205, DOP 29 (1975), σ. 279. K. Setton, Athens in the Middle Ages, III. Athens in the Later 12th Century, Variorum Reprints, London 1975, σ. 192

97. Βίος του Οσίου Νίκωνος του Μετανοείτε, Νέος Ελληνομνήμων 3 (1906), σ. 155.

98. Δ. Πάλλας, Σαλαμινιακά Α΄, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 14-15. Ο ίδιος, Βροκή..., ό.π., σ. 126-127.

99. G. Wheler, A Journey into Greece, London 1682, σ. 422. O. Dapper, Description exacte des isles de l' Archipel, Amsterdam 1703, σ. 282. J. Spon, Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce... ΙΙ, Amsterdam 1689, σ. .202.

100. Δ. Πάλλας, Σαλαμινιακά Α΄, ό.π., σ. 118, σημ. 4.

101. Βλ. Γενικά Αρχεία του Κράτους, Μοναστηριακά, φάκελλος 64. Τα έγγραφα αφορούν στη διαμάχη μεταξύ Δημοσίου και Εκκλησίας για την περιουσία της εγκαταλειφθείσης μονής.

102. Δ. Πάλλας, Βροκή..., ό.π. (υποσημ. 1), σ. 116-117. Ο ίδιος, Σαλαμινιακά Α΄, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 119.

κατά το διάστημα της Τουρκοκρατίας, όταν οι μοναχοί – για λόγους ασφαλείας (;) – μετέφεραν το κοινόβιό τους στο παλαιό μοναστήρι του Αγίου Νικολάου[102], στο παρακείμενο όρος, και στη συνέχεια στη Μονή Αγίου Νικολάου στα Λεμόνια, παίρνοντας μαζί τους και τμήματα του γλυπτού διακόσμου του ναού, καθώς τέτοια γλυπτά μεσοβυζαντινής εποχής (δύο θωράκια τέμπλου, μέρος επιστυλίου) είναι ενσωματωμένα στο καθολικό της σημερινής μονής[103], ενώ άλλη μία ανάγλυφη πλάκα με σταυρό κάτω από πεταλόμορφο τόξο[104] έχει ανευρεθεί στο ερειπωμένο μοναστήρι[105]. Δεν αποκλείεται τα πρώτα να προέρχονται από το τέμπλο της Κοίμησης, αν και πρέπει να διατηρηθεί κάθε επιφύλαξη ως προς αυτό, αφού το μέγεθος των θωρακίων είναι οριακό, εάν θεωρηθεί ότι το τέμπλο είχε την τυπική για τη μέση βυζαντινή περίοδο μορφή. Όσον αφορά στους υπολοίπους ναούς, οι μεν ευρισκόμενοι στο βορειοδυτικό τμήμα επίσης πρέπει να αποτελούσαν καθολικά μονών ή ευκτήρια τοπικών γαιοκτημόνων, ενώ οι μικροί, μεμονωμένοι ναοί, που βρίσκονται σε απομακρυσμένες και σχετικά δυσπρόσιτες περιοχές, ίσως μπορούν να αποδοθούν σε ερημίτες.

*ΚΛΗΜΗΣ ΑΣΛΑΝΙΔΗΣ*
*ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΠΙΝΑΤΣΗ*

102. Δ. Πάλλας, Βροκή..., ό.π. (υποσημ. 1), σ. 116-117. Ο ίδιος, Σαλαμινιακά Α', ό.π., (υποσημ. 2), σ. 119.

103. Π. Φουρίκης, Ο Άγιος Νικόλαος της Σαλαμίνος, Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος 3, 1924, σ. 121-141.

104. Για το θέμα βλ. Χ. Μπάρλα, Ο βυζαντινός ναός της Σουβάλας, ό.π. (υποσημ. 42), σ. 319-323, πίν. XCVIII α, XCIX γ, εικ. 9. A. Grabar, Sculptures byzantines du Moyen-Age II, Paris 1976, πίν. XIII a,b, XXVIII d, XXXVI b, LVIII b, LXXIII a,b, LXXX c, LXXXIII c, CXXIV, CXXV b,c.

105. Π. Φουρίκης, Ο παλαιός Άγιος Νικόλαος της Σαλαμίνος, Ημερολόγιον Μεγάλης Ελλάδος, 1923, σ. 447-448.

## Summary

# MIDDLE-BYZANTINE CHURCH ARCHITECTURE ON SALAMIS

The present article is devoted to the seven surviving Middle-Byzantine churches on the island of Salamis, which are examined both with relation to each other and within the context of the church architecture of the same period and area.

The churches of the Dormition and the Transfiguration in Eantion (Moulki) belong to the simple, four-column, cross-in-square type. Their construction and architectural forms (stone-carving, limited use of brick, octagonal dome-drums with horizontal cornices, and four single-light windows with brick arches) point to a date in the 12th century, and in the later part of it in the case of the Transfiguration.

St. George, on the road to the Faneromeni Monastery, belongs to the same type, but has a square plan, and the corner bays are all roofed by domical vaults. There are pillars instead of columns in the west part of the church, which we believe to be later elements, though the church belongs to the Middle-Byzantine period. The precise extent of later interventions in it cannot be determined, because all the surfaces are covered with later plaster.

St. Gregory is a triconch church, belonging to the first category of Prof. P. Vokotopoulos's classification system, with a semi-circular sanctuary apse, flanked by two semi-hexagonal apses, and a circular dome-drum. These elements, combined with the architectural forms, indicate that the monument belongs to a transitional period, probably in the first half of the 11th century.

St. John Kalyvitis, which is of the same type, but with three semi-hexagonal apses, has many features in common with the churches in Eantion, and may also be dated to the 12th century. The monument has several original features, such as the cufic patterns executed in the mortar, the form of the dome, which resembles a cube with chamfered corners, and the presence of a second door in one of the apses.

St. John the Baptist in Resti, a triconch church with three semi-hexagonal apses and a dome of Athenian type, belongs to Vokotopoulos's third category, and is also dated to the 12th century.

St. Demetrios at Saterli is a free-cross church with an octagonal dome that has a horizontal cornice. Its architectural forms, when compared with those of the other monuments of the island, and particularly the cross of cut bricks, place the building in the years around 1200.

In conclusion, the churches on Salamis, unlike most of the islands, belong to the 'Helladic School' and, owing to the position of the island, were directly influenced by the architecture of Athens. The monuments share common characteristics in both typology and forms, apart from St. Gregory, which retains some archaic elements. They thus form part of the group of 12th century churches in Attica and the surrounding area, the characteristic features of which are the simplicity and refinement of the architectural forms, the stone-carving style, the limited use of decoration, and the absence of 'picturesque irregularity'.

The existence of so many monuments from this period indicates that Salamis followed the general trend in Greece, despite the activity of pirates in the Saronic gulf, for this seems either to have been intensive only during the years of Michael Choniates (late 12th century), or to have involved some form of cooperation between the pirates and the local inhabitants. Finally, it can be deduced that there was a fair-sized population on the island during the Middle-Byzantine years, in contrast with the so-called 'Dark Ages'.

*KLIMIS ASLANIDIS*
*CHRISTINA PINATSI*

# ΑΝΔΡΙΚΕΣ ΚΑΙ ΓΥΝΑΙΚΕΙΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΣΕ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΑΓΓΕΙΑ ΤΗΣ ΡΟΔΟΥ

*Στην Ταση̃λα Οικονόμου*

Το 1309 οι ιππότες του τάγματος του Αγίου Ιωάννου της Ιερουσαλήμ κατέλαβαν τη Ρόδο μαζί με τα περισσότερα νησιά της Δωδεκανήσου, τα οποία κράτησαν μέχρι το 1522[1], όταν εκδιώχθηκαν από τους Οθωμανούς του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς. Το τάγμα των Ιωαννιτών ιπποτών ήταν ένας στρατιωτικοπολιτικός οργανισμός με αυστηρή ταξική οργάνωση, τα μέλη του οποίου προέρχονταν από όλες σχεδόν τις χώρες της λατινικής Ευρώπης. Η κτηματική τους περιουσία εκτεινόταν από την Κύπρο μέχρι την Αγγλία και από την Ουγγαρία μέχρι την Πορτογαλία.

Στα χρόνια των Ιωαννιτών ιπποτών η Ρόδος αναδείχθηκε σε σημαντικό εμπορικό σταθμό διακίνησης και προώθησης προϊόντων από την Ανατολή στη Δύση και αντίστροφα. Τραπεζικοί οίκοι από τη Φλωρεντία και τη νότια Γαλλία εγκατέστησαν εκεί υποκαταστήματα, ενώ πλοία καταλανικά, γενουάτικα, πιζάνικα και βενετικά αγκυροβολούσαν στο ξακουστό λιμάνι της, περιηγητές και διανοούμενοι την επισκέπτονταν και θαύμαζαν τα παλάτια, τους πανέμορφους κήπους και την ευνομία της. Σταυροδρόμι ανάμεσα στη Δύση και την Ανατολή, τόπος συνάντησης των δύο πολιτισμών, του ανατολικού-βυζαντινού και του δυτικού-ευρωπαϊκού, η Ρόδος διέγραψε τελικά τη δική της πορεία.

Μέσα στην τειχισμένη πόλη της Ρόδου, στο βορειότερο τμήμα της, που ξεχώριζε με ιδιαίτερο τείχος, έμεναν οι ιππότες, ενώ στο υπόλοιπο ζούσε μία ποικίλη αστική κοινωνία από Έλληνες, Φράγκους, Εβραίους. Η ανθηρή οικονομική και κοινωνική κατάσταση των κατοίκων, ιδιαίτερα στο 15ο και στις αρχές του 16ου αι. είχε ως αποτέλεσμα να αναπτυχθούν οι τέχνες και η βιοτεχνία, η ναυπηγική και το εμπόριο. Πλήθος από δυτικοευρωπαϊκά έργα τέχνης, μικρά και μεγάλα, εισάγονται εκείνη την εποχή στο νησί. Πρόκειται είτε για παραγγελίες των μεγάλων μαγίστρων για το στολισμό του Παλατιού ή των εκκλησιών είτε για δωρεές δυτικών ηγεμόνων ή πλουσίων ιπποτών. Παράλληλα όμως ευκατάστατοι αστοί Φράγκοι και Έλληνες έκαναν κατά καιρούς τις δικές τους μικρότερες παραγγελίες ή προμηθεύονταν ό,τι τους άρεσε από την πλούσια αγορά της Ρόδου. Αποτέλεσμα τέτοιων επιλογών ήταν και τα αγγεία που θα εξετάσουμε.

## ΚΕΝΤΡΑ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΤΩΝ ΑΓΓΕΙΩΝ ΤΗΣ ΡΟΔΟΥ

Μία ενδιαφέρουσα ομάδα της μεσαιωνικής εγχάρακτης πολύχρωμης κεραμικής είναι εκείνη της

1. Από την πλούσια βιβλιογραφία γιά την εποχή και τη διακυβέρνηση των Ιωαννιτών ιπποτών στα Δωδεκάνησα, αναφέρουμε ενδεικτικά τα εξής: J. Bosio, Dell' istoria dalla sacra religione et illustrissima militia di S. Giovanni gerosolimitano, v. 1-3, Venezia 1695· S. Picenardi, Itinéraire d' un chevalier, Lille 1900· A. Gabriel, La Cité de Rhodes, τ. 1-2, Paris 1921-23· Χρ. Παπαχριστοδούλου, Ιστορία της Ρόδου από τους προϊστορικούς χρόνους έως την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου (1948), Αθήνα 1972· A. Luttrell, The Hospitallers in Cyprus, Rhodes, Greece and the West 1291-1440, Collected Studies, London 1978· Ηλ. Κόλλιας, «Τα Δωδεκάνησα (1204-1522)», ΙΕΕΘ, 1980, σ. 291-301· E. Kollias, The City of Rhodes and the Palace of the Grand Master, Athens 1988· Ηλ. Κόλλιας, Οι Ιππότες της Ρόδου. Το παλάτι και η πόλη, Αθήνα 1991 (στο εξής, Κόλλιας 1991)· Ζ. Τσιρπανλής, Η Ρόδος και οι Νότιες Σποράδες στα χρόνια των Ιωαννιτών ιπποτών (14ος-16ος αι.), Ρόδος 1991· ο ίδιος, Ανέκδοτα έγγραφα για τη Ρόδο και τις Νότιες Σποράδες από το αρχείο των Ιωαννιτών ιπποτών (1421-1453), Ρόδος 1995.

οποίας τα αγγεία διακοσμούνται με στηθαίες ανδρικές και γυναικείες μορφές. Τα αγγεία αυτού του τύπου που βρέθηκαν στη Ρόδο είναι το αντικείμενο της μελέτης που ακολουθεί.

Σήμερα έχει γίνει αποδεκτό από τους περισσότερους μελετητές ότι τα αγγεία με απεικονίσεις ανδρικών και γυναικείων μορφών προέρχονται κυρίως από δύο μεγάλα κέντρα παραγωγής, το δουκάτο των Este με κέντρο τη Φερράρα και τη Δημοκρατία της Βενετίας[2]. Οι ιδιαιτερότητες των αγγείων έχουν σχέση με το εργαστήριο, το ταλέντο και την ευαισθησία του καλλιτέχνη, το οικονομικό, κοινωνικό και πολιτιστικό περιβάλλον παραγωγής, αλλά και με τις απαιτήσεις και τα ποικίλα ενδιαφέροντα των πελατών[3]. Κράτη με διαφορετική πολιτική και κοινωνική οργάνωση, όπως η δημοκρατία του Αγίου Μάρκου και το δουκάτο των Este, διαφοροποιούνταν επιπλέον ως προς το χαρακτήρα της τέχνης και της βιοτεχνίας τους. Αυτό ασφαλώς δε σημαίνει ότι δεν υπήρχαν δάνεια από τη μία πόλη στην άλλη. Ειδικότερα μάλιστα για τα αγγεία του τύπου που εξετάζουμε πιστεύεται ότι τα πρότυπά τους ξεκίνησαν από ένα πολιτιστικό περιβάλλον πλούσιο σε καλλιτεχνικές αναζητήσεις και παραδόσεις και αυτό δεν ήταν άλλο από τη Φερράρα[4].

Τα αγγεία με απεικονίσεις στηθαίων μορφών που βρέθηκαν στη Ρόδο σύμφωνα με τα χαρακτηριστικά τους γνωρίσματα θεωρούνται κυρίως προϊόντα κέντρων που βρίσκονταν κάτω από την καλλιτεχνική επιρροή της Βενετίας[5]. Ανήκουν στην εγχάρακτη πολύχρωμη κεραμική, μία τεχνική που προέρχεται από το Βυζάντιο, και έχουν κατασκευασθεί σύμφωνα με τον τυπικό τρόπο: πάνω στην άσπρη επιχρισμένη επιφάνεια χαράσσεται ο διάκοσμος, ο οποίος στη συνέχεια πλουτίζεται με πράσινο και καφεκίτρινο χρώμα. Διαφανής άχρωμη εφυάλωση καλύπτει την εσωτερική επιφάνεια. Ανάλογα με το πλάτος της ακίδας που χρησιμοποιήθηκε για τον εγχάρακτο διάκοσμο διακρίνουμε δύο κατηγορίες. Την τεχνική της λεπτής εγχάραξης, αριθ. Κατ. 1 (ΠΧ 143), 2 (ΠΧ 826), 3 (ΠΧ 403), 4 (ΠΧ 177), 5 (ΠΧ 296), στην οποία με λεπτό εργαλείο χαράσσεται το διακοσμητικό θέμα με τρόπο, ώστε να ξεπροβάλλει από το ανοικτόχρωμο επίχρισμα το σκούρο χρώμα του πηλού, και την τεχνική της πλατιάς εγχάραξης ή επιπεδόγλυφης, στην οποία αφαιρείται μέρος του πηλού γύρω από τη μορφή, με αποτέλεσμα αυτή να φαίνεται ελαφρά ανάγλυφη, αριθ. Κατ. 6 (ΠΧ 404), 7 (ΠΧ 402), 8 (ΠΧ 401), 9 (ΠΧ 1310). Στα δύο βασικά χρώματα, καφεκίτρινο του σιδήρου και πράσινο του χαλκού, προστίθενται μερικές φορές και πινελιές σε χρώμα βιολετί και αργότερα και σε βαθυγάλανο του κοβαλτίου. Τα δύο αυτά τελευταία χρώματα, πριν το τέλος του 15ου αι., χαρακτηρίζουν τα αγγεία των εργαστηρίων της Βενετίας[6]. Ως προς το σχήμα πρόκειται για ανοικτά αγγεία κούπες και πινάκια με δακτυλιόσχημη βάση και τονισμένο μερικές φορές τον πυθμένα.

Στην εξέλιξη της εγχάρακτης πολύχρωμης κεραμικής τα αγγεία με παραστάσεις μορφών συμπίπτουν με την εποχή της πρώιμης αναγέννησης στη βόρεια Ιταλία και χρονολογούνται από τα μέσα του 15ου αι. έως τις αρχές του επόμενου. Πρωιμότερα θεωρούνται τα αγγεία με το λεπτό εγχάρακτο διάκοσμο και υστερότερα εκείνα των οποίων ο διάκοσμος έχει αποδοθεί με την επιπεδόγλυφη τεχνική.

Παρά τα γενικά τους γνωρίσματα είναι πιθανόν τα αγγεία της Ρόδου να προέρχονται και από άλλα κέντρα, τα οποία προς το παρόν δεν μπορούμε να προσδιορίσουμε εξαιτίας του μικρού αριθμού των αγγείων που βρέθηκαν στο νησί και της έλλειψης των σχετικών ιστορικών πηγών.

2. G. B. Siviero, Considerazioni differentiali su alcuni motivi ornamentali della ceramica graffita Emiliana e Veneta, Bollettino Anuale dei Musei Ferraresi 1972/2, σ. 241 (στο εξής Siviero 1972)· G. Reggi, La ceramica graffita a Bologna negli anni di Giovanni II Bentivoglio, Il carrobbio I (1975), σ. 356, G. Ericani, Il ritrovamento di Torretta. Per uno studio della ceramica padana, Venezia 1986, σ. 86-87 (στο εξής Ericani).

3. Siviero 1972, σ. 241.

4. S. Gelichi, Origini e sviluppo della graffita padana, Bollettino del Museo Civico di Padova, n. speciale, Atti del Convegno «La ceramica graffita medievale e rinascimentale nel Veneto», 6 marzo 1987, σ. 41.

5. G. B. Siviero, La ceramica veneziana, Atti XIX Convegno Internazionale della Ceramica, Albisola 1989, σ. 29-36 (στο εξής Siviero 1986)· Ericani, σ. 87.

6. Siviero 1986, σ. 30· Musei Civici di Imola, Le ceramiche, Imola 1991, σ. 104 (στο εξής Imola).

## Ο ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ ΤΩΝ ΑΓΓΕΙΩΝ

Τα αγγεία που εξετάζουμε προέρχονται από παλαιές ανασκαφικές έρευνες στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου. Πρόκειται για εννέα αγγεία που κοσμούνται με ανδρικές ή γυναικείες μορφές οι οποίες εικονίζονται στηθαίες, κατά κρόταφο, στραμμένες αριστερά, εκτός εκείνης του αγγείου αριθ. Κατ. 1 (ΠΧ 143), που δείχνει την πλάτη της μορφής. Η μορφή εγχάρακτη σε μετάλλιο αποδίδεται είτε με λεπτή χάραξη είτε επιπεδόγλυφα. Σύμφωνα με τον πρώτο τρόπο της λεπτής χάραξης η μορφή προβάλλει σε βάθος που διαιρείται οριζόντια σε δύο τμήματα, ενώ με τον δεύτερο σε χαμηλωμένο βάθος που διακοσμείται με δύο ή τρεις ελεύθερες μαργαρίτες.

Στο πινάκιο αριθ. Κατ. 4 (ΠΧ 177) (Πίν. 49 δ) εικονίζεται σε απλό μετάλλιο γυναικεία μορφή. Έχει τα μαλλιά στερεωμένα ψηλά σε κότσο με λίγους βοστρύχους να πέφτουν στο πλάι και φορά πολυτελές φόρεμα με χαμηλή τετράγωνη λαιμόκοψη και φουσκωτά μανίκια. Στο βάθος απεικονίζεται ο «κλειστός κήπος» και πάνω ο διάστικτος ουρανός, ενώ δεξιά και αριστερά της μορφής σχεδιάζονται δύο μαργαρίτες. Στα χείλη του πινακίου κάθετα διάχωρα που σκιάζονται ανά ένα με σπαστές γραμμές. Το θέμα εμπλουτίζεται με καφεκίτρινο και πράσινο χρώμα που ακολουθεί την εγχάρακτη διακόσμηση.

Ο εικονογραφικός τύπος του πινακίου είναι σχετικά γνωστός στην εγχάρακτη πολύχρωμη κεραμική της Βενετίας και της Πάδοβας. Κούπα με ίδιο κεντρικό θέμα φυλάσσεται στο Δημοτικό Μουσείο της Πάδοβας και χρονολογήθηκε το 15ο αι.[7], ενώ κανάτα με το ίδιο θέμα βρίσκεται σε ιδιωτική συλλογή επίσης στην Πάδοβα των αρχών του 16ου αι.[8]. Από ανασκαφικές έρευνες σε μεσαιωνικό πύργο στη θέση Torretta της Βενετίας προέρχονται πινάκια και κανάτες με θέμα του ίδιου τύπου, τα οποία θεωρούνται προϊόντα των εργαστηρίων της Βενετίας ή της Πάδοβας και χρονολογούνται στο τέλος του 15ου με αρχές του 16ου αι.[9]. Από τη λιμνοθάλασσα της Βενετίας περισυνελέγησαν θραύσματα αγγείων[10] και από την περιοχή της Emilia- Romagna προέρχεται πινάκιο που φυλάσσεται στο Δημοτικό Μουσείο της Imola και χρονολογείται στο β΄ μισό του 15ου αι.[11]. Τον ίδιο ακριβώς τύπο της κόμμωσης, δηλαδή τα μαλλιά τραβηγμένα σε κότσο ψηλά στο κεφάλι με βοστρύχους στο μέτωπο και στους κροτάφους, έχουν οι «Δύο αυλικές» (Cortigiane), του Βενετού ζωγράφου V. Carpaccio, έργο του τέλους του 15ου αι., το οποίο φυλάσσεται στο Μουσείο Correr στη Βενετία[12], καθώς και μία άλλη γυναίκα, επίσης «αυλική», έργο του ίδιου ζωγράφου, που φυλάσσεται στην Πινακοθήκη Borghese στη Ρώμη[13]. Τον ίδιο τύπο χτενίσματος έχει και κυρία στον πίνακα «Πορτραίτο γυναίκας», του Μουσείου Καλών Τεχνών στη Βοστώνη, που αποδόθηκε στον ίδιο Βενετό ζωγράφο[14]. Η εικονογραφία ήταν γνωστή και σε άλλες τέχνες, όπως σε ζωγραφιστούς ξύλινους πίνακες για τη διακόσμηση οροφών[15].

Στην αναζήτηση παραδειγμάτων για το συγκεκριμένο τύπο της κόμμωσης διαπιστώσαμε ότι τα μαλλιά χτενισμένα σε κότσο και τα υπόλοιπα να πέφτουν στο μέτωπο, στο πλάι και στο λαιμό έχουν κυρίως οι γυναίκες που αποκαλούνται «αυλικές» (cortigiane). Στη βενετική κοινωνία οι «αυλικές» απο-

7. A. Moschetti, Della ceramica graffita padovana, Padova V(1931), σ. 142, εικ. 107 (στο εξής Moschetti)· G. B. Siviero, Catalogo della mostra della ceramica graffita veneta del XIV-XV-XVI secolo, Rovigo 1965, σ. 25, 26, εικ. 45 (στο εξής Siviero 1965).

8. O. Mazzucato, Una raccolta inedita di ceramiche a Padova, Padusa VI, 1970, σ. 182, εικ. 7 (στο εξής Mazzucato).

9. Ericani, αριθ. 137, 138, 140, 142, 142c.

10. L. Conton, Le antique ceramiche veneziane scoperte nella laguna. Venezia 1940, σ. 24, 154 (στο εξής Conton).

11. Imola, σ. 106, εικ. 16/a, 16/c.

12. La peinture italienne, Les créatures de la rénaissance, εκδ. A. Skira, Genève 1952, σ. 180, M. Cancogni, L' opera completa del Carpaccio, Classici dell' arte, Milano 1967, πίν. LI, LII (στο εξής Cancogni).

13. C. Bestetti, Abbigliamento e Costume nella pittura italiana-Rinascimento, Roma 1962, ένθετη σελ. ανάμεσα 157-158 και πίν. ανάμεσα 212-213 (στο εξής Bestetti).

14. Bestetti, εικ. 218, Cancogni, σ. 115, εικ. 118.

15. Imola, σ. 106, εικ. 16/b.

τελούσαν ιδιαίτερη κατηγορία, όπως καταγράφεται από χρονογράφο της εποχής: «Εκτός από τις τέσσερις κατηγορίες γυναικών, δηλαδή τις ευγενείς, τις αστές, τις εμπόρους και τις καλλιτέχνιδες, υπάρχουν ακόμα και οι αυλικές που ήταν πλούσιες και φορούσαν πολυτελή ενδύματα. Όταν έβγαιναν έξω από το σπίτι ή πήγαιναν σε ιερούς τόπους, έπρεπε να έχουν το πρόσωπο καλυμμένο, διαφορετικά υφίσταντο τις ποινές του νόμου»[16]. Οι «αυλικές» είναι ίσως η μόνη κατηγορία γυναικών, εκτός από τις νεαρές κοπέλλες, οι οποίες εικονίζονται με ακάλυπτο κεφάλι και αυτό πιθανώς να ενισχύει την άποψη ότι ο κότσος ψηλά στο κεφάλι σχηματιζόταν με πρόσθετα μαλλιά[17]. Λίγο διαφορετικό χτένισμα, με τα μαλλιά σε πλεξούδες μαζεμένα σε κότσο στο πίσω μέρος του κεφαλιού και πλούσιους βοστρύχους στο πλάι, συναντούμε σε μετάλλια επώνυμων γυναικών της φλωρεντινής κοινωνίας[18], αλλά η πληθώρα των παραδειγμάτων για τον τύπο αυτό βρίσκεται έξω από τα πλαίσια αυτής της μελέτης.

Τα πινάκια αριθ. Κατ. 7 (ΠΧ 402) (Πίν. 50 β) και 8 (ΠΧ 401) (Πίν. 50 γ) εικονίζουν σε οδοντωτό μετάλλιο γυναικείες μορφές, στηθαίες, κατά κρόταφο, στραμμένες αριστερά. Εχουν αποδοθεί με την επιπεδόγλυφη τεχνική και από το βάθος έχουν πλέον αφαιρεθεί όλα σχεδόν τα διακοσμητικά στοιχεία. Στο πινάκιο αριθ. Κατ. 8 (ΠΧ 401) έχει απομείνει ελάχιστο τμήμα από το θέμα του «κλειστού κήπου» και η μαργαρίτα δεξιά της μορφής έχει τραβηχτεί στην περιφέρεια του μεταλλίου, ενώ στο πινάκιο αριθ. Κατ. 7 (ΠΧ 402) το βάθος είναι ελεύθερο και οι μαργαρίτες δεξιά και αριστερά της μορφής είναι σχεδόν μισές. Εικονογραφικά οι μορφές ανήκουν σε έναν άλλο τύπο, σύμφωνα με τον οποίο τα μαλλιά είναι μαζεμένα χαμηλά στο πίσω μέρος του λαιμού και καλύπτονται με μαντήλι από λεπτό ύφασμα στερεωμένο στη μία περίπτωση με μια καρφίτσα. Στο πινάκιο αριθ. Κατ. 8 (ΠΧ 401) στα δύο βασικά χρώματα έχει προστεθεί και το βαθυγάλανο. Γύρω από το μετάλλιο απαντά σειρά τοξυλλίων εναλλασσομένων με τριφυλλόσχημα λουλούδια που αποδίδονται με φαρδιά και λεπτή εγχάραξη, αντίστοιχα. Μορφές του ίδιου εικονογραφικού τύπου συναντούμε σε αγγεία από τις ανασκαφές της πόλης Legnago της Βενετίας[19] και σε θραύσματα αγγείων που περισυνελέγησαν από τη λιμνοθάλασσα της Βενετίας[20]. Σε χάλκινο μετάλλιο όπου εικονίζεται η Isotta degli Atti, εταίρα και μετέπειτα σύζυγος του Sigismondo Malatesta, ηγεμόνα του Ρίμινι, η μορφή στηθαία και κατά κρόταφο φορά στο κεφάλι μαντήλι στερεωμένο με κόσμημα ψηλά στο μέτωπο, παρόμοιο με εκείνο του πινακίου αριθ. Κατ. 7 (ΠΧ 402)[21]. Λεπτά μεταξωτά μαντήλια που κάλυπταν το λαιμό συνηθίζονταν σε όλο το 15ο αι., όπως εικονίζονται σε πίνακες της εποχής[22] και προϋποθέτουν ευρεία διάδοση της καλλιέργειας και επεξεργασίας του μεταξιού σε διάφορες πόλεις της Ιταλίας[23].

Στο πινάκιο αριθ. Κατ. 9 (ΠΧ 1310) (Πίν. 50 δ) εικονίζεται σε οδοντωτό μετάλλιο γυναικεία μορφή στηθαία, κατά κρόταφο, στραμμένη αριστερά. Έχει αποδοθεί με την επιπεδόγλυφη τεχνική και από τα διακοσμητικά στοιχεία του βάθους έχει απομείνει χαμηλά τμήμα του «κλειστού κήπου» και δεξιά της μορφής η μαργαρίτα που έχει τραβηχτεί στην περιφέρεια του μεταλλίου. Η εικονιζόμενη μορφή είναι παρόμοια με εκείνες των προηγούμενων πινακίων, αριθ. Κατ. 7 (ΠΧ 402) και 8 (ΠΧ 401), με

16. Giacomo Franco, «Habiti delle donne veneziane», όπως δημοσιεύεται από τον Bestetti, σ. 156.

17. J. Peacock, The Chronicle of Westetn Costume, from the Ancient World to Late Twentieth Century, London 1991, σ. 72, 80, αριθ. 5 και 6 (γύρω στο 1498).

18. L. Goldscheider, Unknown Renaissance Portraits. Medals of Famous Men and Women of the XV and XVI Centuries, London 1952, αριθ. 54, 55· G. Hill - Gr. Pollard, Renaissance Medals of the National Gallery of Art. Medals from the Samuel H. Kress Collection, London 1967, αριθ. 264, 288 (στο εξής Hill - Pollard).

19. M. Fiorini, Ceramiche di Legnago, Faenza 1962, σ. 19, πίν. X (στο εξής Fiorini).

20. Conton, σ. 26, 27.

21. Hill - Pollard, αριθ. 59, 65.

22. L. Venturi, La peinture italienne, Les créateurs de la Rénaissance, εκδ. Skira, Genève 1950: Piero della Francesca (1410/20-1492), «Madonna di Sinigaglia», Urbino, Galleria Nationale des Marches, Bestetti 1962, σ. 67: Alessio Baldovinetti, «Madonna col Bambino», Parigi Louvre, Piero della Francesca , «Η βασίλισσα του Σαβά».

23. Bestetti, σ. 48, 57, 67.

τη διαφορά ότι στο κεφάλι αντί για μαντήλι φορά «φιλέ», ένα είδος δικτυωτής σκούφιας. «Φιλέ» φορούν οι γυναίκες που κοσμούν αγγεία που προέρχονται από την πόλη Legnago της Βενετίας[24]. Δικτυωτά καλύμματα από χρυσοκλωστή ή μετάξι στολίζουν τα κεφάλια ευγενών γυναικών, όπως βλέπουμε σε έργα Ιταλών και Γάλλων ζωγράφων του τέλους του 15ου αι.[25].

Από τις τοιχογραφημένες εκκλησίες στη βενετοκρατούμενη Κρήτη, όπου απεικονίζονται αφιερωτές, ξεχωρίζουμε τη δωρήτρια στην εκκλησία της Παναγίας στο Ροδοβάνι Σελίνου, η οποία έχει τα μαλλιά μαζεμένα σε «φιλέ»[26]. Εξάλλου στο ποίημα του Εμμανουήλ Λιμενίτη ή Γεωργιλλά «Τό θανατικόν τής Ρόδου»[27], σύνθεση του 1499, που αναφέρεται στην επιδημία πανώλης που είχε πλήξει το νησί την προηγούμενη χρονιά, γίνεται ιδιαίτερη αναφορά στο στολισμό του κεφαλιού των γυναικών της Ρόδου:

«Τά δέ μαλλιά πού κρέμουνται καί τίς νά τά συγγράφη
ἀνάκατα μέ τά μαλλιά να' χουν βρύλλες χρυσάφι
ἀμμέ ὅσα πλεξουδιάζονταν μέ τό μαργαριτάρι
καί σκούφιαν ἄλλες δικτυωτήν μέ τό πολύν λογάριν»
(στ. 110-113)

Οι εικονιζόμενες στα τελευταία τρία πινάκια αριθ. Κατ. 7 (ΠΧ 402), 8 (ΠΧ 401) και 9 (ΠΧ 1310) φορούν πλούσια ενδύματα: εσωτερικά ένα λεπτό διάφανο πουκάμισο, φόρεμα με χαμηλή λαιμόκοψη που δένει στο στήθος με κορδόνια και φουσκωτά μανίκια. Το σχέδιο αυτό θεωρείται ένας από τους δύο βασικούς τύπους της γυναικείας ενδυμασίας στο β' μισό του 15ου αι.[28]. Τον ίδιο τύπο συναντούμε σε πολλές τοιχογραφίες και πίνακες σύγχρονους με τα αγγεία, όπως σε παράσταση γυναίκας-δωρήτριας, σε τοιχογραφία της εκκλησίας της S. Maria Novella στη Φλωρεντία, έργο του D. Ghirlandaio (1449-1494)[29]. Φορέματα με βαθιά λαιμόκοψη σε σχήμα V, που δένουν στο στήθος με κορδόνια, συναντούμε σε παραστάσεις δωρητριών σε κυπριακές τοιχογραφίες και εικόνες. Σε τοιχογραφία της εκκλησίας του Αγίου Μάμα στο Λουβαρά, που χρονολογείται το 1495, απεικονίζονται δεξιά και αριστερά της αφιερωτικής επιγραφής δύο ζευγάρια δωρητών· οι γυναίκες φορούν φορέματα που κλείνουν στο στήθος με κορδόνια και εσωτερικά άσπρα πουκάμισα[30]. Την ίδια ενδυμασία έχει και η δωρήτρια που απεικονίζεται σε τοιχογραφία στην εκκλησία της Παναγίας στα Καμινάρια, που χρονολογείται στο α' τέταρτο του 16ου αι.[31], καθώς και εκείνες στην εικόνα του Χριστού από τον Άγιο Ιωάννη της Λευκωσίας, έργο του 1545, και στην εικόνα της Παναγίας με τον Άγιο Ιωάννη τον Ελεήμονα από τη Μονή του Αγίου Χρυσοστόμου, που χρονολογείται στο 16ο αι.[32].

24. Fiorini, σ. 19, πίν. IV.

25. Les grands siècles de la peinture- XV s. εκδ. Skira, Genève 1955: Maitre de Moulins (1480-1500) «Πορτραίτο νεαρής πριγκίπισσας» N.York, Συλλογή R. Lehman Earlier Italian School, National Gallery, London 1953, τόμ. I, Σχολή Ambrogio Bergognone (1481-1523), «Μέλη μιας αδελφότητας».

26. G. Gerola, Monumenti veneti nell' isola di Creta, Venezia 1908, σ. 333/22, πίν. 9/4 (στο εξής Gerola)· Κ. Λασσιθιωτάκης, Τοπογραφικός κατάλογος των τοιχογραφημένων εκκλησιών της Κρήτης, Ηράκλειο 1961, αριθ. 196 (στο εξής Λασσιθιωτάκης), G. Gerola, Βενετικά μνημεία της Κρήτης (εκκλησίες), μετάφραση Στ. Σπανάκη, Κρήτη 1993· (στο εξής Σπανάκης 1993).

27. W. Wagner, Carmina greca medii aevi, Leipzig 1874, Χριστ. Παπαχριστοδούλου, Παρατηρήσεις στο «Το θανατικόν της Ρόδου» του Εμμανουήλ Γεωργιλλά ή Λιμενίτη, Εις μνήμην Κ. Αμάντου, Αθήνα 1960, σ. 76-88. Α. Μίχα-Λαμπάκη, Το «θανατικόν της Ρόδου» ως πηγή πληροφοριών γιά τη γυναικεία ενδυμασία της νήσου. Βυζαντινός Δόμος 3 (1989), σ. 49-62.

28. E. Birbari, Dress in Italian Painting 1460-1500, London 1975, σ. 49 (στο εξής Birbari)· M. Scott, The Fourteenth and Fifteenth Centuries, A Visual History of Costume, London 1986, σ. 17.

29. Bestetti, εικ. 156.

30. A. and J. Stylianou, The Painted Churches of Cyprus. Treasures of Byzantine Art, Nicosia 1985, σ. 246-247, εικ. 140 (στο εξής Stylianou).

31. A. Papageorghiou, Masterpieces of the Byzantine Art of Cyprus, Nicosia 1965, πίν. XXXIV/2 (στο εξής Papageorghiou 1965)· Stylianou, σ. 345, εικ. 206.

32. A. Papageorghiou, Ikonen aus Zypern, Switzerland 1969, σ. 93, 104 (στο εξής Papageorghiou 1969).

Στη μεσαιωνική Ρόδο κάτω από τη διακυβέρνηση των στρατιωτικών μοναχών του Αγίου Ιωάννου η γυναικεία παρουσία δεν είναι πολύ έντονη. Στις τοιχογραφίες της καθολικής εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου του Χωστού στο Φιλέρημο, που χρονολογούνται το 15ο αι., διασώζονται παραστάσεις με απεικονίσεις δωρητριών οι οποίες φορούν πολυτελή μπροκάρ φορέματα με στρογγυλή λαιμόκοψη[33].

Το ποίημα του Εμμανουήλ Λιμενίτη «Τό θανατικόν της Ρόδου», που προαναφέραμε, δίνει μιά εικόνα της ροδίτικης κοινωνίας στα χρόνια των ιπποτών κάνοντας ιδιαίτερη μνεία στην ενδυμασία των γυναικών[34].

«Πολλοί φοροῦν μεταξωτά, βελούδα, τζαμηλότια,
πᾶσα λογῆς κατάκοπτα φαρδειά τά μανικότια»
(στ. 582-583)

και αλλού

«Ἐνδεδυμένα ἦταν τά κορμιά τ' ἀγγελικά ἐκεῖνα
[τῶν γυναικῶν] ἀπό πανάκια τῆς Φραγκιᾶς, ἀπό τά πλιά τά φίνα»
(στ. 122-123)

και σε άλλο σημείο τονίζει

«Οἱ κόρες, – ὅπου εἴπαμεν, τῆς Ρόδου οἱ κουρτέσαις
μιάν εἶχασι τήν φορεσιάν, Φράγκισσαις καί Ρωμαίσαις»
(στ. 100-101)

Οι ανδρικές μορφές που εικονίζονται στα αγγεία της Ρόδου αριθ. Κατ. 1 (ΠΧ 143) (Πίν. 49 α), 2 (ΠΧ 826) (Πίν. 49 β), 3 (ΠΧ 403) (Πίν. 49 γ), 5 (ΠΧ 296) (Πίν. 49 ε), 6 (ΠΧ 404) (Πίν. 50 α) παρουσιάζουν μικρότερη ποικιλία. Εχουν μαλλιά σχεδόν μέχρι τους ώμους, όπως συνήθιζαν οι ευγενείς[35], είναι ξυρισμένοι[36] και φορούν καπέλλο από ύφασμα ή δέρμα[37].

Στο πινάκιο αριθ. Κατ. 2 (ΠΧ 826) (Πίν. 49 β) ο νεαρός αποδίδεται κατά κρόταφο και ως προς το σώμα. Έχει μαλλιά μέχρι τους ώμους, γυρισμένα προς τα μέσα, και φορά ένδυμα με ψηλό κολλάρο. Η γραμμή του ορίζοντα ανάμεσα στον «κλειστό κήπο» και στο διάστικτο ουρανό χωρίζει σχεδόν στη μέση το βάθος. Στα δύο βασικά χρώματα έχουν προστεθεί και πινελιές βιολετί. Γύρω στο μετάλλιο διπλή τεθλασμένη ταινία (ζιγκ-ζαγκ) κλείνει τη σύνθεση. Παρόμοιο πινάκιο φυλάσσεται στο Μουσείο της Imola και χρονολογήθηκε στο τέλος του 15ου αι.[38], ενώ ένα άλλο από την Torretta της Βενετίας στην τελευταία δεκαετία, κυρίως από το είδος της κόμμωσης[39]. Ανάλογο εικονογραφικό τύπο την ίδια εποχή συναντούμε και σε άλλες τέχνες, όπως σε μετάλλια[40], καθώς και στη μεγάλη ζωγραφική[41].

Η μορφή στην κούπα αριθ. 1 (ΠΧ 143) (Πίν. 49 α) εικονίζεται με γυρισμένη την πλάτη. Επειδή το

33. G. Schlumberger, Fresques du XIVe siècle d' un caveau funéraire de l' église de Notre-Dame de Philérémos (ou Philerme) à Rhodes, Monuments et Mémoires, τ. 19 (1911), σ. 211-216· Ηλ. Κόλλιας , Δύο ροδιακά ζωγραφικά σύνολα της εποχής της ιπποτοκρατίας. Ο Άγιος Νικόλαος στα Τριάντα και η Αγία Τριάδα (Ντολαπλί Μετζίντ) στη μεσαιωνική πόλη, Αθήνα 1987, Διδ. διατριβή, σ. 225-226 (στο εξής Κόλλιας 1987).

34. Βλ. ό.π., υποσημ 27.

35. P. Molmenti, La storia di Venezia nella vita privata, Trieste 1981,τ. I, σ. 374 (στο εξής Molmenti).

36. Molmenti, τ. I, σ. 374. Όπως σύγχρονες μαρτυρίες αναφέρουν να αφήνουν οι άνδρες γένεια ήταν ένδειξη πένθους.

37. Molmenti, τ. I, σ. 374.

38. Imola, σ. 102, εικ. 13/a, 13/b.

39. Ericani, αριθ. 144.

40. Hill- Pollard, αριθ. 278.

41. Earlier Italian School, National Gallery, London 1953, τόμ. I: Giovanni Antonio Boltraffio (1466/7-1516): «Πορτραίτο ανδρός».

αγγείο δεν σώζεται ακέραιο, δεν γνωρίζουμε τον τύπο του προσώπου, και κυρίως πώς ο καλλιτέχνης επεξεργάστηκε ένα τόσο δύσκολο θέμα. Από τον «κλειστό» κήπο, μέσα στον οποίο βρίσκεται συμβατικά ο νεαρός άνδρας, δηλώνονται τελείως σχηματοποιημένα τρία δένδρα, ανάμνηση παλαιότερων φυσιοκρατικών προτύπων, ενώ η διακοσμητική μαργαρίτα στο βάθος έχει τραβηχτεί στην περιφέρεια του μεταλλίου. Στην κεραμική μορφές με γυρισμένη την πλάτη δεν εικονίζονται πολύ συχνά. Αγγείο με παρόμοιο θέμα προέρχεται από ανασκαφικές έρευνες στη Φερράρα[42].

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η κούπα αριθ. Κατ. 5 (ΠΧ 296) (Πίν. 49 ε) λόγω ορισμένων ιδιοτυπιών: ο ουρανός δεν δηλώνεται με τις συνεχείς χαραγές, όπως στα προηγούμενα αγγεία, και από το χρωματικό ρεπερτόριο έχει παραλειφθεί, ίσως να λησμονήθηκε, το πράσινο χρώμα. Ο εικονιζόμενος έχει πλούσια, μακριά μαλλιά, μια συνήθεια που φαίνεται να επικρατούσε ανάμεσα στους νέους, παρά την κρατούσα άποψη «να κόβουν οι νέοι τα μαλλιά τους για να μη μοιάζουν με κοπέλλες»[43]. Η απόδοσή τους με οριζόντιες και κάθετες αλληλοτεμνόμενες γραμμές είναι χαρακτηριστικό σε αγγείο του τύπου από τη Φερράρα, που χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 15ου αι.[44] αλλά και σε αγγεία που συνδέονται με την παραγωγή της Βενετίας του 15ου αι.[45]. Ο νεαρός φορά εσωτερικά πουκάμισο, ένα είδος γιλέκου που κλείνει στο στήθος με κορδόνια, και επανωφόρι με πλούσιο γιακά.

Στο πινάκιο αριθ. 6 (ΠΧ 404) (Πίν. 50 α) η μορφή αποδίδεται επιπεδόγλυφα και από τα διακοσμητικά στοιχεία του βάθους έχει απομείνει μία μαργαρίτα. Ο νεαρός έχει σχετικά κοντά μαλλιά, φορά καπέλλο γυρισμένο στο τελείωμα και ενδυμασία από πουκάμισο, γιλέκο και επανωφόρι. Γύρω από το μετάλλιο απαντά σειρά τοξυλλίων εναλλασσόμενων με τριφυλλόσχημα λουλούδια και στα χείλη οδοντωτή ταινία. Στο καφεκίτρινο και πράσινο χρώμα έχει προστεθεί και το βαθυγάλανο.

Το σύνολο των ενδυμάτων και ο τύπος του καπέλλου που απεικονίζονται στα δύο τελευταία αγγεία, αριθ. Κατ. 5 και 6, είναι χαρακτηριστικά ενδυματολογικά στοιχεία του τέλους του 15ου με αρχές του 16ου αι.[46]. Τα ίδια ενδύματα φορούν οι Βενετοί στον πίνακα του V. Carpaccio (1465-1523/26), που αφηγείται σκηνές από τη ζωή της Αγίας Ούρσουλας[47].

Σε τοιχογραφία της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου στον Κάντανο Σελίνου στην Κρήτη, που χρονολογείται το 1497, απεικονίζεται Έλληνας αφιερωτής ο οποίος φορά φαρδύ κόκκινο επανωφόρι και τσόχινο καπέλλο με γυριστά άκρα[48]. Τις ίδιες ακριβώς φορεσιές και καπέλλα συναντούμε και σε παραστάσεις δωρητών σε τοιχογραφίες και εικόνες από την Κύπρο. Συγκεκριμένα σε τοιχογραφία που χρονολογείται στο α' τέταρτο του 16ου αι. στην εκκλησία Παναγία στα Καμινάρια απεικονίζονται νεαροί δωρητές δεόμενοι, οι οποίοι φορούν ενδύματα και καπέλλα όμοια με εκείνα των αγγείων[49]. Ίδια καπέλλα φορούν και οι δωρητές σε εικόνες του 16ου αι., όπως σε εκείνη του Αγίου Νικολάου από την Παναγία Χρυσαλινιώτισσα στη Λευκωσία[50] και της Παναγίας με τον Άγιο Ιωάννη τον Ελεήμονα από τη Μονή του Αγίου Χρυσοστόμου[51].

Στην κεραμική ο εικονογραφικός αυτός τύπος φαίνεται να ήταν ιδιαίτερα αγαπητός και είχε με-

42. A. M. Visser Travagli, Ceramiche a Ferrara in età estense dalla Collezione Pasetti, Quaderni dei Musei Ferraresi 5, Firenze 1989, αριθ. 21 (στο εξής Visser Travagli).Πιστεύεται ότι ο καλλιτέχνης άντλησε το πρότυπο από τις μορφές των ευγενών ιπποτών των τοιχογραφιών του παλατιού της Schifanoia στην ίδια πόλη, έργο του ζωγράφου Francesco del Cossa (1469-70).

43. Molmenti, τ. I, σ. 374.

44. Visser Travagli, αριθ. 22.

45. Conton, σ. 43, Sofja Petricioli, Ritrovamenti di maioliche italiane in Jugoslavia, Atti 1985, σ. 73, εικ. 6.

46. Birbari, σ. 3.

47. Bestetti, εικ. 160.

48. Gerola, σ. 333/21, πίν. 10/1· ο ίδιος, Monumenti veneti nell' isola di Creta, Venezia 1932, σ. 449/23, Λασσιθιωτάκης, σ. 37, αριθ. 138· Σπανάκης 1993.

49. Papageorghiou 1965, πίν. XXXIV/2, Stylianou, σ. 345, εικ. 206.

50. Papageorghiou 1969, σ. 98.

51. Papageorghiou 1969, σ. 104.

γάλη διάδοση, ιδίως στην περιοχή της Βενετίας[52]. Οι τεχνίτες κεραμικής ίσως ήθελαν να αποτυπώσουν στα αγγεία τους το νέο ανερχόμενο κοινωνικά τύπο (έμπορο, ταξιδευτή) που έβλεπαν γύρω τους. Ο L. Conton θέλει αυτές οι μορφές να εμπνέονται από την προσωπογραφία του Χριστόφορου Κολόμβου, που έγινε, όπως λέγεται, κατά παραγγελία των βασιλέων της Καστίλλης, πριν ο μεγάλος Γενοβέζος θαλασσοπόρος αποπλεύσει για την μεγάλη αποστολή[53]. Ο τύπος αυτός δεν ήταν ασφαλώς άγνωστος και στη Ρόδο. Στις ολοσέλιδες μικρογραφίες του κώδικα του Gugliemo Caoursin αναπαριστάνονται συχνά σκηνές από τη ζωή των ιπποτών στις οποίες εικονίζονται και κοσμικοί είτε να συμμετέχουν σε τελετές του τάγματος είτε να συνοδεύουν το μεγάλο μάγιστρο στην επίβλεψη των οχυρωματικών έργων στην πόλη[54]. Οι αστοί, άνδρες στο σύνολό τους, έχουν μαλλιά μέχρι τους ώμους, φορούν ένα στενό μακρύ ένδυμα που σφίγγει στη μέση με μία ζώνη ή φορούν επανωφόρια επενδεδυμένα στο λαιμό με λεπτή γούνα[55]. Ο Φλαμανδός υποκαγκελάριος ίσως απεικόνισε στο χειρόγραφό του, προορισμένο άλλωστε για το μεγάλο μάγιστρο Pierre d' Aubusson, Φράγκους που ζούσαν στη Ρόδο και συναναστρέφονταν με τους ιππότες. Όμως σε τοιχογραφία που αποκαλύφθηκε πρόσφατα σε υπόγεια ταφική κρύπτη στην εκκλησία του Αγίου Σπυρίδωνα στη μεσαιωνική πόλη εικονίζονται σε παράσταση σταύρωσης δύο ανδρικές δεόμενες μορφές Ελλήνων, οι οποίοι φορούν φαρδύ, ριχτό επανωφόρι και τα μαλλιά του νεαρού μάλιστα πέφτουν πλούσια μέχρι τα αυτιά και θυμίζουν τα μαλλιά των νεαρών στα αγγεία που εξετάσαμε[56]. Αν αναπλάσουμε νοερά την εικόνα που παρουσιάζεται μέσα από τα ποιήματα της ροδιακής λογοτεχνίας, όπως εκείνη του Λιμενίτη για τις ομορφοντυμένες αρχόντισσες της Ρόδου και για τα ήθη και έθιμα που επικρατούσαν στο νησί στο τέλος του 15ου αι., θα διαπιστώσουμε ότι και οι Έλληνες αστοί είχαν αποδεχθεί και εν μέρει υιοθετήσει το φράγκικο τρόπο ζωής και τη δυτικοευρωπαϊκή τέχνη.

Από τα αγγεία που εξετάσαμε είδαμε ότι στα πινάκια αριθ. Κατ. 1 (ΠΧ 143) (Πίν. 49 α), 2 (ΠΧ 826) (Πίν. 49 β), 3 (ΠΧ 403) (Πίν. 49 γ) και 4 (ΠΧ 177) (Πίν. 49 δ) οι μορφές προβάλλουν σε φυσιοκρατικό βάθος. Συμβατικά έχει επικρατήσει να θεωρείται ότι το κατώτερο τμήμα δηλώνει ένα «κλειστό κήπο» (hortus conclusus), «ένα αγροτικό ανάχωμα από κλαδιά ιτιάς περασμένα παράλληλα μεταξύ τους σε ψηλούς πασάλους καρφωμένους στο έδαφος»[57], μέσα στον οποίο βρίσκεται το πρόσωπο που απεικονίζεται, ενώ το ανώτερο, που είναι διάστικτο, τον ουρανό. Το τμήμα αυτό δηλώνεται με κάθετες, λεπτές, διακεκομμένες γραμμές που έχουν γίνει με οδοντωτή ροδέλλα και κοσμείται με δύο ελεύθερες μαργαρίτες.

Την απόδοση του βάθους, όπως ακριβώς δηλώνεται στα πινάκια που εξετάζουμε, δεν την συναντήσαμε σε άλλες σύγχρονες τέχνες. Σύμφωνα με τις δυτικές αγιολογικές πηγές ο «κλειστός κήπος» θεωρείται ότι συμβολίζει την αγνότητα και την άμωμο σύλληψη της Παναγίας, και αυτό υποδηλώνεται σε έργα της μεγάλης ζωγραφικής αλλά και σε μικρογραφίες[58]. Στον πίνακα του Martin Schongauer «Μη μου άπτου», έργο του 1491, πίσω από τον αναστημένο Χριστό και την μυροφόρο ο κήπος της Γεθσημανής περικλείεται από πλεκτό φράκτη[59]. Με την ίδια μορφή τον συναντούμε και σε πολλές μικρογρα-

52. Conton, εικόνες στη σ. 38.

53. Conton, σ. 77.

54. Ο κώδικας (Par. Lat. 6067) φυλάσσεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη στο Παρίσι και οι μικρογραφίες του ανήκουν στον κύκλο της διεθνούς γοτθικής τεχνοτροπίας. Θεωρούνται ότι έχουν φιλοτεχνηθεί γύρω στα 1482-1489, κατά πάσα πιθανότητα, στη Ρόδο, βλ. Κόλλιας 1991, σ. 38, εικ. 2, 27, 28, 30, 33, 34, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 130.

55. Κόλλιας 1991, εικ. 27, 30, 34.

56. Κόλλιας 1987, σ. 215-216, Κόλλιας 1991, σ. 40, εικ. 31, 32, 37.

57. Conton, σ. 77, O. Mazzucato, Il paesaggio graffito nella ceramica veneziana dei secoli XV-XVI, Padusa, V (1969)/2, σ. 1.

58. M. Levi d' Ancona, The Garden of the Renaissance. Botanical Symbolism in Italian Painting, Firenze 1977, σ. 176-178, λήμμα Hortus Conclusus, όπου παρατίθεται κατάλογος έργων από την ιταλική ζωγραφική·(στο εξής Levi d' Ancona).

59. La XVe siècle, Les grands siècles de la peinture, εκδ. Skira, σ. 171.

φίες, όπου εικονίζονται προσωποποιήσεις μηνών σε αγροτικές εργασίες ή γενικότερα σε θέματα της υπαίθρου[60].

Σε γαμήλιο αναμνηστικό μετάλλιο του Φιλίππου ΙΙ του Καλού, δούκα της Σαβοΐας, και της Μαργαρίτας της Αυστρίας οι μορφές, στηθαίες, αντωπές, βρίσκονται πάνω από ένα φράκτη με καλαμωτή, ενώ στο βάθος διάσπαρτοι «οι κόμβοι της Σαβοΐας» και μαργαρίτες[61]. Από τα άλλα διακοσμητικά στοιχεία του βάθους οι μαργαρίτες που σχεδιάζονται δεξιά και αριστερά της μορφής συνδέονται με τη φυσιοκρατική απόδοση του όλου θέματος και ειδικότερα με την απεικόνιση του «κλειστού κήπου» και του ουρανού. Όσο αυτά τείνουν να καταργηθούν, τόσο και οι μαργαρίτες απομακρύνονται από τις μορφές, μέχρι που παραλείπονται σχεδόν τελείως. Η σταθερή παρουσία της μαργαρίτας στα αγγεία αυτού του τύπου πιθανώς να έχει και συμβολικό νόημα. Από την αρχαιότητα, επειδή το λουλούδι αυτό ανθεί την άνοιξη, που θεωρείται η εποχή της Αφροδίτης, συνδέθηκε με τη θεά[62].

Απόδοση του βάθους με πυκνές γραμμωτές εγχαράξεις συναντούμε συχνά σε έργα καλλιτεχνικής μεταλλοτεχνίας δυτικής προέλευσης. Το λεπτό, στικτό κάμπο βρίσκουμε σε σταυρό-λειψανοθήκη από το Άαχεν (;), που χρονολογείται το 1230[63]. Σε έργα εκκλησιαστικής αργυροχοΐας, σύγχρονα με τα αγγεία που εξετάζουμε, συναντούμε το πυκνό, γραμμωτό, εγχάρακτο βάθος, όπως στις τετράλοβες απολήξεις σταυρού λιτανείας, ο οποίος φυλάσσεται στο σκευοφυλάκιο της Μονής του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στην Πάτμο, και ο τρόπος αυτός εκτέλεσης απαντά στην κεντρική Ιταλία στο τέλος του 15ου αι.[64]. Στο σκευοφυλάκιο της ίδιας μονής φυλάσσεται μνημειακό αργυρεπίχρυσο Άγιον Ποτήριον, έργο βενετικό του 16ου αι., που διακοσμείται με γιρλάντες και ελικοειδείς ταινίες πάνω σε λεπτό, στικτό κάμπο[65]. Σε ασημένιο κύπελλο φτιαγμένο από επώνυμο τεχνίτη το 1468-9 για τον βασιλιά της Σουηδίας Karl Knutsson σε μετάλλια τοποθετημένα σε δύο ζώνες μορφές προβάλλουν σε βάθος, όπου το έδαφος αποδίδεται φυσιοκρατικά και ο ουρανός με πυκνές χαραγές[66].

Εξάλλου, τα δευτερεύοντα διακοσμητικά θέματα γύρω από τα μετάλλια, όταν διασώζονται, εντάσσονται σε δύο τύπους: α) διπλή τεθλασμένη ταινία (ζιγκ-ζαγκ), αριθ. Κατ. 1 (ΠΧ 143) (Πίν. 49 α), 2 (ΠΧ 826) (Πίν. 49 β), 5 (ΠΧ 296) (Πίν. 49 ε) και β) σειρά τοξυλλίων που εναλλάσσονται με τριφυλλόσχημα λουλούδια, αριθ. Κατ. 6 (ΠΧ 404) (Πίν. 50 α), 7 (ΠΧ 402) (Πίν. 50 β), 8 (ΠΧ 401) (Πίν. 50 γ), 9 (ΠΧ 1310) (Πίν. 50 δ). Διαπιστώνουμε ότι ο πρώτος τύπος συνδέεται με τις μορφές που προβάλλουν στο φυσιοκρατικό βάθος, δηλαδή μέσα στον «κλειστό κήπο» και το διάστικτο ουρανό και αποτελεί κόσμημα του χείλους του αγγείου, ενώ ο δεύτερος, που αποτελεί πλέον το κύριο φυσιοκρατικό στοιχείο της σύνθεσης, περιβάλλει το μετάλλιο μέσα στο οποίο εικονίζονται ελεύθερες οι μορφές.

Εξετάζοντας τα αγγεία της Ρόδου, αναφερθήκαμε συχνά και σε άλλες σύγχρονές τους τέχνες. Γύρω στα μέσα του 15ου αι. η απεικόνιση επώνυμων ανθρώπων στηθαίων, κατά κρόταφο, είτε σε έργα ζωγραφικής είτε σε μετάλλια, ήταν αγαπητή και διαδεδομένη. Τα μετάλλια μάλιστα και τα νομίσματα, επειδή κυκλοφορούσαν σε μεγάλο αριθμό αντιγράφων, έδιναν τη δυνατότητα στους καλλιτέχνες να μελετήσουν από κοντά τα ατομικά χαρακτηριστικά των εικονιζομένων προσώπων.

Στη ζωγραφική η προσωπογραφία κατά κρόταφο ήταν ένας εικονογραφικός τύπος που μπορούσε

60. M. Manion - V. Vines, Medieval and Rennaissance Illuminated Manuscripts in Australian Collections, London 1984.

61. Hill - Pollard, αριθ. 528. Το πρότυπο του μεταλλίου ήταν χρυσό, καμωμένο από ένα ντόπιο χρυσοχόο τον Jean Marende και προσφέρθηκε από την πόλη στην Μαργαρίτα της Αυστρίας στις 2 Αυγούστου 1502, όταν εισήλθε, ως σύζυγος του Φιλίππου του Καλού, στην Bourg-en-Bresse. Στη συνέχεια κυκλοφόρησε σε πολλά χάλκινα αντίγραφα.

62. Levi d' Ancona, σ. 124-126, λήμμα daisy/2.

63. Ornamenta Ecclesiae, Kunst und Künstler der Romanik, Köln 1985, τ. 3ος, Η 31, σ. 113.

64. Γ. Οικονομάκη-Παπαδοπούλου, Εκκλησιαστική αργυροχοΐα, Οι Θησαυροί της Μονής Πάτμου, Αθήνα 1988, σ. 225, εικ. 17-18, όπου βιβλιογραφία (στο εξής Οικονομάκη-Παπαδοπούλου).

65. Οικονομάκη-Παπαδοπούλου, σ. 226, εικ. 39-41.

66. C. Hernmarck, The Art of the European Silversmith, 1430-1830, τ. I-II, σ. 82, εικ. 31-31α.

εύκολα να αντιγραφεί, όπως παραδίδει ο Leonardo da Vinci στις «Σημειώσεις» του: «Μπορείς να ζωγραφίσεις ένα απίστευτο πορτραίτο ενός ανθρώπου, τον οποίο έχεις δει μία φορά, αρκεί να αποτυπωθεί στη μνήμη το σχήμα της μύτης, του στόματος, των παρειών και του μετώπου»[67]. Στις περισσότερες μορφές που εικονίζονται στα αγγεία της Ρόδου παρατηρούμε ότι τα πρόσωπα αποδίδονται κατά κρόταφο, ενώ το σώμα σε στάση σχεδόν 3/4. Στη ζωγραφική θεωρείται ότι η καινοτομία αυτή καθιερώθηκε γύρω στο 1460 από τον Antonio Pollaiuolo, ο οποίος επιπλέον τοποθέτησε πίσω από τις μορφές και ένα χαμηλό τοίχο, εντάσσοντάς τις με τον τρόπο αυτό σε ένα συγκεκριμένο χώρο[68]. Αλλά η απεικόνιση μορφών κατά κρόταφο, όπως απαντά στα αγγεία της Ρόδου, επαναλαμβάνεται και σε άλλες τέχνες της εποχής, όπως σε ξυλογραφίες[69] και σφραγιδόλιθους[70].

## ΧΡΗΣΗ ΤΩΝ ΑΓΓΕΙΩΝ

Όλοι σχεδόν οι μελετητές που ασχολήθηκαν με τα αγγεία του τύπου πιστεύουν ότι στη φάση τουλάχιστον της μεγάλης τους διάδοσης δεν απεικονίζουν συγκεκριμένα πρόσωπα. Ο Luigi Conton, ο πρώτος ουσιαστικά μελετητής της βενετικής μεσαιωνικής κεραμικής, πιστεύει ότι «με την πάροδο του χρόνου οι ανθρώπινες μορφές που δεν είχαν ιδιαίτερα χαρακτηριστικά ή δεν συνοδεύονταν από διακριτικά σύμβολα ούτε από επιγραφές ή ονόματα, κατέληξαν να χάσουν κάθε αξία πορτραίτου και έγιναν απλές διακοσμητικές φιγούρες»[71]. Ένας άλλος μελετητής, ο Andrea Moschetti, εξετάζοντας σύνολο αγγείων του τύπου τα οποία προέρχονται από την Πάδοβα διατυπώνει την άποψη ότι αυτά δεν απεικονίζουν μορφές με γενική έννοια, αλλά ανήκουν σε μία ευρύτερη ομάδα που παρουσιάζει ομοιογένεια ως προς τα ενδύματα, την εποχή και την ικανότητα των σχεδιαστών τους[72]. Ιδιαίτερα στοιχεία, όπως τα ενδύματα και την κόμμωση, τα θεωρεί γνωρίσματα γύρω στο 1500: οι άνδρες έχουν μακριά μαλλιά και φορούν μπερέ, οι γυναίκες έχουν τα μαλλιά μαζεμένα ψηλά, σε κότσο, από τον οποίο ξεφεύγουν λίγοι βόστρυχοι που πέφτουν στους ώμους[73].

Κατά τη διάρκεια της αραγωνικής κυριαρχίας στη Νεάπολη, οι τεχνίτες κεραμικής, πολλοί από τους οποίους είχαν μετακληθεί από πόλεις της Ισπανίας (Βαλέντσια, Μάνισα κ.ά.), και δούλευαν στην αυλή του βασιλείου, κοσμούσαν συχνά αγγεία με προσωπογραφίες των ηγεμόνων και των συζύγων τους, ιδιαίτερα με την ευκαιρία των γάμων ανάμεσα σε μέλη δύο οικογενειών. Στο Μητροπολιτικό Μουσείο της Νέας Υόρκης φυλάσσονται πέντε μαγιόλικα αγγεία, τέσσερα albarelli και ένας αμφορέας, που κοσμούνται με παραστάσεις προσώπων[74]. Ο G. Donatone, ο οποίος μελέτησε τα πορτραίτα στα αγγεία, απέδειξε ότι απεικονίζουν πρόσωπα της ναπολιτάνικης αυλής, η J. McNab στη συνέχεια ταύτισε μερικά από αυτά με ιστορικά πρόσωπα που κατά κάποιο τρόπο συνδέονται με το βασίλειο της Νεαπόλεως[75].

Στο πνεύμα των πολιτικών γάμων που απέβλεπαν στη σύσφιξη των σχέσεων ανάμεσα στα διάφορα κράτη, βρίσκονται και πολλά μετάλλια. Εκτός από εκείνο του Φιλίππου του Καλού και της Μαργα-

67. J. Pope-Hennessy, The Portrait in the Renaissance, New York 1966, σ. 35 (στο εξής Pope).

68. Pope, σ. 48.

69. A. Hind, Early Engraving. A Critical Catalogue with Complete Reproduction of All the Prints Described, Part I: Florentine Engravings and Anonymous Prints of Other Schools, London 1938, πίν. 143, 147, 157 (στο εξής Hind).

70. A. Giuliano, I cammei, Roma 1989.

71. Conton, σ. 76.

72. Moschetti, σ. 139 κ.ε.

73. Moschetti, σ. 140.

74. G. Donatone, La genesi della maiolica napolitana d' età aragonese, σ. 102-105 στον τόμο Timothy Wilson, Italian Renaissance Pottery, Papers Written in Association with a Colloquium at the British Museum, London 1991.

75. J. McNab, Five South Italian Majolica Potrtait Jars in the Metropolitan Museum of Art, σ. 109, στον τόμο Timothy Wilson, Italian Renaissance Pottery, Papers Written in Association with a Colloquium at the British Museum, London 1991.

ρίτας της Αυστρίας έχουμε το γαμήλιο αναμνηστικό μετάλλιο του Ercole I d' Este και της συζύγου του Ελεωνόρας της Αραγώνας, έργο του χαράκτη Sperandio από τη Μάντοβα[76].

Πολλά έργα τέχνης που είχαν ευρεία διάδοση εκείνη την εποχή κοσμούνταν με παραστάσεις ζευγαριών. Σε αυτό το κλίμα βρίσκεται μία σειρά με θήκες καθρεφτών από ελεφαντόδοντο, που χρονολογούνται στα μέσα του 14ου αι. και απεικονίζουν σκηνές από τη ζωή ερωτευμένων ζευγαριών στις αυλές, όπως ζευγάρι εκατέρωθεν δένδρου, πάνω στο οποίο στέκεται ο θεός του έρωτα που τους πετά βέλη, ή κρυμμένοι ανάμεσα στα δένδρα σε στιγμές τρυφερότητας, ή γυναίκες που προσφέρουν στον αγαπημένο τους στεφάνια[77]. Μια άλλη σειρά με θήκες καθρεφτών, που χρονολογείται στο τέλος του 14ου με αρχές του 15ου αι. και θεωρείται ότι προέρχεται από τη βόρειο Ιταλία (Λομβαρδία ή Μιλάνο) απεικονίζει το ζευγάρι σε προφίλ να κοιτάζονται μεταξύ τους και να ανταλλάσσουν δώρα, όπως μία κτένα ή ένα τριαντάφυλλο[78]. Η στάση αυτή παραδοσιακά θεωρείται η απεικόνιση του ιταλικού γάμου το 15ο αι.

Επιπλέον tapisseries, κασέλλες, ξύλινοι δίσκοι διακοσμούνται με παρόμοιες σκηνές. Τα ερωτικά μυθιστορήματα που άρχισαν να τυπώνονται τότε συνέβαλλαν σε αυτό το πνεύμα. Επίσης σε ξυλογραφίες εικονίζονται ζευγάρια μέσα σε παραδείσιο κήπο σε προφίλ, ολόσωμα ή στηθαία[79], σε μία μάλιστα εικονίζεται ένας νεαρός στηθαίος, κατά κρόταφο και στο γυριστό άκρο του καπέλλου του υπάρχει η επιγραφή *AMOR*[80] (Πίν. 13). Στην κεραμική ανάμεσα στα αγγεία που απεικονίζουν γυναικείες μορφές υπάρχουν ορισμένα που φέρουν σε επιγραφή την λέξη *AMORE* και κατά την άποψη του Luigi Conton, τα αγγεία αυτά ανταλλάσσονταν μεταξύ ερωτευμένων και η γυναικεία μορφή θα υπενθύμιζε τη μορφή της αγαπημένης κοπέλλας[81]. Εξάλλου την ίδια περίπου εποχή στην γραπτή εφυαλωμένη κεραμική υπάρχει σειρά αγγείων με ανώνυμες στηθαίες γυναικείες μορφές κατά κρόταφο, τα οποία θεωρούνται ως κούπες γάμου[82]. Την ίδια χρήση, δηλαδή κούπα γάμου, θεωρείται ότι είχε μία ομάδα κυπριακών αγγείων που φέρει παράσταση σφικτά αγκαλιασμένου ζευγαριού[83].

Αναφορικά με τα αγγεία του κεραμικού τύπου που εξετάσαμε δεν μπορούμε προς το παρόν να προσδιορίσουμε ακριβώς τη χρήση τους. Ελάχιστα αγγεία φέρουν παράσταση ζευγαριού[84] και τα περισσότερα, όπως είδαμε, κοσμούνται με μία μεμονωμένη ανδρική ή γυναικεία μορφή. Το γεγονός ότι

76. Hill - Pollard, αριθ. 116.

77. R. Randall, Gothic Ivories, R. Randall, Masterpieces of Ivory. From the Walter Art Gallery, New York 1985, σ. 184-185, αριθ. κατ. 320, 321, 327, 328, 330-334 (στο εξής Randall).Το ελεφαντόδοντο, που αντικαταστάθηκε στα τέλη του 14ου αι. με το ελεφαντοστούν, διετίθετο στην Ευρώπη ήδη το 13ο και 14ο αι. σε μεγάλες ποσότητες. ( Randall, σ. 178).

78. Randall, αριθ. κατ. 345, 347.

79. Hind, A.IV.15, A.IV. 16 (πίν. 144), A.IV. 17 (πίν. 145), A. IV. 18 (πίν. 146), A. IV. 19 (πίν. 147), A. IV. 14 (πίν. 143)· οι ξυλογραφίες θεωρούνται έργα φλωρεντινής σχολής και χρονολογούνται γύρω στο 1465-80. Ornemanistes du XVe au XVIIe siècle. Gravures et dessins. XIVe exposition de la Collection Edmond de Rothschild. Musée du Louvre 12 juin-21 septembre 1987, Paris 1987, σ. 7-8, αριθ. 129-131· οι ξυλογραφίες αυτές έχουν γίνει γύρω στο 1475 από τον Φλωρεντινό χρυσοχόο Baccio Baldini και προορίζονταν γιά τη διακόσμηση κιβωτιδίων καλλωπισμού, ραπτικής κ. ά.

80. Hind, A.IV. 34 ( πίν. 157).

81. Conton, σ. 76.

82. F. Zurli - A. M. Iannucci, La raccolta di maioliche proveniente dal Museo Classense, Imola 1982, αριθ. 4, 6, 7,8. C. Fiocco - G. Gherardi, La produzione ceramica a Deruta dal secolo XV al XVII, Omaggio a Deruta, Mostra della ceramica, 24 maggio-22 giugno 1986, Firenze 1986. Πρόκειται για αγγεία τα οποία προέρχονται κυρίως από τα εργαστήρια της Deruta και χρονολογούνται στο τέλος του 15ου-αρχές του 16ου αι. Πάνω σε άσπρο κασσιτερούχο βάθος σχεδιάζεται με βαθυγάλανο και κίτρινο χρώμα (λούστρο) γυναικεία μορφή στραμμένη συνήθως αριστερά, εκατέρωθεν της οποίας δύο μίσχοι με λουλούδια διακοσμητικού χαρακτήρα.

83. Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Μεσαιωνική κυπριακή κεραμεική στο Μουσείο του Ιδρύματος Πιερίδη, Λάρνακα 1989, σ. 34, αριθ. 12-15 και 45, P. Flourentzos, A Hoard of Medieval Antiquities from Nicosia, Λευκωσία 1994, σ. 7, αριθ. 21 (πίν. X), 7, 8, αριθ. 28 (πίν. XV). Σημειώνουμε ότι σε πολλά από τα κυπριακά αγγεία στον κάμπο σχεδιάζονται μαργαρίτες.

84. Ericani, σ. 190-193, αριθ. 164, Imola, σ. 88-90, αριθ. 7-7α.

μερικά αγγεία που περισυνελέγησαν από τη λιμνοθάλασσα της Βενετίας, καθώς και η ξυλογραφία με την απεικόνιση του νεαρού φέρουν την επιγραφή *AMOR/AMORE* δείχνουν ότι προορίζονταν για νέους και νέες που πιθανώς τα πρόσφεραν ως δώρα στον αγαπημένο τους, δηλώνοντας με αυτό τον τρόπο τα συναισθήματά τους. Τα αγγεία εξάλλου ακολουθούν μία τυποποίηση στη διακόσμηση, που πιθανώς οφείλεται στη συγκεκριμένη χρήση που θα είχαν. Οι μορφές είναι πάντοτε σε νεαρή ηλικία και η ενδυμασία, όπως και η κόμμωση, απηχούν τις ενδυματολογικές προτιμήσεις της εποχής. Οι εικονιζόμενοι βρίσκονται, έστω και συμβατικά, σε ένα κήπο, στοιχείο απαραίτητο σε όλες σχεδόν τις τέχνες που απεικονίζουν ζευγάρια σε στιγμές τρυφερότητας[85].

Με τα παραπάνω παραδείγματα σκιαγραφήσαμε ως ένα βαθμό το καλλιτεχνικό κλίμα μέσα στο οποίο δημιουργήθηκαν τα αγγεία που εξετάσαμε. Οι απεικονίσεις επώνυμων ζευγαριών είτε στην κεραμική είτε σε μετάλλια συνδέονται με τους γάμους ανάμεσα σε μέλη οικογενειών και αποτελούν μέσα ανάμνησης και διάδοσης του γεγονότος. Αντίθετα, όταν η σχέση αυτή αφορούσε ανώνυμους νέους, οι άνθρωποι κατέφευγαν σε οικονομικότερα μέσα έκφρασης, όπως στα πήλινα αγγεία. Η ευαισθησία όμως του τεχνίτη, το γόνιμο πολιτιστικό περιβάλλον μέσα στο οποίο ζούσε και τα εκλεπτυσμένα γούστα της πελατείας κατόρθωναν με μεγάλη επιτυχία να δημιουργούν από τα ευτελή υλικά του πηλού και του μολύβδου αυτά τα χαριτωμένα τεκμήρια της αγάπης.

## ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ*

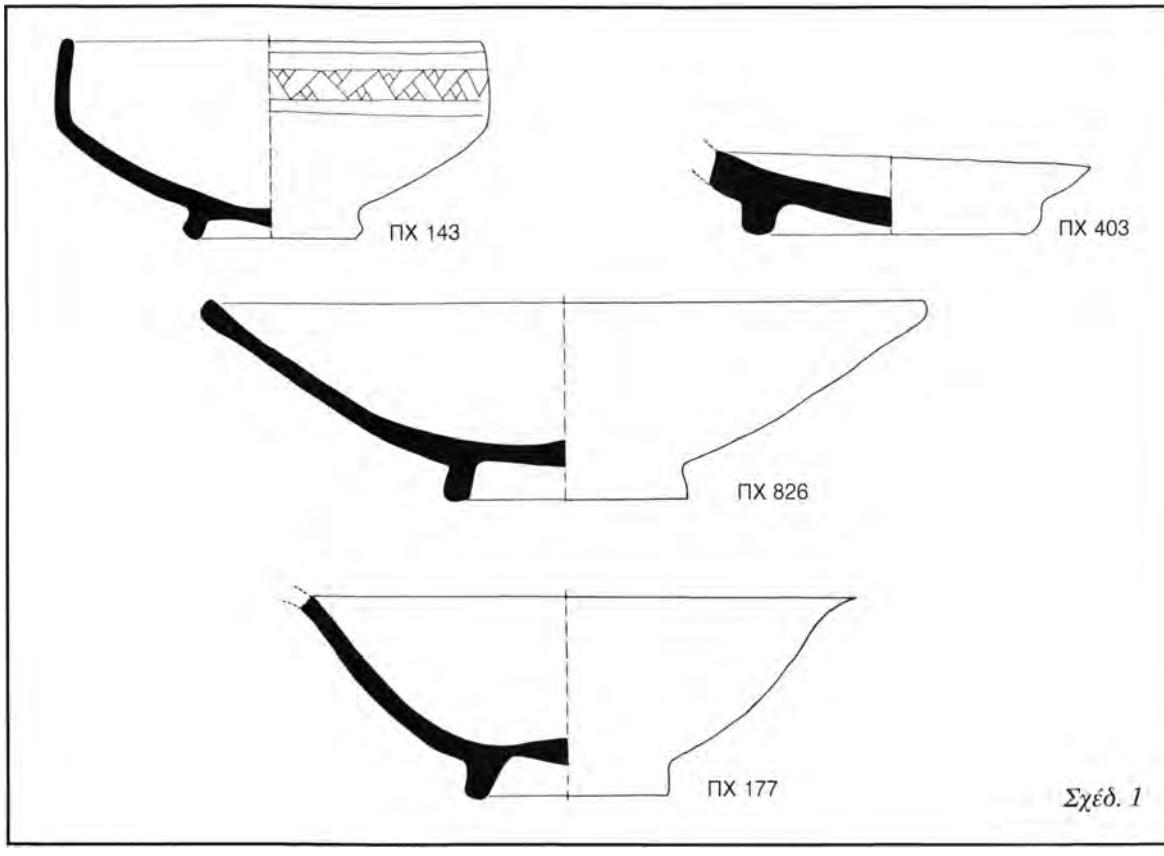
**1.** ΠΧ 143 (Σχέδ. 1· Πίν. 49 α)
δχ.υπολ. 0,12 μ., δβ. 0,055 μ., ύψ. 0,064 μ.
Τόπος εύρεσης: μεσαιων. πόλη, οικόπεδο Τσιμέττα.
Τμήμα κούπας σπασμένο σε πέντε κομμάτια και συγκολλημένο. Λείπει το μεγαλύτερο μέρος του σώματος και τα χείλη. Πηλός καστανός. Σχήμα: βάση χαμηλή, δακτυλιόσχημη με επίπεδη επιφάνεια στήριξης, σώμα ημισφαιρικό, χείλη όρθια. Ασπρο επίχρισμα καλύπτει την εσωτερική και εξωτερική επιφάνεια. Εσωτερικά χαράσσεται ο διάκοσμος που καταλαμβάνει όλη την επιφάνεια. Στο κέντρο σε διπλό μετάλλιο στηθαία ανδρική μορφή κατά κρόταφο, στραμμένη δεξιά σε στάση τριών τετάρτων διασώζει μόνο τα μαλλιά, μέρος από το καπέλλο και την ενδυμασία. Στο βάθος το θέμα του «τοπίου» χωρισμένο σε δύο τμήματα. Κάτω πυκνές οριζόντιες και κάθετες γραμμές, απεικόνιση του «κλειστού κήπου», πάνω ο διάστικτος ουρανός και ένας ρόδακας. Γύρω σε ταινία από διπλούς ομόκεντρους κύκλους διπλό V που επαναλαμβάνεται και εξωτερικά κάτω από τα χείλη. Πράσινο και καφεκίτρινο χρώμα εναλλάξ τοποθετημένο εμπλουτίζουν το διάκοσμο. Στον πυθμένα ίχνη από τριποδίσκο ψησίματος.

**2.** ΠΧ 826 (Σχέδ. 1· Πίν. 49 β)
δχ.υπολ. 0,26 μ., δβ. 0,08 μ., ύψ. 0,06 μ.
Τόπος εύρεσης: μεσαιων. πόλη (χωρίς άλλη ένδειξη).
Τμήμα πινακίου. Λείπει το μεγαλύτερο μέρος του. Πηλός κοκκινωπός. Σχήμα: βάση χαμηλή, δακτυλιόσχημη, σώμα ανοικτό. Άσπρο επίχρισμα καλύπτει εσωτερικά το αγγείο, όπου χαράσσεται ο διάκοσμος. Σε διπλό μετάλλιο που καταλαμβάνει όλη σχεδόν την επιφάνεια ανδρική μορφή κατά κρόταφο στραμμένη αριστερά. Κάτω ο «κλειστός κήπος», πάνω ο διάστικτος ουρανός. Γύρω το κόσμημα των διπλών ενάλληλων γωνιών. Καφέ και πράσινο χρώμα εμπλουτίζουν το διάκοσμο. Στον πυθμένα ίχνη από τριποδίσκο ψησίματος.

**3.** ΠΧ 403 (Σχέδ. 1· Πίν. 49 γ)
δβ.υπολ. 0,09 μ., σωζ. ύψ. 0,03 μ.
Τόπος εύρεσης: μεσαιων. πόλη, εκκλησία Αγίου Σπυρίδωνος.

85. F. Cardini, Il giardino del cavaliere, il giardino del mercante, Mélanges de l'École Fran 106-1994/1, σ. 259-273.

* Η ένδειξη ΠΧ (Πήλινα Χριστιανικά) με αριθμό δηλώνει τους αριθμούς των καταλόγων Ευρετηρίου της Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου. Οι συντομογραφίες ύψ., δβ., δχ., σωζ. ύψ., δβ.υπολ., δχ.υπολ., που χρησιμοποιούνται για τις διαστάσεις, σημαίνουν, αντίστοιχα, ύψος, διάμετρος βάσης, διάμετρος χείλους, σωζόμενο ύψος, υπολογιζόμενη διάμετρος βάσης, υπολογιζόμενη διάμετρος χείλους. Όλες οι μετρήσεις είναι σε υποδιαιρέσεις του μέτρου.

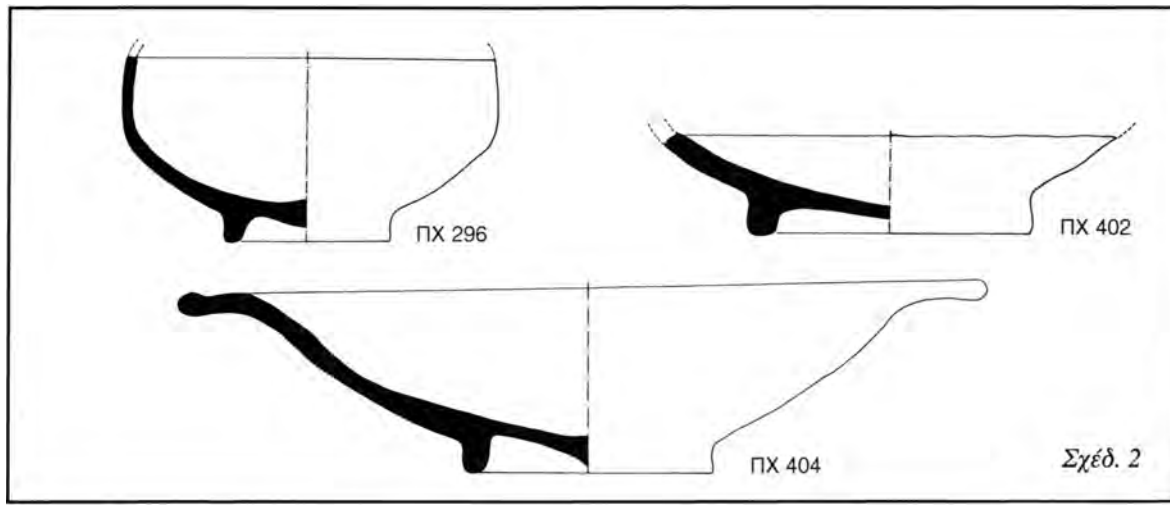



*Σχέδ. 1*

Τμήμα βάσης. Πηλός κοκκινωπός με προσμείξεις. Σχήμα: βάση χαμηλή, δακτυλιόσχημη με επίπεδη επιφάνεια στήριξης. Άσπρο επίχρισμα καλύπτει εσωτερικά το αγγείο, όπου έχει χαραχθεί ανδρική μορφή κατά κρόταφο στραμμένη αριστερά. Φορά πλατύ μεγάλο καπέλλο από το οποίο διασώζεται το γείσο. Το βάθος δηλώνεται με τελείες και εμπλουτίζεται με πράσινο χρώμα.

**4.** ΠΧ 177 (Σχέδ. 1· Πίν. 49 δ)
διβ. 0,065 μ., σωζ. ύψ. 0,06 μ.
Τόπος εύρεσης: μεσαιων. πόλη, οικόπεδο Τσιμέττα.
Πινάκιο σπασμένο σε πέντε κομμάτια και συγκολλημένο. Λείπει μέρος από το σώμα, τη βάση και όλο το χείλος. Πηλός καστανός, χονδρόκοκκος με λίγες προσμείξεις. Σχήμα: βάση δακτυλιόσχημη, σχεδόν κωνική με επίπεδη την επιφάνεια στήριξης, σώμα ημισφαιρικό, ανοικτό που καταλήγει σε χείλη πλατιά. Άσπρο επίχρισμα καλύπτει την εσωτερική επιφάνεια, όπου χαράσσεται ο διάκοσμος. Στον πυθμένα σε διπλό μετάλλιο γυναικεία μορφή κατά κρόταφο στραμμένη αριστερά. Η κόμμωση είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστική, τα μαλλιά στερεωμένα σε κότσο ψηλά στο κεφάλι, ενώ λίγοι βόστρυχοι πέφτουν στο πλάι. Στο βάθος το θέμα του «τοπίου» χωρισμένο σε δύο μέρη λίγο πιο κάτω από τη μέση. Το κάτω τμήμα δηλώνεται με τις πυκνές οριζόντιες και κάθετες γραμμές, απεικόνιση του «κλειστού κήπου», ενώ το κάτω είναι διάστικτο. Δεξιά και αριστερά της μορφής ρόδακες. Τα χείλη διαιρούνται σε κάθετα διάχωρα που γεμίζονται ανά ένα με σπαστές γραμμές. Πράσινο και καφεκίτρινο χρώμα τοποθετημένο εναλλακτικά εμπλουτίζουν το διάκοσμο. Εφυάλωση άχρωμη, διαφανής καλύπτει το εσωτερικό. Στον πυθμένα διακρίνονται ίχνη από τριποδίσκο ψησίματος.

**5.** ΠΧ 296 (Σχέδ. 2· Πίν. 49 ε)
διβ. 0,055 μ., σωζ. ύψ. 0,055 μ.
Τόπος εύρεσης: μεσαιων. πόλη, οικόπεδο Μαραβέλια.
Κούπα. Λείπει μεγάλο μέρος από το σώμα και το μεγαλύτερο από τα χείλη. Πηλός ανοικτός κόκκινος. Άσπρο επίχρισμα καλύπτει την εσωτερική και εξωτερική επιφάνεια. Στο εσωτερικό χαράσσεται ο διάκοσμος. Σε διπλό μετάλλιο στηθαία ανδρική



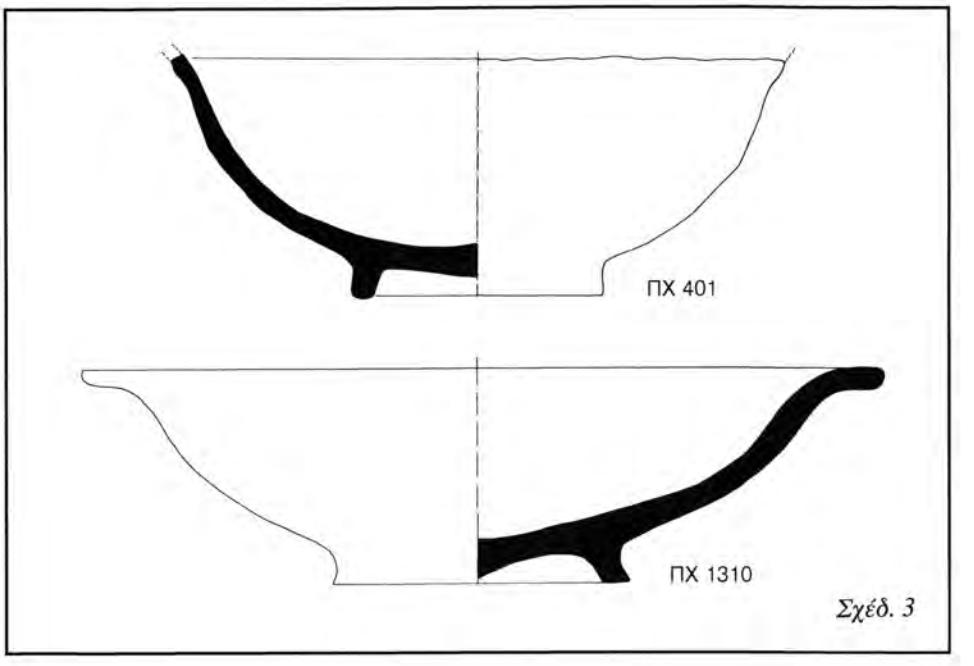
Σχέδ. 2

μορφή κατά κρόταφο στραμμένη αριστερά. Τα μαλλιά πλούσια αποδίδονται με πυκνές οριζοντιες και κάθετες γραμμές. Στο βάθος το θέμα του «τοπίου» χωρισμένο σε δύο τμήματα λίγο πιο κάτω από τη μέση. Κάτω η απεικόνιση «του κλειστού κήπου», πάνω ένας ρόδακας. Το αγγείο είναι μοναδικό ως προς τη χρωματική διακόσμηση. Ο τεχνίτης χρησιμοποίησε μόνο το καφεκίτρινο χρώμα στα μαλλιά και σε τμήματα του βάθους παραλείποντας το πράσινο. Εφυάλωση άχρωμη, διαφανής καλύπτει εσωτερικά και εξωτερικά το αγγείο. Στον πυθμένα ίχνη από τριποδίσκο ψησίματος.

**6.** ΠΧ 404 (Σχέδ. 2· Πίν. 50 α)
δχ.υπολ. 0,26 μ., δβ. 0,08 μ., υψ. 0,065 μ.
Τόπος εύρεσης: μεσαιων. πόλη, εκκλησία Αγίου Σπυρίδωνος.
Πινάκιο σπασμένο και συγκολλημένο σε πέντε κομμάτια. Λείπουν τμήματα από τα χείλη. Πηλός κοκκινωπός. Σχήμα: βάση χαμηλή, δακτυλιόσχημη με επίπεδη επιφάνεια στήριξης, σώμα ημισφαιρικό ανοικτό που καταλήγει σε πλατιά χείλη. Άσπρο επίχρισμα καλύπτει την εσωτερική επιφάνεια και αποτελεί μέρος του διακόσμου. Στον πυθμένα σε οδοντωτό μετάλλιο ανδρική μορφή στραμμένη αριστερά που έχει αποδοθεί με την επιπεδόγλυφη τεχνική (fondo ribassato). Από τα στοιχεία του βάθους έχουν παραμείνει οι δύο μαργαρίτες. Γύρω τοξύλλια και τριφυλλόσχημα λουλούδια ανάμεσά τους, όπως στο υπ' αριθ. 5 (ΠΧ 401). Στα δύο βασικά χρώματα πράσινου και καφεκίτρινου προστίθεται και τρίτο χρώμα, το τυρκουάζ. Εφυάλωση, διαφανής, άχρωμη στο εσωτερικό. Στον πυθμένα διακρίνονται ίχνη από τριποδίσκο ψησίματος.

**7.** ΠΧ 402 (Σχέδ. 2· Πίν. 50 β)
δβ. 0,092 μ., ύψ. 0,03 μ.
Τόπος εύρεσης: μεσαιων. πόλη, εκκλησία Αγίου Σπυρίδωνος.
Βάση πινακίου. Πηλός κοκκινωπός με τρυπούλες στην εξωτερική επιφάνεια, που οφείλονται σε καύση οργανισμών. Σχήμα: βάση χαμηλή, δακτυλιόσχημη με επίπεδη την επιφάνεια στήριξης. Άσπρο επίχρισμα που αποτελεί μέρος του διακόσμου καλύπτει την εσωτερική επιφάνεια. Στο κέντρο σε οδοντωτό μετάλλιο στηθαία γυναικεία μορφή κατά κρόταφο στραμμένη αριστερά που αποδίδεται με την επιπεδόγλυφη τεχνική. Δεξιά και αριστερά της μορφής δύο μαργαρίτες. Καφεκίτρινο και πράσινο χρώμα εμπλουτίζουν το διάκοσμο. Εφυάλωση άχρωμη, διαφανής. Στον πυθμένα διακρίνονται ίχνη από τριποδίσκο ψησίματος.

**8.** ΠΧ 401 (Σχέδ. 3· Πίν. 50 γ)
δβ. 0,083 μ., σωζ. ύψ. 0,08 μ.
Τόπος εύρεσης: μεσαιων. πόλη, εκκλησία Αγίου Σπυρίδωνος.
Κούπα σπασμένη και συγκολλημένη σε δύο κομμάτια. Λείπει το μεγαλύτερο μέρος του σώματος και όλο το χείλος. Πηλός κοκκινωπός. Σχήμα: βάση χαμηλή, δακτυλιόσχημη, σώμα ημισφαιρικό. Άσπρο επίχρισμα, που αποτελεί μέρος του διακόσμου, καλύπτει την εσωτερική επιφάνεια του αγγείου. Στον πυθμένα σε οδοντωτό μετάλλιο στηθαία γυναικεία μορφή κατά κρόταφο στραμμένη αριστερά που αποδίδεται με την επιπεδόγλυφη τεχνική. Στο βάθος το θέμα του «τοπίου» χωρισμένο σε δύο άνισα μέρη. Κάτω ο «κλειστός κήπος» καταλαμβάνει ελάχιστο τμήμα, ενώ το υπόλοιπο μένει κενό με το χα-




*Σχέδ. 3*

ρακτηριστικό όμως ρόδακα. Γύρω συμπληρωματικά σχέδια, τόξα που εναλλάσσονται με τριφυλλόσχημα λουλούδια. Πράσινο και καφεκίτρινο χρώμα εμπλουτίζουν το διάκοσμο. Στον πυθμένα διακρίνονται ίχνη από τριποδίσκο ψησίματος.

**9.** ΠΧ 1310 (Σχέδ. 3· Πίν. 50 δ)
δχ. 0,26 μ., δβ. 0,095 μ., σωζ. ύψ. 0,065 μ.
Τόπος εύρεσης: μεσαιων. πόλη, οικόπεδο Κωνσταντινίδη.
Πινάκιο σπασμένο σε δύο κομμάτια και συγκολλημένο. Λείπει το μεγαλύτερο μέρος του χείλους και μέρος του σώματος. Πηλός ροδαλός. Σχήμα: βάση χαμηλή, δακτυλιόσχημη, χείλη ελαφρώς οριζόντια. Άσπρο επίχρισμα καλύπτει την εσωτερική επιφάνεια. Στο κέντρο, σε οδοντωτό μετάλλιο, γυναικεία μορφή στραμμένη αριστερά αποδίδεται με την επιπεδόγλυφη τεχνική. Από το βάθος δηλώνεται ο «κλειστός κήπος» χαμηλός, δηλαδή καταλαμβάνει λιγότερο από το μισό. Δεξιά της μορφής η μαργαρίτα. Η γυναίκα είναι του χαρακτηριστικού τύπου με τα μαλλιά μαζεμένα στο πίσω μέρος του λαιμού μέσα σε δικτυωτό σκούφο. Γύρω τοξύλλια που εναλλάσσονται με τριφυλλόσχημα λουλούδια. Στα χείλη οδοντωτό πλαίσιο. Ίχνη τριποδίσκου ψησίματος.

*Ρόδος, Ιανουάριος 1994*

*ΜΑΡΙΑ ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ*

*ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ*


| | |
|---|---|
| Bestetti | C. Bestetti, Abbigliamento e Costume nella pittura italiana-Rinascimento, Roma 1962. |
| Birbari | E. Birbari, Dress in Italian Painting 1460-1500, London 1975. |
| Cancogni | M. Cancogni, L' opera completa del Carpaccio, Classici dell' arte, Milano 1952. |
| Conton | L. Conton, Le antique ceramiche veneziane scoperte nella laguna, Venezia 1940. |
| Ericani | G. Ericani, Il ritrovamento di Torretta. Per uno studio della ceramica padana, Venezia 1986. |
| Fiorini | M. Fiorini, Ceramiche di Legnago, Faenza 1962. |
| Gerola | G. Gerola, Monumenti veneti nell' isola di Creta, τ. II, Venezia 1908. |
| Hill - Pollard | G. Hill - Gr. Pollard, Renaissance Medals of the National Gallery of Art. Medals from the Samuel H. Kress Collection, London 1967. |
| Hind | A. Hind, Early Engraving. A Critical Catalogue with Complete Reproduction of |

All the Prints Described, Part I: Glorentine Engravings and Anonymous Prints of Other Schools, London 1938.

Imola — Musei Civici di Imola, Le ceramiche, Imola 1991.

Κόλλιας 1987 — Ηλ. Κόλλιας, Δύο ροδιακά ζωγραφικά σύνολα της εποχής της ιπποτοκρατίας. Ο Άγιος Νικόλαος στα Τριάντα και η Αγία Τριάδα (Ντολαπλί Μετζίντ) στη μεσαιωνική πόλη, Αθήνα (Διδ. διατριβή).

Κόλλιας 1991 — Ηλ. Κόλλιας, Οι Ιππότες της Ρόδου. Το Παλάτι και η Πόλη, Αθήνα.

Λασσιθιωτάκης 1961 — Κ. Λασσιθιωτάκης,Τοπογραφικός Κατάλογος των τοιχογραφημένων εκκλησιών της Κρήτης, Ηράκλειο.

Levi d' Ancona — M. Levi d' Ancona, The Garden of the Renaissance. Botanical Symbolism in Italian Painting, Firenze 1977.

Mazzucato — O. Mazzucato, Una raccolta inedita di ceramiche a Padova, Padusa VI, 1970, σ. 178-186.

Molmenti — P. Molmenti, La storia di Venezia nella vita privata, τ. I-III, Trieste 1981.

Moschetti — A. Moschetti, Della ceramica graffita padovana, Padova V, 1931, σ. 24-36, 133-148, 174-184.

Οικονομάκη-Παπαδοπούλου — Γ. Οικονομάκη-Παπαδοπούλου, Εκκλησιαστική αργυροχοΐα, Οι Θησαυροί της Μονής Πάτμου, Αθήνα 1988, σ. 221-273.

Papageorghiou 1965 — A. Papageorghiou, Masterpieces of the Byzantine Art of Cyprus, Nicosia.

Papageorghiou 1969 — A. Papageorghiou, Ikonen aus Zypern, Switzerland.

Pope — J. Pope-Hennessy, The Portrait in the Renaissance, New York 1966.

Randall — R. Randall, Gothic Ivories, στον τόμο του R. Randall, Masterpieces of Ivory. From the Walter Art Gallery, New York 1985.

Siviero 1965 — G. B. Siviero, Catalogo della mostra della ceramica graffita veneta del XIV-XV-XVI secolo, Rovigo.

Siviero 1972 — G. B. Siviero, Considerazioni differentiali su alcuni motivi ornamentali della ceramica graffita Emiliana e Veneta, Bollettino Anuale dei Musei Ferraresi 1972/2, σ. 241-245.

Siviero 1986 — G. B. Siviero, La ceramica veneziana, Atti XIX Convegno Internazionale della Ceramica, Albisola 1989, σ. 29-36.

Σπανάκης 1993 — Στ. Σπανάκης, Βενετικά μνημεία της Κρήτης (εκκλησίες), μετάφρ., του G. Gerola, Monumenti veneti nell' isola di Creta, τ. II, Venezia 1908. Κρήτη.

Stylianou — A. and J. Stylianou, The Painted Churches of Cyprus, Treasures of Byzantine Art, Nicosia 1985.

Visser Travagli — A. M. Visser Travagli, Ceramiche a Ferrara in età estense dalla Collezione Pasetti, Quaderni dei Musei Ferraresi/ 5 Firenze 1989.

## Summary

# MALE AND FEMALE FIGURES IN MEDIEVAL POTTERY FROM RHODES

The pottery comes from excavations in the medieval town of Rhodes. Typologically, it consists of incised polychrome ware, more specifically that characteristic of the production centres of Venice, and it dates from the second half of the 15th century. The pottery comprises cups or plates, with male or female figures, in profile, incised on the inside. The choice of decorative motif, the repetition of motifs, and the standardised manner in which they are rendered may well have been indicated by some specific use of these vessels.

*M. MICHAILIDOU*

# ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΘΥΡΕΩΝ ΤΗΣ ΡΟΔΟΥ

*In memoriam*
*Π. Σολομού*

Το ενδιαφέρον των μελετητών γιά την εραλδική στη Ρόδο χρονολογείται από τον περασμένο αιώνα. Πρώτα περιηγητές, όπως οι Rottiers και Flandin και κάπως αργότερα οι Sommi Picenardi, Belabre και Hedenborg, που πέρασαν περισσότερο χρόνο στη Ρόδο, αναφέρουν και σχολιάζουν εραλδικά απομεινάρια της παρουσίας των Ιωαννιτών Ιπποτών στο νησί. Και ο πολυπράγμων Schlumberger, σε δύο μελέτες τοιχογραφημένων συνόλων (στον ΝΑ. πύργο του Κολλάκιου της πόλης της Ρόδου και στον Άγιο Γεώργιο το Χωστό στη Φιλέρημο), παραθέτει και τα οικόσημα που περιλαμβάνει ο διάκοσμος. Η φθορά που έχουν υποστεί από τότε οι τοιχογραφίες που περιγράφει δεν μας επιτρέπουν σωστή εκτίμηση των πληροφοριών του. Όμως τα χαρακτικά του Rottiers, που έχει και τις εκτενέστερες αναφορές στο θέμα, όπου μπορούμε να τα ταυτίσουμε, δυστυχώς περιέχουν πολλές ανακρίβειες και χρειάζονται επαλήθευση. Παρά τα προβλήματα, οι Δυτικοί που γιά διάφορους λόγους επισκέφθηκαν τη Ρόδο τον περασμένο αιώνα μας δίνουν τη δυνατότητα να ελέγξουμε την ακρίβεια άλλων στοιχείων, πράγμα πιο χρήσιμο απ' όσο θα μπορούσε κανείς να υποθέσει: οι αναστηλωτικές επεμβάσεις της Ιταλοκρατίας, πολλές φορές σε μεγάλη κλίμακα και χωρίς επαρκή καταγραφή και τεκμηρίωση, έχουν μεταβάλει τη μορφή αρκετών κτιρίων.

Με τη συστηματική καταγραφή των μεσαιωνικών θυρεών της Ρόδου δύο μελετητές ασχολήθηκαν. Πρόκειται για τους Albert Gabriel, Γάλλο αρχιτέκτονα[1], και Giuseppe Gerola, Ιταλό αρχαιολόγο[2]. Και των δύο τα πονήματα τυπώθηκαν στις πρώτες δεκαετίες του αιώνα[3] πριν από τις μεγάλες ιταλικές αναστηλωτικές επεμβάσεις του Μεσοπολέμου. Πρέπει να διευκρινιστεί ότι στόχος του Gabriel δεν ήταν η κατάρτιση εραλδικού καταλόγου, αλλά η επισήμανση των θυρεών που ήσαν συνδεδεμένοι με κάποιο κτίσμα της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου, με την αρχιτεκτονική της οποίας ασχολείται το μνημειώδες δίτομο έργο του. Έτσι ο Gabriel δεν ενδιαφέρθηκε για την πληθώρα των θυρεών σε σκόρπια αρχιτεκτονικά μέλη και κινητά ευρήματα, ενώ αναφέρει και θυρεούς που σήμερα δεν βρίσκονται στο νησί. Σκοπός του Gerola ήταν η σύνταξη εραλδικού καταλόγου που να καλύπτει όλη τη Δωδεκάνησο. Ο Gabriel όμως και στους δύο τόμους του παραθέτει χάρτες, όπου υποδεικνύει την ακριβή θέση των εραλδικών εμβλημάτων που αναφέρει, προσφέροντας έτσι ένα εύκολο σημείο αναφοράς. Αντίθετα, ο Gerola, που είχε πιο κοφτερό μάτι και απαριθμεί περισσότερους θυρεούς στις θέσεις που αλληλοκαλύπτεται με τον Γάλλο, συχνά αρκείται σε αναφορές του τύπου «Χ θυρεοί του τάδε στα αναλήμματα του τείχους», πράγμα που μειώνει την αξία των πληροφοριών που μας παρέχει. Από την εποχή των δύο αυτών μελετητών πολλά έχουν αλλάξει. Η έρευνα έχει προχωρήσει σημαντικά, αυξάνοντας τον αριθμό των γνωστών θυρεών, ενώ ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος δεν άφησε αλώβητη τη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου και ορισμένα εραλδικά εμβλήματα έχουν χαθεί ή μετακινηθεί από την αρχική τους θέση. Η ανάγκη για ένα νέο κατάλογο, πλήρη και σωστά ενημερωμένο, οδήγησε στη σύνταξη του παρόντος.

1. A. Gabriel, La Cité de Rhodes I, Architecture Militaire, Paris 1921 και La Cité de Rhodes II, Architecture Civile et Religieuse, Paris 1923.

2. G. Gerola, Gli Stemmi Superstiti nei Monumenti delle Sporadi Appartenute ai Cavalieri di Rodi. Rivista di Studi Araldici, 1913.

3. Η έρευνα και για τα δύο έργα έγινε στην περίοδο 1909-1914.

Εκτός από τη δυσκολία της συλλογής στοιχείων από μιά περιοχή τόσο πλούσια σε μεσαιωνικά μνημεία υπάρχει και ο προβληματισμός για την έκταση του έργου: αν δηλαδή είναι αρκετή η παράθεση των θυρεών που σήμερα βρίσκονται στο νησί ή θα πρέπει να περιληφθούν και εκείνοι για τους οποίους έχουμε μαρτυρίες αλλά δεν σώζονται πια ή έχουν μεταφερθεί αλλού. Εχουμε έγκυρες πληροφορίες για αντικείμενα με θυρεούς που από τη Ρόδο κατέληξαν σε διάφορα μουσεία του εξωτερικού. Η σύνοψη του Ιωαννίτη Charles Aleman de la Rochechinard ("The Rhodes Missal") στο Clerkenwell του Λονδίνου, τα εραλδικά γλυπτά[4] και οι ταφόπλακες στην Κωνσταντινούπολη[5], τα ταφικά μνημεία των μεγάλων μαγίστρων Gozon, Corneillan, Juilly, Milly, Zacosta και Orsini, που φυλάσσονται, ολόκληρα ή αποσπασματικά, στο Cluny και το Βατικανό, και τα ξύλινα θυρόφυλλα της κύριας εισόδου του μεγάλου νοσοκομείου στο Μουσείο των Βερσαλλιών[6], καθώς και διάφορα όπλα, κανόνια και σκεύη διακοσμημένα με εραλδικά εμβλήματα που βρίσκονται σε άλλες συλλογές, αποτελούν φυσικά μέρος της εραλδικής της Ρόδου. Όμως την ευθύνη της δημοσίευσής τους φέρουν οι αρμόδιοι για τη φύλαξή τους.

Ο κατάλογος που ακολουθεί είναι μία προσπάθεια καταγραφής των θυρεών της Ρόδου στην πόλη και την ύπαιθρο, πάνω σε μνημεία ή σε κινητά ευρήματα, αλλά δεν περιλαμβάνει πρόσφατα εμβλήματα (19ου-20ού αι.) Η ταξινόμηση των εμβλημάτων βασίζεται στην περιγραφή τους, περίπου όπως γίνεται στο ευρετήριο του Gerola, γιατί αυτή η μορφή διευκολύνει την ταύτιση οποιουδήποτε θυρεού επιτρέποντας ταυτόχρονα στον ενδιαφερόμενο να εξακριβώσει αν κάποιος θυρεός περιλαμβάνεται στο πόνημα. Όμως οι μαγιστρικοί και δυναστικοί θυρεοί δεν προηγούνται των υπολοίπων, αλλά αναφέρονται κι αυτοί με βάση την περιγραφή τους.

Εκτός από τους θυρεούς, στη Ρόδο σποραδικά συναντάμε και άλλα εραλδικά στοιχεία: παραστάτες, περιδέραια, λοφία, επιστέψεις, σήματα και ράβδους. Με ορισμένες εξαιρέσεις όμως τα στοιχεία αυτά δίνουν μιά αίσθηση αβεβαιότητας – σαν να πρόκειται γιά ψηλαφήματα μιας πρακτικής χωρίς σαφή κωδικοποίηση. Και στη Δύση τα εραλδικά στοιχεία που συνοδεύουν τους θυρεούς βρίσκονται σε δεύτερη μοίρα και η χρήση τους εισάγεται αργότερα. Ομως η διαμόρφωση συγκεκριμένων κανόνων και γι' αυτά τα στοιχεία είχε παγιωθεί πια στη Δυτική Ευρώπη την περίοδο που στη Ρόδο τα δευτερεύοντα εραλδικά στοιχεία αναμειγνύονται ελεύθερα με το θρησκευτικό συμβολισμό και την αισθητική. Τυπικό παράδειγμα αποτελεί η χρήση παραστατών-αγγέλων από τον μεγάλο μάγιστρο Amboise, ενώ ο προκάτοχός του, ο Aubusson, είχε ήδη χρησιμοποιήσει τους οικογενειακούς του παραστάτες (λέοντα και γρύπα). Διάθεση μετριοφροσύνης ή διακριτική αντίδραση προς την κάπως αυτάρεσκη χρήση της εραλδικής από τον Aubusson; Δύσκολο να απαντήσουμε. Γι' αυτό το λόγο η χρήση δευτερευόντων στοιχείων που θα μπορούσαν να θεωρηθούν εραλδικά αναφέρεται, όταν υπάρχει, χωρίς να αναλύεται.

Ο κατάλογος αριθμεί 185 εμβλήματα, πολλά από τα οποία παρουσιάζονται παραπάνω από μία φορά σε διάφορα υλικά[7]. Τα χρώματα των εμβλημάτων, που στη Ρόδο συνήθως δεν σώζονται, έχουν ληφθεί από διάφορες πηγές, οι οποίες επέτρεψαν επίσης την ταύτιση ορισμένων από τους κατόχους τους.

4. Πρόκειται για δύο θυρεούς του μ.μ. Carretto από τους οποίους ο ένας προέρχεται από το Κατάλυμα της Γλώσσας της Ιταλίας και επτά θυρεούς από την πρόσοψη του Καταλύματος της Γλώσσας της Ισπανίας, που είναι οι ακόλουθοι: 1) Ισπανία, 2) Ναβάρρα, 3) Πορτογαλία, 4) Fluvian, 5) Amboise, 6) Diomède de Villaragut και 7) αγνώστου (χωρισμένο στά έξι από μία κάθετη και δύο οριζόντιες ταινίες, με πλαίσιο στο ίδιο πάχος. Στα έξι διάχωρα από ένα δισκίο. Κορυφή του Τάγματος.). Βλ. Ettore Rossi, «Memorie dei Cavalieri di Rodi a Constantinopoli», ASAtene, 1925-1926, σχέδ. 4-12.

5. Τρία επιτύμβια. Βλ. Rossi, ό.π., σχέδ. 1-3 και Gabriel II, σ. 213-214 και 218. Τα δύο φέρουν θυρεούς: 1) Αμείβων (αποκεκρουσμένο άνω τμήμα). Ιωαννίτης. 15ος αι. 2) Έξι τελαμώνες. Κορυφή με σταυρό. Gulielmus Becharius. Αστός [από τη Γένοβα], †1373.

6. Μεταφέρθηκαν στη Γαλλία το 1836. Gabriel II, σ. 28. Χρονολογούνται στην εποχή του μ. μ. Amboise και φέρουν, εκτός από το οικόσημό του, το θυρεό του Philippe Villiers de l' Isle Adam και, σε λεπτομέρεια, ενός άγνωστου Ιωαννίτη με τεθλασμένη κορυφή και κορυφή του Τάγματος.

7. Στο τέλος των πινάκων περιλαμβάνονται πέντε εμβλήματα από κεραμικά σκεύη εποχής Ιπποτοκρατίας. Ο θυρεός Α, εγχάρακτος σε κούπα κυπριακής προελεύσεως (ΠΧ656), δεν αναφέρεται στον κατάλογο, επειδή πρόκειται μάλλον γιά διακοσμητικό θέμα εμπνευσμένο από την εραλδική των σταυροφοριών. Ο θυρεός Β, από κούπα όπου ο θυρεός εμφανίζεται γραπτός

Ταυτίσεις και άλλες αναφορές που ενέχουν αμφιβολία αναγράφονται μέσα σε αγκύλες. Αποφεύχθηκε ο λεπτομερής σχολιασμός κατά περίπτωση, για να μην μεγαλώσει υπερβολικά το κείμενο. Εγινε προσπάθεια να καλυφθεί πλήρως όλο το νησί. Βέβαια η έρευνα προχωρεί συνεχώς και νέα ευρήματα θα έρθουν οπωσδήποτε στο φως. Παραλείψεις και άλλες ατέλειες οπωσδήποτε υπάρχουν, παρά το σχολαστικό έλεγχο. Όπως και νά 'ναι, ο φιλόδοξος στόχος της συγκρότησης ενός corpus είναι ακόμα μακριά. Γιά να επιτευχθεί, θα χρειαστεί η έρευνα να περιλάβει όσα αντικείμενα ροδιακής προέλευσης διασώζονται σε συλλογές του εξωτερικού και σε άλλα μέρη, όπου άφησε ίχνη η δραστηριότητα των Ιωαννιτών την περίοδο 1309-1522: Δωδεκάνησα, Μικρά Ασία, Κύπρο, και τις κτήσεις του Τάγματος στη Δύση. Πρόκειται γιά ένα τεράστιο σε έκταση πεδίο, όπου το υλικό της Ρόδου δεν μπορεί να αποτελέσει παρά ένα μόνον κομμάτι.

Στον κατάλογο που ακολουθεί, όπως και στους πίνακες, κάθε θυρεός έχει ταξινομηθεί σύμφωνα με το κυριότερο «επίθημα» που φέρει[8]. Η περιγραφή σύμφωνα με τους κανόνες της εραλδικής επιστήμης, προχωρεί από πίσω προς τα εμπρός, ξεκινώντας από το πεδίο και συνεχίζοντας με τα επάλληλα κοσμήματα που καλύπτουν τμήματά του[9]. Εάν δύο θυρεοί μοιράζονται το ίδιο κύριο κόσμημα, ταξινομούνται σύμφωνα με τη σειρά του δεύτερου σημαντικότερου στοιχείου, όπως αυτή αναγράφεται στην υποσημείωση 8 κ.ο.κ. Σε περίπτωση που ένας θυρεός έχει πεδίο χωρισμένο (στα τέσσερα, κατά ζώνη κ.ο.κ.), ταξινομείται σύμφωνα με το αριστερό, το άνω ή το αριστερό άνω τμήμα του[10]. Μέσα στα πλαίσια αυτά η σειρά των θυρεών πάντοτε βαίνει από τους πιο απλούς στους πιο σύνθετους.

Οι θυρεοί στον κατάλογο λαμβάνουν αύξοντα αριθμό, όπου όμως δεν υπολογίζονται οι παραλλαγές του θυρεού ενός συγκεκριμένου ατόμου. Αν υπάρχει αμφιβιλία ή αν πρόκειται βέβαια για διαφορετικά μέλη της ίδιας οικογένειας, οι θυρεοί τους αριθμούνται χωριστά.

Στην περιγραφή κάθε θυρεού προστίθεται η ταυτότητα και η ιδιότητα του κατόχου, και κάποια χρονολόγηση ακριβής ή κατά προσέγγιση, όπου αυτό είναι δυνατόν. Ακολουθεί απαρίθμηση των θέσεων όπου βρίσκεται σήμερα ο θυρεός, με βιβλιογραφικές αναφορές για το ήδη δημοσιευμένο υλικό, με την εξής σειρά: 1) *in situ* σε οχυρώσεις, 2) *in situ* σε εκκλησίες και κοσμικά κτίρια, 3) εκθέματα στο Αρχαιολογικό Μουσείο, 4) εκθέματα στο Παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου ή αλλού, 5) ευρήματα που φυλάσσονται στις αποθήκες της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας. Εκτός από τους τυποποιημένους πίνακες των θυρεών, περιλαμβάνεται και χάρτης της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου με τις θέσεις των θυρεών που διατηρούνται ακόμα in situ (Σχέδ. 1).

Καταλήγοντας, θα πρέπει να ευχαριστήσω τους συναδέλφους που υπηρετούν σήμερα στην Αρχαιολογική Υπηρεσία της Ρόδου ή πέρασαν από αυτήν και μου πρόσφεραν απλόχερα βοήθεια και πληροφορίες. Χωρίς τη συμπαράστασή τους ο Κατάλογος αυτός θα είχε πολλές και σοβαρές ελλείψεις.

με καφέ χρώμα σε υποκίτρινο πεδίο (ΠΧ843), πιθανόν αποδίδει πραγματικό οικόσημο, αλλά αφήνει αρκετές αμφιβολίες για τη σωστή μορφή του: τό κάτω τμήμα είναι χωρισμένο στά τέσσερα ή μήπως φέρει σταυρό του Αγίου Ανδρέα; Φέρει ο θυρεός πλαίσιο ή όχι; Τα εμβλήματα Γ, Δ και Ε προέρχονται από σφραγίδες μεγάλων αποθηκευτικών αγγείων, μάλλον καταλανικής προελεύσεως. Δεν είναι βέβαιο ότι ανήκουν σε ευγενείς – ορισμένα ίσως είναι σήματα και όχι οικόσημα. Το Γ απαντάται τέσσερις φορές (ΠΧ1445, 1446, 1450, 1483), το Δ μία φορά (ΠΧ1468) και ίσως ταυτίζεται με τον αριθ. 61 του παρόντος καταλόγου, και το Ε δύο φορές (ΠΧ1094, 1448).

8. Διαδοχή επιθημάτων στον κατάλογο:

– σταυρός, σταυρός Αγίου Ανδρέα (sautoir), ζώνη, τελαμώνας (bande), δοκίδα (barre), αμείβων, κορυφή (chef), πάλος, δικτυωτό (fretté), αβακιωτό (échiqueté), κρινάνθεμο (fleur-de-lys), δισκίο, μισοφέγγαρο, άστρο, ρόμβος, πλαίσιο, πρόσθετο τετράγωνο (canton),

– δεξί χέρι (dextrochère), λιοντάρι, σκύλος, λύκος, βόδι, βοϊδοκεφαλή (rencontre de boeuf), κριάρι, ελάφι, φανταστικό ζώο, αετός, φτερούγα, αρπάγη αετού (patte d' aigle), άλλο πουλί, δέντρο, κλήμα, κουκουνάρα, αχλάδι, ρόδο,

– κάστρο, κίονας, αιχμή λόγχης (fer de lance), σπαθί, φλάμπουρο (étendard), κυνηγετικό κέρας, καρφί, κλειδί, σίδερο μυλόπετρας, τροχός, σκάλα, ριπίδι, γράμμα αλφαβήτου.

9. Πιο σημαντικό επίθημα στην εραλδική θεωρείται συνήθως αυτό που βρίσκεται πιο κοντά στο πεδίο, επειδή συχνά είναι και το αρχαιότερο.

10. Εξαίρεση αποτελεί ο σταυρός του Τάγματος των Ιωαννιτών, όταν ενσωματώνεται στο θυρεό κάποιου μεγάλου μαγίστρου: σε τέτοια περίπτωση ο θυρεός ταξινομείται σύμφωνα με τα στοιχεία των τετραγώνων 2 και 3.

## ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

**1.** Στα τέσσερα. 1 και 4, σκούρο χρώμα. 2 και 3, ανοιχτό χρώμα, με δύο αργυρές ή χρυσές ζώνες.
1. Τοιχογραφία. ΝΑ. πύργος του Κολλάκιου, παρεκκλήσι Αγίου Γεωργίου. Μαζί με τα 28/1, 30/1, 68/1, 120/1, 180/1.

**2.** Κατά τεθλασμένη [ζώνη][11]. 1511.
1. Επιτύμβιο, θυρεΐσκος στην κάτω αριστερή γωνία. Μαζί με τα 46/2, 104/1. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ11. Κωνσταντινόπουλος, 19, εικ. 8. Gerola LXIX/1.

**3.** [Κατά πάλο. Δεξιά, κρινάνθεμο.][12] Ιωάννης Πιτζός. Έλληνας αστός, †1306.
1. Επιτύμβιο, 1306. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ101.

**4.** Κατ' αμείβοντα στα τρία. Κορυφή χωρισμένη κατά πάλο. Στη βάση [ ]. Belingier Belomo.
1. Επιτύμβιο. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ63.
2. Χρηστικό κεραμικό. Ξενώνας Αγίας Αικατερίνης, αριθ. κατ. ΠΧ1409.

**Σταυρός**

**5.** Σε κόκκινο πεδίο αργυρός σταυρός. Τάγμα Ιωαννιτών.
1. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 17/2. Gabriel I, αριθ. 2. Gerola IX/153.
2. Μεσαιωνικές οχυρώσεις, 1522. Μαζί με το 103α/1. Gabriel I, αριθ. 3. Gerola IX/54.
3. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 10α/1. Gabriel I, αριθ. 4. Gerola IX/156 bis.
4. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 10α/2. Gabriel I, αριθ. 5. Gerola IX/56.
5. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 17/3. Gabriel I, αριθ. 6. Gerola IX/179.
6. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 10α/3. Gabriel I, αριθ. 7. Gerola IX/3.
7. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 10α/4. Gabriel I, αριθ. 8. Gerola IX/3 bis.
8. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 16α/1. Gabriel I, αριθ.10. Gerola IX/53 bis.
9. Μεσαιωνικές οχυρώσεις, 1512[13]. Μαζί με το 62α/1. Gabriel I, αριθ. 19. Gerola IX/55.
10. Μεσαιωνικές οχυρώσεις, 1522. Μαζί με το 103α/2. Gabriel I, αριθ. 21. Gerola IX/56.
11. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 10α/5. Gabriel I, αριθ. 23. Gerola IX/53.
12. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 17/4. Gabriel I, αριθ. 24. Gerola IX/177.
13. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 17/5. Gabriel I, αριθ. 25. Gerola IX/176.
14. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με τα 16α/2-3, 167/1. Gabriel I, αριθ. 26. Gerola IX/52.
15. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 17/6.Gabriel I, αριθ. 27. Gerola IX/175.
16. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 17/7. Gabriel I, αριθ. 31. Gerola IX/173.
17. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 17/8. Gabriel I, αριθ. 32. Gerola IX/174.
18. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 17/9. Gabriel I, αριθ. 34. Gerola IX/174 bis.
19. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 158α/1. Gabriel I, αριθ. 36. Gerola IX/50 bis.
20. Μεσαιωνικές οχυρώσεις, 1441. Μαζί με το 17/10. Gabriel I, αριθ. 38. Gerola IX/48.
21. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 158α/2. Gabriel I, αριθ. 39. Gerola IX/49.
22. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 17/11. Gabriel I, αριθ. 43. Gerola IX/170.
23. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με τα 16α/4-5. Gabriel I, αριθ. 44. Gerola IX/45.
24. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 16α/6. Gabriel I, αριθ. 47.
25. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 17/12. Gabriel I, αριθ. 48. Gerola IX/169.
26. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 16α/7. Gabriel I, αριθ. 49. Gerola IX/42.
27. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 17/13. Gabriel I, αριθ. 50. Gerola IX/168.
28. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 16α/8. Gabriel I, αριθ. 52. Gerola IX/43.
29. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 76/1. Gabriel I, αριθ. 53. Gerola IX/171.
30. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 10α/7. Gabriel I, αριθ. 54. Gerola IX/44.

11. Η κορυφή. Ίσως πρόκειται γιά το ίδιο οικόσημο με τον αριθ. 75 παρακάτω (Canel). Πρβλ. και το θυρεΐσκο στο θυρόφυλλο του Μουσείου, Gabriel II, σ. 28, και παραπάνω, υποσημ. 6.

12. Αποκατάσταση. Σώζεται το άνω μισό του θυρεού.

13. Άγγελος κρατάει το θυρεό.

31. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 17/14. Gabriel I, αριθ. 55.
32. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 17/15. Gabriel I, αριθ. 56. Gerola IX/167.
33. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με τα 16α/9-10. Gabriel I, αριθ. 60. Gerola IX/37.
34. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 17/16. Gabriel I, αριθ. 61. Gerola IX/160.
35. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 27/1. Gabriel I, αριθ. 62. Gerola IX/38.
36. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 10α/8. Gabriel I, αριθ. 63. Gerola IX/39.
37. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 10α/9. Gabriel I, αριθ. 64. Gerola IX/40.
38. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 10α/10. Gabriel I, αριθ. 66. Gerola IX/41 bis.
39. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 10α/11. Gabriel I, αριθ. 67. Gerola IX/41 ter.
40. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 17/17. Gabriel I, αριθ. 76. Gerola IX/160.
41. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 10α/12. Gabriel I, αριθ. 88. Gerola IX/34.
42. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 17/18. Gabriel I, αριθ. 91. Gerola IX/158.
43. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 76/4. Gabriel I, αριθ. 92. Gerola IX/163.
44. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 10α/13. Gabriel I, αριθ. 93. Gerola IX/32.
45. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 10α/14. Gabriel I, αριθ. 95. Gerola IX/31.
46. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 76/5. Gabriel I, αριθ. 96. Gerola IX/157.
47. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 10α/15. Gabriel I, αριθ. 98. Gerola IX/67.
48. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Gabriel I, αριθ. 102. Gerola IX/30[14].
49. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 158α/3. Gabriel I, αριθ. 103. [Gerola IX/25 bis.].
50. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 158α/4. Gabriel I, αριθ. 105. [Gerola IX/24.].
51-52. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με τα 158α/5, 126α/1. Gabriel I, αριθ. 106. Gerola IX/25.
53. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 158α/6. Gabriel I, αριθ. 107. [Gerola IX/26.].
54. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 158α/7. Gabriel I, αριθ. 108. [Gerola IX/27.].
55. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 158α/8. Gabriel I, αριθ. 109. [Gerola IX/28].
56. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με τα 10α/16, 87α/3. Gabriel I, αριθ. 110. [Gerola IX/22].
57. Μεσαιωνικές οχυρώσεις[15], 1478. Μαζί με το 10α/17. Gabriel I, αριθ. 111. Gerola IX/23.
58. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 10α/18. Gabriel I, αριθ. 113. Gerola IX/21.
59. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 10α/19. Gabriel I, αριθ. 114. Gerola IX/20.
60. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με τα 158β/1, 77β/3. Gabriel I, αριθ. 115. Gerola IX/19.
61. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με τα 79/1-2, 114/1, 165α/1. Gabriel I, αριθ. 116. Gerola IX/18.
62. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 126α/2. Gabriel I, αριθ. 117.
63. Μεσαιωνικές οχυρώσεις, 1478. Μαζί με το 10α/20. Gabriel I, αριθ. 119. Gerola IX/16 bis.
64. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με τα 16α/11-12.Gabriel I, αριθ. 129. Gerola IX/66.
65. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 10α/21. Gabriel I, αριθ. 131. Gerola IX/34.
66. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με τα 10α/22, 151/1. Gabriel I, αριθ. 132. Gerola IX/15.
67. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 158α/9. Gabriel I, αριθ. 134.
68. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 10α/23. Gabriel I, αριθ. 135. Gerola IX/8.
69. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με τα 165β/1-2. Gabriel I, αριθ. 136. Gerola IX/7.
70. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με τα 165β/3-4. Gabriel I, αριθ. 137. Gerola IX/17.
71. Μεσαιωνικές οχυρώσεις, 1477[16]. Μαζί με το 10α/24. Gabriel I, αριθ. 138. Gerola IX/6.
72. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 158α/10. Gabriel I, αριθ. 139. Gerola IX/12.
73. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με τα 8/1, 27/2. Gabriel I, αριθ. 140. Gerola IX/154.
74. Μεσαιωνικές οχυρώσεις, 1577[17]. Μαζί με το 10α/25. Gabriel I, αριθ. 141. Gerola IX/5.
75. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 158α/11. Gabriel I, αριθ. 143. Gerola IX/11.
76. Μεσαιωνικές οχυρώσεις[18]. Μαζί με το 10α/26. Gabriel I, αριθ. 144 . Gerola IX/4.
77. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 10α/27. Gabriel I, αριθ. 147. Gerola IX/60.

14. Μαζί με αδιάγνωστο θυρεό στον οποίο ο Gerola (XXII/15) είδε οικόσημο Aubusson.
15. Άγγελος κρατάει το θυρεό.
16. Με παραστάτες δύο αγγέλους.
17. Με παραστάτες δύο αγγέλους.
18. Άγγελος κρατάει το θυρεό.

78. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 10α/28. Gabriel I, αριθ. 148. Gerola IX/61.
79. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 10α/29. Gabriel I, αριθ. 149. Gerola IX/62.
80. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με τα 27/3, 90/1. Gabriel I, αριθ. 150. Gerola IX/59.
81. Μεσαιωνικές οχυρώσεις, 1464. Μαζί με τα 27/4, 90/2. Gabriel I, αριθ. 151. Gerola IX/58.
82. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Πρόσοψη τείχους Ν. του προμαχώνα της Γλώσσας της Ισπανίας. Μαζί με το 17/19. Gerola IX/172.
83. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 10α/30. Αντίκρημνο τάφρου απέναντι από τον προμαχώνα της Γλώσσας της Ισπανίας.
84. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 10α/31. Αντίκρημνο τάφρου απέναντι από το πρόχωμα της Γλώσσας της Αγγλίας.
85. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 10α/32. Αντίκρημνο τάφρου απέναντι από το πρόχωμα της Γλώσσας της Αγγλίας.
86. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 10α/33. Πρόσοψη Δ. τμήματος προχώματος Γλώσσας της Αγγλίας.
87. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 10α/34. Πρόσοψη κεντρικού τμήματος προχώματος της Γλώσσας της Αγγλίας.
88. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 10α/35. Πρόσοψη Α. τμήματος προχώματος της Γλώσσας της Αγγλίας.
89. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 10α/36. Χαμηλό οχύρωμα μεταξύ προχώματος της Γλώσσας της Αγγλίας και προμαχώνα Αγίου Ιωάννη.
90. Μεσαιωνικές οχυρώσεις, πύλη αγίου Ιωάννη. Μαζί με το 158α/12. Πλαϊνή όψη κλίμακας ανόδου στον περίδρομο.
91. Μεσαιωνικές οχυρώσεις, πύλη Αγίου Ιωάννη. Α. μέτωπο οχυρώματος μ.μ. Fluvian.
92. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 62α/2. Β. όψη προσκτίσματος στο εσωτερικό της πύλης του Αγίου Ιωάννη.
93. Μεσαιωνικές οχυρώσεις[19]. Μαζί με το 10α/37. Αντίκρημνο τάφρου Α. του προμαχώνα του Αγίου Ιωάννη.
94. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 17/20. Όψη του τείχους πίσω από τον προμαχώνα της Γλώσσας της Ιταλίας.
95. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Εσωτερικός τοίχος πυροβολείου στη Γλώσσα της Ιταλίας. Μαζί με το 158α/13. Gerola IX/30 bis.
96. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Αντίκρημνο τάφρου, απέναντι από τον πύργο του Plaignes. Μαζί με το 158α/14. Gerola IX/10.
97. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Αντίκρημνο τάφρου, απέναντι από τον πύργο του Plaignes. Μαζί με το 10α/38. Gerola IX/9.
98. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Αντίκρημνο τάφρου, απέναντι από τον προμαχώνα της Αγγλίας. Μαζί με το 10α/39.
99. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Αντίκρημνο τάφρου, ΝΔ του πύργου του Αποστόλου Πέτρου. Μαζί με το 158α/15. Gerola IX/13.
100-102. Μεσαιωνικές οχυρώσεις, φρούριο Αγίου Νικολάου. Κεντρικός πύργος, φουρούσια νευρώσεων σταυροθολίου στην αίθουσα του ορόφου. Gerola IX/60 bis-61 bis.
103-104. Τοιχογραφίες. ΝΑ. πύργος του Κολλάκιου, παρεκκλήσι Αγίου Γεωργίου.
105. Φρούριο Αρχαγγέλου. Μαζί με το 27/10. Gerola IX/124.
106. Φρούριο Αρχαγγέλου. Μαζί με το 158α/16. Gerola IX/122.
107. Φρούριο Αρχαγγέλου. Μαζί με το 158α/17. Gerola IX/123.
108. Φρούριο Φεράκλου, Χαράκι. Μαζί με το 158α/18. Gerola IX/125.
109. Φρούριο Καστέλλου, Κρητηνία. Μαζί με το 158α/19. Gerola IX/129.
110. Φρούριο Λίνδου. Μαζί με το 10α/40. Gerola IX/126[20].
111. Παλάτι Μεγάλου Μαγίστρου. Πάνω από την πύλη[21].
112-113. Παλάτι Μεγάλου Μαγίστρου, αίθριο. Υπέρθυρα πάνω από τη σκάλα που οδηγεί στον όροφο.
114. Παλάτι Μεγάλου Μαγίστρου. Υπέρθυρο

19. Πλάκα τοποθετημένη ανάποδα.

20. Ο Gerola (XXII/67 bis και IX/126 bis) αναφέρει και άλλο ζευγάρι θυρεών Τάγματος και Aubusson, πεσμένο στο έδαφος, στην ακρόπολη. Αυτή η πλάκα μπορεί να είναι εκείνη που έφεραν στο φως οι Δανοί ανασκαφείς (Lindos IV, 2, σ. 208 και σχέδ. 49) σε κτίσμα που βρισκόταν κάτω από τον τουρκικό προμαχώνα στα ΒΔ. του φρουρίου.

21. Με νεότερο στέμμα. Ο θυρεός, όπως και οι περισσότεροι άλλωστε από αυτούς που κοσμούν σήμερα το παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου, δεν βρίσκεται στην αρχική του θέση. Μεταφέρθηκε από άλλο σημείο κατά την ιταλική αναστήλωση του μνημείου.

στην κορυφή της σκάλας που οδηγεί στις αίθουσες υποδοχής.

115. Παλάτι Μεγάλου Μαγίστρου, Δ. όψη. Μαζί με το 10α/41. Gabriel I, αριθ. 9. Gerola IX/1[22].

116. Μονόλιθος, Παλάτια. Μεσαιωνικός πύργος. Μαζί με το 10α/42.

117. Σε μικρό χάλκινο κανόνι, αριθ. κατ. MB531. Μαζί με τα 29/2, 42α/2. Παλάτι Μεγάλου Μαγίστρου, έκθεση μεσαιωνικής Ρόδου.

118-145. Μεγάλο νοσοκομείο των ιπποτών (Αρχαιολογικό Μουσείο), μεγάλη αίθουσα ασθενών, κιονόκρανα. Μαζί με τα 10α/43-70. Gabriel II, αριθ. 3, σ. 19-20. Gerola IX/76-103[23].

146. Μεγάλο νοσοκομείο των ιπποτών (Αρχαιολογικό Μουσείο), πρόσοψη, πάνω από την είσοδο[24]. Μαζί με το 16α/14. Gabriel II, αριθ. 3, σχέδ. 15.

147. Μεγάλο νοσοκομείο των ιπποτών (Αρχαιολογικό Μουσείο), Β. όψη, πάνω από την είσοδο περάσματος στην αυλή. Μαζί με τα 174/1-2. Gabriel II, αριθ. 3, σ. 26-27, σχέδ. 18.

148. Μεγάλο νοσοκομείο των ιπποτών (Αρχαιολογικό Μουσείο), Β. όψη. Μαζί με το 10α/72. Gabriel II, 26. Gerola IX/64.

149. Κατάλυμα Γλώσσας της Γαλλίας, πρόσοψη, 1492. Πάνω από την εξώθυρα. Μαζί με τα 62α/3, 174/3-4. Gabriel II, 45. Gerola IX/70.

150. Κατάλυμα Γλώσσας της Γαλλίας, πρόσοψη, αριστερά, 1492. Μαζί με το 62α/4. Gabriel II, αριθ. 5, σ. 45. Gerola IX/71.

151. Κατάλυμα Γλώσσας της Γαλλίας, πρόσοψη, δεξιά. Μαζί με το 62α/5. Gabriel II, αριθ. 5, σ. 46. Gerola IX/72.

152. Σπίτι Γάλλου πριόρη[25], οδός Ιπποτών, 1519. Μαζί με τα 42β/45, 87α/7, 177/1. Gabriel II, αριθ. 17, σ. 89.

153. Κατάλυμα Γλώσσας Προβηγκίας, πρόσοψη, 1518. Μαζί με τα 42β/41, 87α/5, 135/1. Gabriel II, αριθ. 18, σ. 61-2. Gerola IX/73.

154. Κτίριο στη μεσαιωνική πόλη, οδός Ιπποτών, Β. πλευρά, μεταξύ Αγίας Τριάδας και Καταλύματος της Γαλλίας. Μαζί με τα 77α/1, 155/1. Gabriel αριθ. 16. Gerola IX/105.

155. Σπίτι Villaragut, μεσαιωνική πόλη, οδός Λάχητος (πρόσκτισμα Αρχαιολογικού Μουσείου). 1489. Μαζί με τα 10α/73, 29/1. Gabriel, II, αριθ. 4, σ. 79. Gerola IX/109.

156. Ιπποτική λότζια, Δ. απόληξη οδού Ιπποτών[26]. Μαζί με το 16α/15.

157. Παλιό νοσοκομείο των ιπποτών, πλατεία Αργυροκάστρου. Πρόσοψη. Μαζί με το 153/1. Gabriel II, 73. Gerola IX/107.

158. Κτίριο στην οδό Ιπποτών, Α. του Καταλύματος της Γλώσσας της Γαλλίας, 1521. Μαζί με τα 65/1, 103γ/2. Gabriel II, αριθ. 7, σ. 80-81. Gerola IX/106.

159. Αγία Τριάδα, οδός Ιπποτών, υπέρθυρο εισόδου στην αυλή. Μαζί με τα 39α/1, 77β/4, 88β/1, 128/2. Gabriel II, 175 και σχέδ. 120. Gerola IX/68.

160. Αγία Τριάδα, οδός Ιπποτών, πίσω πλευρά υπερθύρου εισόδου στην αυλή. Μαζί με τα 13/1, 36/1, 109/1, 153/2. Gabriel II, 175. Gerola IX/69.

161. Αγία Τριάδα, οδός Ιπποτών, πρόσοψη[27]. Μαζί με τα 39β/2, 128/3.

162-163. Οικία Canel, οδός Ιππάρχου 26. Μαζί με τα 75/1-2. Gabriel II, αριθ. 23, σ. 91. Gerola IX/110-111.

164. Κτίριο στη μεσαιωνική πόλη, οδός Ιππάρχου 15-17. Μαζί με το 133/1. Gerola IX/117.

165. Αποθήκη στη ΒΑ. γωνία του Κολλάκιου. Μαζί με το 76/8. Gerola IX/155.

166. Κτίριο Καστελλανίας[28], πλατεία Ιπποκράτους. Υπέρθυρο εισόδου στον όροφο. Μαζί με τα 62α/7, 103δ/4, 130/1. Gabriel II, αριθ. 26, σ. 96-99 και σχέδ. 65. Gerola IX/13.

167. Κτίριο Καστελλανίας, πλατεία Ιπποκράτους. Διακοσμητικό στο κέντρο του πλοχμού που επιστέφει το δεξιό παράθυρο της Ν. όψης. Gabriel II, αριθ. 26, σ. 99.

22. Σε χαρακτικό του Flandin (πίν. 10) διακρίνονται δύο οξυκόρυφα πλαίσια με ζεύγος θυρεών το καθένα στη Δ. πλευρά. Ο Gerola σημειώνει και στη Β. όψη του Παλατιού θυρεό του Τάγματος (IX/2) που συνόδευε οικόσημο Aubusson.

23. Στην τραπεζαρία υπήρχε ανάλογο κιονόκρανο που καταστράφηκε από βόμβα στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Το σημερινό, με τρεις από τους οκτώ θυρεούς, είναι αποκατάσταση. Επίσης αποκατάσταση πρέπει να είναι το φουρούσι με το θυρεό του Τάγματος στο Ν. τοίχο (πρβλ. Gerola IX/99 bis-103 bis και XXII/60 bis-64 bis).

24. Σε σημαία.

25. Το κτίριο στέγαζε τον πριόρη της Εκκλησίας (Prieur de l' Église). Το αξίωμα το κατείχε ιππότης της Γαλλικής Γλώσσας.

26. Ιταλική αναστήλωση.

27. Η πλάκα αυτή δεν βρίσκεται στην αρχική της θέση. Πρβλ. Gabriel II, Πιν. XXI,1.

28. Κατά τον Gabriel αυτό ήταν το Εμποροδικείο. Η ονομασία Καστελλανία για το κτίριο έχει όμως επικρατήσει.

168-169. Κτίριο Καστελλανίας, σταυροθόλια ισογείου. Ομφαλός και φουρούσι[29]. Gabriel II, αριθ. 26.
170. Κτίριο στη μεσαιωνική πόλη, πλατεία Εβραίων Μαρτύρων 24. Μαζί με το 76/9. Gabriel II, αριθ. 41, σ. 107. Gerola IX/181.
171. Ανεμόμυλος στη νέα πόλη της Ρόδου, οδός Ερυθρού Σταυρού[30]. Μαζί με το 156α/1. Gerola IX/116.
172. Αποθήκη στη ΝΑ. γωνία του Κολλάκιου, Ν. πλευρά. Μαζί με το 158α/20.
173. Ι. Ν. Ευαγγελισμού, νέα πόλη Ρόδου. Ν. όψη[31].
174. Εξωκκλήσι Αγίου Λουκά, Σορωνή. Υπέρθυρο, 1461. Μαζί με τα 76/10, 125/1.
175. Αγία Αναστασία, Γεννάδι. Προστώο. Μαζί με το 158α/21. Gerola IX/127.
176-179. Ζωοδόχος Πηγή, Φιλέρημος. Φουρούσια σταυροθολίων. Μαζί με τα 10α/74-77.
180. Κατταβιά. Σπίτι του γιατρού[32]. Μαζί με το 10α/78. Gerola IX/128.
181. Από κτίριο. Μαζί με το 77β/6. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ2. Κωνσταντινόπουλος, 37, εικ. 39.
182. Μαζί με τα 36/2, 39β/3. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ3. Κωνσταντινόπουλος, 38, εικ. 40.
183. Από τις οχυρώσεις. Μαζί με το 165β/6. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ4. Κωνσταντινόπουλος, 38, εικ. 41.
184. Μαζί με τα 134/1, 165α/2. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ5. Gerola IX/119. Κωνσταντινόπουλος, 39, εικ. 42.
185. Μαζί με το 114/2. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ9. Κωνσταντινόπουλος, 41, εικ. 47. Gerola IX/121.
186. Επιτύμβιο. Μαζί με το 176/1. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ15.
187. Επιτύμβιο. Μαζί με το 16α/16. Παλάτι Μεγάλου Μαγίστρου, έκθεση μεσαιωνικής Ρόδου, αριθ. κατ. Φ16. Κωνσταντινόπουλος, 13, εικ. 12.
188-189. Σαρκοφάγος. Μαζί με το 36/3. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ17. 1355. Κωνσταντινόπουλος, 22, εικ. 13.
190. Επιτύμβιο. Μαζί με το 21/1. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ19. Κωνσταντινόπουλος, 25, εικ. 17.
191. Επιτύμβιο. Μαζί με το 115/1. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ20. Κωνσταντινόπουλος, 25, εικ. 20.
192. Από τις οχυρώσεις. Μαζί με το 165β/7-8. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ23. Κωνσταντινόπουλος, 33, εικ. 26.
193. Μαζί με το 153/3. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ26. Κωνσταντινόπουλος, 33, εικ. 29. Gerola IX/118.
194. Από τον γκρεμισμένο πύργο του Naillac στο λιμάνι. Μαζί με το 126α/4. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ28. Κωνσταντινόπουλος, 35, εικ. 31. [Gerola, IX/63.].
195. Από τον γκρεμισμένο πύργο του Naillac στο λιμάνι. Μαζί με το 126α/5. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ34. Κωνσταντινόπουλος, 36, εικ. 37. Gerola, IX/64.
196. Μαζί με το 153/4. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ55.
197. Μαζί με το 16α/17. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ56.
198. Μαζί με το 10α/79. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ57.
199. Μαζί με το 39α/2. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ65.
200. Μαζί με το 158α/22. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ70.
201. Μαζί με τα 77α/2, 140/1, 162/1. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ72.
202. Μαζί με το 10α/80. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ75.
203. Μαζί με το 10α/81. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ76.
204. Επιτύμβιο. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ91.
205-206. Μαζί με τα 153/5-6. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ99.
207. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ103.
208. Μαζί με το 16α/19. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ104.
209. Από κτίριο. Μαζί με το 71/3. Αποθήκες Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, αριθ. κατ. Φ115.

29. Στα υπόλοιπα φουρούσια θυρεοί ξεσμένοι.
30. Μερ. οικοπ. ΙΙ 543.
31. Έχει μεταφερθεί από αλλού.
32. Την εποχή του Gerola ήταν πεσμένο στο έδαφος κοντά στην «caserma dei carabinieri».

210. Επιτύμβιο. Μαζί με τα 131/1, 132/1. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ133.
211. Πεσσίσκος παραθύρου. Μαζί με το 16α/20. Αποθήκες Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, αριθ. κατ. Φ147.
212. Μαζί με το 54/1. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ189.
213. Λίθινο κιβωτίδιο. Μαζί με το 27/11. Αρχαιολογικό Μουσείο, μικρό αίθριο, αριθ. κατ. Φ191.
214. Αριθ. κατ. Φ194. Ακρόπολη Λίνδου, διοικητήριο.
215-220. Αρχαιολογικό Μουσείο. Μεσοδόκια ταβανιών σε δωμάτια της Β. πτέρυγας. Ζωγραφιστοί θυρεοί.
221-226. Κτίριο Καστελλανίας, μεσαιωνική πόλη. Μεσοδόκια ταβανιού. Ζωγραφιστοί θυρεοί.
227-229. Μαζί με το 42α/3. Χάλκινο κόσμημα ιπποσκευής, αριθ. κατ. ΜΒ42.

**6.** Στα τέσσερα: 1 και 4, σταυρός. 2 και 3, τελαμώνας. Ιωαννίτης. 14ος αι.
1. Στο κάτω μέρος βάσης αρχαίου βωμού. Μαζί με το 134/2. Αποθήκες Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, αριθ. κατ. Φ110.

**7.** Κατά πάλο: 1, σταυρός. 2, παλοφόρο τεσσάρων τεμαχίων. Ιωαννίτης. 14ος αι.
1. Κτίριο στη μεσαιωνική πόλη, οδός Ιππάρχου 9, σε β′ χρήση κατώφλι[33]. Μαζί με τα 39β/4, 40/1.

**8.** Σε πεδίο αργυρό γαλανός σταυρός με πέντε χρυσά μισοφέγγαρα, με τις μύτες προς τα πάνω. Πάπας Πίος Β′ (1458-64, Aenea Silvio dei Piccolomini).
1. Μεσαιωνικές οχυρώσεις[34]. Μαζί με τα 5/73, 27/2. Gabriel I, αριθ. 140. Gerola III/1.

**9.** Σε χρυσό πεδίο σταυρός κόκκινος κενωμένος (vidé) αργυρός συνοδεύεται από τέσσερις μαύρους αετούς. 15ος αι.
1. Τοιχογραφία, ταφικό εξωκκλήσι Αγίου Γεωργίου Χωστού, Φιλέρημος. Μαζί με τα 11/1, 83/1, 110/1.

**10α.** Σε χρυσό πεδίο κόκκινος αγκυρωτός σταυρός. Μεγάλος μάγιστρος Pierre d' Aubusson (1476-1503)[35].
1. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 5/3. Gabriel I, αριθ. 4. [Gerola XXII/30 bis.].
2. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 5/4. Gabriel I, αριθ. 5. Gerola XXII/30.
3. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 5/6. Gabriel I, αριθ. 7. Gerola XXII/3.
4. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 5/7. Gabriel I, αριθ. 8. Gerola XXII/3 bis.
5. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 5/11. Gabriel I, αριθ. 23. Gerola XXII/29.
6. Μεσαιωνικές οχυρώσεις[36], 1487. Gabriel I, αριθ. 41. Gerola XXII/27[37].
7. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 5/30. Gabriel I, αριθ. 54. Gerola XXII/24.
8. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 5/36. Gabriel I, αριθ. 63. Gerola XXII/21.
9. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 5/37. Gabriel I, αριθ. 64. Gerola XXII/22.
10. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 5/38. Gabriel I, αριθ. 66. Gerola XXII/23 bis.
11. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 5/39. Gabriel I, αριθ. 67. Gerola XXII/23 ter.
12. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 5/41. Gabriel I, αριθ. 88. Gerola XXII/19[38].
13. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 5/42. Gabriel I, αριθ. 93. Gerola XXII/17.
14. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 5/45. Gabriel I, αριθ. 95. Gerola XXII/16.
15. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 5/47. Gabriel I, αριθ. 98. Gerola XXII/35.
16. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με τα 5/56, 87α/3. Gabriel I, αριθ. 110. Gerola XXII/13.
17. Μεσαιωνικές οχυρώσεις[39], 1478. Μαζί με το 5/57. Gabriel I, αριθ. 111. Gerola XXII/14.

33. Πριν μεταφερθεί στη σημερινή της θέση, η πλάκα αυτή μάλλον βρισκόταν σε όψη της οδού Ιπποτών. Βλ. Rottiers, σ. 323 και πίν. LXXIII.

34. Στέφεται με τιάρα και κλειδιά.

35. 21 χαλκάργυρα δηνάρια του Aubusson που φέρουν τον αγκυρωτό σταυρό φυλάσσονται στη συλλογή της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας Δωδεκανήσου (NB 65, 556, 577, 581, 598, 668, 1060, 1141, 1711, 2132, 3520, 3569, 3571, 3606, 3635, 3711, 3724, 3810, 4002, 4003, 4004).

36. Με παραστάτες λέοντα και γρύπα.

37. Κατά τον Gerola, την εποχή του συνοδευόταν από θυρεό του Τάγματος (IX/50).

38. Στο ΝΑ. αντίκρημνο υπήρχε και άλλος θυρεός Aubusson, βλ. Gabriel I, αριθ. 75, και Gerola XXII/20, που χάθηκε κατά τους βομβαρδισμούς του 1944. Συνοδευόταν από θυρεό του Τάγματος.

39. Άγγελος κρατάει το θυρεό.

18. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 5/58. Gabriel I, αριθ. 113. Gerola XXII/12.
19. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με τα 5/59. Gabriel I, αριθ. 114. Gerola XXII/11.
20. Μεσαιωνικές οχυρώσεις, 1478. Μαζί με το 5/63. Gabriel I, αριθ. 119. Gerola XXII/10.
21. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 5/65. Gabriel I, αριθ. 131. Gerola XXII/34.
22. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με τα 5/66, 151/1. Gabriel I, αριθ. 132. Gerola XXII/9.
23. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 5/68. Gabriel I, αριθ. 135. Gerola XXII/7.
24. Μεσαιωνικές οχυρώσεις[40], 1477. Μαζί με το 5/71. Gabriel I, αριθ. 138. Gerola XXII/6.
25. Μεσαιωνικές οχυρώσεις[41], 1477. Μαζί με το 5/74. Gabriel I, αριθ.141. Gerola XXII/5.
26. Μεσαιωνικές οχυρώσεις[42]. Μαζί με το 5/76. Gabriel I, αριθ. 144. Gerola XXII/4.
27. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 5/77. Gabriel I, αριθ. 147. Gerola XXII/31.
28. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 5/78. Gabriel I, αριθ. 148. Gerola XXII/32.
29. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 5/79. Gabriel I, αριθ. 149. Gerola XXII/33.
30. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 5/83. Αντίκρημνο τάφρου απέναντι από τον προμαχώνα της Γλώσσας της Ισπανίας.
31. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 5/84. Αντίκρημνο τάφρου απέναντι από το πρόχωμα της Γλώσσας της Αγγλίας.
32. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 5/85. Αντίκρημνο τάφρου απέναντι από το πρόχωμα της Γλώσσας της Αγγλίας.
33. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 5/86. Πρόσοψη Δ. τμήματος προχώματος Γλώσσας της Αγγλίας.
34. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 5/87. Πρόσοψη κεντρικού τμήματος προχώματος Γλώσσας της Αγγλίας.
35. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 5/88. Πρόσοψη Α. τμήματος προχώματος της Γλώσσας της Αγγλίας.
36. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 5/89. Χαμηλό οχύρωμα μεταξύ προχώματος της Γλώσσας της Αγγλίας και προμαχώνα Αγίου Ιωάννη.
37. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 5/93[43]. Αντίκρημνο τάφρου Α. του προμαχώνα του Αγίου Ιωάννη.
38. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Αντίκρημνο τάφρου, απέναντι από τον πύργο του Plaignes. Μαζί με το 5/97. Gerola XXII/8.
39. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Αντίκρημνο τάφρου, απέναντι από τον προμαχώνα της Αγγλίας. Μαζί με το 5/98.
40. Φρούριο Λίνδου. Μαζί με το 5/110. Gerola XXII/67[44].
41. Παλάτι Μεγάλου Μαγίστρου, Δ. όψη. Μαζί με το 5/115. Gabriel I, αριθ. 9, Gabriel II, σ. 12[45]. Gerola XXII/1.
42. Μονόλιθος, Παλάτια. Μεσαιωνικός πύργος. Μαζί με το 5/116.
43-70. Μεγάλο νοσοκομείο των ιπποτών (Αρχαιολογικό Μουσείο), μεγάλη αίθουσα ασθενών, κιονόκρανα. Μαζί με τα 5/118-145. Gabriel II, αριθ. 3, σ. 19-20. Gerola XXII/37-64.
71. Μεγάλο νοσοκομείο των ιπποτών (Αρχαιολογικό Μουσείο), τραπεζαρία. Φουρούσι στο Β. τοίχο. [Gerola XXII/64 bis.].
72. Μεγάλο νοσοκομείο των ιπποτών (Αρχαιολογικό Μουσείο), Β. όψη. Μαζί με το 5/148. Gabriel II, αριθ. 3, σ. 26. Gerola XXII/36.
73. Σπίτι Villaragut, μεσαιωνική πόλη, οδός Λάχητος (πρόσκτισμα Αρχαιολογικού Μουσείου). 1489. Μαζί με τα 5/155, 29/1. Gabriel, II, αριθ. 4, σ. 79. Gerola XXII/66.
74-77. Ζωοδόχος Πηγή, Φιλέρημος. Φουρούσια σταυροθολίων. Μαζί με τα 5/176-179.
78. Κατταβιά. Σπίτι του γιατρού. Μαζί με το 5/180[46]. Gerola XXII/68.
79. Μαζί με το 5/198. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ57.
80. Μαζί με το 5/202. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ75.
81. Μαζί με το 5/203. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ76.

40. Με παραστάτες λέοντα και γρύπα.
41. Με παραστάτες λέοντα και γρύπα.
42. Άγγελος κρατάει το θυρεό.
43. Πλάκα τοποθετημένη ανάποδα.
44. Βλ. παραπάνω, υποσημ. 20.
45. Ο Gabriel σημειώνει θυρεό Aubusson και στην όψη του πύργου στη μέση της Β. πλευράς. Επίσης βλ. Gerola XXII/2-IX/2.
46. Βλ. παραπάνω, υποσημ. 32.

82. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ86.
83. Μαζί με το 129/3. Αποθήκες Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, αριθ. κατ. Φ105.
84. Αριθ. κατ. Φ193. Ακρόπολη Λίνδου, στο έδαφος, μετά την είσοδο.
85-89. Αρχαιολογικό Μουσείο. Μεσοδόκια ταβανιών σε δωμάτια της Β. πτέρυγας. Ζωγραφιστοί θυρεοί.

**10β.** Στα τέσσερα: 1 και 4, αγκυρωτός σταυρός. 2 και 3, σταυρός. Μεγάλος μάγιστρος Pierre d' Aubusson[47].
1. Προφήτης Ηλίας, νταμάρια, Κοσκινού. Μαζί με το 101α/1. Υπέρθυρο, τοποθετημένο ανάποδα.

**10γ.** Στα τέσσερα: 1 και 4, Τάγμα Ιωαννιτών. 2 και 3, Aubusson. Μεγάλος μάγιστρος Pierre d' Aubusson.
1. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Gabriel I, αριθ. 17. Gerola XXII/86.
2. Μεσαιωνικές οχυρώσεις, 1496[48]. Gabriel I, αριθ. 20 . Gerola XXII/85.
3. Μεσαιωνικές οχυρώσεις, 1496[49]. Gabriel I, αριθ. 29. Gerola XXII/83.
4. Μεσαιωνικές οχυρώσεις, 1496[50]. Gabriel I, αριθ. 30.Gerola XXII/84.
5. Μεσαιωνικές οχυρώσεις, 1489[51]. Gabriel I, αριθ. 33. Gerola XXII/81.
6. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Gabriel I, αριθ. 65. Gerola XXII/79.
7. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Gabriel I, αριθ. 75.
8. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Gabriel I, αριθ. 77. Gerola XXII/78.
9. Μεσαιωνικές οχυρώσεις[52], 1494 . Gabriel I, αριθ. 120 . Gerola XXII/77.
10. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Gabriel I, αριθ. 123. Gerola XXII/87.
11. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Gabriel I, αριθ. 124. Gerola XXII/88.
12. Μεσαιωνικές οχυρώσεις, 1495. Αντίκρημνο τάφρου, τομέας της Γλώσσας της Ωβέρνης. Gerola XXII/82.
13. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Πίσω πλευρά του προχώματος της Γλώσσας της Αγγλίας. Gerola XXII/80 bis.
14. Μεσαιωνικές οχυρώσεις, 1494. Πεσμένο στον πυθμένα της εσωτερικής τάφρου Δ. της πύλης της Ακαντιάς[53]. [Gerola XXII/78 bis.].
15. Φρούριο Καστέλλου, Κρητηνία. Gerola XXII/94.
16-20. Φρούριο Λίνδου, διοικητήριο. Τοιχογραφίες, *in situ* και αποκολλημένες[54].
21. Παλάτι Μεγάλου Μαγίστρου, Αίθριο, Β τοίχος[55]. Gabriel II, αριθ. 1, σ. 12. Gerola XXII/89[56].
22. Κατάλυμα Γλώσσας της Γαλλίας, πρόσοψη[57]. 1495. Μαζί με το 87α/4. Gabriel II, αριθ. 5, σ. 46. Gerola XXII/90.
23. Εντοιχισμένο στην πρόσοψη κτιρίου στη νέα πόλη, οδός Μητροπόλεως 70 (μαράσι Μητροπόλεως)[58]. Gerola XXII/92.
24. Κοίμηση Θεοτόκου, Λίνδος. Κωδωνοστάσιο. Μαζί με το 23/2. Gerola XXII/93.
25-28. Υπαπαντή, Παραδείσι. Τοιχογραφίες στο μέτωπο της κόγχης του Ιερού και στους πλάγιους τοίχους δίπλα[59]. Μαζί με το 87α/8.

47. Η αντιστροφή της θέσης του οικογενειακού εμβλήματος και του σταυρού του Τάγματος οφείλεται σε σφάλμα του λιθοξόου. Βλ. Κάσδαγλη, Δελτίον, 32 και σχέδ. 9.

48. Με καρδιναλικό πίλο (την εποχή αυτή το αξίωμα του καρδιναλίου εκπροσωπείται από 18 θυσάνους).

49. Με καρδιναλικό πίλο.

50. Με καρδιναλικό πίλο.

51. Με καρδιναλικό πίλο.

52. Με καρδιναλικό πίλο.

53. Ο Gerola (XXII/80) αναφέρει κι άλλο θυρεό Aubusson, στο έδαφος, κοντά στον πύργο της Παναγίας.

54. Στα αποκολλημένα τμήματα με κόκκινο πεδίο, σε κάθε θυρεό Aymer de la Chevalerie αντιστοιχούσε και ένας του Aubusson. Όμως, επειδή οι θυρεοί του μεγάλου μαγίστρου ήσαν ψηλότερα, υπέστησαν περισσότερες φθορές και σήμερα σώζονται λιγότεροι. Αξίζει να σημειωθεί η παρουσία στις τοιχογραφίες εραλδικών δελφινιών και κρινανθέμων που πιθανόν δήλωναν τη Γλώσσα της Ωβέρνης. Δύο θυρεοί Aubusson, σε πολύ κακή κατάσταση, είναι ακόμα ορατοί in situ, στο ύψος της γένεσης του θόλου στο Β. τοίχο του ίδιου δωματίου (άνω επίπεδο). Από το διοικητήριο προέρχεται και πωρόπλακα με θυρεούς του Τάγματος και κάποιου αγνώστου με τελαμώνα, φωτογραφία της οποίας δημοσιεύεται στο Lindos IV, 2. Ίσως πρόκειται γιά το άτομο που σχετίζεται με τον θυρεό αριθ. 6 στη Ρόδο .

55. Στέφεται από καρδιναλικό πίλο.

56. Ο Gerola (XXII/91) αναφέρει κι άλλο θυρεό Aubusson, σε οικίσκο ο οποίος κατεδαφίστηκε επί Ιταλοκρατίας, στο Β. Κολλάκιο.

57. Με καρδιναλικό πίλο.

58. Με θυσάνους καρδιναλίου. Λείπει ο πίλος.

59. Με καρδιναλικό πίλο.

29. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ47.
30. Από τις οχυρώσεις; Κατάλυμα Γλώσσας της Γαλλίας, οδός Ιπποτών. Αριθ. κατ. Φ186.
31. Αρχαιολογικό Μουσείο. Πίσω πλευρά αποτμήματος αρχαίου αναγλύφου με παράσταση ναυμαχίας, που εκτίθεται στην αίθουσα VI της «Μεγάλης Αφροδίτης». Κωνσταντινόπουλος, αριθ. 145, σ. 86, εικ. 126.
32. Θραύσμα. Αριθ. κατ. Φ206. Ανασκαφή οδού Παναιτίου, μεσ. πόλη.
33. Ι. Μ. Σκιάδι, Απόλλωνα. Φορητή διπρόσωπη εικόνα Παναγίας Οδηγήτριας: αργυρό πλαίσιο[60].

**11.** Στα τέσσερα: 1 και 4, Aubusson. 2 και 3, Λοξό αβακιωτό 45° από μεγάλα τεμάχια αργυρό και κόκκινο. Γαλανό πρόσθετο τετράγωνο. 15ος αι.
1. Τοιχογραφία, ταφικό εξωκκλήσι Αγίου Γεωργίου Χωστού, Φιλέρημος. Μαζί με τα 9/1, 83/1, 110/1.

**12.** Στα τέσσερα πλαγίως. Επί του όλου αγκυρωτός σταυρός. †1312.
1. Επιτύμβιο, 1312. Αποθήκες Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, αριθ. κατ. Φ121.

**Σταυρός Αγίου Ανδρέα**

**13.** Σε κόκκινο πεδίο χρυσός σταυρός του Αγίου Ανδρέα. Μεγάλος μάγιστρος Raymond Berenger (1365-1373)[61].
1. Αγία Τριάδα, οδός Ιπποτών, πίσω πλευρά υπερθύρου εισόδου στην αυλή. Μαζί με τα 5/160, 36/1, 109/1, 153/2. Gabriel II, σ. 175. Gerola XIV/1.

**14.** Σταυρός του Αγίου Ανδρέα.
1. Επιτύμβιο; Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ79.

**Ζώνη**

**15.** Ζώνη. Ιωαννίτης, 14ος αι.
1. Αγία Τριάδα, οδός Ιπποτών. Αγία Τράπεζα. Μαζί με τα 31/1, 39β/1, 53/1, 77β/5, 91/1, 96/1, 109/2, 122/1, 169/1. Κάσδαγλη, Δελτίον, 35-36, σχέδ. 12. Gerola LXVII/1.

**16α.** Σε χρυσό πεδίο κόκκινη ζώνη. Μεγάλος μάγιστρος Anton Fluvian (1421-1437).
1. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 5/8. Gabriel I, αριθ. 10. Gerola XVIII/28 bis.
2-3. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με τα 5/14, 167/1. Gabriel I, αριθ. 26. Gerola XVII/1-2.
4-5. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 5/23. Gabriel I, αριθ. 44. Gerola XVIII/27-28.
6. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 5/24. Gabriel I, αριθ. 47.
7. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 5/26. Gabriel I, αριθ. 49. Gerola XVIII/25.
8. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 5/28. Gabriel I, αριθ. 52. Gerola XVIII/26.
9-10. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 5/33. Gabriel I, αριθ. 60. Gerola XVIII/23-24.
11-12. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 5/64. Gabriel I, αριθ. 129. Gerola XVIII/29-30.
13. Φρούριο Λίνδου. Gerola XVII[62].
14. Μεγάλο νοσοκομείο των Ιπποτών (Αρχαιολογικό Μουσείο), πρόσοψη, πάνω από την είσοδο[63]. Μαζί με το 5/146. Gabriel II, αριθ. 3, σ. 24-25, σχέδ. 15.
15. Ιπποτική λότζια, Δ. απόληξη οδού Ιπποτών[64]. Μαζί με το 5/157.
16. Επιτύμβιο. Μαζί με το 5/188. Παλάτι Μεγάλου Μαγίστρου, έκθεση μεσαιωνικής Ρόδου, αριθ. κατ. Φ16. Κωνσταντινόπουλος, 22, εικ. 12[65].
17. Μαζί με το 5/197. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ56.
18. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ93.
19. Μαζί με το 5/208. Αρχαιολογικό Μουσείο, αίθριο, αριθ. κατ. Φ104.
20. Πεσσίσκος παραθύρου. Μαζί με το 5/211. Αποθήκες Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, αριθ. κατ. Φ147[66].

60. Με καρδιναλικό πίλο.

61. Στα νομίσματά του μ. μ. Berenger ο θυρεός του φέρει τελαμώνα και όχι σταυρό του Αγίου Ανδρέα. Ίσως αυτό εξηγεί τη μορφή του θυρεού αριθ. 6 (βλ. παραπάνω) και εκείνου που σημειώνεται στο Lindos IV, 2, εικ. 50 (βλ. και υποσημ. 53).

62. Ο Gerola διέκρινε ίχνη χρώματος αλλά οι Δανοί ερευνητές όχι. Στον Fluvian ενδεχομένως ανήκε και άλλος θυρεός με ζώνη, που συνόδευε θυρεό του Τάγματος και βρέθηκε στον τούρκικο προμαχώνα στο ΒΔ. τμήμα του φρουρίου (Lindos IV, 2, σ. 208) – σήμερα δεν βρίσκεται πια εκεί.

63. Το κρατούν δύο άγγελοι.

64. Ιταλική αναστήλωση.

65. Η επιτύμβια αυτή πλάκα, που μάλλον δεν ανήκει στο μεγάλο μάγιστο, στεγαζόταν παλαιότερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο.

66. Μ.μ. Fluvian ή Lastic. Βρέθηκε στα ερείπια των νέων λουτρών κοντά στο Αρχαιολογικό Μουσείο.

21-28. Αρχαιολογικό Μουσείο. Μεσοδόκια ταβανιών σε δωμάτια της Β. πτέρυγας. Ζωγραφιστοί θυρεοί.

**16β.** Στα τέσσερα: 1 και 4, Τάγμα Ιωαννιτών. 2 και 3, Fluvian. Μεγάλος μάγιστρος Anton Fluvian.
1-2. Κατάλυμα Γλώσσας της Ισπανίας, οδός Ιπποτών. Πρόσοψη. Gabriel II, 58-59. Gerola XVII/4-5.

**17.** Σε κόκκινο πεδίο αργυρή ζώνη. Μεγάλος μάγιστρος Jean de Lastic (1437-1454)[67].
1. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Gabriel I, αριθ. 1. Gerola XVIII/20[68].
2. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 5/1. Gabriel I, αριθ. 2. Gerola XVIII/5.
3. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 5/5. Gabriel I, αριθ. 6. [Gerola XVIII/21].
4. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 5/12. Gabriel I, αριθ. 24. Gerola XVIII/19.
5. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 5/13. Gabriel I, αριθ. 25. Gerola XVIII/18.
6. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 5/15. Gabriel I, αριθ. 27. Gerola XVIII/17.
7. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 5/16. Gabriel I, αριθ. 31. Gerola XVIII/15.
8. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 5/17. Gabriel I, αριθ. 32. Gerola XVIII/16[69].
9. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 5/18. Gabriel I, αριθ. 34. Gerola XVIII/16 bis[70].
10. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. 1441. Μαζί με το 5/20. Gabriel I, αριθ. 38. Gerola XVIII/1.
11. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 5/22. Gabriel I, αριθ. 43. Gerola XVIII/13.
12. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 5/25. Gabriel I, αριθ. 48. Gerola XVIII/12.
13. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 5/27. Gabriel I, αριθ. 50. Gerola XVIII/11.
14. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 5/31. Gabriel I, αριθ. 55.
15. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 5/32. Gabriel I, αριθ. 56. Gerola XVIII/10.
16. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 5/34. Gabriel I, αριθ. 61[71]. Gerola XVIII/9.
17. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 5/40[72]. Gabriel I, αριθ. 76. Gerola XVIII/7.
18. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 5/42. Gabriel I, αριθ. 91. Gerola XVIII/6.
19. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Πρόσοψη τείχους Ν. του προμαχώνα της Γλώσσας της Ισπανίας. Μαζί με το 5/82. Gerola XVIII/14.
20. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Όψη του τείχους πίσω από τον προμαχώνα της Γλώσσας της Ιταλίας. Μαζί με το 5/94.
21-29. Αρχαιολογικό Μουσείο. Μεσοδόκια ταβανιών σε δωμάτια της Β. πτέρυγας. Ζωγραφιστοί θυρεοί.

**18.** Στα τέσσερα: 1 και 4, σε πεδίο χρυσό ζώνη γαλανή. 2 και 3, σε αβακιωτό πεδίο δεκαέξι τεμαχίων αργυρό και μαύρο δύο κόκκινα γιαταγάνια τοποθετημένα λοξά το ένα πάνω από το άλλο, με χρυσοποίκιλτες λαβές και σταυρωτά λουριά ανάρτησης. Κορυφή του Τάγματος. Rainier Pot. Ιωαννίτης από την Ωβέρνη, †1498.
1. Επιτύμβιο, από τον πύργο της Ισπανίας, 1498. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ22. Κωνσταντινόπουλος, 25, εικ. 21. Gerola XLVIII/1.

**19.** Σε λευκό πεδίο ζώνη γαλανή. Επί του όλου δοκίδα χρυσή.
1. Κεραμική κανάτα από τη Βενετία. Παλάτι Μεγάλου Μαγίστρου, έκθεση μεσαιωνικής Ρόδου, αριθ. κατ. ΠΧ30.

**20.** Ζώνη με οκτάκτινο άστρο που συνοδεύεται από τρία πουλιά στραμμένα προς τα δεξιά. Αστός, ca. 1500.
1. «Καταλανικό» κτίριο στη μεσαιωνική πόλη,

67. Ένα αργυρό τζαννέτο με το θυρεό του φυλάσσεται στη συλλογή της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας Δωδεκανήσου (NB 3376).

68. Ο θυρεός του Τάγματος που το συνόδευε (Gerola IX/178) έχει χαθεί.

69. Παρόμοιο με το 17/16.

70. Παρόμοιο με το 17/16.

71. Ο Gabriel περιγράφει τον θυρεό αυτό, μαζί με εκείνον του Τάγματος που τον συνοδεύει, ως ένθετους από χρωματιστά μάρμαρα. Αυτό είναι ανακριβές: το ανάγλυφο είναι πώρινο, χρωματισμένο άσπρο και κόκκινο, ενώ ο διάκοσμος μέσα στο πλαίσιο είναι πράσινος.

72. Άλλο οικόσημο Lastic, από ένθετα μάρμαρα και συνοδευόμενο από θυρεό του Τάγματος, σημειώνεται από τους Gabriel (I, αριθ. 69) και Gerola (XVIII/2) στο προτείχισμα Α. της οχύρωσης της πύλης του Αγίου Ιωάννη, στο τμήμα που σήμερα έχει καταρρεύσει.

οδός Συμμίου 1. Gabriel II, αριθ. 44, σ. 119. Πρόσοψη, πάνω από την είσοδο.

**21.** Ζώνη με δύο αχιβάδες (;) πλαισιωμένη από διπλό σειρήτι. Bernardus [ ] Ιωαννίτης.
1. Επιτύμβιο. Μαζί με το 5/190. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ19. Κωνσταντινόπουλος, 25, εικ. 17. Gerola LXXI/1.

**22.** Σε χρυσό πεδίο κόκκινη ζώνη με τρία αργυρά φεγγάρια. Strozzi. 15ος αι.
1-2. Κεραμικά πινάκια από το Montelupo, αριθ. κατ. ΠΧ 60, 634. Παλάτι Μεγάλου Μαγίστρου, έκθεση μεσαιωνικής Ρόδου.

**23.** Σε αργυρό πεδίο σύνθετη ζώνη τεσσάρων τεμαχίων (compony) μαύρη και κόκκινη. Κορυφή του Τάγματος. Jacques Aymer de la Chevalerie. Ιωαννίτης από την Προβηγκία, β' μισό 15ου αι.
1. Κτίριο Καστελλανίας, πλατεία Ιπποκράτους. Δ. όψη. 1507. Μαζί με το 62γ/13. Gabriel II, αριθ. 26, σ. 96. Gerola LXVIII/1.
2. Κοίμηση Θεοτόκου, Λίνδος. Κωδωνοστάσιο. Μαζί με το 10γ/24. Gerola LXVIII/2.
3-11. Φρούριο Λίνδου, διοικητήριο. Αποκολλημένες τοιχογραφίες.

**24.** Σε πεδίο χρυσό δύο ζώνες κόκκινες με αργυρό δικτυωτό συνοδεύονται από εννέα κόκκινα πουλιά τοποθετημένα στεφανωτά (en orle). Domenico d' Allemagna. Ιταλός Ιωαννίτης, ca. 1390.
1. Από τον βόρειο πύργο του Ταρσανά στις μεσαιωνικές οχυρώσεις[73]. Κατάλυμα Γλώσσας της Γαλλίας, αριθ. κατ. Φ187. Μαζί με τα 165β/5, 173/1. Gerola XXVI/1.
2. Ομφαλός σταυροθολίου. Αρχαιολογικό μουσείο, αριθ. κατ. Φ77.
3. Κεραμικό πλακίδιο. Παλάτι Μεγάλου Μαγίστρου, έκθεση μεσαιωνικής Ρόδου, αριθ. κατ. ΠΧ644.
4. Santa Maria, Νιοχώρι. Επιζωγραφισμένο[74]. Gerola XXVI/2.

**25.** Σε πεδίο χρυσό δύο ζώνες κόκκινες με αργυρό δικτυωτό συνοδεύονται από εννέα κόκκινα πουλιά τοποθετημένα στεφανωτά. Κορυφή του Τάγματος. D' Allemagna. Ιταλός Ιωαννίτης, ca. 1470 κ.ε.[75].
1. Ξενώνας Αγίας Αικατερίνης. Β. όψη. Gabriel II, 104[76]. Gerola XXV/4.

**26.** Σε κόκκινο πεδίο δύο ζώνες γαλανές. Επί του όλου τελαμώνας μωβ με τρεις χρυσές πλίνθους[77]. Γ. Μ. Έλληνας αστός. 16ος αι.
1-2. Κτίριο στη μεσαιωνική πόλη, πάροδος Αγίου Φανουρίου 27, κεντρικά σε δύο καμάρες του ισογείου. 15 [ ].
3. Πρέκι παραθύρου, 1516. Κήπος Αρχαιολογικού Μουσείου, αριθ. κατ. Φ204.
4-5. Επιτύμβιο από τον Αγ. Σπυρίδωνα, πλ. Αθηνάς, μεσαιωνική πόλη. Αποθήκες Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, αριθ. κατ. Φ149.
6-7. Τοιχογραφίες. Άγιος Σπυρίδωνας, πλατεία Αθηνάς, μεσαιωνική πόλη. Στο νότιο κλίτος και την ταφική κρύπτη.

**27.** Σε χρυσό πεδίο τρεις κόκκινες τεθλασμένες ζώνες. Σε μαύρο πλαίσιο οκτώ χρυσά ή αργυρά δισκία. Μεγάλος μάγιστρος Pere Ramon Zacosta (1461-1467).
1. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 5/35. Gabriel I, αριθ. 62. Gerola XX/1.
2. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με τα 5/73, 8/1. Gabriel I, αριθ. 140. Gerola XX/9.
3. Μεσαιωνικές οχυρώσεις[78]. Μαζί με τα 5/80, 90/1. Gabriel I, αριθ. 150. Gerola XX/8.
4. Μεσαιωνικές οχυρώσεις, 1464. Μαζί με τα 5/81, 90/2. Gabriel I, αριθ. 151. Gerola XX/2.
5. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Β. όψη προμαχώνα Αγίου Πέτρου.
6-9. Μεσαιωνικές οχυρώσεις, φρούριο Αγίου Νικολάου. Κεντρικός πύργος, φουρούσια νευρώσεων σταυροθολίου στην αίθουσα του ορόφου. Gerola XX/3-5.

73. Σεβίζει.

74. Προέρχεται από την περιοχή του Αγίου Παντελεήμονα. Sommi Picenardi, σ. 156.

75. Ο Gerola αναφέρει επίσης (XXVI/3) άλλο παράδειγμα, που φυλασσόταν στο Κατάλυμα της Γαλλίας.

76. Ο Gabriel εσφαλμένα αποδίδει τον θυρεό στον Domenico d' Allemagna. Η κορυφή του Τάγματος, που συναντάται μόλις από την τέταρτη εικοσαετία του 15ου αι., αποκλείει αυτό το συμπέρασμα. Κάποιο άλλο μέλος της ίδιας οικογένειας πρέπει να ασχολήθηκε με τη συντήρηση του ιδρύματος και να άφησε το έμβλημά του στο μνημείο.

77. Το ίδιο οικόσημο, με χρονολογία 1515 και αρχικά Γ Μ, βρισκόταν στην όψη σπιτιού κοντά στην εκκλησία του Αγίου Σπυρίδωνα, το οποίο καταστράφηκε από τους βομβαρδισμούς του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Βλ. Gabriel II, σ. 123 και πιν. XXX, 1, και Gerola XLIII/1.

78. Με επιθετικό λέοντα δεξιά ως μονό παραστάτη.

10. Φρούριο Αρχαγγέλου. Μαζί με το 5/105. Gerola XX/6.
11. Λίθινο κιβωτίδιο. Μαζί με το 5/213. Αρχαιολογικό Μουσείο, μικρό αίθριο, αριθ. κατ. Φ191.

**28.** Ζωνοφόρο έξι τεμαχίων.
1. Τοιχογραφία. ΝΑ. πύργος του Κολλάκιου, παρεκκλήσι Αγίου Γεωργίου. Μαζί με τα 1/1, 30/1, 68/1, 120/1, 180/1.

**29.** Ζωνοφόρο έξι τεμαχίων. Κορυφή του Τάγματος. Diomède de Villaragut. Αραγωνέζος Ιωαννίτης. Τέλος 15ου αι.
1. Σπίτι Villaragut, μεσαιωνική πόλη, οδός Λάχητος (πρόσκτισμα Αρχαιολογικού Μουσείου). 1489. Μαζί με τα 5/155, 10α/73. Gabriel, II, αριθ. 4, σ. 79. Gerola LIII/3.
2. Σε μικρό χάλκινο κανόνι, αριθ. κατ. MB531. Παλάτι Μεγάλου Μαγίστρου, έκθεση μεσαιωνικής Ρόδου. Μαζί με τα 5/117, 42α/2.
3. Από κτίριο. 1497. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ29. Κωνσταντινόπουλος, 35, εικ. 32. Belabre. Rhodes of the Knights, σ. 149, εικ. 152α.
4. Από κτίριο. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ32. Κωνσταντινόπουλος, 36, αριθ. 35.

**30.** Ζωνοφόρο δώδεκα τεμαχίων.
1. Τοιχογραφία. ΝΑ. πύργος του Κολλάκιου, παρεκκλήσι Αγίου Γεωργίου. Μαζί με τα 1/1, 28/1, 68/1, 120/1, 180/1.

**31.** Ζωνοφόρο νεφελωτό (nebuly) οκτώ τεμαχίων. Ιωαννίτης, 14ος αι.
1. Αγία Τριάδα, οδός Ιπποτών. Αγία Τράπεζα. Μαζί με τα 15/1, 39β/1, 53/1, 77β/5, 91/1, 96/1, 109/2, 122/1, 169/1. Κάσδαγλη, Δελτίον, 35-36, σχέδ. 12. Gerola LXV/1.

**Τελαμώνας**

**32.** Τελαμώνας.
1. Παλάτι Μεγάλου Μαγίστρου, ντιβανοκασέλα, αριθ. κατ. ΞΛ9. Μαζί με τα 49/1-2, 137/1.

**33.** Στα τέσσερα: 1 και 4, σε πεδίο κόκκινο διάσπαρτο με χρυσά κρινάνθεμα αργυρός τελαμώνας. 2 και 3, σε πεδίο κατά κορυφή, αργυρό και γαλανό, κόκκινο επιθετικό λιοντάρι. Κορυφή του Τάγματος. Charles Aleman de la Rochechinard. Ιωαννίτης από την Προβηγκία[79]. 16ος αι.
1. Από κτίριο. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ92. 1508.

**34.** Τελαμώνας με λιοντάρι επιθετικό ανάμεσα σε έξι κομμάτια κάρβουνο (;) τοποθετημένα στεφανωτά (en orle). Michael Carbonus. Αστός. 16ος αι.
1. Από κρήνη (;). Αποθήκες Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, αριθ. κατ. Φ112.

**35.** Σε χρυσό πεδίο τελαμώνας πράσινος με τρία κόκκινα Χ. Αστός. Τέλος 15ου αι.;
1. Τοιχογραφία. Μαζί με τα 51/1, 82/1, 118/1, 182/1. Κτίριο στη μεσαιωνική πόλη, οδός Γαβαλά 6.

**36.** Σε κόκκινο πεδίο αργυρός τελαμώνας με τρία μαύρα κοράκια. Μεγάλος μάγιστρος Pierre de Corneillan (1353-1355).
1. Αγία Τριάδα, οδός Ιπποτών, πίσω πλευρά υπερθύρου εισόδου στην αυλή. Μαζί με τα 5/160, 13/1, 109/1, 153/2. Gabriel II, σ. 175. Gerola XII/1.
2. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ3. Μαζί με τα 5/182, 39β/3. Κωνσταντινόπουλος, 38, εικ. 40.
3. Σαρκοφάγος. 1355. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ17. Κωνσταντινόπουλος, 22, εικ. 13[80]. Μαζί με τα 5/188-189. Gerola XII/2.

**37.** Τελαμώνας με τρία κοράκια. Corneillan. 14ος αι.
1. Επιτύμβιο, από την Παναγία του Μπούργκου. Αποθήκες Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, αριθ. κατ. Φ188.

**38.** Κατά ζώνη. Με τελαμώνα κατ' εναλλαγή χρωμάτων.
1. Επιτύμβιο. 1358. Από το Κολλάκιο. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ18. Κωνσταντινόπουλος, 22, αριθ. 15. Gerola LVII/1[81].

**39α.** Σε κόκκινο πεδίο αργυρός τελαμώνας με γαλανά σειρήτια (cotises). Επί του όλου πλαίσιο από αργυρά θωράκια. Μεγάλος μάγιστρος Dieudonné de Gozon (1346-1353).
1. Αγία Τριάδα, οδός Ιπποτών. Υπέρθυρο εισό-

79. Τα χρώματα από την χειρόγραφη Σύνοψη «The Rhodes Missal» που φυλάσσεται στο μουσείο των Ιωαννιτών στο Clerkenwell του Λονδίνου. Ο Gerola αναφέρει κι άλλο παράδειγμα (XXVI bis/1), με χρονολογία 1498, εντοιχισμένο στο Β. τείχος του Κολλάκιου.

80. Το κάλυμμα είναι αντίγραφο. Το πρωτότυπο βρίσκεται στο Cluny.

81. Ο Gerola κάνει λάθος μία δεκαετία στη χρονολογία.

δου στην αυλή. Μαζί με τα 5/159, 77β/4, 88β/1, 128/2. Gabriel II, σ. 175. Gerola XI/1.
2. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ65. Μαζί με το 5/199.

**39β.** Σε κόκκινο πεδίο πλαίσιο από αργυρά θωράκια. Επί του όλου αργυρός τελαμώνας με γαλανά σειρήτια. Μεγάλος μάγιστρος Dieudonné de Gozon, παραλλαγή.
1. Αγία Τριάδα, οδός Ιπποτών. Αγία Τράπεζα[82]. Μαζί με τα 15/1, 31/1, 53/1, 77β/5, 91/1, 96/1, 109/2, 122/1, 169/1. Κάσδαγλη, Δελτίον, 35-36, σχέδ. 12.
2. Αγία Τριάδα, οδός Ιπποτών. Πρόσοψη[83]. Μαζί με τα 5/161, 128/3.
3. Μαζί με τα 5/182, 36/2. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ3. Κωνσταντινόπουλος, 38, εικ. 40.
4. Κτίριο στη μεσαιωνική πόλη, οδός Ιππάρχου 9, σε β΄ χρήση κατώφλι. Μαζί με τα 7/1, 40/1.

**40.** Τρεις τελαμώνες. Κορυφή από το ίδιο. Ιωαννίτης. 14ος αι.
1. Κτίριο στη μεσαιωνική πόλη, οδός Ιππάρχου 9, σε β΄ χρήση κατώφλι. Μαζί με τα 7/1, 39β/4.

**41.** Τρεις συμπτυγμένοι τελαμώνες[84]. Κορυφή του Τάγματος. A. F. M. de Marchis de Romagnano. Ιταλός Ιωαννίτης, 1470 κ. ε.
1. Από κτίριο. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ62.

**42α.** Σε χρυσό πεδίο πέντε κόκκινοι τελαμώνες. Μεγάλος μάγιστρος Fabrizio del Carretto (1513-1521).
1. Παλάτι Μεγάλου Μαγίστρου, κλειδί εσωραχίου καμάρας στο αναψυκτήριο.
2. Σε μικρό χάλκινο κανόνι, αριθ. κατ. ΜΒ531. Παλάτι Μεγάλου Μαγίστρου, έκθεση μεσαιωνικής Ρόδου. Μαζί με τα 5/117, 29/2.
3. Μαζί με τα 5/227-229. Χάλκινο κόσμημα ιπποσκευής, αριθ. κατ. ΜΒ42.

**42β.** Στα τέσσερα: 1 και 4, Τάγμα Ιωαννιτών. 2 και 3, del Carretto. Μεγάλος μάγιστρος Fabrizio del Carretto[85].
1. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. 1516. Gabriel I, αριθ. 11. Gerola XXIV/24.
2. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Gabriel I, αριθ. 12. Gerola XXIV/24 bis.
3. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Gabriel I, αριθ. 13. Gerola XXIV/25.
4. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. 1514. Gabriel I, αριθ. 14. Gerola XXIV/25 bis.
5. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. 1514. Gabriel I, αριθ. 16. Gerola XXIV/26.
6. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Gabriel I, αριθ. 18. Gerola XXIV/26 bis.
7. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. 1514. Gabriel I, αριθ. 35. [Gerola XXIV/21.].
8. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Gabriel I, αριθ. 37. [Gerola XXIV/20 bis.].
9. Μεσαιωνικές οχυρώσεις[86]. 1515. Gabriel I, αριθ. 45. Gerola XXIV/14.
10. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Gabriel I, αριθ. 46. Gerola XXIV/13 bis.
11. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Gabriel I, αριθ. 51.
12. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. 1516. Gabriel I, αριθ. 72. Gerola XXIV/6.
13. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. 1517. Gabriel I, αριθ. 74. Gerola XXIV/8.
14. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Gerola XXIV/13.
15. Μεσαιωνικές οχυρώσεις[87]. Gabriel I, αριθ. 80. Gerola XXIV/9.
16. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Gabriel I, αριθ. 81. Gerola XXIV/10.
17. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. 1515. Gabriel I, αριθ. 82. Gerola XXIV/2.
18. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. 1515. Gabriel I, αριθ. 83. Gerola XXIV/3.
19. Μεσαιωνικές οχυρώσεις[88]. 1515. Gabriel I, αριθ. 84. Gerola XXIV/1.
20. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. 1517. Gabriel I, αριθ. 85. Gerola XXIV/11.

82. Σεβίζει. Τετράγωνο σχήμα.

83. Η πλάκα τοποθετήθηκε εκεί κατά την Ιταλοκρατία.

84. Κατά τον Sommi Picenardi, σ. 139, οι Romagnano είχαν οικόσημο γαλανό με αργυρό τελαμώνα πλαισιωμένο από δύο σειρήτια (liserons) χρυσά.

85. Επτά αργυρά νομίσματα του Carretto με το οικόσημό του φυλάσσονται στη συλλογή της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας Δωδεκανήσου (NB 1167, 1168, 1169, 1170, 1171, 3376, 3377).

86. Ο θυρεός πάνω σε αετό.

87. Έχει πέσει από τη θέση του. Οι Gabriel (αριθ. 71, 73) και Gerola (XXIV/5, XXIV/7) σημειώνουν άλλους δύο θυρεούς Carretto στον περίδρομο, μεταξύ των πύργων του Milly στη θέση της Προβηγκίας, που έχουν χαθεί.

88. Στη θέση του λοφίου αετός με ανοιχτά φτερά.

21. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. 1516. Gabriel I, αριθ. 86. Gerola XXIV/12.
22. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Gabriel I, αριθ. 89. Gerola XXIV/4.
23. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Περίδρομος πίσω από τον ενδιάμεσο πύργο της Γλώσσας της Ωβέρνης. [Gerola XXIV/22.][89].
24-25. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. 1514. Εσωτερική πλευρά του κυρίως τείχους Ν. του προμαχώνα της Γλώσσας της Ισπανίας. [Gerola XXIV/23-23 bis.].
26. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Εσωτερική πλευρά του κυρίως τείχους Δ. της πύλης του Αγίου Αθανασίου (κήπος οικίας στην οδό Ιπποδάμου 46). Gerola XXIV/19.
27. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Εσωτερική πλευρά του τείχους, απέναντι από την εκκλησία της Αγίας Κυριακής, στη Δ. όψη της διαπλάτυνσης του τείχους. 1517. Gerola XXIV/20.
28. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Περίδρομος μεταξύ πρώτου και δεύτερου ενδιάμεσου πύργου της Γλώσσας της Αγγλίας. Gerola XXIV/15.
29. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Περίδρομος Δ. τέταρτου ενδιάμεσου πύργου της Γλώσσας της Αγγλίας. 15[ ] Gerola XXIV/16.
30. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. 1520. Κοντά στο προηγούμενο. Gerola XXIV/17.
31. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. 1520. Κοντά στο προηγούμενο. Gerola XXIV/18.
32. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Αντίκρημνο τάφρου Α. του προμαχώνα του Αγίου Ιωάννη. Gerola XXIV/4 bis.
33. Φρούριο Καστέλλου, Κρητηνία. Μαζί με το 62γ/8. Gerola XXIV/32.
34. Φρούριο Καστέλλου, Κρητηνία. Gerola XXIV/33.
35. Φρούριο Καστέλλου, Κρητηνία.
36. Παλάτι Μεγάλου Μαγίστρου, αναψυκτήριο, θόλοι και εσωράχιο τόξου.
37. Παλάτι Μεγάλου Μαγίστρου, αναψυκτήριο, θόλοι και εσωράχιο τόξου.
38. Παλάτι Μεγάλου Μαγίστρου, αναψυκτήριο, θόλοι και εσωράχιο τόξου.
39. Παλάτι Μεγάλου Μαγίστρου, αίθριο, Δ. τοίχος.
40. Μεγάλο νοσοκομείο των Ιπποτών (Αρχαιολογικό Μουσείο), στην αυλή πάνω από την είσοδο του διαδρόμου που συνδέει τις αίθουσες IV και V στον όροφο.
41. Κατάλυμα της Γλώσσας της Προβηγκίας, οδός Ιπποτών. Πρόσοψη. 1518. Μαζί με τα 5/153, 87α/5, 135/1. Gabriel II, αριθ. 18, σ. 62. Gerola XXIV/27.
42. Κατάλυμα της Γλώσσας της Ιταλίας[90], οδός Ιπποτών. Πρόσοψη. 1519[91]. Gabriel II, αριθ. 8, σ. 84.
43. Κατάλυμα της Γλώσσας της Ιταλίας[92], οδός Ιπποτών. Πάνω από την θύρα που οδηγεί στην μεγάλη αίθουσα του ορόφου. [Gerola XXIV/26 ter.][93].
44. Παλιό νοσοκομείο των Ιπποτών, πλατεία Αργυροκάστρου. Πρόσοψη. Gabriel II, αριθ. 12, σ. 73.
45. Σπίτι Γάλλου πριόρη, οδός Ιπποτών. 1519. Μαζί με τα 5/152, 87α/7, 177/1. Gabriel II, αριθ. 18, σ. 89.
46. Ξενώνας Αγίας Αικατερίνης. Πρόσοψη. 1516. Μαζί με το 161/1. Gabriel II, αριθ. 39, σ. 104. Gerola XXIV/31.
47. Κτίριο στη μεσαιωνική πόλη, οδός Σωκράτους 66. Gabriel II, 106. Gerola XXIV/30.
48. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ67.
49. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ87.
50. Φιλέρημος, προαύλιο ιπποτικού ναού. 1520. Αριθ. κατ. Φ195.
51. Φιλέρημος, προαύλιο ιπποτικού ναού. 1520. Αριθ. κατ. Φ196.
52. Αποθήκες Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, αριθ. κατ. Φ192.

**43.** Νεφελωτός (nebuly) τελαμώνας. 14ος αι.
1. Επιτύμβιο. Αποθήκες Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, αριθ. κατ. Φ119.

**44.** Δύο λεπτοί «νεφελωτοί» τελαμώνες. Στην κορυφή αλεπού (;) σε στάση βαδίσματος.
1. Αποθήκες Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, αριθ. κατ. Φ111.

**45.** Τέσσερις γομφωτοί τελαμώνες.
1. Παλάτι Μεγάλου Μαγίστρου, τραπέζι, αριθ. κατ. ΞΛ1. Μαζί με το 111/1.

89. Ο Gerola είδε στο τείχος των Γλωσσών Ωβέρνης και Ισπανίας άλλους δύο θυρεούς Carretto (XXIV/21 bis-22 bis).

90. Ο Gabriel, II, 83-84 εκφράζει αμφιβολίες γιά το αν πράγματι αυτό το κτίριο ήταν όντως το Κατάλυμα της Ιταλίας, αλλά η ονομασία έχει επικρατήσει.

91. Ο θυρεός, πάνω σε αετό, είναι αντίγραφο του πρωτότυπου που βρίσκεται σήμερα στην Κωνσταντινούπολη. Βλ. Ettore Rossi, ό.π., σ. 339.

92. Έχει μετακινηθεί. Πριν βρισκόταν πάνω από το παράθυρο. Βλ. και Gerola.

93. Αποξεσμένος ο σταυρός του Τάγματος από τα τετράγωνα 1 και 4.

**46.** Κατά τελαμώνα, κόκκινο και αργυρό. Επί του όλου τελαμώνας διχοτομημένος κατά μήκος από τεθλασμένη, κόκκινος και αργυρός. Κορυφή του Τάγματος. Nicolas de Montmirel. Γάλλος Ιωαννίτης. †1511.
1. Κτίριο στη μεσαιωνική πόλη, οδός Ιπποτών[94].
2. Επιτύμβιο. 1511. Μαζί με τα 2/1, 104/1. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ11. Κωνσταντινόπουλος, 19, εικ. 8. Gerola XLII/1.

**47.** Τελαμώνας σύνθετος (compony).
1. Κτίριο Α. του Παλατιού του Μεγάλου Μαγίστρου[95], Δ. όψη.

**48.** Τελαμώνας αβακιωτός τριών σειρών. [Cibo][96].
1. Επιτύμβιο. Μαζί με το 107/1. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ48.

**49.** Πάνω σε τελαμώνα με λοξό αβακιωτό που συνοδεύουν τέσσερα άνθη 2:2, μετάλλιο με κρινάνθεμο. 1-2. Μαζί με τα 32/1, 137/1. Παλάτι Μεγάλου Μαγίστρου, ντιβανοκασέλα, αριθ. κατ. ΞΛ9.

**50.** Τελαμώνας από ρόμβους.
1. Επιτύμβιο. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ81.

**51.** Σε χρυσό πεδίο τελαμώνας από κόκκινους ρόμβους. Αστός. Τέλος 15ου αι.;
1. Τοιχογραφία. Μαζί με τα 35/1, 82/1, 118/1, 182/1. Κτίριο στη μεσαιωνική πόλη, οδός Γαβαλά 6.

**52.** Λεπτός τελαμώνας.
1. Επιτύμβιο. Τζαμί Ιμπραήμ πασά, οδός Πλάτωνος[97].

**53.** Δύο τελαμώνες. Κορυφή με τρεις οκτάκτινες ροδέλες σπηρουνιού. Ιωαννίτης. 14ος αι.
1. Αγία Τριάδα, οδός Ιπποτών. Αγία Τράπεζα[98]. Μαζί με τα 15/1, 31/1, 39β/1, 77β/5, 91/1, 96/1, 109/2, 122/1, 169/1. Κάσδαγλη, Δελτίον, 35-36, σχέδ. 12. Gerola LXIII/1.

**54.** Έξι τελαμώνες.
1. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ189. Μαζί με το 5/212.

**55.** Έξι τελαμώνες. Επί του όλου κάστρο με κεντρικό διώροφο πύργο.
1. Αποθήκες Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, αριθ. κατ. Φ124.

**Δοκίδα**

**56.** Δοκίδα.
1. Επιτύμβιο; Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ50.

**Πάλος**

**57.** Σε πεπλατυσμένο πάλο εστεμμένος αετός στραμμένος αριστερά με τις φτερούγες προς τα κάτω. Imperiale. Αστός.
1. Σάλακος, γραφεία Κοινότητας. Από το κάστρο της Σαλάκου. Αριθ. κατ. Φ198.

**58.** Δύο πάλοι[99].
1. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ82.

**59.** Στα τέσσερα. 1 και 4 [δύο πάλοι]. 2 και 3 Σταυρός.
1. Φουρούσι. Από την Παναγία του Μπούργκου.

**60.** Τρεις πάλοι. Κορυφή με τρία δισκία. Άγγλος Ιωαννίτης, 15ος αι.
1. Κατάλυμα Γλώσσας της Αγγλίας[100]. Μαζί με τα 63/1, 78/1, 88α/1. Πλατεία Μουσείου. Gabriel II, αριθ. 14, σ. 68.

**61.** Σε χρυσό πεδίο τέσσερις κόκκινοι πάλοι. Βασίλειο Αραγώνας.
1. Κεραμικό πινάκιο από τη Βαλένθια, αριθ. κατ. ΠΧ211. Παλάτι Μεγάλου Μαγίστρου, έκθεση μεσαιωνικής Ρόδου.

**62α.** Παλοφόρο έξι τεμαχίων χρυσό και κόκκινο.

94. Β. πλευρά, Δ. πάροδος.

95. Ξυλουργείο Αρχαιολογικής Υπηρεσίας.

96. Αν ο θυρεός ανήκει σε προγόνους του πάπα Ιννοκέντιου Η' (1484-1492), τα χρώματα είναι τελαμώνας αργυρός και γαλανός σε πεδίο κόκκινο.

97. Στο πεζούλι της περίφραξης του προστώου.

98. Σεβίζει.

99. Ή δύο ζώνες: ο θυρεός ανήκει σε γυναίκα και έχει σχήμα τετραγωνισμένο, οπότε δεν ξεχωρίζει ποιό είναι το πάνω μέρος. Οι πάλοι (ή ζώνες) φέρουν αυλακώσεις κατά μήκος.

100. Αντίγραφο.

Μεγάλος μάγιστρος Emery d'Amboise (1503-1512)[101].

1. Μεσαιωνικές οχυρώσεις[102]. 1512. Μαζί με το 5/9. Gabriel I, αριθ. 19. Gerola XXIII/1.

2. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 5/92. Β. όψη προσκτίσματος στο εσωτερικό της πύλης του Αγίου Ιωάννη.

3. Κατάλυμα Γλώσσας της Γαλλίας, πρόσοψη. Πάνω από την εξώθυρα. Μαζί με τα 5/149, 174/3-4. Gabriel II, αριθ. 5, σ. 45. 1492. Gerola XXIII/1.

4. Κατάλυμα Γλώσσας της Γαλλίας, πρόσοψη, αριστερά. 1492. Μαζί με το 5/150. Gabriel II, αριθ. 5, σ. 45. Gerola XXVII/2.

5. Κατάλυμα Γλώσσας της Γαλλίας, πρόσοψη, δεξιά. Μαζί με το 5/151. Gabriel II, αριθ. 5, σ. 46. Gerola XXVII/3.

6. Κατάλυμα Γλώσσας της Γαλλίας, πρόσοψη. Διακοσμητικό στο κέντρο του πλοχμού που επιστέφει τους θυρεούς της Γαλλίας και του Aubusson. Gabriel II, αριθ. 5, σ. 46.

7. Κτίριο Καστελλανίας, πλατεία Ιπποκράτους. Υπέρθυρο εισόδου στον όροφο. Μαζί με τα 5/166, 103δ/4, 130/1. Gabriel II, αριθ. 26, σ. 96-99 και σχέδ. 65. Gerola XXIII/2.

8. Κτίριο Καστελλανίας, πλατεία Ιπποκράτους. Διακοσμητικό στο κέντρο του πλοχμού που επιστέφει το παράθυρο της Δ. όψης. Gabriel II, αριθ. 26, σ. 96 και σχέδ. 64.

9. Κτίριο Καστελλανίας, πλατεία Ιπποκράτους. Διακοσμητικό στο κέντρο του πλοχμού που επιστέφει το δεξιό παράθυρο της Ν. όψης. Gabriel II, αριθ. 26, σ. 99 και σχέδ. 65. Gerola XXIII/3.

10-15. Κτίριο Καστελλανίας, μεσαιωνική πόλη. Μεσοδόκια ταβανιού. Ζωγραφιστοί θυρεοί.

**62β.** Παλοφόρο έξι τεμαχίων χρυσό και κόκκινο. Κορυφή του Τάγματος. Emery d' Amboise, πριν το 1503.

1-2. Κατάλυμα Γλώσσας της Γαλλίας, πρόσοψη. Διακοσμητικό στο κέντρο του πλοχμού που επιστέφει μεγάλα παράθυρα. Gabriel II, αριθ. 5, σ. 46. Gerola XXVII/4-6.

[3-4][103]. Κατάλυμα Γλώσσας της Γαλλίας, πρόσοψη. Διακοσμητικό στο κέντρο του πλοχμού που επιστέφει μεγάλα παράθυρα. Gabriel II, αριθ. 5, σ. 46. Gerola XXVII/4-6.

**62γ.** Στα τέσσερα: 1 και 4, Τάγμα Ιωαννιτών. 2 και 3, Amboise. Μεγάλος μάγιστρος Emery d' Amboise.

1. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. 1511. Gabriel I, αριθ. 15.

2. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. 1506. Gabriel I, αριθ. 87. Gerola XXIII/5.

3. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Gabriel I, αριθ. 90. Gerola XXIII/4.

4. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. 1506. Gabriel I, αριθ. 94. Gerola XXIII/6.

5. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. 1511. Gabriel I, αριθ. 145. Gerola XXIII/9.

6. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. 1507. Gabriel I, αριθ. 146. Gerola XXIII/8.

7. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. 1512. Αντίκρημνο Ν. της πύλης Amboise. Gerola XXIII/7[104].

8. Φρούριο Καστέλλου, Κρητηνία. Μαζί με το 42β/33. Gerola XXIII/18.

9. Κατάλυμα Γλώσσας της Γαλλίας, πρόσοψη. Αριστερά. 1503. Gabriel II, αριθ. 5, σ. 46. Gerola XXIII/13.

10. Κατάλυμα Γλώσσας της Γαλλίας, πρόσοψη. Διακοσμητικό στο κέντρο του πλοχμού που επιστέφει μεγάλο παράθυρο αριστερά. Gabriel II, αριθ. 5, σ. 46. Gerola XXIII/12.

11. Κατάλυμα Γλώσσας της Γαλλίας, στοά ορόφου. 1509. Μαζί με τα 103δ/3, 141/1. Gabriel II, αριθ. 5, σ. 43. Gerola XXIII/15.

12. Κτίριο στην οδό Ιπποτών, Α. του Καταλύματος της Γλώσσας της Γαλλίας. 1505. Μαζί με τα 64/1, 156β/1. Gabriel II, αριθ. 7, σ. 80. Gerola XXIII/16.

13. Κτίριο Καστελλανίας, πλατεία Ιπποκράτους. Δ. όψη. 1507[105]. Μαζί με το 23/1. Gabriel II, αριθ. 26, σ. 96 και σχέδ. 64. Gerola XXIII/16.

14. Κτίριο Καστελλανίας, πλατεία Ιπποκράτους. Ν. όψη. Κάτω μέρος μεσαίας υδρορρόης. Gerola XXIII/17.

101. Επτά χαλκάργυρα δηνάρια με το θυρεό του μ.μ. Amboise φυλάσσονται στη συλλογή της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας Δωδεκανήσου (NB 542, 1142, 1156, 3519, 3554, 3555, 3559).

102. Άγγελος κρατάει το θυρεό.

103. Πάνω τμήμα του θυρεΐσκου αποκεκρουσμένο. Η κατάταξη στη θέση αυτή κατ' αναλογία με τα προηγούμενα (βλ. Gabriel II, πίν. Χ.).

104. Ο Gerola αναφέρει ως χρονολογία το 1511. Σημειώνει επίσης (XXIII/6 bis) κι άλλο θυρεό Amboise στις οχυρώσεις, πεσμένο στο έδαφος κάπου στο Α. πρόχωμα, που έφερε χρονολογία 1509.

105. Με παραστάτες δύο «αγρίους» (hommes sauvages).

15. Από κτίριο; Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ1. Κωνσταντινόπουλος, 37, αριθ. 38.
16. 1509. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ94.

**Αμείβων**

**63.** Αμείβων, σε πεδίο από ερμίνα. Άγγλος Ιωαννίτης, 15ος αι.
1. Κατάλυμα της Γλώσσας της Αγγλίας. Β. όψη. Μαζί με τα 60/1, 78/1, 88α/1. Gabriel II, 68[106].
2. Παλάτι Μεγάλου Μαγίστρου, έκθεση μεσαιωνικής Ρόδου, αριθ. κατ. Φ190. Μαζί με το 88α/3.

**64.** Αμείβων σε πλαίσιο από θωράκια. Κορυφή του Τάγματος. Rochechouart. Γάλλος Ιωαννίτης. 16ος αι.
1. Κτίριο στην οδό Ιπποτών, Α. του Καταλύματος της Γλώσσας της Γαλλίας. 1505. Μαζί με τά 62γ/12, 156β/1. Gabriel II, αριθ. 7, σ. 80. Gerola LXXIV/1.

**65.** Κατά πάλο: Αριστερά, αμείβων σε πλαίσιο από θωράκια. Δεξιά, ζωνοφόρο νεφελωτό δώδεκα τεμαχίων. Κορυφή του Τάγματος. [Rochechouart. Γάλλος] Ιωαννίτης. 16ος αι.
1. Κτίριο στην οδό Ιπποτών, Α. του Καταλύματος της Γλώσσας της Γαλλίας. 1521. Μαζί με τα 5/158, 103γ/2. Gabriel II, αριθ. 7, σ. 80-81. Gerola LXXIV/2.

**66.** Αμείβων συνοδεύεται από τρία [δισκία].
1. Κτίριο στη μεσαιωνική πόλη[107]. Οδός Γαβαλά 27. Gabriel II, 2, αριθ. 34.

**67.** Αμείβων συνοδεύεται από τρία επτάκτινα άστρα.
1. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ30. Κωνσταντινόπουλος, 35, εικ. 33.

**68.** Αμείβων συνοδεύεται από τρία επιθετικά λιοντάρια.
1. Τοιχογραφία. ΝΑ. πύργος του Κολλάκιου, παρεκκλήσι Αγίου Γεωργίου. Μαζί με τα 1/1, 28/1, 30/1, 120/1, 180/1.

**69.** Αμείβων συνοδεύεται από τρεις κουκουνάρες. Iohannes Vicarius. 1473.
1. Από το φρούριο του Ασκληπιού (πάνω από πύλη). 1473. Παλάτι Μεγάλου Μαγίστρου, έκθεση μεσαιωνικής Ρόδου, αριθ. κατ. Φ118. Gerola LXXIII/1.

**70.** Αμείβων συνοδεύεται από τρία τριαντάφυλλα, το καθένα με κοτσάνι και δύο φύλλα. Τα κοτσάνια των δύο τριαντάφυλλων άνω στραμμένα δεξιά, ενώ της βάσης αριστερά. Αστός. 15ος αι.;
1. Κτίριο στη μεσαιωνική πόλη, πάροδος Αρχ. Ευθυμίου 48Ν. Gabriel II, αριθ. 57. Gerola LXXII/1[108].

**71.** Αμείβων με ημισέληνο στην κορυφή συνοδεύεται από τρία δισκία. Ιωαννίτης. 14ος αι.[109].
1. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ24[110]. Μαζί με τα 114/3, 123/1. Gerola LXXIV bis/1. Κωνσταντινόπουλος, 33, εικ. 28.
2. Από κτίριο στην οδό Παναιτίου. Αποθήκες Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, αριθ. κατ. Φ108.
3. Από κτίριο στην οδό Παναιτίου. Μαζί με το 5/209. Αποθήκες Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, αριθ. κατ. Φ115.

**72.** Αμείβων με ημισέληνο στην κορυφή συνοδεύεται από τρεις σκίουρους. Ιωαννίτης.
1. Επιτύμβιο. Από το καθολικό του Αγίου Ιωάννη. Αποθήκες Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, αριθ. κατ. Φ165.

**73.** Κατά πάλο: Αριστερά, σε μαύρο πεδίο αργυρός αμείβων με τρία πεντάκτινα άστρα από το πρώτο, συνοδεύεται από τρεις αιχμές βελών από το δεύτερο, με τις μύτες προς τα κάτω. Δεξιά, γυναικείο μανίκι [Hastings]. Κορυφή του Τάγματος. Thomas Newport. Άγγλος Ιωαννίτης, †1502.
1. Επιτύμβιο, 1502. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ10. Gerola XLIV/1. Κωνσταντινόπουλος, 17, αριθ. 7.

**Κορυφή**

**74.** Κορυφή με εξάκτινο άστρο. Pe[ ][ ]don.
1-2. Επιτύμβιο. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ21. Κωνσταντινόπουλος, 25, αριθ. 19.

106. Αντίγραφο μάλλον του προηγούμενου.

107. Στη θέση λοφίου το κρινάνθεμο της Φλωρεντίας.

108. Ο Gerola αναφέρει και δεύτερο όμοιο θυρεό σε μέσα τοίχο του κτιρίου. Σήμερα το κτίριο έχει τσιμεντεπιχρισθεί και ο δεύτερος θυρεός δεν είναι ορατός.

109. Κατ' αναλογία με το θυρεό του Pierre Culant, δίπλα στον οποίο απεικονίζεται στο εύρημα του Αρχαιολογικού Μουσείου με αριθ. κατ. Φ24.

110. Βρέθηκε στις μεσαιωνικές οχυρώσεις, μεταξύ των πύργων των Αποστόλων Πέτρου και Παύλου, πεσμένο στο έδαφος. Βλ. Gerola LXXIV bis/1.

**75.** Κορυφή τεθλασμένη. Hieronimo de Canel. Ιωαννίτης. Περίπου 1500[111].
1. Κτίριο στη μεσαιωνική πόλη, οδός Ιππάρχου 26, μανδρότοιχος. Μαζί με το 5/162. Gabriel II, αριθ. 23, σ. 91, σχέδ. 61. Gerola XXIX/1.
2. Κτίριο στην μεσαιωνική πόλη, οδός Ιππάρχου 26, εσωτερικό κτιρίου, Ν. τοίχος ορόφου. Μαζί με το 5/163. Gerola XXIX/2.

**76.** Σε αργυρό πεδίο κορυφή από τρία κόκκινα ανεστραμμένα τρίγωνα[112]. Μεγάλος μάγιστρος Jacques de Milly (1454-1461)[113].
1. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 5/29. Gabriel I, αριθ. 53. Gerola XIX/12.
2. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Gabriel I, αριθ. 58. Gerola XIX/11.
3. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Gabriel I, αριθ. 70. Gerola XIX/9.
4. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 5/43. Gabriel I, αριθ. 92. Gerola XIX/10.
5. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 5/46. Gabriel I, αριθ. 96. [Gerola XIX/7.].
6. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Gabriel I, αριθ. 133. Gerola XIX/12 bis.
7. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Όψη του τείχους, Δ. του πρώτου ενδιάμεσου πύργου της Γλώσσας της Προβηγκίας. Gerola XIX/10 bis.
8. Αποθήκη στη ΒΑ. γωνία του Κολλάκιου. Μαζί με το 5/165. Gerola XIX/6.
9. Κτίριο στη μεσαιωνική πόλη, πλατεία Εβραίων Μαρτύρων 24. Μαζί με το 5/170. Gabriel II, αριθ. 41, σ. 107. Gerola XIX/13.
10. Εξωκκλήσι Αγίου Λουκά, Σορωνή. Υπέρθυρο, 1461. Μαζί με τα 5/174, 125/1.
11. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ51.

**Δικτυωτό**

**77α.** Σε κόκκινο πεδίο χρυσό δικτυωτό. Στα διάκενα χρυσοί θυρεΐσκοι. Μεγάλος μάγιστρος Élion de Villeneuve (1319-1346).
1. Κτίριο στη μεσαιωνική πόλη, οδός Ιπποτών, Β. πλευρά, μεταξύ Αγίας Τριάδας και Καταλύματος της Γαλλίας. Μαζί με τα 5/154, 155/1. Gabriel II, αριθ. 16. Gerola X/1.
2. Μαζί με τα 5/201, 140/1, 162/1. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ72.
3. Από το καθολικό του Αγίου Ιωάννη. Αποθήκες Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, αριθ. κατ. Φ166.

**77β.** Στα τέσσερα: 1 και 4, Τάγμα Ιωαννιτών. 2 και 3, Villeneuve. Μεγάλος μάγιστρος Élion de Villeneuve.
1. Παλάτι Μεγάλου Μαγίστρου, πρόσοψη[114]. Μαζί με το 175/1.
2. Παναγία του Κάστρου, αψίδα Ιερού, αριστερά.
3. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με τα 5/60, 158β/1[115]. Gabriel I, 115.
4. Αγία Τριάδα, οδός Ιπποτών. Υπέρθυρο εισόδου στην αυλή. Μαζί με τα 5/159, 39α/1, 88β/1, 128/2. Gabriel II, σ. 175 και σχέδ. 120. Gerola X/2.
5. Αγία Τριάδα, οδός Ιπποτών. Αγία Τράπεζα[116]. Μαζί με τα 15/1, 31/1, 39β/1, 53/1, 91/1, 96/1, 109/2, 122/1, 169/1. Κάσδαγλη, Δελτίον, 35-36, σχέδ. 12.
6. Από κτίριο. Μαζί με το 5/181. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ2. Κωνσταντινόπουλος, 37, εικ. 39.
7. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ68.

**78.** Σε αργυρό πεδίο κόκκινο δικτυωτό. Σε γαλανή κορυφή τρεις αργυρές αχιβάδες. John Kendal. Άγγλος Ιωαννίτης, 15ος αι.
1. Κατάλυμα Γλώσσας της Αγγλίας[117]. Μαζί με τα 60/1, 63/1, 88α/1. Πλατεία Μουσείου. Gabriel II, 68.

111. Ο Sommi Picenardi, σ. 157, αναφέρει άλλο παράδειγμα θυρεού Canel στην εκκλησία του Αγίου Καλλινίκου, η οποία βρισκόταν μεταξύ Νιοχωριού και Μόντε Σμιθ. Θυρεΐσκος παρόμοιος, που ίσως ανήκει στο ίδιο άτομο, υπάρχει στο κάτω μέρος της επιτύμβιας πλάκας του Nicolas de Montmirel (2/1).

112. Τα χρώματα στους εραλδικούς καταλόγους δίνονται αντίστροφα. Όμως στα τείχη σώζονται χρωματισμένοι θυρεοί, ως άνω. Ίσως αρχική πρόθεση ήταν η χρήση ένθετης κόκκινης πέτρας, αλλά αυτό θα έκανε το θυρεό, που είναι ήδη ένθετο λευκό μάρμαρο, υπερβολικά ευαίσθητο.

113. Εκτός από τους αναγραφόμενους θυρεούς ο Gerola αναφέρει άλλους τρεις, που σήμερα δεν υπάρχουν. Βρίσκονταν, α) στο μώλο των μύλων (XIX/6 bis), β) στο Α. τείχος της πόλης (XIX/88), γ) εντοιχισμένος στη βρύση του κήπου του μεγάλου μαγίστρου (XIX/14).

114. Έχει μεταφερθεί από την κύρια είσοδο. Βλ. Flandin, πίν. 22-23.

115. Αυτό σε χωριστή πλάκα αλλά μέσα στο ίδιο πλαίσιο.

116. Τετράγωνο σχήμα.

117. Αντίγραφο.

**Αβακιωτό**

**79.** Αβακιωτό. [Inigo d' Alfero[118]]. Ιωαννίτης, τέλος 14ου αι.
1-2. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με τα 5/61, 114/1, 165α/1. Gabriel I, αριθ. 116. Gerola LXVI/1-2.

**80.** [Κατά ζώνη]. Άνω: αβακιωτό. Σε κορυφή μετάλλιο με επιθετικό λιοντάρι[119] 16ος αι.
1. Κοίμηση Θεοτόκου, Λίνδος. Αργυρό ποτήριο, αριθ. κατ. Λίνδος 1315.

**81.** Αβακιωτό δεκαπέντε τεμαχίων γαλανό και αργυρό. Κορυφή του Τάγματος. Alvarez. Ιωαννίτης. 1485.
1. Από κτίριο. 1485. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ49.
2. Από κτίριο. 1485. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ71.

**82.** Λοξό αβακιωτό 45° χρυσό και πράσινο. Αστός. Τέλος 15ου αι.;
1. Τοιχογραφία. Μαζί με τα 35/1, 51/1, 118/1, 182/1. Κτίριο στη μεσαιωνική πόλη, οδός Γαβαλά 6.

**83.** Λοξό αβακιωτό 45° από μεγάλα τεμάχια αργυρό και κόκκινο. Γαλανό πρόσθετο τετράγωνο. [Nantouillet]. 15ος αι.
1. Τοιχογραφία, ταφικό εξωκκλήσι Αγίου Γεωργίου Χωστού, Φιλέρημος. Μαζί με τα 9/1, 11/1, 110/1.

**Ρομβωτό**

**84.** Ρομβωτό.
1. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ85.

**85.** [Ρομβωτό]. Κορυφή του Τάγματος[120].
1. Παλάτι Μεγάλου Μαγίστρου, αναψυκτήριο, εσωράχιο τόξου.

**Κρινάνθεμο**

**86.** Σε αργυρό πεδίο κόκκινο «ανθισμένο» κρινάνθεμο. Πόλη της Φλωρεντίας.
1. Κτίριο στη μεσαιωνική πόλη, πλατεία Εβραίων Μαρτύρων 47. Μαζί με τα 170/1-2. Gabriel II, αριθ. 34. Gerola LXXXIV bis/1.

**87α.** Σε γαλανό πεδίο τρία χρυσά κρινάνθεμα 2:1. Βασιλιάς της Γαλλίας 1400 κ.ε.
1-2. Μεσαιωνικές οχυρώσεις[121]. Gabriel I, αριθ. 99, 100. Gerola V/2-3.
3. Μεσαιωνικές οχυρώσεις[122]. Μαζί με τα 5/56, 10α/16. Gabriel I, αριθ. 110. Gerola V/1 bis.
4. Κατάλυμα Γλώσσας της Γαλλίας, οδός Ιπποτών. Πρόσοψη. 1495[123]. Μαζί με το 10γ/22. Gabriel II, αριθ. 5, σ. 46. Gerola V/4.
5. Κατάλυμα Γλώσσας της Προβηγκίας, οδός Ιπποτών. Πρόσοψη. 1518[124]. Μαζί με τα 5/153, 42β/41, 135/1. Gabriel II, αριθ. 18, σ. 62.
6. Κατάλυμα Γλώσσας της Προβηγκίας, οδός Ιπποτών. Α. της κλίμακας ανόδου στον όροφο[125].
7. Σπίτι Γάλλου πριόρη, οδός Ιπποτών[126]. 1519. Μαζί με τα 5/152, 42β/45, 177/1. Gabriel II, αριθ. 17, σ. 89. Gerola V/6.
8. Υπαπαντή, Παραδείσι. Τοιχογραφία στο μέτωπο της αψίδας του Ιερού. Μαζί με τα 10γ/25-28.

**87β.** Σε γαλανό πεδίο διάσπαρτα χρυσά κρινάνθεμα. Βασιλιάς της Γαλλίας, ως το 1400.
1. Αγία Τριάδα, οδός Ιπποτών. Πρόσοψη. Μαζί με τα 128/1, 175/3. Gabriel II, σ. 174 και σχέδ. 120. Gerola V/1.

**88α.** Στα τέσσερα: 1 και 4, σε γαλανό πεδίο τρία χρυσά κρινάνθεμα (Γαλλία 1400 κ.ε.) 2 και 3, Αγγλία. Βασιλιάς της Αγγλίας (1400 κ.ε.).
1. Κατάλυμα της Γλώσσας της Αγγλίας. Β. όψη[127]. Μαζί με τα 60/1, 63/1, 78/1. Gabriel II, 68.
2. Από κτίριο. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ.

118. Αν πρόκειται όντως για εκπρόσωπο της οικογένειας Alfero, τα χρώματα είναι χρυσό και κόκκινο.

119. Αποκατάσταση. Ο αργυροχόος αποδίδει αβακιωτό τετράγωνο 16 τεμαχίων στο άνω μισό του θυρεού, ο οποίος περικλείεται από άλλον, απλούστερου σχήματος, που έχει ως παραστάτες δύο λέοντες επιθετικούς.

120. Αποκατάσταση: αποκεκρουσμένο κάτω μέρος.

121. Εστεμμένοι θυρεοί. Συνοδεύονται στη βάση από κλαδιά δάφνης.

122. Εστεμμένος θυρεός.

123. Εστεμμένος θυρεός.

124. Εστεμμένος θυρεός.

125. Τα κρινάνθεμα αποξεσμένα. Θυρεός εστεμμένος.

126. Εστεμμένος θυρεός.

127. Αντίγραφο του πρωτότυπου, που μάλλον είναι αυτό που βρίσκεται στο Παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου (88α/3),

Φ25[128]. Gerola VI/4. Κωνσταντινόπουλος, 33, εικ. 27.
3. Από κτίριο[129]. Μαζί με το 63/2. Παλάτι Μεγάλου Μαγίστρου, έκθεση μεσαιωνικής Ρόδου, αριθ. κατ. Φ190.

**88β.** Στα τέσσερα: 1 και 4, σε γαλανό πεδίο διάσπαρτα χρυσά κρινάνθεμα (Γαλλία 1340-1400). 2 και 3, Αγγλία. Βασιλιάς της Αγγλίας (1340-1400).
1. Αγία Τριάδα, οδός Ιπποτών. Υπέρθυρο εισόδου στην αυλή. Μαζί με τα 5/159, 39α/1, 77β/4, 128/2. Gabriel II, σ. 175 και σχέδ. 120. Gerola VI/3.

**89.** Διάσπαρτο με κρινάνθεμα. Αγρείφνα πέντε οδόντων. Ιωαννίτης. 15ος αι.;
1. Παλάτι Μεγάλου Μαγίστρου, καμάρα κάτω από τη σκάλα της ανατολικής πτέρυγας.

**90.** Στα τέσσερα: 1 και 4, πεδίο γαλανό διάσπαρτο με χρυσά κρινάνθεμα. Πλαίσιο σύνθετο αργυρό και κόκκινο. 2, κατά πάλο. Αριστερά, έξι τελαμώνες χρυσοί και γαλανοί σε κόκκινο πλαίσιο. Δεξιά, σε μαύρο πεδίο χρυσό επιθετικό λιοντάρι με κόκκινο στέμμα και νύχια. 3, κατά πάλο. Αριστερά, έξι τελαμώνες χρυσοί και γαλανοί σε κόκκινο πλαίσιο. Δεξιά, σε αργυρό πεδίο κόκκινο επιθετικό λιοντάρι. Επί του όλου σε χρυσό θυρεΐσκο μαύρο επιθετικό λιοντάρι με κόκκινη γλώσσα και νύχια. Φίλιππος ο Καλός, δούκας της Βουργουνδίας (1419-67).
1. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με τα 5/80, 27/3. Gabriel I, αριθ. 150[130]. Gerola VIII/2.
2. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. 1464. Μαζί με τα 5/81, 27/4. Gabriel I, αριθ. 151. Gerola VIII/1.

**Δισκία**

**91.** Τρία δισκία σε τεθλασμένο πλαίσιο. Ιωαννίτης. 14ος αι.
1. Αγία Τριάδα, οδός Ιπποτών. Αγία Τράπεζα. Μαζί με τα 15/1, 31/1, 39β/1, 53/1, 77β/5, 96/1, 109/2, 122/1, 169/1. Κάσδαγλη, Δελτίον, 35-36, σχέδ. 41. Gerola XC/1.

**92.** [Πέντε δισκία 2:1:2][131]. Emery de Belloc, Ιωαννίτης.
1. Επιτύμβιο. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ6. Κωνσταντινόπουλος, 39, εικ. 43.

**93.** Πέντε δισκία 2:1:2. Κορυφή του Τάγματος. Ιωαννίτης.
1. Από κτίριο. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ54. 1517.

**94.** Στην κορυφή πέντε δισκία στη σειρά. Κορυφή του Τάγματος. Guy de Melay. Γάλλος Ιωαννίτης.
1. Κτίριο στη μεσαιωνική πόλη, πλατεία Μουσείου[132]. 1470. Gabriel II, αριθ. 13, σ. 88, σχέδ. 59. Gerola XLI/1.

**95.** Στά τέσσερα. Σε κάθε τέταρτο ένα δισκίο με οπή στο κέντρο.
1. Παλάτι Μεγάλου Μαγίστρου, κασέλα, αριθ. κατ. ΞΛ81.

**Ημισέληνος**

**96.** Ημισέληνος στραμμένη αριστερά συνοδεύεται από έξι οκτάκτινα άστρα. Οδοντωτό πλαίσιο. Ιωαννίτης, 14ος αι.
1. Αγία Τριάδα, οδός Ιπποτών. Αγία Τράπεζα[133]. Μαζί με τα 15/1, 31/1, 39β/1, 53/1, 77β/5, 91/1, 109/2, 122/1, 169/1. Κάσδαγλη, Δελτίον, 35-36, σχέδ. 41.

**Άστρο**

**97.** Κατά ζώνη. Άνω, τρία εξάκτινα άστρα. Κάτω, πίσω από βασιλικό στέμμα με τρεις απολήξεις που έχουν μορφή άνω μέρους κρινάνθεμου, δύο φτερά τοποθετημένα κάθετα το ένα δίπλα στο άλλο, με τις γραφίδες πρός τα κάτω και τις άκρες προς τα έξω. Επί του όλου ταινία.
1. Παλάτι Μεγάλου Μαγίστρου, κασέλα, ΞΛ3.

**98.** Οκτάκτινο άστρο. Αστός.
1. Κτίριο στη μεσαιωνική πόλη, οδός Αρχιεπισκό-

Εκθεση Μεσαιωνικής Ρόδου. Εστεμμένος θυρεός, πάνω στις πλάτες δύο λιονταριών μισοξαπλωμένων ράχη με ράχη (couchant guardant adossés).

128. Εστεμμένος θυρεός με παραστάτες δύο καθιστά (sejeant) λιοντάρια.

129. Στηρίζεται σε δύο λιοντάρια μισοξαπλωμένα ράχη με ράχη. Βρισκόταν εντοιχισμένο στην κρήνη του κήπου του μεγάλου μαγίστρου (Gerola).

130. Με περιδέραιο του Χρυσού Δέρατος και παραστάτες δύο λέοντες.

131. Αποκεκρουσμένο το πάνω μέρος του θυρεού.

132. Όπου σήμερα στεγάζεται το υποκατάστημα της Εθνικής Τράπεζας.

133. Σεβίζει.

που Ευθυμίου 17. Gabriel II, αριθ. 59, σ. 134. Gerola LXXXVI/1.

**99.** Στα τέσσερα: 1 και 4, οκτάκτινο άστρο. 2 και 3, τρίπυργο κάστρο[134]. Ιωαννίτης, ca. 1430.
1. Πίσω πλευρά του Καταλύματος της Γλώσσας της Ισπανίας, οδός Χάρητος 12. Gabriel II, αριθ. 21, σ. 61. Gerola LXII/1.

**100.** [Τρία οκτάκτινα άστρα 2:1][135].
1. Επιτύμβιο. Μαζί με το 172/1. Αποθήκες Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, αριθ. κατ. Φ122.

**101α.** Τρία οκτάκτινα άστρα 2:1. Κορυφή. Pierre Papefust. Γάλλος Ιωαννίτης, ca. 1485.
1. Προφήτης Ηλίας, νταμάρια, Κοσκινού. Μαζί με το 10β/1. Υπέρθυρο, τοποθετημένο ανάποδα.

**101β.** Τρία οκτάκτινα άστρα 2:1. Κορυφή. Κορυφή του Τάγματος. Pierre Papefust.
1. Σπίτι Γάλλου πριόρη[136], οδός Ιπποτών. 1483. Gabriel II, αριθ. 17, σ. 89. Gerola XLVI/1.

**Ρόμβος**

**102.** Σε πεδίο χρυσό τρεις μαύροι ρόμβοι. Μεταξύ τους δύο κόκκινοι σταυροί. Crispi. Αστός[137].
1. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ31. Κωνσταντινόπουλος, 35, εικ. 34.

**Χέρι**

**103α.** Πεδίο χρυσό. Σε γαλανή κορυφή αργυρό δεξιό χέρι με περιχειρίδα από ερμίνα, από την οποία κρέμεται προσόψι (fanon) από το ίδιο σε σχήμα αμείβοντος του οποίου οι άκρες πέφτουν στο πεδίο. Μεγάλος μάγιστρος Philippe Villiers de l' Isle-Adam (1521-1522).
1. Μεσαιωνικές οχυρώσεις, 1522. Μαζί με το 5/2. Gabriel I, αριθ. 3. Gerola XXV/1.
2. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 5/10. Gabriel I, αριθ. 21. Gerola XXV/2.

**103β.** Πεδίο χρυσό. Σε γαλανή κορυφή αργυρό δεξιό χέρι με περιχειρίδα από ερμίνα, από την οποία κρέμεται προσόψι από το ίδιο σε σχήμα αμείβοντος του οποίου οι άκρες πέφτουν στο πεδίο. Κορυφή του Τάγματος. Philippe Villiers de l' Isle-Adam, πριν το 1521.
1. Κατάλυμα Γλώσσας της Γαλλίας, πρόσοψη, κέντρο, χαμηλά. 1511. Gabriel II, αριθ. 5, σ. 46. Gerola LIV/1.

**103γ.** Στα τέσσερα: 1 και 4, Τάγμα Ιωαννιτών. 2 και 3, Villiers de l'Isle-Adam. Μεγάλος μάγιστρος Philippe Villiers de l' Isle-Adam.
1. Μεσαιωνικές οχυρώσεις, 1521. Gabriel I, αριθ. 28. Gerola XXV/3.
2. Κτίριο στην οδό Ιπποτών, Α. του Καταλύματος της Γλώσσας της Γαλλίας. 1521. Μαζί με τα 5/158, 65/1. Gabriel II, αριθ. 7, σ. 80-81. Gerola XXV/4.

**103δ.** Στα τέσσερα: 1 και 4 Villiers de l'Isle-Adam. 2 και 3, σε πεδίο κόκκινο με διάσπαρτα χρυσά τριφύλλια δύο χρυσά ψάρια τοποθετημένα το ένα δίπλα στο άλλο πλάτη με πλάτη, με τα κεφάλια προς τις άνω γωνίες του τετραγώνου και τις ουρές προς τις κάτω (Nesle/Néelle). Philippe Villiers de l' Isle-Adam πριν το 1521.
1. Κατάλυμα Γλώσσας της Γαλλίας, πρόσοψη, αριστερά, χαμηλά. 1511. Gabriel II, αριθ. 5, σ. 46. Gerola LIV/3.
2. Κατάλυμα Γλώσσας της Γαλλίας, πρόσοψη, δεξιά, χαμηλά. 1511. Gabriel II, αριθ. 5, σ. 46. Gerola LIV/4.
3. Κατάλυμα Γλώσσας της Γαλλίας, στοά ορόφου. 1509. Μαζί με τα 62γ/11, 141/1. Gabriel II, αριθ. 5, σ. 43. Gerola LIV/2.
4. Κτίριο Καστελλανίας, πλατεία Ιπποκράτους. Υπέρθυρο εισόδου στον όροφο. Μαζί με τα 5/166, 62α/7, 130/1. Gabriel II, αριθ. 26, σ. 96-99 και σχέδ. 65. Gerola LIV/5.
5. Από κτίριο. 1519. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ33. Κωνσταντινόπουλος, 36, αριθ. 36.

**Λιοντάρι**

**104.** Επιθετικό λιοντάρι. 1511.
1. Επιτύμβιο, κάτω δεξιά γωνία. Μαζί με τα 2/1, 46/2. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ11. Κωνσταντινόπουλος, 19, εικ. 8. Gerola LXXV/2.

134. Ο θυρεός αυτός εμφανίζεται και στο Πετρούμι (Αλικαρνασσό), μαζί με το οικόσημο του μ.μ. Fluvian.

135 Αποκατάσταση. Σώζεται μόνον το πάνω δεξιό άστρο.

136. Το κτίριο στέγαζε τον πριόρη της Εκκλησίας (Prieur de l' Église). Το αξίωμα το κατείχε ιππότης της Γαλλικής Γλώσσας.

137. Εκπρόσωπος της Γαληνοτάτης, αν κρίνουμε από το λιοντάρι του Αγίου Μάρκου που συνοδεύει το θυρεό. Το λιοντάρι του Αγίου Μάρκου εμφανίζεται μόνο του σε άλλο ανάγλυφο του Μουσείου, αριθ. κατ. Φ102.

**105.** Επιθετικό λιοντάρι. Philip [ ].
1. Επιτύμβιο, Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ35[138]. Κωνσταντινόπουλος, 22, εικ. 14.

**106.** Επιθετικό λιοντάρι.
1. Επιτύμβιο, Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ60.
2. Επιτύμβιο, Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ61[139].

**107.** Επιθετικό λιοντάρι. Αστός;
1. Επιτύμβιο[140]. Μαζί με το 48/1. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ48.

**108.** Επιθετικό λιοντάρι.
1. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ132.

**109.** Επιθετικό λιοντάρι. 14ος αι.
1. Αγία Τριάδα, οδός Ιπποτών, πίσω πλευρά υπερθύρου εισόδου στην αυλή. Μαζί με τα 5/160, 13/1, 36/1, 153/2. Gabriel II, σ. 175. Gerola LXXVI/1.
2. Αγία Τριάδα, οδός Ιπποτών, Αγία Τράπεζα. Μαζί με τα 15/1, 31/1, 39β/1, 53/1, 77β/5, 91/1, 96/1, 122/1, 169/1. Κάσδαγλη, Δελτίον, σ. 35-36, σχέδ. 12. Gerola LXXVII/1.

**110.** Σε γαλανό πεδίο αργυρό ή χρυσό επιθετικό λιοντάρι.
1. Τοιχογραφία, ταφικό εξωκκλήσι Αγίου Γεωργίου Χωστού, Φιλέρημος. Μαζί με τα 9/1, 11/1, 83/1.

**111.** Επιθετικό λιοντάρι.
1. Παλάτι Μεγάλου Μαγίστρου, τραπέζι, αριθ. κατ. ΞΛ1. Μαζί με το 45/1.

**112.** Επιθετικό λιοντάρι. Κορυφή του Τάγματος. Giovanni Parpaglia. Ιταλός Ιωαννίτης, 1506.
1. Παλάτι Μεγάλου Μαγίστρου, στοά πίσω από τη σκάλα της ανατολικής πτέρυγας. 1506.

**113.** Επιθετικό λιοντάρι βαίνει δεξιά. Στην κορυφή τρία εξάκτινα άστρα.
1. Παλάτι Μεγάλου Μαγίστρου, ντιβανοκασέλα, αριθ. κατ. ΞΛ84. Μαζί με το 150/1.

**114.** Σε πεδίο γαλανό διάσπαρτο με οκτάκτινα άστρα χρυσό επιθετικό λιοντάρι. Επί του όλου αγρείφνα. Pierre Culant. Ιωαννίτης. Τέλος 15ου αι.
1. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με τα 5/61, 79/1-2, 165α/1. Gabriel I, αριθ. 116. Gerola XXXV/1.
2. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ9[141]. Μαζί με το 5/185. Gerola XXXV/3. Κωνσταντινόπουλος, 41, αριθ. 47.
3. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ24[142]. Μαζί με τα 71/1, 123/1. Gerola XXXV/2. Κωνσταντινόπουλος, 33, εικ. 28.

**115.** Επιθετικό λιοντάρι. Επί του όλου τελαμώνας με τριά πουλιά. Pierre de la Pymoraye. Γάλλος Ιωαννίτης, †1402.
1. Επιτύμβιο, 1402. Μαζί με το 5/191. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ20. Κωνσταντινόπουλος, 25, εικ. 20.

**116.** Στα τέσσερα: 1 και 4 επιθετικό λιοντάρι. 2 και 3, δύο ζώνες. [Duèze][143].
1. Από κτίριο[144]. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ7. Gerola LX/1. Κωνσταντινόπουλος, 40, εικ. 44.

**117.** Στά τέσσερα: 1 και 4 επιθετικό λιοντάρι. 2 και 3, επτά ρόμβοι 3:3:1. Κορυφή του Τάγματος. Ιωαννίτης. 16ος αι.
1. «Σπίτι του Πρίγκιπα Τζεμ»[145], οδός Ιπποτών. Gabriel II, αριθ. 6, σ. 49.

138. Το επίθετο μολυβένιο λιοντάρι έχει αποκολληθεί, αλλά το σχήμα του διακρίνεται καθαρά και από τη διάταξη των οπών στερέωσης.

139. Σεβίζει. Μάλλον από το ίδιο μνημείο με το προηγούμενο.

140. Σεβίζει.

141. Βρέθηκε στις οχυρώσεις, μεταξύ των πύργων των Αποστόλων Πέτρου και Παύλου, στο έδαφος (Gerola).

142. Σεβίζει. Από το αρμένικο νεκροταφείο στο «Μπελβεντέρε» (Gerola).

143. Αν ο θυρεός ανήκει σε συγγενή του πάπα Ιωάννη ΚΒ′ (Jacques Duèze, 1316-1334), ή ακόμα και στον ίδιο, τα χρώματα μάλλον είναι: 1 και 4 γαλανό λιοντάρι σε αργυρό πεδίο, 2 και 3 αργυρές ζώνες σε κόκκινο πεδίο.

144. Βρισκόταν εντοιχισμένο σε δρόμο που οδηγούσε στο παλαιό διοικητήριο (Κονάκι) στο Μαντράκι.

145. Σύμφωνα με τους θυρεούς για τους οποίους γνωρίζουμε, υπάρχοντες και χαμένους, το κτίριο είναι μεταγενέστερο από την επίσκεψη του Τζεμ, γιού του Μεχμέτ Β′. Όμως το όνομα έχει επικρατήσει για το κτίριο, που μάλλον αποτελούσε πρόσκτισμα του Καταλύματος της Γλώσσας της Γαλλίας. Οι θυρεοί που έχουν χαθεί και είναι σημαντικοί για την ιστορία του κτιρίου

2. «Σπίτι του Πρίγκιπα Τζεμ», οδός Ιπποτών. Διασταύρωση κιονίσκων παραθύρου προς την οδό Ιπποτών. Gerola LIX/1.
3. Από κτίριο. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ83.

**118.** Κατά πάλο: Αριστερά, σε κόκκινο πεδίο επιθετικό λιοντάρι. Δεξιά, λοξό αβακιωτό 45° χρυσό και πράσινο. Αστός. Τέλος 15ου αι.;
1. Τοιχογραφία. Μαζί με τα 35/1, 51/1, 82/1, 182/1. Κτίριο στη μεσαιωνική πόλη, οδός Γαβαλά 6.

**119.** Τρία επιθετικά λιοντάρια 2:1. Jean Cottet. Ιωαννίτης. Μέσα 15ου αι.
1. Σε αρχαίο κυλινδρικό βωμίσκο[146]. Αποθήκες Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, αριθ. κατ. Φ109.

**120.** Σε πεδίο σκούρο, τρία ανοιχτόχρωμα επιθετικά λιοντάρια 2:1.
1. Τοιχογραφία. ΝΑ. πύργος του Κολλάκιου, παρεκκλήσι Αγίου Γεωργίου. Μαζί με τα 1/1, 28/1, 30/1, 68/1, 180/1.

**121.** Τρία επιθετικά λιοντάρια 2:1. Πρόσθετο τετράγωνο. Ιωαννίτης;
1. Επιτύμβιο από το καθολικό του Αγίου Ιωάννη. Αποθήκες Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, αριθ. κατ. Φ113.

**122.** Επιθετικό λιοντάρι εστεμμένο. Ιωαννίτης. 14ος αι.
1. Αγία Τριάδα, οδός Ιπποτών[147]. Αγία Τράπεζα. Μαζί με τα 15/1, 31/1, 39β/1, 53/1, 77β/1, 91/1, 96/1, 109/2, 169/1. Κάσδαγλη, Δελτίον, 35-36, σχέδ. 41. Gerola LXXVII/1.

**123.** Επιθετικό λιοντάρι ραβδωτό (με τέσσερις λεπτούς τελαμώνες), εστεμμένο. Ιωαννίτης. Τέλος 14ου αι.
1. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ24[148]. Μαζί με τα 71/1, 114/3. Gerola, LXXVII bis/1. Κωνσταντινόπουλος, 33, αριθ. 28.

**124.** Επιθετικό λιοντάρι με κεφαλή κατά μέτωπο (rampant guardant). Κορυφή του Τάγματος. Ιωαννίτης. 1470 κ. ε.
1. Εσωτερικό πύλης Αγίου Ιωάννη. Δ. όψη προσκτίσματος μ.μ. Amboise. Gerola LXXVI/3.

**125.** Κατά ζώνη: 1, μισό επιθετικό λιοντάρι αναδύεται από τη διαχωριστική γραμμή. 2, [Γούνα (vair)].
1. Εξωκκλήσι Αγίου Λουκά, Σορωνή. Υπέρθυρο, 1461. Μαζί με τα 5/174, 76/10.

**126α.** Σε γαλανό πεδίο δύο χρυσά λιοντάρια σε στάση βαδίσματος το ένα κάτω από το άλλο. Μεγάλος μάγιστρος Philibert de Naillac (1421-1437)[149].
1. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με τα 5/51-52, 158α/5. Gabriel I, αριθ. 106. Gerola XVI/1.
2. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 5/62. Gabriel I, αριθ. 117.
3. Από τον γκρεμισμένο πύργο του Naillac στο λιμάνι. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ27. Κωνσταντινόπουλος, 34, εικ. 30. [Gerola XVI/3.].
4. Από τον γκρεμισμένο πύργο του Naillac στο λιμάνι. Μαζί με το 5/194. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ28. Κωνσταντινόπουλος, 35, εικ. 31[150]. [Gerola XVI/2.].
5. Από τον γκρεμισμένο πύργο του Naillac στο λιμάνι. Μαζί με το 5/195. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ34. Κωνσταντινόπουλος, 36, εικ. 37. Gerola XVI/4.

**126β.** Στα τέσσερα: 1 και 4, Τάγμα Ιωαννιτών. 2 και 3, de Naillac. Μεγάλος μάγιστρος Philibert de Naillac.
1. Από κτίριο. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ8. Κωνσταντινόπουλος, 40, εικ. 46.

βρίσκονταν: α) πάνω από το υπέρθυρο της εισόδου από το δρόμο (ο θυρεός 117 από τις δύο πλευρές του θυρεού της Γαλλίας με χρονολογία 15[10]) και β) στη Δ. όψη του κτιρίου, θυρεοί των μ. μ. Amboise και Carretto ενσωματωμένοι και οι δύο στο σταυρό του Τάγματος, μαζί πάλι με το θυρεό της Γαλλίας και τον αριθ. 117. Οι τελευταίοι τέσσερις, κάποτε στην κατοχή του βαρώνου Belabre (Rhodes of the Knights, εικ. 2 και σ. 119), σήμερα βρίσκονται στο μουσείο του Στρασβούργου. Gabriel II, σ. 47-51, Σχέδ. 26, 28, 29.

146. Πίσω του, διαγώνια, ράβδος (bâton). Γνωρίζουμε ότι ο Cottet κατείχε το αξίωμα του μαρισκάλδου τουλάχιστον από την εποχή του μ. μ. Milly, αν και η δράση του εκτείνεται από την περίοδο του Fluvian ως τα πρώτα χρόνια του Orsini (Bosio, 211Β).

147. Σεβίζει.

148. Βρέθηκε στις οχυρώσεις, μεταξύ των πύργων των Αποστόλων Πέτρου και Παύλου, στο έδαφος (Gerola).

149. Σε ορισμένα αργυρά νομίσματα ο θυρεός του Naillac φέρει και αγρείφνα τριών οδόντων.

150. Σεβίζει.

**127.** Σε χρυσό πεδίο δύο κόκκινα λιοντάρια σε στάση βαδίσματος το ένα κάτω από το άλλο. Κορυφή του Τάγματος. Guy de Blanchefort. Ιωαννίτης από την Ωβέρνη, ως το 1512[151].
1. Κατάλυμα της Γλώσσας της Ωβέρνης, πλατεία Σύμης. Ομφαλός σταυροθολίου στο ισόγειο[152]. Gerola XXVIII/7[153].

**128.** Σε κόκκινο πεδίο τρία χρυσά λιοντάρια σε στάση βαδίσματος το ένα πάνω από το άλλο. Βασιλιάς της Αγγλίας. Μέσα 14ου αι.
1. Αγία Τριάδα, οδός Ιπποτών. Πρόσοψη. Μαζί μέ τα 87β/1, 175/3. Gabriel II, σ. 174 και σχέδ. 120. Gerola VI/1.
2. Αγία Τριάδα, οδός Ιπποτών. Υπέρθυρο εισόδου στην αυλή. Μαζί με τα 5/159, 39α/1, 77β/4, 88β/1. Gabriel II, 175 και σχέδ. 120. Gerola VI/2.
3. Αγία Τριάδα, οδός Ιπποτών. Πρόσοψη[154]. Μαζί με τα 5/161, 39β/2.

**Άλλα ζώα**

**129.** Σε κόκκινο πεδίο χρυσό επιθετικό κυνηγόσκυλο με περιαυχένιο, με το κεφάλι ανάμεσα σε δύο κρινάνθεμα από το δεύτερο. Χρυσό οδοντωτό πλαίσιο μέσα σε άλλο μαύρο. Κορυφή του Τάγματος. Juan Geltrù. Καταλανός Ιωαννίτης. Τέλος 15ου αι.
1. Από κτίριο. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ59.
2. Από κτίριο. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ84.
3. Μαζί με το 10α/83. Αποθήκες Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, αριθ. κατ. Φ105.

**130.** Στα τέσσερα: 1 και 4. Σε αργυρό πεδίο δύο μαύροι λύκοι ο ένας πάνω από τον άλλο βαίνουν δεξιά. Κόκκινο πλαίσιο με εννέα χρυσά X (aspas). 2 και 3, τρίπυργο κάστρο σε σύνθετο (compony) πλαίσιο. Κορυφή του Τάγματος. [Inigo Lopes de Ayala[155]. Ισπανός] Ιωαννίτης. Τέλος 15ου-αρχές 16ου αι.
1. Κτίριο Καστελλανίας, πλατεία Ιπποκράτους. Υπέρθυρο εισόδου στον όροφο. Μαζί με τα 5/166, 62α/7, 103δ/4. Gabriel II, αριθ. 26, σ. 96-99 και σχέδ. 65. Gerola LXI/1.

**131.** Βόδι που βαίνει αριστερά. Μοναχή του Τάγματος των Ιωαννιτών. 14ος αι.
1. Επιτύμβιο. Αρχαιολογικό μουσείο, αριθ. κατ. Φ133. Μαζί με τα 5/210, 132/1.

**132.** Βόδι που βαίνει αριστερά[156]. Μοναχή του Τάγματος των Ιωαννιτών[157]. 14ος αι.
1. Επιτύμβιο. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ133. Μαζί με τα 5/210, 131/1.

**133.** Βοϊδοκεφαλή (rencontre de beuf). 14ος αι.
1. Κτίριο στη μεσαιωνική πόλη, οδός Ιππάρχου 15-17. Μαζί με το 5/164. Gerola LXXX/1.

**134.** Σε χρυσό πεδίο μαύρο επιθετικό κριάρι με περιαυχένιο και κουδούνι. De Flotte. Ιωαννίτης από την Προβηγκία. 14ος αι.
1. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ5. Μαζί με τα 5/184, 165α/2. Gerola XXXVIII/1. Κωνσταντινόπουλος, 39, εικ. 42.
2. Κάτω μέρος βάσης αρχαίου βωμού. Αποθήκες Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, αριθ. κατ. Φ110[158]. Μαζί με το 6/1.

**135.** Σε χρυσό πεδίο μαύρο επιθετικό κριάρι με περιαύχενιο και κουδούνι. Κορυφή του Τάγματος. De Flotte. Ιωαννίτης από την Προβηγκία.
1. Κατάλυμα Γλώσσας της Προβηγκίας, πρόσοψη. 1518. Μαζί με τα 5/153, 42β/41, 87α/5. Gabriel II, αριθ. 18, σ. 62. Gerola XXXVIII/2.

151. Μετέπειτα, γιά σύντομο διάστημα, και απών από τη Ρόδο, διετέλεσε μεγάλος μάγιστρος (1512-1513).

152. Κατάλυμα Ωβέρνης (κατάστημα Λαλαούνη). Το ίδιο οικόσημο πρέπει να κοσμούσε και τα φουρούσια στη γένεση των νευρώσεων του σταυροθολίου, όπως και την εξώθυρα δεξιά και αριστερά. Όμως από αυτούς τους θυρεούς σώζονται σήμερα μόνον οι τρεις τελευταίοι και απ' όλους έχουν αποξεσθεί τα λιοντάρια. Μόνον ο θύσανος από την ουρά του πάνω λιονταριού σώζεται στο θυρεό του ΝΔ. φουρουσιού, απόδειξη της παρατηρητικότητας του Gerola (XXVIII).

153. Ο Gabriel (II, αριθ. 11, σ. 68) αναφέρει θυρεούς του Τάγματος και του Blanchefort στη Ν. όψη του καταλύματος.

154. Βλ. παραπάνω, υποσημ. 27.

155. Βλ. Κάσδαγλη, Δελτίον, 37, φωτ. 14. Θυρεός σπασμένος διαγώνια.

156. Προφανώς συγγενής της προηγουμένης.

157. Σεβίζει.

158. Στο κάτω μέρος της βάσης.

**136.** Κριάρι σε στάση βαδίσματος συνοδεύεται από τρία δέντρα 2:1 και οκτάκτινο [άστρο] στην κορυφή. Κορυφή του Τάγματος. Soldero. Ιωαννίτης. 1487.
1. Από κτίριο. 1487. Παλάτι Μεγάλου Μαγίστρου, έκθεση μεσαιωνικής Ρόδου, αριθ. κατ. Φ73.

**137.** Αρσενικό ελάφι που πηδάει. Μεταξύ των μπροστινών ποδιών εξάκτινο άστρο.
1. Παλάτι Μεγάλου Μαγίστρου, ντιβανοκασέλα, αριθ. κατ. ΞΛ9. Μαζί με τα 32/1, 49/1-2.

**138.** [Γρύπας][159]. Κορυφή του Τάγματος. Ιωαννίτης. 1470 κ.ε.
1. Κτίριο στη μεσαιωνική πόλη, οδός Ιππάρχου 16. Gabriel II, αριθ. 22. Gerola LXXVIII/1.

**139.** Ιχθυέλαφος.
1. Παλάτι Μεγάλου Μαγίστρου, κασέλα, αριθ. κατ. ΞΛ82.

**140.** Ιπτάμενο τετράποδο. 14ος αι.
1. Μαζί με τά 5/201, 77α/2, 162/1. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ72.

**Πτηνά**

**141.** Σε αργυρό πεδίο ένας μαύρος αετός και στην κορυφή τρία κόκκινα εξάκτινα άστρα. Κορυφή του Τάγματος. Pierre de Pons. Γάλλος Ιωαννίτης. 16ος αι.
1. Κατάλυμα Γλώσσας της Γαλλίας, στοά ορόφου. 1509. Μαζί με τα 62β/11, 103δ/3. Gabriel II, αριθ. 5, σ. 43. Gerola LXXIX/1.

**142.** Σε αργυρό πεδίο κόκκινη φτερούγα πουλιού. Κορυφή του Τάγματος. Francisco Sans. Αραγωνέζος Ιωαννίτης, 1470 κ. ε.
1. Από κτίριο. Παλάτι Μεγάλου Μαγίστρου, έκθεση μεσαιωνικής Ρόδου, αριθ. κατ. Φ80[160]. [Gerola LI/1.].

**143.** Τρεις αρπάγες αετού 2:1. Ιωαννίτης. 14ος αι.
1. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ88[161]. Μαζί με τα 154/1, 169/2. Gerola LXXXI/1.

**144.** Μετωπική κουκουβάγια που συνοδεύεται από τρία εξάκτινα άστρα 2:1.
1. Παλάτι Μεγάλου Μαγίστρου, κασέλα, αριθ. κατ. ΞΛ78.

**145.** Κατά πάλο. 1: σε γαλανό πεδίο λευκό πουλί με κόκκινα πόδια και ανασηκωμένη φτερούγα πάνω σε πράσινο κλαδί. 2: Κατά ζώνη. Άνω, σε γαλανό πεδίο [αργυρό] οκτάκτινο άστρο. Κάτω [αργυρό].
1. Παλάτι Μεγάλου Μαγίστρου, ζωγραφιστή κασέλα, αριθ. κατ. ΞΛ23.

**146.** Σε αργυρό πεδίο εννέα μαύρα πουλιά 3:3:3. Κορυφή του Τάγματος. Lodovico de Polsasco (Piossasco/Airasca). Ιταλός Ιωαννίτης. Περίπου 1500.
1. Άγιος Δημήτριος στην Περβόλα της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας[162]. Εξωράχιο αψίδας Ιερού. 1499. Gabriel II, σ. 177 και σχέδ. 121. Gerola XLVII/1.
2. 1513. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ69[163].
3. Αποθήκες Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, αριθ. κατ. Φ150.

**147.** Δικέφαλος αετός[164].
1. Παλάτι Μεγάλου Μαγίστρου, κασέλα, αριθ. κατ. ΞΛ77.

**Φυτικό βασίλειο**

**148.** Δέντρο ξεριζωμένο σε πλαίσιο με εξάκτινα άστρα. Κορυφή του Τάγματος. Ιωαννίτης. Τέλη 15ου-αρχές 16ου αι.
1. Παλάτι Μεγάλου Μαγίστρου, υπέρθυρο παρεκκλησίου[165].
2. Παλάτι Μεγάλου Μαγίστρου, πρέκι παραθύρου στην πρόσοψη[166].

**149.** Δέντρο ξεριζωμένο συνοδεύεται δεξιά από μονόκερω σε στάση βαδίσματος και δύο αντικριστά

159. Αποξεσμένο, αλλά διακρίνεται καθαρά το ίχνος του ράμφους που διαφοροποιεί από το επιθετικό λιοντάρι.
160. Μάλλον βρέθηκε εντοιχισμένο σε νεότερο κτίσμα στο Νιοχώρι.
161. Βρέθηκε στο Μαντράκι, εντοιχισμένο σε πέρασμα που οδηγούσε στο παλαιό διοικητήριο (Κονάκι).
162. Η εκκλησία έχει μεταφερθεί από την αρχική της θέση.
163. Ενδέχεται να ανήκει σε άλλο μέλος της ίδιας οικογένειας.
164. Με παραστάτες δύο δράκοντες που βλέπουν προς τα έξω και βγάζουν φλόγες από το στόμα. Λαϊκή τέχνη.
165. Αποκεκρουσμένο το κάτω μέρος του θυρεού.
166. Αποκεκρουσμένο το κάτω μέρος του θυρεού.

πουλιά στην κορυφή, πάνω στο δέντρο. Έλληνας αστός. 1513.
1. Από κτίριο. 1513. Αποθήκες Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, αριθ. κατ. Φ74. Gerola LXXXI bis/1.

**150.** Σε δέντρο ξεριζωμένο περιελίσσεται φίδι με κεφαλή ανθρώπου.
1. Παλάτι Μεγάλου Μαγίστρου, ντιβανοκασέλα, αριθ. κατ. ΞΛ84. Μαζί με το 113/1.

**151.** Σε γαλανό πεδίο χρυσή ξεριζωμένη βαλανιδιά με τέσσερις κλώνους που διασταυρώνονται ανά δύο. Πάπας Σίξτος Δ' (1471-1484, Francesco della Rovere).
1. Μεσαιωνικές οχυρώσεις[167]. Μαζί με τα 5/66, 10α/22. Gabriel I, αριθ. 132. Gerola IV/1.

**152.** Σε γαλανό πεδίο χρυσή ξεριζωμένη βαλανιδιά με τέσσερις κλώνους που διασταυρώνονται ανά δύο. Κορυφή του Τάγματος. Della Rovere. Ιωαννίτης, 1470 κ. ε.
1. Από κτίριο. Παλάτι Μεγάλου Μαγίστρου, έκθεση μεσαιωνικής Ρόδου, αριθ. κατ. Φ64.

**153.** Σε κόκκινο πεδίο τρία κουκουνάρια 2:1. Μεγάλος μάγιστρος Roger de Pins (1355-1365)[168].
1. Παλιό νοσοκομείο των ιπποτών, πλατεία Αργυροκάστρου. Πρόσοψη. Μαζί με το 5/157. Gabriel II, αριθ. 12, σ. 73. Gerola XIII/2.
2. Αγία Τριάδα, οδός Ιπποτών, πίσω πλευρά υπερθύρου εισόδου προς την αυλή. Μαζί με τα 5/160, 13/1, 36/2, 109/1. Gabriel II, 175. Gerola XIII/1.
3. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ26. Μαζί με το 5/193. Gerola XIII/3. Κωνσταντινόπουλος, 33, εικ. 29.
4. Μαζί με το 5/196. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ55.
5-6. Μαζί με τα 5/205-206. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ99.

**154.** Έξι κουκουνάρες 2:2:2. Ιωαννίτης. 14ος αι.
1. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ88. Μαζί με τα 143/1, 169/2. Gerola LXXXIV/1.

**155.** Τρία αχλάδια με κοτσάνι και δύο φύλλα 2:1. [Pérusse][169] Μέσα 14ου αι.
1. Κτίριο στη μεσαιωνική πόλη, οδός Ιπποτών, Β. πλευρά, μεταξύ Αγίας Τριάδας και Καταλύματος της Γαλλίας. Μαζί με τα 5/154, 77α/1. Gabriel II, αριθ. 16. Gerola LXXXIII/1.

**156α.** Τρία ξεριζωμένα φυτά με τρεις ανθισμένους μίσχους το καθένα.
1. Ανεμόμυλος στη νέα πόλη της Ρόδου, οδός Ερυθρού Σταυρού[170]. Μαζί με το 5/171. Gerola LXXXII/2.

**156β.** Τρία ξεριζωμένα φυτά με τρεις ανθισμένους μίσχους το καθένα. Κορυφή του Τάγματος. Ιωαννίτης.
1. Κτίριο στην οδό Ιπποτών, Α. του Καταλύματος της Γλώσσας της Γαλλίας. 1505. Μαζί με τα 62γ/12, 64/1. Gabriel II, αριθ. 7, σ. 80. Gerola LXXXII/1.

**157.** Ρόδο.
1. Κτίριο στη μεσαιωνική πόλη, οδός Δημοσθένους 5. Υπέρθυρο παραθύρου.

**158α.** Κατά ζώνη. Άνω, σε αργυρό πεδίο κόκκινο τριαντάφυλλο με χρυσή καρδιά. Κάτω, έξι τελαμώνες αργυροί και κόκκινοι. Επί του όλου χρυσή ζώνη. Μεγάλος μάγιστρος Giovanni Battista degli Orsini (1467-1476)[171].
1. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 5/19. Gabriel I, αριθ. 36. Gerola XXI/13 bis.
2. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 5/21. Gabriel I, αριθ. 39. Gerola XXI/13.
3. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 5/49. Gabriel I, αριθ. 103. [Gerola XXI/7 bis.].
4. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 5/50. Gabriel I, αριθ. 105. [Gerola XXI/6.].

167. Με τιάρα και κλειδιά.

168. Σε θραύσμα επιτύμβιας πλάκας από το καθολικό του Αγίου Ιωάννη των Ιπποτών (Φ114), το οποίο φυλάσσεται στις αποθήκες της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, υπάρχει μονή κουκουνάρα που πιθανόν αποτελεί σήμα (badge) κάποιου μέλους της οικογένειας de Pins, αν όχι του ίδιου του μεγάλου μαγίστρου (με αυτό το σήμα υπογράφει ο μ. μ. de Pins και τα αργυρά του νομίσματα). Σε άλλο θραύσμα με την ίδια προέλευση (Φ176) απεικονίζεται μέρος κουκουναριάς: μάλλον και αυτό αποτελούσε συμβολισμό εμπνευσμένο από την εραλδική.

169. Εάν ο θυρεός όντως ανήκει στην οικογένεια Pérusse, τα αχλάδια είναι χρυσά σε γαλανό πεδίο.

170. Βλ. υποσημ. 30.

171. Ο Gerola αναφέρει άλλους δύο θυρεούς Orsini, που σήμερα δεν είναι ορατοί. Ο ένας βρισκόταν στο πάνω μέρος του πυροβολείου που κάλυπτε την εσωτερική πύλη του Αγίου Ιωάννη (XXI/12, έχει πέσει) και ο δεύτερος στα θαλασσινά τείχη (XXI/11, Gabriel I, αριθ. 104, έχει πέσει). Και οι δύο συνοδεύονταν από θυρεούς του Τάγματος.

5. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με τα 5/51-52, 126α/1. Gabriel I, αριθ. 106. Gerola XXI/7.
6. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 5/53. Gabriel I, αριθ. 107. [Gerola XXI/8.].
7. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 5/54. Gabriel I, αριθ. 108. [Gerola XXI/9.].
8. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 5/55. Gabriel I, αριθ. 109. [Gerola XXI/10.].
9. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 5/67. Gabriel I, αριθ. 134.
10. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 5/72. Gabriel I, αριθ. 139. [Gerola XXI/3.].
11. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 5/75. Gabriel I, αριθ. 143. Gerola XXI/2.
12. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Πλαϊνή όψη κλίμακας ανόδου στον περίδρομο. Μαζί με το 5/90.
13. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Εσωτερικός τοίχος πυροβολείου στη Γλώσσα της Ιταλίας. Μαζί με το 5/95. Gerola XXI/11 bis.
14. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Αντίκρημνο τάφρου, απέναντι από τον πύργο του Plaignes. Μαζί με το 5/96. Gerola XXI/1.
15. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Αντίκρημνο τάφρου, ΝΔ. του πύργου του Αποστόλου Πέτρου. Μαζί με το 5/99. Gerola XXI/4.
16. Φρούριο Αρχαγγέλου. Μαζί με το 5/106. Gerola XXI/14.
17. Φρούριο Αρχαγγέλου. Μαζί με το 5/107. Gerola XXI/15.
18. Φρούριο Φεράκλου, Χαράκι. Μαζί με το 5/108. Gerola XXI/16.
19. Φρούριο Καστέλλου, Κρητηνία. Μαζί με το 5/109. Gerola XXI/18.
20. Αποθήκη στη ΒΑ. γωνία του Κολλάκιου, Ν. πλευρά. Μαζί με το 5/172.
21. Αγία Αναστασία, Γεννάδι. Προστώο. Μαζί με το 5/175. Gerola XXI/17.
22. Από τις οχυρώσεις; Μαζί με το 5/200. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ70.
23. Από αρκοσόλιο; Αποθήκες Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, αριθ. κατ. Φ152[172].

**158β.** Στα τέσσερα: 1 και 4, Τάγμα Ιωαννιτών. 2 και 3, Orsini. Μεγάλος μάγιστρος Giovanni Battista degli Orsini.
1. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με τα 5/60, 77β/3[173]. Gabriel I, αριθ. 115. Gerola XXI/23.

**159.** Στα τέσσερα: 1 και 4 [ξεριζωμένο φυτό]. 2 και 3, κορυφή.
1. Σε κανόνι, 1552, αριθ. κατ. ΜΒ532.

**Κάστρο**

**160.** Κάστρο με κεντρικό πύργο. Giraldo Guelfi de Vignolo. Αστός. 14ος αι.
1. Επιτύμβιο. Αποθήκες Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, αριθ. κατ. Φ138.

**161.** Σε κόκκινο πεδίο αργυρό κάστρο με μονό πύργο στην αριστερή πλευρά. Κορυφή του Τάγματος. Costanzo Operti. Ιταλός Ιωαννίτης. 16ος αι.
1. Ξενώνας Αγίας Αικατερίνης. Πρόσοψη. 1516. Μαζί με το 42β/46. Gabriel II, αριθ. 39, σ. 104. Gerola XLV/2.
2. Κτίριο στη μεσαιωνική πόλη, οδός Λάχητος 8-10. 1517. Gabriel II, αριθ. 15, σ. 63. Gerola XLV/1.
3. Από κτίριο. 1513. Παλάτι Μεγάλου Μαγίστρου, έκθεση μεσαιωνικής Ρόδου, αριθ. κατ. Φ66. [Gerola XLV/3.][174].
4-5. Από κτίριο. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ78.

**162.** Στά τέσσερα: 1 και 4, κάστρο τρίπυργο. 2 και 3, [ ] 14ος αι.
1. Μαζί με τα 5/201, 77α/2, 140/1. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ72.

**163.** Κάστρο τρίπυργο σε ακτινωτή δόξα (rayonnant). Κορυφή του Τάγματος. Ιωαννίτης. Μετά το 1470.
1. Κατάλυμα Γλώσσας της Ισπανίας, πρόσοψη. 1520. Gabriel II, αριθ. 20, σ. 90. Gerola LXXXV/1.

**164.** Στα τέσσερα: 1 και 4, σε κόκκινο πεδίο αργυρό τετράπυργο προοπτικό κάστρο πάνω σε γαλανά κύματα. 2 και 3, σε αμείβοντα τρία ξεριζωμένα κεφάλια πουλιών. Κορυφή του Τάγματος. John Rawson. Άγγλος Ιωαννίτης, ca. 1470-1499.
1. Από κτίριο. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ52.
2. Από κτίριο. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ53. 14[ ] [Gerola LXII bis/1.][175].

**165α.** Σε κόκκινο πεδίο πέντε τρίπυργα κάστρα χρυσά

172. Πάνω σε πεντάφυλλο ρόδο.
173. Αυτά σε χωριστή πλάκα αλλά μέσα στο ίδιο πλαίσιο.
174. Μάλλον βρέθηκε σε νεότερο κτίριο στο Νιοχώρι, κοντά στη Santa Maria.
175. Βρισκόταν στον προμαχώνα του Αποστόλου Παύλου (Gerola).

ή αργυρά 2:1:2. Μεγάλος μάγιστρος Juan Fernandez de Heredia (1377-1396)[176].
1. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με τα 5/61, 79/1-2, 114/1. Gabriel I, αριθ. 116. Gerola XV/6.
2. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ5. Μαζί με τα 5/184, 134/1. Gerola XV/7. Κωνσταντινόπουλος, 39, εικ. 42.

**165β.** Σε κόκκινο πεδίο επτά τρίπυργα κάστρα χρυσά ή αργυρά 3:3:1. Το μεσαίο κάθε σειράς ψηλότερα από τα άλλα. Μεγάλος μάγιστρος Juan Fernandez de Heredia.
1-2. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 5/69. Gabriel I, αριθ. 136. Gerola XV/1-2.
3-4. Μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με το 5/70. Gabriel I, αριθ. 137. Gerola XV4-5.
5. Από τον βόρειο πύργο του Ταρσανά στις μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με τα 24/1, 173/1. Κατάλυμα Γλώσσας της Γαλλίας, αριθ. κατ. Φ187. Gerola XV/3.
6. Από τις οχυρώσεις. Μαζί με το 5/183. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ4. Κωνσταντινόπουλος, 38, εικ. 41.
7-8. Από τις οχυρώσεις. Μαζί με το 5/192. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ23. Κωνσταντινόπουλος, 33, εικ. 26.

**166.** Σε κόκκινο πεδίο επτά τρίπυργα κάστρα χρυσά ή αργυρά 3:3:1. Το μεσαίο κάθε σειράς ψηλότερα από τα άλλα. Pedro Fernando de Heredia. Αραγωνέζος Ιωαννίτης.
1. Επιτύμβιο. 1493. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ13. Κωνσταντινόπουλος, 21, εικ. 10. Gerola XL/1.

**167.** Σε κόκκινο πεδίο αργυρός κίονας με χρυσή βάση και κιονόκρανο, με στέμμα από το τελευταίο πάνω από το κιονόκρανο. Πάπας Μαρτίνος Ε′ (1417-31, Odone Colonna).
1. Μεσαιωνικές οχυρώσεις[177]. Μαζί με τα 5/14, 16α/2-3. Gabriel I, αριθ. 26. Gerola II/1.

**168.** Στα τέσσερα: 1 και 4, Colonna[178]. 3 και 4, δύο κλήματα με φύλλα και καρπούς εκ του φυσικού το ένα δίπλα στο άλλο που διασταυρώνονται δύο φορές καμπυλώνοντας προς το κέντρο. Κορυφή του Τάγματος. Thomas Provana. Ιταλός Ιωαννίτης, †1499.
1. Επιτύμβιο[179]. 1499. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ12. Κωνσταντινόπουλος, 19, εικ. 9. Gerola XLIX/1.

**Αντικείμενα**

**169.** Αιχμή λόγχης (fer de lance) τοποθετημένη κατά τελαμώνα με τη μύτη προς την κορυφή. Guillaume de Reillaune. Ιωαννίτης από την Προβηγκία, ca. 1330[180].
1. Αγία Τριάδα, οδός Ιπποτών. Αγία Τράπεζα[181]. Μαζί με τα 15/1, 31/1, 39β/1, 53/1, 77β/5, 91/1, 96/1, 109/2, 122/1. Κάσδαγλη, Δελτίον, 35-36, σχέδ. 41.
2. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ88. Μαζί με τα 143/1, 154/1. Gerola LXXXVII/1.

**170.** Σε κόκκινο πεδίο τρία αργυρά σπαθιά με χρυσές λαβές τοποθετημένα κατά τελαμώνα το ένα κάτω από το άλλο, με τις μύτες προς τα κάτω. [Manetti/Manelli]. Αστός από τη Φλωρεντία.
1-2. Κτίριο στη μεσαιωνική πόλη, πλατεία Εβραίων Μαρτύρων 47. Μαζί με το 86/1. Gabriel II, 34. Gerola LXXXVIII bis/1-2.

**171.** Σε κόκκινο πεδίο τρία αργυρά φλάμπουρα (gonfalons) 2:1. Αστός.
1. Κτίριο «Ναυαρχείου» στη μεσαιωνική πόλη[182], πλατεία Εβραίων Μαρτύρων 17. Πρόσοψη[183]. Gabriel II, αριθ. 31, σ. 112. Gerola LXXXIX/1.
2. Κτίριο «Ναυαρχείου» στη μεσαιωνική πόλη, πλατεία Εβραίων Μαρτύρων 17. Αυλή, Β. τοίχος. Gabriel II, αριθ. 31, σ. 114. Gerola LXXXIX/2.
3. Αποθήκες Αρχαιολογικής Υπηρεσίας[184]. Ζωγραφιστά μεσοδόκια.

176. Οι παραλλαγές στο θυρεό του μ. μ. Heredia εξηγούνται από τη μακρά απουσία του από τη Ρόδο. Στα νομίσματά του ο Heredia τοποθετούσε σήμα αντί θυρεό, ένα τρίπυργο κάστρο (βλ. νομισματική συλλογή Αρχαιολογικής Υπηρεσίας Δωδεκανήσου, NB 608, 1722).

177. Με παπική τιάρα.

178 Όμως στους εραλδικούς καταλόγους ολόκληρος ο κίονας είναι αργυρός.

179. Από τον πύργο της Ισπανίας (Gerola).

180. Θυρεοί του επίσης σε βούλα στη Μάλτα (κωδ. 20 αριθ. 4) και στο Larzac, Γαλλία. Πληροφ. Dr. A. Luttrell.

181. Σεβίζει.

182. Η ονομασία δεν έχει καμμία σχέση με τη μεσαιωνική χρήση του κτιρίου, το οποίο κατά τον Gabriel πρέπει να ήταν η κατοικία του ορθόδοξου μητροπολίτη.

183. Φέρει στη θέση λοφίου ένα περιστέρι με απλωμένα φτερά.

184. Από το κτίριο του «Ναυαρχείου» στη μεσαιωνική πόλη, πλατεία Εβραίων Μαρτύρων.

**172.** Κυνηγετικό κέρας αναρτημένο από λουρί σε σχήμα αμείβοντος με θηλειά στην κορυφή.
1. Επιτύμβιο. Μαζί με το 100/1. Αποθήκες Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, αριθ. κατ. Φ122.

**173.** Τρία όρθια καρφιά 2:1, με τα κεφάλια προς τα επάνω. Dragonetto Clavelli. Αστός. Τέλη 14ου αι.
1. Από τον βόρειο πύργο του Ταρσανά στις μεσαιωνικές οχυρώσεις. Μαζί με τα 24/1, 165β/5. Κατάλυμα Γλώσσας της Γαλλίας, αριθ. κατ. Φ187. Gerola XXXII/1.

**174.** Κατ' αμείβοντα στα τρία. 1 και 3, μεγάλο όρθιο καρφί με το κεφάλι προς τα πάνω. 2, στη βάση λιοντάρι επιθετικό. Κορυφή του Τάγματος. Pierre Clouet. Γάλλος Ιωαννίτης. Τέλη 15ου αι.
1-2. Μεγάλο νοσοκομείο των ιπποτών (Αρχαιολογικό Μουσείο), Β. όψη, πάνω από την είσοδο περάσματος στην αυλή[185]. 1489. Μαζί με το 5/147. Gabriel II, αριθ. 3, σ. 26-27, σχέδ. 18. Gerola XXXIII/1-2.
3-4. Κατάλυμα της Γλώσσας της Γαλλίας, οδός Ιπποτών. Πάνω από την είσοδο[186]. 1492. Μαζί με τα 5/149, 62α/3. Gabriel II, αριθ. 5, σ. 27, πιν. XV, 1 και XVI, 1. Gerola XXX/3-4.

**175.** Σε κόκκινο πεδίο δύο λοξά διασταυρωμένα κλειδιά, το ένα χρυσό και το άλλο αργυρό, με τα πάσα προς την κορυφή και τους κρίκους πρός τα κάτω, δεμένους με σχοινί που σχηματίζει θηλειά προς τη βάση. Αγία Εδρα. Μέσα 15ου αι.
1. Παλάτι Μεγάλου Μαγίστρου, πρόσοψη[187]. Μαζί με το 77β/1.
2. Παναγία του Κάστρου, αψίδα Ιερού, δεξιά.
3. Αγία Τριάδα, οδός Ιπποτών. Πρόσοψη. Μαζί με τα 87β/1, 128/1. Gabriel II, σ. 174 και σχέδ. 120. Gerola I/1.

**176.** Σε λευκό πεδίο μαύρο σίδερο μυλόπετρας. Besso von Lichtenberg[188]. Γερμανός Ιωαννίτης. †1480.
1. Επιτύμβιο, 1480. Μαζί με το 5/186. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ15. Κωνσταντινόπουλος, 21, εικ. 11α.

**177.** Εξάκτινος τροχός συνοδεύεται στη βάση από ημισέληνο στραμμένη προς τα πάνω. Κορυφή του Τάγματος. Jean Cheron. Γάλλος Ιωαννίτης, 1519.
1. Σπίτι Γάλλου πριόρη, οδός Ιπποτών. Πρόσοψη. 1519. Μαζί με τα 5/152, 42β/45, 87α/7. Gabriel II, αριθ. 17, σ. 89. Gerola XXXI/1.

**178.** Ορθια κλίμακα με τέσσερα σκαλιά συνοδεύεται από τρία κρινάνθεμα στην κορυφή και τρεις ημισελήνους στη βάση τοποθετημένα στεφανωτά. Pierre Pelestrin. Κύπριος ευγενής, †1471.
1. Επιτύμβιο. 1471. Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. Φ14. Κωνσταντινόπουλος, 21, εικ. 11.

**179.** Ριπίδι[189]. Antonio Vavano. Αστός.
1. Από κτίριο. 1491. Αποθήκες Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, αριθ. κατ. Φ130.

**180.** Κατ' αμείβοντα σκοτεινό και αργυρό. Στην κορυφή δεξιά και αριστερά δύο [ ].
1. Τοιχογραφία. ΝΑ. πύργος του Κολλάκιου, παρεκκλήσι Αγίου Γεωργίου. Μαζί με τα 1/1, 28/1, 30/1, 68/1, 120/1.

**Γράμματα του αλφαβήτου**

**181.** Ν κεφαλαίο[190] με το κεντρικό τμήμα τεθλασμένο.
1. Αποθήκες Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, αριθ. κατ. Φ111.

**182.** [Κατά πάλο αργυρό και χρυσό][191]. Β κεφαλαίο μέσα σε μαύρο κύκλο που επιστέφεται από μαύρο σταυρό με κοκκίδες από το ίδιο στα διάχωρα. Αστός. Τέλος 15ου αι.;
1. Τοιχογραφία. Μαζί με τα 35/1, 51/1, 82/1, 118/1. Κτίριο στη μεσαιωνική πόλη, οδός Γαβαλά 6.

**183.** Τα γράμματα C και T. Ανάμεσά τους μικρός ρόμβος.

185. Το αριστερό σεβίζει.

186. Ομοίως.

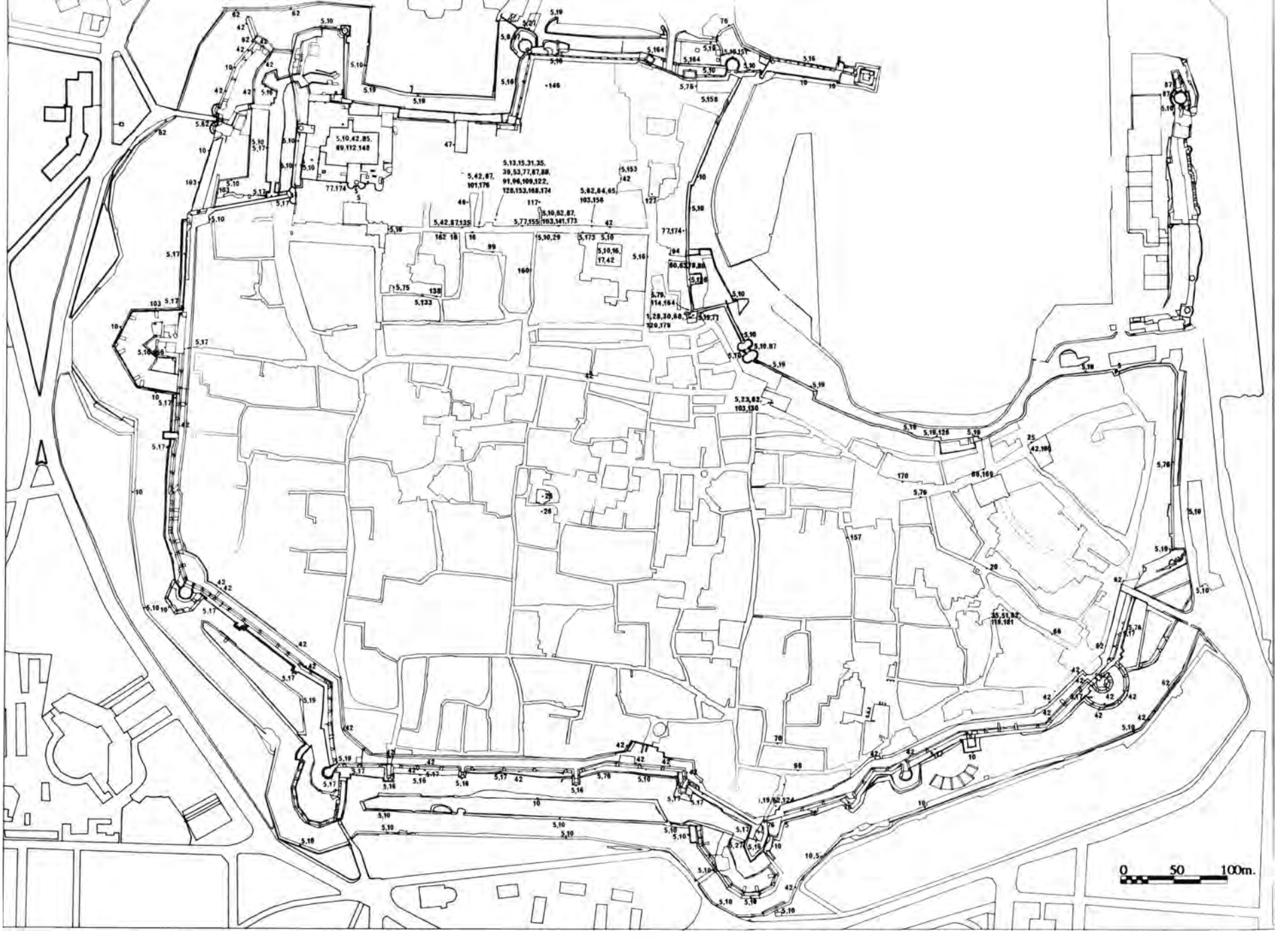
187. Έχει μεταφερθεί από την κύρια είσοδο. Βλ. Flandin, πίν. 22-23.

188. Ο Lichtenberg φαίνεται ότι ανήκε σε κλάδο της μεγάλης οικογένειας Ostheim, της οποίας το οικόσημο είναι χαρακτηριστικό. Βλ. Johann Siebmacher, Wappenbuch, Nürnberg 1506 κ.ε. Η υπόδειξη από τον Αυστριακό καθηγητή L. Igàlffy-Igaly.

189. Το αντικείμενο θα μπορούσε να είναι κάτι άλλο: πιόνι, φοινικόδεντρο, βλήμα βαλλίστρας κ.ο.κ. Προτίμησα να το δω ως ριπίδι, γιατί αυτό θα μπορούσε να είναι λογοπαίγνιο πάνω στο όνομα του κατόχου («Va+Vano»).

190. Το αριστερό κάθετο δεν φαίνεται όλο, γιατί η πλευρά αυτή του θυρεού δεν σώζεται.

191. Η κατάσταση της τοιχογραφίας αφήνει αμφιβολίες. Μπορεί όλο το πεδίο να ήταν χρυσό.




*Σχέδ. 1. Χάρτης της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου με τις θέσεις των θυρεών.*

1. Σε κανόνι, αριθ. κατ. ΜΒ533.

**184.** Γράμμα C περιβάλλει μικρό Ο στο κέντρο του θυρεού. Κατά κορυφή πεπλατυσμένος σταυρός.
1. Σε κανόνι, αριθ. κατ. ΜΒ534.

**[Βουνό]**

**185.** Κατά ζώνη. 1, σε λευκό πεδίο γαλανό [βουνό με επτά κορυφές]. 2, ζωνοφόρο οδοντωτό έξι τεμαχίων λευκό και γαλανό[192].
1. Κεραμικό πινάκιο από τη νότια Ιταλία. Παλάτι Μεγάλου Μαγίστρου, έκθεση μεσαιωνικής Ρόδου, αριθ. κατ. ΠΧ716.

*Ρόδος 16.12.1997* *ΑΝΝΑ-ΜΑΡΙΑ ΚΑΣΔΑΓΛΗ*

*ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ*

Belabre, Rhodes of the Knights, 1908.
Biliotti-Cottret, L' île de Rhodes.
G. Bosio, dell' istoria della Sacra Religione et illma Militia di S. Giovanni Gierosolimitano... 2a parte, 1621-84.
J. B. Burke, General Armory of England, Scotland and Ireland, 1883.
J. Cauthier, Armorial de Franche-Comté, 1911.
G. B. Crollanza, Dizionario delle Famiglie Nobili estinte e fiorenti, 1886-1890.
R. L. Dauber, Die Marine des Johanniter-malteser-Ritter-Ordens, 1989.
J. Delaville Le Roulx, Les Hospitaliers à Rhodes 1310-1421, 1974.
J. Delaville Le Roulx, Mélanges sur l' Ordre de S. Jean de Jérusalem, Paris 1910.
E. Flandin, L' Orient, 1853.
E. Flandin, Histoire des Chevaliers de Rhodes, 1867.
A. Gabriel, La Cité de Rhodes I, Architecture Militaire, Paris 1921.
A. Gabriel, La Cité de Rhodes II, Architecture Civile et Religieuse, Paris 1923.
D. L. Galbreath, Papal Heraldry, revised by G. Briggs, 1972.
G. Gerola, Gli Stemmi Superstiti nei Monumenti delle Sporadi Appartenute ai Cavalieri di Rodi, Rivista di Studi Araldici, 1913.
G. Gerola, Il Castello di S. Pietro in Anatolia. Rivista di Studi Araldici, 1915.
G. Gerola, I Monumenti Medioevali delle Tredici Sporadi. Annuario della R. Scuola Archeologica di Atene, 1916.
Guérin, Voyage dans l' île de Rhodes.
F. W. Hasluck, Heraldry of the Rhodian Knights Formerly in Smyrna Castle. Annual of the British School at Athens, 1910-1911.
Dr. Johann Hedenborg, †1864.
S. Icard, Armorial de la Provence, du Comtat Venaissin, de la Principauté d' Orange etc., 1932.
A. Joubin, Musée impérial ottoman: catalogue des sculptures grecques, romaines, byzantines et franques, 1893.
Α. Μ. Κάσδαγλη, Τα ροδίτικα οικόσημα. Μερικές παρατηρήσεις για τη σημασία τους. Ιστορία και προβλήματα συντήρησης της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου. Πρακτικά, 1992.
Α. Μ. Κάσδαγλη, Εισαγωγή στην εραλδική της Ρόδου. Δελτίον Εραλδικής και Γενεαλογικής Εταιρίας Ελλάδος 7, 1988.
Η. Κόλλιας, Η μεσαιωνική πόλη της Ρόδου και το Παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου, 1994.

192. Το πινάκιο φέρει γραπτό γαλανό διάκοσμο σε λευκό πεδίο. Συνεπώς τα πραγματικά χρώματα του θυρεού μπορεί να διαφέρουν.

Η. Κόλλιας, Οι Ιππότες της Ρόδου, το Παλάτι και η πόλη, 1991.
Γ. Κωνσταντινόπουλος, Μουσεία της Ρόδου Ι, Αρχαιολογικό Μουσείο, Αθήνα 1977.
M. Livadiotti και G. Rocco (cura), La presenza italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948. La ricerca archeologica. La conservazione. Le scelte progettuali, 1996.
P. Lojacono, Il Palazzo del Gran Maestro in Rodi. ClRh VIII, 1936.
P. Lojacono, La Chiesa Conventuale di S. Giovanni dei Cavalieri in Rodi. ClRh VIII, 1936.
A. Luttrell, The Hospitallers in Cyprus, Rhodes, Greece and the West, 1291-1440, 1978.
A. Luttrell, Latin Greece, the Hospitallers and the Crusades 1291-1440, 1982.
A. Luttrell, The Hospitallers of Rhodes and their Mediterranean World, 1992.
A. Maiuri, I Castelli dei Cavalieri di Rodi a Cos e a Budrum, ASAtene, 1921-1922.
Μ. Μιχαηλίδου, Σχεδίασμα της εισηγμένης εφυαλωμένης κεραμικής στη Ρόδο κατά την εποχή των Ιπποτών (1309-1522), Ρόδος 1994, μεταπτυχιακή εργασία.
J. de Montagnac Veoreos, Armorial des Grands-Prieurs de France de l' Ordre Souverain et Militaire de Saint-Jean de Jérusalem (Malte), 1936.
E. Paluzie, Blasones Españoles, 1883.
R. Pinches και A. Wood, A European Armorial, from MS4790 (Bibl. Nat.), 15th c., 1971.
J. C. Poutiers, Εισαγωγή στη σιγιλλογραφία και εραλδική των Ιπποτών της Ρόδου. Δελτίον Εραλδικής και Γενεαλογικής Εταιρίας Ελλάδος 4, 1984.
J. C. Poutiers, Rhodes et ses Chevaliers,1989.
T. Renesse, Dictionnaire des figures héraldiques, 1894.
Rietstap, Armorial Général, 1934.
Roger, Jean-Marc: Auberge de France à Rhodes, 1986.
E. Rossi, Memorie dei Cavalieri di Rodi a Costantinopoli. ASAtene, 1925-1926.
B. Rottiers, Description des monuments de Rhodes, 1828-30.
J. Siebmacher, Wappenbuch, Nürnberg 1506 κ.ε.
E. du Sommerard, Catalogue du Musée de Cluny, 1883.
F. Guy Sommi-Picenardi, Itinéraire d'un chevalier de Saint-Jean de Jérusalem dans l'ile de Rhodes, Lille 1900.
Lone Wriedt Sorensen and Peter Pentz, Lindos IV, 2: Excavations and Surveys in Southern Rhodes: The Post-Mycenaean Periods until Roman Times and the Medieval Period, Copenhagen 1992.
F. Spinola, Armas y Blasones de los actuales Caballeros de las Ordenes Militares Espanolas, 1907.
A. Steyert, Armorial du Lyonnais, Forez, Beaujolais, Franc-Lyonnais et Dombes, 1892.
Ζ. Ν. Τσιρπανλής, Η Ρόδος και οι νότιες Σποράδες στα χρόνια των Ιωαννιτών Ιπποτών, 1991.
Ζ. Ν. Τσιρπανλής, Ανέκδοτα έγγραφα για τη Ρόδο και τις νότιες Σποράδες από το αρχείο των Ιωαννιτών Ιπποτών, 1421-1453, 1995.
Pietro della Valle, Viaggi, I, 1616
B. Waldstein-Wartenberg, Die Vassalen Christi, 1988.

*ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ*

| | |
|---|---|
| Κωνσταντινόπουλος | Γρ. Κωνσταντινόπουλος, Μουσεία της Ρόδου Ι, Αρχαιολογικό Μουσείο, Αθήνα 1977. |
| Gabriel I | A. Gabriel, La Cité de Rhodes I, Architecture Militaire, Paris 1921. |
| Gabriel II | A. Gabriel, La Cité de Rhodes II, Architecture Civile et Religieuse, Paris 1923. |
| Gerola | G. Gerola, Gli Stemmi Superstiti nei Monumenti delle Sporadi Appartenute ai Cavalieri di Rodi, Rivista di Studi Araldici, 1913. |
| Κάσδαγλη, Δελτίον | Α.Μ. Κάσδαγλη, Εισαγωγή στην εραλδική της Ρόδου. Δελτίον Εραλδικής και Γενεαλογικής Εταιρίας Ελλάδος 7, 1988. |

## Summary

# A RHODIAN ARMORIAL

The heraldry of Rhodes is a mixed affair; for the most part it did not originate there. Western armigerous families that settled in the town and countryside and the noble knights Hospitaller who ruled Rhodes for over 200 years have left numerous examples of their arms. To these must be added imported luxury items like furnishings with heraldic decoration and even some efforts by pretentious locals to copy this foreign custom. Knowledge of these emblems is important in the study of local history, topography and architecture.

The "Rhodian Armorial" is intended as a replacement of earlier lists by G. Gerola and A. Gabriel published in the early part of the century and, therefore, considerably out of date. It covers all extant medieval and Renaissance coats-of-arms on the island, whether still in situ or kept in museums and elsewhere. There are about 850 shields, belonging to about 180 lay or religious personages or the Order of the Hospital and are mostly carved in stone. Also listed are shields painted on wooden ceilings and frescoes, or decorating furnishings. Other heraldic accessories like crests, crowns, supporters and badges are mentioned in passing, as are many shields noted by early scholars but lost to us since.

The armorial follows in broad lines the layout of Renesse's "Dictionnaire des figures héraldiques", because this facilitates the search for particular arms: divisions of the shield precede ordinaries, and ordinaries are followed by other common charges like stars, fleurs-de-lys etc., beasts, birds, the plant kingdom and inanimate objects. The description of every coat-of-arms is followed by a list of the places where it is to be found; variants of arms belonging to the same person are distinguished by letters. Thus every specimen is identified by a composite number: the first component identifying the arms, the second the precise location of the particular specimen. Those specimens of a shield that are still in situ are listed first, those on fortifications preceding the rest. "Loose" specimens are listed in the sequence given them in the internal inventory of the Archaeological Service.

*ANNA-MARIA KASDAGLI*

# ΚΑΙΡΟΣ ΚΑΙ ΒΙΟΣ: Η ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΕΠΙΛΟΓΗ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΗΝ ΕΥΚΑΙΡΙΑ ΚΑΙ ΤΗ ΣΩΤΗΡΙΑ*

*Βλέπετε, ἀγρυπνεῖτε· οὐκ οἴδατε γὰρ πότε ὁ καιρός ἐστιν* (Μάρκ. 13, 33).

Μένει δυναμικά ζωντανή στη γλωσσική επικοινωνία και τα νοήματα η αρχαία εικόνα της ευκαιρίας, που την αρπάζεις από τα μαλλιά για να μην τη χάσεις: την κατάλληλη στιγμή για την επίτευξη ενός στόχου, σε κάθε περίσταση. Αλλά και χωρίς να έχεις τάξει συγκεκριμένο στόχο, υποτίθεται ότι παραμένεις έτοιμος, εν εγρηγόρσει, προκειμένου να ανταποκριθείς αμέσως σε μιάν ευκαιρία που τυχαία παρουσιάζεται. Σε λιγότερο ή περισσότερο αναπτυγμένο κοινωνικό περιβάλλον, η λέξη *καιρός* σφραγίζει αυτή τη ζώνη της ατομικής εμπειρίας. Βέβαια, ο όρος συνειδητοποιείται στη δεύτερη κυρίως περίπτωση, δηλαδή σε περιβάλλον όπου νοούνται και προκύπτουν οι «ευκαιρίες»[1]. Με αυτή την έννοια, ο καιρός, χρόνος εξατομικευμένος, εγγράφεται ως στιγμική συγκυρία σε ατομικούς, θνητούς βίους. Ωστόσο, η σημασία της λέξης δεν περιορίζεται στο πεδίο της καθημερινότητας· και όταν ο κομβικός αυτός όρος μεταφράζεται πλαστικά, το πλέγμα των εννοιών που συναρθρώνονται οργανικά έχει πλέον αρθεί, με αινιγματική διατύπωση, στο πεδίο της θεωρίας. Ο καιρός προβάλλεται λοιπόν ατομικά και συγκροτείται ως μορφή με χαρακτηριστικά γνωρίσματα, εγγραφόμενος σε μυθογραφική ενδοχώρα. Πάντως, αν και θεωρήθηκε το στερνοπαίδι του Διός, ο Καιρός δεν έχει να επιδείξει στο ιστορικό του «βιογραφικά» περιστατικά[2].

* Η δειγματοληψία της μελέτης αντλείται από τη δεξαμενή παλαιότερης, πολύπτυχης έρευνας. Πρβλ. E. Antonopoulos, «Conférence 1982-83», Annuaire de l' École pratique des Hautes Etudes (Section des sciences religieuses), Résumés des conférences et travaux, 91, 1983, σ. 399-401. Η αναδιατύπωση του ζητήματος είχε τότε (με μεθοδολογικό στόχο) κινηθεί επάνω σε δύο, κυρίως, κατευθυντήριους άξονες. Αφενός μεν, την εικονογραφική παράδοση του Καιρού, από την αφετηρία, ως τις μεταγενέστερες εξελίξεις της αρχαίας μορφής, στους μεσαιωνικούς και τους νεότερους χρόνους. Αφετέρου δε, τη μεσαιωνική εικονογράφηση της παραβολής που ο Βαρλαάμ διηγείται στον Ιωάσαφ, στην ομώνυμη μυθιστορία (PG 96, 976-977), όπως αυτή είναι γνωστή στα αρχαιότερα δείγματά της (11ος-14ος αι.), και στη συνέχεια, σε νεότερες μετατυπώσεις: βλ. παρακάτω και υποσημ. 32, 53· πρβλ. Πίν. 65. Πίνακες. Ρώμη 1995: υποσημ. 6, αριθ. 4.28.3 (55 α). Μουσείο του Λούβρου (55 β). Strzygowski: υποσημ. 12, εικ. 159 (55 γ). Ιδιωτ. αρχείο (56 α, 61 β, 61 γ). Παρίσι, B.N.F. (56 β, 62 α, 64-65). Βενετία Ελλην. Ινστιτούτο (57 α)· Soprintendenza ai monumenti (60 α). Ρώμη B.A.V. (57 β, 58 α, 59 α). Levi: υποσημ. 28, εικ. 51 α-51 β (58 β-58 γ). Γένουα, Bibl. Franzoniana (59 β). Παρίσι, Hautes Etudes (60 β, 61 α). N. Κρικζώνης (62 β). Θεσσαλονίκη, Πατρ. Ίδρυμα Πατερ. Μελετών (63 α). Ντούλα Μουρίκη (63 β-63 γ). P. Jean-Richard: υποσημ. 62, αριθ. 82 (66).

1. Στα παράγωγα του πνεύματος συγχρόνων μας πρακτικών εγγράφονται και οι όροι αριβισμός / *arrivisme* (μετέρχεται ο δειγματικά προβαλλόμενος παντοία μέσα, σε κάθε περίπτωση, χωρίς δισταγμό που να απορρέει από δεσμεύσεις αρχών, προκειμένου να επιτύχει το στόχο του) και οπορτουνισμός / *opportunisme* (δραστική παρέκκλιση από τη γραμμή που επιβάλλει μία συγκεκριμένη δεοντολογία). Τα παραπάνω σημειώνονται για να συσχετισθούν από τον αναγνώστη, *καιρῷ τῷ δεόντι*, με όσα ακολουθούν. Επιστρέφοντας στην ελληνόφωνη αφετηρία μνημονεύουμε ξεχωριστά τον όρο «καιροσκοπία»· πρβλ. προχ. λ. «καιροσκοπέω» κτλ.: LSJ[9], σ. 860· Lampe PGL, σ. 693.

2. Σύμφωνα με μεταγενέστερη μαρτυρία (Παυσανίας 5, 14, 9), ο Ίων ο Χίος, γύρω στα μέσα του 5ου π.Χ. αιώνα, ύμνησε στο πρόσωπο του Καιρού τον υστερότοκο γιο του Διός: *Τῆς εἰσόδου δὲ τῆς ἐς τὸ στάδιόν εἰσιν ἐγγύτατα βωμοὶ δύο· τὸν μὲν αὐτῶν Ἑρμοῦ καλοῦσιν ἐναγωνίου, τὸν δὲ ἕτερον Καιροῦ. Ἴωνι δὲ οἶδα τῷ Χίῳ καὶ ὕμνον πεποιημένον Καιροῦ· γενεαλογεῖ δὲ ἐν τῷ ὕμνῳ νεώτατον παίδων Διὸς Καιρὸν εἶναι* (Παυσανίου Ελλάδος περιήγησις, τ. 3, Μεσσηνιακά και Ηλιακά, έκδ. Ν. Παπαχατζής, Αθήνα 1979, σ. 484· πρβλ. μετάφρ. σ. 269). Σημειώνουμε ότι ο μυθολογικός Καιρός δεν σχετίζεται παρά εμμέσως με τη συχνά εικονιζόμενη τετράδα των Καιρών/εποχών: βλ. LIMC 5.1, σ. 891 κ.ε.· 5.2, πίν. 576 κ.ε. («Kairoi / Tempora Anni»). Όψιμο δείγμα παράστασης της εν λόγω τετράδας (6ος αι.) σώζεται αποσπασματικά στο ψηφιδωτό δάπεδο της παλαιοχριστια-

Πυκνά γνώριμη από τη φιλολογική και την πλαστική παράδοση –αλλά και διαρκώς μετατρεπόμενη στην εξέλιξή της, εικονογραφικά και εννοιολογικά–, η εν λόγω μορφή προσφέρεται για μιαν εξέταση των ποικίλων στην παραστατική τέχνη διατυπώσεων, με διαφορετικούς, ενδεχομένως, κάθε φορά στόχους, ενός ενιαίου στο βηματισμό του σκεπτικού· «σκεπτικού ενιαίου», αν και ποικιλοτρόπως διακλαδιζόμενου και διαπλεκόμενου.

Η ζήτησή μας οδηγεί από την κλασική αρχαιότητα στο χριστιανικό Βυζάντιο και την τουρκοκρατία (ως προς το χώρο ζωής του ελληνισμού), αλλά και –δευτερευόντως– στη λατινική Δύση. Η χριστιανική μετεξέλιξη, που χαρακτηρίζει και τον τίτλο της μελέτης, συνεπάγεται και αλλαγή ονόματος: η προηγουμένως ταυτιζόμενη ως Καιρός μορφή (Πίν. 55 α), μολονότι η αρχική ονομασία δεν παύει να επιμένει (Πίν. 62 β-63 α), ονομάζεται πλέον Βίος (Πίν. 57 β, 59 β)· ενώ συνάμα απορρίπτεται, μέσω της μοναχικής αναχώρησης, η αρχικά προβαλλόμενη εγκόσμια ευκαιρία, προκειμένου να επιτευχθεί ο στόχος του χριστιανού, η ποθούμενη σωτηρία.

Αφετηρία στην πλαστική «σταδιοδρομία» του Καιρού αποτελεί η ομώνυμη δημιουργία του Σικυώνιου χαλκοπλάστη Λυσίππου (4ος αι. π.Χ.). Προηγουμένως, είχαν ήδη καθιερωθεί ποικίλες χρήσεις της λέξης, σε διάφορα πεδία της εμπειρίας[3]. Το ίδιο το λυσίππειο έργο δεν σώζεται[4]. Απόηχοί του είναι πάντως αποτυπωμένοι σε ρωμαϊκά γλυπτά, αλλά και έργα μικροτεχνίας, που φθάσανε ως τα χέρια μας[5]. Σωζόμενα σε άριστη (Πίν. 55 α) ή λιγότερο καλή κατάσταση, τα τρία μαρμάρινα ανάγλυφα που φυλάσσονται στο δαλματικό Traù ή Trogir, το αρχαίο Tragurium (1ος αι. π.Χ.), στο Μουσείο της

νικής βασιλικής των Δελφών. Έχει ενσωματωθεί στο δάπεδο του προαύλιου του Αρχαιολογικού Μουσείου. Από την τετράδα των «Καλών Καιρών», που τα μέλη της ήταν διαταγμένα στις γωνίες μιας ευρύτερης –ως συνήθως– σύνθεσης, σώζονται μόνον οι δύο· με κοντό χιτώνα, ανυπόδητος ο ένας, με ψηλά υποδήματα ο άλλος, κινούνται προς το κέντρο με ανοικτές δρασκελιές, προσκομίζοντας αντιστοίχως ένα κάνιστρο με καρπούς και μία δέσμη με στάχια. Βλ. Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά - Ε. Πελεκανίδου, Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος, τ. 2, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 195-196, πίν. 337β, 346-347β. Πρβλ. LIMC, ό.π., σ. 914 (αριθ. 247), πίν. 596. Είναι χαρακτηριστική η αυτομάτως δωρητική κίνηση αυτών των πλασματικών προσώπων –χωρίς να απαιτείται η εγρήγορση των οριζομένων τα ωφελήματα, όπως στην περίπτωση του καιρού–, που σηματοδοτεί την έλευση των εποχών στην ενιαύσια επιστροφή τους. Η τετράδα των εποχών συγκροτεί τη χρονική διάρκεια του έτους, ενώ τον διηνεκή χρόνο προσωποποιεί ο Αιών (βλ. LIMC, λ. «Aion»).

3. Βλ. τη διεξοδική μελέτη της M. Trédé, Kairos: L'à-propos et l'occasion (le mot et la notion, d'Homère à la fin du IVe siècle av. J. C.), Παρίσι 1992.

4. Φαίνεται ότι το γλυπτό αυτό είχε μεταφερθεί στην Κωνσταντινούπολη, σε ένα από τα κύματα μεταφοράς έργων τέχνης από διάφορες προελεύσεις στη Νέα Ρώμη, και αποτελούσε, σύμφωνα με τη μεταγενέστερη μαρτυρία του Γεωργίου Κεδρηνού –που το ταυτίζει ως Χρόνο, και όχι ως Καιρό–, μέρος της περίφημης συλλογής του πατρίκιου Λαύσου (πραιπόσιτος του ευσεβεστάτου κοιτώνος επί Θεοδοσίου Β΄), η οποία καταστράφηκε από πυρκαϊά το 475: ... *καὶ τὸ τὸν χρόνον μιμούμενον ἄγαλμα, ἔργον Λυσίππου, ὄπισθεν μὲν φαλακρόν, ἔμπροσθεν δὲ κομῶν* (Σύνοψις Ιστοριών, τ. 1, Bonn, σ. 564.15-17. Πρβλ. C. Mango, Antique Statuary and the Byzantine Beholder, DOP 17 (1963), σ. 58. Για μία παράθεση πηγών που αναφέρονται στον λυσίππειο Καιρό βλ. P. Moreno, Testimonianze per la teoria artistica di Lisippo, Ρώμη 1973, σ. 10-11, 36, 49-52, 56-57, 73-79, 177-190, 211-215. Σε πρόσφατο άρθρο, ο C. Mango αποκαθιστά τη συνέχεια της γραμματειακής παράδοσης που οδηγεί στο σχετικό με τα γλυπτά της συλλογής του Λαύσου κείμενο του Κεδρηνού (Μάλχος - Κωνσταντίνος Ρόδιος - Γ.Κ.), προσδίδοντας κύρος σε αυτή την αμφισβητούμενη από τους κλασικούς αρχαιολόγους πηγή· ενώ οι M. Vickers και E.D. Francis προτείνουν μία συγκεκριμένη στον (εσωτερικό) χώρο διάταξη των έργων της συλλογής, διακρίνοντας ότι στο σχεδιασμό της είχε πρυτανεύσει ανάλογη ερμηνευτική βούληση: The Palace of Lausus at Constantinople and its Collection of Ancient Statues, Journal of the History of Collections 4 (1992), σ. 89-98. Στην αψίδα του βάθους μιας εξαιρετικά ευρύχωρης αίθουσας (52,50x12,40 μ.) τοποθετείται ο Ολύμπιος Δίας του Φειδίου· αριστερά και δεξιά παραστέκουν δύο γλυπτά του Λυσίππου, ο Έρως και ο Καιρός (ό.π., εικ. 2). Αν αλήθευε αυτή η υπόθεση, τα δύο λυσίππεια έργα θα φάνταζαν σαν αθύρματα στα πλάγια του συντριπτικά υπέρτερου Διός (ύψ. π. 12,5 μ.). Σε άρθρο του J. Bardill, που ακολούθησε, αμφισβητείται η ακρίβεια της ταύτισης με τον οίκο του Λαύσου των οικοδομικών υπολειμμάτων που είχε αποκαλύψει η αρχαιολογική σκαπάνη ανάμεσα στον Ιππόδρομο και την Μέση, και προτείνεται η επανεκτίμηση του ζητήματος της θέσης του εν λόγω μνημείου: The Palace of Lausus and Nearby Monuments in Constantinople: A Topographical Study, AJA 101 (1997), σ. 67-95. Για το άγαλμα του Καιρού, πρβλ. στο ίδιο, σ. 69. Για τον Καιρό και τον Έρωτα βλ. K. Moser v. Filseck, Kairos und Eros. Zwei Wege zu einem Neuverständnis griechischer Bildwerke, Βόννη 1990.

5. Για την εν γένει εικονογραφία του Καιρού βλ. LIMC 5.1 (1990), σ. 920-926· 5.2, πίν. 597-598 (P. Moreno).

Ακρόπολης, στην Αθήνα (1ος αι. π.Χ.), και στο Τουρίνο (2ος αι. μ.Χ.;), αποτελούν τους γνωστούς γλυπτούς απόγονους του αρχικού έργου[6].

Τι να δήλωνε ακριβώς ο περίφημος Καιρός του Λυσίππου; Εκτός από μια πλαστική διατύπωση της ευκαιρίας, για την επίτευξη οποιουδήποτε στόχου, ήταν άραγε και –όπως έχει υποστηριχθεί– το αποτέλεσμα ενός ζωτικού κρυσταλλώματος που, συνδυάζοντας δύο διαδοχικές κινήσεις στο ίδιο έργο, επρόσφερε έναν ορισμό της δημιουργικής πράξης; Ήταν κάτι σαν το μανιφέστο του γλύπτη[7]; Συμμετρία, αρμονία, *ἐκ πολλῶν ἀριθμῶν εἰς ἕνα καιρὸν ἡκόντων*, όπως σημειώνεται σε μεταγενέστερο κείμενο του Πλουτάρχου[8].

Τη χρονολογικά πλησιέστερη προς το έργο του Σικυώνιου γλύπτη περιγραφή μας προσφέρει το επίγραμμα του κατά τι νεότερου από τον Λύσιππο Ποσειδίππου, από την Πέλλα (3ος αι. π.Χ.), που παρουσιάζει το γλυπτό εικονογραφικά και ερμηνευτικά. Το επίγραμμα αυτό παίρνει τη μορφή ερωταποκρίσεων ανάμεσα στο ίδιο το εικονιζόμενο πρόσωπο: *Καιρὸς ὁ πανδαμάτωρ*, που απαντά, και έναν ανώνυμο διαβάτη που επιθυμεί να συλλάβει το νόημα της εικόνας. Τα πόδια του είναι φτερωμένα και *ἀεὶ τροχάει* (τρέχει· δεν αναφέρονται τροχοί). Με το δεξί του χέρι κρατεί ένα ξυράφι, για να δείξει ακριβώς ότι είναι οξύτερος από την πιο κοφτερή κόψη. Τα μαλλιά του πέφτουν από μπροστά, απ' όπου πρέπει κανείς να τον αρπάξει, ενώ στο πίσω μέρος του κεφαλιού είναι φαλακρός· αυτό το βλέπεις όταν πια είναι αργά, και η χαμένη ευκαιρία απομακρύνεται άπιαστη[9].

Στη συνολικά σωζόμενη εικόνα του γυμνού, έφηβου Καιρού στο ανάγλυφο του Τουρίνου, πέρα από τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της περιγραφής του Ποσειδίππου, απαντούν και άλλα δηλωτικά στοιχεία (Πίν. 55 α). Επάνω στην κόψη του ξυρού που κρατεί –τώρα με το αριστερό του χέρι– ο φτερωτός (εδώ: και στη ράχη, όπως η ετερόφυλη Νίκη, και ο Έρως) Καιρός, στηρίζεται ένας ζυγός. Με

6. Βλ. τον κατάλογο έκθεσης Lisippo. L' arte e la fortuna, Ρώμη, Pal. delle Esposizioni, 1995, σ. 190-195 (P. Moreno)· βλ. και σ. 395-397 (S. Ensoli). Πρβλ. J. Pollitt, Η τέχνη στην ελληνιστική εποχή, Αθήνα 1994, σ. 85-87, εικ. 47.

7. Πρβλ. A. Stewart, Lysippan Studies, 1. The Only Creator of Beauty, AJA 82 (1978), σ. 163-171.

8. Ηθ. 45C: *ὡς ἐν ἔργῳ γε παντὶ τὸ μὲν καλὸν ἐκ πολλῶν οἷον ἀριθμῶν εἰς ἕνα καιρὸν ἡκόντων ὑπὸ συμμετρίας τινὸς καὶ ἁρμονίας ἐπιτελεῖται, τὸ δ' αἰσχρὸν ἐξ ἑνὸς τοῦ τυχόντος ἐλλείποντος ἢ προσόντος ἀτόπως εὐθὺς ἑτοίμην ἔχει τὴν γένεσιν* (Stewart, ό.π., σ. 165, σημ. 7). Βλ. Plutarque, Oeuvres morales, τ. 1.Β', έκδ. R. Klaerr - A. Philippon - J. Sirinelli, Παρίσι 1989, σ. 54, 272 σημ. 6. Πρβλ. Trédé, ό.π. (υποσημ. 3), σ. 67-73 (καιρός και συμμετρία). Ως εικαστικά αποδεικτικός *καιρός* θα μπορούσε εξάλλου να χαρακτηρισθεί η επίτευξη συμμετρίας ανάμεσα σε δύο αντιθετικά συμπληρωματικές ενέργειες, που συντίθενται σε ενιαίο πρόσωπο. Στην πρώιμη ή τη μεταγενέστερη βυζαντινή τέχνη, η ζωγραφική μορφή αυτού του προσωπογραφικού ορισμού χρησιμοποιείται για την προβολή της *ιδεο-συστασίας* θνητών –επιφανών, πάντως– προσώπων, ή του αυτοκράτορα, προβαλλόμενου στη μιμητική σχέση που τον συνδέει με τον ουράνιο βασιλέα. Βλ. αντιστ. την προσωπογραφία της Ιουλιάνας Ανικίας στον Διοσκουρίδη της Βιέννης, και τους δύο Κομνηνούς με τον παντοκράτορα στο τετραευάγγελο *Urb. gr.* 2 της Βατικανής Βιβλιοθήκης: Γ. Γαλάβαρης, Ελληνική τέχνη. Ζωγραφική βυζαντινών χειρογράφων, Αθήνα 1995, σ. 35, 213 (αριθ. 1)· σ. 140, 243-244 (αριθ. 145). Πρβλ. E. Antonopoulos, De la libéralité à l'aumône: typologie idéographique du geste donateur, ΔΧΑΕ περ. Δ'-τ. ΙΓ' (1985-86), σ. 284-286, εικ. 5· Η. Αντωνόπουλος, Βασιλική πομπή: αλληγορικά πρόσωπα στην Ανάσταση της Dečani, ΔΧΑΕ περ. Δ'-τ. ΙΖ' (1993-94), σ. 92, εικ. 6.

9. Ελλην. Ανθολ. 16, 275 (Beckby, 1958· πρβλ. την έκδοση R. Aubreton - F. Buffière, Παρίσι 1980, σ. 183-184, 297-298):

*Τίς, πόθεν ὁ πλάστης; – Σικυώνιος. – Οὔνομα δὴ τίς; –*
*Λύσιππος. – Σὺ δὲ τίς; – Καιρὸς ὁ πανδαμάτωρ. –*
*Τίπτε δ' ἐπ' ἄκρα βέβηκας; – Ἀεὶ τροχάω. – Τί δὲ ταρσοὺς*
*ποσσὶν ἔχεις διφυεῖς; – Ἵπταμ' ὑπηνέμιος. –*
*Χειρὶ δὲ δεξιτερῇ τί φέρεις ξυρόν; – Ἀνδράσι δεῖγμα,*
*ὡς ἀκμῆς πάσης ὀξύτερος τελέθω. –*
*Ἡ δὲ κόμη τί κατ' ὄψιν; – Ὑπαντιάσαντι λαβέσθαι,*
*νὴ Δία. – Τἀξόπιθεν πρὸς τί φαλακρὰ πέλει; –*
*Τὸν γὰρ ἅπαξ πτηνοῖσι παραθρέξαντά με ποσσὶν*
*οὔτις ἔθ' ἱμείρων δράξεται ἐξόπιθεν. –*
*Τοὔνεχ' ὁ τεχνίτης σε διέπλασεν; – Εἵνεκεν ὑμέων,*
*ξεῖνε, καὶ ἐν προθύροις θῆκε διδασκαλίην.*

τον δείκτη του δεξιού χεριού να κατευθύνει προς τα κάτω τον δεξιό δίσκο του ζυγού, ο Καιρός επιχειρεί (ενδεχομένως) να δείξει την τροπή της επιλογής.

Στη μεταγενέστερη έκφραση του Καλλιστράτου για το ίδιο έργο, *ἀγαλμάτων κάλλιστον*, εισάγονται και άλλα γνωρίσματα. Ο Καιρός, *παῖς ἥβῶν, ... εἱστήκει ἐπί τινος σφαίρας*· εδώ χαρακτηρίζεται ως *μόνος κάλλους δημιουργός*. Σε αυτό το κείμενο του 4ου μ.Χ. αιώνα είναι σαφής η αισθητική διάσταση στην εκτίμηση του λυσίππειου έργου[10].

Όπως το θέμα δεν παύει να δουλεύεται, φιλολογικά κυρίως, με την πλοκή των εννοιών που δηλώνονται με τα αντίστοιχα γνωρίσματα, και περνώντας (τώρα: από τη σκοπιά του σύγχρονου, παλαιότερου ή νεότερου ερευνητή) από την όψιμη φάση της μορφής της Νεμέσεως –που συνοπτικά χαρακτηρίζεται από έναν τροχό, μια ζυγαριά, έναν πήχυ (μονάδα μέτρησης), ένα συντριμμένο κατάχαμα πρόσωπο, πατημένο από την τιμωρό θεά–, φθάνουμε σε εικονισμούς που είναι δύσκολο πια να αναγνώσουμε με ακρίβεια σε όλη τους την έκταση. Στην προσέγγιση του μαρμάρινου γλυπτού από την Αίγυπτο της συλλογής του Λούβρου (2ος αι. μ.Χ.), με τη χαρακτηριστική κίνηση του *πτύειν ἐς τὸν κόλπον* –επιβιώνει στο νεοελληνικό «φτύσε στον κόρφο σου»–, που δηλώνεται με το δεξί χέρι της εικονιζόμενης θεάς (Πίν. 55 β)[11], δεν προκύπτουν εικονολογικές απορίες. Όταν όμως σε μια παράσταση συνδυάζονται ιδιωματικά στοιχεία, και εφόσον λείπει μια ενυπόγραφη ταύτιση, όπως στην περίπτωση του ανάγλυφου στο Κάιρο (Πίν. 55 γ), η αναγνώριση των εικονιζόμενων προσώπων καθίσταται προβληματική. Η θεωρούμενη ως Νέμεσις γυναικεία μορφή που δεσπόζει στην εικαστική επιφάνεια της ασβεστολιθικής αυτής πλάκας, παλαιότερα ή πιο πρόσφατα ταυτίσθηκε (εσφαλμένα) με τον Καιρό από ιστορικούς της χριστιανικής τέχνης[12].

Εστεμμένο με ακτινωτό διάδημα, το εύρωστο αυτό πρόσωπο που διαβαίνει, με το συνδυασμό μετωπικότητας (καίρια παρουσία / απευθείας επικοινωνία με τον θεατή) και προς τα δεξιά κίνησης, ανακαλεί γοργονικές παρουσίες της αρχαϊκής Ελλάδας[13]. «Σπασμένη» στα δύο, η στάση που συνδυάζει την πρόσωπο με πρόσωπο αναμέτρηση με την απόδοση της γρήγορης μετακίνησης αποτελεί, στη μια περίπτωση, κρυστάλλωμα εωθινής αναζήτησης, παρόλο που στο εικαστικό πεδίο ξεπετάγονται πλάσματα της νύκτας· στην άλλη (Πίν. 55 γ) προδίδει υποχώρηση της κλασικής παράδοσης και – επαρκή, πάντως – ανταπόκριση στις προσδοκίες ενός κοινού (στρατιωτικών;) με περιορισμένες την παιδεία και τις αισθητικές απαιτήσεις. Η θωράκιση θυμίζει τους στρατιώτες-θεούς της Εγγύς Ανατολής[14].

Αλλά τι ακριβώς να παριστάνει η πεσμένη κατάχαμα πεπλοφόρος μορφή, με το πρόσωπο στραμμένο προς τον θεατή, ανασηκωμένους τους ώμους και τα χέρια τεταμένα προς τα εμπρός, που φαίνεται σαν να αιωρείται στο κάτω μέρος της παράστασης; Την εξουδετερωμένη ύβρη; Την επαρχία ή την εθνική ομάδα που εξεγέρθηκαν ενάντια στη ρωμαϊκή εξουσία; Ανάλογη είναι και η παράσταση του

10. Philostrati minoris Imagines et Callistrati Descriptiones, έκδ. K. Schenkl - A. Reisch, Λειψία 1902, σ. 56-58.

11. Πρβλ. LIMC: επόμενη υποσημ., σ. 735β. Βλ. και υποσημ. 23, παρακάτω.

12. Για το γλυπτό του Λούβρου, βλ. F. Baratte, Une statue de Némésis dans les collections du Louvre, La Revue du Louvre et des musées de France 31 (1981), σ. 171-178. Για το ανάγλυφο του Καΐρου, βλ. J. Strzygowski, Koptische Kunst (Catal. gén. des antiquités égypt. du Musée du Caire, nos 7001-7394, 8742-9200), Βιέννη 1904, σ. 103-104 (αριθ. 8757), εικ. 159. O. Dalton, Byzantine Art and Archaeology, Οξφόρδη 1911, σ. 158, εικ. 65. P. Perdrizet, Némésis, BCH 36 (1912), σ. 263-267. Ενδέχεται η καθήμενη μορφή (κάτω αριστ.) να προσωποποιεί την Μετάνοια (Perdrizet, ό.π., σ. 266)· πρβλ. LIMC 6.1, σ. 561 (αριθ. 3). Συνολικά για την εικονογραφία της Νεμέσεως βλ. LIMC 6.1., σ. 733 κ.ε.· 6.2., πίν. 431 κ.ε. (P. Karanastassi - F. Rausa). Για τα έργα που περιλαμβάνουμε στη συζήτησή μας πρβλ. στο ίδιο, σ. 748-749 (αριθ. 157, 165), πίν. 440.

13. Πρβλ. J. Boardman, Athenian Black Figure Vases, Λονδίνο 1974, εικ. 5.2, 11, 80. Σχετικά με τη γοργονική μορφή βλ. Θ. Καράγιωργα, «Γοργείη κεφαλή». Καταγωγή και νόημα της γοργονικής μορφής εν τη λατρεία και τη τέχνη των αρχαϊκών χρόνων, Αθήνα 1970. Πρβλ. LIMC 4.1, σ. 285 κ.ε.· 4.2, πίν. 163 κ.ε.

14. Σε ανάγλυφο του Λούβρου εικονίζεται η τριάδα των Παλμυρηνών θεών: ο Κύριος των ουρανών Βααλσαμίν, ανάμεσα στον Ιαχριμπόλ (δεξ.) και τον Αγκλιμπόλ (αριστ.), θεούς του ήλιου και της σελήνης αντιστοίχως. Βλ. LIMC 1.1, σ. 298 κ.ε. («Aglibol»). Για το ανάγλυφο του Λούβρου βλ. στο ίδιο, σ. 299 (αριθ. 5), πίν. 216. J. Dentzer-Feydy - J. Teixidor, Les antiquités de Palmyre au musée du Louvre, Παρίσι 1993, σ. 144-145 (αριθ. 153). Πρβλ. E. Kantorowicz, Gods in Uniform, Selected Studies (=Proc. Amer. Philos. Soc. 105, 1961, σ. 368-393), σ. 11, εικ. 19.

αυτοκράτορα, *semper vicens*, *debellator hostium*, να θριαμβεύει επάνω στον βάρβαρο που απειλούσε την *pax romana*[15]· ή και του αντίπαλου, Σασανίδη βασιλέα, να ταπεινώνει τον Ρωμαίο αυτοκράτορα[16]. Το ίδιο μέσο χρησιμοποιείται για να προβάλει τη νίκη του άχρονου –αλλά πολεμιστή, εδώ– Χριστού (χρόνος της νίκης, αληθινός δρόμος και ζωή), όπως εικονίζεται σε ψηφιδωτό της Ραβέννας να πατεί τα θηρία του θανάτου που απειλούν την *pax christiana* (Πίν. 56 α)[17]. Το θέμα μετατυπώνεται στον αρχάγγελο της Ψυχοστασίας, που απαντά στην ευρύτερη σύνθεση της Δευτέρας Παρουσίας (Πίν. 56 β)[18], ή και έξω από αυτήν, όπως, δ.χ., σε μια υστεροβυζαντινή εικόνα στο Εθνικό Μουσείο της Πίζας. Εδώ ξαναβρίσκουμε τον ζυγό και τα φτερά: πρόκειται τώρα για τον ακαριαίο τιμητή του καιρού της κρίσης[19]. Στους μεταβυζαντινούς, τέλος, χρόνους είναι έντονα αισθητή η παρουσία του ένοπλου Μιχαήλ, να κρατεί την ψυχή του νεκρού, έχοντας πατήσει το σώμα του (Πίν. 57 α)[20].

Με αφετηρία το ανάγλυφο του Καῖρου (Πίν. 55 γ), και με ελαφρυντικό τη –φευγαλαία, πάντως– εικονογραφική συνάφεια, που μπορεί να παρασύρει τον σύγχρονο (μόνο;) αναγνώστη σε ερμηνευτικές συγχύσεις, ολισθήσαμε σε μια παρέκβαση με σταθμούς που απαιτούν μιαν ασφαλέστερη ανάμεσά τους γεφύρωση. Χρειάζεται, δηλαδή, ακριβέστερη εκτίμηση των σχέσεων που μπορεί να συνδέουν τις εν λόγω μορφές – ή ομάδες μορφών. Ωστόσο, ο εικονισμός του αρχαίου Καιρού δεν περιλαμβάνει στοιχεία που να τον χαρακτηρίζουν ως τιμητή, ή τιμωρό.

Η αναγνωριζόμενη ως Καιρός μορφή αρθρώνεται σε ευρύτερο εικονογραφικό σύνολο, σε χειρόγραφο της *Ουρανοδρόμου Κλίμακος*. Γραμμένο γύρω στα τέλη του 6ου αιώνα, το κείμενο του αββά Ιωάννη (PG 88, 632 κ.ε.), ηγούμενου της μονής του Σινά, συνοδεύεται αρχικά από σχηματική εικονογράφηση, με αρχαιότερο δείγμα σε χειρόγραφο του 10ου αιώνα[21]. Στον κώδικα Garrett 16 της Πανεπιστημιακής Βιβλιοθήκης του Princeton (φ. 194), του έτους 1081, η μεταφορική κλίμαξ με τα τριάντα της κεφάλαια – βαθμίδες, που αντιστοιχούν σε ισάριθμους αναχωρητικούς σταθμούς, σε αναβατική πρόοδο, τεντώνεται ανάμεσα στον αθλοθέτη Χριστό, επάνω, και τον δρακοντόμορφο Άδη, κάτω[22]. Η εικο-

15. Πρβλ. τον ανδριάντα του Αδριανού από την Ιεράπυτνα: M. Wegner, Hadrian, Βερολίνο 1956, σ. 41-42, 98, εικ. 16γ. Για το θέμα αυτό σε σχέση με την εικονογραφία της Νεμέσεως, βλ. B. Lichocka, Le barbare dans les représentations de Némésis en Egypte, Clio 71 (1989), σ. 115-126. M. Hornum, Nemesis. The Roman State and the Games, Leiden - N. Υόρκη - Κολωνία 1993, σ. 32 κ.ε. Πρβλ. επίσης A. Grabar, L'empereur dans l'art byzantin, Στρασβούργο 1936, σ. 43-45, 127-130, 87 σημ. 1, 160· στο ίδιο, σ. 127 σημ. 2, για το ανάγλυφο του Καῖρου.

16. Για μία πρόσφατη αναφορά στα λαξευμένα σε βράχο σασανιδικά ανάγλυφα με το συζητούμενο θέμα, βλ. Splendeur des Sassanides. L'empire perse entre Rome et la Chine (224-642), Βρυξέλλες, Musées royaux d'Art et d'Histoire, 1993, σ. 76-78, 83-84, 86· εικ. 11, 59, 61-62, 70, 76.

17. Πρβλ. F. Deichmann, Ravenna. Hauptstadt des spätantiken Abendlandes, Kommentar, Wiesbaden 1974, σ. 203· Grabar, ό.π. (υποσημ. 15), σ. 237-239, εικ. 27.1· Kantorowicz, ό.π. (υποσημ. 14), σ. 18-20, εικ. 38-40. Το ψηφιδωτό αυτό είναι τοποθετημένο στο τύμπανο της εισόδου προς το αρχιεπισκοπικό παρεκκλήσιο. Εικονογραφείται ο ψαλμός 90, 13: *ἐπ' ἀσπίδα καὶ βασιλίσκον ἐπιβήσῃ / καὶ καταπατήσεις λέοντα καὶ δράκοντα*. Οπωσδήποτε, πρόκειται για μία σύνθεση περιορισμένης διάδοσης. Πρβλ. ωστόσο ένα ταυτόχρονο συνδυασμό του συμβολικού αυτού σχήματος με τη βιβλική πηγή και τα ιστορικά δρώμενα: Grabar, ό.π., σ. 129. Για το ίδιο εικονογραφικό σχήμα πρβλ. Θ. Προβατάκης, Ο διάβολος εις την βυζαντινήν τέχνην, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 234-237, εικ. 200-208. Φ. Κουκουλές, Βυζαντινών βίος και πολιτισμός, τ. 1.β, Αθήνα 1948, σ. 104.

18. H. Omont, Evangiles avec peintures byzantines du XIe siècle, τ. 1-2, Παρίσι, χ.χ. (1908), πίν. 41, 81.

19. Ο αρχάγγελος Μιχαήλ, με το αριστερό του χέρι, φέρει μετάλλιο με την εικόνα του Χριστού-Εμμανουήλ (ο «Ήλιος της δικαιοσύνης»). Βλ. K. Weitzmann - M. Chatzidakis κ.ά., Frühe Ikonen..., Βιέννη - Μόναχο 1965, αριθ. 77, πίν. 35· V. Lazarev, Storia della pittura bizantina, Τουρίνο 1967, σ. 323, 326, εικ. 446· D. Talbot Rice, Byzantine Painting: The Last Phase, Λονδίνο 1968, σ. 157, εικ. 124. Πρβλ. Η βυζαντινή τέχνη, τέχνη ευρωπαϊκή, Αθήνα, Ζάππειο Μέγαρο, 1964, αριθ. 224· Splendeur de Byzance, Βρυξέλλες, Musées royaux d' Art et d' Histoire, 1982, σ. 38-39 (J. Lafontaine-Dosogne).

20. Για την εικόνα του Αντωνίου Μηταρά, στο Ελληνικό Ινστιτούτο της Βενετίας, βλ. M. Chatzidakis, Icônes de Saint-Georges des Grecs et de la Collection de l'Institut, Βενετία 1962, σ. 91 (αριθ. 60), πίν. 57. Πρβλ. άλλο δείγμα, σε εικόνα της Κέρκυρας: Π. Βοκοτόπουλος, Εικόνες της Κέρκυρας, Αθήνα 1990, σ. 88 (αριθ. 58), εικ. 44.

21. J.R. Martin, The Illustration of the Heavenly Ladder of John Climacus, Princeton 1954, σ. 10, εικ. 2-3.

22. Ό.π., σ. 45, εικ. 66. Πρβλ. C. Heck, L'échelle céleste dans l'art du moyen âge. Une image de la quête du ciel, Παρίσι 1997, σ. 41, εικ. 6.

νογράφηση του πρώτου κεφαλαίου (ό.π., 632-644), *περὶ ἀποταγῆς βίου*, στον ελληνικό κώδικα 394 του Βατικανού (11ος αι.), προτείνει διεξοδικότερες αναλύσεις.

Έξω από το κυρίως νοούμενο εικαστικό πεδίο, ο μοναχός, δεξιά (φ. 7), ακολουθώντας την Απροσπάθεια, αποτάσσεται τον Βίο, ένα νεανικό γυμνό πρόσωπο, οχούμενο επάνω σε τροχούς, και προχωρεί προς το «περιθώριο»[23]. Αν η γυμνή μορφή παραπέμπει στον αρχαίο Καιρό, του οποίου τα γνωρίσματα δεν έπαυσαν να αναγνωρίζονται, η ταυτότητα, αντίθετα, αλλάζει. Το αλληγορικό πρόσωπο είναι φορέας ενός πνεύματος που διαστρέφει τις συμπεριφορές· άλλωστε ο καιρός, σε μιαν εσχατολογική οπτική, δεν νοείται παρά ως καιρός σωτηρίας, αν θεωρήσουμε ως ισχύουσα τη δυνατότητα της επιλογής· ή, απλούστερα, ως καιρός τιμωρίας, δηλαδή, ώρα της κρίσης[24]. Ωστόσο, η εμφανιζόμενη στην παράσταση Απροσπάθεια, αποτελεί το αντικείμενο του δεύτερου κεφαλαίου. Εδώ αντιλαμβάνεται ο αναγνώστης το σφυγμό του εικαστικού «λόγου». Η μορφή του Βίου, που τρέχει οριζόντια, ξεπηδά από το βάθος αλλεπάλληλων στρωμάτων μιας συλλογικής μνήμης που αρδεύεται κυρίως –αν όχι αποκλειστικά– από φιλολογικές πηγές, με μετατρεπόμενες ενίοτε διατυπώσεις· προσωποποιεί τον εγκόσμιο καιρό, αυτόν ακριβώς που απορρίπτει ο αγωνιστής για να επιτύχει τον ουράνιο. Αλλά ένας καινούργιος δρόμος δεν ανοίγει με την άρνηση: γι' αυτό επιστρατεύεται η Απροσπάθεια, που μετατίθεται, εικονογραφικά, από το δεύτερο στο πρώτο κεφάλαιο. Στο σταυροδρόμι των καιρών, ο μοναχός-Ηρακλής, αθλητής του Χριστού, επιλέγει τον δεύτερο. Το κεφάλαιο κλείνει (φ. 12) με τον μοναχό να πατεί στο πρώτο σκαλοπάτι, έχοντας εγκαταλείψει γυναίκα και παιδιά (Πίν. 57 β)[25]. Η αντιπαράθεση τροχών και κλίμακας συνιστά ένα αντιθετικό –στη χάραξη κατεύθυνσης και το στόχο– ζεύγος, που αποτυπώνει καίρια τη χριστιανική αντίληψη για το χρόνο[26].

Με διαφορετικούς όρους, η ίδια αντιπαράθεση επαναλαμβάνεται επικεφαλής του δεύτερου κεφαλαίου (φ. 12β). Εδώ (Πίν. 58 α), αριστερά, σε τέσσερις καθ' ύψος ζώνες, ξετυλίγονται φάσεις - απάτες του εγκόσμιου βίου, που επισημαίνονται από τις επιγραφές (από επάνω προς τα κάτω): *ἡ ἀπόλαυσ(ι)ς / κτήματ(α) / σπέρμ(ατος) ὁ σπορεύς* / [και] *ἐν βουσὶ ἀροτριά*. Όλες οι σκηνές αποτυπώνουν εποχιακές στάσεις και ενασχολήσεις: την καλοκαιρινή ανάπαυση η επάνω, αγροτικές εργασίες οι τρεις κατώτερες. Σε άλλες περιπτώσεις, τα τέσσερα αυτά σκηνάρια εικονίζουν αντιστοίχως τους μήνες Αύγουστο, Σεπτέμβριο, Δεκέμβριο και Νοέμβριο. Στη μέση, *ὁ ἅγιος Ἰω(άννης) ὁ τ(ῆ)ς Κλήμ(ακος)* απευθύνεται προς τρεις μοναχούς, δείχνοντάς τους τον ουράνιο βασιλέα που επιφαίνεται επάνω και έξω από το εικαστικό πεδίο· ταυτοχρόνως τους δείχνει και τα πρόσωπα που στέκουν παρακάτω: τους γονείς, τους φίλους και τους αδελφούς που οφείλει ο αγωνιστής του Χριστού να εγκαταλείψει. Δεξιά,

23. Martin, ό.π., σ. 49-52, εικ. 70. Πρβλ. όσα διαδραματίζονται, διαλογικώς, ανάμεσα στον ιερέα και τον κατηχούμενο (τον ανάδοχό του), πριν από την ακολουθία του βαπτίσματος: *Καὶ ἀποδυομένου, καὶ ὑπολυομένου τοῦ βαπτιζομένου, ἀποστρέφει αὐτὸν ὁ ἱερεὺς πρὸς δυσμάς, ἄνω τὰς χεῖρας ἔχοντα καὶ λέγει τρίς· – ἀποτάσσῃ τῷ Σατανᾷ; καὶ πᾶσι τοῖς ἔργοις αὐτοῦ; καὶ πάσῃ τῇ λατρείᾳ αὐτοῦ; καὶ πάσῃ τῇ πομπῇ αὐτοῦ; Καὶ ἀποκρίνεται πρὸς ἕκαστον ὁ κατηχούμενος, ἢ ὁ ἀνάδοχος αὐτοῦ, εἰ ἔστιν ὁ βαπτιζόμενος βάρβαρος, ἢ παιδίον, καὶ λέγει· – ἀποτάσσομαι. Καὶ ὅτε εἴπῃ τρίς, ἐρωτᾷ πάλιν ὁ ἱερεὺς τὸν βαπτιζόμενον· ἀπετάξω τῷ Σατανᾷ; Καὶ ἀποκρίνεται ...· – ἀπεταξάμην. Καὶ ὅτε εἴπῃ τρίς, λέγει ὁ ἱερεύς· – καὶ ἐμφύσησον, καὶ ἔμπτυσον αὐτῷ. Καὶ τοῦτο ποιήσαντος στρέφει αὐτὸν ὁ ἱερεὺς κατὰ ἀνατολάς, κάτω τὰς χεῖρας ἔχοντα, καὶ λέγει αὐτῷ τρίς· – συντάσσῃ τῷ Χριστῷ;* (κτλ.). Ευχολόγιον το Μέγα, έκδ. Σπ. Ζερβού, Βενετία 1869, σ. 134-135. Πρβλ. την πρώτη μυσταγωγία προς τους νεοφωτίστους του Κυρίλλου Ιεροσολύμων (4ος αι.): Cyrille de Jérusalem, Catéchèses mystagogiques, έκδ. A. Piédagnel (SC 126), σ. 88 κ.ε. Πρβλ. Κουκουλές, ό.π. (υποσημ. 17), σ. 120.

24. Πρβλ. Μάρκ. 13, 33: *Βλέπετε, ἀγρυπνεῖτε· οὐκ οἴδατε γὰρ πότε ὁ καιρός ἐστιν*. Για τις σημασίες της λέξης σε αυτή την κατεύθυνση, πρβλ. Lampe PGL, σ. 693. Lex. f. Theol. u. K. 5, στ. 1242-1244. Theol. Worterb. z. N. T. 3, σ. 456-465 (G. Delling).

25. Martin, ό.π. (υποσημ. 21), σ. 51-52, 52-53, εικ. 72. Για μιαν ευρύτερη, αν και παλαιότερη θεώρηση του θέματος βλ. A. Muñoz, Le rappresentazioni allegoriche della vita nell' arte bizantina, L' Arte 7 (1904), σ. 130 κ.ε. Για τις συνδεόμενες με τον Καιρό βυζαντινές πηγές βλ. V. Grecu, Die Darstellung des Καιρός bei den Byzantinern, SBN 6 (1940) (=Atti del V Congr. internaz. di studi bizantini, Ρώμη 20-26.9.1936, II), σ. 147-154. Πρβλ. υποσημ. 60, παρακάτω.

26. Για τη χριστιανική αντίληψη του χρόνου πρβλ. Le temps chrétien de la fin de l' antiquité au moyen âge. IIIe-XIIIe siècles, Παρίσι 1984.

ο χρόνος μεταβάλλεται σε τόπους: Παράδεισο, επάνω, και διαμερίσματα της Κόλασης, κάτω, που θα διαρκέσουν δια παντός, χωρίς περιοδικότητα[27]. Σε σχέση με την επάνω σκηνή της αριστερής στήλης (*ἡ ἀπόλαυσις*), ανακαλούμε τις ανάλογες στάσεις, εν εγρηγόρσει σε αυτή την περίπτωση, στις οποίες παριστάνονται ο Βίος και η Τρυφή (Πίν. 58 β-58 γ) σε ψηφιδωτό δάπεδο της ύστερης αρχαιότητας (β΄ ήμ. 3ου αι.;), στην Αντιόχεια. Από τα ίδια μνημειακά κατάλοιπα προέρχεται και η πλασματική προσωπογραφία όπου η Τρυφή εμφανίζεται με διονυσιακή αμφίεση[28].

Το αμέσως μετά το πρώτο κεφάλαιο πραγματεύεται την απροσπάθεια· το αμέσως πριν το τελευταίο, την απάθεια. Εδώ η άσκηση ολοκληρώνεται ανταποδοτικά. Ο ουράνιος πολίτης που διάβηκε το σκαλοπάτι κατάργησε το χρόνο. Η Αγάπη, η Πίστις και η Ελπίς, η αρετολογική τριάδα του Παύλου, σπεύδουν να τον στεφανώσουν (Πίν. 59 α)· και η επεξηγηματική επιγραφή σημειώνει: *ἀνέδραμ(ες) ἡνώθ(ης) τῷ θ(ε)ῷ*[29].

Ο τροχήλατος Βίος του βατικανού κώδικος (Πίν. 57 β) δεν σημειώνει τη μοναδική ενεπίγραφη παρουσία της –υποθετικά– καταγόμενης από τον Καιρό μορφής. Επανεμφανίζεται σε σύγχρονο και πάλι κώδικα (Γένουα, Bibl. Franzoniana, κώδιξ Urbani 15, φ. 333β), ως θέμα, τώρα, ενός ιστορημένου αρχικού όμικρον (Πίν. 59 β). Με το πρωτόγραμμα αυτό (συνολ. 3,6×2,6 εκ.) εκκινεί ο «λόγος περὶ εὐτυχίας καὶ δυστυχίας» (*inc.*: *οἱ πολλοὶ τῶν ἀνθρώπων...*· PG 63, 601-606), που εντάσσεται στη συλλογή *Ἐκλογῶν ἀπὸ διαφόρων λόγων* του Ιωάννου Χρυσοστόμου· την έχει επεξεργασθεί ο Θεόδωρος Δαφνοπάτης (10ος αι.), διατάσσοντας τα χρυσοστομικά αποσπάσματα σε νέες ατομικές ενότητες, με στόχο αρετολογικό.

Στο κάτω μέρος της αριστερής στήλης του φ. 333β, μετά την επίτιτλη διακοσμητική ζώνη, επικεφαλής του κειμένου σημειώνεται: *† Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Χρυσοστόμου· λόγος περὶ εὐτυχίας καὶ δυστυχίας.* Το πλασματικό άτομο εγγράφεται στο εσωτερικό του όμικρον, ενώ επάνω και έξω από αυτό –συναπτόμενη πάντως– εικονίζεται, οριζόντια, η ακόμη πιο μικροσκοπική μορφή ενός αγγέλου, στη θέση της δασείας που στέφει το πρωτόγραμμα[30]. Η αλληγορική μορφή φέρει κοντό χιτώνα που αφήνει ακάλυπτο τον δεξιό ώμο. Αριστερά, στο εσωτερικό πάντοτε του όμικρον, έχει τοποθετηθεί, καθ' ύψος, η αναγνωριστική του ατόμου επιγραφή: *O BIOC*. Στο αριστερό περιθώριο του φ. 333β, έξω και επάνω από το ιστορημένο αρχικό, μία σταυρόσχημη, εκτενέστερη επιγραφή διευκρινίζει: *οὓς διὰ τῆς ἡδονῆς τέρπει, διὰ τῆς μαχαίρας σφάττει.* Μετωπικά εικονιζόμενος, ο Βίος εμφανίζεται να στέκει επάνω σε φτερωτούς, προς τα έξω, τρο-

27. Martin, ό.π. (υποσημ. 21), σ. 53-56, εικ. 73. Σε σχέση με τις εικονιζόμενες *κολάσεις* (επιγρ.), κάτω δεξιά (Πίν. 58 α), πρβλ. την ανάλογη σύνθεση του ψηφιδωτού στο Torcello (Πίν. 61 α). Επισημαίνεται στο ίδιο κεφάλαιο η διαφορά ανάμεσα στο εύκαιρο και το άκαιρο: *... τῇ τοῦ αἰωνίου πυρὸς μνήμῃ ἑαυτοὺς πυρώσωμεν, ἵνα τῇ τούτου ὑπομνήσει τὸ ἄκαιρον τῆς καρδίας πῦρ κατασβέσωμεν* (PG 88, 657B). Ακολουθεί ερμηνευτικό σχόλιο (ό.π., 661D-664H): *Ἄκαιρον πῦρ λέγει, ὅτι τῆς ἐπιθυμίας, καὶ προσπαθείας τῶν συγγενῶν, καὶ τῶν τοῦ κόσμου ἀνάπτον, καὶ ἐκκαῖον ἡμᾶς εἰς τὸ εἰσέτι τῇ αὐτῶν προσπαθείᾳ ἐμμένειν. Εὔκαιρον γὰρ τὸ ὑπὸ τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ ἐκκαιόμενον πῦρ.*

28. D. Levi, Antioch Mosaic Pavements, Princeton 1947, σ. 191-192, 206, 224· εικ. 43β, 46ε, 51α-51β. Sh. Campbell, The Mosaics of Antioch, Τορόντο 1988, σ. 64, πίν. 186, 189, 190. Πρβλ. LIMC 3.1., «Bios», σ. 116 (αριθ. 2)· 3.2, πίν. 94 (J.Ch. Balty). Βλ. και αριθ. 1, 3-5, στο ίδιο λήμμα. Η στάση του απολαυστικά αναπαυόμενου στη μικρογραφία του φ. 12β προσώπου (Πίν. 58 α) επαναλαμβάνεται (όπως το επισημαίνει ο Martin, ό.π., σ. 55) σε μικρογραφία κώδικος του 1346 (Βατοπεδίου 1199, φ. 202β), όπου εικονίζεται το ιντερμέδιο του μεσημβρινού, αυγουστιάτικου ύπνου. Πρβλ. Π. Χρήστου κ.ά., Οι Θησαυροί του Αγίου Όρους, Α΄. Εικονογραφημένα χειρόγραφα, τ. 4, Αθήνα 1991, σ. 167, εικ. 324. Το θέμα προσφέρεται για ευρύτερη θεώρηση. Για την προσωποποιημένη απόλαυση και το διακριτικό γνώρισμά της βλ. Levi, ό.π., σ. 305-306, εικ. 67δ, 168β. Βλ. και Αμειμνία, στο ίδιο, σ. 225-226, εικ. 51δ. Για τις μορφές της Απόλαυσης, ολόσωμης (αριθ. 3) ή σε προτομή (αριθ. 1-2), πρβλ. LIMC 2.1, σ. 182. Πρβλ. Ασημακοπούλου-Ατζακά, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 57-58, πίν. 46. Για την Τρυφή βλ. LIMC 8.1, σ. 96-97· 8.2, πίν. 73.

29. Martin, ό.π. (υποσημ. 21), σ. 81, εικ. 131.

30. Για τον κώδικα Urbani 15 (27,8x21 εκ.) βλ. A. Cataldi-Palau, Catalogo dei manoscritti greci della Biblioteca Franzoniana (Genova) (Urbani 2-20), Ρώμη 1990, σ. 88-92. Βλ. Η. Αντωνόπουλος, Το τίμημα της τέρψης: Βίος και αναβιώσεις του Καιρού στη βυζαντινή τέχνη, ΔΧΑΕ περ. Δ΄-τ. Κ΄ (υπό έκδοση).

χούς. Το δεξιό του χέρι οπλίζεται με μάχαιρα· το στοιχείο αυτό παραπέμπει γενεαλογικά στον ξυρό του αρχαίου Καιρού. Δεν είμαστε όμως σε θέση να πιστοποιήσουμε με ασφάλεια ότι τούτο θα μπορούσε να ισχύει και για τον μικρογράφο του κώδικος.

Έχουμε ήδη επισημάνει ότι ο εικονισμός του Καιρού δεν περιλαμβάνει στοιχεία πού να τον χαρακτηρίζουν ως τιμωρό. Στην προκείμενη όμως περίπτωση, η προειδοποιητική –για τους τερπόμενους– απειλή είναι σαφής· ο αρχαίος ξυρός έχει μετατραπεί σε μαχαίρι. Διαφέρουν λοιπόν εδώ το νόημα και η χρήση – σε σχέση με τα αρχικά χαρακτηριστικά. Διαφέρει, άλλωστε, και το όνομα. Υπενθυμίζουμε ωστόσο ότι σε περιγραφή του, τον 4ο μ.Χ. αιώνα, ο Ιμέριος[31] εμφανίζει τον λυσίππειο, πάντοτε, Καιρό *σιδήρῳ τὴν δεξιὰν ὡπλισμένον*· τούτο θα μπορούσε να οδηγήσει τη χριστιανική αντίληψη της μορφής στο επόμενο βήμα· μόνο που τώρα η μερική μεταμόρφωση του αρχαίου ατόμου συνοδεύεται και από τη μετονομασία του. Και αυτή όμως η φάση στην εξέλιξη της αρχικής μορφής δεν είναι τελεσίδικη.

Με το αριστερό του εξάλλου χέρι, ο Βίος του φ. 333β φέρει ένα καρποφόρο κλαδί (Πίν. 59 β). Θα μπορούσαμε εδώ να υποθέσουμε ότι στην (έστω και υπαινικτική) αρτίωση της παράστασης έχει συντελέσει μια άλλη –καινοφανής, τότε– μαρτυρία: η αλληγορική σύνθεση που αποδίδει την παραβολή του Βαρλαάμ στη μυθιστορία του Βαρλαάμ και Ιωάσαφ. Με αυτή την αφετηρία, η εν λόγω σύνθεση μεταφέρθηκε στο Ψαλτήρι για να εικονογραφήσει τον ψαλμό 143, 4: *ἄνθρωπος ματαιότητι ὡμοιώθη, αἱ ἡμέραι αὐτοῦ ὡσεὶ σκιὰ παράγουσι*. Τα αρχαιότερα δείγματα απαντούν σε κώδικες του 11ου αιώνα. Σε μία πρώτη φάση (αριστ.), ένα άτομο τρέχει, φεύγοντας, διωκόμενο από έναν μονόκερω (τον θάνατο), προς τον οποίο στρέφει έντρομο την κεφαλή του. Στη συνέχεια (δεξ.), βλέπουμε το ίδιο άτομο ανεβασμένο σε ένα δένδρο, να χαίρεται ανέμελο τη γλυκύτητα των καρπών του (τον ανθρώπινο βίο), τη στιγμή που δύο τρωκτικά, διαφορετικού χρώματος (νύκτα και ημέρα), κατατρώγουν τη ρίζα του. Το δένδρο του βίου υψώνεται στην κορυφή ενός σπηλαίου, όπου παραμονεύει ο δικέφαλος (ανθρωποθηριόμορφος) Άδης. Η παράσταση αυτή που θα μας απασχολήσει και στη συνέχεια, σε μεταγενέστερη παραλλαγή της (Πίν. 65), δεν αποκλείεται να απηχείται στην ενδοχώρα της μικρογραφίας που εξετάζουμε[32].

Σημειώνουμε παρενθετικά ότι με την ανάπτυξη αυτού του θέματος, και σε συνδυασμό με το θέμα του Καιρού/Βίου (Πίν. 57 β, 59 β), αποτελείται –παρ' όλη την επιφανειακή διάσταση των μελών του, στην εικονογραφία και τον τόπο της εικαστικής τους παρουσίας– ένα μεσοβυζαντινό αποδεικτικό ζεύγος. Από τη μιά, προβάλλεται η βραχύτητα, η τρεπτότητα της προθανάτιας ζωής του ανθρώπου, η ψευ-

31. Βλ. παρακάτω και υποσημ. 41.

32. Πρβλ. ωστόσο το χαρακτηριστικό του Κόσμου (Πίν. 63 β). Βλ. Μπούρας, υποσημ. 46, παρακάτω: σ. 32. Πρβλ. και την επιγραφή από τοιχογραφία σε ναό της Αίνου, που παραθέτει ο Μπούρας, σ. 30, σημ. 20. Πρβλ. τέλος, παρακάτω, το αρχαιότερο *ἄνθος χλόης* του Γρηγορίου. Για το κείμενο της παραβολής βλ. PG 96, 976-977. Για την εικονογραφική της τυπολογία βλ. S. Der Nersessian, L'illustration du roman de Barlaam et Joasaph, Παρίσι 1937, σ. 63 κ.ε., εικ. 24-26, 87, 267. Η ίδια, L'illustration des psautiers grecs du Moyen Age, II. Londres, Add. 19352, Παρίσι 1970, σ. 57, 69-70, εικ. 286, 332. O. Popova, Russian Illuminated Manuscripts, Λονδίνο 1984, αριθ. 29. Το θέμα απαντά στον νάρθηκα ναών, σε τοιχογραφίες της μεταβυζαντινής περιόδου· όπως, δ.χ. (λήγ. 15ος αι.), σε παραστάδα του τριβήλου που συνδέει τον νάρθηκα με τον ναό, στον Άγιο Δημήτριο Θεσσαλονίκης: Γ. και Μ. Σωτηρίου, Η βασιλική του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, Αθήνα 1952, τ. 1, σ. 211-212· τ. 2, πίν. 81β. Για το ίδιο πάντοτε θέμα πρβλ. Muñoz, ό.π. (υποσημ. 25), ανάτ. σ. 8-16, εικ. 1, 7-10. Προβατάκης, ό.π. (υποσημ. 17), σ. 228-231, εικ. 197-199. Ε. Σαμπανίκου, Η εικονογράφηση της σκηνής του «μαινομένου μονοκέρωτος» από το μυθιστόρημα «Βαρλαάμ και Ιωάσαφ» στην ελλαδική μεταβυζαντινή τοιχογραφία, Δωδώνη 19 (1990), σ. 127 κ.ε. Βλ. και τα σχετικά επιγράμματα του Μανουήλ Φιλή (13ος-14ος αι.), με παραλλαγές στο ίδιο θέμα: Manuelis Philae Carmina, έκδ. E. Miller, τ. 1, Παρίσι 1855, σ. 126-129 (αριθ. 246, 248-252). Σε άλλο επίγραμμά του (ό.π., σ. 32, αριθ. 67: «Εἰς μειράκιον γυμνόν, εἰκόνα φέρον τοῦ βίου»), ο Φιλής προσωποποιεί τον Βίο, αποδίδοντάς του γνώριμα χαρακτηριστικά του αρχαίου Καιρού: είναι γυμνός, οι τρίχες του ἐῤῥέυσαν, τα πόδια του είναι φτερωτά. Η οπτική, όμως, περιορίζεται στη βιβλική σύλληψη της ματαιότητας των εγκοσμίων. Καταλήγει ο Βίος, απευθυνόμενος προς εκείνον που σπεύδει να τον συλλάβει: *Ἄνθρωπε ταλαίπωρε, λῆξον τοῦ δρόμου. / Μὴ κατενεχθῇς τῷ δοκεῖν τι λαμβάνειν. / Σκιὰ γάρ εἰμι, κἂν δοκῶ τέως μένειν. / Ἀφίπταμαί σου καὶ πρὸς οὐδὲν ἐκτρέχω. / Καὶ γίνομαι ῥοῦς, ἂν συνέξῃς δακτύλοις.*

δαίσθηση της ευτυχίας, το επικείμενο του θανάτου (πρβλ. Πίν. 65). Από την άλλη διατυπώνεται το φευγαλαίο του χρόνου, υποδεικνύεται η κατάλληλη «στιγμή» –που εκτυλίσσεται σε ένα διαρκές τώρα–, όταν κανείς (με πρωτοπόρο τον μοναχό) πρέπει να αρπάξει όχι την εγκόσμια, την οριζόντια ευκαιρία, αλλ' εκείνη που στρέφει προς τον ουρανό (Πίν. 59 α), ακολουθώντας μία κάθετη, ανοδική κατεύθυνση· κατεύθυνση, συνάμα, που νεκρώνει την επανάληψη, και καταργεί τον χρόνο, σπάζοντας τη συνέχεια της ενθαδικής βιοπάλης, και στερεώνοντας, ενάντια στη ροή του εφήμερου, την κλίμακα της σταδιακής απομάκρυνσης από την εμπειρία: ο τρόπος είναι υπερβατικός, ο φόβος εσχατολογικός, ο προβαλλόμενος στόχος η επιστροφή στην πηγή της ζωής, η ένωση με τον Θεό. Και αυτά, με αφορμή την εικονογράφηση κειμένων, εικονίζονται αρχικά σε λιγοστές παραστάσεις της μέσης περιόδου, που αιωρούνται ανάμεσα σε μία «κλασική» για την εμπειρία και τις εκφραστικές της τεχνικές αρχαιότητα, από τη μια, και την αναπτυσσόμενη περιέργεια της όψιμης τουρκοκρατίας απ' την άλλη, που στριφογυρίζει γύρω από αρχέτυπες μνήμες, προκειμένου να τις μετασωματώσει σε προσιτά για το κοινό της εποχής ιδιώματα.

Στάσεις, σχήματα και γνωρίσματα, αλλά και ο συνδυασμός τους στη σύνθεση μιας αλληγορικής παράστασης, μαρτυρούν χωρίς αμφιβολία την ταυτότητα των ανεπίγραφων μορφών που εικονίζονται στο γνώριμο ανάγλυφο (12ος αι.;) του καθεδρικού ναού στο Torcello. Εδώ αποδίδεται με πληρότητα το επεισόδιο του Καιρού με τις δύο πιθανές εκβάσεις: την αίσια, από τη μια μεριά, και την απώλεια της ευκαιρίας απ' την άλλη (Πίν. 60). Η εν είδει θωρακίου μαρμάρινη αυτή πλάκα με την παραδειγματική απεικόνιση του «καίριου» περιστατικού έχει εντοιχισθεί στη βόρεια παρειά της κτιστής κλίμακας του άμβωνα, που ελίσσεται γύρω από τον τρίτο από ανατολών κίονα, από το βόρειο κλίτος προς το κεντρικό (μπροστά από το βόρειο άκρο του εικονοστασίου)[33].

Αριστερά, ο νέος, σε χαλαρή μετωπικότητα εικονιζόμενος άνδρας, με τον κοντό χιτώνα και τα μαλακά, ως τις κνήμες υψωμένα υποδήματα, επέτυχε ν' αρπάξει, από τον μπροστινό θύσανο της κόμης, το μισόγυμνο, με ένα περίζωμα γύρω από τη μέση και ως τα γόνατα, νεανικό πρόσωπο που διαβαίνει προς τ' αριστερά (ως προς τον θεατή), στο μέσον της παράστασης, πατώντας επάνω σε φτερωτούς τροχούς· από τ' αριστερό του χέρι κρέμεται ένας ζυγός, ενώ με το υψωμένο δεξί κρατεί, οριζόντια, ένα μαχαίρι. Επαληθεύεται λοιπόν εδώ η τροπή που είχε σημειωθεί με την προγενέστερη, όπως υποθέτω, παρουσία του ένοπλου, φτερωτά τροχήλατου Βίου (Πίν. 59 β). Τώρα όμως η ανεπίγραφη –πάντως– μορφή, όπως και τα άλλα πλαστικά συμφραζόμενα της πλάκας του Torcello μας συνδέουν και πάλι, απευθείας, με τη θεματική του αρχαίου Καιρού. Εκείνο που μπορεί να διαφέρει είναι η ερμηνευτική αντίληψη της σύνθεσης.

Δεξιά, εκείνος που είχε προηγουμένως –αργοπορημένα– δοκιμάσει ν' αδράξει από τα μαλλιά τον κυλιόμενο Καιρό, τη φευγαλέα στην εμφάνισή της ευκαιρία, έχοντας ακόμη απλωμένο το αριστερό του χέρι (σαν να ξεράθηκε, μετέωρο) προς το πλασματικό πρόσωπο που απομακρύνεται, βυθίζεται στην οδύνη της αποτυχίας. Η στάση του προδίδει την «κατάρρευση» του προσωπικού χρόνου, την απομόνωση, την εξαίρεση του αποτυχημένου από τα «τρέχοντα», και παραπέμπει, σε χριστιανικό περιβάλλον, στη χωρίς «εξέλιξη» –χωρίς λύτρωση– ποινική κατάληξη των κολασμένων: το αμετακίνητο επακόλουθο της Μέλλουσας Κρίσης.

Πράγματι, το δεξί χέρι του γενειοφόρου, ηλικιωμένου άνδρα, κάτω από το πηγούνι, παμπάλαιο σχήμα που δηλώνει θλίψη και μεταμέλεια, θα μπορούσε να συσχετισθεί με τις ανάλογες κινήσεις των κολασμένων στη μεγαδιάστατη ψηφιδωτή σύνθεση της Δευτέρας Παρουσίας, που απλώνεται στην εσωτερική επιφάνεια του δυτικού τοίχου, στον ίδιο ναό[34]. Στο τμήμα της όλης σύνθεσης που έχουμε

33. Muñoz, ό.π. (υποσημ. 25), ανάτ. σ. 3-7, εικ. 4. A. Grabar, Sculptures byzantines du Moyen Age, II (XIe-XIVe siècle), Παρίσι 1976, σ. 115 (αριθ. 112), εικ. 91α· R. Polacco, La cattedrale di Torcello, Βενετία 1984, σ. 35-37, εικ. 38.

34. A. Grabar, La peinture byzantine, Γενεύη 1953, σ. 119-121, εικ. σ. 120· Polacco, ό.π., σ. 110 κ.ε., εικ. 70· Lazarev, ό.π.

αποσπάσει φωτογραφικά (κάτω δεξιά, στη δεύτερη ζώνη του ψηφιδωτού επάνω από την ορθομαρμάρωση), περιλαμβάνεται (από αριστ. προς δεξ.) μέρος του διάχωρου όπου εικονίζεται ο πλούσιος του ευαγγελίου (Λουκ. 16, 22-31), ολόσωμος/καθήμενος, και άλλες δύο μορφές, νέου και μεσόκοπου, ως τη μέση, στις φλόγες. Μεσολαβεί το διάχωρο που κυρίως ενδιαφέρει, με τις τέσσερις όρθιες ανδρικές μορφές, ολόσωμες, γυμνές, σε ισάριθμες παραλλαγές στάσεων και κινήσεων που δηλώνουν μεταμέλεια και απόγνωση (Πίν. 61 α). Η σειρά ολοκληρώνεται με το τελευταίο διάχωρο αυτής της ζώνης του ψηφιδωτού, που συνεχίζεται και σε στενή λωρίδα της κάθετης επιφάνειας, μετά τη γωνία· εδώ οι κολασμένοι φαίνονται ως επάνω από τη μέση βυθισμένοι σε ύδατα, που αποδίδονται σε στακτομέλανη μονοχρωμία. Προς την ίδια κατεύθυνση στρέφει και η γυμνότητα της μορφής (Πίν. 60 α). Ο ηλικιωμένος άνδρας φέρει υποδήματα, όπως ακριβώς και ο νέος· αλλά εικονίζεται με γυμνό –όπως και η αλληγορική μορφή– το επάνω μέρος του κορμού.

Δεν είναι όμως αυτά μόνο τα στοιχεία που θα μπορούσαν να υποδηλώσουν ότι το θέμα, στο σύνολό του, έχει εδώ εκχριστιανισθεί. Στο δεξί άκρο της παράστασης, στέκει μία περίλυπη γυναικεία μορφή που ανακεφαλαιώνει τη συνείδηση της αποτυχίας, ή –αν επιμείνουμε στο χριστιανικό κριτήριο– της πτώσης. Η παρουσία αυτής της μορφής ανακαλεί στη μνήμη την (ενδεχομένως) ανάλογη παρουσία της Μετάνοιας (;), στο ανάγλυφο του Καίρου (Πίν. 55 γ). Η εμφάνισή της σε συνδυασμό με τη χαμένη ευκαιρία θα μπορούσε να στηριχθεί, έστω και έμμεσα, σε πολύ παλαιότερη, αλλά πάντοτε δρώσα λατινική πηγή, το επίγραμμα του Αυσονίου (4ος αι. μ.Χ.), *In simulacrum Occasionis et Paenitentiae*. Το κείμενο αυτό εγγράφεται στην ευρύτερη παράδοση που έχει ως αφετηρία την περιγραφή του λυσίππειου Καιρού από τον Ποσείδιππο. Τώρα όμως το έργο αποδίδεται στον Φειδία και η σύνθεση αναπτύσσεται με την εισαγωγή και άλλου προσώπου, της Μετάνοιας[35].

(υποσημ. 19), σ. 242, εικ. 370· Ν. Χατζηδάκη, Ελληνική τέχνη. Βυζαντινά ψηφιδωτά, Αθήνα 1994, σ. 250 (αριθ. 151), εικ. σ. 165. Πρβλ. I. Andreescu, Torcello, I. Le Christ inconnu. II. Anastasis et Jugement dernier: têtes vraies, têtes fausses, DOP 26 (1972), σ. 195 κ.ε. (αρχαιολογ. έλεγχος ψηφιδ.), εικ. 15, 36. Η ίδια, Torcello, III. La chronologie relative des mosaïques pariétales, DOP 30 (1976), σ. 245-341, εικ. 1, 8, 13 (κολάσεις). Για τις φάσεις εκτέλεσης των ψηφιδωτών βλ. σ. 258-259, 260-261.

35. Ausonius, Opuscula, έκδ. R. Peiper, Λειψία 1886, σ. 323-324: *Cuius opus? – Phidiae: qui signum Pallados, eius / Quique Iovem fecit; tertia palma ego sum. / Sum dea quae rara et paucis Occasio nota. – / Quid rotulae insistis? – Stare loco nequeo. – / Quid talaria habes? – Volucris sum. Mercurius quae / Fortunare solet, trado ego, cum uolui. – / Crine tegis faciem. – Cognosci nolo. – Sed heus tu / Occipiti caluo es? – Ne tenear fugiens. – / Quae tibi iuncta comes? – Dicat tibi. Dic rogo, quae sis. – / Sum dea, quae factique et non facti exigo poenas, / Nempe ut paeniteat. sic Metanoea uocor. – / Tu modo dic, quid agat tecum. – Quandoque uolaui, / Haec manet; hanc retinent, quos ego praeterii. / Tu quoque dum rogitas, dum percontando moraris, / Elapsam dices me tibi de manibus.* Δεν είναι απαραίτητο να συνδέσουμε άμεσα την εικονογραφία του αναγλύφου με τη λατινική πηγή. Άλλωστε, το αλληγορικό πρόσωπο συμμορφώνεται με το γένος του ελληνικού ονόματος, και όχι του λατινικού (Occasio). Προκύπτει εδώ το ζήτημα του αρχικού προορισμού και της προέλευσης (και βέβαια, της ακριβέστερης χρονολόγησης) αυτού του αναγλύφου: Βενετία ή Βασιλεύουσα; Αναπτύσσεται σε αυτό το έργο με τα τέσσερα πρόσωπα μια αναλυτική εικαστική διατύπωση του συνόλου των δεδομένων. Ήταν ο γλύπτης ή ο εντολοδότης του ελληνικής ή λατινικής παιδείας; Πάντως, στις άλλες μαρτυρίες του 4ου αιώνα (Καλλίστρατος, Ιμέριος) δεν εμφανίζεται δεύτερο πρόσωπο. Τούτο συμβαίνει μόνο στη μεταγενέστερη περιγραφή του Τζέτζου, με την εισαγωγή ενός δευτεραγωνιστή, που αντιστοιχεί στον αποτυχημένο του αναγλύφου (βλ. υποσημ. 43, παρακάτω). Για την παρουσία της προσωποποιημένης Μετάνοιας σε ελληνικά εικονογραφημένα χειρόγραφα βλ. H. Buchthal, The Miniatures of the Paris Psalter. A Study in Middle Byzantine Painting, Λονδίνο 1938, σ. 27-30, εικ. 8. Ο ίδιος, An Illuminated Byzantine Gospel Book of about 1100 A.D., Special Bulletin of the Nat. Gall. of Victoria, Centenary Year, Μελβούρνη 1961. S. Dufrenne, L'illustration des psautiers grecs du Moyen Age..., Παρίσι 1966, σ. 58, πίν. 52. J. Beckwith, Early Christian and Byzantine Art, Harmondsworth, Middlesex, ²1979, σ. 298, εικ. 266. A. Cutler, A Psalter from Mâr Saba and the Evolution of the Byzantine David Cycle, Journ. of Jewish Art 6 (1979), σ. 44-45, 51-53, 55, εικ. 9. I Furlan, Codici greci illustrati della Biblioteca Marciana, τ. 2, Μιλάνο 1979, σ. 13 κ.ε. Πρβλ. υποσημ. 12, παραπάνω. Για τις κινήσεις και τις στάσεις που δηλώνουν ψυχική οδύνη βλ. H. Maguire, The Depiction of Sorrow in Middle Byzantine Art, DOP 31 (1977), σ. 123-174 (σ. 146-147, ειδικά για την μετάνοια). Πρβλ. M. Barasch, Gestures of Despair in Medieval and Early Renaissance Art, Νέα Υόρκη 1976. S. Settis, Images of Meditation, Uncertainty and Repentance in Ancient Art, History and Anthropology 1 (1984), σ. 363-386. Πρβλ. Κουκουλές, ό.π. (υποσημ. 17), σ. 95, 98-101, 102-103 (δηλώνονται αντιστ. η απελπισία, η θλίψη και ο θρήνος, ο φόβος και η μετάνοια).

Το αριστερό άκρο που λείπει από την πλάκα του Torcello συμπληρώνεται εν μέρει με σωζόμενο στο σκευοφυλάκιο του ναού απότμημα αναγλύφου, όπου παριστάνεται μία γυναικεία μορφή, με κλάδο φοίνικα στο αριστερό χέρι, στραμμένη προς τα δεξιά, να τείνει το υψωμένο δεξί της χέρι, με στέφανο, για να στέψει τον νικητή[36]. Θα μπορούσε η παρουσία αυτής της μορφής να συνδεθεί οργανικά με τις αρετές/Νίκες που στέφουν τον υψικέλευθο μοναχό (Πίν. 59 α); Πέρα όμως και από την εύγλωττη –αν και δοκιμαστική– αυτή παραπομπή σε κατά τι παλαιότερη(;) παράσταση, πού το υπόδειγμά της θα μπορούσε να είχε μεταδοθεί προς δυσμάς μέσω ενός εικονογραφημένου χειρογράφου, σημειώνουμε και την παρουσία ενός εξ αποστάσεως συγγενούς έργου, στο ίδιο με την πλάκα του Torcello μνημειακό και χρονολογικό περιβάλλον: την δοξαστική, εστεμμένη γυναικεία μορφή, που εικονίζεται σε μαρμάρινο ανάγλυφο, εντοιχισμένο στη βόρεια εξωτερική όψη του Αγίου Μάρκου[37].

Ένα άλλο ανάγλυφο, θεματικά συναρτώμενο με το προηγούμενο, σε δεύτερη και αυτό χρήση, προβάλλει μέσω ενός μυθολογικού –όπως έχει υποτεθεί– δανείου, την εσχατολογική συνέπεια του ίδιου σκεπτικού. Παριστάνεται το μαρτύριο του τροχού, ανάμεσα σε δύο γυναικείες μορφές, που κρατούν αντιστοίχως μιαν αναμμένη, όρθια (δεξιά), και μία σβησμένη, προς τα κάτω (αριστερά), λαμπάδα (Πίν. 61 β). Το υψωμένο χέρι, με ανοικτή την παλάμη, δηλώνει την κατάπληξή τους για την αδιάκοπη περιστροφή, ή κατευθύνει την προσοχή του θεατή, και από τις δύο μεριές, την επικεντρώνει στον δεικτικό στόχο – το κυρίως θέμα. Υποδυόμενες την ημέρα και την νύκτα, οι γυναικείες μορφές συμμετέχουν στο κυκλικό ξετύλιγμα του χρόνου. Η πλάκα αυτή έχει τοποθετηθεί στη βόρεια πλευρά του χοροστασίου, με την όψη προς τα έσω, δεξιά από τη βαθμιδωτή πρόσβαση που οδηγεί από το βόρειο κλίτος προς το Βήμα (πλάι στον πρώτο από ανατολών κίονα της βόρειας τοξοστοιχίας)[38].

Η τεντωμένη, με κεκαμμένη τη ράχη γύρω από τον τροχό, αδέξια σμιλεμένη ανδρική μορφή, δεν είναι απαραίτητο να κατάγεται μυθογραφικά από τον Ιξίωνα, που είχε τολμήσει να επιτεθεί ερωτικά στην Ήρα. Αναζητώντας ένα όψιμο εικονογραφικό δείγμα (β΄ ήμ. 2ου αι. μ.Χ.) της τιμωρίας του Ιξίωνος από τον Δία, παραπέμπουμε στο ανάγλυφο από το Νυμφαίο της Σίδης (Πίν. 61 γ)[39]. Πάντως, τα δύο έργα (Πίν. 60 α, 61 β), που συνανήκουν, αποτελούν καρπό μιας ενιαίας συνδυαστικής βούλησης. Η χρήση της μορφής του Καιρού στο ένα, δεν αποκλείει, στο άλλο, μιαν ανάλογη κίνηση άντλησης διδακτικού θέματος από την ελληνική μυθολογία.

Η απουσία επιγραφής δεν επιτρέπει οριστική ταύτιση του κεντρικού προσώπου στο ανάγλυφο του Torcello, όπου επιχειρείται μια νέα διανομή, με στόχο τη σαφέστερη –για συγκεκριμένο χώρο και κοινό, με τα διαθέσιμα μέσα, σε δεδομένο χρόνο– απόδοση του επεισόδιου της «ευκαιρίας» (Πίν. 60 α). Τίθεται λοιπόν το ερώτημα: πρόκειται για τον προγενέστερο Καιρό ή για τον μεσαιωνικό Βίο; Η παρουσία της μορφής του συμπληρωματικού αποτμήματος υποδεικνύει την πιθανότερη απάντηση. Εφόσον δεν κολάζεται η επιλογή της κατεύθυνσης που χαράζει το αλληγορικό πρόσωπο, και μάλιστα, εφόσον επιβραβεύεται ο νικητής, η πλασματική αυτή μορφή εικονίζει μάλλον τον Καιρό· κάτι που ήδη έχουμε προβάλει, αναφερόμενοι προηγουμένως στην εικονογραφία του αναγλύφου. Πάντως, με αυτή την ταύτιση δεν συμφωνεί αμέσως τό ότι ο υποτιθέμενος Καιρός κρατεί μαχαίρι. Διασώζεται άραγε

36. Grabar, ό.π. (υποσημ. 33), εικ. 91α (αριστερά)· Polacco, ό.π. (υποσημ. 33), εικ. 37. Το λατινικό επίγραμμα, αν το δεχθούμε ως ενεργώς δρώσα μαρτυρία, θα επέτρεπε στον σημερινό αναγνώστη και μιαν άλλη υπόθεση· ότι αντίκρυ στην Μετάνοια, στο άλλο άκρο της παράστασης εμφανίζεται (με κλάδο φοίνικα στο χέρι) η *tertia palma* του Φειδίου, δηλ. η Ευκαιρία (Occasio). Σύμφωνα με αυτή την –καταχρηστική, πάντως, και οπωσδήποτε απορριπτέα– ανάγνωση, η λατινική πηγή (τα ακραία μέρη της παράστασης) θα είχε συμβάλει όσο και η ελληνική παράδοση του Καιρού (το κεντρικό της μέρος) στην εν λόγω εικονογραφική σύνθεση.

37. O. Demus κ.ά., Le sculture esterne di San Marco, Μιλάνο 1995, σ. 34-35 (αριθ. 16, G. Tigler).

38. Grabar, ό.π. (υποσημ. 33), σ. 116-117 (αριθ. 113), εικ. 91β· Polacco, ό.π. (υποσημ. 33), εικ. 39. Πρβλ., και για τα δύο ανάγλυφα, P. Fortini Brown, Venice and Antiquity. The Venetian Sense of the Past, New Haven - Λονδίνο 1996, σ. 3-6, εικ. 1-4.

39. Πρβλ. LIMC 5.1, σ. 859 (αριθ. 21)· 5.2., πίν. 557.

εδώ, έστω και ανακριβώς, η ανάμνηση του «ξυρού» που μαρτυρείται στο επίγραμμα του Ποσειδίππου και τα μαρμάρινα ανάγλυφα (Πίν. 55 α);

Σε κάθε στιγμή αναβίωσης ή/και αναδημιουργίας μιας αρχαιότερης μορφής, αναδύονται και προσωπογραφικά της χαρακτηριστικά που δεν αποτελούν παρά μέρος της ιστορικής της περιουσίας. Εδώ μεσολαβούν βέβαια και οι επιλογές του εκάστοτε χρήστη, ανάμεσα στα στοιχεία που διαθέτει, αλλά και τα σκόπιμα –και κάποτε, σχεδόν, θεωρούμενα ως αυτονόητα– «ολισθήματα», σε σχέση με τις καθιερωμένες μορφές· ολισθήματα νοηματικά ή εικονογραφικά, που τροφοδοτούν με νέο περιεχόμενο τα παλαιότερα εικαστικά ή φιλολογικά σχήματα.

Στην περίπτωση του αναγλύφου που εξετάζουμε (Πίν. 60 α), φαίνεται ότι η διατύπωση του θέματος, με παραδοσιακούς/μυθογραφικούς όρους, μεταστοιχειώνεται ερμηνευτικά σε μιαν αφήγηση χριστιανικού περιεχομένου, όπου συμβάλλονται η αρχαία σύλληψη της ευκαιρίας με τα μεταγενέστερα αναπτύγματα της στέψης (Πίν. 59 α) και της μετάνοιας (Πίν. 61 α).

Όπως έχουμε και προηγουμένως σημειώσει, ο *ξυρός* της αρχαιότερης παράδοσης είχε από τον 4ο κιόλας μ.Χ. αιώνα καταγραφεί ως *σίδηρος* σε κείμενο του Ιμερίου, όπου και πάλι περιγράφεται το αποδιδόμενο στον Λύσιππο έργο[40]. Επαναλαμβάνονται και εδώ, όχι στο σύνολό τους, τα οικεία δηλωτικά γνωρίσματα, και προστίθεται ο ήδη γνώριμος από τα μαρμάρινα ανάγλυφα ζυγός (Πίν. 55 α). Τώρα όμως το χρηστικό-συμβολικό αντικείμενο μετατρέπεται σε επιθετικό(;), και βέβαια πάντοτε συμβολικό όπλο, ο *ξυρὸς* σε *σίδηρον*: ... *σιδήρῳ τὴν δεξιὰν ὡπλισμένον, ζυγῷ τὴν λαιὰν ἐπέχοντα*[41]. Με αυτή την «αιχμηρή» εξέλιξη της αρχικής διατύπωσης ανοίγει, κάπως, ο δρόμος για τη μετατροπή της παθητικής αντίληψης μιας αποτυχίας σε ενεργητικό πλήγμα, που –υποτίθεται ότι– δέχεται ο «αποτυχημένος», είτε επειδή δεν πρόλαβε ν' αδράξει μιαν ευκαιρία, την κατάλληλη στιγμή, είτε επειδή στην εκτέλεση μιας πράξης, στην επιτέλεση ενός έργου, δεν μπόρεσε να επιτύχει μιαν ισορροπημένη και αποτελεσματική (σύμφωνη με τις προσδοκίες του) δημιουργική σύνθεση.

Η περιγραφή του Ιμερίου δεν ήταν άγνωστη στο λόγιο κοινό της Κωνσταντινούπολης του 9ου αιώνα. Πράγματι, το κείμενο αυτό περιλαμβάνεται στη *Βιβλιοθήκη* του Φωτίου[42]. Θα μπορούσε λοιπόν, παράλληλα με άλλες, εν εγρηγόρσει πηγές, να επιδράσει στην εικονογραφική –προς την ίδια κατεύθυνση– «συζήτηση» της μεσοβυζαντινής περιόδου, έστω και σε πολύ στενό κύκλο. Τούτο πιστοποιείται εμμέσως σε επιστολή του Ιωάννου Τζέτζου (12ος αι.). Ο Βυζαντινός λόγιος, που συνδέει τη δημιουργία του λυσίππειου έργου με τον Αλέξανδρο (*Ἀλεξάνδρῳ ποτὲ τῶν Μακεδόνων τῷ βασιλεῖ παραδραμόντι καιρόν...*), ελέγχει όσους, *ἀκαιρηγοροῦντες*, ταυτίζουν το παρερχόμενο *ἐπὶ σφαίρας εὐδρόμου* πρόσωπο (όπως και στην έκφραση του Καλλιστράτου) με τον Βίο (σε αυτή την περίπτωση: το βιός, η περιουσία), θεωρώντας ο ίδιος ότι εικονίζεται εδώ ο Χρόνος· *μάχαιραν δὲ ὀρέγει πρὸς τὸ κατόπιν ἐπανατείνων τὴν χεῖρα, κατακαρδίους πληγὰς αἰνιττόμενος, αἵπερ ἐγγίνονται τοῖς χρόνου καθυστερίζουσιν*[43].

40. Για τον σοφιστή Ιμέριο, πρβλ. G. Kennedy, Greek Rhetoric under Christian Emperors, Princeton 1983, σ. 141-149.

41. Himerii Declamationes et orationes cum deperditarum fragmentis, έκδ. A. Colonna, Ρώμη 1951, σ. 100· πρβλ. Moreno 1973, ό.π. (υποσημ. 4), σ. 51 (κείμενο), 184-190 (σχόλια).

42. Βιβλιοθήκη, τ. 6, έκδ. R. Henry, Παρίσι 1971, σ. 109.6-17.

43. Ioannis Tzetzae Epistulae, έκδ. P.A. Leone, Λειψία 1972, σ. 99-100. Η χρήση της λέξης *καιρός* είναι εδώ μονοσήμαντη· δηλώνεται η άκαρπη παρέλευση της κατάλληλης στιγμής. Με αρχαιολογική ακρίβεια, η γνώριμη λέξη καταγράφεται δύο φορές στο κείμενο αυτής της επιστολής, που απευθύνεται στον καθηγούμενο της μονής Παντοκράτορος. Όμως, όταν ο συγγραφέας αναφέρεται συγκεκριμένα στο λυσίππειο γλυπτό, προτιμά το γενικότερο (και εννοιολογικά πιο ουδέτερο): *χρόνος*. Ένα δεύτερο πρόσωπο, που επιχειρεί να συλλάβει τον Χρόνο, έχει προηγουμένως εμφανισθεί στο ίδιο κείμενο: *ἐκείνου δὲ κατόπιν ἕτερος δεδημιούργηται ἄνθρωπος εὐτόνῳ κεχρημένος βαδίσματι χεῖρά τε ἰδίαν ἐκτείνων, ἐκεῖνον ὡς συλληψόμενος καὶ τοῦτον μετακαλούμενος, ὡς τὸ ἀνεσπασμένον αὐτοῦ τῶν χειλέων δηλοῖ· ὁ δὲ παρέρχεταί τε καὶ οἴχεται καὶ κωφεύων οὐκ ἐπαΐει...* Συνεχίζει ο Τζέτζης, παρακάτω: *οὕτω πως σοφῶς ὁ Λύσιππος ἐνοιθέτησε μὴ καθυστερίζειν καιροῦ, τοιαυτη τὸν χρόνον ἀναστηλώσας γραφῇ, κἂν ἀκαιρηγοροῦντες δοκητίαι τινὲς ἀκρίτως εἶναι βίου ταύτην παραληρῶσιν εἰκόνισμα, μὴ συνιέντες ὡς πολλοὶ μὲν κἀκ τῶν κατόπιν βίον κατέσχον, οὐδένες ὄντες τὸ πρότερον εἴτε μέτρια ἔχοντες, χρόνον δὲ παροιχόμενον καὶ τὰ προτέρω*

Και σε αυτό λοιπόν το κείμενο σημειώνεται η μετεξέλιξη του ξυρού σε μαχαίρι, παρόλο που –εν μέρει και σε στενή έννοια– η περιγραφή αρχικά συμφωνεί με την αρχαία σύλληψη του καιρού. Ωστόσο, από την ερμηνευτική της ανάπτυξη λείπει η χριστιανική διάσταση, που όμως απαντά σε άλλες περιπτώσεις.

Πράγματι, η σταδιακή εξέλιξη στην αντίληψη του γνωστού από φιλολογικές (αποκλειστικά;) πηγές έργου οδήγησε περαιτέρω και σε μια χριστιανική ερμηνεία της αλληγορίας: τιμωρείται όποιος, ακολουθώντας τα κελεύσματα του μετονομαζόμενου εφεξής σε Βίο «προσώπου», αγνοεί τα παραγγέλματα του χριστιανικού χρέους. Τούτο ακριβώς δηλώνεται –αν και σε περιορισμένη κλίμακα– με το ιστορημένο πρωτόγραμμα που έχουμε προηγουμένως εξετάσει (Πίν. 59 β).

Οι εικονογραφικές αναδύσεις του Καιρού/Βίου δεν τροφοδοτούνται αποκλειστικά από την κατηγορία των κειμένων στα οποία κυρίως έχουμε ως τώρα παραπέμψει. Σε μία τουλάχιστον περίπτωση[44] το αλληγορικό άτομο εικονίζεται, με υπαινικτική πρόθεση, προβάλλοντας πίσω από τη ράχη του θρόνου όπου εμφανίζεται καθήμενος ο Μέγας δουξ Αλέξιος Απόκαυκος († 1345). Εδώ, βέβαια, η ανεπίγραφη νεανική μορφή στερείται από τα πασίδηλα γνωρίσματα που τη χαρακτηρίζουν σε άλλες περιπτώσεις· συμμορφώνεται όμως, εν μέρει, με τη γραμματειακή πηγή που προκάλεσε τον απεικονισμό της. Πρόκειται για τον πρώτο ιπποκράτειο αφορισμό, ο οποίος γράφεται στις σελίδες του τοποθετημένου στο αναλόγιο (δεξιά από τον Απόκαυκο) ανοικτού κώδικος: *ὁ βίος βραχύς, ἡ δὲ τέχνη μακρά, ὁ δὲ καιρὸς ὀξύς*. Στην αρχική αυτή πρόταση του πρώτου αφορισμού συνδέονται *καιρὸς* και (ανθρώπινος) *βίος*, συσχετιζόμενοι με την (ιατρική) *τέχνη* (Πίν. 62 α)[45].

Σε μεταβυζαντινά έργα, η χριστιανική ερμηνεία στην οποία προηγουμένως αναφερθήκαμε, επιβάλλεται ακόμη και όταν μία παράσταση –από τις λιγοστές που έχουν διασωθεί, χωρίς ωστόσο να είναι και βέβαιη μια ευρύτερη διάδοση του θέματος– εξαρτάται απευθείας από μιαν αρχαία πηγή. Τούτο συμβαίνει δ.χ. σε τοιχογραφία του εξωνάρθηκα (σε εξωτερική επιφάνεια της πρόσοψης), στο καθολικό της μονής Ρεντίνας (Πίν. 62 β). Σε αυτή την όψιμη αναβίωση του θέματος (18ος αι.;), ο αρχαίος Καιρός, με περίζωμα γύρω από τη μέση, φτερούγες στις κνήμες, λείο (ξυρισμένο; πώς να το εννοούσε ο ζωγράφος;) το πίσω μέρος του κρανίου, προχωρεί προς τ' αριστερά, τείνοντας προς τα εμπρός το δεξί του χέρι με τον ξυρό – στη σύγχρονή του (τότε) μορφή. Ο Καιρός, όπως ενεπίγραφα δηλώνεται, συνοδεύεται εξηγητικά από το εκφραστικό επίγραμμα του Ποσειδίππου, που γράφεται στο κάτω μέρος της παράστασης[46]. Μολονότι το εικονιζόμενο πρόσωπο συνδέεται απευθείας με το λυσίππειο ερ-

*χρόνῳ πραχθέντα καὶ θεῷ μεταποιῆσαι ἀδύνατον*. Το περίφημο έργο απασχολεί και αλλού τον ίδιο συγγραφέα: Ioannis Tzetzae Historiae, έκδ. P.A. Leone, Νεάπολις 1968, σ. 316, 398-399 (Hist. 200.421-427, 322.257-267, 323.268-287, 324.288-292). Γιά τις σημασίες της λέξης «βίος» βλ. LSJ[9], σ. 316. Lampe PGL, σ. 297. Ε Κριαράς, Λεξ. της μεσαιων. ελλην. δημώδους γραμματείας, 1100-1669, τ. 4, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 119-120. Ιστορ. λεξ. της Νέας Ελληνικής, τ. 3, Αθήνα 1942, σ. 535-536.

44. Εφόσον ο αναγνώστης δεχθεί την πρόσφατη ερμηνεία λεπτομέρειας σε μικρογραφία των μέσων του 14ου αιώνα. Βλ. Η. Αντωνόπουλος, Γρυπών γρίφοι: καιρός, βίος και τέχνη στην προσωπογραφία του Αλεξίου Αποκαύκου (*Paris. gr.* 2144, φ. 11α), ΔΧΑΕ περ. Δ'-τ. ΙΘ' (1996-97).

45. Επιπροσθέτως, συνδέεται εύστοχα με την προσωπικότητα του εικονιζόμενου αξιωματούχου (Πίν. 62 α). Πρβλ. και όσα σημειώνονται στα περιθώρια των φ. 10β-11α του παρισινού κώδικος *gr.* 2144, καταγράφοντας, δήθεν, την υποτιθέμενη στιχομυθία ανάμεσα στον Απόκαυκο και τον εικονιζόμενο στην αντικρινή όψη του προηγούμενου φύλλου Ιπποκράτη. Βλ. Αντωνόπουλος, ό.π.· J. Munitiz, Dedicating a Volume: Apokaukos and Hippocrates (Paris. gr. 2144), Φιλέλλην. Studies in Honour of Robert Browning, Βενετία 1996, σ. 267-280. Βλ. έγχρωμη απόδοση της εικ. 17: Γαλάβαρης, ό.π. (υποσημ. 8), σ. 261 (αριθ. 222), εικ. σ. 195. Για τις σημασίες της λέξης «καιρός» στα ιπποκρατικά κείμενα βλ. Π. Αποστολίδης, Ερμηνευτικό λεξικό πασών των λέξεων του Ιπποκράτους, Αθήνα 1997, σ. 380-381.

46. Με ανορθογραφίες. Α. Ορλάνδος - Μ. Θεοχάρη, Αι επί της Πίνδου ιεραί μοναί Βράχας και Ρεντίνας, ΑΕ 1958, Χρονικά, σ. 8· Χ. Μπούρας, Αλληγορική παράσταση του Βίου - Καιρού σε μια μεταβυζαντινή τοιχογραφία στη Χίο, ΑΔ 21 (1966), Μελέτες, σ. 30, 32, πίν. 18. Πρβλ. Κ. Κανέλλος, Το μοναστήρι και οι εκκλησίες της Ρεντίνας, Αθήνα 1993, σ. 28· Γ. Οικονόμου, Η Ρεντίνα των Αγράφων και τα μεταβυζαντινά της μνημεία, Αθήνα 1997, σ. 98. Τα παραπάνω δημοσιεύματα είναι ενδεικτικά του ενδιαφέροντος όσων συνδέονται με αυτή την περιοχή για τα μνημεία της και την εικονογραφία τους. Πρβλ. το πρόσφατο άρθρο της Α. Χατζηπαναγιώτου για τον Καιρό της Ρεντίνας: Ρεντινιώτικα Νέα 85, 1997.

γο (υποθέτουμε ότι τούτο θα οφείλεται στη λόγια εγρήγορση του εντολοδότη/ζωγράφου)[47], η παράσταση αποτελεί μέρος ευρύτερου συνόλου, με σκηνές διδακτικού περιεχομένου, που σχετίζονται κυρίως με τη μοναστική ζωή[48]. Το ίδιο θέμα αποδίδεται απλοϊκότερα, από φιλολογική και εικαστική άποψη, σε μικρογραφία του 1602, στον κώδ. Η. 16, αρ. 671 (φ. 48), της μονής Μεγίστης Λαύρας[49]. Ο γέροντας τώρα Καιρός, με την τούφα τριχών να ξεπετάγεται από τον δεξιό του κρόταφο, το περίζωμα στη μέση, τα φτερά στις κνήμες, σφίγγει επιδεικτικά ένα μαχαίρι στην παλάμη του δεξιού του χεριού, κινούμενος επάνω σε υπερβολικά τονισμένους στο μέγεθος τροχούς (Πίν. 63 α). Με αυτό το αδέξιο σχέδιο, εικονογραφείται και πάλι το αρχαίο επίγραμμα, που όμως δεν γράφεται αυτούσιο στον κώδικα, αλλά σε απλοποιημένη, αναλυτική μορφή, για τον αναγνώστη-μοναχό του Άθω των αρχών του 17ου αιώνα. Στην ερμηνεία της εικόνας δεν διασώζονται πλέον στοιχεία που να τη συνδέουν με το αρχαίο της νόημα· και ο Σικυώνιος πλάστης γίνεται αντιληπτός ως ζωγράφος.

Μια διαφορετικής εικονογραφίας, όψιμη και πάλι αναβίωση της μορφής, εξαρτάται και από διαφορετική φιλολογική πηγή, που συμπεριλαμβάνεται –όπως ακριβώς και στην τοιχογραφία της Ρεντίνας– στη ζωγραφική σύνθεση· όχι πλέον από το επίγραμμα που είχε κατ' εξοχήν συνδεθεί με το λυσίππειο έργο, αλλ' από μια ποιητική σύνθεση του Θεοδώρου Προδρόμου (12ος αι.), που αναπτύσσει περαιτέρω την ίδια πάντοτε θεματική. Η παράσταση αποδίδει περιοριστικά το α′ ήμισυ του προδρομικού επιγράμματος *Εις εικονισμένον τον Βίον*, όπου εμμέσως προβάλλεται το χριστιανικό σκεπτικό[50]. Το κείμενο γράφεται στο άνω μέρος της τοιχογραφίας. Ολόγυμνος, με ένα ζυγό να κρέμεται από το δεξί του χέρι, με τροχούς κάτω από τα πόδια, φτερά στις κνήμες, ο Βίος φεύγει προς τα δεξιά, γυρίζοντας την κεφαλή του προς τα πίσω, απ' όπου ένα δεύτερο αλληγορικό άτομο, αρχοντικά ενδεδυμένο, ο Κόσμος, τον έχει αδράξει από τα μαλλιά. Μια μικρή ανθοδέσμη στο δεξί του χέρι δηλώνει τις απολαύσεις της ζωής (Πίν. 63 β-γ)[51].

47. Γράφει ο μητροπολίτης Ιεζεκιήλ (πρβλ. Αι ιεραί μοναί της Πίνδου, Καρδίτσα ²1993, σ. 41): ... *οἱ ἐν τῇ Μονῇ Ῥενδίνης ἐνδιαιτώμενοι εἶχον γνῶσιν καὶ τῆς θύραθεν παιδείας*. Για την εκπαίδευση στη Θεσσαλία αυτής της εποχής πρβλ. Θ. Νημάς, Η εκπαίδευση στη Δυτική Θεσσαλία κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας. Συμβολή στη μελέτη του θεσσαλικού Διαφωτισμού, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 178-179: τα σχολεία στην περιοχή των Αγράφων (κυρίως το Ελληνομουσείον, που ίδρυσε ο Ευγ. Γιαννούλης στα Μεγάλα Βραγγιανά και όπου δίδαξε αργότερα ο Αναστ. Γόρδιος)· σ. 180: το σχολείο που λειτούργησε στο μοναστήρι της Ρεντίνας· σ. 181: το σχολείο που ίδρυσε στη Φουρνά ο ιερομόναχος και ζωγράφος Διονύσιος (πρβλ. για το ίδιο πρόσωπο, σ. 309-310)· σ. 326: τα ανώτερα σχολεία της περιοχής.

48. Ορλάνδος - Θεοχάρη, ό.π. (υποσημ. 46), σ. 8-9. Πρβλ. Κανέλλος, ό.π., σ. 26-30. Οικονόμου, ό.π., σ. 97-102. Από αριστ. προς δεξ. εικονίζονται οι παραστάσεις: α) η ουρανοδρόμος κλίμαξ· β) ο Καιρός· γ) ο εσταυρωμένος μοναχός· δ) ο τροχός του χρόνου (Κανέλλος, εικ. 11· Οικονόμου, εικ. 43)· ε) ο θάνατος του δικαίου· (μεσολαβεί η θύρα του νάρθηκα)· στ) ο θάνατος του αδίκου· ζ) ο υποκριτής· η) η κοίμησις Εφραίμ του Σύρου (Οικονόμου, εικ. 44)· θ) ο Ιωάννης ο Πρόδρομος. Το θέμα του τροχού, όπως και εκείνο του εσταυρωμένου μοναχού, κινούν την ερευνητική περιέργεια και προς την κατεύθυνση της δυτικής εικονογραφίας. Για την παράσταση δ.χ. του εσταυρωμένου μοναχού, βλ. A. Seebohm, The Crucified Monk, Journ. of the Warburg and Courtauld Inst. 59 (1996), σ. 61-102 (κυρίως, σ. 92 κ.ε., 96 κ.ε.). Για το ίδιο θέμα, πρβλ. Προβατάκης, ό.π. (υποσημ. 17), σ. 261, 263, εικ. 241, 246.

49. Μπούρας, ό.π. (υποσημ. 46), σ. 30, 32, πίν. 17. Βλ. και υποσημ. 57, παρακάτω.

50. PG 133, 1419-1420: *Ἐμέ, τὸν βίον, ἄνθρωπε, δέξαι σου παραινέτην. / Ἔτυχες, εὗρες, ἔλαβες, κατέσχες μου τὰς τρίχας; / Μὴ πρὸς ῥαστώνην ἐκδοθῇς, μὴ πρὸς τρυφὴν χωρήσῃς, / Μηδὲ φρονήσῃς ὑψηλὰ καὶ πέρα τοῦ μετρίου. / Γυμνόν με βλέπεις· νόησον γυμνόν μου καὶ τὸ τέλος. / Ὑπὸ τοὺς πόδας μου τροχοί· φρίττε μὴ κυλισθῶσι. / Περὶ τὰς κνήμας μου πτερά· φεύγω, παρίπταμαί σε. / Ζυγὰ κατέχω τῇ χειρί· / φοβοῦ τὰς μετακλίσεις. / Τί με κρατεῖς; Σκιάν κρατεῖς· πνοὴν κρατεῖς ἀνέμου. / Τί με κρατεῖς; Καπνὸν κρατεῖς, ὄνειρον, ἴχνος πλοίου.* Πρβλ. Μπούρας, ό.π., σ. 27-28, 31.

51. Αυτή την παράσταση, σε τοιχογραφία του 1734 της Παναγίας Κρίνας, στη Χίο, έχει δημοσιεύσει ο Μπούρας, ό.π., σ. 26 κ.ε., σχέδ. 1, πίν. 14α. Το β′ ήμισυ του επιγράμματος έχει ως εξής (PG, ό.π.): *Ἐμέ, τὸν βίον, ἄνθρωπε, δέξαι σου παραινέτην. / Οὐκ ἔτυχες, οὐκ ἔλαβες, οὐκ ἔσχες μου τὰς τρίχας; / Μὴ σκυθρωπάσῃς τοῦ λοιποῦ, μηδὲ δυσελπιστήσῃς. / Γυμνός εἰμι, καὶ τῶν χειρῶν ἐξολισθήσας τούτων, / Ἴσως μεταῤῥυήσομαι πρός σε, καὶ μεταπέσω. / Ὑπὸ τοὺς πόδας μου τροχοί· τάχα σοι κυλισθῶσι. / Περὶ τὰς κνήμας μου πτερά· τρέχω, προσίπταμαί σοι. / Ζυγὰ κατέχω· τάχα σοι τὴν πλάστιγγα χαλάσω. / Μὴ τοίνυν ἀποπροσποιοῦ τὰς ἀγαθὰς ἐλπίδας.* Αντιθέτως προς τους στίχους που προηγούνται, εκτίθεται τώρα μια αισιόδοξη περί τον βίο αντίληψη, που θα εύρισκε οπωσδήποτε απήχηση στη βιοτροπία των ανθρώπων της εποχής – στον συγκεκριμένο αυτό χώρο, και γενικότερα.

Ο λιτός –εμβληματικός ωστόσο– εικονισμός του (οιονεί) «κυκλοδίωκτου» βίου στον κώδικα της Γένουας (Πίν. 59 β) κυοφορούσε μιαν ευρύτερη, λεπτομερέστερη ανάπτυξη σε μεταγενέστερα έργα. Το λατινικό κείμενο του Βοηθίου (6ος αι.), όπου περιγράφεται ο τροχός της Τύχης (Philos, consol. 2, 2), είχε ήδη μεταφρασθεί στα ελληνικά από τον Μάξιμο Πλανούδη, στα τέλη του 13ου αιώνα. Ανάλογη κάπως, αρχαιότερη σύλληψη απαντά σε ποίημα του Γρηγορίου Ναζιανζηνού (I, 2, 19: PG 37, 787-788): *τροχός τίς ἐστιν ἀστάτως πεπηγμένος, / Ὁ μικρὸς οὗτος καὶ πολύτροπος βίος. / Ἄνω κινεῖται, καὶ περισπᾶται κάτω· / Οὐχ ἵσταται γάρ, κἂν δοκῇ πεπηγέναι. / Φεύγων κρατεῖται, καὶ μένων ἀποτρέχει. / Σκιρτᾷ δὲ πολλά, καὶ τὸ φεύγειν οὐκ ἔχει. / Ἕλκει, καθέλκει τῇ κινήσει τὴν στάσιν. / Ὡς οὐδὲν εἶναι τὸν βίον διαγράφων. / Ἢ καπνόν, ἢ ὄνειρον, ἢ ἄνθος χλόης.* Σε μικρογραφική σύνθεση (π. 20,8×14,5 εκ.) του λήγοντος 14ου αιώνα (;), που αποδίδει τον τροχό του βίου (Πίν. 64), αναγνωρίζουμε αυτούς τους στίχους (σε μορφή με ελάσσονες διαφορές, μείζονες παραλείψεις –λείπουν οι στ. 4-6, 9–, και αποθαρρυντικές για τον αναγνώστη ανορθογραφίες) στην κυκλική ζώνη που περιβάλλει τον κεντρικό δίσκο της παράστασης (*Paris. gr.* 36, φ. 163β). Στου *κύκλου τὰ γυρίσματα* (όπως θα γράψει, δύο αιώνες αργότερα, ο Βιτσέντζος Κορνάρος, στον εναρκτήριο στίχο του *Ερωτόκριτου*) εγκλωβίζεται *ὁ Κόσμος*, που ορθώνεται μετωπικά, στο κέντρο της σύνθεσης· αριστερά και δεξιά, δύο άτομα διαφορετικής ηλικίας πορίζονται πρόσκαιρα ωφελήματα τραβώντας του μαλλιά και γένεια[52]. Απευθυνόμενος προς τα δύο αυτά (συμμετρικά τοποθετημένα στις πλευρές του και στραμμένα προς εκείνον) άτομα, αλλά και τον αναγνώστη, ο γέροντας Κόσμος, μέσω της περιεχόμενης στο εικαστικό ανάπτυγμα επιγραφής, τους καλεί να τον «μαδήσουν»: *ὅσοι μ(αι) ἀγαπᾶται, μαδύσεταί με.* Βέβαια, αν οι παραστεκάμενοι τραβούσαν τα δικά τους μαλλιά, το νόημα της παράστασης θα ήταν τελείως διαφορετικό!

Στον ίδιο εξάλλου κώδικα, φ. 203β, απεικονίζεται και η σύνθεση που εικονογραφεί την παραβολή του Βαρλαάμ (Πίν. 65). Ανεβασμένο επάνω στο αλληγορικό δένδρο, το αυταπατώμενο άτομο γεύεται ηδονικά τους καρπούς του. Πραγματικά και φανταστικά ζώα έχουν διαταχθεί συμμετρικά γύρω του· ανάμεσά τους ξεχωρίζουν ο μονόκερως (αριστ.) και τα τρωκτικά (μαύρο και άσπρο: νύκτα και

Δεν αποκλείεται, αυτή ακριβώς η αντίληψη να κατοπτρίζεται μεταφορικά στο κάτω μέρος της τοιχογραφίας (πρβλ. Μπούρας, ό.π., σ. 28, 33, σχέδ. 1, πίν. 14β). Σε ξεχωριστή παράσταση, ο νεαρός, μάλλον, αλληγορικός οινοχόος (;) με τον χειριδωτό κοντό χιτώνα, αδειάζει μέσα σε ένα πιθάρι το περιεχόμενο του ασκού που φέρει στον αριστερό του ώμο (Πίν. 63 β). Αποδίδεται μήπως εδώ το ενδεχόμενο μιας ευεργετικής τροπής του Βίου –την οποία προοιωνίζεται ο (μη αναγραφόμενος στον τοίχο) στίχος: *Ἴσως μεταῤῥυήσομαι πρὸς σέ...* –, με τα επακόλουθα που θα είχε για την περιουσία (=τον *βίο*) του ενδιαφερόμενου θεατή; Αν πράγματι ο ζωγράφος εγνώριζε το μέρος αυτό του επιγράμματος και είχε συνάμα τη βούληση να αποτυπώσει, έστω και ελλειπτικά, την άλλη όψη των πραγμάτων, υποθέτουμε ότι θα απέφυγε να την τονίσει, αναγράφοντας τους υπολειπόμενους στίχους στην ίδια επιφάνεια· με τις δύο ξεχωριστές παραστάσεις και τις επιγραφές να την καταλαμβάνουν, είναι άλλωστε εξίσου πιθανό να μην του έφθανε ο χώρος.

52. Για τη σημασία της κίνησης όταν απευθύνεται (από τον ενεργούντα) *εἰς ἑαυτόν*, πρβλ. Κουκουλές, ό.π. (υποσημ. 17), σ. 95, 100, 103. Για τον χαρτώο παρισινό κώδικα 36 (περιλαμβάνει κείμενα βιβλικά και επιστημονικά) και τις μικρογραφίες του βλ. H. Bordier, Description des peintures et autres ornements contenus dans les manuscrits grecs de la Bibliothèque nationale, Παρίσι 1883, σ. 264-265. Πρβλ. Αθήνα 1964, ό.π. (υποσημ. 19), αριθ. 372. Ο μικρογράφος μοναχός Νικόδημος, αυτοπροσωπογραφείται (και υπογράφεται στους παρακάτω, προς αριστ., αναγραφόμενους στίχους) στη σύνθεση του φ. 163β, στο κάτω μέρος του τροχού: το ναδίρ της περιστροφής, δηλ. το τέρμα του βίου, επάνω από το κενό. Πρβλ. Α. Ξυγγόπουλος, Ο μικρογράφος μοναχός Νικόδημος, Ελληνικά 16 (1958-59), σ. 65-69· I. Spatharakis, The Portrait in Byzantine Illuminated Manuscripts, Leiden 1976, σ. 77, εικ. 44· S. Kalopissi-Verti, Painters' Portraits in Byzantine Art, ΔΧΑΕ περ. Δ'-τ. ΙΖ' (1993-94), σ. 140-141, 142, εικ. 11. Στο άνω μέρος εικονίζεται καθήμενος, εστεμμένος, *ὁ βασιλεύς* (φέρει λώρο, κρατεί σκήπτρο), δηλ. ο άνθρωπος στο ζενίθ της δύναμής του. Τριγύρω, στην περιφέρεια του δεξιόστροφα κινούμενου τροχού, αποδίδονται προσωποποιημένες οι επτά ηλικίες του ανθρώπου. Ο Νικόδημος μνημονεύει και πάλι το όνομά του στους γραφόμενους στίχους στο άνω μέρος του φ. 203β, όπου και η σύνθεση του δένδρου της ζωής (Πίν. 65). Τον περιστρεφόμενο τροχό, με τους θνητούς *κύκλωθεν ἐγκαθημένους*, χρησιμοποιεί και ο Ευγένιος από το Παλέρμο (12ος αι.), ως σύμβολο, για να εικονίσει την αστάθεια του ανθρώπινου βίου: Eugenii Panormitani versus iambici, έκδ. M. Gigante, Παλέρμο 1964, σ. 52-53 (1, 29-43). Πρβλ. τον σχολιασμό του Gigante, Il tema dell'instabilità della vita nel primo carme di Eugenio di Palermo, Byzantion 33(1963), σ. 334-351.

ημέρα) που ροκανίζουν τον κορμό (εδώ) του δένδρου. Στη ρίζα ανυπομονούν τα τέσσερα (δρακοντόμορφα, φτερωτά) στοιχεία (ανάγν.: *στοιχειά*!) που συναποτελούν τον κόσμο και τον άνθρωπο. Στο υπέδαφος, κουλουριασμένος, με ανοικτό στόμα και προτεταμένη την κόκκινη γλώσσα, παραμονεύει ο βύθιος δράκων· όπως διασαφηνίζεται άνω δεξιά, με ακριβή παράθεση αποσπάσματος από το κείμενο της παραβολής: *ὁ δὲ ἀπηνὴς δράκων τὴν φοβερὰν εἰκονίζει τοῦ ᾅδου γαστέρα*[53].

Μαρτυρείται στο επίγραμμα του Ποσειδίππου ότι ο γλυπτός Καιρός είχε τοποθετηθεί *ἐν προθύροις*, χωρίς ωστόσο να διευκρινίζεται τίνος ιδιωτικού ή δημόσιου κτηρίου/χώρου είναι αυτά τα πρόθυρα[54]. Πρόκειται για την είσοδο του ανάκτορου της Πέλλας[55]; Ήταν τοποθετημένο, το πρωτότυπο ή αντίγραφό του –ή, έστω, μία μεταγενέστερη, πραγματική ή φημολογούμενη αναδημιουργία του–, μπροστά από τον (σωζόμενο μετά από επτά αιώνες;) οίκο του Λυσίππου, στη γενέτειρα του γλύπτη πόλη; Τα ερωτήματα θα παραμείνουν αναπάντητα. Ο Παυσανίας, πάντως, μαρτυρεί την παρουσία ενός βωμού του Καιρού (συνδυαζόμενου με το βωμό του Εναγωνίου Ερμού) *ἐγγύτατα τῆς εἰσόδου ἐς τὸ στάδιον*, στην Ολυμπία[56]. Στους μεταβυζαντινούς χρόνους, στα πρόθυρα τοποθετείται και ο Καιρός του κώδικος της Λαύρας (Πίν. 63 α), σύμφωνα πάντοτε με όσα ο ίδιος δηλώνει στο ποσειδίππειο επίγραμμα. Εδώ, όμως, επεξηγούνται και οι λόγοι του εικονισμού του σε αυτή τη θέση – στη μνημειώδη, υποτίθεται, ζωγραφική[57]. Συνοδευόμενος και πάλι από το αρχαίο επίγραμμα, στην αυθεντική του τώρα μορφή, ο Καιρός επανεμφανίζεται στην πρόσοψη του καθολικού της μονής Ρεντίνας (Πίν. 62 β),

53. Βλ. και τις άλλες επιγραφές στο ίδιο φύλλο και πρβλ. PG 96, 976C-977A: *Ὁ μὲν μονόκερως τύπος ἂν εἴη τοῦ θανάτου, τοῦ διώκοντος ἀεὶ καὶ καταλαβεῖν ἐπειγομένου τὸ ἀδαμιαῖον γένος· ὁ δὲ βόθρος ὁ κόσμος ἐστὶ πλήρης ὑπάρχων παντοίων κακῶν καὶ θανατηφόρων παγίδων· τὸ φυτὸν δὲ τὸ ὑπὸ τῶν δύο μυῶν ἀπαύστως συγκοπτόμενον, ... ὁ δίαυλος ὑπάρχει τῆς ἑκάστου ζωῆς, ὁ δαπανώμενος καὶ ἀναλισκόμενος διὰ τῶν ὡρῶν τοῦ ἡμερονυκτίου καὶ τῇ ἐκτομῇ κατὰ μικρὸν προσεγγίζων· αἱ δὲ τέσσαρες ἀσπίδες τὴν ἐπὶ τεσσάρων σφαλερῶν καὶ ἀστάτων στοιχείων σύστασιν τοῦ ἀνθρωπείου σώματος αἰνίττονται, ὧν ἀτακτούντων καὶ ταραττομένων ἡ τοῦ σώματος καταλύεται σύστασις. (...) καὶ ὁ πυρώδης ἐκεῖνος καὶ ἀπηνὴς δράκων τὴν φοβερὰν εἰκονίζει τοῦ ᾅδου γαστέρα, τὴν μαιμάσσουσαν ὑποδέξασθαι τοὺς τὰ παρόντα τερπνὰ τῶν μελλόντων ἀγαθῶν προκρίνοντας. Ὁ δὲ τοῦ μέλιτος σταλαγμὸς τὴν γλυκύτητα ἐμφαίνει τῶν τοῦ κόσμου ἡδέων, δι' ἧς ἐκεῖνος ἀπατῶν τοὺς ἑαυτοῦ φίλους, οὐκ ἐᾷ τῆς σφῶν προνοήσασθαι σωτηρίας.* Για τους αναγραφόμενους κατά πλάτος στίχους του άνω μέρους βλ. Ξυγγόπουλος, ό.π. Πρίν από τις μικρογραφίες των φ. 163β και 203β έχει προηγηθεί ένα κείμενο για τα τέσσερα στοιχεία που συνιστούν τον άνθρωπο και τον κόσμο (φ. 162α-162β)· *inc.*: *Συνέστηκεν ὁ κόσμος ἐκ τεσσάρων στοιχείων.* Πρβλ. τα δύο άτομα του φ. 163 β (Πίν. 64), που «τίλλουν» τις τρίχες του πωγωνάτου Κόσμου «à quatre mains»! Οι όψεις των φ. 199β-203α έχουν παραμείνει λευκές. Η σύνθεση του φ. 203β έχει τεθεί ως προμετωπίδα φαρμακολογικού κειμένου (φ.204α-205α). Αλληλοσυμπληρούμενες, οι δύο μικρογραφίες συμμερίζονται την ίδια οπτική. Για την καταγωγή της παράστασης βλ. παραπάνω και υποσημ. 32.

54. Βλ. υποσημ. 9, παραπάνω.

55. Πρβλ. LIMC, ό.π. (υποσημ. 5), σ. 921α, 922α. Το ορειχάλκινο αυτό άγαλμα είχε κατασκευασθεί σε πολλά αντίγραφα; Αιώνες μετά την κατασκευή του, ο Καλλίστρατος (υποσημ. 10, παραπάνω) δηλώνει ότι το είχε δει στη Σικυώνα: *(...) ὁ δημιουργὸς τεχνησάμενος Σικυωνίοις εἰς θέαν προῦθηκε.* Και παρακάτω: *ἡμεῖς μὲν οὖν ἀφασίᾳ πληγέντες πρὸς τὴν θέαν εἰστήκειμεν τὸν χαλκὸν ὁρῶντες.*

56. Βλ. υποσημ. 2, παραπάνω. Για το εν λόγω ζήτημα, πρβλ. Moreno 1973, ό.π. (υποσημ. 4), σ. 78-79.

57. Εξηγεί ο γραφέας του κειμένου, μέσω του Καιρού: *τοιοῦτον με ἔπλασεν, ἤγουν με ἐζωγράφησεν ὁ ζωγράφος διατεσᾶς τοὺς ἀνθρώπους (καὶ) μὲ ἔβαλεν εἰς τὰ πρόθυρα· διὰναμὴν παρατρέχεται τὸν καιρὸν εἰς πᾶσα πράγμα τοῦ ματέου κόσμου τοῦτου (καὶ) φθαρτοῦ· ἤγουν πορνίαις· κλεψύαις· μυχίαις· ἀρσενοκιτίαις· φόνι· ἀδικείαις· πλεονεξίες· μαντίες· μαγίαις· ζηλίαν· μισωκακίαν· ἐσχροκέρδιαν· καταλαλιὰν· μέθην· γαστριμαργίαν· φιλιδονίαν· ἀρσενοκειτήαν· κτινοβατείαν· πτινοβατείαν· (καί) τὰ ὅμοια τοῦτ(ον)· διὸτης αὐτά ἀγονίζεται· κόφτη (καὶ) ἡ μάχερα τοῦ κακοῦ θανάτου· (καὶ) κολάζετε αἰωνίος· διὸτι λέγει (καὶ) ὁ σοφὸς Σολομ(ὼν) (καὶ)ρὸς τῶ π(αν)τί πράγματι* (πρβλ. Εκκλ. 3, 1).Στην εξαντλητική αυτή παράθεση κολαζόμενων παθών που αποτυπώνει δυνητικές επιδόσεις σε ενέργειες αστικής και αγροτικής, κοινωνικής και μοναχικής ζωής, η ανορθογραφία προσθέτει στη γευστικότητα των λέξεων (Πίν. 63 α). Έχουν δηλωθεί προηγουμένως το όνομα του δημιουργού και τα χαρακτηριστικά του έργου, σύμφωνα πάντοτε με τη μαρτυρία του ποσειδίππειου επιγράμματος· εδώ όμως το περιεχόμενό του αποδίδεται σε αναχωνευμένη, επί το απλοϊκότερο, μορφή: *... πόθεν εἶναι ὁ πλάστης, ἤγουν ὁ ζωγράφος σικυώνιος, ἤγουν ἀπό την σικυωνίαν· τὸ ὄνομά του λύσιπος· ἀμὴ ἐσὺ ποίος εἶσε· ἐγῶ οἶμαι ὁ καιρὸς ὁ πανδαμάτωρ* (κτλ.). Στον ίδιο κώδικα εγγράφεται εξάλλου, υποτυπωδώς αποδιδόμενη, και η σχετική με την παραβολή του Βαρλαάμ σύνθεση, συνοδευόμενη από την αντίστοιχη ερμηνεία. Για την παράσταση του θέματος στα «πρόθυρα» (στον νάρθηκα) ναών, βλ. υποσημ. 32, παραπάνω.

στον εξωτερικό τοίχο του νάρθηκα (με το στέγαστρο πού τον προφυλάσσει σχηματίζεται ένας οιονεί εξωνάρθηκας). Από το αναγραφόμενο στην τοιχογραφία κείμενο λείπουν οι δύο τελευταίοι στίχοι[58]. Ωστόσο, η –σκόπιμη, μάλλον, ως πλεονασμός που θα μπορούσε να προκαλέσει σύγχυση– απουσία της γραπτής δήλωσης του τόπου εικονισμού του πλασματικού προσώπου, κολάζεται έμπρακτα, με τη θέση της παράστασης στα «πρόθυρα» του ναού. Εδώ, μάλιστα, αναπτύσσεται ένα ευρύτερο εικονογραφικό πρόγραμμα που περιλαμβάνει, ανάμεσα σε άλλα, το θέμα της *Κλίμακος* του Ιωάννου[59]. Σημειώνουμε οτι η (όχι ακριβώς ταυτόσημη) παράσταση του Βίου είχε –ήδη από τον 11ο αιώνα– συνδυασθεί με την Κλίμακα (στην πρώτη βαθμίδα της), σε ενιαία, δίπτυχη εικόνα (Πίν. 57 β). Στα πρόθυρα του καθολικού της μονής, εντασσόμενη στο ίδιο πρόγραμμα, προβάλλεται εξάλλου και η ευρύτερη σύνθεση του τροχού, όπως περιγράφεται στη σύγχρονη *Ερμηνεία* του Διονυσίου[60]. Σκιρτήματα ιδεών που είχαν σημειωθεί σε πολύ αρχαιότερο χρόνο, επιβεβαιώνονται τώρα, συνδυαστικά, σε παρατακτικά αναπτύγματα. Η αρτιότητα στη διατύπωση είναι καταφανής, χωρίς όμως να συνεπάγεται και μιάν αντίστοιχη υφολογική ποιότητα.

Στην αφυπνιζόμενη Δύση, με τη σταδιακή ανάπτυξη κέντρων δύναμης, παιδείας, έρευνας, και με την αντίστοιχη περιέργεια του κοινού, η εικονογραφική πράξη, συνοδεύοντας μία πρωτοφανή καλλιέργεια της ευρύτερα νοούμενης πλαστικής γλώσσας, σπονδυλώνεται ποικιλότροπα, και αυτές οι εικαστικές περιγραφές παίρνουν εντυπωσιακή έκταση[61]. Μέσα στις συνθήκες που διαμορφώνει η Αναγέννηση και σύμφωνα με το πνεύμα μιας δημιουργικής «αρχαιολογίας», ξαναζωντανεύουν μορφές, σε συνδυασμούς που στοιχειώνουν έναν νέο συγκρητισμό· τα παράγωγά του, ώριμα δείγματα ζωηρής πο-

58. Πρβλ. υποσημ. 9, παραπάνω.

59. Βλ. Martin, ό.π. (υποσημ. 21), και επόμενη υποσημείωση.

60. Πρβλ. υποσημ. 48, παραπάνω. Βλ. Διονυσίου του εκ Φουρνά, Ερμηνεία της ζωγραφικής τέχνης, έκδ. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Πετρούπολις 1909, σ. 213-215: «Ὁ μάταιος χρόνος τοῦ βίου τούτου»· σ. 211-212: «Ἡ ψυχοσωτήριος καὶ οὐρανοδρόμος Κλῖμαξ». Στο επίγραμμα που συνοδεύει τη σύνθεση της Κλίμακος (ό.π., σ. 212) τονίζεται η ρευστότητα του βίου: *Βλέπων κλίμακα πρὸς πόλον τεταμένην / ὀρθῶς νόει μοι ἀρετῶν ἀναβάσεις. / Ῥευστοῦ βίου οἶν ἐκφυγὼν ὅσον τάχος / ἴθι πρὸς αὐτὴν καὶ ἄνελθε ἐμπόνως·* (...). Ενώ η μεσοβυζαντινή απεικόνιση του Βίου συνδυάζεται, αντιθετικά, με την αφετηρία της ανοδικής πορείας (Πίν. 57 β), πλάι (δεξ.) στην τοιχογραφημένη Κλίμακα της Ρεντίνας, που περιλαμβάνει και το παραδιδόμενο από την *Ερμηνεία* επίγραμμα, εικονίζεται ο Καιρός, συνοδευόμενος από το επίγραμμα του Ποσειδίππου (Πίν. 62β). Όπως είχε επισημάνει ο Grecu, ό.π. (υποσημ. 25), σ. 153-154 και σημ. 1, σε χειρόγραφα της *Ερμηνείας* (πρβλ. The "Painter's Manual" of Dionysius of Fourna, αγγλ. έκδ. P. Hetherington, Λονδίνο 1974, σ. 113, αριθ. 1, 27· Μπούρας, ό.π. (: υποσημ. 46, σ. 32), συμπεριλαμβάνεται και το θέμα του Καιρού, κατά το ποσειδίππειο πάντοτε υπόδειγμα. Στον κώδικα της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας (Αρχείο εγγρ., κώδιξ 85: Hetherington, αριθ. 27), του 18ου αιώνα, μετά την περιγραφή του «πῶς ἱστορίζεται ὁ μάταιος βίος τοῦ κόσμου τούτου» (φ. 169α-171α), και πρίν από εκείνη του εικονογραφικού προγράμματος της «τουρλαίας» εκκλησίας (κτλ.· φ. 171α κ.ε.), εντίθεται (φ. 171α/σ. 341: «πῶς ἱστορίζεται ὁ καιρός»)μία συνοπτική αναφορά στον καιρό (αγνοείται στον πίνακα περιεχομένων του κώδικος)· ένα είδος «ενθύμησης» του θέματος, χωρίς να δηλώνεται η καταγωγή του ή να ονομάζεται ο δημιουργός του (όπως στον κώδικα της Λαύρας: πρβλ. υποσημ. 57), ή ο επιγραμματοποιός που σπάθηκε στην αφετηρία της φήμης του (όπως στην τοιχογραφία της Ρεντίνας): *Ἄν(θρωπ)ος νέος ἀγένειος, γυμνός βαστῶν ἐν τῇ δεξιᾷ χειρι αὐτοῦ, ξιράφι ἠκονισμένον, καὶ ἔχων τά μαλία τῆς κεφαλῆς του ἔμπροσθεν τοῦ προσώπου του· καὶ τό ὄπισθεν τῆς κεφαλῆς του φαλακρόν ὅλως δι' ὅλου· καὶ εἰς τάς κνήμας τῶν ποδῶν του, ἔχων πτέρυγας πουλίου τρέχων καὶ πετόμενος εἰς τον ἀέρα.* Πρβλ. Grecu, ό.π.· Μπούρας, ό.π., για τον κώδικα της μονής Ιβήρων (Hetherington, αριθ. 1). Βλ. ποικιλόγραφα δείγματα της παράστασης του τροχού, λιγότερο ή περισσότερο αναπτυγμένα στο περιεχόμενό τους: Η. Αντωνόπουλος, ό.π. (υποσημ. 30), εικ. 7, σημ. 31-32· στην εικονιζόμενη παράσταση από φύλλο αθηναϊκού κώδικος, τον τροχό του χρόνου κινούν η Ημέρα και η Νύκτα, όπως στην τοιχογραφία της Ρεντίνας, και αλλού. Στην Ρεντίνα, η πληρέστερα σωζόμενη Ημέρα είναι φτερωτή (πρβλ. *Ερμηνεία*, ό.π.). Υπενθυμίζουμε τέλος ότι η παρουσία των δύο μορφών εκατέρωθεν, και πάλι, ενός τροχού, έχει ήδη επισημανθεί στο ανάγλυφο του Torcello (Πίν. 60 α).

61. Πρβλ. ενδεικτικώς: R. Wittkower, Chance, Time and Virtue, Journ. of the Warburg Inst. 1 (1937-38)· Patience and Chance: the Story of a Political Emblem, ό.π. (αναδημοσιεύονται στον τόμο: R. Wittkower, Allegory and the Migration of Symbols, Λονδίνο 1977, σ. 97-106 και 107-112 αντιστ.). E. Panofsky, Father Time, Studies in Iconology. Humanistic Themes in the Art of the Renaissance, Νέα Υόρκη - Λονδίνο ²1972, σ. 69-93, πίν. 21-40 (=Ο Γέρο-Χρόνος, Μελέτες εικονολογίας. Ουμανιστικά θέματα στην τέχνη της Αναγέννησης, Αθήνα 1991, σ. 121-154, εικ. 35-68). H. Ladendorf, Kairos, Festschrift Johannes Jahn, Λειψία 1958, σ. 225-235, 396. H. Rüdiger, Göttin Gelegenheit. Gestaltwandel einer Allegorie, Arcadia 1 (1966), σ. 121-166.

λιτισμικής εγρήγορσης, δεν ορίζονται από τον ίδιο τύπο σκοπιμότητας, όπως εκείνα του συγκρητισμού της ύστερης αρχαιότητας, ούτε απευθύνονται σε εξίσου ευρύ και ποικίλο στην κοινωνική του διάσταση και την παιδεία κοινό. Σε αυτή την περίοδο σημειώνεται επιπλέον και η επώνυμη προβολή της δημιουργικής προσωπικότητας. Είναι γνώριμη η φτερωτή γυναικεία μορφή που χάραξε ο Ντύρερ (π. 1502), με το γυμνό, βαρύ και «ηλικιωμένο», αλλά πάντοτε ακμαίο σώμα, να πορεύεται πατώντας σε μια σφαίρα, επάνω από ένα βορειοευρωπαϊκό τοπίο (Πίν. 66). Το εντυπωσιακό αυτό όραμα επανεισάγει στην τρέχουσα τότε μνήμη αρχαίες μορφές, όπως η Τύχη, η Νέμεσις, με αναγνωρίσιμα το σώμα και τα γνωρίσματα, φαντασιακά εικονιζόμενες σε σύγχρονο, οικείο για τον δημιουργό και το κοινό του περιβάλλον[62].

Το επείγον της «αποταγής βίου», που αποτελεί και την προϋπόθεση αλλαγής κατεύθυνσης του αναχωρητή (από το δρόμο στην κλίμακα, από την ευκαιρία στη λύτρωση), συνεπάγεται και την εμφάνιση του ομώνυμου γυμνού ατόμου στις εναρκτήριες μικρογραφίες του βατικανού κώδικος (Πίν. 57 β), πού εικονογραφούν το πρώτο κεφάλαιο της *Κλίμακος*. Ο ένοπλος Βίος του κώδικος της Γένουας εγγράφεται στο εσωτερικό του αρχικού όμικρον· συνδυαζόμενος με τον επάνω από τον κύκλο του πρωτογράμματος συναπτόμενο άγγελο, ανοίγεται προειδοποιητικά προς τους αναγνώστες του χρυσοστομικού κειμένου (Πίν. 59 β). Διακρίνουμε παράλληλα πως η αρχαγγελική (και χερουβική) παρουσία είναι αισθητά ζωηρή στα «πρόθυρα» του Παραδείσου (Πίν. 56 β)· ενώ, αργότερα, ο Μιχαήλ φυλάσσει την είσοδο του ναού –συνδυαζόμενος, στην περίπτωση της Παναγίας Κρίνας, με την παράσταση του Βίου (Πίν. 63 β)[63]–, ή ορθώνεται εικαστικά στο θυρόφυλλο της Πρόθεσης (πρβλ. Πίν. 57 α)[64].

62. Διαστ.: 33,3×23 εκ. Για την έξοχη αυτή φιγούρα που κυματίζει στον αιθέρα, επάνω από το τυρολέζικο τοπίο (Klausen im Eisacktal / Chiusa), παρερχόμενη ἐπὶ σφαίρας (πρβλ. Καλλίστρατος: παραπάνω και υποσημ. 10, και Ιωάννης Τζέτζης: παραπάνω και υποσημ. 43, τα σχετικά με τον Καιρό), με αγέρωχη διάθεση, αλλά και συγκρατημένα προσηνή –αφ' υψηλού– έκφραση στο πρόσωπό της, βλ. H. Kauffmann, Dürer's "Nemesis", Tymbos für Wilhelm Ahlmann. Ein Gedenkbuch, Βερολίνο 1951, σ. 135-139. E. Panofsky, "Virgo et Victrix". A Note on Dürer's Nemesis, Prints (C. Zigrosser, ed.), Νέα Υόρκη 1962, σ. 13-38. Gothic and Renaissance Art in Nuremberg, 1300-1550, The Metropolitan Mus. of Art, New York - Germanisches Nationalmuseum, Nuremberg, Μόναχο 1986, σ. 283-285 (αριθ. 114) (R. Schoch). P. Jean-Richard, Graveurs allemands du XVe siècle dans la collection Edmond de Rothschild, Παρίσι 1991, σ. 122 (αριθ. 82). Albrecht Dürer, Oeuvre gravée, Musée du Petit Palais, Παρίσι 1996, σ. 198-199 (αριθ. 154) (S. Renouard de Bussière). Πρβλ. E. Panofsky, La vie et l'art d'Albrecht Durer, Παρίσι, (1943) 1987, σ. 128-133, εικ. 109. Ο ίδιος, Albrecht Dürer and Classical Antiquity, Meaning in the Visual Arts, Harmondsworth, Middlesex, 1970, σ. 282-283. Η Νέμεσις επιδεικνύει ένα βαρύτιμο σκεύος με το δεξί της χέρι, ενώ, με το χαμηλωμένο αριστερό, κρατεί το χαλινάρι (χαλιναγωγεί και ανταμείβει). Η σύλληψη της μορφής ανάγεται στο έργο *Manto* του Αγγέλου Poliziano (1498), αφιερωμένο στον Λαυρέντιο των Μεδίκων. Στη μελέτη του Panofsky (1962) ανιχνεύονται και άλλες αφετήριες μαρτυρίες. Ο Ντύρερ αποτυπώνει γεννήματα της δικής του όρασης (κατά τα συγκαιρινά του, εκείθεν των Άλπεων, καλαισθητικά πρότυπα), τα οποία όμως συμμορφώνει, στη συνέχεια, με τον κανόνα των αναλογιών του Βιτρουβίου. Συνδέεται με αυτό τον τρόπο (*και* διότι εικονίζεται εδώ η θεά του *μέτρου*), χωρίς να το γνωρίζει, με την προβληματική που είχε οδηγήσει (όπως έχει υποτεθεί: παραπάνω και υποσημ. 7-8) τον Λύσιππο στη δημιουργία του Καιρού. Σε ημερολόγιό του ταξιδιών στις Κάτω Χώρες, ο ζωγράφος σημειώνει ότι το έργο του αυτό ήταν από τα πιο περιζήτητα. Για μια κριτική έρευνα των ιστορικών όρων της διαδικασίας ανάδυσης της ατομικότητας πρβλ. J. Martin, Inventing Sincerity, Refashioning Prudence: The Discovery of the Individual in Renaissance Europe, The American Hist. Rev. 102 (1997), σ. 1309-1342. Για το ζήτημα αυτό σε σχέση με τις αυτοπροσωπογραφίες του Ντύρερ βλ. στο ίδιο, σ. 1319-1320. Ο M. παραπέμπει στον J.L. Koerner, The Moment of Self-Portraiture in German Renaissance Art, Σικάγο 1993 (σ. 67, 214). Για την δημιουργική προσωπικότητα και τη θέση του καλλιτέχνη στην κοινωνία της εποχής του πρβλ. R. και M. Wittkower, Born under Saturn. The Character and Conduct of Artists: A Documented History from Antiquity to the French Revolution, Νέα Υόρκη - Λονδίνο 1969, σ. 1-16, 42 κ.ε.

63. Εικονίζεται στην παραστάδα της κεντρικής θύρας από το νάρθηκα στον κυρίως ναό (δεξ.). Στην αντικρινή παραστάδα τοποθετείται η παράσταση του Βίου (αριστ.). Βλ. Μπούρας, ό.π. (υποσημ. 46), σ. 26. Πρβλ. *Ερμηνεία*, ό.π. (υποσημ. 60), σ. 219: *Ἔσωθεν δὲ τῆς πύλης τοῦ ναοῦ, εἰς τὸ δεξιὸν μέρος ποίησον τὸν ἀρχάγγελον Μιχαὴλ μετὰ σπάθης, βαστῶν χαρτὶ λέγον· Θεοῦ στρατηγός εἰμι τὴν σπάθην φέρων / καὶ τοὺς ἐνταῦθα εἰσιόντας ἐν φόβῳ / φρουρῶ, προμαχῶ, ὑπερμαχῶ καὶ σκέπω· / τοὺς δὲ καρδίᾳ ῥυπαρᾷ εἰσιόντας / πικρῶς ἐκτέμνω ἐν τῇ ῥομφαίᾳ τῇδε.* Ανάγν. την ανάλογη επιγραφή, στο ειλητό που κρατεί ο Μιχαήλ σε εικόνα από το τέμπλο του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων: Chatzidakis, ό.π. (υποσημ. 20), σ. 119 (αριθ. 99), πίν. 57. Για τη θέση

Οι «ενημερωτικές» αυτές (στην εσχατολογική προοπτική τους) παραστάσεις αποτελούν ομάδα αλληλοσυνδεόμενων διδακτικών θεμάτων. Το σκεπτικό για την επιλογή και οι λόγοι που οδήγησαν στην επαγωγική διασύνδεσή τους προδίδονται, εμμέσως, από τη θέση και την έκταση που αυτά τα θέματα καταλαμβάνουν, στους μεταβυζαντινούς πλέον χρόνους, στα εικονογραφικά προγράμματα των ναών. Καθένα από αυτά (ο Καιρός, ο Βίος, η παραβολή του Βαρλαάμ, ο τροχός της τύχης που εξελίσσεται –λεπτομερέστερα– στον μεταγενέστερο τροχό του χρόνου, ο φύλακας της πύλης ή/και ψυχοπομπός αρχάγγελος) εκκινεί μεμονωμένα, από διαφορετική αφετηρία: αρχαία ή μεσαιωνική, πατροπαράδοτη ή εισηγμένη –«στην ώρα της»–, προκειμένου να ενταχθεί στη διαρκώς ανανεούμενη ζωγραφική παράδοση. Στη μεταβυζαντινή επικράτεια, ο χριστιανικός εικονογραφικός προβληματισμός δεν έπαυσε να αναχωνεύει παλαιότερα στοιχεία, συνδέοντάς τα με νεότερα, ως τους τελευταίους αιώνες της τουρκοκρατίας. Αποτελέσθηκαν, συν τω χρόνω, ευρύτερες πολυσυνθέσεις (όπως δ.χ. στη Ρεντίνα), από μέρη που είχαν προηγουμένως υπάρξει ως αυτόνομες παραστάσεις. Ο Καιρός είχε διανύσει ένα μεγάλο διάστημα προτού να ελλιμενισθεί στον ευρύτερο αυτό θεματικό κύκλο[65]. Το ενδιαφέρον είναι ότι προς το τέλος αυτής της διαδρομής επανέκτησε την αρχαία του ταυτότητα: διατηρώντας ωστόσο το μεσαιωνικό νόημά του. Όταν όμως η λειτουργικότητα της εικόνας υποχωρεί, σβήνει και η χριστιανική της σημασία, με τη διάδοση της αρχαιολογικά (και περιοριστικά) ακριβέστερης κοσμικής παιδείας, που στρέφεται προς την κλασική παράδοση.

*Καιρὸν γνῶθι*: ένα εύρημα, ένα εύστοχο διατύπωμα, ένας επιτυχημένος ορισμός, γέννημα πολύπτυχης εμπειρίας που σε μια συγκεκριμένη στιγμή κρυσταλλώνεται και πλαστικά, διαρκεί κυρίως μέσα από την «εικαστική» μνήμη της γλώσσας, με παραλλαγές και μετατροπές, αλλά και με αναπάντεχες αναβιώσεις αρχικών συλλήψεων, στην υπηρεσία, ενδεχομένως, διαφορετικών στόχων.

*Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Κέρκυρα* *ΗΛΙΑΣ ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΣ*

που καταλαμβάνει αυτή η εικόνα, επάνω από το θυρόφυλλο του Διακονικού, πρβλ. επόμενη υποσημείωση. Πρβλ. και την επιγραφή στο ειλητό που ο ένοπλος Μιχαήλ κρατεί σε εικόνα του Ιστορ. Μουσείου της Μόσχας: Εικόνες της Κρητικής τέχνης (Από τον Χάνδακα στην Μόσχα και την Αγία Πετρούπολη), Ηράκλειο 1993, σ. 415 και έγχρ. πίν. (αριθ. 63).

64. Βλ., δ.χ., Α. Ορλάνδος, Οι μεταβυζαντινοί ναοί της Πάρου, ΑΒΜΕ 10 (1964), σ. 70-71, πίν. 35· σ. 92-93. Πρβλ. Ο. Meinardus, Der Erzengel Michael als Psychopompos, Oriens Christianus 62 (1978), σ. 166-168, πίν. 20-21. Σε εκκλησίες της Πάτμου, στη θύρα πάντοτε της Πρόθεσης, εικονίζεται ο ένοπλος (εδώ) Γαβριήλ (λήγ. 16ος, αρχ. 17ος αι.): Μ. Χατζηδάκης, Εικόνες της Πάτμου, Αθήνα 1977, σ. 131 (αριθ. 84), πίν. 134· σ. 140 (αριθ. 99), πίν. 149. Βλ. επίσης Βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη, Αθήνα, Παλιό Πανεπιστήμιο, 1986, σ. 154-157 (αριθ. 157): θυρόφυλλα Πρόθεσης και Διακονικού με τους αρχαγγέλους (αντιστ.) Μιχαήλ και Γαβριήλ (Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου).

65. Μετά την εικονομαχία, θα μπορούσαμε να διακρίνουμε (υποθετικά και με –κάπως– καταχρηστική σχηματικότητα) ορισμένους σταθμούς σε αυτή τη μετακίνηση: στον 9ο (Ιμέριος, μέσω Φωτίου) και τον 13ο αιώνα (Ποσείδιππος, μέσω Μαξίμου Πλανούδη), και στους μεταβυζαντινούς χρόνους (Πλανούδης, μέσω εντύπων εκδόσεων της *Ανθολογίας*).

## Sommaire

# *KAIROS* ET *BIOS*: LE CHOIX CHRÉTIEN ENTRE L'OCCASION ET LE SALUT

Depuis la parution de l'article d'Antonio Muñoz (n. 25 *supra*), au début de ce siècle, et jusqu'à l'entrée correspondante dans le LIMC (Moreno 1990), qui reconstruit l'ensemble des données disponibles, en passant par l'ouvrage de Monique Trédé (n. 3 *supra*), les apparitions persistantes de *Kairos* ont constamment hanté la curiosité des chercheurs. Aussi marquée a été, dans la longue durée, la présence du même sujet (qualifié justement de thème d'école : *ibid.* p. 77 n. 4), toujours vivant (Pl. 55 α) ou, plus tard, se réactivant (Pl. 60 α, 63 β ; cf. Bouras, n. 46 *supra*), dans le monde héllénophone ou en Occident latin (cf. plus haut les *ekphraseis* de Callistrate et d'Himérios : Trédé, *ibid.*, p. 78-79, ainsi que l'épigramme d'Ausone : n. 35 *supra*) ; et ceci malgré les glissements inévitables de sens, correspondants, certes, aux impératifs de la démonstration chrétienne. Dans l'optique de cette dernière, la poursuite de buts matériels – la chasse à l'occasion – est remplacée par la quête du ciel (Pl. 57 β ; n. 21-22 *supra*). Désormais, dans son évolution médiévale, *Kairos* portait le nom de *Bios*. Rappelons aussi que dans le monde latin *Kairos* change de genre et devient Occasion. Or, dans un esprit de rétrospection "archéologique", et après avoir renvoyé à la fameuse statue de Lysippe et aux conditions prétendument historiques de sa création, le polymathe byzantin Jean Tzétzès protestait, au 12e siècle, contre le changement d'identité de ce personnage fictif, survenu entre-temps (n. 43 *supra*), et l'altération sémantique que celui-ci entraîne. Il est à signaler qu'une contestation analogue – d'un autre point de vue, s'entend – est également élevée de nos jours (LIMC 3.1, p. 117). Aux images du *Kairos* ou du *Bios* recueillies jusqu'ici viennent se joindre, d'une part, une initiale historiée du 11e siècle (Pl. 59 β), et d'autre part le jeune personnage anépigraphe, associé au grand duc Alexios Apokaukos († 1345) dans son portrait bien connu du *Paris. gr.* 2144 (Pl. 62 α). Au cours de son développement ultérieur, des rapports, servant à la démonstration chrétienne, ont été noués entre *Kairos/Bios* et d'autres compositions picturales, contribuant ainsi à la formation d'un répertoire didactique, dont divers éléments sont parfois placés, seuls ou juxtaposés, *ἐν προθύροις* (cf. n. 9 *supra*). *Kairos* lui-même y participe (Pl. 62 β), ayant récupéré son identité initiale – qui se limite, toutefois, à la reprise du nom, tout en réitérant le sens chrétien de l'allégorie – et retrouvé la plus ancienne source (Poseidippos de Pella) qui parlait de son apparition en plastique.

*ELIAS ANTONOPOULOS*

# ΚΙΝΕΖΙΚΑ ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ ΣΤΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΑΣΙΑΤΙΚΗΣ ΤΕΧΝΗΣ ΤΗΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ (770 π.Χ.-19ος αι. μ.Χ.)

Το κινέζικο νομισματικό σύστημα είναι από τα αρχαιότερα του κόσμου. Η απαρχή του συνδέεται με την εμφάνιση κατά τη 2η χιλιετία π.Χ. της τεχνικής του χαλκού, με την κατασκευή χάλκινων εργαλείων, καθώς και με την ανάπτυξη του εμπορίου γενικότερα. Τα χάλκινα είδη (αγροτικά εργαλεία και άλλα) είχαν μεγάλη ζήτηση στην αρχέγονη κοινωνία της Κίνας, εξαιτίας της υψηλής ποιότητας κατασκευής τους. Για το λόγο αυτό τα χρησιμοποιούσαν και ως μέσα εμπορικών ανταλλαγών[1].

Τα μεταλλικά (χάλκινα αρχικά) νομίσματα, που εμφανίστηκαν στο τέλος της 2ης χιλιετίας π.Χ. με την ίδρυση του πρώτου οργανωμένου κινέζικου κράτους, αναπαρίσταναν σε μικρογραφία είδη αξίας, όπως τα χάλκινα αγροτικά εργαλεία κ.ά. Η μορφή αυτών των νομισμάτων απηχεί την ύπαρξη του πρωτόγονου εμπορίου μέσω της ανταλλαγής πραγμάτων. Τα νομίσματα-πράγματα και ιδιαίτερα τα νομίσματα–εργαλεία σε σχήμα σκαπάνης και μαχαιριών κυριαρχούσαν σχεδόν επί μία χιλιετία στις εμπορικές συναλλαγές της Κίνας και μόνο τον 1ο αι. μ.Χ. αποσύρθηκαν οριστικά από την κυκλοφορία[2]. Αλλά τα μεταλλικά νομίσματα απέκτησαν και έναν ευρύτερο ρόλο στην κινέζικη κοινωνία. Αφού αντικατέστησαν ως χρήμα στις εμπορικές συναλλαγές την ανταλλαγή πραγμάτων και τα θαλάσσια όστρακα «καουρί»[3], παράλληλα με την κύρια χρήση τους, αποτέλεσαν αντικείμενο λαϊκών δοξασιών. Με την πάροδο δε του χρόνου εξελίχθηκαν σε κατ' εξοχήν λατρευτικά σύμβολα της ευημερίας και του πλούτου[4].

Μία από τις πολλές ιδιομορφίες που χαρακτηρίζει τα κινέζικα νομίσματα και που συνδέεται άμεσα με την ηθικο-κοινωνική και θρησκευτική αντίληψη των Κινέζων είναι ότι σε όλη τη μακρόχρονη ιστορία της κινέζικης νομισματοκοπίας δεν κατασκευάστηκαν νομίσματα με απεικονίσεις πορτρέτων των ηγεμόνων αλλά μόνο από την εποχή της δυναστείας των Τανγκ (618-960 μ.Χ.), για να υπάρχει χρονικός προσδιορισμός, τοποθετούσαν το «νιενχάο», δηλαδή τον τίτλο ή σωστότερα τη ρήση του εκάστοτε αυτοκράτορα ή ηγεμόνα, με το οποίο αυτοί κυβερνούσαν τον τόπο. Το «νιενχάο», που αντικαθιστούσε το προσωπικό όνομα των κυβερνώντων, στην πραγματικότητα ήταν μία ευχή-υπόσχεση καλής τύχης στη διακυβέρνηση της χώρας, παρμένη συχνά από τις διδασκαλίες αρχαίων κειμένων των προγόνων, που οι Κινέζοι τα θεωρούσαν ιερά[5].

1. Η σύντομη ιστορική αναδρομή βασίζεται στις εξής δημοσιεύσεις: A.A. Bikof, Moneti Kitaja, Sovetski Hudojnik, Leningrad 1969. Michael Mitchiner, Oriental Coins and their Values. The Ancient and Classical World, 600 B.C.-A.D. 650, London 1978. T.D. Yin, The Monetary System of China from Shang to Ching Dynasty (1766 B.C.-A.D. 1911). Numismatic Circular, vol. 93, June 1985.

2. Οι παλαιές εκδόσεις συνήθως δεν αποσύρονταν αλλά κυκλοφορούσαν παράλληλα με τις νέες. Αυτό εξηγεί την τεράστια ποικιλία και το μεγάλο αριθμό αυτών που διασώθηκαν έως σήμερα.

3. Cypraia moneta. Η έννοια του χρήματος και ο χαρακτήρας «πάο ή μπάο» στην κινέζικη γραφή αναπαριστάνει αυτό το όστρακο. Βλ. A.A. Bikof, ό.π. (υποσημ. 1). T.D. Yin, ό.π., σ. 150 κ.α.

4. Βλ. C.A.S. Williams, Outlines of Chinese Symbolism and Art Motives Coins., New York 1876 και Helen Wang, Coins and Membership Tokens of the Heaven and Earth Society, The Numismatic Chronicle, vol. 154, 1994, σ. 167-168 κ.α.

5. Στην Κίνα απαγόρευαν να προφέρεται από θνητούς το προσωπικό όνομα του αυτοκράτορα, επειδή το θεωρούσαν ιε-

Από την εποχή της εμφάνισής τους, περίπου στο τέλος της δυναστείας των Σανγκ (18ος/16ος αι. π.Χ. – 1027 π.Χ.) και σχεδόν μέχρι το τέλος του 19ου αι. μ.Χ. τα μεταλλικά νομίσματα για τις καθημερινές συναλλαγές κατασκευάζονταν κυρίως από χαλκό (ορείχαλκο) και χύνονταν πάντα σε ειδικά κατασκευασμένες μήτρες. Εκτός των χάλκινων νομισμάτων κυκλοφορούσαν και από σίδηρο, αλλά χωρίς ουσιαστικά συναλλακτική αξία. Τα χρυσά και αργυρά ήταν σπάνια. Η περιεκτικότητα του νομίσματος σε χαλκό, την οποία μετρούσαν σε μονάδα βάρους, προσδιόριζε και την αγοραστική δύναμή του. Έτσι, τα νομίσματα σε σχήμα αγροτικών εργαλείων (σκαπάνες), μαχαιριών κτλ., καθώς και τα στρογγυλά κινέζικα νομίσματα με τη στρογγυλή ή τετράγωνη οπή στη μέση, που κατασκευάστηκαν κατά την εποχή της δυναστείας Τσου ή Τσέου (1028-221 π.Χ.), φέρουν συχνά την ένδειξη του βάρους, δηλαδή την περιεκτικότητά τους σε χαλκό[6]. Σε πολλά από αυτά, εκτός της αξίας τους, αναγράφεται και ο τόπος κατασκευής.

Στο τέλος της δυναστείας Τσου (475-221π.Χ.) εμφανίστηκαν νομίσματα στρογγυλού σχήματος με τετράγωνη οπή στη μέση. Η οπή στη μέση επέτρεπε να δένονται τα νομίσματα κατά δέσμες και να μεταφέρονται εύκολα. Το σχήμα αυτό επικράτησε και διατηρήθηκε τελικά στα νομίσματα της Κίνας έως τις αρχές του 20ού αι. «Τετράγωνα από μέσα και στρογγυλά απ' έξω» τα νομίσματα υποδήλωναν, σύμφωνα με τα αρχαία κινέζικα κείμενα, την εσωτερική ευθύτητα των κυβερνώντων και την εξωτερική γλυκύτητα και πραότητά τους[7]. Τα στρογγυλά νομίσματα με εσωτερική τετράγωνη οπή (αλλά συχνά και με κινέζικους χαρακτήρες) και ο τρόπος κατασκευής τους (χυτά σε μήτρες) διαδόθηκαν τελικά σε όλη την Άπω Ανατολή, την Κεντρική Ασία και την Ινδοκίνα.

Τον 3ο αι. π.Χ. κυκλοφόρησε στρογγυλό χάλκινο νόμισμα με τετράγωνη οπή στη μέση, στην εμπρόσθια όψη του οποίου αναγραφόταν η αξία του με τη μονάδα βάρους λιανγκ (ή στην αγγλική απόδοση - tael)[8].

Ως τις αρχές της περιόδου της δυναστείας Τσιν (221-206 π.Χ) τα νομίσματα που κυκλοφορούσαν στην Κίνα ήταν ποικίλα, μέχρις ότου ο αυτοκράτορας Σιχ-Χουάνγκ-Τι (221-210 π.Χ.) προχώρησε στην πρώτη νομισματική μεταρρύθμιση της χώρας. Απλοποίησε κατά κάποιον τρόπο τις εμπορικές συναλλαγές και επέβαλε τη χρήση ενιαίου νομίσματος αξίας «μισής λιανγκ». Ταυτόχρονα απαγόρευσε την κυκλοφορία όλων των παλαιότερων νομισμάτων. Αλλά η κακή οικονομική κατάσταση της χώρας οδήγησε γρήγορα στην κατασκευή νομισμάτων «μισής λιανγκ» μικρότερης περιεκτικότητας σε χαλκό από την αναγραφόμενη, με αποτέλεσμα να πέσει η αγοραστική δύναμη του νομίσματος.

Το 118 π.Χ. ο αυτοκράτορας Γουέν-Τι, της δυναστείας των Χαν, στην προσπάθειά του να βελτιώσει το νομισματικό σύστημα της χώρας, για πρώτη φορά κυκλοφόρησε νομίσματα αξίας 5 τσου. Το 1 τσου ισοδυναμούσε με το 1/16 της μονάδας λιανγκ. Όλα τα προηγούμενα νομίσματα αποσύρθηκαν από την κυκλοφορία και μετατράπηκαν σε νομίσματα των 5 τσου[9]. Παρά όμως την απόσυρση η χρήση παλαιών αλλά και η έκδοση νέων νομισμάτων «μισής λιανγκ» συνεχίστηκε κατά τη διάρκεια της δυναστείας των Χαν.

Νέα νομισματική μεταρρύθμιση επιχείρησε τον 1ο αι. μ.Χ. ο σφετεριστής του θρόνου Γιανγκ-Μανγκ στα 9-24 μ.Χ. Ο Γιανγκ-Μανγκ, για να βγει η χώρα από την οικονομική κρίση, κυκλοφόρησε σειρά στρογγυλών νομισμάτων με τετράγωνη οπή στη μέση αξίας 1, 10, 20, 30, 40, 50 τσού. Επανέφερε το σχήμα νομίσματος-μαχαιριού (που διέφερε αισθητά από τα αρχαία σχήματα) σε δύο τύπους διαφορε-

ρό. Το «νιενχάο» εμφανίζεται για πρώτη φορά την εποχή της δυναστείας των Χαν, όταν ο αυτοκράτορας Γουέν-Τι εισήγαγε τίτλο για την περίοδο της βασιλείας του. Βλ. J.P. Cushion in Collaboration with W.B. Honey, A Handbook of Pottery and Porcelain, Viktoria and Albert Museum, London 1980, σ. 15 κ.α.

6. Τα νομίσματα-εργαλεία της εποχής της δυναστείας των Τσου (1122-256) διακρίνονται σε δύο τύπους: σκαπάνες (που) και μαχαίρια (τάο). Οι μονάδες βάρους σε χαλκό που αναγράφονται σ' αυτά είναι τσιν, λιανγκ και χούο, αντίστοιχα.

7. Βλ. ό.π. (υποσημ. 4), σ. 72.

8. Η μονάδα αυτή ποτέ δεν ήταν σταθερή: 1 λιανγκ κυμαίνεται μεταξύ 35,01 και 31,25 γρ.

9. Περίπου 3½ γρ. Τα νομίσματα των 5 τσου είχαν μεγάλη απήχηση στην κινέζικη κοινωνία, επανεκδίδονταν και κυκλοφορούσαν στην Κίνα μέχρι και την περίοδο της δυναστείας των Τανγκ.

τικής ονομαστικής αξίας (500 και 5000 τσου), με το ίδιο όμως βάρος. Για να έχουν μεγαλύτερη αξία τα νομίσματα-μαχαίρια των 5000 τσου στη δεύτερη έκδοσή τους είχαν στο στρογγυλό τους τμήμα επικάλυψη χρυσού[10]. Εκτός αυτού ο Γιανγκ-Μανγκ επανέφερε τα νομίσματα σε σχήμα σκαπάνης και πάλι σε διαφορετικό σχήμα από εκείνα της εποχής της δυναστείας των Τσου, αξίας 100 και 1000 τσου.

Το 14 μ.Χ. ο Γιανγκ-Μανγκ κυκλοφόρησε άλλο ένα νέο νόμισμα-σκαπάνη με την ένδειξη «σκαπάνη ανταλλαγής». Το νόμισμα αυτό έμοιαζε με την σκαπάνη των 1000 τσου, όμως η περιεκτικότητα του σε χαλκό, ήταν μόλις 25 τσου[11].

Η ενοποίηση της Κίνας επί της εποχής της δυναστείας Τανγκ (618-906 μ.Χ.), είχε ως αποτέλεσμα την οικονομική ευημερία της χώρας και την εισαγωγή στην κυκλοφορία νέου σταθερού ενιαίου νομίσματος, βάρους 1 τσίεν, του γνωστού επίσης ως cash, ή sapek, που ισοδυναμούσε με το 1/10 του βάρους της μονάδας λιανγκ. Το νόμισμα με τη μονάδα τσίεν στα βασικά του γνωρίσματα διατηρήθηκε αμετάβλητο έως το 1911 και είναι αυτό που συχνά σήμερα αποκαλείται παραδοσιακό νόμισμα της Κίνας.

Στην εποχή της δυναστείας των Σουνγκ (960-1127 μ.Χ.) κυκλοφόρησαν χάλκινα νομίσματα αξίας 2, 3, 5 και 10 τσίεν, χωρίς όμως την ένδειξη του βάρους. Στα μικρά κρατίδια του Βορρά της Κίνας, όπως στο κρατίδιο Τζουρτζέν (1115-1234 μ.Χ.), στα νομίσματα τσίεν σημειωνόταν συχνά ο χρόνος της κατασκευής τους κατά τον εξηντάχρονο ημερολογιακό κύκλο[12]. Επί της δυναστείας των Σουνγκ εμφανίζονται και τα πρώτα χαρτονομίσματα, που κατά την επόμενη εποχή, της μογγολικής δυναστείας Γιουάν (1279-1368), ουσιαστικά αντικατέστησαν τα μεταλλικά νομίσματα, των οποίων η κατασκευή περιορίσθηκε αισθητά[13].

Στους μετέπειτα αιώνες (εποχές των δυναστειών Μινγκ (1368-1644) και Τσινγκ (1644-1911) το νόμισμα τσίεν επανακτά την ισχύ του και η έκδοσή του ανανεωνόταν με την ανάδειξη νέου αυτοκράτορα. Γενικά η εμπρόσθια όψη του νομίσματος τσίεν έχει συνήθως τέσσερις ανάγλυφους χαρακτήρες από ένα σε κάθε πλευρά γύρω από την τετράγωνη οπή. Από αυτούς οι δύο χαρακτήρες δηλώνουν το σύνθημα της ηγεμονίας («νιενχάο») του εκάστοτε αυτοκράτορα και οι άλλοι δύο χαρακτήρες δηλώνουν την έννοια του χρήματος. Οι χαρακτήρες διαβάζονται είτε σταυρωτά είτε κατά τη φορά των δεικτών του ρολογιού. Η πίσω όψη συνήθως ήταν λεία, υπάρχουν όμως πολλές εξαιρέσεις, π.χ. αναγράφονταν σ' αυτήν η αξία του νομίσματος. ο τόπος έκδοσής του κτλ. Η αγοραστική δύναμη ενός μόνο χάλκινου νομίσματος τσίεν ήταν μικρή, σχεδόν μηδαμινή. Γι' αυτό η χρήση του ως μέτρου αξίας γινόταν κατά δέσμες. Ο αριθμός νομισμάτων στις δέσμες δεν ήταν σταθερός, αλλά διέφερε από εποχή σε εποχή[14].

Σε όλη τη διάρκεια της μακρόχρονης ιστορίας τους τα κινέζικα νομίσματα εκτός από τη συναλλακτική τους αξία ήταν πολύ δημοφιλή και ως φυλακτά, ιδιαίτερα αυτά που στην πίσω όψη τους είχαν διακοσμητικά σχέδια. Κυκλοφορούσαν επίσης σε πολλά άλλα μέρη της Ασίας, όπως στη νοτιοανατολική Σιβηρία, στην κεντρική Ασία και στη νοτιοανατολική Ασία. Ιδιαίτερη κατηγορία αποτελούν τα νομίσματα που τα χρησιμοποιούσαν ως ευχετήρια δώρα κατά τη διάρκεια της γιορτής του Νέου Έτους, καθώς και τα φυλαχτά που έχουν μορφή νομίσματος.

Θα πρέπει να σημειωθεί επίσης ότι η έκδοση των νομισμάτων στην Κίνα ήταν ουσιαστικά ανεξέλεγκτη και χαοτική. Συνηθισμένη πρακτική ήταν π.χ. η κρατική εξουσία να εκχωρεί το δικαίωμα της έκδοσης σε ιδιώτες, όπως βέβαια και η πλαστογράφηση των νομισμάτων από τους επιτήδειους με αποτέλεσμα να κυκλοφορούν στην αγορά νομίσματα που είχαν αποκλίσεις από τις επίσημες προδιαγραφές στο σχήμα και στο βάρος. Το Μουσείο Ασιατικής Τέχνης Κερκύρας διαθέτει σχετικά μικρή συλλογή

10. Βλ. A.A. Bikof, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 13.

11. Είναι ουσιαστικά η τελευταία έκδοση νομισμάτων-εργαλείων στην Κίνα· έκτοτε δεν ξανάγινε.

12. Βλ. N.V. Ivochkika, Med v denejnom obrachenii tjurtzenskovo Gosudarstva Tzin (1115-1234) Trudi Gosudarstvenovo Ermitaza, XII, Leningrad 1971, σ. 37.

13. Βλ. A.A. Bikof ό.π. (υποσημ. 1). T.D. Yin, ό.π. (υποσημ. 1).

14. Κάθε δέσμη περιλάμβανε 100 έως 500 περίπου νομίσματα.

νομισμάτων και φυλακτών σε μορφή νομίσματος κυρίως από την Κίνα, που είναι αδημοσίευτα μέχρι σήμερα. Η συλλογή αποτελεί μέρος της Συλλογής Γρηγορίου Μάνου, ιδρυτή του Σίνο-Ιαπωνικού Μουσείου Κερκύρας, το οποίο το 1973 μετονομάστηκε σε Μουσείο Ασιατικής Τέχνης[15]. Αναλυτικά στοιχεία για το χρόνο, τον τόπο και τον τρόπο απόκτησης της συλλογής νομισμάτων δεν υπάρχουν στο αρχείο του μουσείου. Είναι όμως βέβαιο ότι ο Γρ. Μάνος αγόρασε τα νομίσματα, όπως και τα άλλα πάνω από 10.000 αντικείμενα της Συλλογής του, στα τέλη του 19ου και την πρώτη δεκαετία του 20ού αι., συμμετέχοντας δραστήρια σε δημοπρασίες της Βιέννης και του Παρισιού, πόλεις όπου ο Γρ. Μάνος υπηρέτησε και έζησε ως πρέσβης της Ελλάδος, και στις οποίες εκείνη την εποχή είχε αναπτυχθεί έντονο συλλεκτικό ενδιαφέρον για τα έργα τέχνης των χωρών της Άπω Ανατολής[16].

Στο χειρόγραφο κατάλογο της Συλλογής Γρ. Μάνου, που φυλάσσεται στο Μουσείο, (τον οποίο συνέταξε στη γαλλική γλώσσα και παρέδωσε στο Ελληνικό Δημόσιο ο ίδιος ο Γρ. Μάνος), τα νομίσματα καταχωρίζονται με την ένδειξη «αριθμός 1332 , εντός κυτίου 949» και περιγράφονται από τον συλλέκτη ως «Συλλογή αποτελουμένη εκ 59 διαφόρων νομισμάτων των δυναστειών Χαν, Μινγκ , Τεκίνγκ», χωρίς όμως να προσδιορίζεται το καθένα αντικείμενο χωριστά[17].

Και σήμερα τα 59 αυτά νομίσματα φυλάσσονται (μαζί με άλλα 13 νομίσματα και φυλακτά που προστέθηκαν αργότερα) σ' αυτή την κινέζικη κασετίνα του 19ου αι. (διακοσμημένη με φίλντισι και μαύρη λάκα), στην οποία τα είχε τοποθετήσει κάποτε ο Γρ. Μάνος. Στο σύνολο των 72 αντικειμένων της κασετίνας, εκτός από τα κινέζικα νομίσματα και φυλακτά, συμπεριλαμβάνονται έξι ιαπωνικά του 17ου-19ου αι. μ.Χ., τέσσερα από το Αννάμ του 19ου αι. μ.Χ., ένα βυζαντινό και ένα γερμανικό του 17ου αι.[18].

Η παραπάνω σύνθεση της συλλογής νομισμάτων οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το ενδιαφέρον του Γρ. Μάνου επικεντρώθηκε στην αγορά κινέζικων νομισμάτων. Οι ανακρίβειες όμως που υπάρχουν στην πολύ σύντομη περιγραφή των νομισμάτων στον κατάλογό του, ως προς την προέλευση των αντικειμένων, όπως και οι ανακρίβειες ως προς τη χρονική κατάταξη των νομισμάτων, δείχνουν ότι ο συλλέκτης δεν ασχολήθηκε ειδικά με τα νομίσματα και βασίστηκε χωρίς επιφύλαξη στις πληροφορίες που του είχαν δώσει οι έμποροι-προμηθευτές του. Κατά τη μελέτη των νομισμάτων π.χ. δεν βρέθηκαν νομίσματα των περιόδων της τόσο σημαντικής ιστορικά δυναστείας των Τανγκ (618-960 μ.Χ), βρέθηκαν όμως, ενώ δεν αναφέρονται στον κατάλογο, νομίσματα της εποχής των «Νοτίων και Βορείων Δυναστειών» (265-581 μ.Χ.), της εποχής της δυναστείας των Σουνγκ (960-1279 μ.Χ.), καθώς και της μογγολικής δυναστείας Γιουάν (1279-1368), πράγμα που ενισχύει και την παραπάνω άποψή μας. Εξάλλου, αρχαία νομίσματα της εποχής της δυναστείας των Τσου προφανώς συγκαταλέγονται στα νομίσματα της δυναστείας των Χαν. Ενώ ομάδα αρχαίων κινέζικων νομισμάτων σε σχήμα μαχαιριού με ένδειξη «αριθμός 1472» και προέλευση «Ιαπωνία» περιγράφονται στον κατάλογό του ως «αντικείμενο εκ μετάλλου.» Ο τύπος αυτός των νομισμάτων – τα οποία κυκλοφορούσαν ευρύτατα έξω από τα σύνορα της Κίνας και έχουν βρεθεί σε διάφορες περιοχές της νοτιοανατολικής Σιβηρίας, της Κορέας και της Ιαπωνίας – ήταν μάλλον άγνωστος στον Γρ. Μάνο.

Γενικά η συλλογή κινέζικων νομισμάτων του μουσείου δεν μπορεί να θεωρηθεί πλήρης. Παρουσιάζει πολλά κενά, που οφείλονται κυρίως στον τυχαίο και περιστασιακό τρόπο συγκέντρωσής της. Απουσιάζουν εντελώς από τη συλλογή νομίσματα σημαντικών περιόδων της ιστορίας της Κίνας, όπως ολό-

15. Η δωρεά της Συλλογής Γρ. Μάνου προς το Ελληνικό Δημόσιο έγινε το 1919, ενώ το Σινοϊαπωνικό Μουσείο Κερκύρας άνοιξε για πρώτη φορά στο κοινό το 1927. Βλ. αρχείο Σινοϊαπωνικού Μουσείου Κερκύρας, Η' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.

16. Η Συλλογή, που είναι κυρίως σινοϊαπωνική (10.000 αντικείμενα), περιλαμβάνει επίσης γύρω στα 500 αντικείμενα προερχόμενα από τις χώρες της νοτιοανατολικής Ασίας, όπως Νεπάλ, Θιβέτ, Καμπότζη κτλ.

17. Αναλυτικότερη περιγραφή συναντάμε στον κατάλογο Γρ. Μάνου για μερικά νομίσματα-φυλακτά και φυλακτά.

18. Η αναγνώριση αυτών των δύο τελευταίων νομισμάτων, ενός βυζαντινού και ενός γερμανικού, έγινε από τον καθηγητή †Tony Hankens (Belgium).

κληρη η εποχή της δυναστείας των Τανγκ, που προαναφέραμε, αλλά και σημαντικών περιόδων της δυναστείας των Μινγκ, ακόμη και της δυναστείας των Τσινγκ. Παρά τα χρονολογικά κενά της η σπουδαιότητα της συλλογής ως μουσειακού εκθέματος δεν υποβαθμίζεται, γιατί τα συγκεκριμένα νομίσματα φανερώνουν την εξέλιξη της κινέζικης νομισματοκοπίας σε μία ιδιαίτερα μεγάλη περίοδο εποχών από τον 7ο αι. π.Χ. έως και τον 19ο αι. μ.Χ.

Με τον κατάλογο αυτό επιχειρείται η πρώτη παρουσίαση των νομισμάτων του Μουσείου Ασιατικής Τέχνης της Κερκύρας και συγκεκριμένα των κινέζικων νομισμάτων, που είναι και τα περισσότερα[19]. Τα νομίσματα ταξινομούνται κατά χρονολογική σειρά.

## ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ ΤΣΕΟΥ (770-221 π.Χ.)

**1.** Νόμισμα-μαχαίρι[20] (Πίν. 67).
(770-221 π.Χ.);
Μήκος 14,50, πάχος 0,5 εκ., βάρος 39,82 γρ.
Χαλκός, κοκκινωπός.

**2.** Νόμισμα-μαχαίρι (Πίν. 67).
(770-221 π.Χ.);
Μήκος 16,30, πάχος 0,4 εκ., βάρος 48,50 γρ.
Χαλκός, κοκκινωπός.

Τα δύο αυτά νομίσματα-μαχαίρια ακολουθούν το αρχαιότερο σχήμα νομισμάτων της Κίνας και δεν φέρουν επιγραφές. Από τον κατάλογο Γρ. Μάνου φαίνεται ότι προέρχονται από την Ιαπωνία και χαρακτηρίζονται ως μεταλλικά αντικείμενα, όπως και τα υπόλοιπα νομίσματα-μαχαίρια που περιγράφουμε σε συνέχεια.

**3.** Νόμισμα-μαχαίρι (τάο), κράτος Τσι (Πίν. 67).
7ος-3ος αι. π.Χ.
Μήκος 17,3, διάμ. 2,5 εκ., βάρος 55,95 γρ.
Έμπρ.: επιγραφή με ένδειξη «επαρχία Τσι» (τόπος κατασκευής) και της νομισματικής μονάδας «χούο».
Όπ.: ο χαρακτήρας 2, δηλ. 2 «χούο».
Έχει υποστεί φθορά και διάβρωση.
Χαλκός, πράσινη πατίνα.

**Περίοδος Μαχόμενων Βασιλείων (475-221 π.Χ.)**

**4.** Νόμισμα-μαχαίρι, κράτος Τσι (Πίν. 67).
(475-221 π.Χ.).
Μήκος 17,3, διάμ. 2,5 εκ., βάρος 54,13 γρ.
Έμπρ.: επιγραφή με ένδειξη επαρχία Τσι (τόπος κατασκευής) και της νομισματικής μονάδας «χούο».
Όπ.: χωρίς χαρακτήρες.
Έχει υποστεί φθορά και διάβρωση.
Χαλκός, πράσινη πατίνα.

**5.** Νόμισμα-μαχαίρι τύπου Μινγκ, κράτος Τσι (Πίν. 67).
(475-221 π.Χ.).
Μήκος 17,2, διάμ. 2,5 εκ., βάρος 54,86 γρ.
Έμπρ.: επιγραφή με ένδειξη επαρχία Τσι (τόπος κατασκευής) και της νομισματικής μονάδας «χούο».
Όπ.: ο χαρακτήρας Μινγκ (λαμπρός, μεγάλος).
Χαλκός, πράσινη πατίνα.

**6.** Νόμισμα-μαχαίρι, κράτος Τσι (Πίν. 68).
(475-221 π.Χ.).
Μήκος 18,3, διάμ. 2,5 εκ., βάρος 77,50 γρ.
Έμπρ.: επιγραφή με ένδειξη επαρχία Τσι (τόπος κατασκευής) και της νομισματικής μονάδας «χούο».
Όπ.: ανθέμια.
Έχει υποστεί φθορά, μεγάλη διάβρωση.
Χαλκός, πράσινη πατίνα.

**7.** Νόμισμα-μαχαίρι τύπου Μινγκ (Πίν. 68).
(400-250 π.Χ.).
Μήκος 13 εκ. βάρος 12,19 γρ.
Έμπρ.: ο χαρακτήρας Μινγκ (λαμπρός, μεγάλος).
Όπ.: δεν διακρίνεται καθαρά, θα πρέπει να ήταν λεία.
Χαλκός, πράσινη πατίνα.

19. Ευχαριστώ την προϊσταμένη της Η' ΕΠΚΑ Κ. Πρέκα-Αλεξανδρή και την αρχαιολόγο Ε. Νεκράσοβα (Ουζμπεκιστάν) για τη βοήθεια που μου προσέφεραν στη μελέτη του υλικού, καθώς και τον αδελφό μου Γ. Μελά για τη μετάφραση των γερμανικών κειμένων.

20. Τα νομίσματα έχουν απεικονιστεί σε σμίκρυνση 1:2. Ο αστερίσκος * δηλώνει ότι το νόμισμα έχει απεικονιστεί σε φυσικό μέγεθος.

**8.** Νόμισμα-σκαπάνη (που), πόλη-κράτος Τσου (Πίν. 68).
(475-221 π.Χ.).
Μήκος 9,5, μεγ. πλάτος 3,5 εκ., βάρος 29,53 γρ.
Έμπρ.: επιγραφή «πόλη-Τσου».
Όπ.: δίνεται η αξία του νομίσματος «10 χούο».
Χαλκός, πράσινη πατίνα.

**9.** Νόμισμα-σκαπάνη, πόλη Αν-ί (Πίν. 68).
Μήκος 6, μεγ. πλάτος 3,5 εκ., βάρος 19,67 γρ.
Έμπρ.: επιγραφή «πόλη Αν-ί», 2 τσιν.
Όπ.: λεία, χωρίς χαρακτήρες.
Το νόμισμα ελαφρώς φθαρμένο.
Χαλκός, πράσινη πατίνα.

Η πόλη Αν-ί της επαρχίας Σανσί ήταν πρωτεύουσα του κράτους Βέι (Λιάνγκ). Η έκδοση αυτού του τύπου νομισμάτων τοποθετείται στα 425-221 π.Χ.

**10.** Νόμισμα-σκαπάνη, πόλη Τσιν-Γιαγκ (Πίν. 68).
Μήκος 5, μεγ. πλάτος 3,5 εκ., βάρος 12,94 γρ.
Έμπρ.: επιγραφή «Πόλη Τσιν-Γιαγκ, 1 τσιν».
Όπ.: λεία, χωρίς χαρακτήρες.
Το νόμισμα έχει υποστεί φθορά.
Χαλκός, πράσινη πατίνα.

Η πόλη Τσιν-Γιαγκ βρισκόταν στο πριγκιπάτο Τσιν, το οποίο από τον 5ο αι. π.Χ. ήταν υπό την ηγεμονία του κράτους Βέι (Λιαγκ). Η έκδοση αυτού του τύπου νομισμάτων, που συνέχιζε την παράδοση, τοποθετείται γύρω στα 425-221 π.Χ.

**11.** Νόμισμα-σκαπάνη με στρογγυλεμένα άκρα (Πίν. 68).
(400-221 π.Χ.).
Μήκος 4,5, μεγ. πλάτος 3,3 εκ., βάρος 13,10 γρ.
Το νόμισμα είναι φθαρμένο.
Χαλκός, πράσινη πατίνα.

**12.** Νόμισμα-σκαπάνη, πόλη Τα-Γιν (Πίν. 68).
(400-221 π.Χ.).
Μήκος 8,2, μεγ. πλάτος 4 εκ., βάρος 22, 46 γρ.
Χαλκός, πράσινη πατίνα.

**13.** Νόμισμα με στρογγυλή οπή (Πίν. 69).
(250-221 π.Χ.);
Διάμ. 4, διάμ. οπής 0,6 εκ., βάρος 9,65 γρ.
Έμπρ.: επιγραφή με ένδειξη επαρχία Τσι (τόπος κατασκευής) και της νομισματικής μονάδας τσιν, αξίας «1 τσιν».
Όπ.: λεία, χωρίς χαρακτήρες.
Λεπτό σε πάχος.
Χαλκός, πράσινη πατίνα.

ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ ΤΣΙΝ (221-205 π.Χ.)

**14.** Νόμισμα παν-λιανγκ, αξίας «μισή λιανγκ» (Πίν. 69).
Διάμ. 4,6, διαστ. οπής 1,3×1,3, πάχος 0,1 εκ., βάρος 30 γρ.
Έμπρ.: επιγραφή αριστερά, δεξιά της τετράγωνης οπής σε έντονο ανάγλυφο με δύο χαρακτήρες «μισή λιαγκ».
Οι χαρακτήρες αυστηρώς ορθογώνιοι.
Όπ.: λεία, χωρίς χαρακτήρες.
Χαλκός, πράσινη πατίνα.

ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ ΧΑΝ (206 π.Χ.-220 μ.Χ.)

**15.** Νόμισμα με τετράγωνη οπή (Πίν. 69).
206 π.Χ.-9 μ.Χ.
Διάμ. 4,7, διαστ. οπής 1,2×1,2 εκ., βάρος 27,38 γρ.
Έμπρ.: επιγραφή με ένδειξη της νομισματικής μονάδας «λιανγκ» και αριθμού «10» (10η σειρά).
Όπ.: λεία, χωρίς χαρακτήρες.
Το νόμισμα ελαφρώς φθαρμένο.
Χαλκός, πράσινη πατίνα.

**16.** Το ίδιο (Πίν. 69).
Διάμ. 4,7, διαστ. οπής 1,2×1,2 εκ., βάρος 26,85 γρ.
Έμπρ.: επιγραφή με ένδειξη της νομισματικής μονάδας «λιανγκ» και αριθμού «10» (10η σειρά).
Όπ.: λεία, χωρίς χαρακτήρες.
Το νόμισμα ελαφρώς φθαρμένο.
Χαλκός, πράσινη πατίνα.

**17*.** Νόμισμα γου-τσου, αξίας 5 τσου (σου) (Πίν. 69).
1ος αι. μ.Χ.
Διάμ. 2,4, διαστ. οπής 1×1 εκ., βάρος 2, 56 γρ.
Έμπρ.: επιγραφή αριστερά και δεξιά της τετράγωνης οπής με χαρακτήρες γου-τσου, δηλ. 5 τσου.
Όπ.: λεία, χωρίς χαρακτήρες.
Πολύ λεπτό χείλος γύρω από τη σχετικά μεγάλη οπή και στην άκρη του νομίσματος.
Το νόμισμα φθαρμένο, οι χαρακτήρες όμως διαβάζονται καθαρά.
Χαλκός, πράσινη πατίνα.

**18*.** Νόμισμα γου-τσου, αξίας 5 τσου (Πίν. 69).
1ος αι. μ.Χ.
Διάμ. 2,4, διαστ. οπής 0,6×0,7 εκ., βάρος 3,79 γρ.
Έμπρ.: επιγραφή αριστερά και δεξιά της τετράγωνης οπής με χαρακτήρες γου-τσου, δηλ. 5 τσου.
Όπ.: ρόμβος με ακτίνες που σχηματίζουν τέσσερα πλαίσια από ένα «αστέρι» στο καθένα.

Το νόμισμα είναι πολύ φθαρμένο, αλλά η επιγραφή του διαβάζεται.
Χαλκός, πράσινη πατίνα.

**Δυναστεία Χαν, περίοδος Γιανγκ-Μανγκ (9-24 μ.Χ.)**

**19.** Νόμισμα-μαχαίρι αξίας 5.000 τσου (Πίν. 70).
Μήκος 0,7, διάμ. 2,5, διαστ. οπής 1×1 εκ., βάρος 26,42 γρ.
Έμπρ.: επιγραφή στο στρογγυλό μέρος πάνω/κάτω της τετράγωνης οπής με χαρακτήρες: 1 τάο (ένα μαχαίρι) και στο υπόλοιπο τμήμα αναγράφεται η ονομαστική αξία του νομίσματος.
Όπ.: λεία, χωρίς χαρακτήρες και επιχρυσωμένη στο στρογγυλό τμήμα του νομίσματος, γύρω από την οπή.
Το νόμισμα ελαφρώς φθαρμένο.
Χαλκός, πράσινη πατίνα.

**20.** Νόμισμα-μαχαίρι αξίας 5.000 τσου (Πίν. 70).
Μήκος 7,2, διάμ. 2,7 εκ., βάρος 34,44 γρ.
Έμπρ.: επιγραφή στο στρογγυλό μέρος πάνω/κάτω της τετράγωνης οπής με χαρακτήρες 1 τάο (ένα μαχαίρι) και στο υπόλοιπο τμήμα αναγράφεται η ονομαστική αξία του νομίσματος. Η επιγραφή είναι ευδιάκριτη.
Όπ.: λεία, χωρίς χαρακτήρες.
Το νόμισμα ελαφρώς φθαρμένο.
Χαλκός.

**21.** Νόμισμα-μαχαίρι αξίας 5000 τσου (Πίν. 70).
Μήκος 7,4, διάμ. 2,3 εκ., βάρος 29,65 γρ.
Έμπρ.: επιγραφή στο στρογγυλό μέρος πάνω/κάτω της τετράγωνης οπής με χαρακτήρες 1 τάο (ένα μαχαίρι) και στο υπόλοιπο τμήμα αναγράφεται η ονομαστική αξία του νομίσματος. Η επιγραφή είναι ευδιάκριτη.
Όπ.: λεία, χωρίς χαρακτήρες.
Χαλκός, πράσινη πατίνα.

**22.** Νόμισμα-μαχαίρι αξίας 500 τσου (Πίν. 70).
Μήκος 7,4, διάμ. 2,5 εκ., βάρος 18,66 γρ.
Έμπρ.: επιγραφή στην κεφαλή αριστερά και δεξιά της τετράγωνης οπής με χαρακτήρες 1 τάο (ένα μαχαίρι) και στο υπόλοιπο τμήμα αναγράφεται η ονομαστική αξία του νομίσματος.
Όπ.: λεία, χωρίς χαρακτήρες.
Το νόμισμα ελαφρώς φθαρμένο.
Χαλκός, πράσινη πατίνα.

**Νομίσματα-φυλακτά μεταγενέστερων χρόνων κατά τα πρότυπα των εκδόσεων της περιόδου Γιανγκ-Μανγκ**

**23.** Νόμισμα σε σχήμα σκαπάνης, κατά τα πρότυπα της 3ης έκδοσης του Γιανγκ-Μανγκ (Πίν. 70).
Μήκος 5,5, μεγ. πλάτος 2,2 εκ., βάρος 15,45 γρ.
Έμπρ.: ανάγλυφη επιγραφή «σκαπάνη ανταλλαγής».
Όπ.: σχέδια ανθόσχημα.

**24.** Νόμισμα σε σχήμα σκαπάνης, κατά τα πρότυπα της 3ης έκδοσης του Γιάνγκ-Μανγκ (Πίν. 70).
Μήκος 5,5, μεγ. πλάτος 2,4 εκ., βάρος 13 γρ.
Έμπρ.: ανάγλυφη επιγραφή «σκαπάνη ανταλλαγής».
Όπ.: «αστέρι» και ημισέληνος, κατά την παράδοση το «νύχι» του αυτοκράτορα.
Χαλκός, πράσινη πατίνα.

**25.** Μεγάλο νόμισμα-φυλακτό κατά τα πρότυπα της «σκαπάνης ανταλλαγής» της 3ης έκδοσης του Γιανγκ-Μανγκ (Πίν. 70).
Μήκος 11,5, μεγ. πλάτος 0,55 εκ., βάρος 156,12 γρ.
Χαλκός, πατίνα.

**26.** Νόμισμα-μαχαίρι, αξίας 500 τσου (Πίν. 70).
Μήκος 5,8, διάμ. 2,1 εκ., βάρος 14,58 γρ.
Έμπρ.: επιγραφή στο στρογγυλό μέρος αριστερά και δεξιά της τετράγωνης οπής με χαρακτήρες 1 τάο (ένα μαχαίρι).
Όπ.: λεία, χωρίς χαρακτήρες.
Χαλκός κοκκινωπός.
Παρουσιάζει διαφοροποίηση στο σχήμα του κυρίως σώματος από τα νομίσματα της περιόδου Γιανγκ-Μανγκ (9-24 μ.Χ.).

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΝΟΤΙΩΝ ΚΑΙ ΒΟΡΕΙΩΝ ΔΥΝΑΣΤΕΙΩΝ (265-581 μ.Χ.)

**Δυναστεία Βόρεια Τσι (550-577 μ.Χ.)**

**27*.** Νόμισμα γου-τσου, αξίας 5 τσου (Πίν. 71).
Κυκλοφόρησε το 553 μ.Χ.
Διάμ. 2,2, διαστ. οπής 0,8×0,8 εκ., βάρος 2,64 γρ.
Έμπρ.: επιγραφή αριστερά και δεξιά της τετράγωνης οπής με χαρακτήρες που διαβάζονται από αριστερά προς τα δεξιά «Άρτιο νόμισμα των 5 τσου». Η επιγραφή είναι ευδιάκριτη.
Όπ.: λεία, χωρίς χαρακτήρες.
Χείλος σχετικά λεπτό γύρω από την οπή και στην άκρη του νομίσματος.
Το νόμισμα είναι ελαφρώς φθαρμένο.
Χαλκός, πράσινη πατίνα.

**Δυναστεία Βόρεια Τσου (557-581 μ.Χ.)**

**28.** Νόμισμα αξίας 5 τσου (Πίν. 71).
Διάμ. 5,7, διαστ. οπής 1,8×1,8, πάχος 2,5 εκ., βάρος 35, 25 γρ.
Έμπρ.: επιγραφή με τέσσερις χαρακτήρες που διαβάζονται «Μέγα νόμισμα των 5 στοιχείων». Η επιγραφή είναι ευδιάκριτη.
Όπ.: το ίδιο με την εμπρόσθια.
Σχετικά λεπτό χείλος στην άκρη του νομίσματος και γύρω από την οπή.
Το νόμισμα είναι φθαρμένο.
Χαλκός, πράσινη πατίνα.

**29.** Νόμισμα αξίας 5 τσου (Πίν. 71).
Διάμ. 5,2, διαστ. οπής 1,8×1,8 εκ., βάρος 25,65 γρ.
Έμπρ.: επιγραφή με τέσσερις χαρακτήρες που διαβάζονται «Μέγα νόμισμα των 5 στοιχείων».
Η επιγραφή είναι ευδιάκριτη.
Όπ.: λεία, χωρίς χαρακτήρες.
Το χείλος σχετικά λεπτό στην άκρη του νομίσματος και στην οπή.
Το νόμισμα είναι φθαρμένο.
Χαλκός, πράσινη πατίνα, έχει υποστεί διάβρωση.

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΠΕΝΤΕ ΔΥΝΑΣΤΕΙΩΝ (907-960 μ.Χ.)

**Δυναστεία ύστερη Τσου 951-960 μ.Χ.**

**30*.** Νόμισμα-φυλακτό κατά τα πρότυπα του νομίσματος αξίας 50 τσου έκδοσης Γιανγκ-Μανγκ (Πίν. 71).
Γύρω στα 960-995 μ.Χ.
Διάμ. 2,7, διαστ. οπής 0,7×0,7 εκ., βάρος 6, 91 γρ.
Γύρω στα 960-995 μ.Χ.
Έμπρ.: επιγραφή αριστερά και δεξιά της τετράγωνης οπής με 4 χαρακτήρες.
«Μεγάλη κυκλοφορία των 5 δεκάδων».
Όπ.: χελώνα και αστρικά σύμβολα.
Χείλος σχετικά λεπτό γύρω από τη μικρή οπή και στην άκρη του νομίσματος.
Το νόμισμα είναι φθαρμένο, αλλά οι χαρακτήρες του διαβάζονται καθαρά.
Χαλκός, πράσινη πατίνα.

**31*.** Νόμισμα-φυλακτό, τσου (Πίν. 71).
Διάμ. 0,3, διαστ. οπής 0,9×0,9 εκ., βάρος: 10, 26 γρ.
Έμπρ.: επιγραφή αριστερά και δεξιά της τετράγωνης οπής με τέσσερις χαρακτήρες.
Όπ.: αστρικά σύμβολα.
Πλατύ χείλος γύρω από τη σχετικά μικρή οπή και στην άκρη του νομίσματος.
Το νόμισμα είναι πολύ φθαρμένο, αλλά η επιγραφή του διαβάζεται καθαρά.
Χαλκός, πράσινη πατίνα.

ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ ΤΩΝ ΣΟΥΝΓΚ (960-1279 )

**Δυναστεία Βόρεια Σουνγκ, περίοδος Τσουννίνγκ (1102-1106 μ.Χ.)**

**32*.** Νόμισμα τσίεν,Τσουννίνγκ-τονγκπάο (Πίν. 71).
Διάμ. 3,3, διαστ. οπής 1×1, πάχος 0,2 εκ., βάρος 12,79 γρ.
Έμπρ.: επιγραφή με τέσσερις χαρακτήρες που διαβάζονται κατά τη φορά των δεικτών του ρολογιού: «Κυκλοφορούν νόμισμα των χρόνων Τσουννίνγκ».
Η επιγραφή είναι ευδιάκριτη, καλλιγραφική.
Όπ.: λεία, χωρίς χαρακτήρες.
Χείλος υπερυψωμένο στις δύο όψεις και σχετικά λεπτό γύρω από την οπή.
Χαλκός, πράσινη πατίνα.
Σύμφωνα με την παράδοση η επιγραφή θεωρείται αυτόγραφο του αυτοκράτορα Χούι-Τσουνγκ (1101-1125) της δυναστείας Σουνγκ, που κυβερνούσε την περίοδο αυτή.

**Δυναστεία Βόρεια Σουνγκ, περίοδος Τα-Κουάν (1107-1110 μ.Χ.)**

**33*.** Νόμισμα τακουάν-τονγκπάο, ονομαστικής αξίας 10 τσίεν (Πίν. 71).
Διάμ. 2,4, διαστ. οπής 0,5×0,5 εκ., βάρος 3,88 γρ.
Έμπρ.: επιγραφή με τέσσερις χαρακτήρες που διαβάζονται σταυρωτά: «Κυκλοφορούν νόμισμα των χρόνων Τακουάν».
Η επιγραφή είναι ευδιάκριτη, καλλιγραφική.
Όπ.: λεία, χωρίς χαρακτήρες.
Χείλος σχετικά λεπτό γύρω από την οπή και πιο πλατύ στην άκρη του νομίσματος.
Το νόμισμα είναι ελαφρώς φθαρμένο.
Χαλκός, πράσινη πατίνα.

**34.** Μεγάλο αφιερωτικό νόμισμα τακουάν-τονγκπάο (Πίν. 72).
Διάμ. 11,5, διαστ. οπής 2,7×2,7 εκ., βάρος 200 γρ.
Έμπρ.: επιγραφή με τέσσερις χαρακτήρες που διαβάζονται σταυρωτά: «Κυκλοφορούν νόμισμα των χρόνων Τακουάν».
Η επιγραφή είναι ευδιάκριτη.
Όπ.: αριστερά και δεξιά της οπής «αστέρι» και «νύχι» του αυτοκράτορα.

Χείλος σχετικά λεπτό γύρω από την οπή και πιο πλατύ στην άκρη του νομίσματος.
Το νόμισμα είναι ελαφρώς φθαρμένο.
Μπρούντζος, πράσινη πατίνα.

**35.** Νόμισμα τακουάν-τονγκπάο, σε σχήμα απόληξης λεπίδας μαχαιριού (Πίν. 72).
Έμπρ.: επιγραφή με τέσσερις χαρακτήρες που διαβάζονται πάνω/κάτω: «Κυκλοφορούν νόμισμα των χρόνων Τακουάν».
Η επιγραφή είναι ευδιάκριτη.
Όπ.: πάνω/κάτω της οπής «αστέρια».
Χείλος σχετικά παχύ γύρω από την οπή και στην άκρη του νομίσματος.
Το νόμισμα είναι ελαφρώς φθαρμένο.
Μπρούντζος, πράσινη πατίνα.

Τα νομίσματα τακουάν-τονγκπάο κυκλοφόρησαν υπό τον αυτοκράτορα Χούι-τσουνγκ (1101-1125) της δυναστείας Σουνγκ, που κυβερνούσε την περίοδο αυτή.
Το νόμισμα «τονγκπάο» για πρώτη φορά κυκλοφόρησε κατά την εποχή των Τανγκ και η φράση αυτή σημαίνει κυριολεκτικά «Κυκλοφορών (ισχύων) θησαυρός», δηλ. χρήμα. Το εξόγκωμα στην πίσω όψη του νομίσματος, που μοιάζει με τελεία, οι Κινέζοι το αποκαλούν «αστέρι».

**Κράτος Τσιν, περίοδος Τα-Τινγκ (1161-1181 μ.Χ.)**

**36.** Νόμισμα τσίεν, τατίνγκ-τονγκπάο (Πίν. 72).
Διάμ. 4,5, διαστ. οπής 1,1×1,1 εκ., βάρος 7,93 γρ.
Έμπρ.: επιγραφή με τέσσερις χαρακτήρες που διαβάζονται σταυρωτά: «Κυκλοφορούν νόμισμα των χρόνων Τα-τίνγκ».
Η επιγραφή είναι ευδιάκριτη.
Όπ.: δεν διακρίνεται λόγω φθοράς.
Χείλος σχετικά λεπτό γύρω από την οπή και πιο πλατύ στην άκρη του νομίσματος.
Το νόμισμα είναι πολύ φθαρμένο, ιδιαίτερα στην πίσω όψη.
Χαλκός, έχει υποστεί μεγάλη οξείδωση, πράσινη πατίνα.

**37.** Νόμισμα τσίεν, τατίνκ-τονγκπάο (Πίν. 72).
Διάμ. 4,5, διαστ. οπής 1,1×1,1 εκ., βάρος 22,68 γρ.
Έμπρ.: επιγραφή με τέσσερις χαρακτήρες που διαβάζονται σταυρωτά: «Κυκλοφορούν νόμισμα των χρόνων Τα-τινγκ».
Η επιγραφή δεν είναι καθαρή, λόγω φθοράς.
Όπ.: αριθμός 2.
Χείλος σχετικά λεπτό γύρω από την οπή και πιο πλατύ στην άκρη του νομίσματος.
Χαλκός, πράσινη πατίνα.

**Δυναστεία Σουνγκ, περίοδος Τάι-Χο (1201-1208 μ.Χ.)**

**38.** Νόμισμα τσίεν, ταϊχό-τσουνγκπάο (Πίν. 73).
Διάμ. 3,9, διαστ. οπής 1,1×1,1 εκ., βάρος 12,77 γρ.
Έμπρ.: επιγραφή με τέσσερις χαρακτήρες που διαβάζονται σταυρωτά «Βαρύ (γνήσιο) νόμισμα των χρόνων Τάι-Χο».
Η επιγραφή είναι ευδιάκριτη.
Όπ.: λεία, χωρίς χαρακτήρες.
Χείλος σχετικά ψηλό στην άκρη του νομίσματος.
Χαλκός, πράσινη πατίνα.

**Δυναστεία Σουνγκ, περίοδος Τσία-Τινγκ (1208-1224 μ.Χ.)**

**39.** Νόμισμα τσίεν, τσιατίνγκ-γιουανγκπάο (Πίν. 73).
Διάμ. 4,5, διαστ. οπής 1,2×1,2 εκ., βάρος 26,47 γρ.
Έμπρ.: επιγραφή με τέσσερις χαρακτήρες που διαβάζονται σταυρωτά: «Κύριο νόμισμα των χρόνων Τσία-Τινγκ».
Η επιγραφή είναι ευδιάκριτη.
Όπ.: αριθμός 10.
Χείλος σχετικά ψηλό στην άκρη του νομίσματος.
Χαλκός, πράσινη πατίνα.

ΜΟΓΓΟΛΙΚΗ ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ ΤΩΝ ΓΙΟΥΑΝ (1279-1368 μ.Χ.)

**Περίοδος Τσιτσένγκ (1341-1367 μ.Χ.)**

**40*.** Νόμισμα τσίεν, τσιτσένγκ-τονγκπάο (Πίν. 73).
Διάμ. 3,9, διαστ. οπής 0,7×0,7 εκ., βάρος 8,64 γρ.
Έμπρ.: επιγραφή με τέσσερις χαρακτήρες που διαβάζονται κατά τη φορά του ρολογιού: «Κυκλοφορούν νόμισμα των χρόνων Τσιτσένγκ».
Όπ.: το ίδιο.
Το νόμισμα είναι πολύ φθαρμένο, αλλά η επιγραφή του διαβάζεται.
Χαλκός, πράσινη πατίνα.

**Περίοδος Τα-Τσουνγκ (1364-1367 μ.Χ.)**

**41*.** Νόμισμα τσίεν, τατσούνγκ-τονγκπάο (Πίν. 73).
Διάμ. 3, διαστ. οπής 0,7×0,7 εκ., βάρος 7, 83 γρ.
Έμπρ.: επιγραφή με τέσσερις χαρακτήρες που διαβάζονται σταυρωτά «Κυκλοφορούν νόμισμα των χρόνων Τα-Τσουνγκ».
Όπ.: λεία.
Το νόμισμα είναι πολύ φθαρμένο, αλλά η επιγραφή του διαβάζεται.
Χαλκός, πράσινη πατίνα.
Το νόμισμα εκδόθηκε από τον Τσουνγκ -Γιαουάντσαν, που πήρε τη ρήση Τα-τσούνγκ.

ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ ΤΩΝ ΜΙΝΓΚ (1368-1644 μ.Χ.)

**Περίοδος Τσενγκ-Τε (1506-1521 μ.Χ.)**

**42*.** Νόμισμα τσίεν, τσενγκτέ-τονγκπάο (Πίν. 73).
Διάμ. 2,7, διαστ. οπής 0,5×0,5 εκ., βάρος 5,45 γρ.
Έμπρ.: επιγραφή με τέσσερις χαρακτήρες που διαβάζονται σταυρωτά: «Κυκλοφορούν νόμισμα των χρόνων Τσενγκ-Τε».
Η επιγραφή είναι πολύ ευδιάκριτη.
Όπ.: δεν διακρίνεται λόγω φθοράς.
Χείλος σχετικά λεπτό γύρω από την οπή και πλατύτερο στην άκρη του νομίσματος.
Χαλκός, πράσινη πατίνα.

**43*.** Νόμισμα-φυλακτό τσίεν (Πίν. 73).
Διάμ. 2,7, διαστ. οπής 0,6×0,6 εκ., βάρος 5,40 γρ.
Έμπρ.: επιγραφή αριστερά και δεξιά της τετράγωνης οπής με δύο χαρακτήρες, από τους οποίους διακρίνεται μόνο ο χαρακτήρας «πάο» (χρήμα, θησαυρός).
Όπ.: άλογο με γυρισμένο προς τα πίσω το κεφάλι.
Πλατύ χείλος γύρω από τη σχετικά μικρή οπή και στα άκρα του νομίσματος.
Περίοδος Βαν-λι, τέλος 16ου αι.;
Το νόμισμα είναι πολύ φθαρμένο.
Χαλκός, πράσινη πατίνα.

ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ ΤΩΝ ΤΣΙΝΓΚ (1644-1911 μ.Χ.)

**Περίοδος Σουντσί (1644-1661 μ.Χ.)**

**44*.** Νόμισμα τσίεν, σουντσί-τονγκπάο (Πίν. 73).
Διάμ. 2,5, διαστ. οπής 0,5×0,5 εκ., βάρος 3,80 γρ.
Έμπρ.: επιγραφή με τέσσερις χαρακτήρες που διαβάζονται σταυρωτά: «Κυκλοφορούν νόμισμα των χρόνων Σουντσί».
Η επιγραφή είναι ευδιάκριτη.
Όπ.: λεία, χωρίς χαρακτήρες.
Περίγραμμα σχετικά λεπτό γύρω από την οπή και πολύ πλατύ στα άκρα του νομίσματος.
Το νόμισμα είναι πολύ φθαρμένο.
Χαλκός, πράσινη πατίνα.

**Περίοδος Τσιέν-Λουνγκ (1736-1795 μ.Χ.)**

**45*.** Νόμισμα τσίεν, τσιενλούνγκ-τονγκ-πάο (Πίν. 73).
Διάμ. 2,4, διαστ. οπής 0,6×0,6 εκ., βάρος 4,99 γρ.
Έμπρ.: επιγραφή με τέσσερις χαρακτήρες που διαβάζονται σταυρωτά: «Κυκλοφορούν νόμισμα των χρόνων Τσιέν-Λουνγκ».
Η επιγραφή είναι ευδιάκριτη.
Όπ.: αριστερά, δεξιά της τετράγωνης σε γραφή μαντζού, τόπος έκδοσης.
Χείλος σχετικά λεπτό γύρω από την οπή και πλατύ στην άκρη του νομίσματος.
Το νόμισμα είναι πολύ φθαρμένο, αλλά η επιγραφή του διαβάζεται καθαρά.
Χαλκός, πράσινη πατίνα.

**Περίοδος Τσία -Τσινγκ (1796-1821 μ.Χ.)**

**46.** Νόμισμα τσίεν, τσίατσινγκ -τονγκπάο (Πίν. 73).
Διάμ. 2,5, διαστ. οπής 0,6×0,6 εκ., βάρος 3,80 γρ.
Έμπρ.: επιγραφή με τέσσερις χαρακτήρες που διαβάζονται σταυρωτά: «Κυκλοφορούν νόμισμα των χρόνων Τσία-τσίνγκ».
Η επιγραφή είναι ευδιάκριτη.
Όπ.: γραφή των Μαντζού, επαρχία Γιουννάν.
Χείλος πολύ πλατύ στην άκρη του νομίσματος και λεπτό στην οπή.
Χαλκός, πράσινη πατίνα.

**Περίοδος Σανφένγκ (1851-1861 μ.Χ.)**

**47.** Νόμισμα τσίεν, σανφένγκ-γιουάνγκπάο (Πίν. 73).
Διάμ. 4,8, διαστ. οπής 0,9×0,9 εκ., βάρος 41,28 γρ.
Έμπρ.: επιγραφή με τέσσερις χαρακτήρες που διαβάζονται σταυρωτά: «Κύριο νόμισμα των χρόνων Σανφένγκ».
Η επιγραφή είναι ευδιάκριτη.
Όπ.: Επιγραφή των Μαντζού που υποδεικνύει τον τόπο έκδοσης (αυτοκρατορική αυλή) και την αξία: 100 μονάδες.
Χείλος πλατύ στην άκρη του νομίσματος και λεπτό σχετικά στην οπή.
Χαλκός.

ΦΥΛΑΚΤΑ ΣΕ ΣΧΗΜΑ ΝΟΜΙΣΜΑΤΩΝ

**48.** Νόμισμα ή φυλακτό σε σχήμα χελώνας (Πίν. 74).
Μήκος 4 εκ., βάρος 24,44 γρ.
Μπρούντζος.

**49.** Φυλακτό σε σχήμα καθρέφτη (Πίν. 74).
Μήκος 6,5, διάμ. 4,5 εκ., βάρος 50,57 γρ.
Έμπρ.: επιγραφή με χαρακτήρες «πάο».
Όπ.: άλογο που καλπάζει.
Περίοδος Μινγκ (Βαν-λι) τέλος 16ου αι.;
Μπρούντζος.

**50.** Φυλακτό σε σχήμα νομίσματος-σκαπάνης (Πίν. 74).
Μήκος 4,8 εκ., βάρος 20,55 γρ.
Έμπρ.: παιδιά, πιθανόν το σύμβολο της άνοιξης.

Όπ.: το ίδιο.
Μπρούντζος.

**51.** Φυλακτό σε σχήμα νομίσματος-σκαπάνης (Πίν. 74).
Μήκος 4,8 εκ., βάρος 19,94 γρ.
Έμπρ.: παιδιά, πιθανόν το σύμβολο της άνοιξης.
Όπ.: το ίδιο.
Μπρούντζος.

**52.** Νόμισμα ή φυλακτό σε σχήμα ψαριού (Πίν. 74).
Μήκος 6 εκ., βάρος 23,87 γρ.
Μπρούντζος.

**53.** Μεγάλο φυλακτό σε σχήμα νομίσματος (Πίν. 74).
Διαμ. 16, διαμ. οπής 6,3 εκ., βάρος 250 γρ.
Μπρούντζος.

*ΤΙΤΣΑ-ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΜΕΛΑ*

*ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ*

Για την ταύτιση των νομισμάτων χρησιμοποιήθηκε η εξής βιβλιογραφία:

Yu-ch'uan Wang, Early Chinese Coinage, New York 1951, μία ολοκληρωμένη μελέτη για τα πρώιμα νομίσματα της Κίνας.
A.A. Bikof, Moneti Kitaja, Leningrad 1969, ένα βιβλίο ιστορίας του κινεζικού νομίσματος, στο οποίο επίσης δίνεται εμπεριστατωμένος κατάλογος των νομισμάτων της Κίνας (11ος αι. π.Χ. - 20ός αι. μ.Χ.).
Michael Mitshiner, Oriental Coins and their Value in the Ancient and Classical World. 600 B.C. – A.D. 650, London 1976.
Numismatic Fine Arts, I.N.C. The Garret Collection, part I-II, 1984.
Chester L. Krause and Clifford Mishler, Standard Catalog of World Coins Krause Publications, 1985, 11 Edition.
Schatze Chinas aus Museen der D.D.R. Verlag Philipp von Zabern, Mainz Am Rhein 1990.

Και τα εξής άρθρα:
M.V. Borobief, Dalnevostotsnie moneti iz sobranija Irkutskovo Muzeja, Epigrafika Vostoka, 1961, XIV, I-1.
N.V. Ivotskina, Med v denejnom obrachenii tzurtzenskovo Gosudarstva Tzin (1115-1234), Trudi Gosudarstvenovo Ermitaza XII, Leningrad 1971.
T.D. Yin, The Monetary System of China from Shang to Ching Dynasty (1766 B.C.-A.D. 1911). Numismatic Circular, vol. 93, June 1985 κ.α.

## Summary

# CATALOGUE OF CHINESE COINS IN THE CORFU MUSEUM OF ASIAN ART (770 BC - 19TH c. AD)

The Corfu Museum of Asian Art houses a fairly small collection of coins and amulets in the form of coins, mainly from China, which are still unpublished.

The collection forms part of the Collection of Grigorios Manos, the founder of the Corfu Sino-Japanese Museum, the name of which was changed to Museum of Asian Art in 1973.

There are no details in the Museum archive relating to the date, place and manner in which the collection was acquired. Without doubt, however, the coins, like the other, over 10,000, objects in the Manos collection, were purchased by Grigorios Manos in the late 19th and early 20th c. Manos was an active presence at auctions in Vienna and Paris, where he lived while acting as Greek ambassador, and where there was at that period intense interest in works of art from the Far East.

The total of 72 objects of this kind, apart from the chinese coins and amulets, includes six from Japan, dating from the 17th to the 19th c., four from Annam (North Vietnam), from the 19th c., one byzantine, and one from Germany, from the 17th c.

There are many gaps in the collection of chinese coins in the Museum, due mainly to the fortuitous and occasional manner in which it was assembled. The chronological gaps, however, do not detract from the value of the collection as a museum exhibit, since the individual coins are representative of the history of chinese coinage from the Chou dynasty down to 1911.

The present catalogue represents a first attempt to publish the coins of the Corfu Museum of Asian Art, and more specifically the chinese coins, which form the majority. The coins are classified in chronological order.

*TITSA-PANAYIOTA MELA*

# INSCRIPTIONS CHRÉTIENNES ET PROTOBYZANTINES DE LA THRACE ORIENTALE ET DE L'ILE D'IMBROS (IIIe-VIIe SIÈCLES)

## PRÉSENTATION ET COMMENTAIRE HISTORIQUE*

A l'encontre des deux autres parties de ce recueil et de leur Supplément, où le classement des inscriptions suit l'ordre chronologique, nous avons cru plus propice au caractère de la présente partie de l'ordonner géographiquement, de l'Ouest en Est et du Nord au Sud. La raison principale en est que les inscriptions suffisamment datées sont très peu nombreuses, contrairement à celles qu'offrent les époques mésobyzantine et tardive, déjà traitées. En outre, les inscriptions que nous examinons ici sont en nombre presque double de celles déjà présentées dans les parties précédentes, prises ensemble (ΑΔ 43 (1988) : Μελέτες, Athènes 1995, pp. 219-291, pl. 101-118 ; *ibid.* 44-46 (1989-1991) : Μελέτες, Athènes 1996, pp. 239-334, pl. 97-108 ; *ibid.* 47-48 (1992-1993) : Μελέτες, Athènes 1997, pp. 309-333, pl. 61-63).

Le classement de cette partie selon l'ordre géographique, tout en respectant la chronologie approximative à l'intérieur de chaque unité, fait ressortir nettement la contribution épigraphique de chaque site, au moins quand le hasard nous a conservé les inscriptions. L'absence de datation dans certains cas signifie que l'inscription examinée peut se situer *grosso modo* à n'importe quel moment dans les limites chronologiques indiquées par le titre général, ou même les dépasser en amont ou en aval. Je dépasserai ainsi de peu dans les deux sens les coupures chronologiques que proposait Louis Robert (in Hellenica IV (1948), p. 109) pour les institutions et la civilisation de la fin de l'Antiquité et du Bas-Empire, dont il soulignait à juste titre l'unité et l'originalité.

Notons que la grande majorité des inscriptions recensées relève de l'épigraphie funéraire et concerne de prime abord trois villes, la métropole d'Héraclée et Panion, son premier évêché dans les notices primitives, ainsi que son évêché de Sèlyvria. A cette époque et jusqu'avant la création du thème de Thrace, à la fin du VIIe siècle, l'aire considérée comprenait, parmi les provinces du diocèse de Θρᾳκική, toute la province d'Europe avec ses villes, une partie de la province d'Hémimont avec la ville d'Andrinople et une partie de Rhodopes avec la ville d'Ainos.

Nous faisons précéder dans chaque unité les inscriptions datables avec une précision relative, que suivent celles, majoritaires, datées seulement par le mois et l'indiction, comme c'est la règle à l'époque concernée.

Enfin, les notices historiques de cette partie se limitent à celles qui concernent les sites mentionnés ici pour la première fois. Pour tous les autres bourgs ou villes, il convient de se référer aux parties précédentes. Soulignons que nous insistons particulièrement aux sites moins connus que les villes importantes, suffisamment citées dans les sources et disposant d'une riche bibliographie.

* Suite de la publication in ΑΔ 47-48 (1992-1993), Μελέτες, pp. 309-333.

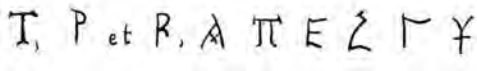
ANDRINOPLE

**111. «Mensa» funéraire (IVe s. ?)** (Pl. 75 a)

Dalle funéraire en marbre, portant une inscription avec le mot Τράπεζα en dessous du milieu de la surface, mutilée du côté bas droit. Au côté gauche, elle portait une cavité ronde ou demi-ronde, rallongée, semble-t-il, ultérieurement, des suites d'un réemploi. Elle servit probablement à l'origine de couvercle d'un sarcophage. Transportée au musée d'Andrinople depuis un des villages environnants, elle a été vue par Taşlıklıoğlu avant 1971 (n° d'inv. 1794). Longueur : «78» ; largeur : «38» ; épaisseur : «7» ; hauteur des lettres : «5» (d'après Taşlıklıoğlu). Photographie de C. Mango, The Byzantine Photograph Collection, Dumbarton Oaks, no 71.608 (au dos de la photographie, n° d'inv. du musée 1801, différent de celui de Taşlıklıoğlu).

Taşlıklıoğlu, Trakya, II, p. 34, n° 3, fig. 21 (estampage et photographie dépourvue de numéro de figure).

Τράπεζα Ῥαέγου



Surface très accidentée, écriture anguleuse et fruste.

Notons le ϒ avec la petite barre horizontale au milieu. Le Ῥ se présente sous deux formes : la première, dans le mot Τράπεζα, a la boucle dépassant la haste un peu vers le haut, tandis que la seconde, dans le nom Ῥαέγου, est proche du *R* latin. Les deux formes se rencontrent encore à l'époque suivante, aux VIIIe-Xe siècles (cf. Moutsopoulos, Morphologie, p. 76, pl. 2) ; Asdracha, Inscriptions II, n$^{os}$ 54, 56, 58-60).

— Τράπεζα Βλέγου (Taşlıklıoğlu).

*Table de Raegas (-gos).*

La pierre est l'un de très rares spécimens d'une certaine catégorie de monuments funéraires de l'aire helladique et, peut-être, l'unique exemple portant le mot Τράπεζα connu dans cette aire, tout au moins jusqu'à présent. Aux confins des mondes païen et chrétien, ces monuments ont perpétué la coutume ancienne des «agapes» funèbres, i.e. des repas rituels sur des triclinia bâtis autour de la tombe ou sur la dalle funéraire elle-même qui, de ce fait, s'appelait τράπεζα (*mensa* en latin).

La grande majorité des «tables» toutefois appartient à la catégorie spéciale des *mensae martyrum* ou *memoriae sanctorum,* vouées au culte des martyrs, qui se rencontre principalement dans l'Occident chrétien. Les exemples protobyzantins sont en comparaison peu nombreux et proviennent surtout de la Grèce propre, des îles de la mer Egée, de Chypre et de l'Asie Mineure. Voir en général, Duval, *Loca Sanctorum,* pp. 464-468 ; 525-542 ; Chalkia, «Τράπεζες μαρτύρων», pp. 101-106, avec une bibliographie complète ; je remercie le dernier auteur qui m'a signalé l'importance de cette inscription de Thrace. Cf. Mentzos, Ἡ κοιμητηριακή βασιλική τοῦ Δίου, p. 239 ; p. 243, fig. 1 : découverte récente d'une table d'offrandes près de la dalle funéraire de la sainte Magna, dans la basilique cémétériale de Dion.

En revanche, la table examinée ne semble pas appartenir à la catégorie des *mensae martyrum ;* elle pourrait même être datée de la fin du IIIe siècle et considérée comme une dalle funéraire païenne, en l'absence de la Croix ou du Chrisme, ou autre symbole sacré, qui figure habituellement sur les dalles chrétiennes. Sans aller jusque là, j'émets l'hypothèse qu'une ou même deux croix figuraient des deux côtés de l'inscription, la première, à l'endroit endommagé par l'usage ultérieur. Par ailleurs, la cavité détruite aurait servi auparavant à la déposition des offrandes en l'honneur du mort, qui est ici un simple fidèle (cf. E. Chalkia, Οἱ τράπεζες στή νεκρική λατρεία, XVIe Symposium d'Archéologie et d'Art byzantin et post-byzantin, Résumés des communications, Athènes, mai 1996, p. 79).

Notons en outre le cas rare où figure le mot τράπεζα (Τράπεζα Ἀλέξανδρως) en dessus de *mensa (Mensa Alexandros)*, sur une autre inscription, bilingue, d'une dalle funéraire portant le Chrisme, découverte à Mactar, en Tunisie (voir F. Prévot, Recherches archéologiques franco-tunisiennes à Mactar, V : Les inscriptions chrétiennes, Rome 1984, p. 86, n° 32, fig. 97). Cf. la table en fer à cheval, à décor champlevé, découverte à Kampanopétra de Salamine de Chypre, portant à sa base une *tabula ansata* inscrite : Ἰς θ(εὸ)ς βοηθῶν---] (ou βοηθὸς) / αἰωνίω... (voir Roux, Tables chrétiennes, p. 154, fig. 70, pl. 36 a-b ; *ibid.,* appendice I, pp. 181-196).

— En ce qui concerne le nom extrêmement rare du défunt, Ῥαέγας (ou Ῥαέγος ou Ῥαέγης), on peut le rapprocher du nom Ῥέγας, qui figure sur un poids de tisserand, découvert dans les fouilles de Syvaris, l'ancienne cité de la Grande Grèce, dans le golfe de Tarente. L'éditeur de cette inscription (Ῥέγας ἐμὶ [pour εἰμὶ]), R. Spadea, la situe dans la première moitié du VIe siècle avant J. Chr. (voir Robert, Bull. épigr. 1974, n° 726). Cf. le nom Ῥεγο(υ)αλος sur une liste de noms indigènes des ex-votos, découverte à Olbia (SEG 34 (1984), n° 1037).

Ces rapprochements, en l'absence d'autre signe visible sur la pierre, ne font qu'accentuer l'ambiguïté concernant son caractère, païen ou chrétien, sur lequel on ne peut pas se prononcer avec certitude.

**112. Andrinople. Epitaphe de Komentiolos, mort sous Justin II (date de l'inscription : nov. 575-nov. 577)** (Pl. 75 b)

Plaque de marbre brisée en deux, dont les deux morceaux ont été collés ultérieurement. La surface de la pierre a été usée sur le côté droit inférieur au point que les lettres de l'épitaphe sont en grande partie complètement effacées. La cassure s'étend de droite à gauche, en affectant les lignes à partir de la sixième.

Réemployée «dans la cour de l'église de Saint-Etienne, dans le dallage près de la porte», selon Mordtmann qui la vit avant 1884, la pierre a été revue par Paranikas au même endroit et communiquée au Syllogue Philologique Hellénique de Constantinople, en février 1892 (ΕΦΣΚ 27(1900), p. 389). Il y est précisé que l'église de Saint-Etienne fut un métoque de Lavra et non pas du Saint-Sépulcre ( : Mordtmann). Lambakis revit la plaque en 1902, toujours à Andrinople. Elle fut transportée de là à Komotini, probablement en 1922-1923, avec les antiquités que G. Lambousiadis avait rassemblées auparavant dans l'Ecole des filles (Zappeion) d'Andrinople, en sa qualité de Conservateur des Antiquités du département de cette ville, pendant la période qui précéda la Catastrophe Micrasiatique.

Repérée par Dujčev «au gymnase de Gjumurdjina» (=Komotini) pendant l'occupation bulgare de la Grèce du Nord, qui a suivi l'invasion de la Grèce par les armées hitlériennes en avril 1941, elle fut éditée dans Belomorski Pregled, une publication éphémère qui devait être mise au service de la «région de la mer Egée, libérée et réunie à la mère-patrie, la Bulgarie»! (voir *ibid.,* Introduction, pp. III-IV, pp. 316-317 et *passim* ; éditeurs : V. Beševliev, I. Dujčev, D. Jaranov).

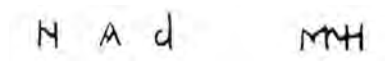
Redécouverte dans la commune de Salpè avant 1957, selon Méïmaris et Bakirtzis, la pierre se trouve actuellement au Musée Archéologique de Komotini, où j'ai pu l'examiner le 20 octobre 1997 (n° d'inv. 64 et 34).

Dimensions : partie supérieure : 43. 38. 6 ; partie inférieure : 50. 48. 6 ; hauteur des lettres : 3-4 ; dimensions de l'ensemble : 83. 49. 7.

Mordtmann, Epigraphik, pp. 200-201, n° 4 (fac-similé) ; Dumont - Homolle, Mélanges, p. 359, n° 62[6] (restitution et commentaire de Homolle) ; Paranikas, Ἐπιγραφαί Ἀδριανουπόλεως, pp. 392-393, n° 21 (commentaire de X. Sidéridis) ; G. Lambakis, Περιηγήσεις, ΔΧΑΕ 10 (1911), p. 11, n° 377 (copie en caractères épigraphiques, dont les lignes 8-11 ont été reportées par erreur à l'inscription n° 376) ; Dujčev, Srednovekovie i novo vreme, Belomorski Pregled I (1942), pp. 408-409, n° 8 (copie en caractères épigraphiques) ; Méïmaris - Bakirtzis, Ἑλληνικές Ἐπιγραφές, pp. 44-47, n° 37, pl. 13 (photographie) ; Feissel, Notes X, pp. 379-386, n° 31, fig. 1-2 (copie d'après Mordtmann, photographie d'après Méïmaris-

Bakirtzis). Texte d'après les photographies que j'ai eues par les soins de l'archéologue Madame Nikolitsa Kokkotaki, du Musée Archéologique de Komotini, que je tiens à remercier ici.

[+] Ἐνθάδε κατάκει-
[τ]αι Κομεντίολος ὁ τῆς
[μ]ακαρίας μνήμης γενά-
4. [με]νος τῆς μεγάλης ἐκλη-
[σί]ας, υἱὸς Κοσμᾶ πρεσβ(υτέρου)
[κα]ὶ Παπύλη(ς) Μαρίου [μη(νὶ)]
[Νο]εμβρίῳ [ἰ]ν̣ [δ(ικτιῶνος)..]
8. [β]ασιλ[ί]ας [τοῦ δεσπό(του) ἡμῶν]
[Ἰου]στίνου ἔ[τους.., ὑπατεί]-
[ας] τῆς αὐ[τοῦ γαληνότητος]
[ἔ]τους θ′ (καὶ) [Τιβερίου Κωνσταν]-
12. [τί]νου εὐ[τυχεστάτου Καί]-
[σ]αρος ἔτ[ους.+]



Tilde sur le Θ de la date consulaire (l. 11).

Signe d'abréviation : S (l. 5 ; l. 11=καὶ).

Ligatures : μνη (l. 3) ; ϑ=ου (l. 6, 9, 11, 12).

L. 1. A noter la forme cursive ὰ du delta, fréquente dans les épitaphes de cette époque, cf. Beševliev, Spätgriechische Inschriften, nos 87, 1 ; 108, 1 ; 109, 1 ; Feissel, Macédoine, no 160, 1. Voir *infra,* nos 136-137, 139, 151.

Leg. ἐκκλησίας (l. 4/5) ; βασιλείας (l. 8).

L. 6. παπυλιῳναρίου, μη(νὶ) (Feissel).

L. 7. [Δεκ]εμβρίῳ [--- ἰνδ(ικτιῶνος)--] (Méïmaris - Bakirtzis) ; [Νο]εμβρίῳ [.....] τη (Feissel).

L. 8-13. Pour ces lignes, j'opte pour la restitution de Feissel, excepté la l. 10, où il restitue αὐτῶν.

Pour le reste de l'apparat critique se référant à toutes les éditions précédentes, je renvoie à Feissel, Notes X, p. 382.

*Ci-gît Komentiolos, de bienheureuse mémoire, qui fut ... de la Grande Eglise, fils du presbytéros* [=prêtre] *Kosmas et de Papylè, (fille) de Marios, le mois de novembre, indiction (..), (sous) le règne de (notre souverain) Justin, l'an (...), l'an neuf (du consulat) de Sa (Sérénité), (et de Tibère) Constantin, très fortuné César, l'an (...).*

Le commentaire des dernières éditions de Méïmaris - Bakirtzis et de Feissel, surtout de ce dernier, étant très fourni, je n'ai qu'à ajouter quelques remarques :

L. 3/4 : γενάμενος [...]. Cette forme du participe de l'aoriste second (au lieu de γενόμενος) remonte très haut dans la langue post-classique, même à des papyrus datés de 132-133 après J. Chr. (voir Bees, Note, p. 379 ; *idem*, Ἀναγνώσεις, pp. 110-111). Sur ce participe qu'il ne faut pas confondre, selon Bees, avec le participe passé γεναμένος, connu dans la littérature du Moyen Age (Impérios et Margarôna, etc.), voir Hatzidakis, in Ἀθήναιον 10(1881), pp. 85 sq. ; *idem*, MNE, 1 (1905), p. 13. Cf. Asdracha, Inscriptions II, no 48, 2 ; 64, 3 ; *infra,* nos 119, 2 ; 128, 3 ; 135, 2 et *passim*.

Cependant, l'attribut suivant le participe ne manque pas dans ces cas-là, à l'encontre de la lacune de la présente inscription, où l'on attendrait le titre d'un office, clérical ou laïque, de la Grande Eglise, qu'aurait exercé le défunt. Pour d'autres exemples, voir Beševliev, Spätgriechische Inschriften, nos 87, 2 ;

95, 5-6 ; 106, 5-6 ; 223, 9-10 ; 227, 3-4, e.a., tous avec un attribut du participe. Cf. Feissel, Macédoine, nos 267, 2-3 ; 269, 2-4, également.

L. 4/5 : τῆς μεγάλης ἐκκλησίας. Il n'y a pas de doute qu'il s'agit de Sainte-Sophie de Constantinople, considérée comme église et/ou institution patriarcale, et que l'adverbe «probablement» du dernier éditeur à ce sujet n'est point nécessaire. Voir Janin, Le siège de Constantinople, pp. 455-456, avec les sources y afférentes ; Darrouzès, Ὀφφίκια, pp. 32-33 et Index, s.v. Sainte-Sophie ; cf. Guillou, Italie, pp. 17-18, n° 15 (ὁ τῆς μεγάλης ἐκκλησίας Θεοῦ Σοφίας σκευοφύλαξ Στέφανος).

Ce n'est que dans certains cas bien précis que la formule μεγάλη ἐκκλησία peut désigner une autre église, telle l'église homonyme (Sainte-Sophie) de Thessalonique, par analogie à la Grande Eglise de Constantinople, voir Actes de Lavra, I, p. 278, n° 53, 35 et 42, de 1097. Le même qualificatif mais sous la formule de μεγάλου ναοῦ sert à désigner parfois l'église de Saint-Démètre de Thessalonique, quitte à être appliqué ailleurs, comme, p.ex., à l'église de ὑπεραγίας Θεοτόκου de la même ville, voir Actes de Lavra, I, p. 314, n° 60, 68 ; II, p. 4, n° 70, 51 (1115 et 1240 respectivement). On rencontre également τῆς μεγάλης ἐκκλησίας dans quelques graffiti du Parthénon se référant à des clercs ou à des archontes laïques de la métropole d'Athènes, en tant qu'institution en général, voir Orlandos - Vranoussis, Χαράγματα Παρθενῶνος, nos 25, 4-5 ; 186,7-8 (τῆς μεγάλης ἐκκλησίας Ἀθηνῶν) et *passim ;* voir *ibid.,* le commentaire pp. 15-16. Ces cas aussi sont censés être datés postérieurement (XIe s.) et seulement par hypothèse on situe le titre μεγάλη ἐκκλησία, accordé à l'église dédiée à Théotokos dans le Parthénon, à des époques antérieures.

Quoi qu'il en soit, cette formule comprise dans notre inscription à une telle date et provenant d'une région si proche de Constantinople qu'elle incorpore même dans son territoire ne peut qu'être attachée à la Grande Eglise de la capitale.

L. 6 : καὶ Παπύλης Μαρίου. Ma lecture, en examinant la pierre, est conforme à la lecture des Méïmaris - Bakirtzis pour cette ligne. Il ne semble pas qu'il y ait eu un O entre le H (un I selon Mordtmann, qui aurait lu ΠΑΠΥΛΙΟΜΑΡΙΟΥ, sans le retenir) et le M suffisamment visible (un N selon Feissel), qui donnerait le «métier nouveau» de παπυλιωναρίου (παπυλιωνάριος) ; cf. Feissel, Bull. épigr. 1996, n° 607.

En revanche, la filiation par la mère à côté de celle du père est assez souvent rencontrée dans les épitaphes ; citons, à titre d'exemple, une épitaphe de Constantinople : ...Ἀμάχις, ἀποθικάριος, πιστὸς υἱὸς Ἀλεξάνδρου καὶ Ἀμμιανῆς τῶν μακαριωτάτων... (Feissel, Notes IX, p. 280) ; une inscription juive d'Italie : Ἔνθα κατάκητε Γλυκὰ θυγάτερ Σαβίνου καὶ Νομῆς τῶν προαναπαυσαμαίνων (CII, I, n° 632 ; cf. Feissel, Notes, p. 281). Cf. aussi cette épigramme d'Asie Mineure découverte récemment, où le nom de la mère précède celui du père : Μαρκιανὸς Δόμνης / πατρὸς ΛΕΝΤΟΥ... [s.a.] (W. Peek, in EA 5 (1985), p. 157, n° 4). Notons que le nom masculin équivalent de Παπύλη, Πάπυλος, est repérable dans les épitaphes de l'Asie Mineure, cf. Dagron - Feissel, Cilicie, n° 21 B.

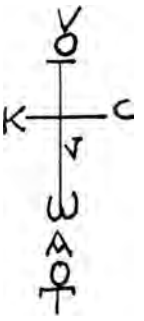
D'autre part, si inhabituelle que soit la mention du père de la mère sur l'épitaphe, on peut y voir une qualification supplémentaire pour la mère faisant pendant à la qualité de prêtre qu'a eu le père.

L. 7/13 : Pour le commentaire concernant la date comprise dans ces lignes, je renvoie à Feissel, Notes X, pp. 383-386 ; *idem,* La réforme, pp. 178-179, 185 ; *idem,* Trois aspects, p. 150 (différentes graphies du mois de novembre).

### 113. Andrinople. Brique estampée d'un nom (IVe-VIe s. ?)

Monogramme cruciforme inscrit sur une brique ronde, que Mordtmann vit dans le Tatar-Khan avant 1884. Il est probable qu'il s'agissait d'une pierre errante, échue là d'un bâtiment des environs thraces de Constantinople ou, mieux, de la ville même, puisque la grande masse des briques inscrites byzantines proviennent de la capitale ou de sa proche banlieue (cf. Mango, Byzantine Brick Stamps, p. 22).

Mordtmann, Epigraphik, p. 203, n° 8 (fac-similé) ; (Dumont - Homolle, Mélanges, p. 361, n° 62[12], fac-similé ; Paranikas, Ἐπιγραφαί Ἀδριανουπόλεως, p. 393, n° 23, fac-similé).



το(ῦ) Κωνσταντίνου

A noter que chaque lettre apparaît seulement une fois sur le monogramme, en l'occurrence le N et le T ; elle peut donc être lue plusieurs fois (voir Fink, Das frühbyzantinische Monogramm, p. 83).

— Κωνσταντίνου (Mordtmann, Homolle, Paranikas).

*De Constantin.*

A l'instar du grand nombre des briques byzantines frappées d'un nom au génitif, tel que Λέοντος, Δόμνου, Θεοδώρου, Παύλου, Γρηγορίου, e.a., ce spécimen pourrait signifier (cf. Gedeôn, Ἔγγραφοι λίθοι, p. 10, et Mamboury, La nouvelle citerne byzantine, p. 172 ; *idem,* Les fouilles byzantines, p. 239), le briquetier, ce que récuse Mango, trop sommairement à mon avis. En revanche, son opinion que le nom de Κωνσταντίνου ou Κώνσταντος ne renvoie pas à des empereurs s'avère manifestement correcte. Ce nom d'ailleurs est celui qui marque le plus souvent les briques provenant de Constantinople (cf. Mango - Ševčenko, Byzantine Inscriptions, p. 24, n° 32). A comparer avec le monogramme du même nom que portent plusieurs sceaux, voir Laurent, Bulletin, p. 827, n$^{os}$ 16, 17 ; *idem,* Orghidan, pl. 67.

La date : Si le IVe siècle constitue le *terminus post quem* indubitable pour les briques byzantines, le *terminus ante quem* pourrait être déplacé même vers les siècles succédant au VIe siècle, sans pour autant atteindre nécessairement l'époque des Paléologue. De toute façon, elles datent en majorité du Ve et du VIe siècle (voir Mango, Byzantine Brick Stamps, p. 21).

**114. Andrinople. Invocation sur une dalle funèbre (Ve-VIIe s.)**

Grande dalle funéraire vue par Mordtmann avant 1884 dans la cour du cami Yildirim d'Andrinople.

Mordtmann, Epigraphik, p. 203, n° 7 (en caractères épigraphiques, en une seule ligne) ; (Dumont - Homolle, Mélanges, p. 360, n° 62[11]).

ΡΦΥΛΑΚΕΤΩCΟΔΟΥΛΟΠΑΔCΠΑΘΙΑ...Ο....

1. [Χ]ρ(ιστὲ) φύλακε τῷ σῦ δούλο Πά(ρ)δ(ω) σπαθ(αρίῳ) ΙΑ... Ο___

Leg. φύλαττε τῷ σῷ δούλῳ pour τὸν σόν δοῦλον.

— (Χριστὲ) (Mordtmann, bien qu'il marque la lettre P au début du texte) ; Πάρδ(ω) (Mordtmann, qui donne pourtant ΠΑΔ sur sa copie).

*Christ, garde ton serviteur, le spathaire Pardos...*

— Χριστὲ φύλαττε τῷ σῷ δούλῳ. Cette formule invocative, plus souvent adressée au Seigneur ou à un saint avec ou non la syntaxe correcte de l'accusatif, est très courante dès cette époque ; elle va de pair avec σκέπε, φρούρει, φύλαττε, les deux formules appartenant à la liturgie orthodoxe. Elles figurent

plus tard en grand nombre sur les graffiti du Parthénon et ceux de Tènos (voir Orlandos - Vranoussis, Χαράγματα, Παρθενῶνος, nos 25, 2 ; 87, 2 ; 129, 2-3 ; 171, 7-8 ; p. 15 et *passim* ; Feissel, Ténos, nos 2, 1-2 ; 5, 1 ; 11, 2 et *passim*). Notons l'invocation σκέπε, φρούρει, φύλαττε, adressée à saint Kèrykos sur un graffito de notre recueil (Asdracha, Inscriptions II, n° 86, 10-11 : Xe s. ?).

— Πάρδῳ σπαθαρίῳ. Le nom de Pardos se rencontre souvent dans les sources jusqu'à l'époque mésobyzantine comprise, si bien que l'on ne peut pas fixer sur cette base le *terminus ante quem* de l'inscription. Celui-ci a plus de chance d'être circonscrit par le fait qu'à partir du VIIe siècle le spathaire («le porte-épée»), officier de la garde du corps connu depuis l'époque de Théodose II, devient une dignité et que la mention du simple spathaire cède peu à peu au profit de celle du protospathaire ou/et du protospathaire impérial ; les sceaux de ceux-ci se comptent par milliers jusqu'à la fin du XIe siècle.

Sur le spathaire, voir Bury, Administrative System, pp. 112-113 ; Jones, Empire, II, pp. 567-568 et III, p. 162 ; Oikonomidès, Listes, pp. 297-298 ; Ševčenko, The Inscription of Justin II's Time, pp. 5-6 ; Asdracha, Inscriptions II, pp. 244-245 (à propos du protospathaire impérial).

En revanche, les sceaux portant le nom de Pardos ne sont pas nombreux. A titre d'exemple, on peut mentionner Pardos, scriniarios de Thrace (VIe-VIIe s. : Nesbitt - Oikonomides, Byzantine Seals, I, n° 71.22) ; Pardos, protospathaire impérial et stratège de Thrace (IXe-Xe s. : *ibid.*, n° 71.33) ; Pardos, cubiculaire et ἐπὶ τοῦ κοιτῶνος (VIIIe/IXe s. : Schlumberger, Sigillographie, p. 526, n° 4) ; Pardos, interprète du drongaire (fin XIe s. : Laurent, Corpus, II, n° 991). Cf. Pardos, servant de surnom à quelqu'un appelé Ὀλύμπις : Schneider, Grabinschriften, p. 397, n° 2, 4 (VIe s.).

La date. Prenant en considération ce qui précède, je préfère situer cette inscription dans la première étape du spatharat, quand le spathaire, outre son service aulique dans le cubiculum (Théophane, éd. de Boor, I, p. 181, 34 ; Chronikon Paschale, I, p. 620, 6) pouvait être aussi n'importe quel garde du corps, servant un gouverneur militaire ou un stratège.

**115. Andrinople. Enseigne d'un métier ou épitaphe de Michel, Egyptien (Ve-VIIe s.)** (Pl. 76 a)

Inscription sur une colonne de marbre découverte dans la région d'Andrinople, en juillet 1964, et déposée dans la cour du musée de la ville où Taşlıklıoğlu l'a vue (n° d'inv. 1835). La pierre portait une cassure tout au long de sa diamètre. Selon l'éditeur, il s'agirait d'un réemploi de la colonne, qui portait des marques d'un joint métallique. Longueur : «220» ; diamètre de la partie supérieure : «37» ; diamètre de la partie inférieure : «44» ; hauteur des lettres : «1, 5» (d'après Taşlıklıoğlu). Photographie de C. Mango, Byzantine Photograph Collection, Dumbarton Oaks, n° 71.614.

Taşlıklıoğlu, Trakya, II, pp. 38-39, n° 9, fig. 28-29 (photographies de la colonne et de l'inscription) ; Z. Borkowski, Ὑδρομίκτης, ZPE 21 (1976), pp. 75-76 (commentaire) ; Avraméa, Mort loin de la patrie, n° 22 (mention).

Μηχαὴλ
Ἐγυπτήου
3. ὑδρομήκτου

Ligatures : πτη (l. 2) ; peut-être aussi κτ (l. 3), que le mauvais état de la pierre ne laisse pas distinguer clairement. Le OY ne figure pas par une ligature mais par la forme archaïsante, analytique, de la diphtongue.

Leg. Μιχαὴλ (l. 1) ; Αἰγυπτίου (l. 2) ; ὑδρομίκτου (l. 3).

L. 1. Μμχαὴλ de l'édition de Taşlıklıoğlu doit être apparemment une faute d'impression.

L. 3. Ὑδρομήνου (Taşlıklıoğlu).

*de Michel l'Egyptien, hydromiktou.*

L. 1/2 : Μιχαὴλ Αἰγυπτίου. Le flux migratoire des étrangers venus des villes et des villages d'Egypte, d'Asie Mineure et de la Syrie habiter et travailler dans les villes côtières de la Propontide du Nord,

en général dans les provinces d'Europe, d'Hémimont et de Thrace, est particulièrement intense à cette époque. Michel est qualifié d'Egyptien, sans qu'il y ait mention d'un village ou d'une ville de provenance, à l'encontre de plusieurs autres personnes dont les épitaphes nous livrent une foule de toponymes de bourgs et de villages, la plupart inconnus.

Pour une étude exhaustive à ce sujet, voir Avraméa, Mort loin de la patrie, pp. 1-18, notamment, pp. 8, 13, 20-22 (cf. Bull. épigr. 1995, n° 702 : Feissel) ; Feissel, Remarques, pp. 319-343 ; *idem,* Aspects de l'immigration, pp. 367-377.

L. 3 : ὑδρομίκτου. Ce mot n'est pas un nom propre comme le premier éditeur laisse entendre en transcrivant le Y par une majuscule. En revanche, le mot ὑδρομήκτου (avec une fausse orthographe) peut se lire assez nettement sur la photographie. La mention de ὑδρομίκτων (au gén. pl.) dans une homélie de saint Jean (IV) le Jeûneur (ὁ Νηστευτὴς), patriarche de Constantinople (582-595 ; et non pas l'Aumônier : Bull. épigr. 1977, n° 300) est considérée comme un *unicum* par Z. Borkowski dans son commentaire pertinent.

Le passage de l'homélie de saint Jean le Jeûneur, Περὶ μετανοίας καὶ ἐγκρατείας καὶ παρθενίας (PG 88, col. 1924 B), met les ὑδρομίκται dans un contexte dévalorisant, en compagnie des gens du spectacle et des cabaretiers de morale suspecte. On pourrait voir en ὑδρομίκτης, en général, celui qui ajoute de l'eau dans le vin en commettant une fraude, sens que lui donnent d'habitude les dictionnaires (Du Cange, Sophocles, Lampe, s.v.), en le rapprochant du κάπηλος, cabaretier (voir à ce propos, Koukoulés, Βυζαντινῶν βίος, II/1, pp. 193-195, avec des références aux sources littéraires).

Néanmoins, pour revenir à notre *hydromiktès,* son métier serait celui d'un marchand qui vendrait du vin allégé avec de l'eau, peut-être en guise de boisson raffraîchissante ou, d'après la coutume ancienne, de κεκραμένος οἶνος.

De toute façon, le mot serait un terme technique pour un commerçant, dépourvu d'une allusion négative.

Borkowski (cf. SEG 26 (1976-1977), n° 817) voit dans cette inscription une enseigne de ce métier, lequel devait marquer la place assignée sur le marché à la personne mentionnée ; il renvoie à ce propos à Grégoire et à son commentaire sur le terme τόπος, signifiant «un emplacement réservé à certains commerçants, ou appartenant à certaines corporations» (Asie Mineure, p. 73, n° 226 [6]).

En fait, on attendrait sur notre inscription un nominatif à la place du génitif. A défaut, les génitifs Αἰγυπτίου et ὑδρομίκτου (Μιχαὴλ étant un nom indéclinable) présupposeraient effectivement un mot comme τόπος ou θέσις e.a., mais là encore une autre possibilité pointe : que la colonne soit érigée en réemploi sur une tombe et que l'inscription soit une épitaphe, l'épitaphe de Michel, Egyptien, qui a exercé à Andrinople le métier d'*hydromiktès.* Dans ce cas, le mot τόπος ne serait point nécessaire, et même s'il devait figurer sur la colonne, il aurait alors son acception largement repérée à cette époque, à savoir le sens de la tombe, proche des termes θήκη, μημόριον, μνῆμα, σορός, χαμοσόριον, etc., le *locus* des épitaphes chrétiennes latines (voir Bees, Ἀναγνώσεις, p. 106 ; *idem,* Peloponnes, pp. 38-39 ; MAMA, V, n° 159, 3-4 ; VI, n° 59, 1 et *passim.* Cf. Dagron - Feissel, Cilicie, n[os] 37, 1 ; 39, 1, 3-4 et *passim* ; Marucchi, Christian Epigraphy, n[os] 390, 391, 401, 402 et *passim*).

AINOS

**116. Epitaphe d'un gérousiastès (IIIe-IVe s.)**

Fragment de marbre, catalogué par Dumont parmi des épitaphes romaines qui portent les mots γερουσία ou ἱερὰ γερουσία (Dumont - Homolle, Mélanges, pp. 437-438, n[os] 104, 104a) ; cf. Taşlıklıoğlu, Trakya, II, p. 3, n° 1, 6-7 : ---ἱερὰν γερουσίαν. Sur la présente inscription, une croix figurait à la fin. «23. 17».

Dumont, Inscriptions et monuments figurés, p. 166, n° 104 b ; (Dumont - Homolle, Mélanges, p. 438, n° 104 b).

[+ Ἐνθάδε κεῖται ὁ τῆς μ]ακα[ρίας]
μν[ήμης---
3. γερ]ουσια(στὴς)

L. 3. γερ]ουσία (?) (l'éditeur, qui restitue pourtant γερ]ουσια(στὴς) +.

*(Ci-gît), de bienheureuse mémoire, (un tel)---, gérousiastès.*

L. 1/2 : [Ἐνθάδε κεῖται ὁ τῆς] μακαρίας μνήμης. Ces formules en tête de l'épitaphe, correctement restituées, ainsi que la croix à la fin montrent que ce γερουσιαστὴς était un chrétien. Son nom devait figurer sûrement après le mot μνήμης, à la deuxième ligne, comme c'est l'habitude courante dans ce type d'épitaphes. Voir Asdracha, Inscriptions II, n° 64, 1-2 ; *infra, passim.*

Sur τῆς μακαρίας μνήμης, formule plus que courante des épitaphes chrétiennes, voir entre autres, Bees, Peloponnes, pp. 39-40.

L. 3 : γερουσιαστής. Ce notable dont on ne connaît pas le nom, devait appartenir à la γερουσία de la cité, le conseil local qui, distinct de la boulè à l'époque impériale romaine, doit avoir fusionné avec elle dans le courant de l'époque protobyzantine. Le titre de γερουσιαστὴς ou γεραιὸς (γερεὸς) pouvait être cumulé avec βουλευτὴς *(curialis)* par la même personne, tel «ἄνδρα βουλευτὴν καὶ γερουσιαστὴν» dans une inscription du IIIe siècle (Hanton, Lexique, p. 70, s.v. βουλευτής ; cf. de même, p. 71, s.v. γεραιὸς). Cf. βουλευτὴς καὶ γεραιὸς sur une épitaphe chrétienne d'Euméneia en Phrygie, L. Robert, in Hellenica XI-XII (1960), p. 423 et note 8. Cf. deux inscriptions de Périnthe-Héraclée, où figure la fonction de βουλευτὴς (Kalinka, Thrakien, col. 180, 182, n$^{os}$ 131, 132 respectivement, époque impériale) ; un γερουσιαστής, in Mango - Ševčenko, Sea of Marmara, p. 251, n° II (IIe-IIIe s.) ; Feissel, Notes VII, p. 564 (Ve s.) ; *idem*, L'ordonnance du préfet Dionysios inscrite à Mylasa en Carie (Ier août 480), TM 12 (1994), p. 271, l. 4 : τὸ βουλευτήριον d'une cité non identifiée (cf. Bull. épigr. 1994, n° 750).

Sur la boulè *(curia)* et son évolution à l'époque de Justinien Ier, voir entre autres Karayannopoulos, Ἱστορία, pp. 701-710.

### 117. Ainos. Construction d'un prétoire sous le vicaire Flavios Markianos et l'hègémôn Flavios Valérios Stéphanios (deuxième moitié du VIe s.)

Bloc ou plaque de marbre, brisé(e) en plusieurs morceaux. La pierre a été utilisée comme matériel de construction et se trouve actuellement encastrée dans la porte d'entrée de la ville. Selon l'éditeur, l'inscription, passablement abîmée en raison de son réemploi, fait partie des inscriptions, surtout antiques, qui ont été signalées pendant des fouilles à Ainos et dans ses environs, entreprises avant 1986. «67. 117» ; hauteur des lettres : «6-9».

En l'absence d'une photographie ou d'un fac-similé, on peut supposer que le texte de l'inscription n'a pas été lu en entier ou que la fin, comprenant peut-être d'autres éléments de datation, a disparu, encastrée quelque part ailleurs ou simplement détruite.

Kaugusuz, Neue Inschriften, p. 67 (sans copie ni photographie). Texte d'après lui.

Ἐκτίσθη πρετώ-
ριον ἐπὶ Φλ(αβίου) Μαρκια-
νοῦ τ̣ρ̣[ῦ] λαμπρο(τάτου) βικα-
ρίου καὶ Φλ(αβίου) Οὐαλ(ερίου)
Στεφανίου τ[οῦ]
μ(εγαλο)πρ(επεστάτου) ἡγεμόν(ος)



Leg. πραιτώριον (l. 1/2).

L. 6. ἡγεμόν[ος] (Kaugusuz).

*A été construit un prétoire sous Flavios Markianos, le clarissime vicaire, et Flavios Valérios Stéphanios, le très magnifique hègémôn.*

L. 1/2 : Ἐκτίσθη πραιτώριον. Si la pierre concerne vraiment Ainos et n'est pas une pierre errante dont on ne connaît pas la provenance, on a là un précieux témoignage de l'existence d'un prétoire dans cette ville, qui jouissait du statut de première cité de la province de Rhodopes (cf. Soustal, Thrakien, p. 170). D'autre part, puisque le gouverneur de la province, l'hègémôn (*judex* ou *praeses*) exerce principalement le pouvoir juridique et économique sur le territoire de son ressort, on peut penser que c'est surtout lui qui se charge de la construction du prétoire, lieu où il rendait la justice en première instance, en public, entouré des *conciliari,* et qui, apparemment, devait comprendre aussi une prison (cf. Bréhier, Institutions, p. 182 ; Karayannopoulos, Ἱστορία, p. 650).

Sur le *praetorium* en ses débuts, voir RE, Supplem. 9 (1962), col. 1180-1181, s.v. (W. Schleiermacher) ; Janin, Constantinople, pp. 165-169 (les prétoires de la capitale) ; Koukoulés, Βυζαντινῶν βίος, III, pp. 224-225, 228.

L. 2/4 : ἐπὶ Φλαβίου Μαρκιανοῦ... βικαρίου. Ce vicaire vient enrichir la liste des vicaires du diocèse de Thrace, bien que son titre complet ne figure pas sur l'inscription. On connaît effectivement Armatos, vicaire de Thrace (βικάριος Θράκης) en 575/576 (Beševliev, Spätgriechische Inschriften, n° 198, inscription de Véroè ; cf. Feissel, Réforme, p. 185) ; son successeur immédiat présumé, Salomon, également vicaire de Thrace, en 582 (Beševliev, *ibid.,* n° 227, inscription de Dioklètianoupolis ; Laurent, Notes, p. 365 ; cf. Feissel, *ibid.,* pp. 185-186) ; Adrianos, vicaire de Thrace, qui figure sur un sceau, daté du VIe siècle par ses derniers éditeurs (Laurent, *ibid.,* p. 367 ; Zacos - Veglery, Lead Seals, I/III, n° 2798 ; Nesbitt - Oikonomides, Byzantine Seals, I, n° 71.40) ; Jean, notaire et vicaire de Thrace, sur un sceau daté du VIe siècle (Zacos - Veglery, Lead Seals, I/III, n° 2802) et, peut-être, d'autres.

Le vicaire de Thrace, disparu déjà avant le remplacement des deux βικάριοι τοῦ Μακροῦ Τείχους par un préteur de Thrace en 535 (CJC, III, 2 (éd. Schöll - Kroll), Nov. 26, 1-2), fut rétabli vers le milieu du VIe siècle, comme le confirment, s'il en est besoin, les deux inscriptions datées (de 575/576 et de 582), mentionnées ci-dessus (voir Stein, Histoire du Bas-Empire, II, pp. 466, 747 et note 2).

Par ailleurs, je suppose, à partir de l'analyse des titres que portent le vicaire Flavios Markianos et l'hègémôn Flavios Valérios Stéphanios (voir *infra*), qu'on doit les situer pendant la deuxième moitié du VIe siècle ; donc, le vicariat de Flavios Markianos précède ou suit, d'une manière ou d'une autre, celui d'Armatos et de Salomon. De toute façon, l'extrême *terminus ante quem* de cet office ne doit pas dépasser la date approximative (*ca* 680) de la création du thème de Thrace et des réformes qui s'ensuivirent.

Sur le vicaire, voir l'aperçu général in RE 8 A/2 (1958), col. 2015-2044, notamment 2026-2030, s.v. Vicarius (W. Ensslin) ; cf. Stein, Untersuchungen, p. 175 (377) ; Laurent, Notes, pp. 367-368 (voir à propos, Stein, Histoire du Bas-Empire, II, p. 747, note 2) ; Jones, Empire, I, pp. 373-375.

L. 4/6 : καὶ Φλαβίου Οὐαλερίου Στεφανίου... τοῦ ἡγεμόνος. Il est plus que certain que cet ἡγεμών, contemporain du vicaire de Thrace, Flavios Markianos, n'est pas le représentant du pouvoir militaire, le *magister militum* du diocèse de Thrace, comme le croit le premier éditeur de l'inscription (Kaugusuz, Neue Inschriften, p. 67). Flavios Valérios Stéphanios est simplement le *praeses provinciae,* en l'occurrence celle de Rhodopes, province à laquelle appartenait la ville d'Ainos (cf. même avis de D. Feissel in Bull. épigr. 1989, n° 906). Dans Synecdèmos d'Hieroklès (éd. E. Honigmann, p. 12, § 634, 4-5) est précisément mentionné l' ἡγεμὼν de la province de Rhodopes, l'une des six, à ce moment, éparchies du diocèse de Thrace (Θρακική), l'un des diocèses de la *praefectura praetorio per Orientem.* Cf. Basilia(nus) Macedonius, praeses de Rhodopes (IV/Ve s.), destinataire des vers louant sa justice : PLRE, I, p. 527, n° 7 ; Auxentius, praeses (ἡγεμὼν) de Cilicie : Robert, Epigrammes, p. 74 ; cf. pp. 72, 76 et *passim.*

Quant au troisième nom de notre *praeses,* Stéphanios, bien que rare (voir Solin, Personennamen, III, pp. 1487, 1494), est parfaitement acceptable, d'autant qu'on rencontre dans des inscriptions le nom féminin correspondant, Στεφανία (cf. SEG 27 (1977), n$^{os}$ 881-882 ; SEG 34 (1984), n° 1476) et Στεφανὶς (Kalkan - Şahin, Grabstelen, p. 142, n° 7). Notons le diminutif Στεφανάκης (*infra,* n° 150), provenant, lui, de Stéphanos (Etienne), la forme classique du nom (cf. Ševčenko, The Inscription of Justin II's Time, p. 3, 6-7 ; Grégoire, Notes épigraphiques IX, p. 6 ; Feissel, Macédoine, n° 154, 4-5).

Sur *praeses,* ce gouverneur civil de l'administration provinciale nommé par l'empereur lui-même

sur proposition du préfet du prétoire jusqu'en 554-569 (et ensuite nommé par les évêques et les notables locaux), voir Stein, Untersuchungen, p. 176 (378) ; aperçu général jusqu'au Ve siècle compris, in RE, Supplem. 8 (1956), col. 598-614, s.v. (W. Ensslin) ; Jones, Empire, I, p. 379.

La date. L'impression qui se dégage des titres grecs correspondants de *clarissimus* et de *magnificentissimus* des deux fonctionnaires cités ici est que l'on se trouve dans une étape où ces titres sont en train de perdre leur signification nobiliaire précise et de se transformer en simples prédicats honorifiques. Cela est censé s'être produit peu à peu, à partir de la fin du VIe et au cours du VIIe siècle, période pendant laquelle les termes correspondants en langue grecque, λαμπρότατος et μεγαλοπρεπέστατος, pouvaient être attribués par l'empereur à différents fonctionnaires de seconde classe ou fonctionnaires moyens, indépendamment du rang et de la fonction. Voir Guilland, Les titres nobiliaires, pp. 125-131 (avec citation des sources) ; *idem,* Recherches, I, p. 27 ; Jones, Empire, II, pp. 527-529 ; Hanton, Lexique, s.v. λαμπρότατος et μεγαλοπρεπέστατος ; PLRE, III A, p. 115.

La confusion est particulièrement flagrante dans les inscriptions : dans notre exemple, le vicaire Flavios Markianos, qui aurait dû jadis appartenir à la classe sénatoriale de *spectabiles,* περίβλεπτοι, est appelé ici simplement λαμπρότατος (clarissimus) ; en revanche, le *praeses* Flavios Valérios Stéphanios, potentiellement dans la classe déjà dévaluée de *clarissimi,* est affublé sur notre inscription du titre plus élevé de *magnificentissimus,* μεγαλοπρεπέστατος, titre largement vulgarisé pendant l'époque que je propose pour la datation (cf. Hanton, Lexique, p. 105 ; Guilland, Titres et fonctions, I, pp. 33-34).

Enfin, les raisons rappelées ci-dessus font que le début de l'organisation thématique, en l'occurrence la création du thème de Thrace, constitue la date-limite de l'inscription.

APROS

**118. Epitaphe de Zôtikè (IIe-IIIe s.)**

Stèle funéraire en marbre, avec fronton et acrotères, trouvée dans le champ d'un habitant du village de Germeyan (Yürük) (voir Asdracha, Inscriptions II, p. 303), transportée dans le musée de Rhaidestos avant 1971. Brisée en diagonale dans la partie inférieure. Sur le fronton, une rosette stylisée, en relief ; sur les acrotères, des palmettes également stylisées, en relief. «38. 26. 11» ; hauteur des lettres : «3» (d'après Taşlıklıoğlu). Inscription encadrée, soigneusement gravée en dessous du fronton, détruite dans la partie inférieure par la cassure, qui a emporté la moitié de la sixième ligne.

Taşlıklıoğlu, Trakya, II, pp. 81-82, n° 9, fig. 57 (photographie) ; Robert, Bull. épigr. 1972, n° 282 (correction de la lecture de Taşlıklıoğlu et commentaire) ; Loukopoulou, Provinciae Macedoniae, p. 93, note 159.




Βεψανία
Σεκοῦνδα
χρηστιανὴ
4. Ζωτικῇ
ἰδίᾳ μητρὶ
6. [χρη]στιανῇ

Ligature : ης, νη (l. 3) ; μητ (l. 5) ; νῇ (l. 6).

Diphtongue analytique : OY (l. 2) ; notons le N de Σεκοῦνδα, écrit en plus petit et inséré entre Y et Δ (l. 2).

Leg. χριστιανὴ (l. 3) ; χριστιανῇ (l. 6).

L. 2. Σεκοῦ(ν)δα, (Taşlıklıoğlu, qui dit que le graveur a oublié d'écrire le N, pourtant parfaitement lisible sur la photographie).

L. 3. Χριστιανῇ (Taşlıklıoğlu).

L. 6. [Χαρι]στίαν (Taşlıklıoğlu, qui a restitué ce mot inexistant à la place d'un hypothétique εὐχαριστίαν).

L. 7. [ἕνεκα] (Taşlıklıoğlu). Il apparaît clairement sur la photographie qu'il n'y avait pas de septième ligne, le cadre sculpté de l'inscription se fermant entièrement en dessous de la sixième. Quant bien même il y aurait eu une septième ligne, il faudrait restituer plutôt la formule μνείας (ou μνήμης) χάριν.

*Vepsania Secounda, chrétienne, à Zôtikè, sa propre mère, chrétienne.*

L. 1/2 : Βεψανία Σεκοῦνδα. Βεψανία, transcription de *Vipsania,* nom latin, plutôt rare en général (cf. RE 9 A/I (1961), col. 1227 et Stemma : R. Hanslik), un *hapax* pour les inscriptions de Thrace, selon Loukopoulou (Provinciae Macedoniae, p. 94 et note). Le nom se rencontre aussi sous la forme Ἰουψανία, Οὐιψανία (SEG 19 (1963), n° 172), comparable au masculin Οὐιψάνιος, *Vipsanius* (Robert, Bull. épigr. 1974, n° 508 ; SEG 26 (1976-1977), n$^{os}$ 233-234) ou Οὐιψιανός (SEG 32 (1982), n° 871). En revanche, le nom Σεκοῦνδα (ou Σεκούνδη) du latin *Secunda* se retrouve assez souvent dans les inscriptions d'Asie Mineure, voir CIG, II, n$^{os}$ 3375 (aussi, m. Σεκοῦνδος), 3495, 3583 ; III, n$^{os}$ 3860, 4196.

Selon Loukopoulou *(loc. cit.), Vipsania Secunda,* cette femme chrétienne d'Apros, serait une descendante soit d'un affranchi du gendre de l'empereur romain César Auguste, Marcus Vipsanius Agrippa (63-12 avant J. Chr., voir RE, *ibid.,* col. 1226-1275 : R. Hanslik), à qui avait appartenu la Chersonèse et la région adjacente à l'emplacement de la colonie romaine ultérieure *Claudia Aprensis* ; soit d'un étranger d'origine locale, qui avait obtenu la citoyenneté romaine par l'intermédiaire d'Agrippa. Cf. SEG 37 (1987), p. 190, n° 598.

L. 3 : χριστιανή. Robert (Bull. épigr. 1972, n° 282) corrige avec raison le datif de Taşlıklıoğlu par le nominatif. C'est la profession de foi de Vepsania Secounda, qui offre cette stèle funéraire à sa mère, chrétienne aussi. La formule «chrétien à chrétien» est habituelle à cette époque ainsi que l'affirmation χριστιανὸς/χριστιανή, en particulier dans les épitaphes de Panion et de Périnthe-Héraclée, voir *infra,* n$^{os}$ 130-131, 165, e.a. ; cf. CIG, IV, n° 9481 (de Syracuse).

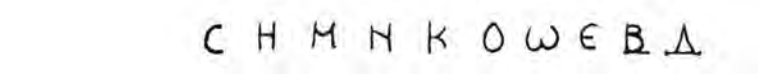
L. 4/6 : Ζωτικῇ ἰδίᾳ μητρὶ, χριστιανῇ . La propre mère de Vepsania Secounda, Zôtikè, était, elle aussi, chrétienne. Le mot χριστιανῇ (datif) de la sixième ligne correspond parfaitement au même mot (nominatif) de la troisième ligne, rendant la restitution impossible [χαρι]στίαν, proposée par Taşlıklıoğlu, inutile. Zôtikè est un nom qui se rencontre très souvent dans les épitaphes païennes et chrétiennes, voir entre autres CIG, II, n° 3650 ; III, n$^{os}$ 3827.ee, 3896 ; IV, n° 9691 (épitaphe chrétienne de Rome). Cf. Ζώτιχος ou Ζωτιχὸς (m.), dans une épitaphe païenne de Byzance, nom de plusieurs Chalcédoniens aussi (voir Robert, Index commenté in Robert - Fıratlı, Stèles funéraires, p. 163 ; Robert, Bull. épigr. 1962, n° 229). Voir *infra,* n° 156.

**119. Apros. Epitaphe d'un comte des domestiques et stratège d'Apros (Ve-VIe s.)** (Pl. 76 b)

Dalle funéraire en marbre blanc de Proconèse, trouvée dans un domaine de Germeyan (Yürük), utilisée ensuite à la fontaine du village. Cassure verticale à gauche, qui a emporté le début de toutes les lignes de l'inscription. «83. 63. 15» ; hauteur des lettres : «3-5» (d'après Taşlıklıoğlu).

Taşlıklıoğlu, Trakya, II, pp. 85-86, n° 13, fig. 61 (photographie). Texte d'après une photographie d'I. Ševčenko, Byzantine Photograph Collection, Dumbarton Oaks, n° 72.781.

[+ Ἐνθάδε κῖτε---] ΤΗC ΑΡ̣ [ca. 5] ο̣ς
[ὁ τῆς μ(εγαλο)π(ρεπεστάτης) μ]ν̣ήμ(ης) γενάμ̣(ενος) κόμ(ης)
[τῶν δομε]στ(ίκων) [καὶ] σ(τρατηγὸς) Ἀπρηνῶ-
4. [ν, υἱὸς Ἰωά]ν̣νου τοῦ τῆς
[ca. 5, ὃς τ]ελευτᾷ μη(νὶ) Δεκε-
[μβρίῳ ἰνδ(ικτιῶνος)] β′ [ου ι] β′



Tilde sur la lettre-chiffre de l'indiction (l. 6).

Signe d'abréviation : S (l. 2 : «a typical sixth-century sign» : Oikonomides, Abbreviations, p. 37 ; cf. p. 77) ; probablement l'abréviation pour l'indiction (l. 6).

Abréviations : – CTT (l. 3 – στίχων : double T, marque du pluriel (cf. Feissel, Macédoine, n° 56, 2 ; Oikonomides, *ibid.*, p. 41) ; $\overset{\text{H}}{\text{M}}$(pour μηνὶ, l. 5 ; cf., s'il en est besoin, Oikonomides, *ibid.*, p. 85).

Lettres superposées : $\overset{\Lambda\text{E}}{\text{EY}}$ (l. 5). Notons la diphtongue OY, écrite analytiquement à la manière antique (l. 4) et l'omicron en ogive, forme plutôt du VIe siècle (cf. Feissel, Macédoine, n° 195). En revanche, le B (l. 6) posé sur une barre horizontale est plus fréquent à l'époque suivante (cf. I. Ševčenko, in Byz 35(1965), p. 566). Cf. *infra*, n° 129.

Leg. [Ἐνθάδε κεῖται] (l. 1).

L. 1. ΤΣΑΡΕ ΑΡΙΑΣ (Taşlıklıoğlu ; l'auteur avoue ne pas avoir pu déchiffrer l'inscription en raison de la partie gauche manquante).

L. 2. ΙΗΜ γεννᾷ μ(ηνὶ) Κόμ(ητι) (Taşlıklıoğlu).

L. 3. ΣΤΤΣΑ Ἀπρήνω (Taşlıklıoğlu met l'accent sur le nom de la ville d'«Apri» qu'il a pu comprendre).

L. 4. ΥΝΟΥ τοῦ τῆς (Taşlıklıoğlu).

L. 5. [μακαρίας μνήμης τε]λευτᾷ (Taşlıklıoğlu).

*(Ci-gît ... un tel) (de très magnifique mémoire), qui fut comte des domestiques et stratège des Aprènoi, (fils de) Jean de ..., qui est mort le mois de décembre, indiction 2 (*ou *12).*

J'ai restitué le texte en tenant compte du nombre approximatif des lettres manquantes de chaque ligne (7 à 10) qui résulte plus ou moins des lignes 2 (fin) et 3 (début) : ΚΟΜ/ [ΤΩΝ ΔΟΜΕ] et 5 à 6, de même : ΔΕΚΕ/ [ΜΒΡΙΩ ΙΝΔ].

L. 1 : [Ἐνθάδε κεῖται...]...ος. On peut distinguer les lettres OC à la fin de la première ligne, ce qui suggère la présence d'un nom propre, à savoir du nom du défunt (je dois cette hypothèse à madame Louisa Loukopoulou). J'ajoute que, d'après l'image sur la photographie, deux mots et même trois se distinguent, donc, il devait y avoir le prénom, peut-être le gentilice, et le nom. Si les lettres ṬḤC étaient la terminaison du premier nom propre et le second nom commençait par AP, même dans le cas de la présence d'un troisième nom, on n'aurait que l'embarras du choix (quitte à pouvoir se décider sur leur nombre) ; ainsi, en considérant les possibilités qu'offrent les anthroponymes grecs ou ceux qui sont des noms latins transcrits en grec, on peut penser à Ἀρίας (cf. Feissel, Macédoine, n° 63, 2), Ἄρ(ε)ιος, Ἀρ(ρ)έτιος, Ἀρ(ρ)ιανός, Ἀρεόβινδος, etc. Cf. PLRE, I, p. 109 ; III A, pp. 114-115 ; Solin - Salomies, Repertorium, pp. 20-23 *(gentilicia)* et pp. 295-296 *(cognomina).*

L. 2 : [ὁ τῆς μεγαλοπρεπεστάτης] μνήμης. Cette formule est équivalente à la formule funéraire ὁ τῆς μακαρίας μνήμης ; elle pourrait être ici ὁ τῆς μεγαλοπρεπεστάτης, ou λαμπροτάτης, ou encore ἐνδοξοτάτης μνήμης avec l'épithère en abrégé, laquelle désignerait le titre nobiliaire du *comes domesticorum.* Cf. Grégoire, Asie Mineure, p. 32, n° 100, 8 : ὁ μεγαλοπρ(επέστατος) κόμ(ης) τῶν καθ(ωσιωμένων) δομεστίκω(ν) ; *idem,* Egypte, p. 202, n° 596 : un *comes* titré μεγαλοπρεπέστατος et ἐνδοξότατος ; Feissel, Macédoine, p. 71, n° 64, 1 : μ(εγαλο)π(ρεπεστάτου) κόμ(ητος) ; Dagron - Feissel, Cilicie, p. 59, n° 24.

Une autre hypothèse que j'avais envisagée d'abord serait de dissocier les lettres ṬḤC du reste de la première ligne : [Ἐνθάδε κεῖται ὁ] τῆς... μνήμης. Il faudrait alors supposer l'une des épithètes mentionnées pour combler la lacune, à savoir μακαρίας, ou μεγαλοπρεπεστάτης, λαμπροτάτης, mais je n'ai pas pu la dénicher dans la partie détruite.

L. 2 : [ὁ...] γενάμενος. Sur cet aoriste second, voir *supra,* n° 112, 3-4.

L. 2/4 : κόμης τῶν δομεστίκων [καὶ] στρατηγὸς Ἀπρηνῶν. Comme *comes domesticorum,* le défunt doit avoir exercé des fonctions militaires importantes dans l'administration provinciale, à la tête des corps

equestres ou pédestres et, en outre, avoir commandé la garde de la ville d'Apros. Le pluriel Ἀπρηνῶν peut désigner soit l'ensemble des habitants d'Apros, soit la garde des soldats qui aurait été recrutée sur place. Cf. le pluriel Πανιωθῶν/ Πανιωτῶν (*infra,* n° 151, 2), signifiant les habitants de Panion.

Notons l'évolution du singulier Ἀπρηνὸς en un anthroponyme d'origine géographique à l'époque tardive (cf. Darrouzès, Regestes, I/VI, p. 382, n° 3141).

Sur le *comes domesticorum,* tremplin vers la fonction supérieure de *magister militum,* voir in RE 4/1 (1900), s.v. *comites,* n° 25, col. 648-650 (O. Seeck) ; Jones, Empire, I, p. 372 ; II, p. 636 ; Hanton, Lexique, p. 96, s.v. κόμης ; PLRE, II, pp. 1294-1295 (liste) ; III B, p. 1511 (liste). Cf. Mango, Inscriptions, p. 466.

Sur στρατηγός, qui signifie ici ce que l'on entend à l'ordinaire, voir Dennis, Byzantine Treatises, p. 20, 15-17 ; cf. Stein, Histoire du Bas-Empire, II, p. 814.

L. 4/5 : [υἱὸς Ἰωά]ν̣νου τοῦ τῆς [...]. Le nom de l'éventuel père pourrait être suivi du nom plus large de la famille ou de la *gens,* mais cela n'est évidemment qu'une supposition. En revanche, d'après la seconde hypothèse mentionnée ci-dessus, la quatrième ligne comporterait le nom du *comes domesticorum* qui, si l'on rattachait le premier Ν̣ à Ἀπρηνῶ/ν, donnerait quelque chose comme Νουτούτης, transcription possible d'un nom latin *Nututius,* dont pourtant je n'ai pas pu trouver d'autres exemples.

L. 5/6 : [ὃς] τελευτᾷ μηνὶ Δεκεμβρίῳ [ἰνδικτιῶνος] β′ [ou ιβ′]. Le fait que les mots de ces lignes se suivent parfaitement sans lacunes conforte notre hypothèse sur le nombre des lettres perdues des lignes précédentes et, par conséquent, notre essai de restitution.

## 120. Apros. Epitaphe de Pétros, *ex-primipilus* et soldat d'un numérus (Ve-VIe s.)

Dalle (et non stèle : Taşlıklıoğlu) funéraire, trouvée à Germeyan (cf. *supra,* n$^{os}$ 118-119), achetée par le directeur du musée de Rhaidestos avant 1971. Cassure à gauche, qui a emporté les premières lettres des lignes de l'inscription. «24. 48. 11» ; hauteur des lettres : «4» (d'après Taşlıklıoğlu, qui confond souvent la largeur et la hauteur).

Taşlıklıoğlu, Trakya, II, pp. 80-81, n° 8, fig. 56 (photographie). L'auteur dit qu'il n'a pas pu comprendre le sens de l'inscription ; Robert, Bull. épigr. 1972, n° 282 (mention de ἀριθμός).




4.

[+Ἐνθάδε κατάκιτ]ε Πέτρος ὡ τῆς
[μακαρίας μνήμης] στρατευσάμε(νος)
[τῶν γενναιοτάτ]ων καὶ ἀπὼ πρη-
[μιπίλων, τοῦ ἐ]ν̣ταῦθα ἀριθμο[ῦ]
[*ca* 12]ν, τελευτᾷ δὲ
[μη(νὶ)*ca* 10] εἰνδι̣ (κτιῶνος) β̣

Signe d'abréviation : S : -νος, peut-être (l. 2) ; ΕΙΝΔΙṢ : = κτιῶνος (l. 6).
Abréviation possible par lettre superposée : $\overset{\text{H}}{\text{M}}$ :-νὶ (l. 6).
Ligatures : Πε (l. 1) ; νκ, πρ (l. 3).
Leg. [κατάκειτ]αι, ὁ τῆς (l. 1) ; ἀπὸ πρι- (l. 3) ; ἰνδικτιῶνος (l. 6).

L. 2. στρατεύσαμε- (Taşlıklıoğlu) ;
L. 3. [νος ___]ων καὶ ἀπο ΓΡΗ *(idem)* ;
L. 4. ΑΡΙΘΜΟ *(idem)* ;
L. 6. εἰνδ(ικτίωνος) *(idem).*

*(Ci-gît) Pétros, de (bienheureuse mémoire), ayant servi ici (dans) le numérus des (très braves ...), et ex-primipile ; et il est mort (le mois de ...), indiction 2.*

L. 1 : [Ἐνθάδε κατάκειται]. Pour cette formule que je restitue dans le texte avec la faute habituelle de ει/ι (il pourrait y avoir aussi κατάκητε), voir Asdracha, Inscriptions II, n° 64, 1, p. 262.

L. 1/5 : arrangement de la syntaxe : Πέτρος... στρατευσάμενος τῶν γενναιοτάτων τοῦ ἐνταῦθα ἀριθμοῦ [...] καὶ ἀπὸ πριμιπίλων. L'épithète γενναιότατος/ οι, avec celle de καθοσιωμένος/ οι, est utilisée d'habitude pour caractériser les soldats, les στρατευόμενοι, στρατιῶται, et leurs unités. On pourrait donc restituer aussi καθωσιωμένων (στρατιωτῶν) auxquels appartiendrait ce Pierre.

Il est évident que la lacune qui suit le mot ἀριθμοῦ (l. 4) comprenait son nom, cf. certaines inscriptions dont CIG, IV, n° 9449 (en 518) : Εὐγνωμόνιος, προτίκτορ τῶν γενναιοτάτων ἀριθμοῦ Μαρτησίων (voir Feissel, Macédoine, n° 63, p. 70, où d'autres exemples analogues : à corriger le n° 9448 donné pour l'inscription de CIG ; Jones, Empire, II, pp. 679-686). Cf. RE 4 A/1 (1931), col. 255, s.v. στρατηλάτης (E. Kiessling). Je ne m'aventure pas à compléter cette lacune par un nom quelconque, à supposer que ce numérus ait fait partie d'une des 27 unités militaires (*vexillationes* ou *legiones comitatenses*) du *magister militum per Thracias,* si l'on se réfère seulement à la liste de *Notitia Dignitatum* (éd. Seeck, Or. VIII, 25-53). Quoi qu'il en soit, l'ἀριθμός de notre inscription, transcription du latin *numerus,* unité militaire de base composée de 300 à 500 combattants, devait être de ces ἀριθμοὶ qui, appartenant aux armées provinciales, stationnaient dans certaines villes ou bourgs-forteresses tout au long des grandes voies de l'Empire.

C'est ce que montre clairement dans notre texte le mot ἐνταῦθα, i.e. à Apros, lequel en plus avait succédé à la colonie romaine *Claudia Aprensis* (voir *supra,* n° 118), l'une des stations de la partie orientale de la *Via Egnatia*. Il y aurait là une analogie avec les huit unités militaires de la *Notitia Dignitatum,* homonymes des villes où elles stationnaient, lesquelles (villes) se trouvaient dans le territoire des diocèses de Dacie et de Macédoine. Voir Hoffmann, Bewegungsheer, I, pp. 19-20. Pour la restitution du mot ἀριθμοῦ, voir Robert, Bull. épigr. 1972, n° 282.

Sur *numerus,* voir RE 17/2 (1937), col. 1327-1341 et 2537-2554 (liste restreinte), s.v. (H.T. Rowell) ; Bréhier, Institutions, pp. 275-278. Pour des exemples épigraphiques, στρατευσαμένου, στρατιώτου, ἀριθμοῦ, νο(υ)μέρου, *de nu(o)mero,* voir entre autres, Beševliev, Spätgriechische Inschriften, n$^{os}$ 6, 52, 90, 92 ; Feissel, Macédoine, n$^{os}$ 26, 27, 63, 153 ; Kalkan - Şahin, Grabstelen, n° 3, 5-6 : στρατιότ[ης] νομέρου Βραχιατῶν, soldat du *numerus Bracchiatorum*. Cf. les inscriptions des soldats du cimetière romain tardif-chrétien de la *Colonia Julia Concordia,* près de l'actuel bourg de Portogruaro, en Vénétie, Hoffmann, Bewegungsheer, I, pp. 75-79 ; cf. p. 61.

Pour une analyse du texte de la *Notitia Dignitatum,* voir aussi Jones, Empire, III, appendice II, pp. 347-380.

L. 3/4 : καὶ ἀπὸ πριμιπίλων. Ce substantif proposé pour la restitution est la transcription en grec du latin *primipilus,* i.e. *centurio primi pili,* le premier des deux centurions de la première cohorte et, donc, le plus haut gradé des 60 centurions de la légion. Une deuxième solution serait la restitution ἀπὸ πρι(μιπιλαρίων), de *primipilaris, primipilarius,* dans la mesure où ce terme a perdu peu à peu sa première signification de l'«ancien primipile» et a fini par s'identifier au *primipilus.*

Sur ce haut cadre de l'armée, voir Seeck, Untergang, II, pp. 19-20, 95, 512 et *passim* ; RE 22/2 (1954), col. 1974-1976, s.v. *primipilus* (F. Lammert).

Une autre restitution ἀπὸ πρι[μισκρινίων], de *primiscrinius (Notitia Dignitatum,* éd. Seeck, Or. V, 72 ; VI, 75) me paraît moins probable. Sur cette fonction qui se rencontre dans plusieurs *officia* de l'administration impériale, voir Stein, Studien, p. 184 ; Grosse, Römische Militärgeschichte, pp. 131-132 ; RE, Supplem. 8 (1956), col. 624-628, s.v. (W. Ensslin).

L. 6 : La date. D'après l'image que donne la photographie et le nombre des années du cycle indictionnel, la lettre-chiffre ici devait être un B, voir le type de B à la boucle supérieure plus petite que la boucle inférieure, forme habituelle à cette époque ( Β, cf. Moutsopoulos, Morphologie, p. 75, pl. 2).

**121. Apros. Epitaphe de Théodotos**

Fragment quadrangulaire d'une stèle de marbre, apparemment funéraire, vue dans la cour d'une maison du village Germeyan par Lambousiadis, en 1920-1923. L'inscription était précédée d'une croix ou gravée sous une croix. «23. 25. 6». Selon l'éditeur, plusieurs fragments sculptés antiques et un chapiteau byzantin se trouvaient dispersés dans ce village, encastrés dans les murs des maisons.

Lambousiadis, Ὁδοιπορικόν, Θρακικά 2 (1929), p. 324 (caractères épigraphiques majuscules).

† Θεοδώτου

Leg. Θεοδότου.

*De Théodote.*

Le nom Θεόδοτος remonte bien dans l'Antiquité tardive (Mihailov, Inscriptiones graecae, IV, n^os^ 1975, 2-3 ; 2342, 4 ; Solin, Personennamen, I, pp. 71-72 ; Loukopoulou, La Thrace Propontique, pp. 320-323 ; Dumont - Homolle, Mélanges, p. 421, n° 89, de Chôra, en Chersonèse thrace). Il devient plus fréquent pendant l'époque chrétienne et protobyzantine et il est porté par plusieurs hauts dignitaires, tels que *magistri officiorum,* divers *comites, praefecti urbis,* etc. (PLRE, II, pp. 1103-1105 ; III B, pp. 1300-1302 ; Łaitar, Christliche Inschriften, p. 107, n° 3, 2-3). Cf. des monogrammes du nom Théodotos sur des sceaux, Laurent, Orghidan, pl. 67, fig. 613 (VIIe s.) ; pl. 69, fig. 600 (VIIe-VIIIe s.) ; Zacos - Veglery, Lead Seals, I, Plates, fig. 158-162. Un Θεοδότης (incertain) figure dans une épitaphe chrétienne de Rome (ICUR, V, n° 14266, IIIe-IVe s.).

Notons le correspondant féminin Θεοδότη dans une épitaphe de Thessalonique (Feissel, Macédoine, n° 173, 3 : Ve-VIe s.). Cf. Tataki, Macedonian Edessa, p. 95.

MESSÈNÈ

On ne connaît pas le moment précis où Messènè (en turc Mesni, l'actuelle Misinli, au nord-est de Büyük Karıştıran) remplaça l'ancienne ville de Dryzipara (voir n° suivant) ; toutefois, le *terminus post quem* doit être placé après la destruction de Dryzipara par les Avars au printemps de 598 (Théophylacte Simokattès, éd. De Boor, pp. 270, 25-271, 4 ; Théophane, éd. De Boor, p. 279, 10-15. Pour la datation, voir Nystazopoulou-Pélékidou, Συμβολή, pp. 175-176, 200 ; cf. Hauptmann, Les Avars et les Byzantins, p. 168). Il est possible que la population de Dryzipara ait vivoté pendant un certain temps avant de se déplacer vers un site voisin, au nord-est de la ville, au VIII/IXe siècle.

En effet, un archevêque de Messènè figure parmi les ajouts en finale de la notice 2, qui reflète une évolution ecclésiastique datable du VIIIe siècle, au plus tard du premier quart du IXe siècle (Darrouzès, Notitiae, n° 2, 84 ; cf. p. 19). De toute façon, l'association des noms des deux villes, l'une ancienne, l'autre nouvelle, dans les notices 4 (l. 71) et 5 (l. 74) du IXe siècle, constitue une répétition livresque de la notice, étant donné que la ville de Dryzipara avait déjà disparu.

En revanche, Messènè continua d'exister et ses mentions dans les sources se rencontrent, certes de façon fragmentaire, jusqu'au XVe siècle. Voir entre autres, Vie de la sainte Marie la Jeune, AASS, Nov. IV (1925), p. 692 B, appendice au mois de février ; Choniatès, éd. Van Dieten, pp. 499, 58 ; 629, 56 ; Carile, Partitio, p. 218, 28 ; Cantacuzène, III, pp. 64, 23 ; 67, 9 ; Doukas, p. 313, 24.

Sur le siège de Messènè et son évolution, voir Asdracha, La Thrace orientale, pp. 238-239, 286, avec liste prosopographique. Pour un bref aperçu de l'histoire de la ville, voir Mamôni, Ἡ βυζαντινή Μεσσήνη, pp. 331-342, références aux sources et bibliographie ; cf. Kyriakidis, Μελέται VI, pp. 88-90 ; sur son emplacement, voir Papazôtos, Ἀνίχνευση, p. 553.

En 1920-1923, au sud-ouest du village moderne, on pouvait voir les vestiges de la muraille de Messènè qui comportait plusieurs tours, distantes d'à peine 40 m l'une de l'autre, et dont deux étaient conservées au moment de la visite de Lambousiadis (Ὁδοιπορικόν, Θρακικά 10 (1938), p. 261). En outre, ont été trouvés alors dans les ruines quelques chapiteaux byzantins, une inscription antique grattée, dont seulement le début Ἀγαθῇ τύχῃ restait visible, des monnaies byzantines, etc. A la même époque,

quatre sources saintes (ἁγιάσματα), celles de sainte Madeleine, de sainte Anne, de saint Thomas et de sainte Catherine existaient encore (voir Lambousiadis, *ibid.*, p. 262).

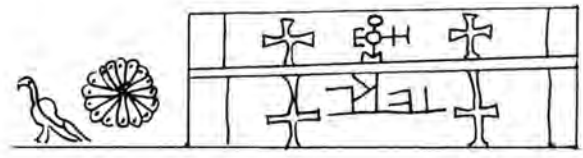
Actuellement, sont visibles la tour ronde, au nord-ouest de la muraille, ainsi qu'une partie de celle-ci (voir Papazôtos, Ἀνίχνευση, p. 553 et pl. 10, 11, 12) : cf. pl. 77 a-c.

**122. Monogramme d'Euphèmios (après la fin du VIe s.)**

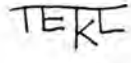
Plaque apparemment de marbre, encastrée dans la maçonnerie en argile de l'église de Panagia, l'une des quatre églises de Messènè (avec Saint-Démètre, Saint-Athanase et Saint-Georges), dont Covel avait vu les vestiges lors de son voyage de retour d'Andrinople à Constantinople, en septembre/octobre 1675. Cette pierre, «noble stone» selon Covel, portait quatre croix et quelques lettres qui désigneraient l'an du monde. Tout près, toujours selon lui, était encastré un morceau de marbre blanc, sur lequel figuraient une molette («spur») et un paon.

Cependant, en regardant bien le croquis de Covel, on se rend compte qu'il ne s'agit pas de deux pierres mais de trois : l'une doit être un bas-relief de l'époque chrétienne avec une rosette et le symbole du paon (cf. MAMA, I, n$^{os}$ 155, 205, 228, 232, 234, 323 b, e.a.) ; l'autre, portant le monogramme entre deux croix, est bien séparée par deux lignes horizontales de la troisième, où figurent quatre grosses lettres entre deux autres croix plus grandes que les précédentes. L'assemblage des deux dernières pierres était fait de telle façon que la plaque inférieure était à l'envers par rapport à la plaque supérieure ; une raison de plus pour dissocier le monogramme de la deuxième plaque des lettres, beaucoup plus grandes et dues à une autre main, de la troisième. Bref, on est en présence de deux inscriptions : a) un monogramme ; b) quatre (?) lettres qui sont, peut-être, un autre mot abrégé.

Covel, Voyages, éd. Grélois, appendice épigraphique, n° 17.



a)  E(ὐ)φημίο(υ)

b)  T ou ΠΕΚΣ

Ligature(?) : πε (b).

Grélois, n'ayant pas dissocié les deux pierres, lit : Εὐφημίου ἐπισκόπου.

a) *D'Euphèmios.*

a) Il s'agit soit d'une épitaphe, et, dans ce cas, nous avons affaire à une pierre tombale, soit d'un élément architectural provenant d'une église (?), donc d'une dédicace. La résolution Εὐφημίου me semble être la bonne, celle, proche, d'Εὐθυμίου me paraissant moins probable d'après l'image du monogramme.

Correspondant à l'ancien Εὔφημος (cf. SEG 33 (1983), n° 1585 ; 36 (1986), n$^{os}$ 14, 155, 799), Εὐφήμιος est un prénom qui se rencontre surtout sur les inscriptions et les sceaux à partir de l'époque chrétienne, quoiqu'il y demeure pas fréquent, cf. un Euphèmios, préfet du prétoire d'Orient en 496 (RE 22/2 (1954), col. 2501 (W. Ensslin) ; SEG 41 (1991), n° 1729 ; Zacos - Veglery, Lead Seals, I, Plates, pl. 233, fig. 147-148 : monogrammes d'Εὐφημίου. Plus fréquent est son correspondant féminin, Εὐφημία, cf. SEG 32 (1982), n° 1093 (a. 400-420) ; 34 (1984), n° 1262, 11 : la κουβικουλαρία Εὐφημία ; 35 (1985), n°

1167, 18 : épitaphe de 242-243 ; 36 (1986), n° 293, 5 : épitaphe de IIIe s., et *passim* ; Feissel, Macédoine, n° 42, 4 : épitaphe des Ve-VIe siècles.

Cf. la forme du masculin Εὐφήμις, dans une épitaphe d'Odessos, du VIe s. (Beševliev, Spätgriechische Inschriften, n° 111, 1-2), forme analogue à celles d'Εὐγένιος-Εὐγένις, Ἐπιφάνιος-Ἐπιφάνις, Σωφρόνιος-Σωφρόνις, Σισίνιος-Σισίνης, e.a. ; cf. aussi Εὐφημιανὸς (Solin, Personennamen, III, p. 1465).

b) Je ne saurai lire ἐπισκόπου dans ces quatre lettres liées au-dessus par une longue ligne, cf. les monogrammes ἐπισκόπου in Zacos - Veglery, Lead Seals, I, Plates, pl. 232, fig. 117-126. Tout au plus, mais avec beaucoup de réticence, je peux concevoir que cette ligne soit le signe d'abréviation d'un autre mot ou d'un nom propre.

La date. D'après les données mentionnées ci-dessus sur les origines de Messènè, on doit dater le monogramme d'Euphèmios de bien après 598, date présumée de l'invasion des Avars et de leur attaque contre Dryzipara. Quant à la deuxième inscription, incompréhensible pour moi, il semble qu'elle ne soit pas contemporaine de la première.

## DRYZIPARA

La ville est connue à l'époque romaine comme la quatrième station *(mansio)* à partir d'Andrinople, sise sur la Voie Royale, la route terrestre, diagonale, des Balkans, qui reliait Constantinople à l'Europe centrale. Evidemment, Dryzipara ne pouvait pas être située sur la Via Egnatia ( : R. Janin, in DHGE 14 (1960), col. 798-799 ; Samothrakis, Λεξικόν, p. 170, s.v. Δρουζιπάρα), puisque son emplacement doit avoir été sur la rive droite du fleuve Erginès, entre Tzouroulos et Arkadioupolis. Cela ressort clairement du chemin parcouru par saint Alexandre de Rome, le protecteur de Dryzipara, martyrisé tout près de cette ville, sous Maximien (286-305). Voir Μαρτύριον τοῦ ἁγίου... Ἀλεξάνδρου, éd. Dimitrov : Pătuvaneto, p. 156, 31-157, 14 ; AASS, Mai III (1680), p. 201 C-F ; cf. Halkin in BHG, I (1957), p. 14 ; Delehaye, Saints de Thrace, pp. 244-245.

La ville figure à cet endroit sur les Itinéraires et les cartes depuis l'époque romaine (Weber, Tabula, VII 4 m ; autres références in RE 5/2 (1905), col. 1741-1742 : E. Oberhummer ; carte de Nicolas Sofianos (1542), in B. Aristovoulos, Ταξείδια εἰς τήν Θράκην, Θρακικά 16 (1941), pp. 372-385, hors texte).

Son nom est cité sous plusieurs formes, surtout comme pl. neutre : Δριζήπαρα, Δριζίπαρα, Δρυζίπαρα (τά), Δρουζιπάρα (ἡ), e.a. (j'ai choisi l'une des versions de la liste des archevêchés, voir Darrouzès, Notitiae, n° 3, 91 : ὁ Δρυζιπάρων et Index, s.v. Δριζίπαρα). En mémoire de saint Alexandre et de son église-martyrion, vénérée dans toute la Thrace (jour commémoratif, le 25 fevrier), la ville s'appelait aussi Ἅγιος Ἀλέξανδρος τῶν Ζουπαρῶν.

Elle fut détruite et l'église du saint fut brûlée en 598, lors de l'invasion des Avars en Thrace, tandis que sa population se déplaça vers le nord-est, sur le site où se développa ensuite la Messènè byzantine (voir *supra*, p. 294). C'est un cas analogue à celui des villes Plôtinopolis/ Didymoteichon en Thrace occidentale, quand la seconde agglomération remplaça la première pour des raisons quasi identiques (voir Asdracha, Les Rhodopes, pp. 130-131). Cf. pl. 78 a-b.

Sur son archevêché, associé d'abord à celui de Messènè qui s'y substitua par la suite, voir Asdracha, La Thrace orientale, p. 238 et note 78, p. 285.

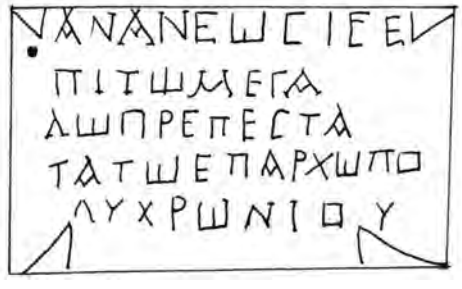
Quant à l'identification de son emplacement avec celui de la ville actuelle de Büyük Karıştıran, il faut noter pour éviter les confusions ( : H. Sayar in AST 11 (1993), p. 129, note 2) que celle-ci s'appelait Karıştıran tout court dans un temps reculé ; c'est du moins sous ce nom qu'elle figure chez Jireček (Die Heerstrasse, p. 50), Delehaye (Saints de Thrace, p. 244), Janin (*ibid.*, col. 798), Lambousiadis (in Θρακικά 10 (1938), p. 260), Dimitrov (Pătuvaneto, p. 135, § 16), etc. Il y avait en outre un Kücük Karıştıran près de Karıştıran-Büyük Karıştıran, et les deux agglomérations ont été nommées Grande et Petite Dryzipara après leur rattachement à la sous-prefecture d'Arkadioupolis, pendant d'administration grecque de la Thrace, en 1919-1923.

J'émets enfin l'hypothèse que la rivière Τζιορίκελλος (affluent d'Erginès) qui figure dans la Passion de saint Alexandre (éd. Dimitrov, *ibid.*, p. 156, 33) pouvait être identifiée à la rivière Bogaz-Köy-dere, de son nom turc, actuellement Büyük Karıştıran-deresi, sur la rive de laquelle ont été bâtis les deux Karıştıran. Quoi qu'il en soit, je ne peux pas m'empêcher de penser que le nom Τζιορίκελλος rappelle celui de Tzouroulos, mentionnée, elle-aussi, dans la Passion de saint Alexandre (*ibid.*, p. 158, 30) : elle fut la dernière station sur le long parcours du saint, qui, partant de Rome, traversa l'Illyrikon et suivit, en passant par Serdica (Sofia) et Philippoupolis, la route Royale et ses ramifications (voir Asdracha, Inscriptions II, pp. 291-292).

**123. Restauration faite sous l'éparque Polychronios (Ve-VIe s.)**

*Tabula ansata* encastrée dans la maçonnerie d'une arche du pont qui enjambe Büyük Karıştıran-deresi. D'après la tradition locale, ce pont fut construit au XVIe siècle et c'est peut être à ce moment que la pierre fut utilisée comme élément de construction. Vue par Lambousiadis en 1920-1923, elle fut photographiée par Mango et Ševčenko en août 1967. Entre-temps, le texte de l'inscription avait en grande partie disparu.

Lambousiadis, Ὁδοιπορικόν, Θρακικά 10 (1938), p. 260 (fac-similé) ; C. Mango - I. Ševčenko, Three Inscriptions of the Reigns of Anastasius I and Constantine V, BZ 65/2 (1972), pp. 385-386, note 17, fig. 8 (photographie). Texte d'après le fac-similé de Lambousiadis.



Ἀνανεώθιε ἐ-
πὶ τῷ μεγα-
λωπρεπεστά-
4. <τα>τῳ ἐπάρχῳ Πο-
λυχρωνίου

Ecriture en alphabet carré, caractéristique *grosso modo* jusqu'au VIe siècle inclu, mais persistant sur des inscriptions postérieures, cf. Asdracha, Inscriptions II, n° 64 (en 813).

L. 1. Leg. ἀνανεώθη au lieu du correct ἀνενεώθη. Lambousiadis n'a pas lu ἀνανέωσις ( : Mango - Ševčenko, *ibid.*, p. 386 note), mais il a copié apparemment ce qui restait d'un Θ carré, tandis que le IE n'est que la forme inversée du EI, gravé à la place du H. Voir à ce sujet, Bees, Νέαι ἀναγνώσεις, p. 100, n° 14.

L. 1/5. Leg. ἐπὶ τοῦ μεγαλοπρεπεστάτου ἐπάρχου Πολυχρονίου. Le glissement du datif au génitif (et vice versa) se rencontre dès cette époque et devient courant à l'époque suivante (cf. Asdracha, *ibid.*, n$^{os}$ 76, 77).

L. 1/5. ἀνανεω/ ωμε./ ρεπε/ επαρ/ ωνιου (Mango - Ševčenko).

*A été restauré sous le très magnifique préfet Polychronios.*

L. 1 : ἀνανεώθη. Il s'agit d'une restauration ou d'une reconstruction probablement d'un édifice public relevant du ressort du préfet du prétoire.

L. 1/4 : ἐπὶ τοῦ μεγαλοπρεπεστάτου ἐπάρχου. Ce préfet doit être sans doute le *praefectus praetorio per Orientem* du moment. Le titre μεγαλοπρεπέστατος, correspondant grec du *magnificentissimus* et qui concerne une catégorie des *illustres,* est celui que porte ce haut dignitaire de l'empire aux Ve et VIe siècles (cf. Hanton, Lexique, pp. 104-106, s.v. Magnifique ; Guilland, Les titres nobiliaires, pp. 130-131 ; Feissel, Macédoine, n° 56).

Sur cet office et les fonctions qui s'y rattachent, voir Stein, Untersuchungen über das Officium der Prätorianerprefectur seit Diokletian, Amsterdam 1962 (nouvelle impression) ; *idem,* Untersuchungen,

pp. 162 (364)-175 (377) ; Bréhier, Institutions, pp. 87-88 ; J.-R. Palanque, Essai sur la prefecture du prétoire du Bas-Empire, Paris 1933 (exclusivement pour le IVe siècle, avec liste des préfets). Pour un aperçu général, voir RE 22/2 (1954), col. 2426-2502, notamment col. 2439-2502 (W. Ensslin). Voir certaines listes des préfets, quelques préfets du prétoire inclus, dans la série d'articles de Guilland, L'éparque (*infra,* bibliographie).

Sur l'équivalence ἔπαρχος/ὕπαρχος, voir Robert, Epigrammes, pp. 45, 54 ; Lemerle, Recueils, I, pp. 39-40 ; Guilland, L'éparque, in B Sl 41/1 (1980), p. 17, note 1.

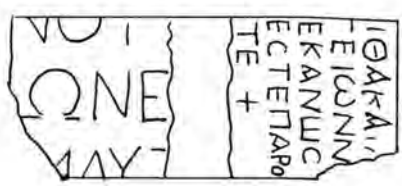
L. 4/5 : Πολυχρονίου. Connu depuis l'Antiquité (cf. Lexicon, I, p. 381, s.v. ; II, p. 376, s.v.), ce nom est porté par quelques dignitaires du Bas-Empire, tels que, entre autres, un domestique appartenant au service du préfet du Prétoire d'Orient, en 360-361 (PLRE, I, p. 711) ; un très magnifique *ex-quaestor,* en 451 (*ibid.,* II, p. 896) ; un ambassadeur, en 513-514 (*ibid., loc.cit.*), e.a. Cf. Ögüt - Şahin, Katalog, p. 123, n° 97 (Ἀθανάσιος υἱὸς Πολυχρονίου) de Bithynie. Notons, comme curiosité, un Πολυέτιος, monogramme cruciforme invocatif, sur un sceau daté de 650-750 (Zacos - Veglery, Lead Seals, I/2, n° 1595, p. 928).

RHAIDESTOS

**124. Epitaphe du décanos Jean (IVe s. )**

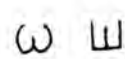
Plaque de marbre quadrangulaire, brisée du côté gauche pour servir comme matériel de construction dans une maison privée du quartier «Papanéophytou» de Rhaidestos. Cette ville byzantine (nom turc actuel, Tekirdag) occupait, avec Panion, le territoire de l'ancienne Bisanthè (cf. Asdracha, Inscriptions II, pp. 248, 259). L'inscription fut relevée par Kalinka qui, après avoir rencontré des obstacles insurmontables («unübersteigliche Hindernisse») de la part des autorités turques dans l'été 1895, dut y retourner en 1896 (Thrakien, col. 117). La pierre portait deux inscriptions de part et d'autre d'une bande creusée ultérieurement, large de 9, 5 cm. A gauche, inscription antique ; à droite, inscription chrétienne, gravée verticalement par rapport à la première, détruite, elle aussi, lors de la réutilisation postérieure de la pierre. Dimensions de la plaque : «25. 60. 15» ; hauteur des lettres de l'inscription chrétienne : «2, 5-3» (d'après Kalinka).

Kalinka, Thrakien, col. 141-142, n° 39 (fac-similé).





[+ Ἔ]νθα κα[τά]-
[κι]τε Ἰω(ά)νν[ης]
[ὁ δ]εκανώς·
4. [χέρ]εστε παρο-
[δῖ]τε +



Notons la coexistence des deux formes de Ω, l'une arrondie, l'autre carrée.

Leg. κατάκειται (l. 1/2) ; la faute d'orthographe κατάκιτε est quasi permanente dans les inscriptions chrétiennes, tendant à devenir un fait de langue ; δεκανὸς (l. 3) ; χαίρετε (l. 4) ; παροδῖται (l. 5).

L. 2. Ἰω(ά)νν(ης?) (Kalinka).
L. 3. δ?]εκᾶνως (Kalinka).
L. 4. εὔχ?]εστε (Kalinka).

*Ci-gît Jean le décanos ; salut à vous, passants.*

L. 3 : δεκανός. Le défunt, Jean, fut de son vivant décanos, c'est-à-dire, un employé de rang inférieur, appartenant soit à l'Eglise (voir Darrouzès, Ὀφφίκια, p. 116, note 5), soit à l'administration civile, voire aux charges palatines. Les fonctions d'un décanos pouvaient être très diverses, de l'affectation au service des inhumations, à celui du corps d'huissiers ou d'appariteurs, jusqu'à la prêtrise, pour ne pas citer leurs services dans la domesticité du Grand Palais (voir Hanton, Lexique, pp. 72-73, s.v. ; Bees, Peloponnes, n° 37, 3, pp. 81-82 : sources et bibliographie concernant décanos ; Guilland, Recherches, II, pp. 89-91 ; Koukoulés, Βυζαντινῶν βίος, III, p. 41 ; Feissel, Macédoine, n° 93). Voir *infra,* n° 134.

Toutefois, le décanos tient son origine de la hiérarchie militaire : sous-officier de l'armée romaine, à la tête d'une unité de dix hommes, il s'appelait δέκαρχος (δεκάρχης, δεκαδάρχης) dans l'armée byzantine où il commandait une δεκαρχία (voir Guilland, *ibid.*, p. 90 et notes 21-22 ; RE 4/2 (1901), col. 2245, s.v. *decanus* (O. Fiebiger); col. 2246, s.v. *decani* (O. Seeck).

L. 4/5 : χαίρετε παροδῖται. j'ai choisi cette restitution du verbe au lieu de εὔχεστε que restitue Kalinka avec point d'interrogation, parce que c'est le verbe χαίρω-ομαι surtout qui fait partie de cette formule antique, dont on a ici un exemple de survivance. Cf. χέρεσθαι παρωδίτου d'une épitaphe antique de la même ville, comprise dans la Collection d'A. Stamoulis (Papadopoulos-Kerameus, Ἀρχαιότητες, p. 73, n° 2 ; Dumont - Homolle, Mélanges, p. 369, n° 62 b14 ; Seure, Antiquités, p. 622, n° 79).

En effet, cette formule (surtout au singulier) est très courante sur les stèles funéraires de Périnthe-Héraclée, antiques et chrétiennes confondues ; cf. Kalinka, Antiken zu Perinth, n$^{os}$ 2, 8 ; 4, 10 ; 7, 11-12 ; 10, 17, et *passim ; idem,* Thrakien, n$^{os}$ 129, 6 ; 131, 7 ; 133, 10-11 ; 166, 16, et *passim ;* Robert, Contributions, pp. 221-222, 10 (je reprendrai plusieurs de ces épitaphes dans les parties V et VI du présent recueil).

Pour quelques exemples de plus datant de l'époque chrétienne, voir Gedeôn, Βυζαντινόν Ἑορτολόγιον, p. 181, n° 3 : [Χαίρ]εται ἐν Χ[ριστ-]/ [τῶ πα]ροδῖται ; Beševliev, Spätgriechische Inschriften, n$^{os}$ 96, 6 ; 97, 1-2 ; 110, 7-9 ; 250 a et b ; cf. des formules proches de celle-ci in Feissel, Macédoine, n$^{os}$ 12, 124 ; *idem,* Notes, p. 281 ; *idem,* Vénétie, col. 161.

### 125. Rhaidestos. Epitaphe double : a) de Théopemptos, b) de Paul (IVe-VIe s.)

Stèle funéraire découverte dans le cimetière turc, à Rhaidestos, déposée avant 1961 dans la maison privée qui servait de dépôt pour les stèles trouvées dans la région et pour d'autres antiquités. Elle portait deux inscriptions inscrites de part et d'autre d'une croix, de la même main d'après l'image des lettres. «57. 37. 7» ; hauteur des lettres : «3-4» (d'après Taşlıklıoğlu).

Taşlıklıoğlu, Trakya, I, p. 25, n° 2, fig. 9 (photographie) ; p. 71 (traduction en français).



α) + Ἐνθά-
δε κα<α>-
τάκιτε
4. τω
τῖς
μακ(α)ρίας
μνίμις
8. Θεώπεμ-
πτος υἱὸ-
ς Γεωργί-
ο[υ]

β) + Ἐνθά-
δε κα-
τάκιτε
4. Παῦλος
το τῖς
μακα-
ρίας
8. μνίμ-
ις δ(οῦλος)[Θ(εο)]ῦ

Ecriture grossière. Fautes d'orthographe et de syntaxe.

Tilde sur le *nomen sacrum :* [Θ]$\overline{υ}$ (b, l. 9). Y cursif (υ) de Παῦλος et de [Θ(εο)]$\overline{υ}$ (b, l. 4, 9). Notons le A à l'envers (b, l. 2).

Leg. κατάκειται (a, b, l. 2-3), cf. *supra,* n° 124 ; ὁ (a, l. 4 ; b, l. 5) : datif à la place du nominatif ; τῆς (a, b, l. 5) ; μνήμης (a, l. 7 ; b, l. 8-9) ; Θεόπεμπτος (a, l. 8-9).

a) L. 2/3. κατάκιτε ; l. 6. μακαρίας ; l. 11. ο [υ] (Taşlıklıoğlu).

b) L. 5. τὼ ; l. 9. Δοῦ(λος) Θ(εο)ῦ (Taşlıklıoğlu).

a) *Ci-gît Théopemptos, de bienheureuse mémoire, fils de Georges.*

b) *Ci-gît Paul, de bienheureuse mémoire, serviteur de Dieu.*

a) L. 8-9 : Θεόπεμπτος. Le nom, qui signifie «envoyé par Dieu», n'est pas très courant dans l'épigraphie. En tout cas, on dispose des sceaux de quelques hauts dignitaires du Bas-Empire qui portent ce nom, à savoir, un préfet du prétoire d'Italie, un *praefectus Urbis* de Constantinople, un *comes* en Egypte, e.a., voir PLRE, III B, pp. 1304-1306. Le nom est catalogué in Loukopoulou, La Thrace Propontique, pp. 322-323.

## PANION

La plupart des inscriptions de cette ville (voir là-dessus, Asdracha, Inscriptions II, p. 248) sont des épitaphes que Papadopoulos-Kerameus avait repérées pendant son inspection en Thrace et en Macédoine, en 1885. Elles sont aujourd'hui perdues dans leur grande majorité, jusqu'à preuve du contraire (!).

### 126. Restauration de la muraille de Panion (entre 383 et 408) (Pl. 78 c)

Fragment d'épistyle en marbre blanc, brisé à gauche et en bas. Au-dessus de l'inscription, rosace en bas-relief avec le chrisme accosté d'alpha et d'oméga (voir à ce sujet, Bees, Peloponnes, p. 12, n° 4, avec bibliographie concernant le monogramme de l'Apocalypse et les formes diverses des christogrammes ; cf. Beševliev, Spätgriechische Inschriften, p. 219). Voir *infra*, n$^{os}$ 154, 166.

Vue par Papadopoulos-Kerameus, en 1885, dans la cour antérieure de l'église de l'Entrée au Temple (Εἰσόδια) de la Vierge, à Panion ; revue par Kalinka, en 1896, au Musée du Syllogue grec de Rhaidestos (Θρακικός Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος, voir Mamôni, Σύλλογοι Ραιδεστοῦ, notamment pp. 297-302). La pierre échut au Musée Archéologique de Thessalonique (n° d'inv. ΜΘ 2829), avec la plupart des antiquités du Musée de Rhaidestos, après la Catastrophe Micrasiatique de 1922 et le départ des populations grecques de la Thrace orientale. De ce fait même, elle a été inclue dans le Corpus des inscriptions de Thessalonique par Edson, avec l'indication de provenance inconnue.

Actuellement, la pierre se trouve au Musée de la Civilisation byzantine, à Thessalonique, où j'ai pu l'examiner le 21 octobre 1997. Dimensions : 43. 34, 5 ; hauteur des lettres : 4. Photographie appartenant au Musée précité, due à M. Skiadaressis.

Papadopoulos-Kerameus, Ἀρχαιότητες, p. 92, n° 13 (fac-similé), pl. III, n° 10 (estampage) ; Dumont - Homolle, Mélanges, p. 414, n° 86 x ; Kalinka, Thrakien, col. 134, n° 30 (fac-similé) ; Edson, Inscriptiones, n° *44, pl. VII (photographie) ; Feissel, Notes, pp. 273-275, n° II, fig. 1 a-b (fac-similés) ; Tsigaridas - Loverdou-Tsigarida, Κατάλογος, pp. 93-94, n° 66 (photographie). Notons que la «transcription en majuscules» de Papadopoulos-Kerameus ( : Feissel, *ibid.*, p. 274) est en fait un fac-similé, tandis que l'«exact fac-similé» ( : Feissel, *loc. cit.* et fig. 1 a) est l'estampage (=ἔκτυπον, selon l'éditeur grec) de l'inscription. D'ailleurs, Papadopoulos-Kerameus fait très bien la distinction entre «ἀντίγραφα» et «ἔκτυπα», le manque de ces derniers ayant été la raison pour laquelle le Syllogue Philologique de

Constantinople n'avait pas publié plusieurs inscriptions jusqu'à l'inspection de l'auteur durant son voyage de 1885 (voir Ἀρχαιότητες, pp. 89-90 ; cf. pp. 65, 74).

[Ἐπὶ τῆς ---] βασιλίας
[τῶν --- δ]εσποτῶν
[--- Φλαβί]ου Ἀρκαδίου
4. [--- ἀνενεώθη] τὸ τεῖχος

Leg. βασιλείας (l. 1).

L. 1. ... βασιλίας [τῶν τροπεούχων (?) (Homolle) ; Ἐπὶ τῆς ?] (Kalinka) ; [ὑπὲρ σωτηρίας καὶ νείκης καὶ διαμονῆς τῆς αἰωνίο]υ (Edson) ; [Ἐπὶ τῆς ? ---]υ (Feissel) ; ...]υ (Tsigaridas - Loverdou-Tsigarida).

L. 2/3. δ]εσποτῶν [ἡμῶν Φλαβί]/ου Ἀρκαδίου καὶ [Φλαβίου Ὀνωρίου] (Homolle) ; τῶν θίων] δεσποτῶν/Ἀλαρὶχ?]ου Ἀρκαδίου (Kalinka) ; [τῶν κυρίων ἡμῶν αὐτοκρατόρων καὶ τροπαιούχων δ]εσποτῶν/ [τῶν αἰωνίων Αὐγούστων Φλαβίου Θεοδοσίου καὶ Φλαβί]ου Ἀρκαδίου (Edson) ; [τῶν ----- δ]εσποτῶν/ [----- Φλαβί]ου Ἀρκαδίου (Feissel) ; ...] δεσποτῶν/...]ου Ἀρκαδίου (Tsigaridas - Loverdou-Tsigarida).

L. 4. [ᾠκοδομήθ]η (?) (Homolle) ; ἀνενεώθ]ι (Kalinka) ; [? καὶ Φλαβίου Ὀνωρίου τοῦ ἐπιφανεστάτου ? ἐκτίσθ]η(Edson) ; [-- ἐκτίσθ]η (Feissel) ; ...]η (Tsigaridas - Loverdou-Tsigarida).

*(Sous le ... ) règne des ... despotes ... et de Flavius Arcadius... (a été restaurée) la muraille...*

L. 4 : [ἀνενεώθη] τὸ τεῖχος. Puisque cette pierre errante a été, à juste titre, restituée à sa ville d'origine, Panion, je crois qu'il faut prendre en considération le fait que la ville protobyzantine et byzantine perpétuait l'existence d'une agglomération antique. Or, on se trouve sur le territoire de l'ancienne Bisanthè – l'une des colonies des Samiens de Périnthe, entre celle-ci et la Chersonèse thrace –, signalée comme une πόλις encore au IIe s. après J. Chr. Selon Loukopoulou (La Thrace Propontique, pp. 55-57, 213), Bisanthè et Hèraion Teichos seraient des bourgades fortifiées, dépendant de leurs fondateurs, les Samiens de Périnthe, à côté des Θρᾴκια τείχη, bourgades également fortifiées qui, avec Périnthe elle-même (πόλις καὶ λιμὴν), s'étendaient du col de la Chersonèse thrace jusqu'à Sèlyvria (πόλις καὶ λιμὴν aussi) ; cf. Hérodote VI. 33 : τείχεα τὰ ἐπὶ Θρηίκης. Sur les significations du mot τεῖχος voir Seure, Inscriptions de Thrace, pp. 152-154.

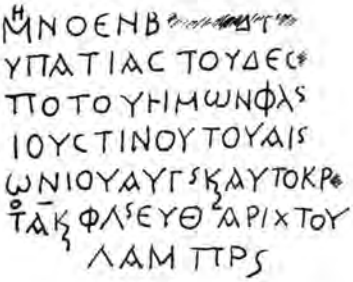
Le nom de Panion remontant à l'époque impériale (voir Asdracha, Inscriptions II, p. 148), il serait étonnant que la ville n'eût été fortifiée, ce qui nous oblige à voir aux travaux exécutés par les empereurs la restauration ou réparation des fortifications de la ville et non pas leur première construction ( : Edson, Feissel).

Pour le reste du commentaire et pour la date, je renvoie à l'édition de D. Feissel qui, en restituant cette inscription à Panion, a donné raison au travail attentif de son premier éditeur, A. Papadopoulos-Kerameus ; celui-ci avait déjà signalé sa provenance. Cf. SEG 26 (1976-1977), n° 823.

**127. Panion. Dédicace ou épitaphe (?) sous le premier consulat de Justin Ier (novembre 519)**

Plaque encastrée à l'extérieur de l'église de Saint-Théodore-Tèrôn. «30. 44» (d'après Papadopoulos-Kerameus).

Papadopoulos-Kerameus, Ἀρχαιότητες, p. 92, n° 12, pl. III, n° 4 (estampage) ; (Dumont - Homolle, Mélanges, p. 414, n° 86 y). Texte d'après l'estampage de Papadopoulos-Kerameus.



Μη(νὶ) Νοενβ[ρίῳ ἰν]δ(ικτιῶνος) ι̣[γ′]
ὑπατίας τοῦ δεσ-
πότου ἡμῶν Φλ(αβίου)
4. Ἰουστίνου τοῦ αἰ-
ωνίου αὐγ(ούστου) κ(αὶ) αὐτοκρ(άτορος)
τὸ α′ κ(αὶ) Φλ(αβίου) Εὐθαρίχ τοῦ
λαμπρ(οτάτου)

Signe d'abréviation : S (l. 3 ; l. 4, sans qu'il soit ici nécessaire ; l. 5-7 ; il doit figurer aussi à la fin de la ligne 5).

Abréviation : μη(νὶ) par lettre superposée : $^{\eta}_{M}$ (l. 1).

Lettre superposée : $^{o}_{T}$ (l. 6).

Leg. ὑπατείας (l. 2).

L. 1. ἰν]δ(ικτιῶνος)..[ἐφ'ὑ- (Papadopoulos-Kerameus), le Y ajouté apparemment par inadvertance ; [ἐφ'] (Homolle).

L. 3. Φλ(αουίου) (Papadopoulos-Kerameus, Homolle).

L. 4. Ἰουστινοῦ (Homolle).

L. 5. καὶ (Papadopoulos-Kerameus, Homolle).

L. 6. καὶ Φλ(αουΐου) (Papadopoulos-Kerameus) ; κ(αὶ) Φλ(αουΐου) (Homolle). Sur l'abréviation Φλ pour Φλαβίου, voir Feissel, Rome, p. 369, note 65.

*Le mois de novembre, indiction 13, sous le premier consulat de notre despote Flavius Justin, l'éternel auguste et empereur, et de Flavius Eutharicus le clarissime.*

L. 1/6 : Μηνὶ Νοεμβρίῳ ἰνδικτιῶνος ιγ′, ὑπατείας ... Φλαβίου Ἰουστίνου ... τὸ α′. Puisque l'empereur Justin Ier assume le consulat pour la première fois en 519, à partir du Ier janvier, les derniers mois de cette année coïncident forcément avec la treizième indiction qui commence le Ier septembre 519. Je crois donc pouvoir restituer l'indiction à la fin de la première ligne, où je distingue les traces d'une barre verticale à côté d'une autre moins visible, qui donneraient ΙΓ ou même ΓΙ, vu que souvent la monade précède la décade à cette époque et par la suite (cf. Asdracha, Inscriptions II, n° 70, 16 ; Feissel, Rome, p. 363, note 39).

Quant à la préposition ἐπὶ (ἐφ' ὑπατίας) que restituent les précédents éditeurs, je ne crois pas qu'elle soit nécessaire, puisque la formule avec ἐπὶ + génitif n'est pas obligatoire à cette époque (cf. Feissel, Rome, p. 380) ; d'ailleurs, dans les cas de la datation par le consulat, on utilise plus souvent le datif ὑπατείᾳ (cf. Feissel, *ibid.*, pp. 362, 369, 370, 378 ; *idem,* Notes, p. 272).

Malgré la rareté des inscriptions chrétiennes datées d'un consulat dans le territoire de la Grèce, on dispose d'une épitaphe provenant de Corinthe, datée du deuxième consulat (τὸ β′) de Justin Ier, en 524. L'indiction y est la troisième, le mois, septembre (restitué), l'un des derniers mois de l'année consulaire comme dans notre inscription, tandis que le collègue de l'empereur est Flavius Rufius Opilio, clarissime (voir Feissel, Notes V, p. 494 ; cf. p. 491 ; *idem,* Inscriptions du Peloponnèse, p. 277, n° 14 ; Bagnall et alii, Consuls, pp. 582-583).

Pour la période qui suit la réforme chronologique de 537, voir Feissel, Réforme, pp. 171-188, avec la bibliographie des éditions précédentes.

Sur les différentes formes sous lesquelles figure le mois de novembre dans les inscriptions chrétiennes, notamment celles d'Occident, voir l'appendice de Feissel in Trois aspects, p. 150. Le phénomène linguistique de l'assimilation régressive, NB au lieu de MB, pour Νοέμβριος, sur notre inscription (l. 1), est le même que pour d'autres mots et noms tels que σύνβιος, Συνβάτιος (cf. Asdracha, Inscriptions II, n° 90, 6 ; *ibid.,* p. 285 ; *infra,* n° 146) ; voir Kalinka, Antike Denkmäler, col. 286, n° 363, 3, 9 : σύνβιος, Σανβάτῳ ; Mango - Ševčenko, Byzantine Inscriptions, n° 14, 7 : Σανβατίου.

L. 6/7 : καὶ Φλαβίου Εὐθαρὶχ τοῦ λαμπροτάτου. Flavius Eutharicus Cilliga fut le collègue de Justin Ier pour l'année de son premier consulat (519). L'empereur l'avait adopté comme son fils «en armes» *(per arma)*. Il épousa la fille de Théodoric, Amalasountha, et il est mort *ca* 526 (voir PLRE, II, p. 438 ; Bagnall et alii, Consuls, pp. 572-573).

L'épithète *clarissimus* qui suit son nom est le titre régulièrement attaché aux consuls-collègues des empereurs qui n'étaient pas eux-mêmes des souverains, quel que fût leur rang réel, alors qu'ils avaient droit au titre bien supérieur de *gloriosissimus,* ἐνδοξότατος (voir Guilland, Recherches, II, p. 44).

**128. Panion. Epitaphe de... (une telle), sous le premier consulat de Justin Ier (519) ?**

Plaque de dallage encastrée dans l'église de Saint-Théodore-Tèrôn. «42. 25» (selon Papadopoulos-Kerameus).

Papadopoulos-Kerameus, Ἀρχαιότητες, p. 92, n° 15, pl. III, n° 3 (estampage) ; (Dumont - Homolle, Mélanges, p. 410, n° 86 a1). Texte d'après l'estampage de Papadopoulos-Kerameus.



Ἐνθάδ[ε κατάκειται ---]
ἡ τῆς μ[ακαρίας μνήμ(ης) γεν]
αμέ(νη) <γε> [---, ὑπατ(είας) Ἰουστίνου τοῦ
4. ἐνδόξ[ου κ(αὶ) αἰωνίου ἡμῶν]
αὐγο[ύστου τὸ α′ κ(αὶ) Φλ(αβίου) Εὐθαρὶχ]
τοῦ λ[αμπρ(οτάτου), μη(νὶ)---]
7. [--- ἰνδ(ικτιῶνος) ιγ′ (?)]

Signe d'abréviation : S (l. 3, mais aussi probablement, l. 2, 5-7).
Ligature : MS (l. 3).
Lettre superposée : $\overset{\text{Σ}}{\text{M}}$ (l. 3).
Abréviation : peut-être, $\text{K}_{\text{Y}}$ ou $\text{K}_{\text{S}}$ = καὶ (l. 4).

L. 2/3. γεναμένη Γε... (Papadopoulos-Kerameus, Homolle).

L. 4. ἐνδο[ξοτάτου καὶ λαμπροτάτου] (Papadopoulos-Kerameus, Homolle avec point d'interrogation).

L. 5. αὐγο[ούστου)... (Papadopoulos-Kerameus, évidemment une faute de frappe) ; Αὐγο[ύστου]... τοῦ δ[εσπότου ἡμῶν (?)] (Homolle).

L. 6. τοῦ δ[εσπότου ἡμῶν... (Papadopoulos-Kerameus) ; manque chez Homolle.

L. 7. ..... (Papadopoulos-Kerameus). La pierre étant brisée à droite et en bas et le texte de l'inscription mutilé, le premier éditeur a supposé avec raison qu'elle comportait une septième ligne.

*Ci-gît (une telle), de bienheureuse mémoire, qui fut..., (sous le premier consulat de Justin, notre) glorieux (et éternel) auguste (et sous Flavius Eutharicus) le clarissime, (le mois de ... indiction 13 ?).*

L. 1 : Après la formule funéraire, le nom de la défunte devait figurer à la fin de la ligne.

L. 2/3 : γεναμένη. Sur ce participe, voir supra, n° 112. Le ΓΕ de la ligne 3 paraît être une faute de répétition de γεναμένη, due au lapicide et donc négligeable. La lacune après γεναμένη devait comporter la qualité de la défunte, qui pourrait avoir été une διακόνισσα ou διάκονος, ἡ, fonction qui compte parmi les services de l'Eglise, ou encore, une κανονική. Cf. Beševliev, Spätgriechische Inschriften, n° 231, 3 (restitution) ; Papadopoulos-Kerameus, Hristianskija nadpisi, n$^{os}$ 37, 1 ; 51, 2 ; Meimaris, Sacred Names, n$^{os}$ 885-891 ; cf. pp. 175-177 ; MAMA VII (1956), n° 79, 2 ; Guarducci, Epigrafia greca, IV, p. 445. Voir Patlagean, Pauvreté économique, p. 159.

L. 3/5 : [ὑπατείας Ἰουστίνου... τὸ α′]. Le début de la ligne 5 αὐγο[ύστου] et le Λ de la ligne 6 suggèrent la présence respectivement d'un empereur et d'un consul qui porterait le titre de λαμπρότα-

τος qui lui revenait. Etant donné d'autre part que nous disposons déjà d'une inscription de Panion datée de l'année du premier consulat de Justin Ier, qui ne pose pas de problèmes particuliers (voir *supra,* n° 127), je suis tentée de restituer l'épitaphe examinée par analogie à l'inscription précédente, d'autant plus que rien ne s'y oppose du côté paléographique. Je considère naturellement cette restitution comme hypothétique, ainsi que l'est d'ailleurs toute tentative semblable.

La réduction du nombre des titres que comporte la titulature impériale par rapport à la première inscription ne constitue pas un obstacle, puisque la mention de quelques titres seulement est un phénomène courant dans le domaine épigraphique.

Sur le premier consulat de Justin Ier, en 519, voir ci-dessus, n° 127.

Sur les titres ἔνδοξος et αἰώνιος, voir Rösch, Ὄνομα βασιλείας, pp. 44-45, 164, 166 et *passim.* Cf. Feissel, Notes VIII, p. 389.

L. 5/6 : [καὶ Φλαβίου Εὐθαρὶχ] τοῦ λαμπροτάτου. Sur le consul Flavius Eutharicus Cilliga, le collègue de Justin Ier à son premier consulat, voir *supra,* n° 127.

L. 6/7 : La date : [μη(νὶ)___ ἰνδ(ικτιῶνος) ιγ′ (?)]. Il n'y a que deux indictions possibles pour l'année 519 du consulat : l'indiction 12, qui couvrirait les mois de janvier (Ier du mois, date du commencement du consulat) jusqu'au 31 août, et l'indiction 13 qui correspondrait aux mois de septembre à décembre, 31. Cela explique le point d'interrogation pour la treizième indiction, du moment que nous ne connaissons pas le mois : une inconnue de plus pour la reconstruction hypothétique de l'ensemble.

Enfin, le mois et l'indiction devaient suivre la formule de consulat selon les normes, bien que dans certains cas, voire en Thrace (à l'époque justinienne), ils la précèdent, cf. Feissel, Réforme, p. 178. L'épitaphe comportait de toute façon une septième ligne, selon la transcription du premier éditeur (voir ci-dessus).

**129. Panion. Epitaphe double : a) datée de 530, b) celle d'un archidiacre, datée entre 579 et 582 (sous le règne de Tibère Ier)**

Fragment de plaque encastré à l'extérieur de l'église de Saint-Théodore-Tèrôn (voir n° précédent), vu par Papadopoulos-Kerameus en 1885, parmi d'autres plaques encastrées dans les murs de la même église (cf. Asdracha II, n$^{os}$ 67, 70 ; *infra,* n° 138).

Il portait deux épitaphes, la première en très grandes lettres, la seconde en plus petites, en dessous. Dimensions de la pierre : «88. 32» (d'après Papadopoulos-Kerameus).

Papadopoulos-Kerameus, Ἀρχαιότητες, p. 92, n° 14, pl. III, n° 6 (estampage) ; (Dumont - Homolle, Mélanges, p. 415, n° 86 z) ; Beševliev, Notes épigraphiques, n° 6 (restitution de la date consulaire de la première épitaphe) ; Feissel, Réforme, p. 185 (restitution de la date de la seconde épitaphe). Texte d'après l'estampage de Papadopoulos-Kerameus.



α) Ἀπὸ μη(νὸς) [--- ἡμ(έρας)]
α′, ἰνδ(ικτιῶνος) [η′ου θ′, ὑπατείας]
Λαμπα[δίου καὶ Ὀρέστου]
4. τῶν λ̣[αμπρ(οτάτων) +]

β) +Ἔπητα [κατετέθη ἐνθάδε ? ]
ὁ εὐλαβ[έστατος καὶ]
γενεότ[ατος]---
4. ἀρχιδιά [κονος ---μη(νὶ)---]
τ(---) ιε′, ἰνδ[(ικτιῶνος)--]
βασιλ(είας) [Φλ(αβίου) Τιβερίου Κωνσ]-
ταντ(ίνου) +

Tilde au-dessus de A : Ā (a, 1. 2)

Signe d'abréviation : S (a, 1. 2, peut-être, 1. 4 ; b, 1. 5-7).

Abréviation : μη(νὸς) par lettre superposée: $^{H}_{M}$ (a, 1.1).

Notons le B reposant sur une barre (b, l. 2, 6), cf. *supra*, n° 119.

Leg. ἔπειτα (b, 1. 1) ; γενναιότατος (b, l. 3). La numérotation des lignes des deux épitaphes est continue chez Papadopoulos-Kerameus et Homolle.

α) L. 1. Ἀπὸ μη(νὸς)... (Papadopoulos-Kerameus, Homolle).

L. 2. α' ἰνδ(ικτιῶνο)ς ... (Papadopoulos-Kerameus) ; α' ἰνδ(ικτιῶνος) (Homolle) ; [ὑπατίας] (Beševliev).

L. 3. λαμπα... (Papadopoulos-Kerameus) ; ΛΑΜΠΑ... (Homolle) ; Λαμπα[δίου καὶ Ὀρέστου] (Beševliev).

L. 4. τῶν μ... (Papadopoulos-Kerameus) ; ΤΩΝΛ... (Homolle) ; τῶν λ[αμ(προτάτων)] (Beševliev).

β) L. 1. Ἔπητα... (Papadopoulos-Kerameus, Homolle).

L. 4. ἀρχιδιά[κονος... (Papadopoulos-Kerameus, Homolle).

L. 5. τ(ῆ)ς ιε' ἰνδ(ικτιῶνος) [ἐπὶ τῆς] (Papadopoulos-Kerameus, Homolle) ; ἰνδ(ικτιῶνι) [---] (Feissel).

L. 6/7. βασιλ(είας) Κώνσταντ(ος) (Papadopoulos-Kerameus, Homolle).

α) *Du mois de ..., (le jour de) dimanche, indiction (8,* ou *9), (sous le consulat de) Lampadios et d'Oreste, les clarissimes.*

β) *Ensuite (il est déposé ici) le très pieux et très généreux archidiacre ..., le 15 (du mois de ...), indiction .., sous le règne de (Flavius Tibère) Constantin.*

α) L. 1/2 : Ἀπὸ μηνὸς ... ἰνδικτιῶνος [η' ou θ']. Etant donné que les consuls mentionnés ci-dessus sont connus ainsi que l'année de ce consulat (530), nous pouvons restituer l'indiction, qui est la huitième ou la neuvième, sans pour autant pouvoir trancher entre les deux puisque nous ne connaissons pas le mois. Après μηνός, nous restituons dans l'ordre courant de cette datation, ἡμέρας, le A de la ligne 2 se rattachant à ce mot (et non pas à l'indiction) et signifiant le dimanche.

L. 2/4 : [ὑπατείας] Λαμπαδίου καὶ Ὀρέστου τῶν λαμπροτάτων. Les deux consuls connus, pour 530, Flavius Lampadius et Orestes, de son nom complet *Rufius Gennadius Probus Orestes*, sont aussi mentionnés en Occident, notamment dans des épitaphes provenant d'Arles (Arelate), voir CIL, XII, n° 935 (530, l'année du consulat) ; n° 937 (531, une année après leur consulat ; n° 938 (532, deux années après leur consulat). Cf. Bagnall et alii, Consuls, pp. 594-599 ; Feissel, Macédoine, n° 133 (a. 532).

Oreste, patrice en 546, se réfugia dans l'église de Saint-Pierre lors de la chute de Rome aux mains de Totila. Il fut néanmoins fait prisonnier et, libéré dans l'été 547, fut expédié avec d'autres patrices en Sicile pour des raisons de sécurité (voir PLRE, III B, pp. 764, 956, s.v. Lampadius et Orestes, respectivement ; cf. Robert, Bull. épigr. 1951, n° 141).

Pour leur titre λαμπρότατοι, voir *supra,* n° 127.

D'après ce qui est dit, la date de l'inscription est bien celle de 530, sous le règne de Justinien Ier.

β) L. 1 : Ἔπειτα [κατετέθη ἐνθάδε]. Je crois tout à fait possible la restitution de l'aoriste du verbe κατατίθεμαι qui, en ce sens, renvoie à θήκη, cf. Robert, Bull. épigr. 1941, n° 160. Sur ce verbe, voir plus en détail *infra,* n° 166.

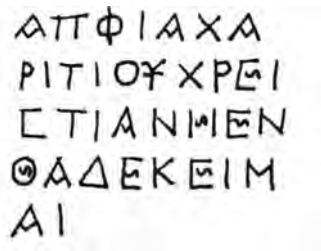
L. 2/4 : ὁ εὐλαβέστατος ... ἀρχιδιάκονος. Le nom de cet archidiacre devait figurer dans la lacune soit de la troisième soit de la quatrième ligne. Pour les fonctions de l'archidiacre, voir Meimaris, Sacred Names, pp. 178-179 ; cf. Darrouzès, Ὀφφίκια, pp. 20-21, 353 ; Feissel, L'évêque, p. 815 et note 69.

L. 4/7 : La date : [μηνὶ]... Τιβερίου Κωνσταντίνου. Feissel (Réforme, p. 185) corrigea la date, d'après lui incorrectement fixée sous le règne de Constant II Pogonat (641-668) par Papadopoulos-Kerameus et Homolle. Le mois devait être l'un de ceux dont le nom comprend un T, à savoir Μάρτιος, Αὔγουστος, Σεπτέμβριος ou Ὀκτώβριος, tandis que l'indiction entre mars 579 et août 582 (mort de Tibère) est fixée entre 12 et 15.

**130. Panion. Epitaphe d'Apphia de Charitios (IIIe-IVe s.)**

Plaque encastrée dans le dallage extérieur de l'église de l'Entrée au Temple (Εἰσόδια) de la Vierge. «52. 30» (selon Papadopoulos-Kerameus).

Papadopoulos-Kerameus, Ἀρχαιότητες, p. 95, n° 32, pl. III, n° 11 (estampage) ; (Dumont - Homolle, Mélanges, p. 412, n° 86 n) ; (DACL, III/1 (1913), col. 1471 : H. Leclercq). Texte d'après l'estampage de Papadopoulos-Kerameus.



Ἀπφία Χα-
ριτίου χρει-
στιανὴ ἐν-
4. θάδε κεῖμ-
αι

Leg. χριστιανὴ (l. 2/3).

*Apphia de Charitios, chrétienne, je gis ici.*

L. 1/2 : Ἀπφία Χαριτίου. Le nom d'Apphia, d'origine latine transcrit en grec, se rencontre assez souvent dans des inscriptions païennes, cf. SEG 28 (1978), n° 1149 ; 31 (1981), n° 1007 ; 32 (1982), n° 1216 ; 35 (1985), n$^{os}$ 1161, 1164, 1245, 1249 et *passim ;* Dagron - Feissel, Cilicie, n° 44, 4. Cf. son équivalent masculin Ἄπφιος (Ἀπφίῳ), MAMA IV (1933), n° 26, 1, et aussi Ἀπφιανός, nom d'un martyr originaire de Lycie, où le nom est devenu plus fréquent à l'époque chrétienne : Ševčenko, in Boyd - Mango, Silver Plate, p. 50 et note 82 ; *ibid.*, p. 33, n° 60 (cf. Bull. épigr. 1994, n° 761). Autre forme d'Apphia : Ἀφφία, MAMA, *ibid.,* n° 310, 3.

Le nom grec du père, Χαρίτιος/ Χαρίσιος, proche de Χαρίτων, remonte lui-aussi à l'Antiquité, cf. Lexicon, II, s.v. Χαρίσιος. Selon Pseudo-Kodinos (Patria, éd. Preger, p. 182, § 58), Χαρίσιος était le nom du chef de la faction des Verts, qui, avec son frère, chef de la faction des Bleus, travailla à la reconstruction des murs sous Théodose II (408-450). Cf. Kanatsoulis, Prosopographia, n° 1474 : son équivalent féminin avec le suffixe diminutif au neutre, τὸ Χαρίτιον, tel que l'on rencontre dans les Ἑταιρικοὶ Διάλογοι de Lucien de Samosata.

Une autre chrétienne du même nom d'Apphia peut être considérée comme distincte de celle-ci, voir *infra*, n° 131.

L. 2/3 : χριστιανή. La profession de foi est très fréquente dans les épitaphes des tout premiers siècles du Christianisme, notamment des IIIe et IVe siècles, où se manifeste le plus le besoin d'affirmer l'identité chrétienne, voir *infra,* n° 165. Cf. Robert, in Hellenica, XI-XII (1960), p. 439 ; SEG 28 (1978), n° 1100 : Χριστιανοὶ Χριστιανοῖς (IIIe s., formule considérée comme montaniste) ; Feissel, Inscriptions du Péloponnèse, n° 21, 3 ; *idem,* Macédoine, n$^{os}$ 117 ; 123, 2-3.

Parfois, dans les épitaphes, χριστιανὸς-ὴ est suivi de l'épithète πιστός, voir, Bees, Βυζαντιακαί ἐπιγραφαί, p. 7 (Attique) ; Beševliev, Spätbyzantinische Inschriften, n° 220 B (région de Philippoupolis, IIIe-IVe s.).

Voir en général, H. Leclercq, Chrétien, DACL III/1 (1913), col. 1464-1478 ; *ibid.,* VII (1926), col. 659, 677, s.v. Inscriptions grecques chrétiennes (L. Jalabert - R. Mouterde) ; Mentzou-Méïmari, Ἡ ἔννοια τοῦ ἐπιθέτου «πιστὸς», pp. 1203-1204, 1217-1218.

L. 3/5 : ἐνθάδε κεῖμαι. Notons le verbe à la première personne du singulier au lieu de la troisième qui caractérise la formule courante. Sur la place de cette formule en fin de phrase, voir *infra,* n° 135. Cf. une épitaphe chrétienne de Rome, IG, XIV, n° 463 : Βιτάλης νῦν ἐνθάδε κεῖμαι ; mais aussi ci-dessous, n° 131.

**131. Panion. Epitaphe d'Apphia (IIIe-IVe s.)**

Cette inscription est connue seulement par son texte qu'a publié A. Dumont en 1876, sous la rubrique de Panion (p. 157, voir ci-dessous), sans aucune autre indication.

Dumont, Inscriptions et monuments figurés, p. 159, n° 84 ; (reprise telle quelle par Homolle dans Mélanges, p. 409, n° 84 ; l'auteur a tort d'écrire qu'il n'y a pas d'indication sur sa provenance).

Χρειστιανὴ Ἀπφία
2. ἐνθάδε κεῖμαι

Leg. χριστιανὴ (l. 1).

*La chrétienne Apphia, je gis ici.*

La ressemblance avec l'épitaphe précédente, n° 130, inciterait d'abord à penser qu'il s'agit d'une seule inscription. Cependant, le nom de Charitios, le père d'Apphia, absent du second texte, et la disposition différente concernant le nom d'Apphia et l'épithète la qualifiant suggèrent que nous sommes en présence de deux épitaphes avec le même nom de la défunte. Cf. DACL III/1 (1913), col. 1471, note 1 (H. Leclercq).

Voir un cas analogue pour deux inscriptions mentionnant Basile II et Constantin VIII (de Tzouroulos et d'Arkadioupolis, 979/980 ou 991), in Asdracha, Inscriptions II, n$^{os}$ 83 et 84.

Sur le nom, l'épithète χριστιανὴ et la formule funéraire, se reporter à l'inscription ci-dessus, n° 130.

**132. Panion. Epitaphe d'Oulpia, Valéria et Priska (IIIe-Ve s.)**

Plaque à fronton portant, gravée, la croix monogrammatique, encastrée à l'extérieur du mur nord de l'église de Saint-Théodore-Tèrôn. «30. 18» (selon Papadopoulos-Kerameus).

Papadopoulos-Kerameus, Ἀρχαιότητες, p. 93, n° 18 (estampage) ; (Dumont - Homolle, Mélanges, p. 410, n° 86 c). Texte d'après l'estampage de Papadopoulos-Kerameus.




Ὑπόμνημα
Οὐλπίας
Οὐαλερίης
4. κὲ Πρίσκας·
μετὰ πάν-
τα τοῦτο

Ligature : νη (l. 1).
Leg. καὶ (l. 4).

*Tombeau d'Oulpia, Valéria et Priska ; après toutes choses, ceci.*

L. 1 : Ὑπόμνημα. Terme antique pour désigner les monuments funéraires (cf. CIG, II, n$^{os}$ 3688-3693), le mot ὑπόμνημα signifie «tombeau» dans les inscriptions chrétiennes, équivalent mais plus ancien des termes κοιμητήριον, μεμόριον-μημόριον, μνῆμα, σωρός, τάφος, τόπος, e.a. (voir là-dessus, Bees, Peloponnes, p. 38 ; Feissel, Macédoine, p. 267). Il est considéré comme caractéristique des régions

côtières de l'Hellespont et de Cyzique, voir Grégoire, Asie Mineure, n° 10, 1 (Cyzique, Panderma) ; Robert, Bull. épigr. 1972, n° 368 ; Mango - Hawkins, Additional Finds, p. 182, n^os^ I et II (Cyzique) : Mango - Ševčenko, Sea of Marmara, pp. 258-259, n^os^ I-II et bibliographie.

L. 2/4 : Οὐλπίας, Οὐαλερίης καὶ Πρίσκας. Noms latins (*Ulpia*, *Valeria* et *Prisca*) transcrits en grec, appartenant peut-être à trois sœurs, équivalents féminins d'Ulpius, Valerius et Priscus. Voir à propos Schulze, Eigennamen, pp. 234, 312, s.v. ; Solin - Salomies, Repertorium, pp. 194, 197, 384, s.v.

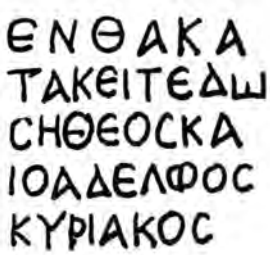
Rappelons la coïncidence que Prisca était le nom de l'épouse chrétienne de Dioclétien (284-305) et (Galeria) Valeria celui de leur fille, également chrétienne. Exilées en Syrie après l'abdication de l'empereur et la mort de Galerius (293-311), mari de Valeria, elles furent condamnées à mort sous Licinius et exécutées, probablement à 315. Voir PLRE, I, pp. 726 et 937.

Sur la croix monogrammatique, qui figure sur cette épitaphe et sur quelques autres de Panion, voir H. J. Kotsônis, Τὰ χρονολογικὰ ζητήματα τοῦ σταυροῦ καὶ τῶν μονογραμμάτων ☧ καὶ ✝ (Θεολογική βιβλιοθήκη, n° 4), Athènes 1939, *passim*, et notamment pp. 55-78 et pl. I-VII.

### 133. Panion. Epitaphe des frères Dôsithéos et Kyriakos (IIIe-Ve s.)

Plaque à fronton portant, en relief, la croix monogrammatique, encastrée à l'extérieur du mur nord de l'église de Saint-Théodore-Tèrôn (cf. *supra*, n° 132 et *infra*, n° 147). «37. 19» (selon Papadopoulos-Kerameus).

Dumont, Inscriptions et monuments figurés, p. 159, n° 85 (juste le texte en caractères épigraphiques) ; Papadopoulos-Kerameus, Ἀρχαιότητες, p. 93, n° 22 (fac-similé) ; (Dumont - Homolle, Mélanges, p. 410, n° 85). Texte d'après le fac-similé de Papadopoulos-Kerameus et l'édition de Dumont.




Ἔνθα κα-
τάκειτε Δω-
σήθεος κα-
4. ὶ ὁ ἀδελφὸς
Κυριακὸς
[μη(νὶ)---, ἰνδ(ικτιῶνος)] η′

Leg. κατάκειται (l. 1/2), l'emploi de la conjonction καὶ exigeant pourtant la troisième personne du pluriel : κατάκεινται ; Δωσίθεος (l. 2/3).

L. 2. κατακεῖτε (Dumont) ; pour l'accentuation incorrecte, voir Bees, Peloponnes, p. 56 et note 2.
L. 6. --- H (Dumont) ; manque chez Papadopoulos-Kerameus.

*Ci-gît Dôsithéos et (son) frère Kyriakos (le mois..., indiction) 8.*

L. 2/3 : Δωσίθεος. Le nom remonte à l'Antiquité, voir Kanatsoulis, Prosopographia, n^os^ 442 ; 443 : Δωσίθεος ὁ Φιλίππου, [ἱερεὺς] τῶν θεῶν.

L. 3/5 : καὶ ὁ ἀδελφὸς Κυριακός. On pourrait difficilement interpréter le mot ἀδελφὸς comme «membre de la communauté chrétienne», ou moine, ses autres significations (cf. Bees, Peloponnes, n° 15, 5 et p. 31), bien que la construction correcte doive être : καὶ ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ. Kyriakos est un nom qui figure très fréquemment sur les épitaphes, voir Beševliev, Spätgriechische Inschriften, n° 140 (avec la bibliographie afférente). Cf. Bees, *ibid.*, n° 34, 7 ; Feissel, Macédoine, n^os^ 231, 2 ; 174, 1 ; 243, 2-3 ; Dagron - Feissel, Cilicie, n° 115, 4 ; Méïmaris - Bakirtzis, Ἑλληνικὲς ἐπιγραφές, n° 24, 3 (épitaphe de Plôtinopolis). Notre Kyriakos est catalogué in Loukopoulou, La Thrace Propontique, pp. 326-327 (les lignes de la datation et de la bibliographie concernant Kyriakos et autres noms ont été interverties). Cf. Κυριακός, qui figure sur une croix votive syrienne, Diehl, Un nouveau trésor, p. 110, n° 14.

**134. Panion. Epitaphe de Priskos (deuxième moitié du IVe siècle-Ve s.)**

Plaque encastrée à l'extérieur des murs de l'église de Saint-Théodore-Tèrôn. «30. 40» (selon Papadopoulos-Kerameus).

Papadopoulos-Kerameus, Ἀρχαιότητες, p. 94, n° 25, pl. III, n° 12 (estampage) ; (Dumont - Homolle, Mélanges, p. 411, n° 86 i). Texte d'après l'estampage de Papadopoulos-Kerameus.




\+ +
Ἔνθα κατάκι-
ται Πρῖσκος
δεκανὸς [τῆς]
4. τῶν Μακε-
δονιανῶν
θ[ρη] <ν>σκίας

Leg. κατάκειται (l. 1/2) ; θρησκείας (1. 6).

L. 6. ΘNCKIAC (sic) (Papadopoulos-Kerameus) ; θν(ήσκ(ε)ι, ou θ(ρ)[η]σκίας (?) (Homolle, qui se trompe de ligne).

*Ci-gît Priskos, décanos de la religion des Makédonianoi.*

L. 2 : Πρῖσκος. Nom latin *(Priscus)* porté par plusieurs personnages, voire des *comites, praefecti,* etc., de l'époque protobyzantine ; en tête, outre l'historien homonyme, un autre Priskos, *magister utriusque militiae per Thracias,* fonction qu'il a exercée sous les empereurs Maurice et Phocas, voir PLRE, III/B, pp. 1054-1057).

L. 3 : δεκανός. Priskos occupait apparemment un grade inférieur dans la communauté religieuse des Makédonianoi. Sur décanos en général, voir *supra,* n° 124.

L. 3/6 : τῆς τῶν Μακεδονιανῶν θρησκείας. Partisans de Makédonios, l'un des premiers évêques de Constantinople (342-346 et 351-360), qui proclamait le dogme de *homoiousios* contre celui de l'*anomoios* des Ariens, les Makédonianoi ne deviennent hérésiarques qu'après la déposition et la mort de Makédonios. Celui-ci finit par être qualifié de fondateur de l'«hérésie macédonienne», laquelle fut assimilée à l'hérésie pneumatomaque vers la fin du Ve siècle. Il est significatif pour notre inscription que les «Macédoniens» se manifestent à cette époque dans la région attenante à Constantinople.

Pour les questions théologiques, voir in DTC 9 (1926), col. 1464-1467, s.v. Macedonius et les Macédoniens (G. Bardy) ; cf. Dagron, Une capitale, pp. 436-442. Cf. Papadopoulos-Kerameus, Hristianskija nadpisi, n° 80, 3 (épitaphe d'un Makédonios, nom propre) ; MAMA VII (1956), n° 101 : un Μακεδόνιος... μονάζων.

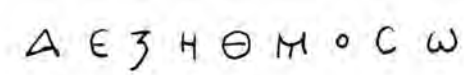
L. 6 : θρησκείας. L'emploi de ce mot de sens positif, qui récuse l'accusation d'hérésie portée contre les Makédonianoi, constitue en lui-même une proclamation de foi de cette communauté. Cf. MAMA VII (1956), n° 69, b, 1-3 : Ἐλαφία διακόνισ/σα τῆς Ἐνκρατῶν / θρισκίας.

**135. Panion. Epitaphe de Dométia (IVe-Ve s.)**

Stèle de marbre à fronton, avec deux acrotères arrondis, vue par Kalinka dans l'église de la Dormition de la Vierge, en 1896 (cf. Asdracha, Inscription III, n° 109 ; *infra,* n° 148). Sur le fronton, le monogramme du Christ inscrit dans un cercle. «85. 35» ; hauteur des lettres : «1-1, 5» (selon Kalinka).

Kalinka, Thrakien, col. 159, n° 95 (estampage non publié).

+ Δομετία ἡ αἰδεσιμοτάτη
γυνὴ γεναμένη τοῦ τῆς
ὁσίας μνήμης Ζωτικοῦ πρεσ-
βυτέρου, σωφρόνως καὶ ἀμέμ-
πτως τὸν βίον διάξασ(α), ἐν τῇ
εὐαγγελικῇ καὶ ἀποστολι-
κῇ πίστι διαμίνα-
σα καὶ εἰς τίμιον καὶ λι-
παρὸν γῆρας ἐλάσ(ασα)
ἐνθάδε κατάκιται
+



Seules lettres données par Kalinka.

Signe d'abréviation possible : o (1. 5, 9), d'après le petit omicron compris parmi les lettres ci-dessus. Voir Asdracha, Inscriptions II, n° 71 ; cf. Oikonomides, Abbreviations, p. 39.

L. 7. Kalinka signale un trou après les trois premières lettres du participe διαμίνα/σα, entre δια et μι, où, à mon avis, figurait une croix ou un autre christogramme.

Leg. πίστει διαμείνασα (1. 7/8) ; κατάκειται (1. 10).

*Dométia, la très vénérable, qui fut épouse du prêtre Zôtikos de sacrée mémoire, laquelle a mené une vie sage et irréprochable, qui est restée dans la foi évangélique et apostolique et est arrivée à une honnête et heureuse vieillesse, ci-gît.*

L. 1 : Δομετία ἡ αἰδεσιμοτάτη. Cette épithète qui, au masculin, est appliquée à des évêques ainsi qu'à divers fonctionnaires subalternes de l'administration civile (voir Hanton, Lexique, pp. 60-61, s.v. ; Feissel, Inscriptions du Peloponnèse, n° 21), sert ici de qualificatif à l'épouse d'un prêtre. Quant au nom Δομετία, de provenance latine, on trouve son équivalent masculin Δομίτιος plus fréquemment, voir PLRE, I, pp. 263-265 ; II, p. 372 ; III A, p. 412, s.v. Domitius ; Seure, Inscriptions de Thrace, p. 161 (épitaphe trouvée sur la route de Tzouroulos, époque romaine) ; Kanatsoulis, Prosopographia, n$^{os}$ 424-435, s.v. Domitius ; n° 436 : Δομιτία Ἰουλία (époque impériale). Cf. Feissel, Macédoine, n° 77, 2 (Δομετία) ; n° 293 (Δομέτιος).

L. 2 : γυνὴ γεναμένη. Γυνὴ à la place de σύμβιος ou σύνβιος, cf. *infra,* n° 146, 1 (restitution). Pour l'aoriste γεναμένη, voir supra, n° 112.

L. 3/4 : Ζωτικοῦ πρεσβυτέρου. Dans ce recueil, figurent un autre Zôtikos et aussi une Zôtikè, voir n$^{os}$ 56, 118. Cf. un Ζωτικὸς de Maximianoupolis, en Thrace occidentale, in Méïmaris - Bakirtzis, Ἑλληνικές ἐπιγραφές, n° 32, 5-6 (les auteurs se réfèrent à tort à D. Feissel, BCH 100 (1976), pp. 269-272, n° 276 (inexistant), dans leur bibliographie de l'inscription) ; Grégoire, Notes épigraphiques IV, pp. 277, 280 ; Robert, Noms de métiers, p. 329 ; Guarducci, Epigrafia greca, IV, p. 362, n° b, 2. Ce nom est très usuel déjà à l'époque impériale, cf. Robert, Etudes épigraphiques, p. 221 (épitaphe de Périnthe) ; SEG 26 (1976-1977), n° 1389 ; 28(1978), n° 1128 ; Loukopoulou, La Thrace Propontique, pp. 258-259 (Ζώτιχος).

Le presbytère Zôtikos est mort avant sa femme, comme l'atteste la formule τῆς ὁσίας μνήμης (2/3).

L. 5/8 : ἐν τῇ εὐαγγελικῇ καὶ ἀποστολικῇ πίστει διαμείνασα. La foi évangélique et apostolique dans laquelle Dométia a persisté pendant toute sa vie, est équivalente de ὀρθόδοξος πίστις, relevée dans des épitaphes de Constantinople, de Sèlyvria (voir partie VI du présent recueil), de Thèbes de Béotie, ainsi que de ὀρθὴ πίστις d'une prière funéraire de Philippes (voir Feissel, Macédoine, n° 234). Dans ces siè-

cles d'hérésies et de querelles christologiques, l'affirmation de l'orthodoxie, même sur les tombeaux, s'impose comme un viatique indispensable pour assurer le passage à la vie éternelle (cf. *supra*, n° 130).

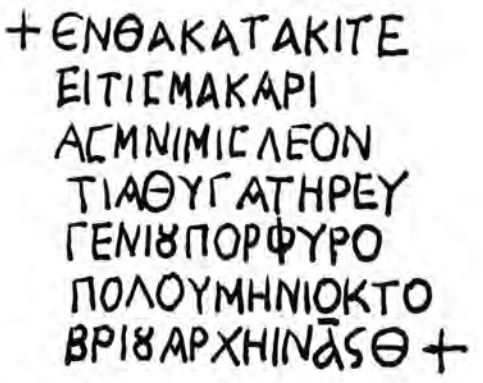
L. 8/9 : εἰς... λιπαρὸν γῆρας ἐλάσασα. Cette expression recèle des résonances homériques, p. ex., Od. λ 136 : γήρᾳ ὕπο λιπαρῷ ἀρημένον (Νέκυια, Teiresias s'adressant à Ulysse) ; τ 368, et s'inscrit dans la longue série des formules qui renvoient à la littérature classique.

L. 10 : ἐνθάδε κατάκειται. La position de cette formule en fin de phrase suggère une époque relativement haute, pendant laquelle s'effectue graduellement le passage des épitaphes de l'Antiquité (ayant ἐνθάδε κεῖται à la fin) aux épitaphes chrétiennes qui, d'ordinaire, placent la formule funéraire en tête. Voir Robert, Bull. épigr. 1952, n° 197.

### 136. Panion. Epitaphe de Léontia (IVe-Ve s.)

Plaque encastrée dans le mur extérieur nord de l'église de Saint-Théodore-Tèrôn. «36-29» (selon Papadopoulos-Kerameus).

Papadopoulos-Kerameus, Ἀρχαιότητες, pp. 93-94, n° 23, (fac-similé) ; (Dumont - Homolle, Mélanges, p. 411, n° 86 g) ; Grumel, Chronologie, p. 195. Texte d'après le fac-similé de Papadopoulos-Kerameus.




Ἔνθα κατάκιτε
εἴ τῖς μακαρί-
ας μνίμις Λεον-
4. τία θυγάτηρ Εὐ-
γενίου πορφυρο-
πόλου, μηνὶ Ὀκτο-
βρίου ἀρχῇ ἰνδ(ικτιῶνος) θ' +

Tilde au-dessus du ὰ de ἰνδ(ικτιῶνος) (1.7).
Signe d'abréviation : S (1.7).
Ligature : ϑ = ου (1. 5, 7), cf. *infra*, n° 139.
Notons la forme cursive ὰ du Δ (l. 7), aux n^os^ 112, 137, 139 également.
Leg. κατάκειται (1.1) ; ἡ τῆς (1. 2) ; μνήμης (1. 3) ; πορφυροπώλου (1. 5/6) ; Ὀκτωβρίῳ (mais le génitif du nom du mois après le datif μηνὶ s'est imposé presque partout à cette époque).

L. 5/6. Πορφυροπόλου (Papadopoulos-Kerameus, dans sa transcription).

*Ci-gît Léontia, de bienheureuse mémoire, fille d'Eugène, marchand (vendeur) de pourpre, le mois d'octobre, au début de l'indiction 9.*

L. 3/4 : Λεοντία. Rencontré dans un certain nombre d'inscriptions latines, le nom figure aussi sous la forme Λεοντὶς dans une épitaphe chrétienne du nord-est de la Bulgarie (voir Beševliev, Spätgriechische Inschriften, n° 247 ; cf. n° 201). On trouve plus souvent Λεόντιος, son équivalent masculin, voir Beševliev, *ibid.*, n^os^ 3, 5 ; 191, 4 ; 48, 8 (inscriptions latines) ; Feissel, Macédoine, n^os^ 177, 2, 6 ; 295, 4.

L. 4/5 : Εὐγενίου. Nous avons ici la forme soi-disant savante du nom, qui coexiste avec la forme courante en -ις/ ης, Εὐγένις, avec chute du O, voir *infra*, n° 141 (Ἀστέρις) ; cf. Feissel, *ibid.*, n^os^ 53 (Εὐγένους, gén. de Εὐγένης) ; 66 (Εὐγενίου).

L. 5/6 : πορφυροπώλου. Le nominatif de ce mot devait être πορφυροπώλης mais aussi πορφυροπῶλος, dont le suffixe changea plus tard en -πουλος, suffixe maintenu ensuite et répandu à l'époque moderne (voir Koukoulés, Βυζαντινῶν βίος, II/1, pp. 242-243).

Pour la longue série de métiers mentionnés dans les sources byzantines dont les inscriptions, voir surtout Koukoulés, *ibid.*, pp. 180-244. Cf. CIG, IV, nos 9167-9220, notamment no 9182 : un ἱματιοπορφυρεύς, les πορφυρεῖς étant des pêcheurs qui cherchaient les coquillages sur leurs petites embarcations, surtout autour de l'île d'Eubée. Voir en outre Bees, Peloponnes, p. 56 ; Robert, Noms de métiers, pp. 322-347 ; Patlagean, Pauvreté économique, pp. 158-163 ; voir aussi les *Indices* de MAMA, sous la rubrique Occupation and Status, notamment III, pp. 234-235 (Berufe) ; cf. à propos, Feissel in Dagron - Feissel, Cilicie, pp. 221-225 (Appendice II) ; *idem,* Macédoine, p. 267.

Le métier de πορφυροπώλης s'exerçait dès l'Antiquité, cf. CIG, II, no 2519, où figurent un πορφυροπῶλος/ης et probablement une πορφυροπῶλις ; dans ce sens, cf. une femme du nom de Lydia, qui est πορφυρόπωλις πόλεως Θυατείρων (Actes Ap. 16-14).

L. 6/7 : La date : μηνὶ Ὀκτωβρίου, ἀρχῇ ἰνδικτιῶνος θ′. Cette formule «insolite», selon Grumel (Chronologie, p. 195 ; cf. pp. 193-197), peut être expliquée seulement si l'on prend en compte le fait que l'indiction byzantine ne commençait pas toujours le Ier septembre, mais le 23 du mois, et cela pendant un siècle et demi à partir de 312-313, date de la création des cycles indictionnels de 15 ans. Or, c'est à 23 septembre précisément qu'est fixé le Nouvel An et qu'il continua de l'être dans plusieurs livres liturgiques tels que le Synaxaire et le Typikon de l'Eglise de Constantinople, ainsi que dans la tradition liturgique slave. Cette date coïncidait avec la commémoration de la conception de saint Jean-Baptiste ou, par une formule équivalente, la conception de sainte Elisabeth (Τὸ νέον ἔτος καὶ ἡ σύλληψις τῆς ἁγίας Ἐλισάβετ). Selon Feissel (Notes VII, p. 569), le transfert de l'indiction au Ier septembre fut peut-être inauguré en 462-463 et ne s'est pas manifesté avant 474. Cf. Gedeôn, Βυζαντινόν Ἑορτολόγιον, pp. 30, 44 (Ier septembre, Ἀρχὴ τῆς Ἰνδίκτου, καὶ μνήμη Συμεὼν τοῦ Στυλίτου...).

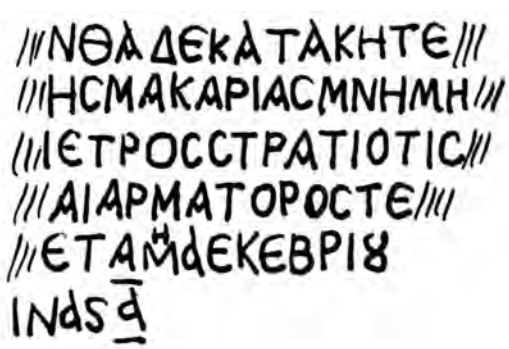
A côté de l'inscription de Panion, d'autres inscriptions témoignent de la situation d'avant le transfert opéré dans l'indiction constantinopolitaine : p.ex., une inscription dédicatoire de Chalcédoine, exhaustivement analysée par Grumel (Chronologie, pp. 193-195), publiée de nouveau par Feissel (*ibid.,* pp. 566-568) ; une épitaphe de Constantinople, qui mentionne aussi le mois d'octobre comme début de l'indiction (Mango - Ševčenko, Byzantine Inscriptions, no 29, 6-8).

Cela dit, je penserais aussi que la mention ἀρχῇ ἰνδικτιῶνος au mois d'octobre n'exclut pas forcément le commencement de l'indiction au Ier septembre, les deux mois étant de toute façon les premiers mois de l'indiction.

### 137. Panion. Epitaphe de Pierre, soldat et gardien d'armes (IVe-VIe s.)

Plaque de dallage du sanctuaire de l'église de Saint-Théodore-Tèrôn. «27. 35» (selon Papadopoulos-Kerameus).

Papadopoulos-Kerameus, Ἀρχαιότητες, p. 93, no 20 (estampage) ; (Dumont - Homolle, Mélanges, p. 411, no 86 e). Texte d'après l'estampage.




[+Ἐ]νθάδε κατάκητε [ὁ]
[τ]ῆς μακαρίας μνήμη [ς]
Πέτρος στρατιότις
4. [κ]αὶ ἁρμάτορ, ὃς τε-
[λ]ε(υ)τᾷ μη(νὶ) Δεκεβρίου
ἰνδ(ικτιῶνος) δ′

Signe d'abréviation : S (l. 6).
Abréviation : μη(νὶ) par lettre superposée : $\overset{\text{H}}{\text{M}}$ (l. 5).

Ligature : ȣ = ου (l. 5). Pour cette ligature, ressemblant ici au chiffre 8, voir *infra,* n° 139.

Leg. κατάκειται (l. 1) ; στρατιώτης (l. 3) ; ἁρμάτωρ? (l. 4) ; Δεκεμβρίῳ (l. 5), voir *supra,* n° 136. Notons, ici aussi, la forme cursive ȣ du Δ (l. 5, 6), rencontrée dans d'autres épitaphes du recueil, n$^{os}$ 136, 138-139, 112.

L. 4. ἁρμάτορος (Papadopoulos-Kerameus).

*Ci-gît Pierre, de bienheureuse mémoire, soldat et gardien d'armes, qui est mort le mois de décembre, indiction 4.*

L. 3 : Πέτρος στρατιώτης. Cf. un autre Pierre soldat dans une épitaphe de Verrhia, Feissel, Macédoine, n° 70, 2-3.

L. 4 : ἁρμάτωρ. Le O du texte suggère une influence latine (*armator)* plutôt qu'une faute d'orthographe (voir Du Cange, Latinitatis, s.v.). Cf. Guillou, Italie, n° 46 (σχολῆς ἁρματουρῶν). Cf. le terme postérieur ἁρμοφύλακες, dont le sens prête à discussion, Oikonomidès, Listes, p. 338. Cf. le nom propre Ἁρμάτος, d'un soldat dans une épitaphe en forme de croix, de Constantinople, Kalkan - Şahin, Grabstelen, p. 140, n° 3, 3-4 ; voir à ce sujet le compte-rendu de D. Feissel (Bull. épigr. 1996, n° 606), qui rapproche le nom du latin *Armatus* et non pas du grec Ἁρμάτος ( : Pape - Benseler). Cf. aussi Ἁρμάτων, ambassadeur de l'empereur Maurice au Khagan des Avars, à Dryzipara (Théophylacte Simokattès, éd. De Boor, p. 272, 8-11), en 598. Cf. Nystazopoulou-Pélékidou, Συμβολή, p. 176.

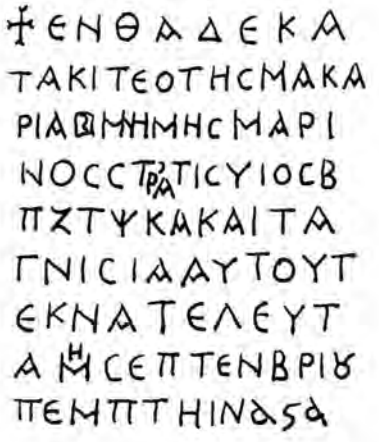
L. 5 : μη(νὶ) Δεκεβρίου. La chute du M devant le B est très fréquente à cette époque, cf. Bees, Βυζαντιακαί Ἐπιγραφαί, p. 5 ; Kalkan - Şahin, *ibid.*, n° 4, 6-7 (Δεκεβρίου) ; Jolivet - Kiourtzian, Découvertes, p. 149, n° 11, 5-6 (Σετεβρήου).

Pour une série d'exemples de μηνὶ + nom du mois au génitif, voir les restitutions proposées par Feissel (Macédoine, n° 110, I-VII, d'après le n° VI : μηνὶ Ἀπριλίου).

### 138. Panion. Epitaphe du soldat Marinos (IVe-VIe s.)

Plaque du dallage à l'intérieur de l'église de Saint-Théodore-Tèrôn (cf. n$^{os}$ 132-134, 136-137 et d'autres ci-dessous). «41. 39» (selon Papadopoulos-Kerameus).

Papadopoulos-Kerameus, Ἀρχαιότητες, p. 94, n° 26, pl. III, n° 7 (estampage) ; (Dumont - Homolle, Mélanges, p. 412, n° 86 k). Texte d'après l'estampage de Papadopoulos-Kerameus.



+ Ἐνθάδε κα-
τάκιτε ὁ τῆς μακα-
ρίας μνήμης Μαρῖ-
4. νος στρα(τιώ)τις υἱὸς Β-
ΠΖΤΨΚΑ καὶ τὰ
γνίσια αὐτοῦ τ-
έκνα· τελευτ-
8. ᾶ μη(νὶ) Σεπτενβρίου
πέμπτη ἰνδ(ικτιῶνος) δ′

Signes d'abréviation : ↄ (l. 4) ; cf. n$^{os}$ 158-159 ; S (l. 9).
Abréviation : μη(νὶ) par lettre superposée : $\overset{H}{M}$ (l. 8).
Ligatures : μνη (l. 3) ; ȣ = ου (l. 8).
Leg. κατάκειται (l. 1/2) ; στρατιώτης (l. 4) ; γνήσια (l. 6) ; Σεπτεμβρίῳ (voir plus bas).

L. 4. υἱὸς Βα- (Papadopoulos-Kerameus, Homolle).
L. 8. μη(νὸς) (Homolle).
L. 9. ἰνδ. δ'. (Papadopoulos-Kerameus).

*Ci-gît le soldat Marinos, de bienheureuse mémoire, fils de ..., et ses chers enfants ; il est mort le 5 du mois de septembre, indiction 4.*

L. 3/5 Μαρῖνος...υἱὸς ΒΠΖΤΨΚΑ. Je n'ai pas pu aboutir à un déchiffrement satisfaisant de ces lettres qui devaient comporter le nom ou les noms du père. Cf. Loukopoulou, La Thrace Propontique, pp. 328-329 (nom de Marinos catalogué. L'auteur, ne citant pas Papadopoulos-Kerameus, met à tort un point d'interrogation à Panion). Voir un autre Marinos dans une inscription de Kallipolis, *infra,* n° 158. Cf. des inscriptions chrétiennes de soldats, CIG, IV, n$^{os}$ 9215, 9216, 9222, 9240, e.a.

L. 5/7 : καὶ τὰ γνήσια αὐτοῦ τέκνα. Sur le sens affectif de γνήσιος, équivalent de γλυκύτατος, signifiant pourtant à l'origine «légitime, authentique, vrai, non simulé», voir Robert in Hellenica XIII (1965), pp. 218-222 ; *idem,* in Rev. de Phil. 100 (1974), p. 241 et note 401. Cf. Łajtar, Christliche Inschriften, n° 3, 3-4.

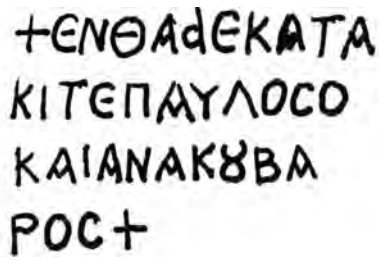
L. 8/9 : μηνὶ Σεπτενβρίου πέμπτῃ. Sur l'assimilation régressive NB à la place de MB, voir *supra*, n° 127. Même chose pour ΝΦ, ΝΠ, au lieu de ΜΦ, ΜΠ, cf. Aristarhis, Περί τινων ἀνεκδότων ἐπιγραφῶν, p. 263, n° B(4) : Συνφόρου ; Robert, Noms de métiers, p. 332, n° 2, 10 : Συνπλικίας ; Kalkan - Şahin, Grabstelen, n° 8, 8 : Σεπτενβρίου.

Quant à πέμπτῃ, on ne doit pas y voir Πέμπτῃ, le jour de la semaine, qui n'est pas d'ailleurs le seul jeudi du mois. Je sous-entend πέμπτῃ ἡμέρᾳ, le cinquième jour de septembre, et non pas ἡμέρᾳ Πέμπτῃ (le jeudi), qui devrait être précédée du quantième du mois en lettres d'alphabet ayant valeur de chiffres, comme c'est le cas habituel (cf. Feissel, Macédoine, n° 135, 4 : μηνὶ Νοεμβρίου κα', ἡμέρᾳ δ').

**139. Panion. Epitaphe de Paul (IVe-VIe s.)**

Plaque du dallage dans l'église de Saint-Théodore-Tèrôn. «53. 35» (d'après Papadopoulos-Kerameus).

Papadopoulos-Kerameus, Ἀρχαιότητες, p. 93, n° 21 (estampage) ; (Dumont - Homolle, Mélanges, p. 411, n° 86 f). Texte d'après l'estampage de Papadopoulos-Kerameus.




+ Ἐνθάδε κατά-
κιτε Παῦλος ὁ
καὶ Ἀνακούβα-
4. ρος +

Ligature : ϑ = ου. Apparaissant déjà à l'époque impériale, cette ligature commence à s'imposer vers la fin du Ve siècle ; elle reste courante tout au long de l'époque byzantine, ne supplantant pas pourtant totalement l'écriture de la diphtongue en entier (voir Mango, Byzantine Epigraphy, p. 242). Signalons que les deux formes sont utilisées alternativement dans l'écriture cursive individuelle jusqu'à nos jours.

Notons la forme cursive **ȣ** du délta (l. 1) qui, se confondant avec le **ȣ** (alpha), se rencontre déjà, à côté du **h** (hèta) sur les inscriptions des catacombes (cf. Mango, *loc. cit.*).

*Ci-gît Paul dit Anakouvaros.*

Ce surnom, qui semble être un *hapax,* peut être rapproché du mot κουβάρι = pelote, mot très usuel même aujourd'hui (voir Kriaras, Λεξικό, VIII, Thessalonique 1982, s.v.). Si l'on accepte ce rapprochement, le surnom attribué à Paul voudrait désigner quelqu'un qui se recroqueville, se courbe.

Signalons à ce sujet la présence du verbe ἀνακουβαριάζω à Chios avec le sens de «mettre du fil en peloton» (voir Ἱστορικόν Λεξικόν τῆς Νέας Ἑλληνικῆς γλώσσης, Académie d'Athènes, II (1939), p. 66, s.v.). Cf. Loukopoulou, La Thrace Propontique, pp. 302-303 (nom et surnom catalogués).

Sur les emplois et significations de la préposition ἀνὰ en grec moderne, voir Ph. Koukoulés, Ἡ πρόθεσις ἀνὰ ἐν τῇ Νέα Ἑλληνικῇ γλώσσῃ, Ἀθηνᾶ 43 (1931), pp. 60-84.

**140. Panion. Epitaphe de Pierre dit Kyzikès (IVe-VIe s.)**

Plaque de dallage, encastrée dans l'église de Saint-Théodore-Tèrôn. «62. 35» (selon Papadopoulos-Kerameus).

Papadopoulos-Kerameus, Ἀρχαιότητες, p. 92, n° 16 (estampage) ; (Dumont - Homolle, Mélanges, p. 410 n° 86 b). Texte d'après l'estampage de Papadopoulos-Kerameus.




+ Ἐνθάδε κ-
ατάκιτε Πέ-
τρος ὁ καὶ Κυ-
4. ζίκης +

Leg. κατάκειται (l. 2), sans oublier que cette faute était plus que courante.

*Ci-gît Pierre, surnommé Kyzikès.*

L. 2/4 : Πέτρος ὁ καὶ Κυζίκης. Ce Pierre est à inclure, lui-aussi, dans la liste des immigrants d'Asie Mineure, voire de l'autre rive de la Propontide, de Cyzique, voir *infra*, n^os^ 141, 145. Cf. Robert, Des Carpathes à la Propontide, pp. 54, 74 (l'auteur a accentué à tort Κυζικῆς). Le nom est catalogué in Loukopoulou, la Thrace Propontique, pp. 326-327 (même accentuation que Robert ; lignes interverties comme pour la mention de Dôsithéos et Kyriakos, voir *supra,* n° 133).

**141. Panion. Epitaphe d'Astéris de Komnéôn (IVe-VIe s.)**

Fragment de dallage encastré à l'extérieur de l'église de l'Entrée au Temple (Εἰσόδια) de la Vierge (cf. n^os^ 130, 142, 150). «57. 44» (selon Papadopoulos-Kerameus).

Papadopoulos-Kerameus, Ἀρχαιότητες, p. 95, n° 31 (estampage) ; (Dumont - Homolle, Mélanges, p. 412, n° 86 m) ; Katsaros, Τό πρόβλημα τῆς καταγωγῆς τῶν Κομνηνῶν, p. 116. Texte d'après l'estampage de Papadopoulos-Kerameus.




[+ Ἐν] θα κατάκι-
[τε] Ἀστέρις ὁ τ-
[ῆς] μακαρίας μ-
4. [νήμ]ης, κώμης Κ-
ομνέων

Leg. κατάκειται (l. 1/2) ; Ἀστέρης (l. 2).

*Ci-gît Astéris, de bienheureuse mémoire, de la bourgade de Komnéôn.*

L. 2 : Ἀστέρις (-ης). On ne doit pas substitué à cette forme en -ης, écrite -ις, la forme en -ιος, Ἀστέ-

ριος, dont elle dérive, puisque la chute du O dans les noms propres en -ιος constitue un fait de langue connu dès l'époque impériale. C'est le cas entre autres de Σισίνις-Σισίνιος, Αὐρήλις-Αὐρήλιος, Εὐγένις-Εὐγένιος, Ἐπιφάνις-Ἐπιφάνιος, Εὐσέβις-Εὐσέβιος, e. a., voir *infra,* n° 163 ; Asdracha, Inscriptions II, p. 262, n° 64 ; Beševliev, Spätgriechische Inschriften, n° 117 ; Jolivet - Kiourtzian, Découvertes, p. 147, n° 8 (Βασήλης). Cf. un autre Ἀστέρις, originaire de Naxos, Kiourtzian, Mer Egée, n° 112. Le nom se rencontre aussi chez les épitaphes juives, voir CII, I, n^os^ 95, 305. Il est catalogué in Loukopoulou, La Thrace Propontique, pp. 308-309 (corriger la qualification «impériale» en «impériale chrétienne», selon la terminologie de l'auteur, et retirer le point d'interrogation pour Panion).

L. 4/5 : κώμης Κομνέων. Selon Papadopoulos-Kerameus, le lieu sis au nord de Panion, appelé Κομνιανά, pouvait être rapproché de Κομνέων. D'autre part, on a proposé de situer la bourgade Κόμνη, mentionnée dans un passage de l'Eloge de Psellos à la mort du patriarche de Constantinople, Constantin III Leichoudès (in Sathas, M B, IV, p. 407), près d'Andrinople, de toute façon, en Thrace (voir à ce sujet, Katsaros, *ibid.*, pp. 115-116). Pourtant, il est plus probable qu'il s'agisse ici d'une bourgade (Komneis? Komnéa?) d'Asie Mineure et que cette épitaphe s'insère dans le cadre de l'immigration des villes et des villages d'Asie Mineure vers la Thrace, qui est plus forte que toute autre et dont l'apogée se situe au VIe siècle. Voir Feissel, Aspects de l'immigration, pp. 375-376. Anna Avraméa pense que, probablement, cette bourgade se trouvait en Cappadoce (Mort loin de la patrie, p. 21, n° 16).

**142. Panion. Epitaphe de Maria (IVe-VIe s.)**

Plaque encastrée dans le dallage de l'église de l'entrée au Temple (Εἰσόδια) de la Vierge. Papadopoulos-Kerameus ne donne pas cette fois de mesures.

Papadopoulos-Kerameus, Ἀρχαιότητες, p. 95, n° 33 (fac-similé) ; (Dumont - Homolle, Mélanges, p. 412, n° 86 o). Texte d'après le fac-similé de Papadopoulos-Kerameus ;




'Ενθάδε [κατάκει]-
ται ἡ δούλη[τοῦ]
Θ(εο)ῦ Μαρία [θυγά]-
4. [τ]ηρ γενα[μένη]
Γεωργίο[υ πρεσβυτ]-
έρου ε [---]

Tilde sur le *nomen sacrum :* $\overline{\Theta Y}$ (l. 3)
Leg. Γεωργίου (l. 5).

L. 1. κατάκι-] (Homolle) ; dans ce cas-là, on attendrait -τε et non pas -ται à la deuxième ligne.
L. 5/6 : Papadopoulos-Kerameus ne restitue pas le texte après Γεωργίου.
L. 6. ἐ[κκλησίας (?) ...] (Homolle).

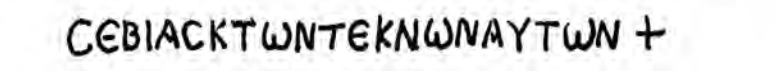
*Ci-gît la servante de Dieu Maria, qui fut la fille du prêtre Georges...*

L. 4 : γεναμένη. Sur ce participe, voir le commentaire *supra,* n° 112, 3-4.
L. 6. : Je ne crois pas qu'il faille restituer ἐκκλησίας ( : Homolle, avec point d'interrogation), puisque, d'après les normes linguistiques, l'article défini τῆς devait impérativement précéder ce mot, ce qui n'est pas le cas avec ε ... après πρεσβυτέρου. On aurait dû avoir τῆς ἐκκλησίας τοῦ/ τῆς, ἁγίου/ ἁγίας (le nom), ou bien avoir un qualificatif entre le τῆς et le ἐκκλησίας, cf. *infra,* n° 147.

**143. Panion. Ex-voto d'Eusébia, (son époux) et leurs enfants (IVe-VIe s.)**

Fragment encastré dans le dallage de la cour de l'église de Saint-Théodore-Tèrôn. «46. 45» (selon Papadopoulos-Kerameus).

Papadopoulos-Kerameus, Ἀρχαιότητες, p. 94, n° 24 (fac-similé) ; (Dumont - Homolle, Mélanges, p. 411 n° 86 h). Texte d'après le fac-similé de Papadopoulos-Kerameus.




1. [+ Ὑπὲρ εὐχῆς --- Εὐ]σεβίας κ(αὶ) τῶν τέκνων αὐτῶν +

Abréviation : κ(αὶ), peut-être par un Ky (voir Oikonomides, Abbréviations, p. 43).
Pas de restitution du début chez Papadopoulos-Kerameus et Homolle.

*Pour l'accomplissement du vœu de... (un tel), d'Eusébia et leurs enfants.*

— [Ὑπὲρ εὐχῆς] : Je crois pouvoir restituer cette formule votive au début de l'inscription, ne serait-ce que par analogie à quelques inscriptions similaires, voir Robert, in Hellenica, XI-XII (1960), p. 493 : Ὑπὲρ εὐχῆς Σισιννίου -- [καὶ τ]ῶν τέκνων αὐτοῦ (l'auteur précise que la formule est chrétienne) ; Grégoire, Asie Mineure, n° 93 : Ὑπὲρ εὐχῆς Ῥουφῖνος ... ἑαυτοῦ καὶ τῶν τέκνων αὐτοῦ... ; n° 136 : [...]νις ὑπὲρ εὐχῆς αὐτοῦ συμβίῳ τε καὶ τέκνων καὶ κοιμήσεως γονέων.

Plusieurs autres exemples allant du IVe au VIe siècle, dont in Grégoire, *ibid.*, n^os^ 2, 15, 131 bis-135, 138 bis ; Tsigaridas - Loverdou-Tsigarida, Κατάλογος, n^os^ 59-61 (repris par Feissel, Macédoine, n^os^ 95-97) ; Loverdou-Tsigarida in Θυμίαμα, p. 156 ; Feissel, *ibid.*, n^os^ 76-77, 98, 111, 214, 258 et *passim* ; Dagron - Feissel, Cilicie, n° 116 ; Ševčenko in Boyd - Mango, Silver Plate, p. 41.

Voir partie VI du présent recueil, la formule, elle aussi courante, ὑπὲρ εὐχῆς καὶ σωτηρίας (inscription d'Imbros).

— [--- Εὐ]σεβίας. La lacune avant le nom d'Eusébia devait comporter évidemment le nom de son époux.

**144. Panion. Epitaphe (IVe-VIe s.)**

Fragment d'épitaphe découvert par le diacre Hiérothéos de Panion, vers la fin du siècle dernier, au bord de la cour d'eau qui séparait la ville des terres agricoles des habitants. Sur le même terrain ont été découvertes, outre des vestiges antiques, les fondations d'une grande église, des épistyles, ainsi que quelques inscriptions dont celle qui porte le n° 94 in Asdracha, Inscriptions II, pp. 316-317 (XIe s.).

Papadopoulos-Kerameus, Ἀρχαιότητες, p. 96, n° 40 (fac-similé) ; (Dumont - Homolle, Mélanges, p. 413, n° 86 r). Papadopoulos-Kerameus ne donne pas de mesures.




[+ Ἐνθάδε κατάκειται---]
[---ῆς τ]ελευ[τᾷ μη]-
3. [νὶ Ὀκ]τοβρί[ῳ ἰνδ(ικτιῶνος)--]

- - -

Leg. Ὀκτωβρίῳ (l. 3). Il pouvait avoir été Ὀκτωβρίου, d'après la faute très habituelle.

L. 1. Pas de restitution chez Papadopoulos-Kerameus et chez Homolle.

L. 2. ...[τ]ελευ[τᾷ μηνὶ (Homolle, comme première ligne). Pas de restitution chez Papadopoulos-Kerameus.

L. 3. ὀκ]τοβρί[ου... (Homolle). Pas de restitution chez Papadopoulos-Kerameus.

*[Ci-gît ... (un tel), qui] est mort [le mois] d'octobre [indiction..].*

L. 2 : τελευτᾷ. Formule funéraire moins courante que ἐκοιμήθη mais très fréquente à l'époque chrétienne et protobyzantine, elle continue à figurer à l'époque suivante, bien que loin derrière d' ἐτελειώθη ; voir n$^{os}$ 137, 145, 146, e.a. du présent recueil ; Asdracha, Inscriptions II, n° 77, 1 (IXe-XIe s.). Cf. Robert, Noms de métiers, p. 332, n° 2, 12 ; Meimaris, Sacred Names, n° 1140 (a. 570) ; Dagron - Feissel, Cilicie, n° 59, 3 (Ve-VIe s.).

L. 1/2 : Le nom du défunt devait suivre la formule typique ἐνθάδε (ou ἔνθα) κατάκειται (ou κατάκιτε). Il pouvait figurer sur la première ligne ou continuer aussi au début de la deuxième.

### 145. Panion. Epitaphe du marchand Jean de Magzartha (Ve-VIe s.)

Plaque encastrée dans l'extérieur de l'église de Saint-Théodore-Tèrôn. «57. 32» (selon Papadopoulos-Kerameus).

Papadopoulos-Kerameus, Ἀρχαιότητες, p. 94, n° 27, pl. III, n° 2 (estampage) ; (Dumont - Homolle, Mélanges, p. 412, n° 86 l) ; Feissel, Remarques, pp. 324-325, n° 3. Texte d'après l'estampage de Papadopoulos-Kerameus.



+ Ἔνθα κατ-
άκιτε ὡ τῖς μ-
ακαρίας μν[ή]-
μης Ἰωάννης
πραγματευ-
τὶς υἱὼς Πρίσ-
κου κώμ(ης) Μαγζά-
ρθων· τελευτ-
ᾷ μη(νὶ) Ἰουλίου κη' ἰν-
δ(ικτιῶνος) ε' +

Tilde (?) en dessous du E de la date (l. 10).
Signe d'abréviation : S (l. 7, 10).
Abréviation : μη(νὶ) par lettre superposée, $^{\text{η}}_{\text{M}}$ (l. 9).
Ligature : νν (l. 4) ; ϑ=ου (l. 7).
Leg. κατάκειται ὁ τῆς (l. 1/2) ; πραγματευτὴς (l. 5/6) ; υἱὸς (l. 6) ; Ἰουλίῳ (l. 9, cf. n° 136).

L. 7. κώμ(η)ς (Papadopoulos-Kerameus, Homolle, qui ont pris le signe d'abréviation S pour la lettre Σ).

*Ci-gît Jean, de bienheureuse mémoire, marchand, fils de Priskos, de la bourgade de Magzartha ; il est mort le 28 du mois de juillet, indiction 5.*

L. 4/6 : Ἰωάννης πραγματευτής. Je ne retiendrai pas la traduction de Feissel, *intendant,* pour ce mot (Remarques, p. 325, sans commentaire ; *idem,* Macédoine, n° 111, 2, de même). Il est vrai que le sens classique en est «intendant agricole, régisseur des grands domaines», tel qu'il apparaît dans maintes inscriptions jusqu'à la fin de l'époque impériale et un peu au-delà. C'est L. Robert qui, en dernier lieu, a relevé et commenté ce terme, à côté de son équivalent οἰκονόμος, en renvoyant aux études précédentes (voir in Hellenica X (1955), p. 83 et note 3 ; *idem,* Etudes Anatoliennes, pp. 241-243 ; *idem,* Bull. épigr.

1966, n° 100). Cet intendant devait être le plus souvent un esclave ou un affranchi, qui résidait dans les domaines de son maître. En latin, le terme correspondant serait *actor, actores,* cf. Robert, Bull. épigr. 1942, n° 164 (en 174) ; Collart, Philippes, p. 289 ; Feissel, Macédoine, n° 232, 3-4 (IVe s.). Pour d'autres mentions de πραγματευτὴς en ce sens, voir Grégoire, Notes épigraphiques IV, p. 279 ; MAMA, VI, n$^{os}$ 204, 222 ; VIII, n$^{os}$ 182, 385 ; Robert, Bull. épigr. 1939, n° 201 ; 1954, n° 117 ; 1963, n° 36 et *passim*.

Cf. le terme πραγματικός, un métier d'homme de loi et d'affaires, L. Robert, in Hellenica XI-XII (1960), pp. 415-416.

Quant au πραγματευσάμενος dans une épitaphe de Constantinople, il s'agit de l'ἀγναφάριος Alexandre, qui avait exercé son métier dans l'emporion Strobilos de la capitale (voir Robert, Noms de métiers, pp. 329-332). Cf. les Ἀλεξανδρεῖς οἱ πραγματευόμενοι ἐν Περίνθῳ, participe présent adjectivé, équivalent du latin *negotiatores,* dans une inscription de Périnthe, in Papadopoulos-Kerameus, Συμπλήρωμα, p. 14 (voir Liddell-Scott, II, p. 1458, s.v. πραγματ-ᾶς).

Cela dit, on remarquera que, pendant notre époque, le verbe πραγματεύομαι et ses dérivés, πραγματευτής, πραγματεία, ont commencé à s'appliquer à des occupations économiques et monétaires, voire aux activités commerciales (p. ex., Plutarque, Vies, Cat. Mi. 59) : πραγματεύομαι ἀπὸ ἐμπορίας καὶ δανεισμῶν. Plus clairs encore par rapport à notre πραγματευτὴς sont les passages de Malalas (491-578) se rapportant à des «Ῥωμαίους χριστιανοὺς πραγματευτὰς» qui pénétrèrent à Auxoumè (l'Axoum moderne), à travers le pays des «Amérites» ou «Homérites», dans le but de ποιήσασθαι πραγματείαν, mais furent assassinés sur ordre du roi des Amérites qui, agissant en ennemi du roi des Auxoumites, πάντα τὰ αὐτῶν ἀφείλετο (Malalas, p. 433, 12-21). Cela provoqua la guerre entre les Amorites ou Amurru, peuple sémitique de la Bible habitant l'Arabie Heureuse (Gen. 14, 7 ; 48, 22 ; Deut. 1, 4, 7 ; Juges, 1, 35-36 et *passim*), et les Auxoumites ou Axoumites, c'est-à-dire les Ethiopiens (Cosmas Indicopleustès, éd. Wanda Wolska-Conus, livre II, § 48-51 ; 54-55 et *passim* ; III, § 66, 3 et *passim* ; cf. Dictionnaire Archéologique de la Bible, Jérusalem 1970, s.v. Amorrites : Abraham Negev). Ces événements eurent lieu, semble-t-il, sous le règne de Justinien Ier. Cosmas Indicopleustès parle d'une guerre entre les deux peuples qui se passa au début du règne de Justin Ier (*ibid.,* livre II, § 56, 1-7).

Quoi qu'il en soit, l'enjeu fut, paraît-il, le commerce que pratiquaient les marchands byzantins dans ces pays, puisque c'est de cela qu'il s'agit, voire des marchands itinérants, voyageant en caravanes. Le terme πραγματεία est aussi chez Indicopleustès synonyme d'ἐμπορία et les συμπραγματευόμενοι (= πραγματευταὶ) synonyme d'ἐμπορευόμενοι (*ibid.,* II, § 51, 5-7 ; § 54, 5-6). Cf. aussi le même sens pour πραγματευτὴς dans un autre passage de Malalas, p. 50, 21-22.

Par conséquent, il est plus que certain que les πραγματευταὶ de plusieurs épitaphes de l'époque protobyzantine, dont celle que nous examinons, furent bel et bien des marchands. On dira en outre qu'en l'absence d'autres éléments comme la mention d'un domaine ou d'un maître du défunt, on peut accorder à ces πραγματευταὶ ce sens de marchand, lequel s'imposa par la suite et devint très courant à l'époque moderne (voir Koukoulés, Βυζαντινῶν βίος, II/1, p. 243 ; N. Andriôtis, Ἐτυμολογικὸ Λεξικὸ τῆς Κοινῆς Νεοελληνικῆς, Thessalonique 1967$^2$, s.v. πραγματευτής).

L. 6/7 : υἱὸς Πρίσκου. Pour ce nom, voir *supra,* n$^{os}$ 132, 134.

L. 7/8 : κώμης Μαγζάρθων. Selon Feissel (Remarques, pp. 324-325), qui cite J.H. Mordtmann et E. Honigmann, cette bourgade doit être identifiée avec la bourgade nommée Ma'ṣarté [de la région d'Antioche de *Syria Prima*]. Quant à l'étymologie du nom, qui vient de l'araméen *ma'ṣartā* (=pressoir), il conviendrait bien à cette région adonnée à l'oléiculture et conservant des vestiges de pressoirs. Cf. Feissel, *ibid., loc.cit. ; idem,* Rome, pp. 357-369 (d'autres toponymes syriens).

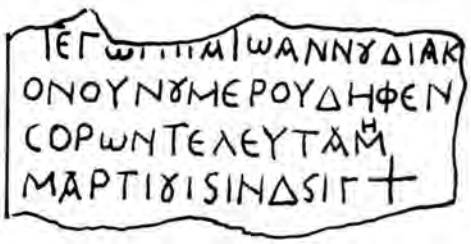
Donc, ce Jean était un Syrien de l'Antiochène, immigré en Thrace (au sens large), comme plusieurs de ses compatriotes connus par leurs épitaphes, en dehors de Panion, à Serdica, à Philippoupolis, à Odessos (Varna), voir Beševliev, Spätgriechische Inschriften, n$^{os}$ 8, 210, 161, 97, 117 ; cf. Feissel, Aspects de l'immigration, pp. 375-376 ; Avraméa, Mort loin de la patrie, p. 21, n° 15. *Supra,* n$^{os}$ 140, 141.

L. 8/9 : τελευτᾷ. Pour ce verbe funéraire, voir *supra,* n° 144.

**146. Panion. Epitaphe de la femme du diacre Jean (Ve-VIe s.)**

Plaque de marbre que Kalinka vit en 1896 dans la chapelle de Notre-Dame-des Blachernes (Sainte-Blacherna), avec d'autres inscriptions (voir Asdracha, Inscriptions II, nos 77-78, 88, 93). La plaque était brisée en bas et à droite. «23. 49» ; hauteur des lettres : «2, 5-3» (selon Kalinka).

Kalinka, Thrakien, col. 155, n° 92 (fac-similé).



[+ Ἔνθα κατάκ(ειται) --- σύμβιος]
γεγωνυῖα Ἰωάννου διακ-
όνου νουμέρου Δηφεν-
σόρων· τελευτᾷ μη(νὶ)
Μαρτίου ι' ἰνδ(ικτιῶνος) ιγ' +

Signe d'abréviation : S (l. 1, probablement) ; le même des deux côtès de INΔ, le premier comme signe de séparation, le second comme signe d'abréviation (= ικτιῶνος) (1. 5).

Abréviation par lettre superposée : $\overset{\text{H}}{\text{M}}$ (=νὶ) (1. 4).

Leg. Μαρτίῳ, cf. *supra*, n° 136.

L. 1. Ἔνθα κατάκιτε] .../... [γυνὴ (Kalinka, qui ajoute une deuxième ligne au début de l'inscription).

L. 3/4. δηφενσόρων (1. 4/5 de Kalinka).

*(Ci-gît) ... (une telle), qui a été épouse de Jean, diacre du numérus des Defensores ; elle est morte le 10 du mois de mars, indiction 13.*

L. 1 : [Ἔνθα ... σύμβιος]. On pourrait avoir aussi σύνβιος, selon le phénomène de l'assimilation régressive, voir *supra,* n° 127, 1 ; Asdracha, Inscriptions II, n° 76, 5-6 (σύμβειως) et p. 285. On ne saurait par ailleurs exclure le substantif γυνὴ ( : Kalinka), pourtant moins fréquent que σύμβιος, ainsi que γαμετὴ ou γαμητὴ, forme plus archaïque (cf. Feissel, Macédoine, nos 146, 3 ; 246, 3 ; 158, 3).

L. 2/4 : Ἰωάννου διακόνου νουμέρου Δηφενσόρων. Le numérus des *Defensores,* qui faisait partie des *auxilia palatina,* est attesté en *Illyricum* oriental par la *Notitia Dignitatum* (éd. Seeck, Or. V, p. 13, 57 ; cf. Hoffmann, Bewegungsheer, II, p. 266). En Occident, sont attestés dans la même source les *Defensores seniores* et les *Defensores juniores* (Occ. VII, p. 137, 93 et 98 ; cf. Jones, Empire, III, pp. 361, 365).

D'après l'épitaphe, le mari de la défunte, Jean, aurait été diacre, attaché pour le service ecclésiastique au numérus des *Defensores.* Je suis réticente à interpréter διάκονος dans le sens premier de «serviteur», tout en admettant la rareté de notre exemple (cf. MAMA, I, nos 169 b, où pourtant le diacre Μνησίθεος était le père du soldat défunt).

Cela dit, je ne retiendrai pas l'avis de Kalinka, selon qui les *defensores* étaient les *defensores ecclesiae* (ἐκκλησιέκδικοι), et qui omet de citer le mot νουμέρου que l'on ne doit sous aucun prétexte séparer des Δηφενσόρων, l'ensemble renvoyant à l'unité militaire connue.

Pour un grand nombre d'épitaphes de diacres, voir MAMA, III, nos 119, 147, 172, 183, 256, 270, 349, 452 et *passim.* Cf. Meimaris, Sacred Names, pp. 162-175.

**147. Panion. Epitaphe de Kyrilla (Ve-VIe s.)**

Plaque à fronton portant la croix monogrammatique, inscrite dans un cercle, encastrée dans la surface extérieure du mur nord de l'église de Saint-Theodore-Tèrôn. «34. 20» (selon Papadopoulos-Kerameus).

Dumont, Inscriptions et monuments figurés, p. 159, n° 86 (juste le texte en caractères épigraphiques) ; Papadopoulos-Kerameus, Ἀρχαιότητες, p. 92, n° 17 (estampage) ; (Dumont - Homolle, Mélanges, p. 410, n° 86). Texte d'après l'estampage de Papadopoulos-Kerameus.




Ἐνθάδε κατά-
κειται Κυρίλλα
γυνὴ γεναμέ-
4. νη Ἐλευσίου
ὑποδιακόν [ου]
τῆς [ἐνθάδε ἁγί(ας)
τοῦ Θ(εο)ῦ ἐκκλησίας]
- - -

Tilde probable sur le *nomen sacrum :* $\overline{\Theta Y}$ (1. 7).
Signe d'abréviation possible : S (1. 6).

L. 4. Λευκίου (Dumont, Homolle).
L. 6. --- ης (Dumont).
L. 6/7. τῆς [ἁγίας τοῦ Θεοῦ / ἐκκλησίας] (Papadopoulos-Kerameus, Homolle).

*Ci-gît Kyrilla, qui fut la femme d'Eleusios, sous-diacre de la* [*sainte église de Dieu, en ce lieu ...*]

L. 2 : Κυρίλλα. Le nom remonte à l'époque impériale et même sous les formes Κυριλλᾶς et Κυριλλώ, voir Kanatsoulis, Prosopographia, n° 807 (Kyrilla) ; Beševliev, Spätgriechische Inschriften, n° 220 a, 3 (Κυρίλλα) ; Kalinka, Antiken zu Perinth, col. 110, n° 6, 34 (Κυριλ(λ)ᾶς) ; CIG, II, n° 2040 (Κυριλλώ). Voir des épitaphes chrétiennes où figure Kyrilla, Beševliev, *ibid.,* n° 220 b, 1 (IIIe-IVe s.) ; Feissel, Vénétie, col. 159, fig. 3 (a. 570/571 ; première édition par Georgina Buckler, in Byz 6 (1931), pp. 404-410, pl. 17). Cf. Robert, in Hellenica XI-XII (1960), p. 436. Dans l'époque byzantine, c'est son équivalent masculin, Κύριλλος, qui prévaut et se rencontre couramment dans les sources.

L. 3/4 : γυνὴ γεναμένη. Pour γυνή, voir *supra,* n$^{os}$ 135, 146. Pour le participe γεναμένη voir *supra*, n° 112.

L. 4/5 : Ἐλευσίου ὑποδιακόνου. Le nom, de consonance chrétienne suggérant l' Ἔλευσις du Seigneur, constitue un hapax dans les inscriptions de la région. Un prétendu Ἐλευσίας sur une inscription antique de Camirus de Rhodes peut être plutôt lu comme «Λεισίας» (IG, II, n° 732). Mentionnons Ἐλεύσιος, évêque de Cyzique nommé par Macédonius (342-346 et 351-360, voir *supra* n° 134) dont il devint partisan, persécuté par Julien et par Valens, cité *in extenso* par Sôzomenos (éd. J. Bidez - G. Hansen), pp. 170, 171, 184, 200, 214-215, 247-248 et *passim.*

La fonction de sous-diacre figure fréquemment dans les inscriptions, cf. MAMA, III, n$^{os}$ 204 ; 463 (ὑποδιακόνου λινοξοῦ) ; 498 A ; Beševliev, Spätgriechische Inschriften, n$^{os}$ 180, 5-6 ; 242, 3-4 ; Feissel, Macédoine, n$^{os}$ 140, 3-4 ; 141, 3-4 ; Meimaris, Sacred Names, pp. 182-184.

L. 6/7 : τῆς [ἐνθάδε ἁγίας τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίας]. Je restitue ces lignes en adoptant la proposition de Papadopoulos-Kerameus et en ajoutant l'adverbe ἐνθάδε, par analogie avec l'épitaphe d'un sous-diacre, provenant de Thessalonique (Feissel, Macédoine, n° 141, 3-5 ; cf. *ibid.,* n$^{os}$ 62, 12 et 17 ; 215, 7 ; 235, 4). Cet adverbe viserait la ville de Panion où se trouverait l'église à laquelle Eleusios aurait été affecté, ou bien, l'institution de l'Eglise de la ville, voire l'évêché de Panion. C'est pourquoi je traduis ἐνθάδε par *en ce lieu* (ce qui est le sens même de l'adverbe, même s'il sert d'épithète à ἐκκλησία), et non pas de *cette* sainte église ( : Feissel, *ibid.,* p. 136). Le vocable particulier de l'église devrait clore l'inscription.

D'autre part, si l'on omettait ἐνθάδε, la restitution devrait plutôt être τῆς ἁγίας τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίας τῶν Πανι(ω)τῶν (voir *infra,* n° 151), ou encore τῆς μεγάλης τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίας, à savoir de la Sainte-Sophie de Constantinople, ce qui ne me paraît pas satisfaisant (cf. *supra,* n° 112).

**148. Panion. Epitaphe de Paula (Ve-VIe s.)**

Plaque de marbre quadrilatère, brisée en bas. Hauteur: «35» ; largeur : «25 en haut, 22 en bas» ; épaisseur : «5» ; hauteur des lettres : «3» (selon Kalinka, qui la vit dans l'église de la Dormition de la Vierge en 1896 ; voir *supra*, n° 135).

Kalinka, Thrakien, col. 159-160, n° 96 (fac-similé).



+ 'Ενθάδε κ-
ατάκ(ιτε) ἡ τῆς μα-
καρ(ίας) μνήμ(ης) Π-
4. αῦλα θυγάτηρ Π-
αρα[(μόνου)] στρ(ατιώτου) ὁ κ(αὶ)
Κομιτούδ(ης?)· τε-
λευτᾷ μη(νὶ) Σε-
8. πτεμβρ(ίου)
ἰν<δ> (δικτιῶνος) α′ (ou δ′)

Signe d'abréviation : S (1. 2-3, 5-6, 8-9).
Abréviation : μη(νὶ) par lettre superposée : $^{\eta}_{M}$ (1. 7).
Ligatures : τη (1. 2) ; μνη (1.3) ; τη (1. 4) ; $^{\upsilon}_{o}$=ου (1. 6, 9).
Lettres superposées : $^{\upsilon}_{\theta}$ (1. 4).
Notons la forme Ā de alpha, qui remonte à l'époque impériale (cf. Kaufmann, Altgriechische Epigraphik, p. 450).
Leg. κατάκειται (1. 1/2); Σεπτεμβρίῳ (l. 8). J'adopte pour la restitution les fautes d'orthographe usuelles à cette époque.

L. 4. θυγάτηρ. (Kalinka). Le point final de Kalinka s'explique par la restitution au nominatif du nom qui suit.
L. 4/5 : Παραστρ(...ος) ὁ κ(αὶ) (Kalinka).
L. 7/8 : μη(νὸς) Σεπτεμβρ(ίου) (Kalinka). Pour ma propre restitution, voir *supra*, n° 136.
L. 9. ἰν[δ(ικτιόνος) δ′ ? (Kalinka).

*Ci-gît Paula, de bienheureuse mémoire, fille du soldat Paramonos, dit Komitoud(ès ?) ; elle est morte le mois de septembre, indiction 1* (ou *4*).

L. 3/4 : Παῦλα. Ce nom, du latin *Paula*, le pendant féminin de Παῦλος, se rencontre assez fréquemment, cf. Robert, in Hellenica, XI-XII (1960), p. 436 ; Feissel, Macédoine, n$^{os}$ 61, 6 ; 233, 8 ; *idem,* Notes V, p. 495 ; Meimaris, Sacred Names, n° 1167 (Παύλη, religieuse - μονάζουσα - à côté de Paul, moine - μονάζων).
L. 4/6 : θυγάτηρ Παραμόνου ... ὁ καὶ Κομιτούδ(ης?). Le texte étant plein du signe d'abréviation S, on peut supposer la présence d'un signe semblable après le deuxième A de la ligne 5, ce qui donnerait le nom du père au génitif, Παραμόνου. Le nom ainsi que son équivalent féminin, Παραμόνα, sont connus dès l'Antiquité (IVe-IIIe s. avant J. Chr.), voir Lexicon, I, pp. 360-361 ; II, p. 360 ; III, p. 352 ; cf. Dumont, Inscriptions et monuments figurés, p. 171 ; Kalinka, Thrakien, col. 184, n° 135, 2 (époque

impériale, épitaphe chrétienne) ; Feissel, Macédoine, n° 159. Notons l'existence à Thessalonique d'un quartier appelé τοῦ ἁγίου Παραμόνου.

Quant aux mots qui suivent après στρατιώτου, je crois qu'il s'agit du surnom et diminutif attribué à Paramonos, exprimé au nominatif, une anomalie qui s'insère dans le cadre du glissement des cas à cette époque. De toute façon, je ne peux pas voir à Κομιτούδ(ης?) une déformation quelconque des mots, rapprochant Κομίτου... de κόμητος. Cf. en revanche le surnom Κομιτᾶς, in Meimaris, Sacred Names, n° 1254 ; Feissel, Macédoine, n° 247 ; *idem*, Vénétie, col. 161.

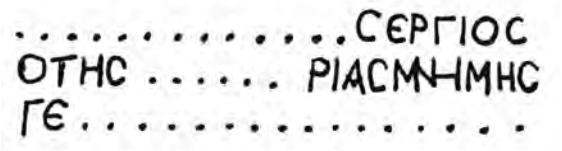
L. 6/7 : τελευτᾷ. Pour ce verbe, voir *supra*, n° 144.

**149. Panion. Epitaphe de Sergios (Ve-VIIe s.)**

Fragment encastré dans le mur extérieur de l'enceinte qu'on a construit pour préserver le lieu en plein air où l'on avait rassemblé les vestiges d'une église chrétienne, à savoir, des épistyles portant des croix et d'autres membres architecturaux, dont quelques-uns antiques. L'ensemble fut découvert sur place, en 1883, et finit vite par devenir un site de pèlerinage, vénéré au nom de la Naissance de la Vierge (Τὸ Γενέθλιον τῆς Θεοτόκου).

Papadopoulos-Kerameus le visita en 1885 et publia une série d'autres fragments encastrés, eux aussi, dans le mur extérieur de l'enceinte. Quelques lettres seulement ont été sauvées sur chacun d'eux, laissant comprendre qu'il s'agit des épitaphes commençant surtout par Ἐνθάδε (ou Ἔνθα) κατάκειται ; on distingue, sur l'une ou sur l'autre, des bribes des mots signifiant ὁ (ἡ) un tel (une telle)... τῆς μακαρίας μνήμης ..., γενάμενος (γεναμένη)..., ἰνδ(ικτιῶνος), etc. Sur l'une de ces pierres figure un διάκων dont le nom n'a pas été conservé ; un autre fragment porte une inscription latine très mutilée (Ἀρχαιότητες, pp. 96-97, n$^{os}$ 1-12 (l'éditeur a mis par inadvertance deux fragments sous le numéro 11).

Papadopoulos-Kerameus, Ἀρχαιότητες, p. 97, n° 12 (voir ci-dessus ; fac-similé) ; (Dumont - Homolle, Mélanges, pp. 413-414, n° 86 u). Texte d'après le fac-similé de Papadopoulos-Kerameus.




[+ Ἔνθα κατάκειται] Σέργιος
ὁ τῆς [μακα]ρίας μνήμης
3. γε[νάμενος] - - -

Ligature : μνη (1. 2).

L. 1. [Ἐ]νθάδε] (Homolle).

*(Ci-gît) Sergios, de bienheureuse mémoire, qui fut...*

L. 1/3 : Σέργιος. Ce Serge, appelé d'après saint Sergios (l'un des martyrs et plus tard saints militaires Sergios et Vakhos, mis à mort en Syrie, sous Maximien), nom très répandu depuis en Orient, porté par plusieurs évêques, avait tenu probablement un office ecclésiastique qui devait figurer comme complément du participe γενάμενος. Voir à ce sujet, *supra*, n° 112 ; cf. n$^{os}$ 119, 128, 135, 142, 147, e.a.

Le nom était très usuel dans l'Eglise chrétienne de Palestine, voir Meimaris, Sacred Names, n$^{os}$ 623 (prêtre), 1059, 1061, 1065, 1066 (les quatre derniers, des évêques), 1257 (higoumène et anagnostès) et *passim*. Cf. Papadopoulos-Kerameus, Hristianskija nadpisi, n° 22 (Σέργις) et 32 (moine et prêtre respectivement) ; cf. Feissel, Macédoine, n° 111 (nom d'un πραγματευτής, voir *supra*, n° 145).

**150. Panion. Epitaphe de Stéphanakis (?) (VIe s. ?)**

Plaque de marbre, encastrée dans le dallage du narthex de l'église de l'Entrée au Temple (Εἰσόδια) de la Vierge. «48. 28» (selon Papadopoulos-Kerameus).

Papadopoulos-Kerameus, Ἀρχαιότητες, p. 95, n° 35, pl. III, n° 13 (estampage ; sans transcription) ; (Dumont - Homolle, Mélanges, p. 413, n° 86 q). Texte d'après l'estampage de Papadopoulos-Kerameus.



+ Ἐτελη[ώθη Στεφανά ?]-
κις υἱὸ̣[ς μου ἀγαπ]-
ητὸς [---]
4. μηνὶ [--- ἰνδ(ικτιῶνος) ..]
βασι [λείας ---]

Signe d'abréviation possible, typique surtout pour le VIe siècle : S (l. 4 ?, et peut-être ailleurs).
Ligature : τε (l. 1).
Leg. ἐτελειώθη (l. 1) ; Στεφανάκης ? (l. 1/2) ; μηνὶ (l. 4).

L. 1. Ἐτελη[ώθη]... (Homolle).
L. 2. κις υἱ [ὸς]...(Homolle).
L. 3. ητος... (Homolle).
L. 5. β]ασι [λίας...] (Homolle).

*Il est mort Stéphanakis (?), mon fils bien-aimé, le mois de ..., indiction .., sous le règne ...*

L. 1 : ἐτελειώθη. Il est connu que cette formule funéraire est employée avec une plus grande fréquence entre le IXe et le XIe siècle, tout au moins en Attique, surtout dans les graffiti du Parthénon (voir Orlandos - Vranoussis, Χαράγματα Παρθενῶνος, p. 22* ; cf. Bees, Βυζαντιακαί ἐπιγραφαί, pp. 5-7 ; Asdracha, Inscriptions II, n° 80, 3). Or, outre quelques graffiti du Parthénon où elle date des VIe-VIIIe siècles, elle se rencontre ailleurs beaucoup plus tôt, à partir surtout du Ve siècle, voir Orlandos - Vranoussis, *ibid.*, n$^{os}$ 74, 68, 34, 80, 83 et *passim* ; Bees, *ibid.*, p. 7 (épitaphes de Rhègion de Calabre, de Smyrne, d'Odessos (Varna, en Bulgarie), reprise, celle-ci, par Beševliev, Spätgriechische Inschriften, n° 97, 9) ; Bees, Ἀναγνώσεις, p. 99 ; Grégoire, Asie Mineure, n° 255 (épitaphe de Carie) ; Kalkan - Şahin, Grabstelen, p. 141, n° 4, 6 (Constantinople). Cf. in DACL 7 (1926), col. 673-674 (L. Jalabert et R. Mouterde).

L. 1/2 : [Στεφανά ?]κις. La terminaison -κις appartenant apparemment au diminutif d'un nom propre, à savoir du nom du défunt, je peux, me semble-t-il, restituer ainsi la ligne mutilée, sans exclure évidemment toute autre diminutif. Un autre Στεφανάκις figure sur une épitaphe d'Héraclée (voir partie V du présent recueil).

L. 2/3 : υἱὸς μου ἀγαπητός. Selon Robert (Bull. épigr. 1952, n° 31 ; 1974, n° 674), cette expression, bien chrétienne, se rencontre plus souvent en Asie Mineure. Cf. Feissel, Macédoine, n$^{os}$ 208, 4 et 291, 9 (inscriptions où le verbe ἀγαπᾶν est employé dans des passages bibliques). De toute façon, on reconnaît facilement l'origine de l'expression qui vient directement des Evangilles (Marc, 1, 11) : καὶ φωνὴ ἐγένετο ἐκ τῶν οὐρανῶν· σὺ εἶ ὁ υἱός μου ὁ ἀγαπητός, ἐν σοὶ ηὐδόκησα.

L. 4/6 : La date. D'après la formule de datation que suggèrent les lignes mutilées qui devaient comprendre le mois, son quantième, l'indiction et le règne, plutôt sans année chiffrée, je crois pouvoir proposer cette date sans insister à la coupure de la réforme chronologique de Justinien Ier, en 537. Cf. Feissel, Réforme, notamment pp. 174-175, 178.

**151. Panion. Dédicace de l'enceinte d'un ensemble de bâtiments par les habitants de Panion, avec la contribution de l'évêque Justin et du fondateur Georges (VIe-VIIe s.)** (Pl. 79 a-c).

Deux blocs de marbre grossièrement taillés, découverts séparément avant 1971 (date de leur première édition), le premier (A), dans le cimetière de Yürük, à 2-3 km du village de Germeyan (région

de Malgara), avec d'autres antiquités ; le second (B), dans un champ privé du village de Germeyan, parmi des vestiges des murs.

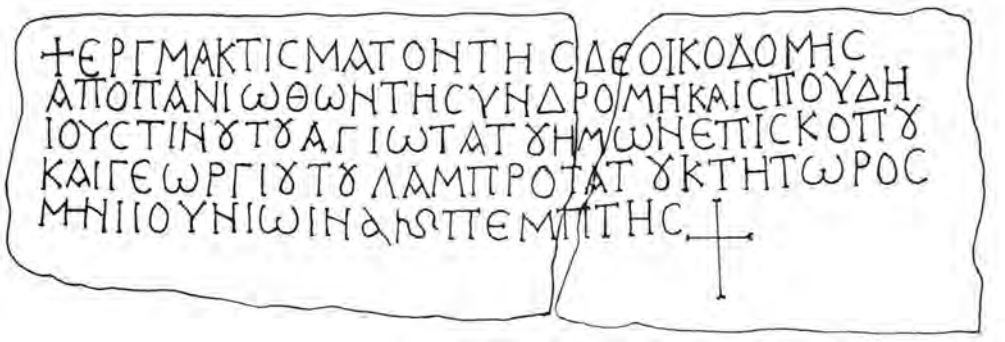
Les deux blocs ne faisaient au début qu'un seul, constituant peut-être un linteau en marbre, qui fut brisé ultérieurement, à un moment indéterminable ; la cassure s'est faite verticalement, se rétrécissant du haut en bas et détruisant plusieurs lettres de l'inscription. En outre, quelques lettres du bloc B se sont effritées au moment où il a été extrait du sol.

Dimensions des pierres posées séparément : A : «40. 83. 21» ; hauteur des lettres : «3» ; B : «41, 5. 45-55. 23» ; hauteur des lettres : «4, 5» (d'après Taşlıklıoğlu, dimensions sujettes à caution ; il confond la hauteur avec la largeur).

La moitié de l'inscription gravée sur la pierre A a été tellement grattée qu'il n'est possible de la rapprocher de la seconde moitié figurant sur la pierre B qu'en raison de la cohérence parfaite du texte, lu en entier. Taşlıklıoğlu n'a pas fait le rapprochement des deux blocs et il les a catalogués séparément parmi les inscriptions de la ville d'Apros, sans doute à cause du site de leur découverte, Germeyan, identifié par lui à Apros (au volume II de son ouvrage, p. 71, voir à ce sujet Asdracha, Inscriptions II, p. 303).

Le rapprochement, cependant toujours sous la rubrique d'Apros, a été fait sur une photocopie où les deux blocs figurent côte à côte, déposée au Byzantine Photograph Collection, à Dumbarton Oaks, avec les photographies des deux blocs prises par I. Ševčenko (n° 72.774 : bloc A ; n° 72.761 : bloc B). Le savant byzantiniste avait, peut-être, fait lui-même le rapprochement, sans déchiffrer cependant le texte.

Taşlıklıoğlu, Trakya, II, pp. 83-84, n° 11, fig. 59 (photographie du bloc A) ; pp. 79-80, n° 6, fig. 54 (photographie du bloc B). Déchiffrement d'après les photographies d'I. Ševčenko.



+ Ἔργμα κτισμάτον τῆσ[δε] οἰκοδομῆς
ἀπὸ Πανιωθῶν τῇ συνδ[ρομῇ καὶ σ]πουδῇ
Ἰουστίνου τοῦ [ἁγ]ιωτάτου ἡ[μ]ῶν ἐπισκόπου
4. καὶ Γεωργίου [τοῦ] λαμπρο[τά]του κτήτωρος
μηνὶ Ἰουνίῳ ἰνδι(κτιῶνος) πέμ[π]της +

Signe d'abréviation : S (l. 5).
Pour le ὰ = Δ (l. 5), voir *supra*, n^os^ 112, 136-137, 139, e.a.
Ligatures : μη (l. 1) ; ϑ=ου (1. 3-4).
Leg. κτισμάτων (l. 1) ; Πανιωτῶν (l. 2) ; κτήτορος (l. 4).

Lecture de Taşlıklıoğlu de la première moitié de l'inscription (bloc A) : .../... l. 1 ... ΠΟΜΑΤΟΝΤΙΟ / l. 2. ἀπὸ πάντως ἐν τῇ συν[εδρίᾳ] / l. 3. Ἰουστίνου τοῦ ἁγιωτάτου ἡ / l. 4. καὶ Γεωργίου [τ]οῦ λαμπροτ[άτου] / l. 5. μηνὶ Ἰουνίω ἰν(δικτίωνος) ΠΕΜ.

Lecture de Taşlıklıoğlu de la seconde moitié (bloc B) :
l. 1. οἰκοδομησ- / l. 2. --- του δή-/ l. 3. --- ΜΩΝ ἐπισκόπου / l. 4. --- τοῦ κτήτω(sic) ρος/ l. 5. --- της.

*Enceinte des bâtiments de cette ensemble de construction de la part des Paniôtôn* (les habitants de

Panion), *grâce au concours et à la ferveur de Justin, notre très saint évêque, et de Georges, le clarissime fondateur, au mois de juin, indiction 5.*

Taşlıklıoğlu n'a pas essayé de traduire la seconde moitié de l'inscription.

L. 1 : Ἔργμα ... οἰκοδομῆς. De ΕΡΓΜΑ, j'entends comprendre ἕργμα (de εἶργω+ἕρκος), enceinte, clôture, et non pas ἔργμα (de εἴργω = ἐργάζομαι), ouvrage, quoique le premier présuppose sûrement la notion de travail. Quant aux bâtiments de l'ensemble de construction, je ne crois pas qu'il s'agisse là d'édifices sacrés, églises ou complexe monastique. Ce serait plutôt un ensemble d'édifices publics de la ville de Panion, des travaux d'utilité publique, δημόσια κτίσματα τῆς πόλεως (cf. Feissel, Notes VIII, p. 389, n° 1, 8-9 ; p. 393, n° 3, 3 : dédicaces provenant de Trébizonde, en 546/547 et en 550/551 respectivement). Ce pouvaient être des bains, des bâtiments d'hôtellerie, des bâtiments pénitentiaires ou ayant trait à la santé publique, ou même des œuvres de défense. Leur financement aurait été assuré par la caisse de la cité, par la caisse de l'Eglise locale et par le fondateur Georges.

L. 2 : ἀπὸ Πανιωθῶν. Les habitants de Panion ont apporté leurs concours, financier et autre, à la construction de cette enceinte qui aurait renfermé un ensemble des bâtiments dont la nature n'est pas précisée. Voir un cas analogue dans une inscription de Thébaïde (fin VIe-début VIIe s.), concernant la reconstruction d'une hôtellerie publique sous la responsabilité de l'évêque et avec le concours de tous les habitants (ὄχλου συνυπουργοῦντος), in Avraméa, Constructions profanes, p. 831 ; Gascou, Haute-Egypte, p. 337, 8-12. Cf. Dagron - Feissel, Cilicie, pp. 167-168, n° 105 : [Ἐγένετο τὸ ἔργον τοῦτο]/ [τῆς δια]κοπῆς / [διὰ τῆς πόλ(εως) κ(αὶ)] πάντων / [τῶν οἰκούντων ou κατοικού]ντων αὐτήν...

Quant au phénomène linguistique du changement du T (consonne occlusive sourde) en Θ (consonne spirante sourde) dans Πανιωθῶν (au lieu de Πανιωτῶν), il s'agit probablement d'une extension par analogie de l'«hypercorrectisme», qui se rencontre plus souvent dans le groupe consonantique ΣΘ (au lieu de ΣΤ), cf. τῆς θεοσώσθου πόλεως Ἡρακλείας (au lieu de θεοσώστου) : Asdracha, Inscriptions I, n° 18, 4. Sur ce phénomène ainsi que sur son opposé, beaucoup plus fréquent, de la dissimulation, voir Apostolopoulos, La langue du roman byzantin, pp. 23-24. Cf. la version à propos de l'évêque André, qui est ἐπίσκοπος Πανιτῶν ἤτοι Θεοδοσιουπολιτῶν (voir Asdracha, La Thrace orientale, p. 249). De même, *infra,* n° 158.

L. 2/3 : τῇ συνδρομῇ καὶ σπουδῇ Ἰουστίνου τοῦ ... ἡμῶν ἐπισκόπου. La liste épiscopale de Panion, premier évêché d' Héraclée dans la notice 1 à 4, cédant sa place à Théodoroupolis dans la notice 7 et occupant depuis lors le troisième rang, comprend très peu de noms pour les premiers siècles (voir Stamoulis, Ἀρχιερατικοί κατάλογοι, pp. 84-85). Cf. Asdracha, La Thrace orientale, pp. 281-282 : l'insertion de Justin dans la liste des archevêques d'Apros est à supprimer ; d'après le déchiffrement de la présente inscription, Justin doit être inclu dans la liste des évêques de Panion, Asdracha, *ibid.,* p. 293.

On connaît un évêque de Panion du nom d'André, cité en 536, voir ci-dessus. Un autre, Règinos, est titulaire de Panion au concile de Constantinople de 680. En outre, il faut faire remonter à cette époque l'évêque Théodore de Panion, mentionné dans une inscription de fondation que j'ai datée, à tort, me semble-t-il, du IXe siècle (avec point d'interrogation) : Inscriptions II, p. 277, n° 72. On dispose donc pour la période proposée de quatre noms d'évêques dont deux, Théodore et Justin, sont connus par des inscriptions de fondation, la seconde étant assez détaillée pour saisir l'importance de l'œuvre et de ses auteurs. Cependant, compte tenu du grand espace de temps et de notre documentation fragmentaire, je ne saurais situer ces évêques l'un par rapport à l'autre, au moins dans l'état actuel de la recherche.

Tout ce que l'on peut dire est que notre inscription fait ressortir le grand impact et la promotion du rôle de l'évêque dans la cité que renforça surtout la législation justinienne (Cod. I, 4, 26), en incluant l'évêque depuis 530 dans le comité des *principales,* qui était responsable de la bonne gestion des travaux publics : bains, aqueducs, ponts et routes, fortifications (voir Avraméa, Constructions profanes, pp. 830-833 ; Feissel, L'évêque, pp. 812-814, 820-823).

Le fait que l'inscription de Panion soit datée principalement de l'évêque Justin suivi par le fondateur Georges sans qu'aucun nom impérial n'y figure, n'est pas une chose rare, comme le montre une

série d'inscriptions de Constantia-Salamine de Chypre : la plupart des dédicaces découvertes concernant la restauration d'un aqueduc sont datées d'après les archevêques (début VIIe s.), une seulement portant le nom d'Héraclius, en 616 ou 631 (voir Feissel, *ibid.*, p. 824).

Justin, gérant apparemment les travaux de l'enceinte et contribuant à son édification en puisant dans les fonds de son diocèse, pouvait aussi avoir été l'instigateur de l'ensemble de la construction.

Sur le datif τῇ συνδρομῇ, voir Asdracha, Inscriptions I, n° 28, p. 258.

L. 4 : καὶ Γεωργίου τοῦ λαμπροτάτου κτήτορος. Le fondateur Georges, mentionné en troisième place, après l'évêque, était probablement un haut fonctionnaire ayant contribué financièrement à cet ouvrage. Il ne semble pas qu'il soit le représentant de l'administration civile procurant des fonds de l'Etat ; d'ailleurs, sa fonction n'est pas précisée. Qui plus est, l'épithète λαμπρότατος pourrait ne pas être le titre attaché à son éventuel rang nobiliaire mais juste un prédicat honorifique en raison de son action de fondateur. Cela est corroboré, à mon avis, par la place de λαμπρότατος qui vient devant le mot κτήτωρ. Voir pour le contraire, *supra,* n$^{os}$ 127-129.

L. 5 : La date. C'est la formule courante à cette époque qui comprend tout simplement le mois et l'indiction. Pour la datation, voir *supra*, le commentaire concernant les lignes 2/3.

## 152. Panion. Epitaphe de Kyriakè (VIe-VIIe s.)

Plaque de marbre quadrilatère brisée en bas, vue par Kalinka dans la chapelle de Notre-Dame-des Blachernes (Sainte-Blacherna, voir *supra,* n° 146), en 1896. «41. 38» ; hauteur des lettres : «2, 5». L'inscription est gravée sur la partie supérieure de la plaque, laissant vide tout le reste de la surface.

Kalinka, Thrakien, col. 154, n° 90 (fac-similé).




Ἐκυμήθι ἡ δού-
λη τοῦ Θ(εο)ῦ Κυριακὴ
μην(ὶ) Φευραρίο κε′, ἐνδε-
κτιόνος ιβ′

ΙΒ

Tilde sur le *nomen sacrum :* $\overline{\Theta Y}$ (l.2).

Abréviation : μην(ὶ) par lettre superposée, $\overset{N}{MH}$ (l. 3).

Leg. ἐκοιμήθη (l. 1) ; Φεβρουαρίῳ (l. 3), cf. *supra*, n° 136 ; ἰνδικτιῶνος (l. 3-4) ; cf. la forme ἐνδ(ικτι-ῶνος), SEG VIII (1937), n° 461 (Ve. s.) ; ἠνδεκτηόνος (Bees, Βυζαντιακαί ἐπιγραφαί, p. 5, Xe s.).

L. 3. μην(ὸς) Φευραρίο(υ) (Kalinka).

*S'est endormie la servante de Dieu, Kyriakè, le 25 du mois de février, indiction 12.*

L. 1 : ἐκοιμήθη. Cette formule de décès est rare en Macédoine (cf. Feissel, Macédoine, p. 204) : on dispose au contraire en Thrace de plusieurs épitaphes où figure ce verbe, du Ve au XIIe siècle, voir Asdracha - Bakirtzis, Inscriptions de Thrace, n° 15, 2 ; Asdracha, Inscriptions I, n° 1, 1 ; II, n$^{os}$ 68, 6 ; 76, 2 ; 77, 7-8 ; III, n$^{os}$ 105, 2 ; 106, 1.

A l'instar de τελευτᾶν «à tel jour» ou «tel âge» et de ἀναπαύεσθαι, et comme ἐτελειώθη par la suite, le verbe κοιμᾶσθαι = dormir est presque toujours chrétien (voir Robert, Bull. épigr. 1952, n° 197),

quoique rencontré en ce sens dans les papyrus, plus souvent dans la Septuaginta, ainsi que dans quelques inscriptions païennes, voir Bees, Peloponnes, p. 69 et note 5. Plusieurs exemples de ἐκοιμήθη in Meimaris, Sacred Names, nos 935-950, 1112-1125, 1236-1243.

L. 1/2 : Ἡ δούλη τοῦ Θεοῦ Κυριακή. Voir une autre Kyriakè dans une épitaphe d'Héraclée (partie V du présent recueil). Cf. une épitaphe de Maronée, en Thrace occidentale, Méïmaris - Bakirtzis, Ἑλληνικές ἐπιγραφές, n° 8, 2 (Κυρακῆς). Cf. son équivalent masculin, Κυριακός, *supra,* n° 133.

L. 3 : Φευραρίῳ. A l'instar de Ἰανουάριος / Ἰανάριος, la chute de ου affecte Φεβρουάριος et donne les formes Φευράριος et Φεβράριος, attestées en Orient à partir du IIe siècle, d'abord dans des papyri et plus tard dans des inscriptions. Voir à ce sujet Feissel, Trois aspects, pp. 148-150 ; Bees, Peloponnes, n° 35, 6, p. 78 ; Asdracha, Inscriptions II, n° 80, 3.

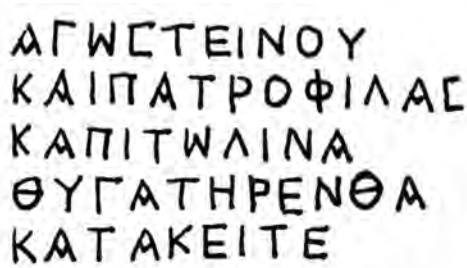
KOUMPAGON

Bourg constituant le point nord des Ganochôra (voir à ce propos, Asdracha, Inscriptions I, pp. 224, 226), aux confins du territoire de l'ancienne Bisanthè (région de Rhaidestos et de Panion). Connu seulement sous son nom actuel turc Kumbag, il était aussi appelé *Chrysomylos* (moulin d'or) ou Νέον Τεῖχος (Nouveau Mur) par ses habitants Grecs, par opposition probablement aux vestiges d'une imposante muraille byzantine. Celle-ci fut repérée au dessus du bourg par Papadopoulos-Kerameus, à côté des traces d'antique habitat, pendant sa visite d'automne-hiver 1885. Les lieux autour du bourg servaient en ce temps-là de cimetière, portant, eux aussi, le nom de Koumpagon par extension (voir Papadopoulos-Kerameus, Ἀρχαιότητες, p. 97 ; Drakos, Τά Θρακικά, pp. 44, 45, 59).

**153. Epitaphe de Kapitôlina (IIIe s.)**

Plaque de marbre, encastrée dans le dallage de la nef centrale de l'église de Saint-Pantéléèmôn, que Papadopoulos-Kerameus vit en 1885. «75. 55» selon lui.

Papadopoulos-Kerameus, Ἀρχαιότητες, pp. 97-98, n° 2 (fac-similé) ; (Dumont - Homolle, Mélanges, p. 417, n° 87 f). Texte d'après le fac-similé de Papadopoulos-Kerameus.




Ἀγωστείνου
καὶ Πατροφίλας
Καπιτωλῖνα
4. θυγάτηρ ἔνθα
κατάκειτε

Leg. Αὐγουστίνου (l. 1) ; κατάκειται (l. 5).

*Kapitôlina, fille d'Augoustinos et de Patrophila, gît ici.*

L. 1 : Αὐγουστίνου. D'origine latine, le nom transcrit en grec constitue un *hapax* dans les inscriptions de notre région. Un logothète Αὐγουστῖνος est répertorié pour les VIe-VIIe siècles (voir PLRE, III/A, p. 154, s.v.) ; cf. Solin - Salomies, Repertorium, p. 298, s.v. *Augustinus.*

L. 2 : Πατροφίλας. Ce nom rare, également un *unicum* dans notre région, figure sur quelques inscriptions de Rome datées des Ie-IIe siècles, avec la mention «incertains», voir Solin, Personennamen, I, p. 136, s.v. ; cf. *ibid.*, s.v. Πατρόφιλος (Ie-IIe s.). Un Patrophilus, du nom équivalent masculin, est procurateur à Chypre en 363, voir PLRE, I, p. 674, s.v.

L. 3 : Καπιτωλῖνα. D'origine romaine, également un *unicum* dans notre région, le nom est répertorié sous son équivalent masculin *Capitolinus*, voir Solin - Salomies, Repertorium, p. 308, s.v. ; PIR, pars II, n° 415, s.v. : un Capitolinus fut *procurator aquarum* sous Marc Aurèle (161-180). Un autre,

*vicarius Thraciarum* en 361-363, a fait brûler saint Aimilianos à Durostorum (Dristra), au diocèse de Thrace, voir PLRE, I, p. 180, s.v. ; cf. *ibid.,* II, p. 260 : un autre, tribun notaire en Egypte *ca* 435. Cf. Feissel, Notes V, p. 495.

L. 4/5 : ἔνθα κατάκειται. Sur la position de cette formule en fin de phrase, voir *supra,* n° 135.

**154. Koumpagon. Epitaphe de Glykérios et Priska (IVe-VIe s.)**

Plaque trouvée dans une tombe chrétienne découverte à l'intérieur de la chapelle de Saint-Nicolas, qui était construite dans un vallon tout près de Koumpagon, sur le site d'une église protobyzantine. La tombe, conservée intacte *in situ,* affleurait au niveau du dallage de la chapelle. Quatre plaques de marbre d'une épaisseur de 11 cm, décorées d'ornements en relief, de croix grecques et de croix à huit branches, formaient ses parois. Couvercle en marbre, portant une croix grecque en relief. Dimensions de la tombe : longueur : «188» ; largeur : «58» ; profondeur : «52». Dimensions de la pierre : «65. 34. 4» ; hauteur des lettres : «5» (selon Papadopoulos-Kerameus).

D'autres plaques de marbre décorées de croix et de grands fragments de mosaïque furent relevés par Papadopoulos-Kerameus dans la chapelle, surtout dans le sanctuaire, pendant sa visite des lieux, en 1885.

Papadopoulos-Kerameus, Ἀρχαιότητες, p. 98, n° 3 (fac-similé) ; (Dumont - Homolle, Mélanges, pp. 417-418, n° 87 g). Texte d'après le fac-similé de Papadopoulos-Kerameus.




Μνῆμα
Γλυκερίου
κα(ὶ) τῆς γυ-
4. νεκὸς αὐ-
τοῦ Πρίσκας

Leg. γυναικὸς (l. 3/4). Le I de la conjonction καὶ (l. 3) a été omis par le lapicide.

*Tombe de Glykérios et de sa femme Priska.*

L. 1 : μνῆμα. Ce terme funéraire est rare dans notre région, où la grande majorité des épitaphes commence par ἐνθάδε κεῖται. Le mot μνῆμα se rencontre plus souvent en Cilicie, cf. Dagron - Feissel, Cilicie, n^os^ 8, 55, 60, 81 et *passim* (la traduction de μνῆμα par «tombe» au lieu de «monument», μνημεῖον, est, à mon avis, plus conforme au grec, bien que ces termes soient presque identiques à cette époque ; les éditeurs d'ailleurs ont respecté cette nuance, en la limitant - on ne comprend pas pourquoi - à quelques épitaphes). Voir Bees, Peloponnes, n^os^ 36, 57. Pour des synonymes, voir *ibid.,* p. 38.

L. 2 : Γλυκερίου. Le nom n'est pas très fréquent. Il figure entre autres dans certaines inscriptions chrétiennes de Rome, avec son équivalent féminin Glykéria, connu aussi sous la forme Γλυκέρα dans une inscription de Rhaidestos (époque hellénistique). Voir Solin, Personennamen, II, p. 874, s.v. Glycerius et Glyceria ; Loukopoulou, La Thrace Propontique, pp. 310-311. Un *comes Orientis* (381) et un empereur de l'Occident (473-474) ont porté ce nom (voir PLRE, I, p. 397 ; II, p. 514, s.v. Glycerius).

L. 3/4 : γυναικὸς. Cf. *supra,* n° 135.

L. 5 : Πρίσκας. Cf. *supra,* n° 132.

Sur la croix, comme elle se présente dans les sources patristiques et dans les monuments figurés jusqu'à la mort de Constantin le Grand, voir Sulzberger, Le Symbole de la Croix, pp. 337-448 ; cf. Bandy, Crete, pp. 8-9.

MYRIOPHYTON

Petite ville fortifiée de la côte nord de la Propontide, sise au point sud de Ganochôra, Myriophyton (nom actuel turc, Mürefte) est mentionnée surtout dans les sources mésobyzantines, de même que Péristasis avec laquelle elle forma l'évêché Περιστάσεως καὶ Μυριοφύτου d'Héraclée en 1032 (voir Asdracha, La Thrace orientale, p. 256 et note 183, bibliographie afférente). Ses fortifications furent en partie détruites par le séïsme du septembre 1063 ou/et 1064, qui affecta durement la région de Rhaidestos et Panion outre Cyzique et Nicée en Asie Mineure (Skylitzès Contin., nouv. éd., p. 116, 15 ; Attaleiate, pp. 89-90, 1 ; Zônaras, III, pp. 679-680. Cf. Grumel, Chronologie, p. 480 ; Downey, Earthquakes, p. 600 ; C. et B. Papazachos, Σεισμοί, p. 238). Dans la *Partitio Romaniae,* Myriophyton est qualifiée de προάστειον, *casale,* voir Carile, Partitio, p. 218, 37 ; p. 251. Voir en général, Drakos, Τά Θρακικά, pp. 72-81 (surtout sur son histoire moderne).

**155. Acclamation de l'hippodrome (fin Ve-début VIIe s.)**

Pierre découverte pendant la deuxième décennie du XIXe siècle et encastrée dans l'extérieur d'un oratoire vénéré au nom du Christ-Sauveur, construit à l'extrémité nord de Myriophyton. L'éditeur n'en donne ni de description ni de fac-similé.

Gedeôn, Μνήμη Γανοχώρων, pp. 12-13.

Νηκᾶ ἡ τύ-
χη τῶν χρηστι-
ανῶν Πρασί-
4. νων

Leg. νικᾶ (1.1) ; χριστιανῶν (1. 2/3).

*La fortune des Verts chrétiens vainc (= Vivent les Verts chrétiens !).*

Une des nombreuses inscriptions portant des acclamations de l'hippodrome, soit en faveur du dème (faction) des Bleus soit en faveur de celui des Verts et provenant de plusieurs villes de l'empire outre Constantinople. Cette inscription, découverte sur le sol thrace, témoigne de l'existence de ce phénomène politique dans la proche banlieue de la capitale. Différente ou parallèle de l'organisation spontanée des milices rurales pour défendre les cités thraces contre les incursions barbares, dès la fin du IVe siècle, la présence des factions sur les mêmes lieux ne doit pas être examinée séparément.

Quoi qu'il en soit, la qualification χριστιανῶν attribuée aux Verts situe l'inscription examinée *grosso modo* dans les limites des luttes christologiques entre orthodoxes et hérétiques qui sécouèrent les premiers siècles de l'empire. Récusant l'accusation d'hétérodoxie, voire de monophysisme, les Verts affirment leur orthodoxie et mettent en avant leur identité de chrétiens. Ou peut-être serait-ce le contraire et, en ce cas, χριστιανῶν caractériserait l'hérésie de façon positive?

Je pense que la première interprétation est plus correcte, surtout en comparaison avec les inscriptions d'Ephèse où les deux attributs, ὀρθοδόξων et χριστιανῶν figurent côte à côte pour qualifier, outre les empereurs, les Verts. Voir Grégoire, Asie Mineure, n° 114 bis-114 [5] ; à ce sujet, Christophilopoulou, Βυζαντινοί δῆμοι, pp. 351-352 ; Cameron, Circus factions, pp. 148-149.

En revanche, je ne saurais dire si cette pierre concerne effectivement Myriophyton et sa population, au moins en partie, dans laquelle se projetteraient directement les dissensions des factions constantinopolitaines, ou si ces mêmes luttes étaient plus âpres encore en raison d'un hippodrome sur place, dans une ville, p. ex., comme Rhaidestos, voisine de Myriophyton, ou même Héraclée.

Or, nous avons à propos de cette dernière une allusion à son hippodrome, à l'occasion des courses

que l'empereur Héraclius eut l'intention d'organiser pour impressioner le Khagan des Avars pendant leur rencontre dans la ville, *ca* 623 (Chronicon Paschale, p. 712, 12-20 ; cf. Koukoulés, Βυζαντινῶν βίος, III, p. 10 ; Cameron, Circus factions, pp. 47, 257).

Pour une liste des villes dans lesquelles on constate l'existence d'hippodromes et de dèmes, principalement en Egypte, Asie Mineure, Syrie et Palestine, voir Christophilopoulou, Βυζαντινοί δῆμοι, pp. 358-360 (témoignage épigraphique). Voir en général, Dagron, Une capitale, pp. 348-364 ; Cameron, *ibid.*, notamment Part I, pp. 1-153 ; Borkowski, Inscriptions des factions à Alexandrie, Varsovie 1981. Cf. G. Manojlović, Le peuple de Constantinople, Byz. 11 (1936), pp. 617-716 (traduction du serbo-croate par H. Grégoire) ; J. Jarry, Hérésies et factions dans l'empire byzantin du IVe au VIIe siècle, Institut français d'Archeologie orientale du Caire, Le Caire 1968.

Pour des inscriptions portant la formule νικᾷ ἡ τύχη et concernant d'autres catégories que les Verts et les Bleus, telles que les mosaïstes, les célibataires, les lecteurs, e.a., voir Robert, in Hellenica, XI-XII (1960), pp. 493-495 ; Grégoire, Asie Mineure, n° 226 *quater* : νικᾷ ἡ τύχη ἀναγνωστῶν. Cf. l'épitaphe d'un cocher appartenant au dème des Verts, à Rome, in Feissel, Rome, p. 357.

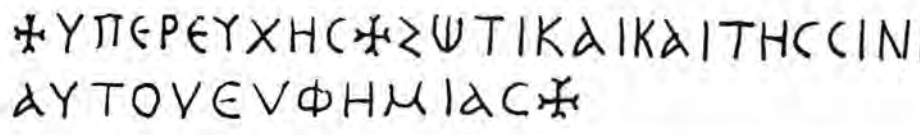
Quant à l'acclamation νικᾷ ἡ τύχη en particulier, elle a concerné au tout début la Ville, avant d'honorer l'empereur à propos d'un événement heureux, comme p.ex. une victoire ou sa récente ascension au trône, etc. ; quelques exemples in Grégoire, Notules épigraphiques, pp. 166, 173 (à ce sujet, Dölger, in BZ 38 (1938), pp. 582-583 ; repris par Janin, Constantinople byzantine, p. 279) ; Janin, *ibid.*, p. 277 ; Missiou, A Contribution to the Study of the Demes, p. 1479 (interprétation de l'inscription n° 8788, CIG IV) : Νικᾷ ἡ τύχη Κωνσταντίνου μεγάλου βασιλέως τοῦ συστατικοῦ νικητοῦ καὶ Βενέτων τῶν εὐνοούντων ; *eadem*, Δῆμοι καὶ Δημοκρατία στό Βυζάντιο, pp. 59-69.

HEXAMILION

**156. Ex-voto de Zôtikos et Euphèmia (IVe-VIe s.)**

Grande plaque brisée en trois morceaux, découverte dans un champ et transférée dans une maison privée, où elle a été vue par Papadopoulos-Kerameus en 1885. L'inscription est gravée sur les deux côtés de la plaque dans le sens de largeur. Elle porte trois croix grecques avec *apices*, une au début, une à la fin, la troisième à l'intérieur du texte, après la formule dédicatoire. «113. 73» (selon Papadopoulos-Kerameus).

Papadopoulos-Kerameus, Ἀρχαιότητες, p. 103 (fac-similé) ; (Dumont - Homolle, Mélanges, p. 425, n° 96 d) ; (Krauss, Sestos, p. 94, n° 49). Texte d'après le fac-similé de Papadopoulos-Kerameus.



1. + Ὑπὲρ εὐχῆς + Ζωτικ(οῦ) <αι> καὶ τῆς σινβίου αὐτοῦ Εὐφημίας +

Leg. συνβίου / συμβίου. Pour le phénomène de l'assimilation régressive, MB / NB, cf. *supra,* n$^{os}$ 127, 146.

*Pour l'accomplissement du vœu de Zôtikos et de son épouse, Euphèmia.*

— Ὑπὲρ εὐχῆς. Voir *supra,* n° 143.

— Ζωτικοῦ. Voir *supra,* n° 135.

— Εὐφημίας. Le nom se rencontre dans des épitaphes de l'époque impériale, païennes et chrétiennes (cf. Lexicon, I, p. 187, s.v. ; II, p. 187, s.v. ; III A, p. 180, s.v.), bien moins fréquemment que son équivalent masculin, Εὐφήμιος. Il est porté par certains personnages importants, tels qu'une cubiculaire

(Ve s.), par la mère de Jean l'Hésychaste (Ve s.), par la sœur de Léon Ier (Ve s.), etc., voir PLRE, II, pp. 422-423, s.v. Cf. *supra*, n° 122.

Quant à la croix qui figure à l'intérieur du texte de l'épitaphe, cf. entre autres Bandy, Crete, n$^{os}$ 56, 9 ; 61, 4 ; 76, 1 ; 102, 6 ; cf. *supra* n° 154.

### 157. Hexamilion. Epitaphe du prêtre Epiphanios (Ve-VIe s.)

Pierre brune, encastrée dans le dallage de la maison d'un prêtre appelé Antoine, que Papadopoulos-Kerameus a vue en 1885 (pas de mesures).

Papadopoulos-Kerameus, Ἀρχαιότητες, pp. 103-104 (fac-similé) ; (Dumont - Homolle, Mélanges, p. 425, n° 96 e) ; (Krauss, Sestos, p. 95, n° 50). Texte d'après le fac-similé de Papadopoulos-Kerameus.




\+ M(ν)ῆμα
Ἐπιφανήου
3. πρε<ο>(σ)β(υτέρου)

Signe d'abréviation : S (l. 3). A la fin de la ligne 1, il sert de signe de séparation.
Ligatures : ημ (l. 1) ; νη (l. 2).
Leg. Ἐπιφανίου (l. 2).

L. 3 ; πρε(σ)βυτέρου) (Homolle) ; πρεσβ(υτέρου) (Krauss).

*Tombe du prêtre Epiphanios.*

L. 1 : μνῆμα. Nous avons ce terme sur une autre épitaphe, provenant du Koumpagon, voir *supra,* n° 154.

L. 2 : Ἐπιφανίου. Le nom est très fréquent dans les épitaphes, souvent sous la forme Ἐπιφάνις(-ης) avec shute du O ; voir à ce sujet, *supra,* n° 141. Pour quelques exemples du nom, voir Papadopoulos-Kerameus, Hristianskija nadpisi, n° 40 ; Schneider, Das Kloster der Theotokos, p. 317, n° 3 ; Meimaris, Sacred Names, n$^{os}$ 120, 911. Un Ἐπιφάνις figure sur une épitaphe de Hebdomon (partie VI du présent recueil).

Cf. l'équivalent féminin Ἐπιφανία, in Feissel, Macédoine, n° 288, 1.

L. 3 : πρεσβυτέρου. Ce mot est l'un de ceux qui ont été le plus différemment abrégés à cette époque et par la suite, l'abréviation qui figure sur notre inscription étant très fréquente après le Ve siècle (voir Oikonomides, Abbreviations, pp. 22-23, 96-97, 117).

## KALLIPOLIS

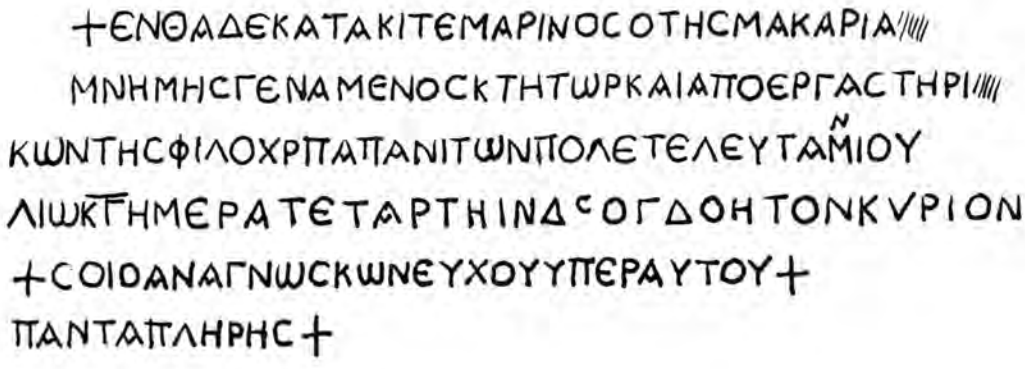
### 158. Epitaphe double : a) de Marinos, b) d'Ormisdas (Ve-VIIe s.)

Couvercle de sarcophage qui se trouvait dans la cour d'une auberge du port de la ville, et que Mordtmann vit en été 1880, pendant sa visite à l'Hellespont en vue de recherches épigraphiques. La cuve du sarcophage servait alors de fontaine dans l'espace du marché au bois. Les inscriptions étaient gravées, la première sur la surface supérieure courbée du couvercle, la deuxième sur l'un de ses côtés latéraux. La première épitaphe portait des croix à l'intérieur du texte aussi (l. 5, cf. *supra*, n° 154).

Mordtmann, Inschriften aus Kallipolis, p. 257-258 A-B, n° 6 (d'après un estampage et un fac-similé) ; Dumont - Homolle, Mélanges, p. 434, n° 100 r, a-b ; S. Pétridès, Epitaphes grecques chrétiennes, EO 6 (1903), pp. 60-61 (en caractères épigraphiques d'après des estampages d'un prêtre catholique,

missionaire à Kallipolis), en citant par erreur Mordtmann in AEM au lieu de AM ; (Krauss, Sestos, p. 81, n° 16). Textes d'après les fac-similés de Mordtmann.

A (Mordtmann B)




+ Ἐνθάδε κατάκιτε Μαρῖνος ὁ τῆς μακαρία[ς]
μνήμης γενάμενος κτήτωρ καὶ ἀπὸ ἐργαστηρι[α]-
κῶν τῆς φιλοχρ(ίστου)<Πα>Πανιτῶν πόλε(ως)· τελευτᾷ μ(η)ν(ὶ) Ἰου-
4. λίῳ κγ' ἡμέρᾳ Τετάρτῃ ἰνδ(ικτιῶνι) ὀγδόῃ· τὸν Κύριόν
+σοι· ὁ ἀναγ(ι)νώσκων εὔχου ὑπὲρ αὐτοῦ +
πάντα πλήρης +

Signes d'abréviation : tilde au dessus du quantième du mois (l. 4) ; demi-lune : «esprit rude» tourné à droite : ⊂ (l. 4), peut-être aussi pour les abréviations ci-dessous :

Abréviations : φιλοχρ(ίστου), πόλε(ως) (l. 3).

Lettre superposée qui sert aussi d'abréviation : $\overset{N}{M}$ = μ(η)ν(ὶ) (l. 3).

Leg. κατάκειται (l. 1) ; ὁ ἀναγιγνώσκων, la forme classique du participe présent (l. 5), mais on pourrait restituer ἀνα(γι)γνώσκων.

L. 1. μακα[ρίας] (Pétridès).

L. 2. ἐργαστήρ[ια] (Pétridès). L'absence de lettres sur la version d'après l'estampage communiqué à Pétridès est apparemment due à la détérioration de la pierre survenue entre-temps (cf. l. 4 et 5).

L. 3. Παπανιτῶν (Mordtmann, qui ne corrige pas mais comprend correctement) ; πόλ(εως) ἐτελεύτα (Mordtmann, Homolle, Krauss) ; l'abréviation suivant aussi une voyelle, j'opte pour le présent du verbe τελευτάω-ῶ qui prévaut dans cette formule funéraire ; μ(ηνὶ) (Mordtmann) ; μη(νὶ) (Homolle, Krauss).

L. 4. ἐνδ. ὀγδόῃ (Mordtmann).

L. 4/5. κυριο (Pétridès) ; Τὸν Κύριόν / + σο(υ) (Homolle) ; τὸν κύριόν / σοι (Krauss).

L. 5. lacune à la place de εὔχου (Pétridès, qui restitue εὔξαι).

L. 6. πάντα πλήρης (?) (Homolle) ; πάντα πλήρη ἐλέ [---] (Pétridès, qui restitue selon sa lecture, ἐλέους).

*Ci-gît Marinos, de bienheureuse mémoire, qui fut fondateur (...) et ancien artisan de la ville de Panion qui aime le Christ ; il est mort le 23 du mois de juillet, le jour de mercredi, indiction 8 ; par le Seigneur ! lecteur, prie pour lui ; (le sarcophage est) entièrement plein.*

L. 1 : Μαρῖνος. Nom très fréquent dans l'onomastique romaine, *Marinus*, transcrit en Marinos, se rencontre souvent dans les inscriptions juives, parfois comme équivalent d'un nom sémitique, voir

Robert, Bull. épigr. 1955, n° 279. Il fut porté par plusieurs fonctionnaires civils et militaires ainsi que par des hommes de lettres aux IVe-VIIe siècles, voir PLRE, I, pp. 560-561 ; II, pp. 724-727 ; III B, pp. 831-834, s.v. Marinus. Cf. *supra,* n° 138 (Μαρῖνος στρατιώτης).

L. 2/3 : γενάμενος κτήτωρ καὶ ἀπὸ ἐργαστηριακῶν. Je ne peux pas admettre l'avis de Pétridès selon qui κτήτωρ signifie le «possesseur (ou l'acquéreur) de ce tombeau». Κτήτωρ et ἀπὸ ἐργαστηριακῶν ont la même valeur dépendant tous deux de γενάμενος (voir à ce propos, *supra,* n° 112) : ils désignent deux qualités découlant de la vie passée du défunt dans la cité de Panion. La première, ktètôr, laisse peut-être entendre que Marinos fut le fondateur de quelque ouvrage, probablement d'utilité publique, à Panion, ouvrage qui n'est pas spécifié cependant. La seconde, ἐργαστηριακὸς (nomin. sing.) désigne que Marinos fut un artisan (on ne précise pas de quel métier) qui travaillait dans un ἐργαστήριον, un atelier de la ville de Panion. On peut même pousser l'hypothèse plus loin et associer les deux qualités de Marinos entre elles, en supposant qu'il fut lui-même le ktètôr de cet atelier.

Quoi qu'il en soit, la préposition ἀπὸ (ἀπὸ ἐργαστηριακῶν) signifie qu'il était en retraite au moment de sa mort et qu'il fut un ancien ἐργαστηριακὸς (cf. Guilland, Fonctionnaires, p. 138).

Sur les ἐργαστήρια et les ἐργαστηριακοί, voir Koukoulés, Βυζαντινῶν βίος, II/1, pp. 235-236 ; cf. Stöckle, Zünfte, pp. 72-73.

L. 3 : τῆς φιλοχρίστου Πανιτῶν πόλεως. L'importante ville de Panion est encore une fois désignée par le nom de ses habitants, voir *supra*, n° 151, 2 (Πανιωθῶν). L'épithète φιλοχρίστου, tout ordinaire qu'elle soit dans l'appelation des villes, n'est pas étrangère à la grande quantité d'églises que renfermait Panion, semble-t-il dès cette époque (cf. Asdracha, Inscriptions II, p. 248).

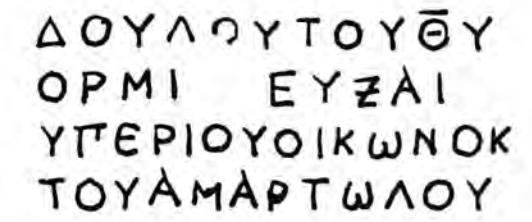
L. 3/4 : La date : τελευτᾷ ... ἰνδικτιῶνι ὀγδόῃ. Il n'y a pas d'indice limitant la date de l'épitaphe (ou des deux) au VIIe siècle, comme le fait Mordtmann, qui propose arbitrairement l'année 635 et traduit à tort Τετάρτῃ par «Donnerstag». D'après Pétridès, la coïncidence du quantième du mois, du jour de la semaine et de l'indiction donnerait les années 620 et 665, toujours du VIIe siècle, ce qui n'est pas non plus obligatoire (cf. Grumel, Chronologie, p. 317). D'autre part, il est intéressant de remarquer la répétition d'une faute d'impression chez Homolle citant Mordtmann (année 365 au lieu de 635) dans l'édition de Krauss, dans l'enregistrement de l'épitaphe in Loukopoulou, La Thrace Propontique, pp. 358-359, et même dans Robert, Enterrements, p. 448 et note 5. Notons le cas correct cette fois du datif Ἰουλίῳ s'accordant avec μηνὶ.

L. 4/5 : τὸν Κύριόν σοι. Plusieurs exemples de cette formule d'adjuration avec τὸν Θεόν σοι (ὑμῖν), rapportés par Robert in Hellenica I (1940), pp. 34-35 (mention de notre épitaphe mais comme provenant de Panion) ; II (1946), pp. 155-156 ; III (1946), pp. 100-103, 238, e.a. ; *idem*, Enterrements, p. 448 ; Bull. épigr. 1939, n° 451 (analyse de la formule avec mention de notre épitaphe). Il ne s'agit pas d'un iotacisme pour σύ, comme on a corrigé à tort (voir ci-dessus).

L. 6 : πάντα πλήρης. L'expression courante qui exprime au fond le vœu que nul autre ne soit déposé dans la tombe qui serait pleine n'a pas été exaucé, semble-t-il, dans le cas de Marinos, à qui appartenait apparemment le sarcophage. Un second mort y fut inhumé, Hormisdas, probablement dans un temps assez éloigné de la première inhumation (voir ci-dessous). Voir Robert, Bull. épigr. 1969, n° 471 (référence à la présente épitaphe sous le nom de Panion) ; cf. *ibid.*, n° 616 ; 1958, n° 540. La formule remonte au moins à l'époque impériale (*idem,* Enterrements, pp. 445-448).

Marinos donc est mort et enterré à Kallipolis, ayant vécu et travaillé à la ville voisine de Panion. Il fut même distingué dans cette ville, comme en témoigne la qualification de «ktètor». Mais la question demeure de savoir d'où il fut originaire. De Kallipolis ou de Panion, si ce n'est d'un autre endroit? Dans l'absence d'une réponse documentée, j'opterais pour Kallipolis, où Marinos serait retourné à la fin de sa vie pour s'acheminer vers le repos éternel.

B (Mordtmann A)



[+Μνημεῖον τοῦ]
δούλου τοῦ Θ(εο)ῦ
Ὁρμί[σδα]· εὔξαι
4. ὑπὲρ τοῦ οἰκωνό<κ> [μου?]
τοῦ ἁμαρτωλοῦ

Tilde au dessus du *nomen sacrum :* ΘῩ (l. 2) ; à partir du Ve siècle, le tilde commence à se limiter aux *nomina sacra* (cf. Oikonomides, Abbreviations, p. 43).

Leg. οἰκονό [μου ?] (l. 4).

L. 1. manque chez Mordtmann et Homolle ; ἐνθάδε κεῖται ὁ (restitution de Pétridès) ; [---τοῦ] (Krauss).

L. 2. δουλ (ο.τ)οῦ Θυ, restitué δοῦλος τοῦ Θεοῦ (Pétridès).

L. 3. ὁρμ[ῶ] εὔξαι (Mordtmann) ; Ὁρμισδᾶς· εὔξαι (restitution de Pétridès) ; ὁρμι[σδα]? (restitution de Krauss).

L. 4. ὑπὲρ [τ]οῦ οἴκω [μου] (Mordtmann) ; «peut-être οἰκωνόμου» (Homolle) ; ὑπὲρ τοῦ οἴκω, restitué οἴκου (Pétridès) ; οἰκωνόμ[ου] (Krauss).

*(Monument funèbre) du serviteur de Dieu, Hormisdas ; prie pour l'économe (?), le pécheur.*

L. 1 : Μνημεῖον. Bien que ce terme funéraire soit équivalent de μνῆμα (voir in DACL 7 (1926), col. 671 (L. Jalabert et R. Mouterde) ; Bees, Peloponnes, p. 38), je préfère la restitution μνημεῖον, plus conforme à la notion du sarcophage. Voir les rares exemples des épitaphes avec le terme μνῆμα dans notre région, *supra,* nos 154, 157. Pour μνημεῖον, quelques exemples : Bees, Ἀναγνώσεις, p. 110 ; CII, I, n° 695, 1 ; Beševliev, Spätgriechische Inschriften, n° 243, 1 ; Feissel, Macédoine, n° 138, 1 (μνημεῖον indiquant un caveau).

L. 1/3 : τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Ὁρμίσδα. Nom dynastique perse, Hormisdas fut porté par plusieurs rois de Perse ainsi que par certains transfuges vers l'empire romain, qui obtinrent par la suite de hauts postes militaires, voir PLRE, I, pp. 443-444 ; III A, pp. 604-605 ; Grégoire, Miettes d'histoire, pp. 159, 161. Du point de vue épigraphique, il faut surtout mentionner Hormisdas, le reconstructeur des remparts de Thessalonique vers le milieu du Ve siècle d'après une inscription de construction ; voir M. Spieser, Les inscriptions de Thessalonique, TM 5 (1973), n° 3 ; Feissel, Macédoine, n° 89. Il est identique peut-être avec le *praefectus praetorio per Orientem,* en 450, voir PLRE, II, p. 571.

L. 4 : ὑπέρ τοῦ οἰκονόμου (?). Si la lecture est la bonne, ce dont je ne suis pas sûre, Hormisdas fut un économe, probablement économe ecclésiastique, à savoir administrateur des biens de l'Eglise.

Nous avons un autre économe, appelé Dôrothéos, dans une épitaphe d'Héraclée (partie V de notre recueil).

**159. Kallipolis. Restauration d'un bâtiment par le notable Tryphôn (VIe-VIIe s.)**

J'insère cette épigramme parmi les inscriptions de ce recueil avec quelque hésitation, puisqu'il s'agit peut-être d'une pierre provenant de Lampsakos, selon une information obtenue par Mordtmann. Cf. Seure, Antiquités, p. 536.

L'inscription était gravée sur un piedestal que Mordtmann vit encore en été 1880, dans la cour d'une maison privée, à Kallipolis. «25. 85» (selon Dumont). Cf. pl. 80 a.

Dumont, Inscriptions et monuments figurés, p. 163, n° 100 (en caractères épigraphiques) ; Kaibel, Epigrammata, p. 212, n° 531 ; Mordtmann, Inschriften aus Kallipolis, p. 260, n° 9 (estampage et fac-si-

milé) ; (Dumont - Homolle, Mélanges, p. 428, n° 100) ; Grégoire, Asie Mineure, p. 6, n° 6 (sous la rubrique «Lampsaque») ; (Frisch, Lampsakos, p. 89, publiée sans numérotation en bas de page, d'après les autres éditions, sans commentaire, avec incertitude quant à sa provenance). Texte d'après le facsimilé de Mordtmann, avec correction de la ligne 5.




Μόλις ποτὲ ηὗρον δεσποτῶν
εὐνούστατον Τρύφωνα τὸν ἐνδο-
ξώτ(ατον), ὃς μου τὸ κάλλος ἠφανισμ(έ)ν[ον]
4. ἐς τὴν ὁρωμένην ἤγαγε δόξαν
συνδρομῇ τοῦ κτήτορος +

Signe d'abréviation : demi-lune : ⊃ . «esprit doux» tourné à gauche (l. 3), cf. Oikonomides, Abbreviations, p. 39 ; voir *supra*, n° 158.

Leg. δεσποτῶν (l. 1) ; ἐνδοξότατον (l. 2/3).

L. 1. δεσπότ[ην] (Dumont, Kaibel, Mordtmann).

L. 2/3. TON EN../⊐ ΩΓΟC μου τὸ κάλλος ἠφάνισ.ν, restitué τὸν ἐν ζώ(ῃ) ὃς μου τὸ κάλλος ἠφάνισ[ε]ν (Dumont) ; TON EN../⊐ ΩΓΟC MOYTO, restitué seulement μου τὸ κάλλος ἠφάνισ[ε]ν (Kaibel, avec numérotation différente).

L. 4. εἰς τὴν (ἐ)ρωμένην (Dumont) ; THN OPΩ, restitué εἰς [γ]ῆν ὁρ[μ]ωμένην (Kaibel).

L. 5. σὺν ῥοπῇ τοῦ κρ(ε)ίττονος (Dumont, Mordtmann, Grégoire) ; σὺν ῥοπῇ τοῦ κρίττονος [πρὸς οὐρανὸν κτλ. (Kaibel).

*Tout récemment j'ai trouvé le très favorable parmi les seigneurs, Tryphôn le très glorieux, qui a amené ma beauté abîmée à la gloire qui se voit (maintenant), avec le concours du ktètôr.*

L. 1 : μόλις ποτὲ ηὗρον. Evidemment, c'est le bâtiment restauré qui est censé parler à la première personne, en louant ceux qui l'ont restitué à sa splendeur d'antan. Etait-ce une construction profane ou ecclésiastique (église, œuvre pieuse, etc.) ? On ne saurait se prononcer.

L. 1/3 : δεσποτῶν... Τρύφωνα τὸν ἐνδοξότατον. Mordtmann a vu juste en qualifiant Tryphôn de «Statthalter», même s'il n'a pas précisé davantage sa pensée. En effet, ce «très glorieux parmi les despotes» ne pouvait pas appartenir au rang ecclésiastique homonyme, étant donné que les titres nobiliaires (ἐνδοξότατος, dans l'inscription) n'étaient pas attribués aux prélats, encore moins portés par eux. Même si le dignitaire ecclésiastique disposait d'un titre nobiliaire avant son entrée dans les ordres, il ne lui était pas permis de l'employer par la suite (cf. Guilland, Les titres nobiliaires, p. 132).

L'église étant exclue (d'ailleurs ni Kallipolis ni Lampsaque ne sont qu'évêchés), «despote» tombe obligatoirement dans le domaine laïque, et dans ce cas, il cesse d'être un titre tout court. A part le «despote des cieux», Dieu, seul l'empereur était qualifié de «despote», synonyme de «basileus», signifiant *maître,* seigneur, jusqu'à la création du titre nobiliaire homonyme en 1163 (cf. Asdracha, Inscriptions II, p. 248). Rares sont les exceptions à cette règle, dont notre inscription, où «despote» sert de simple prédicat pour honorer un particulier, Tryphôn, qui était probablement un haut dignitaire, en tout cas un notable de Kallipolis ou de Lampsakos. De même, *gloriosissimus,* normalement rattaché à la classe des *illustres* dont entre autres la fonction du consul, ne serait pas un terme technique mais une simple

épithète honorifique. A propos de ce terme en outre, on sait que les titres ont commencé à perdre leur signification nobiliaire vers la fin du VIe et le début du VIIe siècle, et à se transformer en simples prédicats honorifiques (voir Guilland, Recherches, I, p. 25 ; *ibid.*, II, p. 44 ; cf. *supra*, n° 117).

Pour conforter notre argument, notons le cas postérieur d'un Constantin, «spathaire et despote», in Laourdas - Westerink, Photius Epistulae, II, pp. 231-232, Ep. 280 (nov. 877/sept. 886) ; Grumel - Darrouzès, Regestes, fasc. II et III, n° 583 (je ne suis pas sûre que le qualificatif «despote» soit dû à une «erreur de copie», comme prétendent un peu vite les éditeurs) ; cf. Feissel, Macédoine, n° 147, 6 (τοῦ δεσπότου μου = de mon maître).

Certains dignitaires de l'empire ont porté le nom Tryphôn, dont le plus fameux fut l' ἔπαρχος πόλεως pendant la révolte de Nika (voir PLRE, III B, p. 3, Tryphon 1). Voir Bees, Peloponnes, n° 37, 5, p. 83.

L. 5 : συνδρομῇ τοῦ κτήτορος. Bien que par principe je n'ai pas l'habitude de corriger le texte des inscriptions, je me permets ici de proposer cette lecture qui donne un sens à l'ensemble, ce dont est totalement dépourvue la phrase ‘ροπῇ τοῦ κρ(ε)ίττονος. En conséquence, il y aurait un deuxième personnage impliqué dans la restauration de ce bâtiment, qui en serait lui-même le fondateur. Cf. le cas d'un autre κτήτωρ, dans l'inscription de Panion, *supra,* n° 151.

## MADYTOS

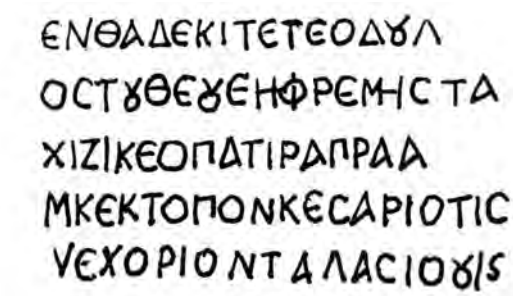
Colonie éolienne fondée avec Sestos par les Lesbiens à la fin du VIIe s. avant J. Chr., Madytos ou Madyta (nom turc actuel, Eceabat) continua d'exister sous le même nom à l'époque romaine et byzantine. Située à la partie sud de la Chersonèse thrace, sur la côte nord de l'Hellespont, elle figure avec l'ancienne cité de Koila (Κοιλανῶν πόλις, entre Madytos et Sestos) dans les premières notices, jusqu'à ce qu'elle remplace définitivement celle-ci comme évêché d'Héraclée, vers le Xe siècle (à partir de la notice 7).

Voir notice bibliographique in Asdracha, La Thrace orientale, pp. 251-252, note 158 ; cf. Stamoulis, Θρακικά, dossier 85 (liste des hagiasmata).

### 160. Epitaphe d'Ephraim et d'Abraham de Césarée (Ve-VIe s.)

Plaque ronde encastrée très haut, dans la maçonnerie qui surplombait le mur extérieur du sanctuaire de l'eglise du Christ. Au-dessous de l'inscription, sur la même plaque, étaient gravés un compas et d'autres outils désignant le métier du défunt. La pierre était sur place lors du passage de Chr. Papadopoulos, peu avant 1890.

Papadopoulos, Madytos, p. 26 (fac-similé) ; (Dumont - Homolle, Mélanges, p. 572, n° 111 c 6 c). Texte d'après le fac-similé de Papadopoulos.




Ἐνθάδε κίτετε ὁ δοῦλ-
ος τοῦ Θεοῦ Ἐηφρέμης ΤΑ-
ΧΙΖΙ κὲ ὁ πατὴρ Ἀπραὰ-
μ κ(ὲ) ἐκ τόπον Κεσαριότις
κὲ χορίον Ταλασί<ο>ου, ἰ(νδικτιῶνος)..

Signe d'abréviation probable : S (l. 5, après la première lettre du mot ἰνδικτιών ; autre exemple semblable, *infra,* n° 164.

Abréviation : κ(ὲ) (l. 4), similaire à κὲ des lignes 3 et 5, répété trois fois.

Ligature : μη (l. 2) ; Ƴ = ου (l. 1, 2, 5).

Leg. κοίτεται (l. 1) ; Εὐφραίμης, confusion de I, H au lieu de Y dans la forme Εὐφρὲμ = Εὐφραὶμ du nom (l. 2) ; cf. la forme Εὐφραίμης, fréquente à Chypre : Menardos, Μελέται, p. 252 ; καὶ ὁ πατὴρ (l. 3) ; Καισαριώτης (l. 4) ; καὶ χωρίον (l. 5).

Notons la construction byzantine de ἐκ + acc. au lieu du génitif (l. 4, 5), exprimant la provenance, l'origine, qui devient courante, il est vrai, beaucoup plus tard, voir Apostolopoulos, La langue du roman byzantin, pp. 121-122. Selon une autre solution, on pourrait corriger ἐκ τόπων ... καὶ χωρίων, qui serait plus correct par rapport à la syntaxe, quoique moins conforme au singulier Καισαριώτης et à Ταλασίου.

L. 1. κατάκιτε<τε> (Dumont).
L. 4. Κ ἐ(ν) κ(όλποις) τόπον (?) (Dumont).
L. 5. ΥCΧΟΡΙΟΝ, ταλασιουρ(γὸς) (Dumont).

*Ci-gît le serviteur de Dieu Ephraïm ... et le (son) père Abraham, et du lieu de Césarée, et du village Talasiou, indiction..*

L. 1 : ἐνθάδε κοίτεται. Je ne crois pas qu'il faille rejeter la dernière syllabe de ce verbe, en le corrigeant en κεῖται. Selon toute vraisemblance, on a ici le verbe κοίτομαι, qui doit appartenir à ces verbes et mots de la koinè qui, condamnés à l'époque de l'épuration de la langue byzantine après le VIIe siècle, ont émergé à l'époque tardive (cf. le vocabulaire de Choniate dans l'édition de Bonn) et depuis, entrant dans l'usage courant dans le néo-grec.

En outre, notons l'emploi usuel de la troisième personne du singulier au lieu du pluriel κοίτονται qui correspondrait aux deux défunts.

L. 5. καὶ χωρίον Ταλασίου. On peut rapprocher le nom de ce village de Césarée du métier de ταλασιουργία, la filature de la laine et de ses artisans, les ταλασιουργοί, connus dès l'Antiquité où ils appartenaient à la classe des esclaves (cf. Robert, Bull. épigr. 1971, n° 250). A Byzance, ils s'occupaient surtout de la filature du lin, du chanvre et des cheveux des cerfs et des moutons, voir Koukoulés, Βυζαντινῶν βίος, II/1, p. 217.

L. 5 : ἰνδικτιῶνος. Cf. d'autres exemples de datation seulement par l'indiction, en omettant le mois qui se place d'habitude devant elle, in Feissel, Macédoine, n$^{os}$ 236, 255.

VIZYÈ

**161. Epitaphe juive de Rébecca (IVe-Ve s.)**

Pierre tombale de marbre, rectangulaire, brisée en bas et au côté droit supérieur ; au-dessus de l'inscription, symboles juifs avec l'ethrog (cédrat) et au centre la Menorah (chandelier à sept branches), qui arrive au milieu de la première ligne dont on n'a pas pu déchiffrer les dernières lettres ΕΙ sur les fac-similés de Kalinka et des Dawkins - Hasluck. Kalinka vit la pierre dans l'église principale de la ville en 1896. Lors de la visite de Dawkins en février 1906, elle se trouvait dans la cour de l'Ecole de Vizyè. «56. 25. 26» ; hauteur des lettres : «2, 5» (selon Kalinka) ; «51. 24» (selon Seure).

Kalinka, Thrakien, col. 125-126, n° 11 (estampage et fac-similé) ; Dawkins - Hasluck, Inscriptions, pp. 179-180, n° 5 (fac-similé) ; Oehler, Epigraphische Beiträge, p. 538, n° 94 a ; G. Seure, in RA, 1919/2, p. 358, n° 180 (publiée comme inédite et chrétienne) ; CII, I, p. 503, n° 692 (fac-similé) ; Robert, in Hellenica III (1946), pp. 107-108 (à propos du compte-rendu concernant le CII). Texte d'après l'estampage de Kalinka.




Μνί[μ]- ΣΙ
α 'Ρεβέκα(ς)
τῆς πρεσ-
4. βυτέρας τ-
ῆς κεκυμημ-
ένης

Ligatures : μνι, peut-être μνιμ (l. 1) ; ης (l. 3) ; ημ (l. 5).

Leg. μνῆμα (l. 1) ;'Ρεβέκκας (l. 2), transcription courante du nom hébraïque Rifka, cf. Concordance, II, p. 129, s.v. 'Ρεβέκκα ; τῆς κεκοιμημένης (l. 5/6), la graphie avec Y constituant une faute courante devenue la règle.

L. 1. μνι -ter- ς (Kalinka) ; μνῆμ-/α (Seure, Robert).

L. 2. 'Ρεβέκα-(Kalinka).

*Tombe de Rébecca, l'Ancienne, qui s'est endormie.*

L. 3/4 : τῆς πρεσβυτέρας. Rébecca fut une Ancienne, ce qui veut dire, soit qu'elle fut l'épouse d'un Ancien, d'un Sage, de la communauté juive, soit qu'on lui attribua ce titre honorifiquement, puisqu'il était souvent donné aux femmes agées et réputées sages (*zkena,* fém. sing.). Cependant, il n'était pas identique mais analogue au titre ἀρχισυνάγωγος, dont on qualifiait les femmes sous les mêmes conditions. Cf. l'épitaphe d'une πρεσβυτέρα καὶ ἀρχισυναγώγισσα de Crète, IVe-Ve s. (Bandy, Crete, pp. 142-143, App., n° 3, 2-4 ; DACL I/1 (1924), col. 1534 (H. Leclercq).

Quant aux Anciens, ils étaient οἱ πρεσβύτεροι τῶν Ἰουδαίων, les anciens parmi les Juifs, οἱ πρεσβύτεροι τοῦ λαοῦ, des Evangiles (Matth. 21, 23 ; 26, 3 ; 27, 1). Cf. Adhémar d'Alès, Le πρεσβύτης de Saint Irenée, REG 42 (1929), p. 408.

L. 4/6 : τῆς κεκοιμημένης. Pour le terme de décès ἐκυμήθη / ἐκοιμήθη, voir Asdracha, Inscriptions III, n$^{os}$ 105, 2 ; 106, 1 et p. 322 ; cf. *eadem*, Inscriptions II, n$^{os}$ 68, 6 ; 77, 7/8.

Sur les objets rituels et le symbolisme juif, voir Hachlili, Ancient Jewish Art, pp. 311-378.

Reste à souligner l'importance de cette inscription qui témoigne de la présence d'une communauté juive à Vizyè et en Thrace orientale (p. ex., à Andrinople) en général, qui remonte au moins à notre époque. Voir pour l'époque postérieure (XIIe s.) le témoignage de Benjamin de Tudèle concernant les communautés juives de Rhaidestos et de Kallipolis (éd. Adler = J. Starr, The Jews in the Byzantine Empire, 641-1204, Athènes 1939 (B-N J, n° 30), p. 231).

### 162. Vizyè. Epitaphe de Thécla (Ve-VIe s.)

Bloc calcaire brisé en bas et à gauche en haut. Vu par Kalinka, en 1896, dans une maison privée grecque du quartier de la forteresse. Il se trouvait en plein air dans la forteresse lors du passage de Dawkins, en février 1906. «100. 44. 43» ; hauteur des lettres : «3» (selon Kalinka). Surface inscrite : largeur : «42» ; épaisseur : «41» (selon Dawkins). Croix en bas, au milieu de la surface non inscrite.

Nous donnons, au passage, la photographie d'un fragment de sculpture inscrit, encastré dans l'angle sud-ouest du pavement de Sülejman-paşa cami (auparavant, église byzantine) et photographié par C. Mango, Byzantine Photograph Collection, Dumbarton Oaks, n° 67.308 (Pl. 80 b). Cf. pl. 81 a.

Kalinka, Thrakien, col. 125-126, n° 13 (fac-similé) : Dawkins - Hasluck, Inscriptions, p. 179, n° 4 (fac-similé). Texte d'après le fac-similé de Kalinka.




† Ἔνθα κατάκι-
τε ἡ δούλη τοῦ
3. Θεοῦ Θέκλα
+

Ligature : ϒ=ου (l. 2), mais aussi ου (l. 2, 3).
Leg. κατάκειται (l. 2/3).

L. 2/3. κατακῖτε (Dawkins), accentuation fausse répétée souvent par les éditeurs d'inscriptions, cf. *supra*, n° 133.

*Ci-gît la servante de Dieu, Thécla.*

L. 1/2 : ἔνθα κατάκειται. La version avec ἔνθα de cette formule vient loin derrière la version avec ἐνθάδε dans le sens de «ci (-gît)», cf. outre le présent recueil, Bandy, Crete, p. 143, App., n° 3, 4-5 et Index, s.v. ἐνθάδε ; Feissel, Macédoine, n$^{os}$ 220, 1 ; 175, 1 ; 132, 3 ; 134, 12 ; Index, s.v. ἔνθα et ἐνθάδε.

L. 2/3 : ἡ δούλη τοῦ θεοῦ Θέκλα. Le nom de la défunte doit être mis en rapport non pas tant avec la très connue sainte Thècle, originaire de Seleucie en Isaurie, qu'avec la sainte locale homonyme, originaire de Vizyè et martyrisée avec Timothée et Agapios à Gaza, en Palestine, sous le règne de Maximien (286-305). Elle est célébrée avec les autres martyrs le 19 août (Synaxaire de Constantinople, col. 909-910, § 2) ; un autre synaxaire cite le distique suivant : Ἔμοιγε κλῆσις Θέκλα· πατρὶς Βιζύη, / Γάζης τόπος θέατρον, ἄθλον θὴρ δάκνων (voir Eustratiadis, Ἁγιολόγιον, p. 172).

D'autre part, outre cette Thècle, il y eut une autre martyre homonyme, originaire de la Thrace du Nord, de la ville de Véroè, et martyrisée à Héraclée sous Licinius (βασιλεύοντος τοῦ μιαρωτάτου Λικινίου ἐν τῇ Ἡρακλείᾳ), voir Delehaye, Saints de Thrace, pp. 194-209, notamment pp. 198, 23 et 207, 27 ; cf. BHG III (1957), n$^{os}$ 2280-2281 (*Mulieres XL*). Sainte Thècle fut l'une des Quarante femmes martyres, qui furent emmenées de Véroè à Héraclée pour y être brûlées ou décapitées avec leur prédicateur, le diacre Ammôn. Cela dut se passer pendant que la Thrace était sous la coupe du césar Licinius, entre 313 et 323. Leur commémoration est célébrée le Ier septembre.

Notons le détail selon lequel les Quarante martyres et Ammôn ont adoré les reliques de la sainte Glycérie d'Héraclée (voir Asdracha, Inscriptions II, n° 71), avant leur mise à mort.

### 163. Vizyè. Epitaphe de Sisinis (VIe s. ?)

Plaque calcaire brisée tout autour, portant un anneau de diamètre 29, 5 cm sur lequel se trouvait l'inscription, probablement dépassant le cadre inférieur de cet anneau. Surface intérieure décorée d'ornements géométriques. La pierre se trouvait dans l'église principale lors de la visite de Kalinka en 1896.

Kalinka, Thrakien, col. 126, n° 12 (estampage et fac-similé). Texte d'après l'estampage.



1. Ἐνθάδε κατάκιτε ὁ δοῦλος τοῦ Θ(ε)οῦ Σισίνις· [τελ(ευτᾷ) μη] γὴ
2. [Ἰ]ουνί[ου ---]

Abréviations : nomen sacrum : ΘΟΥ, probablement par un tilde au-dessus (1. 1).
Ligature : ϒ=ου, partout où cette diphtongue était nécessaire.
Croix peut-être dans la lacune entre τοῦ et Θεοῦ.
Leg. κατάκειται, Σισίνης, μηνὶ Ἰουνίῳ (1. 1/2). Je retiens la restitution au génitif pour Ἰουνίου (1. 2), cf. *supra,* n° 136.

— [θ](ε)ο[ῦ] … νί-/ου/ (Kalinka).

*Ci-gît le serviteur de Dieu Sisinis ; (il est mort) le mois de juin...*

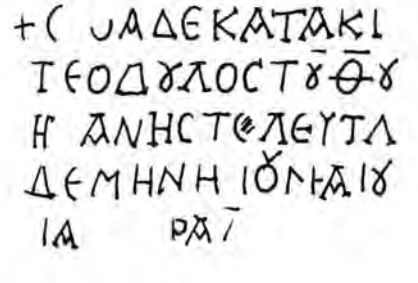
L. 1. Σισίνης. Pour cette forme du nom Σισίννιος, voir Asdracha, Inscriptions II, p. 262, n° 64. D'origine perse (cf. Robert, Bull. épigr. 1965, n° 342), il fut porté par quelques dignitaires du Bas Empire, voir PLRE, II, p. 1017 ; III B, p. 1159, s.v., et persista à l'époque mésobyzantine, cf. Asdracha, *loc. cit.*

TZOUROULOS

**164. Epitaphe de Jean (Ve-VIe s.)**

Plaque de marbre ayant constitué le devant d'un grand sarcophage antique. Réemploi. Elle se trouvait dans la cour, devant l'entrée au narthex de l'église arménienne de Saint-Georges. Lambousiadis l'a vue vers 1920-1923, lorsqu'il était en fonction comme administrateur des Antiquités de Thrace (département d'Andrinople), voir Asdracha, Inscriptions II, n$^{os}$ 79, 81. Dans la même cour, il a alors repéré plusieurs pierres inscrites dont quelques inscriptions grecques, provenant du cimetière arménien.

G. Lambousiadis, Ὁδοιπορικὸν ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τῆς ἑλληνικῆς κατοχῆς τῆς Ἀνατολικῆς Θράκης, Θρακικά 15 (1941), p. 110 (fac-similé).



+ Ἐ[ν]θάδε κατάκι-
τε ὁ δοῦλος τοῦ Θ(ε)οῦ
Ἡ[ω]άνης· τελευτᾷ
4. δὲ μηνὶ Ἰουγ̣ή(ου) α′, ἰ(νδικτιῶνος)
ια′ [ἡμέ]ρᾳ δ′

Tilde au-dessus du *nomen sacrum* et de la lettre indiquant le jour : τοῦ ΘΟΥ (1. 2) ; Δ (1. 5).

Autre signe d'abréviation : S, probablement copié faussement comme ϒ (fin de la ligne 4) : IS = ἰ(νδικτιῶνος).

Ligatures : ϒ=ου (1. 2, 4) ; νη (1. 4).

Leg. κατάκειται (1. 1/2) ; Ἰωάννης (1. 3) ; μηνὶ Ἰουνί(ῳ) (1. 4), en retenant la restitution Ἰουνίου, cf. *supra*, n° 163.

*Ci-gît le serviteur de Dieu, Jean ; et il est mort le premier juin, indiction 11, le jour de mercredi.*

## PÉRINTHE-HÉRACLÉE

Colonie des Samiens fondée vers 600 avant J. Chr., Périnthe (Πέρινθος) de son nom ancien, était située à une centaine de km à l'ouest de Byzance. Bâtie sur un promontoire sous forme d'amphithéâtre, elle disposait d'un port naturel qui mettait en valeur sa position au carrefour de plusieurs routes allant vers l'intérieur, qui rejoignaient la *Via Egnatia* justement à Périnthe, l'une de ses dernières stations.

Malgré le changement de son nom en Héraclée, qui eut lieu sous Dioclétien en hommage, semble-t-il, à son associé au trône, Maximien Hercule, elle continua de figurer longtemps dans les sources comme Périnthe-Héraclée. Cf. pl. 81 b, 82 a-b.

Pourvue d'un palais impérial et d'un gynécée (γυναικεῖον), fondé (le gynécée) au IVe-Ve siècle, la ville disposait d'une nécropole importante qui n'était pas la seule (cf. Seure, Antiquités, pp. 537-538, 541), sise au bord de la baie de Kanli-Liman (nom turc). C'est là qu'ont été découvertes plusieurs inscriptions funéraires dont un grand nombre de stèles, païennes et chrétiennes, datées surtout du IIIe au Ve siècle (voir Seure, Antiquités, pp. 616-618, e.a.). Ce cimetière a continué de fonctionner pendant toute l'époque byzantine et fut abandonné peut-être à l'époque turque. Mordtmann considérait qu'il était destiné seulement à la population chrétienne (Epigraphik, p. 224), mais le témoignage païen fait remonter son usage au moins jusqu'à l'époque du Haut-Empire.

Pour une liste des publications des stèles funéraires, voir Seyrig - Robert, Sur un tissu, p. 28 et note 3 ; p. 30 et note 2. Pour les ateliers monétaires, voir partie V de ce recueil.

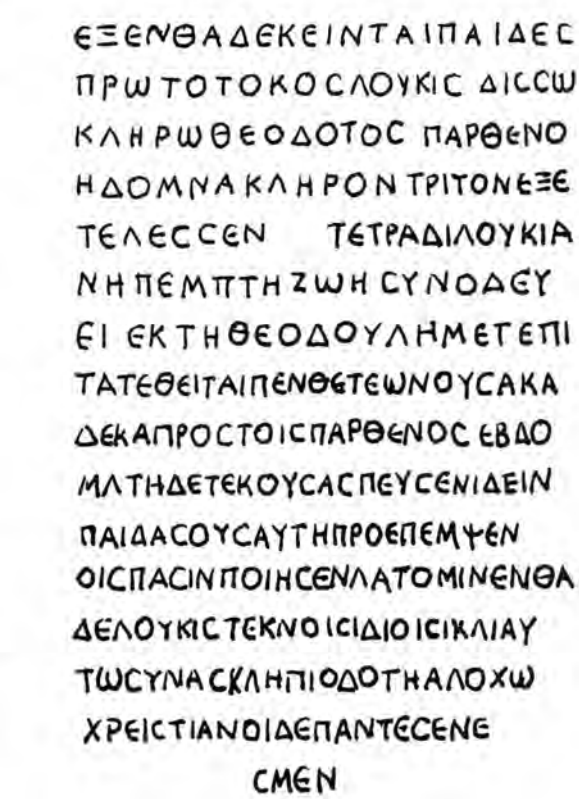
Pour une bibliographie sur la ville antique et protobyzantine, ainsi que pour les publications épigraphiques la concernant, voir in DACL 23 (1990), col. 1309 (D. Stiernon) ; notamment pour Périnthe, voir RE 19/1 (1937), col. 802-813, s.v. Perinthos (E. Oberhumer qui, selon Robert, in Sur un tissu, p. 28, note 3, ne prit pas en compte le témoignage des épitaphes chrétiennes de Périnthe) ; Loukopoulou, La Thrace Propontique, pp. 137-138 (sur les tribus numérotées de Périnthe, mentionnées aussi sur certaines stèles chrétiennes).

Sur l'évolution ecclésiastique d'Héraclée et sur sa métropole à l'époque concernée, voir in DACL, *ibid.*, col. 1316-1320, 1324-1327 ; Asdracha, La Thrace orientale, pp. 247-258 (les évêchés d'Héraclée, notamment à l'époque mésobyzantine).

### 165. Epigramme funéraire (IIIe-IVe s.)

Stèle à fronton et acrotères, découverte dans la petite baie de Kanli-Liman (nom turc), vue par Mordtmann avant 1884 chez un tailleur de pierres du lieu. Grégoire l'a qualifiée de «pierre voyageuse», en commentant sa publication par Wiegand ; celui-ci, ignorant sa vraie provenance, mentionna peu avant 1908 la «découverte» de la stèle parmi les gravats d'une maison privée à Péra, dont le propriétaire doit avoir été un antiquaire, selon Grégoire. Louis Robert (Epigraphica IX, REG 45 (1932), p. 201, note 2=Opera Minora, I, n° 14, p. 229, note 2), reprenant le terme de Grégoire, l'a caractérisée de «pierre errante». Comme pour justifier sa qualification, la stèle échut à Berlin un certain temps avant 1928, au Kaiser-Friedrich Museum zu Berlin (description in Staatliche Museen zu Berlin, auparavant, Königliche Museen zu Berlin, III/I (1909), p. 22, n° 38 : O. Wulff). Voir Dölger, IXΘΥΣ, I, p. 202 et note 5 ; cf. Dagron - Feissel, Cilicie, p. 207). «45. 33» (selon Mordtmann).

Mordtmann, Epigraphik, pp. 224-225, n° 59 (fac-similé), transcription en lignes continues ; Dumont - Homolle, Mélanges, p. 395, n° 74 z3 ; Wiegand, Inschriften, pp. 146-147, n° 3, fig. 2 (photographie de la stèle) ; G. Pasquali, in Rivista Filologica 36 (1908), pp. 502-505 (analyse du caractère métrique du texte) ; Grégoire, Notes épigraphiques XIII, pp. 162-163 (commentaire) ; H. Leclercq, in DACL, 3/1 (1913), col. 1470-1471, fig. 2820 (reprise de la photographie de Wiegand, même faute de provenance) ; Kaufmann, Altchristliche Epigraphik, pp. 60-61, fig. 61 (reprise de la photographie de Wiegand, même faute de provenance) ; Guarducci, Epigrafia Greca, IV, pp. 363-364, n° 5, fig. 105 (reprise de la photographie ci-dessus) ; C. Galavotti, in Vetera Christianorum 17 (Bari 1980), pp. 273-278 (analyse de la structure rythmique du texte) ; Mentzou-Méïmari, Ἡ ἔννοια τοῦ ἐπιθέτου «πιστός», p. 1204, note 4. Texte d'après la photographie de Wiegand et le fac-similé de Mordtmann.




Ἓξ ἐνθάδε κεῖνται παῖδες·
πρωτότοκος Λοῦκις, δισσῷ
κλήρῳ Θεόδοτος, παρθένο[ς]
ἡ Δόμνα κλῆρον τρίτον ἐξε-
τέλεσσεν, τετράδι Λουκια-
νῇ πέμπτῃ Ζωὴ συνοδεύ-
ει, ἕκτῃ Θεοδούλῃ μετέπι-
τα τέθειται πένθ' ἐτέων οὖσα κα[ὶ]
δέκα πρὸς τοῖς, παρθένος· ἑβδο-
μάτῃ δὲ τεκοῦσα σπεῦσεν ἰδεῖν
παῖδας οὓς αὐτὴ προέπεμψεν·
οἷς πᾶσιν ποίησεν λατόμιν ἐνθά-
δε Λοῦκις τέκνοις ἰδίοισι καὶ αὐ-
τῷ σὺν Ἀσκληπιοδότῃ ἀλόχῳ.
Χρειστιανοὶ δὲ πάντες ἔνε-
σμεν

Leg. Λούκης (l. 2) ; ἐξετέλεσεν (l. 4/5) ; μετέπειτα (l. 7/8) ; τίθεται (l. 8) ; ἡ τεκοῦσα (l. 10) ; χριστιανοὶ (l. 15).

L'omission de l'augment aux aoristes des lignes 10 et 12, σπεῦσεν et ποίησεν, ainsi que de l'article fém. défini (l. 10) est due apparemment à la tentative de l'auteur de composer des vers, comme l'a remarqué déjà Homolle, *loc. cit.* ; pourtant ces aoristes, déjà homériques, constituent un vrai fait de langue de l'époque concernée. Peut-être une croix à la lacune de la l. 5.

L. 3/4. παρθενόη Δόμνα (Mordtmann).

L. 5/7. τετράδι Λουκιανή· πέμπτη Ζωή συνοδεύ/ει (Mordtmann, Homolle, Wiegand, Leclercq, Kaufmann).

L. 8. πενθετεῶν (Wiegand, Leclercq) ; πένθ(=τ) ἐτεῶν (!) (Kaufmann) ; πένθ'ἐτεῶν (Grégoire) ; πένθ' ἐτέων (Guarducci).

L. 9/10. ἑβδο/μάτη(ν) δὲ τεκοῦσα, σπεῦσεν ἰδεῖν (μήτηρ) / (Homolle, dont les coupures suivent la versification).

L. 11. παῖδας οὓς αὐτῇ προέπεμψεν (Wiegand, Leclercq).

L. 13/14. καὶ αὐτῷ (Mordtmann, Wiegand, Leclercq, Guarducci).

Je ne cite pas les fautes d'accentuation dans la transcription, plusieurs, surtout chez Wiegand.

*Ici gisent six enfants ; le premier-né, Loukis ; pour le deuxième sort, Théodotos ; la vierge Domna a accompli le troisième sort ; Loukianè, en quatrième, l'accompagne Zôè, cinquième ; sixième, Théodoulè est déposée ensuite, ayant quinze ans, vierge ; et septième, la mère se hâta voir les enfants qu'elle a envoyés en avant ; pour tous ceux-ci, Loukis fit faire ici un tombeau à ses propres enfants et à lui-même, avec Asklèpiodotè son épouse. Et nous sommes (ici) dedans tous Chrétiens.*

L. 2, 13 : Λοῦκις. Version moins savante de Λούκιος, transcription du nom latin *Lucius* (voir Solin - Salomies, Repertorium, pp. 107, 354), rencontrée assez souvent à l'époque impériale, voir Lexicon, II, p. 286, s.v. Λούκιος / Λούκις. Cf. les cas analogues de Σισίνις-ης / Σισίν(ν)ιος, Εὐγένις-ης / Εὐγένιος, Ἐπιφάνις-ης / Ἐπιφάνιος etc., Λούκης a survécu dans l'époque moderne avec changement de l'accentuation, Λουκῆς. Notons que le fils aîné, dans notre inscription, porte le même nom que son père.

L. 3 : Θεόδοτος. Voir *supra,* n° 121.

L. 4 : Δόμνα. Nom d'origine latine, Domna, se rencontre assez souvent en Asie Mineure, surtout en Phrygie au IIIe siècle, voir SEG 28 (1978), n° 1091, 6 ; 1097, 7 ; 1100, 8 ; 1101, 1 (a. 304-305) ; n° 1206, 18 (début IVe s.) ; 29 (1979), n° 1387, 2. On trouve aussi Δόμνη dans des épitaphes des IIe-IIIe siècles provenant de Galatie et du Pont, quelques-unes païennes (SEG 28 (1978), n° 1072, 2 ; 30 (1983), n° 1485, 12 (a. 305-306), etc. Cf. ses dérivés fém. Δομνῖνα, Δομνίνη, ainsi que ses équivalents masc. Δόμνος, Δομνῖνος, e.a. Cf. Feissel, Aspects de l'immigration, p. 374.

Mentionnons surtout l'épitaphe de Δόμνα, provenant de Constantinople, actuellement à Venise (voir Feissel, Vénétie, col. 155-157, fig. 1) que je reprendrai à propos de χωρίου Μορέων, dans la partie VI de ce recueil).

Une autre Δόμνα ou Δόμνη figure sur une épitaphe de Constantza (Tomis), du Ve s., voir E. Popescu, Inscripţii greceşti şi latine din sec. IV-XIII descoperite în România, Bucarest 1976, pp. 222-223.

L. 5/6 : Λουκιανῆ. Le nom est surtout connu par son équivalent masculin d'origine latine, Λουκιανός *(Lucianus)*, porté par quelques hauts dignitaires et hommes de lettres de l'empire, à la basse époque, voir PLRE, I, pp. 515-516. Cf. SEG 30 (1983), n° 712.

L. 6 : Ζωή. Nom typiquement chrétien et byzantin, il se rencontre aussi dans quelques épitaphes de l'époque impériale qui pourraient être païennes, voir MAMA, I, n° 30, 3, corrigé par Robert, Bull. épigr. 1969, n° 570 ; SEG 29 (1979), n° 1349.

L. 7 : Θεοδούλη. Nom chrétien par excellence se rencontre dans des épitaphes moins souvent que son équivalent masculin Θεόδουλος, voir Frisch, Lampsakos, n° 16, 5 (= Robert, Bull. épigr. 1962, n° 277) ; Lexicon, II, p. 215, s.v. Θεοδούλη. Pour Θεόδουλος, voir entre autres, SEG 26 (1976-1977), n$^{os}$ 791, 1374 ; Şahin, Stratonikeia, I, n° 447 (voir à ce sujet, SEG 31 (1981), n° 941).

L. 8 : πένθ' ἐτέων οὖσα. Notons l'élision de πέντε devant ἐτέων (-ῶν), comme si ἔτος avait l'esprit rude au lieu de l'esprit doux. Pour d'autres exemples de ce phénomène, qu'on voit depuis l'époque hellénistique, voir Dölger, ΙΧΘΥΣ, I, p. 202 : [ὀκτω]καιδεχέτης, ἔνδεχ'ἔτη, καθ'ἔτος, etc.

L. 9/11 : [ἡ] τεκοῦσα σπεῦσεν ἰδεῖν παῖδας οὓς αὐτὴ προέπεμψεν. En perpétuant la formule similaire des épitaphes païennes, qui utilisent les verbes προτελευτᾶν, προαποτίθεσθαι, προλαβαίνειν, προενθάπτειν, προαποκεῖσθαι, προκηδεύεσθαι, et autres, pour exprimer l'«envoi en avant, à l'au-delà», des êtres chers aux survivants, l'image chrétienne de la mort met l'accent sur le sommeil et le repos éternels au sein de Dieu (προαποκοιμᾶσθαι, προαναπαύεσθαι). Le verbe προπέμπειν de la présente épitaphe est chargé particulièrement de la douleur de cette mère, qui a vu mourir l'un après l'autre deux garçons et quatre filles, avant de les suivre, elle aussi, dans la tombe. Voir Feissel, Notes, pp. 279-281.

L. 12 : λατόμιν. Version démotique de λατόμιον, ce terme signifiant la tombe, le tombeau, le caveau funéraire, est caractéristique de Périnthe et de sa région, épitaphes païennes et chrétiennes confondues, comme l'a souligné Robert à plusieurs reprises, voir Bull. épigr. 1938, n° 226 ; 1962, n° 194 ;

1976, n° 360 ; Seyrig - Robert, Sur un tissu, p. 30 et note 6 avec la bibliographie. Cf. Mordtmann, Epigraphik, p. 223 et n$^{os}$ 57-60, dont certains seront repris dans la partie V du présent recueil ; Kalinka, Thrakien, n$^{os}$ 138-143, 162-168 ; Seure, Archéologie thrace, p. 258, n° 41 ; Kourouniôtis, Ἐπιγραφαί ἀνέκδοτοι, p. 304, n° 22, 3. Voir *infra,* n° 166.

L. 14 : σὺν Ἀσκληπιοδότῃ ἀλόχῳ. De tous les noms cités, celui de la mère est un nom antique par excellence, illustrant, si besoin est, le passage du paganisme au christianisme qui se forge à cette époque. Cf. Lexicon, I, p. 91, s.v. Soulignons dans le même sens le mot homérique ἄλοχος (ἡ), cf. Il. B 136, 355, Γ 409, I 336, T 298 et *passim ;* Od. δ 623, ν 378, ξ 202 et *passim.*

L. 15/16 : Χριστιανοὶ δὲ πάντες ἔνεσμεν. Pour cette formule de la profession de foi chrétienne, qui n'allait pas de soi à cette époque tant pour les morts que pour les survivants, constructeurs des tombes de leurs proches, voir *supra,* n° 130.

**166. Héraclée. Epitaphe d'Aurèlios Victourinos et de sa famille (IVe s.)** (Pl. 83)

Stèle au chrisme accosté d'alpha et d'oméga. Kalinka l'a repérée d'après une copie qu'il a obtenue d'un habitant grec d'Héraclée en 1896 (voir in Thrakien, col. 193). Mais la stèle ne se trouvait plus en Héraclée, puisqu'elle a été transportée par bateau, avec d'autres stèles encore, au Pirée, en avril 1887. Jacob Dragatsis, administrateur alors des Antiquités du Pirée, l'a donc publiée le mois suivant.

Depuis, elle se trouve au Musée Archéologique du Pirée (n° d'inv. 1395), où j'ai pu l'examiner le 29 septembre 1998. Dimensions : 51. 43. 7, 5. Hauteur des lettres : *ca* 2, 5.

J. Dragatsis, Ἐπιγραφαί Ἡρακλείας Προποντίδος ἀνέκδοτοι, Ἐφημερίς, 23 mai 1887, feuille n° 143, p. 3 ; Kalinka, Thrakien, col. 203, n° 165 (fac-similé). Texte d'après la photographie appartenant au Musée du Pirée.




Αὐρίλιος Βικτουρῖνος κατεσ-
κέαυσα ἐμαυτῷ τὸ λατόμι-
ον καὶ τῇ γλυκυτάτῃ μου συνβίῳ
4. <τ> καὶ τοῖς γλυκυτάτοις μου τέ-
κνοις· καὶ εἴ τις ἕτερος θελείσι κ-
αταθέσθαι, δώσει τῇ ἐκλεισεί-
α μυριάδας τ′

Ligatures : νκ, τη (l. 3) ; τη (l. 6) ; νβ (l. 3) ; τκ (l. 4).

Leg. Αὐρήλιος (l. 1) ; κατεσκεύασα (l. 1/2) ; θελήσει (l. 5) ; ἐκκλησίᾳ (l. 6/7).

L. 1/2. κατεσκεύασα (Dragatsis) ; κατεσκε[ύα]σα (Kalinka).

L. 3. συμβίῳ (Dragatsis).

L. 3/5. καὶ τῇ γλυκυτά(τη μου γυναικὶ καὶ τοῖς γλυκυτά)τοις μου τέκνοις (Kalinka ; il est évident que le copiste de Kalinka avait sauté une ligne sur la copie qu'il lui avait procurée).

L. 5. θελείσι (Kalinka).

L. 5/6. ἐκλεσείᾳ (Dragatsis).

L. 7. μυριάδας [γ'. (Kalinka).

*(Moi), Aurèlios Victourinos, je construisis le tombeau pour moi-même, ma très chère épouse et mes très chers enfants ; et si quelqu'un d'autre voulait déposer (un autre), il donnera à l'église trois millions (de deniers).*

L. 1 : Αὐρήλιος. Gentilice transcrit du latin *Aurelius*, largement répandu surtout au IIIe siècle, voir Solin - Salomies, Repertorium, p. 28, s.v. ; Lexicon, I, p. 95, s.v. Il fut porté par plusieurs hauts dignitaires de l'Etat, du IIIe au Ve siècle, voir PLRE, I, pp. 130-138 ; II, pp. 201-202.

L. 1 : Βικτουρῖνος. Autrement, Οὐικτωρῖνος, Βικτωρεῖνος, Βικτωρῆνος, Βικτορίνους, etc., nom également transcrit du latin *Victorinus*, porté par une série de hauts fonctionnaires civils et militaires, du IIIe au Ve siècle, voir Solin - Salomies, *ibid.*, p. 278, s.v. ; PLRE, I, pp. 962-965, s.v. ; II, pp. 1161-1162. Cf. un autre Βικτωρῖνον dans deux inscriptions de l'Isthme de Corinthe, datées du règne de Justinien Ier, connues par la tradition livresque et copiées par Cyriaque d'Ancône lors de son passage du Péloponnèse, peut-être en 1444 : Bees, Peloponnes, nos 1-2 et p. 2 ; Feissel, Notes II, pp. 221-222 ; RE 8 A/2 (1958), col. 2079, n° 10.

L. 2/3 : λατόμιον. Voir *supra*, n° 165.

L. 5/6 : καταθέσθαι. Κατατίθημι-εμαι, terme funéraire, avec le substantif κατάθεσις (*depositio*), employé couramment surtout à Rome, dans la deuxième moitié du IIIe siècle (voir in DACL, 7/1 (1926), col. 675 : L. Jalabert - R. Mouterde).

Très fréquent déjà chez Homère comme verbe actif (à titre d'exemple, Od. σ 45, p 86 ; Il. Γ 114), κατατίθεμαι retient cet usage dans les épitaphes païennes et chrétiennes, cf. n° 170, 9-10 (partie V du présent recueil) : εἴ τις ἕτερον τολμήσει καταθέσθαι, e.a. ; Robert, Contributions, p. 222, 6-8 ; Feissel, Macédoine, n° 231, 9-13, etc.

Cela dit, l'objet direct de καταθέσθαι, ἕτερον, ἕτερον πτῶμα (cf. Kalinka, Thrakien, n° 162, 9 ; Robert, Contributions, p. 222, 7), e.a., est sous-entendu dans notre inscription. Cf. *supra*, n° 129 (sens passif).

Notons que κατάθεσις est parfois employée pour désigner la déposition des reliques, notamment en vue de consécration d'un lieu sacré (martyrion, église, monastère, etc.), cf. Feissel, Notes VII, p. 568 ; Asdracha, Inscriptions I, nos 22-23.

L. 5/7 : εἴ τις ἕτερος... δώσει τῇ ἐκκλησίᾳ μυριάδας τ'. Imposée d'abord dans les épitaphes païennes, surtout pendant l'époque impériale et notamment au IIIe s. après J. Chr., l'amende funéraire des épitaphes chrétiennes se répand de l'Asie Mineure (Phrygie, Cilicie, Bithynie e.a.) en Thrace, en Macédoine et dans les îles de la mer Egée orientale, s'efforçant de dissuader d'une manière plus efficace les violateurs des tombeaux. Dans notre inscription, l'amende est payable à l'Eglise locale, voir à ce sujet les remarques de De Rossi (Roma sotterranea, I, p. 107) concernant la datation de cette formule (cf. Seyrig - Robert, Sur un tissu, p. 30, note 2 ; Feissel, Macédoine, n° 62, 17 et p. 69).

Périnthe-Héraclée, plus que toute autre ville de Thrace, a donné des stèles funéraires, païennes et chrétiennes, où la sanction pécuniaire l'emporte sur la sanction morale des imprécations et des malédictions et s'adresse principalement à ceux qui voudraient introduire un autre cadavre, d'habitude d'un de leurs proches. Voir notamment Seure, Antiquités, pp. 606, 608-609 (tableau entre autres des amendes exigées dans les épitaphes de Périnthe, païennes et chrétiennes confondues , cf. Seyrig - Robert, Sur un tissu, p. 34, note 1).

Quant à la somme de l'amende en deniers, elle figure au moins jusqu'au début du IVe siècle, avant que l'amende en livres d'or ou d'argent ne se manifeste plus fréquemment. La première varie normale-

ment entre cinq cents et deux mille cinq cents deniers : mais elle peut atteindre des chiffres faramineux (voir n° 170, 12, de la partie V du présent recueil) qui, même si l'on tient compte de la dépréciation de la monnaie à cette époque (voir Grierson, Numismatics, pp. 22-23), ne peuvent pas correspondre à des valeurs réelles. Il s'agirait plutôt d'une exigence théorique de la part du constructeur du tombeau, qui croyait pouvoir terroriser le violateur en augmentant jusqu'à l'absurde la somme réclamée. Voir à ce sujet, Seure, Antiquités, p. 610 ; Ntantis, Ἀπειλητικαί ἐκφράσεις, pp. 163-164.

Sur les Amendes (dans le droit funéraire), voir in DACL 1 (1924), col. 1575-1598, notamment col. 1591-1598 (H. Leclercq), s.v. ; *ibid.,* 8/1 (1928), col. 237-238, 252-253, s.v. Judaïsme (H. Leclercq) : amendes à payer au fisc ou/et, en partie, à la communauté juive (συναγωγή, ἔθνος ou λαὸς τῶν Ἰουδαίων) mentionnées dans les épitaphes juives. Voir à ce sujet, Robert, in Hellenica, III (1946), pp. 106-107 ; *ibid.,* XI-XII (1960), pp. 391-392.

Sur le chrisme en général, voir in DACL, 3/1 (1913), col. 1481-1534, notamment col. 1502, 1507, 1525 ; cf. *supra.* n$^{os}$ 126, 154. Soulignons que la croix ou le chrisme, accostés d'alpha et d'oméga, figurent sur la plupart des stèles chrétiennes d'Héraclée.

(A suivre)

*CATHERINE ASDRACHA*
*Centre National de la Recherche Scientifique (CNRS), Paris*

REVUES ET OUVRAGES CITÉS EN ABRÉGÉ

| | |
|---|---|
| AASS | Acta Sanctorum. |
| ABSA | Annual of the British School at Athens. |
| Actes de Lavra | Archives de l'Athos, V, VIII, X, XI. Actes de Lavra, I-IV, éd. Denise Papachryssanthou, N. Svoronos, A. Guillou, P. Lemerle, Paris 1970-1982. |
| AEM | Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn. |
| AJA | American Journal of Archaeology. |
| AM | Mitteilungen des Kaiserl. Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung. |
| An. Boll. | Analecta Bollandiana. |
| Apostolopoulos, La langue du roman byzantin | Ph. Apostolopoulos, La langue du roman byzantin «Callimaque et Chrysorrhoè», Académie d'Athènes, Athènes 1984. |
| Asdracha, Les Rhodopes | Catherine Asdracha, La région des Rhodopes aux XIIIe et XIVe siècles. Etude de géographie historique. Texte und Forschungen, B-NJ, n° 49, Athènes 1976. |
| Asdracha, La Thrace orientale | Catherine Asdracha, La Thrace orientale et la mer Noire. Géographie ecclésiastique et prosopographie (VIIIe-XIIe siècles), Byzantina-Sorbonensia 7, Paris 1988, pp. 221-309. |
| Asdracha, Inscriptions I | Catherine Asdracha, Inscriptions byzantines de la Thrace orientale et de l'île d'Imbros, (XIIe-XVe siècles). Présentation et commentaire historique, ΑΔ 43 (1988), Μελέτες, pp. 219-291, pl. 101-117, Athènes 1995. |
| Asdracha, Inscriptions II | Catherine Asdracha, Inscriptions byzantines de la Thrace orientale (VIIIe-XIe siècles). Présentantion et commentaire historique, ΑΔ 44-46 (1989-1991), Μελέτες, pp. 239-334, pl. 97-108, Athènes 1996. |
| Asdracha, Inscriptions III | Catherine Asdracha, Inscriptions byzantines de la Thrace orientale et de l'île d'Imbros (XIe-XVe siècles. Supplément). Présentation et commentaire historique, ΑΔ 47-48 (1992-1993), Μελέτες, pp. 309-333, pl. 61-63, Athènes 1997. |
| Asdracha - Bakirtzis | Catherine Asdracha - Ch. Bakirtzis, Inscriptions byzantines de Thrace (VIIIe-XVe siècles). Edition et commentaire historique, ΑΔ 35 (1980), Μελέτες, pp. 241-282, pl. 58-78, Athènes 1986. |
| AST | Araştırma Sonucları Toplantısı. |
| Avraméa, Constructions profanes | Anna Avraméa, Les constructions profanes de l'évêque d'après l'épigraphie et les textes d'Orient, Actes du XIe Congrès International d'Archéologie Chrétienne, Lyon, Vienne, Grenoble et Aoste (septembre 1986), Rome 1989, pp. 830-835. |
| Avraméa, Mort loin de la patrie | Anna Avraméa, Mort loin de la patrie. L'apport des inscriptions paléochrétiennes, Epigrafia Medievale Greca e Latina. Ideologia e funzione, Atti del seminario di Erice (septembre 1991), Spoleto 1995, pp. 1-65. |
| Bagnall et alii, Consuls | R.S. Bagnall, A. Cameron, S.R. Schwartz, Kl. A. Worp, Consuls of the Later Roman Empire, Atlanta 1987 (Philological Monographs of the American Philological Association, 36). |
| Bandy, Crete | A.C. Bandy (Μπέντης), The Greek Christian Inscriptions of Crete, Χριστιανικαί ἐπιγραφαί τῆς Ἑλλάδος, I, Μέρος Α' : Δ'-Θ' αἰ. μ.Χ., Athènes 1970. |
| BCH | Bulletin de Correspondance Hellénique. |
| Bees, Ἀναγνώσεις | N.A. Bees, Ἀναγνώσεις χριστιανικῶν ἐπιγραφῶν Αἰγίνης, Θεσπιῶν, Μεγάρων, Κορίνθου καί Ἄργους καί παρεκβολαί εἰς ταύτας, IRAIK 14 (1909), pp. 97-126 (165-194). |
| Bees, Νέαι ἀναγνώσεις | N.A. Bees, Πεντήκοντα Χριστιανικῶν καί Βυζαντιακῶν ἐπιγραφῶν νέαι ἀναγνώσεις, Ἀρχαιολογική Ἐφημερίς, 1911, pp. 97-107. |
| Bees, Βυζαντιακαί ἐπιγραφαί | N.A. Bees, Βυζαντιακαί ἐπιγραφαί Αττικῆς, RQ 26 (1912), pp. 1-17 (tiré à part). |
| Bees, Note | N.A. Bees, Note sur quelques inscriptions chrétiennes de Tégée, BCH 31 (1907), pp. 378-381 ; pp. 1-4 (tiré à part). |
| Bees, Peloponnes | N.A. Bees, Corpus der griechisch-christlichen Inschriften von Hellas, Inschriften von Peloponnes, I, Athènes 1941 (éd. anastatique, Ares Publishers, Chicago 1978). |
| Beševliev, Notes épigraphiques | V. Beševliev, Notes épigraphiques, GNAMPl 2 (Plovdiv 1950), pp. 63-67. |

| | |
|---|---|
| Beševliev, Spätgriechische Inschriften | V. Beševliev, Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien, Berlin 1964. |
| BF | Byzantinische Forschungen. |
| B-NJ | Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher. |
| Bréhier, Institutions | L. Bréhier, Les institutions de l'empire byzantin, Paris 1949 et 1970. |
| B Sl | Byzantinoslavica. |
| Bull. épigr. | Bulletin épigraphique de REG. |
| Bury, Administrative System | J.B. Bury, The Imperial Administrative System in the Ninth Century with a Revised Text of the Kletorologion of Philotheos, New York 1911. |
| Byz | Byzantion. |
| BZ | Byzantinische Zeitschrift. |
| CA | Cahiers Archéologiques. |
| Cameron, Circus Factions | A. Cameron, Circus Factions. Blues and Greens at Rome and Byzantium, Oxford 1976. |
| Carile, Partitio | A. Carile, Partitio terrarum Imperii Romanie, Studi Veneziani 7 (1965), Florence, pp. 125-305. |
| Chalkia, Τράπεζες μαρτύρων | Eugénie Chalkia, «Τράπεζες μαρτύρων».Ἡ σημασία τοῦ ὄρου καί ἡ τύχη του στήν ἑλληνική βιβλιογραφία, ΔΧΑΕ, περ. Δ', 14 (1989), pp. 101-106. |
| Christophilopoulou, Βυζαντινοί δῆμοι | Aikatérini Christophilopoulou, Οἱ ἐκτός τῆς Κωνσταντινουπόλεως βυζαντινοί δῆμοι, Χαριστήριον εἰς Ἀν. Κ. Ὀρλάνδον, II, Athènes 1966, pp. 328-360. |
| CIG | Corpus Inscriptionum Graecarum, éd. A. Boeck, I. Franz et alii, Berlin I-IV, 1828-1877. Edition anastatique, Hildesheim - N.Y. 1977. |
| CII | Corpus Inscriptionum Iudaicarum. Recueil des inscriptions juives qui vont du IIIe siècle avant Jésus-Christ au VIIe siècle de notre ère, éd. R.P. J.-B. Frey, I-II, Città del Vaticano 1936 - Rome 1952 (reprint, I, New-York 1975). |
| Collart, Philippes | P. Collart, Philippes, ville de Macédoine, depuis ses origines jusqu'à la fin de l'époque romaine, Paris 1937. |
| Covel, Voyages | John Covel, Voyages en Turquie (1675-1677). Texte établi, annoté et traduit par J.-P. Grélois, Réalités Byzantines, n° 6, Paris, sous presse (les fac-similés figurent dans le texte principal). |
| DACL | Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne et de Liturgie. |
| Dagron, Une capitale | G. Dagron, Naissance d'une capitale. Constantinople et ses institutions de 330 à 451, Paris 1974. |
| Dagron - Feissel, Cilicie | G. Dagron - D. Feissel, Inscriptions de Cilicie, avec A. Hermary, J. Richard et J. -P. Sodini, Paris 1987. |
| Darrouzès, Notitiae | J. Darrouzès, Notitiae Episcopatuum Ecclesiae Constantinopolitanae. Texte critique, introduction et notes, Paris 1981. |
| Darrouzès, Ὀφφίκια | J. Darrouzès, Recherches sur les Ὀφφίκια de l'Eglise byzantine, Paris 1970. |
| Darrouzès, Regestes I/VI | J. Darrouzès, Les Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople. I. Les Actes des Patriarches, fasc. VI : Les Regestes de 1377 à 1410, Paris 1979. |
| Dawkins - Hasluck, Inscriptions | R.M. Dawkins - F.W. Hasluck, Inscriptions from Bizye, ABSA 12 (1905-1906), pp. 175-180. |
| Delehaye, Saints de Thrace | H. Delehaye, Les saints de Thrace et de Mésie, An. Boll. 31 (1912), pp. 161-300. |
| Dennis, Byzantine Treatises | G. Dennis, Three Byzantine Military Treatises, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington 1985. |
| De Rossi, Roma sotterranea | G.B. De Rossi, Roma sotterranea Cristiana, Rome I (1864) - III (1877). |
| DHGE | Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclésiastiques. |
| Diehl, Un nouveau trésor | Ch. Diehl, Un nouveau trésor d'argenterie syrienne, extrait de la Revue Syria, 1926, pp. 105-122. |
| Dimitrov, Pătuvaneto | D. Dimitrov, Pătuvaneto na Sv. Aleksandra rimski prez Trakija, IAI 8 (1934-1935), pp. 116-161. |
| Dölger, ΙΧΘΥΣ | F. Dölger, ΙΧΘΥΣ. Das Fisch-Symbol in frühchristliche Zeit, Münster I (1928), II-III (1922), IV (1927). |
| DOP | Dumbarton Oaks Papers. |
| Downey, Earthquakes | G. Downey, Earthquakes at Constantinople and vicinity, A.D. 342-1454, Speculum 30 [1955], pp. 596-600. |

| | |
|---|---|
| Drakos, Τά Θρακικά | E. Drakos, Τά Θρακικά, ἤτοι Διάλεξις περί τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐπαρχιῶν Σηλυβρίας, Γάνου καί Χώρας, Μετρῶν καί Ἀθύρων, Μυριοφύτου καί Περιστάσεως, Καλλιπόλεως καί Μαδύτου, Athènes 1892. |
| DTC | Dictionnaire de Théologie Catholique. |
| Du Cange, Latinitatis | Ch. Dufresne Du Cange, Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis, I, Niort 1883 - VIII, Niort 1887 (réimpression) ; IX-X Supplément, Niort 1887. |
| Dumont, Inscriptions et monuments figurés | A. Dumont, Inscriptions et monuments figurés de la Thrace, Paris 1876 (extrait des Archives des missions scient. et litt., 2ème série, t. VI ; repris dans Dumont - Homolle, Mélanges, pp. 307-581). Tiré à part, pp. 1-88. |
| Dumont - Homolle, Mélanges | A. Dumont - Th. Homolle, Mélanges d'Archéologie et d'Epigraphie, Paris 1892. |
| Duval, Loca Sanctorum | Yvette Duval, Loca Sanctorum Africae. Le culte des martyrs en Afrique du IVe au VIIe siècle, II, Paris 1982 (Collection de l'Ecole Française de Rome, 58). |
| ΔΧΑΕ | Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. |
| EA | Epigraphica Anatolica. |
| Edson, Inscriptiones | Ch. Edson, IG X 2, I : Inscriptiones Thessalonicae et viciniae, Berlin 1972. |
| ΕΕΒΣ | Ἐπετηρίς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν. |
| EO | Echos d'Orient. |
| ΕΦΣΚ | Ἑλληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως. |
| Eustratiadis, Ἁγιολόγιον | S. Eustratiadis, Ἁγιολόγιον τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας (éd. Ἀποστολικῆς Διακονίας), Athènes s.a. [1935 ?]. |
| Feissel, Aspects de l'immigration | D. Feissel, Aspects de l'immigration à Constantinople d'après les épitaphes protobyzantines, in Constantinople and its Hinterland, Cambridge 1995, pp. 367-377. |
| Feissel, Inscriptions du Péloponnèse | D. Feissel, Inscriptions du IVe au VIe siècle, in Anne Philippidis-Braat - D. Feissel, Inscriptions du Péloponnèse, TM 9 (1985), pp. 269-298. |
| Feissel, L'évêque | D. Feissel, L'évêque, titres et fonctions d'après les inscriptions grecques jusqu'au VIIe siècle, Actes du XIe Congrès International d'Archéologie Chrétienne, Lyon, Vienne, Grenoble, Genève et Aoste (septembre 1986), Rome 1989, pp. 801-828. |
| Feissel, Macédoine | D. Feissel, Recueil des inscriptions chrétiennes de Macédoine du III$^{e}$ au VI$^{e}$ siècle, BCH, Suppl. 8, Athènes 1983. |
| Feissel, Notes, Notes II, V, VII, VIII, IX, X. | D. Feissel, Notes d'épigraphie chrétienne, BCH 100 (1976), pp. 269-281 ; Notes d'épigraphie chrétienne II, BCH 101 (1977), pp. 209-228 ; V, BCH 105 (1981), pp. 483-497 ; VII, BCH 108 (1984), pp. 545-579 ; VIII, BCH 116 (1992), pp. 383-407 ; IX, BCH 118 (1994), pp. 277-290 ; X, BCH 119 (1995), pp. 375-389. |
| Feissel, Réforme | D. Feissel, La réforme chronologique de 537 et son application dans l'épigraphie grecque : années de règne et dates consulaires de Justinien à Héraclius, Ktèma 18 (1996), pp. 171-188. |
| Feissel, Remarques | D. Feissel, Remarques de toponymie syrienne d'après des inscriptions grecques chrétiennes trouvées hors de Syrie, Syria 59/3-4 (1982), pp. 319-343. |
| Feissel, Rome | D. Feissel, Contributions à l'épigraphie grecque chrétienne de Rome, Rivista di Archeologia Cristiana 58/3-4 (1982), pp. 353-382. |
| Feissel, Ténos | D. Feissel, Inscriptions byzantines de Ténos, BCH 104 (1980), pp. 477-518. |
| Feissel, Trois aspects | D. Feissel, Trois aspects de l'influence du latin sur le Grec tardif, TM 8 (1981), pp. 135-150. |
| Feissel, Vénétie | D. Feissel, Inscriptions grecques en Vénétie, Aquileia Nostra 47 (1976), col. 155-172. |
| Fink, Das frühbyzantinische Monogramm | W. Fink, Das frühbyzantinische Monogramm, JÖB 30 (1981), pp. 75-86. |
| Frisch, Lampsakos | P. Frisch, Die Inschriften von Lampsakos, Komission für die archäologische Erforschung Kleinasiens, Bonn 1978. |
| Gascou, Haute Egypte | J. Gascou, Deux inscriptions byzantines de Haute Egypte, TM 12 (1994), pp. 323-337. |
| Gedeôn, Βυζαντινόν Ἑορτολόγιον | M. J. Gedeôn, Βυζαντινόν Ἑορτολόγιον, Constantinople 1899 (extrait des vol. 24 et 26 de ΕΦΣΚ). |
| Gedeôn, Ἔγγραφοι λίθοι | M. J. Gedeôn, Ἔγγραφοι λίθοι καί κεράμια, Constantinople 1893 (1892). |
| GNAMPl | Godišnik na Narodnija Arheologičeski Musej v Plovdiv. |
| Grégoire, Asie Mineure | H. Grégoire, Recueil des inscriptions grecques chrétiennes d'Asie Mineure, I, Paris 1922 (éd. anastatique, Ares Publishers, Chicago, 1980). |

| | |
|---|---|
| Grégoire, Egypte | H. Grégoire, Le recueil des inscriptions grecques chrétiennes d'Egypte, Revue de l'instruction publique en Belgique, extrait du t. 51 (1908), pp. 197-214. |
| Grégoire, Miettes d'histoire | H. Grégoire, Miettes d'histoire byzantine (IVe-VIe siècle), Anatolian Studies presented to Sir William Mitchell Ramsay, Manchester 1923, pp. 151-164. |
| Grégoire, Notes épigraphiques IV-XV | H. Grégoire, Notes épigraphiques, Revue de l'instruction publique en Belgique 51 (1908) : IV-VI, pp. 277-287 ; *ibid.* 52/1 (1909) : VII-X, pp. 1-17 ; *ibid.* 52/2 (1909) : XI-XV, pp. 149-166. |
| Grégoire, Notules épigraphiques | H. Grégoire, Notules épigraphiques I, Une inscription au nom de Constantin III, ou la liquidation des partis à Byzance, Byz 13 (1938), pp. 165-182. |
| Grierson, Numismatics | Ph. Grierson, Numismatics, Londres - Oxford - New-York 1975. |
| Grosse, Römische Militärgeschichte | R. Grosse, Römische Militärgeschichte von Gallienus bis zum Beginn der byzantinischen Themenverfassung, Berlin 1920. |
| Grumel, Ghronologie | V. Grumel, Traité d'Etudes byzantines, I, La chronologie, Paris 1958. |
| Grumel - Darrouzès, Regestes | V. Grumel, Les Regestes des actes du patriarcat de Constantinople, I. Les Actes des Patriarches, Fasc. II et III : Les Regestes de 715 à 1206. Deuxième édition revue et corrigée par J. Darrouzès, Paris 1989. |
| Guarducci, Epigrafia Greca | M. Guarducci, Epigrafia Greca, IV, Rome 1978. |
| Guilland, Fonctionnaires | R. Guilland, Etudes sur l'histoire administrative de l'empire byzantin. Les différentes classes de fonctionnaires (IV$^{e}$-VI$^{e}$ s.), ΕΕΒΣ 37 (1969-1970) 1970, pp. 134-145. |
| Guilland, L'éparque | R. Guilland, Etudes sur l'histoire administrative de l'empire byzantin. L'éparque, B Sl 41/1 (1980), pp. 17-32 ; 41/2 (1980), pp. 145-180 ; 42/2 (1981), pp. 186-196 ; 43/1 (1982), pp. 30-44. |
| Guilland, Les titres nobiliaires | R. Guilland, Etudes sur l'histoire administrative de l'empire byzantin. Les titres nobiliaires de la haute époque (IVe-VIe siècles), ZRVI 8/1 (1963), pp. 117-133. |
| Guilland, Recherches | R. Guilland, Recherches sur les institutions byzantines, I-II, Berlin - Amsterdam 1967. |
| Guilland, Titres et fonctions | R. Guilland, Titres et fonctions de l'empire byzantin, Variorum Reprints, Londres 1976. |
| Guillou, Italie | A. Guillou, Recueil des inscriptions grecques médiévales d'Italie, Ecole Française de Rome, Rome 1996. |
| Hachlili, Ancient Jewish Art | Rachel Hashlili, Ancient Jewish Art and Archaeology in the Diaspora, Leiden - Boston - Cologne 1998. |
| Hadzidakis, MNE | G. Hadzidakis, Μεσαιωνικά καί Νέα Ἑλληνικά, I-II, Athènes 1905-1907. |
| Hanton, Lexique | E. Hanton, Lexique explicatif du Recueil des inscriptions grecques chrétiennes d'Asie Mineure, Byz 4 (1927-1928), pp. 53-136 (réimpression, Vaduz 1964). |
| Hauptmann, Les Avars et les Byzantins | L. Hauptmann, Les Rapports des Byzantins avec les Slaves et les Avars pendant la seconde moitié du VIe siècle, Byz 4 (1927-1928), 1929, pp. 137-170. |
| Hoffmann, Bewegungsheer | D. Hoffmann, Das spätrömische Bewegungsheer und die Notitia Dignitatum, I-II, Düsseldorf 1969-1970. |
| Θυμίαμα | Θυμίαμα στή μνήμη τῆς Λασκαρίνας Μπούρα, I-II, Athènes 1994. |
| IAI | Izvestija na Arheologičeskija Institut pri Ban (= Bălgarska Akademija na Naukite). |
| ICUR | Inscriptiones Christianae Urbis Romae, nova series : A. Silvagni - A. Ferrua, Rome 1922– |
| IG | Inscriptiones Graecae, Berlin. |
| IRAIK | Izvestija Russkago Arheologičeskago Instituta v Konstantinopole. |
| Janin, Constantinople byzantine | R. Janin, Constantinople byzantine, Paris 1964. |
| Janin, Le siège de Constantinople | R. Janin, La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin. Première partie : Le siège de Constantinople et le Patriarcat œcuménique, Paris 1969. |
| Jireček, Die Heerstrasse | C. Jireček, Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpässe, Prague 1877 (éd. anastatique, Amsterdam 1967). |
| Jolivet - Kiourtzian, Découvertes | Catherine Jolivet - Georges Kiourtzian, Découvertes archéologiques et épigraphie funéraire dans une vallée de Cappadoce, Etudes Balkaniques, Cahiers Pierre Belon, I (1994), pp. 137-176. |
| JÖAI | Jahreshefte des österreichischen archäologischen Institutes in Wien. |

| | |
|---|---|
| JÖB | Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik. |
| Jones, Empire | A.H.M. Jones, The Later Roman Empire, 284-602, I-III, Oxford 1964. |
| Kaibel, Epigrammata | G. Kaibel, Epigrammata graeca ex lapidibus collecta, Berlin 1878 (éd. anastatique, Hildesheim 1965). |
| Kalinka, Antike Denkmäler | E. Kalinka, Antike Denkmäler in Bulgarien, Kaiserl. Akad. der Wiss., Schriften der Balkankommission, IV, Vienne 1906. |
| Kalinka, Antiken zu Perinth | E. Kalinka, Antiken zu Perinth, JÖAI I (1898), col. 106-122. |
| Kalinka, Thrakien | E. Kalinka, Altes und Neues aus Thrakien, JÖAI 23 (1926), Beiblatt, col. 117-208. |
| Kalkan - Şahin, Grabstelen | Hatice Kalkan - S. Şahin, Kreuzförmige Grabstelen aus Konstantinupolis, EA, Heft 24 (1995), pp. 137-148, pl. 15-16. |
| Kanatsoulis, Prosopographia | D. Kanatsoulis, Prosopographia Macedonica, from 148 B.C. until the time of Constantine the Great, Thessalonique 1955 (réimpression modifiée, Ares Publishers, Chicago 1979). |
| Karayannopoulos, Ἱστορία | J. Karayannopoulos, Ἱστορία βυζαντινοῦ κράτους. I : Ἱστορία πρωΐμου βυζαντινῆς περιόδου (324-565) (réimpression), Thessalonique 1987. |
| Katsaros, Τό πρόβλημα τῆς καταγωγῆς τῶν Κομνηνῶν | B. Katsaros, Τό πρόβλημα τῆς καταγωγῆς τῶν Κομνηνῶν, Βυζαντιακά 3 (1983), pp. 112-122. |
| Kaufmann, Altchristliche Epigraphik | C.M. Kaufmann, Handbuch der altchristlichen Epigraphik, Freiburg-im-Breisgau 1917. |
| Kaugusuz, Neue Inschriften | I. Kaugusuz, Neue Inschriften aus Ainos (Enez), EA, Heft 8 (1986), pp. 65-70. |
| Kiourtzian, Mer Egée | G. Kiourtzian, Inscriptions grecques chrétiennes des îles de la Mer Egée, de la fin du IIIe jusqu'au VIIe siècle (Thèse soutenue en 1992, Paris, sous presse). |
| Koukoulés, Βυζαντινῶν βίος | Ph. Koukoulés, Βυζαντινῶν βίος καί πολιτισμός, Athènes I, 1948 - VI, 1955. |
| Kourouniôtis, Επιγραφαί ἀνέκδοτοι | C. Kourouniôtis, Ἐπιγραφαί ἀνέκδοτοι ἐκ Θράκης, Θρακική Ἐπετηρίς 1 (1897), pp. 291-310. |
| Krauss, Sestos | J. Krauss, Die Inschriften von Sestos und der thrakischen Chersones, Kommission für die archäologische Forschung Kleinasiens, Bonn 1980. |
| Kriaras, Λεξικό | E. Kriaras, Λεξικό τῆς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς δημώδους γραμματείας (1100-1669), Thessalonique 1969– |
| Kyriakidis, Μελέται | St. Kyriakidis, Βυζαντιναί Μελέται VI : Οἱ Σλάβοι ἐν Πελοποννήσῳ, Thessalonique 1947. |
| Łaitar, Christliche Inschriften | A. Łaitar, Sechs christliche Inschriften aus Konstantinopel in Nationalmuseum in Warschau, EA, Heft 20 (1992), pp. 105-111. |
| Laourdas - Westerink, Photius Epistulae | B. Laourdas - L.G. Westerink, Photius Epistulae et Amphilochia, I-VI, Leipzig 1983-1988. |
| Laurent, Bulletin | V. Laurent, Bulletin de Sigillographie byzantine, Byz 5 (1929-1930), fasc. I, pp. 571-654 ; 6 (1931), fasc. 2, pp. 771-829. |
| Laurent, Corpus II | V. Laurent, Le Corpus des sceaux de l'empire byzantin. II, L'administration centrale, Paris 1981. |
| Laurent, Notes | V. Laurent, Notes de titulature Byzantine, EO 38(1939), pp. 355-370. |
| Laurent, Orghidan | V. Laurent, Documents de Sigillographie byzantine. La Collection Orghidan, Paris 1952. |
| Lemerle, Recueils | P. Lemerle, Les plus anciens Recueils des miracles de Saint Démétrius, I-II 1979-1981. |
| Lexicon | A Lexicon of Greek Personal Names, The British Academy, I (Oxford 1987)– |
| Loukopoulou, Provinciae Macedoniae | L.D. Loukopoulou, Provinciae Macedoniae finis orientalis, in M.B. Hatzopoulos - L.D. Loukopoulou, Two Studies in Ancient Macedonian Topography, Athènes 1987, pp. 63-100 (Μελετήματα, n° 3). |
| Loukopoulou, La Thrace Propontique | L.D. Loukopoulou, Contribution à l'histoire de la Thrace Propontique, Athènes 1989 (Μελετήματα, n° 9). |
| MAMA | Monumenta Asiae Minoris Antiqua, Manchester 1928– |
| Mamboury, La nouvelle citerne byzantine | E. Mamboury, La nouvelle citerne byzantine de Tsifté Sérail (Istanbul), Byz 11 (1936), pp. 167-180. |
| Mamboury, Les fouilles byzantines | Les fouilles byzantines à Istanbul et dans sa banlieue immédiate, aux XIX$^{e}$ et XX$^{e}$ siècles, Byz 11 (1936), pp. 229-283. |

| | |
|---|---|
| Mamôni, Ἡ βυζαντινή Μεσσήνη | Kyriaki Mamôni, Ἡ βυζαντινή Μεσσήνη (Ἀνατολικῆς Θράκης), BF 14 (1989), pp. 331-328. |
| Mamôni, Σύλλογοι Ραιδεστοῦ | Kyriaki Mamôni, Ἀπό τήν ἱστορίαν καί δρᾶσιν τῶν συλλόγων Ραιδεστοῦ Θράκης (1871-1922), Μνημοσύνη 2 (1968-1969), pp. 278-302. |
| Mango, Byzantine Brick Stamps | C. Mango, Byzantine Brick Stamps, AJA 54 (1950), pp. 19-27. |
| Mango, Byzantine Epigraphy | C. Mango, Byzantine Epigraphy (4th to 10th c.), in Paleografia e Codicologia greca, Atti del II Colloquio Internazionale, Berlin - Wolfenbüttel 1983, éd. D. Harflinger et G. Prato, Alessandria 1991. |
| Mango, Inscriptions | C. Mango - Marlia Mundell Mango, Inscriptions de la Mésopotamie du Nord, TM 11 (1991), pp. 465-471. |
| Mango - Hawkins, Additional Finds | C. Mango - E. Hawkins, Additional Finds at Fenari Isa Camii, DOP 22 (1968), pp. 177-184 (planches hors texte). |
| Mango - Ševčenko, Byzantine Inscriptions | C. Mango - I. Ševčenko, Some Recently Acquired Byzantine Inscriptions at the Istanbul Archaeological Museum, DOP 32 (1978), pp. 1- 27, fig. 1-34. |
| Mango - Ševčenko, Sea of Marmara | C. Mango - I. Ševčenko, Some Churches and Monasteries on the Southern Shore of the Sea of Marmara, DOP 27 (1973), pp. 235-277. |
| Marruchi, Christian Epigraphy | O. Marruchi, Christian Epigraphy, Reprint, Ares Publishers, Chicago 1974. |
| Mentzos, Ἡ κοιμητηριακή βασιλική τοῦ Δίου | A. Mentzos, Ἡ κοιμητηριακή βασιλική τοῦ Δίου. Τά προσκτίσματα, Τό ἀρχαιολογικό ἔργο στή Μακεδονία καί Θράκη 6, 1992 (Θεσσαλονίκη 1995), pp. 235-243. |
| Mentzou-Méïmari, Ἡ ἔννοια τοῦ ἐπιθέτου «πιστός» | Kônstantina Mentzou-Méïmari, Ἡ ἔννοια τοῦ ἐπιθέτου «πιστός» στίς ἐπιτύμβιες παλαιοχριστιανικές ἐπιγραφές, Βυζαντινά (Δώρημα στόν Ι. Καραγιαννόπουλο) 13 (1985), pp. 1203-1219. |
| Meimaris, Sacred Names | Y. Meimaris, Sacred Names, Saints, Martyrs and Church Officials in the Greek Inscriptions and Papyri pertaining to the Christian Church of Palestine, Athènes 1986 (Μελετήματα, nº 2). |
| Méïmaris - Bakirtzis, Ἑλληνικές ἐπιγραφές | Y. Méïmaris - Ch. Bakirtzis, Ἑλληνικές ἐπιγραφές ὑστερορρωμαϊκῶν καὶ παλαιοχριστιανικῶν χρόνων ἀπό τή Δυτική Θράκη, Komotini 1994. |
| Menardos, Μελέται | S. Menardos, Τοπωνυμικαί καί λαογραφικαί μελέται, Leucosie 1970. |
| Mihailov, Inscriptiones Graecae | G. Mihailov, Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae, I-V, Sofia 1958-1997. |
| Missiou, A Contribution to the Study of the Demes | Dionyssia Missiou, Who was the Constantine in the Inscription nº 8788 CIG IV? A Contribution to the Study of the Demes in the Period of the Herakleids, Βυζαντινά (Δώρημα στόν Ι. Καραγιαννόπουλο) 13/2 (1985), pp. 1479-1486. |
| Missiou, Δῆμοι καί Δημοκρατία στὸ Βυζάντιο | Dionyssia Missiou, Δῆμοι καὶ Δημοκρατία στό Βυζάντιο, Ἀφιέρωμα στόν Νίκο Σβορῶνο I (Rethymno 1986), pp. 59-69. |
| Mordtmann, Epigraphik | J.H. Mordtmann, Zur Epigraphik von Thracien, AEM 8 (1884), pp. 199-227. |
| Mordtmann, Inschriften aus Kallipolis | J.H. Mordtmann, Inschriften aus Kallipolis, AM 6 (1881), pp. 256-265. |
| Moutsopoulos, Morphologie | N. Moutsopoulos, La morphologie des inscriptions byzantines et post-byzantines de Grèce, Cyrillomethodianum III (Thessalonique 1975), pp. 53-105. |
| Nesbitt - Oikonomides, Byzantine Seals | J. Nesbitt - N. Oikonomides, Catalogue of the Byzantine Seals in Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art, I, II, III –, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington 1991, 1994, 1996– |
| Ntantis, Ἀπειλητικαί ἐκφράσεις | St. Ntantis, Ἀπειλητικαί ἐκφράσεις εἰς τάς ἑλληνικάς ἐπιτυμβίους παλαιοχριστιανικάς ἐπιγραφάς, Athènes 1983. |
| Nystazopoulou-Pélékidou, Συμβολή | Maria Nystazopoulou-Pélekidou, Συμβολή εἰς τήν χρονολόγησιν τῶν ἀβαρικῶν καί σλαβικῶν ἐπιδρομῶν ἐπί τοῦ Μαυρικίου (582-602), Σύμμεικτα 2 (1970), pp. 145-205 (carte hors texte). |
| Oehler, Epigraphische Beiträge | J. Oehler, Epigraphische Beiträge zur Geschichte des Judentums, Monatschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums 53 (1909), pp. 292-302, 443-452, 525-538. |
| Ögüt - Şahin, Katalog | S. Ögüt - S. Şahin, Katalog der bithynischen Inschriften im Archäologischen Museum von Istanbul, EA, Heft 8 (1986), pp. 109-126. |

| | |
|---|---|
| Oikonomides, Abbreviations | Al. N. Oikonomides [éd.], Greek Abbreviations. Abbreviations in Greek Inscriptions, Papyri, Manuscripts and Early Printed Books, Ares Publishers, Chicago 1974. |
| Oikonomidès, Listes | N. Oikonomidès, Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles, Paris 1972. |
| Orlandos - Vranoussis, Χαράγματα Παρθενῶνος | A.K. Orlandos - Léandros Vranoussis, Τά χαράγματα τοῦ Παρθενῶνος, ἤτοι ἐπιγραφαί χαραχθεῖσαι ἐπί τῶν κιόνων τοῦ Παρθενῶνος κατά τούς παλαιοχριστιανικούς καί βυζαντινούς χρόνους, Athènes 1973. |
| Papadopoulos, Μάδυτος | Chr. A. Papadopoulos, Μάδυτος, ἡ πόλις τῆς Χεροννήσου, Athènes 1890. |
| Papadopoulos-Kerameus, Ἀρχαιότητες | A. Papadopoulos-Kerameus, Ἀρχαιότητες καί ἐπιγραφαί τῆς Θράκης καί Μακεδονίας, συλλεγεῖσαι κατά τό ἔτος 1885, ΕΦΣΚ 17 (1886), 1887, Παράρτημα, pp. 65-116. |
| Papadopoulos-Kerameus, Hristianskija nadpisi | A. Papadopoulos-Kerameus, Hristianskija nadpisi iz uščelja Huziva, sobrannyja v 1889 godu, PPS 14/2 (1903), pp. 1-48. |
| Papadopoulos-Kerameus, Συμπλήρωμα | A. Papadopoulos-Kerameus, Συμπλήρωμα τῆς Δυμοντείου Συλλογῆς τῶν θρακικῶν ἀρχαιοτήτων, Θρακική Ἐπετηρίς I, Athènes 1897, pp. 5-16. |
| C. et B. Papazachos, Σεισμοί | Catherine et B. Papazachos, Οἱ σεισμοί τῆς Ἑλλάδας, Thessalonique 1989. |
| Papazôtos, Ἀνίχνευση | Th. Papazôtos, Ἀνίχνευση τοπογραφική τῆς ἀνατολικῆς Θράκης, BF 14 (1989), pp. 545-565, pl. 205-230. |
| Paranikas, Ἐπιγραφαί Ἀδριανουπόλεως | M. Paranikas, Ἐπιγραφαί τῆς ἐν Θράκῃ Ἀδριανουπόλεως, ΕΦΣΚ 27 (1900), pp. 389-393. |
| Patlagean, Pauvreté économique | Evelyne Patlagean, Pauvreté économique et pauvreté sociale à Byzance, IVe-VIIe siècles, Paris - La Haye 1977. |
| PG | Patrologia Graeca. |
| PIR | Prosopographia Imperii Romani saec. I. II. III, Berlin - Leipzig 1933-1987. |
| PLRE | A.H.M. Jones, J.R. Martindale, J. Morris, The Prosopography of the Later Roman Empire, I, II, III A-B (A.D. 260-641), Oxford 1964 - Cambridge 1992. |
| PPS | Pravoslavnyj Palestinskij Sbornik, Soobščenija Imperatorskago Pravoslavnago Palestinskago Obščestva. |
| RA | Revue Archéologique. |
| RE | A. Pauly, G. Wissowa, W. Kroll, Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaften. |
| REB | Revue des Etudes Byzantines. |
| REG | Revue des Etudes Grecques. |
| Rev. de Phil. | Revue de Philologie, de Littérature et d'Histoire anciennes. |
| Robert, Bull. épigr. | Jeanne Robert et Louis Robert, Bulletin épigraphique, Paris I (1938-1939) - X (1981-1984). |
| Robert, Contributions | L. Robert, Contributions à un lexique épigraphique, chapitre IV de L. Robert, Etudes épigraphiques et philologiques, Paris 1938. |
| Robert, Des Carpathes à la Propontide | L. Robert, Des Carpathes à la Propontide, Studii Clasice 16, Bucarest 1974, pp. 53-88 (1-36). |
| Robert, Enterrements | L. Robert, Enterrements et épitaphes, L'Antiquité Classique 37 (1968), pp. 406-448. |
| Robert, Epigrammes | L. Robert, Epigrammes relatives à des gouverneurs, Hellenica IV (1948), pp. 35-114. |
| Robert, Etudes Anatoliennes | L. Robert, Etudes Anatoliennes. Recherches sur les inscriptions grecques de l'Asie Mineure, 1937 (éd. anastatique, Amsterdam 1970). |
| Robert, Etudes épigraphiques | L. Robert, Etudes épigraphiques et philologiques, Paris 1938. |
| Robert, Noms de métiers | L. Robert, Noms de métiers dans des documents byzantins, Χαριστήριον εἰς Ἀναστάσιον Κ. Ὀρλάνδον, I, Athènes 1965, pp. 324-347. |
| Robert, Opera Minora | L. Robert, Opera Minora Selecta. Epigraphie et antiquités grecques, I-VII, Amsterdam 1969-1990. |
| Robert - Fıratlı | L. Robert - Nezih Fıratlı, Les stèles funéraires de Byzance gréco-romaine, Paris 1964. |
| Rösch, Ὄνομα βασιλείας | G. Rösch, Ὄνομα βασιλείας. Studien zum offiziellen Gebrauch der Kaisertitel in spätantiker und frühbyzantinischer Zeit, Vienne 1978. |
| Roux, Tables chrétiennes | G. Roux, Tables chrétiennes en marbre découvertes à Salamine, Salamine de Chypre IV : Anthologie Salaminienne, Paris 1973, pp. 133-196. |
| RQ | Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und für Kirchengeschichte. |

| | |
|---|---|
| Şahin, Stratonikeia | M.Ç. Şahin, Die Inschriften von Stratonikeia, Teil I-II/1, Bonn (1981), 1982 (Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien 21, 22/1, Bonn 1972–). |
| Samothrakis, Λεξικόν | A. Th. Samothrakis, Λεξικόν γεωγραφικόν καί ἱστορικόν τῆς Θράκης ἀπό τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῆς Ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως 1453, Athènes 1963². |
| Sathas, MB | C.N. Sathas, Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη, I-VII, Venise - Paris 1872-1894 (éd. anastatique, Athènes 1972). |
| Schlumberger, Sigillographie | G. Schlumberger, Sigillographie de l'empire byzantin, Paris 1884. |
| Schneider, Das Kloster der Theotokos | A.M. Schneider, Das Kloster der Theotokos zu Choziba im Wadi el Kelt, RQ 39 (1931), pp. 297-332. |
| Schneider, Grabinschriften | A.M. Schneider, Grabinschriften aus Konstantinopel, BZ 36(1936), pp. 397-398. |
| Schulze, Eigennamen | W. Schulze, Zur Geschichte Lateinischer Eigennamen (unveränderte Auflage-éd. anastatique), Berlin - Zürich - Dublin 1966. |
| Seeck, Untergang | O. Seeck, Geschichte des Untergangs der antiken Welt, Berlin, I - Stuttgart, VI, 1897-1920. |
| Seure, Antiquités | G. Seure, Antiquités thraces de la Propontide. Collection Stamoulis, BCH 36 (1912), pp. 534-641. |
| Seure, Archéologie thrace | G. Seure, Archéologie thrace. Documents inédits ou peu connus, RA 19, janvier-juin 1912, pp. 319-336. |
| Seure, Inscriptions de Thrace | G. Seure, Inscriptions de Thrace, BCH 24 (1900), pp. 147-169. |
| Ševčenko, The Inscription of Justin II's Time | I. Ševčenko, The Inscription of Justin II's Time on the Mevlevihane (Rhesion) Gate at Istanbul, ZRVI 12 (1970), pp. 1-8, fig. 1-2. |
| Ševčenko, in Boyd - Mango, Silver Plate | I. Ševčenko, The Sion Treasure : The Evidence of the Inscriptions, in Susan Boyd - Marlia Mango (ed.), Ecclesiastical Silver Plate in Sixth-Century Byzantium, Papers of the Symposium Held May 1986, Baltimore - Washington, pp. 39-56 (Dumbarton Oaks Research Library and Collection). |
| Seyrig - Robert, Sur un tissu | H. Seyrig - L. Robert, Sur un tissu récemment publié, CA 8 (1956), pp. 27-36. |
| Solin, Personennamen | H. Solin, Die griechischen Personennamen in Rom. Ein Namenbuch, I-III, Berlin - New York 1982. |
| Solin - Salomies, Repertorium | H. Solin - O. Salomies, Repertorium nominum gentilium et cognominum Latinorum, Hildesheim 1988. Editio nova, Hildesheim - Zürich - New York 1994. |
| Soustal, Thrakien | P. Soustal, Thrakien (Thrakē, Rodopē und Haimimontos), TIB, VI, Vienne 1991. |
| Stamoulis, Ἀρχιερατικοί κατάλογοι | Milt. An. Stamoulis, Ἀρχιερατικοί κατάλογοι τῶν ἐπαρχιῶν τῆς Θράκης ἀπό Χριστοῦ, Θρακικά 14 (1940), pp. 61-193. |
| Stamoulis, Θρακικά | Collection d'Anastase C.P. Stamoulis, Θρακικά. Συλλογή εἰδήσεων περί Θράκης καί Θρακῶν (172 dossiers déposés à l'Académie d'Athènes), voir Asdracha, Inscriptions I, pp. 219-220. |
| Stein, Histoire du Bas-Empire | E. Stein, Geschichte des spätrömischen Reiches. I : Vom römischen zum byzantinischen Staate (284-476), Vienne 1932. Histoire du Bas-Empire, II : De la disparition de l'Empire d'Occident à la mort de Justinien (476-565), Paris - Bruxelles - Amsterdam 1949. |
| Stein, Opera Minora | E. Stein, Opera Minora Selecta, Préface de J.-R. Pallanque, Amsterdam 1968. |
| Stein, Studien | E. Stein, Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches, vornehmlich unter den Kaisern Justinus II u. Tiberius Constantinus, Stuttgart 1919. |
| Stein, Untersuchungen | E. Stein, Untersuchungen zur spätrömischen Verwaltungsgeschichte, Rheinisches Museum 74 (1925), pp. 347-394 (éd. anastatique, Opera Minora, pp. 145-192). |
| Stöckle, Zünfte | A. Stöckle, Spätrömische und byzantinische Zünfte, Untersuchungen zum sogenannten ἐπαρχικόν βιβλίον Leos des Weisen, Leipzig 1911 (Klio, Beiträge zur alten Geschichte). |
| Sulzberger, Le Symbole de la Croix | M. Sulzberger, Le Symbole de la Croix et les Monogrammes de Jésus chez les premiers Chrétiens, Byz 2 (1926), pp. 337-448. |
| Synaxaire de Constantinople | Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae, éd. H. Delehaye (Acta Sanctorum, Novembris Propylaeum, 1902). |

| | |
|---|---|
| Taşlıklıoğlu, Trakya | Z. Taşlıklıoğlu, Trakya'da Epigrafya arastırmaları, I-II, Istanbul 1961-1971. |
| Tataki, Macedonian Edessa | Argyro B. Tataki, Macedonian Edessa. Prosopography and Onomastikon, Athènes 1994 (Μελετήματα, n° 18). |
| TIB | Tabula Imperii Byzantini. |
| TM | Travaux et Mémoires. |
| Tsigaridas - K. Loverdou-Tsigarida, Κατάλογος | E. Tsigaridas - Katia Loverdou-Tsigarida, Κατάλογος χριστιανικῶν ἐπιγραφῶν στά μουσεῖα τῆς Θεσσαλονίκης, Thessalonique 1979. |
| VV | Vizantijskij Vremennik. |
| Weber, Tabula | Tabula Peutingeriana, éd. E. Weber, Akademische Druck-Verlagsanstallt, Graz 1976. |
| Wiegand, Inschriften | Th. Wiegand, Inschriften aus der Levante, AM 33 (1908), pp. 145-160. |
| Wolska-Konus, Cosmas Indicopleustès | Wanda Wolska-Konus, Cosmas Indicopleustès. Topographie Chrétienne. Introduction, texte critique, illustration, traduction et notes, I-III, Paris 1968-1973. |
| Zacos - Veglery, Lead Seals | G. Zacos - A. Veglery, Byzantine Lead Seals, I/1, 2, 3, Bâle 1972. |
| ZPE | Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik. |
| ZRVI | Zbornik Radova Vizantološkog Instituta, Belgrade. |

# ΠΙΝΑΚΕΣ

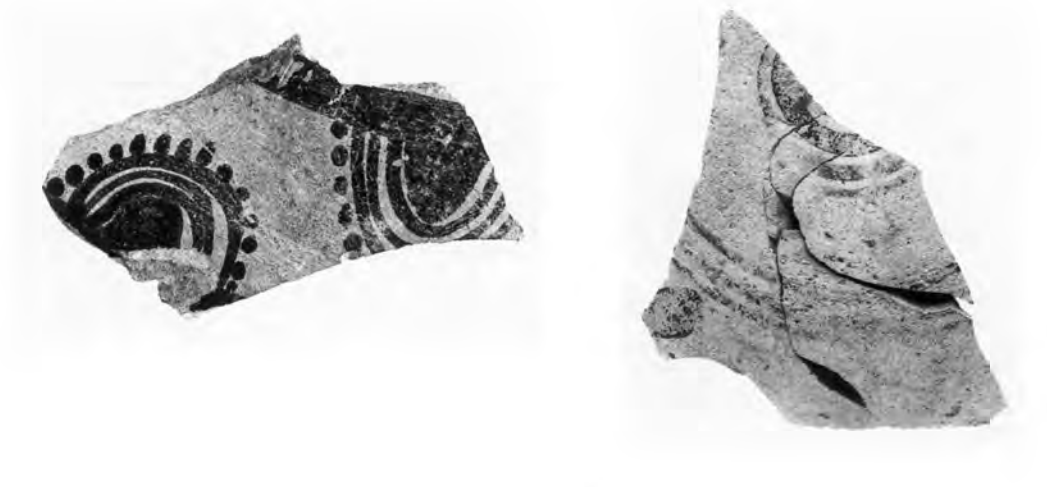


*Αρχείο Χαρίδ. Μουστάκα: α) Όστρακα, β) ΥΕ ΙΙΙΓ ψευδόστομος αμφορίσκος, γ-ε) Όστρακα.*

*Ν. ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΟΥ-ΣΓΟΥΡΙΤΣΑ*







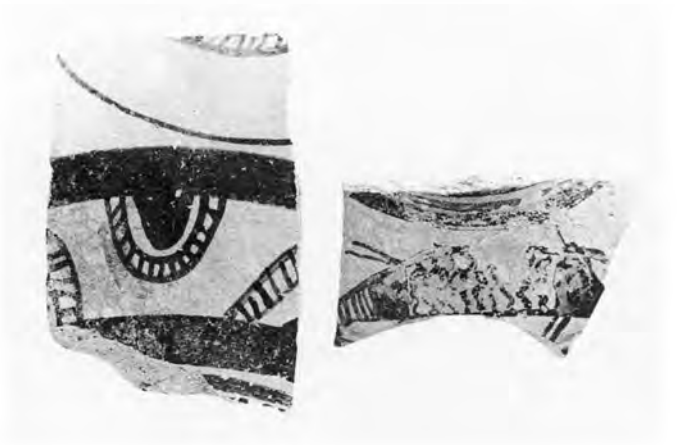
*Αρχείο Χαρίδ. Μουστάκα: α) Όστρακα, β) ΥΕ ΙΙΙΓ κύαθος, γ) ΥΕ ΙΙΙΓ όστρακο, δ) Όστρακο.*

*Ν. ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΟΥ-ΣΙΓΟΥΡΙΤΣΑ*



*α) Αρχείο Χαρίδ. Μουστάκα. Όστρακα, β) Ανασκαφή Φ. Ζαφειροπούλου. ΥΕ ΙΙΙΒ όστρακα, γ-δ) Ανασκαφή Φ. Ζαφειροπούλου. ΥΕ ΙΙΙΓ όστρακα.*

*Ν. ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΟΥ-ΣΓΟΥΡΙΤΣΑ*







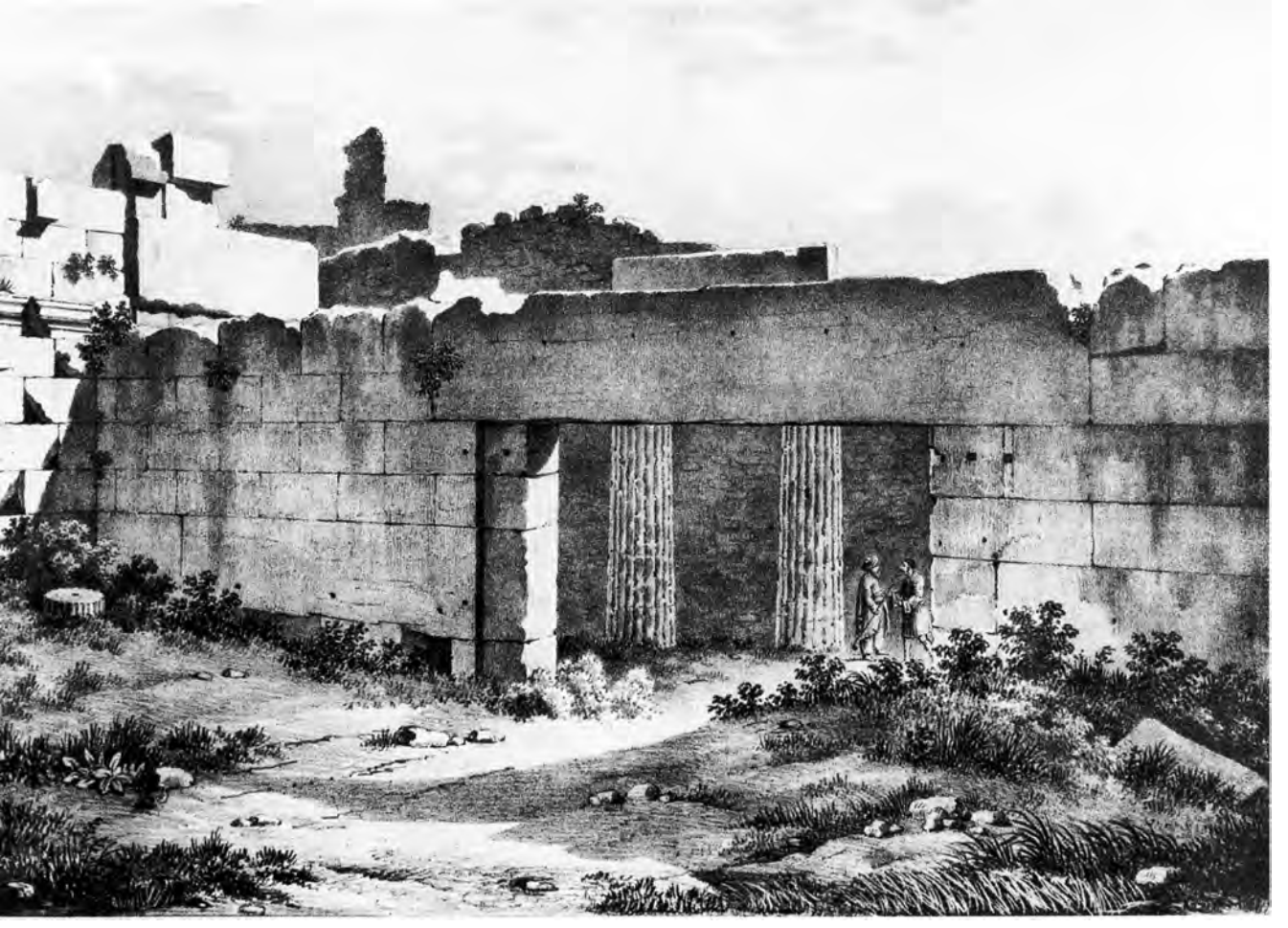
*Ανασκαφή Φ. Ζαφειροπούλου: α-γ) ΥΕ ΙΙΙΓ όστρακα.*

*Ν. ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΟΥ-ΣΓΟΥΡΙΤΣΑ*




*Το έγγραφο αριθ. 3865 της 28ης Ιανουαρίου 1836.*

*Π.Γ. ΚΑΛΛΙΓΑΣ*



*Ο θυραίος τοίχος των Προπυλαίων κατά Dodwell (πίν. 70).*

*Π.Γ. ΚΑΛΛΙΓΑΣ*





*α) Βρετανικό Μουσείο. Αναθηματικό ανάγλυφο με παράσταση Σαράπιος και Ίσιδος από τη Ρόδο, β) Ρόδος. Ταφικός βωμός.*

*ΔΗΜ. ΜΠΟΣΝΑΚΗΣ*









*α) Ρόδος. Μαρμάρινος κορμός, β) Πήλινος λυχνοστάτης με προτομή Σαράπιος από ανασκαφή στη Ρόδο, γ) Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Λειψίας. Πήλινο ειδώλιο Αρποκράτη από τη Ρόδο, δ) Κως. Μαρμάρινος κορμός Ίσιδος.*

*ΔΗΜ. ΜΠΟΣΝΑΚΗΣ*









*α) Κως. Μαρμάρινη κεφαλή αγαλματίου Ίσιδος, β) Κως. Πλαστικό αγγείο με προτομή Ίσιδος, γ) Κως. Casa dei Bronzi. Χάλκινα ειδώλια Ίσιδος-Αφροδίτης και Ίσιδος-Fortuna(;), αντίστοιχα.*

*ΔΗΜ. ΜΠΟΣΝΑΚΗΣ*









*Κως: α) Casa dei Bronzi. Χάλκινο ειδώλιο Ίσιδος, β) Χάλκινο ειδώλιο Ίσιδος-Fortuna, γ) Σφραγιδόλιθος με παράσταση Ίσιδος-Fortuna, δ) Πήλινος λύχνος με παράσταση Ίσιδος-Fortuna.*

*ΔΗΜ. ΜΠΟΣΝΑΚΗΣ*





*Μουσείο Ρόδου: α) Μαρμάρινο ανάγλυφο με παράσταση κυνηγίου, β) Κολοβωμένος κορμός πολεμιστή από ανάγλυφο μαρμάρινο σύμπλεγμα.*

*ΓΡ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΠΟΥΛΟΣ*





*Μουσείο Ρόδου: α) Απότμημα από ανάγλυφη παράσταση ναυμαχίας, β) Δεόμενο αγόρι στο Μουσείο του Βερολίνου (φωτογραφία από το γύψινο αντίγραφο του Μουσείου Ρόδου).*

*ΓΡ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΠΟΥΛΟΣ*







*Αρχαιολογικό Μουσείο Τεγέας: α) Αναθηματικό ανάγλυφο (αριθ. ευρ. 34), β-γ) Λεπτομέρειες του αναγλύφου.*

*ΙΦΙΓΕΝΕΙΑ ΛΕΒΕΝΤΗ*











*α-β) Αγγλική Αρχαιολογική Σχολή. Εκαταίο, γ) Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Αναθηματικό ανάγλυφο (αριθ. ευρ. 1377), δ) Castelgandolfo. Άγαλμα του τύπου της Αφροδίτης ή Αριάδνης Valentini, ε) Βιέννη, Ακαδημία Τέχνης. Άγαλμα του τύπου της Ήρας Εφέσου.*

*ΙΦΙΓΕΝΕΙΑ ΛΕΒΕΝΤΗ*





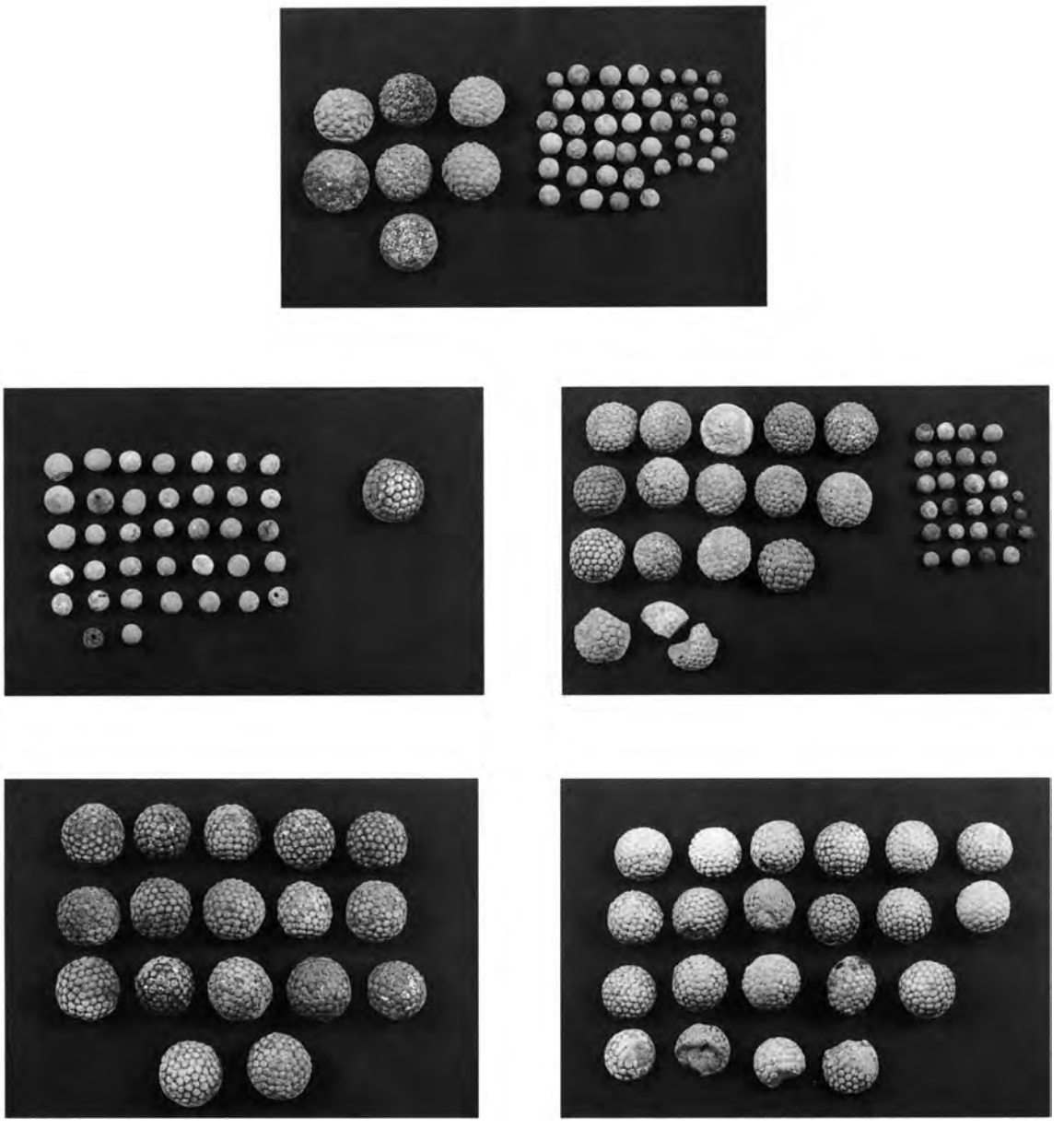
*α) Βρετανικό Μουσείο. Κρατήρας Pourtalès. Απεικόνιση της ελευσινιακής Κόρης,*
*β) Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Αναθηματικό ανάγλυφο (αριθ. ευρ. 1422).*

*ΙΦΙΓΕΝΕΙΑ ΛΕΒΕΝΤΗ*





*α) Μουσείο Ελευσίνας. Θραύσμα ανάγλυφης βάσης (αριθ. ευρ. 5095), β) Βερολίνο. Μουσείο Περγάμου. Αναθηματικό ανάγλυφο (Κ 106).*



*Νεκρόπολη αρχαίας Ρόδου: α-ε) Πήλινα εξαρτήματα στεφανιών με ίχνη επιχρύσωσης.*

*ΕΡΙΦΥΛΗ ΚΑΝΙΝΙΑ*



*Νεκρόπολη αρχαίας Ρόδου: α-δ) Το στεφάνι Μ 1082 και λεπτομέρειές του, ε) Το αποσπασματικό στεφάνι Μ 725, στ) Χρυσά άνθη, φύλλα και καρποί από το στεφάνι Μ 1118-Μ 1121.*

*ΕΡΙΦΥΛΗ ΚΑΝΙΝΙΑ*

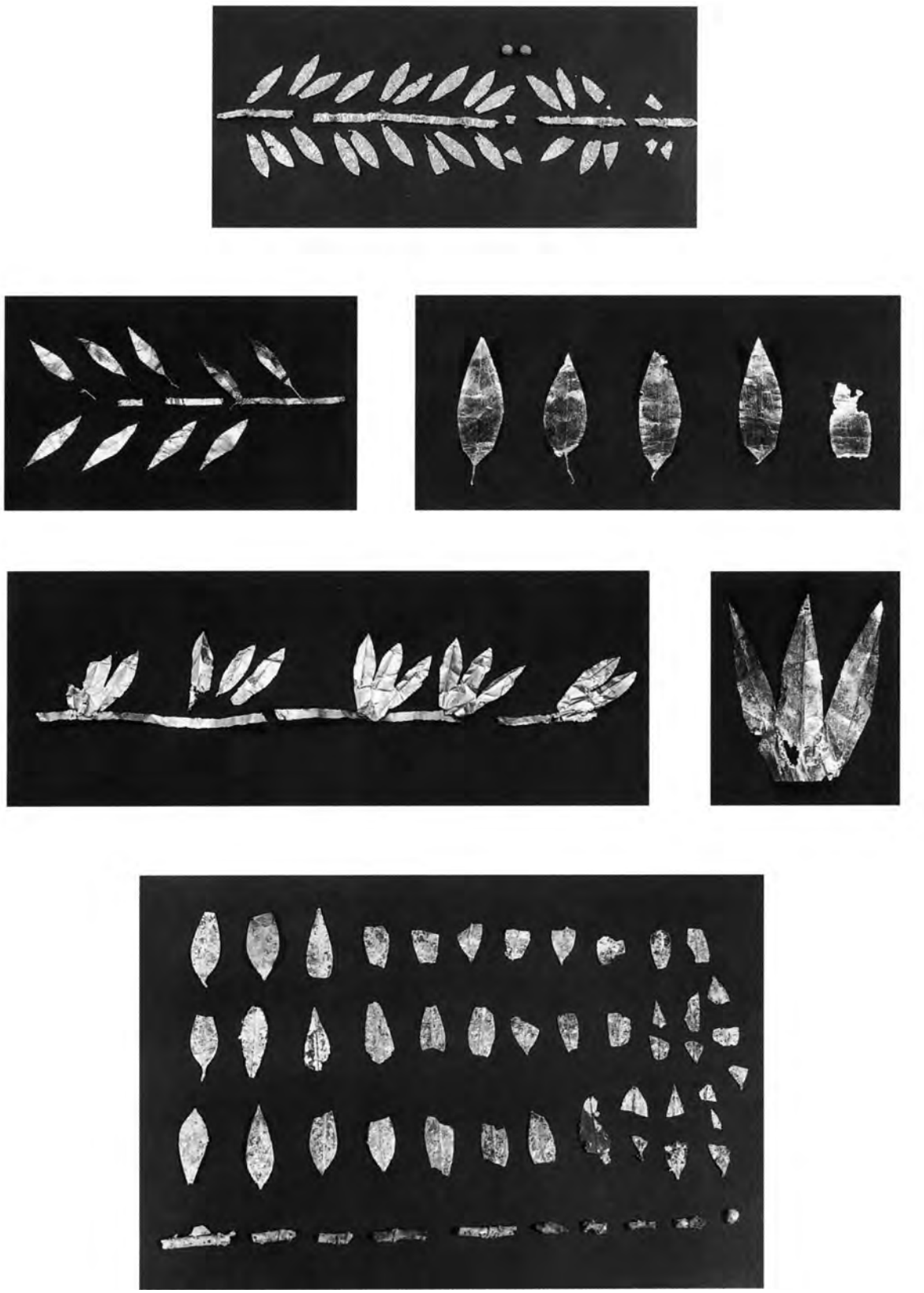






*Νεκρόπολη αρχαίας Ρόδου: α) Το στεφάνι Μ 1529, όπως βρέθηκε μέσα στην οστεοθήκη, β-γ) Το στεφάνι Μ 565 και λεπτομέρεια.*

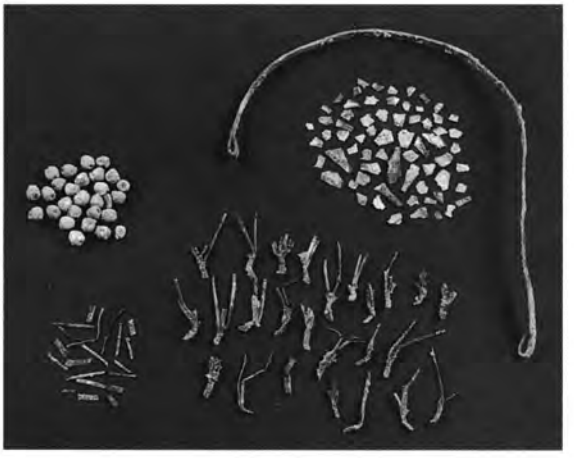
*ΕΡΙΦΥΛΗ ΚΑΝΙΝΙΑ*



*Νεκρόπολη αρχαίας Ρόδου: α) Το αποσπασματικό στεφάνι Μ 1375, β) Το αποσπασματικό στεφάνι Μ 703, γ) Πέντε χρυσά λογχόσχημα φύλλα από το στεφάνι Μ 1173, δ) Το αποσπασματικό στεφάνι Μ 678, ε) Χρυσό τριπλό φύλλο του στεφανιού Μ 567, στ) Το θραυσματικό στεφάνι Μ 674.*

*ΕΡΙΦΥΛΗ ΚΑΝΙΝΙΑ*



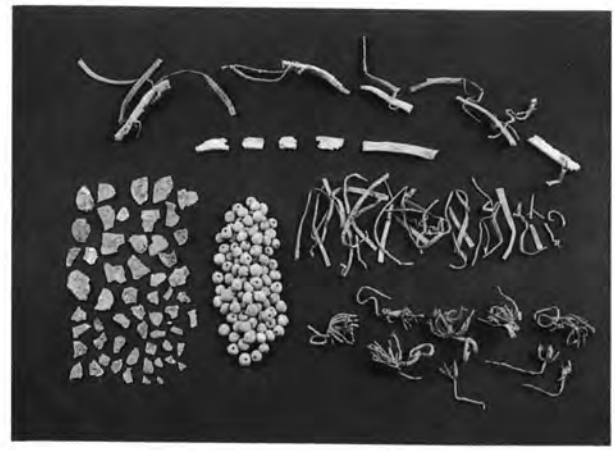


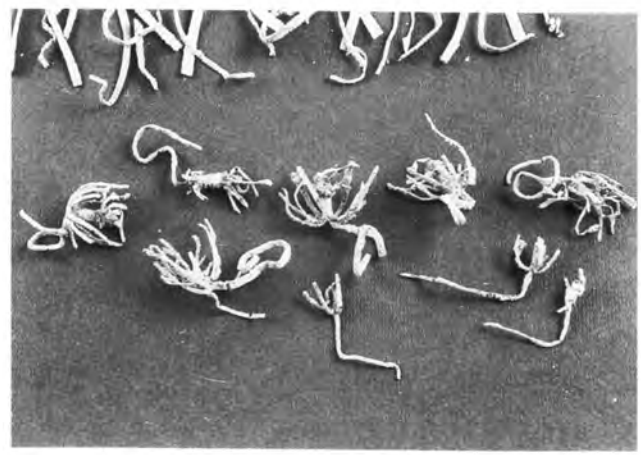


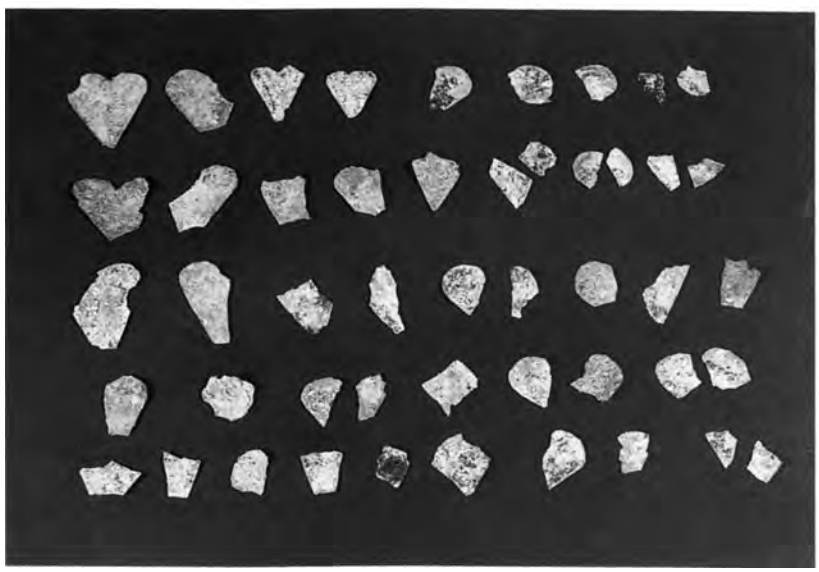


*Νεκρόπολη αρχαίας Ρόδου: α) Το θραυσματικό στεφάνι Μ 1382, β) Στέλεχος και θραύσματα του στεφανιού Μ 1377, γ-δ) Το θραυσματικό στεφάνι Μ 1378 και λεπτομέρεια.*

*ΕΡΙΦΥΛΗ ΚΑΝΙΝΙΑ*



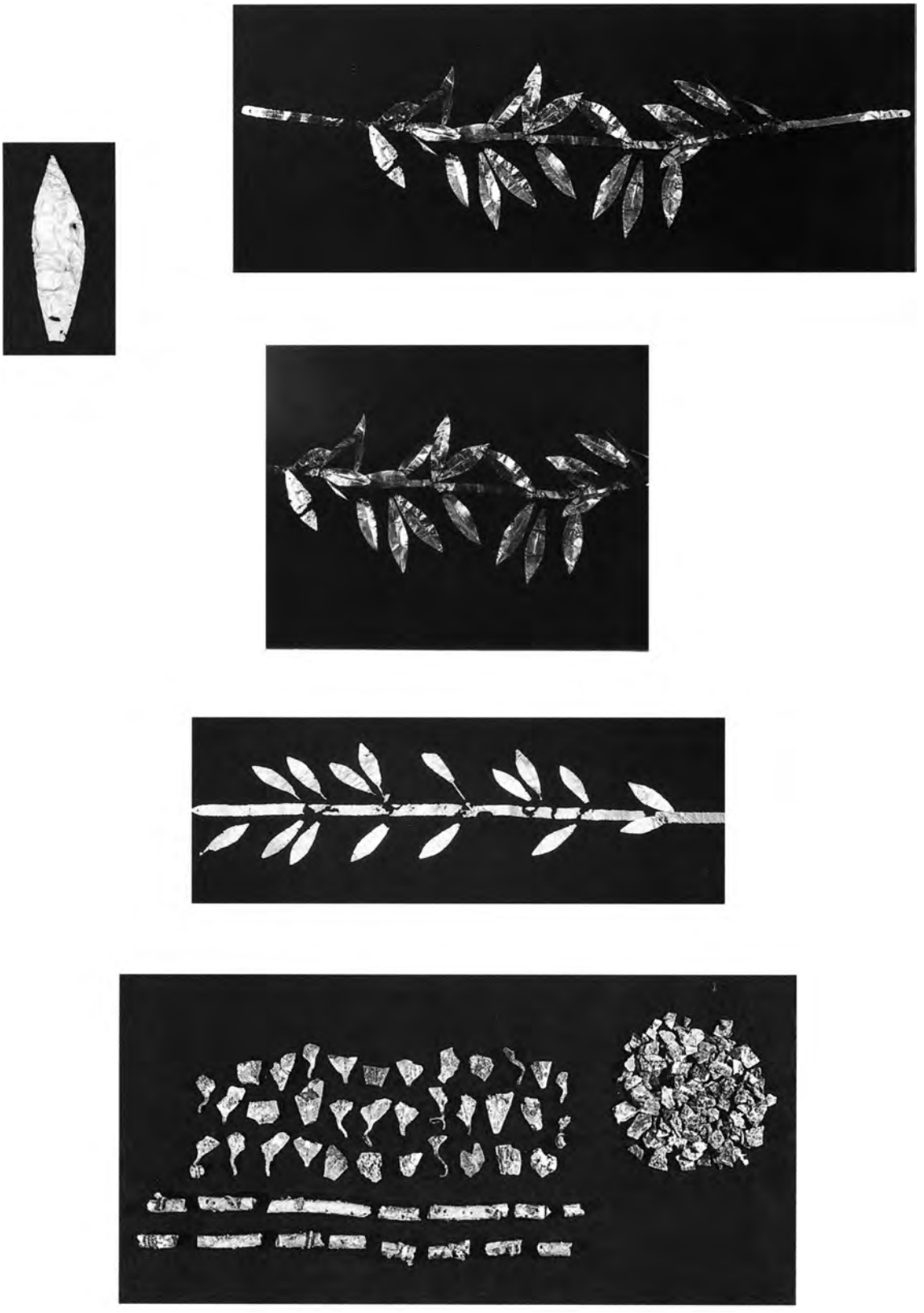




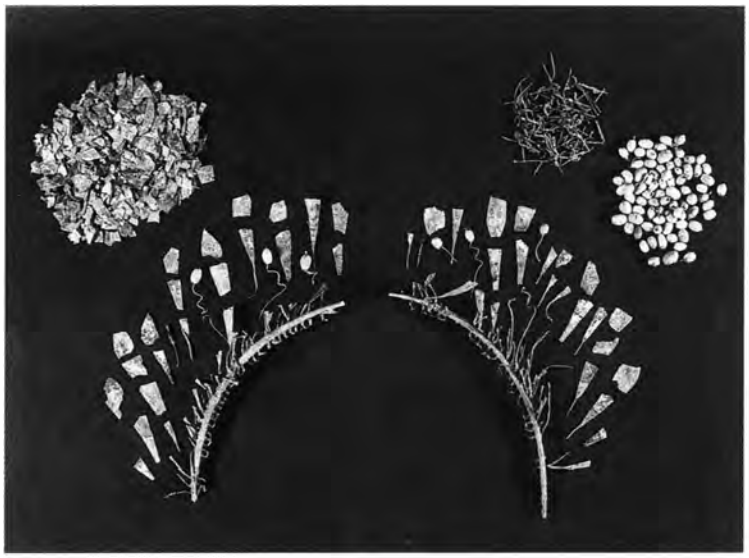


*Νεκρόπολη αρχαίας Ρόδου: α-β) Το θραυσματικό στεφάνι Μ 1379 και λεπτομέρεια, γ-δ) Θραύσματα καρδιόσχημου φύλλου του στεφανιού Μ 1061 και οι πήλινοι κόρυμβοι ΜΑ 325, που συνανήκουν.*

*ΕΡΙΦΥΛΗ ΚΑΝΙΝΙΑ*



*Νεκρόπολη αρχαίας Ρόδου - ύπαιθρος Ρόδου: α) Χρυσό λογχόσχημο φύλλο του στεφανιού Μ 701, β-γ) Το στεφάνι Μ 1383 και λεπτομέρειά του, δ) Το αποσπασματικό στεφάνι Μ 1031, ε) Το θρανσματικό στεφάνι Μ 551, α, β.*











*Ύπαιθρος Ρόδου - νησιά: α-β) Θραύσματα του στεφανιού Μ 1149 και λεπτομέρεια του στελέχους, γ) Το στεφάνι από τη Μεγίστη, δ) Το στεφάνι Μ 791, ε) Το απότμημα του στεφανιού Μ 550.*

*ΕΡΙΦΥΛΗ ΚΑΝΙΝΙΑ*







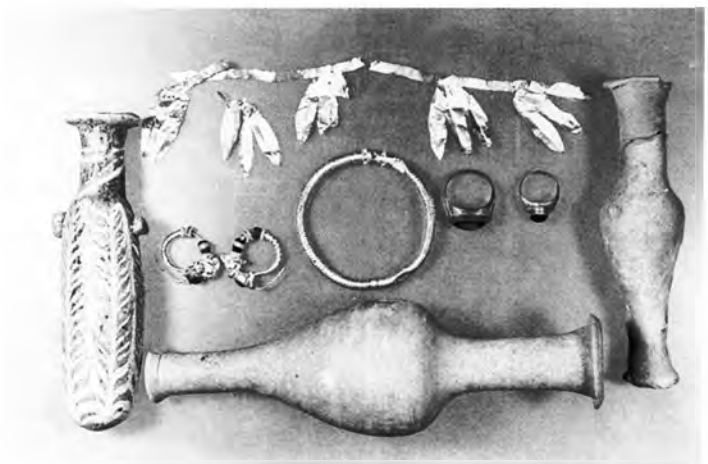


*Νεκρόπολη αρχαίας Ρόδου - ύπαιθρος Ρόδου: α) Το στεφάνι Μ 1082 (όπως βρέθηκε στον τάφο), β) Η όλπη Π 4289, γ) Το στεφάνι Μ 1383 (όπως βρέθηκε), δ) Η όλπη Π 18130α.*

*ΕΡΙΦΥΛΗ ΚΑΝΙΝΙΑ*

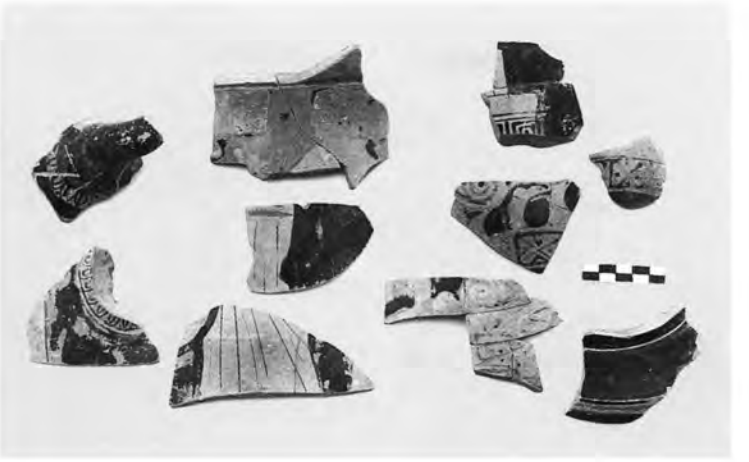






*Νεκρόπολη αρχαίας Ρόδου - ύπαιθρος Ρόδου: α) Ο σκελετός και τα κτερίσματα του «συρταρωτού» τάφου, β) Οι όλπες Π 2516 και Π 2517, γ) Το αποσπασματικό στεφάνι Μ 678 μαζί με μερικά συνευρήματά του.*

*ΕΡΙΦΥΛΗ ΚΑΝΙΝΙΑ*










*Νεκρόπολη αρχαίας Ρόδου - ύπαιθρος Ρόδου: α) Ερυθρόμορφη κεραμική από την Ίστριο, β) Κομμάτι ερυθρόμορφου κρατήρα από την Ίστριο, γ) Αλάβαστρο «εξ αλαβάστρου» από την Ίστριο, δ) Η θήκη 58 με τις υδρίες Hadra κατά χώραν.*

*ΕΡΙΦΥΛΗ ΚΑΝΙΝΙΑ*



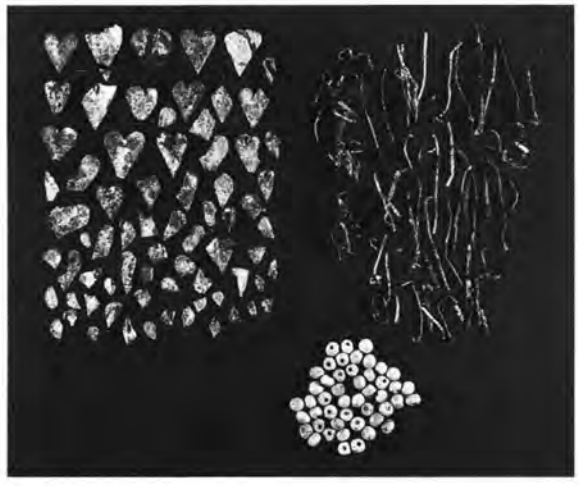



*Νεκρόπολη αρχαίας Ρόδου: α-β) Θήκη 58. Το κλειστό σύνολο των ευρημάτων μετά την αφαίρεση των υδριών και τα αγγεία μετά τη συντήρηση.*

*ΕΡΙΦΥΛΗ ΚΑΝΙΝΙΑ*










*Νεκρόπολη αρχαίας Ρόδου: α) Η μελαμβαφής κύλιξ Π 7119, β) Οι όλπες Π 13970 και 13971, γ) Το θραυσματικό στεφάνι Μ 1387, δ) Θήκη 67. Η σπασμένη υδρία Hadra και τα υπόλοιπα κτερίσματα κατά χώραν.*

*ΕΡΙΦΥΛΗ ΚΑΝΙΝΙΑ*





*Νεκρόπολη αρχαίας Ρόδου: α) Ενεπίγραφη πλάκα με πρόστυπα στεφάνια μυρτιάς και κισσού (IG 385), β) Ορθογώνιος βωμός με παράσταση νεκροδείπνου (Μ. Ρόδου 638).*

*ΕΡΙΦΥΛΗ ΚΑΝΙΝΙΑ*







*Θάσος: α) Το τείχος του λιμανιού των αρχών του 5ου αι. π.Χ., β) Ορθογώνια κατασκευή στη θεμελίωση του κόκκινου φανού (σημείο Ε), γ) Ο κυκλικός δυτικός πύργος στο σημείο G.*

*ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΣΙΜΩΣΙ*









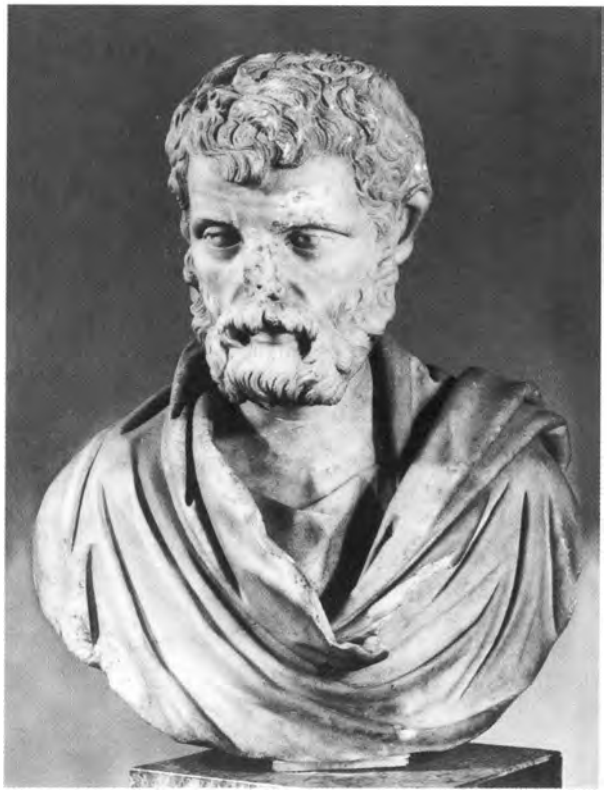
*Θάσος: α) Ο κυκλικός δυτικός πύργος στο σημείο G (λεπτομ. του Πίν. 31 γ), β) Κορμός γυναικείου αγάλματος, γ) Τμήμα αρχαϊκού λίθου με κυψελωτή διακόσμηση και κυκλική βάθυνση, δ) Τμήμα αμφορέα LR1 με graffiti στους ώμους.*



*Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Ρωμαϊκή Συλλογή: α-δ) Πορτραίτο του Ηρώδου Αττικού (αριθ. ευρ. 435).*

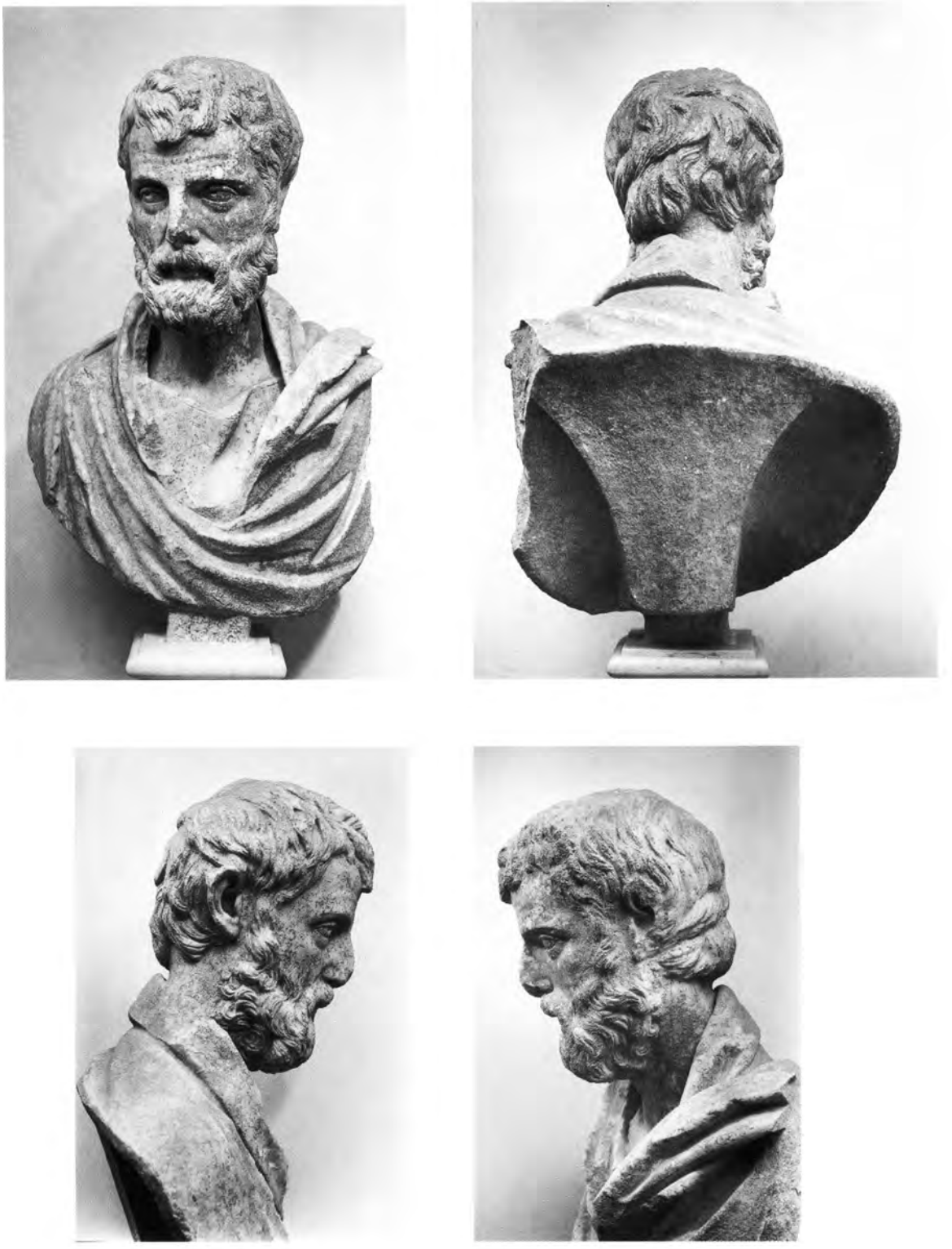
*ΑΛΚΜΗΝΗ ΣΤΑΥΡΙΔΗ*





*α) Αρχαιολογικό Μουσείο Μαραθώνα. Πορτραίτο του Ηρώδου Αττικού (αριθ. ευρ. ΒΕ 11), β) Μουσείο Λούβρου. Προτομή του Ηρώδου Αττικού από τον Μαραθώνα.*

*ΑΛΚΜΗΝΗ ΣΤΑΥΡΙΔΗ*



*Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Ρωμαϊκή Συλλογή: α-δ) Προτομή του Ηρώδου Αττικού (αριθ. ευρ. 4810).*

*ΑΛΚΜΗΝΗ ΣΤΑΥΡΙΔΗ*



*Μουσείο της πόλης του Winchester: α-δ) Πορτραίτο του Ηρώδου Αττικού.*

*ΑΛΚΜΗΝΗ ΣΤΑΥΡΙΔΗ*




*Αρχαιολογικό Μουσείο Κορίνθου. Ενεπίγραφη ερμαϊκή στήλη (αριθ. ευρ. CS 169).*

*ΑΛΚΜΗΝΗ ΣΤΑΥΡΙΔΗ*





*Αρχαιολογικό Μουσείο Κορίνθου. Ενεπίγραφη ερμαϊκή στήλη (αριθ. ευρ. CS 169): α-β) Πρόσθια και πλάγια αριστερή όψη.*

*ΑΛΚΜΗΝΗ ΣΤΑΥΡΙΔΗ*







*Κοίμηση της Θεοτόκου: α) Άποψη από ΝΔ., β) Άποψη του τρούλου και του κωδωνοστασίου, γ) Ο βορειοανατολικός κίονας.*

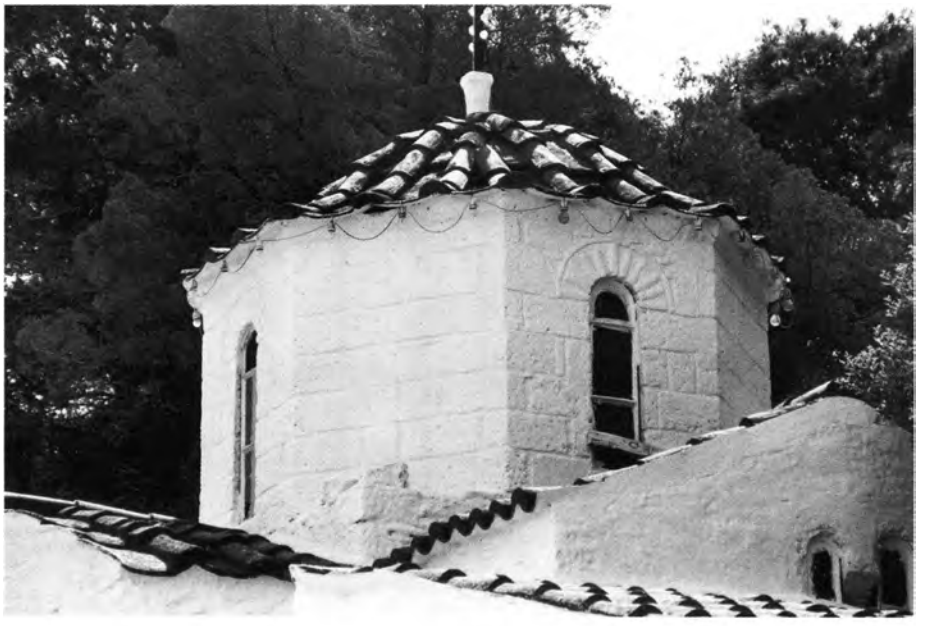
*ΚΛ. ΑΣΛΑΝΙΔΗΣ - ΧΡ. ΠΙΝΑΤΣΗ*





*Μεταμόρφωση του Σωτήρος: α) Άποψη από ΒΑ., β) Άποψη από ΒΔ.*

*ΚΛ. ΑΣΛΑΝΙΔΗΣ - ΧΡ. ΠΙΝΑΤΣΗ*





*Μεταμόρφωση του Σωτήρος: α) Άποψη του τρούλου, β) Λεπτομέρεια της δυτικής όψης.*

*ΚΛ. ΑΣΛΑΝΙΔΗΣ - ΧΡ. ΠΙΝΑΤΣΗ*







*Μεταμόρφωση του Σωτήρος: α) Το παράθυρο του Ιερού, β) Το παράθυρο της νότιας κεραίας, γ) Η ιωνική βάση σε θέση κιονοκράνου στο νοτιοδυτικό κίονα.*

*ΚΛ. ΑΣΛΑΝΙΔΗΣ - ΧΡ. ΠΙΝΑΤΣΗ*





*Άγιος Γεώργιος: α) Άποψη από ΝΑ., β) Λεπτομέρεια της νότιας όψης (το υπέρθυρο προσκυνητάριο).*

*ΚΛ. ΑΣΛΑΝΙΔΗΣ - ΧΡ. ΠΙΝΑΤΣΗ*





*Άγιος Γρηγόριος: α) Άποψη από Ν., β) Άποψη από ΝΑ.*

*ΚΛ. ΑΣΛΑΝΙΔΗΣ - ΧΡ. ΠΙΝΑΤΣΗ*





*Άγιος Ιωάννης Καλυβίτης: α) Άποψη από Δ., β) Άποψη από ΒΑ.*

*ΚΛ. ΑΣΛΑΝΙΔΗΣ - ΧΡ. ΠΙΝΑΤΣΗ*





*Άγιος Ιωάννης Καλυβίτης: α) Λεπτομέρεια της βόρειας όψης (η θύρα του χορού και το υπερκείμενο παράθυρο), β) Λεπτομέρεια από τη βόρεια κόγχη.*

*ΚΛ. ΑΣΛΑΝΙΔΗΣ - ΧΡ. ΠΙΝΑΤΣΗ*





*Άγιος Ιωάννης Πρόδρομος: α) Άποψη από Α., β) Άποψη του τρούλου.*

*ΚΛ. ΑΣΛΑΝΙΔΗΣ - ΧΡ. ΠΙΝΑΤΣΗ*





*Άγιος Δημήτριος: α) Άποψη από ΝΑ., β) Λεπτομέρεια της ανατολικής όψης.*

*ΚΛ. ΑΣΛΑΝΙΔΗΣ - ΧΡ. ΠΙΝΑΤΣΗ*











*α) Κούπα, αριθ. Κατ. 1, β) Πινάκιο αριθ. Κατ. 2, γ-δ) Πινάκια αριθ. Κατ. 3 και 4, ε) Κούπα, αριθ. Κατ. 5.*

*ΜΑΡΙΑ ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ*



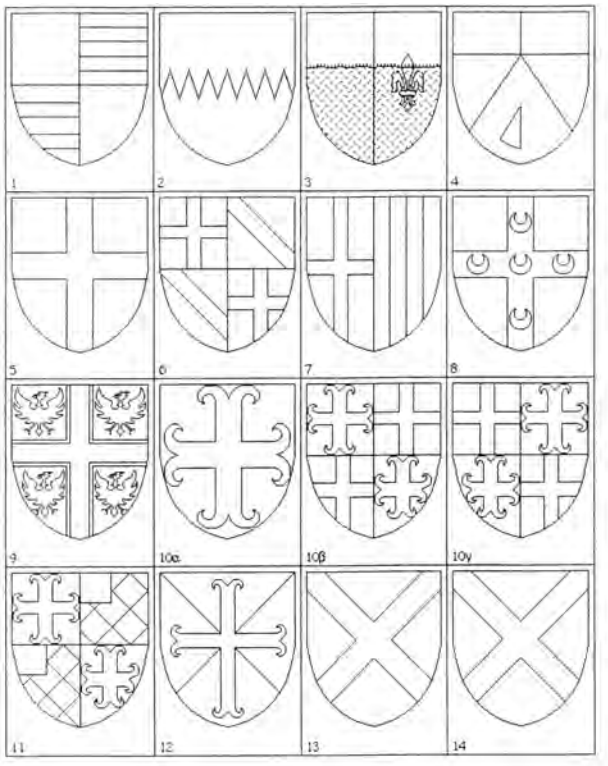


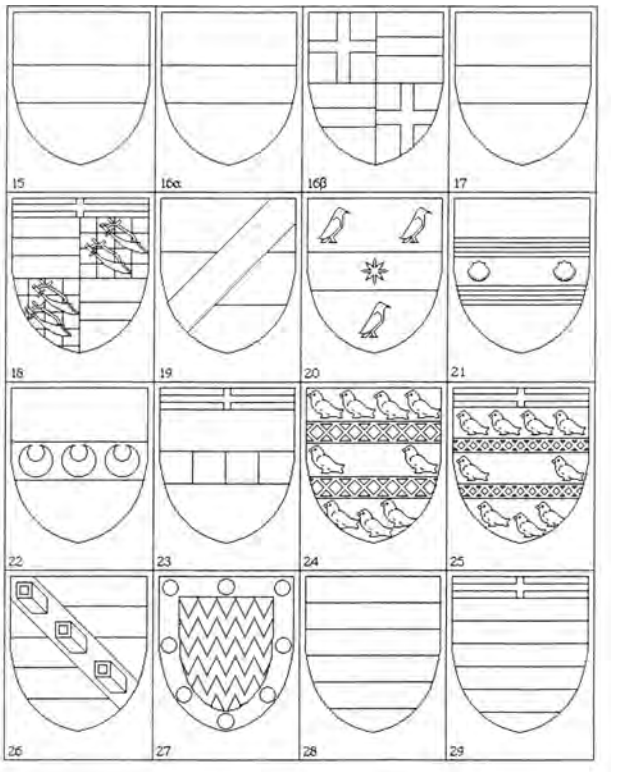


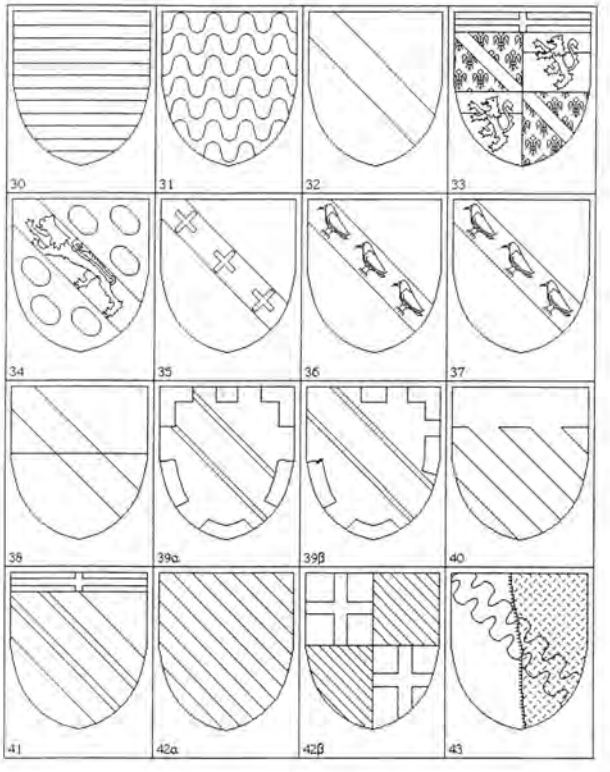


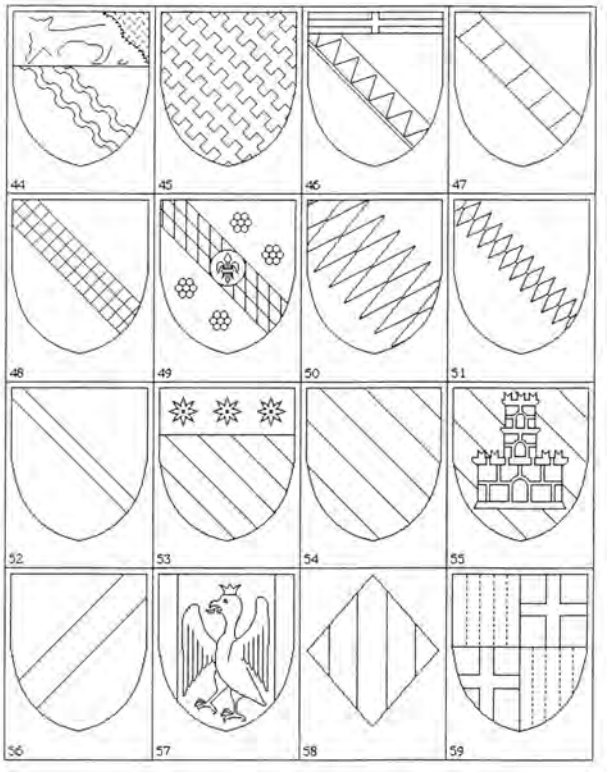
*α) Πινάκιο, αριθ. Κατ. 6, β-δ) Πινάκια, αριθ. Κατ. 7, 8 και 9, αντίστοιχα.*

*ΜΑΡΙΑ ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ*



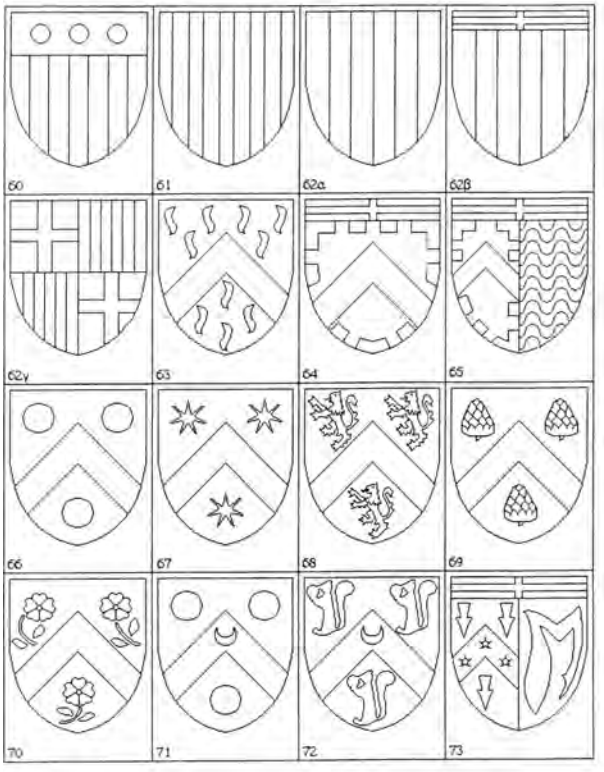



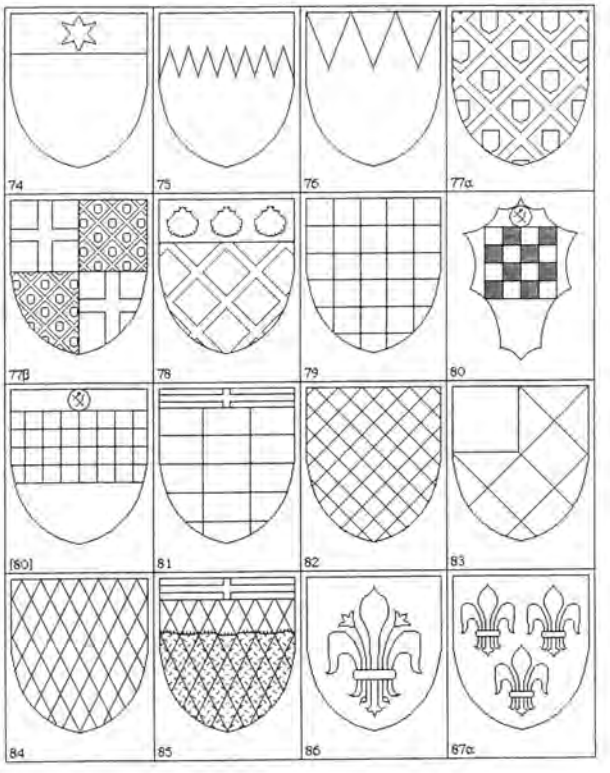



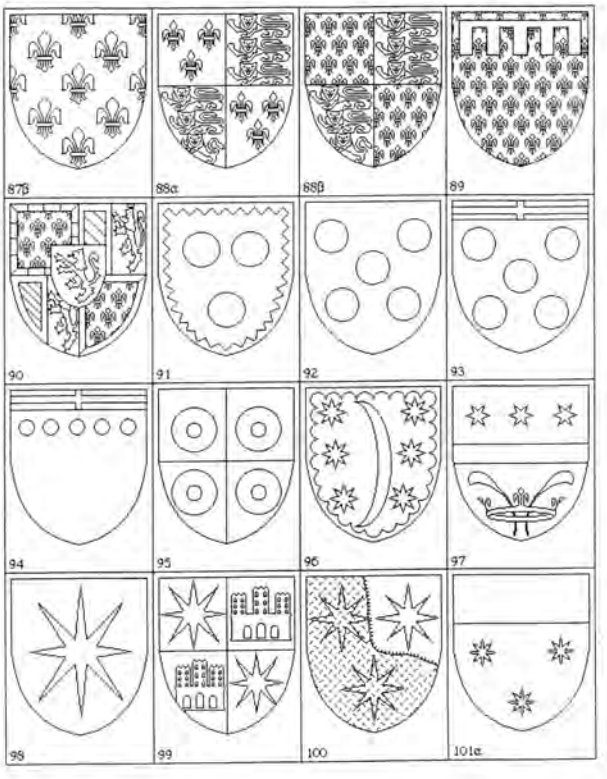




*Θυρεοί της Ρόδου.*

*ΑΝΝΑ-ΜΑΡΙΑ ΚΑΣΑΛΑΓΛΗ*

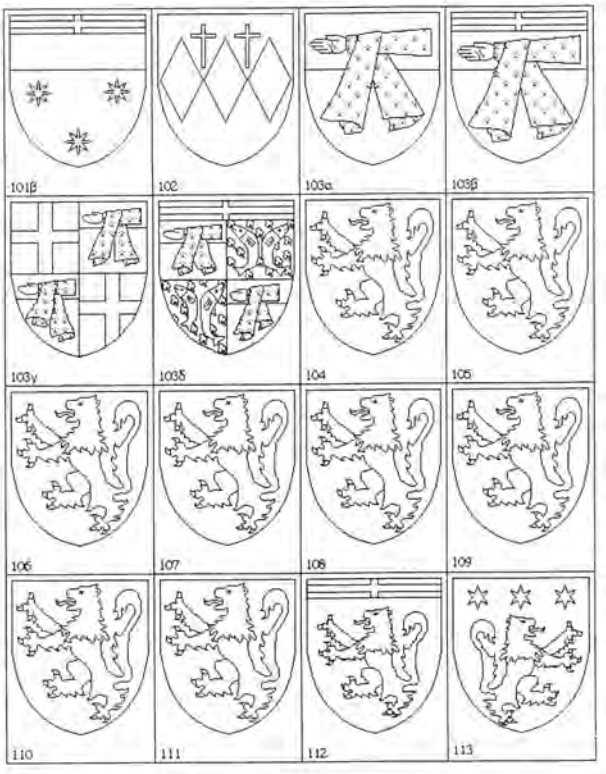


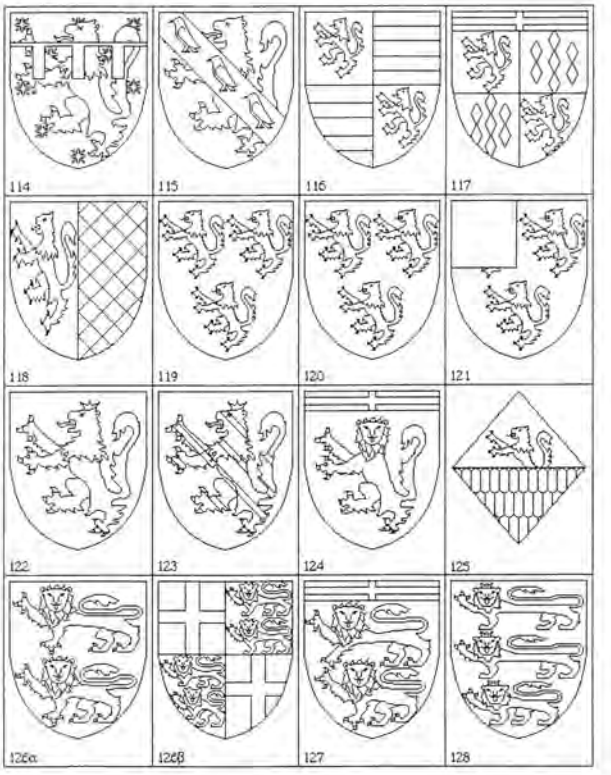



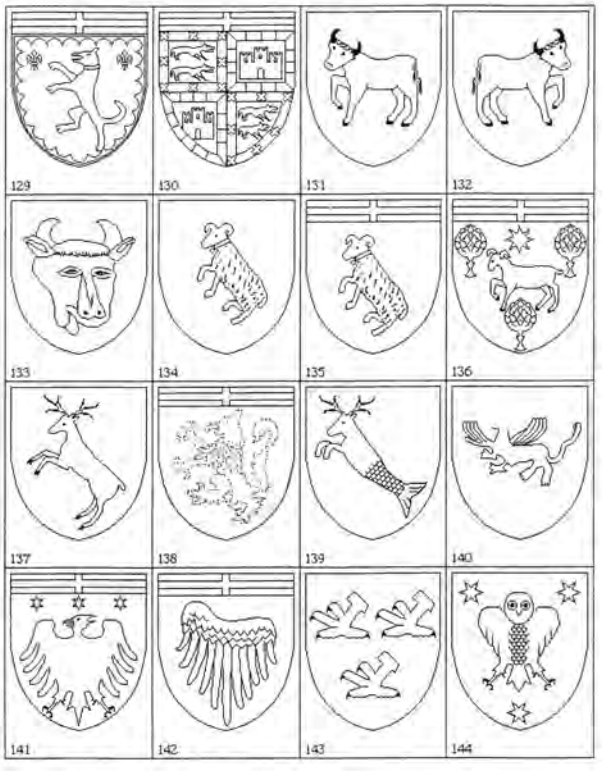




*Θυρεοί της Ρόδου.*

*ΑΝΝΑ-ΜΑΡΙΑ ΚΑΣΔΑΓΛΗ*

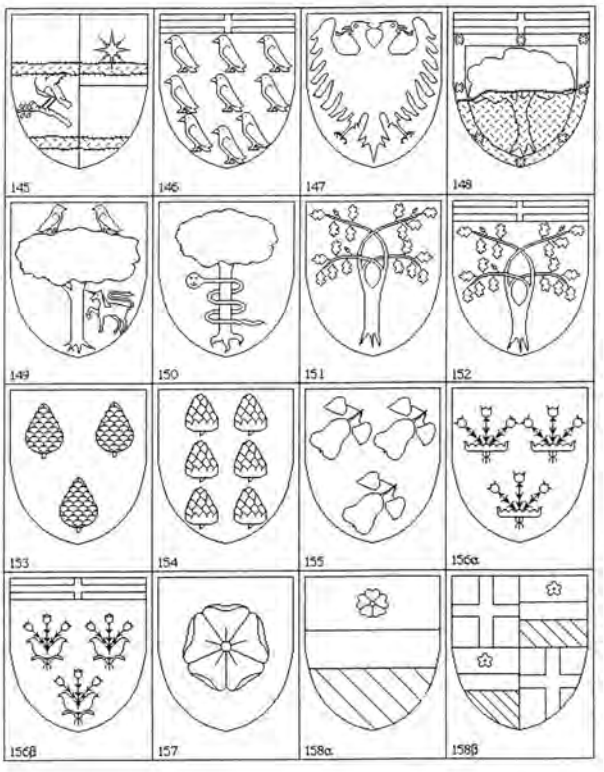


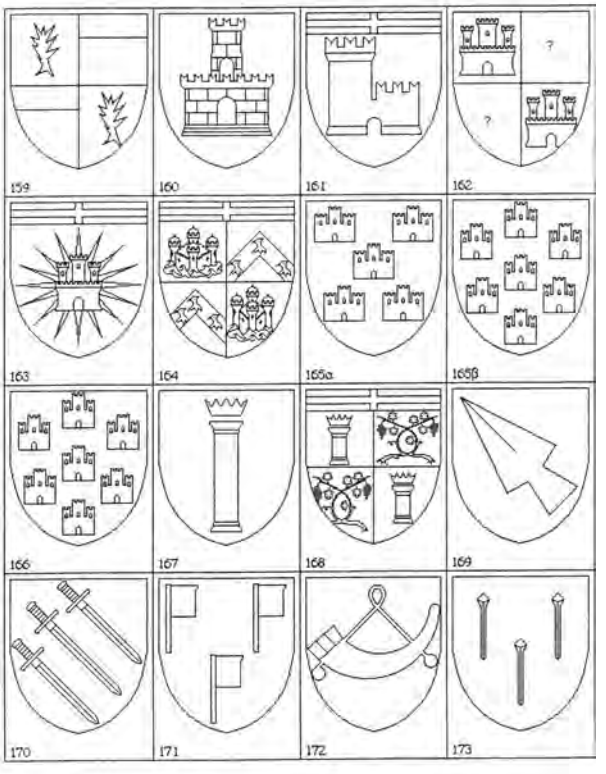



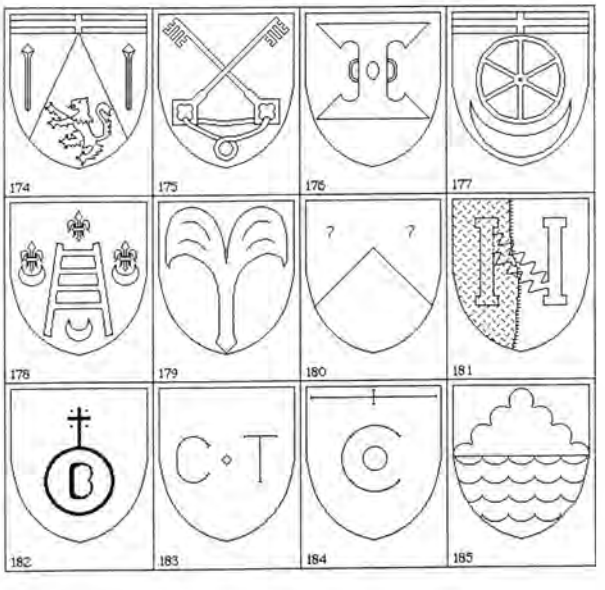



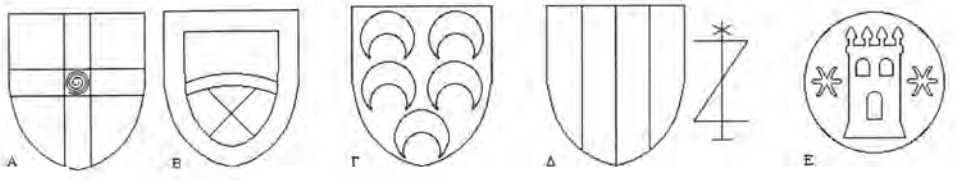

*Θυρεοί της Ρόδου.*

*ΑΝΝΑ-ΜΑΡΙΑ ΚΑΣΔΑΓΛΗ*




*Θυρεοί της Ρόδου.*

*ΑΝΝΑ-ΜΑΡΙΑ ΚΑΣΔΑΓΛΗ*







*α) Τουρίνο, Αρχαιολογικό Μουσείο. Μαρμάρινο ανάγλυφο του Καιρού, β) Μουσείο του Λούβρου. Άγαλμα της Νεμέσεως, από την Αλεξάνδρεια, γ) Κάιρο. Αιγυπτιακό Μουσείο. Ανάγλυφο της Νεμέσεως.*

*ΗΛΙΑΣ ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΣ*






*α) Ραβένα, αρχιεπισκοπικό παρεκκλήσιο. Ψηφιδωτό στο τύμπανο της εισόδου, β) Εθνική Βιβλιοθήκη της Γαλλίας. Ελλην. κωδ. 74, φ. 93β (λεπτομέρεια).*

*ΗΛΙΑΣ ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΣ*





*α) Βενετία, Ελληνικό Ινστιτούτο. Αντωνίου Μηταρά, εικόνα του αρχάγγελου Μιχαήλ, β) Αποστολική Βατικανή Βιβλιοθήκη. Ελλην. κωδ. 394, φ. 12.*

*ΗΛΙΑΣ ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΣ*









*α) Αποστολική Βατικανή Βιβλιοθήκη. Ελλην. κωδ. 394, φ. 12β, β-γ) Αντιόχεια, Αρχαιολογικό Μουσείο. Εικονιστικοί πίνακες από ψηφιδωτό δάπεδο.*

*ΗΛΙΑΣ ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΣ*

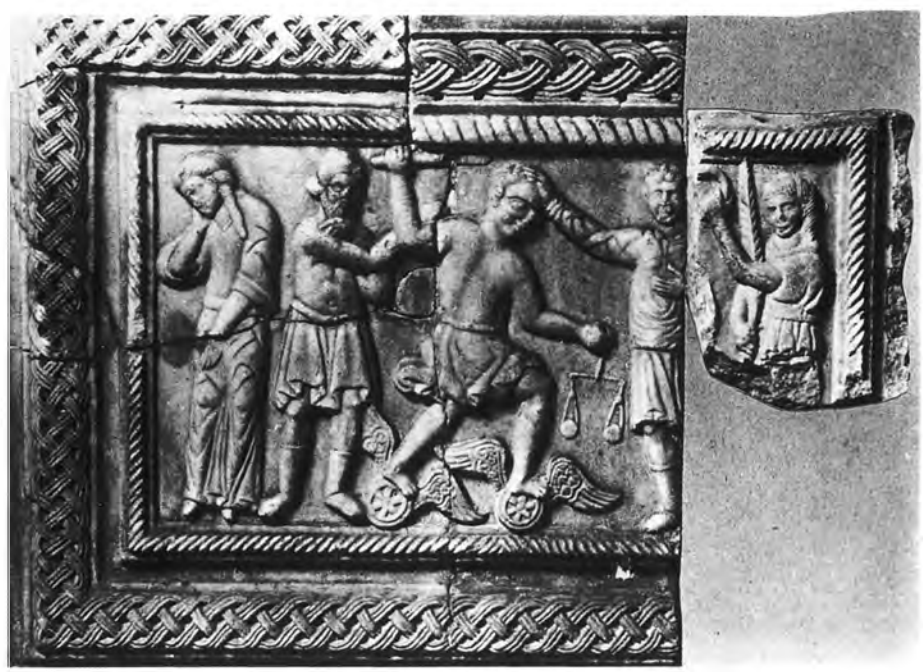




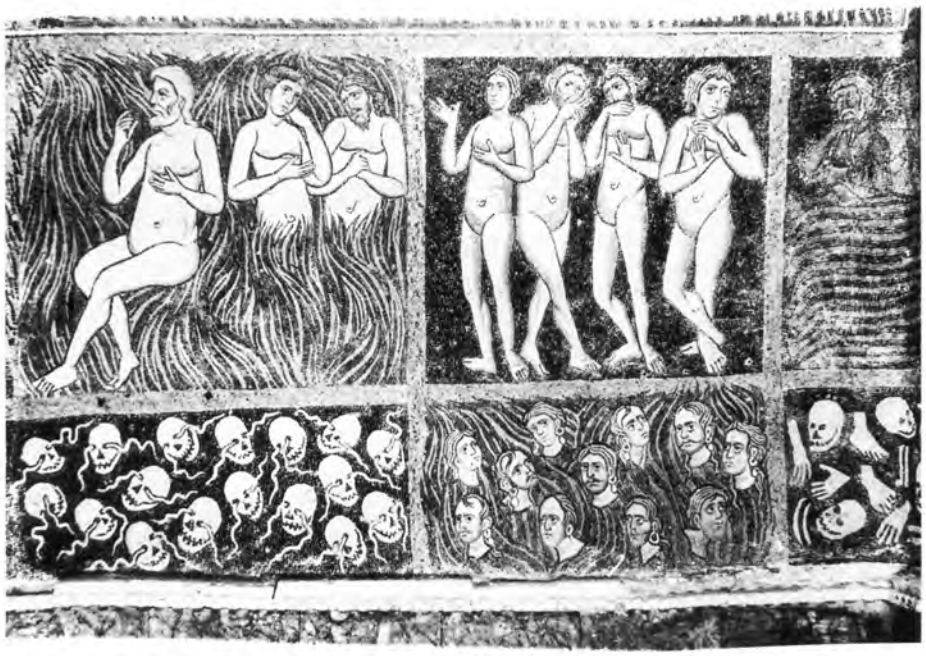
*α) Αποστολική Βατικανή Βιβλιοθήκη. Ελλην. κωδ. 394, φ. 154, β) Γένουα, Bibl. Franzoniana. Κωδ. Urbani 15, φ. 333β (ιστορημένο αρχικό όμικρον).*

*ΗΛΙΑΣ ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΣ*





*α) Torcello, καθεδρικός ναός (S. Maria Assunta). Ανάγλυφη πλάκα εντοιχισμένη στην κλίμακα του άμβωνα, β) Η ανάγλυφη πλάκα του Torcello συμπληρωμένη με το αποκείμενο στο σκευοφυλάκιο απότμημα.*







*α) Torcello, καθεδρικός ναός. Λεπτομέρεια της ψηφιδωτής σύνθεσης στην εσωτερική επιφάνεια του δυτικού τοίχου, β) Torcello, καθεδρικός ναός. Ανάγλυφη πλάκα με διδακτικό θέμα, γ) Σίγδη, Αρχαιολογικό Μουσείο. Ανάγλυφη πλάκα με παράσταση από τον μύθο του Ιξίωνος.*

*ΗΛΙΑΣ ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΣ*





*α) Εθνική Βιβλιοθήκη της Γαλλίας. Ελλην. κωδ. 2144, φ. 11α (λεπτομέρεια), β) Καθολικό της μονής Ρεντίνας. Τοιχογραφία στον εξωνάρθηκα (λεπτομέρεια).*

*ΗΛΙΑΣ ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΣ*





*α) Άθως, μονή Μεγίστης Λαύρας. Κωδ. Η. 16, αριθ. 671, φ. 47β-48, β) Χίος, Παναγία Κρίνα. Τοιχογραφία στην παραστάδα της κεντρικής θύρας από τον νάρθηκα στον κυρίως ναό, γ) Λεπτομέρεια του Πίν. 63 β.*

*ΗΛΙΑΣ ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΣ*



*Εθνική Βιβλιοθήκη της Γαλλίας. Ελλην. κωδ. 36, φ. 163β.*

*ΗΛΙΑΣ ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΣ*



*Εθνική Βιβλιοθήκη της Γαλλίας. Ελλην. κωδ. 36, φ. 203β.*

*ΗΛΙΑΣ ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΣ*



*Μουσείο του Λούβρου. Χαρακτικό του Albrecht Dürer.*

*ΗΛΙΑΣ ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΣ*




*Κέρκυρα. Μουσείο Ασιατικής Τέχνης. Κινέζικα νομίσματα.*

*ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ-ΤΙΤΣΑ ΜΕΛΑ*



6



7



8



9



10



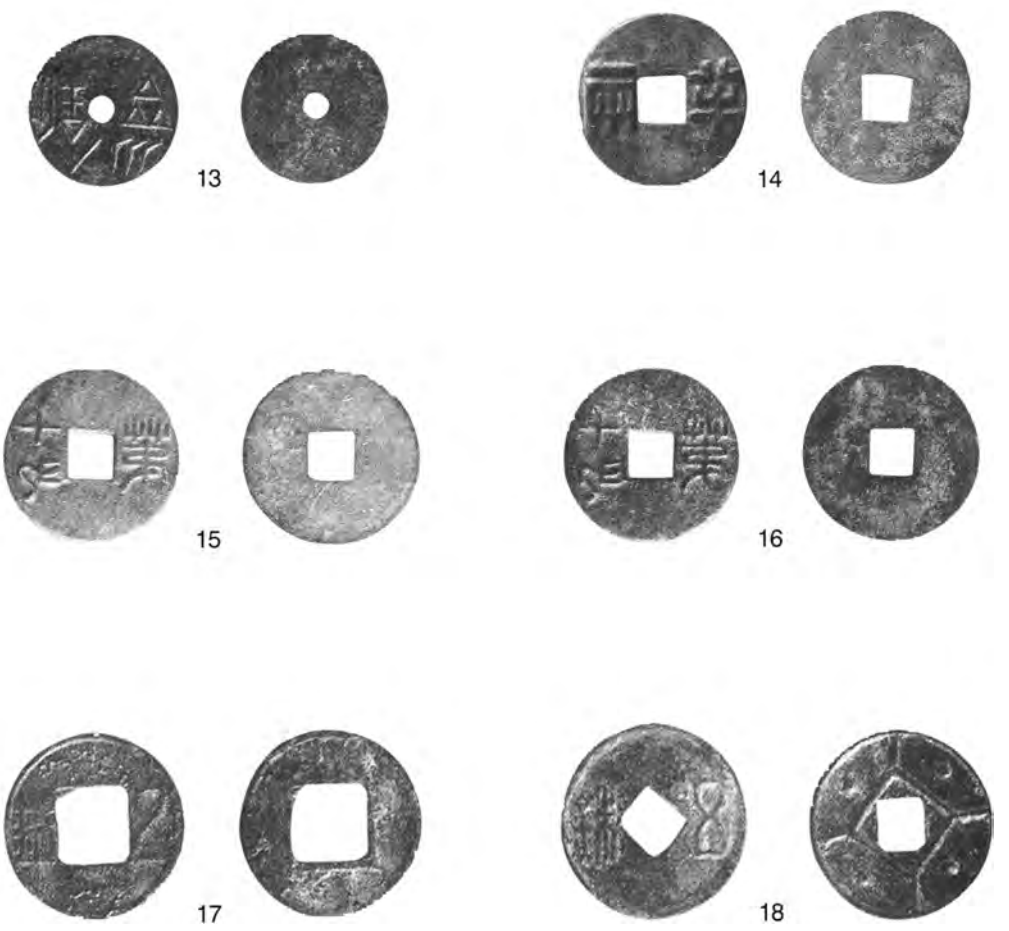
11



12

*Κέρκυρα. Μουσείο Ασιατικής Τέχνης. Κινέζικα νομίσματα.*

*ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ-ΤΙΤΣΑ ΜΕΛΑ*




*Κέρκυρα. Μουσείο Ασιατικής Τέχνης. Κινέζικα νομίσματα.*

*ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ-ΤΙΤΣΑ ΜΕΛΑ*


19


20


21


22


23


24


25


26

*Κέρκυρα. Μουσείο Ασιατικής Τέχνης. Κινέζικα νομίσματα.*

*ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ-ΤΙΤΣΑ ΜΕΛΑ*



27



28



29



30



31



32



33

*Κέρκυρα. Μουσείο Ασιατικής Τέχνης. Κινέζικα νομίσματα.*

*ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ-ΤΙΤΣΑ ΜΕΛΑ*



34



35



36



37



38



39

*Κέρκυρα. Μουσείο Ασιατικής Τέχνης. Κινέζικα νομίσματα.*

*ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ-ΤΙΤΣΑ ΜΕΛΑ*



40



41



42



43



44



45



46



47

*Κέρκυρα. Μουσείο Ασιατικής Τέχνης. Κινέζικα νομίσματα.*

*ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ-ΤΙΤΣΑ ΜΕΛΑ*



48



49



51



52



53

*Κέρκυρα. Μουσείο Ασιατικής Τέχνης. Κινέζικα νομίσματα.*

*ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ-ΤΙΤΣΑ ΜΕΛΑ*





*Andrinople : a) "Mensa" funéraire, IVe s. ? (The Byz. Phot. Coll., DO, nº 71. 608), b) Epitaphe de Komentiolos, nov. 575-nov. 577. Avec la courtoisie du Musée Archéologique de Komotini.*

*C. ASDRACHA*





*a) Andrinople : Enseigne d'un métier ou épitaphe de Michel, Egyptien, Ve-VIIe s. (The Byz. Phot. Coll., DO, n° 71. 614), b) Apros : Epitaphe d'un comte des domestiques et stratège d'Apros, Ve-VIe s. (The Byz. Phot. Coll., DO, n° 72. 781).*

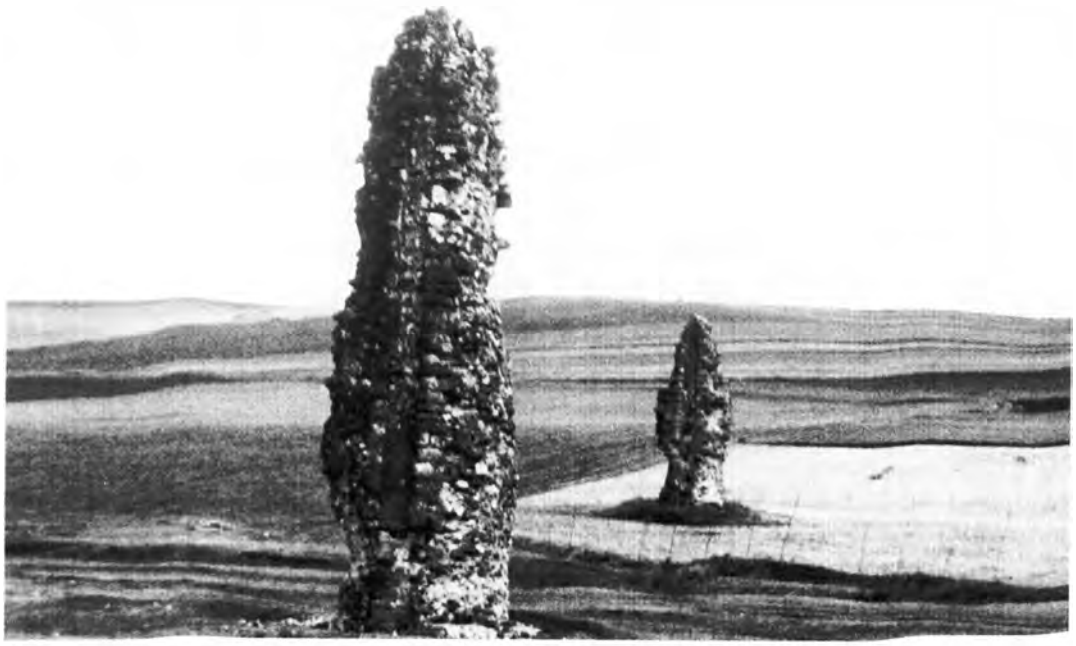






*Messènè : a-c) La tour ronde au nord-ouest de la muraille avec une partie de la citadelle (Archives personnelles de Th. Papazôtos).*

*C. ASDRACHA*








*a-b) Dryzipara : Vue générale des restes de l'enceinte et détail (Archives personnelles de Th. Papazôtos), c) Panion : Restauration de la muraille, entre 383 et 408. Avec la courtoisie du Musée de la Civilisation Byzantine, à Thessalonique.*

*C. ASDRACHA*









*Panion : Dédicace de l'enceinte d'un ensemble des bâtiments par les habitants, l'évêque Justin et le fondateur Georges, VIe-VIIe s.: a-b) Blocs de la première et de la deuxième moitié de l'inscription (The Byz. Phot. Coll., DO, n^os^ 72. 774 et 72. 761 respectivement), c) Restitution de l'inscription en entier.*





*a) Kallipolis : Vue d'une partie de la muraille parmi les bâtiments modernes (Archives personnelles de Th. Papazôtos), b) Vizyè : Fragment de sculpture inscrit d'une église byzantine, encastré dans l'angle sud-ouest du pavement de l'actuel Sülejman cami (The Byz. Phot. Coll., DO, n° 67. 308).*





*a) Vizyè : Vue sur les restes des rondes tours de la citadelle, b) Héraclée: Restes des murs de la citadelle avec un sarcophage antique au premier plan (Archives personnelles de Th. Papazôtos).*

*C. ASDRACHA*





*Héraclée : a-b) Restes de la citadelle avec tour d'angle (Archives personnelles de Th. Papazôtos).*

*C. ASDRACHA*




*Héraclée : Stèle funéraire d'Aurèlios Victourinos et de sa famille, IVe s. Avec la courtoisie du Musée Archéologique du Pirée.*

*C. ASDRACHA*

ISSN 0570-622-X